سه‌یمه‌ن ئه‌زمزێ

سەلیم بابەخان

سلێمانی ئەشرەفی

سەيپىدىن ئەزىزى

سۇلۇق بۇغراخان

(تارىخىي رومان)

مىللەتلەر نەشرىياتى

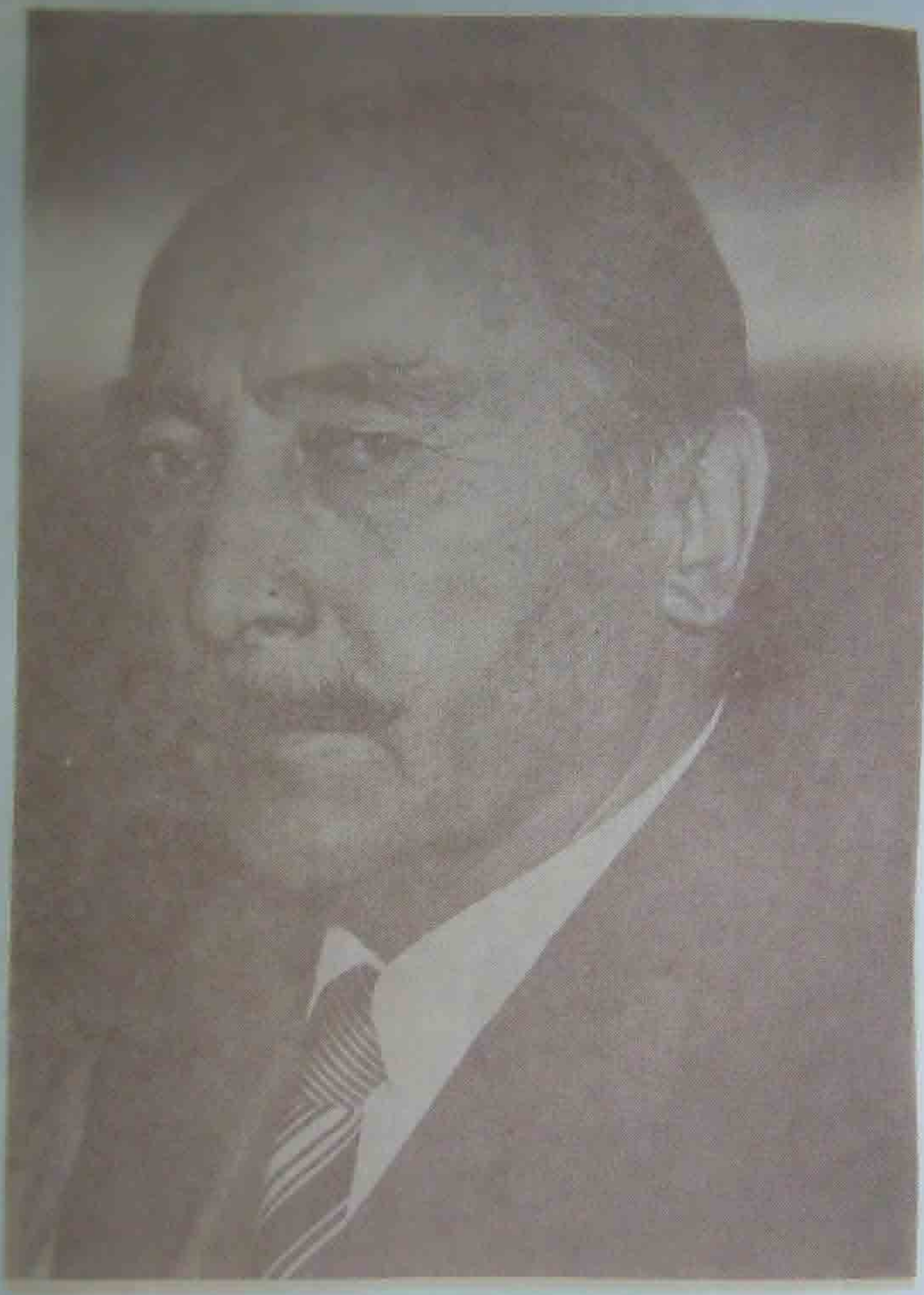

مۇندەرىجە

كىرىش سۆز..... (1)

بىرىنچى قىسىم

بىرىنچى باب ــ لاچىن پەرۋازى..... (2)
ئىككىنچى باب ــ ئوردۇ ئوقۇلىدا..... (27)
ئۈچىنچى باب ــ غاردىكى ئۇچرىشىش..... (50)
تۆتىنچى باب ــ مەخپىي پىلان..... (60)
بەشىنچى باب ــ مەشىق قىلىش..... (77)
ئالتىنچى باب ــ ئۇۋدىن كېيىنكى جەڭ..... (89)

ئىككىنچى قىسىم

بىرىنچى باب ــ سۈباشىنىڭ ھىيلىسى..... (120)
ئىككىنچى باب ــ قارا كىيىملىك ئادەم..... (127)
ئۈچىنچى باب ــ سىرلىق دىۋانە..... (134)
تۆتىنچى باب ــ تۇن پىردىسىغا تاك ـ تاك..... (143)
بەشىنچى باب ــ تەختكە ئولتۇرۇش..... (156)
ئالتىنچى باب ــ توي تەنتەنىسى..... (170)

ئۈچىنچى قىسىم

بىرىنچى باب ــ ئورۇن تالىلاش..... (192)

(204) .....
ئىككىنچى باب ــ جاھىللار پەتنىسى..... (215)
ئۈچىنچى باب ــ مېھرابتا..... (222)
تۆتىنچى باب ــ ئىبرىغدائش..... (236)
بەشىنچى باب ــ قوش توي..... (267)
ئالتىنچى باب ــ يەركەن دەريا سى بويىدىكى جەڭ.....

تۆتىنچى قىسىم

(283) .....
بىرىنچى باب ــ يېڭى ئوردۇدا..... (302)
ئىككىنچى باب ــ قوچقارنىڭ بايانى..... (323)
ئۈچىنچى باب ــ ياغى قاپقانغا چۈشتى..... (338)
تۆتىنچى باب ــ ئۇلغىيىش..... (364)
بەشىنچى باب ــ ئىپارگۇلنىڭ ئەسلىمىسى.....

بەشىنچى قىسىم

بىرىنچى باب ــ دوستانە سەپەر..... (404)
ئىككىنچى باب ــ قۇرۇلتاي..... (448)
ئۈچىنچى باب ــ بايرام تەنتەنىسى..... (462)
تۆتىنچى باب ــ دوستلۇق توختىمى..... (485)
بەشىنچى باب ــ قوغدىنىش تەييارلىقى..... (511)
ئالتىنچى باب ــ چېگرىدا جەڭ..... (537)

ئالتىنچى قىسىم

بىرىنچى باب ــ پىلان باش كۆتۈردى..... (546)
ئىككىنچى باب ــ پىلىك قۇت بېرۈر..... (574)
ئۈچىنچى باب ــ ئەلدە ئۆزگىرىش..... (592)

تۆتىنچى باب ــ يۇرۇشكە تەييارلىنىش..... (616)
بەشىنچى باب ــ زۇلمەتلىك ماكان..... (653)

يەتتىنچى قسم

بىرىنچى باب ــ ئۇلۇغ يۇرۇش..... (686)
ئىككىنچى باب ــ ھالقىنى ئۇزۇش..... (718)
ئۈچىنچى باب ــ غۇلاش ھارپىسىدا..... (744)
تۆتىنچى باب ــ گۈزەل پەرغانە..... (785)
بەشىنچى باب ــ سەمەرقەنتكە تەھدىت..... (826)

سەككىزىنچى قسم

بىرىنچى باب ــ سەمەرقەنتنى ئېلىش..... (852)
ئىككىنچى باب ــ غالىبىيەت تەنتەنىسى..... (881)
ئۈچىنچى باب ــ سەمەرقەنت مەدرىسىسىدە..... (904)
تۆتىنچى باب ــ قەشقەرگە قايتىش..... (932)

توققۇزىنچى قسم

بىرىنچى باب ــ خان ئوغۇل ئىز باستى..... (965)
ئىككىنچى باب ــ ئۇل سالغۇچىلار سۆھبىتى..... (975)
ئۈچىنچى باب ــ نوروز بايرىمى..... (982)
تۆتىنچى باب ــ ئۈمىد دولقۇنلىرى..... (996)

كىرىش سۆز

سۇتۇق بۇغراخان توغرىسىدا بىر رومان يېزىش، ئۇزاقتىن ئويلاپ كەلگەن ئارزۇيۇم ئىدى. سۇتۇق بۇغراخانىڭ مازىرى مەن تۇغۇلۇپ ئۆسكەن ئاتۇشتا بولغانلىقتىن ئۇچۇن، كىچىكىمدىن تارتىپلا بۇ توغرىدا جىق ھېكايە ۋە رىۋايەتلەرنى ئاڭلايدىغان. قەشقەر بويىچىلا ئەمەس، شىنجاڭ دائىرىسىدىمۇ مەشھۇر بولغان بۇ مازارنى كىشىلەر يىراق-يىراقلاردىن كېلىپ "ھەزىرسۇلتۇنۇم" دەپ تاۋاپ قىلاتتى. ئاتۇشلۇقلار بولسا بۇ مازارنى تېخىمۇ ئۇلۇغلايتتى. بۇ مازار ئاستىدا ئەبەدىي ئۇيقۇغا كەتكەن سۇلتان سۇتۇق بۇغراخانىڭ شەنىگە توقۇلغان قوشاقلار زامان-زامانلاردىن بېرى ئېيتىلىپ كەلمەكتە:

ئاتۇش دېگەن ئوبدان يۇرت،
دۇشەنبە بازارى بار.
غېرىپلارنى قوللايدۇ،
ھەزىرسۇلتان مازارى بار.

ھەزىرسۇلتاندا تۇغ - ئەلەم،
قولدا قىلىچ - قەلەم.
يىغلىماڭلار ياش باللا،
ئۆتۈپ كېتىدۇ ئالەم.

"ھەزىرسۇلتان" دېگەن سۆز "ھەزرەت سۇلتان" دېگەن سۆزنىڭ

جانلىق تىلدا ئېيتىلىشى بولۇپ "ھەزرەت سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان" دېگەن سۆزنىڭ قىسقارتىلمىسى. "سۇلتان" دېگەن سۆز ئەرەبچە "سەلتەنەت ئىگىسى" دېگەن بولۇپ، سۇتۇق بۇغراخان نامىغا ئولىنىڭ تارىخىي ئۆمرىنىڭ كېيىنكى ۋاقىتلىرىدا قوشۇلغان بولۇشى مۇمكىن. تارىخىي ماتېرىياللاردا بولسا "سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان ئابدۇكېرىم" دەپ ئاتىلىپ كەلگەن. "ئابدۇكېرىم" ئۇنىڭ مۇسۇلمان بولغاندىن كېيىن قويۇلغان ئىسمى.

كىچىك ۋاقىتلاردا ئاشۇ "ھەزىسۇلتۇنۇم"غا بالىلار بىلەن بىرگە ئويناپتۇق. كېيىنرەك، مازارنىڭ شەيخى — ئاقساقال بوۋايدىن "ھەزىسۇلتۇنۇم" توغرىسىدا ئۇزاق-ئۇزاق قىزىقارلىق ھېكايىلەرنى ئاڭلايتۇق. شۇنداق قىلىپ، ياش ۋاقتىمدا سۇتۇق بۇغراخان توغرىسىدا سېگىپ قالغان بۇ تەسىر چوڭ بولغاندىن كېيىن بىرنەرسە يېزىش ئارزۇسىنى پەيدا قىلغاندى. لېكىن بۇ ئارزۇ تۇرلۇك سەۋەبلەر ۋە ئىشنىڭ ئالدىراشلىقى بىلەن ئەمەلگە ئاشمايلا كەلدى. ئەمدىلىكتە، 65 يېشىمدا تارىخ توغرىسىدا بىرقەدەر تەپسىلىيرەك ماتېرىيال كۆرۈپ تەتقىق قىلىشقا ۋە بۇ رومانىنى يېزىشقا پۇرسەت بولدى.

ئۇيغۇر تارىخى ئۇزاق، مۇرەككەپ، بايى مەزمۇنلۇق، شۇنىڭدەك سىياسىي، ئىجتىمائىي كۆرەش پائالىيەتلىرى بىلەن تولغان تارىخ.

ئۇيغۇرلار ئۆز تارىخىدا قەدىمقى ئۇسۇش، بىرلىشىش جەريانىنى بېشىپ ئۆتكەن، يەنى ئۇرۇقلار بىرلىشىپ قەبىلىگە، قەبىلىلەر بىرلىشىپ ئۇلۇسقا، ئۇلۇسلار بىرلىشىپ تېخىمۇ چوڭراق خەلقلەر تۈركۈمىگە تەرەققىي قىلغان. ئاندىن كېيىن ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرى مۇئەييەنلىشىپ مىللەت شەكلىنى ئالغان. بۇ جەريان 2000 يىلدىن ئارتۇقراق ۋاقىتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

تۇرخۇن ـ بالقاشتىن كۆتىلۈنگەنچە، خېتى كارىدورى ـــ دۇنياۋاك-
دىن ئامۇ دەرياسىغىچە بولغان كەڭ تېررىتورىيىدە مىلادىدىن بۇرۇنقى
500 ـــ 300 يىللىرى، مىلادىدىن كېيىنكى 5 ـ ئەسىرگىچە، ئالاھىدىلىكى
بىر ـ بىرىگە يېقىن بولغان تۈرگىي تۈركىي ئۇرۇقلار، قەبىلىلەر
ياشىغان. بېيقىنقى زامان ئالىملىرى شۇ ۋاقىتتا تۈرگۈن قەبىلە ۋە
خەلق نەزىرىدىن قوللىنىلغان تىلغا ئۇقۇم جارىكتېرىدە تەرىپ
بېرىپ "تۈركىي تىللار" دەپ ئاتىغان.

تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان بۇ كۆچمەن چارۋىچىلار ئىچىدە،
"دىڭلىڭ" دەپ ئاتالغان بىر خەلق بار. "دىڭلىڭ" دېگەن بۇ نام
كېيىنكى ۋاقىتلاردا خەنزۇچە تارىخىي ھۆججەتلەردە تېلې، گاۋچې
(قاۋقى) دەپ ئۆزگەرتىپ يېزىلغان.

دىڭلىڭلار دەسلەپتە بىر خىل قەبىلىلەر بىرلەشمىسى بولۇپ،
بۇ قەبىلىلەر بىرلەشمىسىدە ئۇيغۇرلار مۇھىم ئورۇن تۇتاتتى.
خەنزۇچە تارىخىي ھۆججەتلەردە ئۇيغۇر دېگەن نام يۈەنخې، خۇيخې،
ۋېخې، خۇيخۇ دەپ ئۆز تىلىنىڭ ئالاھىدىلىكى بويىچە ئاھاڭ
جەھەتتىن تەرجىمە قىلىنغان. 5 ـ ئەسىردىن كېيىن، سىياسىي ۋەزى-
يەتتىكى جىددىي ئۆزگىرىش تۈپەيلىدىن، بۇ دائىرىدىكى ئاھالىلەر
ئارقا ـ ئارقىدىن ئۆزىگە لايىق رايونلارغا كۆچۈشتى. ئۇيغۇر قەبىلە-
سىنىڭ ئاساسلىق پۇقرالىرى ئورخون، توغلا، سېلىنگا دەريالىرى
ۋادىلىرىغا جۇغلاشتى. بۇ مەزگىلدە ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ مۇھىم
تارىخىي پائالىيىتى 744 ـ يىلىدىن 840 ـ يىلىغىچە بولغان ئورخون
ئۇيغۇر خاندانلىقى ھېسابلىنىدۇ. بۇ خاندانلىقنىڭ ئېچكىرى بىلەن
مۇناسىۋىتى يېقىن بولغان. ئۇيغۇر خاندانلىقى 759 ـ يىلى تاڭ
سۇلالىسىگە يارەملىشىپ "ئۆگلۈك ـ سۆيگۈن" (بۇلا ربى خەنزۇچە

يازمىلاردا ئەن لۇشەن، شى سىمىن دەيدۇ) تۇپىلاڭلىرىنى تىنچىتقان. بۇ پائالىيەت بىلەن تارىختىنا كۆپ ھېكايە قىلىنغان "ئات-يېپەك يوللار سودىسى" بارلىققا كەلگەن. تالاڭ مۇلالىسى بىلەن ئۇيغۇر خانداللىقى ئوتتۇرىسىدىكى بۇ سودا يۇز يىل داۋام قىلغان.

840-يىلى، تەبىئىي ئاپەت ۋە باشقا ئۇلۇسلار بىلەن ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇش ئاقىۋىتىدە ئۇيغۇر خانداللىقىنىڭ بىرلىكى شىكەستە يېدى. ئورخون، توغلا، سېلىنگا دەريالىرى ۋادىلىرىدىكى ئۇيغۇرلار تۇرمۇش ئېھتىياجى ئۈچۈن تۆت تۈركۈمگە بۆلۈنۈپ باشقا جايدىكى ئۆز قېرىنداشلىرى يېنىغا كۆچۈشتى. بىر تۈركۈمى جەنۇبقا كۆچۈپ، كېيىنكى يىللاردا بۈگۈنكى خېبېي، شەنشى دائىرىلىرىدە ئولتۇراقلىشىپ قالغان. قالغان ئۇچ تۈركۈمى غەربكە يۈرۈپ، خېشى (بۈگۈنكى گەنسۇ-نىڭ غەربىي)، تۇرپان ئويمانلىقى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا يايلاقلىرىدا ئورۇنلىشىپ، شۇ جايدا پاشاپ كەلگەن قېرىنداشلىرى ۋە باشقا خەلقلەر بىلەن قوشۇلۇپ، ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ خېشى ئۇيغۇرلىرى دۆلتى، قاراقوچۇ-ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلتى ۋە قاراخانىلار دۆلتىنى قۇرغان.

قاراخانىلار دۆلتى ئۇيغۇرلارنى ئاساسىي گەۋدە قىلغان. بۇ دۆلەت-نىڭ پۇقرالىرى ئىچىدە يەنە قارلۇق، باسمىل، چىگىل، تۇركەش، ياغما ھەم باشقا تىل سىستېمىسىغا مەنسۇپ سوغدى قاتارلىق دېھقان-چىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئاھالىلەر ۋە كۆچمەن چارۋىچىلار بار ئىدى.

دىنىي ئېتىقاد جەھەتتە، قوچۇ ئۇيغۇرلىرى بىلەن خېشى ئۇيغۇر-لىرى بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى. سۇتۇق بۇغراخانغا بىرىنچى بولۇپ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشى بىلەن بۇ دىن پۈتۈن قاراخانىلار

خاندانلىقنىڭ دۆلەت دىنى بولۇپ قالغان. ئىقتىسادىي قۇرۇلمىدا بولسا، بۇ ئۇچ تۈركۈم ئۇيغۇرلار ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ كۆچمەن چارۋىچىلىقتىن دېھقانچىلىققا ئۆتكەن.

بۇ ئۆزگىرىشنى مەيلى چەمئىيەت خاھىشى كەلتۈرۈپ چىقارغان بولسۇن، ۋە مەيلى تارىخىي شەخسلەرنىڭ پائالىيىتى كەلتۈرۈپ چىقارغان بولسۇن، ئۇ مۇقەررەر يوسۇندا غايەت زور ئىنكاس قوزغىغان ھەم گىرەلىشىپ كەتكەن مۇرەككەپ زىددىيەتنى پەيدا قىلغان.

مۇرەككەپ زىددىيەتنى پەيدا قىلغۇچى يەنە بىر ئامىل قورالىق توقۇنۇش، ياكى ئۇرۇش ئىدى. قاراخانىلار خاندانلىقىنى ئېلىپ ئېيتايلى، ئۇ ئىلگىرى-ئاخىر بولۇپ قوچۇ ئۇيغۇرلىرى ھاكىمىيىتى، خوتەن بۇددىستلار ھاكىمىيىتى بىلەن بەزىدە ئۇرۇشلارنى قىلغان. ۋەتەننى قوغداش ئۈچۈن سامانىلار خاندانلىقى ۋە غەزنىۋى خاندانلىقى بىلەن ئۇزاق ئۇرۇش قىلغان.

ئۇيغۇر تارىخى توغرىسىدىكى تارىخىي ھۆججەتلەر ئاز ئەمەس. «كونا تاڭنامە»دىكى «ئۇيغۇرلار» بابىدا تاڭ تەيزۇڭ لى شىمىنىڭ: "627 — 649-يىللىرىدا يەتتە تېكىن باشچىلىقىدىكى 20 قەبىلە ئۇيغۇر تالاس دەرياسىنىڭ جەنۇبىدا ياشىغان" دېگەن سۆزى يېزىلغان. مەھمۇت قەشقەرى: "ئۇيغۇرلار ئىلى، ئىرتىش، يامار، ئېدىل (ۋولگا) بويلىرىدا ياشىغان. ئۇلارنىڭ تىللىرى يەگىگل-توغرا، ياخشى تىل" دېگەن. «سۇيىنامە»دە: "ئۇيغۇر قەبىلىرى ئارال دېڭىزىنىڭ شەرقىدىن ئېۋىرغۇل (قومىت بالىق — قۇمۇل) نىڭ شەرقىغىچە بولغان جايلاردا ياشىغان" دېيىلگەن. پارىژ ئالىي مەكتىپىنىڭ پروفېسسورى ھىنرى ماسىنى: "10-ئەسىردە ئوتتۇرا ئاسىيا ئۇيغۇر، قارلۇق، ئوغۇز...لارنىڭ ماكانى ئىدى" دېگەن. "ئۇيغۇرلار قەدىمكى

تۈرك قەبىلىلىرىگە مەنسۇپ بولۇپ قالماي، ئۇلار تۈركمې خەلقلەر
ئارىسىغا كەڭ تارالغان" (ۋ. ۋ. رادلوۋ). بارتولد رادلوۋنىڭ
قارىشىنى قۇۋۋەتلەپ: "ئۇيغۇر — تۈرك" دەپ تاتىغان.

ئورخون ئۇيغۇر خاقانى مويۇنچۇرنىڭ قەبرىسىدىكى 8-ئەسر-
نىڭ ئوتتۇرىلىرىغا مۇناسىۋەتلىك مەلۇمات بولۇپ، "قالمىس بودۇن ئون
ئۇيغۇر، توققۇز ئوغۇز تاشتا: "قالمىس بودۇن ئون ئۇيغۇرچە
تەرجىمە قىلغان بىر تېكستتە: "ئۇيغۇر ئىلى ئالتە ئورتون ئۇلۇستا
توسۇپ بالگوروپ" (ئۇيغۇر دۆلىتىدە ئۇلۇستا ئىلتە — خاقان
بولغان") دەپ يازغان. خەنزۇ تارىخچىسى خۇاڭ ۋىنبىنىڭ
«تۈرپان» دېگەن ئەسىرىدە "ئۇلۇغ ئۇيغۇر دۆلىتى" دېيىلگەن.
رادلوۋ: بىر قاتار ئاپتورلارنىڭ ئەسەرلىرىدە يېزىلغان "ئۇيغۇر"،
"ئون ئۇيغۇر"، "توققۇز ئۇيغۇر"، "ئوغۇز، توققۇز ئوغۇزلار"
ھەممىسى ئوخشاش بىر خەلق — ئۇيغۇرلار، دەپ يازغان.

يۇقىرىدىكى پاكىتلارغا ئاساسەن شۇنى مۇقىملاشتۇرۇش مۇمكىنكى،
ئۇيغۇرلار ئوتتۇرا ئەسىرلەردە تۈيۇقسىز مەيدانغا چىقىپ قالغان ياكى
تاماماەن باشقا ياقتىن كېلىپ قالغان خەلق ئەمەس، ئۇلار قەدىمدىن
تارىخىي تەرەققىيات جەريانىنى بېسىپ كېچكتىن چوڭغا، تۆۋەندىن
يۇقىرىغا ئۆسۈپ، ئۇلغىيىپ كەلگەن بىر خەلق. ئۇلار ئۆز ئەمەلىيە-
تىدە سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت (تىل-يېزىق) جەھەتلەردە

دەۋرىدۇر تەرەققي قىلىپلا قالماستىن، باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ (غەربىي شەرقىتىكى تۈركىي بولمىغان خەلقلەرنىڭمۇ) ۋە خەلقنىڭ تەرەققىياتىغا تەسىر كۆرسەتكەن. ئەلۋەتتە، ئۇيغۇرلارنىڭمۇ خەنزۇلارنىڭ ۋە باشقا خەلقلەرنىڭ ھەم ئەللەرنىڭ ھەر تەرەپلىمە ياردىمىگە ئىگە بولغانلىقى تەبىئىي.

قاراخانىلار خاندانلىقى جۇڭگو تارىخىدا، ئۇيغۇر تارىخىدا، تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ تارىخىدا ئىجتىمائىي تۈزۈمنىڭ تەرەققىياتى، مەدەنىيەت سەۋىيىسىنىڭ يۇكسەكلىكى، ۋاقتىنىڭ ئۇزاقلىقى (300 يىلدىن ئارتۇق) جەھەتلەردە كونا ئۇرخون دەرياسى ۋادىسىدىكى قەدىم ئۇيغۇر قاغانلىقىدىن ھەم قاراقوچۇ ئۇيغۇر خاندانلىقىدىن ئالاھىدە پەرق قىلىدىغان چوڭ، قۇدرەتلىك ھاكىمىيەت بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇ، سىياسىي، ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت جەھەتلەردە ئۆز زامانىسىنىڭ يۇقىرى پەللىسىگە كۆتۈرۈلگەن. دۇنياغا داڭلىق بولغان ئۇيغۇرلار تارىخىدىكى ئەڭ شەۋكەتلىك ئىلمىي مۇۋەپپەقىيەتلەر — «قۇتادغۇ بىلىگ»، «تۈركىي تىللار دىۋانى»، «ھىبىبەتۇلھەقايىق» قاتارلىق نادىر ئەسەرلەر؛ يۇسۇپ بالاساغۇنى، مەھمۇت قەشقەرى ۋە ئەھمەت يۈكنەكىدەك ئۇلۇغ ئالىملار مۇشۇ دەۋردە دۇنياغا كەلگەن. شۇڭا، بۇ دەۋرنى ئۇيغۇرلار تارىخىنىڭ تەرەققىيات جەريانىدىكى "گۈللەنگەن ئالتۇن دەۋرى" دەپ ئاتاش توغرا، ئىلمىي يەكۈن.

ھەرقانداق ئىجتىمائىي ھادىسە تۈيۇقسىز پەيدا بولمايدۇ. ئۇ، مۇئەييەن تارىخىي دەۋرنىڭ مەھسۇلى. ئۇنىڭدا سىياسىي، ئىقتىسادىي ھەم مەدەنىيەت ئامىللىرى يۇغۇرۇلغان بولىدۇ. قاراخانىلار ھاكىمىيىتىنىڭ غۇرۇلۇشى، قۇدرەت تېپىشى ۋە ئۆز دائىرىسىدىن ھالقىپ قوشنا

هاكىمىيەتلەرنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىي هاياتىغا مەل
سالغۇچ تەسىر كۆرسەتكەنلىكىدىن ئىبارەت تارىخىي پاكىت ناھۇ
نۇقتىنى ئىسپاتلايدۇ. قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ تارىخىي يەنە بىر مۇ
ئۇقتۇرىدىكى، بۇ هاكىمىيەت سىياسىي جەھەتتە، ئۇز دەۋرىنى سىلجىتىش
خاراكتېرىدىكى يۇكسىلىش، مەدەنىيەت جەھەتتە ئەسلىدىكى ئۇيغۇر
مەدەنىيىتىگە ۋارىسلىق قىلىش ئاساسىدىكى ئۇموملاشتۇرۇش ۋە
چوڭقۇرلىشىش تاتارلىق ئىجتىمائىي تەرەققىيات جەريانىدا زۇۋۇر بولغان
ئىلغار ئامىللارغا ئىگە ئىدى. شۇ سەۋەبتىن بۇ هاكىمىيەتنىڭ سىياسىي
هاياتى ئۇزاققىچە مۇقىم، تۇرغۇنلۇقتا ئىگە بولغان، ئىقتىسادىي
پەيدىنپەي يۇكسىلىپ بارغان. شۇڭا خەلق ئاممىسىنىڭ ئىجتىمائىي
كۈرەشلىرى ئەنجىسىدە كۆپلىگەن ئىجادىي تۆھپىلەر يارلىقا
كەلگەن. يۇقىرىدا ئېيتىلغان "گۇللەنگەن ئالتۇن دەۋر"نىڭ مەنىسىمۇ
مۇشۇ يەردە.

شۇنىسى ئېنىقكى، بىزگىچە يېتىپ كەلگەن يازما پاكىتلارغا قارىغاندا
ئۇ دەۋردە ئاراغلا ئۇيغۇچ ئالىم ۋە ئۇيغۇچ ئەسەر مەيدانغا كەلگەن دەپ
قارىشقا بولمايدۇ. ئالىملارمۇ هەربىرسى يالغۇز بىردىنلا كىتاب يېزىپ
شۇ قەدەر يۇقىرى سەۋىيە ياراتقان دېيىش بىر تەرەپلىمىلىك.
ئۇنداق ئۇلۇغ ئالىملار ۋە ئۇلارنىڭ ئاشۇنداق مەشھۇر ئەسەرلىرى
ئۇزۇن زامانىنىڭ يۇكسەك مەدەنىي هاياتىنىڭ يۇكسەك بىغىنچاقلانغان
مەھسۇلى ئىكەنلىكى چوقۇم. ئەپسۇسكى، قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ
ۋە بۇ خاندانلىقنىڭ ئىنتايىن مۇھىم بىر باسقۇچى بولغان سۇلتان
سۇتۇق بۇغراخان دەۋرىنىڭ پۈتكۈل جەريانىنى ۋە تەرەققىياتىنى
كۆرسىتىپ بېرەلەيدىغان يازما هۇججەتلەر بەك ئاز.

بۇ رومانىدا ۋاقىت جەھەتتىن سۈتۈك بۇغراخان ۋە ئۇنىڭ مۇكۈم-رانلىق مەزگىلى ئاساس قىلىنغانلىقتىن ئۇچۇن شۇ دەۋرده بىرقەدەر چاپسان تەرەققىي قىلىپ، قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ تەرەققىياتىغا ئاساس سالغان بۇكسلىش كۆزدە تۇتۇلدى.

سۇلتان سۈتۈك بۇغراخان مۇكۈمرانلىق قىلغان مەزگىل، قارا-خانىلار خاندانلىقى دەۋرىدىكى ۋاقتى ئەڭ ئۇزاق، ئىچكى ئەھۋالى بىرقەدەر مۇقىم، ئالغا بېسىشى تېزرەك مەزگىل بولۇپ، ئۇنىڭ دەۋرىنىڭ مۇنداق ئالاھىدىلىكلىرى بار:

1) ئىلگىرىكى تەجرىبىلەرگە ئاساسلىنىپ بىرقەدەر مۇكەممەل ھېئوداللىق ھەربىي دۆلەت تۈزۈمى ۋە يانچىلىق-ھېئوداللىق ئىجتىمائىي ئىگىلىك مەيدانغا كەلگەن. قاراخانىلار خاندانلىقى بۇگۈنكى ئۇتتۇرا ئاسىيا، ماۋۇرائۇننەھر، يەتتەسۇ رايونى ۋە تارىم ۋادىسىنىڭ غەربىي قىسمىنى ئۆز ئىلكىدە تۇتۇپ تۇرغان. بۇ دائىرە ئاسىيا بويىچە ھەممىدىن بۇرۇن دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق ۋۇجۇتقا كەلگەن رايونلارنىڭ بىرى ئىدى. بۇ دائىرە ئىچىدە تۇراقلىق دېھقانچىلىق ئاھالىلىرى، شۇنداقلا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغۇچى قەبىلىلەرمۇ بار ئىدى. ئىگدارچىلىق تۈزۈمى بويىچە ئېيتقاندا، بۇ دائىرىدە ھېئودال پومېشچىكلار، نەسەبلىك تۆرىلەر، ھەربىي ئەمەلدارلارنىڭ خۇسۇسىي ئىگدارچىلىق قىلىش تۈزۈمى مەۋجۇت ئىدى. دېمەك، قاراخانىلار خاندانلىقى كۆپ قاتلاملىق ۋە كۆپ شەكىللىك ئىقتىسادىي تۈزۈمنى بولغا قويغان، ماۋۇرائۇننەھر رايونىدا بولسا "ئىلىكخان" ۋە "ئېكىتار" شەكلى ئارقىلىق دۆلەت بىۋاستە ئىگدارچىلىق قىلىش تۈزۈمى ساقلاپ قىلىنغان. قوللۇق دەۋرىنىڭ كونا تۈزۈملىرى سۈندۈرۈلۈپ، ھېئوداللىق دەۋرىنىڭ يېڭى

تۆزۈملىرى تىكلەنگەن. ئىلگىرىكى يېرىلىك ۋە ئوتتۇرا ئۆلدارلار يېگى
يېرىك، ئوتتۇرا ۋە تۆۋەن يېر ئىگىلىرىگە ئايلانغان. مەسىلەن،
كۆپ مىقداردا يېر ۋە چارۋامالغا ئىگە بولغان ئېگىتارلار، خان
جەمەتلىرى (بەگ ـ تۆرىلەر) . ھەربىي ئەمەلدارلار، چوڭ زېمىندارلار ـ
بۇلار بولسا دۆلەتنە يۇقىرى ئىقتىسادىي ئىگىلىككە ۋە مەمۇرىي ھوقۇققا
ئىگە بولغان ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچى يۇقىرى تەبىقىلەر ئىدى.
بۇلاردىن باشقا چوڭ سودىگەرلەر، جاۋانىخورلار، قول ھۈنەر
خوجايىنلىرى، كارخانىلار مەيدانغا كەلگەن. ئاز يەرلىك دېھقانلار ۋە
ئاز مالليق چارۋىچىلار (ياكى قۇل دېھقان ـ چارۋىچىلار) يىللىق،
تۆزاق يىللىق ۋە ئۆمۈر بويى سېتىلغان ئەر ـ ئايال دېھقان ـ چارۋىچىلار
(كۈلۈك ـ دېدەكلەر) ، قول ھۈنەرۋەنلىرى ۋە تۆۋەن خىزمەتچىلەر ـ بۇلار
بولسا تۆۋەن تەبىقىنى مەنسۇپ بولغان، ئەڭ كۆپچىلىكنى تەشكىل
قىلغان ئېكسپلاتاتسىيە قىلىنغۇچى، ئېزىلگۈچى خەلق ئاممىسىدىن
ئىبارەت ئىدى. قۇللۇق تۈزۈمىنىڭ قالدۇقلىرى تېخى مەۋجۇت
بولسىمۇ، فېئودالليق تۈزۈم ئاساسەن تىكلىنىپ بولغان. يانچىلىق ـ
فېئوداللىق ئىجتىمائىي تۈزۈمنىڭ بۇ ئالاھىدىلىكى، سۈتۈك بۇغراخان
زامانىسىدە كۆرۈنەرلىك تەرەققىي قىلىپ، پۈتكۈل خاندانلىقنىڭ
يېگى ئىجتىمائىي تۈزۈمگە ئاساس سالغان.

2) ئىسلام دىنى شىنجاڭغا ئىلگىرىرەك ئايرىم ـ ئايرىم تارالغان
بولسىمۇ، سۈتۈك بۇغراخان ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە رەسمىي
قوبۇل قىلىنىپ، دۆلەت دىنىي ھېسابلانغان. سۈتۈك بۇغراخان
قاراخانىلار خانىدانلىرى ئىچىدە بىرىنچى بولۇپ ئىسلام دىنىغا
كىرگۈچى ۋە ئىسلام دىنىنى تارقاتقۇچى نامى بىلەن تارىختا مەشھۇر،
ئىسلام دىنىنىڭ مۇستەھكەم بۇددىستلار ھېسابلانغان قاراخانىلار خان ـ

دائلىق خەلقلىرى ئارىسىدا تارىلىشى دىنىي ئېتىقاد جەھەتتىكى جوڭ بىر ئۆزگىرىش بولۇپلا قالماي، ئۇ، نەپسىي يوسۇندا ئادەت يوسۇن، ئىدىئولوگىيە جەھەتلەردىمۇ نەسىر كۆرسىتىپ، بىر قانار ئۆپلۇك ئۆزگىرىشلەرگە تۈرتكە بولغان، شۇنداقلا ئىسلام دىنى ۋاستىسى بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ ۋە بۇ يافتىكى تۈركىي تىللىدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ خۇراسان ۋە ئوتتۇرا شەرق ئەللىرى، خەلقلىرى بىلەن بولغان مەدەنىي ۋە ئىقتىسادىي مۇناسىۋىتى كۈچەيگەن. كۈنچىقىش ۋە كۈنپېتىشتىكى كۆپلىگەن ئۇلۇسلار بىر خىل تىل ستېمىسىدا سۆزلىشىدىغان بولۇپلا قالماستىن، بىر دىنغا ـ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان بولغانلىقتىن، بۇ ئەھۋال قەبىلە، ئۇلۇس ۋە خەلقلەرنىڭ تىللىرىنىڭ تېخىمۇ يېقىنلىشىپ تەرەققىي قىلىشىدا، ئورتاق مەدەنىيەتنىڭ راۋاجلاندۇرۇشتا ۋە ئۆزئارا ھەمكارلىقنى كۈچەيتىشتە مەلۇم ئىجابىي رول ئويناغان.

3) قاراخانىلار خاندانلىقى دۆلىتىنىڭ مەمۇرىي تۈزۈمى بۇ خىل كۆپ قاتلاملىق ۋە كۆپ شەكىللىك ئىجتىمائىي تۈزۈمگە ئۇيغۇنلىشىش ئېھتىياجى بىلەن تىكلەنگەن. كۆچمەن چارۋىچىلىق رايونىدا، قاراخانىلار خاندانلىقى ھەرقايسى قەبىلە باشلىقلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى ھوقۇقىنى ئېتىراپ قىلىش بىلەن بىللە، يەنە ئۇلارغا مەلۇم مەمۇرىي ھوقۇقنى بەرگەن. مەسىلەن: ئەدلىيە، ئامانلىق ساقلاش، خاندانلىق ئۇچۇن باج سېلىق توپلاش ۋەھاكازالار. ماۋۇرائۇننەھر ھەم تەكرىتاغنىڭ جەنۇبىدا بولسا، قاراخانىلار خاندانلىقى بىۋاسىتە باشقۇرۇشنى يولغا قويغان. ئۇنىڭ بەلگىسى شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، بۇ دائىرىدە ھەر دەرىجىلىك ئەمەلدارلارنىڭ مەنسەپكە تەينىلىنىشى ۋە مەنسەپدىن ئېلىپ تاشلىنىشى خان تەرىپىدىن بەلگىلىنەتتى. بۇ

ئەمەلدارلار خانىكى پەرمانى ۋە مۇددىئاسى بويىچە تىش يېجىرىشى كېرەك ئىدى. قاراخانىلار خاندانلىقى تۈزۈمنىك بۇ ئىجتىمائىي تۈزۈمى ۋە مەمۇرىي تۈزۈمنىك يۇرگۈزۈلۈشىگە كېلىشىك قىلىش ئۈچۈن بىر قاتار قانۇن ۋە نىزامنى تۈرغۇزغان. مەسىلەن: جىنايەت قانۇنى، باج-يېلىق نىزامى، يەر-سۇ توغرىسىدىكى نىزام، قۇللار (ياكى قۇل دېھقانلار)نى سېتىش، سېتىۋېلىش ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش نىزاملىرى ۋە باشقىلار.... دۆلەت تۈزۈمىدە ئۆز ۋاقتىدا خېلى ئىلغار بولغان خەلقچىلىقمۇ بولغان. مەسىلەن: ئەڭ ئالىي ھوقۇقلۇق بۇغراخانىنىڭ رەھبەرلىكى ئاستىدا دۆلەت قۇرۇلمىسى ئېچىش، "ئۇيغۇرۇش ھالقىسى" دەپ ئاتالغان ئۇچ كىشىلىك يۇقىرى ھوقۇقلۇق ئورگان ۋە دۆلەت (ئوردا) كېڭىشى بولغان. قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ فېئوداللىق جەمئىيەت تۈزۈمىگە مۇۋاپىق بولغان بۇ دۆلەت تۈزۈمى، ئاساسەن سۇنۇق بۇغراخان زامانىدە مەيدانغا كەلگەن ۋە تەرەققىي قىلغان. بۇ ئەسەردە دۆلەت تۈزۈلمىسىنىڭ ئاشۇ ۋاقىتتىكى مۇشۇ خۇسۇسىيەتلىرى بايان قىلىندى.

قاراخانىلار خاندانلىقى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىللەردە ۋە شۇنىڭدىن كېيىنكى 100 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت ئىچىدە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى مەركىزىي ھاكىمىيەت يەمرىلىشكە يۈز تۇتۇپ بۆلۈنۈش ۋەزىيىتىدە تۇرۇپ كەلدى. زاۋاللىقا يۈز تۇتقان تاڭ سۇلالىسى دېھقانلار قوزغىلىڭى ۋە ھەربىي ئىسيانلار تەرىپىدىن گۇمران بولۇپ چاك-چېكىدىن بۆسۈلدى. "مىلادى 860-يىلدىن باشلاپ، ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ چىۋۇ پۇ (؟ — 860-يىللار) رەھبەرلىك قىلغان دېھقانلار قوزغىلىڭى ۋە پاك شۇن (؟ — 869-يىللار) رەھبەرلىك قىلغان ھەربىي ئىسيان پارتلىدى. مىلادى 874-يىلغا كەلگەندە، ئاخىر ۋاڭ

شیەنجی (؟ ــ 878ـ يىللار) باشچىلىقىدىكى پۇتۇن مەملىكەت كۆلەمـ
لىك چوڭ قوزغىلاڭ پارتلىدى." 878ـ يىلىدىن كېيىن "خۇاڭ چاۋ
قوزغىلاڭچىلىرى ۋاڭ شيەنجى ئىزىدىن مېڭىپ، 880ـ يىلى ئاڭ
سۇلالىسىنىڭ پايتەختى چاڭئەنىنى ئالدى..."، "...شۇنىڭ بىلەن
بەش دەۋر، ئون بەگلىك بۆلۈنمە ھاكىمىيىتى دەۋرى (906 ــ 960ـ
يىللار) باشلاندى..." مىلادى 960ـ يىلى سۇڭ سۇلالىسى قۇرۇلغان
بولسىمۇ "دۆلەت سىياسىتى ھۆكۈمران سىنىپلار ئىچىدىكى بۆلۈنۈشنىڭ
ئالدىنى ئېلىش بىلەن، كۈچنى مەركەزلەشتۈرۈپ خەلقنىڭ قارشـ
لىقىنى باستۇرۇش، تاشقى جەھەتتە تامامەن مۇداپىئە ئورنىدا تۇرۇش
بولدى". شۇڭا "سۇڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىق قىلغان 320 يىل
ئىچىدە شىمالدىكى زېمىندا قالاق مىللەتلەرنىڭ تاجاۋۇزچىلىقى باشتىن-
ئاخىر مەۋجۇت بولۇپ كەلدى. دەسلەپتە كىدان، كېيىن جۇرجىن،
ئاخىردا موڭغۇللار شۇنداق قىلدى." (جەن بوزەن، شاۋ شۇتىجىڭ.
خۇخۇا: «جۇڭگو تارىخىدىن ئومۇمىي مەلۇمات») شۇ مەزگىللەردە لياۋ
سۇلالىسى خۇاڭخېنىڭ شىمالىي رايونىنى باشقۇرۇپ تۇراتتى.
ھازىرقى يىنچۈەننى مەركەز قىلغان رايوندا غەربىي شيا خانلىقى ۋە
گەنسۇ كارىدورىدا خېشى ئۇيغۇر ھاكىمىيىتى مەۋجۇت ئىدى. دۇنخۇاڭـ
دىن تارتىپ جۇڭغار، تارىم ئويمانلىقلىرىدا قاراقوچۇ ئۇيغۇر دۆلىتى
بىلەن قاراخانىلار دۆلىتى ھاكىمىيەت يۈرگۈزەتتى. بۇنىڭدىن باشقا
تىبەت ئېگىزلىكى ھەم ھازىرقى يۈننەن-گۈيجۇ ئېگىزلىكىدىمۇ بىر
قاتار ھاكىمىيەت گەۋدىسى شەكىللەنگەنىدى. يۇقىرىقىدەك ئەھۋال
ئاستىدا قاراخانىلارنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن بولغان رەسمىي
مۇناسىۋىتى پەقەت قىسمەن ۋاستىلىك ئايرىم مۇناسىۋەتلەر ۋە تارراق
دائىرىدىكى بىۋاسىتە سودا مۇناسىۋىتىدىنلا ئىبارەت ئىدى.

ئەمەلدارلار خانىڭ پەرمانى ۋە مۇددىئاسى بويىچە ئىش بېجىرىشى كېرەك ئىدى. قاراخانىلار خاندانلىقى ئۆزىنىڭ بۇ ئىجتىمائىي تۈزۈمى ۋە مەمۇرىي تۈزۈمىنىڭ يىمالال يۈرگۈزۈلۈشىگە كېپىلىك قىلىش ئۈچۈن بىر قاتار قانۇن ۋە نىزامنى تۈرغۇزغان. مەسىلەن: چىنايەت قانۇنى، باج-سېلىق نىزامى، يەر-سۇ توغرىسىدىكى نىزام، قۇللار (ياكى قۇل دېھقانلار)نى سېتىش، سېتىۋېلىش ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش نىزاملىرى ۋە باشقىلار.... دۆلەت تۈزۈمىدە ئۆز ۋاقتىدا خېلى ئىلغار بولغان خەلقچىلىقمۇ بولغان. مەسىلەن: ئەڭ ئالىي ھوقۇقلۇق بۇغراخانىنىڭ رەھبەرلىكى ئاستىدا دۆلەت قۇرۇلۇتىيى ئېچىش، "ئۇيغۇرۇش ھالقىسى" دەپ ئاتالغان ئۇچ كىشىلىك يۇقىرى ھوقۇقلۇق ئورگان ۋە دۆلەت (ئوردا) كېڭىشى بولغان. قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ فېئوداللىق جەمئىيەت تۈزۈمىگە مۇۋاپىق بولغان بۇ دۆلەت تۈزۈمى، ئاساسەن سۇتۇق بۇغراخان زامانىسىدە مەيدانغا كەلگەن ۋە تەرەققىي قىلغان. بۇ ئەسەردە دۆلەت تۈزۈلۈمىنىڭ ئاشۇ ۋاقىتتىكى مۇشۇ خۇسۇسىيەتلىرى بايان قىلىندى.

قاراخانىلار خاندانلىقى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىللەردە ۋە شۇنىڭدىن كېيىنكى 100 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت ئىچىدە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى مەركىزىي ھاكىمىيەت يىمىرىلىشكە يۈز تۇتۇپ يۆلۈنۈش ۋەزىيىتىدە تۇرۇپ كەلدى. زاۋاللىقا يۈز تۇتقان تاڭ سۇلالىسى دېھقانلار قوزغىلىڭى ۋە ھەربىي ئىسيانلار تەرىپىدىن گۇمران بولۇپ چاك-چېكىدىن بۆسۈلدى. "مىلادى 860-يىلدىن باشلاپ، ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ چىۋۇ پۇ (؟—860-يىللار) رەھبەرلىك قىلغان دېھقانلار قوزغىلىڭى ۋە پاڭ شۇن (؟—869-يىللار) رەھبەرلىك قىلغان ھەربىي ئىسيان پارتلىدى. مىلادى 874-يىلغا كەلگەندە، ئاخىر ۋاڭ

شیه‌نجی (؟ ــ 878 ـ یىللار) باشچىلىقىدىكى پۇتۇن ھەملىكەت كۆلەم-
لىك چوڭ قوزغىلاڭ پارتلىدى." 878 ـ يىلدىن كېيىن "خۇاڭ چاۋ
قوزغىلاڭچىلىرى ۋاڭ شيه‌نجى ئىزىدىن مېڭىپ، 880 ـ يىلى خاڭ
سۇلالىسىنىڭ پايتەختى چاڭئەننى ئالدى..."، "...شۇنىڭ بىلەن
يەش دەۋر، ئون پادىشاھلىق ھاكىمىيىتى دەۋرى (906 ــ 960 ـ
يىللار) باشلاندى..." مىلادى 960 ـ يىلى سۇڭ سۇلالىسى قۇرۇلغان
بولسىمۇ "دۆلەت سىياسىتى ھۆكۈمران سىنىپلار ئىچىدىكى بۆلۈنۈشنىڭ
ئالدىنى ئېلىش بىلەن، كۈچنى مەركەزلەشتۈرۈپ خەلقنىڭ قارشى-
لىقىنى باستۇرۇش، تاشقى جەھەتتە تامامەن مۇداپىئە ئورنىدا تۇرۇش
بولدى". شۇڭا "سۇڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىق قىلغان 320 يىل
ئىچىدە شىمالدىكى زېمىندا قالاق مىللەتلەرنىڭ تاجاۋۇز چىلىقى باشتىن-
ئاخىر مەۋجۇت بولۇپ كەلدى. دەسلەپتە كىدان، كېيىن جۇرجىن،
ئاخىردا موڭغۇللار شۇنداق قىلدى." (جيەن بوزەن، شاۇ شۇنجىڭ.
خۇخۇا: «جۇڭگو تارىخىدىن ئومۇمىي مەلۇمات») شۇ مەزگىلەردە لياۋ
سۇلالىسى خۇاڭخېنىڭ شىمالىي رايونىنى باشقۇرۇپ تۇراتتى.
ھازىرقى يىنچۈەننى مەركەز قىلغان رايوندا غەربىي شيا خانلىقى ۋە
گەنسۇ كارىدورىدا خېشى ئۇيغۇر ھاكىمىيىتى مەۋجۇت ئىدى. دۇنخۇاڭ-
دىن تارتىپ جۇڭغار، تارىم ئويمانلىقلىرىدا قاراقوچۇ ئۇيغۇر دۆلىتى
بىلەن قاراخانىلار دۆلىتى ھاكىمىيەت يۈرگۈزەتتى. بۇنىڭدىن باشقا
تىبەت ئېگىزلىكى ھەم ھازىرقى يۈننەن-گۈيجۇ ئېگىزلىكىدىمۇ بىر
قانچە ھاكىمىيەت گەۋدىسى شەكىللەنگەنىدى. يۇقىرىقىدەك ئەھۋال
ئاستىدا قاراخانىلارنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن بولغان رەسمىي
مۇناسىۋىتى پەقەت قىسمەن ۋاستىلىك ئايرىم مۇناسىۋەتلەر ۋە تارراق
دائىرىدىكى بۇۋاستە سودا مۇناسىۋىتىدىنلا ئىبارەت ئىدى.

ئاشۇ بىرلا مەزگىلدە خېنى كارىدوردىن مەركىزىي ئاسىياغىچە تەڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ئۇچ ئۇيغۇر ھاكىمىيىتى تەۋەسىدە خېنى ئۇيغۇر دۆلىتىدە ھەيرىي ئۇيغۇر مىللەتلىرىمۇ كۆپ بولغان، قاراخوجۇ دۆلىتىدە ئۇنچە كۆپ بولمىغان، قاراخانىلار ئۇيغۇر خانلىقىدا بولسا مىللىي تەركىب مۇرەككەپرەك ۋە كۆپرەك بولغان، دىنىي بۆلۈنۈش بۇ ئۇچ ئۇيغۇر دۆلىتى ئارىسىدا نوقۇللا ھاكىمىيەت جەھەتتە تىكى، ئىجتىمائىي تۈزۈم جەھەتتىكى بۆلۈنۈشنىلا كەلتۈرۈپ چىقارمايى، بەلكى ئۇ، ئۇچ خاندانلىق تەۋەسىدىكى بىر خىل مىللەتنىڭ ياشاش شارائىتى، ئىجتىمائىي تەپەككۇرىدىمۇ غايەت زور ئىنكاس قوزغىغان ۋە گىرەلىشىپ كەتكەن مۇرەككەپ زىددىيەتنى بەرپا قىلغان.

شۇنداقتىمۇ بۇ ئۇچ دۆلەت تەۋەسىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي تەرەققىياتى ۋە ئىقتىسادىي قۇرۇلمىسىدا پەرق چوڭ ئەمەس.

پۈتكۈل قاراخانىلار دەۋرىدە بۇ ئۇچ دۆلەت ئۇيغۇرلىرىنىڭ تىلى بىر، مىللىي ئادەت-يوسۇنلىرى ئوخشاش ئىدى. تارىخىي شارائىت مۇناسىۋىتى بىلەن بۇ ئۇچ قىسىم ئۇيغۇرلار بۆلۈنۈش ھالىتىدە تۇرغان بولسىمۇ، مىللىي ئەنئەنە جەھەتتىن ئوخشاش، قېرىنداش دۆلەتلەر ئىدى.

تارىخىي پاكىتلار ئارقىلىق شۇنى مۇقىملاشتۇرۇش مۇمكىنكى، ئۇيغۇرلار بالقاشتىن كوئىنلۇنغىچە، خېشىدىن پامىر-ئاموغىچە بولغان كەڭ دائىرىدە قەدىمدىن تارتىپ تارىخىي تەرەققىيات جەريانىنى بىسىپ، ئۆسۈپ-ئۇلغىيىپ، كۆچۈپ-ئۆيۈشۈپ كەلگەن ئاساسلىق بىر خەلق. ئۇلار ئۆز كۆرەش پائالىيىتىدە سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت جەھەتلەردە ئۆزلىرى دەۋرىدىكى تەرەققىي قىلىپلا قالماستىن ئۆزى قاتناشقان تىل ئائىلىسىدە سۆزلىشىدىغان باشقا

خەلقەرنىڭ، جۇملىدىن ئۆزى پائالىيەت ئېلىپ بارغان رايونلارغا قوشنا بولغان قېرىنداش خەلقلەرنىڭ ئىجتىمائىي تەرەققىياتىغا تەسىر كۆرسەتكەن، قاراخانىلار توغرىسىدىكى تەتقىقات ۋە يادىكارلىقلار ھۇنىڭ بىر مىسالى.

قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ غەربىنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى تۇرۇپ، ۋەتەنىنى قوغداش مەقسىتىدە غەربكە يۈرۈشلەر قىلىپ تۇرۇشى مەدەنىيەت تەسىرىنى كېڭەيتىشتە ئاساسىي بىر سەۋەب بولغان. غەربكە قىلىنغان چوڭ يۈرۈشلەر ئاساسەن سۇتۇق بۇغراخان زامانىدە باشلانغان. شۇڭا ئەسەردە سۇتۇق بۇغراخان غەربكە قىلىنغان يۈرۈشنىڭ ئاساسىي سەركەردىسى قىلىپ پېزىلدى.

شۇنى ئېيتىش كېرەككى، بىز تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەر توغرىسىدا سۆزلىگەندە، ئۇلارنىڭ تارىخىي-ئىجتىمائىي تۈزۈمى، ئىقتىسادىي ئەھۋالى، مىللىي خۇسۇسىيىتى، مەدەنىيەت، تىل ۋە باشقا جەھەتلەردىكى ئورتاق مۇناسىۋەتلىرى توغرىسىدا سۆزلەۋاتقانلىقىمىزنى ھەرگىز ئەسىتىن چىقارماسلىقىمىز كېرەك.

مەن بۇ رومانىنى يېزىش جەريانىدا بۇ ئەسەرنىڭ بەدىئىي تارىخىي ئەسەر ئىكەنلىكىگە، ئۇنىڭ نوقۇل تارىخ ئەمەسلىكى، شۇنداقلا تارىخىي چىنلىقتىنمۇ چەتنەپ كەتكىلى بولمايدىغانلىقىغا دىققەت قىلدىم. تارىخىي زور ۋەقەلەرنى بەدىئىي جەھەتتىن بىر تەرەپ قىلىشتا سەنئەت قانۇنىيىتى يول قويغان دائىرىدە بەلگىلىك ئۆزگىرىش ئېلىپ باردىم ۋە تارىخىي ماتېرىيالنىڭ نۇقتىئىنەزىرىنى تەتبىقلاش كېرەكلىكىنى ئەستىن چىقارمىدىم.

بۇ ئەسەرنى يېزىشتا دۇچ كەلگەن مەسىلىلەردىن بىرى تىل مەسىلىسى بولدى، كۆپ ئويلىنىشلاردىن كېيىن، ئاپتور بايانىنى

هازىرقى زامان تىلى بىلەن، پېرسوناژلار تىلىنىڭ ئاساسەن هازىرقى زامان تىلى بىلەن پېرىش، شېئىر، قوشاق، ماقال، تەمسىلدە تۆۋەندىكى ۋاقتىدىكى تىلنىڭ خۇسۇسىيىتىنى ساقلاپ قېلىش، لېكىن هازىرقى كىشىلەرمۇ چۈشىنىدىغان بولۇش؛ چۈشىنىكسىزدەك تۇرغانلىرىمۇ ئازراق ھات بېرىش؛ مۇمكىنقەدەر ئەرەبچە، پارسچە سۆزلەرنى ئىشلىتىش؛ ئىسلام دىنى كىرىشتىن ئىلگىرىكى سۆزلەردىن ئايرىم ناملار، ئەمەل ئىسىملىرى، ئۇنۋانلار، جاي ئىسىملىرىنى ئەسلى ئۇيغۇرچە ئاتىلىشى بويىچە ئىلىپ ئىزاهات بېرىش پرىنسىپ قىلىندى. يەنە بىر تەرەپتىن، بۇ ئەسەرنىڭ تارىخىي ئالاهىدىلىكىنى كۆزدە تۇتۇپ، هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ بەزى خۇسۇسىيىتىگە تولۇق رىئايە قىلىنمىدى. مەسىلەن: بۇغرانىڭ قوشۇنى ئەمەس، بۇغرا قوشۇن: خانىنىڭ ئوغلى (شاهزادە)، خانىنىڭ قىزى (مەلىكە) ئەمەس، خان ئوغۇل، خان قىز: خان ئاغىچا ئەمەس تەركىن خاتۇن ۋە باشقىلار. تىل مەسىلىسىنىڭ توغرا هەل قىلىنغان بولۇشى ناتايىن. كۆپچىلىكنىڭ، بولۇپمۇ تىلشۇناسلارنىڭ ۋە ئەدەبىلەرنىڭ داۋاملىق تەتقىق قىلىشىنى ئۈمىد قىلىمەن.

بۇ رومانىدا قاراخانىلار خانىدانلىقىنىڭ ئۇنىنچى يۈز يىللىقىنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىكى، يەنە سۈتۈق بۇغراخان ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىللەردىكى تارىخىي هايات، ئىجتىمائىي ۋە مەدەنىي تەرەققىيات كۆزدە تۇتۇلغان هالدا، سۈتۈق بۇغراخان — قاراخانىلارنىڭ ئوبرازلىق ۋەكىلى سۈپىتىدە بايان قىلىندى. رومانىدىكى يىللار (ئۇ چاغدا قانداق يىل نامى قوللىنىلغانلىقى مەلۇم ئەمەس) ئوچۇق (مىلادى ياكى هىجرىيە) دەپ بېرىلمايدۇ، مۆچەل يىللىرى بىلەن، مەسىلەن: ئونىنچى يۈز يىلىلىقنىڭ بىرىنچى يېرىمى، بارس يىلى، ياكى

سەچقان يىلى دەپ ئېلىندى.

بۇنداق مۇرەككەپ بىر تارىخىي رومانىنى يېزىش ئاسان بولمىدى. شۇنداقتىمۇ تارىخىي رومانلارنى يېزىشتا بىر ياشلانما بولۇپ قالما ئەجەپ ئەمەس ھەم ئۇيغۇر تارىخىنى تەتقىق قىلىش ۋە ئۆگىنىشتە قوشۇمچە پايدىلىنىدىغان بىر ئەسەر بولۇپ قالار، دېگەن ئۈمىد بىلەن بۇ رومانىنى كىتابخانىلارغا تەقدىم قىلدىم. رومانىدا يېتىشسىزلىكلەر چوقۇم بار، ھەتتا خاتالىقلارمۇ بولۇشى مۇمكىن. كىتابخانىلارنىڭ تەنقىدىي ياردەم بېرىشىنى ئۈمىد قىلىمەن.

قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ تارىخ گۇللەنگەن دەۋرىدىكى، يەنى ئون بىرىنچى يۈز يىللىقنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىكى يۈسۈپ بالاساغۇنى ۋە مەھمۇت قەشقەرى...لەر ياشىغان دەۋردىكى تارىخىي، مەدەنىي ھايات توغرىسىدا يەنە بىر ئەسەر يېزىش نىيىتىم بار.

ئاپتور.

بىرىنچى قىسىم

ئادەم ئۇنتاخىرى بىر ئۇچۇم تۇپراق،
كەتتىمۇ ئەبەدكە كەلمەيدۇ بىراق.
شۇ ئۇچۇم تۇپراقتىن ئۇنىڭ رەڭگىل گۈل،
ۋە ياكى شۇمبۇيا ۋە ياكى يانتاق.

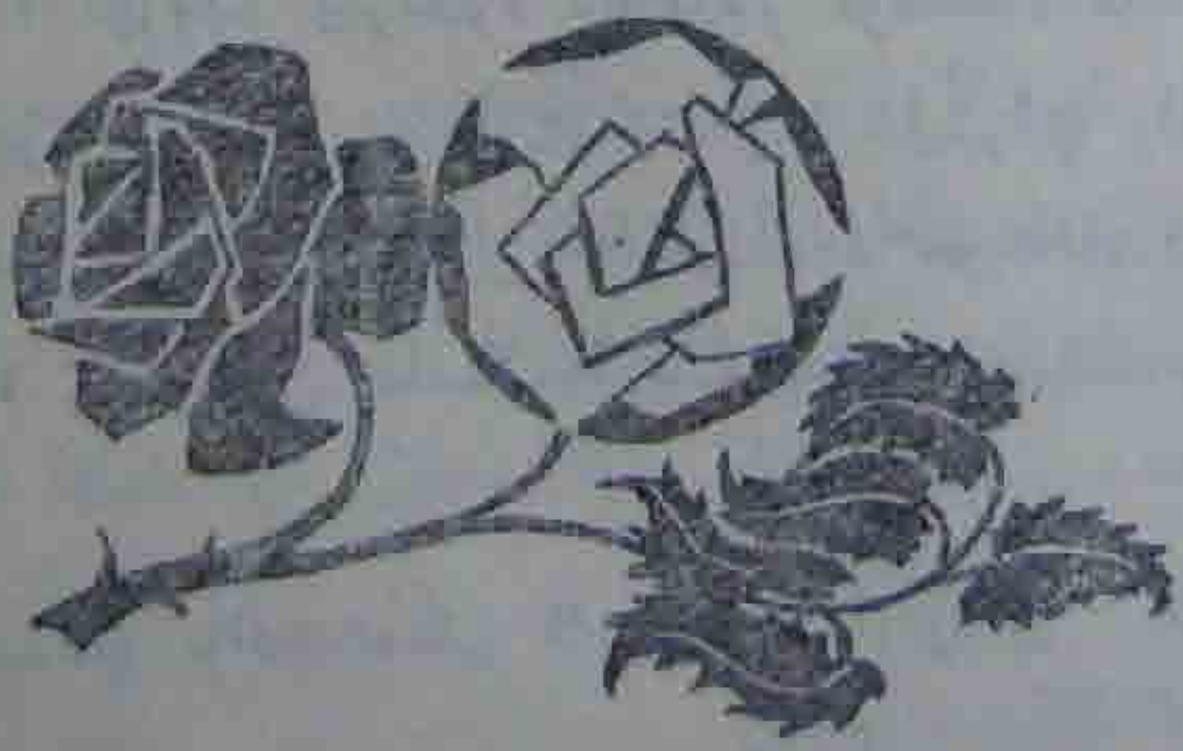

بىرىنچى باب

لاچىن پەرۋازى

ئونىنچى يۇز يىللىقنىڭ ئاۋۋالقى يېرىمى، كالا يىلى، كۈز پەسلى، ئەتىگەنلىك قۇياشنىڭ ساپ، ئالتۇندەك نۇرى قەشقەر ۋادىسىنى يېزەپ كۆز چاقاتتى. قەيسەر، مەزمۇت مۇزتاغ ئاتىنىڭ پەلەككە تاقاشقان ھەيۋەتلىك ئاقباش چوققىسى تاڭ نۇرىدا جۇلالىنىپ تېخىمۇ مەغرۇر پارقىرايتتى. ئۇ، كىشىگە گويا "مەن مۇشۇ دىيارنىڭ خوجىسى ھەم گۇۋاھچىسى" دېگەندەك مەيدىسىنى كېرىپ، قەددىنى تىك تۇتۇپ تۇراتتى.

ئوردۇكەنتنىڭ① سۇزۇك، پاياننسىز ئاسمىندا بىر لاچىن پەرۋاز قىلماقتا ئىدى. ئۇ ئاستانە ئۇستىدە بىرنەچچە قېتىم ئايلىنىپ كۆڭۈلىنى بېتىشتىكى تاغلار تەرەپكە قاراپ ئۇچۇپ كەتتى. نېمىشقىدۇ ئۇنىڭ بۇگۈن ئەتىگەنكى ئۇچۇشى بۆلەكچىلا شوخ: تۇرۇپلا تىككىگە ئاسمانغا كۆتۈرۈلسە، تۇرۇپلا يېزىلار، دەريالار ئۇستىدە ئەگىنىتتى ۋە شۇڭغۇيتتى؛ ئۇ، بۇ ئەركىن پەرۋازى بىلەن، سايراپ ياتقىراتقان ئۆتكۈر ئاۋازى بىلەن گويا پۈتكۈل ئەلنى تاڭ خۇشاللىقى بىلەن تەبرىكلەۋاتقاندەك، ئىگىرىغان جانلارغا دىلكەشلىك قىلىپ، ئۇنى

---

① ئوردۇكەنت — شۇ ۋاقىتتىكى ئاستانە(ھازىرقى "خانئۆي" خارابىسى).

يايراپ، ئەركەن پەرۋاز قىلىشقا ئۇندەۋاتقاندەك قىلاتتى...
لاچىننىڭ پەرۋازىغا ماسلىشىپ مەدھىيە ئوقۇۋاتقاندەك قەيەردىندۇ قىزلارنىڭ ناخشا ئاۋازى ياڭرىدى:

لاچىن كۆكتە ئۇزەيۋېرى، كۆرسەڭچۇ ئاداش،
بۇلۇت ئىچرە گىزەيۋېرى، كۆرسەڭچۇ ئاداش،
قانات قاقىپ سايرايۋېرى، كۆرسەڭچۇ ئاداش،
لاچىن بولۇپ قولۇمغا قونساڭچۇ ئاداش.

لاچىن پەرۋاز قىلغىنىچە كۈنپېتىش ياقتىكى تاغ جىلغىلىرىدىن بۇرۇلۇپ، تۇمەن دەريا بىلەن قىزىل دەريا ئارىلىقىنى بويلاپ تۆۋەنلىدى. ئەنە، ئۇنىڭ قاناتلىرى تەكتىدە گىلەمدەك گۈزەل ۋادىلار، ياپيېشىل دەرەخزارلىقلار، بۇك-باراقسان باغلار يېيىلىپ ياتماقتا. ناخشا ساداسى گويا پۈتۈن ۋادىغا يېيىلىۋاتقان قۇياش نۇرىدەك تارالماقتا.

چىمەنزاردا ساندۇلاچلار① سايرايدۇ،
سايرايدۇ ئۇ گۈل دەردىدە هارمايدۇ،
سايرايدۇ، هارمايدۇ، ئويناپ يايرايدۇ،
ساندۇلاچتەك گۈلۈمگە قونساڭچۇ ئاداش.

ناخشا جارانگلىماقتا، لاچىن پەرۋاز قىلماقتا. لاچىننىڭ قاناتلىرى ئاستىدىكى ئېتىزلاردا، ئۆستەڭلەردە، چۆللەردە ئىۋبىي بىلەن تەڭ ئورنىدىن تۇرغۇزۇلغان ۋە ئەمدىلىكتە هالسىزلىنىپ ئەمگەك قىلىۋاتقان يېرىم ئاچ-يېرىم يالىڭاچ يانچىلار ئاران-ئاران قىمىرلاشماقتا... كىشىنىڭ يۈرىكىنى ئېزىدىغان جۇل-جۇل كىيىملىك قەلەندەرلەر بىلەن

---

① ساندۇلاچ — بۇلبۇل.

نوشقان مۇڭزار بازارلار، ھەلىنىلا قىزىماقتا: ئىككى قاسىقىدا ھەيزە-قالغان تۇتقىنىچە تىك تۇرغان چىرىكلەر ساقلاۋاتقان كارامەت ئوردۇ بىنالىرى، ھەشەمەتلىك سارايلىنىڭ قاپقىلىرى ئېچىلماقتا... باغلانغان يانچىلارنىڭ باشلىرىدا قامچا تويۇنتىپ كېتىپ بارغان ئاتلىق يوغان قورساقلار قۇل بازارلىرىغا ئالدىرماقتا...

قىزىل سىرلىق قاپقىلىرى كېچە-كۈندۈز يېپىلمايدىغان، قىزىل موم شاملىرى بىلەن خۇش پۇراق كۈجىلىرى ھېچقاچان تۈچەيدىغان بۇتخانىلاردا سەھەردە كېلىپ ئىبادەت قىلىپ، تىلەك تىلەپ ئاۋاپ قىلۇاتقان قۇرۇق ئۇستىخان، جۇل-جۇل كىيىم ئەر-ئايال بىچارىلەر ئەمدىلىكتە شۇ كۈنلۈك تىرىكچىلىكى ئۈچۈن سىرتقا ئاقماقتا...

راستىنى ئېيتىپ باققىنا، باقمامسەن ماڭا؟

سۈيىنچ تۇمارىنى تاقمامسەن ماڭا؟

تولۇن ئايدەك يۇزۈڭنى ياقمامسەن ماڭا؟

كىرپىكىڭنى يا قىلىپ ئاتساڭچۇ ئاداش.

ناخشا جارانلىماقتا، لاچىن پەرۋاز قىلماقتا...ئۇ تاغنى بويلاپ ناخشا ئاھاڭىغا ماسلىشىۋاتقاندەك ئاستا، پەس ئايلانماقتا...

قۇياش خېلى ئۆرلەپ، بەدەنلەرنى ئوبدانلا قىزىتىشقا باشلىغان مەھەلدە كۈنپېتىش ياقتىكى ئېگىز دۆڭ ئۈستىگە كېلىشكەن بوز ئارغىماقلارغا مىنگەن ئىككى كىشى چىقىپ كەلدى. ئاتلارنىڭ ئېگەر-جابدۇقلىرى ۋە ئۈزەڭگىسىگە ناھايىتى رەتلىك ۋە سىپتا ئىشلەنگەن كۈمۈش نەقىش قويۇلغانىدى. بۇلارغا قاراپ ئۇلارنىڭ خان ئوردۇسىنىڭ مۇھىم ئادەملىرى ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولاتتى.

دۆڭ ئۈستىگە چىققاندىن كېيىن ھەر ئىككىسى نەگىلا توختاشتى ۋە بېغىشىغا سەدەپ قويۇلغان تۈچ ساپلىق قامچىلىرىنى ئىلىندۇرغان

قوالىرىنى پەيدا قىلىشقا قويغىنىچە ئاخشا ئاۋازى تېخىمۇ ئوچۇق ئاڭلىنىۋاتقان تەرەپكە قاراشتى. ئاندىن بىر-بىرىگە قاراپ كۈلۈمسىرەپ ئىپادىلەندۇ دېيىشتى-دە، تاغ باغرىنى بويلاپ پەس تەرەپكە چۈشۈپ كېتىشتى.

ئاتلىقلارنىڭ بىرى ئون سەككىز ياشلاردا ئىدى. ئۇ يېشىنىڭ چوققىسىغا تۇرمەكلىۋالغان يىرىك، قارا، ئۇزۇن چېچىنى باستۇرۇپ كالۇۋۇتۇن بىلەن كەشتە بېسىلغان تەقىيلا بوغىچا چىگىۋالغان، ئۇچىسىغا پېشىل پىپەك تون كىيگەنىدى. تونىنىڭ ئۇز ياقىسىدىن ئېتىكىگىچە ئالتۇن رەڭ مەشۇتتىن كەشتە تىكىلگەن، خۇددى شۇنداق كەشتە كەڭ يېڭىدىمۇ جۇلالىنىپ تۇراتتى. ئالتۇن توقىلىق، كەڭلىكى تۆت ئېلىك كېلىدىغان پىپەك بەلبېغىنىڭ ئۇڭ تەرىپىدە ئۇچ غېرىچ ئۇزۇنلۇقتا كۈمۈش قىنلىق، تۇچ ساپلىق خەنجەر ئېسىلغانىدى. ئۇنىڭ، سېپىغا سەدەپ قويۇلغان جۇپ تىللىق چىرايلىق قامچىنى ئاتقا ئۇرماي پات-پات سىلكىپ قويۇشى ۋە ئۇچلۇق تۇمشۇقىغا مىس قاپلانغان، تۇچتىن ئىشلەنگەن دېۋىتكۇچى بار ئۆتۈكلۈك ئايىغىنى يۇلاڭشىتىپ قويۇشلىرىدىن مەغرۇرلۇق، ئۆزىگە بولغان ئىشەنچ بىلىنىپ تۇراتتى. ئۇنىڭ قارا، يوغان كۆزلىرى شوخلۇق بىلەن ئويناپ تۇراتتى، قامچا تۇتقان قولىنىڭ كۆرسەتكۈچ بارمىقىدا قاڭشارلىق بۇرنى ئاستىدا ئەمدىلا تىن باش كۆتۈرۈۋاتقان يۇمران مايسىدەك نازۇك بۇرۇتلىرىنى ئانچە-مۇنچە سىلاپ قوياتتى، بۇغداي ئۆڭ يۈزدەكى قىزىل مەڭزىلىرى ۋە بەستىدىكى بېھېرىملىكىدىن ياشلىق كۈچى قاينىپ-تېشىپ تۇرغان غەمسىزلىك ئوخشۇپ تۇراتتى. شۇ تاپتا ئۇ ئاتتا كېتىۋاتقان بولسىمۇ خىيالى باشقا يەردە كېزىپ يۈرگەندەك ئويناق قارا كۆزلىرى يىراقلارغا تىكىلىپ، تېمىندۇ ئىزدەيتتى.

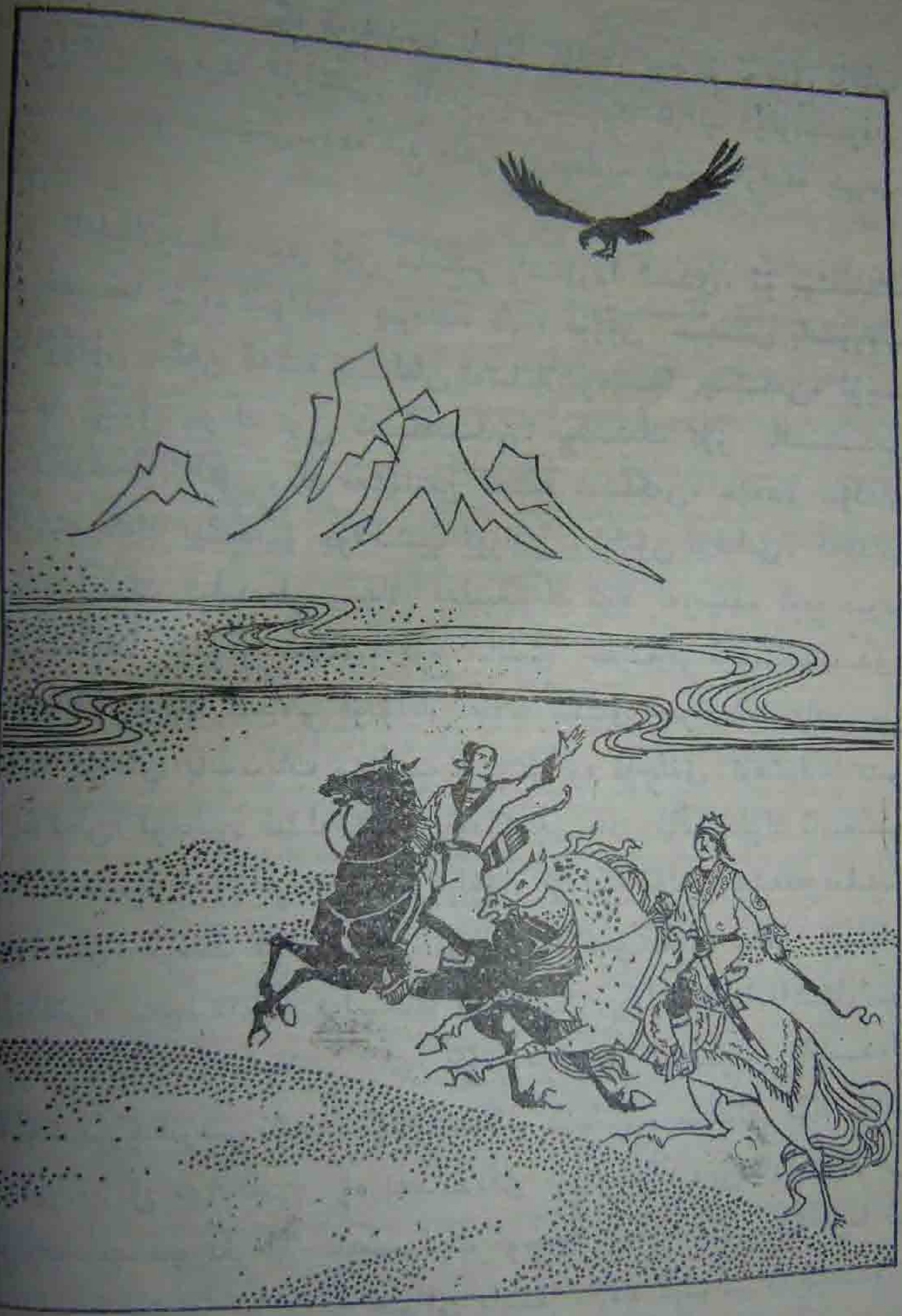

يىگىتنىڭ ھەمراھى ئۇستىخانلىقراق، گەۋدىسى چوڭراق، كەلگە پىشانە، ئۆزى كۆلۈمسىرەپ تۇرىدىغان يىگىت ئىدى. ئۇنىڭمۇ چېچى باش ئۇستىگە تۇرمەكلەنگەن بولسىمۇ ئىككى چېكىسىدىن بىر عېرىچىن كۆكۈلىسى قۇلاق ئاستىغىچە سالغىلاپ تۇراتتى. ئۇ بېشىغا كەشتىسىز پىشىل تاۋار بوغمىچا چىگىكەن، ئۇستىگە مەللە رەڭ يىپەك تون كىيگەنىدى. شۇ تاپتا ئۇ، ئۇنىڭغا بىرنېمىلەرنى دەيتتى، ئۇنى كۈلدۈرەتتى، ئۆزىمۇ كۈلەتتى،

ئاتلار ئىگىلىرىنىڭ ئالدىراۋاتقانلىقىنى سەزگەندەك ئېغىزدۇرۇق-لىرىنى چىشى بىلەن ئويناپ، بويۇنلىرىنى ئېگىپ تىزگىن سىرىپ ئالدىراپ ماڭماقتا.

ناخشا بارغانسېرى ئوچۇق ياڭرىماقتا:

بور ئاتىڭنىڭ يايلىسى يەرگە چۈشۈپتۇ،
تىزگىنىنى تارت ئۇنىڭ، تەرگە چۈشۈپتۇ،
تۆۋاقلىرى تەكتىدە چاقماق چېقىپتۇ،
ئات ئويىنىپ يانىمغا كەلسەكچۇ ئاداش.

يىگىتلەر ئاتلىرىنى چاپتۇرغىنىچە يەنە بىر دۆڭگە چىقىپ خۇددى بايىقىدەك ئەترapىغا قارىدى، ئۆزلىرىگە بۇرۇنىدىن تونۇش ناخشىغا قۇلاق سالدى ۋە ئاتلىرىنى دېۋىتىپ تۆۋەنگە چاپتى، ئۇلار ئاستا-ئاستا تاغ باغرىدىن بۇرلىپ يۇرت ئىچىگە كىرىپ كۆزدىن غايىب بولدى.

تاغ يوتىسىغا يانداپ بىنا قىلىنغان كەڭرى ۋە تولىمۇ گۈزەل بىر باغ بولۇپ، ئۇ بۇ يۇرتتىكى باغلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ سەرخىللى ھېسابلىناتتى. ئۇنىڭ ئوتتۇرىسىدا — بۇككىدە ئۆسكەن دەرەخلەر ئارىسىدا كۆكۈش قاشتېشىدەك سۈزۈك تىنىق سۇ بىلەن تولغان

بىر چاسا كۆل بار ئىدى. كۆلنىڭ كۈنچىقىش تەرىپىگە رەتلىگا-
رەڭ گۈللەر بىلەن قورشالغان بىر چاسا سۈپا ياسالغان بولۇپ، سۈپىغا
تاشلانغان قىزىل چوغدەك گىلەم ئۈستىدىكى كۆرپىدە ھال رەڭ
دۇخاۋىدىن پۇچقىغا كەلگۈدەك ئۇزۇن نىچا كىيگەن بىر چوپ ئوز
قىز بىر-بىرىگە قارىشىپ ئولتۇرۇپ ناخشا ئېيتماقتا ئىدى. قىزلار
بىر-بىرىدىن ئۇماق ۋە كېلىشكەن، بىرى، قولىدىكى باربىتنى① زوق
بىلەن چالماقتا، ئۇنىڭ سېكىلەكلىرى تىترىمەكتە، بويىغا ئاسقان
زۇننارىنىڭ ياقۇت كۆزى ۋالىلدىماقتا، قارا قاشلىرى ئاستىدىكى
ئۇزۇن كىرپىكلىرى ئارىسىغا يوشۇرۇنغان بۇلاقتەك كۆزلىرى كۈلۈمسى-
رىمەكتە؛ يەنە بىر قىز كىچىكىنە بىر داپنى باربىتقا تەڭكەش
قىلىپ چالماقتا ئىدى. ئۇنىڭ ئېغىز-بۇرنى، پېشانە-مەڭزىلىرى
بىر-بىرىگە پارىشىپ كەلگەن، قاڭشارلىق بۇرنىنىڭ ئۇچىدىكى يىڭنە
ئۇچىدەك تەر دانچىلىرى بويىغا ئېسىلغان كەھەرئوا مارجاندەك
پارقىراپ تۇراتتى. ئۇنىڭ كۆزىدە نېمىدۇ يوشۇرۇنغاندەك قىلاتتى،
بېقىشىدا گويا بىراۋغا چاقچاق قىلىشقا تەييار تۇرغاندەك چىلۋە ئويـ
ناپتتى. ئۇ، ناخشىنىڭ چۈشۈرگىسىدە يىللىق كۈلۈمسىرەپ، دوستىغا
قاراپ قولىدىكى داپنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، مەنىلىك ئۇرۇپ قويياتتى.

لاچىن قوندى ئايلىنىپ تېرەك باشىغا،
سەن ئۆزەڭنى تەڭ قىلما تاغنىڭ تاشىغا،
تاش يۇرەكمۇ ئېرىيدۇ كۆزنىڭ ياشىغا،
بېتەر، ئەمدى نازلانماي كەلسەڭچۇ ئاداش.

قىزلار ناخشىنى ئەمدى تۇگىتىپ تۇرۇشىغا كۆلگە بىر تاش

---

① باربىت ــ پىپا.

"يۇلتۇز" قىلىپ چۈشتى-دە، قىزلارنى چۆچۈتۈۋەتىتى. قىزلار ئىرغىپ قوپۇپ، سۇ چاچرىغان ئېتەكلىرىنى سىلكىشتى. ئۇ چاغدا كۆلنىڭ نېرى تەرىپىدىكى بەدىش تېگىدىن بايىقى يىگىتلەر چىقىپ، كۆل بويىغا كەلدى ۋە غاقاقلاپ كۈلۈپ، قىزلارنى يەنە قورقۇتۇۋەتتى، قىزلار يىگىتلەرنى كۆرۈپ ئاۋۋال ئازماز ۋەنجىگەندەك ماي تارتتىيۇ، كېيىن يىگىتلەرگە قاراپ كۈلۈپ بېيىت ئېيتتى.

باربىتچى قىز:

خان ئوغۇل بولسا شۇنچە، نېم بوپتىكەن،
يىگىتلەر قىز باللىغا ئاتمىغاي تاش.

داپچى قىز:

چۆچۈتۈش ئارسلاننىڭ ئىشى ئەمەس،
كۈچى بولسا باتۇر بىلەن سىناشقاي باش.

بۇ كىنايىلىك چاقچاقتىن كېيىن ھەممەيلەن قاتتىق كۈلۈپ كېتىشتى. يىگىتلەر بىر-بىرىگە قاراپ قويغاندىن كېيىن، سەدەپ قامچىلىق يىگىت دەسلەپ باشلىدى:

پەرىلەرگە تاش ئاتمىدۇق، ئاتقۇق سۆڭەچ،
ئاي ۋە يۇلتۇز بولۇپتىكەن قوشماق ئاداش.

يەنە بىر يىگىتمۇ ئۇلاپ ئېيتتى:

ھەيۋە قىلماق ئۈزۈ قىزلارنىڭ ئىشى ئەمەس،
ئارسلانمۇ يار ئالدىدا قويدىن ياۋاش.

ھەممەيلەن يەنە كۈلۈشتى. يىگىتلەر خۇشال ھالدا قىزلار قېشىغا كېلىپ ئولتۇرۇشتى.

— ئايدىڭ، — دېدى سەدەپ قامچىلىق يىگىت باربىتچى قىزغا قاراپ كۈلۈپ، — مېنىڭ ئېتىم سۇتۇققۇ، "خان ئوغۇل" دېمەڭ

دېگەنىدىم، ئەسلى چىقارمىغىنىڭىز ھە؟

— ئېتىڭىز سۇتۇق، بۇنى ھەممە بىلىدۇ، — دېدى ئايدىك لەۋ-لىرىنى ھىرىپ كۈلۈپ، — خان ئوغۇل بولغاندىن كېيىن بەرىبىر خان ئوغۇل-دە، مەن ئەگەر "خان قىز" بولسام، — دېدى ئۇ ۋە دەرھال ئىككى قولى بىلەن يۈزىنى يېپىپ پىشىنى چايقىدى، — ھەي... ياق، بولمايمەن...

— بولدى، ئايدىك، ئىزا تارتمايلا قويۇڭ، — دېدى داپچى قىز چاقچاق ئارىلاش، — خان قىز بولمىسىڭىز خان كېلىن، ھە، ياق، ئۇنىڭدىنمۇ چوڭراقى — خان ئاغىچا بولارسىز، تېخى.

ھەممەيلەن كۈلۈپ كېتىشتى. ئايدىك داپچى قىزغا رەنجىگەندەك قىلىپ ئۇنى جەينەكلىگەن بولدى ۋە يەنە يۈزىنى ياپقان پېتى تەتۈر بۇرىلىپ ئولتۇرۇۋالدى.

سۇتۇق يېنىچە بۇرىلىپ سۇپىغا يېقىن تۇرغان قامچىسىنى بىر تال ئۈزۈپلا ئۇنىڭ بىلەن تېخىچە ئالقىنىنى يۇزىدىن ئالمىغان ئايدىنىڭ بوينىنى غىدىقلىدى. ئايدىك ئاۋال بىر قولى بىلەن گۈلنى نېرى ئىتتىرىپ بوينىنى قاچۇردى. سۇتۇق ئەپچىل ھەركەت بىلەن ئايدىڭنىڭ قول ئارىلىقلىرىدىن گۈلنى كىرگۈزۈپ قىزنىڭ بويىنى، مەڭزىنى غىدىقلاۋەرگەندىن كېيىن، ئايدىك ھەر ئىككى قولىنى ئىشقا سېلىپ بۇرۇلۇپ گۈلنى تارتىۋالدى ۋە سۇتۇقنى غىدىقلىماق بولدى. سۇتۇق كۈلۈپ دوستى ئارسلاننىڭ كەينىگە ئۆتۈۋالدى.

— ھاي ئايدىك قىز، — دېدى ئارسلان قوللىرىنى كەڭ يېيىپ توسۇپ، — ئىش ئاشۇنداق، بىرى خان، بىرى خان ئاغىچا؛ بىرى كۈيئوغۇل، بىرى كېلىن؛ ئىشقىلىپ بىرى بولۇپ ئۆتىدىكەن-دە، مانا بىز يۇلتۇز بىلەن ئىككىيلەنمۇ...

يۇلتۇز تۆپۈقسىزلا ئارسلاننى ئىتتىرىۋەتتى. ئارسلان ئوڭدىسىغا يېقىلىپ چۈشتى. قىز سەكرەپ قوپۇپلا ئورنىدىن تۇرۇشقا ئەمىلىدى. ۋاتقان ئارسلاننى غەدىقلىشلى باشلىدى. ئارسلان غەدىقلىنىن قاتتىق كۈلۈپ دومىلىدى ۋە دومىلا-دومىلا سۈپىدىن چۈشۈپ كەتتى. باشقىلار تېلىقىپ كۈلۈشكىنىچە ئولتۇرىۋەردى.

ــ تاغام كۈتۈپ قالمىسۇن، ــ دېدى سۈتۈق بىرھازادىن كېيىن ئورنىدىن قوپۇپ، ــ يۇرۇڭلار، بارايلۇق.

ئۇلار قوزغىلىشتى. ئايدىڭ باربىتنى، يۇلتۇز داپنى ئالدى.

ئۇلار ئىككى يېقى بېدىش بولغاچقا كۈن نۇرى چۈشمەيدىغان، تازا، پاكىز سۈپۈرۈپ سۇ سېپىلگەن يول بىلەن باغنىڭ تاشقىرىسىغا قاراپ ماڭىشتى. پىشىپ كەتكەنلىكتىن شەربىتى كۆرۈنۈپ تۇرغان ياقۇتتەك سۇرۇڭ ئۈزۈم شىڭگىللىرى ــ مۇناقى، بىجاقى، سايۋا، چاراس، كىشمىش، قاشقىر ئۈزۈمىلەر باراڭ تېگىدە ساڭگىلاپ تۇراتتى.

ئايدىڭ بىلەن يۇلتۇز بېدىشلىكتىن چىققاندىن كېيىن كىچىك ئېرىقتىن لىككىدە سەكرەپ ئۆتۈپ، شاپتۇللۇقا كىردى ۋە يۇلتۇزنىڭ قولىدىكى داپنىڭ ئىچىگە شاپتۇل ئۈزۈپ سېلىشقا باشلىدى. يۇلتۇز سارغىيىپ پىشقان چوڭ-چوڭ ئەتشاپتۇللارنى ئۈزۈپ، داپقا ئاۋايلاپ تىزىپ سالىماقتا ئىدى. ئايدىڭمۇ ئالىلاپ ئۈزگەن بىرنەچچە شاپتۇلنى ئەكىلىپ داپقا سالدى. قىزلار شاپتۇللۇقتىن يولغا قايتىپ چىققاندا ئارسلان ئۈزۈم باراڭلىرى ئارىسىدىن چىقىپ بىرنەچچە شىڭگىل ئۈزۈمنى شاپتۇللارنىڭ ئۈستىگە ئاۋايلاپ قويدى. ئۇلار ئارزاق ماڭغاندىن كېيىن، ئايدىڭنىڭ چىرايىنى كۆزىتىپ كېلىۋاتقان يۇلتۇز:

ـ خان ئوغۇل نەگە مۇكۈۋالدى؟ ـ دەپ سورىدى نارسلانغا قاراپ.

نارسلان ئەدى جاۋاب بېرىشكە تەمشىلىۋىدى، بىر تۈپ چوك ئەنجۈر دەرىخى تېگىدىن سۈتۈق چىقتى، ئۇ، قولياغلىقدىكى ئەنجۈرلەرنى قويىدىغان يەر تاپالماي، بىرنەچچىسى شاپىلۇل ۋە ئۈزۈم چۈرلەرنى قويىدىغان يەر تاپالمايلا، ھەممىسى يەرگە تالدى.

قويۇلغان داپ ئۈستىگە قويغان بولسىمۇ بەرىبىر سەھراغا قالدى.

ـ مەگىلا، ـ دېدى سۈتۈق ئەنجۈرلەرنى ھەسرەتلىرىغا ئۈزىتىپ، ـ داپقا سەھمىسا قورساقتا سىغار.

ئۇلار كۈلۈشكىنىچە ئەنجۈرلەرنى ئېغىزلىرىغا سالدى. ئۇلارنىڭ سىياقىدىن يەۋاتقان ئەنجۈرلىرىنىڭ كىشىگە خۇزۇر بەرگۈدەك شېرىنلىكى بىلىنىپ تۇراتتى.

ئۇلار ئەنجۈرنىڭ تاتلىق، شېرىن بولۇشى ھەققىدە سۆزلەشكەچ مېڭىپ باغدىن چىقىشتى.

باغ ئالدىدىكى دۆگلەك ھويلا باتۇرتاغنىڭ ھويلىسى ئىدى. ھويلىنىڭ ئوڭ تەرىپىدە پېشايۋانلىق بىرنەچچە ئېغىز ئۆي بولۇپ، ھويلىنىڭ باغ تەرىپىگە قاراپ كەتكەن كىچىك بىر ئېرىقتا بەلدەك سۈزۈك سۇ ئىككىلا تەرەپى چىم قاپلانغان قىرغاقنى سۆيۈپ شىلدىرلاپ ئېقىپ تۇراتتى.

پېشايۋانلىق ئۆيلەر ئالدىدىكى سەينانىڭ ئېرىق بويىغا يېقىن بۇرجىكىدىكى سۇپىغا نىمكەشرەك گىلەم سېلىنغان بولۇپ، سۇپىنىڭ بىر بۇرجىكى يوغان بىر تۈپ چىنارغا تاقالغانىدى. چىنارنىڭ يوغان غولىغا ھەر خىل تېپتىكى قىلىچ، قالقانلار ئېسىلغان ۋە ھەر خىل ئۇزۇنلۇقتىكى نەيزىلەر يۆلەپ قويۇلغانىدى.

سۈتۈق ھەمراھلىرى بىلەن چىنارنىڭ يېنىغا كەلگەن چاغدا، ئېگىز

ھويلۇق، تەمبەل، بېشى بىر يەرگە بارغىنىغا قارىماي يەستىدىن كۆچ-جاسارەت تەشەپپۇس تۇرغان، چار ئاقال بىر كىشى چاقىقان كەكسى بىلەن يوغان بىر نەيزىنىڭ سېپىنى سىلىغايتىۋاتاتتى. ئۇ ئىشقا شۇنچىلىك بېرىلىپ كەتكەنلىكى، ئۇنىڭ يېنىغا يېقىنلاپ كەلگەنلەرنى چىلىك بېرىلىپ كەتكەنلىكى، ئۇنىڭ يېنىغا يېقىنلاپ كەلگەنلەرنى تۇيمايتتى ۋە تۆگۈچى يېشىلىپ كەتكەنلىكىنى ھەتتا ئىشىغا كاشىلا قىلىپ چۈشۈۋېلىۋاتقان چاچلىرىنى كۆزىدىن نېرى قىلىش ئۈچۈن پېشىنى ئىككى تەرەپكە سىلكىيەتتى.

— ھارمىغايلا باتۇرتاغا، — دېدى كەلگەنلەر ئىچىدىن سۆتۈق باشلاپ ئوك قولىنى مەيدىسىگە قويۇپ، — قوللىرى بىردەمدۇ بىكار تۇرمايدۇ-دە، بۇرھان ئىشلىرىغا بەرىكەت بەرگەي.

باتۇرتاغا چۆچۈپ بېشىنى كۆتۈردى، ئۆزىگە قاراپ كۈلۈپ تۇرغان ئەزىمەتلەرگە زۇقلىنىپ قارىۋېتىپ تاتۇق ئىزلىرى قالغان يۈزىدىكى تەرلىرىنى يېڭى بىلەنلا سۈرتتى.

— ئامىتاپا، — دېدى ئۇ ئوك قولىدىكى كەكە ۋە سول قولىدىكى نەيزىنىڭ سېپىنى يەرگە قويۇپ، — بۇرھان دېگىنىزدەك يارىدەم قىلغاي، خان ئوغۇل!

باشقىلارمۇ سۆتۈقنىڭ كەينىدىن باتۇرتاغا بىلەن ئامانلىشىپ كۆرۈشتى.

باتۇرتاغا سۆتۈقنىڭ دادىسى بازبىر قاراخانىنىڭ تۇرغۇن قېتىملىق جەڭ يۇرۇشلىرىدە بىللە بولغان سادىق، يېقىن قولداشلىرىدىن بىرى ئىدى. ئۇ كېيىنكى ۋاقىتلاردا خانلىق چېرىكلەرنىڭ سۆكمەن①

---

① سۆكمەن — خان تەرىپىدىن باتۇرلارغا بېرىلىدىغان ئۇنۋان.

ئۇنۇڭدىكى چېرىكباشى ئىدى. ئۇ سۆزىمەن ۋاقتىدا چېرىكلەرنى ئويدان تەربىيە قىلغان، ئادەتتىكى ۋاقىتلاردا جەڭ مەشقىنى چىڭ تۇتقان، رەسمىي جەڭلەردە بولسا چېرىكلەرگە چۈشەرلىك بىلەن باشچىلىق قىلىپ كۆپ قېتىم ئۇتۇق قازانغانىدى. چېرىكلەر باتۇرلۇقى، ئەپچىللىكى، قورقماي ئالدىن بۆسۈپ جەڭ قىلىدىغانلىقى ئۈچۈن باتۇرتاغنى ياخشى كۆرەتتى. بازىر قاراخانىمۇ ئۇنىڭ مۇستەقىل ئۇتۇقلۇق جەڭ قىلىدىغانلىقى؛ جەڭ مەيدانلىرىدا ئۆزى مۇستەقىل پىكىر يۈرگۈزۈپ، جانلىق سەپ تۈزۈپ، ماھىرلىق بىلەن ياغمنى چېقىمدار قىلالايدىغانلىقى؛ شۇنداق تۇرۇقلۇق شۆھرەتتىن قاچىدىغانلىقى، تەمەگەر ئەمەسلىكى ۋە خاندانلىققا سادىقەتمەنلىكى ئۈچۈن ياخشى كۆرەتتى. ئۇنىڭ بوۋا-ئەجدادلىرى قۇللار تەبىقىسىدىن ئىدى، بازىر قاراخانىنىڭ دادىسى كۈل بىلگە بانتېكىن ئورخۇن دەرياسى بويىدىن ئالتاي تېغى ئاتلاپ ئۆتكەنده، ئۇنىڭ بوۋىسى ئىبرتىش دەرياسى بويىغا مۆكۈنۈپ باسقۇن قىلىشتا تەييارلانغان يول توسارلارنى سېزىپ قېلىپ بانتېكىن خانغا مەلۇم قىلغان. بانتېكىن جەڭدىن كېيىن ئۇنى قۇللۇقتىن خالاس قىلىپلا قالماي بىر بۆلۈك چېرىكلەرگە يۈزباشى قىلىپ تەيىنلىگەن. ئۇنىڭ دادىسى بولسا، باتۇرتاغا تېخى كىچىكلىكىدىلا بازىر قاراخانىنىڭ ئەڭ قەيسەر چېرىك مۇقاتىلىرىدىن بىرى ئىدى. كېيىن ئۇنىڭ دادىسى ياشىنىپ چېرىكلىك ئىشىدىن قېلىپ خان تەرىپىدىن تەركەن① قىلىپ تەيىنلەنگەن. باتۇرتاغنىڭ ھاياتى خان چېرىكلىرى قاتارىدا ئۆتكىنىگە ۋە بارا-بارا ئوردۇغا يېقىنلىشىپ خان جەمەتىدىن بىلەن

---

① تەركەن — ۋىلايەت ھۆكۈمدارى. خان تەرىپىدىن مەخسۇس تەيىنلىنىدۇ.

سلله بولغنغا قارماي، زاتىدىن تارتىپ ئېلىپ كەلگەن تەربىيە ۋە
گۈزەللىكىدە سىگىپ كەتكەن يوقسۇللارغا مايىللىق ھېسسياتى ئۇنىڭ
كۆڭلىدىن كۆتۈرۈلمىگەنىدى. شۇڭا ئۇ، ئۆز ئىمكانىيىتى بار بەرگەن
دائىرىدە ھەرقانچە چىقىمدار بولغان جەڭدىن كېيىنمۇ چېرىكلىرىنى
ياغى تەرەپنىڭ چېرىكى ۋە پۇقرالىرىنى بۇلاڭ-تالاڭ قىلىشقا
قويمايتتى. تىنچ-ئامانلىق شارائىتىلاردا يوقسۇللارغا غولدىن كېلە-
شىچە غەمخورلۇق قىلىپلا قالماي، باي-تۆرىلەرنىڭ زۇلۇم سالغىنىنى
كۆرسىلا چەكلەيتتى، ئاڭلىسا توسۇيېتتى. شۇڭا، پۇقرالار ئارىسىدا
ئۇنىڭ نامى ئىززەتلىك، ئۆزى ئايرويلۇق ئىدى. مۇشۇ سەۋەبتىن
ئوردۇ ئىچى ۋە سىرتىدىكى بىر بۆلۈك يۇقىرى تەبىقىكىلەر، ئەمە-
دارلار ئۇنى ياقتۇرماي ئۆچ كۆرەتتى. پۈرسەت تاپسىلا ئۇنى چەتكە
قاقاتتى. باتۇرتاغا بۇلارنى بىلەتتى، ئۇمۇ ئېپى كەلسىلا مېلىقدەكلەر
بىلەن ئېلىشىپ تۇراتتى.

بازىر قاراخان ھاكىمىيەتنىڭ كېيىنكى دەۋرلىرىدە يۇقىرى تەبىقە-
دىكى ئاچكۆز، پارىخور، بۇلاڭچى ئەمەلدارلار دۆلەتنىڭ بەزى
مۇھىم ھوقۇقىنى ئاستا-ئاستا ئىگەللىۋېلىشتى. يۇرتتا زوراۋانلىق
تېخىمۇ كۈچەيدى. ئوردۇ ئەتراپىدا بۇزۇقچىلىق ئاۋۇپ، ئەمەلدارلار-
نىڭ يۇرتقا سالغان ئالۋاڭ-سېلىقلىرى كۆپەيىپ كەتتى. ئۇلار يەر-
سىگىنگە دۆلەتنىڭ پۇل ئامبىرىغا قول سوزىدىغان دەرىجىگە يېتىشتى،
ۋەيرانچىلىق ھەممىلا يەردە كۆزگە چېلىقىپ تۇرىدىغان بولۇپ
قالدى...

بازىر قاراخان بۇ مەزگىللەردە ئېغىر ئاغرىق تۈپەيلىدىن زەئىپلە-
شىپ كەتكەن، ئۆز نامى بىلەن قىلىنىۋاتقان ناشايان ئىشلارنى
چەكلەش، پاراكەندىچىلىكلەرنى تۈزىتىش ئىقتىدارىغا ئىگە ئەمەس

ئىدى. ئەلنىڭ ئاڭلىرى، دۆلەتنىڭ ئەمۋالى، ئوردۇنىڭ ئىشلىرى ئۇنىڭغا تۇتۇق، ئوغرا يەتكۈزۈلمەيتتى، خانىنىڭ ئەتراپىنى پىتىخورلار، ھەسەتخورلار، كۆڭلى قارا چېقىمچىلار قورشىۋالغانىدى. بۇ ھۆنەر-پىقلارچە ئىش قىلىۋاتقان بىر توپ كىشىلەرنىڭ ئەينىدە بازىرخانىنىڭ دادا بىر ئاكىسى، تالاستا ئوردۇنى باز ئوغۇلچاق بۇغراخان يېراق-تىن ھمايە بولۇپ تۇراتتى. شۇنداق بولغانلىقتىن، ئۇلار ئۆزىنىڭ گۈناھلىق خىياللىرىنى بەھۇزۇر ئىشقا ئاشۇرۇۋاتاتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر قىسىم ئوردۇ ئۆگىلىرى① ئوردۇدىن ھەيدىلىشكە، ئىشتىن چەتلەشتۈرۈلۈشكە ئۇچرىدى. باتۇرتاغمۇ چەتكە تېپىلگەن چېرىكباشلىرىنىڭ بىرسى ئىدى.

بازىر قاراخان ئۆلگەندە، ئەنئەنە بويىچە ۋە خانىنىڭ ۋەسىيتىگە ئاساسەن قاراخان بولۇشقا تېگىشلىك سۈتۇق تېخى كىچىك ئىدى. بووا قاراخان كۆل بىلگە باتۇرلۇغان، بازىر قارا-خان ئوردۇسى ئىچىدىكى ئۇچ كىشىلىك "ئۇيغۇرۇش كېڭىشى" قارار چىقىرىشتىن ئىلگىرىلا، ئوغۇلچاق بۇغراخانىنىڭ تالاستىكى ئوردۇ "ئۇيغۇرۇش كېڭىشى" ئۇنى "قاراخان" دەپ ئېلان قىلدى. لېكىن، ئوغۇلچاق بۇغراخانىنىڭ كۆڭلىنى يېرالمايلا ئېلان قىلىنغان بۇ قارار ئەك ئاۋۇال تالاس، ئاندىن ئىسپىجاپ، مۇھىمى قۇز ئوردۇ بالاساغۇن قاتارلىق مۇھىم رايونلارنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىدى. تالاستىكى "ئۇيغۇرۇش كېڭىشى" قايتىدىن ئوغۇلچاق بۇغراخانىنىڭ ماقۇللۇقىنى ئېلىپ سۈتۇقنىڭ قاراخان بولىدىغانلىقىنى، ئەمما، ئۇ بالاغەتكە يېتىپ ھۆكۈم يۈرگۈزگۈچە بولغان ۋاقىتتا ئوغۇلچاق بۇغرا

---

① ئۆگە ــ دانىشمەن. تاقىل.

خان ۋاقتىلىق قاراخان بولۇپ تۇرمىدىغانلىقىنى ئېلان قىلىشنا مەجبۇر بولدى. لېكىن ئۇنىڭ بۇغراخان ئۇنۋانى "قاراخان"لىققا كۆتۈرۈلمىدى.

بۇ قارارغا ئوغۇلچاق بۇغراخاننىڭ ئانچىلىك ۋاقىت قاراخان بولۇپ تۇرمىدىغانلىقى، سۇتۇقنىڭ قايسى ۋاقىتتا بالاغەتكە يەتكەن دەپ ھېسابلىنىشى ئېنىقلىمىغان بولسىمۇ، قاراخانىلار دۆلىتى ئىچىدىكى زىددىيەت ۋە ئىتتىپاقسىزلىق بېسىلدى.

ئوغۇلچاق بۇغراخان ئومۇمىي قارشىلىق تۈپەيلىدىنلا بۇ قارارغا ماقۇل بولغان ۋە ئېلان قىلغان بولسىمۇ كۆڭلىدە غۇم ساقلىنىپ تۇرد-ۇمردى. قاراخانىلارنىڭ خانلىق تۈزۈمىدە "قاراخان" ئاتىلىشلا ئەڭ ئالىي ھۆكۈمدارلىق مەنسىگە ئىگە ئىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ بولغا توغرا تۇرۇۋالغان خان جەمەتىنىڭ ۋە ئاندىن كەلگۈسىدە باش كۆتۈرىدد-ىغان سۇتۇقنىڭ قارشىلىقىنى بېرىپولسى سۈندۈرۈپ، بىر چالمدا ئىككى پاختەك يېقىنباقچى بولۇپ ئىككى ئەخمىقانە ئىشنى قىلدى: تالاستىن بازبىر ئارسلان قاراخان ئوردۇسى جايلاشقان بالاساغۇنغا خۇپىيانە جاسۇس ئەۋەتىپ، ئۆزىنىڭ ئارسلان قاراخان ئېلان قىلىنىشىغا دەس-لەپ قارشى چىققان بازبىر ئارسلان قاراخان ئوردۇسىدىكى ئەڭ ئاب-رويلۇق ئۇچ كىشىلىك "ئۇيغۇرۇش كېڭىشى"نىڭ ئەزالىرى بولغان بۇغۇرۇش①، يابغۇ②، تۇكسىنلارنى③ بىر كېچىدىلا ئۆلتۈرۈۋەتتى.

---

① بۇغۇرۇش — بىرىنچى دەرىجىلىك ۋەزىر.
② يابغۇ — ئىككىنچى دەرىجىلىك ۋەزىر.
③ تۇكسىن — ئۈچىنچى دەرىجىلىك ۋەزىر. مۇلار خانىدىن تۇغۇمەن، باشقا ۋەزىرلەردىن بۇقىرى تۇرمىدۇ.

تاندىن بۇ سۆيىنىشتىن ئۆيۈشتۈرىلۈۋاتقان جاڭلارغا جاڭا يۆرۈشى قىلىشنى ئىلان قىلىپ نورۇز ئېيىنىڭ ئاخىرىدا ئاياللارنىڭ خانى ئىسمائىل ئېنى ئەھمەتنىڭ جەڭ قىلىش تەكلىپى ئەۋەتتى.

بالاساغۇنلۇقلار ئۇچ كىشىلىك "ئۆيغۇرۇش كېڭىشى" دىكى يۇغۇرۇش، يابغۇ، تۆكسىلارنىڭ قانداق ئۆلكىلىكى توغرۇلۇق غۇلغۇلدا بولۇشۇۋاتقىنىدا ئوغۇلچاق بۇغراخان بىلەن ئىسمائىل ئېنى ئەھمەت ئوتتۇرىسىدا جەڭ باشلانغانلىقى توغرىسىدىكى خەۋەر يېتىپ كېلىپ غۇلغۇلالارنىمۇ بېسىپ كەتتى.

قاراخانىلار ئېلىنىڭ دىققىتىنى چالغىتىش بىلەن تەڭ، ئۇزۇنىڭ ھەممىگە قادىر ئىكەنلىكىنى ناماياش قىلىپ سۈتۈقنى "ئارسلان قارا خان"لىقتىن مەھرۇم قىلىشقا قارىتىلغان بۇ جەڭ ئالدىراپ-سالدىراپ قىلىنغانلىقتىن ۋە ئوغۇلچاق بۇغراخاننىڭ تالاستىكى ئاز چېرىكلىرىگىلا تايانغانلىقتىن، نەتىجە "ئەگرى توقماقتا دونای ساپ" دېگەندەك تاماملاندى. نىيىتى دۇرۇس بولمىغان ئوغۇلچاق بۇغرا خان قاتتىق يېڭىلدى، ئۇنىڭ تالاسقا چېكىنىش يولىمۇ ئۇزۇپ تاشلىنىپ شەھەرگە كېرەلمىدى. شۇنىڭ بىلەن تالاس پۇقراسىدىن ئون بەش مىڭ ئادەم ئىسمائىل ئېنى ئەھمەتكە ئەسىر ھېسابىدا قۇل بولۇپ ئېلىپ كېتىلدى. بۇ ئەسىرلەرنىڭ ئىچىدە ئوغۇلچاق بۇغراخانىنىڭ خاتۇنىمۇ بار ئىدى.

ئوغۇلچاق بۇغراخان قۇزغۇردۇ بالاساغۇنغا چېكىنىپ كەلدى. ۋەتىۋەردىكى چىقىپ كەتكەن ئوغۇلچاق بۇغراخانىنى بالاساغۇنلۇقلار ھەر ھالدا ھۆرمەتلىگى قىلىپ، چېرىكلىرىگە ئاش بېرىپ قارشى ئالغانىدى. لېكىن، يوسۇن-ئادەتنى باھانە قىلىپ ئوغۇلچاق بۇغراخانىنىڭ سۈتۈقنىڭ ئانىسى — ئىسمىنىڭ خاتۇنىغا ئۆيلىنىشى، ئۇنىڭ

ئەسلى نېيىتىنى خېلى زور دەرىجىدە ئاشكارىلاپ قويىدى. ئۇ بىرنەچچە قېتىملىق سورۇنلاردا سۆتۈۋىنىڭ "قاراخان"لىق ئورنىغا باشقىچە نىيەتتە بولمايدىغانلىقىنى ئېلان قىلغان بولسىمۇ، ئەلنىڭ رايىنى ئۆزىگەدىن بېشىپ، كۆڭلى سۇۋۇپ كەتكەنىدى. ئوغۇلچاق بۇغراخان ئاستا-ئاستا سەزسىمۇ، بەربىر ئوردۇ ئىچىدىكى ئاز بىر قىسىم ئەمەلدارلار بىلەنلا ئىش پۈتمەيدىغانلىقىنى، ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى بىر توپ غۇرۇرمەك تۆرىلەرنىڭ پىچىر-پىچىرلىرىدىن ئادالەت، ئەل رايى كۆچلۈكرەك ئىكەنلىكىنى سەزدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ خان جەمەتىنىڭ ئۆزىگە سادىق بىر قىسمىنى، ئوردۇ ئىچىدىكى ھەمتاۋاق تۆرەلەرنى ۋە ئۆزىگە ئەگىشىدىغان چېرىكلەرنى ئېلىپ بالاساغۇنىدىن ئوردۇكەنت قەشقەرگە كۆچتى، ئۆزىنىڭ ئوردۇسىنى "ۋاقىتىنچە" قەشقەردە قۇرىدىغانلىقىنى ئېلان قىلدى. تەبىئىيكى، بۇ كۆچۈشتە سۆتۈقنىمۇ ئانىسى بىلەن بىرگە ئېلىپ كەتتى.

ئوغۇلچاق بۇغراخانغا ئائىت بۇ بىر قاتار ئويۇنلارنىڭ ھەممىسى-سىنى باتۇرتاغا كۆرۈپ، بىلىپ تۇراتتى. لېكىن ئۇ سۆكۈت قىلاتتى. بۇنداق قىلىشىدا يەنىلا سۆتۈقنى ۋە ئۇنىڭ كەلگۈسىنى كۆزدە تۇتاتتى. مەرھۇم بازىر قاراخان ۋاپاتى ئالدىدىن باتۇرتاغىنى چاقىرىپ:

— سۆتۈقنى بۇرھان بىلەن ساڭا تاپشۇردۇم، — دېگەنىدى زەئىپ، پەس بولسىمۇ ئۇمىدلىك، قەتئىيلىك بىلەن، — مەن ئۆلسەم ئاكام ئۇنىڭغا كۆن بەرمەيدۇ. ئۇنىڭغا ئىگە بولۇپ قوي سۆكمەن، ئۇنى تەربىيلە، ئۆرگەت. ئۇنىڭغا بۇرۇنىنى ۋە كېيىنىنى تولۇق سۆزلەپ بەر. مۇھىمى، ھۇنەرنىكىنى بەر...

باتۇرتاغا ۋەدە بەرگەن ۋە ساڭىمونىنىڭ كىچىككىنە بۇتىنى

قىلغاندى.

شۇنى كەلتۈرۈپ قەسەم قىلغاندى.

مانا، ئارىدىن سەككىز يىل ئۆتتى. باتۇرتاغا ۋەدىسىگە ئاساسەن ياتلاياق بولۇپ بىللە ئۆتكەن بىر دوستىنىك يېتىم قالغان قىزى يۇلتۇزنى بىللە تەربىيلىگەنىدى. يۇلتۇز ئايدىنىڭ بىلەن بىر دېمەتلىك بولۇپ كىچىكىدىنلا بىللە ئويناپ، بىللە ئوقۇپ، بىللە ئۆسۈتى. يۇلتۇزنىڭ دادىسى جان ئۈزەر ۋاقتىدا تاغىغا قىزىنى تاپشۇرۇپ: "سەن بار قىزىم يېتىمسىرىمەيدۇ، مېنىڭ كۆزۈم ئوچۇق كەتمەيدۇ" دېگەنىدى.

مانا، شۇنچە يىللاردىن بۇيان بۇ ئىككى جۇپ قىز-يىگىت قوشماقتەك بىللە تەربىيلىنىپ، بىر-بىرىگە مېھرىبان بولۇپ ئىناق ئۆسمەكتە. ئۇلار بالاغەتكىمۇ يەتتى، چوڭ بولۇپ قالدى. مانا ئەمدى ئۇلاردا بۇرۇنقىغا ئوخشىمايدىغان خۇلق-مىجەزلەر پەيدا بولۇشقا باشلىدى. باللىقتىكى شوخلۇق ۋە چاقچاقلارنى تارتىنماي قىلالمايدىغان بولۇپ قېلىشتى. قانداقتۇر غايىب كۈچ ئۇلارنى بىر-بىرىگە تېخىمۇ يېقىن تارتىپ، نېمىشقىدۇ ئۆزئارا ئۇدۇكلەيدىغان بولۇپ قالدى. بۇ نېمە ئىش؟ باللار بۇنىڭغا تېخى جاۋاب بېرەلمەيتتى...

باتۇرتاغا بالىلاردىكى ھەرقانداق بىر ئۆزگىرىشنى، ھەتتا ئۇنىڭ نازۇك ھېسسىي ئۆزگىرىشى بولسىمۇ سېزىپ تۇراتتى. ئۇ چەتتىكى تەسىرى بولسىمۇ بۇ ئۆزگىرىش ئۆز شېخىدا مېۋە بەرسۇن

دەپ، ئۆز بىساتىدىكى ھېچقانداق گەپ-سۆز ياكى ئىشارەتلەر بىلەن چاندۇرۇپ قويمايتتى.

— ھە، كېلىڭلار، — دېدى باتۇرتاغا بالىلارغا قاراپ، — دۇنيادا جىم تۇرىدىغان بىرمۇ نەرسە يوق، — ئۆ، قولىدىكى نەيزىنى چىنارغا يۆلەپ قويۇپ سۇتۇقتا قاراپ سۆزىنى داۋام قىلدى، — ماۋۇ چىنار جىم تۇرۇپتىمۇ؟ يەرچۇ؟ كۈن، ئاي، يۇلتۇزلار چۇ؟ ئۇلار بىلەن ھېچقايسىسى جىم ئەمەس. ئادەم تېخىمۇ جىم تۇرالمايدۇ-دە! جىم بولغاندا ئۆلىدۇ، ھەرقانداق نەرسە ئۆلگەندە ئاندىن جىم بولىدۇ. ھە، ھە... قېنى، ئولتۇرۇڭلار...

يۇلتۇز يۇگۈرۈپ كىرىپ كېتىپ ئۆيدىن خېلى چوڭ بىر مىس لېگەن ئېلىپ چىقتى، داپتىكى مېۋىنى ئېرىقتا يۇيۇپ كېلىپ لېگەنگە سېلىپ سۇپىغا قويدى. سۇتۇقتىكى ياغلىقدىكى ئەنجۈرنىمۇ يۇيۇپ كېلىپ لېگەنگە تىزدى. بالىلار باتۇرتاغنىڭ ئىككى يېنىدا ئولتۇرۇشتى.

— توغرا ئېيتتىڭىز تاغا، — دېدى سۇتۇق بىرئاز ھاياجانلىنىپ، — ئادەم جىم تۇرمايدۇ، مەن چوڭراق ھەرىكەت قىلاي دەيمەن...

ھەممەيلەن سۇتۇققا تىكىلىشتى. تاغا بولسا سۇتۇقنىڭ نېمە دېمەكچىلىكىنى بىلەتتى، شۇنداقتىمۇ ئۇ سىناپ سورىدى:

— قانداق چوڭراق ھەرىكەت ئۇ، ئوغلۇم، بۇ نېمە دېگىنىڭىز؟

— تاغام ئوغۇلچاقتىن خانلىقنى تارتىۋالماقچىمەن! — سۇتۇقنىڭ سالماق بىلەن ئېيتىلغان بۇ سۆزىدىن ئۇنىڭ قەتئىي نىيىتىكە كەلگەنلىكى روشەن كۆرۈنۈپ تۇراتتى.

بالىلار جىددىي قىياپەتتە بىر-بىرىگە قاراشتى. يۇلتۇز ئايدىڭغا

بىرنېمە دېمەكچى ئىدى، ئايدىڭ يۈلتۈزىڭ پېشىنى تارتىپ قويدى،
— ھە، تارتمۇالماقچىمەن! — دېدى سۈتۈق جىددىيلىشىپ، —
تارتمۇالمسام ئۆ، ئۆزلۈكىدىن بەرمەيدۇ. ئون ئالتە يېشىمدا
بىرنىشى كېرەك ئىدى، بەرمىدى. ئون سەككىزگە كىردىم، يەنە
يەرمىسە... كۆردۈڭلارغۇ، ئەلنىڭ خاراپلاشقان ھالىنى، يات-ياغمىنىڭ
بوزەك قىلىشىغا يەنە چىداپ تۇردۇبرىمىزمۇ؟ بۇۋىلىرىمىز مىڭبىر
مۇشەققەتلەر بىلەن بەرپا قىلغان خانىدانلىق تاغامنىڭ كاساپىتىدىن
بۆلۈنۈپ كەتسۇنمۇ؟

— سۆزىڭىز توغرا، ئوغلۇم سۈتۈق، — دېدى باتۇرتاغا ئوغ
قولىنىڭ كۆرسەتكۈچ بارمىقى بىلەن ساقلىنى تاتىلاپ، — مەن
سىزدىن بۇ سۆزنى خېلىدىن بېرى كۈتكەنىدىم. خانلىقنى
قولىڭىزغا ئېلىش كېرەك، بەرمىسە سىز دېگەندەك تارتۇېلىش
كېرەك. ئەمما، تېخى ۋاقتى كەلمىدى.

— سىزنىڭ ئېيتىپ بەرگەنلىرىڭىزنى ئانامنىڭ ئاغزىدىنمۇ ئاڭلى-
دىم، — دېدى سۈتۈق غەزەپ بىلەن، — ئۇنىڭ قۇزغۇردۇ بالاسى
غۇندىكى چاغدىلا قاراخانىلىقنى ماڭا تاپشۇرماقچى بولغانلىقى ھەققىدە
خان جەمەتىدىكىلەرگە ۋە پۈتكۈل ئەلگە بەرگەن ۋەدىسى نەگە كەتتى؟
قاچانغىچە كۈتىمەن؟ ۋاقىت ئۆزى كېلىپ بېرەمدۇ؟

سۈتۈق ئورنىدىن قوپتى، ئويچان قىياپەتتە ئاستا مېڭىپ
بىرىپ چىنار شېخىغا ئېسىقلىق بىر قىلىچنى قىنىدىن سۇغۇرۇۋېلىپ
چىنارنىڭ بىر چوڭ شېخىنى چېپىپ چۈشۈردى. بالىلار چۇچۇپ
كېتىشتى.

— چىنار شېخىنى غەزەپ بىلەن چېپىپ چۈشۈرۈش، ئوغلۇم،
ئاسان، — دېدى باتۇرتاغا ئورنىدىن قوپۇپ، — ئوردۇغا قىلغان

خانىڭ ھېلىغىچە
تۇۋرۇكنى چېپىپ چۈشۈرۈش ئاسان ئىش ئەمەس. ۋەدىسىنى ئورۇندىمىغانلىقى ئىشىنىڭ قېيىن ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ، سىزگە يەنە كۈچ كېرەك، ئۇمۇلۇك كېرەك، دوستلارنى ئويۇشتۇرۇش، تاۋلاش كېرەك.

سۈنۇق بىرئاز ئۆزىنى بېسىۋالدى، دوستلارمۇ "توغرا، توغرا" دېيىشتى ۋە ئوشۇق گەپ قىلماستىن، چېرىك مەشقى قىلىش ئۈچۈن كېيىملىرىنى يەڭگۈشلەشكە كىرىپ كەتتى.

بالىلار چېرىك مەشقى قىلماقتا، ئۇچىسىغا تەڭگىلىك قۇيۇق ۋە بېشىغا مىس باشلىق كىيگەن ياشلار باتۇرتاغنىڭ كەينىدىن ئەگىشىپ قىلىچۋازلىق مەشقى ئۆتكۈزمەكتە. بالىلار غەزەپلىك، غەيرەتلىك. ئۇلار گويا ياۋۇز ياغى بىلەن ئېلىشىۋاتقاندەك قاتتىق ھەرىكەت قىلماقتا. بولۇپمۇ سۈتۈقنىڭ قوشۇمىلىرى تۇرۇلگەن، ئۇنىڭ ھەرىكەتى، قىلىچ ئۇرۇشلىرى، چەبدەسلىكى كىشىنى قىزىقتۇرىدۇ، ئۇلار بىردەم مەشق قىلغاندىن كېيىن باتۇرتاغا قىلىچنىڭ ئۇچىنى يەرگە قارىتتى. ھەممەيلەن "شاق" قىلىپ پۇتىنى جۇپلەپ توختىدى ۋە ئازراق دەم ئېلىشتى. دەم ئېلىش تۇگىگەندىن كېيىن يەنە مەشقنى باشلۇۋەتتى. ئەمدى بالىلار بىر-بىرى بىلەن ئېلىشماقتا. سۈتۈق بىلەن ئارسلان ئىككىسى قىلىچلىرىنى شۇنداق كۈچ بىلەن ئۇرۇشاتتىكى، ئەگەر توسقۇ ۋە قۇياق بولمىسا قانداق بولاتتىكىن-تاك... ئىككى قىز ئەيزىلەشمەكتە. كۈچلىرى تەڭ، گاھىدا ئايدىڭ، گاھىدا يولتۇز ئۈستۈن كېلەتتى...

مەشق توختاپ ئۇلار سۇغا قاراپ ماڭغانىدى، ئايدىڭ كېتىۋېتىپلا سۈتۈقنى ئارقىسىدىن چاپۇتلاپ يەرگە يىقىتتى. سۈتۈق چاپسان قوپۇپ ئايدىڭغا ئېتىلدى. لېكىن ئايدىڭ دەرھال تىزلىنىپ قول

كۆتۈردى:

ــ ئەتىكى خان باشچىم، بىر قوشۇق قېنىمنى قالدۇرغايلا، ــ دېدى ئۇ چاقچاق ئارىلاش.

ھەممەيلەن قاقاقلاپ كۈلۈشتى. سۈتۈق ئايدىڭنى قولتۇقىدىن يۆلەپ تۇرغۇزۇۋېتىپ:

ــ ئارقىدىن كېلىپ چاپۇتلىسا يېقىلمايدىغان كىم بار؟ ــ دېدى.

ئايدىڭ كۈلۈپ تۇرۇپ:

ــ خان ئوغۇلنىڭ ھەمىشە ئالدى-ئارقىسىغا پەخەس بولۇپ يۇرۇشى ئۈچۈن بىر قېتىم چاپۇتلاپ قويدۇم، ــ دېدى.

ئۇلار كۈلە-كۈلە ئىرىقتا قول يۇيۇشتى. بىر-بىرىگە سۇ چېچىپ ئويناشتى، كېيىن سۇپىغا كېلىپ لىگەندىكى مېۋىلەرنى ئىشتىها بىلەن يېيىشكە باشلىدى...

ــ ھە بالىلار، ــ دېدى باتۇرتاغا بالىلارغا ئازراق ئېگىلىپ، ــ ئۆتكەن قېتىم گېپىمنى قىلىشقان ئوردۇ ئوقۇلغا① يېڭى كىرگەن بالا بىلەن ئوبدان تونۇشۇۋېلىڭلار. ئۇ ئوبدان بالا، ئۇنىڭ ئاتىسى مەرھۇم بازىر قاراخانىنىڭ ئۆگىلىرىدىن بولغان ئېسىل كىشى ئىدى، ئۇنى بالاساغۇندا ئوردۇ ئەمەس، ئەل ئىچىدىمۇ ھەممە كىشى ئوبدان كۆرەتتى، بالا ئاتىسىنىڭ ئىزىنى بېسىشى كېرەك.

ــ بىز ئۇنىڭ بىلەن تونۇشتۇق، ــ دېدى سۈتۈق، ــ ئېتى "ئىلىك" ئىكەن. ئۆزىمۇ سىز دېگەندەك بالاساغۇنلۇقمەن دەيدۇ، دوستلىشىپ قالدۇق، راستلا ئوبدان، مىجەزى ئوخلۇق.

ــ ياخشى، ــ دېدى باتۇرتاغا رازى بولۇپ، ــ ئۇ بالا كەلگۈسىدە

---

① ئوقۇل ــ مەكتەپ.

ئادەم بولىدۇ. ئۇنىڭغا بۇ يەردە يالغۇزلۇق يېتىپ قالماسلىقى ئۈچۈن
يارىدەم بېرىدىغان. شۇنداقلا زېل ئاۋازى ئاڭلانىدى. ئۇلار
بالىلار ماقۇل بولۇشتى. شۇ ئەسنادا زېل ئاۋازى ئاڭلىغان ئۆيگە ماراپ
ئىبادەت قىلىش ئۈچۈن باتۇرتاغنىڭ بۇيۇت قويۇلغان ئۆيىگە ماراپ
مېڭىشتى.

ئىككىنچى باب

ئوردۇ ئوقۇلىدا

پىشايۋانلىق، تۆۋرۈكلىرى ھاۋا رەڭ سىر بىلەن سىرلانغان كەڭ ئوقۇل بىناسى ئازادە، پاكىز ئىدى. كۆك ۋە يېشىل رەڭلىك ئەينەك قويۇلغان كەڭ پەنجىرىلىرى ئۆتكۈر قۇياش نۇرىدا يالتىراپ تۇراتتى. سىنىپ ئىچىدە، تۆردىكى پەسرەك تاختا سۇپىدا، كۆرپە ئۈستىدە سالاپەتلىك كىيىنگەن، تۈرقى كېلەڭسىز، بومبا ساقال ئوقۇتقۇچى راھىب باداشقان قۇرۇپ ئولتۇرۇپ، ئالدىدىكى تەكچىگە قويۇلغان ئۇيغۇر يېزىقىدىكى چوڭ، قېلىن نومغا قاراپ بالىلارغا سۆزلىمەكتە. تۆۋەندە ــ گۇللۇك، قېلىن، يىپ پالاس ئۈستىدە ئوقۇغۇچىلار قاتار تىزىلىپ باداشقان قۇرۇپ ئولتۇرۇشاتتى. ھەر قاتاردا سەككىزدىن بالا، ھەممىسىنىڭ ئالدىدا رېيىل①، ئۇنىڭغا كىچىكرەك كىتابلار قويۇلغانىدى. ئالدىنقى قاتاردا سۈتۈق ۋە بىرنەچچە ئالىپتە كىيىنگەن بالىلار، ئارقىدا ئارسلان، ئىلىك، ئۇچىنچى قاتاردا ئايدىك، يۇلتۇز ۋە يەنە ئىككى قىز ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ بىرىنىڭ كىيىم-كېچەكلىرىدىن قارىغاندا خان جەمەتىدىكى بالىلاردىن نامراتلىقى بىلىنىپ تۇراتتى. باشقا قاتارلاردا قىز-ئوغۇل ئارىلاش ئولتۇرۇشاتتى، بەشىنچى قاتاردا، ئاددىيراق كىيىنگەن بىر جۈپ قىز-يىگىت

---

① رېيىل ــ كىتاب قويىدىغان كىچىك قاتلىما شىرە.

ئولتۇراتتى. يىگىت قائىشارلىق، چاچلىرى ئۇدۇرە، قارامتۇل چىراي، قوشۇمىسى تۇرۇك، قولى قاتمال، بارماقلىرىدا قاداقلار بار ئىدى. بۇنىڭدىن، ئۇنىڭ نۇرغۇن ئېغىر، جىسمانىي ئەمگەك قىلغانلىقى كۆرۈنۈپ تۇراتتى. قىز بولسا زىلۋا بويلۇق، كەڭ پېشانە، قائىشارلىق، قوشۇما قاش، ماڭلايلىرىدىن كىچىك ئۆرۈلگەن سېكىلەكلىرى ساڭگىلاپ تۇراتتى. ئۇ، كۆلگۈنچەك قارا كۆزلىرىنى ئازراق قىسىپ، يېنىدا ئولتۇرغان يىگىتكە لاپ-لاپ قاراپ قويياتتى ۋە چۆچۈگەن باچكىدەك ئەتراپقا كۆز تاشلاپ قويياتتى.

ئوقۇتقۇچى راھىب بۇددا دىنىنىڭ تەلىماتلىرىدىن سۆزلىمەكتە ئىدى:

"ھايات كۆلپەتلىك ئىشتۇر. كىشى يەنە بىر دۇنيادىكى قۇتقا ئىنتىلىشى كېرەك، نېرۋانىغا ئۆتۈشكە تىرىشىش كېرەك، پۇتمىشكە تەن بېرىشى كېرەك... بۇتساتۋا — ئۇلۇغ، دۇنيادا بۇتساتۋادىن ئۇلۇغ ۋە يۇقىرىسى يوق. ئۇلۇغ بۇتساتۋاغا تېۋىنىش ھەربىر كىشىنىڭ ئالدىنقى ئىشى... دۇنيادىكى ھەممە يارالمىشلار تەڭ-تۆز بولىدۇ. ئۇلۇسلار، كىشىلەر يۇقىرى-تۆۋەن بۆلۈنگەن بولىدۇ، تۆۋەنلەر يۇقىرىلارغا باش ئېگىشى، يۇقىرىلار بۇيرۇغانىنى قىلىشى كېرەك، تۆۋەنلەر يۇقىرىلارغا قارشى بولماسلىقى كېرەك. بۇ تەڭرىنىڭ بۇيرۇقى. بۇتساتۋانى ئۇلۇغلاش، بۇتساتۋا ئۇلۇغلىغان كىشىلەرنى ئۇلۇغلاش كېرەك... تەڭرى بايلارنى باي قىلىپ ياراتقان، قۇل-دېدەكلەرنى نامرات قىلىپ ياراتقان..."

ئوقۇغۇچىلار كۆپ تەكرارلانغان بۇ دىنىي تەلىمنى دەققەتسىزلىك بىلەن ئاڭلىماقتا. بالىلارنىڭ گاياسىرى خۇش، گاياسىرى ناگولا، گاياسىرى خاپا... قوشۇما قاش قىز "قۇل-دېدەك" سۆزىنى ئاڭلا-

ھالدا قولىغا يىگىنە سانجىۋالغاندەك چۆچۈپ كەتتى ۋە تەرىنى تۆرۈپ ئوقۇتقۇچى راھىبقا قارىدى. ئۇنى تىترەك باستى. كېيىن ئوقۇتقۇچى راھىب شۇ تاپتا ئۇنىڭغا گويا ئۆزىنىڭ قۇلدار خوجايىنى بولۇپ كۆرۈندى... قۇلدار كۆزلىرىنى ئالايتىپ، چاقىرالمىغىنى ئېچىپ قىزغا خىرىس قىلىپ كەلمەكتە...

ئەنە، قۇلدارنىڭ ئىچكىرى-تاشقىرى ھويلىسى، تامچا تۆتقان بىر ئاقنانچى قىزنى چوڭ ئايۋانغا ئىتتىرىۋەتتى. قىز ئاستا بېشىنى كۆتۈرۈپ، ئايۋان تۆرىدىكى تەكچىدە باداشقان قۇرۇپ كۇلۇمسىرەپ ئولتۇرغان بۇتساتۋاغا قارىدى ۋە قوللىرىنى سوزغانچە تىزلىنىپ ماڭدى. ئىچكىرىكى ئۆيدىن "ھاي دېدەك!" دېگەن ئاۋاز چىقتى. لېكىن، بۇ ئاۋاز قىزنىڭ قۇلىقىغا كىرمىدى. قىز قانداقتۇر بىر روھىي تەسىرات بىلەن بۇتساتۋانىڭ ئالدىدا تىزلىنىپ ئولتۇراتتى ۋە ئۇنىڭدىن ئەركىنلىك، قۇۋۋەت تىلەيتتى. ئۇ، ئىچىدە بىرنېمىلەرنى دەپ پىچىرلايتتى، كۆزلىرىدىن يامغۇردەك ياش قۇيۇلاتتى. "ئاھ، بۇتساتۋا، مېنى ئازاد قىلغىن، يا جېھەننەمنى ئالغىن، جېھەننەم بەك قىينىلىپ كەتتى..." دەيتتى پىچىرلاپ. كېيىن ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا قورقۇنچلۇق ئەھۋال پەيدا بولدى: قارا تۇتەك ئىچىدە بۇتساتۋا ئاستا ھەركەتكە كەلدى. ئىككى قولى قىزغا سوزۇلغان، يوغان ئاغزى سەت ئېچىلغان بۇتساتۋا ئولتۇرغان پېتى ۋارقىراپ قىز ياقىغا سۇرۇلۇپ كەلمەكتە. ئۆيدە دەھشەتلىك ئاۋاز كۆتۈرۈلدى. قىز قاتتىق قورقۇپ كەتتى ۋە ۋارقىرغىنىچە ئىككى قولى بىلەن كۆزىنى ئېتىپ يەرگە يىقىلدى...

ئىچكىرىكى ئۆيدىن يەنە "ھاي دېدەك!" دەپ قاتتىق ۋارقىرىغان ئاۋاز ئاڭلاندى، قىز چۆچۈپ كەتتى. ئۇ تېخى كۆزىنى ئاچا-ئاچمايلا

بىر چاڭگال ئۇنىڭ چېچىدىن قاماپ تۇتۇپ ئېچىرىڭ سۇرىدى، قىز سۇرۇلۇپ ئىشىكتىن كىرىپ كېتىپ بارغىنىچە ئارانلىقتا ئارقىسىغا بىر قارىغاندى، قوللىرىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ ۋارقىراۋاتقان يۈتاتۇ ۋانى كۆردى...

يەردە دومىلاپ يانقان قىز قانىتىق ئۇرۇلغان قامچىنىڭ زەربىسى بىلەن كۆزىنى مىڭ تەسلىكتە ئازراق ئېچىپ، ئالدىدا كېرىلىپ تۇرغان ئۆتۈكلۈك ئىككى پۇتىنى كۆردى. ئۇ، ئاستا بېشىنى كۆتۈردى... بېشىدا يۈتاتۇادىنمۇ سەت، قورقۇنچلۇق، ئۇزۇن ساقال، كومشار بۇرۇن، يوغان قورساق قۇلدار قوللىرىنى بېلىگە تىرەپ هومىيىپ تۇرۇپتۇ. قىز بېشى ئۇستىدە كۆتۈرۈلگەن قامچىنى كۆرۈپلا قوللىرى بىلەن كۆزىنى ئېتىۋالدى، كېيىن ۋاي-ۋايلاپ يەردە دومىلىدى...

— قايسىك بار! — دەپ ۋارقىرىدى قۇلدار.

— خوش، — دېگىنىچە بىرسى كىردى، قۇلدار ئۇنىڭغا قولى بىلەن قىزنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ "ئەپچىقىۋەت" دېگەن مەنىدە شەرەت قىلدى. خىزمەتچى هوشسىز ياتقان جانىنى قول-پۇتلىرىنى ساڭگىلىتىپ كۆتۈرۈپ ئەپچىقىپ كەتتى...

قىز بېرىم قاراڭغۇ بىر ئۆيۈ ئېچىدە، پاخال ئۈستىدە هوشىغا كەلدى، قارىغۇدەك بولسا، بەستلىك، قارامتۇل، بۇدۇرە چاچلىق بىر يىگىت ئۇنىڭ بېشىنى تىزىغا ئېلىپ سىلاپ ئولتۇرۇپتۇ... ئۇ رەھمەت ئېيتادىغاندەك يىگىتنىڭ قولىنى چىڭ سىقتى...

ئۇ، بېقىنىنى بىرسىنىڭ جەينەكلەۋاتقىنىنى تۇيۇپ ئېسىنى يىغدى. راستتىن ئۇ بىرسىنىڭ قولىنى چىڭ سىقىۋاتقانلىقىنى سەزدى، چۆچۈپ ئىككى تەرىپىگە قارىسا، بۇ ئوقۇل، يېنىدىكى يىگىت ئۇنىڭغا

كۆلۈمسىرەپ قاراپ ئولتۇرۇپتۇ... قىز يۈتۈن بەدىنىڭ "ئوزۇندە" قىلغاندەك بولغانلىقىنى سەزدى. يىگىت قىزنى "دەرىكە قارالا" دېگەندەك قىلىپ ئوقۇتقۇچى ياقتا ئىلاپ قويدى...

ئوقۇتقۇچى يەنە بىرنېمىلەرنى دەپ سۆزلەۋاتاتتى. تەڭرى دەمدۇ، ھۈتساتۇا دەمدۇ، باي-ئۇلۇغ، نامرات-پەس دەمدۇ، ئىشقىلىپ ئۇنىڭ سۆزلىرى قىزنىڭ قۇلىقىغا كىرمەيتتى. ئۇ، ئالدىنقى قاتاردا ئولتۇرغان سۈتۈقنى ئارقىدىن كۆردى. كېيىن، ئۇنىڭ چىرايىدا خۇشاللىق ئىپادىلىرى كۆرۈندى، ئۇ كۆلۈمسىرىدى-دە، يەنە خىيالغا كەتتى...

قەشقەر — ئوردۇكەنت بازىرى قاينىغان، تىقما-تىقماق ئادەملەر، مىڭ-مىڭ توگە، ئېشەكلەر، ھارۋىلار، قاتار ئولتۇرۇشقان يايمچىلار ۋە خېرىدار تەكلىپ قىلغۇچىلارنىڭ ئاۋازى ئەتراپنى قاپلىغان. ئەنە، قۇل بازىرى، كوچا چېتىدىكى بىر سۇپىدا ئەر-ئايال، ئوغۇل-قىز قۇل، كۈڭ-دېدەكلەر روھسىز، رەتسىز تۇرماقتا. ئەرلەرنىڭ قوللىرى ئالدىغا قارىتىپ باغلىنىپ چېتىلغان، ئاياللارنىڭ بولسا قىلدىن ئېشىلگەن ئاغامچا ھالقىسىغا قول بېغىشلىرى ئۆتكۈزۈلگەن. مادارسىز، بېرىم يالىڭاچ بۇ قوللار ئېچىنىشلىق ھالدا تۇرۇشماقتا ۋە قورقۇش، ئەندىكىش بىلەن ئەتراپقا تەلمۈرمەكتە. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا قارامتۇل بىر يىگىت بىلەن قوشۇما قاش قىز ياندا تىك تۇرۇپتۇ. قىز ئويلىماقتا: "... كىمۇ سېتىۋالار، باشلىرىمىزدا بەنە قانداق قامچا-توقماقلار ئويناركىن؟!. سېتىۋېلىپ ئەركىن قىلىۋېتىدىغان بىرەر مەرت كىشى چىقىپ قالمامدىكىن؟ ياق، ياق، بۇ قانداقمۇ مۇمكىن بولسۇن... ئىشقىلىپ مۇشۇ يىگىتنىڭ ئايرىلمىسام بولاتتىغۇ..."

قوللار تىزىلغان كەڭ سۇپىنى كىشىلەر ئوراۋالغان. گايىلىرى

ئادەتتىكى تاماشىچىلار، كايىلىرى بولسا قۇللارغا ئوخشاش نافرىتىپ ئىچىدىن تەنىپ قويمىدۇ. بىرنەچچە باي سۆيىنى چىقىپ قوللارنى كۆرۈشكە باشلىدى. بىرسى قىز بىلەن يېگىتنىڭ تالىشىغا كىلىپ قاراپ، يېگىتنىڭ مەيدىسىگە مۇشتلاپ قويدى، قىزنىڭ ئېگىنىدىكى قامچىسى بىلەن كۆتۈرۈپ، ئوك-سول قاراپ، رازى بولغاندەك كۆرسەتكەن بىلەن كۆرۈشكەن باي. بۇلارنىڭ ھەنسۇاسى سىلىگە ئالتۇن، كۈمۈش دۆۋىلەپ بېرىدىغان ئەزىمەت كۈڭ ۋە گۈلدەك نازۇك دېدەكلەر...

باي ئۇنىڭ ماختاشلىرىغا ئېرەن قىلماي يېگىت بىلەن قىزنى قاراپلا تۇراتتى.

— باھاسى نەچچە پۇل؟ — سورىدى باي بېدىكنىڭ سۆزىنى بۆلۈپ.

— كۆڭنىڭ باھاسى مىڭ بەش يۈز تەڭگە، — بېدىك يېگىتنىڭ قۇۋۇەتلىك يالىڭاچ مۇرىسىگە پاقىشتىپ ئۇرۇپ قويدى، — سىلى بۇنى سېتىۋېلىش بىلەن يوقىتىدىغانلىرى مىڭ بەش يۈز تەڭگە، لېكىن، كۆڭ بۇنچىلىك بايلىقنى نېرىسى بىر يىل، بېرىسى سەككىز-توققۇز ئايدا تولۇق يارىتىپ بېرەلەيدۇ، ئاندىن پۈتۈن ئۆمرى ھاينىغا قالىدۇ، — ئۇ يەنە ئاغزى بىسلىماي سۆزلىگىنىچە قىزنىڭ يېنىغا كەلدى ۋ

ئەترايغا ئولىشۇالغان قۇل ئالغۇچى، سانتقۇچى ۋە باشقا تاماشا كۆرگۈچىلەرگە بىر قارىۋېتىپ تېخىمۇ ئەزۋەيلەپ سۆزلەشكە باشلىدى. — مانا بۇ ئايغا ئوخشايدىغان دېدەكنىڭ باھاسىمۇ ئەرزان، ئىككى مىڭ تەڭگە. ئۇ سىلىگە كەچكىچە ئىشلەپ بېرىدۇ، ئاخشىمى-ئەتىلىرى ناخشا ئېيتىپ بېرىدۇ، ئۇنىڭ ئاۋازى سائدۇلاجىنىمۇ سۈزۈك ۋە جارانلىق، ئۇ ئۇسۇلمۇ ئويناپ بېرەلەيدۇ. ئۇنىڭ ھەرىكەتلىرى بۇلۇتتەك يېنىك، مېڭىشلىرى كېيىكتەك چاققان... ئۇنىڭ جامالى بىلەن سىلى كېچىلىرى ئۆيلىرىگە بىر ئوتقاشنى كەم ياقىلا...

خېرىدار بايىنىڭ شۇلگەيلىرى ئېقىپ، يېگىت بىلەن قىزغا ئېچىرقاپ قاراپ تۇراتتى. ئۇ ئاتا-بوۋىسىدىن تارتىپ قۇلدار بولغانلىقتىن بېدىكنىڭ ماختاشلىرىنى يېگىت بىلەن قىزنىڭ بەستىدە، رەڭگى-روھىدا كۆرۈپ تۇراتتى. بايىنىڭ بۇ ھالىتى بېدىكنىڭ يەنە بىر ئاش پىشىم ۋاقىتچە ماختىشىغا سەۋەبچى بولدى. بېدىك ئاخىرى بايىنى ئۆزلىرىنىڭ سودىسى ئۈستىگە قايتۇردى:

— قېنى، پۇللىرىنى سانىماملا باي!

— باھاسى بەك ئۇستۇن، — دېدى باي بىرھازادىن كېيىن ئېسىگە كېلىپ، — سەن بىر كۈنلۈك بىلەن بىر دېدەككە ئون قۇلنىڭ باھاسىنى سوراۋاتىسەن.

بېدىك ھارامزادىلىك بىلەن كۈلۈپ كەتتى-دە:

— سىلىدەك قۇل ئىشلىتىپ، قۇل ئېلىپ ئادەتلەنگەن باي ئۇچۇن بۇ باھا ئۇستۇن ئەمەس، — دېدى ۋە ئەترايتا تۇرغانلارغا ئاڭلىتىپ سۆزىنى داۋام قىلدى، — بۇ قۇللار ئۆزەمنىڭ بولسا ئىدى، ھەرىگە بۇ قۇلنىڭ باھاسىنى قويۇپ ساتاتتىم. مەن دېگەن باھا قۇل ئىگىسىنىڭ قويۇپ بەرگىنى. ماڭا تېخى ئاز-تولا چاي پۇلى بېرىلا.

باي هەرقانچە قىزمۇقلان بولسىمۇ باھانى تۇستۇن كۆردى:
ـ ئىككىسى ئىككى مىڭ تەڭگە! ـ دېدى ئۇ.
ـ سىلى قۇل تالمايدىكەنلا، ـ دېدى بېدىنك رەنجىگەندەك سالپيىپ، ـ مەن سىلىنى قۇلىنىڭ كۆزىنى بىلەمۇ، دەپ ئويلىغان ئىكەنمەن.
ـ بوپتۇ، سېنىڭ چاي پۇلۇڭ قوشۇلۇپ ئىككى مىڭ ئىككى يۈز بولسۇن، ـ دېدى باي بەلبەغنى بوشاتقاچ.
ـ كەم بولار باي، ـ دېدى بېدىنك. ئۇ بۇ بايىنىڭ يىگىت بىلەن قىزغا ھىرس بولۇپ قالغانلىقىنى كۆرۈپ، ئۆز تەجرىبىسى بويىچە ئۇنىڭ جەزمەن ئالدىغانلىقىغا ئىشەنچ باغلىدى ۋە يەنە ھۇنىرىنى ئىشقا سالدى، ـ بۇ كۈنىڭ بىلەكلىرىنى كۆرسىلە باي، ـ دېدى ئۇ يىگىتنىڭ جەينىكىدىن كۆتۈرۈپ يىگىتنىڭ بېجىرىم، مۇسكۇللىرى چىڭ بىلىكىنى كۆرسىتىپ، ـ بۇ، ئون قۇلنىڭ كۈچىگە تەڭ كېلىدىغان قۇۋۋەتلىك قوللار، ـ ئۇ يىگىتنىڭ جەينىكىنى قويۇۋېتىپ قىزنىڭ يېنىغا كەلدى، ـ بۇ قىزچۇ؟ بۇ تېخى شۇنچىلىك كىچىككى، ئۇنىڭ تولۇق يېتىلىشى سىلىنىڭ قوللىرى بىلەن ئىشقا ئاشقۇسى، ـ بېدىك ماختىشىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن ھېلىمۇ ئەتىجانىنى ئاران يېپىپ تۇرغان كۆڭلەكنىڭ مۇرىسىدىن شارتتىدە تارتىپ قىزنىڭ بىلىگىچە يىرتىۋەتتى، ـ مانا، بۇنىڭ كۆكرىكىگە قارىسىلا...
ئۇ داۋاملىق سۆزلىيەلمىدى، قىزنىڭ دەھشەتلىك چىرقىراپ زوگزىيىپ ئولتۇرۇۋېلىشى بىلەنلا، بېدىكنىڭ ئېڭىكىگە قارىس قىلىپ بىر پەشۋا تەگدى. بۇ پەشۋانى يىگىت ئاتقان بولۇپ، بېدىك مۇدۇرۇشتىن ئۆزىنى تۇتالمايۋاتقاندا ئۇنىڭ ئىككىنچى پەشۋاسى كېلىپ تەگدى. بېدىك ئاغزى ـ بۇرنىدىن ئېقىۋاتقان قانىنى چاچراتـ

قىنىچە سۆپىدىن دوملاپ چۇشۈپ كەتتى.

يىگىت بىلەن قىزنى سېتىۋالماقچى بولغان باي ھەممىدىن بالدۇر چۆچۈپ ۋارقىرىۋەتتى ۋە پۈل خالتىسىنى يەلپىنىپ تېكشۈپ كەينىگە ياندى-دە:

— بۇلار قىپقىزىل توپىلاڭچىلار، كەتمۇ، ئالمايمەن! — دېدى ئۇ.

ئەتراپتىن قېچىپ چۇچقىپ كەتتى. بېدىك بۇ چاغدا ئورنىدىن تۇرۇپ ئۆزىنىڭ خىرەتچىلىرىگە ۋە قۇلدارلىرىنىڭ بۇ يەردىكى قوللارنى نازارەت قىلىشقا قويۇپ قويغان ئادەملىرىگە ۋارقىرىدى:

— ماۋۇ ئىككىسىنى ئەدەپلەڭلەر! جاجىسىنى بېرەڭلار!

قىز بۇ ۋاقىتقىچە كۆڭلىكىنىڭ يىرتىقىنى تېرى-بېرى چىگىپ كۆكرىكىنى توسۇپ بولغانىدى. يىگىت بولسا غەزەپ بىلەن قۇل بېدىكلىرىگە ھومىيىپ قاراپ تۇراتتى.

ئىككى قۇلنىڭ ھەربىنىڭ قۇلدارلارنىڭمۇ ئەرۋاھىنى ئۇچۇرغا-نىدى. شۇ تاپتا قۇل بازىرىدىكى سېتىلماقچى بولغان چوڭ-كىچىك قوللارنىڭ ھەممىسى ھەربىرىمىز چۆچۈپ كەتتى ۋە كالتەكچىلەرنى چاقىرىشتى. قۇل بازىرىدا ئۆرە-تۆپە باشلاندى...

بۇگۈن بۇ يەردە بىرنەچچە قۇل ۋە دېدەكنىڭ باشلىرى كېسىلىشى، بىرمۇنچە قول-ئاياغلار ناكار بولۇشى قاش بىلەن كىرپىك ئارىسىدىلا تۇراتتى. يەتتە-سەككىزدەك كالتەكچىلەر بايىقى يىگىت بىلەن قىزغا تاشلانغانىدى...

بىراق، شۇ چاغدا ھېچكىم توسۇۋالالمايدىغان ناغرا بىلەن سۇناي ئاۋازى بېقىنلىشىپ كەلدى. ناغرىنىڭ ئۇرۇلۇشى ۋېتىمى

بىلەن سۆنايدىن چىقىۋاتقان ئاھاڭ، بۇ يەرگە قاراخان تېكىنلىرى① بىلەن سۆنايدىن چىقىۋاتقان ئاھاڭ، بۇ يەرگە قاراخان تېكىنلىرى① كېلىۋاتقىنىنى بىلدۈرەتتى. ئوردۇكەنتتە سۆتۆقتىن ئىبارەت تېكىن ئۇنۇۋانلىق بىرلا خان ئوغۇل بارلىقىنى چوڭ-كىچىك ھەممە كىشى بىلەتتى.

خەقلەر چۆچۈپ ئارقىلىرىغا قاراشتى. كوچىدا بۇز ئارغىماقلىق، سۈمباتلىق بىر يىگىت پەيدا بولدى. ئۇنىڭ پىشىدا قولداشى ۋە ئار-قىسىدا ئوخشاش كىيىنگەن ئونغا يېقىن يىگىتى بار ئىدى. ئۇ سۆپىگە، سۆپا ئەتراپىغا توپلاشقان كىشىلەرگە قارىدى-دە، ئويناقلاپ تۇرغان ئارغىماقنىڭ تىزگىنىنى تارتىپ توختىدى ۋە بېشىنى ئېگىپ، يېنىدىكى قولداشىدىن بىرنېمىنى سورىغاندەك قىلدى. قولداشىدىن جاۋاب ئالغاندىن كېيىن، سۆپا تەرەپكە كەلدى. كىشىلەر يول بوشاتتى، ھۆرمەت بىلدۈردى.

— بۇ يەردىكى نېمە ئالتۇپىلاڭ بۇ؟ — سورىدى بۇز ئارغىماقلىق يىگىتىنىڭ يېنىدىكى تەمبەل يىگىت.

سۆپا ئۈستىدىكى كالتەكچىلەر باش ئېگىپ جىم تۇرۇشاتتى. قۇل بازىرى نازارەتچىلىرىدىن بىرى كېلىپ قولىنى چۈپلەپ پېشانىسىگە تەككۈزۈپ تىز چۆكتى-دە، بۇ يەردە بولۇپ ئۆتكەن ئىشنى قىسقىچە سۆزلەپ بەردى.

— پەس، ئىپلاس قۇللار تەبىقىسىگە ئىبرەت قىلىش، بۇنىڭدىن كېيىن بۇنداق توپىلاڭ قىلىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، بۇگۈن مۇشۇ بازاردىلا بۇ ئىككىسىنىڭ بېشىنى كېسىپ تاشلىماقچى ئىدۇق، — دېدى ئۇ سۆزىنىڭ ئاخىرىدا، — ئۆزلىرى شۇ پاتىپاراقچە-

---

① تېكىن — قاراخانىلار دەۋرىدە خان ئوغۇللىرى تېكىن دېيىلەتتى.

لىق ئۇستىگە كېلىپ قالدى...

قۇلداردىن ئېلىپ ساتقۇچىلار، بەدىكەردىن ئەتراپتا تۇرغان خالايىق بوز ئارغىماقلىق خان ئوغۇلىنىڭ نېمە دەپ ئېيتقانلىقىنى بىلدۈرۈشكە قاراپ باشلىرىنى ئەگكىنىچە جىم تۇرۇشاتتى. قۇللار بولسا ئەنئەنىگە مۇۋاپىق يەرگە چۆكۈنۈپ تىزلىنىپ ئولتۇرۇشاتتى.

ھېلىقى يىگىت بىلەن قىز بولسا تۇرقىنىمۇ يۈزىنى، چىرايىنىمۇ ئۆزگەرتمەي ئاللىقايەرلەرگە قارىغىنىچە ھوشيار تۇراتتى. ئۇلارنىڭ كۆچ-جاسارەت ئۇرغۇپ، تېشىپ تۇرغان بەستىلىرىدىن ھېچنىمىدىن قورقمايدىغانلىقىنى، ئۆتكۈر كۆز قاراشلىرىدىن ھېچنىمىگە پىسەنت قىلمايدىغانلىقىنى كۆرگىلى بولاتتى. قارىغاندا ئۇلار، ئۆزلىرىنى قانداقلا قىلغىنى بىلەن ھامان ئۆلۈم كۈتۈپ تۇرۇۋاتقانلىقىنى، يالۋۇرۇش، تىز چۆكۈش بىلەن ھېچقانداق نىجاتلىققا ئېرىشەلمەيدىغانلىقىنى ئويلىغان بولسا كېرەك.

بوز ئارغىماقلىق خان ئوغۇل ئالدىدا پۈكۈلۈپ ئولتۇرغان قۇل بازىرى ئازارەتچىسىدىن كۆزىنى ئېلىپ يىگىت بىلەن قىزغا چاندۇرماي زوقلىنىپ قارىدى-دە، قامچا دەستىسىنى سىلكىپ قويدى. بۇ تۇرۇشقا بېرىلگەن ئىجازەت ئىدى.

قۇل بازىرى ئازارەتچىسى ئورنىدىن تۇرۇشىلا باشقىلارمۇ بېشىنى كۆتۈرۈشتى. قۇللارغا تېخى ئۆزە بولۇشقا رۇخسەت قىلىنمايتتى، شۇڭا ئۇلار بېشىنى يەرگە قويغىنىچە دۈمچىيىپ ئولتۇرۇشاتتى.

كالتەكچىلەر قىز بىلەن يىگىتنى دىلاپ يۈكۈندۈرۈشكە ئۇرۇندى، بىراق، ئۇ ئىككىيلەن جەينەكلىرى بىلەن ئىتتىرىپ، تىزلىرى بىلەن تېپىچەكلەپ بويۇن بەرمەيتتى. ئۇلارغا تېغ سېلىش، كالتەك ئىشلىتىش تامامەن مۇمكىن بولمىغان ئىش بولۇپ،

ئالدىلىرىدا خان ئوغۇل تۇرغان چاغدا، ئىجازەتسىز ھەرىكەت قىلىش كالتەكچىلەرنىڭ ھەددى ئەمەس ئىدى.

— بۇ ئىككى پەس قۇلنى مېنىڭ چۈشكۈنۈمگە ئېلىپ بېرىڭلار!، — دەپ بۇيرۇدى خان ئوغۇل قۇل بازىرى نازارەتچىسىگە، ئۇ شۇنداق دەۋېتىپ تۇرۇپ يىگىت بىلەن قىزنى دۈشكەلەپ، ئىتتىرىپ زوقلىنىپ قارىۋالدى، — بۇنداق ئاۋات بازاردا، خەلق ئالدىدا قۇل قېنىنى پۈرىتىپ يۈرگىچىلىكى يوق. مەن ئۇلارغا خانلىق ۋارىسىغا تازىم قىلماسلىقنىڭ ئاقىۋىتىنى كۆرسىتىپ قويىمەن.

— باش ئۈستىگە! — دەپ قۇللۇق بىلدۈردى نازارەتچى ۋە كالتەكچىلەرگە ئىشارەت قىلدى.

كالتەكچىلەر يىگىت بىلەن قىزنى دۈشكەلەپ، ئىتتىرىپ بىر پەستىلا توپ ئىچىدىن ئېلىپ چىقىپ كەتتى.

خان ئوغۇل شۇندىن كېيىنلا قامچا دەستىسى بىلەن قۇل بازىرى نازارەتچىسىنى ئىملاپ چاقىردى. نازارەتچى ئۈزۈن چاپىنىنىڭ پېشىگە پۈتلىشىپ يۈگۈرۈپ كەلدى ـ دە، بوز ئارغىماقنىڭ يېنىغا كېلىپ ئېگىلىپ تۇردى.

— قۇللارغا بەك قاتتىق مۇئامىلە قىلىنمىسۇن! — دېدى خان ئوغۇل پەس، لېكىن قەتئىي تەلەپپۇزدا، — ئۇلارغا قىلىنغان ھەربىر قاتتىقلىق، ئۇلارنىڭ جېنىنى تىكىپ قويۇشىغا سەۋەبچى بولىدۇ. قان تۆكۈش — بىزنىڭ نېرۋانىغا ئۆتۈشىمىز گە تۇسالغۇ بولىدۇ. بىلدىڭىزمۇ؟

— ئامىتابا! — دېدى نازارەتچى قول ئالقانلىرىنى بىر ـ بىرىگە چاپلاپ پېشانىسىگە تەگكۈزۈپ.

— ئامىتابا! — دېيىشتى ھەممەيلەن نازارەتچىنىڭ ھەربىر كەتكىرىلاپ.

شۇلىگدىن كېيىنلا خان ئوغۇل قامچا دەستىسى ئارقىلىق مېڭىش كېرەكلىكىنى بىلدۇردى. توپ ھەربىسىگە كېلىپ يول بوشاتتى. ئالدىن يۇرەر ناغرىچى ۋە سۈنايچى باشلاپ قەدەم تاشلىدى. خان ئوغۇلنىڭ ھەمراھلىرىمۇ يۇرۇپ كېتىشتى.

خالايىق ھەيران قېلىشقىنىچە تۇرۇپ قالدى. خان ئوغۇلنىڭ پاياتىنقى ھەربىسىلىرى غەلىتە ئىدى. ئۇنىڭ سۆزلىرىدىن قارىغىلىق قىلغان ھېلىقى ئىككى قۇلنى قاتتىق جازالايدىغاندەك مەنە چىققىنى بىلەن، ئۇلارنىڭ جېنى ئامان قالغانلىقىغا ھېچكىم گۇمان قىلمايتتى. قاراخان ۋارىسى ھېسابلانغان خان ئوغۇلغا قارشى بىرنەرسە دېيىشكە پېتىنالمىغان قۇلدارلار، ئېلىپساتارلار ۋە بېدىكلەر چىرايىدىن چاندۇرمىغاندەك قىلغىنى بىلەن چىشلىرىنى غۇچۇرلاتقىنىچە قېلىشتى.

خان ئوغۇل چۇشكۇنىكە يېتىپ كەلگەندە كالتەكچىلەر ئىككى قۇلنى موتاپ، قارماپ تۇتۇپ تۇرۇشاتتى. خان ئوغۇل قووۇق چېرىكلىرىگە ئىشارەت قىلدى، ئۇلار يول بوشىتىشتى، ھەممەيلەن ئىچكىرى كىرگەندىن كېيىنلا خان ئوغۇل كالتەكچىلەرگە:

— سىلەر قايتىڭلار! — دەپ بۇيرۇدى، ئاندىن ئۆزى باشلاپ ئاتتىن چۈشۈپ يىگىتنىڭ ئالدىغا كېلىپ سورىدى، — يىگىت، ئېتىڭ نېمە؟

يىگىت خان ئوغۇلنى بۇرۇن ئاڭلىغان بىلەن ئۆزىنى كۆرمىگەن ئىدى. پاياتىندىن بېرى سۇرلۇك، ھەيۋەتلىك كۆرۈنىدىغان بۇ يىگىتنىڭ گەپ-سۆزى مۇلايىم ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ يۈرىكى تىنچىپ قالغانىدى. شۇنداقتىمۇ ئۇ باش ئۇستىدىكى ئەجەل قۇشى ئۇچۇپ كەتمىدى، دەپ تونۇدىمۇ نېمە، قوپالىق بىلەن:

— ئېتىم قىلىچ، — دەپ جاۋاب بەردى.

ـ ئوهۇي، قالتىس ئېشەك بارمەكەنسۇ؟ ـ دېدى خان ئوغۇل كۈلۈپ، ـ قاچاندىن بېرى قۇلسەن؟

ـ ئون يىلدىن بېرى،

ـ قايسى ئۇرۇقتىنسەن؟

ـ ئۇيغۇرمەن، ـ دېدى قىلىچ ۋە قاچچىق بىلەن قوشۇپ قويدى، ـ كۈچارلىق.

خان ئوغۇل قىلىچقا باشتىن ئاياغ بىر قارىۋېتىپ قىزغا بۇرالدى.

دە:

ـ سېنىڭ ئېشەك نېمە؟ ـ دەپ سورىدى.

ـ قۇندۇز، ـ دېدى قىز ۋە قىلىچقا قاراپ قويدى.

ـ سىلەر قېرىنداشمۇ؟

يىگىت بىلەن قىز بىر-بىرىگە قاراپ قويدى-دە، سوئالغا جاۋاب بەرمەي ئىككىلىسى تەڭلا يەرگە قارىدى.

خان ئوغۇل بىرنەرسىنى چۈشەنگەندەك مىيقىدا كۈلۈمسىرەپ قويۇپ:

ـ سىلەرنى بوش قىلدىم، ـ دېدى ئۇنىڭ كۆتۈرۈپ، ـ باتۇر ئىكەنسىلەر، ئەركىن ياشاڭلار. خالىساڭلار نەگە كەتسەڭلارمۇ مەيلى. قاراخانىلار تۈپرىقىنىڭ ھەرقانداق يېرىگە بارساڭلار ھېچكىم چېقىلالماي دىغان پۇتۇك پۈتۈپ بېرىمەن...

يىگىت بىلەن قىز بىرپەس ھاڭۇپقىپ، ئاغزىنى ئاچقىنىچە تۇرۇپ قېلىشتى. ئاندىن پۈتۈشۈۋالغاندەك تەڭلا خان ئوغۇلنىڭ ئايىغىغا تاشلاندى-دە، كۆز ياشلىرىنى ئاققۇزۇپ مىننەتدارلىق بىلدۈرۈشتى.

ـ كېرەك ئەمەس، كېرەك ئەمەس، ـ دېدى خان ئوغۇل تەسىرلەنگىنىدىن ئۇلارنىڭ بېشىنى سىلاپ ئورنىدىن تۇرغۇزغىنا ئۇنى-

دەپ، — باتۇر باتۇرنىڭ قاياشى. ئۇرۇقتا مەن خان ئوغلى بولسامۇ، باتۇرلۇقتا سىلەر بىلەن دوست بولۇشنى خالايمەن...

— بىزگە مەدەت بەرگەن خان ئوغۇلىغا بۇرھان كۆچ-تور بەرگەي، — دېدى قىز مەگىزىگە ئېقىپ چۈشكەن ياشلىرىنى سۈرتمەستىن.

— بىزنى يېنىگىزغا ئېلىپ قېلىڭ بىكەچ①، — دېدى قىلىچ ئىلتىجا بىلەن.

خان ئوغۇل يېنىدىكى ھەمراھلىرىغا قاردى. سالاپەتلىك يىگىت ئارسلان بېشىنى مەنىلىك لىڭشىتتى. خان ئوغۇل قەتئىيلىك بىلەن:

— بوپتۇ، قېلىڭلار، تەگرىنىڭ مەرھىمىتىنى تەڭ كۆرەيلى! — دېدى.

. . . . . .

قىز سۈتۈقىنىڭ كەينىدىن يەنە بىرھازا زوقلىنىپ قارىغاندىن كېيىن يېنىدىكى قىلىچقا كۆزىنىڭ قۇيرۇقىدا سەپسالدى. قىلىچمۇ قۇندۇزغا ئوخشاش خىياللاردىمىدىكىن، ياكى قىزنىڭ خان ئوغۇلغا قاراپ قالغىنىنى ئاغزىدا سۆز بىلەن ئېيتىپ تۇگەتكىلى بولمايدىغان مىننەتدارلىقىنىڭ كۆز بىلەن داۋاملىق ئىپادە قىلىنىشى دەپ تونۇيدىكىن، بىلىنەر-بىلىنمەس كۆز ھەرىكىتى بىلەن سۈتۈقنى ئىشارە قىلىپ كۇلۇمسىرەپ قويدى. قۇندۇزمۇ بىلىنەرلىك كۇلۇمسىرەپ يەنە ئالدىغا قارىدى...

ئوقۇتقۇچى راھىبنىڭ ئاۋازى قىزنىڭ خىيالىنى بۇزدى. ئۇ

---

① بىكەچ — خەلقنىڭ خان ئوغۇللىرى (تېكىن)غا ئېيتىدىغان ھۆرمەت سۆزى، شاھزادەم دېگەندەك.

پەس، بوغۇق ئاۋاز بىلەن چاق ئىگىرگەندە چىقىدىغان ئاۋازغا
ئوخشاش سۆزلىمەكتە ئىدى:
— ...مانا، ماخايانالار ئۇچۇن ئالىي بىلىنگەن ئۆزىدىن ئۆزۈنى
قۇتۇلدۇرۇش ئۈسۈلى، ئەڭ دەسلەپ ئوتتۇرىغا چىققان بۇتسانۇاتلىك
مۇرىتلىرى بولغان خىنايالارنىڭكى بىلەن ئوپمۇئوخشاش. سىدە-
خارتىخاگائۇتاما① تەلىم بەرگىنىدەك جانلىقلارنىڭ ھەممىسى
"نورمالسىز"، "ئۆزىدىن تاشقىرى" ھەمدە "ئازاب" ئىچىدە بولىدۇ.
بۇ يەردىكى "ئازاب"نىڭ سەۋەبچىسى بارلىقتىن ھالقىغان باقىلىقتا
ئەمەس، شۇنداقلا بىزنى قورشاپ تۇرغان ئەتراپتىكى جانلىق ياكى
جانسىزلار تەرىپىدىنمۇ كەلمەيدۇ. بۇنىڭ سەۋەبچىسى شۇكى، ئۇ
ھەربىر كىشىنىڭ ئۆزىدە بار بولغان "سەزگۈ" بىلەن "ھەرىكەت"تىن
ئىبارەت. ھەممەيلەنگە ئېنىقكى، "سەزگۈ" دېگىنىمىز ئاچلىق،
ھالسىزلىق، كېسەللىك قاتارلىق قايغۇدىن تەشكىل تاپىدۇ. "ھەرە-
كەت" دېگىنىمىز، بىزنىڭ بەدەن، ئېغىز، تەپەككۇرىمىزدۇر. يەنى،
بەدىنىمىز ھەرىكەت قىلىش جەريانىدا ياكى گۇناھقا، ياكى ئېزگۈگە
باشلايدۇ. ئېغىزىمىز ئوخشاشلا گۇناھ، ياكى ئېزگۈگە تەۋە سۆزلەرنى
قىلىدۇ. بۇنداق ئىكەن، تەپەككۇرىمىز يا ئۇنىڭغا، يا بۇنىڭغا
تەۋە بولىدۇ. مانا شۇنىڭ نەتىجىسىدە ياشاش بىلەن ئۆلۈم مەڭگۈ
ئالمىشىپ تۇرىدىغان نەتىجىگە ئېلىپ بارىدۇ. ھاياتلىقتىكى ياخشىلىق
بىلەن يامانلىق ئۆلگەندىن كېيىن يەنە بىر قېتىم قايتا تۇرمۇشتە پەي
ياكى بوقسۇل، قۇل ياكى قۇلدار بولۇپ ئۆمۈر كەچۈرۈشنىڭ بىۋاسىتە
سەۋەبچىسى بولىدۇ. مۇشۇ مەنىدىن ئالغاندا ھاياتلىقتىكى ئازاب-

---

① ساكيامونىنىڭ ئەسلى ئىسمى.

ئوقۇمۇشتىن تۆۋەنگە قۇتقۇزۇشنىڭ بىردىنبىر يولى بارمۇ، يوق؟ تۇ
يار، مانا، بىز بىر ئايدىن بېرى تۆگىنىۋاتقان «بۇددىنا كونترا
شاستراغا» ئاملىق بۇددا نومىنىڭ "تۆرىلىشىنىڭ ئايرىلىشى" ئىسمىدا
ئوبدان جاۋاب بېرىلگەن...

ئوقۇغۇچى.

ئوقۇتقۇچى راھىب تەكىيە ئۈستىدىكى قېلىن نومدىن كۆزىنى ئېلىپ سوئال بېرىشنى تەلەپ قىلغان ئوقۇغۇچىغا قېلىن قاشلىرى تېگىدىن نارازىلىق بىلەن نەزەر تاشلىدى. بۇ ئوردۇ ئوقۇغۇچىلار خان جەمەتلىرى، ئوردۇ خادىملىرىنىڭ بالىلىرى ياكى ئوردۇ ئالاھىدە رۇخسەت قىلغان بالىلار ئىدى. راھىبنىڭ بىلىم بېرىش ۋەزىپىسىلا بولۇپ، تەنبىھ بېرىش، سىرتتىكى ئوقۇغۇچىلىكىدەك ئۇرۇش، تىللاشقا رۇخسەت قىلىنمايتتى. شۇڭا ئۇ خاپا بولغان بولسىمۇ دەماللىقا چىچىلماي قوپال ئاۋازدا:

— ھە، نېمە دېمەكچى ئىدىڭ ئىلىك؟ — دەپ سورىدى.

— مەن خېلىدىن بۇيان سورايى دېگۈدەك، — دېدى ئىلىك ئىككى چېتىدىكى بالىلارغىمۇ تەكشى نەزەر سېلىۋېتىپ، كۆزىنى ئاخىردا ئوقۇتقۇچى راھىبقا تىكىپ، — ئىبرگۇ "سەزگۇ" ۋە "ھەرىكەت"تە بولغان يوقسۇللار، قۇللار قايتا تۆرىلىشتە بايى بولۇپ يارالسا بۇنىڭ ئىسپاتى بارمۇ؟ بۇ ئەقىدىنىڭ بارلىق يارالمىشلار تەڭ بولىدۇ دېگەن ھۆكۈم بىلەن روبىرو كېلىپ قېلىشى مۇمكىنمۇ ئۇستاز؟

— ھە، بۇ توغرۇلۇق ئىسپات... ھۆكۈم...، — ئوقۇتقۇچى راھىب ئىنچىدە بىرمۇنچە غودۇكشىپ مۇجمەل جاۋاب بەردى، — "ھەرىكەت" تىكى ئىبرگۇلۇك "تەپەككۇر" دىمۇ بولۇشى لازىم. بىر نامرات يوقۇل،

ياكى بىر پەس قۇل "تەن" "ئېغىر" تارقىلىق باي، قۇلدار ئۆچۈن ھەرقانچە ئېزگۈ ھەرىكەتتە بولغانلىقى، ياكى بولىدىغانلىقىنى كۆرسەتمەكنى بىلەلمەي، ئوي-پىكرىدە تېرىقچىلىك تارازى بولىدىكەن، ئۇ قايتا تۆرەلمىشتە بەربىر يوقسۇل ياكى قۇل بولۇپ قېلىۋېرىدۇ...

ئىلىك مىيىقىدا كۈلۈپ قويۇپ:

— ئەگەر باي بىلەن قۇلدار يوقسۇل بىلەن قۇلنى ناھەق ئۇرسا، ئۆلتۈرسچۇ؟ — دەپ سورىدى.

— ناھەق ئۇرىدىغان ئىش بولمايدۇ، — دېدى ئوقۇتقۇچى راھىب كۆزىنى ئالايتىپ، — قۇل دېگەننىڭ ھامان گۇناھى بولىدۇ، ئۇنداق گۇناھى بولمىسا، بۇنداق گۇناھى بار...

— مەن ئويلايمەنكى، — ئىلىك يەنە مۇڕەسسە قىلمايدىغان ئاھاڭ بىلەن داۋام قىلدى، — قۇلدار بىرەر-يېرىم قېتىم ئۇرماي نەسىھەت قىلسىمۇ بولىدىغان ئىشقا ئۇرسا، ئۇرسىمۇ بولىدىغان ئىشقا ئۆلتۈرسە ئۇنىڭ ئېزگۈ "ھەرىكەت"تىن چىقىپ كەتكەنلىكى ھېسابلىنامدۇ، يوق؟ نېمە ئۈچۈن قۇلدارنىڭ ھەممە ھالىتى ئېزگۈ، قۇلنىڭ بولسا گۇناھ سانىلىدۇ؟

ئوقۇغۇچى بالىلارنىڭ كۆپچىلىكى جىددىيلىشىپ بىر ئىلىككە، بىر ئوقۇتقۇچى راھىبقا قاراپ قالدى. بۇ يەردىكى ئارسلان، قىلىچ ۋە قۇندۇزلار پۈتۈشۈۋالغاندەك تەڭلا سۇئالغا قاراشتى. سۇئال بولسا ئوقۇتقۇچى راھىب نېمە دەيدىكىن دېگەندەك لەۋلىرىنى ھەمىرەپ ئوقۇتقۇچى راھىبقا قاراپ ئولتۇراتتى.

— سەن نېمە دېمەكچىسەن؟ — ئوقۇتقۇچى راھىب ئاچچىق بىلەن ئىلىككە ۋارقىرىدى، — سەن ساۋاقنىڭ ئىچىدىكى گەپنى قىل! مەن سۆزلىگەن ھۆكۈملەر تەگرىنىڭ تەقدىرە كىشىلەرنىڭ پىشانىسگە

پۇتكىسى. سېسىك سۆزلىرىگە تەگرى ھۆكمىگە، بۇتىناتۇالماق تەلىملىرىگە تىل تەككۈزگەنلىگى بولىدۇ، — ئوغۇتغۇچى راھىب قولىدىكى قوش تارىشىنى غەزەپ بىلەن يەرگە ئۇردى.

— مەن تەگرىگىمۇ، بۇتساتۇاغىمۇ تىل تەككۈزگىنىم يوق، — دېدى ئىلمك سالماقلىق بىلەن، — مەن ئوقۇلدا سۆزلەنگەن ئۇگرەتمىلەر نېمە ئۈچۈن كىشىلەر ئۇرمۇشىدا يوق، دەۋاتىمەن. ئەگەر بىر باي يارىتىلغان، يوقسۇللار يوقسۇل يارىتىلغان، ئۇلار بايلارغا تىللىسمۇ، ئۇرسمۇ چوقۇم بويۇنۇشلىرى كېرەك، كۆڭلىدە قارشىلىقمۇ بولماسلىقى كېرەك دېسەك، "ئېزگۈ" دېگەن نەرسە نەگە كەتتى؟ بۇ كۆنلەردە بايلار، قۇلدارلار يوقسۇللارنى، قۇللارنى ئۆز مەيلىچە ئۆلتۈرىدۇ، بازارلاردا ئېشەككە ئوخشاش ساتىدۇ...

— قۇلغا كالتەك تەگسە ساڭا نېمە دەز كەتتى؟ — دېدى ئىلىكنىڭ يېنىدا ئولتۇرغان بىر بالا ھاكاۋۇرلۇق بىلەن تەنە قىلىپ، — سەن قۇلنىڭ بالىسىدىكىيا! — ئۇ ئىلىكنى زادىلىق قىلىپ كۈلدى.

ھاكاۋۇرنىڭ كەينىدىكى قاتاردا ئولتۇرغان بىر بالا ئۇنىڭغا قوشۇلۇپ تازا كۈلگىلى تۇرغانىدى، سۈتۈقنىڭ تىكىلگەن سۈرلۈك كۆزىنى كۆرۈپ قېلىپ دەرھال ئاغزىنى يۇمۇپ، بېشىنى ئېچىگە تىقتى. ھاكاۋۇر ئەزۋەيلىدى:

— مانا، مېنىڭ دادامنىڭ مىڭ پاتمانلاپ يېرى بار، قۇللىرى بولسا ھېسابسىز. ئەگەر ئۇلار ياۋاشلىق قىلمىسا، دادامنىڭ قىلىچى شارت قىلىپ قىنىدىن چىقىدۇ، بىلدىڭمۇ؟ — ئۇ قىلىچىنى قىنىدىن چىقارغاندەك ھەرىكەت قىلدى.

— شۇ مىڭ پاتمان يېرىڭنى قۇل تېرىمىسا ساڭا نان نەدىن كېلىدۇ، — دېدى ئىلىك سالماقلىق بىلەن، — تەييار نانىنى يەيسەنۇ يەنە

ئۇ نانىنى تەييارلاپ بەرگەن كىشىلەرنى مەيلىگىچە دۇمبالايمەن، ئۇلتۇرسەن...

— نەييار نان يەيدىغان كىم؟ سەن ئاتامغا تىل تەگكۈزمەكچى بولدۇڭمۇ تېخى، ئاتام ئوردۇدا نېمە ئىش قىلدۇ بىلەمسەن؟ — ھاكاۋۇر قوپۇپ بىلەكلىرىنى شىمايلىدى ۋە نەييارلىغىز تۇرغان ئىلىكتىك پاقىسىدىن تۇتۇپ مۇشتىنى كۆتۈردى.

ئۇ ئۇرالمىدى، بۇرىلىپ، بېغىشىدىن چىلىك تۇتۇپ غەزەپ بىلەن تىكىلىپ تۇرغان سۇتۇقتىك كۆزلىرىنى كۆردى.

— خان ئوغۇل، — دېدى ئۇ تەرىكىپ سۇتۇقتا، — سىز مۇشۇ تاغ ئارقىسىدىن كەلگەن بىر ياقا يۇرتلۇق يالاڭتۆشتى مەندىن كاتتا كۆردىڭىزمۇ؟! — ئۇ قولىنى بوشاتماق بولدى. لېكىن سۇتۇقتىك قولىدا ئامبۇردا قىسىلغان قولى بارغانسېرى قاتتىق ئاغرىدى.

— ۋاي جان! — ئۇ چىرايلىرىنى پۈرۈشتۇرۇپ تولغىنىپ كەتتى، — ۋاي قولۇم...

سۇتۇق ھاكاۋۇرنىڭ قولىنى تازا قاتتىق بىر قىسىپ كەينىگە ئىتتىرىۋەتتى، ھاكاۋۇر بوشىغان قول بېغىشىنى ئۇۋۇلاپ يەرگە يېقىلدى. ئوقۇتقۇچى راھىب كىتابىنى يىغىشتۇردى-دە، رېيىل بىلەن قوشۇپ قولتۇقلاپ تىكشۈەتتى.

ئوقۇلنىڭ ئىچىدە جىددىيلىك پەيدا بولدى. ئارقىدا ئولتۇرغان ھېلىقى خۇشامەتچى بالا ھەممىنىڭ ئارقىغا ئۆتۈپ بالىلارنىڭ كەينىگە مۆكۈۋالدى. بالىلار ئۆرە-تۆپە بولۇشۇپ، ۋاراڭ-چۇرۇك كۆتۈرۈشتى.

— ئوقۇلداشلار! — دېدى سۇتۇق ئارقىسىغا بۇرىلىپ، — ئىلىكتىك سۆزلىرىنى ئويلاپ باقساق بولىدۇ، بۇ بىر بىلىك-دە! ماۋۇ ياتۇر

يىگىت، بىزنىڭ يېقىن ئادىشىمىز، ــ تۇ خۇشاللىق بىلەن ئىلگىرى يان تەرەپىدىن بىر قولى بىلەن قۇچاقلىدى.

ــ راست گەپ، ئىلىك بىزنىڭ ئادىشىمىز!

ــ ئىلىك پۈتۈن الارنىڭ ئادىشى، ھەممىزنىڭ ئادىشى!

بالىلار ئارقىسىغا بۇرۇلۇپ كېينىكى جاراڭلىق ئاۋاز چىققان تەرەپكە قارىۋىدى، قۇندۇز ئىككى قولى بىلەن يۈزىنى توسۇۋاپتۇ. بۇنىڭغا قاراپ ھەممەيلەن كۈلۈۋېتىشتى.

ــ مانا، باتۇر قىز! ــ دېدى سۇتۇق ئوڭ قولىنىڭ باشمالتىقىنى چىقىرىپ، ــ بىز ئىلىك يىگىتتەك، قۇندۇز قىزدەك باتۇر بولايلى. ماۋۇ قۇل سويىدىغان پوكانچىلارنىڭ ئەدىپىنى بېرەيلى...

بالىلار روھلىنىپ كۈلۈشتى. ھاكاۋۇر ئورنىدىن قوپۇپ، چاپىنىنى قېقىپ بىرنېمە دېمەكچى بولۇپ قولىنى كۆتۈرگەندى. سۇتۇقنىڭ تىكىلىپ قاراپ تۇرغىنىنى كۆرۈپ، ئاستا قولىنى چۈشۈردى. ئاندىن ئۇ بوغچىسىنى ئېلىپ، بېشىنى ئېگىپ ئاستا چىقىپ كەتتى.

بالىلار ئۇنىڭ ئارقىسىدىن قىقاس سېلىپ كۈلۈشتى...

ئەمدى بالىلار بىلگە تېكىنگە قاراپ ساۋاق ئاڭلىماقتا. سۇتۇق ۋە ئۇنىڭ ئاداشلىرى ئوقۇلدىكى ئۇستازلىرى ئىچىدە ھەممىدىن بەك بىلگە تېكىنىنى ھۆرمەتلەيتتى. ئۇنىڭ سۆزىنى كۆڭۈل قويۇپ ئاڭلايتتى.

ــ بىزنىڭ ئوقۇشتىن مەقسىتىمىز نېمە؟ ــ دېدى ئوقۇتقۇچى بىلگە تېكىن چار ساقاللىرىنى سىلاپ ۋە تەلىپىنى يەرگە ئېلىپ قويۇپ داۋام قىلدى ــ بىلگ ئۆگىنىش، بىلىكلىك بولۇپ ئەل ئۈچۈن پايدىلىق ئىشلارنى قىلىش.

قىلىچ بىلەن قۇندۇز ئوقۇتقۇچىنىڭ سۆزلىرىنى ئاڭلىغانسېرى

مايماجانلانماقتا. ئىلىك قۇلىغىدا قىستۇرۇلغان قوموش قەلەمنى دۇۋەتكە پاتۇرۇپ، ئالدىراپ دەپتىرىگە پۈتمەكتە.

ئوقۇتقۇچى چۆچەكنىڭ بىر يۈتۈم چاي ئوتلىدى ۋە ئورنىدىن قوزغىلىپ قويۇپ داۋام قىلدى:

— بىلىگ دېگەن چەكسىز كەڭ ۋە چوڭقۇر نەرسە. بىلگەنسېرى بىلگىنىڭ ئېشىپ بارىدۇ، بىلىگ ئۆگىنىش ئۈچۈن جىگەرلىك بولۇش ۋە كۆكۈل قويۇش كېرەك. بىلىگ ئالدامچىنى ياقتۇرمايدۇ.

سۇئالۇق ئىلىككە قاراپ قويدى، ئىلىك "توغرا" دېگەندەك بېشىنى لىڭشىتتى. ھېلىقى ھاكاۋۇر بولسا ئەسنەپ ئەتراپىغا قارايتتى. ئۇنىڭ ئارقىسىدىكى دوستى كەينى-كەينىدىن ئاغزىغا گۈلە سېلىپ كالپۇكىنى سەتلەشتۇرۇپ چاينىماقتا.

ئوقۇتقۇچى داۋام قىلماقتا:

— دۇنيادا بىلىگ جىق. بارلىقىنى ئۆگىنىۋالالمايسەن. بىرنى، ئىككىنى، ئۈچنى ئۆگەنگىن. بىرىنى پۇختا ئۆگەنسەڭ ۋە ئۇنى ئىشلىتىشنى بىلسەڭ بولغىنى — ئۇ بىرئاز توختاپ داۋام قىلدى، — ئاتا-بوۋىلىرىمىزنىڭ بېسىپ ئۆتكەن يوللىرىنى ئۆگىنىش كېرەك. باشقا ئۇلۇسلار بېسىپ ئۆتكەن يوللارنىمۇ ئۆگىنىش كېرەك. ئاڑۇنىنىڭ تۇنۇگۈنىنى بىلەن بۈگۈنىنى بىلىش كېرەك. بۇ بىلىگنى ئەرەبلەر "تارىخ" دەپ ئاتايدۇ. ئۆز ئۇلۇسىنىڭ ئۆتمۈشتىكى ئىشلىرىنى بىلمەسلىك، بۈگۈنكى ئىشلىرىنى بىلمەيسەن. ئۇلۇسقا ئوبدان ئىش قىلىپ بېرەلمەيسەن، — ئوقۇتقۇچى بىرئاز تۇرۇۋالدى، چۈشەندىمىكىن دېگەندەك باللارغا بىر قاراپ چىقتى ۋە سۆزىنى داۋام قىلدى، — بىزنىڭ ئاتا-بوۋىلىرىمىزنىڭ تارىخى ئۇزاق. ئۇلار ئۆز تارىخىدا ھېچكىمگە بوزەك بولمىغان، بۈنىڭدىن بەش يۈز يىللار بۇرۇنقى "تۈرك

خاقان "لىقى كۆپلىگەن قېرىندىشى ئۇلۇغلاردىن تەشكىل تاپقان. بىزنىڭ ئۇيغۇر، قارلۇق ئۇلۇغلىرىمىز ئۇنىڭ تۇپ كۆڭدىسى بولغان. بىز ئۇيغۇرلارنىڭ ناھايىتى بۇرۇنلا ئۆز ئېلىمىز، خاقانىمىز بار ئىدى. ئەمدىلىكتە ئۇيغۇر تۇغرۇق بولغان، پاشقا كۆپلىگەن ئۇلۇغلار بىلەن بىرلەشكەن بېگى خانلىق بارلىققا كەلدى. بۇنى چەت يافلاردا قارا-خانىلار دەپ ئاتاشماقتا... ھازىر بىز ئوقۇپ تۇرغان يېزىق، — ئوقۇتقۇچى ئالدىدىكى كىتابنى قولىغا ئېلىپ بالىلارغا كۆرسەتتى، — بىز ئۇيغۇرلارنىڭ يېزىقى، بۇنىڭدىن مىڭ نەچچە يۈز يىللار بۇرۇنلا "ئورخون يېزىقى" دەپ ئاتىلىدىغان يېزىقىمىز بار ئىدى. شۇ يېزىقتا بىتىلگەن بىتىكلەر، ئەسلىمىلەر بار. بۇ يېقىن يىللاردىن بۇيان كۆپلەپ بىتىكلەر بارلىققا كەلمەكتە...

ئۇستاز بىلگە تېكىن تارىختىن ئۈزاق سۆزلىدى...

مۇگدەپ ئولتۇرغان بىر-ئىككى بالىنى ھېسابقا ئالمىغاندا بالىلار — سۇتۇق، ئىلىك، ئارسلانلار ھاياجانلىناتتى.

بىلگە تېكىن ساۋقىنى تۇغقىنىپ كىتابلىرىنى يىغىشتۇردى. سۇتۇق ئىلىكنىڭ ئالدىدىكى قەغەزنى ئېلىپ مۇنۇ تۆرتلۇكنى ئوقۇدى:

تارىخنىڭ بەتلىرىدىن بولدى ئايان،
بوۋىلار ئۆتمۈشى روشەن بايان.
قىلىچلار قانلاردا سۇغۇرۇلغان، بىراق،
بىتىلگەن تاشلارغا مەڭگۈلۈك ئارمان.

— كىم پۇتتى؟ — سورىدى ئوقۇتقۇچى.

— ئىلىك! — كۆلۈمسىرەپ جاۋاب بەردى سۇتۇق.

— بەللى، ئوغلۇم ئىلىك، — دېدى بىلگە ئۇستار خۇشاللىنىپ، — يارايسەن، سېنىڭ مۇشۇ قوشۇغۇڭنىڭ ئۆزىمۇ بىر قۇتلۇق بىتىك...

بالىلار خۇشال بولۇشۇپ چاۋاك چېلىشتى. ئۇستاز ئورنىدىن تۇردى.

ئۇچىنچى باب

غاردىكى ئۇچرىشىش

سۇتۇق باتۇر تاغا بىلەن ئاتلىق ئاستىن ئاتۇشتىن ئارغۇ تەرەپكە — تاغ ئاغزىغا قاراپ سايلىقتا كېتىپ باراتتى. ئەتىيازنىڭ يېقىملىق سالقىنى باتۇر تاغنىڭ ساقالىغىنى تاراپ ئۆتمەكتە. سايدا ئۆسكەن، ئەمدىلا تىن كۆتۈرۈلۈۋاتقان شۇۋاق ۋە چىغىلار ئىككىيلەنگە ئېگىلىپ سالام بەرگەندەك لەرزان تەۋرىنەتتى.

— تاغا، — دېدى سۇتۇق ئالىلىقاندىاق ئوي-خىيالىلار ئىلكىدىن قۇتۇلغاندەك، — سىز زادى ئۇنىڭ سۆزلىرىگە ئىشەنمەكسىزمۇ؟

— مەن بىر سۆزلىشىلا قانداقمۇ ئىشىنەي، ئوغلۇم؟ — دېدى باتۇر تاغا خىيالىچان قىياپەتتە، — بىز سالماقلىق بىلەن ئۇنىڭ سۆزلىرىنى ئاڭلاپ باقساق دەيمەن.

— ئۇ ئۆزىنى نەدىن كەلگەن دەيدۇ؟

— كۈنپېتىش ياقتىن دەيدۇ. ئېتىنى ئەبۇ نەسىر سامانى دەيدىكەن. ئۇ سامانىلاردىن ئوخشايدۇ. ئۇنىڭ يېنىدا يەنە بىر ھەمراھى بار ئىكەن، ئۇ كىشى ياش بولسىمۇ كۆرگەن-بىلگەنلىرى جىق، بىلىمى چوڭقۇر ئىكەن.

— ئۇنىڭ ئېتى نېمە ئىكەن؟ — سورىدى سۇتۇق.

— ئوبۇل ھەسەن مۇھەممەد كارامەت دەيدىكەن. نىشاپۇرلۇقمەن،

دەيدۇ.

— ھە، يەرىمىز سامانىلاردىن ئىكەن-دە؟ — دېدى سۈتۈك بىرئاز چۆچۈگەن ھالدا قوشۇمىسىنى تۈرۈپ، — سامانىلار بىزگە ياغى تۇرسا، ئۇ ياقتىن بىزگە ياخشىلىق كېلەرمۇ؟...

— ئوغلۇم سۈتۈك، ئۇلار ئىسلام دىنىنى تارقاتماقچى ئىكەن. بۇرۇن ھەر خىل دىنلار بولغان. كىشىلەر گاھىدا كۈنگە تېۋىنغان، گاھىدا ئوتقا تېۋىنغان، سۇغا تېۋىنغانلارمۇ بولغان، بىز تەڭرىگە تېۋىنمىز، بۇتقا چوقۇنمىز. كۈنپېتىش ياقتىن ئەيسا، مۇسا دەمدۇ، بىر خىل كىشىلەر چىقىپ ئۆز دىنلىرىنى تارقاتقاندى. كېيىن ئەرەبلەر ئىچىدىن مۇھەممەد دېگەن بىر كىشى چىقتى. ئۇ ئىسلام دىنىنى تارقاتتى...

— بۇلار توغرىسىدا ئۇستاز بىلگە تەپسىلىي سۆزلەپ بەرگەنىدى، — دېدى سۈتۈك سەل جانلىنىپ ۋە، — تاغا، بۇ دىنلارنىڭ قايسىسى راست، قايسىسى يالغان؟ ئەيسا، مۇسالارنى بىز كۆرمىگەن. بىزنىڭ بۇتتىن بولسا ئاۋازمۇ چىقمايدۇ...

— ئۇ بىر لاي تۇرسا، ئۇنىڭدىن قانداقمۇ ئاۋاز چىقسۇن، ئوغلۇم؟ بۇ ئەبۇ نەسىر دېگەننىڭ سۆزىنىمۇ ئاڭلاپ باقايلى، ئۇنىڭ تەڭرىسى بىزنىڭ تەڭرىدىن ئۇلۇغ بولسا، مۇھەممەد بۇتساتۇادىن كاتتا بولسا، ئويلىشىپ باقمايمىزمۇ...

— بۇ دىن بىزنىڭ خەلقىمىزنىڭ ئوي-پىكرىگە ماس كېلەمدۇ، يوق؟ بۇ دىننى مىڭ يىلدىن ئارتۇق بۇددا دىنىغا ئىشىنىپ كەلگەن، بۇددا دىنىنىڭ يوسۇنلىرى، بىلىگلىرى قان-قېنىغا سىڭىپ كەتكەن خەلقىمىز قارشى ئالامدۇ، يوق، دېگەن مەسىلىنى ئويلىنىپ باقساق بولىدۇ.

ـ ئەلۋەتتە، ـ دەپ قوشۇلدى باتۇرتاغا سۈتۈقنا زوقلىنىپ قاراپ قويۇپ.

ئۇلار ساينىڭ بېرىمىغا يەتكەندە، تاغا "مانا مازۇ ياقتا" دەپ، سول ياقتىكى بىر تار ساينى كۆرسەتتى. ئۇلار سايغا كىردى. ئازراق ماڭغاندىن كېيىن بىر پارچە كۆك چۆپلۈك تۈزلەڭگە چىقتى. تاغ باغرىدا تۆگە، ئېشەكلەر ئوتلاپ يۈرمەكتە. ئۇ يەردە باشلىرىغا ئاق ياغلىق سېلىپ، ئۇنىڭ ئۈستىدىن قارا پۆپۈكلۈك يىپ بىلەن باغلىغان ۋالغان، ئۇزۇن خالتا كىيىملىك بىرقانچىلىغان ئادەم تۆگە ـ ئېشەكلەر بىلەن ۋە يۈك ـ تاق بىلەن ھەپىلىشىپ يۈرۈشمەكتە ئىدى. مۇنداقلا بىر قارىغاندا بۇلار بىر كىچىك كارۋانغا ئوخشايتتى.

سۈتۈقلار بىر غارنىڭ ئالدىغا كېلىپ ئاتتىن چۈشتى. ئىككى كار-ۋانچى يۈگۈرۈپ كېلىپ ئاتنى ئالدى. سۈتۈق دەماللىقا كارۋانچىغا ئەيمىنىپ قارىدى ۋە ئاتنى بەرگۈسى كەلمەي ئازراق تارتىندى، كېيىن تاغنىڭ شەرتى بىلەن ئاتنى بەردى.

غار ئاغزىدا بىرسىنىڭ يۆتەلگەن ئاۋازى ئاڭلاندى. سۈتۈق بىلەن تاغا ئۇ ياققا قاراپ، بېشىغا سەللە ئورىغان، ئۇزۇن خالتا كىيىم كىيگەن، قارا ساقال ـ بۇرۇتلۇق بىر يات ئادەمنى ۋە ئۇنىڭ كەينىدە تۇرغان چاققان شايى سەللە، توقۇلما ئۇزۇن چاپان كىيگەن ياش بولسىمۇ سالاپەتلىك بىر يىگىتنى كۆردى. ئۇلار ئاۋال تاغا بىلەن سالاملاشتى، كېيىن بۇرىلىپ سۈتۈققا ھۇرمەت بىلدۈردى ۋە ئىككى قوللاپ ئۇلارنى غارغا باشلىدى...

سۈتۈق چوڭراق ياشتىكى ئادەمنى تونۇدى. ئۇ بۇنىڭدىن بىرەر ئاي ئىلگىرى دوستلىرى بىلەن ئووغا چىققاندا ئۇ بىرمۇنچە ھەمراھ-لىرى بىلەن دالىدا ئۆستەڭ بويىدا يۇكۇنچ قىلۋاتقانىكەن، شۇ چاغدا

سۆتۆق ھەيران بولۇپ كۆتۈپ تۇرۇپ يۈكۈنچتىن① كېيىن ئۇنىڭ تېمە قىلىۋاتقانلىقىنى سورىغاندا، "بىز ئاللا ئۈچۈن ئىبادەت قىلىماقتىمىز" دېگەندى. كېيىن يۇ ئادەم "ئىسلام"، "ئاللا"، "ئىمان" دەپ بىرمۇنچە گەپ-لەرنى قىلغاندى. سۆتۆق چۈشەنمەي قالغان. ئۇ ئۆزلىرىنى "مەغرىبتىن كەلگەن كارۋان" دېگەندى. يۇ دەل شۇ ئادەمنىڭ ئۆزى ئىدى.

غارنىڭ ئىچى ئۇنچە ھەيۋەتلىك بولمىسىمۇ، سۆتۈقنا غەيرىي كۆرۈندى. ئوتتۇرىدا ئېسىلغان قازان، ئۇنىڭ تېگىدە ئوت كۆيۈپ تۇراتتى. ئەتراپنا پالاس سېلىنغان بولۇپ، ئۇنىڭ تۆپىسىگە كۆرپىلەر قاتلاپ يېغىپ قويۇلغان. يۇقىرىدىكى ئىككى تۆشۈكتىن چۈشكەن كۈن نۇرى غار ئىچىنى خىرە يورۇتۇپ تۇراتتى. غارنىڭ كۈنپېتىش تەرىپىدىكى تېمىغا بىر ئويۇقچا ئويۇلغان، ئويۇقچا ئالدىغا بىر كىشىلىك گىلەم، ئۇنىڭدىن كېيىن كۆپ كىشىلىك ئۇزۇن پالاس سېلىنغاندى.

ھېلىقى ياقىلىق ئادەم سۆتۇقلارنى باشلاپ ئويۇقچا ئالدىدىكى تۆت قىرلىق قىلىپ تاشتىن ياسالغان سۇپىغا تەكلىپ قىلدى. ئۇلار سۇيا لېۋىگىلا ئولتۇرۇشتى، ياقىلىق ئادەم كەشنى سېلىپ سۇپىغا چىقتى ۋە ئويۇقتا پېنىچە ئولتۇردى.

— ئەسسالامۇئەلەيكۇم شەۋكەتلىك شاھزادە، — دېدى چوڭ ياشتىكى كىشى ئوڭ قولىنى كۆكسىگە قويۇپ تەكەللۇپ بىلەن ئالدىغا ئېگىلىپ.

سۆتۇق چۈشەنمەي باتۇرتاغىغا قاردى. باتۇرتاغا دولىسىنى قېقىپ قويدى. ئاۋۇ ئادەم ئۇلارنىڭ ئۆز سۆزىنى چۈشەنمە-

---

① يۈكۈنچ — سەجدە قىلىش، نامازنى ئوقۇش.

گەللەكنى سېزنىڭ، پارس ئاماكىدا، ئۇيغۇرچە سۆزلىدى:

ـ شاھزادە ـ خان ئوغلى دېمەكتۇر. ئۇلۇغ خان ئوغلىغا ھۆرمەت دېمەكچىمەن. مېنىڭ ئېتىم ئەبۇ نەسر، ئۆزۈم سامانلاردىن، ئەبۇ نەسر سامانى دەپ ئاتىشىدۇ.

ـ مېنىڭ خان ئوغۇل ئىكەنلىكىڭىز سىز نەدىن بىلىسىز؟ ـ سوردى سۇتۇق، ـ بىزنىڭ تىلىمىزنى قانداق بىلدىڭىز؟

ـ سىزنىڭ ئېلىڭىزگە مەن بىرنەچچە قېتىم كەلدىم. سىزنىڭ ئۇلۇسىڭىزنىڭ تىللىرىنى ئۆگەنىدىم. مەن سىزنى كۆپ قېتىم ئووغا چىققان، ئووڭدىن قايتقان ۋاقىتلىرىڭىزدا، ئات ئۈستىدە كۆرگەنمەن. شەھەر ئىچىدىمۇ بىر قېتىم كۆرگەنىدىم. سىز ھەممىلا قېتىمدا جەڭ يارائلىرىڭىز بىلەن بىللە بولغانلىقىڭىزدىن ھۆرمەت بىلدۈرۈپ ئايرىم سالام قىلىشقا پۇرسەت تاپالمىغانىدىم.

ـ سىزنى بۇنچە ئاۋارىگەرچىلىككە سالغان سەۋەب نېمە؟ ـ دەپ سوردى باتۇر تاغا.

ـ ئاللا يولىدا، دىن ئۈچۈن ئاۋارە بولۇش تۈگۈل، ئۆلسەم ھەم ئارمان يوق.

ـ ئاللا دېگەن كىم ئۇ؟ ـ سوردى سۇتۇق قىزنقىپ.

ـ ئاللا ئادەم ئەمەس، سىزنىڭ تىلىڭىزچە ئېيتقاندا تەڭرى دېگەن بولىدۇ، ـ دېدى ئەبۇ نەسر ئازراق قورۇنۇپ.

ـ خوش، بىزدىن قانداق تىلىكىڭىز بار؟ ـ دېدى سۇتۇق.

ئەبۇ نەسر سۆزىنى نەدىن باشلىشىنى بىلمەي، ئازراق ئويلىنىۋالغاندىن كېيىن دېدى:

ـ سىز شەۋكەتلىك خان ئوغلى، سىز بۇ ئەلنىڭ كەلگۈسى خاقانى، سىز كۆپلىگەن باشقا ئۇلۇسلارغا باشلامچى بولىسىز. خالا-

يەنتا پاشلامچى بولغان كىشى ئاۋال ئۆزى توغرا يول تېپىشى كېرەك. مەن، ئەگەر سىز خالىسىڭىز، سىزگە ئاشۇ توغرا يولنى چۈشەندۈرۈپ قويايى دەيمەن. ئۇ يول ــ ئىسلام دىنى بولىدۇر.

ــ سىز مېنى ئىسلام دىنىغا كىر دېمەكچى بولسىز، شۇنداقمۇ؟

ــ شۇنداق. ئەمما كېرىش ــ كېرەمسلىك سىز شاھزادىنىڭ ئىختىيارىكىز، مېنىڭ ۋەزىپەم: پەقەت سىزگە بىر توغرا دىن ــ ئىسلام دىنىنى چۈشەندۈرۈپ قويۇش.

ــ بىرلا توغرا دىن؟ ــ سوردى باتۇرتاغا ئەبۇ ئەسىرگە تىكىلىپ ــ ئىسارا دىنىچۇ، يەھۇدىي دىنىچۇ، بىزنىڭ بۇددا دىنىمىزچۇ؟

ــ باشقا دىنلار ئۇستىدە مەن سۆز ئاچماقچى ئەمەسمەن. پەقەت ئىسلام دىنىنىڭ توغرىلىقىنى بايان قىلىمەن.

ــ قېنى، ئاڭلاپ باقايلى، بايانىڭىز قانداق؟

ــ ئاللاتائالا مۇھەممەدنى پەيغەمبەر قىلىپ ۋەھيى چۈشۈردى ۋە ئۇنىڭغا بۇيرۇدىكى: سەن ئىنسانلارغا ئۆگەت، ئاللا بىر، ھەندىن باشقا ئاللا يوق. سەن مېنىڭ ئەلچىم. سەن ئاخىرقى پەيغەمبەر، سەندىن كېيىن پەيغەمبەر كەلمەيدۇ.

ــ ھە، ئاللانىڭ بۇ ئەمرىنى مۇھەممەدتىن باشقا ئاڭلىغانلار يەنە بارمۇ؟

ــ ياق، شاھزادە، بۇ راست، ئاللانىڭ ئەمرى.

ــ مۇسۇلمان بولۇشنىڭ يولى قانداق؟ ــ سورىدى باتۇرتاغا ئىسلام دىنىنىڭ شەرتلىرىنى بىلگۈسى كېلىپ.

ــ مۇسۇلمان بولۇشنىڭ ئالدىنقى شەرتى: ئىمان ــ "لائىلاھە ئىللەللا، مۇھەممەدۇن رەسۇلۇللا" دېگەن بۇ سۆزنى ئېيتىش ۋە ئۇنىڭغا دىلدىن ئىمان قىلىش. بۇ سۆزنىڭ مەنىسى: "ئاللا بىر،

باشقا ئاللا يوق، مۇھەممەد ئاللانىڭ ئەلچىسى" دېگەن بولىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىنكى بىر مۇھىم شەرت ــ نامازغا ئۇنىڭدىن كېيىنكى بىر مۇھىم شەرت ــ نامازغا لاردا "تابىئىن" دېيىلىدۇ. يەنى ئاللاغا چوقۇنۇپ، ئۇنىڭ ئەمرىگە ئىنسانلارنى قىلىش. ئۇچىنچىسى، مەككىگە بېرىپ بەيتۇللانى تاۋاپ قىلىش. ئۆتىنچىسى، ھەر يىلى رامىزان ئېيىدا بىر ئاي روزا تۇتۇش. بەشىنچىسى، كەمبەغەللەرگە ئاشلىقتىن ئوتىدىن بېرىنى ئۆشرە، مال ۋە پۇلدىن قىرىقتىن بىرىنى زاكات بېرىش... ئىسلام دىنىنىڭ بۇ بەش شەرتىنى "پەرز" دەيمىز. بۇلار ئاللانىڭ ئەمرى، چوقۇم ئەمەل قىلىش كېرەك. يەنە مۇھەممەد پەيغەمبىرىمىزنىڭ كۆرسەتمىلىرى بار. ئۇلارنى "سۇننەت" دەيمىز. ئاۋال ئىمان ئېيتىش ۋە نامازنى ئۆگىنىش...

ئەبۇ نەسىر روھانىي تەسىرات بىلەن سۆزلەيتتى.

سۇتۇق قاتتىق خىيالغا كەتتى. باتۇرتاغا بۇلارغا ھەيران بولۇپ قاراپ قالدى...

شۇنىڭدىن كېيىن سۇتۇق خىيالچان بولۇپ قالدى. ئۇ دوستلىرىدىن ۋە ئۇستازى باتۇرتاغدىن بەزىدە غەلىتە ـ غەلىتە سوئاللارنى سورايتتى. كۆپىنچە ئۆزىگە ئۆزى سوئال قويۇپ، ئۆزى جاۋاب بېرەتتى. جاۋابنى ھامان قانائەت قىلمايتتى. ئۇستازى باتۇرتاغنىڭ جاۋابىمۇ ئۇنى قانائەتلەندۈرەلمەيتتى. شۇنداق كۈنلەردە سۇتۇق باتۇرتاغا بىلەن بىرلىكتە يەنە كاروانلار يېنىغا بېرىپ، ھېلىقى غار ئىچىدە سۆھبەتتە بولاتتى. سۇتۇق ئۆز سوئالىغا پەقەت ئەبۇ نەسىر سامانىدىنلا قانائەتلەنگۈدەك جاۋاب ئالاتتى. قانائەتلەنمىسىمۇ ئاللىقاندىق بىر خىل سىرلىق تۇيغۇ ئۇنىڭدا پېرىلگەن جاۋابقا رازىمەنلىك تۇيغۇسىنى قوزغايتتى ـ دە، ۋاقتىنچە قانائەت ھاسىل قىلىپ قايتاتتى.

بولۇپمۇ ئسلام دىنىنىڭ كەمبەغەل، يوقۇللارغا ئۆشرە ـ زاكات بېرىش ئۇسۇلى بىلەن يارەم قىلىشا، بايلارنى چەكلەيدىغانلىقى، ئىلىم ـ بىرىمدە ئادىل بولۇشنى تەكتلەيدىغانلىقى، سودىدا ئارتۇقچە پايدا ئېلىشقا قارشى ئىكەنلىكى، سۈتخورلۇق، زىنا، ئوغرىلىق، ھارامكەش لىككە ئوخشاش يامان ئىشلارنىڭ ھارام دېيىلىپ يول قويۇلمايدىغانلىقى ئۈنى قاتتىق مەھلىيا قىلۇالغانىدى، ئەنە شۇ تەرىقىدە، مۇشۇ ئىككى ئاي ئىچىدە سۈتۈق باتۇرتاغا بىلەن پات ـ پات غارغا كېلىپ تۇردىِ ۋە ئاخىر ئىمان ئېيتىشنى تولۇق ئۆگىنىۋالدى:

ـ لائىلاھە ئىللاللا، مۇھەممەدۇن رەسۇلۇللا.

ـ لائىلا... ئىلاھە... مۇھەممەدۇن...

ـ لائىلاھە ئىللەللا، مۇھەممەدۇن رەسۇلۇللا.

ـ لائىلاھە ئىل ـ لەللا مۇھەممەدۇن رەسۇلۇللا.

ئەبۇ نەسىر سۈتۈق بىلەن باتۇرتاغىنىڭ ئاخىرى "ئىمان"نى ئۆگىنىۋالغانلىقىنى كۆرۈپ خۇش بولدى. سۈتۈق كۈلدى، تاغىمۇ سۈتۈققا قاراپ كۈلدى...

ـ ھۆرمەتلىك شاھزادە، ـ دېدى ئەبۇ نەسىر سامانى سۈتۈقنىڭ "لائىلاھە ئىللەللا، مۇھەممەدۇن رەسۇلۇللا" دەپ توغرا تەلەپپۇز بىلەن ئىمان ئېيتىشنى ئۆگىنىۋالغانلىقىدىن خۇش بولۇپ، ـ مۇسۇلمانلارنىڭ ئاللانىڭ كالامى بولغان قۇرئاندا نازىل بولغان ئىسمىگە ئوخشىتىلغان مۇسۇلمانچە ئېتى بولىدۇ. مەن سىزگە ئۆز ئېتىڭىزدىن باشقا مۇسۇلمانچە بىرئات قويۇپ بەرسەم، خالامسىز؟

سۈتۈق ئەبۇ نەسىر سامانىنىڭ گېپىگە قىزىقىپ، مۇسۇلمانچە ئات قويۇشقا رازى ئىكەنلىكىنى بىلدۈردى. ئەبۇ نەسىر سامانى مەمنۇن بولۇپ، تەگىسىر ئېيتتى ۋە شۇنىڭدىن كېيىن يۈكۈنۈپ

ئولتۇرۇپ ئاللىقاندای بىر ئايەتنى ئوقۇپ دۇئا قىلىپ بۇز-كۆزىنى سىپىغاندىن كېيىن:

— بۇگۈندىن باشلاپ مۇسۇلمانچە مۇھاررەك ئېتىكىز ئايدۇكبرىم بولغاي، — دېدى ۋە بۇ ئىسىمنىڭ "كېرىمنىڭ قۇلى" دېگەن مەنىدە ئىكەنلىكىنى، "كېرىم" بولسا ئاللانىڭ سۈپەتلىرىدىن بىرى ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈردى. سۈتۈق بۇ ئاتىنى خۇش بولۇپ قوبۇل قىلدى...

كۈنلەرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن سۈتۈق بىلەن ئاغا ئەبۇ نەسرىنىڭ ئارقىسىدا تۇرۇپ ئۇنىڭغا ئەگىشىپ نامازنى ئوقۇشنىمۇ ئۆگىنىۋالدى. بۇلار بۇ چاغدا مەملىكەتتە بىرىنچى تۈركۈمدىكى مۇسۇلمانلاردىن بولۇپ قالغانىدى. ئەلۋەتتە، سۈتۈقنىڭ ئارقىسىدا مۇسۇلمانلار ئۇزلۇكسىز كۆپەيدى.

بىر ئايدىن كېيىن سۈتۈق، باتۇرتاغا، ئارسلان بولۇپ يىگىرمىدەك كىشى غارنىڭ ئىچىدە ئەبۇ نەسرگە ئەگىشىپ نامازنى ئوقۇيدىغان بولدى. بۇلار ئىچىدە ئارسلان، ئىلىك، قىلىچلارمۇ بار. ئايدىك، يۇلتۇز، قۇندۇزلار بولسا ئەبۇ نەسىر سامانىنىڭ كۆرسەتمىسى بىلەن ئەرلەر سېپىدە تۇرماي، ئايرىم نامازنى ئوقۇيدىغان بولۇشتى. شۇنداق قىلىپ ئۇچ ئايدىن كېيىن غارنىڭ ئالدىدىكى مەيدانىدا يۈزچە كىشى نامازنى ئوقۇيدىغان بولدى.

تۆتىنچى باب

مەخپىي پىلان

ئالتۇنـدەك نۇر چاقـناپ تۇرغان ھەيـۋەتـلـىـك خان نوردۇسى بۇگۈن تېخىمۇ سۇراۋلۇك كۆرۈنەتتى.

ئەتىگەن، گۈگۈم ۋاقتى، ئىچكىرىكى ھويلىدا ئارقۇلار① قوللىرىغا ئەيزە، قالقان ئالغان ھالـدا يولـنىڭ ئىككى تەرىپىـدە تىزىلىشىپ تۇراتتى. ھويلىدا ئىشكىلىرى كەڭ ئېچىلغان، ئېگىز سارايلار ھەيۋەتـلىك قەد كۆتۈرۈپ تۇراتـتى. ئۇنىڭ پەنجىرىلىرىگە ئۇزۇن-ئۇزۇن رەڭلىك شايى-ئەتلەس پەردىلەر تارتىلغان. ئوردۇنىڭ ئىچى تېخىمۇ باشقىچە: يەرگە چىرايلىق زىلـچـىـلەر، ئولـتۇرىدىـغان يەرلەرگە— زىلچىلەرنىڭ ئۈستىگە تاۋار يېكەنـدازلار سېلىنغان. تاملار ھەر خىل رەڭلىك گـۈزەل سۈرەتـلەر بىلەن بېزەلـگەن. سارايـنىڭ دۇگلەك تۆۋرۈكلىرىگە قاپارتما نەقىشلەر چۈشۈرۈلگەن بولۇپ، ئۇ تۆۋرۈكلەر ھەر خىل رەڭدە تۇرلۇك گۈل-گىيا ۋە باشقا ھەر قىسما نەرسىلەرنىڭ سۈرىتى سىزىلغان تورۇسـنى خۇددى ئالقـىنىغا ئېلىـپ تۇرغان ئادەم بىلىكـىگە ئوخشايتـتى. سارايـنىڭ يۇقىرى — ئۈك يان تەرىپىگە بىر شىرە ۋە تۆت ئورۇندۇق قويۇلـغان. بۇ شىرە ئالدىـدا ئىككى كىشى ئولـتۇرۇپ كۈسۈرلـىشىپ سۆزلەشـمەكتە. قوش ئىزمىلىق بېغىر رەڭ

---

① ئارقۇ — ئوردۇ قاراۋۇلى.

چاپتىملىك ئالدىنى ئېچىۋەتكەن، قۇياقنى ئالدىغا قويۇپ، ئوڭ يىلىـ
كىنى شىرەگە قويۇپ، يېشىل ياقۇت كۆزلۈك چوك ئالتۇن ئۇرۇك
سېلىنغان ئوتتۇرانچى قولىنى كېيىكە ماسلاشتۇرۇپ شىرەگە ئۇرۇپ-
ئۇرۇپ قويۇپ، سول مۇشتۇمىنى يوتىسىغا تىرەپ ئولتۇرغان يوغان
گەۋدىلىك، قوپال سۆزلەك، بوھىيا ساقال كىشى ــ سۇباشى①:
ئۇزۇن بويلۇق، شالاك بۇرۇت، كوسا، شەيتان كۆز، كۆلگەندە
ئاللىقانداق خىرقىرىغاندەك چىرقىراق ئاۋاز چىقىرىپ ئولتۇرغىنى،
ئوردۇبېشى② ئىدى.

ــ سەگەك بولۇڭ، ــ دېدى ئۇ سۇباشىغا سەل ئېگىلىپ، ــ خاقان
ئويلانماقتا. سىز ئۇنىڭغا ياخشى تايانچ بولۇشىڭىز كېرەك. خانغا
ياردەم كېرەك، سىز بولىسىڭىز سۇباشى، بارلىق چېرىك سىزنىڭ
قولىڭىزدا.

ــ نېمە قىل دېمەكچىسىز؟!

ــ يا ئۆلۈم، يا كۆرۈم... تىش،... ــ ئۇ سۇباشىنىڭ پۈتىغا
نوقۇپ، ئېچىرىنى ئىملاپ قويدى. ئېچىرىدىن ئوغۇلچاق بۇغرا-
خان سۆزلىگەچ چىقىپ كەلدى:

ــ ھە، سۇباشى، ساقلىتىپ قويدۇمىمۇ؟

ــ ئالتۇن تەنلىرى ساق بولغاي، ئۇلۇغ خاقان، ــ دېدى سۇباشى
ئىتتىك ئورنىدىن تۇرۇپ ۋە خانغا قاراپ ئىككى پۈكلىپ تازىم
قىلدى.

---

① سۇباشى ــ قوشۇن باش قوماندانى.

② ئوردۇبېشى ــ ئوردۇ ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچى، ساراي ۋەزىرى، خاقاننىڭ يېنىدا تۇرىدۇ.

ـ قېنى، ما ياققا ئولتۇرىلى. ـ دېدى خان ۋە ئۇلارنى چوغدەك گىلەم ئۈستىگە تاۋار بىكەندازۇ سېلىنغان ئۈدۈلدىكى سۇپىغا تەكلىپ قىلدى. خان ئوتتۇرىدا چوك ياستۇقنى يېقىن تارتىپ ئولتۇردى. ئاۋۇ ئىككىسى ئىككى يانداا قورۇنۇپراق ئولتۇرۇشتى.

ـ خوش، نېمە يېگىلىقلار بار؟ ـ دېدى خان سۇباشىغا قاراپ ۋە ئەمدى ئاق كىرگەن چىرايلىق ۋە تەكشى قىرقىلغان ساقىلىنى بىر قولى بىلەن سىلاپ قويدى.

ـ پۇتۇن ئەلدە كاتتىلارمۇ، پۇقرالارمۇ ئۇلۇغ خاقانىمىزنىڭ تاجۇتەختىنىڭ مۇستەھكەم بولۇشىنى تىلىمەكتە. شۇنداقتىمۇ يېقىندىن بۇيان "تەڭلىك" دېگەن بىر سۆز چىقىپ قالدى. بۇ گەپ كىشىلەردە ئەنسىزلىك پەيدا قىلماقتا، ـ دېدى سۇباشى.

ـ تەڭلىك؟ بۇ نېمىدېگەن گەپ ئىكەن؟

ـ بۇ سۆزنىڭ مەنىسى، ئۇلۇغ خاقانىم، باشقىچە ئېيتقاندا باراۋەرلىك دېگەن بولار ئىمىش.

ئوردۇبېشى كۈلۈپ خانغا بېشىنى ئازراق ئەگدى:

ـ ئۇلارچە، كەچۈرگەيلا ئۇلۇغ خاقان، يېغىپ ئېيتقاندا، ئۇلار خانمۇ، پۇقرامۇ تەڭ بولسۇن دەر ئىمىش.

ـ ئۇلار كىملەر ئىكەن؟ ـ دېدى خان لەگلەك دارقىراتمىسىدەك دىرىلداپ تۇرغان دېرىزە پەردىسىدىن كۆزىنى ئالماي.

ـ بۇنداق گەپلەر بىزنىڭ ئوردۇ ئوقۇلمىزدىن چىقماقتا، ـ دېدى سۇباشى سۆز قىستۇرۇپ، ـ ئوقۇتقۇچى بىلگە تېكىن ئوقۇغۇچىلارنى بۇزماقتا. بۇ تەتۈر قۇيۇن يەنە بالاساغۇندىن سوقماقتا. بالاساغۇنلۇق ئىلىك دېگەن بىر بالا بۇنداق سۆزلەرنى تارقاتماقتا. ھازىر بۇ گەپلەر تالا ـ تۈزگىمۇ چىققانلىقى مەلۇم...

— ھه، بالاساغۇندىن... — دېدى خان ئويچان ھالدا، — ئۇلارنى چەكلەش كېرەك.

— چەكلەش كېرەك، ئوقۇلنى تاقاشقا بولىدۇ، ئاشۇنداق ئىش بۇزدىلارنىڭ گاپىلىرىنى قىسقا① ئېلىشقىمۇ بولار، لېكىن گەپ بۇنىڭ بىلەن تۈگىمەس، — ھەيبارلارچە كۆندى ئوردۇبېشى.

— نېمە دېمەكچىسىز، ئوردۇبېشى؟

— ئۇلار بۇ ئىشلارنى قىلىشتا خان ئوغۇلغا يۆلەنمەكتە، — ئوردۇبېشى ئېھتىيات قىلىپ يەرئاستىدىن خانغا قاردى.

— خان ئوغۇلغا تىل تەككۈزگۈچى بولماڭ، ئوردۇبېشى! — خان بىرئاز جىددىيلەشتى، — ئۇ بىزنىڭ بولغۇسى خاقانىمىز...

— تىل تەگكۈزۈشكە بېشىم ئون ئەمەس، ئۇلۇغ خاقانىم، بىراق...

— بىراق... گەپ مانا مەشەدە، — دېدى سۇباشى ۋە قولى بىلەن ئاغزىنى توسۇپ يالغان يۆتۈلۈۋالغاندىن كېيىن سۆزىنى داۋام قىلدى، — ئۇ ۋاقىتتا بىزنىڭ كۈنىمىز قانداق بولاركىن؟!

— بىز ئۆزىمىز ئۈچۈن ئەمەس، ئۇلۇغ خاقانىمىز ئۈچۈن ئويلاندۇق... — ئوردۇبېشى خانىنىڭ ئۆزىگە قاتتىق تىكىلگەن كۆزلىرىگە قاراپ سۆزىنى داۋام قىلدۇرالمىدى. ئۇ، خانىنىڭ كۆزلىرىدىن ئۇنىڭ بۇ سۆزلەرگە رازى بولۇۋاتقانلىقىنى ياكى ئويلىنىۋاتقانلىقىنى بىلىشكە قىزىقتى. ئوردۇبېشىمۇ، سۇباشىمۇ بۇ توغرىدا تېخى بىرنېمە دېيەلمەيتتى. لېكىن، ئۇلار بەك قورقۇپمۇ كەتمىدى، چۈنكى خان ئۇلارنىڭ سۆزلىرىنى قەتئىي رەت قىلمىدى. بۇ ئىككى ئەرباب

---

① قىسقا — تۇرمە.

خانىڭ قويىنغا قول سېلىپ، ئۇنىڭ بۇرنىڭ قانداق سوقۇۋاتقانلىقىنى پەملىۋېلىشتى: "خانىڭ بۇرنى ئۇلارنىڭ بۇرنىدەك بىلەن بىر سوقمدىكەن!"

خان قاتتىق خىيالدا ساقلىنى سلاپ گىلەمگە قاراپ ئولتۇراتتى، ئاۋۇ ئىككىسى بىر-بىرىگە كۆز قىسىشىپ، نېمە چىقارىكىن، دەپ خانغا قاراپ ئولتۇراتتى. بىرھازادىن كېيىن خان بىرئاز چۆچۈگەندەك قىلدى ۋە گىلەمگە كۆز تىككىنىچە دېدى:

— سۇتۇق؟!

* * *

سۇتۇق ئۆزى تۇرىدىغان ئوردۇكەنت "باغ ھويلا"دىكى پېشايۋانىنىڭ ئېگىز پەلەمپەيلىرىدىن چۈشمەكتە. ئۇ كۈمۈش غىلاپلىق خەنجەر ئېسىلغان كەمىرىنى بېلىگە چىڭ تارتىپ يېنىك دەسسەپ كېلەتتى. ئۇ پەستىكى ئارسلان بىلەن سالاملاشتى. دوستلار ئىناقلىق ئىپادىلىرى بىلەن كۈلۈشۈپ ماڭدى. سۇتۇقنىڭ تەكلىپى بىلەن ئوخشاش قىلىپ سىماپ رەڭ كانايىتىن بەل چىقىرىپ تىكىلگەن پەرىجە سۇتۇقمۇ، ئارسلانغىمۇ خۇپ ياراشقاندى. پەرىجىنىڭ يەڭ ئۇچى بىلەككە دەل كەلگۈدەك تار ئىدى، ئەمما جەينەكتىكىچە ئۆرۈمە سېلىنغان بولۇپ، كالۇۋۇتۇن يېپتا گۈل چىقىرىلغانىدى. شۇڭا ھەر ئىككىسىنىڭ يەڭ ئۇچى ۋال-ۋۇل قىلىپ تۇراتتى. پەقەت ئارسلانلا ئۆزىنىڭ بېغىر رەڭ كۈلاسنى كېيگەچكە خان ئوغۇل سۇتۇقتىن پەرقلىنىپ تۇراتتى. ئەمما ئىككىسىنىڭلا بېغىر رەڭ كېپىنەك تونى ئوخشاش بولۇپ، بەكمۇ ياراشقاندى. سۇتۇق ئەتراپقا كۆز تاشلىدى:

ئوڭ تەرەپتە راۋاقلىق باغ، شاپتۇل، ئالما، ئامۇت. سول يافتا

ئانارلىق، ئەنجۇرلۇك باغ. ھويلىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئىككى تۈپ چوڭ چىنار ئۆزى ھويۇرماقلىرى بىلەن چاۋاك چالماقتا... سۈتۈق قاپقىنىڭ ئىككى يېقىدىكى ئارقۇلارنىڭ ھۆرمىتىگە جاۋاب ئىشارىتى قىلىپ تالاغا چىقتى. ئارسلان بىلەن ئىككىسى ئارقۇلارنىڭ يارىدىمىدە ئىككى بوز ئارغىماقنا مىنىشتى. ئۇلارنى ئىككى ئاتلىق ئارقۇ قوغداپ ئارقىدىن ماڭدى. سۈتۈقلار ئات ئويىنتىپ يۈرۈپ كېتىشتى...

ئۇلار شەھەر مەيدانىنىڭ سول ياقتىكى كوچىسىدىن كىرىپ كەلمەكتە ئىدى. سۈتۈق كىشىلەر ھۆرمىتىگە كۈلۈمسىرەپ جاۋاب بېرىپ، قولىدىكى سەدەپ ساپلىق قامچىسىنى ئويناپ كەلمەكتە. ئۇ ئارىلاپ زوقلىنىپ ئېتىنىڭ بويۇن-قۇلاقلىرىغا قاراپ قويياتتى. ئۇلار مەيدانىڭ شىمالىي يېقىدىكى ھەيۋەتلىك ئوردۇ قاپقىسىنىڭ ئالدىدا ئاتتىن چۈشتى. ئىككى كىشى ئېتنىڭ كېلىپ ئاتنى ئالدى.

سۈتۈق ئارسلان بىلەن بىرلىكتە قاپقىدىكى بېشىغا مىس باشلىق، ئۇچىسىغا زەنجىرلىك قۇياق كىيگەن ئارقۇنىڭ پۇتلىرىنى يەرگە قاتتىق ئۇرۇپ، سېپىنى يەرگە قويۇپ تۇتقان ئوڭ قولىدىكى نەيزىنى ئوڭ تەرىپىگە ئېگىپ يەرگەن سالاملىرىغا كۈلۈمسىرەپ جاۋاب قايتۇرۇپ ئىچكىرى كىردى. ئەتراپى ئۆيلەر بىلەن تولغان دەرەخلىك كەڭ ھويلىدىن ئۆتۈپ، ئارسلان بىلەن ئىككىنچى ھويلىغا كىردى. بۇ ھويلا تاشقىرىقى ھويلىدىنمۇ كۆركەم بولۇپ، ھويلىنىڭ ئۈدۈلىدا كۆك خىشتا سېلىنغان ئېگىز ئىككى قەۋەتلىك بالىخانا قەد كۆتۈرۈپ تۇراتتى. ئۇنىڭ ئۆگزىسىدىكى كاھىشلار قۇياش نۇرىدا ۋالىلدايتتى. ھويلىنىڭ قاق ئوتتۇرىسىدىكى چاقماقنما كۆل ئىچىگە ئارال سۈپىتىدە بىنا قىلىنغان سۈنئىي تاغنىڭ چوققىسىدا، گەۋدىسىنى تىك كۆتۈرۈپ، بىر-بىرىنى ئۇسۇشكە تەييارلىنىپ تۇرغان قىلىپ قاتۇرۇلغان ئىككى

سەرىكىنىڭ مۇڭگۈزىدىن بارماقتەك سۇ ئېقىپ چۈشمەكتە ئىدى. بۇ كۆل سەركەكۆل دېيىلەتتى. بالىخانىلىق بىناىنىڭ ئىككىنچى قەۋىتىدىكى پېشايۋاندا كىشىلەر ئۆيدىن ئۆيگە كىرىپ چىقىپ يۈرمەكتە. ئۇلار ئۇچىنچى هويلىغا كىرىشتى. "چوڭ هويلا" دەپ ئاتىلىدىغان بۇ هويلا راستىنلا چوڭ ئىدى، هويلا بۇككىدەك دەرەخلىك، گۈلزارلىق بولۇپ، ئۇنىڭ ئوتتۇرىسىدىن كەڭ تاشلار يانغۇزۇلغان بىر يول تاكى چوڭ كۆلگىچە ئوتتۇرا باراتتى، بۇ يول كۆلنىڭ ئىككىنچى تەرىپىدىن هەيۋەتلىك پېشايۋانلىق سارايغىچە داۋام قىلاتتى. يەنە بىر تارراق تاش يول چوڭ تاش يولنى ئوتتۇرىسىدىن كېسىپ ئۆتۈپ، ئىككى يانداكى ئىككى قەۋەت ئىمارەتكە تۇتىشاتتى.

سۇتۇق ئارسلان بىلەن چىنار دەرەخلىرى ئارىسىدىكى كەڭ تاش يول بىلەن ئىچكىرىگە ماڭدى. يولنىڭ ئىككى چېتىدە — شىلدىرلاپ سۇزۇۋاتقان سۇ ئېقىپ تۇرغان ئېرىقنىڭ ئىككى يېقىدا قاتار تىزىلىپ تۇرغان ئارقۇلار ئۇلارغا هۇرمەت بىلدۇرۇشتى...

سۇتۇق پېشايۋانغا چىقىپ چوڭ ئىشىك ئالدىغا كېلىشىگە ئىشىك قاناتلىرى ئىچكىرىگە ئېچىلدى. ئۇلار ئوتقاشتەك قېپقېزىل تار گىلەم سېلىنغان كەڭ ئايۋاندىن ئۆتۈپ، يەنە شۇنداق ئېچىلغان بىر ئىشىك-تىن ئاستىغا چاچما نۇسخىلىق چوڭ گىلەم سېلىنغان، تاملىرىغا ئۇزۇن ئەينەكلەر ئورنىتىلغان كاتتا سارايغا كىردى. "قونۇقلۇق" دەپ ئاتىلىدىغان بۇ ئۆيدە خانىنىڭ تەنتەنىلىك زىياپەتلىرى ئۆتكۈزۈلەتتى. يۇقىرى ئەمەلدارلار ۋە چەت ئەل ئەلچىلىرى قوبۇل قىلىناتتى. سارايدا چىرايلىق كىينىگەن سېكىلەكلىك قىزلار ئېگىلىپ سۇتۇقنى قارشى ئالدى، قىزلارنىڭ ئالدىدىراق تۇرغان بىر چىرايلىق چوكان — گۈللەيلى ئېگىلىپ سالام بەرگەندىن كېيىن سورىدى:

— ئۇلۇغ خان ئوغۇل خان ئالتۇنلىرىنىڭ ئالدىغا كىرەمدىگەن پاكى تەرىكەن بېگىمىنىڭ[1] ئالدىغا؟

— ئەجەب گەپكە ئۇستا بولۇپ كېتىپسىزغۇ، ئاغىنىڭ يېنىدا كىم بار؟

— سۇباشى بىلەن ئوردۇبېشى.

— ئاۋال شۇلارنىڭ يېنىغا كىرەي، ئانامغا مېنى كەلدى دەپ ئېيتىپ قويۇڭ.

— ئىلەل[2] بىكەچ، — دېدى تازىم قىلىپ گۇللەيلى ۋە يول ئېچىپ ئېگىلىپ تۇرۇشقان قىزلار ئوتتۇرىسىدىن سۇتۇقنى باشلاپ ئوك ياقتىكى ئىشىك تەرەپكە ماڭدى. سۇتۇقنىڭ ئارقىسىدىن ئارسلان كېلەتتى. ئىشىك ئېچىلگە ئېچىلدى. ئۇلار كىچىكرەك بىر چاسا ئۆيدىن ئۆتۈپ، كەڭ پەنجىرىلەر يورۇتۇپ تۇرغان، تاشقىرىسىدىن مېۋە دەرەخلىرى ئوراپ تۇرغان قوناقجايغا كىردى.

سۇپىدا باشلىرىنى يېقىن كەلتۈرۈپ نېمىدۇ سۆزلىشۋاتقان ئۇچەيلەن ئىشىك ئېچىلىش بىلەن چۆچۈپ باشلىرىنى كۆتۈردى ۋە سۇتۇقنى كۆردى. سۇباشى بىلەن ئوردۇبېشى ئىلدام سۇپىدىن چۈشۈپ ئۆينىڭ ئوتتۇرىسىغا كېلىپ باشلىرىنى ئېگىپ تۇرۇشتى.

— بىكەچنىڭ مۇبارەك تەنلىرى ساق بولغاي، — دېدى سۇباشى يەنە ھېرىئاز ئېگىلىپ.

— قۇللىرى خان ئوغۇلىنىڭ خىزمىتىگە تەييار، — دېدى ئوردۇ-

---

① تەرىكەن بېگىم — خان ئاغىچا، مەلىكە.

② ئىلەل — خانلارنىڭ گېپىگە جاۋاب بەرگەندە دېيىلىدىغان سۆز، خوپ، خوش، لەۋەي دېگەندەك.

بەشى ۋە قوللىرىنى پەشانسىگىچە كۆتۈرۈپ جۇپلەپ قويۇپ تىككى پۇكۈلدى.

ـ ھەي ئوردۇبەشى، ـ دېدى سۇئۇق ئۇنىڭ ئالدىدا توختاپ، ـ بولدى، بېلىگىز سۇئۇپ كەتمىگەي. ماڭا قۇل كېرەك ئەمەس، قۇللارنىڭ ئەركىنلىكى كېرەك، بىلدىگىزمۇ؟! ـ كېيىن ئۇ سۇباشىغا بۇرالدى ـ سۇباشى قىسىغ ـ تۇنە كىلىرىگىز① ئازلىق قىلمامدۇ؟ شۇنداق، مىڭلاپ قۇللارنى باشقۇرۇش ۋە ئۇلارنىڭ قانلىرىنى شوراش ئاسان ئىش ئەمەس ـ تە! تۇنەككە تاشلاش، سېتىش، ئۆلتۈرۈش، يەنە كېلىپ، خاندانلىقىمىزنىڭ قىلىچى بىلەن ئۆلتۈرۈش...، ـ سۇئۇق بېرىپ سۇپىدا ياستۇق يېنىدا ئوڭايسىزلىنىپ ئولتۇرغان خانغا سالام بەردى:

ـ ئامان، تاغا!

ـ ھە، ئامان، ئۆزىگىز نېمە بولدىگىز، يەنە چېچىلىپ قاپسىزغۇ؟

ـ چېچىلىش كېچىك گەپ، يېرىلىپ كېتەي دەپ قالدىم، ـ سۇئۇق كېلىپ سۇپىغا ئولتۇرۇپ پۇتلىرىنى ساڭگىلاتتى.

ـ سىلەرمۇ ئولتۇرۇڭلار، ـ دېدى خان قول ئىشارىتى قىلىپ، ـ ھە، ئارسلانمۇ كېلىپ قاپتۇ، ھە، ئاتاڭنىڭ تېنى ساقمۇ؟

ـ ئامان، ئۇلۇغ خاقان! ـ دېدى ئارسلان خانغا تازىم قىلىپ، ـ ئاتام ياخشى، كۆڭۈل بۆلگەنلىكلىرىگە ھەشقاللا.

ـ ماڭا كايىماسسىز تاغا، ـ دېدى سۇئۇق ۋە بۇرىلىپ ئاچچىق بىلەن سورىدى:

ـ سۇباشى، ئىلىكنى نېمىشقا قىسىغقا ئالدىگىز؟

ـ ئۇ مېنىڭ ئوغلۇمنى ئۇرغان ۋە ئەسەبىيلىنى ھاقارەتلىگەن

---

① تۇنەك ـ قاماقخانا، زىندان.

ئىكەن.

— ھەممىسى يالغان! ئىلىك ئوقۇتقۇچىدىن سوئال سورىغان ۋە پىكرىنى ئېيتقانىدى. سىزنىڭ ئوغلىڭىز ئۇنى ئۇرماقچى بولغاندا مەن توسۇۋالدىم، قولىنى چىڭراق سىقىۋالسام بولاتتى، ئۇردى دېيىشكە توغرا كەلسە، مېنى ئوردى، دېسە بولىدۇ، مېنى تۇنەكىكە ئالىسىڭىز ئورۇنلۇقراق بولاتتى.

— يوقسۇ، بىكەچ. مېنىڭ ئون جېنىم يوق.

— قىلىچ بىلەن قۇندۇزنى نېمىشقا تۇنەككە ئالدىڭىز؟

— ئۇلار مېنىڭ قوللىرىم ئىدى، سېتىلىدىغان چاغدا بازاردىنلا قېچىپ كېتىپ كۆپ ئىزدەتكەنىدى. قارىسام ئوردۇ ئوقۇلىغا كىرىۋاپتۇ.

— ئۇلار قاچقان ئەھەس، سىز ئۇلارنى ساتماق بولغان جايدا ھر قۇل بىدىكى قىزنى ھاقارەت قىلدى. قىز بۇنىڭغا يويسۇنمىغان چاغدا بازار نازارەتچىلىرى ئۆلتۈرۈۋەتمەكچى بولۇۋېتىپتىكەن. مەن ئۇلارنى ئاشۇ ھالەتتە قۇتقۇزۇۋالدىم. ئوردۇ ئوقۇلىغا مەن كىرگۈزدۈم. ئۇلار ھايۋان ئەمەس، ئادەم. ئۇلارنى ئۇنچىۋالا بوزەك قىلىشقا، ئۆلتۈرۈشكە بولمايدۇ-دە؟ — دېدى سۇتۇق خېلىلا سالماق ئاھاڭدا قولىنى سىلكىپ.

— خان ئوغۇل...، — سۇباشى تەمتىرەپ گەپ قىلالماي قالدى.

— ئوغلۇم سۇتۇق، — دېدى خان سۇپىدىن چۈشۈۋېتىپ، — سىز دېگەن كىشىلەرنى تۇنەكتىن بوشاتسۇن، — خان بۇرىلىپ ئاۋۇ ئىككىسىگە قارىدى، — سىلەرنىڭ ياشقا ئىشىگلار بولمىسا رۇخسەت، — خان ئۇلارنىڭ "ئىلەل" دەپ كەينىچە دېگىپ ئىشىكتىن چىقىشىنى كۈتتى ۋە ئاندىن كېيىن سۇتۇققا بۇرىلىپ سۆزىنى داۋام قىلدى، —

ئۇلارنىڭ بىرسى سۇباشى، بىرسى ئوردۇبېشى، يۇقىرى ئورنى بار كىشىلەر، ئېغىر بولۇش كېرەك، ئوغلۇم.

ــ ئاشۇنداق كىشىلەر "ئورنى بار" بولۇپ قالغىنى چاتاق، تاغا، ــ دېدى سۇتۇق، ئۇنىڭ سۆزى ناھايىتى ۋەزىنلىك بولۇپ گەپنىڭ ئۇرغۇسى "چاتاق"تا ئىدى، ــ ئاۋۇ ئوردۇبېشى دېگەن بىر ھارامزادە، سۇباشى بىر قانخور.

ــ ئىشقىلىپ، ئېغىر بولماق كېرەك. سىز كىچىك بالا ئەمەس، چوڭ بولۇپ قالدىڭىز.

ــ راست، توغرا ئېيتىسىز، مەن چوڭ بولدۇم تاغا، ئاق-قارىنى توغرا پەرق ئېتەلەيدىغان بولدۇم.

ــ مەن سىزنى ياخشىراق پىشىۋن دەيمەن. سىز ھامان كەلگۈسى خاقان، كىشىلەر بىلەن ياخشى بولۇشىڭىز كېرەك.

ــ مەن ياخشى كىشىلەر بىلەن ياخشى بولىمەن. يامان كىشىلەر بىلەن ياخشى بولالمايمەن.

ــ سىزگە ھەممە تەييار، تاماشا قىلىڭ، ئووۋ قىلىڭ، پۇل، ئابروي دېسىڭىز بار.

ــ سىز خاتا ئويلايسىز، تاغا. ئەلنىڭ پاراۋانلىقى ۋە ئامانلىقى بولسىلا، ماڭا باشقا ھېچنىمە كېرەك ئەمەس.

ــ سىزچە مەن بۇ ئىشلارنى قىلالمايۋاتقانلىغا ئوخشايمەن، شۇندامۇ؟

ــ بۇنى مەندىن كۆرە ئۆزىڭىزدىن ۋە ئەلدىن سوراڭ! ــ سۇتۇق ئەستايىدىل ۋە سالماق ئىدى. ئۇنىڭ ھەربىر سۆزىنىڭ تاشتەك توري بار ئىدى.

ــ سىز ئىسلام دىنىغا كىردىڭىزمۇ؟ ــ ئوغۇلچاق توساتتىن گەپنى

مۇراپ سورىدى.

— بۇ ھەركىمنىڭ ئۆز ئىشى.

— سىز ھەركىم ئەمەس، سىز خان ئوغۇلسىز. ھەربىر ئىشنى بىز بىلەن كېلىشىپ قىلىشىڭىز كېرەك.

سۇتۇق ئورنىدىن تۇردى-دە، يەڭگىل تازىم قىلىپ، ئوڭ ياقتىكى ئىشىك بىلەن چىقىپ كەتتى.

سۇتۇقنىڭ ئانىسى قولىدىكى تەسۋىنى سېرىپ، نەقىشلىق تەكچە-دىكى كىچىككىنە ئالتۇن رەڭ بۇتقا قاراپ ئۆرىنىڭ ئوتتۇرىسىدا تىك تۇراتتى. ئۇنىڭ سىياقىدىن بۇتساتۇاغا ئىبادەت قىلىپ تۇرغانلىقىنى ياكى كۆڭلىدە چىگىش ئىشلارنى ئويلاۋاتقانلىقىنى بىلىپ بولمايتتى. ئۇنىڭ بېشىدىكى كەڭ ھال رەڭ رومىلى ئۇستىدىكى ئوشۇقىغىچە چۈشكەن ئاق شايى نىمچىنى چالا يېپىپ تۇراتتى. تۇرۇلگەن پېشانىسى ئۇستى-دىكى ئەمدى ئاق كىرگەن قويۇق چاچلىرى رومال چېتىدىن كۆرۈنۈپ تۇراتتى. ئۇنىڭ ئويچان كۆزلىرى ۋە خىيالچان سىياقىدىن چوڭقۇر ئويغا چۆمگەنلىكى كۆرۈنۈپ تۇراتتى. ئارقىسىدىكى پەنجىرىدىن كىرگەن كۈن شولىسى ئۇنىڭ رومىلىدا ۋە نىمچىسىدا پارقىرىماقتا. خېلى ۋاقىتتىن بېرى ئانىنىڭ كۆڭلى بىئارام ئىدى. ئۇ، دۇنيالىقتا بىرلا جان-جىگەر ئوغلى سۇتۇقتىن ئەندىشە قىلاتتى. "ئوغلۇمنىڭ ھالى نېمە بولار، دۆلەت قۇشى بېشىغا قونارمۇ، ياكى..." ئۇ ئاخىرىنى ئويلىماسلىققا تىرىشاتتى.

ئانا سۇتۇقنىڭ دادىسىدىن قېلىپ ئىككى يىل تۇل ئولتۇردى، كېيىن شۇ ۋاقىتتىكى ئادەتكە خىلاپ بولمىغانلىقتىن، ئۇنىڭ ئاكىسى ئوغۇلچاق بۇغراغا زورمۇزور تەگدى. ئۇ باشقا بالا تۇغمىدى، تۇغۇشىمۇ خالىمايتتى. چۈنكى، سۇتۇق ئۇنىڭغا يېتەتتى. ئۇ،

مۇئۇنىداق ئۆزۈل ۋە چېچەن بالىسى بولغانلىقى ئۈچۈن كۆڭلى توق ئىدى. ئوغۇلچاق بۇغراخاندىن رەنجىگەن ۋاقىتلاردا سۈتۈقنى ئويلاپ، خىيالدا ئۇنىڭ بىلەن سۆزلىشىپ كېچىلەرنى ئۆتكۈزەتتى، ئانا ئوغۇلچاق بۇغراخاننىڭ ئۆز ئىنىسىنىڭ ۋەسىيىتىگە خىلاپلىق قىلىپ، ۋاقىتلىق ياشقۇرۇپ تۇرغان خانلىقنى سۈتۈقنا ئۆتكۈزۈپ بەرمەسلىك نىيىتىنى بىلەتتى، ئوغۇلچاق بۇغراخان بۇ نىيىتىنى يوشۇراتتى. ئەمدى ئۇ سۇباشى، ئوردۇبېگى بىلەن ۋە يەنە قانداقتۇر بەزى نامەلۇم كىشىلەر بىلەن يوشۇرۇن سۆزلىشىدىغان بولۇپ قالدى. ئانا بۇلارنىڭ ھەممىسىگە دىققەت قىلاتتى ۋە ئوغلىغا بىرەر پالاكەت يېتىپ قېلىشىدىن ئەنسىرەيتتى.

— ئانا! — دېدى سۈتۈق ئىشكىتىن كىرىپ ۋە ئىككى قولىنى كېرىپ ئانىسى تەرەپكە ئالدىراپ ماڭدى.

— ھە، ئوغلۇم! — دېدى ئانا ۋە بۇرىلىپ سۈتۈق تەرەپكە كەلدى ۋە ئۇنى قۇچاقلاپ، ئىككى مەگزىگە سۆيدى، — نېمە بولدۇڭ، ھەر كۈنى كېلىپ تۇراتتىڭغۇ؟

— ياماڭ بالىگىنى كەچۈرگەيسىز، ئانا، — دېدى سۈتۈق، — سىزنى دېسەم بۇ ئۆيدىن بىردەمۇ ئايرىلغۇم يوق. ئاۋۇنى — سۈتۈق تۇمشۇقى بىلەن ئىشىك ياقىنى كۆرسەتتى، — دېسەم كەلگىم كەلمەيدۇ.

— مەن ھەممىنى ئاڭلاپ تۇردۇم بالام، — دېدى ئانا كارىۋىتىغا كېلىپ ئولتۇرۇۋېتىپ، — بېرى كەل، يېنىمغا ئولتۇر. سەن ئۇ ئۆيگە كىرگەندىن بېرىكى ھەممە سۆزلەرنى ئاڭلىدىم، — ئانا مېھرىبانلىق بىلەن ئوغلىنىڭ پېشانىسىنى سىلىدى ۋە كۆزلىرىگە قاراپ تۇرۇپ دېدى، — بالام، پەخەس بول. ئۇلار ساڭا تۇزاق تەييارلىشىۋاتىدۇ.

ــ ئانا، ــ دېدى سۈتۈق ئىشىكىگە قاراپ قويۇپ ئاۋازىنى پەسەيتىپ، ــ ئۇلار ئۇزاق قۇرۇشتىن بالدۇرراق ئىشنى جايلىۋەتمەك دەيمەن. مېنىڭ ئامالىم بار، دوستلىرىم بار.

ــ دوستلىرىڭ جىقمۇ؟

ــ بىرنەچچە يۈز.

ــ بىرنەچچە يۈز؟ ئاز، بەك ئاز، بالام. بىرنەچچە تۈمەن چېرىك ئۇنىڭغا قارايدۇ. سۈباشى تاغاڭ تەرەپتە...ماڭا قارا، ئۇلارنىڭ ئۇزاقلىرى ئۇنچە ئاسان پۈتمەيدۇ. سەن تەييارلىقىنى كۆچەيت، دوستلىرىڭ مىڭغا، تۈمەنگە يەتسۇن. چېرىكلەر يېنىغا بار. باشلىرى بىلەن سۆزلەش. خانلىقنى ئالغىنىڭدىن كېيىن كۆپرەك ئەمەلدارلار، چېرىكباشلىرى ۋە ئەل سەن تەرەپتە بولسۇن...

ــ ياخشى ئانام، ئاپئاق ئانام! ــ ئانىسىنى قۇچاقلىدى سۈتۈق، ــ سىزنىڭ مۇشۇنداق دانالىقىڭىز، ئون تۈمەن چېرىكتىن كۈچلۈك.

ــ باشقا ئىشلارنى كېيىنگە قويۇپ تۇرۇش كېرەك. بالام، سەن راستلا ئىسلامغا كىردىڭمۇ؟! ــ ئانا ئوغلىغا ئانىلىق مېھرى بىلەن قارىدى.

سۈتۈق دەرھال ئانىسىنىڭ ئالدىدا نامازدا ئولتۇرغانىدەك يۈكۈنۈپ كۆلۈمسىرىدى ۋە گېپىنى قىرىپ قويۇپ "لائىلاھە ئىللەللا، مۇھەممەدۇن رەسۇلۇللا" دېدى.

ــ ۋاي بالام، نېمىلەرنى دەۋاتىسەن، بۇ قەيەرنىڭ گېپى؟ ــ ئانىنىڭ چىرايى جىددىي تۈس ئالدى.

ــ بۇ ئەرەبچە سۆز، ــ دېدى سۈتۈق ئانىسىنىڭ يېنىغا ئولتۇرۇپ، ــ بىلەمسىز ئانا، مەن يامان ئىش قىلمىدىم، ئىككىلا ئالەمدە

ئەك تۈلۈغ ئاللانىك يولىغا كىردىم. ئاللا بىر، تۇنىگىدىن باشقا ئاللا يوق. مۇھەممەد ئاللانىك ئەلچىسى. مەن ھازىر ئېيتقان سۆزنىك مەنىسى مۇشۇ، مۇسۇلمان بولۇشنىك ئالدىنقى شەرتى مۇشۇ، ئاللا — ئەگرى دېگەن سۆز.

— ۋايجان، بۇ گەپلەرنى نەدىن تاپتىك؟

— كۈنپېيتىش ياقتىن كەلگەن بىر ئادەم ئۆگەتتى.

— دېمەك، سەن — چوماق① بولۇپسەن — دە؟

— ھەئە، جېنىم ئانا، مەن سىزدىن سورىمايلا بۇ ئىشنى قىلىپ قويدۇم، كەچۈرگەيسىز، — ئانىسىنى قۇچاقلاپ، باغرىغا بېشىنى قويۇپ ئەركىلىدى. — بىراق بۇ زادىلا يامان ئىش ئەمەس.

— ھە، ياخشى ئىش بولسا مەن كەچۈرىمەن. ئەگەر بۇنىگىدىن يامانلىق چىقىپ قالسا...ھە، ئەمدى قانداق قىلماقچىسەن؟

— كەلگۈسىدە پۈتكۈل خانلىقنى مۇسۇلمان قىلىمەن.

— پۈتكۈل ئۇلۇسلارنى؟!... — ئانا قوشۇمىسىنى تۇرۇپ ئويلىدى، — بارلىق ئۇلۇسلارنى بىر دىنغا ئىشىندۈرۈش قىلىش شۇنچىلىك ئاسان ئىش دەمسەن، بالام؟ ھازىرچە بۇ ئىشىڭنى قويۇپ تۇر. چوڭ تىلەك ئورۇنلاشقاندىن كېيىن باشقىلارنى ئويلاشساڭمۇ ئۇلگۈرىسەن.

— ئىلەل ئانا، تاپشۇرۇقىڭنى ئورۇنلايمەن.

— ھە راست، سۈتۈق، تويۇڭنى قاچان قىلىمىز؟ باشقا قىزلار ئاشۇ ئايدىڭ قىزغا يەتمەيدۇ، قانداق؟

---

① چوماق — بۇددا دىنىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تىلىدا "مۇسۇلمان" دېگەن سۆز.

— قارا، كېچىكىرىلى، ھازىرلا تېخى باشقا ئىشلارنى قويۇپ تۇرۇپ، دېدىكىزغۇ! — ئانىسىغا قاراپ كۈلدى سۇتۇق.

— ھە، مېنى گەپتە تۇتۇۋالدىڭ-دە؟ بوپتۇ، مەيلى. ئىككى تويىنى بىللە قىلايلۇق، قانداق؟

— سىزنىڭ مەيلىڭىزچە بولسۇن، ئانا، — سۇتۇق يەنە ئانىسىغا ئەركىلىدى.

ئانا ئوغلىنىڭ پېشانىسىگە سۆيىدى ۋە كۈلۈمسىرەپ ئۇنىڭ بېشىنى سىلىدى.

بەشىنچى باب

مەشق قىلىش

سۈتۈق دوستلىرى بىلەن ئاتلىق قومالتاغدىن يۇقىرىغا كۆتۈ-رۈلمەكتە ئىدى. ئايلانما تاغ يوللىرىدىن ئۆتۈپ پۈشۈلداپ ئۆرلىگەن ئاتلار داۋانلىك ئوستىگە چىقىپ توختىدى. سۈتۈق ئاتنىڭ بېشىنى ئارقىسىغا — كۈنپېتمشقا بۇراپ، ئۇزەكتىكە دەسسەپ سەل كۆتۈرۈلدى ۋە قولىنى پېشانىسىگە قويۇپ يىراقلارغا قاردى: ئوك ياقتا قاتمۇقات تاغلار، يىراق ئۇپۇقتا پامىر تاغلىرى قەد كۆتۈرۈپ تۇرماقتا، مۇزتاغ ئاتنىڭ ئاقبېش چوققىسى ئاسمانغا قادالغاندەك تۇرىدۇ؛ تاغ باغرىدىن كۈنچىقىشقا قاراپ سوزۇلغان يېزا — كەنتلەر ئوچۇق كۆرۈنمەكتە. تەكشى تۆپىلىكتە ياپيراقلىرى سارغايغان دەرەخلەر ئارىسىدا ئوردۇ-كەنت شەھىرى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.

— شۇ قەدەر گۈزەل ماكان! — دېدى سۈتۈق يېنىدا ئاتلىق تۇرغان ئارسلانغا قاراپ، — يىراق كىشىلەر ئېغىر كۈنلەرنى كەچۈرمەكتە.

— راست دەيسىز، بەگىم، — دەپ قوشۇلدى باتۇرتاغا ئېتىنى دېۋىتىپ ئالدىغا چىقىپ — "سۇ كۆتۈرگەن خار، كوزا چاقمان ئەزىز" دېگەندەك بىر زامانلار بولۇۋاتىدۇ، سۇ باشتىن لاي-دە! بۇلاقنى تازىلاش كېرەك ئىدى. بۇ ئىشنى ھەممەيلەن سېزىپ كۈتمەكتە!

سۆتۈق بېشىنى لىكشىتىقاچ ئاقچاش چوققىلارغا قاراپ تۇردى. تۆۋەندىن داۋانغا ئۆرلەپ چىقىۋاتقان ئاتلىق يىگىتلەر بۇلارنىڭ دىققىتىنى تارتتى. ئۇلار ئاتلىرىنىڭ باشلىرىنى كۆتۈرۈشكىنى ياقىغا بۇرىدى، سول ياقتا ئاستىن ئاتۇشنىڭ بىر ئۇچى كۆرۈنۈپ تۇراتتى. قومالىتاغقا يېقىن جايلاشقان ئوغۇزلۇق يېزىسى ئوچۇقراق كۆرۈنەتتى.

ئۇلار ئاتلىرىنى دېۋىتىشىپ داۋاندىن ئېغىشتى. ئارقىدىن كەلگەن يىگىتلەرمۇ ئۇلارنىڭ كەينىدىن تۆۋەنلىدى ۋە ھايال ئۆتمەي سەپ تۈزەپ تۇرۇشتى.

باتۇرتاغنىڭ كۆزىدىن كەچۈرۈشىدىن كېيىن مەشق باشلاندى. ئەنە، سۆتۈق ئېتنىنى چاپتۇرۇپ، قىلىچىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، ياغاچ ئۇچىغا كىيدۈرۈلگەن "باش"نى چاپماقتا...بىرنى چاپتى، ئىككىنى چاپتى، ئۇچىنچىسى چېپىلدى، تۆتىنچىنى چاپتى، بەشىنچى، ئالتىنچى "باش" يەرگە چۈشتى، يەتتە، سەككىزىنچىسى قىمىرلىمىدى.

سۆتۈق ئېتنىنى ئاران توختىتىپ ئارقىغا بۇرالدى ۋە باتۇرتاغا بىرقانچە كىشى بىلەن تۇرغان دۆڭنىڭ يېنىغا كېلىپ توختىدى. سۆتۈق "باش" چېپىپ كېلىۋاتقان دوستلىرىغا قارىدى.

ئەنە ئۇلار: ئارسلان، ئايدىڭ، ئىلىك، قىلىچ، بۇلتۇز. يەنە يىگىرمىدەك يىگىت شۇ خىلدا "باش" چاپتى. گايىلىرى ئىككى-ئۈچ "باش"نى، گايىلىرى تۆت-بەش "باش"نى چاپالىدى. بالغۇز قىلىچ ئون "باش"نىڭ ھەممىسىنى چېپىپ چۈشۈردى. ھەممەيلەن ئۇنى ئالقىشلىدى. قۇندۇز ھەممىدىن قىزغىن ۋە چىڭ چاۋاك چالدى.

قىلىچ ئادەتتىكى ئىشلاردا تولىمۇ تىرىشچان ئىدى. مەكتەپنە

بىر نەرسىنى ساۋاقلارنى ئۆزلەشتۈرۈشتە بەك كۆرۈنەرلىك بولمىسۇ، لېكىن مەشقتە ئۇ بەكمۇ تىرىشچان ئىدى. باتۇرنىڭ بىر-ھەرىكەتلىرى ئۆگەتكەندە ئۇ تازا زەك قويۇپ كۆرۈپ تۇرغانىدى. باشقا ئۆزى قايتا-قايتا مەشق قىلاتتى، گايدا بوش ۋاقىت تاپسا قولىغا قىلىچ ياكى نەيزە ئېلىپ مەشق قىلغانىدەك قىلىقلارنى قىلىپ كېتەتتى، گايدا باشقىلاردىن ئەتىگەنرەك تۇرۇپ ياكى كەچرەك يېتىپ مەشق قىلاتتى، ياكى باشقىلاردىن ئۆگىنەتتى. سۇتۇقمۇ كۆپ چاغلاردا قىلىچ بىلەن بىر جۇپ بولۇپ مەشق قىلاتتى. قىلىچ بولسا سۇتۇقنى شەپقەتچىم دەپ تولىمۇ ھۇرمەت قىلاتتى.

چېرىكچە مەشقتىن كېيىن دەم ئېلىپ سالقىنلاپ ئولتۇرغان چاغدا، سۇتۇق يەنىلا ئاۋۇ كۈنى قىلغىنىدەك قۇياق، مىس باشلىقنى يېشىپ سېلىۋېتىپ، مەيدانغا چۇشۇپ كۆپچىلىككە قاراپ يەكتىز بولۇپ ئولتۇردى-دە:

— خوش، قايسىڭلار مەن بىلەن چېلىشىسىلەر؟ — دېدى.

سۇتۇقنىڭ يىگىتلىرى سۇتۇقتىن تەپ تارتىمايدۇ، قورۇنمايدۇ دېگەن بىلەنمۇ خان ئوغۇل، بىر يېرى بىرنېمە بولۇپ قالمىسۇن دەپ بەرىبىر سەل ئايىشاتتى.

— يەقىلغان چېلىشقا تويمايتۇ دەپ، يەنە مەيدانغا چۇشۇۋالدىڭىز-غۇ؟ — دېدى ئايدىڭ، — يەقىلىپ قالسىڭىز پاقلان بولۇپ ماڭامسىز؟

— توشقان ئايدىڭدا سەكرىگەندەك سەكرەپمۇ بېرەي، — دېدى سۇتۇق ئايدىڭغا قاراپ چاقچاق بىلەن.

— قىلىچ بىلەن تېخى چېلىشىپ باقمىدىڭىز، قىلىچ چۇشىۋىن، — دېدى ئارسلان قىلىچقا شەرەت قىلىپ.

قىلىچ ھەقىقەتەن ئۇستا چېلىشچى ئىدى. مۇشۇ كۈنگىچە بىر-

قانچه قېتىملىق چېلىشتا قىلىچ تېخى يېڭىلىپ باقمىغانىدى. بۇگۈن ئۇ مەيدانغا چۈشكەن ۋاقىتدىلا شەپقەتچىنى ھەرگىز يەڭمەيمەن دەپ ئويلىغان بولغاچقا، تازا پامىشقا كەلگەن ۋاقىتلاردىمۇ سۈنۈشنى يېقىتمىدى، ئەكسىچە ئۆزى يېقىلدى. بۇنى سۈنۈق سېزىپ قالدى.

— بۇ نېمە قىلدىڭ؟ — سۈنۈق ئۆگدى، — يېقىلىغان پەيتتە مېنى يېقىتماي ئۆزى يېقىلىپ بېرىش مېنى ئايىغانلىقمۇ؟ ماڭا بۇنداق پالۋانلىق كېرەك ئەمەس! — سۈنۈق قايتىدىن چېلىشىمىز دەپ تۇرۇۋالدى ۋە ئاخىر قاتتىق ئېلىشىشلاردىن كېيىن سۈنۈق يەنىلا يېقىلدى ۋە يېقىلغىنىغا ھەقىقىي تۈرده تەن بەردى، — مەيلى قىلىچۋازلىق، مەيلى نەيزىۋازلىق بولسۇن ياكى چېلىشتا بولسۇن، قارشى تەرەپكە ھەرگىز رەھىم قىلماسلىق كېرەك.

دەم ئېلىشتىن كېيىن ئاتلىق نەيزىۋازلىقى باشلاندى. يىگىتلەر ئۇزۇن نەيزىلىرىنى ئوڭ قولى بىلەن ئالدىغا ئېگىشىپ تۇتۇپ، ئات چاپتۇرۇپ كېلىپ قاتار تىزىپ قويۇلغان "ئادەم"لەرگە سانجىپ ئۆتتى. نەتىجە ئوخشاش بولمىدى. بۇدا سۈنۈق ھەممە "ئادەم"گە توغرا سانجىدى.

مىس باشلىق، تۆمۈر قۇياق كىيگەن، يۇزىگە سىم تور تارتقان باتۇرتاغا ئۇزۇن نەيزىسىنى قولىغا ئالغان ھالدا ئېتىنى دېۋىتىپ مەيدانغا چۈشتى ۋە سۈنۈقنى تەكلىپ قىلدى. سۈنۈقمۇ قولىغا نەيزە ئالغان ھالدا ئوتتۇرىغا چىقتى. ئۇلار يۇزمۇيۇز كېلىپ، نەيزىلىرىنى ئۇرۇشتۇرۇپ قويۇپ ئارقىغا بۇرۇلدى. ئەللىك - ئاتمىش غۇلاچتەك بارغاندىن كېيىن ئاتلىرىنى ئارقىسىغا بۇراپ توختىدى. ئىككىلىسى نەيزىسىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ قويۇپ، ئۇدۇل تەڭلىگىنىچە بىر - بىرىگە قارشى ئات چاپتۇردى... خېلى جىددىي نەيزىلەشكەندىن كېيىن،

باتۇرناغا سۇتۇقناك مەيدىسگە نەيزە تۇچىنى سانجىدى، ئۇلار توختىمدى. كېيىن، باتۇرناغا ئاتلىق نەيزىلىشىنى يەنە بىر قېتىم سۇتۇقغا ئۇگەتتى.

ئەمدى ئاتلىق قىلىچۋازلىق باشلاندى. ئاۋال سۇتۇق بىلەن ئارسلان ئىككىسى تۇتۇشتى. ئىككى ئات يېقىن كەلگەندە ئالدى ئايىغلىرىنى تىك كۆتۈرۈپ كىشنىشەتتى. ئۇلار بەك چاققانلىق بىلەن ئېلىشتى، خۇددى راستەك قىلىچلاشتى. ئاخىرى سۇتۇق قىلىچنى زەرب بىلەن ئارسلاننىڭ بېشىغا ئۇرماقچى بولدى. ئارسلان بېشىنى قوغداپ قىلىچنى كۆتۈرگەن پەيتتە، سۇتۇق چەبدەسلىك بىلەن قىلىچنى ئارسلاننىڭ مەيدىسگە سانجىدى. سۇتۇق يەڭدى، كۆپچىلىك ئۇنى ئالقىشلىدى.

ئۇنىڭدىن كېيىن، باتۇرتاغنىڭ بۇيرۇقى بىلەن يېگىت-قىزلار ئوندىن ئىككىگە ئايرىلدى. جەڭ كىيىملىرىنى كىيىپ، قىلىچلىرىنى تۇتۇپ يېگىرمە غۇلاچ ئارىلىقتا "جەڭ"گە تەييار تۇرۇشتى. باتۇر-تاغنىڭ قول شەرتى بىلەن ئات سېلىشتى ۋە قىلىچۋازلىق باشلىنىپ كەتتى، تاغا هەم هاياجان، هەم زوق بىلەن ئۇلارنى كۆزىتىپ تۇراتتى. هەممىسى بەك چەبدەسلىك بىلەن ئېلىشاتتى. بەزىلەرنىڭ ئاتلىرى يېقىلىپ توپىغا مىلىنەتتى. سۇتۇق ماهىرلىق بىلەن ئۇرۇشتى. قىزلارمۇ چاققانلىق بىلەن بىر-ئىككىسىنى يېقىتتى... قىلىچۋازلىق مەشقى ئەنە شۇ تەقلىدتە خېلى ۋاقىتقىچە داۋام قىلدى.

* * *

سۇتۇقلار ھايىتىپ، قومالتاغ داۋىنىنىڭ تەسكەي تەرىپىگە ئۆتتى. قاپ بەلگە كەلگەندە سۇتۇقنى ياندىپ كېلىۋاتقان قىلىچ:

— بىكەچ، فاراڭ ئاۋۇنى! — دېدى بىگىزقولى بىلەن يىراق

تۆۋەلىنى كۆرسىتىپ.

سۇتۇق ئاتنىڭ تىزگىنىنى تارتتى، باشقا ئاتلىقلارمۇ توختىدى. ئۇلار تاغ باغرىدا ئۇزاقتا سوزۇلغان بىرلەمسىلەرنى كۆردى. ئاتنى چاپتۇرۇپ، سول ياقتىكى بىر دۆڭگە چىقىپ بەشاملىرىگە قوللىرىنى قويۇپ قارىغاندى، ئەمدى ئوچۇقراق كۆرۈندى: قاتار تىزىلىپ كېتىپ بارغان ئادەملەر، ئالدى-كەينىدە ۋە ئوتتۇرىدا بىرنەچچە ئاتلىق.

سۇتۇق تۆۋەنگە ئات سالدى، باشقىلارمۇ ئۇنىڭ كەينىدىن چېپىشتى.

سۇتۇقنىڭ ئېتى هامان ئالدىنى بەرمەيتتى. شۇ تاپتا سۇتۇقنىڭ بېغىر رەڭ كېپىنەك تونى شامالدىن لەپىلدەيتتى. تەرگە چۇشۇپ، يادىپ قالغان ئاتلار بەسلىشىپ چاپا-چاپا قىزىپ كەتتى. بالىلار ئۇزەكتىكىگە تېپىپ، ئارقىلىرىغا داجىپ، ئاتلارنىڭ تىزگىنىنى قاتتىق تارتىپ چاپماقتا. ئىككى ئات قاتتىق چېپىپ كەتكەنىدى، كېيىن تىزگىننىنى تارتىپ، بىرىنى ئوڭغا، بىرىنى سولغا بۇراپ، چېپىپ دۆڭگە چىقىپ كەتتى. ئايدىڭنىڭ ئېتىنىڭ ئاغزى قاتتىقراق ئىدى. ئۇ ئىككى يېنىدىكى ئاتلارغا سىگايان قاراپ ئۇچقاندەك چاپاتتى. ئايدىڭ بارلىق كۈچى بىلەن تىزگىننى تارتتى.

— ئايدىڭ، پەخەس بولۇڭ، — دېدى سۇتۇق ئۇنىڭغا يانداپ كېلىپ.

ئايدىڭنىڭ جىمرەن قاشقا ئېتى ئەپىلەپ ئېغىزدۇرۇقىنى چىشلەۋالدى-دە، بويۇن بەرمەي ئەپقاچتى.

— ۋاي بولمىدى! — دېدى سۇتۇق ئەلىسىرەپ، ئېتىنىڭ يېقىنىغا دېۋىتكۈچى بىلەن ئۇرۇپ ۋە ئۇنىڭ كەينىدىن ئات سالدى.

ئارسلان چېچىپ كېلىپ، سۈتۈقسىڭ ئېتىنىڭ تىزگىنىنى تۇتتى:
— بولمايدۇ، سىزنىڭ ئېتىڭىزمۇ ئەپقاچىدۇ، قىلىچ، سىز بېرىڭ! قىلىچ ئېتىنىڭ بېشىنى قويۇپ بەردى ۋە ئاتنىڭ بېغىنىغا تېپىپ غۇيۇلداپ "ئۇچۇپ" كەتتى.

ئايدىڭ قانچە تىرىشقان بىلەنمۇ ئېتىنى ئەمدى توختىتالمايتتى. ئات يۈگەنىنىڭ ئېغىزدۇرۇقىنى چىشلىۋالغانىدىن كېيىن، بولۇپمۇ ئەپقاچقان ئاتقا بەۋا كەلگىلى بولمايتتى. ئايدىڭنىڭ چىرايى سارغىيىشقا باشلىدى. قىلىچنىڭ قارا ئارغىمىقى ئوقتەك ئۇچماقتا ئىدى. ۋە قەدەممۇقەدەم ئايدىڭغا يېقىنلاشتى. ئۇنى كۆرگەن جىرەن قاشقا تېخىمۇ ئىنتىك چېپىشقا باشلىدى. قىلىچ بىر دەم يانداپ چاپقاندىن كېيىن، جىرەنىڭ تىزگىندىن ئالدى ۋە تەك چېپىپ، ئاستا-ئاستا سول ياقتا بۇرىدى. ئاخىر ئارقىدىكى دۆڭگە بۇرۇۋالدى. ئاتلارنىڭ چېپىشى ئاستىلىدى ۋە ئاخىر بېرىپ توختىدى. قىلىچ ئايدىڭنى ئاتتىن چۈشۈردى. ئايدىڭ كىچىك دۆڭنىڭ باغرىغا دەلدەڭشىپ بېرىپ، ئۆزىنى تاشلىۋەتتى...

سۈتۈقلار چېپىپ كەلدى ۋە ئەنسىرەپ ئايدىڭنىڭ ئەتراپىغا ئولاشتى. سۈتۈق ئاتتىن سەكرەپ چۈشۈپ، ئايدىڭنىڭ يېنىدا ئولتۇردى:

— قانداقراق، ئارتۇقچە مالالليق يەتمىگەندۇ؟ — دەپ سورىدى ئۇ ۋە ياغلىقىنى چىقىرىپ، ئايدىڭنىڭ چېكىسىدىكى تەرنى ئېرتتى...

ئايدىڭ "ھېچ گەپ يوق" دېگەندەك بېشىنى لىڭشىتىپ قويۇپ سۈس كۈلۈمسىرىدى.

سۈتۈقلار تاغنى بېغىرلاپ جەنۇب ياقتىن كېلىۋاتقان، بايا يىراقتىن كۆرۈنگەن ھېلىقى كىشىلەرگە يېقىنلاشتى: جۈل-جۈل

كىيىم كىيگەن قەرىق-ئەللىك قۇل دۇمبىلىرىگە كاتتا بىلەن يوغان تاش قۇز ئارتىلغان، زەنجىر بىلەن بىر-بىرىگە چېتىلغان، قانغان، كىشەنلىك پۇتلىرىنى ئاران يۆتكەپ كەلمەكتە ئىدى. قاتارنىڭ ئالدىدا كومشار بۇرۇن، كالا كۆز، قارا ساقال، يوغان قورساق بىرسى ئاتلىق مۇگدەپ كېتىپ باراتتى. ئاخىردا ئاۋۇنىڭ تەتۇرى — مونەكباش، ئۇرۇقبويۇن، پىپىقكۆز، پاناق، كوسا بىرسى كالتەكنى ئىگەرنىڭ قۇشىپىشى ئالدىغا قويۇپ، غىڭشىپ ناخشا ئېيتىپ كېتىپ باراتتى. قاتارنىڭ ئىككى يېنىدا نەيزە تۇتقان تۆتتىن سەككىز كىشى قوللارنى نازارەت قىلىپ كېتىپ باراتتى...

سۇتۇق قاتارنىڭ ئالدىغا كەلدى:

— هەي، سەن كىم! — دەپ ۋارقىرىدى سۇتۇق ۋە قامچىسى بىلەن هېلىقى سېمىزنىڭ قورسىقىنى نوقۇدى.

مۇگدەپ كېتىپ بارغان سېمىز چۆچۈپ كۆزىنى ئاچتى-دە، سەت ۋارقىراپ ئاتتىن يىقىلدى. ئاندىن ئىنچىكىلىكىچە ئاستا پەشلىرىنى قېقىپ قويۇتى.

— نېمە ئادەمسەن؟ — سورىدى سۇتۇق.

— مەن ئاددىي خىزمەتكارمەن، — خان ئوغۇلغا باش ئەگدى ئۇ.

— كىمنىڭ خىزمەتچىسەن؟

— ئوردۇبېشىنىڭ، — ئۇ بىرنېمە تېپىۋالغاندەك توساتتىن بېشىنى كۆتۈرۈپ كۆرەڭلىدى، — هەئە، مەن ئوردۇبېشىنىڭ تاغىسىنىڭ خوتۇنىنىڭ كىچىك سىڭلىسىنىڭ ئېرى بولىمەن.

— ئوھۇ! كاتتا كىشىكەنسەن!

— هەئە، ئانچە كىچىك ئادەم ئەمەسمەن. ئوردۇ جەمەتى ئۇرۇقىغا تەۋە بولىمەن، — تېخىمۇ كۆرەڭلەپ مەيدىسىنى كەردى

ئۇ ۋە بۇرۇنقى سلاپ قويدى.

ئۇنىڭ سەت ئەپتىنى كۆرۈپ تۇرغان سۈتۈقنىڭ دوستلىرى تازا تېلىقىپ كۈلۈشتى. سېمىز ئاۋال كۈلۈۋالغانلارغا ھەيران بولۇپ قاردى، كېيىن قوشۇلۇپ كۈلدى. ئەما نېمىشقا كۈلگەنلىكىنى ئۆزىمۇ بىلمەيتتى. ئۇ، "مېنىڭ كېپىم يېقىپ كەتتى" دەپ خۇش بولدى بولغاي.

ــ كېيىملىرىنى سالسىلا كاتتا كىشى! ــ دېدى سۈتۈق كۈلكىسىنى توختىتىپ، ــ سال دەيمەن! ــ دەپ قامچىنى سېمىزنىڭ بېشىغا كۆتۈردى. سېمىز ئالاقزاده بولۇپ كېيىملىرىنى سېلىشقا باشلىدى.

ئارقىدىكى كوسا ئەھۋالنىڭ ياخشى ئەمەسلىكىنى سەزدى-دە، ئىرغىپ ئاتتىن چۈشۈپ، ئۆردەكتەك يورغىلاپ بېرىپ بىر تۇپ يۇلغۇنىڭ كەينىگە مۆكۈۋالدى. ئۇنىڭ بىلىنىڭ تۆۋىنى چىقىپ قالغانلىقىنى كۆرگەن ئارسلان ئات ئۈستىدە تۇرۇپ قامچا بىلەن ئۇنىڭ پەللىكىگە بىرنى سالدى:

ــ ھەي باتۇر! چىق ما ياققا.

كوسا چىقىپ تىترىگىنىچە ئارسلانغا ئېگىلىپ يېلىنىشقا باشلىدى. ئارسلان ئۇنى ھەيدەپ سۈتۈقنىڭ يېنىغا ئېلىپ كەلدى.

ــ ھە، كاتتا كىشىدىن يەنە بىرسى مەيەردىكەن-دە! ــ دېدى كوسىغا قاراپ سۈتۈق. ھەممەيلەن قىقاس سېلىپ كۈلۈشتى.

ــ يوقسۇ، مەن كاتتا ئەمەس، ئوردۇبېشىنىڭ ھويلىسىدىكى ــ ... ئۇ ئېگىلەتتى، چىرايىدىن ئۇنىڭ كۈلگەنلىكى ياكى يىغلىغانلىقىنى بىلىپ بولمايتتى.

ــ ئوردۇبېشىنىڭ ھويلىسىدىكى بەگچەك دېگىنە، ــ دېدى ئارسلان چاقچاق ئاھاڭدا. يەنە كۈلكە كۆتۈرۈلدى.

— بۇنى كالتەكچى دېسە بولىدۇ. مۇشۇ تۇرغانلارنىڭ ئىچىدە بۇنىڭ كالتەكىنى يېمىگەن كىشى يوق، — دېدى ئۇ مېدىسىدىكى تاش تۇزنى يۇقىرىراق سىلكىپ.

يۇز - كۆزلىرىنى ساقال باسقان، چۈۋۈق چېچى گەدىسىدىن ئاشقان، يەرتىق كىيىمىدىن يوغان گەۋدىسى كۆرۈنۈپ تۇرغان بۇ بىگىتنىڭ يوغان ئاۋازى كىشىلەرنى جەلپ قىلدى.

— كالتەكچىنىڭ كالتەكىنى سۇندۇرۇۋېتىش كېرەك، — دېدى سۇتۇق ۋە ئاتىنىن بىرىنچى بولۇپ سەكرەپ چۈشۈپ، ھېلىقى بىگىتنىڭ پۇت - قولىنى بوشاتتى، ئۇستىدىكى ئېغىر تۇزنى ئېلىپ تاشلىدى، — مە، ماۋۇ قامچا بىلەن ئاۋۇ كالتەكچىنىڭ ساغرىسىغا سانايا تۇرۇپ ئون بىر قامچا ئۇر! — دېدى ۋە ھەم غەزەپ، ھەم ھەيرانلىق ئىلكىدە قاپىقىنى تۇرۇپ تۇرغان بىگىتكە زوق بىلەن قارىدى.

ھېلىقى بىگىت سۇتۇقنىڭ كۆزىدىن كۆزىنى ئۇزمىگەن ۋە چىرايىنى ئۆزگەرتمىگەن پېتى ئۇ تەڭلىگەن قامچىنى قولىغا ئالدى ۋە يەنىلا سۇتۇقنىڭ كۆزىدىن كۆزىنى ئۇزمىگەن ھالدا ئوڭ قولىنىڭ ئالقىنىغا تۇكۈرۈپ، قامچىنىڭ بېغىنى قولىنىڭ بېغىغا ئۆتكۈزۈپ، ئاندىن گەپمۇ قىلماستىن ھېلىقى كوسىغا قاراپ ماڭدى. كوسا بولسا سەت كۆزىنى ئىمىر - چىمىر قىلىپ بىر سۇتۇققا، بىر قامچا تۇتقان غەزەپلىك بىگىتكە قاراپ ئارقىسىغا شوخشۇيتتى.

— ھە، سەن غوجاڭغا يانماقچىمۇ؟ ئىسيان بۇ، ئىسيان!

بىگىت يەنىلا گەپ قىلماستىن كاپ قىلىپ ئۇنىڭ ياقىسىدىن تۇتتى ۋە ئالدىغا بىر تارتىپلا ناھايىتى ئەپچىللىك بىلەن دۇم ياتقۇزدى.

يەكتىكى ئۇستىدىن كىيىۋالغان قوي يۇڭى يېپىدا سېپتا توقۇلغان

قىتا يەكلىك پەرىجىسىنى يۆقىرىغا قايرىپ قويۇپ، كوسىنى چىرقىرىتىپ تۇرۇپ ئۇنىڭ ساغرىسىغا ئون بىرنى ئۇردى-دە، سۈتۈقىنىڭ ئالدىغا كېلىپ تازىم قىلىپ ئىككى قولىلاپ قامچىنى سۈتۈقىغا تۇتتى. سۈتۈق كۈلۈمسىرىگەن ھالدا قامچىنى قولىغا ئالدى-دە، "ۋايجان، ۋايبەي" دەپ يانغان كوسىنىڭ ساغرىسىغا قاتتىق بىر قامچا سالدى. بۇ چاغدا ئارسلان باشلىق يىگىتلەر ۋە ئايدىڭ، يۇلتۇز، قۇندۇزلار كاتتا ئارتىلغان قۇللارنىڭ پۇت-قوللىرىنى بوشىتىپ، دۇمبىسىدىن ئېغىر يۈكنى چۈشۈرۈۋېتىشكەنىدى.

— يارايسەن يىگىت، — دېدى سۈتۈق ھېلىقى يىگىتنىڭ ئالدىغا كېلىپ مۈرىسىگە قېقىپ، — ھازىردىن باشلاپ سەن ئەركىن بولدۇڭ، خالىساڭ ئېتىڭ ئەركىن بولسۇن، ھە ئەركىن، بىز بىلەن كېتىشىنى خالامسەن؟

يىگىت دەرھال تىزلاندى ۋە ئالقىنىنى جۈپلەپ رەھمەت ئېيتتى:

— ئۆزلىرىنى بۇرۇنمۇ كۆرگەنىدىم، بېگىلىشىمسام ئۆزلىرى خان ئوغۇل بوللا!؟ — يەنە ئالقىنىنى جۈپلەپ تازىم قىلدى، — ماڭا ئەركىنلىك بەرگەن كىشى ئۇچۇن ئۆلگۈچە خىزمەت قىلىشقا قەسەم قىلغانىمەن. ئۆزلىرىگە ئۆلگۈچە چاكار بولۇشنى خالايمەن.

سۈتۈقنىڭ بۇيرۇقى بىلەن كۆكىلەك-ئىشتان بىلەنلا قالدۇرۇلۇپ پۇتىغا كىشەن سېلىنىپ، دۇمبىسىگە تۇز ئارتىلغان ھېلىقى سېمىز "بەگ" بىلەن ئۇنىڭ بويىنىدىكى زەنجىرگە چېتىلغان، ئوخشاش تۇز ئارتىلغان ھېلىقى كوسا، يۈكنىڭ ئېغىرلىقىدىن تەرلەپ-پىشىپ، ئىنجىقلاپ، يالىڭاياق پۇتىنى تەستە يۆتكەپ، چىرايىنى پۇرۇشتۇرۇپ سەپنىڭ ئالدىدا يولغا چۈشتى. ئۇنىڭدىن كېيىن نازارەتچىلەر ماڭدى، ئۇلارغا كىشەنمۇ سېلىنمىغان، زەنجىرگىمۇ باغلانمىغانىدى. ئۇلار

بىر پارچىدىن تاش تۆزنى قولتۇقلاپ، بىر-بىرىنگە قاراپ كۆز قىسىپ كۈلۈپ قويۇپ كېتىشىپ بارماقتا ئىدى. ئاخىردا ياشانغان، چار ساقال بىر قۇل كوسىنىڭ ئېتىغا مىنىپ، باشقا قۇللارغا قاراپ كۈلۈمسىرەپ كېتىپ باراتتى. باشقا قۇللار ئىككى ياندا قاتار بولۇپ، بەزىلىرى ھەتتا قوللىرىغا كالتەك ئېلىپ ئاۋۇلارنى يالاپ كېتىپ باراتتى. سۈتۈقنىڭ سېپىگە قېتىلغان ئازاد جەڭچى ئەركىن ھېلىقى سېمىز بەگنىڭ ئېتىنى مىنىپ، سۈتۈقلارنىڭ ئارقىدىن ماڭماقتا.

سۈتۈقلار تاغ باغرىدىكى دۆڭگە چىقىپ ئۇلارغا قاراپ كۈلۈپ ئازراق تۇرۇشتى، كېيىن چاڭ-توزان كۆتۈرۈپ يۇرتقا قاراپ چاپتى... ئاخىر ئۇلار ئۇجمە دەرەخلىرى بىلەن قاپلانغان بىر كوچىغا كىرىپ كەتتى.

ئالتىنچى باب

ئوۋدىن كېيىنكى جەڭ

كۆزنىڭ تازا ياخشى مەزگىلى ئىدى. پايانسىز كەڭ دالىدا بىر توپ ئوۋچى ئاتلىقلار يۇلغۇن ۋە چىغ دۆڭلىرى بېشىدىن ئات چاپتۇرۇپ ئۆتۈپ ئالدىدىكى پەس تۆپىگە قاراپ ئات سېلىشتى ۋە تۆپىگە چىقىپ توختىدى. ئۇلار ئالدىلىرىدا ئېچىلغان كەڭ، كۆزەل پايلاققا كۆز سالدى...

سۈتۈق سول قولىدا ئاتنىڭ تىزگىنىنى تۇتۇپ، قامچا ساڭگىلاپ تۇرغان ئوڭ قولى بىلەن پېشانىسىنى توسۇپ يىراقلارغا قارىدى. ئۇنىڭ دوستلىرى — ئارسلان، ئىسلىك، ئايدىڭ، قىلىچ، يۇلتۇز، قۇندۇز، ئەركىن... ئارقىلىرىدا يەنە يىگىرمىدەك يىگىت بويۇنلىرىغا يا ئاسقان هالدا ئىدى. ئۇلارنىڭ ئۆشنىسىدىكى گۈل تىكىلگەن تېرە قومدۇغا① سېلىنغان ئوقلار باشلىرىدىن ئېشىپ كۆرۈنۈپ تۇراتتى...

— ئەجەب پەيز پايلاق-تە بۇ، — دېدى زوقلىنىپ سۈتۈق، — ئوتلىرى سارغىيىپ قالسىمۇ، يەنە ئۆزىنىڭ كۈزگى گۈزەللىكى بار.

— راست ياخشى پايلاق، — دېدى ئىسلىك ۋە ئازراق ئويلىنىپ داۋام قىلدى، — يىلنىڭ هەر مەزگىلىنىڭ ئۆزىگە لايىق گۈزەللىكى

---

① قومدۇ — ساداق سالىدىغان غىلاپ (ئوقدان).

بولىدۇ. ئەتىياز باشلاپ بەرسە، كۈز يەتمىدۇ. قىزىل ياپراق يېشىل ياپراققا تارىغاندا ھەم يېقىملىق، ھەم تەمەن. قىش سۇ بېرىدۇ، ئەتىياز چېچەك ئاتسا، ياز مېۋە بېرىدۇ، كۈز پىشۇرۇۋالىدۇ.

— توغرا. ئادەمنىڭ ئۆمرىمۇ خۇددى شۇنىڭغا ئوخشايدۇ، — دېدى سۈتۈك ئويچان هالدا، — بىزنىڭ ئۆمرىمىز چېچەك ئاتتىمۇ، يوق؟

— چېچەك ئاتماقتا، — دېدى ئىلىك بېشىنى سۈتۈكتا بۇراپ، — يالغان چېچەك ئەمەس، مېۋە بېرىدىغان راست چېچەك. جىقراق ئېچىلىشى كېرەك. شۇنداق، دوستلار، چېچەكمۇ ئېچىشىمىز، مېۋىمۇ بېرىشىمىز كېرەك.

— ئىلىكنىڭ گەپلىرى ناھايىتى توغرا ئاغىنىلەر، ئۇنىڭ گەپلىرى بىزنىڭ روھىمىزغا مەدەت بېرىدۇ، — دېدى سۈتۈك يولداشلىرىغا قاراپ.

— دوست ئىككى خىل بولىدۇ، — دېدى ئىلىك ئويلاپ، — بىرى، يالغان دوست، بۇنداق دوستتىن تەكىرى ساقلىسۇن؛ يەنە بىرى، راست دوست. راست دوست داغسىز① دىلىنىڭ چىن ېشىنىلىرى بىر-بىرىگە باغلانمىسا، راست دوستلۇق بولمايدۇ. مانا بىزنىڭ دىل ېشىنىلىرىمىز بىر-بىرىمىزگە قاتتىق باغلانغان. دوستىمىز سۈتۈك تېكىنىڭ ئالدىدا ئۇلۇغ ئىشلار تۇرۇپتۇ. بىز دوستىمىزغا — بولغۇسى خاقانغا مەدەت بېرىشىمىز كېرەك.

ئىلىك يىراقتا كۆز تىكىپ، قوشۇمىسىنى تۇرۇپ ئازراق ئويلىغاندىن كېيىن، مۇنۇ شېئىرنى ئوقۇدى:

بىر سۆزۈم ئەيتايىن، ئىشتىكىل يارۇ،
سۆيۈكلى دوستۇڭا ئاسقىل تۇمارۇ،

---

① داغسىز — باھاسىز.

بەزەكلى يۈزىگە، باقما سۆزىگە،
تارىخ دىل دوستنى تاپ، چىقار خۇمارۇ.

سۈتۈق شېئىرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن بەك ھاياجانلانىدى ۋە كۆزلىرىدە چاقناپ تۇرغان مېھرىبانلىق تۈيغۇسى بىلەن ئىلىكنىك قارا كۆزلىرىگە تىكىلىپ: "تارىخدىل دوستلۇق ئۈچۈن!" دەپ ئىلىككە كەسكىن قول سوزدى.

سۈتۈق قولىنى قانداق ئىشەنچ بىلەن ئۈزاتقان بولسا، ئىلىكمۇ شۇنداق دوستلۇق مېھرى بىلەن ئۇنىڭ قولىنى چىڭ تۇتتى. ئۇلارغا ھاياجانلىنىپ قاراپ تۇرغان ئارسلان ئىككىسىنىڭ قولىنى ئوڭ قولى بىلەن سىقۋېلىپ "دوستلۇق ئۈچۈن" دېدى. ئاندىن كېيىن ئايدىنك، يۇلتۇز، قىلىچ، ئەركىن، قۇندۇزلارمۇ ئاتلىرىنى دېۋىتىپ، قىستاپ كىرىپ "دوستلىق ئۈچۈن" دەپ قوللارنىڭ ئۈستىگە قويدى. ئاتلىقلار تۈگرىكى ئوتتۇرىسىدا بىرىنى بىرى مەھكەم سىقىغان قوللارنىڭ كۈچى بىلەن، "دوستلۇق ئۈچۈن" دېگەن بىر ئېغىز سۆز بىلەنلا ئۇلار ئارىدىكى دىل دوستلۇق ئۈچۈن قەسەمياد قىلاتتى. چىن قەلبلىرىدىن چىققان بۇ ئوتلۇق قەسەم ئۇلارنىڭ ئارىلىرىدا باغلانغان دوستلۇق رىشتىلىرىنى تېخىمۇ مۇستەھكەملىدى. بۇ ئەھۋالدىن چوڭقۇر تەسىرلىنىپ قاراپ تۇرغان يىگىرمىدىن ئارتۇق يىگىتلەرنىڭ ئالدىدىراق تۇرغان بىشى چوڭراق بىرسى قىلىچىنى "شارت" قىلىپ قىنىدىن چىقاردى، قىلىچنىڭ بىسىغا سۆيۈپ پېشانىسىگە تەگكۈزدى ۋە قىلىچنى ئېگىز كۆتۈرۈپ "خان ئوغۇل ئۈچۈن!" دەپ توۋلىدى. باشقا يىگىتلەرمۇ خۇددى شۇنداق ھەركەت بىلەن "خان ئوغۇل ئۈچۈن!" دەپ توۋلاشتى...

خۇشاللىق كەيپىياتىغا چۆمگەن دوستلار ئاتلىرىنى يورۇتۇپ

تۆۋەنلىدى. ئۇلار بىردەم سۆزسىز ماڭغاندىن كېيىن:

— تازا ئات چېپىشقا لايىق يەر ئىكەن بۇ، — دېدى ئايدىڭ سۆنۈۋەتكا قاراپ كۆلۈپ.

— يەنە چېپىشقىمىز كېلىۋاتامدۇ؟ — دېدى سۆيۈنۈپ چاقچاق ئارىلاش كۆلۈپ.

— چېپىشمايچۇ، مانا، بەيگىگە چۈشكۈچىلەر بولسا چىقسۇن! — دېدى ئايدىڭ.

— ئاۋۇ كۆنى بۇلار بىزنى ئالداپ كەتتى، — دېدى يۇلتۇز ئارسلانغا كىنايىلىك قاراپ، — بۇلار قاباندەك يىگىتلەر تۇرۇپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئاشۇنداق ياخشى ئارغىماقلارغا مىنۈۋېلىپ بىزنى بوزەك ئەتسە بولامدىكەن؟

— قانداق قىلساق بوزەك ئەتمىگەن بولىدىكەنمىز؟ — دېدى ئارسلان يۇلتۇزغا كۆلۈپ قاراپ.

— بىز قىزلار بىر ئۇن يېتىم يەرگە بارغاندىن كېيىن، ئاندىن تەڭ ئات سالمىز.

— توغرا گەپ. ئاشۇنداق بولغاندا، سىلەر بىزگە يېتىپ ئېشىپ كەتسەڭلەر، ئاندىن سىلەرگە قول قويىمىز.

— بولدى كېلىشتۇق. قېنى ئەمسە، مېڭىڭلار! — دېدى سۆيۈنۈپ ئېتىنىڭ تىزگىنىنى تارتىپ.

باشقىلارمۇ سۆيۈنۈپ بىلەن تەڭ ئاتلىرىنى توختاتتى. ئايدىڭ بىلەن يۇلتۇز ئاتلىرىغا قامچا سېلىپ، كەڭ يايلاقنىڭ ئوتتۇرىسىدا سوزۇلغان ئۇزۇن چىغىر يول بىلەن يۇرۇپ كەتتى. ئۇلارنىڭ ئاتلىرىمۇ سۆيۈنۈپ بىلەن ئارسلانىڭ ئاتلىرىدىن قېلىشمايتتى. ئايدىڭنىڭ چىرەن قاشقىسى يۇلتۇزنىڭ تورۇق ئېتى بىلەن

بەسلىشپ، تەرگەن سەرسەپ ھارانتى. ئاتلار بەردەم بۇرە مېڭىشتا بورۇتسا، بەردەم بويۇنلىرىنى ئېگىپ چاپاتتى. سۈتۈقلار قىزغىش بىلەن ئۇلارغا قاراپ تۇرۇشتى. قىزلار توختاپ، ئاتلىرىنىڭ يېشىنى بۇرىدى. بىرسىنىڭ كۆتۈرگەن قولى غىل-پال كۆرۈندى. ئۇلار قول كۆتۈردى-دە، ئاتلىرىنى بۇراپ نەرىسىغا چاپتى. سۈتۈق بىلەن ئارسلانمۇ تېپىرلاپ تەرگەن تارتىپ تۇرغان ئاتلىرىنى قويۇۋەتتى. قىلىچ بىلەن ئەركەن ئارقىلىرىدىن چاپتى. باشقىلارمۇ يولغا چۈشتى...

ئايدىڭ بىلەن يۇلتۇز ئاتلىرىنى بولۇشىغا قويۇپ بەردى. ئۇلار ئارقىلىرىغا قاراپ قويۇپ، ئاتلىرىغا قامچا ئۇراتتى... "ۋاي ئايدىڭ، ئۇلار يېقىن كېلىپ قالدى!" دەپ ۋارقىرىدى يۇلتۇز ئالدىدا چېپىپ كېتىۋاتقان ئايدىڭغا. سۈتۈقلار دېگەندەك بارغانچە يېقىنلاشماقتا ئىدى.

كەينىدە كېلىۋاتقانلارنىڭ ئات تۇياقلىرىنىڭ ئاۋازى ئاڭلانماقتا. ئىككى ئارغىماق بىر-بىرى بىلەن بەسلىشىپ، يەرنىڭ تاناۋىنى تارتىپ، غۇلاچلاپ چاپاتتى. ئالدىدىكى ئاتلاردىن ئېشىپ كەتمىگۈچە ئىككى ئارغىماقنىڭ كۆڭلى تىنمايدىغاندەك بىلىنەتتى.

يىگىتلەر يېتىشىپ كەلدى. قىزلارنىڭ ئۇرغان قامچىلىرىمۇ ئاتلارنى يەنە چاپسانلىتالمىدى. سۈتۈق يېتىپ كېلىپ ئايدىڭ بىلەن تەڭ چاپتى. ئارسلان ئوڭ ياقتا بۇرىلىپ يۇلتۇزنىڭ ئارقىسىدىن چېپىپ كەتتى. سۈتۈق بىر پەس يانداپ چاپقاندىن كېيىن ئايدىڭنى خۇددى ئوغلاق ئالغاندەك ئېتىدىن يۇلۇۋالدى. ئايدىڭ ئېگەرنىڭ ئالدىدا سۈتۈقنىڭ قۇچىقىدا ئوڭدا يېتىپ تېپىرلايتتى. "ۋايجان بىلمىدىن تۇتماڭ" دەپ ھەم كۈلەتتى، ھەم ۋارقىرايتتى. سۈتۈق

قوللىرىنى يۆتكىگەندىن كېيىن ئايدىڭ تىنچىدى. شۇنداق كېيىن سۈتۈق بىرىنچى قېتىم ئايدىڭنىڭ بېلىدە قىچقىق بارلىقىنى بىلدى. سۈتۈق ئېگەرنىڭ ئارقىسىغا يۆتكىلىپ ئايدىڭنى ئېگەرگە مىنگۈزدى، ئۇلار بىرئاز پاراڭلىشىپ بىرپەس دۆڭنى ئايلىنىپ ئۆتكەندىن كېيىن، ئايدىڭ دۆڭنىڭ چۆپلۈك ئېتىكىنى كۆرسىتىپ "مەيەر ياخشى ئىكەن، چۈشۈپ ھاردۇق ئالمايمىزمۇ" دېۋىدى، سۈتۈق بۇنىڭغا خۇشال رازى بولدى. ئۇلار ئاتلارنى چۆپكە قويۇۋېتىپ، دۆڭنىڭ ئېتىكىگە بېرىپ ئولتۇرۇشتى. ئارقىدىن ئەگىشىپ كېلىۋاتقان جەرەن قاشقا بوز ئارغىماق بىلەن قوشۇلۇپ ئوتلاشقا باشلىدى.

ئايدىڭ پۇتلىرىنى سوزۇپ ئولتۇرۇپ ئالدىنغا چۈشكەن چېچىنى ئوينىغاچ يىراقىقا قاراپ دىمىقىدا ناخشا ئېيتاتتى. ئۇنىڭ تىزىغا بېشىنى قويۇپ، بىر تال گىيانى چىشلەپ سۈزۈلۈپ ياتقان سۈتۈق قوشۇمىلىرىنى تۇرۇپ خىيال سۈرەتتى. يېقىنقى كۈنلەردىن بېرى "تەختىنى قانداق قىلىپ قولغا ئېلىش كېرەك" دېگەن ئوي سۈتۈقنى ئەسىر قىلىۋالغانىدى. ئۇ تەختىڭ ھەقىقىي ۋارىسى، تاغىسى ئوغۇلچاق بۇغراخان بولسا خانلىقنى تاپشۇرۇپ بېرىشنى كېچىكتۈرمەكتە، ئۇنىڭ يامان غەرىزى بار ئىدى. ئۇ ئوردۇدىكى قارا نەيەتلەر بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ باشقىچە پىلان تۈزۈۋاتاتتى. ئۇ ماڭىدىغان يول يا تەختىنى تاپشۇرۇپ بېرىش، يا بولمىسا تەختىنى قولدىن بەرمەسلىك ــ ئىككىسىڭ بىرى. ئەگەر ئۇ تەختىنى بەرمەسلىك قارارىغا كەلگەن بولسا، سۈتۈقنى قانداق قىلىدۇ؟ ئۇ مەقسىتىگە يېتىش ئۈچۈن پۇتلىكاشاڭنى ئېلىپ تاشلاش كېرەك ــ تە؟!

ئوردۇ تەختىدە ئولتۇرغان ئوغۇلچاق كىرىپ كەلگەن سۈتۈقنى كۆرۈپ ئورنىدىن تۇرۇپ ئۇنىڭ ئالدىغا ماڭدى. سۈتۈققا قاراپ

كۆلۈمسىرەپ قۇچاق ئاچىتى ۋە كېلىپ قۇچاقلىدى. ئۇنىڭ ئالتە قولى بولۇپ، سۈتۈقنىڭ ئىككى بېقىندىن شۇنداق تاماللىدىكى، سۈتۈق يا تۇرلىيالمايتتى، يا ئۇنىڭ چاقچىلىدىن قۇتۇلۇپ چىقالمايتتى. سۈتۈقنىڭ بۇ هالىغا قاراپ خۇشالالىقتىن ئوغۇلچاق گۈرۈلدىگەندەك قاتتىق كۈلەتتى. ئوردۇبېشى قەھە-قېقە قىلىپ قىسقا-قىسقا ۋە ئىنچىكىلاپ كۈلەتتى. سۈباشى بۇرۇتلىرىنى دىرىلدىتىپ، ئاغزىنى يوغان كامادەك ئېچىپ، بېشىنى ئارقىسىغا تاشلاپ گۈكۈلداپ كۈلەتتى، قوبۇلخانىنىڭ ئىچىدە بېشىغا مىس باشلىق، ئۇچىسىغا قۇياق كىيىپ، سول قولىغا قالقان، ئوڭ قولىغا نەيزە ئېلىپ، تامنى چۆرىدەپ تۇرغان قاروغچى ئارقۇلار بىردەك قاقاقلىشىپ كۈلەتتى...

خىيالى مۇشۇ يەرگە كەلگەندە سۈتۈق چۆچۈپ كۆزلىرىنى يوغان ئېچىپ يۇلقۇنۇپ بېشىنى كۆتۈردى.

— سۈتۈق نېمە بولدى؟ — دېدى ئايدىڭ سۈتۈقنىڭ كۆزلىرىگە تىكىلىپ.

سۈتۈق قوپۇپ ئايدىڭ بىلەن قاتار ئولتۇردى ۋە جىددىي قىياپەتتە ئايدىڭدىن سورىدى:

— تاغام راستىلا خانلىقنى بەرمەسمۇ؟

— بەرمەيدىغان چېغى بار.

— مېنى قەيەرگە قويار؟

— يەرگىمۇ، ئاسمانغىمۇ قويالمايدۇ.

— ئۇنداق بولسا يوقتۇپتەرمۇ؟

— ئۇنىمۇ قىلمايدۇ دېگىلى بولمايدۇ.

سۈتۈق بىلەن ئايدىڭ بىر-بىرىگە سوئاللىق قاراشتى-دە، ئىككى-

لمسی جسم بولۇپ قالدی.

— يەلان قوزغالغۇچە بەشىنى مسجۇبتىش كېرەك! — دېدى سۇتۇق جىددي قىياپەتتە ئارىغا چۈشكەن قىسقا جىملىقنى بۇزۇپ، — شۇنداق، يىلانغا بەۋا كېلىش ئۈچۈن كۈچ ۋە پەم كېرەك، دوستلارنى كۆپەيتىش لازىم.

— توغرا ئېيتتىڭىز ئايدىڭ، كۆزىڭىزمۇ ئايدەك روشەن سىزنىڭ، شۇنداق قىلايلى.

سۇتۇق ئايدىڭغا مەسلىكى كېلىپ قارىدى. ئۇ ئايدىڭنىڭ شوخ قارا كۆزلىرىنى بۇگۈنكىدەك ئويچان كۆرمىگەنىدى. ئايدىڭ قوشۇما قاشلىرىنى تۈرۈپ قەيەرگىدۇ تىكىلىپ قاراپ، يەنە شۇ چېچىنى ئويناپ ئولتۇراتتى. ئايدىڭ زېرەك ۋە چەبدەس قىز ئىدى. سۇتۇق ئۇنىڭ بىلەن بىللە ئويناپ ئۆسكەن، بىللە ئوقۇلدا ئوقۇغان ۋە بىللە ئايدىڭنىڭ دادىسىدىن چېرىك مەشق ئۆگەنگەنىدى. ئۇلارنى ئۇزۇلمەس دوستلۇق رىشتىسى بىر-بىرىگە مەھكەم باغلىغانىدى. بۇ دوستلۇق ئۇلار چوڭ بولغانسېرى ئۇلغىيىپ، ئەلنىڭ تەقدىرى توغرىسىدا باش قاتۇرىدىغان ئۇلۇغ ئارزۇغا ئايلانىدى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ۋاپادار دوستلۇق قارىشىدىن باشقا، كېيىنكى كۈنلەردە قەلبلىرىنى بىر-بىرىگە چىڭ باغلىۋالغان چىن مۇھەببەت رىشتىسى پەيدا بولدى. سۇتۇق ئايدىڭدەك ھەم ئىدراك-لىق، ھەم غەيرەتلىك بىر سەمىمىي دوستى ھەم ۋاپادار يارى بولغان-لىقى ئۈچۈن بەك خۇش ئىدى. دوستلۇق، ئەل تەقدىرى ئۈچۈن ئارزۇ بولغانلىقتىن ئۇلار مۇھەببەت توغرىسىدا ئاز سۆزلىشەتتى. لېكىن دىللىرى بىر-بىرىگە ئايان ئىدى. سۇتۇق ئوي توغرىسىدا ئويلايدىغان بولسىمۇ، بۇ توغرىدا گەپ قىلىشقا پېتىنالمايتتى. "ئەل

نەقەدەر...بىر مەزگىللىك نەپىرلىق...قىلىچ قانىغا بويۇلۇشى مۇمكىن. ئاقۇۋىتى نېمە بولار؟!، تويمىسىز چۇ؟!..." سۈتۈك مۇشۇ خىيالالاردىن كېيىن ئايدىڭنىڭ قولىنى تۇتۇپ، كۆزلىرىگە تىكىلىپ تۇرۇپ سورىدى:

— ئايدىلا، بىزنىڭ ئىشىمىز چۇ؟

— قايسى ئىشنى دەيسىز؟

— تويىمىزنى دەيمەن.

— كېيىن توي ئۈستىگە توي بولسا ياخشى ئەمەسمۇ؟ — ئايدىڭ نازلىق كۈلۈپ سۈتۈكنىڭ كۆزلىرىگە قارىدى. سۈتۈك ئايدىڭنى قۇچاقلىدى. ئوتلۇق قارا كۆزلەر ئۇچراشتى، سۈزۈك لەۋلەر بىر-بىرىنى تارتىپ يېقىلاشتى...

"مانا مەيەردىكەن" دېگەن سۆز ئۇلارنى چۆچۈتۈۋەتتى. ئىككىسى ئارقىسىغا قاراپ، ئاتلىق قىلىچنى ۋە ئۇنىڭ كەينىدىن كېلىۋاتقان ئارسلان بىلەن يۇلتۇزنى كۆردى. سۈتۈك بىلەن ئايدىڭ ئورنىدىن قوپتى، دوستلار چاقچاق قىلىپ كۈلۈشتى.

— دوستلار يول ئۈستىدە كۈتۈپ تۇرۇپتۇ، — دېدى ئارسلان.

قىلىچ بوز ئايغىر بىلەن، جىرەن قاشقىنى يېتىلەپ كەلدى، سۈتۈك بىلەن ئايدىڭ ئاتلاندى.

بىر تاغدىن ئېشىپ تۆۋەنلەۋاتقان ئوۋچىلار ئات تىزگىنلىرىنى تارتىپ توختىدى ۋە بىر دۆڭگە چىقىپ ئەترايىغا قارىدى. قىلىچنىڭ ئوڭ بىلىكىگە قوندۇرۇلغان بۈركۈت بىرنېمە سەزگەندەك قانىتلىرىنى يېيىپ-كۆتۈرۈپ بۆكلۈك بېشىنى سوزۇپ قويدى.

— ئالدىرىما جانۋار، ساڭا ئۆۋەت ئاز قالدى، — دېدى قىلىچ يەڭلىك تېرە قولقاپ كىيگەن قولىدىكى بۈركۈتكە قاراپ.

ــ ئارسلان، مانا كەلدۇق، بۇ بۇلتۇر بىز ئوۋقىلىغان جاي، ــ دېدى سۈتۈق ئوك قولى بىلەن كەك ئوتلاق دالىنى كۆرسىتىپ.

قارشىسىدا غارا چوققىلىق ئېگىز تاغ ئۆكتىن سولغا سوزۇلغان. تاغنىك بىرىكى يوتىسىدا بىر تۇپ دەرەخ ۋە بىرنەچچە كىگىز ئۆي غۇۋۇا كۆرۈنۈپ تۇراتتى. بېشى تارراق كەلگەن ساي بارغانچە كېڭىيىپ ئوتتۇرىغا كەلگەندە يىگىرمە-ئوتتۇز چاقىرىمچە كەك كۈندىكىگە ئايلانغان ۋە سول ياققا قاراپ بارغانچە تارىيىپ سوزۇلۇپ كەتكەن. كۈندىنىك كۈنپېتىش تەرىپىدىرەك بىر ئۆستەكۈ سۇ ئوكدىن سولغا پارقىراپ سوزۇلۇپ كۆرۈنمەكتە.

ــ ئاشۇ ئۆستەكنىك ئىككى يېقىدىكى ئوتلاقتا كېيىك بولسا كېرەك، ــ دېدى سۈتۈق دالدىن كۆزىنى ئۈزمەي.

ــ چوقۇم بار! ــ دېدى ئارسلان، ــ توپ-توپ يۇرگەن كېيىكلەر بۇلتۇر مەشەدە ئۇچرىغان ئەمەسمىدى. بۇدا جىقراق ئوۋلايلى بىكەچ. بىراق يەر، يەنە كېلىش ئاسان ئەمەس.

ــ بولىدۇ، ــ دېدى سۈتۈق، ــ ئاشۇ تاغ باغرىدا ئەل بار، قونساقمۇ بولار.

ــ بولۇشىغۇ بولار، ــ دېدى ئايدىك سۆز قوشۇپ، ــ ئاشۇ تاغنىك ئۇ ياقىدا ياغى بار، پەخەس بولۇشىمۇ كېرەك.

ــ بىزمۇ ئاز ئەمەسقۇ، كېلىپ قالسا بىر ئېلىشىپ كۆرەرمىز. قېنى دوستلار، كەتتۇق.

ئۇلار دالىغا قاراپ ئىلگىرىلىدى...

ئوۋچىلار تاغدىن چۈشۈپ، هوشيارلىق بىلەن ئەتراپلىرىغا سەپسېلىپ كېتىپ بارماقتا...

ــ يىگىتلەر! ــ دېدى سۈتۈق نەيزىلىك چېرىكلەرگە قاراپ، ــ

سىلەر ئىككىگە بۆلۈنۈپ، غاز قانىتى بولۇپ مېڭىڭلار،...
يىگىتلەر ئىككى يانغا يېيىلدى.
— تۈلكە، ئەنە! — دېدى يۈلتۈز ۋارقىراپ، — ئەنە، كۆردۈڭلارمۇ؟ مەن كۆردۈم، سېرىق، ئوڭ ياقتا يۇگۈرۈپ كېتىپ بارىدۇ، — ئوڭ قولى بىلەن كۆرسىتىپ خۇشال، ئالدىراش سۆزلەيتتى ئۇ.
— راست مەنمۇ كۆردۈم، — دېدى سۈتتۇق، — قىزلارنىڭ كۆزى ئۆتكۈر بولىدۇ — دە يۈرۈڭلار...
ئۇلار ئاتلىرىنى چاپتۇرۇپ ئازراق ماڭغاندىن كېيىن يوغان، سېرىق تۈلكىنى ئوچۇق كۆرۈشتى. تۈلكە ئارقىسىغا قاراپ چاپتى- دە، بىر چۆپلۈك ئىچىگە كىرىپ كەتتى.
— ئۇ ھازىر چىقىدۇ. قىلىچ، بۈركۈتنى تەييارلا. ئەمدى ئاستا- راق ماڭايلى، — دېدى سۈتتۇق.
قىلىچ بۈركۈتنىڭ كۆزلىرى قوشۇلۇپ كېيگۈزۈلگەن بۆكنىڭ يېپلىرىنى يېشىپ قويدى. تەجرىبىلىك بۈركۈت بېشىنى سىلكىپ، قاناتلىرىنى يېيىپ تەييارلاندى...
تۈلكە ئوتلاقتىن چىقىتى ۋە بېشىنى ئارقىسىغا بۇراپ ئۈۋچىلارغا قاراپ قويۇپ، ئوڭ ياقتا قاتتىق يۈگۈردى. ئۈۋچىلار تۆت- بەش يۈز غۇلاچ يېقىنلاشقاندا:
— ئەمدى بولىدۇ، — دېدى سۈتتۇق قىلىچقا قاراپ.
قىلىچ بۈركۈتنىڭ بېشىدىكى قارا بۆكنى ئالغاندى، بۈركۈت بىرنېمىنى ئاختۇرۇپ ئەتراپقا ئالدىراش كۆز تىكتى.
قىلىچ ئېتىنى چاپتۇرۇپ بېرىپ توختىدى ۋە:
— ئەنە، ئەنە! — دېدى قولى بىلەن تۈلكىنى كۆرسىتىپ.
بۈركۈت تۈلكىنى كۆرۈپلا گەۋدىسىنى رۇسلاپ، قاناتلىرىنى كېرىپ

تۇيۇقسىز ئىشتىلدى. قىلىچ دەرھال ئولاق قولىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ ئىلكىپ بۇركۈتنى قويۇۋەتتى. بۇركۈت قولدىن چىقىپلا ئاسمانغا كۆتۈرۈلدى-دە، ئېگىزدىن تۆلكىنىڭ ھەرىكىتىنى كۆزىتىتى ۋە بىردىنلا غۇيۇلداپ تۆلكىگە ئېتىلدى. ئالاقزادە بولۇپ قاچقان تۆلكە بىردىنلا غۇيۇلداپ تۆلكىگە ئېتىلدى. ئالاقزادە بولۇپ قاچقان تۆلكە تۇدۇل يۇرگۈرمەي، بىر ئوڭغا، بىر سولغا يۇرۇلۇپ، بۇركۈتنى ئازدۇرماقچى بولاتتى. بۇركۈت بولسا تۆلكىدىنمۇ چەبدەس كېلىپ، خۇددى بېلىق دېگىزدا شۇڭغىغاندەك ھاۋادا شۇڭغۇپ شىددەت بىلەن قوغلىدى. شۇ تەرىقىدە بىرپەس قوغلىغاندىن كېيىن، بىردىنلا قانائلىرىنى سەل يەپ، ئوقتەك ئېتىلىپ چۈشتى-دە، تۆلكىنى پومىداقلاپلا تۇتۇۋالدى. بۇركۈت تۆلكىنى تۇمشۇقى ھەم سۇڭگىچىدىن قاماپ تۇتقانچە پۇكلىگەندى، تۆلكە بەل سۆزەكلىرىنىڭ غۇچۇر-لىشىغا قوشۇلغان بىر خىل چىقىراق ئاۋاز بىلەن پۇكۇلۇپ جىمقتى. بۇركۈت ئۆتكۈر تىرناقلىق كۈچلۈك چاڭگىلى بىلەن قاماپ تۇتقان پېتى بوينىنى سوزۇپ، ئوڭچىلار يېقىغا قاردى.

ئوڭچىلارمۇ ئات چېپىشىپ كەلدى. بۇركۈت ئۇلارنى قارشى ئېلىپ قاناتلىرىنى بېيىپ كۆتۈرۈلۈپ قويۇش بىلەن بىللە، مەغرۇرلە-نىپ، ئىككى پۇكلىنىپ ياتقان تۆلكىگە قاراپمۇ قويمىدى. سۇتۇق بىلەن قىلىچ دەرھال ئاتتىن چۈشۈپ، بۇركۈتنىڭ يېنىغا باردى ۋە بۇركۈتنىڭ تۆلكىنى قامىغان تىرناقلىرىنى بوشىتىپ، ئۇلگەن تۆلكىنى بۇركۈتنىڭ چاڭگىلىدىن چىقىرىش ئۈچۈن ھەرىكەت قىلدى. بۇركۈتكە تۆلكىنىڭ گۆشىدىن ئازراق يېگۈزگەندىن كېيىن، بۇركۈتنىڭ بۆكىنى كىيگۈزۈپ، ئۇلۇق تۆلكىنى بۇركۈتنىڭ چاڭگىلىدىن ئاجراتتى.

ئايدىڭ بىلەن يۇلتۇز بۇركۈتكە تىكىلىپ، بۇركۈتنىڭ چەبدەسلىك بىلەن قىلغان ئوۋىنى ماختاپ، ئۇنىڭغا زوقمەنلىك بىلەن قاراپ

تۇراتتى.

ــ گۈشنى جىقراق بېرىڭا، تويۇۋالىۋن. ھەر كۈنى يوڭۇ بېرىپ باقسمۇ ئەرزىيدۇ بۇنى، ــ دېدى ئايدىڭ ئىككى چىشلىمىلا گۈش بەرگەن سۇئتۇققا.

ــ گۈشنى جىق يەپ تويۇۋالسا بۇگۈن بۇنىڭ بىلەن ئۇۋ ئوۋلاش مۇمكىن ئەمەس، ــ دېدى سۇئتۇق ئايدىڭغا.

قىلىچ تۇلۇمچىلاپ سويۇلغان تۇلكە ئېرىسىنى ئاتقا غاجۇغلىدى. "تازا تولغان تۇلكە ئىكەن. نېمىدېگەن چوڭ-ھە! ساپسېرىق." دېيىشتى بىرنەچچەيلەن ئۇنىڭغا قاراپ.

ــ ئاۋۇ يەردە بىر توپ كېپىنك بار ئىكەن، ــ دېدى ئات چېپىپ كەلگەن بىر چېرىك. بۇنى ئاڭلاپ ھەممەيلەن دەس تۇرۇشتى. قىلىچ بۇركۇتنى بىلىكىگە ئولتۇرغۇزدى. ئۇلار ئاتلاندى...

دەرۋەقە، كەڭ ئوتلاقتا بىر توپ كېپىنك ئوتلاپ يۈرۈشەتتى. بىر تېكىسى بىر چەتتە بېشىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، ئەتراپقا قاراپ تىڭ-تىڭلاپ تۇرۇپتۇ. ئۇ بىراقتا غاز قانىتى بولۇپ كېلىۋاتقان ئاتلىق كىشىلەرنى كۆردى-دە، قۇيرۇقىنى شىپاڭشىتىپ بىر چۆگىلىدى ۋە ئاستىراق يۇگۇرۈپ يۇقىرى ماڭدى-دە، تۆت پۇتى بىلەن تەڭ قاتارغا ئۇچ قېتىم ئېگىز سەكرەپ قويۇپ تاغ ياقىغا قاراپ چاپتى. بۇنى كۆرگەن كېپىنكلەر قۇلاقلىرىنى دىڭگايتىپ قاراپ، ئاتلىغانلارنى كۆردى ۋە تېكىنىڭ كەينىدىن چېپىشتى. يىگىتلەر ئات سېلىشتى. ئىككى قانىتىنكى چېرىكلەر يىراق ئايلىنىپ كېپىنكلەرنىڭ ئالدىنى توستى. تېكە كەينىگە بۇرىلىپ توپنىڭ ئىچىگە كىرىپ باشقا كېپىنكلەر بىلەن بىللە ئارقىغا قاچتى، كېپىن ئالدىدىن كېلىۋاتقان ئوۋچىلارنى كۆرۈپ ئوڭغا، كېپىن سولغا بۇرالدى، يەنە ئاتلىغانلار: شۇنداق

قىلىپ كېيىكلەر يۈگۈرۈپ چۆگىلەۋەردى. ئوۋچىلارنىڭ ھالقىسى
بارغانسېرى كىچىكلەپ بارماقتا. كېيىكلەر بولسا ئايلىنىپ، ھەدۈمۈپ
يۈگۈرۈپ، ئاندىن قايتىپا يۈگۈرۈشىنى بىلمەي، پاراسىتان بولۇپ
كەتتى. ئېكە خۇددى داردىن سەكرىگەندەك ئىرغىپ ئىككى ئاتلىق
ئارىسىدىن ئۆتۈپ كەتتى. يەنە ئىككى كېيىك شۇنداق قىلدى.
ــ تېكىنى يەقتىش كېرەك! ــ دېدى سۈتۈق ئارسلانغا قاراپ.
ئارسلان تېكىنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ كەتتى. ھالقىدىكى كېيىكلەر
پىرقىراپ بېرىپ ئاستا توختىدى.
ــ ئوق! ــ دېدى سۈتۈق. ئۇ، قومدۇدىن ئوقنى ئېلىپ يانى
بەتلىدى. ئېلىك، ئايدىڭ، ئەركىن، قۇندۇزلار سۈتۈققا قوشۇلۇپ
ئوقيانى تەڭ ئېتىشتى. بىر كېيىك "پوك" چۈشتى، بىرسى بىرەر
غۇلاچ يۇقىرىغا تىك سەكرىدى-دە، ئازراق ئىرغاكلاپ بېرىپ
يىقىلدى، يەنە بىرى جايىدا ئاستا ئىككى ئايلاندى، كېيىن يەرنى
ئېلداپ، ئاۋۋال ئالدىنقى، ئاندىن كېيىن ئارقا پۇتلىرىنى ئاستا
پۇكۈپ، تامىقىنى يەرگە قويۇپ بويىنى سوزۇپ بەخرامان ئۇخلاۋاتـ
قاندەك ياتتى. ئۇنىڭ قورسىقىدا ساداق تىك سانجىلىپ تۇراتتى،
قالغان كېيىكلەر ھالقىنىڭ باشلىرىدىن ۋېزىلداپ ئىرغىپ ئوتۇپ
كەتتى...
يىگىتلەر ئاتلىرىدىن چۈشۈپ كېيىكلەرنى بوغۇزلىغىلى تۇردى.
يۇقىرى ئىرغىپ يەرگە يىقىلغان كېيىك تۇتقۇزمايلا خېلىغىچە سىگايان
پىرقىرىدى. يەنە بىرى قىمىرلىمىدى. ياۋاش ياتقان كېيىك بولسا،
بېشىدا تۇرغان ئاتلىقلارغا مۇلايىم قاراپ قويىدى ۋە پىچاق تۇتۇپ
يىقىلاۋاتقان "جاللات"قا ياۋاش مۆلدۈرلىدى. ئۇنىڭ چىرايلىق قارا
كۆزلىرىدىن "پىچىقىڭنى تارتساڭچۇ، مېنى ئامان قويساڭچۇ" دېگەن

يالۇۋرۇشنى ئىپادىلەيدىغان ئاجىز نۇر كۆرۈنەتتى. ئۇنىڭ كۆزلىرى ئەمدى چاقناپ تۇرمىدىغان ئويناقلىقىدىن قالغانىدى.

— ھاي! — دېدى ئاتىتا ئولتۇرغان ئايدىڭ ھاياجان بىلەن، — قويۇڭ قىلىچ، بوغۇزلىماڭ ئۇ بىچارىنى، كۆزلىرى بەك چىرايلىق ئىكەن. ئەنە قاراڭ، ئۇ سىزگە مۆلدۈرلەپ يېلىنۋاتىدۇ.

قىلىچمۇ كېيىكنىڭ كۆزلىرىگە قاراپ ئىككىلەنگەن بولسا كېرەك ئېھتىمالىم، پىچاقنى تۇتقان پېتى توختاپ قالدى ۋە پىچاقلىق ئوڭ قولىنى تىزىغا قويدى.

— ۋاي راسەي، كىشىنىڭ ئىچى ئاغرىيدىكەن، — دېدى يۇلتۇز. قۇندۇزمۇ ئۇنىڭغا قوشۇلدى:

— بىچارىلەرنىڭ باللىرى بولغىيدى، يېتىم بولۇپ قالمىسۇن.

— بەللى ئوۋچى قىزلار! كېيىككە ئىچى ئاغرىغان ئوۋچى بولمايدۇ، — دېدى سۇتوق كۈلۈپ.

— مەن ئوۋچىلىقنى ياخشى كۆرىمەن، لېكىن كېيىك بوغۇزلىغانىنى يامان كۆرىمەن، — جاۋاب بەردى ئايدىڭ.

— سىزمۇ ئاتتىڭىزغۇ؟ — دېدى قىلىچىڭ يېنىدا تۇرغان ئىلىك ۋە بىرىپ كېيىكنىڭ قورسىقىدا سانجىقلىق تۇرغان ئوقنى تارتىۋالدى، — مانا قاراڭ، بۇ كىمنىڭ ئوقى ئىكەن! — ئۇ ئوقنى ئات ئۇستىدىكى ئايدىڭغا سۇندى.

ئايدىڭ ئوقنى ئېلىپ ئۇنىڭ سېپىدىكى ئاي بەلگىسىگە قاردى ۋە ئوق ئۇۋىنىڭ ئىكەنلىكىنى بىلىپ، ئىككى مەڭىزى بىرئاز قىزاردى.

— مەن بۇ كېيىككە تېگىر دېمىگەنىدىم، — دېدى ئايدىڭ خىجىللىق بىلەن.

— ياشاپ كېتىمىز، پالۋان ئەزە. دۇشمەنگە ئوق ئاتقاندەك "مەن ئۇنىڭغا ئېگەر دېمىگەندىم" دەپ ئولتۇرمىغىز بولارمىز؟ — سۆزنى ئۇنىڭغا ئېگەر دېمىگەندىم" دەپ ئولتۇرمىغىز بولارمىز؟ — سۆزنى كۆپچىلىككە ئاراپ جەددىي يوسۇندا داۋام قىلدى، — ئېتىگىلاردا بولۇنكى، سىلەر مېنىڭ گېپىمگە كىرىسىلەر، مەن ئېتىگىلار دەپ بۇيرۇسام، مېنىڭ ئېتىمنىمۇ ھېچ ئىككىلەنمەستىن ئېتىپ ئاتىلىشىگىلار كېرەك، ئاتىسىلا ئەمەس، مەن ئات دېگەن ھەرقانداق ئادەمنىمۇ قىلچە ئىككىلەنمەستىن ئېتىشىگىلار كېرەك!

باشقىلار جىم بولۇپ قېلىشتى. سۇتۇق ئېتىنىڭ بوينىنى بۇراپ، ئايدىگىغا دېدى:

— ئەنە قارا، بىرسى كېلىۋاتىدۇ، — باشقىلارمۇ قاراشتى، — ھە، مانا بىزنىڭ ئارسلان. ئۇ يەنە بىر "بىچارە"نى ئېتىپ كەپتۇ.

— ئۇ "بىچارە" ئەمەس، — دېدى ئايدىڭ ئارسلاننىڭ ئېگىرى ئارقىسىغا غانجۇغىلانغان، ئۇزۇن قوش مۇگىزلىك بېشى ساڭگىلاپ تۇرغان تېكىنى ئوچۇق كۆرگەندىن كېيىن، — ئۇ كېيىكلەرنى باشلاپ قېچىپ بىزنى ئاۋارە قىلغان.

— ھە، ئەمدى خېلى بېقىن كەلدىڭىز. خوپ سىزىڭچە بولسۇن، — دېدى سۇتۇق، كېيىن ئۇ ئارسلاننى ماختىدى، — ئولجا ئاز ئەمەس، قېنى يىگىتلەر، كەتتۇق...

ئاتلىقلار ئۆستەڭگە يېتىپ كەلدى، توختاپ ئاتلىرىنى سۇغاردى، ئۆزلىرىمۇ يۇزلىرىنى يۇيۇشۇپ، سۇ ئىچىشتى. ئاندىن ئاتلىنىپ ئۆستەڭدىن ئۆتۈپ يۇقىرىلىدى...

— ئەنە كېيىك، توختايلى، — دېدى ئارسلان سول يانتىكى چەغلىقنى قولى بىلەن كۆرسىتىپ، پەس ئاۋاز بىلەن، — ھېكەچ كۆردىڭىزمۇ، ئەنە!

— كۆردۇم. قېنى، ئاستا قوشايلى.

ئۇۋچىلار بۆلۈنۈپ ئوك-سولغا ماڭدى. ئۇلار چىغلىق ئۆستىدە ئاران كۆرۈنۈپ تۇرغان مۇڭگۇز-قۇلاقلارغا قاراپ قويۇپ "چىمبە-رەك" ياساشقا ئالدىراپتتى...

مۇڭگۇزى كۆرۈنۈپ تۇرغان كېيىك بېشىنى بۇقىرى كۆتۈردى-دە، كېيىن چىغلاردىن ھالقىپ-سەكرەپ قاچتى. بۇل باشلىۋچى-نىڭ ئارقىسىدىن باشقا كېيىكلەرمۇ قاچتى...

بىر توپ كېيىك چىغلىقنىڭ ئۆ ياقىدا ئۇركۈپ قاچماقتا. ئالدى-دىكى تېكە قۇيرۇندەك چاپاتتى ۋە تۆت پۇتىنى تەڭ يەرگە ئۇرۇپ ئىرغىپ-ئىرغىپ توختايتتى؛ ئۇ ئارقىسىغا بۇرىلىپ، "ياغى" ھۇجۇمىنى ۋە ئۇيۇرنىڭ ئەھۋالىنى بىلمەك بولغاندەك شىڭتىپ قارايتتى ۋە يەنە سەكرەپ چاپاتتى. كېيىكلەرنىڭ قاتتىق قېچىشقا قاراپ ئۇۋچىلار چارىسىنى قورشاپ ھۇجۇم قىلىشتىن، قوغلاپ زەربە بېرىشكە ئۆزگەرتتى.

كېيىكلەر غۇيۇلداپ چاپماقتا، ئۇۋچىلار ئاتلىرىنى بولۇشقا قويۇپ بېرىپ، قوللىرىدا ئوقيا، نەيزە تۇتقان پېتى قوغلىماقتا...ئۇۋچىلار يېقىنلىشىپ كەلدى...سۈتۈك كېيىك توپىغا قارىتىپ ئوق ئاتتى، باشقىلارمۇ ئاتتى، كېيىك دومىلىدى. نەيزىلىرىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ كېيىكلەرگە يېقىن ئات چاپتۇرۇپ كېتىپ بارغان ئىككى يىگىت نەيزىنى تەڭ ئاتتى. يەنە ئىككى كېيىك دومىلىدى...

— ئاۋۇنى قاراڭ! — دېدى ئارسلان سۈتۈقنى ئېتىنىڭ بېشىنى تارتىپ، — ئاۋۇ تاغ باغرىدا بىرەر ئىش چىققان ئوخشايدۇ، — ئۇ كۆز-يېتىش تەرەپتىكى تاغ باغرىدا دەرەخلەر ئارىسىدىن بۇرۇقتۇم بولۇپ كۆتۈرۈلۈۋاتقان تۈتۈننى كۆرسەتتى.

— توختاڭلار! — دەپ ۋارقىرىدى سۈتۈق تۈتۈنگە قارىغان پېتى.

ئاتلىقلار توختىدى...
سۈتۈق چېرىكلەردىن ئىككىگە ئېتىلغان كېيىكلەرنى ۋە بۆر-
سۈتۈق چېرىكلەردىن ئىككىگە بۆلىنىپ كۆتۈرۈشنى تاپشۇردى. ئاتلىق
كۈتىنى ئېلىپ ئۆستەڭ بويىدا كۆتۈپ تۇرۇشنى تاپشۇردى. ئاتلىق
ئارقىسىغا ئانچۇغلانغان كېيىكلەر يەرگە چۈشۈرۈلدى...
ئوۋچىلار سۈتۈقتا ئەگىشىپ قۇتۇن چىغقان تاۋۇلغا قاراپ ئات
سالدى...

* * *

تاغدىن چۈشۈۋاتقان ئۆستەڭ بويىغا تىكىلگەن قارا ئۆيلەردىن
قويۇق تۈتۈن كۆتۈرۈلمەكتە. تۈتۈنلەر ئارىسىدىن گايدا لاۋۇلداپ
ئوتلار يالقۇنلايتتى. ئايالىلارنىڭ، بالىلارنىڭ قىقاس-سۈرەنلىرى
ئاڭلىناتتى. كالتەك-چوماق، پالتا-كەكە كۆتۈرگەن، باش-كۆزلە-
رىدىن قان ئېقىپ تۇرغان كىشىلەر قىلىچ-نەيزىلىك ئاتلىق كىشىلەر
بىلەن ئېلىشماقتا. بۇلارنىڭ تاغ ئارقىسىدىن كەلگەن ياسىمچىلار
ئىكەنلىكى مەلۇم ئىدى. سۈتۈقنىڭ سەپ ئالدىدا "ئۇر!" دەپ سوزۇپ
توۋلاپ بەرگەن بۇيرۇقى بويىچە، ھەممەيلەن ئات چاپتۇرۇپ كەلگەن
پېتى قىلىچ-نەيزىلىرىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ ياسىمچىلارغا ئېتىلدى...
كۆكلەكسىز بەستىلىك بەدىنى مستەك پارقىراپ تۇرغان، قوللىرى
يوغان، تېنى ئۈيۈلتاشتەك مەزمۇت، ئىشتانچاق، ئەمدىلەتمەن بۇرۇت
چىققان بىر يىگىت ياسىمچىلار بىلەن قاتتىق ئېلىشماقتا ئىدى. ئۇ
بىر تاش ئۈستىدە تۇرۇۋېلىپ قولىدىكى ئۇزۇن كالتەك بىلەن كەلگەن
ياسىمچىنى ئۇرۇۋاتاتتى. ئۇ، ھايت-ھۈيت دېگۈچە بىر ياسىم-
چىنى ئاتتىن دومىلاتتى. يەنە بىر ياسىمچى قىلىچىنى كۆتۈرۈپ
كەلگەندى، ھېلىقى يىگىت كالتەك بىلەن ئۇنىڭ قولىغا ئۇرۇپ
قىلىچىنى ئۇچۇرۇۋەتتى ۋە ياسىمچىنى ئاتتىن يۇلۇۋېلىپ بېشىدىن

تارتىلدۇرۇپ "ھايت" دەپ ئۇنىلۇك توۋلىغىنىچە تاتىلىدى، بىر مومايغاچنىڭ ئوچىغا بىلى بىلەن ئېسىلىپ، تاندىن "گۇپ" قىلىپ يەرگە چۈشتى. باسمىچىنى ئېتىۋاتقاندا يەنە بىر باسمىچى تاپتۇرۇپ كېلىپ ئۇنىڭ تارقىدىن قىلىچ ئۇردى...ئەسما، قىلىچ يىگىتكە تەگمەي، "چاق" قىلغان بىر تاۋاز بىلەن تەڭلا ئوچۇپ كەتتى. ئۇنى سۈتۈق ئوچۇرۇۋەتكەندى. سۈتۈق باسمىچىنىڭ قىلىچىنى ئوچۇرۇۋېتىپ ئۇنىڭغا قەھرۇغەزەپ بىلەن قىلىچ ئوردى. سول دولىسىدىن كىندىكىگىچە كېسىلگەن باسمىچى قاتتىق ۋارقىراپ يىقىلدى. سۈتۈق يەردىكى قىلىچنى قىلىچى بىلەن ئېلىپ يىگىتكە تاشلاپ بەردى ۋە "ئاتىلان" دەپ باسمىچىنىڭ ئېتىنى ئىشارە قىلىپ بۇرىلىپ كەتتى.

ئەنە، تارسلان ئىككى باسمىچى بىلەن ئېلىشماقتا. ئاتىلار ئايىغىدا ئىككى باسمىچى دومىلاپ ياتاتتى. ئۇ يۇقىرىراقتا ئوچ باسمىچىنىڭ سۈتۈققا ھۇجۇم قىلىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، تېخىمۇ غەزەپلەندى - دە، قەھرى بىلەن بىر قىلىچ سېلىپ ئېلىشىۋاتقان باسمىچىنىڭ بىرىنىڭ كاللىسىنى ئوچۇرۇۋەتتى ۋە قاچقان ئىككىنچى بىرىنى تاشلاپ سۈتۈققا يارەملىشىش كويىدا دەرھال ئۇ ياقىغا ئات سالدى. ئۇ، سۈتۈقنى دالدىغا ئېلىپ، باسمىچى بىلەن ئېلىشىپ كەتتى...نەيزىلىك بىر باسمىچىنى ئاتتىن يىقىتتى، ئۇنىڭغا يېقىنلاپ كەلگەن يەنە بىرسىنى سۈتۈق ياندىن ئۇرۇپ ئاتتىن دومىلاتتى. تارسلان قاچقان يەنە بىرسىنى قوغلاپ كەتتى. سۈتۈق ئوڭ ياقىدا كۆيۈۋاتقان بىر قارا ئۆيۈ ئالدىدا قولىدا ئۇزۇن كالتەك تۇتقان، قارا ساقاللىق، بەلىگە چىگە باغلىۋالغان گەۋدىلىك بىر كىشىنىڭ ئىككى باسمىچى بىلەن ئېلىشىۋاتقانلىقىنى كۆردى. قارا ساقاللىق كىشى باسمىچىنىڭ ئوچ

قېتىملىق زەربىسىنى ئۇرۇپ قايتۇردى، ئۆتمەچى قېتىم ئىككى باسمىچى ئىككى قىلىچنى تەڭ ئۇرغانىدى، قارا ساقال كالتەك بىلەن قىلىچ ئىككى قىلىچنى تەڭ ئۇرغانىدى، قارا ساقال كالتەك بىلەن قىلىچ لارنى توسۇپ كەينىگە ئىتتەردى. ئىككى تەرەپنىڭ كۈچى تاڭ تەركەشكەندە، قارا ساقال كالتەكنى تارتىۋالغانىدى. بىر باسمىچى ئاتتىن يېقىلىشىغا ئۇنى بىر كالتەك بىلەن ئۇجۇقتۇردى. ئاتتىن ئېگىشىپ يېقىلماي قالغان يەنە بىر باسمىچى ئۇنىڭغا ئۆتمەكچى بولۇپ ئوڭشاپ قارا ساقاللىقا قىلىچ كۆتۈرگەنىدى، ئۇنى سۆتۈق ئۆزىنى ئوڭشاپ قارا ساقاللىقا قىلىچ كۆتۈرگەنىدى، ئۇنى سۆتۈق ئۆز ئاتتىن دومىلاتتى. سۆتۈق يەردە ياتقان قىلىچنى ئۆز قىلىچى بىلەن ئىلىۋېلىپ ساقاللىقا تاشلاپ بەردى. قارا ساقاللىق كىشى ئاتلىنىپ سۆتۈقنىڭ كەينىدىن ئات چاپتۇرۇپ كەتتى.

ئوقيا بىلەن قوراللانغان ئايدىڭ ۋە باشقا قىزلار ئەرلەردىن قېلىشماي سوقۇش قىلدى. ئايدىڭ بىر قىزنى ئالدىغا ئېلىپ ئات چاپتۇرۇپ كېتىپ بارغان باسمىچىنى ئوقيا بىلەن ئېتىپ ئاتتىن يىقتى. ئايدىڭ قوغلاپ بارغىنىدا، ئارقا تەرەپىدىن دەل يۈرىكىگە ئوق سانجىلغان باسمىچى يەردە قىمىر قىلماي ياتاتتى. قىز بولسا ئاتتىن يىقىلغاندا ئاغرىپ كەتكەن دولىسىنى ئۇۋۇلاپ باش-كۆزى توپىغا مىلەنگەن هالدا يەردە ئولتۇراتتى. ئايدىڭ قىزنى ئارقىسىغا مىنگەشتۈرۈپ ئېلىپ ماڭدى.

ئەمدى جەڭنىڭ كۈچ سېلىشتۇرمىسى ئۆزگەردى. چارۋىچىلار ۋە پادىچىلار ئاتلىق ۋە قوللىرىغا قىلىچ-نەيزە ئالغان سۆتۈق ۋە ئۇنىڭ ئاداش-قولداشلىرى بىلەن بىللە باسمىچىلارغا شىددەتلىك زەربە بېرىشكە باسمىچىلار مۇداپىئىگە چۈشتى. قىلىچ بىر ئاتلىق باسمىچىنىڭ بېشىنى ئۈزۈپ تاشلاپ، سۆتۈقنىڭ يېنىغا كەلدى. ئۇ سۆتۈقنى ئاران تاپتى. "ئەمدى ئايرىلمايمەن" دېدى ئۇ ئۇچىدە. سۆتۈق

قانلىق قىلىچ كۆتۈرۈپ ئات چاپتۇرۇپ كېتىپ بارغان ئىلىكنى توختىتىۋالدى. قىلىچنى قىزلارنى باشلاپ كېلىشكە بۇيرۇدى. سۈتۈق باسمىچىلارنىڭ كۆچمە ئاجىزلاشقانلىقىنى، ئايالىلارنى، بالىلارنى قوتقۇزۇش لازىملىقىنى ئىلىكە ئېيتىپ تۇرۇاتتى، بۇزلىرى قارا ئىلانغان، باشلىرى ياغلىق بىلەن تېڭىلغان، كىيىملىرى يىرتىلغان قىزلار ئاتلىق بېتىپ كەلدى. سۈتۈق دەرھال بېرىپ سول بىلىكىنى تېگىۋالغان بولتۇزنىڭ ھالىنى سورىدى. بۇلتۇز "ھېچقىسى يوق" دېگەندەك كۆلۈپ قويدى. سۈتۈق ئۇلارنى باشلاپ، مومايـبوۋاي، بالاـچاقىلارنى ئارقىدا ساق قالغان بىر قارا ئۆيگە يىغىشقا باشلىدى. بالىلار يىغلىشىپ، ئانىلىرىنىڭ بويۇنلىرىنى قۇچاقلىۋالغانىدى، ئانىلار بالىلىرىدىن ئەنسىرەپ، جەڭ بولۇپ ئۆتكەن ياقتا قارىشاتتى...

ـ باسمىچىلار قاچتى! ـ دېدى ئىلىك تاغ باغرىدا ئات چاپتۇرۇپ چىقىپ كېتىپ بارغان بىر توپ باسمىچىنى كۆرسىتىپ.

سۈتۈق قىزلارغا بۇ يەردىكى قېرىـچۆرى ۋە كىچىك بالىلارنى ياخشى قوغداشنى تاپشۇرۇپ، ئىلىك ۋە قىلىچ بىلەن باسمىچىلار ياقتا چاپتى...

تىرىپىرەن بولغان باسمىچىلار تۆلكىدەك ئارقىسىغا قاراپ قويۇپ قېچىشماقتا. سۈتۈقلار قوراللانغان ئاتلىق چارۋىچىلار بىلەن بىللە باسمىچىلارنى قوغلىماقتا.... ھۇقۇيتىپ، قىلىچـنەيزىلىرىنى ھاۋادا ئويناتىپ چاپماقتا، ئۇلار بېقىنلاشتى...قىلىچـنەيزىلەر "چىكاـچوك، جىقاـجوق" قىلىپ، باسمىچىلار غەلىتەـغەلىتە ۋارقىراپ ئاتتىن ئۆرۈلمەكتە...كىيىملىرى يىرتىق، ئېتىغا ئوقيا تېگىپ يىقىلىپ، يۈزـباشلىرى قان ۋە توپىغا مىلەنگەن بىر باسمىچى ئورنىدىن تۇرۇپ

قوللىرىنى ئارقىسىغا تۆتۈپ پەرۋاسىز تۇراتتى. ئۇ: "قولۇڭدىن كەل-
گەننى قىل. سائا باش ئەگمەيمەن!" دەپ ۋارقىرايتتى. ئۇنىڭ
يېنىدا تۇرغان ھېلىقى كۆڭلەكسىز مىس بەدەن يىگىت ئۇنىڭ بېشىغا
قىلىچ كۆتۈرگەندى. ئەمدى يېتىپ كەلگەن سۈتۈق ئۇنىڭ
قولىنى تۇتۇۋالدى.

— جىگىرى بار يىگىت ئوخشايدۇ، — دېدى سۈتۈق يىگىتكە —
بەلكى ئۇ بىزگە كېرەك بولۇپ قالار.

يىگىت قىلىچىنى چۈشۈردى. باسمىچى يەنە شۇ تۇرقىدا تىك
تۇراتتى.

— بۇنى بىر چىرىككە تاپشۇرۇڭ! — دېدى سۈتۈق قىلىچقا، — ئامان
ساقلىۋۇن.

سۈتۈق يەنە ئات چاپتۇرۇپ كەتتى.

قىلىچ ئاتلىق چېپىپ كېتىپ بارغان بىر چىرىكنى توختىتىپ،
ئۇنىڭغا بايقى باسمىچىنى كۆرسىتىپ سۆزلىدى ۋە سۈتۈقنىڭ ئارقىسى-
دىن ئېتىنى قويۇۋەتتى.

سۈتۈق، قىلىچ ۋە مىس بەدەنلىك يىگىت بىرقانچە چىرىكلەر بىلەن
بىر ساينىڭ ئىچىگە كىرىپ بارسا، ئارسلان چىرىكلەر، چارۋىچىلار
بىلەن ئاتلىق توپلىشىپ تۇرۇشقانىكەن. سۈتۈق ھەيرانلىق بىلەن
ئارسلانغا قارىدى.

— قالغانلىرى تاغدىن ئېشىپ كەتتى، — دېدى ئارسلان كۈ-
لۈمسىرەپ ياقىسىدىكى ئېگىز تاغنى كۆرسىتىپ، — تاغ ئارقىسىغا ئۆتۈشكە
بولمايدۇ، كۈنمۇ پاتاي دېدى.

— خوپ، يانايلى، — دېدى سۈتۈق ۋە باشقىلارنى باشلاپ
ئارقىغا قايتتى...

— ئېتىك نېمە؟ — دەپ سوردى سۇتۇق ئاتلىق ئىككى چىرىك ئېلىپ كېتىپ بارغان ھېلىقى باسمىچىدىن.

— قوچقار.

— ئۆيۈڭدە كىمىڭ بار؟

— ئۆيۈم يوق، يېتىمەن.

— قەيەردە تۇرىسەن؟

— تاغامنىڭ مېلىنى باقمەن.

سۇتۇق ئويلاپ قالدى، "ھە، يېتىم بالا" ئىكەن دېدى ئۆزۈ-ئۆزىگە، كېيىن سوردى:

— بىز بىلەن كېتەمسەن؟

— قەيەرگە؟

— ئوردۇكەنتكە، ئۇ چوڭ شەھەر، بىلەمسەن؟

— ئاڭلىغان، بېرىپ باقمىغان. سىلەر سۆزەپ يۈرمەي مەشەدىلا چىپىپ تاشلاڭلار.

— ئۆلۈمدىن قورقمامسەن؟

— ئىتتىن قورققان گادای بولمايدۇ.

— قارا بۇنىڭ نوچىلىقىنى، راستلا قوچقاردەك باتۇر. مەيلى، بىز كېيىن سۆزلىشىمىز.

كەچ كىرىپ قالغاندى. سۇتۇق ۋە ئۇنىڭ يىگىتلىرى ئويلىمغان يەردىن يۇز بەرگەن بۇ ۋەقەدە قۇربان بولغان ساغىن ئاتلىق يىگىتنىڭ جەستىنى داغدۇغىلىق كۆمدى.

چارۋىچىلارنىڭ ئۆيلىرىگە باسمىچىلار ئوت قويۇۋەتكەچكە، قۇربان بولغان يىگىتنى يەرلىكىگە قويۇش ئۈچۈن تەييار ساندۇق تاپالمای، بىلەكتەك-بىلەكتەك ياغاچلارنى تېپىپ كېلىپ بىر-بىرىگە جۇپلەپ

تاختاي ياساشتي. تاختايىنىڭ ئۇستىگە قېلىن كىگىز ۋە يۇگۇن ئوۋلانغان كېيىك ـ جەرەنلەرنىڭ تېرىسىنى سېلىپ، يىگىتنى كىيىم-لىرى بىلەنلا ياخشىلاپ ئوراپ، ئۇنىڭ باش تەرىپىگە مىڭەن ئېتىنىڭ ئېگەر ـ جابدۇقلىرىنى ۋە ئوقيا، قىلىچىنى سېلىپ كۆتۈرۈپ دۆڭدە كولانغان ئورىغا قاراپ ماڭدى. سۈتۈق ئالدىدا، كەينىدىن بوۋايلار ئوتقاشنى ئىككى قولى بىلەن ئالدىغىراق قىلىپ كۆتۈرۈپ ماڭدى، ئارقىسىدىن تاختايىنى كۆتۈرگۈچىلەر ماڭدى. تاختا راۋانىنىڭ ئارقىسىدىن چېرىكلەر، چوڭ، كىچىك چارۋىچىلار ماڭدى. ئالقىنىنى جۇپلەپ، بەزىلىرى بىرنېمىلەرنى ئوقۇپ، بەزىلىرى ئۇن ـ تىنسىز بېشىنى سېلىپ تاغ ـ باغرىدا كۈن پاتقان مەزگىلدە ئۇزدۇرۇلغان بۇ دەپنە مۇراسىمى جىددىي تۈس ئالغاندى. كەڭ، چوڭقۇر كولانغان ئورىغا يېتىپ كەلگەن چاغدا، بومبا ساقال، سەل مۇكچەيگەن كىشى قولىدىكى ئوتقاشنى ئىككى قوللاپ ئېگىز كۆتۈرۈپ، ئاللىبىرنېمىلەرنى دېمەكتە ئوقۇپ ئورنى بىر ئايلىنىپ يەنە باياۋ تۇرغان ئۆز ئورنىغا ــ سۈتۈقنىڭ يېنىغا كېلىپ تۇردى. ئۇ توختىماي ئوقۇيتتى. ئاخىردا ئاۋازى ئۆچكەندەك جىمىپ قالدى ـ دە، سۈتۈقنى ئاردى. سۈتۈق بېشىنى لىڭشىتىپ قويۇۋەتتى، بومبا ساقال بوۋاي كۆچىلىككە مۇراجىئەت قىلدى:

ــ ناموبۇت، نامودرام، ناموساك ① ئۇلۇغ بۇتىساتۇا هەممىدىن ئۇلۇغ، ئۇ بىزنى يامان ئادەملەردىن دائىم قوغداپ تۇرىدۇ. مۇبادا

---

① هەرقانداق بۇددا نوملىرى "ناموبۇت، نامودرام، ناموساك" دەپ باشلىنىدۇ. بۇ "بۇنقا ئېتىقاد قىلايلى، بويسۇنايلى، راهىلارغا ئىخلاس قىلايلى" دېگەن سۆز.

بۇگۈن خان ئوغۇل ۋە بۇ يىگىتلەرنى دەل ۋاقتىدا ئەۋەتكەن بولسا، بۇ قاراقچىلار ئۆيلىرىمىزنى كۆيدۈرۈپ، نادەملىرىمىزنى ئۆلتۈرۈپ، ئات ـ كالا ۋە قويلىرىمىزنى قويماي ھەيدەپ كېتەتتى، جەڭنى قورغداش بولىدا چېرىكلەردىن بۇ يىگىت قۇربان بولدى. ئۇنى ئولۇغ بۇتساتۇا يېنىغا چاقىردى، — ئۇ قولىدىكى ئوتقاشنى ئورنىدىن ئېچىۋە قاپىتىپ بىر ئايلاندۇرۇپ چىقتى، — قېنى يىگىتلەر، باغرىڭ ساغمۇ تىنچ يانسۇن.

— ئەل ئامانلىقى بولىدا جان بەرگەن چېرىك ساغمىكىك ئورنى ئۇجماقتا بولسۇن! — بۇ ئورا بىردەمدىلا توپا بىلەن تولدۇرۇلدى، ئېگىزلەندى.

— قېرىنداشلار! — دېدى سۇتۇق يېڭى قەبرىگە توپا يۆلەپ بولغاندىن كېيىن، — ئازار چەكتىڭلار، چىقىمدار بولدۇڭلار. لېكىن سىلەر باتۇركەنسىلەر، بىز ھەرقانداق چاغدا بۇگۈنكىدەك ئۇيۇم ـ ئىتتىپاق بولۇشىمىز، چىدام ۋە غەيرەت بىلەن ئەلنى قوغدىشىمىز، ياغى ـ قاراقچىلارغا، باسمىچىلارغا بوزەك بولماسلىقىمىز، باش ئەگمەس ـ لىكىمىز كېرەك.

سۇتۇق چاروچىلارنىڭ باتۇرلۇقىنى ماختىغاندىن كېيىن باسمىچىلاردىن غەنىمەت ئالغان ئات ۋە قورال ـ يارىغلارنى ئۆي ۋە ئۆي ـ سەرەنجانلىرى كۆيدۈرۈۋېتىلگەنلەرگە بۆلۈپ بەردى. سۇتۇقنىڭ كىم ئىكەنلىكىنى بىلگەن چاروچىلار ۋە ئۇلارنىڭ بالا ـ چاقىلىرى، خۇسۇسەن قېرى بوۋاي ـ مومايلار كۆزلىرىگە ياش ئېلىشىپ، سۇتۇققا ۋە سۇتۇقنىڭ چېرىكلىرىگە يەكتىز بولۇپ تەشەككۈر بىلدۈرۈشتى.

ئۇۋۇ ۋە ئۇشتۇمتۇت بولۇپ ئۆتكەن جەڭدە چارچىغان سۇتۇق ۋە ئۇنىڭ چېرىكلىرى چاروچىلار بىلەن خوشلىشىپ گۈگۈمىنىڭ ئىچىگە

كىرىپ كېتىشتى...

*

*

*

كەچ كۈزنىڭ يېقىملىق كېچىسى، كۆكتە يېرىم ئاي دالىنى غۇۋا يورۇتۇپ تۇراتتى، يۇلتۇزلار بەس-بەس بىلەن كىمىر-چىمىر پارقىرايتتى. ئۆستەڭدە ئاينىڭ نۇرىنى ئەكس ئەتتۈرگەن سۇ شىلدىرلاپ ئاقماقتا. سۇ بويىدا ئوچ يەردە گۈلخان لاۋۇلدايتتى. چىرىكلەر گۈلخانغا ھە دەپ سۆكۈك تاشلاپ ئۇلغايتىپ تۇراتتى. ھەربىر گۈلخانىڭ يېنىدا قېپقىزىل چوغ ئۇستىدە ئۈزۈنسىغا ياغاچ ئۆتكۈزۈلگەن، باشسىز پۈتۈن كېيىكنى ئىككى كىشى ئىككى باشتا تۇرۇپ ئايلاندۇرماقتا. بىرسى ياغاچ چۆچەكتىن تۇز چاچماقتا. چاراسلاپ تۇرغان چوغ دۆۋىسى ئۈستىدە كېيىك كاۋىپى بارغانچە قىزىرىپ، ئەتراپقا مەززىلىك ھىدىنى چاچماقتا. ئۇيەر، بۇ يەردە كىشىلەرنىڭ قارىسى كۆرۈنەتتى. نەدىدۇ قىزلارنىڭ كۈلكىسى ئاكلانماقتا...

بىر گۈلخانىڭ ئۇياقىدا سۈتۈق، ئۈنىڭ ئىككى يېنىدا ئارسلان، ئىلىك ئولتۇراتتى. سۈتۈقنىڭ قارىسىدا بىر كىشى گۆشىپ ئولتۇرىدۇ. قىلىچ بىر چاپان ئەكلىپ سۈتۈقنىڭ دولىسىغا يېپىپ قويدى. ئاينىڭ يېرىم يورۇقى ۋە گۈلخان يالقۇنىنىڭ نۇرىدا ئۇلار چالا-پۇلا كۆرۈنۈپ تۇراتتى.

بايا تىن سۈتۈق بىلەن ئارسلان قوچقارغا جىق نەسىھەت قىلدى، ئۈنىڭ جاھىللىق قىلماسلىقنى، ئۇ ياقتىكى باشلىقلارنىڭ بۇغرالارنىڭ ئۈستىدە قىلغان سۆزلىرىنىڭ يالغان ۋە ئىغۋا ئىكەنلىكىنى سۆزلىدى، قوچقار خېلى بۇمشاپ قالدى.

— سەن بايا گۇناھكار ئەمەسمەن دېدىڭ، — دېدى سۈتۈق

توچقارغا قاراپ، ــ بىزنى نېمە بىلەن ئىشەندۈرىسەن؟

ــ مەن ئۇلاردىن ئەمەس.

ــ ئۇلار كىملەر؟

ــ ئۇلار سامانىلار.

ــ سەن كىمسەن؟

ــ مەن ئەمەنگانلىق، پادىچى. ئۇلار بىزنىڭ يەرلىرىمىزنى، بېسۇالغان. بىزدىن چېرىك ئېلىپ ئىشلىتىدۇ. ئەمەنگانلاردىن ئالغان چېرىكلەرنى مۇشۇ تاغنىڭ ئارقىسىغا قويىدى...

ــ سەن نېمىشقا باسمىچىلىققا قاتناشتىڭ؟

ــ بىزنى زورلۇق بىلەن ئەكەلدى. مەن ئادەم ئۆلتۈرمىدىم، بۇلاڭچىلىق قىلمىدىم.

ــ كەلگەنلەر قانچە كىشى ئىدىكەن؟

ــ مەن ساناپ باقمىغان، يۈزدەك كىشى بولۇشى كېرەك.

ــ ئوتتۇز يەتتە باسمىچى ئۇلگەن، ــ دېدى ئارسلان سۇتۇقا قاراپ، ــ ئاتمىشتەك باسمىچى قېچىپ كەتكەن ئوخشايدۇ.

ــ ئۆيۈڭدە يەنە كىملەر بار؟ ــ يەنە سورىدى سۇتۇق.

ــ ئانام، سىڭلىم بار.

ــ بىز بىلەن بىللە سامانىلارنى يوقىتىپ، تۇغقانلىرىڭنى قۇتقۇزۇشنى خالامسەن؟

ــ خالايمەن! ــ دېدى قوچقار جانلىنىپ، ــ چېنىم بىلەن خالايمەن. بىزنىڭ يۇرتتا ھەممە كىشى ئۇلاردىن قۇتۇلۇشنى خالايدۇ، ــ قوچقارنىڭ چىرايىدا ئۈمىدلىنىش كۆرۈندى. ئۇ كۆزلىرىگە لىققىدە ياش ئېلىپ، ئىككى قولىنى سوزۇپ، يېلىنغان ئاھاڭدا دېدى، ــ شۇنداق قىلغايلا تۆرەم. مەن خىزمەت قىلىمەن، مەن

يول بىلمەن، تاغلارنى بىلمەن...

سۈتۈق ئارسلان، ئىلىك بىلەن قارىشۇبلىپ دېدى:

— خوپ! بىز ساڭا ئىشەنمىدۇق. سەنمۇ بىزگە ئىشەن، بىزنىڭ دوستىمىز بول! — سۈتۈق قوپتى، ئاۋۇ ئىككىيلەنمۇ قويۇشتى. سۈتۈق قوچقارنىڭ دولىسىغا ئۇنىڭ قولى بىلەن چىنىك ئۇرۇپ دېدى — قوچقار يىگىت! راست دوست بولامسەن، يالغانمۇ، كېيىن كۆرەرمىز.

يىگىت ئۇنىڭ قولىنى كۆكسىگە قويۇپ بېشىنى ئەگدى.

— ھە، قانداقراق، يىگىتلەر؟ — دېدى سۈتۈق ئاستىغا بىرقانچە كېيىك تېرىسىنى سېلىپ، ئۈستىدىن چاپان-چاپىلار بىلەن ياتقۇزۇپ قويۇلغان ئىككى ياردار چىرىكنىڭ يېنىغا كېلىپ يېپىلغان چاپانلارنى قىمدىپ تۇرۇپ، — يارا گلار خېلى ئېغىرمۇ؟

— ھەشقاللا، — دېدى ئىككىيلەن ئاۋازىنى ئۈنلۈك چىقىرىشقا تىرىشىپ، — ھېچقىسى يوق.

— سېنىڭ بىلىكىڭ يارىلاندىمۇ؟ — سۈتۈق سول تەرەپتىكى يىگىتنىڭ يېپىلغان چاپىنىنى قايرىۋىدى، يىگىت ئۇنىڭ قولى بىلەن سول دولىسىنى كۆرسەتتى.

— جەددىي ئۇرۇشتا نەيزىنىڭ ئۇچى مۇرەمگە تېگىپ، قۇياقنىڭ يېگىنى يۇلۇپ چىقىپ كەتكەنىدى. كېيىن مۇرەمگە قىلىچنىڭ ئۇچى تېگىپ كەتتى، ھېچقىسى يوق.

— مېنىڭ دۇمبەمگە نەيزە ئۇچى كىرىپ ئازراق تېرىسىنى زەخمە قىلغان، — دېدى ئۇگدا ياتالمايى دۇم ياتقان يىگىت.

— ياخشى دەم ئېلىڭلار. سىلەر چوڭ خىزمەت كۆرسەتتىڭلار، — دېدى سۈتۈق ئورنىدىن تۇرۇپ.

ئىلىچ قوچقارنى باشلاپ كەتتى.
سۈتۈقلار ئۆستەڭنىڭ بويىغا كېلىپ گۈزەل كەچلىك مەنزىرىنى كۆزدىن كەچۈردى.
— نېمىدېگەن ئوبدان كېچە...! — دېدى سۈتۈق زوق بىلەن. ئۇ يەنە بىرنېمە دېمەكچى ئىدى، جاراڭلاپ چىققان قىزلارنىڭ ناخشا ئاۋازىغا قولاق سېلىپ توختاپ قالدى ۋە كۈلۈمسىرەپ، ناخشا ئاۋازى چىققان ياققا — ئۆستەڭنىڭ يۇقىرىسىغا ماڭدى.
ئايدىڭ، يۇلتۇز، قۇندۇزلارنىڭ شوخ ناخشا ئاۋازى پۈتۈن دالىدا جاراڭلىماقتا، تاغ چوققىلىرىدىن ناخشا سادالىرى قايتماقتا. ھەممە كۆگۈللۈك، تەبىئەت تېخىمۇ گۈزەللەشكەندەك. يېرىم ئاي گويا ئۇچلۇق باشلىرىنى ئېگىپ قىزلارنى تەبرىكلەپ، ئۇلارنىڭ قىزىل مەگزىلىرىگە نۇر چاقماقتا، بۇلتۇزلار تېخىمۇ بەكرەك چىمىرىلماقتا. چوڭ بىر يورۇق بۇلتۇز ئاي سىلەن بەسلىشىپ قىزلارنىڭ كۆزلىرىنى قاماشتۇرماقتا. لاۋۇلداپ-چاراسلاپ كۆيۈۋاتقان گۈلخان ئۇچقۇنلىرى ئاسمانغا چېچىلماقتا. كاۋاپ ھىدى، سۈنىڭ شىلدىرلىشى، قىزلارنىڭ ياكراق ناخشا ئاۋازى.... بۇلارنىڭ ھەممىسى كىشىنىڭ روھىغا سۈرىنچ بېغىشلايتتى.
تاغ باشىدا كۆز قىسىپ بۇلتۇر كۈلەر،
گۈل ئىچىدە يارىنى كۆرگەنمىدۇ.
ئۇن سىلىپ شوخ ساندۇلاچ قوشسا قوشۇق،
كۆيىمىگە مەنسىنى بىلگەنمىدۇ.

ئاي ساڭا باقۇر سىكار قاشىن تۇرۇپ،
كۆكلىگە ياقماس سۆزۈڭ ئايغانمىدىڭ.

بەرمە ئازار ئۇساڭا ئامراق ئادائش،
ياكى يۇلتۇزغا قاراپ تايغانمىدىك.

ئايمۇ، يۇلتۇزمۇ ساما ئەركىن قىزى،
ساڭا باقسا كۆڭلىنى يانداۋرمىسۇن.
دىلى نازۇك يۈرىكى چوغدەككىنە
بايقىماي سۆزلىرە "ئىسىت" دەپ قالمىغىل.

قىزلارنىڭ ناخشىلىرى توختاپ، كۈلكە ئاۋازلىرى ئاڭلانمىدى. سۈتۈقلار ئۇلارنىڭ يېنىغا كەلدى.

ــ نېمىدېگەن ياخشى ناخشا بۇ؟ ــ دېدى سۈتۈق قىزلارنىڭ يېنىغا كېلىپ كۈلۈپ، ــ مۇشۇنداق گۈزەل كېچىگە گۈزەل قىزلار-نىڭ شوخ ناخشىلىرى قوشۇلغاندا... ئاھ! ئەگەر قوشۇغچى بولسام...

ــ قوشۇغچى بولمىسىڭمۇ قوشۇغچىدىن قېلىشمايسىز، ــ دېدى ئايدىڭ ئورنىدىن تۇرۇپ سۈتۈقنىڭ سۆزىنى بۆلۈپ، ــ بۈلتۇر باغدا، كۆلنىڭ بويىدا ئېيتقان قوشۇغلىرىڭىز يادىڭىزدىن چىقمىغاندۇ؟

ئۇلار كۈلۈشكىنىچە گۈلخان ياققا مېڭىشتى...

گۈلخانىنى چۆرىدەپ ئولتۇرغان كىشىلەرنىڭ ئالدىلىرىغا ئايلان-دۇرۇپ تار، ئۇزۇن داستىخان سېلىنغان. داستىخانغا نان، قورۇلغان بۇغداي، قۇرۇت...لار چېچىلغان. بىرسى چوڭ چايجۇشتىن ياغاچ ئاياقلارغا چاي قۇيۇشتى، ئۇچ-تۆت كىشى لېگەن-لېگەنلەردە پارچىلانغان كېيىك كاۋىپى ئېلىپ كېلىپ داستىخانغا قويدى. ئۇلار ئىشتىها بىلەن گۆشكە تۇتۇش قىلدى...

ئىككىنچى قىسىم

دۆلەت قۇش قونىسا كېلىپ ساكا ئوغلان،
كۆرەڭ كالىمە، كۆزۈڭگە باق ياخشى ئويلان.
ئۆز ئىشىڭگە جاپا ئەمەس، ۋاپا قىلساڭ،
ئۆزەڭ كە تىرىك، روھىڭ كەتمەس، يوقتۇر ئارمان.

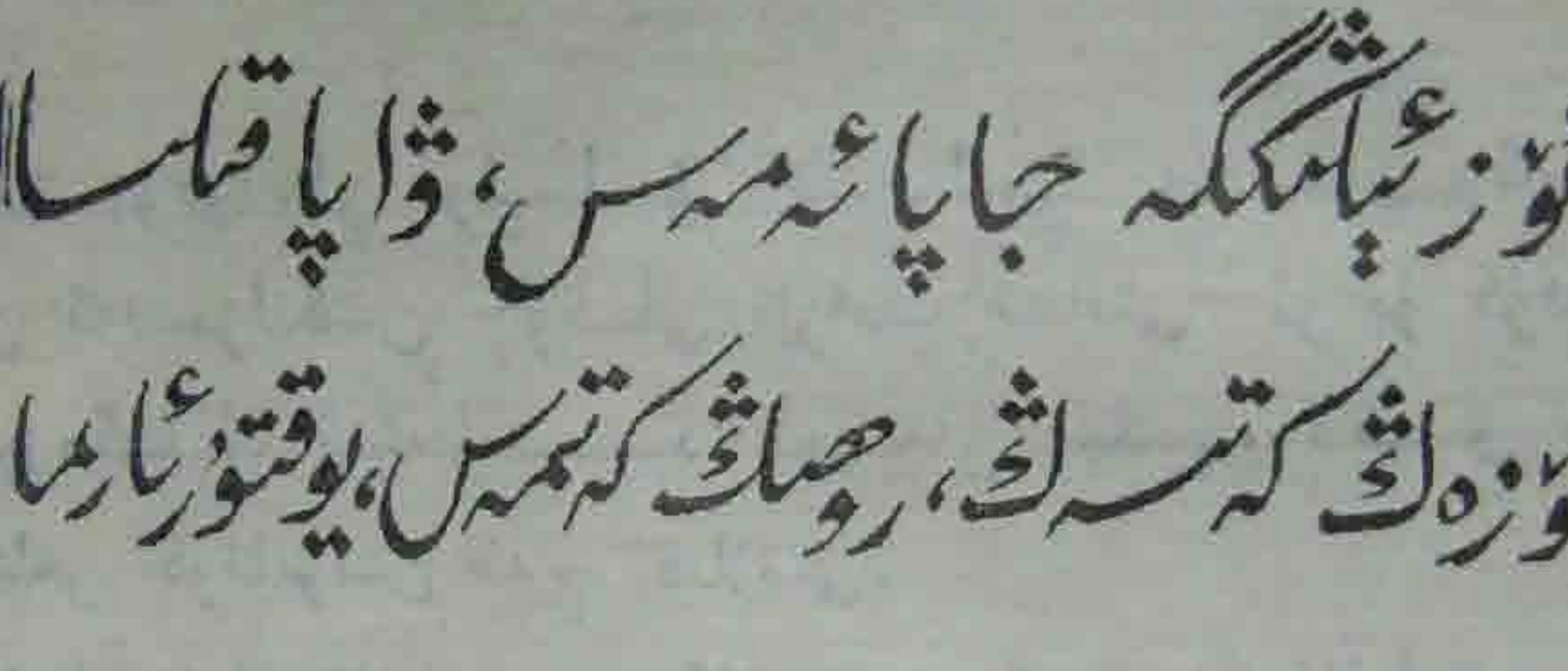

بەرىنچى باب

سۈباشىنىڭ ھېيلىسى

ئونىنچى يۈز يىللىقنىڭ كېيىنكى يېرىمى، زېمىستان كۈنلىرى. قېلىن ياغقان قاردىن كېيىنكى ئوچۇق ھاۋادا ئوردۇكەنت ئاق تاۋار ياپقاندەك پارقىرايتتى. جاھان تىپتىنچ، ايكىن، بۇ تىنچلىقنىڭ ئەتىكى گۈلدۈرماسنىڭ ئەلچىسى ئىكەنلىكىنى سۈتۈقلاردىن باشقىلار بىلمەيتتى.

ئوغۇلچاق بۈغراخان بولسا بۇ "تىنچلىق" پەردىسى ئاستىغا يوشۇرۇنغان ئەنسىزلىكتىن كۆڭلى ئارامسىزلىناتتى. ئۇ بۇ كۈنلەردە ئۆزىنىڭ بېرەكلىك ئىشخانىسىدا ئويچان مېڭىپ، قاتتىق خىيال سۈرۈش بىلەن كۈنلىرىنى كەچ قىلاتتى.

"...خانلىقنىڭ ۋارىسى... ئۇندىن كېيىن... ئاقىۋىتى نېمە بولار؟! يەنە كېلىپ ئۇ ئىنىڭنىڭ ئوغلى-دە! بولمىسا... ياق! باشقا قونغان دۆلەت قۇشنى ئۇچۇرۇۋېتىدىغان... ياق، بولمايدۇ. دۆلەت قۇشى قولدىن كېتىپلا قالسا، مېنىڭ مال-مۈلۈكلىرىم، يەر-زېمىنلىرىم، قۇللىرىم — ھۆلارنىڭ هەممىسى قولدىن كېتىدۇ. بېشىمچۇ؟!... بۇ هەممىدىن قورقۇنچلۇق... خانلىق، بايلىق، باش..."

خان ئوڭ قول بارماقلىرى بىلەن شالاڭ ساقىلىنى تاراپ، پەرىشان هالدا ئويلىنىپ، ئۆيىنىڭ پەنجىرىسىدىن سىرتقا ئەلەڭلەپ قاراپ، قورقۇنچلۇق چىگىش خىيالىنى يېشەلمەي قىينىلاتتى. ئۇنىڭ كۆز

ئالدىدا يەنجىرىنىڭ كۆزىنىكىدىن ھەر خىل سۈرەتلەر كۆرۈنمەكتە...
ئەنە سۈتۈق، ئۇ مىكىلىغان ئاتلىق چېرىكلەرنىڭ ئالدىدا بوز ئارغىماقنا
مىنىپ، قىلىچىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، سۈرەن سېلىپ ئوردۇغا چاپتۇرۇپ
بېسىپ كىرىۋاتىدۇ...سۈتۈق، ئۇنى توسقان ئىككى قاروقچىنىڭ بېشىنى
چېپىپ تاشلىدى...مانا، چوڭ-كىچىك پۈتۈن ئوردۇ ئەمەلدارلىرى
بىلىنى پوكۇپ تازىم قىلغىنىچە بېشىنى كۆتۈرۈشكىمۇ جۈرئەت قىلالماي
تىرىلىپ تۇرماقتا... قاچان ياسالغان دارلار بۇ؟ قويۇلغانا ئالدىدىن
تاكى قوۋۇقىچە قاتار ئىككى رەت دار، ھەربىرىدە بىردىن ئادەم
تېنى ئېسىقلىق تۇرماقتا... ئەنە، سۈتۈق تەختتە ئولتۇرۇپ، خانىنى
سوراق قىلماقتا... ئەنە، قوللىرى باغلاقلىق خان دار ئالدىدا
تىترەپ تۇرماقتا...

— كەچۈرگەيلا ئۇلۇغ خاقان! — دېدى بىر تونۇش ئاۋاز ئىشىك
ئالدىدا.

خان چۆچۈپ بۇرالغاندى، تازىم قىلىپ تۇرغان ئوردۇبېشىنى
كۆردى.

— كەچۈرگەيلا، سۇباشى...

— ھە، كىرسۇن.

ئوردۇبېشى تازىم بىلەن يەر ئاستىدىن خانغا قاراپ ئازقىسچە
مېڭىپ چىقىپ كەتتى. خان پىشانىسىدىكى تەرلىرىنى سۈرتۈپ،
ئۆزىنى تۇزەشتۈردى ۋە پەرىشان ھالىنى يىغقان بولدى...

* * *

خان ئىشخانىسىنىڭ يان تەرىپىدىكى ئۆيدە سۈتۈقنىڭ ئانىسى
تەركىن بېگىم كارىۋاتتا يانپاشلاپ ياتاتتى. دېدەك قىزلاردىن بىرى
ئۇنىڭ پۇتلىرىنى ئۇۋۇلىماقتا. يەنە بىر قىز خۇنچىدا بىر چىنە چاي

ئەكسىچە، كارىۋاتنىڭ باش بېقىدىكى كىچىك شىرەگە قويىدى.

تەركىن بېگىمنىڭ سىگلىسى گۈللەيلى ئالدىراپ كىردى ۋە بىرنېمە دېمەكچى بولۇۋىدى، تەركىن بېگىمنىڭ پېشىدا كىشى بارلىقىنى كۆرۈپ تېگىرقاپ قالدى.

ــ قىزلار، چىقىپ تۇرۇڭلار، ــ دېدى گۈللەيلىنىڭ قىياپىتىدىن بىرئېمىنى سەزگەن تەركىن بېگىم ۋە قوپۇپ كارىۋاتتا ئولتۇردى.

گۈللەيلى قىزلارنىڭ ئىشكتىن چىقىپ كېتىشىنى كۈتۈپ تۇردى ۋە:

ــ خان ئاچا! ئۇلار يەنە كېلىشتى، ئىشخانىسىغا كىرىپ كەتتى، ــ دېدى.

ــ بۇ يوشۇرۇن سىرنى بىلىش يەنە ساڭا قالدى، سىگلىم پەخەس بول، لېكىن سىرنى بىلگىن.

ــ بۇنى ماڭا تاپشۇرۇۋېرىڭ، خان ئاچا.

گۈللەيلى ئاۋايلاپ ئىشخانا تەرەپتىكى تامغا تارتىلغان گىلەمنىڭ ئارقىسىغا ئۆتۈپ كەتتى.

بۇ چايدا بىر ئىشنىڭ بولۇپ، ئۇ ئېچىلمايدىغان بولغاچقا، بۇ تەرىپىگە گىلەم تارتىپ ئېتىۋەتكەن. گىلەم بىلەن ئىشنىڭ ئارىلىقىدا بىر گەزچە بوشلۇق بار ئىدى. گۈللەيلى شۇ بوشلۇقتا ئىشىككە قۇلىقىنى بېقىپ، ئۇلارنىڭ گەپ ـ سۆزلىرىنى دىققەت بىلەن ئاڭلىماقتا ۋە ئاڭلىغانلىرىنى ئۇنتۇپ قالماسلىق ئۈچۈن بىر ـ بىرلەپ ئىچىدە تەكرارلىماقتا ۋە ئۆيگە ئۆچمەكتە...

* * *

خان ئۆز ئىشخانىسىدا سۇباشى ۋە ئوردۇبېشى بىلەن پەس ئاۋازدا سىرلىق سۆزلەشمەكتە ئىدى. قىپقىزىل چوغدەك چىرايلىق

بېزەلگەن كەلگۈسىنىڭ سىرتىغا تولۇق قورالـلانغان قارۇغچىلار قويۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ئېھتىياتچانلىقنى خاتىرجەملىكتىن ئۈستۈن ياقتا قاراپ ـ قاراپ قويياتتى.

ـ ئوت بىلەن ئويناشماقچىمىز، بوراەرلەر ـ دېدى خان بېشىنى مەنىلىتماستىن كۆزىنى نۇقۇت بىلەن ئىككىسىگە توغرىلاپ ـ ناۋادا ئۈشمىز ئوگىدىن كەلمىسە، كۈل بولۇپ كېتىمىز.

ـ ئىش ئوگىدىن چىقىدۇ، خاقانىم! ـ دېدى ئوردۇبېشى ھەييارلىق بىلەن كۆز ئويناتىپ، ـ بۇ ئوت قانچە چوڭ بولسا، ئۇنىڭ بىلەن ئوينايدىغان كۈچىمىز ئۇنىڭدىنمۇ چوڭ. كىم كۈل بولىدىغانلىقنى بىز يېقىن ئاردىدا كۆرىمىز. كۈلنى بىز كۆككە سورۇيمىز.

ئۇ ماختانچاقلىق بىلەن خىرقىراپ كۈلدى، كېيىن خانىنىڭ ئالايغان كۆزىگە قاراپ دەرھال توختاپ قالدى.

ـ شۇنداق، ئۇلۇغ خاقانىم، ـ دېدى سۇباشى، ـ بۇ ئويۇنـ دىغان ئىش ئەمەس، شۇڭا بىز پۇختا تەييارلىق قىلىدۇق. ئەمدى چاپسان ھەرىكەت قىلمىساق، كېچىكىپ قالىمىز. سۇتۇق ئاتۇشقا كەتكىلى بىرقانچە ئاي بولدى. ھازىر ئۇ يەردىكى چوڭ ھويلىدا ياردى ـ كەلدى جەق، دەيدۇ. ھويلىغا ئۆز كىشىلىرىدىن باشقىنى كىرگۈزمەيدىكەن. مېنىڭ چامامدا ئۇ چوقۇم چوڭ ئىشقا تەييارلىق قىلىۋاتىدۇ...

ـ سىلەرنىڭ تەييارلىقىڭلار قانداق؟ ـ دېدى خان ساقلىنى ئوڭ قول بارماقلىرى بىلەن تاراپ.

ـ تاغدىكى قورالـلىق "باسمىچىلار"دىن بىر تۈركۈمى كېچىسى ئاتۇشقا كېلىپ، چوڭ ھويلىغا باستۇرۇپ كىرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن...

ـ باسمىچىلار؟!

— شۇنداق، "باسمىچىلار" ئۆزلىرىگە سادىق چىرىكلەردىن تەيىار-لاندى. باشلىقۇچى — يۈزباشى، ئۇ بارىنەك كۈچلۈك ھەم چەبدەس كىشى.

— يۈزباشى چەبدەس يىگىت، كېچىن ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك خىزمەت بېرىشكە ۋەدە بېرىلىدى، — خىرقىراپ كۈلدى ئوردۇ-بېشى، — ئۇنىڭمۇ ھايات تۇرۇشى... ئۇ مۇھاشى تۈگۈل، تۈمەن-باشى بولۇشىمۇ مۇمكىن. ئەمما بۇ دۇنيادا ئەمەس، ئۇ دۇنيادا...، — ئۇ يەنە كۈلدى.

— ئىشنى قاچان باشلىساق دەيسىلەر؟

— مۇشۇ ئاينىڭ ئون بەشىنچى كۈنى، تۈن يېرىمىغا تاكتاك ئۇرغاندا، — جاۋاب بەردى سۈباشى.

— بۈگۈن ئايغا ئون ئىككى، دېمەك ئىندىنغا؟

— شۇنداق، ئۇلۇغ خاقان، ۋاقتىنى چىڭ تۇتمىساق بولمايدۇ. خان ئاستا ئورنىدىن قوپتى، ئۇ ئىككى قولىنى كەينىگە تۇتۇپ ئايلانماقتا. ئۇ ئايلىنىپ كېلىپ، ئارقىسى بىلەن دېرىزىگە يۆلىنىپ، قوللىرىنى مەيدىسىدە قوۋۇشتۇرۇپ چوڭقۇر ئويلاندى...

— خوپ، قارارىمىز شۇنداق بولسۇن! — دېدى خان ۋە بېشىنى كۆتۈرۈپ ئالدىغا بىرنەچچە قەدەم ماڭدى، — ئىشنى پۈختا سەرەمە-جانلاشتۇرۇش كېرەك، مەن سىلەرگە ئىشەنىمەن.

ئىككىسى ئورنىدىن قوپۇشتى...

* * *

گۈللەيلى گىلەم كەينىدىن چىققاندا تەرىكىن بېگىم قارۇغىنىڭ توغرۇلىۋەتكەن بىلەن باشلىرىنى يېقىن ئىگىپ سىرلىق سۆزلەشمەكتە ئىدى. ئۇلار سۆزلىرىنى توختىتىپ گۈللەيلىگە قارىدى. ئۇ، ھېلى

بىرسى تۇتۇۋالىدىغاندەك چۆچۈپ، ئارقىسىغا قارىۋېلىپ قويۇپ هودۇقۇپ كەلدى-دە:

— ۋاي خان ئاچا، ئىش يامان، بۇ جاللاتلار پەيلىنى بۇزۇشتى! — دېدى.

— هودۇقما، بېرى كەل، ئولتۇر، — دېدى تەركىن بېگىم گۈللەيلىنىڭ تىنچلاندۇرۇپ.

گۈللەيلى ئۇنىڭ يېنىغا ئولتۇردى. ئەمما ئەنسىزلىنىپ ئۆپكىسىنى باسالمايتتى.

— قېنى سۆزلە! — دېدى تەركىن بېگىم گۈللەيلى تەرەپكە بېشىنى ئېگىپ — ئۇلار نېمە قىلماقچى؟

— ۋاي خان ئاچا... ئۇلار خان ئوغۇلنى... ياق، ئېغىزىم بارمايدۇ، بەك قورقۇنچلۇق، ئۇنى قۇتقۇزۇش كېرەك.

— هە! شۇنداقمۇ تېخى، — دېدى توغرۇلبەگ غەزەپلىنىپ قوپۇپ كېتىپ، — بۇ دۆيۈزلەرنىڭ ئەدىبىنى ئۆزەم بېرىمەن.

— ئولتۇرۇڭ توغرۇل، — دېدى تەركىن بېگىم قارۇغباشىنى بېسىپ، — ئەقىل بىلەن ئىش قىلغۇلۇق. خوش، سۆگلىم، نېمە گەپ؟ تەمتىرىمە، بىر-بىرلەپ سۆزلىگىن، — دېدى تەركىن بېگىم كاردۇاتنىن پۇتىنى چۈشۈرۈپ، چۆچۈگەن ۋە بىئارام بولغان قىياپەتتە، — ئۇلار قاچان هەركەت قىلماقچى؟

— مۇشۇ ئايىنىڭ ئون بەشىنچى كۈنى، تۈن يېرىمىغا تاكىتاك ئۇرغاندا.

— قانداق قىلىپ؟

— يالغان باسمىچىلار ئاتۇشتىكى چوڭ هويلىغا باستۇرۇپ كىرمەكچى.

ـــ هه، هه... ئامىتابا، ـــ دېدى ئانا چۆچۈپ، ـــ بۇگۈن ئايغا ئون ئىككى، ئۆگۈن، هه، ئىندىن ئون بەش. ئۇن بېرىمدا... چاللاتلار...

تەركىن بېگىم قوشۇمىسىنى تۈرۈپ تەكچىگە قويۇلغان ئالتۇن هەل بىرىلگەن بۇتساتۇانىڭ ئالدىغا كېلىپ كۆزىنى قەيەرگىدۇ تىكىپ جىم بولۇپ قالدى. ئۇ ئالقىنىنى جۇپلەپ، ئىچىدە ئېمىدۇ بىرنېمىلەرنى ئوقۇيىتتى. گۈللەيلىمۇ خۇددى شۇ تەرزدە "ئامىتابا"نى تەكرارلاپ، خان ئانىغا تەلمۈرۈپ قاراپ تۇراتتى.

ـــ ئىش چوڭ ۋە ئالدىراش، ـــ دېدى تەركىن بېگىم بۇرىلىپ گۈللەيلىگە قاراپ ۋە خىيالىدىن خۇلاسە قىلىغاندەك كەسكىن سۆزلىدى، ـــ ئەھۋالنى دەرهال سۇتۇققا يەتكۈزگۈلۈك.

ـــ مەن هازىرلا ئاتۇشقا چاپاي خان ئاچا، ـــ دېدى گۈللەيلى جىددىي قىياپەتتە.

ـــ سەن يالغۇز بارامسەن؟

ـــ مەن ئىشەنچلىك يىگىتلەردىن قوشاي، قېنى يۈرۈڭ، ئاتلارنى تاللايلى، ئىچكى ياقتىن يارەم قىلىشقا مەن قارۇغچىلار بىلەن تەييار. قارداشلار بىلەن مەسلىھەتلىشىپ قويغانمەن. خان ئوغۇل چاپسان هەركەت قىلسۇن. هەركەت ۋاقتىنى ماڭا خەۋەر قىلىپ قويسىلا بولدى.

ـــ خوپ، گۈللەيلى، ئىشەنچلىك يىگىتلەردىن ئىلىپ قارائۇغۇ چۇشۇشى بىلەنلا مېڭىڭلار، تاغ ئاشماي ئىت يولى بىلەن ماڭساڭلار يېقىنراق، سەن چاپسانراق قايتقىن.

ئىككىنچى باب

قارا كىيىملىك ئادەم

يېرىم ئايدىك كېچە، ھەممە ياق جىمجىت، يىراقلاردا گايى-گايدا ئىتلارنىڭ ھاۋشۇشلىرى ئاڭلىنىپ قالاتتى. ئارىلاپ ھۇقۇش "ھۇ"لىماقتا. قومالىتاغ ئىت يولىنىڭ ئاغزى ئالدىدىكى سايدا يىراقتىن ئىككى قارا كۆرۈندى. ئۇزۇن ئۆتمەي ئاتلارنىڭ دۇپۇرلىگەن ئاياغ ئاۋازى ئاڭلاندى... ئەنە، ئاي يورۇقدا يېرىم ياتا كۆرۈنگەن ئاتلىقلار چاڭ كۆتۈرۈپ چېپىپ كەلمەكتە. ئالدىدا قارا ئارغىماقتا مىنگەن، ئۇزۇن قارا كىيىم كىيگەن، يۈز-بېشىنى قارا رومال بىلەن ئورىغان بىر ئادەم؛ ئۇ ئارغىماقتا مەدەت بەرگەنىدەك ئالدىغا ئېگىشىپراق بولۇشىغا چاپاتتى. ئۇنىڭ چاقنىغان كۆزلىرى ئەتراپقا قاراپ قويىدۇ. ئۇنىڭ بەل قۇرۇلۇشىدىن ۋە بېشىدىكى قارا ياغلىقىدىن ئايال كىشى ئىكەنلىكى بىلىنىپ تۇرۇپتۇ. ئارقىدا ئون-يىگىرمە غۇلاچ يىراقلىقتا بەستىلىك كەلگەن بىر چېرىك تورۇق ئېتىنىڭ ئۈستىبېشىدا قامچا ئويناتقىنىچە چاپتۇرۇپ كېلەتتى. ئۇنىڭ قالپىقىغا قادالغان كىچىككىنە سىرىق بايراق شامال تەپتىدىن دارقىراتمىدەك تىترەيتتى. ئاخىر ئۇلار ئىت يولىنىڭ ئاغزىغا كىرىپ كەتتى...

ئاستىن ئاتۇشتىكى ئېگىز تام بىلەن قورشالغان چوڭ ھويلا. سۇتۇق قۇمباغ كەنتىگە جايلاشقان بۇ ھويلىنى پاخشى كۆرەتتى. قۇمباغنىڭ

ئەنجۇر ۋە ئانارلىق باغلىرى، شوخ بالىلىرى، نەغمە-ناۋا، هويلىغا يېقىنلا يەردە هەپتىده بىر بولىدىغان هوگا-سۇرەنلىك بازار ئۈنى قۇلىقىنى تۇرۇاتتى. شۇڭا سۈتۈك ئوردۇ يېشىدىكى باغلىق هويلىدىن زېرىكىپ، مەشەگە كېلىۋالغاندى. سۈتۈك بۇ دۇرەم ئاغىنىلىرى بىلەن بۇ يەرگە كەلگىلى ئىككى-ئۈچ ئاي بولۇپ قالدى. ئەمما، بۇ نۆۋەت كېلىشى بىكار ئەمەس ئىدى.

دوستلىرى بىلەن غارغا بېرىپ ئەبۇ نەسىر سامانىنىڭ ئارقىسىدا ئۇرۇپ قېلىپ كەتكەن كەپتەكى قاراپ ناماز ئوقۇشقىمۇ ئۇرۇپ قېلىپ ئۇلگۈرەتتى. گايىدا ئۇ ئەبۇ نەسىر ئۆگتىپ تەرىپىلگەن ئىمامنىڭ ئۇلگۈرەتتى. گايىدا ئۇ ئەبۇ نەسىر ئۆگتىپ تەرىپىلگەن ئىمامنىڭ هويلىسىغا بېرىپ جامائەت بىلەن بىللە جۈمە ناماز-نىمۇ ئوقۇپ كېلەتتى. سۈتۈقنىڭ تەشەببۇسى ۋە باشلاپ بېرىشى بىلەن بۇ يۇرتتا مۇسۇلمان بولغانلار خېلى كۆپەيىپ قالغاندى. بۇنىڭدىن نارازى بولغانلارمۇ بار ئىدى، بىراق ئۇلار سۈتۈقتىن هەزەر قىلىپ بېرنېمە دېيەلمەيتتى. لېكىن، سۈتۈقنىڭ بۇ دۇرەم ئاتۇشقا كېلىشى بۇ ئىشلار ئۈچۈنلا ئەمەس ئىدى.

سۈتۈق تولارا كىشىلەر ئارىسىدا يۇرۇپ ئەلنىڭ هالىنى، تەلىپىنى ئۇقتى ۋە قولىدىن كەلگەن بەزى ياخشىلىقلارنى قىلدى. پۇقرالارنىڭ بۇرۇن "خان ئوغۇل" دەپ زورمۇزور هۇرمەت قىلىشى ئەمدى سەمىمىي هۇرمەتكە ئايلىنىشقا باشلىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ ئاغىنىلىرىنىڭ توپىنى بارغانچە كېڭەيتتى. ئاهالىنىڭ مۇسۇلمان بولۇۋاتقان قىسمى بۇنداق كېڭەيىشتە ئاساسىي مەنبە ئىدى. "يۇز باتۇر" دەپ ئاتالغان ئىشەنچلىك بىۋاسىتە دوستلىرى چېرىكچە ماهارەتنى پۇختا ئىگەللەپ، قىلىچۋازلىق، نەيزىۋازلىق، ئوقيا ئېتىش، يەككىمۇ-يەككە ئېلىشىش، ئات ئۈستىدە ماهارەتنى قاتارلىق جەهەتلەردە يۇقىرى

ماھارەتلىك باتۇرلاردىن بولۇپ يېتىشىپ، ئاخىلىق ئۇنۇشقىلى كۆچ بولۇپ قالماقتا ئىدى. ئارسلان بىلەن ئىلىك ئىككىسى ئۇلارغا بۇيرۇسقۇچى باشچىلىق قىلاتتى، باتۇرلارغا مەسۇئۇل تەربىيە ۋە چېرىكچە مەشىق ئۆگىتىشتە ياشانغانلىقىغا قارىماي چوڭ كۆچ كۆرسەتمەكتە ئىدى. سۈتۈقتىك ۋاستىلىك دوستلىرىمۇ خېلىلا ئاۋۇلماقتا ئىدى.

ئۇ يەنە ئىككى چېرىك كۆچنى پۈتۈنلەي ئۆز قولىغا قارىتىتى: بىرى — ئۇستۇن ئاتۇشتا تۇرغۇچى مىڭلىق چېرىك قىسىم — بۇ قىسىم ياشلاردىن ئالىلاپ ئۇيۇشتۇرۇلغان بولۇپ، خانلىقنى — ئوردۇنى قوغداش ۋەزىپىسىنى ئۇستىگە ئالغانىدى. مىڭباشى چەبەر بولسا خان ئوغۇلغا سادىق، ئۇنىڭ خانلىق مىراسنى قولغا ئېلىشنى قوللىغۇچىلاردىن بىرى ئىدى. مىڭباشى ئىلگىرى باتۇرتاغنىڭ قول ئاستىدا چېرىك بولغان، ئۇنىڭ ياخشى تەربىيىسىنى ئالغانىدى، ئۇ باتۇرتاغنىغا چوقۇناتتى. سۈتۈق باتۇرتاغا بىلەن بىللە مىڭباشىنى كۆندۈردى. ئۇرۇش ھالىتى يۈز بېرىپ قالغۇدەك بولسا، مىڭباشى دەرھال ھەربىكەتكە كېلىپ سۈتۈق تەرەپتە تۇرىدىغان بولدى. يەنە بىر كۆچ — ئوردۇ قارۇغچىلىرى ئىدى. بۇ خاننى ساقلايدىغان بۇاستە كۆچ بولۇپ، تەجرىبىلىك چېرىك ئەمەلدارلار ۋە كۆچلۈك چېرىكلەردىن تەشكىل قىلىنغان بەش يۈز كىشىلىك جەڭگىۋار قوشۇن ئىدى. "تۆمۈر قوشۇن" دەپ نام ئالغان بۇ قىسىمغا سۈتۈقنىڭ "ئاكىسى" توغرۇلبەگ باشچىلىق قىلاتتى. توغرۇلبەگ سۈتۈقنىڭ دادىسى بازىر قاراخاننىڭ بىر قەدىناس دوستى — تۇمەنباشىنىڭ ئوغلى ئىدى. دادىسى جەڭدە ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىن، ئۇنى بازىر قاراخان بېقىپ چوڭ قىلدى، چېرىكچە ئىشتا يېتىشتۇردى، سۈتۈق ئۇنى "ئاكا" دەپ ئاتايتتى. بازىر قاراخان ۋاپات بولۇش

ئالدىدا توغرۇلنى تەركىن بېگىمنىڭ سىڭلىسى گۈللەيلىگە ئۆيلەندۈرۈپ قويغاندى ۋە قارۇغباشى قىلىپ تەيىنلىگەنىدى. دۇرۇپ توغرۇلبەگ بولسا تەركىن بېگىمنى ئۆز ئانىسىدەك قەدىرلەيتتى، سۈتۈقنى بولسا تېخىمۇ ياخشى كۆرەتتى. توغرۇل ئوغۇلچاق بۇغرا خانىنىڭ خانلىقنى خان ئوغۇلغا تاپشۇرۇپ بەرمەيۋاتقانلىقىغا نارازى ئىدى. بولۇپمۇ خانىنىڭ خان ئوغۇلغا قارىتىلغان سۈيىقەستلىك ھەرىكىتىنى سېزىشكە باشلىغاندىن كېيىن، ئۇ خانغا تېخىمۇ ئۆچ بولۇپ كەتتى. قارۇغباشى تەركىن بېگىم بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، سۈتۈققا تۇيدۇرماي تەييارلىق قىلىشقا باشلىدى. ئۇ، قول ئاستىدىكى ئەمەلدارلار ۋە چېرىكلەرنى خان ئوغۇل ئۇچۇن تەربىيىلەپ كەلدى. بۇ قېتىم سۈتۈق ئاتۇشقا كېتىش ئالدىدا توغرۇل تەييارلىق ئەھۋالىنى ئېيتقاندا سۈتۈق بەك خۇش بولۇپ كەتتى. توغرۇلبەگنىڭ ئاچقۇچلۇق پەيتتە سۈتۈق تەرەپتە قاتتىق تۇرۇشى تەركىن بېگىم بىلەن بىللە ئوردۇ ئىچىدە تۇرۇپ سۈتۈققا ماسلىشىپ بېرىشى، ھەل قىلغۇچ ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى.

بۇ ھەرىكەتتە سۈتۈقنى باشچى قىلغان بىر جەڭگىۋار قوشۇن مەيدانغا چىقتى. باتۇرتاغا، ئارسلان، ئىلىك، ئايدىڭ، يۇلتۇز، قىلىچ، قۇندۇز، ئەركىن، قوچقارلار ئاكتىپ قاتناشقۇچىلاردىن بولسا، تەركىن بېگىم، توغرۇلبەگ، مىڭباشىلار تايانچ كۈچلەر ئىدى. گۈللەيلىنىڭ رولىمۇ ناھايىتى زور ئىدى. باتۇرتاغا بولسا ھەم سىياسىي ئايغۇچى①، ھەم چېرىك ئۇستازلىق رولىنى ئويناپ كەلمەكتە ئىدى.

---

① ئايغۇچى — مەسلىھەتچى.

چوڭ هويلىدا، باغنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى كۆتۈرمە يىنانىڭ پەنجىرىلىرىدىن شام يورۇقلىرى غۇۋا كۆرۈنۈپ تۇرماقتا. باغدا ئۇ يەر-بۇ يەردە قارۇغچىلارنىڭ ئاستا مېڭىپ يۈرگەن ھەرىكىتى بېرىم ئاي يورۇقىدا خىرە كۆرۈنۈپ تۇراتتى.

قاپقىدىن قىلىچ كىرىپ كەلدى. ئۇ قولىدىكى قامچىسىنى بېلىگە قىستۇرۇپ، يول باشلىغۇچىنىڭ ھەمراھلىقىدا ئىتتىك مېڭىپ پېشايۋانغا كۆتۈرۈلدى. ئۇ ئوڭغا ئون بەش قەدەم مېڭىپ كېيىن سولغا بۇرالغاندا، بىر ئۆيدىن بىر ئايالنىڭ كۈلكە ئاۋازى ئاڭلاندى. قىلىچ كىرگەندى، ئايدىڭ، يۇلتۇزلار ئەركىن، قۇندۇزلار بىلەن خۇشال پاراڭلىشىپ ئولتۇرۇشقانكەن.

— بەللى، قىلىچسىز قىلىچ، بۇ نېمە بولغىنى؟ — كۈلۈپ چاقچاق قىلدى ئايدىڭ، — قىلىچىڭنى ياسىنچىلارغا تارتقۇزۇپ قويدىڭمۇ يا؟ — ھەممىسى قاقاقلاپ كۈلۈشتى.

— قىلىچسىز قىلىچ بولغۇچە، تاياقلىق دېۋانە بولغان ياخشى، ئۇ ئىتلارنى قورقىتىدۇ-دە، — دېدى يۇلتۇز ئايدىڭ چاقچىقىنى قۇۋۋەتلەپ.

يەنە كۈلكە كۆتۈرۈلدى.

— بولدى، چاقچاقنى قويۇڭلار، خان ئوغۇل ئۆيدىمۇ؟ — دېدى قىلىچ تېرىكىپ.

— خاپا بولماڭ بەگچەك، — دېدى ئايدىڭ كۈلۈپ، — ئۇلار ئۆيدە.

قىلىچ ئىچكىرىگە كىرگەندە سۇتۇق، باتۇرتاغا، ئارسلان ۋە ئىلكلەر جىددىي پاراڭلىشىۋاتقانىكەن. قىلىچنى كۆرۈپ ئۇلار سۆزلىرىنى توختىتىپ بىرنەرسە كۈتكەندەك قىلىچقا قارىشتى.

— مېگىباشى قوشۇلدى، — دېدى قىلىچ، — بىز تەييار دېدى،

بىرقانچە باشلىقلارمۇ مېنى كۆرۈپ كۆزلىرىنى قىسىپ قويدى.

— ياخشى، قارارىمىز شۇ بويىچە بولسۇن، — دېدى سۈتۈۋ، — باشقا دوستلارغا تەييار تۇرۇشنى ئۇقتۇرايلى. ۋاقىت يەنە ئايسىلىق يىگىرمىنچى كۈنى كېچىسى. ھۈگۈن ئون ئىككى، يەنە سەككىز كۈن بار، — ئاندىن سۈتۈۋ ئارسلانغا قاراپ دېدى، — توغرۇل ئاكام بىلەن ئالاقىلىشىپ قويساق بولىدۇ.

* * *

ئىككى ئاتلىق ئۈستى يولىدا — ئىككى تەرىپىدە ئېگىز تاغلار كۆتۈرۈلگەن يالغۇز ئاياغ تارچۇقتا ئالدىراش ئات چاپتۇرۇپ ئىلگىرىلىمەكتە، ئاتنىڭ تۇياقىدىن شېغىل ۋە توپا چاچرايتتى. كېپىنەك تونلار لەپىلدەيتتى. قارا تەرگە چۈشكەن ئاتلار ھاسراپ چاپماقتا... ئالدىدا كېتىۋاتقان كىشى تاغ ئېتىپ قېلىشتىن ئەنسىرىگەندەك، ئارىلاپ-ئارىلاپ ئاسمانغا قاراپ قويياتتى ۋە يەنە ئېتىغا قامچا ئۇراتتى. تاغلاردىن ئۆتتى، تۈزلەڭدىنمۇ ئۆتتۈپ، قارىياغاچلىق، تېرەكلىك كوچىلارغا كىرىپ كەتتى. ئۇلار نېرىدىن قارىغاندا خۇددى ئۇزۇن مۇساپىلىق بەيگىگە چۈشكەن ئادەملەردەك كۆرۈنەتتى.

ئۇلار سايدىن ئۆتۈپ ئاتلىرىنى چاپتۇرغانچە قۇمباغ كەنتىگە كىرىپ كەلدى...

ئەنە، ئۇ ئىككى ئاتلىق چوڭ ھويلا قاپقىسى ئالدىدا ئاتتىن چۈشتى. بېشىغا قارا ياغلىق چىگىپ، قارا كېپىنەك تون كىيگەن ئادەم ئاتنى چىرىككە بېرىپ قامچىسى بىلەن قاپقىنى قاقتى.

— كىم ئۇ؟ — دېدى قاپقا ئىچىدە تۇرغان ئىككى قارۇغچىدىن بىرى.

— مەن! قاپقىنى چاپسان ئېچىڭ.

قارۇغچى بىردەمدىن كېيىنلا بىر ئەمەلدارنى باشلاپ كەلدى.

— كىم بۇ، تاغ مەھەلدە قاپقا قاققان؟ — دېدى ئەمەلدار بوغان ئاۋاز بىلەن.

— مەن، ئوردۇكەنتتىن كەلدىم. قاپقىنى ئىتتىك ئېچىڭ! — دېگەن ئايال ئاۋازى ئاڭلاندى قاپقا تېشىدىن.

ئەمەلدار بۇ ئاۋازنى تونۇپ قېلىپ قاپقىنى ئىتتىك ئاچتى ۋە ئېچكىرى كىرىشكە تەكلىپ قىلدى.

— خان ئوغۇل ئوخلاۋاتىدىغاندۇ؟

— يوقسۇ، ئۇلار بىرنەچچە كۈن بولدى كېچىسى ئۇخلىمايدۇ. ئەمەلدار ھاشتىن ئايىغىچە قارا كېسىم بىلەن پۇركەنگەن ئادەمنى باشلاپ پېشايۋانغا چىقتى. دالانغا كىرگەندىن كېيىن، يۆتەلىپ قويۇپ مېھمانخانىنىڭ ئىشىكىنى ئېچىپ ئېچكىرى كىرگۈزدى.

سۇتۇقلار چۆچۈپ ئورۇنلىرىدىن قوپۇشتى. ئۇنى تونۇمايلا ھەيران قېلىشتى... قارا كېسىلىك ئادەم يۈزىدىكى قارا روملىنى ئالغاندىن كېيىن ئۇلارنىڭ چىرايلىرى ئېچىلدى ۋە دەرھال گۇللەيلىنى ئولتۇرغۇزۇپ ئۇنىڭ ئاغزىغا تەلمۇرۇشتى...

ئۇچىنچى باب

سىرلىق دۇئانە

ئوردۇبېشى بىلەن سۆباشنىڭ ھەمراھلىقىدا ئوغۇلچاق بۇغراخان ئولتۇرغان تۆت ئاتلىق ھەيۋەتلىك ھارۋا بىلەن يەنە ئوردۇغا خاس جابدۇنغان ئىككى ھارۋا شەھەردىكى چوڭ بۇتخانىنىڭ قاپقىسى ئالدىدىكى كىچىككىنە مەيداندا توختىدى.

ھارۋىغا قوشۇلغان ئاتنىڭ جابدۇقلىرى ئالتۇندەك ۋال-ۋۇل قىلىپ تۇراتتى. قوللىرىغا قىزىل پۆپۈكلىك نەيزە ئېلىپ بەللىرىگە كەڭ غىلاپلىق قىلىچ ئاسقان، بېشىغا مىس باشلىق، ئۇچىسىغا زەنجىرلىك قۇياق كىيگەن، بۇرۇتلىرى تەكشى قىرقىلغان، گەۋدىلىك ۋە سۇرلۇك ئەللىك نەپەر خان قارۇغچىسى خانىنىڭ ھارۋىسى توختاش بىلەنلا دەرھال چېكىنىپ تېگىشلىك ئورۇنلىرىغا ئۆتتى. خان كەڭ چاپىنىنىڭ پېشىنى قايرىپ، ھەيۋەت بىلەن ھارۋىدىن چۈشكەندە، ھەر ئون قەدەمدە بىر دېگۈدەك تۇرغان قوراللىق قارۇغچىلار پۇتىنى جۈپلەپ، قىزىل پۆپۈكلۈك نەيزىسىنى ئىككى پۇتنىڭ ئوتتۇرىسىدىن قاڭشىرىغىچە توغرىلاپ، ئىككى قوللاپ چىڭ تۇتۇپ ھۇرمەت بىلدۇردى. خان ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى ئەترايىغا قارايمۇ قويماستىن بۇتخانىغا قاراپ ماڭدى. خانىنىڭ ئالدى ۋە كەينى تەرىپىدە بىر توپ قارۇغچىلار ھەيۋىتىنى كۆرسىتىپ، مەيدىسىنى كېرىپ ماڭماقتا.

قارۇغچىلار شەھەر كىشىلىرىنى يولنىڭ چېتىگە ھەيدەيتتى. پاش-

قېرى، ئەر-ئايال شەھەر كىشىلىرى خانغا يول بېرىپ ئارقىلىرىغا شوخۇيىتى ۋە ئېگىلىپ تازىم قىلاتتى، ئارقا تەرەپتىكى بەزىلەر ھەيران قالغاندەك ھاڭۋېقىپ قالغانىدى، بەزىلەر پېشىدىكىلەرنى نوقۇپ پىچىرلىشاتتى. توپ ئارىسىدا ئېشىكنى يېتىلىۋالغان ئاددىي بىرا كىيىمدىكى بىر ئەر كىشى بۇ سۆرلۈك ئەھۋالنى كۆرۈپ "پاھا! نېمىدېگەن ھەيۋەت بۇ" دېگەنىدى، كىشىلەر ئۇنى ئىتتىرىپ ئارقىسىغا چىقىرىۋەتتى. ئوك ياقتىن قاڭقىارلىق، چېقىر كۆزلۈك تۇلكە جۇۋا، كەمچەت تەلپەك كىيىگەن، قارا ساقاللىق بىر ئاتلىق كىشى چېقىپ كەلدى. ئىككى چاكار ئۇنىڭ ئېتىنىڭ ئىككى تەرىپىدە ئاتنىڭ تىزگىنىدىن يېتىلىگەن، ئارقىسىدا پۇقراچە كىيىنگەن نەيزىلىك ئىككى چاكار يوغان قەدەم تاشلاپ كەلمەكتە ئىدى. توپنى كۆرۈپ ئاتلىق قامچىسىنى شىلتىغانىدى، چاكارلار "پوش-پوش!" دەپ كىشىلەر توپىنى يېرىپ كىردى. قامچىنىڭ سىپىنى يوتىسىغا تىرەپ، كۆزلىرىنى خۇمارلاشتۇرۇپ كىشىلەرگە "مەن كىم" دېگەندەك كېرىلىپ كېلىۋاتقان بۇ ئاتلىق كىشى خانىنى كۆرۈپ قالدى-دە، سەكرەپ ئاتتىن چۈشۈپ، قوللىرىنى قورسىقىدا قوشتۇرۇپ ئىككى پۈكۈلۈپ ئېگىلدى. ئۇ شۇنداق تۆۋەن ئېگىلدىكى، ئۇنىڭ كەمچەت تەلپىكى بېشىدىن چۈشۈپ، غىلدىرلاپ خانىنىڭ كەينىدە كېلىۋاتقان قاروغچىلارنىڭ ئاياغلىرى ئارىسىدا قالدى. تېخىچە ئېگىلىپ تۇرغان باي خان ئۆتۈپ كەتكەندىن كېيىن بېشىنى كۆتۈرۈپ، ئەتراپقا ئەنسىز قارىۋېتىپ تۇماقىنى ئىزدىدى. خالايىق تەڭلا قاقاقلاپ كۈلۈپ كەتتى.

خان بۇتخانا قاپقىسى ئالدىغا كەلدى. قاپقا ئالدىدا ئىككى ياقتا ساغۇچ كاسايا كىيگەن بەشتىن ئون راھىب خانىنى قارشى ئېلىش

ئۇچۇن تىزىلىپ تۇراتتى. ئالدىدىراق ئوتتۇرىدا، ئاۋۋالراقمۇ سالاپەتلىكرەك كاسايا كىيگەن بىر راھىب ئالقانلىرىنى جۇپلەپ پېشانىسىگە تۇتۇپ ئالدىغا ئېگىلىپ خانىنى "خۇش كېلىپسىز خاقانىم" دەپ قارشى ئالدى. راھىب ئېگىلگىنىچە بېشىنى ھېگىپ، قوللىرى بىلەن خانىنى ئىچكىرىگە تەكلىپ قىلىپ ئالدىدا ماڭدى. خان قاپقىدىن كىرگەندىن كېيىن ھويلىدا ئىككى رەت بولۇپ قاتار تىزىلغان بالا راھىبلار ئوتتۇرىسىدىن ئۆتۈپ، كىچىكرەك يەنە بىر قاپقىدىن ئىچكىرىگە كىردى. بۇ كىچىكرەك بىر ھويلا بولۇپ، بۇ يەردە ياش راھىبلار قاتارى خانىنى قارشى ئالدى.

خان ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى راھىبنىڭ كەينىدىن مېڭىپ، تاش پەلەمپەيدىن كۆتۈرۈلۈپ، چوڭ قىزىل قاپقىدىن ئىچكىرى كىرىشتى، بۇ زور قىزىل تۇۋرۈكلەر كۆتۈرۈپ تۇرغان كەڭ، ئېگىز بىنا بولۇپ، ئوتتۇرىدا ــ ئېگىز سۇپىدا ساكيامونىنىڭ ئون گەزچە ئېگىزلىكتىكى باداشقان قۇرۇپ ئولتۇرغان بۇتى قويۇلغاندى ئۇنىڭ ئىككى تەرىپىدە، پەسرەكتە تۇرلۇك قىياپەتتىكى قاروۇغ راجا، بۇدى-سامخالار بۇتلىرى قاتارى كۆزلىرىنى ئالايتىپ، چىشلىرىنى ئېچىپ غەزەپ ئىپادىلىرى بىلەن تىزىلىپ تۇراتتى. ئۆيىنىڭ تام تەكچىلىرىگە ئايلاندۇرۇپ ھەر خىل چوڭ-كىچىك مۇنەككەللەرنىڭ بۇتلىرى قويۇلغان. ساكيامونىنىڭ ئارقىسىغا ھەر رەڭ ۋە ھەر خىلدىكى تۇغ ئەلەملەر قادالغاندى. بۇتنىڭ ئالدىدا، پەستە سەككىزدىن ئون ئالتە راھىب ئىككى ياقتا يۇكۇنۇپ ئولتۇراتتى. ئۇلارنىڭ ئالدىلىرىدىكى تەكچىگە ئۈيغۇر يېزىقىدا ھۆسن خەت بىلەن پۈتۈلگەن تۇرۇم نوم ۋە سوترىلار ئېچىپ قويۇلغاندى.

خان ھەمراھلىرى بىلەن ساكيامونىنىڭ ئالدىدا يەرگە سېلىپ

قويۇلغان تىرلىققا يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇپ ئۇنىڭغا ئاۋال سەجدە قىلدى. كېيىن ئالقانلىرىنى جۇپتەكلەپ پېشانىلىرىگە تەككۈزۈپ، باشلىرىنى ئېگىپ، بىرنېمىلەرنى دەپ پىچىرلىدى. ئاندىن ئۇلار ئىككى يېقىپ بۇلۇنۇپ راھىب بىلەن قاتار ئولتۇرۇشتى. خانىنى باشلاپ كىرگەن چوڭ راھىب ساكيامونىنىڭ ئالدىدا ئىشىك يېقىپ يۈزىنى قىلىپ يۈكۈنۈپ ئولتۇردى. ئۇ پارقىراپ تۇرغان يوغان دانىلىق ئۈزۈمنى تەسۋىسىنى قولىغا ئېلىپ ئۇنى سانىغاچ، يادقا بىرنېمىلەرنى ئوقۇدى، ئولتۇرغان راھىب ئالدىلىرىدىكى كىتابلىرىغا قاراپ ئۇن چىقىرىپ ئوقۇشۇپ كەتتى. خان ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى يەنە قوللىرىنى پېشانىلىرىگە تەككۈزۈپ بېشىنى ئېگىپ روھانىي قىياپەتتە سۈكۈتتە ئولتۇرۇشتى. چۈشىنىپ بولمايدىغان ۋاراڭ-چۇرۇك ئاۋازلار بىلەن بۇتخانا ئىچى جاراڭلاپ-غوڭۇلداپ كەتتى. بىرپەستىن كېيىن چوڭ راھىبقا ئەگىشىپ باشقا راھىبلار ئوقۇشنى توختاتتى. چوڭ راھىبنىڭ تەكلىپى بىلەن خان ۋە ھەمراھلىرى ئورۇنلىرىدىن قوپۇپ ئىشىككە قاراپ مېڭىشتى...

خان بۇتخانا قاپقىسىدىن چىقىپ پەلەمپەيدىن چۈشۈشىگە كىشىلەر توپى ئالدىدا تۇرغان بىر ئادەم ئاقساپ خانىنىڭ ئالدىغا كەلدى. ئۇنىڭ چاچ-ساقاللىرى ئۆسۈپ قوشۇلۇپ مەيدىسىگە چۈشكە-نىدى. ئۇستىگە ئۈزۈن جەندە كىيىپ، بوينىغا قىزىل-ئالا گۈللۈك خالتا ئېسىۋالغان، بېشىدا گۈللۈك ئۈزۈن كۆلا، چوڭ سىرىق مارجان تەسۋىيى مەيدىسىدە ساڭگىلاپ تۇراتتى. خان ئۇنىڭغا دىققەت قىلىپ توختىدى. بۇۋاي قولىدىكى قوپال، ئەگرى-بۈگرى ھاسا تايىقىنى ئەگمە سېپى بىلەن سول قولىنىڭ بىلىكىگە ئېلىپ قويۇپ، قوللىرىنى كۆتۈرۈپ، خانىغا سالا قىلدى: "ئەي خاقانلارنىڭ

خاقانى، جمعى ئالەمنىڭ ھەمانچىسى، قاراخانىلار خانىدانلىقىنىڭ دانا ئاتىسى ئۇلۇغ خاقان! مەرتىۋەڭ يۇقىرى بولغاي، چەكسىز دۆۋەڭ تېخىمۇ ئېگىز بولغاي، دۆلەت قۇشى بېشىڭدىن كەتمىگەي... بىچارە قۇلۇڭغا سېخىلىق ئىلتىپاتىڭ بىلەن رەھىم ئەيلىگەيسەن..."

"دۆلەت قۇشى بېشىڭدىن كەتمىگەي" دېگەندە خان بىرئاز چۆچۈگەندەك قىلدى ۋە يېنىدىكى ئوردۇبېشىغا قاراپ قويدى. كېيىن، يېنىدىكى ئاغىچىدىن① بىر كىچىك خالتا كۈمۈش تەڭگىنى ئېلىپ بوۋايغا بەردى. بوۋاي خالتىنى ئىككى قوللاپ ئېلىپ سۆيدى ۋە پېشانىسىگە تەككۈزدى. خان ماڭدى، خانىنىڭ كەينىدىكى قارۇغا-چى بوۋايغا سىنچىلاپ قاردى ۋە قوشۇمىلىرىنى تۇرۇپ نېمىندۇ ئويلىدى. بۇنىڭغا دىققەت قىلىپ تۇرغان بوۋاي خالتىنى قويىنىغا سالدى-دە "غىپ" قىلىپ توپنىڭ ئارىسىغا كىرىپ كەتتى...

— بۇ بوۋاي كىمكىن، گەپلىرى مەنىلىكقۇ!؟ — سورىدى خان ئوردۇبېشىدىن.

— بۇ بوۋاي ئوردۇكەنتكە پەيدا بولۇپ قالغىلى بىرەر ئاي بولدى. مەن ئايغاقچىلاردىن ئاڭلاپلا تەكشۈرۈپ نازارەت قىلىشنى ئورۇنلاشتۇرغانىدىم. مەلۇماتقا قارىغاندا بۇنى يەركەنلىك دەيدۇ، بۇددا دىنى تەلىملىرىنى پۇختا بىلىدىغان، ئۇلۇغ ئادەم دەيدۇ، — ئوردۇبېشى نېمىگىدۇ ئەندىشە قىلغاندەك بوۋاي غايىب بولغان تەرەپكە قاراپ قويدى.

قارۇغىباشى يەركەنلىك بىر ئەمەلدارنىڭ بىر دىۋانە بوۋاي توغرىسىدىكى ھېكايىسىنى ئېسىگە ئالدى ۋە يېقىندا بۇ بوۋاينىڭ

---

① ئاغىچى — مالىيە ۋەزىرى، ئەرەبچە خەزىنىچى.

ئوردۇبەشىنىڭ ئۆيىدىن چىقىۋاتقانلىقىنى كۆرگەنلىكىنى ئويلىدى.

ئىككى ھەپتە ئىلگىرى قارۇغىباشى ئوردۇبەشىنىڭ ئۆيىگە بارغان-نىدى. قارۇغچى قاپقىنى كېچىكىپرەك ئاچتى. ئۇ قاپقىدىن كىرىشىگە ئۆينىڭ نېرى تەرىپىدىكى يان ئىشىكتىن خۇددى مۇشۇ دەۋانىگە ئوخشاش بىر ئادەم چىقتى. ئۇ راۋۇرۇس مېڭىپ كېلىپ، پىشايۋاننىڭ تۈۋرۈكىگە يۆلەكلىك ھاسىنى ئالدى-دە، پەلەمپەيدىن چۈشۈپلا ھاسىسىنى سول قولىغا تۇتۇپ، تۇغما توكۇر كىشىدەك ناھايىتى كېلىشتۇرۇپ ئاقساپ ماڭدى، ئارقا ئىشىكتە كۈتۈپ تۇرغان بىر ئادەم ئۇنى چىقىرىپلا ئىشىكنى ئېتىپ قويدى. قارۇغىباشى بووۋاي چىقىپ كەتكۈچە قاراپ تۇردى، كېيىن ھەيرانلىق بىلەن يېنىدىكى قاپقاباقارغا قاردى. قاپقاباقار "كىم بىلسۇن" دېگەندەك بېشىنى چايقاپ قويدى.

مۇشۇ ئەھۋاللارنى ئەسلەپ قارۇغىباشى ئوردۇ قاپقىسىدىن كىردى. خان ۋە باشقىلار ئۆز ئىشخانىلىرىغا كىرىشىپ كەتتى...

قارۇغىباشى ئۆز ئىشخانىسىغا كىرىپ پۈتۈك شېرەسىنىڭ ئالدىدىكى ئورۇندۇققا ئولتۇردى. ئۇنىڭ بېشىدىن "زادى بۇ بووۋاي كىم؟" "نېمىشقا ئۇ خانغا 'دۆلەت قۇشى بېشىگىزدىن كەتمىگەي' دەيدۇ." دېگەن سوئال كەتمەيتتى. "ئەجەب ئىش-ھە؟ ئۇ ئوردۇ بېشىنىڭ ئۆيىدىن چىققاندا يان ئىشىكتىن چىقىپ، ئارقا دەرۋازىدىن چىقىپ كېتىدۇ؟ يەنە كېلىپ ساپ-ئاق تۈرۈپلا توكۇر بولۇۋالدۇ؟..."

مۇشۇنداق ئويلار بىلەن ئولتۇرۇپ، ئۆزىنىڭ قول ئاستىدىكى يەركەنلىك ئەمەلدارنىڭ بۇلتۇر كۈزدە ئۆيىنى كۆرگىلى يەركەنگە بېرىپ قايتىپ كەلگەنىدە، مۇنداق ۋەقەنى سۆزلەپ بەرگەنلىكى

ئېسىمگە چۈشتى:

يەركەندە ھەممە يىلىدىغان ۋە ھۆرمەتلەيدىغان دىۋانە بوۋاي ئاتلىق بىر ئادەم بار ئىكەن. بۇ ئادەم يەركەندە تۇغۇلۇپ ئۆسكەن، ئەسلىدە ئاۋراق يەر-سۇيى بار دېھقان ئىكەنسۇق. يەركەنلىك بىر چوڭ يەر ئىگىسى ئۇ ياققا ئارتىپ-بۇ ياققا سۆرەپ يۈرۈپ ئۇنىڭ يەر-سۇلىرىنى ئارتىۋاپتىكەن. يالغۇز بىر ئوغلى چاكارلىقتا ئاشۇ يەر ئىگىسىنىڭ ئوگەنسىغا كويلىسىغا چۈشۈپ ئۆلۈپىتۇ. خوتۇنى ۋەيرانچىلىقتا، ئوغلىنىڭ ھەسرىتىدە يىغلاپ يۈرۈپ سارىڭ بولۇپ، ئاخىر ئۆلۈپ كېتىپتىكەن. بوۋاي يەر ئىگىسى بىلەن داۋالىشىپ ئۈرۈشقاندا، ئۇرۇپ بىر پۇتىنى ناكار قىلىپ قويۇپتۇ. بوۋاي كوچىدا قېلىپ، سەرگەردان بولۇپ چىقىپ كېتىپتىكەن. ئۇ ئارىلاپ يوقلىپ كېتىپ، باشقا يۇرتلارنى ئايلىنىپ قايتىپ كېلىدىكەن، بىر قېتىم ئۇزاق يوقلىپ كېتىپ قايتىپ كەلگەندە، چاچ-ساقاللىرىنى قويۇۋەتكەن، جەندە-كۆلاھ كىيگەن بىر دىۋانە قىياپەتتىدە بولۇپ قايتىپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن كىشىلەر ئۇنى "دىۋانە بوۋاي" دەپ ئاتاپتۇ. ئۇ كىملەردىندۇ تومۇر تۇتۇشنى ئۆگىنىۋاپتۇ. ئاغرىق كۆرۈپ دورا بۇيرۇيدىكەن، ئۇنىدىن كېيىن تېخىمۇ داڭقى چىقىپ كېتىپتۇ.

بۇلتۇر ئەتىيازدا دىۋانە بوۋاي ئۆزىنىڭ قەدىناس ئېشىكىنى منىپ قەشقەرگە قاراپ يولغا چىقىپتۇ. بىرنەچچە كۈندە كۆكراۋات دېگەن يەرگە كېلىپ ئىككى كۈن تۇرۇپتۇ. خەقلەر ئاغرىق كۆرسىتىپتۇ، ئاش-نان بېرىپتۇ. شۇ كۈنلەردە كۆكراۋاتقا بىر قارا ساقال ئادەم پەيدا بولۇپ قاپتۇ. "قەشقەرگە باراتتىم" دەپ بىرقانچە كۈن تۇرۇپتۇ ۋە دىۋانە بوۋاي بىلەن تونۇشۇپتۇ. ئۇ بوۋايىنى قەدىرلەپتۇ، بوۋاي ئۇنى ياخشى كۆرۈپ قاپتۇ. كېيىن ئىككى يولداش قەشقەرگە

قاراپ يولغا چىقىپتۇ...

بىرقانچە كۈندىن كېيىن چوڭ ساينىڭ بۇ يېقىدىكى قىزىل دېگەن يۇرتتا بىر تۆگىچىلەر كارۋىنى دىۋانە بوۋاينى ئۆچرىتىپ قاپتۇ، ئۇنىڭدىن ھال-ئەھۋال سوراپتۇ، ئۇنىڭ قەشقەرگە ماڭغانلىقىنى بىلىپ يولۇق نان ۋە بىرنەچچە تەڭگە پۇل بېرىپتۇ. كارۋان يەركەن ياقتا قاراپ چوڭ ساينا كىرىپ كېتىپتۇ...

تۆگىچىلەر كارۋىنى چوڭ سايدىن ئۆتۈپ كۆكراۋاتقا يېقىن قالغاندا، بىرسى تەرەت قىلىش ئۈچۈن يول چېتىدىكى بىر قۇم دۆڭىسىنىڭ كەينىگە ئۆتۈپلا "ۋاي، مەيەرگە كېلىڭلار، ئادەم ئۆلۈكى!" دەپ ۋارقىراپتۇ. تۆگىچىلەر كارۋىنى توختاپ يۈگۈرۈشۈپ بارسا، قۇمدىن يېرىمى چىقىپ قالغان بىر جەسەت يېتىپتۇ. ئەھۋالدىن قارىغاندا، قۇمغا كۆمۈلگەن جەسەتنى شامال سوقۇپ ئېچىۋەتكەن ئوخشايدۇ. جەسەتنى ئېچىپ چىقىرىپ قاراپ باقسا، جەسەت كۆڭلەك تامبال بىلەن، قورسىقىغا ئىككى يەرگە پىچاق سېلىنغان. قورسىقىدىن چىق قان ئېقىپتۇ. ئاغزى-بۇرۇنلىرىدىنمۇ قان چىقىپ قاپتۇ. "بىر يامان ئادەم ئۆلتۈرۈپ كېتىپتۇ، بىچارىنى" دېيىشىپتۇ تۆگىچىلەر. بىر تۆگىچى دىققەت بىلەن قاراپ "ساقال-بۇرۇتلىرى ئەجەب دىۋانە بوۋاينىڭكىگە ئوخشاپ كېتىدۇيا" دەپتىكەن، چوڭراق بىرسى: "ئېگىز-پەس سۆزلىمە، دىۋانە بوۋاينى قىزىلدا كۆردۇق ئەمەسمۇ" دەپتۇ. تۆگىچىلەر كەتمەن ئېلىپ كېلىپ باشقا بىر يەردىن ئادەم بويى گۆر قېزىپ جەسەتنى كۆمۈپ قويۇپ كېتىپتۇ.

قارۇغاشى داۋاملىق ئويلايتتى. "كۆكراۋاتتا بىر ئادەم دىۋانە بوۋاي بىلەن تونۇشۇپ بىللە مېڭىپتۇ...، قىزىلغا كەلگەندە، بوۋاي

يالغۇز... جەسەتتىك كىيىم-كېچەكلىرى يوق...دىۋانە بۇۋاي بۇلتۇر ئەتىياز قەشقەردە پەيدا بولۇپ قالدى... ئۇ، ئوردۇبېشىتاك ئۆيىدە..."

تۆتىنچى باب

تۇن يېرىمغا تاك-تاك

بىرىنچى ئايىنىڭ ئون بەشىنچى كۈنى، جىمجىت كېچە، ئاتۇش-تىكى سۈتتۈقلارنىڭ چوڭ هويلىسىدىمۇ ئوخشاشلا جىمجىتلىق، هېچ-قانداق ئاۋاز يوق. پەقەت باغ ئوتتۇرىسىدىكى كۆتۈرمە بىنانىڭ پەنجىرىلىرىدىلا چىراقنىڭ غۇۋا يورۇقى كۆرۈنۈپ تۇراتتى. قاراڭغۇلۇقتا هويلا تاملىرىنىڭ كەينىدە ئۆسمىلىگەن ئادەملەرنىڭ قارىسى كۆرۈندى.

بېشىغا كۆز ئورنى تېشىلگەن قارا خالتا كىيىگەن، قولىغا قىلىچ ئالغان بۇ ئادەملەر ئۆسمىلەپ بېقىنلاشتى ۋە زوڭزىيىپ ئازراق ئولتۇ-رۇشتى. كېيىن، ئاستا تامغا چىققان بىرسىنىڭ قول ئىشارىتى بىلەن باشقىلارمۇ تامغا ياماشتى، تامدىن ئېشىپ چۈشتى-دە، سەگە تېرەك-لەر ئارىسىدا دەملىرىنى ئىچىگە ئېلىپ ئولتۇرۇشتى. كېيىن يەنە مىدىرلىدى ۋە ئاستا ئېگىشىپ ئىلگىرىلەپ، كۆتۈرمە بىناغا يېقىن مېۋىلىك دەرەخلەر تۈۋىگە كېلىپ مۆكۈپ ئولتۇرۇشتى.

بىرپەستىن كېيىن ئاشۇ قارا باشلار ئىزى بىلەن قىرىق-ئەللىك قىلىچلىق ئادەم تام ئارقىسىدا پەيدا بولدى. ئالدىراق ماڭغان ئارسلاننىڭ شەرتى بىلەن يىگىتلەر چاققانلىق بىلەن تامدىن ئارتىلىپ باغقا چۈشتى ۋە سەگە تېرەكلەر ئارىلىقىدا ئۆي تەرەپكە كۆز تىكىپ جىم ئولتۇرۇشتى...

ئوردۇكەنت خان ئوردۇسى. خانىلىك ئىشخانىسىدا خان، سۇباشى ۋە ئوردۇبېشى جىددىي پاراڭلاشماقتا.

— مانا ناكتاك ئۇرۇشقا ئاز قالدى، — دېدى ئوردۇبېشى ھودۇقۇشنى بېسىشقا ئۇرۇنۇپ خىرقىراپ كۆلۈپ، — بارس ئۆزىمۇ دىلا مەجبۇ تاشلىنىدۇ.

— ئۇنداق بولسىغۇ، — دېدى سۇباشى، — ھەي، كۆڭلۈم سەل ئېغىپ تۇرىدۇ، — ئۇ قوللىرىنى ئۇۋۇلاپ تىنچسىزلىناتتى.

بۇرۇتىنى تولغاپ ئۆيدە مېڭىپ يۈرگەن ئوغۇلچاق بۇغراخان كېلىپ ئۇلارنىڭ ئالدىدا توختىدى:

— ئەگەر بارس مەجبۇ تاشلانمىسىچۇ؟

— ھە، بۇ تەرىپىنىمۇ ئويلىشىش كېرەك! — دەپ سۆز قوشتى سۇباشى.

— چاتاق يوق، — كۈلدى ئوردۇبېشى، — ئىش پۇختا جايلاشتۇرۇلغان. ئۇندىن كېيىن... "باسمىچىلار" بوش كەلمەيدۇ.

— ئوردۇبېشى، ئەگەر چاتاق چىقىپ قالسا... سىزنىڭ "باسمىچىلىرىڭىز"نى ئۇجۇقتۇرۇۋەتمەكچى.

ئوغۇلچاق بۇغراخان سۇباشقا تىكىلىپ قاردى، سۇباشى بېشىنى ئاستا لىڭشىتىپ قويدى.

— تۇن يېرىمغا تاكتاك ئۇرۇشقا يەنە قانچىلىك قالدى؟

— بىر ئاش پىشىم، — جاۋاب بەردى ئوردۇبېشى.

— ھە، بىر ئاش پىشىم...، — ئويلاپ قالدى خان، — بىر ئاش پىشىمدىن كېيىن بىزنىڭ تەقدىرىمىز ئايان بولىدۇ...

— بىزنىڭ تەقدىرىمىز نۇرلۇق، ئۇلۇغ خاقانىم.

خانان گەپ قىلمىدى، لېكىن ئوردۇبىنى بىلەن سۆيۈشمىگە مەمكىن، ئىشەنچسىز چىرايدا قاراپ، ھە دەپ ئېغىزىنى تاتىلايتتى...

* * *

تەركىن بېگىم ئۆزى ھەيران قالدى. ئۇ بىردەم ئولتۇرۇپ ئورنىدىن تۇرۇپ ماڭاتتى، بەش نەپەر قىز خىزمەتچىسىنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭغا پايپەتەك بولۇشماقتا، ئۇنىڭ كۆڭلىنى تىنچلاندۇرۇشقا تىرىشماقتا. لېكىن ئانىنىڭ يىتىراملىقى بارغانسېرى كۈچەيمەكتە...

گۈللەيلى ئالدىراش كىرىپ كەلدى. تەركىن بېگىم چاپسان ئورنىدىن قوپتى ۋە سورىدى:

— تۈن يېرىمغا تاكتاك ئۇرۇشقا قانچە قالدى، گۈل؟

— ئاز قالدى، خان ئاچا، بىر ئاش پىشىمچە قالدى.

— توغرۇلىمەگ نېمە ئىش قىلۋاتىدۇ؟

— ئۇ يېقىن قاياشلىرى بىلەن سۆزلىشىۋاتسا كېرەك.

ئانا ئۆيىنى بىر ئايلىنىپ كېلىپ يەنە كۈرسىدا ئولتۇرۇپ ئىشككە قادالدى.

* * *

ئوردۇكەنت شەھىرى ئەتراپىدىكى باغلىق ھويلا، ھويلا ئىچىدە قاراڭغۇدا كىشىلەرنىڭ ئۆيگە كىرىپ-چىققانلىقى، پەنجىرىلەردىن ئۆيىنىڭ يورۇقىدا كىشىلەرنىڭ ئۆرە تۇرۇپ سۆزلەشكەنلىكى كۆرۈنۈپ تۇراتتى.

بىرى ئالدىدا، تۆتى كەينىدە ئالدىراش ماڭغان بەش ئاتلىق كوچىنىڭ دۇقمۇشىدىن بۇرىلىپ كېلىپ، قاپقا ئالدىدا توختىدى ۋە ئالدىراش ئاتتىن چۈشتى. قاراڭغۇدا ئۇلارنىڭ چىرىكچە كىيىملىرى، بېلىدىكى قىلىچلىرى غۇۋا كۆرۈنۈپ تۇراتتى. ئالدىدىكى ئادەم

ئېتىنى باشقىسىغا بېرىپ "تاق، تاق، تاق" قىلىپ مەلۇم بەلگە بىلەن قاپقىنى قاقتى. ئىچكىرىدىن بىرسى قاپقىنى قىيا ئېچىپ، قاپقا ئالدىدا تۇرغان كىشىگە سەپسېلىپ قارىدى-دە:

— ھە، يۇزباشى، كىرىڭ! — دەپ، قاپقىنىڭ بىر قانىتىنى ئاچتى، مېھمانلارنى ئاتلىرى بىلەن ئىچكىرىگە كىرگۈزۈپ قاپقىنى يايتى ۋە تاقاق سالدى.

ئۆيدىن چىقىپ يۇزباشىنى قارشى ئالغۇچى يۇزباشىنىڭ ھەمراھلىرىنى قاپقاباقارىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشىغا تاپشۇرۇپ، ئۇنى ئۆيگە باشلاپ ماڭدى. ئۇلار پەلەمپەيدىن كۆتۈرۈلۈپ ئۆيگە كىرىپ كەتتى.

— مېنى چەبەر مىڭباشى ئەۋەتتى، — دېدى يۇزباشى ئورۇندۇققا ئولتۇرۇۋېتىپ باتۇرتاغىغا قاراپ، — مىڭباشى چېرىكلەرنى باشلاپ تۇتۇرگىگە كەلدى.

— ئۇ جاي بولامدىكەن؟

— ساي، قېلىن دەرەخلىك. ئادەم بارمايدۇ، ھەم شەھەرگە يېقىن ئىكەن، بۇ يەرگە ئون بەش چاقىرىمچە كېلىدۇ. مىڭباشى ۋاقتى كەلگەندە تىم① ئۇستىگە ئوت ياقسۇن، مەن چېرىك تارتىپ چاپسانلا يېتىپ بارىمەن، دېدى.

— تولا ياخشى. سەن قايتىپ كەتمە. بىز بىلەن بىللە بول، — دېدى سۇتۇق.

يۇزباشى تازىم قىلىپ ئۆيدىن چىقتى.

* * *

"تاك-تاك-تاك!..." قىلىپ ئوچ قېتىم يېرىم كېچىگە تاكتاك

---

① تىم — ئوت يېقىپ خەۋەرلىشىدىغان دۆڭلۈك.

ئۇرۇلدى...

ئاتۇش چوڭ هويلىدا كۆتۈرمە بىنانى ئوراپ ياتقان قارا كىيىملىكلەر دەرھالە ئارىسىدىن قوزغىلىپ قوللىرىدىكى پالىكاج قىلىچلىرىنى پارقىراتقىنىچە ئۆيلەپ ئۆي ياقىغا ماڭدى. ئۇلارنىڭ كەينىدە مۆكۈپ ياتقان قىلىچلىقلارمۇ قوزغالدى...

* * *

ئوردۇكەنت شەھىرى — خان ئوردۇسىنىڭ چوڭ قاپقىسىغا تۆت-بەش ئادەم يېتىپ كەلدى. بىرى يەنە بايىقى بەلگە بىلەن قاپقىنى قاقتى، قاپقىنى بىرەيلەن ئاۋايلاپ ئېچىپ، كەلگەنلەرنى كىرگۈزدى، ئۇلاردىن كېيىن، تام يانغىلاپ كەلگەن يىگىرمە-ئوتتۇز كىشىنى ئالدىرىتىپ ئىچكىرىگە كىرگۈزدى ۋە يەنە ئاۋايلاپ قاپقىنى ئەتتى...

* * *

ئاتۇش چوڭ هويلىدىكى قارا كىيىملىكلەر پېشايۋانغا چىقىپ بىنانى ئورىۋالدى... كەينىدىكى بىگىتلەر ئۆيگە يېقىن دەرەخلەر ئارىسىغا كېلىپ زوڭزىيىپ، ئۆي ياقتىن كۆز ئۇزمەي ئولتۇراتتى...

* * *

بەش كىشى ئوردۇدا جىددىي هالەتتە تۇرغان چېرىكلەر ئارىسىدىن ئۆتۈپ چوڭ سارايىنىڭ ئىشىكىگە كەلدى. ئىشىك بېشىدىكى پانۇس يورۇقىدا ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرغان ئىككى نەپەر نەيزىلىك قاروغچى ئىشكىنى ئاچتى. كەلگۈچىلەر ئەمدى چوڭ سارايغا كىرگەنىدى، سول ياقتىكى كىچىك ئىشكىتىن خانىنىڭ مەخسۇس قاروغچىسى چىقىپ قالدى. ئۇ ئەھۋالنىڭ باشقىچە ئىكەنلىكىنى بايقاپ خانىنىڭ ئىشخانىسىغا يۈگۈرگەنىدى، قىلىچ قىلىچىنى سۇغۇرۇپ بېرىپ گەپ-سۆزسىزلا ئۇنىڭ ئالدىنى توستى ۋە تاشقى-

رەنا ئېلىپ چىقىپ كەتتى. باشقىلار قىلچىلىرىنى قىندىن چىقىرىپ ئوك ياقىسىدىكى خانىسىغا ماڭدى، بەستى كىچىكرەك بىرسى سول ياقتا — تەركىن بېگىمنىڭ ئۆيىنى تەرەپكە ماڭدى. ئىشىكتىن ھەيۋەت بىلەن كىرگەن سۇتوق، ئوغرۇلىۋېگ ۋە ئىلىكلەرنى كۆرگەن خان، سۇباشى، ئوردۇبېشى چاچراپ ئورۇنلىرىدىن قوپتى...

* * *

ئاتۇش چوڭ ھويلىدىكى قاراكىيىملىكلەر يالىڭاچ قىلىچلىرىنى تەييارلاپ كۆتۈرمە بىنانىڭ ئىشىك-دېرىزىلىرىدىن باستۇرۇپ كىرىشتى... لېكىن ئۆيدە ئادەم يوق ئىدى. ئۇلار ئۇ ياق-بۇ ياقنى ئاختۇرغۇچە، پېشايۋاندا قىلىچلاشقانلىقنىڭ ئاۋازلىرى ۋە ۋارقىراشلار ئاڭلاندى. ھەش-پەش دېگۈچە ئىشىك-دېرىزىلەردىن ئارسلان باشلىغان يىگىتلەر باستۇرۇپ كىردى... ئۆيدىمۇ قىلىچ ۋازلىق باشلىنىپ كەتتى. ئەركىن، يۇلتۇز، قۇندۇز، قوچقارلار بەك چەبدەسلىك بىلەن ئۇرۇشتى. يىگىتلەر قارا كىيىملىكلەرنىڭ بىرنەچچىسىنى يەرگە دومىلاتتى. يۇلتۇز يارلىنىپ يىقىلىغاندى، قوچقار دەررۇ بېرىپ ئۇنى يۆلىدى. ئۇنىڭ سول قولى ئازىراق يارىلانغاندى.

قىسقا، لېكىن كەسكىن جەڭدىن كېيىن قارا كىيىملىكلەر قىلىچ-لىرىنى تاشلاپ، تىزلىنىپ قول كۆتۈردى.

— سەنلەر كىم؟ — دېدى ئارسلان غەزەپ بىلەن.

— بىز تاغدىن كەلگەن، — دېدى ئېگىزرەك بىرسى.

— ھە، باسمىچىلار... باسمىچىلارغا ئۇۋال بولمايدۇ. ئەپچىقىپ باشلىرىنى ئېلىڭلار بۇلارنىڭ.

— ۋاي، بىز باسمىچى ئەمەس، — دېدى ئالدىراپ ھېلىقى ئېگىز ۋە بېشىدىكى قارا خالتىنى ئالدى. باشقىلارمۇ ئۇنىڭغا ئەگىشىپ

ئېلىشتى.

— بىر خانىنىڭ چېرىكلىرى، — دېدى يەنە بىرسى، — بىزنى ئۆلتۈرمەسلە، بىر قوشۇق قېنىمىزنى تىلەيمىز.

يۈكۈنۈپ ئولتۇرغان باشقىلارمۇ ئۇنىڭغا ئەگىشىپ يالۋۇرۇشتى.

— ئەمدى راست گەپنى قىلدىڭ، بۈلارنى قامىۋېلىپ قويۇپ تۇرۇڭلار! — ئارسلان بۈيرۇق قىلدى.

يىگىتلەر "باسمىچىلار"نى ھەيدەپ ماڭدى. ئارسلان قوچقار يۈزلەپ ئولتۇرغان يۇلتۇزنىڭ يېنىغا كەلدى. قۇنۇز قولياغلىقى بىلەن يۇلتۇزنىڭ قان چىقىپ تۇرغان بىلىكىنى باغلاۋاتاتتى. ئارسلان يۇلتۇزنىڭ يېنىغا تىزلاندى ۋە يانچۇقىدىن ياغلىق ئېلىپ ئۇنىڭ پېشانىسىدىكى تەرنى ئېرتتى....

* * *

ئوردۇدا كۆرەش باشلىنىپ كەتتى. سۈتۈقنى كۆرۈپ چۆچۈپ ئورۇنلىرىدىن قوپقان خان ۋە ئۇنىڭ شېرىكلىرى بىرپەس نېمە قىلىشىنى بىلمەي تۇرۇشتى-دە، كېيىن خان ئارقىسىغا داجىپ بېرىپ تامغا يۆلەندى، ئوردۇبېشى شىرەنىڭ ئاستىغا مۆكۈنۈپ سۇباشى بولسا قىلىچىنى چىقىرىپ ئۇرۇشقا تەييارلاندى.

— سۇباشى! — دېدى سۈتۈق، ئۇنىڭ ئالدىغا بىرنەچچە قەدەم تاشلاپ — ھەيۋەتلىك قوي، قىلىچىڭنى تاشلا!

سۇباشى كۆزلىرىنى ئالايتىپ، چىشلىرىنى غۇچۇرلىتىپ ھۇر-پەيدى ۋە سۈتۈقنى ئېتىلدى. سۈتۈق "شارت" قىلىپ ئۆزىنى ئەپچاچ-قاندى، ئۇنىڭ ئۇرغان قىلىچى بىكارغا كەتتى.

سۈتۈق يارەمگە كېلىۋاتقان توغرۇل بىلەن ئىلىكنى "سىلەر جىم تۇرۇڭلار" دېگەندەك قول شەرىتى قىلدى ۋە سۇباشىغا ھۇجۇم

قىلدى. تاتتىق قىلىچۇازلىق بولدى، بىردەم ئۇ، بىردەم بۇ قىستاپ چېكىندۇرەتتى. ئاخىر سۇباشى سۇتۇقنى تامغا قىستىدى. سۇتۇق قىلىچى بىلەن ئۇنىڭ قىلىچىنى ئىتتىرىپ تىركەشتى ۋە كۈچلىك توپلاپ قارشى ھۇجۇمغا ئۆتتى. ئۇ سۇباشىنى چېكىندۇرۇپ كېتىپ باراتتى، قىلىچ ئالدىراپ كىرىپ، سۇباشىنىڭ بوينىغا شۇنداق قىلىچ ئۇردىكى، كۆز يۇمۇپ ئاچقىچە ئۇنىڭ بېشى تېنىدىن ئايرىلىپ يەرگە دومىلىدى، تېنى شېخى يوق پور كۆتەكتەك "گۈپ" قىلىپ كەينىچە يىقىلدى. قانغا مىلىنىپ دومىلانغان بېشىمۇ كۆزى ئوچۇق پېتى جىم بولۇپ قالدى.

سۇتۇق سالماقلىق مېڭىپ، تامغا يۆلەنگىنىچە كۆزلىرىنى چەكچەيتىپ تۇرغان خانىنىڭ ئالدىغا باردى.

ــ قاپقان ياخشى قويۇلماپتۇمۇ نېمە، تاغا! ــ دېدى ئۇ كىنايىلىك بىلەن، ــ ئەمدى قاپقانغا ئۆزىڭىز چۈشۈپ قالدىڭىز. سىزنىڭ خانلىقىڭىز ئاخىرلاشتى. سىزنىڭ كۆزىڭىزگە قاداللىغان سۇتۇق ئەمدى تەختكە چىقىشى كېرەك، شۇنداق ئەمەسمۇ؟

. . . . . .

ــ ھە، تېخىچە مات بولغانلىقىڭىزغا تەن بەرمەيۋاتامسىز؟ ئەمدى ئىلاجىڭىز يوق. قورقماڭ، بىز سىزنى ئۆلتۈرمەيمىز. ئەمما بىر شەرت بار: دەرھال بىر يارلىق پۈتىسىز، بۇ سىزنىڭ ئاخىرقى يارلىقىڭىز بولىدۇ. يارلىقتا "مەن بۇگۈن، قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ خاندانلىقىنى ئەسلى ۋارىسى بولغان سۇتۇققا ئۆتكۈزۈپ بەردىم. بۇگۈندىن تارتىپ يارلىق پۇقرالار، خىزمەتچىلەر، چېرىكلەر سۇتۇقنى بۇغراخان دەپ تونۇپ، ئۇنىڭغا بويسۇنۇشى كېرەك"، دەپ پۈتىسىز. مانا شۇ بىرنەچچە ئېغىز سۆز. بۇنىڭسىزمۇ بىز ئىشنى ئەپلەيمىز. ئەمما،

مۇنداق بولسا ئۆزىگىزگە يامان بولماس، دەيمەن... قېنى يىگىتلەر، قەغەز-قەلەم بارمىكىن؟

سۈتۈڭ ئارقىسىغا بۇرىلىپ، قەغەز-قەلەم ئالماقچى بولغان-نىدى، دوستلىرى بىر ئاۋاز بىلەن "سۈتۈڭ!" دەپ ۋارقىراپ ئوغۇل-چاقنى كۆرسەتتى. سۈتۈڭ ئىلدام ئارقىسىغا بۇرالىغانىدى، ئوغۇلچاق تامغا ئېسىقلىق قىلىچنى قىنىدىن سۇغۇرۇپ سۈتۈڭگا ئېتىش-لىشقا تەمشىلىپ تۇرغانىكەن، سۈتۈڭ چاقماقلىق بىلەن قىلىچنى ئۇنىڭ سول بېقىنىغا بىر غىرىچچە تېقىۋەتتى...

ئوغۇلچاق "ۋاي!" دەپ ۋارقىرىدى، يۇقىرى كۆتۈرۈلگەن قىلىچى قولىدىن تارتىلىپ يەرگە چۈشتى. ئۇ قوللىرى بىلەن قان ئېقىپ تۇرغان بېقىنىنى تۇتۇپ، ئېڭىشىپ چۆگىلىدى-دە، يۈزىچە دۈم يىقىلدى ۋە بىردەم تېپىرلاپ جىم بولدى...

— ماۋۇ ساچقاننى! — دېدى قىلىچ شەرەنىڭ تېگىدىن ئوردۇ-بېشىنى تارتىپ چىقىرىپ، — ئاسمانغا پىچاق ئاتاتتىڭ، ئەمدى ئەجەپ ساچقان بولۇپ قاپسەنغۇ؟

ئوردۇبېشى ئۆمىلەپ بېرىپ سۈتۈڭنىڭ ئايىغىغا يىقىلدى ۋە بېشىنى يەرگە ئۇرۇپ زارلاپ كەتتى:

— خان ئوغۇل، يوقسۇل، ئۇلۇغ خاقانىم، مېنى كەچۈرگەيلا، مەن ئەسكى، مەن مۇشۇك، مەن ساچقان. نېمە دېسىلە شۇ. خاقانلىقنى قوللىرىغا ئالغان بىرىنچى كۈنى، مۇشۇ بىرىنچى سائەتتە، ئۇلۇغ خاندانلىقىمىزنىڭ نامى ئۈچۈن مېنى كەچۈرسىلە... مەن ئۆزلىرىنىڭ ئالدىدا قارا يۈزلۈك بولۇپ قالدىم. مەن ئادەم ئەمەس...

— بولدى، ۋالاقلىماي ئورنۇڭدىن قوپ! — سۈتۈڭ قىلىچقا قاراپ دېدى، — بۇنى سولاپ قويۇڭلار، كېيىن توغرۇل ئاكام بىر تەرەپ

قىلىۋىن.

ئوردۇبېشى قىلچىنىڭ ئالدىدا كۆچۈكلىنىپ ئىشىك تەرەپكە ماڭدى.

ــ ئانام قەيەردە؟ ــ دەپ سورىدى سۈتۈڭ قارۇغىباشىدىن.

ــ ئۆز ئۆيىدە.

ــ يۇرۇڭلار، ئانامنى يوقلاپ چىقايلى.

بۇلار شام بىلەن يوپيورۇق يورۇتۇۋېتىلگەن چوڭ سارايغا مېھمانخانىغا چىقىشقا سۈتۈڭنىڭ ئانىسى ئىككى قولتۇقىدىن ئايدىڭ بىلەن گۈللەيلى يۆلىگەن ھالدا كەينىدە تۆت قىز بىلەن ئۆيىدىن چىقىپ كەلدى...

سۈتۈڭ قىلىچنى قىنىغا سېلىپ ھۆرمەت بىلەن ئانىسى تەرەپكە ماڭدى ۋە سر تىزى بىلەن ئانا ئالدىغا تىزلاندى.

چىرايى كۈلۈمسىرەپ تۇرغان، لېكىن، ئىككى مەڭزىدە ياش تامچىلىرى دومىلاپ چۈشۈۋاتقان ئانا مېھرىبانلىق بىلەن ئېگىشىپ ئوغلىنىڭ پېشانىسىگە سۆيدى ۋە:

ــ قوپۇڭ، ئوغلۇم، ــ دەپ ئوغلىنىڭ ئىككى قولتۇقىدىن تۇرغۇزدى. ئانا ئون سەككىز ياشلىق ئوغلىنى بىرىنچى قېتىم "سىز" دەپ ئاتىغانلىقىنى ئۆزىمۇ بايقىيالماي قالدى.

ئانىسىنىڭ تونۇش ئىسسىق لەۋلىرى پېشانىسىگە تەگكەندە، سۈتۈڭنىڭ تېنى جۇغۇلداپ، گويا كى ئىلگىرى بولمىغاندەك ئاجايىپ چەكسىز مۇھەببەتنى بىلدۇرىدىغان بىر يېقىملىقلىق ھېس قىلدى. ئالادىن باتۇرئاغا، بىلگە تېكىن بىلەن سۈتۈڭنىڭ دوستلىرى ۋە بىر قىسىم چېرىك ئەمەلدارلار كىرىپ ئانىغا ھۆرمەت بىلدۇردى.

ــ ئىشنىڭ بىرىنچى قەدىمى ياخشى بولدى، ــ دېدى ئانا ۋە

ئوغلىغا قاراپ قويۇپ، باتۇرتاغنى يېنىغا كېلىشكە شەرەت قىلدى، — بۇ بىرىنچى قەدەم ھالقىلىق قەدەم. ئەمما شۇنى بىلمەك كېرەككى، چوڭ ئىشلار ئەمدى باشلىنىدۇ. نۇرغۇن خەتەرلەر ئالدىدىكىزدا تېخى، — ئانا سۆزىنى توختىتىپ بىرپەس ئويلىدى، كېيىن سۆزىنى داۋام قىلدۇردى، — تەختكە چىقىش ئاسان، ئۇنىڭدا مەزمۇت ئولتۇرۇش قىيىن. خەلق بىلەن بىللە بولۇش كېرەك، ئەلنىڭ ئېغىنى يېيىش كېرەك...

— بەك توغرا گەپ! — دېدى باتۇرتاغا ئانىنىڭ سۆزىنى قۇۋۋەتلەپ، — ئوغلۇم، ئانىڭنىڭ بۇ باھاسىز سۆزىنى ھەرگىز ئۇنتۇمىغايسىز.

ئانا پىشانىسىنى سىلاپ ئويلىدى - دە:

— قىلىدىغان ئىشلار جىق، ئاۋۋال ئوردۇ ئۇچلۇك ھالقىسىنى قۇرماق كېرەك. بۇ مەرھۇم بوۋىڭىز كۆل بانتېكىندىن باشلاپ قارا-خانىلار خاندانلىقىنىڭ ئوردۇ باشقۇرۇش نىزامى ئىدى. دادىڭىز رەھمەتلىك بازىرخانمۇ شۇنداق ئۇچلۇك ھالقا بىلەن دۆلەتنى باشقۇرغان. ئىش ئوغۇلچاققا قالغاندىن كېيىن ئۇ بۇ ئەنئەنىنى بۇزدى. ئۆزىنىڭكىنىلا راست قىلدى.

— خاندانلىقنىڭ تۈپ ئاساسىي قۇرۇلمىسىغا قەتئىي ۋارىسلىق قىلىمەن، — دېدى سۇتۇق بېشىنى ئېگىپ، — خان ئانام ئەقىل كۆرسەتكەي...

— ئۇچلۇك ھالقا، باتۇرتاغا، بىلگە تېكىن ۋە ئارسلانلاردىن بولسا قانداق؟ — دېدى ئانا سەل ئويلىنىپ.

ھەممەيلەن قوشۇلدىغانلىقلىرىنى بىلدۇردى.

ئۇلار ئانىسىنى باشلاپ، ئوتىقاشلار بىلەن يورۇتۇلغان ھويلىغا

چىقماندا، هويلىدا چېرىكلەر ئۆز قىلىچلىرى بىلەن ئۆز قالقانلىرىنى ئۇرۇپ ياكى ئۆز قالقىنىنى سەپدىشىنىڭ قالقىغا تەگكۈزۈپ، ھەم ئوڭغا، ھەم سولغا ئايلىنىپ تەنتەنە قىلىشۋاناتتى.

سۈتۈقنىڭ تەركىن بېگىم قاتارلىق چوڭلار بىلەن چىقىپ كەلگەنلىكىنى كۆرگەن توغرۇلبەگ ئۇنلۈك توۋلىدى:

— ئاياقتا تۇر!

ھويلا ئىچىدىكى چېرىكلەر شىپىدە توختىدى ۋە يۈزىنى سۈتۈققا قارىتىپ مەدىر قىلماي جىم تۇرۇشتى.

سۈتۈق ئىشىك ئالدىدىكى سۇپىنىڭ ئالدىغىراق كېلىپ، ھۇرمەت بىلەن تىك تۇرغان چېرىكلەرگە قاراپ چىقتى ۋە سول قولى بىلەن قىلىچىنىڭ دەستىسىنى تۇتتۇپ، ئوڭ قولىنى ئالدىغىراق ئېگىز كۆتۈرۈپ:

— ياشاڭ چېرىكلەر! — دېدى.

— خاقانىم ئامان، ئامان-ئامان! — دەپ بىردەك توۋلاشتى چېرىكلەر.

سۈتۈق چەبەر مىڭباشى بىلەن توغرۇلبەگكە قاراپ ئېيتتى:

— چېرىكلەر تارتۇقلانسۇن!

بەشىنچى باب

تەختكە ئولتۇرۇش

يولۇاس يىلى، بىرىنچى ئايىنىڭ ئون بەشىنچى كۈنى، ھاۋا ئوچۇق ئىدى. شەھەر كوچىلىرىدا ئاچچىق سوغۇق شامال كېزىپ يۈرەتتى. تاڭ ئېتىشى بىلەن ئوردۇكەفت ئەنسىزلىك ھېس قىلدى. شەھەر كوچىلىرىدا چېرىكلەر دۆپپىسىپ قالغان، ئۇلار كىشىلەرگە سۈرلۈك قارايتتى. كىشىلەرمۇ چېرىكلەرنىڭ سىياقىدىن بىرەر نەرسە بىلۈبلىشقا قىزىقىپ يەر ئاستىدىن ئۇلارغا قارىشاتتى. ئادەملەر كوچىلاردا، ھويلىلاردا تۆت-بەشتىن باش قوشۇپ غۇلغۇلا قىلىشقا باشلىدى: "نېمە ئىش بولغاندۇ، بۈگۈن ئەجەب باشقا كۈنلەرگە ئوخشمايدىغۇ؟" "خان ئوردۇسىنىڭ قايقىقى تېخى ئېچىلماپتىغۇ؟"

ئوردۇ ئالدى مەيدانىنىڭ بىر بۇلۇڭىدا پاراڭلىشىۋاتقان كىشىلەر توپى بارغانسېرى كۆپەيگىلى تۇردى. ئۇلار تالىشىپ پاراڭلىشىۋاتقاندا، بىرسى توپقا قاراپ شاپاشلاپ چىقىپ كەلدى ۋە توپنىڭ ئىچىگە كىرە-كىرمەيلا سۆزلەپ كەتتى:

— بىلەمسىلەر نېمە ئىش بوپتۇ؟ — دېدى ئۇ سىرلىق ئاۋاز بىلەن، — خان ئوغۇل تەختكە چىققۇدەك ئىمىش...

"ھە...!" دېيىشتى ھەممەيلەن ھەيرانلىق بىلەن.

— مەن تازا ئىشەنچلىك يەردىن ئاڭلاپ كەلدىم.

بۇ خەۋەر شەھەرگە چاپسانلا تاراپ كەتتى. ئادەملەر توپلىنىشقا

باشلىدى... چېرىكلەر كىشىلەرنى توسماپتتى. بەزىلىرى كۆز قىسىپ كۆلۈپ قويياتتى...

شۇنداق قىلىپ، مەيدانغا ئادەملەر بارغانچە كۆپەيدى. ئۇلار ئوردۇ قاپقىغا تىكىلىپ تاقەتسىزلىك بىلەن بېگى چۆمۈر كۈتەتتى...

ئوردۇ قاپقىغى مەھكەم ئېتىكلىك. قاپقاق ئىككى قاسنىقىدا قالقان ـ قىلىچلىق ئۇچ جۈپ قارىغچى كويا پاساپ قويغان بۇتەك تىك تۇراتتى.

ئوردۇ هويلىسى ـ ئىچكىرىكى، تاشقىرىقى هويلىلار جىمجىت... پەقەت ئىچكىرىدىكى هويلا بىلەن تاشقىرىقى هويلىنىڭ تام يانغىرىدا، ئوتتۇرا يول بويلىرىدا ئۇرۇش ۋاقتىدىكىدەك قوراللانغان چېرىكلەر هەيۋەتلىك تىزىلىپ تۇرۇشاتتى. هويلا سۇرلۇك تۇس ئالغان. چوڭ سارايىنىڭ پەلەمپەيى ئاستى ـ ئۈستىدە تولۇق قوراللانغان قارۇغچىلار سەپ ـ رۇس تۇرماقتا. سارای ئىشىكىنىڭ ئىككى قاسنىقىدا ئەركىن بىلەن قوچقار جىددىي قىياپەتتە تۇرماقتا. ئۇلار قوشۇمچىلىرىنى تۇرۇپ، نازارەت قىلغاندەك هويلىغا تىكىلىپ قاراپ قويياتتى ۋە ئارىلاپ سارايىنىڭ ئىچىنى تىكشايتتى.

سارايىنىڭ ئىچى تېخىمۇ سۇرلۇك: تەنتەنىلىك مۇراسىم ئۆتكۈزۈلىدىغان بۇ سارايىنىڭ ئۇزۇنلۇقى ئاتمىش ئادىم①، ئېنى ئوتتۇز بەش ئادىم كېلەتتى. ئاستىغا ئوتقاشتەك رەڭدار زىلچا سېلىنىپ، ئاپئاق ئافارتىلغان تاملىرىغا تۇرلۇك سۇرەتلەر سىزىلغانىدى. پۈتۈن سارايىنىڭ چۆرىسىگە بەش ئادىم ئارىلىقىغا بىردىن قويۇلغان، ئالاهىدە نەقىش قويۇپ ئىشلەنگەن قىرىق تۆۋرۈكنىڭ هەربىرىگە ۋالىلداپ

---

① ئادىم ـ قەدەم، شۇ ۋاقىتتىكى ئۇزۇنلۇق ئۆلچىمى.

تۇرغان تۇققۇز كۆزلۈك نەپىس مىس شامدان تۇرنىتىلغانىدى. ھەربىر تۈۋرۈكنىڭ يېنىغا بىردىن قىلىچ ئېسىپ، قولىغا ئۇزۇن قىزىل پۈپۈكلۈك نەيزە ۋە پارىلداپ تۇرغان نەقىشلىك دۇگلەك قالقان ئالغان ئوردۇ قاروۇلچىسى قويۇلغانىدى. سارايىنىڭ ئىچىدە چەت ئىشلار ئولچىسى، بىلگە تايانغۇ①، ساتقۇچىلار ئولچىسى، ئىگدىشچىلار ئولچىسى②، تاربىچىلار ئولچىسى، ئوتاچىلار ئولچىسى③، داستىخان بېگى، ياساقبەگ، تۇتۇقبەگ، مۇراسىم-بەگ، سوروۇنبەگ، كېچەشبەگ قاتارلىق مۇلكىي ئەمەلدارلار، ھەرقايسى قوشۇن باشچىلىرى، ئېكىتالار④، يۇرت مۇئتەمەرلىرى بىر-بىرى بىلەن پەس ئاۋازدا سۆزلىشىپ، خانىنىڭ چىقىشىنى كۈتۈپ تۇراتتى. چىرايىدىن گايىلارنىڭ خۇشال، گايىلارنىڭ ئەندىشىدە ئىكەنلىكى چىقىپ تۇراتتى. شۇ ئارىلىقتا مۇراسىم ۋاقتىدا چېلىنىدىغان بوم ئاۋازلىق كاناپىلار ئاللىقانداق ئاھاڭغا سوزۇپ چېلىنىپ توختىدى. مۇراسىم قاتناشقۇچىلىرى مۇراسىم ۋاقتىنىڭ تولغانلىقىنى بىلىپ، ئورۇنلىرىدىن قىمىرلىشىپ، ئۆزلىرىگە تېگىشلىك ئورۇنلارغا قاراپ مېڭىشتى.

تۆردە — سارايىنىڭ بېشىدا تەخت. بۇگۈن تەخت ئادەتتىكىدىنمۇ سۇرلۇك، ھەيۋەتلىك كۆرۈنەتتى. تەختىنىڭ ئىككى يېنىدا بەشتىن ئۇزۇن قىزىل نەيزە باشلىق ساپتا قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ دۆلەت تۇغى ئېگىز كۆتۈرۈلۈپ تۇراتتى. تۇغ ئۇزۇن چاسا بولۇپ، يۇزى

---

① تايانغۇ — ئاقارتىش ۋەزىرى.
② ئىگدىشچىلار ئولچىسى — چارۋا ئىشلىرى ۋەزىرى.
③ ئوتاچىلار ئولچىسى — سەھىيە ۋەزىرى.
④ ئېكىتالار — يەر ئىگىلىرى.

هال رەڭ رەختتىن، چۈرىسىگە تۆت تىلمك بېشىل گىرۋەكلىك تۇتۇلغان، گىرۋەكلەردىن ئۇزۇن قىزىل پۇپۇكلەر ساڭگىلاپ تۇرىدۇ. تۇغۇنىڭ يۇقىرى ئوتتۇرىسىغا قاراخانىلار خانداننىڭ توققۇز پۇتاقلىق دۆلەت بەلگىسى① زەر سېرىق يىپ بىلەن چېكىلگەن. ئۇنىڭ ئاستىغا ئۇيغۇر يېزىقىدا "قاراقاغان" دېگەن سۆز سېرىق يىپ بىلەن چېكىلگەن.

تەختىنىڭ ئوڭ تەرىپىدە ئىلىك، تورقانبەگ، يۇلتۇز، قىلىچ ۋە باش راھىب؛ سول تەرىپىدە توغرۇلبەگ، ئايدىڭبەگ، بىلگە، بۆرى تېكىن ۋە بىر راھىب قاتار تىزىلىپ جىم تۇراتتى.

ئۇچىنچى قېتىم كاناي-دۇمباقلار چېلىنىپ، ئوردۇ ئىچى ياڭرىدى.

چاۋۇش بۇركۈتبەگ تەختىنىڭ ئوڭ تەرىپىدىن چىقىپ ئېلان قىلدى:

— ئۇلۇغ خاقان، تەركىن بېگىمىلەر سارايغا چىقىدۇ!

سارايدىكىلەر ئىچكىرىكى ئىشىك ياقىغا بۇرىلىپ باشلىرىنى ئېگىپ ھۆرمەت بىلدۈرۈپ تۇرۇشتى.

سارايىنى جاراڭلاتقان كاناي-دۇمباق سادالىرى يەنە ياڭرىدى.

ئالدىدا — گۇللەيلى بىلەن قۇندۇز ئىككى قولتۇقىدىن تۇتقان تەركىن بېگىم؛ ئارقىدىن باتۇرتاغا بىلەن بىلگە تېكىنىڭ ئوتتۇرىسىدا خاقانچە كىيىنگەن سۇتۇق؛ ئۇلارنىڭ ئارقىسىدا ئالتە قىز، تۆت قاروغچى تەڭتەڭلىك مېڭىپ چىقىپ كەلدى. ئانا گۇللەيلى بىلەن قۇندۇزنىڭ ھەمراھلىقىدا تەختىنىڭ تۆۋەنكى سۇپىسىغا چىقىپ كىشىلەرگە بۇرىلىپ توختىدى. سۇتۇق باتۇرتاغا ۋە بىلگە تېكىن

---

① دۆلەت بەلگىسى "توققۇز تۇغلۇق قاغان" دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

بىلەن تەخت سۈپىسى ئالدىدا ئىشىك ياقىغا قاراپ تۇردى. ئاز توختىدى.

باتۇرتاغا تەلتەئىلىك ئاۋاز بىلەن جاكا قىلدى:

— قارايۇز ئوغۇلچاق ئۇزاقتىن بۇيان خان ئوغۇلغا سۈيىقەست قىلىش ۋىجدانسىز تۈزۈپ كەلگەن. ئۇنىڭ ۋىجدانى بىتچەت قىلىندى. ئۆزى جاجىسىنى يېدى. بۇگۈن خان ئوغۇل سۈتۈق، خاندانلىقسىزلىنىڭ يوسۇنى بويىچە، خانلىققا ۋارىسلىق قىلىپ، قاراخانىلار خاقانى بولدى. ئۇلۇغ خاقان سۈتۈق بۇغراخانغا خانلىق تاجى كىيگۈزۈلدۇ!

گۇللەيلى يېشىل دۇخاۋا ياپقان خونچىغا قويۇلغان پارقىراپ تۇرغان خانلىق ئالتۇن تاجىنى ئەكىلىپ باتۇرتاغىنىڭ ئالدىدا توختىدى ۋە خونچىنى يۇقىرى تۇتۇپ بېشىنى ئەگدى.

ھەممەيلەن خان تۇرغان ياقتا بۇرىلىپ بىر پۇتى بىلەن تىزلىنىپ باش ئەگدى. باتۇرتاغا تاجنى ئاۋايلاپ ئېلىپ سۈتۈقنىڭ بېشىغا كىيگۈزدى، ئون سەككىز ياشلىق قاۋۇل يىگىت سۈتۈقنىڭ ھۆسنىگە ھۆسن قوشۇلۇپ تېخىمۇ چىرايلىق بولۇپ كەتتى.

— ئۇلۇغ خاقانىمىز سۈتۈق بۇغراخانغا قۇتلۇق بولغاي! — دېدى باتۇرتاغا جاراڭلىق ئاۋاز بىلەن.

سارايدىكىلەرمۇ تەڭ ۋارقىرىدى:

— ئۇلۇغ خاقانغا قۇتلۇق بولغاي!!!

كىشىلەر ئورۇنلىرىدىن تۇردى.

سۈتۈق ئارقىسىغا بۇرىلىپ سۈپىغا چىقىپ تازىم قىلدى، ئاندىن ھۆرمەت بىلەن قاراخانىلار دۆلەت تۇغىنىڭ ئالدىغا كېلىپ توختىدى ۋە بىر پۇتى بىلەن تىزلىنىپ تۇغنى سۆيدى. كېيىن ئۇ ئانىسىنىڭ

ئالدىغا كېلىپ، بىر پۈتى بىلەن ئانىسىنىڭ ئالدىدا تىزلاندى. ئانا قوللىرى بىلەن سۈتۈقىسىنىڭ ئىككى چېكىسىدىن تۇتۇپ پىشانىسىگە سۆيۈپ ئۆنى تۇرغۇزدى. يانغىچى بىلەن مەكتەپكى خۇشاللىق ياشلىرىنى ئېرتىپ بۇرالدى ۋە ئوغلىغا پول بەردى.

سۈتۈق ئانىسىنى قولتۇقلاپ بىللە سۇپا بۇقىرىسىدىكى سالاپەتلىك ئىككى تەختىنىڭ ئالدىغا كېلىپ تۇردى.

باتۇرتاغا بىلەن بىلگە تېكىن ۋە ئارسلانلار تەختتىن تۆۋەنكى سۇپىدا تەختنىڭ ئىككى يېنىدىكى ئورۇندۇق ئالدىغا كېلىپ تۇردى. خانىنىڭ تۆۋەنىدىكى سۇپىدا باتۇرتاغا بىلەن بىلگە تېكىنىڭ ئارقىسىدا گۇللەيلى بىلەن قۇندۇز خانغا يېقىن ئورە تۇردى. ئالتە قىز ۋە چېرىكلەر تەختنىڭ يان ۋە ئارقىسىدا ئورە تۇردى.

سارايدىكىلەر:

ـ خاقانىمىز ئۇزاق يىللار ئامان بولغاي!!! تەركىن بېگىمىنىڭ ئۆمرى ئۇزاق بولغاي ـ !!! دەپ ۋارقىراشتى.

سۈتۈق باتۇرتاغىغا قاراپ باش لىڭشىتتى.

باتۇرتاغا يۆگۈم قەغەزنى ئالدى، ھەممە ئاۋاز ۋە سادا دەرھال توختىدى.

باتۇرتاغا ئەتراپقا بىرقۇر كۆز يۈگۈرتكەندىن كېيىن تەمكىنلىك بىلەن جاكالىدى:

يارلىق

ـ دۆلەت ئىشلىرىنى ئوبدان باشقۇرۇش ئۈچۈن، يوسۇنسىز بويىچە، ئالىي ئۇچلۇق ھالقا قۇرۇلدى. ھالقا: يۇغۇرۇش مەرتىۋىسىدىكى باتۇرتاغا، يابغۇ مەرتىۋىسىدىكى بىلگە تېكىن، تۇڭسىن مەرتىۋىسىدىكى ئارسلانلاردىن قۇرۇلدۇ. بۇ ھالقا كۆل بىلگە

پائتېكىن ئاتىدىن قالغان ئەنئەنە بويىچە خانىلىك ھۆزۇرىدە يېتەكچى-لىكىدە خانلىقنىڭ پارلىق ئىشلىرىنى باشقۇرىدۇ. بۇ ئۇچۇرلۇك بىرىنچى قېتىملىق ئولتۇرۇشىدا مۇنداق قارار قىلدى:

بىرىنچى، خەلقىگە جاپا، ئەلگە ئاسىيلىق قىلغان ئوغۇلچاق بۇغراخاننى خانلىقتىن قالدۇرىدۇ. قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ جەمئىي دۆلەت ھوقۇقى سۇتۇق بۇغراخانغا تالىق.

ئىككىنچى، دۆلەتنىڭ ئىشلىرىنى سۇتۇق بۇغراخان يېتەكچىلىكىدىكى يۇغۇرۇش باتۇرتاغا، يابغۇ بىلگە تېكىن، تۇكسىن ئارسلانلار قاتناشقان ئۇچلۇك ھالقا كېڭىشىپ باشقۇرىدۇ.

ئۈچىنچى، تۆۋەندىكى كىشىلەر يېڭىدىن خىزمەتكە تەيىنلەندى:

— تەركىن بېگىم — دۆلەت ئىشلىرى باش ئايغۇچى.

— باتۇرتاغا — ئوردۇبېشى؛

— ئىلىك — تايىنغۇ①؛

— بىلگە تېكىن — بىلىگ ئاقارتىش ئولچىسى؛

— ئارسلانبەگ — چېرىك ئىشلىرى ئولچىسى؛

— توغرۇلبەگ — سۇباشى؛

— بارسبەگ — ئوردۇئاغىسى؛

— تورقانبەگ — تارىغچىلىق ئولچىسى؛

— ئايدىك — چەت ئىشلار ئولچىسى؛

— تېكىن ئاغىچى — ئاغىچى②؛

— بۆرىبەگ — ئالىم-سالىق ئىشلار ئولچىسى؛

---

① تايىنغۇ — پۇتۇكچى ۋەزىر، ئەرەب تىلىدا ھاجىپ.

② ئاغىچى — مالىيە ۋەزىرى، ئەرەبچە خەزىنىچى.

ــ يەگ بىلگە ــ دىنىي ئىشلار ئولچىسى؛
ــ قىلىچ ــ ئوردۇ قارۇغىباشى
تۆۋتىنچى، خاندانلىقىمىز جاكالايدۇكى؛
1) ئېلىمىزدە ئەركىنلىك، تەڭلىك، پاراۋانلىق، قوغدىنىش ئورۇندۇلىدۇ، قارشى بولغانلار جازالىنىدۇ؛
2) ئىسلام دىنى دۆلەت دىنى قىلىپ بېكىتىلىدۇ. باشقا دىنلار-
دىمۇ ئىختىيارى بولۇش يۇرگۈزۈلىدۇ؛
3) ئېلىمىزدە قۇلدارچىلىق يوقىتىلىدۇ؛
4) ھەر يىلدا بىر قېتىم تۆۋەندىن يۇقىرىغىچە دۆلەت ئەمەلدارلىرى
ۋە قەبىلە ـ ئۇلۇس ۋەكىللىرى قاتناشقان قۇرۇلتاي ئېچىلىدۇ، دۆلەت
ئىشلىرى ۋە خەلق ئىشلىرى كېڭىشىلىدۇ؛
5) ئالىم ـ سالىقلار ئازايتىلىدۇ، خىيانەتچىلەر جازالىنىدۇ؛
6) باشقا تولۇغانلارنىڭ چېرىك بولۇش بۇرچى بار. چېرىك
ئىشلىرى كۈچەيتىلىپ، چەتئەلنىڭ باستۇرۇپ كىرىشىگە ۋە بوزەك
قىلىشىغا قارشى تۇرۇلىدۇ؛

ئولچىلار دەرھال ئۆز ئىشلىرىغا كىرىشىپ، ئىشنى ئاقساتماي، خەلقە جاپا سالماي خاندانلىقىمىزنىڭ گۈللىنىشى ئۈچۈن تىرىشسۇن!

كۆپچىلىك باش ئېگىپ تازىم قىلىپ يارلىقنى ھىمايە قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى.

باتۇرتاغا يۇقىرى ئاۋاز بىلەن ۋارقىرىدى:
ــ قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ خاقانى سۇتۇق بۇغراخانغا قۇتلۇق بولغاي!!!

ھەممە ئۇنىڭغا ئەگىشىپ ۋارقىراشتى:

ـــ قۇتلۇق بولغاي!!!

سۆتۆق، تەركىن بېگىم تەختكە ئولتۇردى، سۆتۆق ئولتۇرۇشقا قول ئىشارىسى قىلدى. سارايىنى تىنتىپ ھەيۋەتلىك ساز ئاۋازى كۆتۈرۈلدى. سارايىنىڭ ئىككى يانىدىكى ئىچكىرىكى ئىشىكىدىن ئىككى توپ ئۇسۇلچى قىزلار چىقىپ كەلدى، ئۇلار قوللىرىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، يېرىم ئۇسۇل بىلەن مېڭىپ كېلىپ ساراي ئوتتۇرىسىدا قوشۇلدى ۋە تەختنىڭ ئالدىغا كېلىپ سۆتۆق بۇغراخانغا ئېگىلىپ تازىم قىلدى. كېيىن قىزلار ئارقىسىچە مېڭىپ سارايىنىڭ ئوتتۇرىسىغا كېلىپ قەددىنى رۇسلىدى ۋە ئىككىگە بۆلۈنۈپ يۈزمۇيۈز قاتارلاشتى، كېيىن ئۇلار يەرگە قاتتىق تېپىپ شوخ ئۇسۇلغا چۈشۈپ كەتتى.

سارايىنىڭ ئىككى يېقىدىن ئىككى توپ يىگىتلەر چىقىپ قىزلارغا قوشۇلۇپ ئويناپ كەتتى.

چىرايلىق كىيىنگەن كۈلۈمسىرەپ تۇرغان ئۇز قىزلار، قاۋۇل يىگىتلەر خۇددى بىر-بىرى بىلەن بەسلەشكەندەك شۇنداق چاققان ئويناياتتىكى، ئۇلار ھەممىنى ئۆزىگە جەلپ قىلدى، پۈتۈن ساراي جانلىنىپ كەتتى.

شوخ بىرلەشمە ئۇسۇل سەنەمگە يۆتكەلدى. قىز-يىگىتلەر بىر جۈپ قىز-يىگىتنى دەۋر قىلىپ ئويناياتتى، ھالقا ئىچىدىكى قىز-يىگىتنىڭ چەبدەس ئۇسۇلغا تەڭكەش بولاتتى...قىز-يىگىتلەر ئويناپ كەينىگە چېكىنىدى ۋە بىرنەچچە قىز جىلدىرىمىلىق كىچىك داپ بىلەن ئويناشقا باشلىدى...

ئۇسۇل داۋام قىلماقتا...ئۇسۇل كۆرگۈچىلەرنىڭ كايىلىرى خۇش، كايىلىرىنىڭ بولسا كۆڭلى خىرە. سۆتۆق خۇشال، بۇگۈن ئۇ تەختكە

چىقتى، خان بولدى. چوڭ-كىچىك، يۇقىرى-تۆۋەن ھەممىسى ئۇنىڭغا قارايدۇ. بۇ چوڭ ئىش. ئالەمچە چوڭ ئىش. سۈتۈڭ خۇش بولماي كىم خۇش بولسۇن؟! لېكىن، سۈتۈڭنىڭ كۆكلى تولىغاندەك، بىراقلاردا — تۇمانلار ئىچىدە، قاراپەردىلەر ئارقىسىدا ياشىغىچە، سىرلىق ئويۇنلار بولۇۋاتقاندەك ھېسسىيات ئۇنىڭ كۆكلىنى خىرە قىلاتتى.

تەختىنىغۇ ئالدى، ئۇنىڭدا چىڭ ئولتۇرۇش، ئەلنى ئۇزاق باشقۇرۇش قانچىلىك بولار؟ ئەل خاراپ، چەتتىن ياغىلار ھەيۋە قىلىماقتا، ئۇنىڭ ئۈستىگە چېرىك كۈچى بەك ئاجىز. بۇ ئەل، باشقا ياقالىقلارنىڭ قولىغا ئۆتۈپمۇ قالارمۇ؟ يۈز يىلغا يېقىن ۋاقىت ئىچىدە داۋاملىشىپ كەلگەن قاراخانىلار خاندانلىقى ئەمدى ئۇنىڭ قولىدا رونىق تاپامدۇ ياكى زاۋال تاپامدۇ؟

ئۆزىغۇ ئىسلام دىنىغا كىردى. گەرچە خانلىقنى ئېلىشتا ئىسلام مۇرىتلىرى ئۇنىڭغا ھەمدەمدە بولغان بولسىمۇ باشقىلارنى بۇ يات دىنغا كۆندۈرۈش ئاسانغا چۈشۈرمۇ؟ قارشى چىققۇچىلار ئىسيان قىلىپ، ئۇنىڭ تەختىگە خەۋپ تۇغدۇرۇپ قالارمۇ؟

زالىم تاغىسى ئۆلدى، قانخور سۈباشىنىڭ كاللىسى ئېلىندى. ئىلگىرىكى ئوردۇبېشى ساۋۇقبەگ قاماقتا ئېلىندى. لېكىن، ئۇلارنىڭ شېرىكلىرى تېخى تىرىك، ئۇلار ئۆز بايلىقىنى ئۆزىنىڭ كۈچ-قۇۋۋىتىنى ساقلاشقا ئۇرۇنماسمۇ؟

سۈتۈق، خۇشاللىق كەينىگە يوشۇرۇنغان ئاشۇنداق خىياللارنى قىلغاندا، كۆزلىرى قەيەرگىدۇ تىكىلىپ قالاتتى. ئەما بۇنداق خىياللار ئۇنىڭ كاللىسىدىن "لاپ" قىلىپلا ئۆتۈپ كېتەتتى-دە، تەخت، ئەل سوراش، بولغۇسى تەخداشسىز كۈچ — بۇلار ئاۋۇ كۆكۈلسىز خىياللارنى بېسىپ كېتەتتى، سۈتۈق يەنە كۈلۈپ، ئىشتە-

باق بىلەن ئۇسۇللارنى تاماشا قىلاتتى...

ئانا "ھەي، بالام ياشلىق قىلىپ قالمامسىكىن" دەپ ئويلىسا، "بىلانىنىڭ بېشى يەنچىلدى، ئەمما تېخىمۇ بار، قارىياغاچنىڭ بېشىنى كەسكەن بىلەن يىلتىزىدىن يەنە ئۆسۈپ چىقىدۇ" دەپ چىگىش ئويلارغا چۆكەتتى.

قوشۇمىلىرىنى تۇرۇپ، تاماشىغا بېرىۋا قاراپ ئولتۇرغانلار — تېكىن ئاغىچى، بەگ بىلگە، بۆرىبەگ...لەر بولسا باشقىچە خىيال قىلاتتى:

"جاھان نېمە بولۇپ كەتتى؟ مۇشۇنداق قىلىپ مۇشۇ شۇمتەك بېشىمىزغا ئولتۇرۇپ كېتەرمۇ؟ ئاۋۇ قىلىچۋاز قىزنىڭ دېگىنى دېگەن بولۇپ كېتەرمۇ؟ تېخى ئىسلام دىنى...بۇ يەنە بىر پالاكەت...

ئارسلان بىلەن ئايدىڭ ئاۋۇ خاپىغان ئولۇچلارغا قاراپ قويىاتقى ۋە ئارىلاپ يەر ئاستىدىن بىر-بىرىگە قارىشاتتى. بۇنىڭ بىلەن ئۇلار گويا "كۆردۇڭمۇ؟ سەگەك بولۇش كېرەك!" دېگەندەك بولاتتى.

تاينغۇ ئىلىك بولسا، خۇشال كەيپىياتتا ئۇسۇللارنى تاماشا قىلاتتى. لېكىن، ئۇنىڭ كۆزى ئۇسۇلدا بولغان بىلەن سىياقىدىن، قانداقتۇر بىرنېمە ئويلاۋاتقانغا ئوخشايتتى. ئۇ كاللىسىدا بىرەر نەرسە توقۇۋاتقان بولغاي، ئېھتىمالىم.

ئۇسۇللار داۋام قىلماقتا ۋە يەدە يۆتكەپ، بارغانچە دولقۇنغا كۆتۈرۈلمەكتە. سارايىنى ياكراتقان جارانلىق سازغا تەڭكەش بولۇپ ساما قاينىاپ كەتتى. تەرگە چۆمگەن قىز-يىگىت ئۇسۇلچىلار بىر-بىرى بىلەن بەسلىشىپ زوق بىلەن ئويناياتتى...

ئۇسۇلچىلار سازغا ئەگىشىپ ھەرىكەتلىرىنى پەسەيتتى ۋە قاتار بولۇپ، يېنىك ئويناپ سۈتۈق ۋە ئانا ئالدىغا بېرىپ تازىم قىلىشتى،

يەنە شۇنداق بىنىك ئويناپ ئارقىسىچە چېكىندى، ئۇلار بىرىپ ساراي سەھنىسىدە تەختكە قاراپ تىزىلىپ تۇرۇشتى.

تاشقىرىدىن ئەركىن چىرىكلەرچە مېڭىپ كىرىپ ئۇسۇلچىلار قاتارىنىڭ ئارقىسىغا كېلىپ توختىدى. قىز-يىگىتلەر بوۋاۇنۇپ يول بەرگەندى، ئەركىن ئورنىدىن قوزغالماي تۇرۇپ، يوغان ئاۋاز بىلەن دېدى:

— ئوردۇ ئالدىغا توپلانغان كىشىلەر ئۇلۇغ بۇغراخانىنى قۇتلاپ تۇرۇلاشماقتا. ئۇلار خانىنى كۆرۈشنى خالايدىكەن!

سۇئالنى ئالامىتى بىلەن ئاڭلىغا ھەم باتۇرتاغىغا قارىدى. باتۇرتاغا ئاڭلىغا قارىغالغاندىن كېيىن سۇئالغا قاراپ:

— خەلقنىڭ تىلىكى ئورۇنلۇق، — دېدى سۇئال ۋە تەختىدىن تۇردى، باشقىلارمۇ تۇرۇشتى.

سۇئال ئاڭلىنى مېڭىشقا تەكلىپ قىلدى. گۇللەيلى بىلەن قۇندۇز دەرھال كېلىپ ئاڭلىنىڭ قولىتۇقىدىن تۇتۇشتى. ئانا بىلەن سۇئال بۇغراخان مەيدىلىرىگە قوللىرىنى قويۇپ، باشلىرىنى ئېگىپ تۇرغان كىشىلەر قاتارى ئىچىدىن تالاغا قاراپ ماڭدى. باشقىلار تىزىلغان رېتى بويىچە ئىككىدىن تىزىلىپ ئۇلارنىڭ ئارقىدىن ماڭدى...

سۇئالار ئوردۇ قاپقىسىنىڭ پەشتىقىغا چىققاندا، مەيدانىدىن چۇقان-سۇرەن كۆتۈرۈلۈپ كەتتى. چۇقانلاردىن ئېنىق سۆزنى ئۇققىلى بولمايتتى. مەيدانغا لىق تولغان كىشىلەر توۋلايتتى، تۇماقلىرىنى ئاسمانغا ئېتىپ خۇشاللىقىنى بىلدۈرەتتى...

باتۇرتاغا قولىنى كۆتۈرۈپ مەيدانىنى جىمىتتى ۋە مەيدانغا قاراپ قول كۆتۈردى.

مەيدان ئوتتۇرىسىدىكى مۇنارغا دۆلەت تۇغى ئاستا كۆتۈرۈلدى.

سۆتۈق بىر تىرنى پۈكۈپ تۈغقا تىكلەپ ئولتۇردى. باشقىلارمۇ دەرھال تىزلىنىپ تۈغقا ھۆرمەت بىلدۈردى. مەيداندىكى خەلق ھۆرمەت ھېسسىياتى بىلەن تۈغقا قارىشاتتى. تۈغ مۇنار ئۈچىدا يەلپۈلدىدى. تاغا سۆز باشلىدى:

ــ جەمئىي خالايىقلا ئايان بولغايكى، خان ئوغۇل سۆتۈق ئىلىـ سىزنىڭ يوسۇنى بويىچە بۈگۈن خانلىق تەختىگە ئولتۇردى. ئۇلۇغ خاقانسىز ــ سۆتۈق بۈغراخانغا قۇتلۇق بولغاي!

يەنە پۈتۈن شەھەرنى قاپلىغان تېخىمۇ كۆچلۈك ھوگا كۆتۈرۈلدى. ھوگا ئىچىدىن "خانغا قۇتلۇق بولغاي!"، "خان ئوغۇلغا بارىكاللا!"، "ئۇلۇغ خاقانىڭ ئۆمرى ئۇزۇن بولغاي!" دېگەن ئاۋازلار ئاڭلىنىپ تۇراتتى.

خانلار تۇرغان پەشتاقنىڭ يۇقىرىسىدىكى كىچىكرەك پەشتاقتا گۈپۈرلىگەن ناغرا ۋە چاراڭلىق سۇناي ئاۋازى كۆتۈرۈلدى. چوڭ-كىچىك ئۇچ جۈپ ناغرا كۈچ بىلەن ئۇرۇلماقتا. ناغرىچىلارنىڭ ئىككى يېنىدا ئىككى كىشى سۇنايلىرىنى يۇقىرى-تۆۋەن ئويناتپ چالماقتا. ناغرا، سۇناي بىرپەس ياۋاشراق ئاھاڭدىن كېيىن بىردىنلا شوخ ئۇسۇل ئاھاڭىغا يۆتكەلدى. مەيدانغا ئۇ يەر-بۇ يەردە كىشىلەر تۈگرىكى ئىچىدە ئۇسۇللار باشلىنىپ كەتتى.

ھېلىقى بىر توپ ئۇسۇلچى قىز-يىگىتلەر ئوردۇ قاپقىسىدىن چىقىپ ئۇسۇل ئويناپ مەيدانغا قاراپ ماڭدى. ئۇلار كىشىلەر بوشتىپ بەرگەن يول بىلەن ئويناپ، مەيداننىڭ ئوتتۇرىسىدا تۈگۈرەك ئىچىدە ئۇسۇل ئويناۋاتقانلار توپىغا قوشۇلۇپ كەتتى...

ئالتىنچى باب

توي تەنتەنىسى

ياندۇرقى بىلى — توشقان يىلنىڭ ئەتىيازى پەسلى.

ئوردۇكەنتتىكى ھويلىنىڭ باراڭلىق راۋىقىدا نەركىن بېگىم يالغۇز ئولتۇرۇپتۇ. كەچ باھارنىڭ گۈزەل كۈنلىرى، ئەتراپتا گۈل-چېچەكلەر تولۇق ئېچىلغان، يېڭى ئېچىلغان ئەتىرگۈل، قىزىلگۈللەرنىڭ خۇش بۇي ھىدى پۈتكۈل ھويلىغا تارالغان. ئالا-يېشىل ئېچىلغان شاپتۇل، ئالما چېچەكلىرى دەرەخلەرنى پۈركىگەن. قۇشلارنىڭ تۇرلۇك ئاۋازدا ۋىچىرلاشلىرى كۆڭۈلگە ئارام بېرىدۇ. ئۇزاقراقتا كاككۇكنىڭ ئاۋازى ئاڭلىنىپ تۇراتتى. قەيەردىدۇ بىر دەرەخ ئارىسىدا تۇمۇچۇق سايرىماقتا. ئۇنىڭ مۇڭلۇق ھەم جاراڭلىق ئاۋازى بارچە قۇشلارنىڭ ئاۋازىغا تەڭكەش بولۇپ كىشىگە ھۇزۇر بېرىدىغان بېھىملىق ئۇچار-قاناتلار "ناخشىلىرىنى" تەڭكەش قىلغان. خان ئانا كائىناتنىڭ بۇ تەنتەنىسىدىن ھۇزۇرلانغان ھالدا شېرىن خىيال-لارغا چۆكمەكتە.

سۇتۇق بۇغراخان تەختكە ئولتۇرغىلى ئالتە ئايدىن ئاشتى. ئانا ئارمانىدىن چىقتى. لېكىن بۇ ئۇنىڭ ھەممە ئارمانى ئەمەس ئىدى. بىرى، ئەل تىنچىپ سۇتۇقنىڭ ئورنى مۇستەھكەملىنىشى كېرەك. يەنە بىرى، ئوغلىنىڭ تويى. تەختنى ئېلىشتىن ئىلگىرى ئانا ئوغلىغا "باشقا ئىشىڭ ھەممىسىنى قويۇپ تۇرۇش كېرەك" دېگەنىدى.

ئەمدى تويىنى ئويلىشىش كېرەك. ھازىر سۈتۈق ئويناپ يۈرگەن بالا ئەمەس، ئۇلۇغ ئەلنىڭ خاقانى. خانىنىڭ ئاغىچىسى بولما بولمايدۇ-دە. ئايدىڭمۇ تەڭ تۆش، زېرەك قىز. چوڭ توي ئۆتتى، ئەمدى بۇ تويغىمۇ ۋاقىت كەلدى. توي ئۈستىگە توي، ئەجەب ياخشى...

ئۆي تەرەپتىن ئاڭلانغان ئايال تاۋۇشى ئانىنىڭ خىيالىنى بۆزدى.

— كىم ئۇ؟ — سوردى خان ئانا ئارقىسىدا تۇرغان ئىككى نەپەر خىزمەتچى قىزدىن.

— گۈللەيلى ئاچام — دېدى بىر قىز ئۆيدىن چىقىپ كېلىۋاتقان گۈللەيلىنى كۆرسىتىپ.

گۈللەيلى راۋاقتا چىقتى. ئۇ قىزلارنىڭ تازىمىغا باش لىڭشىتىپ:

— خان ئانا، خېلى ئۇزاق ئولتۇردىڭىز، ھاردۇق يېتىپ قالمىغىيدى...، — دېدى.

— ھە، قارا، گۈل، نېمىدېگەن گۈزەللىك بۇ، قاراپ تويمايدۇ، كىشى، — خان ئانا كۆزلىرىنى يېرىم يۇمۇپ بىرئاز ئويلاپ سۆزىنى داۋام قىلدى، — ئادەم قېرىيدۇ، يەر-جاھان قېرىمايدۇ. ئۇ سانسىز ئادەملەرنى ئۇ دۇنياغا ئۇزىتىپ يەنە ئۆزىنىڭ گۈزەللىكىدە قېلىۋېرىدۇ. ئادەملەر ئۆتۈپ تۇرىدۇ، لېكىن دۇنيا يەنە ئادەم بىلەن تولغان. ئادەم ئۇلۇغ، ئۇ ئۆلىدۇ. لېكىن تۇغىمەيدۇ...قارىغىنا، گۈل، مېنىڭمۇ بۇ دۇنيا بىلەن خوشلىشىدىغان ۋاقتىم ئاز قالدى. مۇشۇ گۈزەل زېمىندىن، قۇشلارنىڭ شوخ سايراشلىرىدىن ئايرىلغۇسى كەلمەيدۇ كىشىنىڭ. لېكىن نېمە چارە بار. پۇتمىشكە تەن بېرىش كېرەك — تە!

نۇ بەشىنى تارقاتقا ئېگىپ، ئاق كىرگەن چاچلىرىنى سلاپ قويدى.

— ۋاي ئاچا، نېمە دەۋاتىلا؟ باشقىچىلا گەپ قىلۋاتىلىغۇ؟ سالامەتلىكلىرى ياخشى، ياشلىرىمۇ ئانچە چوڭ ئەمەس، تېخى، — دېدى گۈللەيلى خان ئانىنىڭ بېشىنى سلاپ، نۇ راستلا خان ئانىنىڭ چاچلىرىدا ئاق كۆپمىپ كەتكەنلىكىنى كۆردى.

ئانىنىڭ چاچلىرى مۇشۇ بىرنەچچە يىلدىن بېرى چاپسان ئاقىرىپ كەتتى. نۇ ئاز دەرد تارتمىدى ـ دە؟ ئېرىنىڭ ئۆلۈمى ئېغىر كەلدى، كېيىن ئۆزى ياقتۇرمايدىغان قېيىن ئاكىسىغا تېگىپ، بۇ ئۇنىڭغا ئېغىر ئازاب بولدى. ئوغلىنىڭ دادىسىنىڭ تەختكە ۋارىسلىق قىلىشى گۇمانلىق بولۇپ قالدى. نۇ ئوغۇلچاق بىلەن ئېلىشىپ باقتى. لېكىن ئۇنىڭدىن نەتىجە چىقمايدىغانلىقىغا كۆزى يەتتى. ئوغۇلچاق ئىنىسى باۋېرخانغا ئوخشىمايدىغان قارا نىيەت ئادەم ئىكەنلىكىنى بارغانچە چۈشەندى. ئوغۇلچاقنى ياخشى گەپ بىلەن كۆندۈرۈشكە بولمىغاندىن كېيىن، ئانا ئوغلىنى تەختكە ئولتۇرغۇزۇش ئۈچۈن باشقىچە يول تۇتتى. بۇ يول خەتەرلىك ئىدى. چۈنكى، ھەممە ھوقۇق ئوغۇلچاق بۇغراخاندا. ئۇنىڭدىن ھوقۇقنى تارتىۋېلىش ئۈچۈن قان تۆكۈلۈشى مۇمكىن. خان ئانا ياش ئوغلى سۇتۇقتا مۇشۇ يولنى ئۆگەتتى. سۇتۇقمۇ تەختنى زورلۇق بىلەن تارتىۋېلىشقا بەل باغلىغانىدى. كۆرەش، قان تۆكۈش، خەتەر... مانا بۇلارنى ئويلىغاندا خان ئانا كېچىلەرنى ئۇيقۇسىز ئۆتكۈزەتتى.

مانا مۇشۇنداق ھەر خىل مۇرەككەپ خىياللار خان ئانىنى بىرنەچچە يىل ئىچىدە قېرىتىۋەتتى. ئۇ تېخى ئاتمىش ياشتىن ئاشمىغان بولسىمۇ، چاچلىرىنىڭ ۋاقتىسىز ئاقىرىپ كېتىشى ئەجەپ ئەمەس

ئىدى.

— ئۇلار كەلدىمۇ؟ — دەپ سورىدى خان ئانا گۈللەيلىدىن.

— كېلىشتى، ئۆيدە سىزنى كۈتمەكتە، — جاۋاب بەردى گۈللەيلى.

— باشلاپ چىققىن، مۇشۇ يەردە سۆزلىشەيلى.

گۈللەيلى كىرىپ كەتتى. خان ئانا قويۇپ قىزلارنىڭ يۆلىشى بىلەن بېلىنى رۇسلاپ راۋاقتا يېنىك قەدەم بىلەن بىرپەس ئايلاندى.

باتۇرتاغا، ئارسلان، ئىلىك ۋە بارسبەگلەر كېلىپ تەركىن بېگىمگە سالام بېرىشتى، ئولتۇرۇپ ئامانلىق تېلىدى.

— سىلەرنى ئاۋارە قىلدىم، — دېدى خان ئانا سۆز باشلاپ، — سۇتۇق بىلەن ئايدىگىنىڭ تويى توغرىسىدا مەسلىھەتلىشەي دېگەنتىم. ھازىر تويىنىڭ ۋاقتىمۇ قانداق؟ تويىنى قانداق ئۆتكۈزۈش كېرەك؟ ئويلىشايلۇق.

كۆزلىرىنى يېرىم يۇمۇپ، ئاق ساقلىنى سىلاپ، ئانىنىڭ سۆزىگە زەڭ سېلىپ ئولتۇرغان باتۇرتاغا:

— ياخشى پىكىر، ئوبدان ئويلاپلا، بالىلارنىڭ بېشىنى قوشۇپ قويۇش كېرەك. ۋاقىت يەتتى، كۆپ كېچىكىپ كەتسە بولماس، — دېدى.

ئولتۇرغانلار تاغىنىڭ سۆزىگە قوشۇلدى. تويىنىڭ ۋاقتىنى ۋە يىل كۈزگە توختاتتى. "تەييارلىق ئۈلگۈرەرمۇ؟" دېدى بارسبەگ. كېيىن باشقىلار تەييارلىقنى بەكمۇ چوڭايتۇۋەتمەسلىك كېرەكلىكىنى ئېيتتى.

— ھازىر تولا داغدۇغا قىلىدىغان ۋاقىت ئەمەس، — دېدى

ئىلىك، ــ پۇلنى ئازراق خەجلەش، چەت ئەللەردىن ئادەم چاقىر- ماسلىق كېرەكمىكىن دەيمەن. توي يوسۇنى ياخشى بولسلا بولدى.

ــ بەك توغرا گەپ، ــ دېدى ئانا بېشىنى لىڭشىتىپ.

ــ توي كاتتا بولۇپ كەتسە، ئەلدە نارازىلىق چىقىدۇ، سۈتۈقمۇ قوشۇلماس.

ئۇلار مەسلىھەتلەشكەندىن كېيىن توي كۈنىنى قاراخانىلار دۆلىتى قۇرۇلغان بايرام كۈنى ــ توققۇزىنچى ئاينىڭ بىرىگە توختاتتى ۋە تەپسىلىي سۆزلەشتى. تەييارلىق ئىشىغا بارسىمگ بىلەن ئىلىك مەسئۇل بولماقچى بولدى. ئىلىك ھاجىپ بۇ مەسلىھەتنى سۈتۈق بۇغراخانغا يەتكۈزۈپ، ئۇنىڭ پىكرىنى ئالماقچى بولدى.

* * *

باتۇرتاغنىڭ ھويلىسى شەھەر سىرتىغىراق جايلاشقاندى. ھەشەمەتلىك بۇ بىناننىڭ كەڭ ئازادە ھويلىسىدا ئادەملەر ئۇ ئۆيدىن بۇ ئۆيگە ئالدىراپ كىرىپ-چىقىپ يۈرەتتى. ھويلا چاقماق بولۇپ ئىشىك-دېرىزىلىرى ھويلىغا قارايتتى. جەنۇب تەرەپتىكى ئۆيلەرنىڭ دېرىزىلىرى ھويلىنىڭ ئارقا بېغىغا قارايتتى. دېرىزىلىرى باغقا قاراپ تۇرغان ئوتتۇرىدىكى كەڭ ئايۋان قەز-چوكانلار بىلەن تولغان بولۇپ، ھەر خىل كۈلكە، چاقچاقلارنىڭ ئاۋازى ئۆيىنى بىر ئالغا- نىدى. ۋاراڭ-چۇرۇڭنىڭ كۆپلۈكىدىن كىملەر نېمە دەۋاتقانلىقىنى چۈشەنگىلىمۇ بولمايتتى. ئۇدۇل تامغا يۆلەپ قويۇلغان چوڭ شىرە ئۈستىگە تاۋار-دۇردۇن، شايى-ئەتلەس ۋە باشقا ھەر رەڭدىكى رەختلەر توپ-توپى بىلەن ئۈچلىرى ساڭگىلىتىپ قويۇلغان.

ئايالالارنىڭ ھەرقايسىسى ھەر خىل ئىش بىلەن مەشغۇل، قوللىرى توختىماي ئىشلەيتتى، ئېغىزلىرى توختىماي سۆزلەيتتى، گاھىسى

ناخشا ئېيتسا، گايىسى بېيىت ئېيتاتتى. گايىلىرى چاقچاق قىلىشىپ ئايۇانىنى بېشىغا كۆتۈرۈپ قاقاقىلاپ كۈلەتتى. كەشتە تىكۈاتقان قىزلار توپىنىڭ روھى تېخىمۇ كۆتۈرەڭگۈ.

— ۋۇي ئۇز قىز، سىزگە قاچان توي كېيىمى تىكىمىز؟ — دېدى كۆزلىرى ئويناپ تۇرغان شوخ بىر قىز يېنىدىكى قارىمۇتۇق قىزنىڭ يېقىنىنى نۇقۇپ.

— مەن تېگىدىغان يىگىت ئۇغۇلماپتۇ ئىمىش تېخى، تويىدۇم، يىگىتلەرنىڭ ھەممىسىنى ئۆلتۈرۈپ ئاندىن ئۆزەم ئۆلەي دەيمەن.

— ئۇنداق بولسا كېپەنلىك تىكمەيمىزمۇ؟

— تىكسەڭ ئۆزەگگىمۇ قوشۇپ تىك، ئۆلسەم سەن مېنى تاشلاپ كېتەر دەمسەن؟ — قىزلار قاقاقلاپ كۈلۈشتى.

— ۋۇي ئۆلۈپ كەتكۈچە چاپسانراق ئەرگە تېگىۋالغىن، — دەپ ۋارقىردى بىر قىز چاقچاقچى قىزغا قاراپ.

قىزلار يەنە كۈلۈشتى، بىر قىز قوپۇپ:

— سېنىڭ نېمانچە بېشىڭ قاتىدۇ، ئىككىسى ئۆلگىلى تۇرغان ئىككى يىگىتنى ئالغاچ كېتىپ ئۇ دۇنيادا توي قىلسا بولمامدۇ؟ — دېدى يەنە بىر قىز، — قىزلار پاراقلاپ كۈلۈشتى.

نېرىراقتا كېيىم تىكىۋاتقان قىز-چوكانلار توپى كەشتىلەرگە قارىتىپ تۆۋەندىكى بېيىتنى ئېيتتى:

گۈل تىكىپ، كەشتە تىكىپ،
بارماقلىرىڭ تالغاندۇ قىز.
ئۇنتۇما يارىنى ھەرگىز،
تەلمۈرۈپ قالغاندۇ، قىز.

ئاخشىمى گۈل تەكتىدە،
بەرگەن سۆزۈڭ يادىگىدىمۇ.
ئۆز سۆزۈڭدە تۇرمىساڭ،
ئۇ، تۇرمىغاي يانىڭدىمۇ.

بېيىت ئېيتقان قىزلار قاقاقلاپ كۈلۈشتى.

كەشتىچى قىزلار توپى ھېلىقى ئويناق كۆز قىزنىڭ باشلامچىلىقىدا جاۋاب ۋايتۇردى:

كەشتە تىكسەم قوللۇرۇم،
تالمايدۇ ھەرگىز غەم يېمەك،
يارۇ بىلەن كۆڭلىمىز بىر،
ئايرىلىپ قالغاي دېمەك.

ئۆز سۆزىدە تۇرمىغانلىقى،
دىلى ئاردىغ يار دېمەس.
ئۆزىڭىز مەھكەم بولۇڭ،
بىر ئۇنچە بوش ياران ئەمەس.

كەشتىچى قىزلار يەنە چۇقان كۆتۈرۈپ كۈلۈشتى. ئۆيدىكى باشقا قىزلارمۇ قوشۇلۇپ كۈلۈشتى. تىككۈچى قىز-چوكانلار دۇدۇقلاپ ھېچنېمە دېيەلمەي قالدى. ئۇلاردىن بىرسى ئورنىدىن قوپۇپ بىلەكلىرىنى شىمداقلاپ ۋارقىرىدى:

— سىلەر بىزنى زادىلىق قىلدىڭلار، بۇ قوشۇغچىلىق ئەمەس.

— قولىڭىزدىن كەلسە قوشۇغ بىلەن جاۋاب بېرىڭ، — دەپ تۇرۇلدى كەشتىچى قىزلاردىن بىرى. ئۆيدە چۇقان كۆتۈرۈلدى. بىرسى "توغرا" دېسە، يەنە بىرسى "توغرا ئەمەس" دەپ

ۋارقىرايتتى.

ئىچكىرىكى ئىشىك ئېچىلىپ يۇلتۇزنىڭ ئاپىسى كۆرۈنۈپدى. ۋېچىرلاۋاتقان قوشناچىلار قارچۇغىنى كۆرۈپ توختاپ قالغانىدەك. قىز-چوكانلارنىڭ چوڭانلىرى شېپىدە توختاپ قالدى. ئۇلار بېشىنى تىقىپ ئۆز ئىشلىرىغا كىرىشىپ كەتتى.

يۇلتۇز ئايدىڭ يېنىدا باشلاپ كىردى. ئايدىڭ ئاكولا كۆرۈنەتتى. ئۇ تويۇنىڭ مۇنداق چاپسان بولۇشىغا قوشۇلمايتتى. "ئەلنىڭ چوڭ ئىشلىرى تۇرغاندا، مۇنداق كىچىك ئىشلارغا ئالدىرىماسلىقىمىز كېرەك ئىدى. بىرنەچچە يىل كېچىكىپ توي قىلساق نېمە بوپتىكەن" دەيتتى ئۇ. سۇتۇقمۇ ئايدىڭنىڭ بۇ پىكرىگە قوشۇلغانتى. لېكىن خان ئانا بىلەن ئىلىك سۇتۇقنى كۆندۈردى، سۇتۇق ئايدىڭنى كۆندۈردى، ھەممىسى ئۇندەۋاتسا كۆنمەي ئىلاجى قانچە؟ گۈللەيلى بولسا تويۇنىڭ چاپارىنى، ئۇ ئايدىڭغا توي تەييارلىقىنى كۆرىستىشكە ئالدىرايتتى.

ئۇلار كىرگەندە، ئۆيدىكىلەر "گۈر" قىلىپ ئورۇنلىرىدىن قوپۇشتى ۋە ئايدىڭلار تەرەپكە بۇرۇلۇپ ئالماشتۇرۇلغان قوللىرىنى مەيدىسىگە قويۇپ تازىم قىلىشتى. ئايدىڭ باش ئېگىپ جاۋاب قايتۇردى.

— ئايدىڭ سىلەرنى كۆرگىلى كەلدى، — دېدى گۈللەيلى قىزلارغا قاراپ كۈلۈپ.

— قېنى قىزلار ئىشىڭلارنى قىلۋېرىڭلار، — دېدى يۇلتۇز يېقىملىق ئاۋاز بىلەن.

يۇلتۇز راستلا يېقىملىق قىز. ئۇ قىز-چوكانلارغا ئۆزىنىڭ ئاچا-سىڭىللىرىدەك مېھرىبانلىق بىلەن قارايتتى. قىز-چوكانلارمۇ ئۇنى ياخشى كۆرۈپ، كۆرسەتكەن ئىشنى قېتىقىنىپ ئىشلەيتتى.

يۇلتۇز ئايدىك بىلەن گۈللەيلىنى ئاۋال كەشتىچى قىزلارنىڭ يېنىغا باشلاپ كەلدى. ئۇلار قىزلارنىڭ ئەپچىل بارماقلىرىدا ئويناپ ۋاتقان يىگىنىلەردىن ھاسىل بولۇۋاتقان ھەر خىل گۈللەرگە قايىل بولۇپ قاراپ تۇردى. بىر قىز دولسىغا ئارتىلغان ھەر خىل رەڭدىكى بىر توپ مەشۇت يىپتىن بىر تال قىزىل يىپنىڭ ئۇچىنى تۇتۇپ، شۇنداق چاپسان سۇغۇردىكى، باشقا يىپلار قىمىرلىماي قالدى. ئۇ يىپنىڭ ئۇچىنى تىلىدا ئەمدەپ يىمىرىپ چاپىتىلا يىگىنىگە ئۆتكۈز-دى-دە، ئالدىدىكى كەرىگە تارتىلغان يىپەك رەخت ئۈستىگە ئېگىلىپ، تېخى پۈتمىگەن ئانار گۈلىگە يىگىنە سانجىدى. ئۇنىڭ نازۇك بارماقلىرى رەختنىڭ ئاستى-ئۈستىدىن شۇنداق چاپسانلىق بىلەن ئۆتكۈزۈلەتتىكى، ھەتتا كىشىنىڭ كۆزى كۆرۈپمۇ ئۈلگۈرەلمەيتتى. ئۇنىڭ يىگىنىدىن توق قىزىل ئانار گۈلى پۈتمەكتە. ئايدىك بىلەن يۇلتۇز، گۈللەيلى ئىلمە-توقۇلمىچىلىقنىڭ بۇ ماھىر ئۇستىسىغا قول قويدى. ئايدىك كەشتىچىلىكنى ياخشى كۆرىدىغان، گايىدا دوپپىغا گۈلمۇ تىكىدىغان. بۇ قىزنىڭ ئۇستىلىقىغا قاراپ ئۇ بىرئاز خىجالەت بولغاندەك قىلدى.

— نېمىدېگەن چەبدەسلىك، نېمىدېگەن ئۇستىلىق، ئېسىل، بەك ئېسىل، — دېدى ئۇ يېنىدىكىلەرگە قاراپ ۋە قىزنىڭ بېشىنى مۇلايىم-غىنا سىلاپ قويدى. كېيىن ئۇلار ئاق، قىزىل، ھال يىپەك رەختلەرگە ھەر خىل گۈللەرنى تىكىۋاتقان كەشتە ماھىرلىرىنى كۆزدىن كەچۈردى.

يۇلتۇز ئۇلارنى ئوك تەرەپتىكى دوپپىچى قىزلارنىڭ يېنىغا باشلاپ كەلدى، قىزلار ئورۇنلىرىدىن قوپماقچى بولغاندى، ئايدىك ئۇلارنى توختىتىپ قويدى. قىزلار ئىشىنى داۋام قىلدۇردى. ھەربىر قىز بىر خىل رەختكە ھەر خىل دوپپا گۈللىرىنى تىكمەكتە. زەر

دوپپا، مەرۋايىت دوپپا، كالۇۋتۇن دوپپا، ئۇنچە دوپپا، تەتىلا دوپپا؛ يەنە چىمەن دوپپا، بادام دوپپا...لارمۇ بار. قىزلار گۈل تىكىشتىكى چاققانلىقى، ئۇنچە-مەرۋايىتلارنى تىزىشتىكى ئۇستىلىقى يىلەن ئايدىڭنى ھەيران قالدۇردى، گۈللەيلى ئاتار قېلىپتىكى دوپپىلار ئىچىدىن مەرۋايىت تىزىلغان بىر چىرايلىق دوپپىنى ئېلىپ ئايدىڭغا كۆرسىتىپ ماختىدى ۋە بېشىغا كىيگۈزۈپ قويدى.

— ۋاي ئەجەبمۇ ياراشتىغۇ، تولۇن ئايمۇ خىجىل بولىدۇ، — دېدى گۈللەيلى قاقاقلاپ كۈلۈپ.

— گۈل گۈلىگە كەلگەن مۇشۇدە، خاقان كۆرۈپ ئۆرۈلۈپ كەتمىگىدى يەنە، — دېدى يۇلتۇز چاقچاق قېلىپ. باشقىلارمۇ كۈلۈشتى. ئايدىڭ ئىزا ئارىلاش كۈلۈپ يۇلتۇزنىڭ بېقىنىدىن چىمدىماقچى بولغانىدى، گۈللەيلى ئالدىغا كېلىپ قولىنى توسىدى. ئايدىڭ بېشىدىكى دوپپىنى گۈللەيلىگە بەردى.

ئۇلار ئايلىنىپ شەرەر ئۇستىگە ھەر خىل گۈللەر تىكىلگەن ھەر ياكىزا رەختلەر ۋە پۈتكەن كىيىملەر ئارتىلغان يەرگە كېلىپ توختىدى. يىگىرمىدەك چوكان-جۈۋانلار كىيىم تىكمەكتە. ئىككى نەپەر ياشانغان ئايال ئۇستا ئۇلارغا ئىش كۆرسەتمەكتە. پۈتكەن كىيىملەر ئىچىدە ياقا-مەيدىلىرىگە، ۋە يەڭ-ئېتەكلىرىگە گۈزەل كەشتە تىكىلگەن بىر ئۇزۇن شەلپەر كۆڭلەك ئايدىڭغا ياقتى بولغاي، ئۇنى قولىغا ئېلىپ ئايلاندۇرۇپ كۆردى.

— بەك ياخشى تىكىلگەن، ئۇلۇسمۇ ئىچىدە مۇشۇنداق قولى گۈل ئۇستىلارنىڭ بارلىقىنى بىلمەيدىكەنمەن، بۇ ياخشى ھۈنەرلەرنى ئەلگە تارىتىش كېرەك ئىكەن، — دېدى ئۇ خۇشال بولۇپ.

ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇلار خانىش تاجىسىنى ياساۋاتقان ئۇچ نەپەر

ئايالـنىڭ يېنىـغا كېـلىپ توختـدى. تاج تېخى پۇقمىـغەن، ئالـتۇن قاداق، مەرۋايىت، كەھرىۋا ۋە باشقا قىممەتلىك ئېسىل نەرسىلەرنى ئايال ئۇستىلار رەتلەپ تىزماقتا. ئايـدىڭ ئەكس نۇر بېرىپ، كۆزنى لەرنى چاقنىتىپ، قاماشتۇرىدىغان بۇ نەرسىلەرگە قاراپ تۇردى-دە:

ــ شۇنـچە باھالىق نەرسىلەر، بۇلارنـى قانـداق نەرسىلەرنى ياسىماقچى؟! ــ دەپ سورىدى گۈلەيلى بىلەن بۇلتۇزدىن.

ــ خـان ئاغـىچىغا تاج ياسـماقـچى، ــ جاۋاب بەردى گۈلەيلى.

ــ ھەممە نەرسە ئۆز لايىقىدىراق بولغىنى ياخشىراق بولارمىكىن، ئوردۇغا كىرە-كىرمەيلا مۇشۇنچىۋالا پۇللۇق نەرسىنى باشقا كىيىۋالـ ساق قانـداق بولار؟ ئەل نېمە دەپ قالار؟ ــ ئايدىڭ ئىككىيلەنـگە سوئال نەزىرى بىلەن قارىدى.

ــ بىراق، سىز ئەمدى خان ئاغىچا ئىكەنلىكىنى ئۇنتۇماڭ، ــ دېدى گۈلەيلى ئايدىڭغا چۈشەندۈرگەندەك، ــ ئىلگىرىدىن كېلىۋاتقان ئوردۇ يوسۇنى شۇنداقكەن. بۇلارنى قىلماي بولامدۇ؟ "ئەلگە كىرسەڭ ئېلىڭچە، سۇغا كىرسەڭ بېلىڭچە" دەپتىكەن، توي دېگەن توي بولسۇن-دە. قېنى قىزلار، تۇنۇگۈنكى قوشۇغۇڭلارنى بىر ئېيتۇپتىڭلارچۇ، ــ دېدى ئۇ قىزلارغا قاراپ.

كەشتىچى قىزلار قوشۇغىنى باشلىۋەتتى، باشقىلار قوشۇلـدى، جاراڭلىغان قوشۇق ئاۋازى ئۆيىنى بىر ئالدى.

قوشۇغۇڭنى ئېيتساڭچۇ.
نازلىنىپ تۇرماي ئاداش.
بىز كىچىكتىن قوشۇغچى،
ئەسلىدە قوشماق ئاداش.

ئاق بالاخان سەنى دەيمەن،
سەندىن ئۆزگە يارىم يوق.

يارىم سەنى ياد ئەيلەپ،
قوشۇغ قوشتۇم گۈل باغدا.
مەن كويۇڭدا يىغلايمەن،
سەن يۇرۇيسەن ئۇ تاغدا.
ئاق بالاخان خۇشتارمەن،
سەندىن ئۆزگە يارىم يوق.

تەلمۇرۇپ بولغا قاراپ،
كۆزلىرىم تالدى يىگىت.
بىر قايرىلىپ باقمايدۇ،
يا كېتىپ قالدى يىگىت.
ئاق بالاخان خۇماردىم سەن،
سەندىن ئۆزگە يارىم يوق.

ئويناپلى يار، گۈللەيلى،
گۈلزارلىقتا ــ بوستاندا.
باغرىمىز قېنىپ تويسۇن،
چىمەندە ــ گۈلستاندا.
ئاق بالاخان دىلىم سەندە،
سەندىن ئۆزگە يارىم يوق.

قىزلارنىڭ شوخ ناخشىلىرى، چۇچۇك ئاۋازلىرى ئايدىڭنى قايىل قىلدى. ئۇ قىزلارغا "بارمىكاللا" ئېيتىپ تاشقىرى ماڭدى.

قاتىلاق تەيياردلىقلار بىلەن ئۇچ-تۆت ئاي ئۆتتى. مانا توي كۈنى — توققۇزىنچى ئاينىڭ بىرىنچى كۈنى يېتىپ كەلدى. ئوردۇ تويغا بېزەندى. باغ هويلىدا كىشىلەر ئەتىگەنلا قوزغالدى. ئايدىڭنىڭ هويلىسىدا تاڭ ئېتىشى بىلەنلا تويىنىڭ قىزىقى باشلىنىپ كەتتى. كۈزگى قۇياش هەممە ياقىقا نۇر چېچىپ ئاستا كۆتۈرۈلمەكتە. سويۇلغان قوي-كالىلار داش قازانلاردا پورۇقلاپ قاينىماقتا. داستىخان، لۆڭگە، قاچا-قومۇچ، ئاپتۇۋا، چىلاپچا كۆتۈرگەن ۋە كۆزىلاردا شارابلار كۆتۈرگەن كىشىلەر شاپاشلاپ ئۆيدىن ئۆيگە قاتنىماقتا. هويلىنىڭ بىر چېتىدە بىرنەچچە كىشى سۇكەن ۋە سېۋەتلەردىن ئۈزۈم، شاپتۇل، ئەنجۈرلەرنى ئېلىپ، تازىلاپ چوڭ تاۋاقلارغا تىزماقتا. هويلىنىڭ بىر بۇلۇڭىدا پىشۇرۇلۇۋاتقان تونۇر كاۋاپ، زىخ كاۋاپلارنىڭ پۇرىقى پۇتكۈل هويلىنى بىر ئالغانىدى. مېهمانلارمۇ كېلىشكە باشلىدى. كۈتكۈچىلەر ئۈلارنى ئۆيلەرگە ۋە ئارقا هويلىدىكى شىپاڭغا باشلماقتا ئىدى...

ئىچكىرىكى هويلىدىكى ئايدىڭنىڭ هۇجرىسىغا قىز-چوكانلار لىق تولغان، گۈللەيلىنىڭ باشچىلىقىدا ئۈلار ئايدىڭنى كىيىندۈرمەكتە...

چۈشتىن كېيىن كەچ پېشىندە ئايدىڭنى كېيىندۈرۈپ بولۇشتى. ئۇ شۇنداق چىرايلىق كېيىندۈرۈپ بېزەلگەنكى، خۇددى چۆچەكلەر-دىكى مەبۇدلاردەك ئاجايىپ بىر گۈزەلگە ئايلاندى. ئۇنىڭغا هال رەڭ كەشتىلىك ئۇزۇن كۆڭلەك، ئۇستىگە ئۇزۇن جىگەر رەڭ نىمچە كىيدۈ-رۈلگەن، نىمچىنىڭ ياقا-پەشلىرىگە، يەڭ ئۇچى، بەللىرىگە زەر كەشتە تىكىلگەن، كۆكرەكتىن تارتىپ پېشىگىچە شوخ ئانار گۈللىرى

چېكىلگەن. ئارقىسىغا ئۆرۈپ ئاشلانغان چاچلىرىغا ئالتۇن چاچپاغ ئېسىلغان، قۇلاقلىرىغا ئېسىلغان گۆھەر كۆزلۈك، ئالتۇن زەنجىرلىك سۆزۈكەدىن ئەكس ئەتكەن نۇرلار كۆزلەرنى چاقنىتاتتى، بىلەكلىرىگە ھەر خىل مەرۋايىتلار قويۇلغان ئالتۇن بىلەزۈك، بارماقلىرىغا چەش، ياقۇت كۆزلۈك ئالتۇن ئۈزۈكلەر سېلىنغان. پۇتىغا چىرايلىق ئالا-پېشىل گۈللەر تىكىلگەن قونچىلىق قۇنۇل چورۇق كېيگەن، بېشىغا ئالتۇن قاداق تاقىغان تەتىلا دوپپا كېيگەن، پېشانىسى ئۈستىدە قىمىرلاپ جۇلا چېچىپ تۇرغان ئالتۇن قاداقلىك ئوتتۇرىسىدا ئۇچكەدەك چوڭلۇقتىكى مەرۋايىت پارقىراپ تۇراتتى، بوينىغا ئېسىل ئونچە-مارجان، ھېقىقلاردىن بېزەلگەن زۇنار ئېسىلغان. كېيىنۈرۈپ بولغاندىن كېيىن، باش ئۈستىگە شەلپەر رەك نېپىز چوك يېپەك ياغلىق ياپقانىدى. ئايدىك يېقىدىنمۇ ئۇز بولۇپ كەتتى. ئۇنىك نازلىق خۇمار كۆزلىرىنى، كۈلۈمسىرەپ تۇرغان خۇش خۇي سىياقىنى، يېپەك رومال توسالغىنى يوق، بەلكى ئۇ ئۆزىنىك قىزىل رەڭگى بىلەن ئايدىڭنىك گۈزەللىكىگە گۈزەللىك قوشتى.

يۇلتۇز، گۈلەيلى، قۇندۇزلار مۇ مەخسۇس تىكىلگەن تويلۇق كىيىملىرى بىلەن ياسىنىشتى، نېرىقى ئۆيدىن چىرايلىق كىينىپ بېزەلگەن، بىر-بىرىدىن ئومىاق-ئۇز خىزمەتچى قىزلار چىقتى. ئۆزئارا ماختىنىش، چاقچاق ئاۋازلىرى كۆتۈرۈلدى. خىزمەتچى قىزلار قاتار تىزىلىپ كېلىپ ئايدىڭغا تازىم قىلدى. ۋە "يېڭى كېيىملىرى قۇتلۇق بولغاي خان ئاچا،" دېدى ھەممىسى تەڭ.

— سىلەرگىمۇ قۇتلۇق قىزلار، تېخىمۇ چىرايلىق، بەكمۇ سۆيۈملۈك بولۇپ كېتىپسىلەر، — دېدى ئايدىك قىزلارنى ئەركىلىتىپ.

— قانچە چىرايلىق بولساقمۇ ئۆزلىرىگە يەتمەيمىز، — دېدى بىر

قىز، ــ ھۇر-بەرىلەرمۇ ئۆزلىرىنىڭ ئالدىدا خىجىل بولار؟

سۈتئۆڭ بۇغراخانغا ۋاكالىتەن قىزنى كۆچۈرۈپ كېتىش ئۈچۈن ئوردۇ ئاغىسى بارسبەگ بىلەن ئىلىك ھاجىلار كەلدى. گۈللەيلى چىقىپ ئۇلارنى باشلاپ كىرگەندە، ئايدىڭ خىجالەت بولۇپ بېشىنى بۇراپ يانتۇ بولۇۋالدى. بارسبەگ بىلەن ئىلىك ھاجىم تەڭلا:

ــ ئۇلۇغ سۈتئۆڭ بۇغراخان نامىدىن گۈزەل ئاغىچامنى ئوردۇغا كۆچۈرۈپ كېتىشكە كەلدۇق، ــ دېدى.

ئايدىڭ ئاستىنقى لېۋىنى چىشلەپ بېشىنى بۇردى، كېيىن ئازراق رۇسلىنىپ ئۇلارغا يېنىك تازىم قىلىپ ئېھتىرام بىلدۇردى...

ئوردۇكەنتىڭ چوڭ كوچىسىدا قىز كۆچۈرگۈچىلەر توپى چوڭ تەنتەنە بىلەن ئوردۇغا قاراپ كېتىپ بارماقتا. داقا-دۇمباق، ناخشا-قوشاق ئاۋازلىرى پۈتۈن شەھەرنى پاكىراتماقتا. كۆچۈر-گۈچىلەر توپىنىڭ ئوتتۇرىسىدا تۆگە ئۈستىدىكى تېگىرمەكتە نېپىز قىزىل يېپەك رەخت يېپىلغان بەزەكلىك ئايدىڭ ئولتۇرۇپتۇ. ئېگىز نار تۆگە سۆلەتلىك بەزەلگەن، ئۇنىڭ قۇيرۇقىدىن تارتىپ بوينىغىچە ئۇزۇن، چۈچىلىرى ساڭگىلاپ تۇرغان تاۋار يوپۇق يېپىلغان. بوينىغا قاتار ئېسىلغان پۆپۈكلەرنىڭ ئوتتۇرىسىغا ھەر خىل قوڭغۇراقلار ئېسىلغان، قۇلاقلىرىنىڭ ئارىسىدىن بېشىغىچە كېيگۈزۈلگەن "بۆك" نىڭ ماڭلىيىغا قىزىل دۇردۇندىن ئىشلەنگەن چوڭ گۈل قادالغان. تۆگىنىڭ بېشىغا ھەر خىل رەڭلىك مەشۇت يېپىلاردىن توقۇلغان توختا سېلىنغان. ئۈستىگە قىزىل پەشمەت-شالۇر كىيىپ، بېشىغا قارا سالۇار تەلپەك، پۇتىغا چورۇق كىيگەن قارىمۇتۇق، پاكىراق ئون ئالتە ياشلاردىكى بالا كۈمۈش زەنجىرلىك چۈلۈۋۇرنى تۇتۇپ،

تۆگىنى يېتىلەپ ماڭماقتا. ھەممىنىڭ كۆزى تېگىرمەكتىكى گۈزەل ئايدىڭدا. تۆگىنىڭ لوكىلىرى ئارىسىدىن ساڭگىلاپ مېڭىشقان كىچىك كىلەمنىڭ ئۈستىگە تۆۋ ئېگەر ياسىلىپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە چىرايلىق تېگىرمەك ياسالغان. تېگىرمەك كىچىك كۆمىچ شەكلىدە تۆت تەرەپلىك ياسالغان بولۇپ، تۆت تەرىپىگە گۈل چەككەن پۈپۈكلۈك قىزىل پەردە تارتىلغان. ئايدىڭ يېرىم كۆتۈرۈلۈپ قويۇلغان پەردىلەر ئارىسىدىن ئەتراپىغا نەزەر سېلىپ، كىشىلەر ھۆرمىتىگە ئالقىنىنى جۈپلەپ جاۋاب بېرىپ ئولتۇرۇپتۇ. ئۇ كۈلۈمسىرەپ تۇرسىمۇ قاشلىرى ئاستىدا بىلىنەر-بىلىنمەس ناگولالىق سېزىلىپ تۇراتتى. "غەلىتە ئىشلار بولۇۋاتىدۇ" دەپ ئويلىدى كۆڭلىدە، ئۇ. راستلا ئويلىمىغان يەردىن كارامەت ئىشلار بولۇۋاتاتتى. ئايدىڭ سۈتۈق بىلەن تال چۈشىنى ئات قىلىپ چېپىشىپ يۈرگەن ۋاقىتلىرىدا، ئوقۇل يولىدا قول تۇتۇشۇپ سەكرەپ يۈرگەن ۋاقىتلىرىدا بۇندىق ئىشلارنى ئەسمۇ ئويلىسۇن. كېيىن، ئايدىڭ بىلەن سۈتۈق ئارىسىدىكى دوستلۇق مۇھەببىتى ئىشق-مۇھەببەتكە ئايلانغان ۋاقىتلىرىدىمۇ، ئۇ بۇنداق ئىشلار بولار دەپ تەسەۋۋۇر قىلمىغانىدى. ئۇ سۈتۈقنىڭ خان بولۇشىنى، بىر كۈنلەردە ئۆزىنىڭمۇ خانىش بولۇشنى بىلەتتى. لېكىن، ئۇ كۆكىكە كۆتۈرۈلگەن، جاھانىنى بېشىغا كىيگەن بۇنداق كارامەت تەنتەنىنىڭ بولۇشىنمۇ زادى ئويلاپ باقمىغان. ئۇ كۆپ قېتىم كۆرگەن شېرىن چۈشلىرىدىمۇ بۇنداق ئاجايىپ ئىشنى كۆرمىگەنىدى. لېكىن، مانا بۇ ئىشلار بولۇۋاتىدۇ. بۇ قانداق بولغىنى؟! بۇلار كىم ئۈچۈن؟ ئاۋال خانغا، ئەلۋەتتە. ئەمما، بۇنىڭ ئىچىدە ئايدىڭمۇ بارغۇ؟! ئەلچى؟!... قىزلارنىڭ لەرزان ئۈسۈللىرى شوخ قوشۇغلىرى ئۇنىڭ خىياللىرىنى

خۇشاللىق دېگۈدەك باشلاپ كېتەتتى. ئۇ كۈلەتتى. ئەمما، قاپقىدا ناگولالىق ئالامەتلىرى ھامان سېزىلىپ تۇراتتى.

ئايدىڭنىڭ ئىككى تەرىپىدە توپلۇق كىيىملەر كىيىپ، چىرايلىق بېزەلگەن كىچىكرەك ئىككى تۆگىگە مىنگەن، يۇلتۇز بىلەن قۇندۇز كېتىپ بارماقتا. ئالدىدا گۈللەيلى، ئۇنىڭ ئالدىدا بارىدىغان بىلەن ئىلىك ھاجىپ بېزەلگەن ئارغىماقلارغا مىنىپ كېتىپ بارىدۇ. ئۇلارنىڭ ئالدىدا ۋە ئايدىڭنىڭ كەينىدە ئۇسۇلچى ۋە قوشۇغچى قىزلار ئۇسۇل ئويناپ، قوشۇغ قېتىپ پىيادە ماڭماقتا. بۇلارنىڭمۇ ئالدىدا بېزەكلىك ئاتلار قوشۇلغان، گىلەم سېلىنغان ئوچۇق ھارۋا ئۇستىدە چىرايلىق كىيىنگەن، بەللىرىگە توقۇلمىلىق شايى رومال باغلىغان ناغرا-سۇناي-كانايچىلار زوق بىلەن قىزىل پوپۇكلەر باغلانغان چالغۇلىرىنى چالماقتا. توپنىڭ ئەڭ ئالدىدا ۋە ئەڭ ئارقىسىدا تۆتتىن تىزىلغان بەش قاتاردىن ئون قاتار نەيزە-قالقانلىق چېرىكلەر پىيادە كېتىپ بارماقتا. توپنىڭ ئىككى تەرىپىدە باش-ئاياغقىچە بىردىن قاتار تىزىلغان قىلىچلىق چېرىكلەر سەپ تارتىپ ماڭماقتا.

قىز كۆچۈرگۈچىلەر توپى شەھەرنى پاكىراتقان داقا-دۇمباق، ناخشا-شۇغلار بىلەن ئوردۇ ئالدى مەيدانغا يېتىپ كەلدى. مەيدانغا توپلانغان كىشىلەر تىقما-تىقماق بولۇپ ئايدىڭنى كۆرۈشكە ئىنتىلىشەتتى. ناغرا-سۇناي ئاۋازلىرى ئەۋجىگە چىقتى. قوشۇغلار پاكىرىدى، ئۇسۇلىلار قاپناپ كەتتى، ئۇسۇلچى قىزلار ناغرىنىڭ رېتىم بىلەن ئۇرۇلغان سەنەم كۈيىگە تەڭكەش بولۇپ شادىيانە ئويناماقتا.

خانقىز كېلۇر، ئوي كېلۇر-
ئويناڭ ئۇكام، ياري يار.
تۆگە-تاپلاق، قوي كېلۇر —
ئويناڭ ئۇكام، ياري يار.
خان غوجامغا، ئوردۇغا —
ئويناڭ ئۇكام، ياري يار.
پەري كېلۇر، ھۇر كېلۇر —
ئويناڭ ئۇكام، ياري يار.
كۆزلىرىڭ ئويناق ئىكەن —
ئويناتمىغىن، ياري يار.
قاشلىرىڭنى يا قىلىپ —
ئاتما مېنى، ياري يار.
ئۇۋال بولسا مەيلىمۇ —
مەن گادايغا، ياري يار.
سۈيدنچ بازاردا —
ساتما مېنى، ياري يار.
چىمەنـدىكى گۈلدەك —
گۈلەيلى بىز، ياري يار.
يايلاقـتىكى تۇلپاردەك —
سەكـرەيلى بىز، ياري يار.
ساندۇلاچ-قۇشلار بىلەن —
كۈلەيلى بىز، ياري يار.
توي-تاماشا قاينىسۇن —
ئويناپلى بىز، ياري يار.

كىشىلەر ئىچىدىن بىرقانچە ئەر-ئاياللارمۇ قىزىپ ئۇسۇلغا چۈشۈپ كەتتى. ئىككى جايدا قىز-يىگىتلەر توساق توسىدى. گۈللەيلى ئۇلارغا تەڭگە چاچتى. قايناق تەنتەنە ئىچىدە ماڭغان كۆچۈر گۈچىلەر توپى گويا دەريادا ئاستا ئۆزۈپ كېتىپ بارغان بىر كىمگە ئوخشايتتى. قىز كۆچۈر گۈچىلەر توپى قايىقىغا يېقىن كەلگەندە ئوخشايتتى. قىز كۆچۈر گۈچىلەر توپى قايىقىغا يېقىن كەلگەندە ئالدىدىكىلەر ئىككى تەرەپكە بۆلۈنۈپ يول ئاچتى. ئايدىڭنى كىچىك شوتا بىلەن تۆگەدىن چۈشۈرۈشتى. قايىقا ئۇستىدىكى ئېگىز پەشتاقتا ناغرا-سۇنايلار ئاۋازى كۆتۈرۈلدى. ئايدىك يۇلتۇز بىلەن قۇندۇز-نىڭ ھەمراھلىقىدا قايىقا پەلەمپەيدىن كۆتۈرۈلگەندە، يېپىق قايىقنىڭ ئالدىدا بىر توپ قىز — يىگىتلەر شەلپەر رەختنى ئۇزۇنسىغا تارتىپ ئالدىنى توستى. گۈللەيلى ئۇلارغا ئەدەپ بىلەن باش ئېگىپ ھۆرمەت بىلدۈرگەندىن كېيىن، ئاق داستخانغا ئورالغان قويىنىڭ پىشىق تۆشنى ۋە بىر توپ تاۋار سۇندى. كېيىن تەڭگىلەر بىلەن چاچقۇ چاچتى. قايىقا ئېچىلىپ ئايدىڭلار ھويلىغا كىرگەندە، سۇتۇق بۇغراخان توغرۇلبەگ ۋە قىلىچ بىلەن ئۇنى قارشى ئېلىپ، ئايدىڭغا ھۆرمەت بىلدۈردى. ئايدىك خانغا تازىم قىلىپ، لېۋىنى چىشلەپ يەر ئاستىدىن قاردى. ئۇ كۈلگۈنچەك خۇمار كۆزلىرىنى سۇتۇق بۇغراخانغا قانچە كۆرسەتمەسلىككە تىرىشسىمۇ، خان ئاللىقاچان بايقىۋالدى ۋە كۈلۈمسىرىدى. ئۇلار ئىچكىرىگە يۈزلەنگەندىن كېيىن، قىلىچنىك ئىشارىتى بىلەن بىرقانچە قىز يۆگەكلىك ئۇزۇن قىزىل پايانداز نى سالدى، يەنە ساز ئاۋازى ياڭرىدى، ئۇسۇل ئويناldى، قوشۇغلار ئېيتىلدى. سۇتۇق بۇغراخان بىلەن ئايدىك، ئارقىلىرىدا گۈللەيلى، يۇلتۇز، قۇندۇز ۋە ئىلىك ھاجىپ، تۇغرۇل-بەگ، بارسبەگ، قىلىچلار پايانداز ئۈستىدە سالماقلىق بىلەن مېڭىپ

پەشايۇانغا چىقتى ۋە ئۇلۇغ ياقىغا بۇرىلىپ بىر سارايغا كىرىپ كېتىشتى، ھويلىدا ساز، ناخشا-ئۇسۇل داۋام قىلماقتا ئىدى.

ئۆيدە ئۇلارنى دىققەت ئىشلار ئولچىسى بەگ بىلگە بىرلەچچە ئاي ئىلگىرى سېلىنغان ئازنا مەسجىدىنىڭ ئۇلۇغ خەتىبى ئەيۇ ئەمىر سامانى ۋە بىرقانچە ئەربابلار تارىشى ئالدى. ئەيۇ ئەمىر سامانى قىسقىلە تام ئالدىدىكى بىر كىشىلىك گىلەم جايناماردا يۇكۈنۈپ ئولتۇرۇپ نىكاھ ئوقۇپ دۇئاغا قول كۆتۈردى. ياشقىلارمۇ دۇئا قىلدى. ئۇنىڭ ئالدىدا سۇتۇق بىلەن ئايدىڭ ياشلىرىنى ئېگىپ، يۇكۈنۈپ قاتار ئولتۇراتتى. دۇئادىن كېيىن گۈللەيلى چىنىدىكى تۇزغا چىلانغان بىر پارچە نانىنى بۆلۈپ ئىككىسىگە بېگۈزدى.

ئۇلار قايتىپ پەشايۇانغا چىققاندا، يەنە مۇزىكا، ناخشا ئاۋازى كۆتۈرۈلدى. "تويغا قۇتلۇق بولغاي"، "خان بىلەن خانىش ئامان بولسۇن!" دېگەن ئاۋازلار ئاڭلاندى. گۈللەيلى يەنە سەمىلاپ تەڭگە ئېلىپ چاچقۇ چاچتى. خان بىلەن خانىش دوستلىرىنىڭ ھەمراھلىقىدا ئوگىغا بۇرىلىپ تەختە ساراي تەرەپكە قاراپ مېڭىپ كەتتى.

سۇتۇق بۇغراخان ئايدىڭ بىلەن سارايغا كىرگەندە، خان ئانا، باتۇرتاغا، بىلگە تېكىن، ئارسلان ۋە باشقا ئوردۇ ئەمەلدارلىرى ئۇلارنى قارشى ئالدى. قارشى ئالغۇچىلار ئارىسىدا شەھەرنىڭ تۆرىلىرى، كاتتىباشلىرى، باي سودىگەرلەر ۋە چېرىك ئەمەلدارلارمۇ بار ئىدى. خان بىلەن خانىش تەختە ئالدىدا ياندىش تۇرغان خان ئانا بىلەن باتۇرتاغىنىڭ ئالدىغا كېلىپ يۇزمۇيۇز تۇردى، گۈللەيلى كېلىپ ئايدىڭنىڭ باش ئۇستىدىكى يىپىلغان قىزىل رومالنى ئارقىسىغا ئېچىپ ئالدى، ئىككىيلەن خان ئانا بىلەن باتۇرتاغىنىڭ ئالدىدا

ئوك تىرى بىلەن تىزلىنىپ، ئېگىلىپ تۇرغان سول تىزىغا قوللىرىنى قويۇپ تازىم قىلدى. ئاۋال خان ئانا ئايدىڭىنى، باتۇرتاغا سۆزتۇقنى، كېيىن ئالمىشىپ پېشانىلىرىدىن سۆيدى. بىر قىز داستىخان سېلىنغان ئۇستا يالتىراپ تۇرغان خانىش ئاچىنى كۆتۈرۈپ كەلدى. گۈللەيلى ئۇنى ئېلىپ تۆتەيلەننىڭ يان تەرىپىدە تۇرغۇزدى. ئانا تاجىنى ئېلىپ ئايدىڭغا كېيگۈزدى. سارايىنى گۈلدۇرلەتكەن ساز ئاۋازى ياڭرىدى. كىشىلەر ئارىسىدىن "خان ئاغىچامغا قۇتلۇق!"، "تويغا قۇتلۇق"، "خان ۋە ئاغىچامنىڭ ئۆمۈرلىرى ئۇزاق بولغاي!" دېگەن ئاۋازلار ئاڭلاندى. خان ئانا ئالدىدا، خانىش ئايدىڭ ئارقىسىدا مېڭىپ سۈپىدىكى تەختكە كۆتۈرۈلدى. ئانا ئوتتۇرىدا، ئىككى يېنىدا ئوغلى بىلەن كېلىنى ئوڭ تەختكە ئولتۇردى. تالادا قۇتلۇق ئاۋازلىرى كۆتۈرۈلدى. ئۇدۇلدىكى ۋە ئىككى يانداقى ئىشكىلەر كەڭ ئېچىلىپ، ئۇسۇلچى قىز-يىگىتلەر ئۇسۇل ئويناپ كىرىشتى. سارای سەيناسىغا تولغان ئۇسۇلچىلار يۆتكىلىپ تۇرغان ساڭا تەڭكەش قېلىپ يۇقىرى ماھارەت بىلەن ئويناشتى.

ئۇسۇللار ئەۋجىدىن ئەۋجىگە كۆتۈرۈلدى، سارای قايناپ كەتتى. توي تەنتەنىسى يۇقىرى بالداقتا كۆتۈرۈلدى....

ئۇچىنچى قسىم

ھايات تىنىش قامۇسىنى ئاچقان ئەمدى،
بەختۋاشلىق، بەختۋەلتقان تاچقان ئەمدى.
بىلىكتىنىش كانىدىن گۆھەرنى تاللاپ،
خالايىق باشلىرىغا چاچقان ئەمدى.

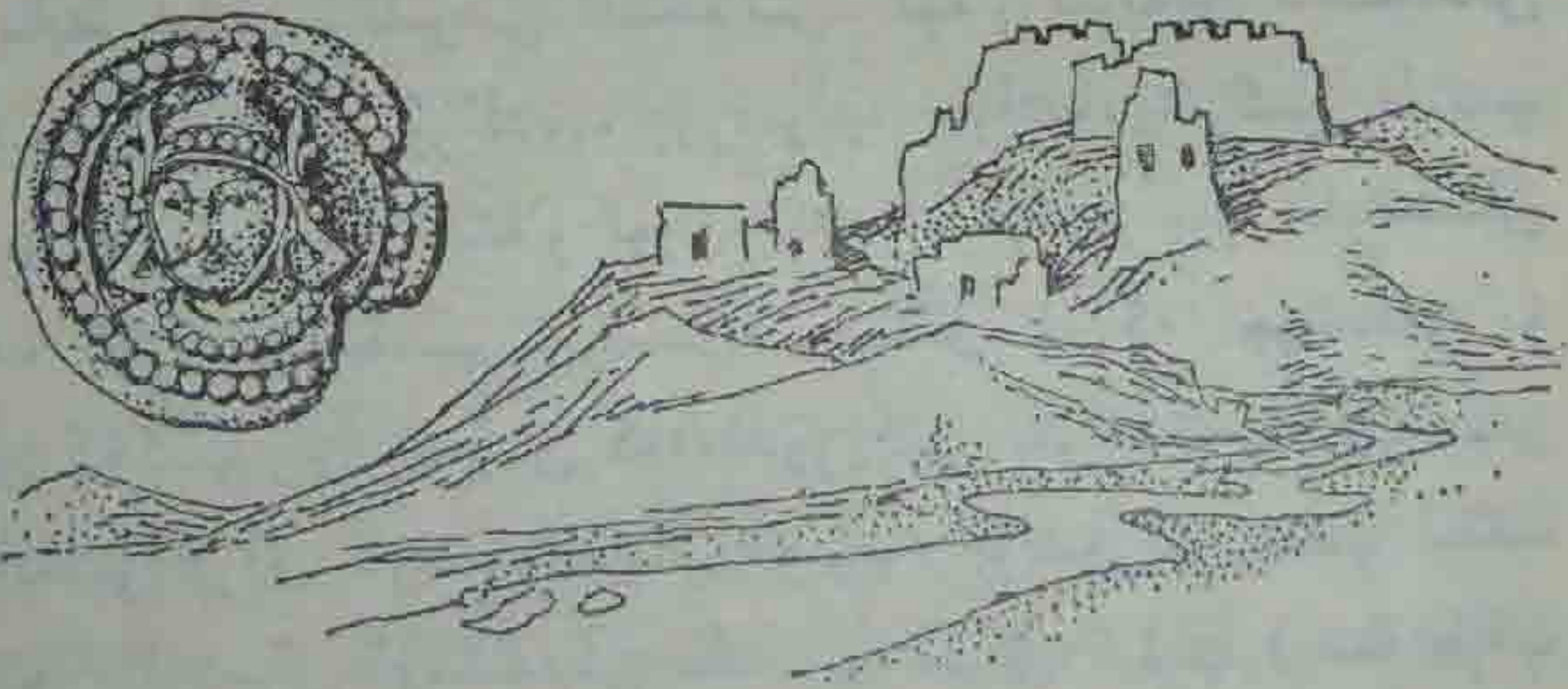

بىرىنچى باب

ئورۇن تاللاش

سۇتۇق خان بولۇپ ئۇچ يىل ئۆتكەندىن كېيىنكى يىلنى، كۆكلەم كۈنلىرى ئىدى، چېچەك-چوكانلار يېشىلىپ، قىزىلگۈل پورەكلىرى يورۇغان، شاپتۇل، توغاچ چېچەكلىرى كۈلگەن چاغ. ئېتىز-ئېرىقلاردا كىشىلەرنىڭ ۋارقىراپ-چۇرقىراشلىرى، تۆگىنىڭ قوڭغۇراقلىرى، قۇشلارنىڭ سايراشلىرى بىلەن قوشۇلۇپ كىشىنىڭ روھىنى غىدىقلايدىغان بىر خىل يېقىملىق "نەغمە"گە ئوخشاپ ھەممە ياقنى قاپلىماقتا... ئەنە، ئاسماندا بىر توپ تۇرنا بۇلۇڭ چىقىرىپ يېپقا تىزغاندەك جەنۇب تەرەپتىن ئۇچۇپ كېلىدى ۋە شۇ بويىچە ناغ ئارقىسىغا ئۆتۈپ كەتتى...

بەشكېرەم تەرەپتىن چاڭ چىقىرىپ كەلگەن بىر توپ ئاتلىقلار ئۇزۇن سايغا كىلىپ ئاتلىرىنى ئاستىلاتتى. ئۇلار بىرپەس ماڭغاندىن كېيىن شىمال تەرەپكە بۇرالدى. پۇرقىراپ تەرلەپ، تىزگىن تارتىپ كېتىپ بارغان سېمىز ئاتلار توپى ئىچىدە ئېگىز بوز ئارغىماق ئالاھىدە كۆزگە چېلىقىپ تۇراتتى. چىلىق تەرگە چۇشكەن بۇ ئارغىماق كۆكسىدىكى كۈمۈش كەمەلدۇرۇكنى شاراقشتىپ، بېشىنى ئىككى يانغا بۇراپراق ئارقىسىغا قاراپ قويۇپ، بويىنىنى ئويناتىپ ئىلگىرىلىمەكتە. ئارغىماق ئۇستىدىكى يىگىت مەسلىكى كېلىپ ئېتىغا قاراپ قويىاتتى ۋە "مېنىڭ ئېتىم ئۆتكۈزمەيدۇ" دېگەندەك، يانلىرىدا

كېلىۋاتقان شېرىكلىرىگە كۆلۈمسىرەپ قاراپ قويىاتتى. باشقا ئاتلىقلارنىڭ ئاتلىرىمۇ قېلىشمايتتى. ئۇلارمۇ بىر-بىرى بىلەن بەسلىشىپ، تىزگىن تارتىپ ماڭماقتا. بۇ ئاتلار بىز ئاتقا راست بېتەلمەيدۇ، پاكى ئىگىلىرىنىڭ قويۇپ بەرمىگەنلىكىدىن ئۆتەلمەيۋاتامدۇ؟ بۇنى ئۇقۇپ بولمايتتى.

بۇرە مېڭىشدا مېڭىپ، ئىككى پېنىغا پېنىك تاسقاپ كېتىپ بارغان بىز ئارغىماقنىڭ ئۈستىدە مەغرۇر ئولتۇرغان قاۋۇل يىگىت سەدەپ ساپلىق قامچىسى بىلەن ئەتراپنى كۆرسىتىپ، پېنىدا كېلىۋاتقان شېرىكلىرىگە بىرنېمىلەرنى دەيتتى. باشقىلار باش لىڭشىتىپ جاۋاب بېرەتتى. ئەنە ئۇلار، سايلىقتىن چىقىپ سول يانغا بۇرالدى. كېيىن ئۈستۈن ئاتۇش يولىنى كېسىپ ئۆتۈپ، تاغ باغرىغا ئۆرلىدى...

— مەشەدە توختىساقمىكىن، بۇغراخان، — دېدى بىلگ ئاقارتىش ئۇچىسى بىلگە تېكىن بېقىنلاپ كېلىپ.

ئاتلىقلار توختىدى ۋە بىلگە تېكىنگە ئەگىشىپ ئاتنىڭ باشلىرىنى تۆۋەن بۇردى.

— مانا مەشە، بىز ئاتتىن چۈشۈپ، ئاۋۇ دۆڭگە چىقساق تېخىمۇ ئوچۇق كۆرگىلى بولىدۇ، — دېدى بىلگە تېكىن ئوڭ يانتىكى دۆڭنى كۆرسىتىپ.

سۈتۈق بۇغراخانغا ئەگىشىپ ھەممىسى ئاتتىن چۈشتى. ئەركىن سەكرەپ ئېتىدىن چۈشۈپ چىلىق تەرگە چۆمگەن، تېنىمسىز بوز ئاتنى ئالدى. ئارقىدا كېلىۋاتقان چېرىكلەرمۇ بۇگۈرۈپ كېلىپ ئاتلارنى ئېلىشتى. سۈتۈق بۇغراخانلار دۆڭگە قاراپ مېڭىشتى...

سۈتۈق بۇغراخان خېلىدىن بېرى كۈنا ئاستانىنى يۆتكەشنى

ئويلاپ يۈرەتتى، ئەسلىدىكى ئوردۇ ئۇنىڭچە ياخشى ئەپقا چۈشۈپ مىڭەن، كۈنچىقىش تەرەپى تاغ بولغان بىلەن، قۇرۇق، توپا تاغ. جەنۇب تەرەپى قۇملۇق، كۈنپېتىش تەرەپى يۈرتقا تۇتاشقان. لېكىن بۇ شەھەر پايتاپقا ئورۇنلاشقان، سۈيى بېتەرسىز، دەل-دەرەخلىرى شالاڭدى.

سۈتۈق بۇ پىكرىنى باشقىلارغا ئېيتىپ، مەسىلىھەتلەشكەنىدى. ئۇلارمۇ قوشۇلغان بىلىگ ئاقارتىش ئولچىسى بىلگە تېكىن خانىڭ پىكرى بىلەن يەر كۆرۈشكە بىرنەچچە قېتىم چىقىپ، ئاخىر ئۇ يۈگۈن خانىنى باشلاپ ئۆزى لايىق دېگەن بۇ جايىنى كۆرسەتمەكچى بولغانىدى.

— مەن مانا مۇشۇ جايىنى لايىق كۆردۈم، — دېدى بىلگە تېكىن دۆڭگە چىققاندىن كېيىن ئوڭ قولى بىلەن كەڭ پېزا-كەنتلەرنى كۆرسىتىپ، — ئەنە، يۇقىرىدىكى تاغ ئارىلىرىدىن چۈشكەن سۇ ئىككىگە بۆلۈنۈپ، يىراقلاپ كېتىپ ئاخىرى يەنە ئاۋۇ يەرگە كەلگەندە قوشۇلىدۇ. بۇ، تۈمەن دەريا بىلەن قىزىل دەريانىڭ قوشۇلۇشى.

— ھەئە، ئەجەب قىزىق. قېيىداپ ئايرىلىپ كەتكەن قىز-يىگىت-لەرنىڭ قايتا قوشۇلغىنىغا ئوخشايدىكەن، — دېدى ئارسلان كۈلۈپ ۋە كۆز قىرى بىلەن خانغا قاراپ قويدى.

— شۇنداقمىكەن؟ — دېدى خان كۆزىنى يىراقتىن ئۈزمەي، — ئۆز كەچۈرمىشلىرىدىن ئۆتكۈزمىگەن كىشى بۇ سۆزنى ئېيتالماس.

— شۇنداق، — دېدى ئارسلان چاقچاق قىلىپ، — قىز-يىگىتلەردە بۇ خىل ئەھۋال ھەمىشە بولۇپ تۇرىدۇ. بۇ، ئۇلارنىڭ نازلىرى بولسا كېرەك.

— بولدی، قىزلارنىڭ گېپىنى قويۇڭ، — دېدى خان، — قارالڭ، نېمىدېگەن گۈزەل يۈرت! — ئۇ، ئولاق قولىنى پېشانىسىنىڭ ئۈستىگە قويۇپ، قوشۇمىلىرىنى تۇرۇپ، بىراقلارنى كۆزدىن كەچۈرەتتى.

راستلا گۈزەل كۆرۈنۈش: خۇددى يۇقىرىدىن تۆۋەنگە تارتىلغان ئالا-يېشىل گىلەمدەك كەڭ بوستانلىق كىشىنىڭ ھەۋىسىنى قوزغايتتى. ئولاق تەرەپتە مۇز چوققىلىرى ئاسمانغا تاقاشقان پامىر تاغلىرى، سول تەرەپتە قومالىتاغ، باغرىدا كۆز يەتمەيدىغان بوستانلىق. شەرقىي جەنۇب تەرەپتە — يۇرتلار ئارقىسىدا قۇم-چۆللەر سوزۇلۇپ ياتاتتى؛ ئارقىدا — شىمال تەرەپتە بولسا، بەسلەشكەندەك بىر-بىرىدىن يۇقىرى كۆتۈرۈلگەن قاتمۇقات تەكرى تېغى بۇ گۈزەل ماكانغا قۇچاق ئېچىپ قەد كۆتۈرۈپ تۇرماقتا.

سۇتۇق بۇغراخان بىراقلارغا تىكىلىپ خىيالىچان تۇرغان ئىلىك ھاجىپقا قارىدى ۋە:

— ھاجىپ بىرەر پارچە بېيىت ئېيتىماسمىكىن، راستىنلا كىشىگە زوق بېغىشلايدۇ بۇ ماكان، — دېدى.

ھەممەيلەن ئىلىك ھاجىپقا قاراشتى. ئىلىك سىياقىنى بۇزماي تۇرۇپ تۆۆەندىكى رۇبائىنى ئېيتتى:

ئۇلۇسمۇ غۇرۇرى بۇ گۈزەل ماكان،
ۋە لېكىن يوقسۇلغا قالغىنى سامان.
ئالىپ بۇغراخان بەرگەندە مەدەت،
بولاردى شۇ جايلار ئەركىن-پاراۋان.

ئوقۇلغان شېئىر ھەممەيلەنگە كۈچلۈك تەسىر قىلدى، لېكىن خان گەپ قىلمىغۇچە باشقىلار گەپ قىلىشقا پېتىنالمىدى، خانىنىڭ خىيالچان تۇرۇشىغا دىققەت قىلىپ، جىمجىت، يەر ئاستىدىن خانغا

قاراپ قويۇشاتتى. خان بەشىنى كۆتۈردى-دە مۇنۇ بېيىتنى ئېيتتى:

ئەجدادلار خارلاندى، ئەل چەكتى ئارمان،
بولغايمىز بوقۇللار دەردىگە دەرمان،
بۇ خانلىق، بۇ شۆھرەت كىملەرگە كېرەك،
شۇ جانلار بولمىسا ئەركىن-پاراۋان.

دوستلار جانلىنىپ كەتتى. ئارسلان "قانداق" دېگەندەك كۈلۈپ ئىلكىنىك دولىسىغا يەڭگىل ئۇرۇپ قويدى، بىلگە تېكىن بېيتلەرنى ماختىدى.

— ياخشى جاي. ئىككى دەريا قولتۇقىدىكى ئاشۇ بوستانلىقتا يېڭى قەشقەر بىنا بولغاي، — دېدى بۇغراخان، — يۇرۇڭلار، بېرىپ جايىنى كۆرەيلۇك...

بىرپەستىن كېيىن ئاتلىقلار چاڭلارنى ئارقىلىرىدا قالدۇرۇپ، چېچەكلىك مېۋە دەرەخلىرى ئارىسىغا جايلاشقان قورغان يېزىسىغا كىرىپ كەتتى...

* * *

شۇ يىلى كۈز كۈنلىرىنىڭ بىرى ئىدى. تۈمەن ۋە قىزىل دەريالىرى تۇتاشقان قولتۇقتا، تۈمەنگە يېقىن ئېگىزرەك بىر جايغا توپلانغان كىشىلەر كۈنچىقىش ياقىغا قاراپ كىمنىدۇ كۈتۈشمەكتە. كۈزنىڭ يىلىق ھاۋاسى يۈزلەرنى سىلاپ ئۆتىدۇ. تۆۋەندە يېڭا بازىرى. بۈگۈن بازار كۈنى بولمىسىمۇ ئادەم ئاز ئەمەس ئىدى. سېپىتچىلار ماختاپ-ۋارقىراپ خېرىدارلارنى ئۆزىگە چاقىرماقتا. ئەنە بىر ياققال كىشىنىڭ ئالدىدا ناختاي ئۈستىگە تىزىلغان ھەر خىل مېۋىلەر؛ ئىچىدىكى سۇلىرى كۆرۈنۈپ تۇرغان مۇشتەك ئەتشاپتۇللار، شۆپۈكى ئازراق قورۇلۇپ قالغان ئاق سېرىق ياما شاپتۇلىلار، قاتار

تىزلىغان كىچىك سېۋەتلەردە شەربەتلىك كۈزگى ئەنجۈرلەر، شەكىللى بىلەن ياتقۇزۇپ قويۇلغان مۇناقى ئۈزۈم، سايۇا ئۇرۇملەر، ئانار، نەشپۈت ۋە باشقا مېۋىلەر...

باقمال كىچىك تاراڭا بىلەن توختىماي مېۋە تارتماقتا... بىر تاۋۇزچى قولىدىكى قىڭراق بىلەن تاۋۇز پىچاقلىدى. ئۇ تارىلاپ-تارىلاپ تاۋۇزنى ماختاپ تۇرۇلاپ قويىدۇ، خېرىدارلارغا ئىككى قوللاپ تىلىملەرنى سۇنىدۇ، ئۈزىتىلغان كىچىك دۇكانلەك مىس پۇللارنى تاختايىنىڭ بىر چېتىدىكى غەللىسىگە سالىدۇ...

كۈنچىقىش تەرەپتىن دۆپۈرلىگەن ئاتلار ئاۋازى ئاڭلانىدى. كىشىلەر ئۇ ياقتا قاراشتى. ئادەم بويى كېلىدىغان باغ تېمى كەينىدىكى كىچىك بولدا چاڭ چىقىرىپ كېلىۋاتقان بىر توپ ئاتلىقلار كۆرۈندى. ئۇلار بازاردىن ئۆتۈپ ئاتتىن چۈشتى ۋە يۇقىرى ماڭدى. سۈتۈق بۇغراخان ئالدىدا، ئۇنىڭ ئارقىسىدا بىلگ ئاقارتمش ئولچىسى، يابغۇ بىلگە تېكىن، ئارسلان، چېرىك ئىشلىرى ئولچىسى، كۈكسەبەگ، تاينىغۇ ئىلىك هاجىپ، دىنىي ئىشلار ئولچىسى بەگ بىلگە، سۈباشى توغرۇلبەگ، خەزىنىچى تېكىن ئاغىچى ۋە ئوردۇئاغىسى بارسبەگلەر ئالى ئەمەلدارلار كىيىمىدە تەنتەنىلىك قەدەم بىلەن ماڭماقتا. نەيزە، قالقانلىق ئوندەك چېرىك توپىنىڭ ئارقىسىدىن كەلمەكتە. ئەركىن بىلەن قوچقار سۈتۈق بۇغراخاننى يانداپ كېتىپ باراتتى.

ئۇلار دۆڭگە چىققاندىن كېيىن، ئىككى ئەمەلدار شاپاشلاپ كېلىپ قارشى ئالدى ۋە ئىلگىرى باشلىدى. سەپلەپ تىزىلغان پىشىشق خىشلار، ئۇستى-ئۈستىگە قويۇلغان خام، لىم، بادرالار ئارىلىرىدا كەتمەن، كەكە، هەرە، ئەندۇۋا تۇتقان كىشىلەر سۈتۈق

بۇغراخانغا ئېگىلىپ سالام بىلەن ھۇرمەت بىلدۈرۈشتى. سۈتۈق بۇغراخان قولىنى مەيدىسىگە قويۇپ كۆلۈمسىرەپ كىشىلەرنىڭ ھۇرمىتىگە جاۋاب قايتۇرۇپ باراتتى.

ئۇلار تۇزلەپ قويغان، ھاك سىزىقلىرىنىڭ بۇلۇڭلىرىغا قۇرۇق قېقىلغان كەك تۇزلەڭگە كېلىپ توختىدى. سۈتۈق بۇغراخان ئارقىسىغا بۇرىلىپ ئەترapىنى كۆزدىن كەچۈردى.

بېشىغا سەللە ئورىغان، ئەرەبچىگە پېقىنراق كىيىنگەن دىنىي ئىشلار ئولچىسى بەگ بىلگە بىر قولى بىلەن ئاغزىنى توسۇپ كالتە بۇتىلىرىنى ئالدى-دە، سۆز باشلىدى:

— ئۇلۇغ بۇغراخانىمىزنىڭ رازىلىقى بىلەن مۇشۇ ئورۇندا مەسجىد جامەسىنى يېڭىلاشقا قارار قىلىندى. ئۇلۇغ خاقانىمىز سۈتۈق بۇغراخاننىڭ مەسجىدىنىڭ ئۇلىغا بىرىنچى خىشنى قويۇپ بېرىشىنى سورايمىز.

چەتتىرەكتە تۇرغان بىر ئادەم كېلىپ، يەكتەك بولۇپ ئولتۇرۇپ قولىدىكى پىششىق خىشنى بېشىدىن ئارتىلدۇرۇپ ھۇرمەت بىلەن خانغا سۇندى. خان خىشنى ئېلىپ، بەگ بىلگىنىڭ كۆرسەتمىسى بىلەن، كولاپ قويۇلغان بىر ئورەككە ئاۋايلاپ قويدى.

— يېڭى مەسجىدىمىزنىڭ قۇرۇلۇشىغا قۇتلۇق بولغاي، — دېدى بەگ بىلگە خەلققە قاراپ كۆتۈرەڭگۈ ئاۋاز بىلەن.

پۇتۇن مەيداندىن "قۇتلۇق!" "قۇتلۇق!" دېگەن ئاۋازلار كۆتۈرۈلدى. بازاردىكى ۋە يىراق-يېقىندىكى كىشىلەر قوشۇلۇپ ئادەملەر كۆپەيگەنسىرى. مەسجىد مەيدانى تولۇق، تۆۋەندىكى بازارغىمۇ ئادەم تولغانسىرى. ھوگا-سۆرەن پۇتۇن ئەترapىنى قاپلىدى...

سۇتۇق بۇغراخان ئۆز ئەربابلىرى بىلەن تۆۋەلگە ماڭدى. ئۇلار ئادەملەر ئارىسىدىن ئۆتۈپ بازارغا چۇشكەندە، تىغما-تىقماق كىشىلەر ئارقىلىرىغا قىستىلىپ تازىم قىلىپ خانىغا يول بېرەتتى. ئۇلار ئادەملەر ئارىسىدىكى ئار "يول"دىن ئۆتۈپ، ھېلىقى باغ تېمى يېنىدىكى يولغا كىرىپ كەتتى. بىرقانچە چېرىك ئاتلارنى يېتىلەپ ئارقىلىرىدىن ماڭدى.

بۇغراخانلار بىر كاتتا بىنا قۇرۇلۇشىنىڭ ئىچىگە كىرىپ كەتتى. ئۇزاق ئۆتمەي ئۇلار تېمى كۆتۈرۈلۈرواتقان چوڭ بىنانىڭ يېنىدا، ئەمدى يېپىلغان بىر ئۆگزىگە چىقىپ توختاشتى. سۇتۇق بۇغراخان ھەۋەس بىلەن بىنا قۇرۇلۇشىغا نەزەر سالدى. بۇنىڭ قانداقتۇر بىر چوڭ بىنا قۇرۇلۇشى ئىكەنلىكى بىلىنىپ تۇراتتى. ئىشچىلار ھوگا-سۇرەن بىلەن قىزىپ ئىشلىمەكتە. ئىككى ئادەم بويى كۆتۈرۈلگەن تاملار ئۇستىدە ئەمگەك قايناپ كەتكەن. خان، تىك تۇرۇپ خىشنى تىزىۋاتقان بىر كىشىگە زەڭگىلىپ قاراپ قالدى. يىراقراقتىكى تام ئۇستىدە بىر كىشى خالتا بىلەن تارتىلغان لاينى تام ئۇستىگە تۆكمەكتە. بىرى قولىدىكى ياغاچ ئەندۈزا بىلەن لاينى يېيىلدۇرۇپ ماڭماقتا. تامچى ئۇستام تۆۋەندىن — ئىككى ياقتىن ئېتىلغان خىشلارنى تۇتۇۋېلىپ قەددىنى ئەگمەي لاي ئۇستىگە تاشلىماقتا. خىشلار خۇددى ئاۋايلاپ تىزغاندەك چۈشسىمۇ تامچى ئۇستام يەنە خىشلارنى تېپىپ-تەكشىلەپ كېتىپ باردۇ. ئۇنىڭ بېشى مۇكا ئېتىۋاتقان بابكارنىڭ بېشىدەك ئىككى يېقىغا بۇرىلىپ تۇرىدۇ. ئۇنىڭ ئۆتكۈر كۆزلىرى ئالدىكى تىزىلىۋاتقان خىشنى، ئىككى ياقتىن ئىرغىپ چىقىۋاتقان خىشلارنى تەڭ كۆرىدۇ. قوللىرى بىر يېنىدىن ئالدىغا، ئالدىدىن يەنە بىر يېنىغا، يەنە ئالدىغا... ئۇسۇلچىنىڭ قوللىرىدەك

ئويناپ تۇرىدۇ. يەردىن خىش ئاشلاۋاتقانلارنىڭ "ھە، مانا كەتتى"، "ئۇستام، خىش كەتتى"... دېگەن تەۋرەتمىلىرى ئۇستامنىڭ قولىدىن ئۇزۇلمەيدۇ. ئۇنىڭ قولى توختىماي ئىش توختايدۇ. بەلكى ئېتىلغان ئۇزۇلمەيدۇ. ئۇنىڭ خىش ئاتقۇچىنىڭ بېشىغا چۈشۈپ، خەتەر چىقىشى مۇمكىن. لېكىن ئۇستام ددم ئېلىش ۋاقتىنى يەتمىگۈچە توختىمايدۇ، ئۇنىڭ ئارقىسىدا يەنە بىرسى قولىدىكى پالتا چاقنىڭ چولدىسى بىلەن خىشلارنى چوقۇپ كاۋاك چالمىسى سېلىپ ماڭماقتا. بۇ ئەپچىل ۋە چاققان ئەمگەككە قاراپ خانىنىڭ زوقى كەلدى بولغاي، كۈلۈمسىرەپ قويدى. ئۇ ئەترapىغا قارىغاندى، تاملار ئۈستىدە ئاشۇ خىل ئۇستىلارنى چىق كۆردى. ئۇلار بىر-بىرىگە قاراپ قويۇپ، پىشانە تەرلىرىنى بىلدىكى بىلەن ئېرتىپ ئىلگىرىلىمەكتە ئىدى.

— قاراڭلار! — دېدى خان تامچى ئۇستىلارغا قارىغىنىچە، — بەك ئەپچىل، شۇنچە چاققان ئۇستىلار... ئۆزلىرىنى ئۇنتۇپ ئىشلەيدۇ...

قولىدا گەز ۋە بىر يۆگەك قەغەز تۇتقان چار ساقال، كېلىشكەن بىر ئادەم سول يېقىتكى تام ئۈستى بىلەن مېڭىپ كەلدى ۋە خانىغا تازىم قىلدى:

— ئۇلۇغ خاقانىمىزنىڭ ئۆمرى ئۇزۇن بولغاي!

— بۇ كىشىنى كىشىلەر چەبدەس ئۇستام دەپ ئاتايدۇ، — دەپ ئۇنى خانىغا تونۇشتۇردى ئوردۇ ئاغىسى بارسبەگ.

— ھە، چەبدەس ئۇستام، — دېدى خان ئۇنىڭ سىياقىغا سەپسېلىپ — ئىشتەنمەن. ئېلىمىزگە سىزدەك داڭلىق، چەبدەس ئۇستىلار كېرەك. چەبدەس — بۇ نام ئىگىسىگە تازا لايىق ئىكەن.

— يوقسۇ، خاقانىم، بۇ نامغا لايىقلىقسىز يوق، ئاتامنىڭ كەينىدە

بۇرۇپ مۇشۇ ھۇنەرنى ئۆگىنىۋالغانىدىم... بۇگۈن خانىمىزنىڭ مۇشۇ ئوردۇسىنى قۇرۇشقا قاتناشقانلىقىم ئۈچۈن بەك خۇشمەن.

چەبدەس ئۇستام قولىدىكى يۆگەك قەغەزنى ئېچىپ خانغا كۆرسەتتى، قوللىرى بىلەن كۆرسىتىپ، قۇرۇلۇشنى چۈشەندۈردى.

— بەلگىلەنگەن ۋاقىتتا پۈتەرمۇ؟ — سوردى خان.

— كېلەر يىلنىڭ ئاخىرى... — ئۇستا ئويلاپ قالدى، — قۇرۇلۇش باشلانغىلى ئەمدى بىر يىلدىن ئاشتى. دوستلارنىڭ غەيرىتى چوڭ، ئەقىقاشلىق ئىشلىرى نازۇك، قول تۇتىدۇ. ئىككى يىل دېگەندە، ياندۇرقى يىلنىڭ كۈزىدە پۈتتۈرگىلى بولارمىكىن...

— جايلاردىكى ئۇستا ئەقىقاشلار توپلاندى، ئۇلار ئۇلگە-قېلىپلارنى تەييارلىماقتا، — دېدى بارسبەگ.

— خوپ، — دېدى خان رازىلىق بىلدۈرۈپ، — بۇ يىلدىن باشقا ئىككى يىل بولسۇن، ئوردۇ ئوردۇغا ئوخشاپ ياسالغىنى ياخشى.

— مانا بۇ يەر ئوردۇ ئالدى مەيدان بولماق، — دېدى بارسبەگ ئارقىدىكى كىچىك بوشلۇقنى كۆرسىتىپ.

ھەممەيلەن شۇ ياقتا — كۈنپېتىش ياقتا بۇرالدى، يىراقراقتا مەسجىد مەيدانىدا ئىشلەۋاتقان كىشىلەر كۆرۈنۈپ تۇراتتى.

— ئوردۇغا مەسجىد يىراق ئەمەسكەن، — دېدى تېكىن ئاغىچى خۇشامەت بىلەن.

— بىلىگ يۇرتىنىڭ ئورنىنى بېكىتىپ بەرسىلە، ئىشنى باشلىساق، — دېدى بىلگە تېكىن خانغا قاراپ.

— ھە، ھە، ئوردۇ، مەسجىد، بىلىگ يۇرتى...، — دېدى خان ئۆزىگە سۆزلىگەندەك، كېيىن ئەتراپقا نەزەر سېلىپ چىقىپ، — بىلىگ — يۇرتى ئوردۇ بىلەن مەسجىد ئارىلىقى يىراق بولۇپ كەتمە-

سۆن. ئەنە ئاۋۇ يەر بولسا قانداق؟ — سول قولى بىلەن بىر كىچىك باغنىڭ كەينىدىكى ئېتىزلىقنى كۆرسەتتى.

ھەممەيلەن قوشۇلىدىغانلىقلىرىنى بىلدۈرۈشتى.

— بىلىگ يۇرتىنى ئەلۋەتتە سېلىش كېرەك، — دېدى تېكىن ئاغىچى ھەيىرلىق بىلەن، — خەزىنە بوشاپ قالاي دېدىمۇ ئالدىرىماسلىقىمىز كېرەك.

— خەزىنىڭ ئاچقۇچىنى چىڭ تۇتساق ئامان بوشايدۇ، تېكىن ئاغىچى، — دېدى كىنايە بىلەن ئارسلان — چوڭ دەرۋازىدىن، ئارقا ئىشىكلەردىن خەزىنىگە كىرىپ تۇرىدىغان قارا قوللارنى توسساق، بىر ئەمەس، بىرنەچچە بىلىگ يۇرتقا پۇل چىقىدۇ.

تېكىن ئاغىچى بىرنېمە دېمەكچى بولۇپ تەمشەلگەندى، خان سۆزىنى كەستى:

— بىلىگ يۇرتى قۇرۇلۇشىنى كېيىنرەك سۈرسە بولىدۇ. ئەمما، بۈنىڭىزمۇ خەزىنە بوشاپ قېلىشتىن ساقلىنىش كېرەك. ئۇچ چوڭ بىنا ئۇچ يىلدا پۈتىمۇ بولىدۇ. ئاستانە باشقارمىلىرى ئاستا-ئاستا كۆچۈشكە تەييارلانسا بولىدۇ.

خان چەبدەس ئۈستام بىلەن خوشلىشىپ ئۆگزىدىن چۈشتى. باشقىلار كەينىدىن مېڭىشتى...

ئۇلار تۆۋەنگە چۈشۈپ، چېرىكلەر تۇتۇپ تۇرغان ئاتلار قېشىغا كېلىشتى. سۇتۇق بۇغراخان قوچقار تىزگىنىدىن تۇتقان، شاپىشىپ تۇرغان بوز ئارغىماقنىڭ ئۈزەڭگىسىگە سول پۇتىنى قويدى. ئەركىنىڭ قولتۇقلىشىغىمۇ يۆلەنمەي چەبدەسلىك بىلەن ئاتقا مىندى. باشقىلارمۇ ئۈزەڭگىگە پۇت قويۇشتى...

ئىككىنچى باب

جاھىللار پىتنىسى

بۇ يېقىنقى كۈنلەردىن بېرى سۆزۈق بۇغراخان چىنىش ۋە ئۇنكۇر خىياللارغا چۆكىدىغان بولۇپ قالدى، چۈنكى، ئۇ مۇرەككەپ بىگى زىددىيەتلەرگە دۇچ كەلگەندى.

ئەلدە قەدەممۇقەدەم كۆرۈنەرلىك ئۆزگىرىشلەر بولماقتا: تېخى ئازاد بولمىغان قۇللار كەينى-كەينىدىن ئازاد بولماقتا: قۇلدارلار، خان جەمەتلىرى — تۆرىلەرگە، ئېكستاردەپ ئاتىلىدىغان چوڭ يەر ئىگىلىرىگە ئايلانماقتا؛ شەھەر سودىگەرلىرى، قول ھۈنەر-ۋەنلىرى ئۇلغىيىپ قالدى. دۆلەت يەرلىرى ۋە ئوتلاقلىرى مەيدانغا كەلدى: ئىقتسادىي جەھەتتىكى بۇنداق چوڭ ئۆزگىرىشلەر بارغانسېرى ئۇلغىيىپ يېڭى يېڭى يەر ئىگىلىكى تۈزۈمىگە ئايلىنىشقا باشلىدى. دېمەك، تېرىلغۇ يەر-سۇلار دۆلەتكە، تۆرىلەرگە، ئېكستارلارغا مەركەزلىشىشكە باشلىدى. ئۇنداق باشقا ئوتتۇراھ كىچىك يەر ئىگىلىرىمۇ بارلىققا كەلدى، ئىلگىرىكى قۇللار بولسا يەرسىز ئىجارىكەش دېھقانلارغا، مەدىكارلارغا (بەزىلىرى قول ھۈنىرى ئىشچىلىرىغا) ۋە ھەر خىل يوللۇقچىلارغا ئايلاندى، يوللۇقچىلار بىر يوللۇقتىن باشقا كۆپ يوللۇق، ئەبەدىيلىك سېتىلغان مەدىكارلار، كۈڭلار، دېھقان ئىبارەت ئىدى. بازاردا كۆپلەپ قۇل سېتىش ئازايدى. لېكىن دۆلەت يېرى، تۆرە يەرلىرى، ئېكستار

بېرى ۋە يەر ئىگىلىرىنىڭ يەرلىرىگە يېتىپ بارغانلىقىدىن، ئەقدىرى ئۆز قولىدا بولمىغان يېڭىچە قۇللار ــ دېھقان ئۇلۇلار بارغانچە كۆپىيىۋەردى. شۇنداق قىلىپ، ئۆتكەن بىر ئىنكى يۈز يىل ئىچىدە ئۆسۈپ چىققان يەر ئىگىلىكى يېڭىلىرى ئۇلغىيىپ، يېڭى ئۇزۇم ئاساسەن مەيدانغا كەلدى. بۇ چوڭ ئىگىرىلەش ئىدى. لېكىن، بۇ ئىلگىرىلەش يېڭى، ئۇزەكلەپ مەسىلەرنى ئېلىپ كەلدى.

بۇ بىرنەچچە يىلدىن بېرىقى يەنە بىر چوڭ ئۆزگىرىش دېگەنلىك ئۆزگىرىشى بولدى. سۇتۇق بۇغراخان ھاكىمىيەتنى قولغا ئالغاندىن كېيىن، ئىسلام دىنىنى ئاشكارا تەرغىپ قىلىشقا باشلىدى. ئەبۇ نەسىر سامانى ۋە ئۇنىڭ ئوبۇل ھەسەن مۇھەممەد كارامەتكە ئوخشاش ياردەمچىلىرى ھەرقايسى جايلاردا ئوچۇق مەيدانغا چىقتى ۋە ھەر خىل چارىلەر بىلەن ئىمامىلار ۋە باشلاپچى دىنىي ساۋاتقا ئىگە بولغان موللىلارنى بېتىشتۇرۇشكە باشلىدى. شەھەر ۋە يۇرتلارغا مەسجىدلەر سېلىندى، ئىسلام دىنى چاپسان كېڭىيىشكە باشلىدى. بۇددا دىنى پارا-پارا كاساتلاشتى، بۇتخانىلارنى توپا بېسىپ تور باغلىدى. ئەمما، بۇددا دىنى كىشىلەرنىڭ ئېڭىدا تېخى خېلى چوڭ كۈچكە ئىگە ئىدى.

ئەلدە، گايى جاھىل قۇلدارلارنىڭ قۇللۇق تۈزۈمىنى ئۆزگەرتىشكە قارشى تۇرغىنىدىن باشقا ئىككى خىل يېڭى ئاساسىي زىددىيەت مەيدانغا كەلدى ۋە ئۇ بارغانسېرى كۈچىيىۋەردى. ئۇنىڭ بىرى، يېڭى يەر ئىگىلىكى تۈزۈمىنىڭ ئىچكى زىددىيىتى ــ چوڭ كىچىك يەر ئىگىلىرى بىلەن كەڭ دېھقان (قۇل)لار ئارىسىدىكى زىددىيەت؛ يەنە بىرى، ئىككى دىن ــ بۇددا دىنى

بىلەن ئىسلام دىنى ئارىسىدىكى زىددىيەت. بۇ زىددىيەتلەرنىڭ ئاساسىي نەرسىي يەر ئىگىلىرى بىلەن بۇددا دىنى ئىدى. بۇ زىددىيەتلەر بارغانچە ئۆتكۈرلىشىشكە باشلىدى ۋە ئوردۇ ئىچىدىمۇ ئىگىلىرى ــ ئېكىتارلار خانغا بېسىم ئىشلەتتى. كونا قۇلدارلار، يېڭى يەر تەبىئىي يوسۇندا ئۆزىنى كۆرسەتتى. بۇددىستلار سۇتۇق بۇغراخاندىن نارازى ئىدى. كونىغا ئىگىلىرى، بۇددىستلار سۇتۇق بۇغراخاندىن نارازى ئىدى. كونىغا چىڭ چاپلاشقان جاھىللار بولسا بۇ نارازىلىقتىن پايدىلانىدى. ياقا ئەللەرنىڭ جاسۇسلىرى چەت ئەل ئايغاقچىلىرى بىلەن بىرلىشىپ ئىككى سەپتە يېڭى ھاكىمىيەتكە ھۇجۇم قوزغىدى: چوڭ يەر ئىگىلىرى ــ ئېكىتارلار خانغا بېسىم ئىشلەتتى. بۇددا چىلار دىنىي ھىمايە قىلىش باھانىسى بىلەن ئوچۇق قارشىلىق قىلدى. ھەتتا قۇرالىق قارشىلىق كۆرسەتتى. پۇقرالار بولسا يېڭى ئۆزگىرىشلەردىن تېخى قانائەتلەنمەيتتى.

سۇتۇق بۇغراخان بۇ كەسكىن زىددىيەتلەرنى ھەل قىلىشى كېرەك ئىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇ ھاكىمىيەتنى كۈچەيتىش، چېرىك قوغدىنىش كۈچىنى ئۇلغايتىپ، يات ياغىنىڭ باستۇرۇپ كىلىش ئېھتىمالىغا قارشى تەييارلىق قىلىشى لازىم ئىدى. يەنە ئۇنىڭ "بىلىگە ئوقۇل" دېگەن مەقىستىمۇ تۇرلۇك قارشىلىقلارغا ئۇچرىدى.

ياش بۇغراخان ئەنە شۇنداق قاتمۇقات، ئۆتكۈر زىددىيەتلەرگە دۇچ كەلدى. ئۇ تەختكە چىققاندا جاكا قىلغان: پاراۋانلىق، بىلىگلىك، بىرلىك، قوغدىنىش ــ دېگەن شوئارلارنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئاسانغا چۇشمەيدىغانلىقى ئاشكارا بولۇپ قالدى. قانداق قىلىش كېرەك؟

بۇ سوئال سۇتۇق بۇغراخاننىڭ بېشىنى قاتۇردى.

"تۆچلۈك ھالقا" باتۇرتاغنىڭ مەسلىھەتى بويىچە مۇنداق قارارغا كەلدى: ئەھۋال مۇرەككەپ، خاندانلىقتىن ھەمىمە تەبىقە تولۇق رازى ئەمەس. بەزىلەر ھاكىمىيەتنى تارتىۋالماقچى. تۆۋەن تەبىقە نامراتلار بولسا خاندانلىققا تېخىمۇ چوڭ نەلەپىلەرنى قويماقتا. ئەگەر ھوشيارلىق بولمسا خانلىق ھوقۇقى قولدىن كېتىپ قېلىشى مۇمكىن. يەنىلا تۆت چاقىرىقنى قانتىق تۇرۇپ ئەمەلگە ئاشۇرۇش كېرەك: پاراۋانلىق، بىرلىك، قوغدىنىش، بىلىكلىك.

— شۇنداق، "بىرلىك"نى ئىككىنچى ئورۇنغا قويۇش ۋە چىڭ تۇتۇش كېرەك، — دېدى باتۇرتاغا پىكىرىنى چۈشەندۈرۈپ، — ھازىر ئوبدان ئۇيۇشماق كېرەك بولۇپ قالدى. تەتۇرلەرگە چوقۇم قارشى تۇرۇش، ئىچكى، ئىغىر-بېسىق بولۇش كېرەك، — بىرئاز ئويلىغاندىن كېيىن باتۇرتاغا خۇلاسە قىلىپ مۇنداق دېدى، — سۇنى بىراقلا قويۇپ بەرمەي، ئاستا-ئاستا سىڭدۈرۈپ قويۇش كېرەك، مايسلار لاتقىنىڭ تېگىدە قالمسۇن، چاپسانراق ئۆسىدىغان بولسۇن.

— توغرا گەپ، — دەپ قوشۇلدى خان ئانا ۋە ئوغلىغا قاراپ داۋام قىلدى، — بالام، سىزنىڭ ئىسلامنى تارىتىش نىيىتىڭىز ياخشى. بىراق بەك چاپسان بولۇپ كەتمىگىنى ياخشىراقتەك تۇرىدۇ. خالايىقنىڭ ئوتتۇرا قاتلىمىنىڭ خاھىشىنى زورمۇزور ئۆزگەرتكىلى بولمايدۇغاندەك...

سۇتۇق بۇغراخان تولۇق قوشۇلدى. باتۇرتاغا سىلەن خان ئانىسىنىڭ سۆزلىرى ئۇچلۇك ھالقىنىڭ قارارى ھېسابلاندى.

* * *

ئىلگىرىكى ئوردۇبېشى ساۋۇقبەگنىڭ ھويلىسى ئاۋالقودەك

ھەشەمەتلىك ئەمەس ئىدى. قاپقا ھەم ئېتىكلىك، ئۇنىڭ ئالدىدا قارۇغچىمۇ يوق، ئارقا ئىشىك ئېچىدىن تاقاق سېلىنغان، ھەر جىنسلىق، ئەمما ساۋۇقبەگنىڭ باجىسى، ئوردۇ باش خەزىنىچىسى تېكىن ئاغىچىنىڭ تەدبىرى بىلەن ساۋۇقبەگ جەم تۇرمىدى. ئۇ "يوقلاپ" تۇنەكتىن چىققىنىغا بىر يىل تۆتەيلا، كونا دوستلار "يوقلاپ" تۇرۇشقا باشلىدى. ئۇنىڭ قەدىردان دوستلىرى ئېچىدە ئەڭ قەدىرداني تېكىن ئاغىچى چىقراق كېلىپ تۇرىدىغان بولدى. ئىلگىرىكى سۆباشنىڭ ئوغلى ھاكاۋۇرمۇ ئاز كەلمەيدۇ. ساۋۇقبەگ تالاغا چىقمايدۇ. دوستلىرى كېچىلىرى ئارقىسىغا ئادەم سالماي "غىپپىدە" كېلىشىدۇ. بۈگۈن ئاخشاممۇ ساۋۇقبەگنىڭ ئىككى قەدىردان دوستى ئارقا ئىشىكنىڭ ھالقىسىنى ئاستا ئۇرۇپ، بىرىنىڭ ئارقىسىدىن بىرى "غىپپىدە" كىرىپ، كۆتۈرمە سارايغا كىرىپ كېلىشتى. ھەر قېتىمقىدەك، بۈگۈن ئاخشاممۇ ھويلا خىزمەتچىسى ئارقا ئىشىكنى ئاۋايلاپ ئېچىپ مېھمانلارنى قارشى ئالدى. تېكىن ئاغىچى ئاۋال كەلدى. ئۇ، بۈگۈنمۇ ئىشىكتىن كىرىۋېتىپ بىر قولى بىلەن ئېچىلغان ئىشىكنى تۈتۈپ ئېگىلىپ تۇرغان خىزمەتچىگە تىكىلىپ قاراپ ئۆتۈپ كەتتى. ئۇ پىشايۋان پەلەمپىيىگە چىقىۋېتىپ خىزمەتچىگە ئىشىككە تاقاق سېلىپ ئاندىن يەردىكى كىچىك پانۇسنى كۆتۈرۈپ ماگنىچە قاراپ تۇردى، كېيىن يۇقىرى ماگدى. ئۇ بۇ ئادەمنى قاچان، قەيەردىدۇ كۆرگەندەك قىلاتتى. تۇرۇپ-تۇرۇپ ئۇنىڭ ئويغا بۇنىڭدىن بەش يىل بۇرۇن ھويلىسىدا كۆرگەن دىۋانە بووای كېلەتتى. ئۇ بووای تېكىن ئاغىچىنىڭ دەرۋازىسىغا پات-پات كېلىپ تۇراتتى. ئۇ، ساپايى بىلەن بىر خىل بېيىتلەرنى ئېيتىپ سەدىقە تىلەيتتى. بىركۈنى ئەتىگەنلىكى خەزىنىچى ھويلىسىدا

ئايلىنىپ يۈرگەندە، يەنە شۇ دىۋانىنىڭ ساپايى بىلەن بېيىت ئېيتقان ئاۋازى ئاڭلاندى. ئۇ، دىۋانىنى كۆرۈپ باققۇسى كەلدى ۋە خىزمەتچىسىگە ئۇنى ھويلىغا كىرگۈزۈشكە بۇيرۇدى. ئۇزۇن چار ساقاللىق، ئوستىگە جەندە، بېشىغا كۆلاھ كىيگەن دىۋانە بوۋاي بىر يېقىغا ئازراق ئاقساپ، تاياق تايىنىپ ساپايىنى دولىغا ئۇرۇپ بېيىت ئېيتقاچ كىرىپ كەلدى.

دۆلىتىڭ كەلسە ئولۇغلا،
ئۇنى بەرگە ئۇرمىغىل.
كەلسە غايىپتىن قىلىچ،
ھائۇاقتى بولۇپ قالمىغىل.

دىۋانىنىڭ سىياقى، بولۇپمۇ ئۇنىڭ بېيىتى خەزىنىچىنى قىزىقتۇردى. دىۋانە بوۋاي بېقىنراق كېلىپ خەزىنىچىگە ھۈرمەت قىلدى. "ئۆمرۈڭ ئۇزۇن، دۆلىتىڭ زىيادە بولغاي ئاغىچى!" دېدى ئۇ تازىم بىلەن ۋە يەر ئاستىدىن قاراپ قويدى.

"دۆلەت، قىلىچ، ھائۇاقتى..." دېدى خەزىنىچى ئۆز-ئۆزىگە، كېيىن:

— ساڭا دىۋانە بولۇش نېمىگە كېرەك بولۇپ قالدى، بوۋاي؟ — دەپ سورىدى ئۇ.

— بىر ماكانسىز ئاۋارىمەن، جاھاندارچىلىق.

— سېنىڭ كەچۈرمىشلىرىڭ ئاز بولمىسا كېرەك؟

— كەچۈرمىشلىرىم ماڭا "ئۆزەڭگە ئىشىنىپ كەتمە، بارسىمۇ قاپقانغا چۈشۈپ قالىدۇ" دېدى.

"بارسىمۇ قاپقانغا چۈشۈپ قالىدۇ" دەپ تەكرارلىدى خەزىنىچى خىيالچان پەس ئاۋاز بىلەن.

ـ شۇنداق، ئاغىچى، قاپقانغا چۈشكەن بارسىنى ئەركىن ساچقان ياخشىراق.

ـ بۇ بۆرىلەرنىڭ ئەپچىلىرى، ـ دېدى ئاغىچى يېنىدىكى ئادىمىگە، ئۇ، يەنە ئويلاپ دېدى:

ـ بارسىنىڭ قاپقانغا چۈشۈپ قالماسلىقى مۇمكىنمۇ؟

ـ قاپقانچىنى يوقاتقاندىلا مۇمكىن.

ئاغىچى ئويلىنىپ قالدى.

ـ خوش ئاغىچى، ـ دېدى دېۋانە خىزمەتچى بەرگەن بىر خالتا پۇلنى قويىنغا سېلىۋېتىپ، ـ ھەشقاللا، چىققان دۆۋەڭ ئېگىز بولغاي ـ ئۇ، يەر ئاستىدىن ئاغىچىغا بىر قاراپ قويۇپ ئارقىسىغا بۇرالدى...

ـ خوش، كېلىپ تۇرارسەن.

ـ خالىساڭ، ئەلۋەتتە كېلىمەن.

شۇنداق قىلىپ دېۋانە كېلىپ تۇرىدىغان بولدى. ئاغىچى ۋەزىرنىڭ قويىنغا قول سېلىپ، ئۇنىڭ يۈرىكىنىڭ قانداق سوقىدىغانلىقىنمۇ بىلمەيدىغان بولدى. بىر كەلگىنىدە ئۇ "خەزىنە ئاچقۇچىدىن ئوردۇ ئاچقۇچى مۇھىم" دېگەنىدى ئاغىچىنى ئاگاھلاندۇرۇپ، كېيىن "دېۋانە ئۆلۈپتۇ" دېگەن گەپ تارالدى.

تېكىن ئاغىچى ئويلايتتى. "بۇ قانداقمۇ ئاشۇ دېۋانە بولسۇن؟! ئۇ بىر پۇتى توكۇر، قېرى دېۋانە ئىدى. بۇ، پۇتى ساق، قارا ساقال بېجىرىم ئادەم. يەنە ئۇ دېۋانىنى ئۆلۈپ كەتكەن، دېگەن ئىدىغۇ؟... بۇنىڭ كۆز قاراشلىرى ئەجەب ئاشۇ دېۋانىغا ئوخشايدۇيا..."

ئۇ، خىزمەتچىگە بىر قاراپ قويۇپ سارايغا كىرىپ كەتتى.

ـ ئالدىلىرىغا چىقمىدىم، جانابىي ئاغىچى، ـ دېدى ساۋۇقبەگ

ئىشكنى ئېچىدىن ئېچىپ ھەيرانلىق بىلەن خوتۇنغا قارايدۇ ۋە ئۇ ئاغىچىنى ئېچكىرىگە تەكلىپ قىلدى.

ئاغىچى ئۆيگە كىرىشىگە سابىق مۇباشىنىڭ ئوغلى ھاكاۋۇر (ئۇنىڭ لەقمى شۇنداق ئىدى) يۈگۈرۈپ كېلىپ ئۇنىڭ ئالدىغا كېلىپ بىر پۇتى بىلەن تىزلاندى ۋە ئاغىچىنىڭ پېشىنى سۆيدى.

— ئورنۇڭدىن قوپ يىگىت، بۇ يارىمايدۇ، — دېدى ئاغىچى ۋە ھاكاۋۇرنىڭ پېشىدىن سىلاپ قويدى.

— سىز ئاتامنىڭ جانجان دوستى، — دېدى ھاكاۋۇر ئورنىدىن قوپۇپ. ئۇ يىغلاپ تۇرۇپ سۆزلەيتتى، — مەن ئاتامنىڭ ئۆچىنى ئالماي قويمايمەن، سىزدىن مەدەت تىلەيمەن... قانغا قان ئالىمەن، — ئۇ چىشلىرىنى غۇچۇرلاتتى.

— كۆز يېشى ئۆچ ئېلىشقا ياردەم بەرمەيدۇ، — دېدى ساۋۇقبەگ ئۇلارنى ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلىپ، — قىلىچ، خەنجەر، زەھەر... — ئۇ كۆزلىرىنى ئالايتىپ قوللىرى بىلەن خۇددى بىرنېمىنى مىجىغاندەك قىلاتتى، — يۇرىكىنى مىجىپ تاشلاش كېرەك...

خىزمەتچى چاي كۆتۈرۈپ كىرگەندە ئۇلار بېسىلدى. خىزمەتچى ھاكاۋۇرغا چاي قۇيۇۋېتىپ دېدى:

— رەھىمسىز يۇرەكنى مىجىش ئۇچۇن، شەپقەتسىز يۇرەك بولۇشى كېرەك... قېنى بەگ ئوغلى چاي ئىچسىلە، — ئۇ چىنىنى ھاكاۋۇرنىڭ ئالدىغا سۇرۇپ قويۇپ، چۆگۈنىنى كۆتۈرگىنىچە چىقىپ كەتتى.

ئاغىچى ھەيران قېلىپ، سوئال ئالامىتى بىلەن ساۋۇقبەگكە قارىدى.

— ھە، بۇ ئۆز كىشىمىز، — دېدى ساۋۇقبەگ پەرۋاسىز، — ئىش

بىلەر ئادەم.

ھاكاۋۇر خىزمەتچىنىڭ سۆزىگە ھەيران قالمىدى، ئۇنىڭ بىلەن خېلى سىردىش ئىدى.

— بۇ ھېلىقى "دۇئانە" بولمىسۇن يەنە، بىر يەرلىرى ئوخشاپ كېتىدۇ. بىراق ئۇنى ئۆلدى دېيىشكەتمىدى — دېدى ئاغىچى.

— شۇنداق، ئۇ ئۆلۈپتىكەتمىش، — ساۋۇق كۆلۈپ داۋام قىلدى، — ئادەم، دېگەن تۇغۇلىدۇ، ئۆلىدۇ، كېرەك بولسا ئۆلۈپ يەنە تىرىلىدۇ. روھ ئۆلمەيدۇ — دە، — ئۇ سۆزىنى باشقا ياققا بۇرىدى — مانا بىزنىڭ قەدىردان دوستىمىز سۇباشىنىڭ روھى ھەمىشە بىز بىلەن بىللە. مېنىڭ چۈشۈمدىن چىقمايدۇ. ئۇ ھېيلىگەر كۆزلىرىنى قىسىپ ھاكاۋۇرغا قاراپ قويدى.

ھاكاۋۇر چوككىدە تىز چۆكتى ۋە ئىككى قولىنى مەيدىسىگە قويۇپ، قىزارغان كۆزلىرىنى يۇقىرى تىكىپ قەسەم ئىچەتتى:

— ئاتامنىڭ روھى تىنچلانمىغۇچە، مەنمۇ تىنچ تۇرمايمەن!...

— بەللى يىگىت، — دېدى ساۋۇق ھاكاۋۇرنى تۇرغۇزۇپ ئورنىغا ئولتۇرغۇزدى، — سىز ئاتىگىزنىڭ دوستلىرىغا قوشۇلۇپ قولىگىزغا ياراغ ئېلىشىگىز كېرەك. ئاغىچى ھاكاۋۇرنىڭ قىلىقلىرىغا قاراپ تېكىرقاپ قالدى.

ساۋۇق ئاستا كۆلۈپ قويۇپ ئاغىچىغا تىكىلىپ قاردى، ئاقچى بىرئاز ئوڭايسىزلىنىپ، ئاخىر ئېھتىياتچانلىق بىلەن بىرەر يېگىلىقنى يەتكۈزۈش ئۈچۈن مېنى چاقىرتقانسىز؟ — دەپ سورىدى.

— شۇنداق، كۆكيارداىكى مىڭباشى قورالىق قوزغىلىشقا تەييارلىنىپ بولدى. قاغىلىق، يەركەن خەلقىلىرى ئاردىدا ئىسلامغا قارشىلىق كۆچلۈك ئىمىش. بولۇپمۇ چېرىكلەر ئىچىدە، شۇلاردىن خەۋەر

ناپـزن دېۋىدىم، ــ دېدى ساۋۇقبەدگە.

ــ ياخشى كەپ، ــ دېدى ئاغىچى ۋە سەل ئويلىنىپ داۋام قىلدى، ــ ئەگەر مېگىباشى ئۆزىگە ئىشەنسە، بۇ ياخشى ئىش، بىراق... ئىچكى ياقتىن ئوبدان پاردەم قىلىشىمىز كېرەك ــ تە؟

ــ بىز مېگىباشلارغا ئەمەس، ئۇلار بىزگە پاردەم قىلىشى كېرەك. جانابىي ئاغىچى، بۇرەك چاتقالغا چۈشكەندىن كېيىن، پۈت ــ قولىنىڭ كارى چاغلىق.

ــ ئۇنىڭغا ئىشىنىش كېرەك. چېرىكباشلار قوزغالسا، پۈت ــ قول كېسىلگەندىن كېيىن، يۈرەكمۇ ئامالسىز قالىدۇ ــ دە؟

ــ مەن بارسېەگىنى بەلى بوشراق ئادەم، بىزگە پاردەم قىلالماسمىكىن دەيمەن.

ــ ھە، ئۇ ئىلگىرىكىگە ئوخشىماي قالدى. سۈتۈق تەختكە چىققاندىن بېرى ئۆزگىرىپ كەتتى، بىز تەرەپتە تۇرالمايدۇ، ئۇنىڭدىن باشقا ئوردۇ ئىچىدە بەگ بىلىگ، بۆرىبەگلەر بىز تەرەپتە. بىراق، دۆلەت قارۇخچى ئىشلىرىنى قولغا ئېلىش كېرەك ئىدى. ئايدىڭ خاتۇن كىشى بولغان بىلەن ئەردىن يامان. ئۇنىڭ ئورۇنباسارى... كىم ئىدى، ئۇ قانداقراق؟

ــ ئۇ بىز تەرەپتىرەك. ليكىن ئايدىڭنىڭ كىشىسى ئەمەسمىكىن، دەپ ئەندىشە قىلىمەن.

ــ ھە، ئۇنداق بولسا، ھوشيار بولۇش كېرەك. مېگىباشنىڭ رەجىسىگە قوشۇلساق بولىدۇ. ئۇلار يەركەنگە كەلگەندە، بىزمۇ بۇ ياقتىن ئىش باشلايمىز.

ــ بۇ بەگ ئوغلىنى ئۇ ياققا ئەۋەتسەك، دەيمەن، بولمىسا بۇنىڭغا ئايدىڭنىڭ كۆزى چۈشۈپ قالدى.

ـ قانداق يېگىت؟ ـ سورىدى ئاغىچى ھاكاۋۇرداپ.
ـ باراي... بىراق. ئۆيـ-جاي، يەر...
ـ ھېچ گەپ يوق، ـ دېدى ساۋۇق، ـ بىرەر كۈماشتا بېكىتىپ قويۇڭ. زىيان بولسا كېرەك يوق، كېيىن تولدۇرۇۋالغىلى بولىدۇ.
ئاشۇرۇپمۇ ئالمىز.
ـ مەيلى.
ـ ھەر ھالدا يولنى باشقا ياقتا توغرىلاش كېرەكمىكىن...، ـ دېدى ئاغىچى.
ئۇلار ئۆزاق سۆزلەشتى. بىرىم كېچە بولغاندا، خىزمەتچى كىرىپ چىنە، چۆگۈنلەرنى يىغىشتۇرغاچ "تاكتاك ئۇرۇلدى" دەپ ئاگاھلاندۇردى.
ئۇلار قوزغىلىشتى...

ئۇچىنچى باب

مېھرابتا

ئوردۇكەنتتىكى چوڭ مەسجىدى جامائەت بىلەن لىق تولغان. مەسجىد ئانچە ياسداق بولمىسىمۇ، مۇسۇلمانلارنىڭ ئىبادەتخانىسى ئىكەنلىكى بىلىنىپ تۇراتتى. كۆتۈرمە سۇپىدىن كېيىن تاشقىرىقى مەسجىد دەپ ئاتالغان ئۇچ تەرەپلىك كەڭ پېشايۋان. ئوتتۇرىدا ئۇچ ئىشىكلىك، چوڭ خالار ئاستىغا تىكلەپ قويۇلغان يوغان تۇۋرۇكلەر بىلەن تولغان كەڭ تۆت چاسا ئۆي. ئىچكىرىكى مەسجىد دەپ ئاتالغان بۇ ئۆينىڭ كۈنپېتىش تەرەپتىكى تامنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئىچكىرى ئويۇپ ياسالغان مېھراب، ئۇنىڭ ئوڭ ياقىدا تامغا تاقاپ قويۇلغان ئىككى گەزچە ئېگىز كېلىدىغان كىچىك سالاسۇنلۇق چاسا تاختا سۇپا. ئىچكىرى-تاشقىرى مەسجىدكە لىق تولغان ئادەملەر خۇتبە مۇنبىرى دەپ ئاتالغان تاختا سۇپىدا قولىغا قۇرئان ئېلىپ سۆز-لەۋاتقان سەللىلىك ئادەمگە قاراپ تىزلىنىپ سەپ بولۇپ ئولتۇرۇ-شىدۇ. كىشىلەرنىڭ ئوستىباشلىرى ھەر خىل، گايىلىرى باشلىرىغا كىچىك سەللە ئورىغان، كۆپىلىرى سەللىسىز ھەر خىل باش كىيىم بىلەن. ھەممىسىنىڭ چاپانلىرى ۋە ئاياغ كىيىملىرى كۇنىچە بۇددا دىنىغا ئىشەنگەن ۋاقىتلىرىدىكىدىن پەرق قىلمايدۇ. گايىلار باشلىرىنى ئېگىپ، كۆزلىرىنى يۇمۇپ ئولتۇرۇشىدۇ. ئۇلارنىڭ قۇرئان سۆزىگە تەسىرلىنىپ ئولتۇرغانلىقىنى، ياكى، مۇگدەپ ئولتۇرغانلىقىنى بىلىپ

بولمايدۇ. مېھراب ئالدىدا بىر ياش سالاپەتلىك كىشى، ئۇنىڭ ئىككى يېنىدا بىرقانچە كاتتىباشلار ئولتۇرۇشىدۇ، ئوتتۇرىدا ئولتۇرغان ياش سالاپەتلىك كىشى خوتبە ئوقۇۋاتقان سەللىلىك بوۋايغا قارىغان. ئۇنىڭ كۆتۈرۈلۈپ كەتكەن ئاۋازى كۆتۈرۈلۈپ باراتتى، يېنىدىكى ئادەم ئىلاپ ئۇنى بېسىپ قويدى. ئارقا مەسجىدتىكى ئىمامى خەتىب ئىككى قولى بىلەن يۈزىنى سىلاپ سۆزىنى توختاتتى، قۇرئاننى قولىتۇقلاپ تۇرۇپ چۈشتى، مېھرابقا كېلىپ كۈنپېتىشقا قاراپ تىك تۇردى. كىشىلەر "گۇر!..." قىلىپ قوپۇشتى ۋە خەتىبكە قاراپ تەييار تۇرۇشتى. خەتىب "ئاللاھۇئەكبەر!" دەپ قوللىرىنى كېرىپ، باشمادا قللىرىنى قۇلىقىنىڭ ئۇچىغا تەگكۈزدى، كىشىلەرمۇ شۇنداق قىلدى. خەتىب قۇرئاندىن ئازراق ئوقۇپ ئاندىن يەنە "ئاللاھۇ ئەكبەر" دەپ ئېگىلدى، كېيىن تىزلىنىپ ئولتۇرۇپ يەرگە باش قويدى. جامائەتمۇ شۇنداق قىلدى. بۇ ھەرىكەت مۇشۇ خىلدا ئىككى قېتىم تەكرارلاندى. خەتىبكە ئەگىشىپ كۆپچىلىك "ئامىن!" دەپ دۇئا قىلىشتى ۋە يۈز-ساقاللىرىنى سىلاپ ئورۇنلىرىدىن قوزغالدى. ئالدىنقى سەپتىكىلەر يول بوشاتقاندى، كېيىنكى سەپتىكىلەرمۇ چەتلەندى. ئاق بوللۇق، يېشىل بەقەسەم يەكتەك كىيگەن، بېشىغا ساغۇچ سەللە ئورىغان سۇتۇق بۇغراخان ئوڭ

قولىنى مەيدىسىگە قويۇپ كۆلۈمسىرەپ، كىشىلەرنىڭ ھۆرمىتىگە جاۋاب قايتۇرۇپ، تارقىدىكى ئولچى، ئەمەلدارلار بىلەن چىقىپ كەتتى. جامائەتمۇ بىر-بىرلەپ تارقاشتى. خەتىپ ئادىتى بويىچە كىشىلەرنىڭ چىقىپ بولۇشىنى كۈتۈپ مېھرابتا بېشىنى سىلىپ ئولتۇردى. سول يېقىنكى سەپتىكى ئوتتۇرىسىدا يەنە بىر ئادەم بېشىنى سىلىپ يالغۇز ئولتۇراتتى. مەسجىد خالى قالغاندىن كېيىن، ئۇ ئاستا مېڭىپ مېھراب ئالدىغا كېلىپ، خەتىبكە يۈزمۈيۈز تىزلىنىپ ئولتۇردى.

— خەتىب ئاخۇنۇم ئۆمرۈڭ ئۇزۇن بولغاي! — دېدى؛ ئۇ ئەرەبچە ئارىلاشقان سامانى شېۋىسى بىلەن.

— كىمسەن؟ — دېدى خەتىب چۆچۈپ بېشىنى كۆتۈرۈپ. ئۇمۇ سامانى شېۋىسىدە گەپ قىلدى.

— مەن، سامانلار خاندانلىقىنىڭ مەخپىي ئەمەلدارى بولىمەن. سەن مېنى بىلمەيسەن، ھۆرمەتلىك ئەبۇ نەسىر سامانى، مەن سېنى ياخشى بىلىمەن، سېنىڭ ھەممە ئىشىڭنى بىلىپ تۇرىمەن.

— نېمە ئۈچۈن مەخپىي، سەن نېمە ئىشقا كەلگەن؟

— مەنسىپىم مەخپىي، ئىشىمۇ مەخپىي. سەنمۇ بۇ يۇرتتا ئۇزاققىچە مەخپىي ئىش قىلدىڭغۇ. ھازىر ئەمدى ئاشكارا خەتىپ، ئىسلام دىنىنىڭ پېشۋاسى سەن. ماڭا ياردەم قىلىشىڭ كېرەك. ئۇ ئارقىسىغا سىرلىق قاراپ قويدى.

— مەن چۈشەنمىدىم، سەن نېمە دېمەكچى؟

— سەن چۈشىنىسەن سامانى، سېنىڭ چۈشىنىشىڭ كېرەك. سەن سامانىلارنىڭ. ماڭا ياردەم قىلغاندىن كېيىن ھەممىنى چۈشىنىسەن.

— خوش، قانداق ياردەم كېرەك ساڭا؟

— سۇتۇق بۇغراخانىنى ئاغدۇرۇشقا ياردەم قىلىشلىق كېرەك.
— ئۇنى ئاغدۇرۇش نېمىگە كېرەك بولۇپ قالدى؟
— بۇ بىزنىڭ دۆلەت مەخپىيىتىمىز.
— ئاغدۇرۇپ نېمە قىلماقچى؟
— ئۇلار دوستلىرىمىزنى تىكلەيمىز. ئۇنىدىن كېيىن ساماناسلار خانداناللىقىغا قارشىلىق قىلىدىغان بۇغرالار خاقان بولالمايدۇ. بۇ ماكانلار بىزگە بويسۇنىدۇ. سېنىڭ ئەجرىڭمۇ زايا كەتمەيدۇ.

— ياق، مەن ساڭا ياردەم قىلالمايمەن، — دېدى ئەبۇ نەسىر سامانى ئورنىدىن قوزغىلىپ قەتئىي ئاھاڭدا، — مەن ئىسلام دىنىنى تارقىتىش مۇقەددەس ۋەزىپىسى بىلەن كەلگەن، ئۇنى ئادا قىلماقتىمەن. تېخى ۋەزىپەم تۈگىمىدى. سۇتۇق بۇغراخان ئامان بولۇش كېرەك، بىلدىڭمۇ؟

— سەن ئۆز دۆلىتىڭنى ئۇنتۇماسلىقىڭ كېرەك ـ تە!

— ماڭا دۆلەتمۇ كېرەك، مۇھىمى دىن كېرەك. ئاللا يولىدا قۇربان بولۇشقا قەسەمياد قىلغانمەن. سېنىڭ ئىشىڭ ئۆزەڭگە، مېنىڭ ئىشىمۇ ئۆزەمگە. ماڭا كاشىلا قىلما، سۇتۇق بۇغراخانغا تەگمە، ئۇ ئاللانىڭ سادىق بەندىسى. ئۇ بىرىنچى بولۇپ بۇ ئەلدە ئىسلام دىنىغا كىرگەن ۋە ئۇنى تاراتقان ئۇلۇغ ئادەم. ئۇنىڭغا تەگكۈچى بولما! — ئەبۇ نەسىر سامانى ئورنىدىن تۇردى، ئۇنىڭ كەيپىياتىدىن جىددىيلىك بىلىنىپ تۇراتتى.

— سەن بىلەن يەنە سۆزلىشىمىز، ماڭا ياردەم قىلىشىڭ كېرەك، بۇ سېنىڭ قولۇڭدىن كېلىدۇ — دېدى يوشۇرۇن ئادەم خەتىرىنىڭ جاھىللىقىغا كۆزى يەتكەن بولسىمۇ نېيىتىدىن يانماي، — ئەمما سەن بۇگۈنكى سۆھبىتىمىزنى ئاغزىڭدىن چىقىرىدىغان بولساڭ، كاللاڭ

كېتىدۇ، يىلدىگىمۇ؟ سېنىڭ مۇرىتىڭ، ئاشۇ "سادىق" بەندىڭنىڭ ئۆز قولى بىلەن بېشىغا ئالدۇرىمەن... سەن بۇيالغۇلاردا دىن قانچىلىك خەۋىپلىك، ئېچىنارلىق ئىشقا ئىشلەتمەكچى ئۇ-ھە؟ يەنە ماڭا تۆھمەت قىلىپ بېشىمغا پالاكەت كەلتۈرمەكچى... ياق، قولۇمنى قانغا تېقىپ ئالالىساڭ ئالدىدا يۈزى قارا بولمايمەن... خۇدا يولىدا، دىن يولىدا قۇربان بولىمەن..." ئۇنىڭ مېڭىسى قالايمىقان بولۇپ كەتكەن، دەھشەتلىك، چىگىش خىيالىلار ئۇنىڭ بېشىنى چىرمىۋالغاندى. ئۇ قاتۇرۇپ قويغاندەك ئولتۇراتتى...

ئەبۇ نەسىر سامانى ئىلىم تەلەپ قىلىپ ياش ۋاقتىدىلا باغدادقا بارغان، باغدادتىكى بىر چوڭ مەدرىسە ئوقۇپ ئىسلام تەلىماتلىرىنى پۇختا ئىگەللىگەنىدى. ئۇ شۇنىڭدىن باشلاپ ئاللا يولىدا قۇربان بولۇشقا بەل باغلىدى. مۇشۇ مەقسەت بىلەن ئۇ، يىگىرمە يىلدىن ئارتۇقراق ۋاقىت سەرپ قىلىپ ئىسلام دىنىنىڭ ھەممە تەلىماتلىرىنى ئەتراپلىق ئىگەللىدى. باغداتتا قۇرئاننى ئۇنىڭدەك چوڭقۇر پىشىپ پىرە-دىغان ئادەم كەم ئۇچرايدىغان بولدى. مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ ھەدىسلىرىنى ۋە ئۇنىڭ مەنىلىرىنى پۇختا ئىگەللىدى. چاھارياردلار-نىڭ ھاياتى، تەشەببۇسلىرى ھىلەن تونۇشتى ۋە ھەرقايسى يول-

مەزھەپلەرنى چوڭقۇر تەتقىق قىلدى، كېيىن بىرمەزگىل ئۆزى ئوقۇغان چوڭ مەدرىسە مۇدەررىسلىك قىلدى، ئۇ قەرىق يەش ياشقا كىرگەن بولسىمۇ تېخىچە ئۆيلەنمىدى. چۈنكى ئۇ، پۈتۈن ھاياتىنى، بارلىقىنى، ئەقىل-ئىدراكىنى، شۆھرەت-تاپرويىنى، مال-مۈلكىنى دىنغا، دىننى تەرغىپ قىلىشقا، بېغىشلىغانىدى. ئۇ دىن ئۈچۈن ھازىرغىچە قىلغان ۋە قىلۋاتقان ئىشلىرىغا قانائەتلەنمەيتتى. ئۇ ئاللا يولىدا تېخىمۇ ئۇلۇغ، تېخىمۇ شەرەپلىك ئىشلارنى قىلىشنى ئارزۇ قىلاتتى.

كېيىنچە ئەبۇ نەسىر ئاۋال سەمەرقەنتكە كېلىپ ئىككى-ئۈچ يىل بۇ ياقلارنىڭ ئەھۋالىنى ئۆگەندى. تۈركىي تىللاردىن باشلاپقى ساۋاتنى ئىگەللىدى. ئۇ، سامانى شاھى ئىبنى ئەھمەت ۋاقىتىدىكى ئىچكى توپىلاڭ تۈپەيلىدىن ئۈزاق تۇرالمىدى. كېچىك سودىگەر سۈپىتىدە قەشقەرگە كېلىپ بەش يىل تۇردى، ئۇيغۇر تىلىنى ياخشى ئۆگەندى، يوسۇن-ئادەتلەرنى بىلىۋالدى. كىشىلەرنىڭ دىنىي ئېتىقاد ئەھۋالىنى چۈشەندى. بۇ مەزگىلدە، ئۇ، بولۇپمۇ خانلىقنىڭ ئىچكى ئەھۋالىنى تەپسىلىي ئۆگەندى. شۇنداق قىلىپ ئوغۇلچاق بۇغراخاندىن نارازى بولۇپ يۇرگەن پۇقرالار ئارىسىدىكى يوشۇرۇن تەرغىباتنى ئوردۇ ئىچىدىكى خاندانلىقلا يېقىن جەمەتلەرگىمۇ چاندۇر-ماي يېيىشقا باشلىدى. مەشھۇر تەرغىباتلىرى ئىچىدە قالاق، جاھا-لەتتە قالغان، يېرىم يالىڭاچ دېگۈدەك ھالدىكى ئەرەبلەرنىڭ ناھا-يىتى قىسقا ۋاقىت ئىچىدە قوناق ئۆندەك چېچىلىپ تۇرىدىغان قەبىلە ھالىتىدىن بىرلا ھالقىپ ئەرەب يېرىم ئارىلىنى، ئاندىن تېگىر ۋە پېرات دەريا ۋادىلىرىنى، كېيىن مىسىر، ھەبەش، مەغرىب ئەللىرىنى

ھەتتا ئاخىرىدا ئاندىلىس① زېمىنلىرىنىمۇ بىرلىككە كەلتۈرگەنلىكىدەك ھەۋەسى قوزغايدىغان ۋەزىرى بار ئىدى. قەبىئىيكى، بۇ زۇلۇمدىن تويغان، پاراۋانلىق ئىزدەيدىغان پۇقرالار ئىلا جەلپ قىلىنماس-تىن، قاراخانىلارنىڭ بىرلىكىنى، مۇستەھكەملىكىنى ئۈمىد قىلىدىغان ئوردۇ جەمەتلىرىنىڭ بىر قىسمىنىمۇ قانىتىنى تەسىرلەندۈرگەنىدى. ئەنە شۇنداق كىشىلەرنىڭ ئىچىدىن ئۇ تەسىرى چوڭ، ئۆزىنىمۇ ئىشەنچلىك بولغان باتۇرتاغا بىلەن دوست بولدى. خانلىق ۋارىسى ياش سۇلتۇقنىڭ مەجەز-خۇلقى، ئىدراكى ۋە قەيسەرلىكى ئۇنى قىزىقتۇردى. ئۇ ئوبدان ئىشەنچكە ئىگە بولغاندىن كېيىن قايتىپ كېلىپ، ئۆزى باشلىق بولۇپ بىر كارۋان تارتىپ كەلدى. ئىشنى سۇلتۇقتىن باشلاش ۋە ئۇنىڭ قولى بىلەن ئىشلەشكە قارار قىلىپ، قول ئۇزارتتى...

ئەبۇ نەسىر سامانى قەمىرلىماي تىك تۇراتتى...

---

① ئاندىلىس — ھازىرقى ئىسپانىيە ۋە پورتوگالىيىلەر جايلاشقان يېرىم ئارال. 9-ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ 14-ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە كوردۇۋانى ئاساسىي پايتەخت قىلغان ئىسلام دۆلىتى قۇرۇلغان. ئەرەب ئىستىلاچىلىرى تەرىپىدىن دەسلەپ ئىشغال قىلىنغان.

تۆتىنچى باب

ئىبرەتخانا

ئارسلاننىڭ ھويلىسى تۆرىدىكى نەقىشلىق كۆتۈرمە سارايغا كۈن پېتىشتىكى نېرەك بويى قۇياشنىڭ شولىسىدا يورۇپ تۇراتتى. پىشايۋاننىڭ ئەنجۈرلۈككە قارىغان بۇلۇڭىدا چېرىك ئولچىسى تۆكسەن ئارسلان خانىش ئايدىڭ بىلەن پاراڭلاشماقتا.

— بۇ يېقىنلاردىن بېرى خانىمنىڭ مىجەزى ئانچە ياخشى ئەمەس، — دېدى ئايدىڭ پەس شىرە ئۈستىدە لىگەنىدە تۇرغان ئەنجۈردىن بىرنى ئېلىپ، — بىلمەيمەن، كۆڭلى ئارامسىزدەكلا كۆرۈنىدۇ، ئۇيقۇسىمۇ ئاز، — ئۇ، قولىدىكى ئەنجۈرنىڭ يۈزىگە ۋە ئارقىسىغا ئۇرۇپ قويدى-دە، يېمەي قايتۇرۇپ لىگەنگە قويۇپ قويدى.

— شۇنداق، مەنمۇ سېزىپ يۈرىمەن، خان شوخ ئادەم ئىدى، ئىلگىرى مۇنداق مىجەزى يوق ئىدى. — ئارسلان بىر شىڭگىل مۇناقى ئۈزۈمنى ئايدىڭغا سۇندى، — ئازراق يەپ بېقىڭا، ئەجەب ئوبدان ئۈزۈم.

ئايدىڭ ئۈزۈمنى ئېلىپ ئىككى تالنى ئۈزۈپ ئاغزىغا سالدى ۋە داستىخانغا قويۇپ قويدى.

— بىللە ئولتۇرۇپ سۆزلەشسەك دەيمەن، ھازىر ئەھۋالىنى مەسلىھەتلىشىشكە توغرا كېلىۋاتىدۇ، — دېدى ئايدىڭ.

— ۋاي دوستۇم ئايدىڭ، — دەپ ئۆيدىن خۇش ئاۋاز يۇلتۇز

چەقتى، ــ مۇشۇ بەتكەللىكتىن تويدۇم. ئۇنىڭ ئۆستىگە ئۆينىڭ پارچە ـ پۇرات ئىشلىرىنى دېمەيسىز. ۋاي، نېمىشقا ھېچنېمە يېمەي ئولتۇرىسىز؟ قارىغا ماما ماۋۇ ئاناڭنىڭ ئۆزلۈكىنى، سۆگىلا ئوخشايدۇ، ــ ئۇ ئانانى ئايدىنگا زورلاپ ئۇنقۇزدى. ــ بىكەچ قانداقراق؟

ــ يىغلاپلا ئاتمىسىنىڭ ئىسمىنى چىقىرمدۇ. تازا كەپسىز بولامدىكەن ـ تاڭ.

ــ كەپسىز بولمايچۇ، ئاتىسىنى دورايدۇ ـ دە، كىچىك بۇغرا ئەمەسمۇ، ئېتى تازا كېلىشتى. ياپتاش...

ــ تازا گەپكە ئۇستا ـ دە سىز، ھوي، سىلەردىن خەۋەر يوقمۇ؟

ــ ۋاي، قويمىغا ئايدىڭ، بىز تېخى ئۆزىمىزمۇ بالىغۇ؟

ــ بۇركۈتبەگ كەلدى، ــ دەپ خەۋەر قىلدى خىزمەتچى بالا پىشايۋان پەلەمپەيدىن چىقىپ.

ــ ھە، كىرسۇن، مەن قىچقارتقاندىم، ــ دېدى ئارسلان، ــ سىز ياخشى كەلدىڭىز ئايدىڭ، ئۇنىڭ سۆزىنى بىللە ئاڭلايلى. يۇل ـ تۇز، تۇنۇگۈن يەركەندىن كەلگەن خەتنى ئەپچىقىڭا.

ئۆز ۋاقتىڭ يېرىم چېرىكچە قارۇغچىلار كېيىمىنى كىيگەن بەستىلىك كەلگەن قارا ساقاللىق چاۋۇشبەگ① بۇركۈت كىرىپ كەلدى. ئۇ، ئاۋال ئايدىڭغا ھۆرمەت بىلدۈردى ۋە بۇغراخانىڭ تەن ساقلىقىنى سورىدى. كېيىن ئارسلان بىلەن ئامانلاشتى.

ــ ئولتۇرۇڭ بۇركۈتبەگ، ــ دېدى ئارسلان، ــ قانداق ئەھۋاللار؟

---

① چاۋۇش ــ جەڭ بولغاندا ئۇرۇش سەپلىرىنى تۈزەيدىغان، تەنتەرب شارائىتتا خەلقنى زۇلۇمدىن ساقلايدىغان چېرىك ئەمەلدارى. ساقچىلار باشلىقىغا تەڭ.

چىرىكلەر ئىچىدە گەپ-سۆز جىققاق بولۇپ قالدى، — دەپ سۆز باشلىدى بۇركۈتبەگ ئولتۇرۇپ "خان-ئولۇچىلار ناندىق بولۇپ كەتتى، يۇندىق بولۇپ كەتتى، ئويدانغىنا دىنىمىزنى يوقىتىۋەتتى، ئىسلام دەيدۇ، كۈنىگە بەش ۋاخ نامازـ..."

— ھەي، دېگەندەك راست ئەمەسمۇ؟ — دەپ قوشۇپ قويدى ئايدىك، — كۈنىگە بەش ۋاخ نامازـ، ئادەتتىكى ۋاقىتلاردا بۇ مۇۋاپىق بولغىنى بىلەن، جىددىي شارائىتلاردا جىقلىق قىلىدۇ، جەڭ بولۇپ قالسا چېرىكلەردە نەدىمۇ ئۇنچىلىك ۋاقىت بولسۇن؟!

— باش خەتىب پەتىۋاسىغا قارىغاندا "بىر ئىسلامنى لاھەرەج" بولىدىكەن. يەنى بۇ ئىسلام دىنىدا ھەرەج تارتىدىغان ئىش يوق دېگەن بولىدىكەن. ئەگەردە بەش قېتىملىقىغا يېتىشەلمىگەندەك دەرىجىدە ئالدىراش بولۇپ كەتكەندە قازا قىلىپ قويۇپ، كېيىن ئوقۇسىمۇ بولغۇدەك، — دېدى كۈلۈپ يۇلتۇز.

— خەقىنىڭ يەنە ئېيتىشىچە، — دېدى چاۋۇش بۇركۈت-بەگمۇ، — چېرىكلەر جەڭ ۋاقتىدا ئوقۇمىسىمۇ، جەڭگە كېتىۋاتقاندا ئات ئۈستىدە، ياكى پىيادە ھالىدا نىيەت قىلىسىمۇ نامازـ ئوقۇغانغا تەڭ كېلىدىكەن.

— ياھ، ھەممىگىلار ئىسلام ئۆلىمالىرىدىن بولۇپ كەتتىگىلارمۇ نېمە؟ — دەپ كۈلدى ئايدىك.

— گەپ باشقا ياققا كېتىپ قالدى، — دېدى ئارسلان باشقىلارغا قوشۇلۇپ كۈلۈپ، — بىزنىڭ يۇلتۇز بۇ جەھەتتە ھەممىدىن ئېشىپ كېتىدىغاندەك تۇرىدۇ.

ھەممەيلەن يەنە كۈلۈشتى. ئارسلان يۇلتۇز بەرگەن خەتنى ئېچىپ ئوقۇدى:

"ئۇ ياقلاردا گەپ جىق، مىگىنىشى چېرىكلەرلى باشلاپ كۆكيار تېغىغا چىققاندا، قوش قاناتلىق بىر مەبۇد ئاسماندىن جۈشتۈپتۇ ئىمىش. ئۇ قوللىنى بىر شىلتىسا تاغلار تۆۋلىنىپ كېتەر ئىمىش، كۆزىدىن ئوت چىققاندا، يەر-جاھانىنى كۈل قىلۋېتەر ئىمىش. مىگىنىشى چېرىك تارتىپ كېلەر ئىمىش. ئۇ مۇسۇلمان بولغانلارنى قىرىپ تاشلايدىكەن دېگەن گەپلەر بار. بەزى مۇسۇلمانلار ئىلگىرىكى دىنىغا قايتىپ كەتتى. كۆكياردىن كەلگەن بىر چېرىكىنىڭ مىگىنىشنىڭ يېقىن ئاردا چېرىك تارتىپ قاغىلىق، يەركەنگە كېلىشكە تەييارلىنىۋاتقانلىقىنى ئېيتىدۇ..."، "قارا ئاق — دېدى ئارسلان خەتنى ئايدىڭغا كۆرسەتىپ، — ئۇلار شۇك ئەمەس. دىنىنى باھانە قىلىپ، خانلىقنى بۆلۈۋەتمەكچى."

— بۇركۈت يىراقنى كۆرىدىغۇ، — دېدى كۈلۈپ ئايدىڭ، — باشقا ياقلاردىمۇ سىز ئوققان گەپلەرمۇ ئاز ئەمەستۇ؟

— ھە، شۇنداق يىراق تۇگۈل مۇشۇ شەھەردىمۇ شۇ خىلدىكى گەپلەر ئانچە-مۇنچە چىقىپ قالدى. كونا دىندىكىلەر "بۇتخانىمىزنى ياساپ بەرسۇن، بىزنى ئىبادەت قىلغىلى قويسۇن" دەپ غۇلغۇلا قىلىشۋاتىدۇ...

— راست، مەن خانغا دېدىم، — دېدى ئايدىڭ بۇركۈتبەگنىڭ سۆزىنى بۆلۈپ، — ئىسلامغا كىرگۈزۈشتە سەل ئالدىراشچىلىق، قىستاڭچىلىق بولۇپ كەتتى. خېلى جىق بىر تۈركۈم كىشىلەرنىڭ نەچچە ئەجدادتىن تارتىپ ئېتىقاد قىلىپ كېلىۋاتقان دىنىدىن كۆڭۈل ئۈزۈشى ئانچە تېز بولمايدۇ-دە؟

— بۇددا دىنىنىمۇ ئوپۇل-توپۇل يامانغا چىقىرىۋېتىپ بۇرۇن ئەخمەق، دۆت ئىكەنمىز دېگىلى بولمايدۇ، — دېدى بۇركۈتبەگ

تارتىنىپراق، — لاي بۇنغا چوقۇنۇشقۇ ئەھلىيەتتە ئۇچىغا چىققان نادانلىق، شۇنداقتىمۇ بەزى ياخشى يوسۇنلىرى بۇقىرالارغا تۇرمۇشقا سىڭىپ كەتكەن تەرەپلەرمۇ بار... مەنمۇ ئۇزۇم ئىسلام دىنىغا كىرگەنمەن... — ئۇ سۆزىنى داۋاملاشتۇرالماي قالدى.

— مەسىلە شۇكى، بىزنىڭ ئوتتۇرا قاتلام ئەھلىدارلىرىمىز، كونا قۇلدارلاردىن بەزىلىرى بۇددا دىنىنىڭ ئاشۇ بەزى ياخشى يوسۇنلىرىدىن پايدىلىنىپ ئىلاھنىڭ ھەممە نېمىسى يامان، بىر خۇدالىقنى تەرغىپ قىلىش، قىيامەتنى ئېتىراپ قىلىش، ئۆلۈش، قايتا تىرىلىپ يەنە بىر قېتىملىق ھاياتتا ئوبدان ياشاشنىڭ يولىنى توسۇغانلىق دەپ تەرغىپ قىلۋاتىدۇ، — دېدى ئارسلان.

— بۇددا دىنى ھىندىستاندىن كىرگىنى بىلەن بىزدىكى تەرەققىي قىلغان شامان، ئاتەشپەرەسلىك دىنلىرىنىڭ بەزى يوسۇنلىرىمۇ بار، — دېدى يۇلتۇز مۇلاھىزە بىلەن، — ئىسلام دىنى ئەرەبلەردىن تارقالغان بىلەن بىزدە ئۆز-لەشكەندە بۇرۇنقى بەزى ياخشى يوسۇنلارنى ماسلاشتۇرۇش مۇمكىنغۇ؟

— قۇتراتقۇلۇق قىلۋاتقانلارنىڭ غەرىزى دىندا ئەمەس، — دەپ سۆز ئارىلىدى ئايدىڭ، — ئۇلارنىڭ مەنپەئىتىگە تەگمەيدىغان شامان دىنىمۇ ياخشى. پۈتكۈل ئەلنىڭ غېمىنى يېيىشنىڭ گېپى چىقسا دەۋا قىلۋاتقان بۇددا دىنىدىنمۇ كېچىدۇ. قان تۆكۈشنى چەكلەش بۇ بۇتپەرەسلەرنىڭ ئەڭ تۇنچ ئەقىدىسى. ئەمما "بۇتساتۇارمىز" دەپ تۇۋلاۋاتقان ئاشۇ مەلئۇنلار بىركۈندە قانچىلىك قۇلنىڭ قېنىنى شوراپ قانچىلىك قولنى ئۆلتۈرۈۋاتقىنىنى يادىغىمۇ ئېلىشمايدۇ.

— شۇ ئەمەسمۇ؟ — قوشۇلدى يۇلتۇز، — بۇرۇنلاردىمۇ بىر بىرەر قۇلدارنىڭ بۇتخانىغا كىرىپ ئىبادەت قىلىپ باققىنىنى كۆرگەن

ئەمەس. ھازىر ئۇلارنىڭ بۇتىغا دەپ چۈرىمىشقىنىڭ كۆپلىگەنلىكى گەپ ئەمەس. خانلىقنىڭ بىرلىكى بۇزۇلسا، ئەل ۋەيران بولسا، ئۇلارنىڭ بۇزۇقچىلىق ھاياتى دەخلسىز بولسا... تىلەيدىغىنى شۇ!

— دىنلار توغرىسىدىكى تالاشلارنى قويۇپ تۇرچى ياغىلارنىڭ[1] ماجراسىنى سۆزلەشسەك قانداق؟ — دېدى ئارسلان بۇركۈتبەگكە قاراپ.

— ئىچكى ياغىلار بەزى جايلاردا باش كۆتۈرمەكتە. كۆكيارداكى مىڭباشىنىڭ تايانخۇچىسى شەھەردە. ساۋۇقبەگ بىر زەھەرلىك يىلان. ئۇ تۇنەكتىن چىققاندىن كېيىن تىنچ تۇرمىدى. تېكىن ئاغىچى، كونا سۇباشىنىڭ ئوغلى ھاكاۋۇر، يەنە كىملەردۇ كېچىلىرى ئۇنىڭ ئۆيىگە پات-پات يوشۇرۇن كېلىپ تۇرىدىغان بولۇپ قالدى.

— راست، ساۋۇقنىڭ ئۆيىدىكى خىزمەتچىنىڭ كىملىكىنى بىلدىڭىزمۇ؟ — سورىدى ئايدىڭ.

— ئۇ ھېلىقى "دىۋانە بوۋاي"غا ئوخشايدۇ.

— ھە، شۇنداقمۇ؟ — دېدى يۈلتۇز ھەيران بولۇپ، — ئۇ قېرى ئۆلگەن ئەمەسمىدى؟

— ئۆلگەن قېرىنىڭ ئۆلۈكى سۇ ئىچىدە ئۇزاق تۇرغان، باش-بۇزلىرى ئىششىپ بۇزۇلۇپ كەتكەن، تونۇپ بولمايدۇ. كىيىمى شۇ دىۋانىنىڭكىگە ئوخشايدۇ. بۇنىڭدىن ئىككى يىل بۇرۇن ئاتۇشلۇق بىر تاۋاقچى ئۇشتۇمتۇت يوقاپ كەتكەن. ئۇ قېرى يەنە بىر ھېيلىگەرلىك قىلغان ئوخشايدۇ.

— ئۇ ئەسلى "دىۋانە بوۋاي" ئەمەس، يەركەنلىك شۇنداق

---

① ياغى — دۇشمەن.

دۇانىنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ سىياقىغا كىرىۋالغان، توغرۇلىۋېگ ئۇنى پايلاپ يۈرگەندە، ئۇ ئۆلدى، دېگەن گەپ تارالغان. توغرۇل بەگنىڭ يۈنىكىدىن گۇمانى بار. مېنىڭچە ساۋۇقنىڭ خىزمەتچىسى ئاشۇ قېرى بولۇشى بەك ئېھتىمال، ــ ئىشەنچ بىلەن سۆزلىدى ئايدىڭ.

ــ ئۇنىڭ كەينىدىن پايلاقچى ئۆزۈلمەي، ــ دېدى ئارسلان بۈركۈتبەگكە قاراپ، ــ ئاتۇشلۇق تاۋاقچىنى بىلىپ، ئۇنىڭ سىياقىنى سېلىشتۇرۇش كېرەك.

ــ يەنە، ئاغىچى بىلەن ھاكاۋۇرنىمۇ ئوبدان پايلاش كېرەك، ــ دەپ قوشۇمچە قىلدى ئايدىڭ، ــ ئاغىچى بىر تۈلكە، ئۇلار ھاكاۋۇرنىڭ ئاتىسى ئۆچۈن ئۆچ ئېلىش نىيىتىدىن پايدىلىنىشى تۇرغان گەپ. ئۇندىن باشقا ئوردۇ چوڭلىرىدىن بەگ بىلگە، بۆرىبەگ... لەرنىمۇ پايلاش كېرەك.

ــ توغرا، ــ دېدى بۈلتۈز، ــ بەگ بىلگە بېقىندا بىرقانچە يەردە "مۇسۇلمانلار ئۇلۇغ بۇددا دىنىمىزنى ئاياغ ئاستى قىلماقتا. پالان، پۇستان" دەپ، بەزى سورۇنلاردا كىشىلەرنى قۇتراتىپ يىغلاتقان ئىمىش.

ــ ھە، شۇنداق، ــ دېدى بۈركۈتبەگ، ــ بۆرىبەگ نامراتلارغا باج-سېلىقنى كۆپەيتمەكتە. "بۇ، يامان بولدى" دېسە، "خاندىن سوراڭ" دەپتۇ. يەنە ئۇ، "زامان تەتۈر بولۇپ كەتتى. قۇللاردىن ئايرىلىپ قالدۇق، ئاستا-ئاستا ھەممە بايلىقىمىزدىن ئايرىلىپ قالىدىغان بولدۇق..." دەپ، قۇلدارلارنى كۈشكۈرتۈپتۇ.

ــ مانا كۆردىڭلارمۇ؟ ــ دېدى ئارسلان، ــ بىرى "دىن" دېسە، بىرى "قۇل" دەيدۇ. بىرى كىشىلەرگە ئېغىرچىلىق سېلىپ خانغا

دۆڭگەيدۇ. تاشقىرىدا بۇرە، ئىچىمزده تۆلكە. بىر ياقتىن چىشلەپ، بىر ياقتىن كولاپ خاتىلقىمزنى ئۆرمەكچى. هوشيار بولۇش كېرەك دوستلار، هوشيار بولۇش كېرەك. بۇركۇتبەگ، سىز پايلاش ئىشنى كۆچەيتىڭ. ئىلاجى بار بىرەرسىنى قاپقانغا چۈشۈرۈش كېرەك. يۇلتۇز، چېرىكلەر باشلىقلىرىغا ئادەم ماڭغۇزۇڭ، هوشيار بولۇشنى ئېيتىش كېرەك. بىز ياغى قىلمىشلىرىنى توپلاپ خانغا ئېيتىشىمىز كېرەك. ئايدىڭ، سىز خاننى خەۋەرلەندۇرۇپ قويارسىز...

* * *

سۇتۇق بۇغراخانىڭ قوبۇلخانىسىدا "ئۇچلۇك ئۇيغۇرۇش هالقىسى"نىڭ كېڭەيتىلگەن كېڭەشمىسى ئېچىلدى. ئۆينىڭ ئوتتۇرىسىدىكى پەس، دۇگلەك شىرەگە چوڭ پەتنۇستا هەر خىل مېۋىلەر تىزىلغان. ئالدىدىكى ئورۇندۇقتا خان ئانا — تەركىن بېگىم ئولتۇرۇپتۇ. ئۇ بېشىنى يېشىل ياغلىق بىلەن تېڭىۋالغان. خان ئانىنىڭ ئوڭ ياقىدا ئاق ساقاللىرى مەيدىسىگە چۈشكەن، ئۆزۈن قاراكۆڭ كۆللۈك پەرىجە كىيگەن يۇغۇرۇش باتۇرتاغا ئولتۇرىدۇ، ئۇ بىر قولى بىلەن ساقاللىرىنى تاراپ چىشلەپ نېمىلەرنىدۇ خىيال قىلماقتا. خان ئانىنىڭ سول ياقىدا سۇتۇق بۇغراخان ئولتۇرىدۇ. ئۇنىڭ چىرايىدىن ئويچانلىق بىلىنىپ تۇرىدۇ. ئۇ، قوشۇمىلىرىنى تۇرۇپ قولىدىكى پۇتۇكنى ئوقۇپ ۋاراقلىماقتا. ئوردۇ ئاغىسى بارس-بەگ بېشىدا ئولتۇرغان ئايدىڭ بىلەن پەس ئاۋازدا نېمىنىدۇ سۆزلەشمەكته. توغرۇلبەگ جىلە بولۇپ يۇلتۇزغا بىرنېمىلەرنى چۈشەندۈرمەكته.

تۇيۇقسىز ئىشىك قاتتىق ئېچىلىپ، ئىككى ياشلىق بايتاش دەلدۇگۇنۇپ يۇگۈرۈپ كىردى ۋە ئۇدۇل ئايدىڭنىڭ ئالدىغا بېرىپ

"ئانا، ئۇزۇم" دەپ چۇچۇك سۆزلىدى. ئانا بىر ساپ ئۇزۇم تېرىپ چىقىپ كېتىشكە ئىشارەت قىلغانىدى. ئۇ دادىسىنىڭ ئالدىغا بارىدى. دادىسى كۆلۈمسىرەپ بېشىنى سىلاپ قويدى-دە، يەنە ئوقۇۋېرىدى. ئانا شەرەت بىلەن ئۇنى قىچقىرىۋالدى ۋە پېشانىسىگە سۆيۈپ ئەركىلەتتى. گۈللەيلى كىرىپ خان ئانىسىنىڭ ئىزىغا يۆلىنىپ، شىكىلدىن ئۇزۇم ئۇزۇپ ئاغزىغا سېلىۋاتقان بايقاشنى بىرنېمىلەرنى دەپ ئېلىپ چىقىپ كەتتى.

ئەركىن ئىشىكتىن ئاۋايلاپ كىردى-دە، ئىشىك يېنىغا كەلگەن بايقاش بىلەن گۈللەيلىگە يول بېرىپ:

— بۇركۇتبەگ كەلدى، — دېدى ئۇ ئۆيدىكى جىملىقنى بۇزۇپ. خان خەتتىن كۆزۈ ئۈزمەي، "كىرسۇن!" دەپ بېشىنى لىڭشىتىپ قويدى، ئەركىن چىقىپ هايال بولماي بۇركۇتبەگنى باشلاپ كىردى ۋە چىقىپ ئاستا ئىشىكنى ياپتى.

— ئولتۇرۇڭ، بۇركۇتبەگ، — دېدى ئايدىڭ ئوڭ ياقىدىكى ئورۇندۇقنى كۆرسىتىپ.

بىرپەستىن كېيىن ئىشىك ئېچىلدى ۋە ئالدىراپ ئارسلان كىرىپ كەلدى.

— ئىشلار چاتاق، — دېدى ئۇ توغرۇلنىڭ يۇقىرىسىدىكى ئورۇندۇققا ئولتۇرۇپ، — كۆكيارداكى مىڭباشى قاغلىقا باستۇرۇپ كەپتۇ. قاغلىقتىكى چېرىكلەرنىڭ بىر قىسمى ئۇلارغا قوشۇلۇپ كېتىپتۇ، بىر قىسمى گايى باشلىقلىرى بىلەن يەركەنگە قېچىپ كەپتۇ. ئەگەر يەركەندىمۇ شۇنداق بولسا ئىش چاتاق.

— ئېھتىمالىم يەركەندىمۇ شۇنداق بولار، — دېدى خان قولىدىكى خەتنى ئالدىدىكى پەس شىرەگە قويۇپ، — بىر يەركەندىلا بولسا

چوڭ گەپ ئەمەس، باشقا جايلاردىچۇ بارمۇ[1] ۋە باشقا تاماتىلاردىچۇ؟ يامانلار ماچىن[2] بىلەن بىرلىشىپ كەلسىچۇ؟ ئىش چىققىچۇ تەيياز تۇرۇش كېرەك.

— ئىش چىققاندا چاتاق بولسا ھودۇقمۇلۇق ئەمەس، — دېدى باتۇر تاغا سافاللىرىنى سىلاپ، — بىز زېرەك بولساق، يامان ئىشتىن ياخشىلىق چىقىدۇ.

ئىشىك ئېچىلىپ بىلگە تېكىن سالماقلىق كىرىپ كەلدى.

— كېچىكىپ قالدىم، — دېدى ئۇ ئۆزرە ئېيتىپ، — دەرس ئۇستىدە ئىدىم، بالىلار سوراقلار تاشلاپ، ھايال بولۇپ قالدىم، — ئۇ ئوتتۇرىدىكى ئورۇندۇققا كېلىپ ئولتۇردى.

— قانداق سوراقلار؟ — دېدى خان ئانا قىزىقىپ.

— يەنە شۇ ئەل ئارىسىدىكى گەپلەر. "زادى قايسى دىن دورۇس؟"، "بىزنىڭ ئۇلۇسىمىزنىڭ ئەسلى نەسلى"، "ئاسمانىنىڭ سىرى"...

— سىزنىڭ يۈكىنىزمۇ يەڭگىل ئەمەسكەن ھۇرمەتلىك بىلگە تېكىن، — دېدى خان ئانا كۈلۈمسىرەپ، — ھازىر بىزگە ئۆلاردىنمۇ كاتتا سوئاللارنى پىشىشكە توغرا كەلمەكتە، ئەلنىڭ تەقدىرى! كۆكيار مىڭباشى توپىلاڭ قىلىپ چېرىكلىرىنى باشلاپ قاغىلىققا كىرىپتۇ. ئەل ئىچىدە ھەر خىل مىش-مىشلەر كۆپەيدى. بىز ئەمدى بۇ توغرىدا چاپسانراق بىر قارارغا كېلىشىمىز كېرەك.

— قېنى، بۇر كۈتبەگنىڭ سۆزىنى ئىشىتەيلۇك، — دېدى خان

---

① بارمان — ئاقسۇ.

② ماچىن — خوتەن.

ئۇنىڭغا قاراپ،

— ھاكاۋۇر يەركەن يولدا قولغا چۈشتى، — باشقىلار بىر-بىرىگە قاراپ قوزغىلىشىپ قويدى، — ساۋۇقنىڭ ئۆيىدىكى خىزمەتچى يوقاپ كەتتى...

— ئاپلا، ئۇنى قولدىن چىقارماسلىق كېرەك ئىدى، سۈرۈشتە قىلدىڭىزمۇ؟ — دېدى ئارسلان.

— ئۇ تاغدىكى تۇغقانلىرىمنى كۆرۈپ كېلەمەن دەپ سوراپ كەتكەنىدى، دەيدۇ. ئۇ ھاكاۋۇر بىلەن بىللە چىقىپ كەتكەن. ھاكاۋۇر بۇنى بويىنىغا ئالدى. ئۇ يېگىساردىن ئۆتۈپ چۆلگە كەلگەندە، ھازىر كېلىمەن دەپ يوقاپ كەتتى، دەيدۇ. ئۇ، "ساۋۇقـ بەگ مېنىڭ تاغلىق تۇغقۇنۇم، دېگەن" دەيدۇ. ئۇ خىزمەتچى يېگىساردا ئارقىلىرىغا كىرگەن بىزنىڭ كىشىلىرىمىزنى پايقاپ قالغان بولسا كېرەك.

— ھاكاۋۇر يەنە نېمىلەرنى ئېيتتى؟ — سوردى خان.

— ئۇنىڭ ئېيتىشىچە، ئۇلار شەھەر ئىچىدە تەييارلىنىپ، كۆكيار مىڭباشى يەركەننى ئېلىپ بۇ ياققا ماڭغاندا ھەربىكەت قىلماقچى ئىكەن.

— ئۇلار كىملەر ئىكەن؟

— ساۋۇقبەگ، ئاغىچى تېكىن، ھاكاۋۇر، يەنە ھېلىقى "خىزـ مەتچى" مۇ بولسا كېرەك. ئۇ ساۋۇق بىلەن دائىم يوشۇرۇن سۆزـ لىشەتتى. مېنى كۆكيارغا باشلاپ ماڭغان شۇ دەيدۇ. يەنە ئۇ، بۆرىـ بەگ، بەگ بىلگىلەرمۇ بولسا كېرەك، ئۇلارمۇ ساۋۇقنىڭ ئۆيىگە كىچىـ لىرى كېلىدىغان دەيدۇ. باشقىلىرىنى مەن ياخشى بىلمەيمەن، دەيدۇ.

— ياخشى بىلمەسلىكى ئېھتىمال، — دېدى باتۇرتاغا، — ئۇلار

بۇنىڭغا ھەممىنى بىلگۈزمەيدۇ. بۇنىڭ دادىسى ئۇچۇن ئۆچ ئېلىش قەھرىدىن پايدىلانغان.

— بۇركۇتبەگ، مەن سىزگە ئېيتمىدىممۇ؟ — دېدى توغرۇل ناراز قىياپەتتە، — ھېلىقى "خىزمەتچى" دېگەننى قولدىن چىقارماسلىق كېرەك ئىدى. ئۇ يافا ئەلنىڭ ئايغاقچىسى، ئۇ، ئىلگىرى بەرگەنلىك دېۋانە بۇۋاينى يەركەن بولىدا ئۆلتۈرۈپ، شۇنىڭ قىياپىتىگە كىرىۋالغان، كېيىن بىزنىڭ سېپىمىزغا قالغانلىقىمىزنى بىلىپ ئاتۇشلۇق بىر قېرى تاۋاقچىنى ئۆلتۈرۈپ، دېۋانە كىيىملىرىنى كىيگۈزۈپ سۇغا تاشلاپ قويۇپ يوقالغان، ئاندىن، ئىككى يىل ئىلگىرى — ساۋۇق تۇنەكتىن چىقىشتىن بىر يىل ئىلگىرى ئۇنىڭ ئۆيىدە "تاغلىق تۇغقىنى" بولۇپ پەيدا بولغان، شۇنداق ئەمەسمۇ؟

— شۇنداق، بىزنىڭ ئىگەللىشىمىزمۇ شۇنداق.

— سىز كېچىكىپ ئىگەللىگەنسىز، — دېدى بارسبەگ، — ئىگەللەگەندىن كېيىن قاچۇرماسلىق لازىم ئىدى.

— ئىش ئۆتتى، تەگمەيلى، — دېدى خان، — ھوشيار بولۇش كېرەك. ئۇ، يەنە باشقا سىياقتا، باشقا جايدا كۆرۈنۈشى ئېھتىمال. خوش، بۇلارنى قانداق قىلىش كېرەك؟

— بىزنىڭ پىكرىمىز، — دېدى بۇركۇتبەگ، — بۇلارنى چاپسان قولغا ئېلىش كېرەك.

— بەگ بىلگە، بۆرىبەگلەرنىچۇ؟ — سورىدى ئايدىڭ.

— ئۇلارنىمۇ قوشۇپ. يەنە ئوردۇكەنت شەھەرباشى تېكەبەگ، ئۇندىن باشقا ئىلگىرىكى چوڭ راھىب. ئۇلارنىڭ ئۆۋىسى ئىككى يەردە. بىرى، ساۋۇقنىڭ ئۆيى، يەنە بىرى، تېكەبەگنىڭ ئۆيى. يېقىندىن بېرى ھەرىكەتلىرى قويۇقلاشتى.

— تېكەبەگ، مېنىڭچە تۇپ يۆلەنچۈكى، — دېدى خان شەرەدىكى قەغەزنى ئېلىپ ئىككى ۋاراق ئۆرۈپ، — بۇ، ئارسلان تۆكسىن بىلەن توغرۇل سۇباشىنىڭ ئېيتقانلىرى، — ئىزاهات بەردى خان، كېيىن خەتتىن ئوقۇدى، — تېكەبەگنىڭ قولغا چۈشكەن بىتكىچى (ئۇ، ئۆز يۇرتى مەكتكە بارغاندا قولغا ئېلىنغان، تېكەبەگ تېخى بىلمەيدۇ) تاپشۇردى: كۆكيار مىڭباشى يەركەنلى ئالغاندىن كېيىن، تېكەبەگ باش بولۇپ ئوردۇكەنتتە قوزغالماقچى. ئاۋال قەلبىنى ۋە ئۇنىڭ قارۇغچى چېرىكلىرىنى يوقىتىپ، ئاندىن خانىنى تۇتۇپ ئۆلتۈرمەكچى (ئانا چۆچۈپ، قوزغىلىپ قويدى) كېيىن، ئارسلان بىلەن توغرۇلبەگنى جايلىماقچى — قاراكلار، سىلەرنىڭ بېشىڭلارمۇ ئۇلارغا كېرەك ئىكەن، هە، قاراكلار، خانلىقنىمۇ قۇرۇپ بولغان. تېكەبەگ خان، تېكسىن ئاغىچى يۈگۈرۈش، كۆكيار مىڭباشى سۇباشى، ئوردۇ ئاغىسى يەنە شۇ ساۋۇقبەگ. بىچارە، چۈشىدە كۆرۈپ يۈرگەن ئورنىغا يەنە چىقماقچى ئىكەن. ئۇلارنىڭ بۇ رېجىسى باشقا ياقلاردىنمۇ ئېنىقلانغان. شۇنداقمۇ توغرۇلبەگ؟

— شۇنداق.

— ئىش ئايدىڭلاشتى، — دېدى باتۇرتاغا بېشىنى كۆتۈرۈپ، — دېمەك، ئۇلارنىڭ رېجىسىنى باشلاشقا ئۇزاق قالمىدى. شاياتۇنلارنى چاپسانراق قاپقا سېلىش كېرەك. چېرىكلەرنى ئۆلتۈرۈشكە بولمايدۇ.

— دۇچ كەلگەن ئاپەتنى يوقىتىپ، خەلقنى ساقلاش كېرەك، — دېدى سۈتۇق بۇغراخان قەتئىيلىك بىلەن، — مىڭباشنىڭ توپىلىڭنا قارشى جەڭ قىلىپ ئۇنى باستۇرۇپ يەركەننى ساقلاش، قاغىلىقنى قايتۇرۇۋېلىش لازىم، بۇ ئىشقا سۇباشى توغرۇلبەگ باش

بولۇن. ئوردۇكەنتتىكى شاياتۇنلار ئۇۋۇسنى قېزىپ، ياتۇرتاغا ئېيتقاندەك قاپقا سېلىش كېرەك. بۇ ئىشقا ئارسلان باش بولۇن، بۇركۈتبەگ ياردەم قىلسۇن. ئوبدان تەييارلىنىپ ۋاختا ئىش قىلماق كېرەك. قېرى راھىبقا تەگمەي تۇرۇڭلار، بەگ بىلگە بىلەن بۆرىبەگ ياۋاشلىق قىلسا كەچۈرۈشكە بولار. ساداقنى تېكىن ئاغچى، تۇمەنباشى ھەم ساۋۇقتا قارىتىش كېرەك، ــ سۇتۇق بۇغراخان خان ئانىغا قاراپ قويدى. خان ئانا ۋازىلىقنى بىلدۈرۈپ بېشىنى لىڭشىتتى، باشقىلار قوشۇلدى.

بەشىنچى باب

قوش توي

قىلىچ بىلەن قۇندۇزنىڭ توبى بولغىلى ئاتىدۇ. يۇلتۇز ئۇنى دوستى لىرى بىلەن ئۆيىدە ئولتۇرغۇزدى. يۇلتۇزنىڭ ئىچكىرىكى ھويلىسى، ئۇدۇل تامغا تاقاپ سېلىنغان بىنانىڭ ئىككىنچى قەۋىتىدىكى بىر ئۆيگە تولغان قىزلار قۇندۇزنى ئارىغا ئېلىپ، شوخ چاقچاقلار قىلىشىپ ماقتا. قىزلارنىڭ چۈقان-سۈرەنلىرى ئۆيگە تولغان. قۇندۇز تويغا بېزەلگەندىن كېيىن تېخىمۇ ئۇز بولۇپ كەتتى. ئۇنىڭ ئالمىدەك قىزغۇچ مەگزىلىرىنىڭ ئۈستىدە ئويناق كۆزلىرى كۈلۈمسىرەپ تۇرۇددۇ. ئۇ قىزلارنىڭ چاقچاقلىرىغا كۈلۈپ قويياتتى. لېكىن ئۇنىڭ قوشۇما قاشلىرى يەنە تۇرۇلەتتى. قىزلار قۇندۇزنىڭ بۇ قىلىقىنى توي ئالدىدىكى قىزلارنىڭ ناز-خۇلقى ھېسابلاپ تېخىمۇ چاقچاق ياغدۇرۇشاتتى. توي ئالدىدا ھەربىر قىزنىڭ، ئەگەر ئۇ ئۆزى خالىغان توي بولسا، شەرىن تۇيغۇلىرى ۋە ئۆزى سۆزلەپ بېرەلمەيدىغان ياخشى ھېسسىياتلىرى بولۇشى تەبىئىي. مۇنداق ھېسسىياتلار قىزلاردا ھەر خىل ئىپادىلىنىدۇ. گاھىلىرى خۇشلۇقىدىن كۆزلىرىگە ياش ئالسا، گاھىلىرى لەۋلىرىنى چىشلەپ خۇشلۇقىنى بىلدۈرمەسلىككە تىرىشىدۇ. قۇندۇزدىمۇ بۇ خىل شەرىن تۇيغۇ-ھېسسىياتلارنى يوق دەپ كىم ئېيتىدۇ؟ ئۇمۇ توبى بولۇۋاتقان بىر قىز-دە. لېكىن ئۇنىڭ كۆڭۈل پېرىملىقى يوق ئەمەس. ئۇ ئانىسىنى ئويلايتتى. ئۇ

ئانىنى بىلمەيتتى، لېكىن، ئۇنىڭ بويىدىكى ئانىسى قالدۇرۇپ كەتكەن تۇماری ئانىسىنى ئەسكە سالاتتى. ئاھ! بۇ خۇشاللىق كۈنلىرىدە ئانىسى يېنىدا بولسا، نېمىدېگەن ياخشى ئىش بولغان بولاتتى ـ ھە؟ ئەپسۇسكى، ئانىسى يوق. ئانىسى زادى ھاياتمىدۇ؟ ئۇلۇپ كېتىپتۇ، دېگەن سۆزگە ئۇنىڭ ئىشەنگۈسى كەلمەيدۇ، لېكىن ئۇ، بار بولسا نېمىشقا ئارزۇلۇق قىزىنى ئىزدەپ تاپمايدۇ، راستلا ئۇلۇپ كەتكەنمىدۇيا؟! مۇشۇلارنى ئويلىغاندا، قۇنىدۇزنىڭ كۆڭلى يېرىم بولماي ئىلاجى يوق ئىدى. لېكىن ئۇنىڭ كۆڭۈل يېرىملىقى يالغۇز بۇلا ئەمەس. قىلىچ بىلەن تويى بولغىلىۋاتىدۇ. ئۇ قىلىچنى ياخشى كۆرمەمدۇيا؟ ياق، مۇنداق دېيىش قۇندۇزغا ئەڭ چوڭ ھاقارەت بولغان بولاتتى. ئۇنىڭ دۇنيادا ھازىرغىچە بىردىنبىر ياخشى كۆرىدىغان جاندىن ئەزىز كىشىسى ــ قىلىچ. قىلىچمۇ قۇندۇزنى چىن يۈرىكىدىن ياخشى كۆرىدۇ. لېكىن قۇندۇز قىلىچنى ئۆز ئاكىسىدەك سۆيەتتى. ئىككىلىسى يېتىم قالغاندىن كېيىن قۇلدارنىڭ ئۆيىدە تارتمىغىنى قالمىدى. ئاخىرى ئۇنى قىلىچ ئۆلۈمدىن قۇتقۇزدى. ئۇلار يېراق يۇرتلارغا بېرىپ جاپالىق كۈن ئۆتكۈزدى. قىلىچ راستلا ئاكىسىدەك كۆيۈمچانلىق بىلەن قۇندۇزنىڭ بەشىنى سلايتتى. شۇڭا قۇندۇز قىلىچنى "قىلىچ ئاكا" دەپ ئاتىدى. كېيىنرەك قىلىچ دېگەن نامنى دېمەي "ئاكا" دەپ ئاتايدىغان بولدى. قۇندۇز ئاكىسىنى ئۆيلەپ قويۇپ، ئۇنىڭغا نىسبەتەن سېغىنىش ۋەزىپىسىنى ئۆتەشنى بەكمۇ خالايتتى. بۇ تىلەكنى ئۇ قىلىچقىمۇ بىرنەچچە قېتىم ئېيتقان، "مېنىڭ بىر ئوبدان يەڭگەم بولسا، ئۇچىمىز بىللە ئۆمۈر بويى ئىناق ياشىساق، ھە، ئاكا" دېگەنىدى ئۇ بىركۈنى قىلىچقا، قىلىچ قۇندۇزغا جاۋاب بەرمەي كۈلۈپلا قويغانىدى. سۈتۈق بۇغراخان

بۇ ئىككىسىنى قۇل باۋىرىدىن ئازات قىلغاندا، "سىلەر ئاكا-سىڭىلمۇ، يا ئاداشمۇ؟" دېگەندە ئىككىلىسى جاۋاب بېرمەي، يەرگە قاراپ قالغا-نىدى. شۇنداق بولغاندا ئاستىدا "توي قىلساق بۇلارمۇ-جىق ئويالدۇراتتى. بۇنداق شارائىت ئاستىدا "توي قىلساق بۇلارمۇ-يا؟" دېگەن ئويلار مېڭىسىدىن ئۆتىدىغان بولۇپ قالدى، "ئاكا-سىڭىل-دەك تەك ئۆستۈق، لېكىن هەممىسلا توي قىلىڭلار دەۋەرسە، ئىلاجى يوق ئىش ئوخشايدۇ-دە" دەپ تەك ئويلايدىغان بولۇپ قالدى ئۇلار، يېقىندا بۇغراخان ئايدىڭغا "قىلىچ بىلەن قۇندۇزنىڭ تويىنى قىلىدىغان ۋاقىت ئاللىقاچان كەلدى، ئەمدى كېچىكتۇرمەسلىك كېرەك، دېگە-نىدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇلار چىك تۇتۇپ توي تەييارلىقىنى قىلدى. مانا بۇگۈن توي بولۇۋاتىدۇ.

كەچقۇرۇن كۆز قاراڭغۇلاشقاندا، قىلىچ دوستلىرى بىلەن قىزنى كۆچۈرگىلى كەلدى. قىز-يىگىتلەر داقا-دۇمباق، ناخشا-قوشاقلار بىلەن يوسۇن-ئادەت بويىچە قۇندۇزنى قىلىچنىڭ ئۆيىگە كۆچۈرۈپ ئېلىپ باردى. قاپقىدا توساق، هويلىدا چاچقۇ، ئۆيدە نەغمە-ئۇسۇل، هەممىسى قايناپ كەتتى. مۇشۇ ۋاقىتتا قۇندۇزنىڭ دوستى ساندۇلاچ باربىت تۇتقان بېشىغا ئاق كىرگەن ئوتتۇرا ياشلىق بىر ئايالنى باشلاپ قىلىچنىڭ دەرۋازىسىدىن كىرىپ كەلدى. بۇ ئايالنى بىرنەچچە كۈن ئىلگىرى ساندۇلاچ ئوقۇلدىن قايتىشتا باربىت چېلىپ تىلەمچىلىك قىلىۋاتقانىدا كۆرگەنىدى. ئۇمۇ كىشىلەر قاتارىدا

تۇرۇپ ئاڭلاپ، بۇ ئايالنىڭ باربىت چېلىپ، قوشاق ئېيتىشنى ياقتۇ-رۇپ قالغانىدى. ئۇ بۇنى قۇندۇزغا ئېيتقاندا، قۇندۇز "بىر چال-دۇرۇپ ئاڭلىساق بولىدىكەن" دېگەنىدى. ساندۇلاچ توي ئۈستىدە ئاڭلىتىش ئۈچۈن، باربىتچى ئايالنى باشلاپ كەلگەنىدى. باربىتچى ئايال ئوردۇكەنتكە كەلگىلى بىرنەچچە ئاي بولغان، "كەمبەغەلگە شەپقەت بار" دېگەن بۇ شەھەردىن ھېچقانداق بىرەر مەدەت ئاپالمىغا-نىدى. ئۇ بۇ شەھەردىن ئوغلى بىلەن قىزىنىڭ دېرىكى چىقىپ قالار دەپ ئۈمىد قىلغانىدى. ئۇنىڭدىنمۇ دېرەك يوق. ئۇلار ھويلىغا يېقىن كەلگەندە، ئۇ ھويلىدىن ئەلنەغمە، قوشاق ئاۋازى چىقە-ۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ:

— گۈل قىزىم، بۇ ھويلىدا بىرەر مەرىكە بولۇۋاتامدۇ نېمە؟ — دەپ سورىدى قىزغا قاراپ.

— نېمە مەرىكە بولاتتى، توي بولۇۋاتىدۇ.

— كىمنىڭ تويىدۇ — بۇ؟

— بۇنى كىرگەندىن كېيىن كۆرىسىز، — دېدى ساندۇلاچ ۋە باربىتچى ئايالنى باشلاپ دەرۋازىدىن كىردى.

— ئاچا، قورسىقىڭىز ئاچتۇ بەلكى، مەيەرگە كېلىڭ، — دېدى ساندۇلاچ باربىتچى ئايالنى باشلاپ كىرىپ، ھويلىدىكى پىشايۋاننىڭ سۇپىسىغا ئولتۇرغۇزۇپ قويۇپ. ئۇ ئۆزى ئىچكىرى كىرىپ كەتتى. باربىتچى ئايال پۇتلىرىنى سوزۇپ باربىتنى يېنىغا قويۇپ ئولتۇردى. ئۇ، ئۆيگە كىرىپ-چىقىپ يۈرگەن ھەر خىل كىشىلەرگە ۋە ئاۋاق-ئاۋاقتا ئۆيگە ئەكىرىپ كېتىۋاتقان ئاماقلارغا قاراپ ئولتۇردى. ئۇنىڭغا ھېچقايسىسى پەرۋا قىلمايتتى. ئۆيدىن ئاڭلىنىپ تۇرغان نەغمە-ناۋا ئاۋازىنى ئاڭلاپ ئويلايتتى ئۇ: "كىمنىڭ تويى بولغىيدى، بۇ؟ بىرىگە

توي ـ تاماشا، بىرىگە ئاچ ـ زارلىق. تەڭرى بۇ دۇنيانى شۇنداقمۇ توي ـ تاماشا، بىرىگە ئاچ ـ زارلىق. تەڭرى بۇ دۇنيانى شۇنداقمۇ تەڭسىز ياراتارمۇ؟!... بولسا ئۇلارنىڭمۇ تويىنى قىلدىغان ۋاقىت بولۇپ قالدى، بىراق قۇللارغا توي نەدە...»

ساندولاچ ئۆيدىن بىر پارچە گۆش، بىر نان سېلىنغان تاۋاقنى، يەنە بىر قىز بىر چىنە بىلەن بىر چۆگۈن چايىنى ئەپچىقىپ ياربىتچى ئايالنىڭ ئالدىغا قويدى، ساندۇلاچ:

ـ بۇ تويىنىڭ نېسۇدىسى ئاچا، قورساقلىرىنى تويغۇزۇۋالسىلا، ـ دېدى.

توي قىلۇاتقان قىز ـ يىگىتكە دۇئا قىلىپ قويارلا! ـ دېدى.

ـ ھەشقالىلا گۈل قىزىم، تەلەيلىك بولغايلا ـ دېدى ياربىتچى ئايال، ئۇ گۆش بىلەن نانىنى ئىشتا بىلەن يىدى. كېيىن ھېلىقى قىز قويۇپ كەتكەن چۆگۈندىن چاي قۇيۇپ بىر پىيالە ئىچىپ، ساندۇلاچ ـ تىن سورىدى، ـ توي قىلۇاتقان قىز ـ يىگىت تەلەيلىكەن، بۇلار زادى كىم بولىدۇ؟

ـ كىم بولاتتى دەيلا، قىلىچ بىلەن قۇندۇز. قىلىچنى ئاڭلىغانمۇ؟ نامى بار يىگىتقۇ ئۇ، ئوردۇ قارۇغباشى؟

ـ ھە، كاتتا كىشىنىڭ تويىكەن، تەڭرى قۇت بەرگەي، ـ دېدى ياربىتچى ئايال.

ـ مەن سىلىنى مۇشۇ تويغا ياربىت چىلىپ، قوشاق ئېيتىپ بېرەي دېگەن دەپ باشلاپ كەلدىم. تاماقلىرىنى يەپ بولسىلا. ئاندىن ماۋۇ ئۆيگە كىرىمىز، ـ دېدى ساندۇلاچ نەغمە چىلىۋاتقان ئۆي تەرەپنى كۆرسىتىپ.

ياربىتچى موماي گۆش بىلەن نانىنى يەپ چاي ئىچكەندىن كېيىن چىرايىغا قان يۈگۈرۈپ، تاتارغان رەڭگى ـ روىي ئېچىلىپ قالدى. ياربىتىنىڭ ياماقلىق كونا كىيىملىرى ۋە چۈۋالچاق چاچلىرى ئىچىدە

چىرايلىق سىياقى كۆزكە چىلىقىپ تۇراتتى. تۇساق جايلاشقاندىن بېشىغا ۋاقتسىز ئاق كىرگەن بولسىمۇ، يېشى قىرىق بەش تۆپچۈرمە سىدە ئىكەنلىكى بىلىنىپ تۇراتتى. چىرايلىق قوي كۆزلىرى ئەتراپىغا ئۆتكۈر مەنىلىك قارايتتى. بۇ دېۋانە ئايالنىڭ ھېسىز دەردە ئەلەملەر تارتقانلىقىنى، ئەمدى سىزنى كىرگەن پىشانىدىن ۋە تۇرۇلگەن قوشۇملىرىدىن بىلىپ ئېلىش تەس ئەمەس ئىدى. بۇ شەھەرگە كېلىپلا ئۇزاق ئۆتمەي، باربىتچى ئايال دەپ نامى چىقتى. ئۇنىڭ باربىتقا تەڭكەش قىلىپ ئېيتىدىغان مۇڭلۇق قوشاقلىرى كىشىلەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلاتتى. سۇنۇق كۆڭۈل كىشىلەرنىڭ بولسا كۆزىدىن ياش چىقماي قالمايتتى. لېكىن ئۇ يەنە ماكانسىز دېۋانە. تاپقان پۇلى قورسىقىغا ئاران يېتەتتى. ئۇ: "بۇگۈن تويغا نېمە ئۈچۈن قېچىرىپ كەلگەندۇ، شۇنچىۋالا نەغمىچىلەر تۇرسا؟!... بۇ باي قىز-يىگىتلەر زادىلىق قىلىپ ئويناقچىمۇيا؟..." دەپمۇ ئويلايتتى.

باربىتچى ئايال تاماق يەپ بولغاندىن كېيىن، ساندۇلاچ ئۇنى ئېچىرىگە باشلاپ كىردى. ئۇ كىرىپ بىر چەتتە ئولتۇرۇپ نەغمە ئاڭلىدى. ئەلنەغمىچىلەر ئارىسىدا ئىشتىياق بىلەن چىلىۋاتقان بىر باربىتچى ئەر كىشىگە كۆزى چۈشتى. ئۇ باربىتقا خېلى ئۇستا ئىكەن. ئۇنىڭ ئىككى يېقىدا ساتارچى، تەمبۇرچى، دۇتارچى ھەم نەيچىلەر باز ئىدى. ئالدىدىراق ئۇزۇن چار ساقال بىر كىشى چاۋا قۇرۇپ ئولتۇرۇپ قالۇن چالاتتى. باشقا چالغۇچىلار قالۇنچىغا ئەگىشەتتى. ئەلنەغمىچىلەر نەغمىگە تەڭكەش قىلىپ ئېيتۋاتقان ناخشىنى تۇڭىتىپ، يەنە ئوخشاپ كېتىدىغان بىر پەدىگە ساز چالدى. كېيىن ئۇلار سازلىرىنى ئاستا توختاتتى. يۇلتۇزغا ئەگىشىپ ئۆيدىكى قىز-

يىگىتلەر ئۇلارغا رەھمەت ئېيتتى. تۆردە ئولتۇرغان قىلىچ بىلەن قۇندۇزمۇ سازچىلارغا يەڭگىل تازىم قىلدى.

— يۇلتۇز ئاچا، مانا مەن ماۋۇ باربىتچى ئاچامنى باشلاپ كەلدىم، — دېدى ساندۇلاچ باربىتچىنى كۆرسىتىپ، — مەن سىزگە ئېيتقان-تىمۇ، باربىت، قوشاقنا بەك ئۇستا. قۇندۇزمۇ سىر ئاڭلىساق دېگەندى.

باربىتچى ئايال ئورنىدىن قوپۇپ تۆر تەرەپكە قاراپ تازىم قىلىپ ئولتۇردى.

— بەك ياخشى، ئاڭلايلۇق، — دېدى يۇلتۇز ۋە باربىتچى ئايالغا قاراپ سورىدى، — ئۆزلىرىنى نەدىن سورايمىز ئاچا؟

— بىر ماكانسىز دېۋانىمەن، — دېدى ئۇ ۋە گەپ ئارىلىقىدا يەر ئاستىدىن قىز-يىگىتكە قارىغانىدى، نېمە ئۈچۈندۇكى يۈرىكى دۇپۇلدەپ، تېنى جۇغۇلداپ كەتتى. قانداقتۇر بىر تونۇش سۆرەتنىڭ سايىسى "لەپپىدە" قىلىپ كۆز ئالدىدىن ئۆتكەندەك بولدى...

ئۆيدە ئولتۇرغانلار تۇيۇقسىزلا "گۈر" قىلىپ ئورۇندىن تۇرۇشتى ۋە ئىشىكتىن كىرىپ كەلگەن كىشىگە ھۆرمەت بىلدۈرۈپ ئۇنى قارشى ئېلىشتى. بۇ، يۇلتۇزنىڭ ئېرى، ئوردۇ چېرىك ئىشلار ئولچىسى، تۆكسىن ئارسلان ئىدى. باربىتچى ئۇنى تونۇمىسىمۇ باشقىلارغا ئەگىشىپ ئاستا ئورنىدىن قوپتى.

— ئولتۇرىلى، ئولتۇرىلى، — دېدى ئارسلان كۈلۈمسىرەپ ۋە كېلىپ تۆر تەرەپتە ئولتۇردى. كېيىن ئۇنىڭ كۆزى باربىتچى ئايالغا چۈشۈپ ھەيران بولدى. ياسانغان قىز — يىگىتلەر ئارىسىدا بۇنداق بىر پاراق كىيىملىك دېۋانە ئايالنىڭ ئولتۇرۇشى ئۇنى ھەيران قالدۇرماي قويمايتتى، ئەلۋەتتە. يۇلتۇز ئارسلاننىڭ دىققەت قىلغانلىقىنى سېزىپ دېدى:

— بۇ ئاچمىز ئۇستىنا باربىتچى، قوشاقچى ئىكەن. ساتىۋلاچ تونۇيدىكەن، ئۇ باشلاپ كەلدى.

— ئەجەب ياخشى بوپتۇ، تويمىزغا تۇي، دەيمە ئۇستىگە ئەغمە قوشۇلدىكەن-دە؟ — دېدى ئارسلان كۈلۈمسىرەپ، — سىلى بۇ شەھەرلىك بولمىسلا كېرەك، شۇنداقمۇ؟

— شۇنداق. زامانىمىڭ كاجىلىقىدىن ۋەيران بولغان بىر ئاۋارىمەن

— باشقا تۇغقانلىرى يوقمۇ؟

— يوق... ھە، بار ئىدى، بىر جۈپ كۆز قارىچۇقۇم بار ئىدى، ئۇلار ئەمدى يوق. بەلكى ئۇلارنىڭ سۆڭەكلىرى چۆللەردە قاغجىراپ ياتقاندۇ... ۋە ياكى ئۇ بوتىلاقلىرىم غېرىپ ئانىسىنى ئىزدەپ، بوزلاپ يۈرىدىغاندۇ...، — باربىتچى ئايالنىڭ ئاۋازى تىترەپ، گېپى بوغۇلغانىدەك قىلدى. كېيىن ئۇ ئۆزىگە دېدى: — ۋاي! نېمە-لەرنى دەۋاتىمەن، بۇ قايغۇلۇق سۆزلەرنى بۇ يەردە ئېيتتىنىڭ نېمە كېرىگى بار ئىدى...، — باربىتچى كۆڭلىكىنىڭ يېڭى بىلەن كۆز ياشلىرىنى سۈرتتى.

باربىتچىنىڭ سۆزى كۆپچىلىككە كۈچلۈك تەسىر قىلدى. گايى قىزلار كۆز ياشىنى قىلدى. قىلىچ بولسا قانداقتۇر بىر سىرلىق ھېكايە ئاڭلاۋاتقاندەك باربىتچىنىڭ سۆزىگە دىققەت قىلاتتى. بولۇپمۇ باربىتچى "بىر جۈپ كۆز قارىچۇقۇم"، "بوتىلاقلىرىم" دېگەن سۆزلەرنى ئېيتقاندا، ئۇنىڭ بېشىغا سوغۇق سۇ قۇيۇلغاندەك ئەزايى-بەدىنى جۇغۇلداپ كەتتى-دە، ئىختىيارسىز ئورنىدىن قوزغىلىپ قويدى. ئۇ، "بۇ... قانداقچە ئۇ بولسۇن؟!" دەپ ئويلىدىيۇ، پىكىرلىرى چىگىشىپ كەتتى. ئاۋالقى خۇش خۇي سىياقىدا غەم بەلگىلىرى كۆرۈلدى. بۇ ئەھۋالنى سېزىپ تۇرغان ئارسلان بىلەن يۇلتۇزمۇ ھەيران بولۇپ

بىر-بىرىگە قاراشتى. قۇندۇز سىلەن ساندۇلاچ ئارسلان سىلەن يۈز-
تۈزگا قاراپ قالدى. ئۆيدە ھايەجانلىق جىمجىتلىق پەيدا بولدى.
باربىتچى ئايال بولسا كۆز ئالمايلا قىلچىقا قارايتتى. قىلىچ بۆكسى
تېلىپ، ياغلىق بىلەن پېشانە تەرىنى سۈرتكىلى تۇرغاندا، باربىتچى
ئايال ئۇنىڭ ئوڭ چېكىسىدىكى ماشتەك مەخسى كۆرۈپ "ئاھا!" دەپ
سالدى. ئۇنىڭ ئالدىدىن ياش ۋاقتىدا بوۋاقنىڭ چېكىسىدىكى مەخسە
سۆيۈۋاتقان بىر كۆرۈنۈش ئۆتتۈپ كەتتى...

— بۇ نېمە بولغىنى بالىلار؟ — دېدى ئارسلان كۈلۈپ، — توي
دېگەن توي بولۇن-دە، ئويناپلى، ناخشا ئېيتايلى.

— شۇنداق قىلىلى، — دېدى يۇلتۇز كەيپىياتىنىڭ ياخشىلىنىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، — مۇشۇ ئاچامنىڭ باربىت قوشۇغىنى ئاڭلىساق قانداق؟

— بولىدۇ، بولمىدۇ، — دېيىشتى قىز-يىگىتلەر.

— قېنى ئاچا، كۆز-قۇلقىمىز سىلىدە، — دېدى ساندۇلاچ.

ئايال رۇسلىنىپ، يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇپ باربىتنى قولىغا ئالدى ۋە ئۇنى تىترەپ تۇرغان قوللىرى بىلەن سازلىدى. باربىت كونا، كۆرۈمسىز بولغىنى بىلەن، ئۇنىڭ تارلىرى ئايالنىڭ چەككەن بارماقلىرى ئاستىدا ناھايىتى ساز چاراڭلايتتى ھەم قەدىناس ئىگىسىنىڭ مۇڭغا مۇڭ قوشاتتى. ئايال باربىتنى سازلاپ بولغاندىن كېيىن، ھەم يېقىملىق، ھەم مۇڭلۇق ئاھاڭنى باشلاپ چالدى، كۆزلىرىنى يۇمۇپ باربىتقا تەڭكەش قىلىپ قوشۇغىنى باشلۇۋەتتى:

بىر قوشۇغ ئەيتايىن ئىشتىكىل يادوس،
مەن بېتىم باربىتچى غەرىپ دىۋانە.
بۇ ئارزۇن چۆلىدە سەرگەردان بولغان

يۇرتۇم يوق، ماكانسىز، گاداي ۋەيرانە،
باربىتقا جان يەپىدىن تارىلار سالدىم،
زارىمنى، ئاھىمنى كۆيلىگەي ئۇ دېدىم،
ئۇ ماڭا قەدىناس، سىرداش ھەم دوكدىش،
جاھانغا دادىمنى چارلىغاي دېدىم.
باربىتنىڭ مۇڭىغا قۇلاق سالغايسىز،
زەردا پلىق يۇرەكتىن قىلدۇ بايان.
قۇللارنىڭ جاپالىق كەچمىش كۈنلىرى،
پىپانىڭ تىلىدىن بولىدۇ ئايان.
ئاتامنىڭ ئەتىۋار قىزى ئىدىمەن،
كىچىكىمدىن ئۇ ماڭا ئۆگەتكەن باربىت،
دېدى ئۇ: "بودۇندىن ئۆگەنگىن قوشۇغ،
تۇز بەرگەن ئېلىڭنى دائىم ئەسته تۇت.
كىم بىلسۇن بۇ پەلەك نەرسالىقىنى،
ئاپىرىپ جاللاتنىڭ ئالدىغا ئاتتى.
بىر پۇچەك پۇلى يوق، پۇچۇق نېنى يوق،
تاياقتا، توقماقتا، قامچىغا سالتتى.
نەدىكىن ئۇ بىر جۇپ كۆزۈم قارىچۇقى،
چۆللەردە سۆگەكلىرى قۇرۇپ ياتقاندۇ.
ۋە ياكى ئانىسىز بوتىلاقلاردەك،
ناغلاردا ياش تۆكۈپ بوزلايدىغاندۇ،
"ئامان" ئىدى قۇلۇنۇمنىڭ ئېتى چىرايلىق،
ئامراق ئىدى باغرىمغا زادى قانمىغان،
قورامغا ئات قويۇلغان "چىمەنگۈلۈم" دەپ،

ئۇ تېخى بوۋاق ئىدى سۆتكە قانمىغان،
ئادالەت نەدىكىن - تاڭ، ھېچ بىلمىدىم.

. . . . . .

بارغانچە مۇڭلۇق، بارغانچە زارلىق ئېيتىلىغان قوشۇغ باربىتقا ئەگىشىپ بارغانچە ئەۋجىگە كۆتۈرۈلەتتى. ئايال شۇنداق تەسىرلىك قوشاق ئېيتاتتىكى، ئۆيدىكىلەرنى ئۆزىگە تارتىپلا ئالدى، ھەممەيلەن دېققەت بىلەن كۆز تىكىپ ئاڭلايتتى. بۇنىڭ ئىچىدە قۇندۇزمۇ بار. قىلىچ بولسا ئالاھىدە ھاياجان بىلەن ئاڭلايتتى، ئۇ توختىماي پىشانە تەرلىرىنى سۈرتەتتى... بولۇپمۇ ئايال تارىلاپ كۆز ياشلىرىنى ئاققۇزۇپ "نەدىكىن ئۇ بىر جۈپ كۆز قارىچۇقۇم" دېگەندە، قىلىچ ئىختىيارسىز تەۋرەپ ئۆزىنى تۇتالماي قالدى. ئۇ بىر قولىدا يېنىدا ئولتۇرغان قۇندۇزنىڭ قولىنى بارغانچە مەھكەم قىساتتى ۋە ئۇنىڭ چىرايلىق يۈزىگە قانماي تىكىلەتتى. قۇندۇزمۇ ھەيرانلىق بىلەن ئۇنىڭغا تەلەۋرەتتى. ئايال پىغانلىق ئاھاڭ بىلەن زارىنى كۈچەيتىپ: "ئامان"، "چىمەنگۈل" دەپ، ئۇلارنىڭ كىچىكلىكىدىكى كونا ئاتىلىرىنى تىلغا ئالغاندا، كۆزى قاراڭغۇلىشىپ، بېشىدىن تۈتۈن چىقىپ كەتكەندەك بولدى. ئەمدى ئانىسى ئىكەنلىكىدە گۇمان قالمىدى. قىلىچ چاچراپ ئورنىدىن قوپتى - دە "ئانا!!!" دەپ ۋارقىرىغىنىچە بېرىپ باربىتچى ئايالنىڭ ئالدىغا ئۆزىنى ئاتتى. ئانا قوشقىنى توختىتىپ، باربىتچى يەرگە قويۇپ ئوغلىنى قۇچاقلاپ چىكسىدىكى مېڭىگە سۆيۈپ يىغلايتتى. ئانا-بالا بىرپەس يىغلاشقاندىن كېيىن ئانا يىغلاپ تۇرۇپ "ئاۋۇ قىز ئەسلى نەدىن ئىكەن بىلەمسەن، بالام؟" دەپ سورىغاندى، قىلىچ: "ئو بىر بىچارە ئىكەن. ئاشۇ قىزىل بۇرۇن كىچىكىدە يەنە بىر قۇلدارغا سېتىپتىكەن" دېدى.

ئانىنىڭ بەشى قېيىپ يۇرمىكى ئېغىپ كەتتى. ئۇ، دەلدۇڭشۇپ بېرىپ، ھەيران بولۇپ ئولتۇرغان قۇندۇزنىڭ بويىدىن تۇمارنى ئېلىپ قارىدى-دە، ئونى باغرىغا باستى ۋە ئۇنى پېشلەپ، ئانىنىڭ يېنىغا ئېلىپ كېلىپ يىغلاپ تۇرۇپ سۆزلىدى: "بولمايدۇ، زادى بولمايدۇ... سىلە ئاكا-سىڭىل-بىر تۇغقان" دېدى ئانا. "ۋاي ئانا، نېمە دەۋاتىسىز، بۇ راستمۇ زادى!؟" دەپ ھەيرانلىق بىلەن سورىدى قىلىچ. "راست، راست بۇنىڭغا ئىشەن" دېدى ئانا ۋە ياشلىرىنى سۈرتۈپ كۆپچىلىككە قاراپ: "ۋاي ئوغۇللۇرۇم، قىزلىرىم، بۇلار ئاكا-سىڭىل، بۇ مېنىڭ ئوغلۇم ئامان، ماۋۇسى قىزىم چىمەن، ئۇلار ئاكا-سىڭىل ئىكەنلىكىنى بىلمەيدۇ" دېدى ئۇ ئامان بىلەن چەمەننى قۇچاقلاپ يىغلاپ. ئەمدى چۈشەنگەن چىمەن ئانىسىنى قۇچاقلاپ ۋارقىراپ يىغلىدى. ئانا ۋە ئوغۇل-قىز قۇچاقلىشىپ ھۆركىرەپ ئۇزاق يىغلاشتى...

ئۆيدىكىلەرگە ئىش ئايدىڭلاشتى. ئۇلار ئىنتايىن تەسىرلەندى، كۆزلەردىن ياشلار تۆكۈلدى. لېكىن "بۇ ئىش زادى قانداق بولغان؟!" دەپ ئەقلىغە سىغدۇرالمايتتى ئۇلار. ئارسلان بىلەن بۇلتۇز بېرىپ، ئانا-بالىلارنى جۇۋۇتتۇپ، ئەكىلىپ ئولتۇرغۇزدى.

— ئىشىنىڭ تەكتى بىزگە چۈشىنىشلىك بولدى، — دېدى ئارسلان ئانىنى جۇۋۇتۇپ، — توي ئەلۋەتتە بولمايدۇ. بۇ چوڭ ئۇقۇم-شۇلماسلىق، بالىلاردا ئەيىپ يوق، بۇ تويىنى قىلىشقا قوشۇلغانلاردىمۇ ئەيىب يوق، ئەيىب زاماندا. سىزنىڭ بۇ يەرگە كېلىپ قېلىشىڭىز بەك ياخشى بولدى. ئانا-بالا، ئاكا-سىڭىللار تېپىشتى، بۇ تېخىمۇ چوڭ توي. بۇنىڭ ئۈچۈن ساندۇلاچقا ھەممىمىز ھەشقاللا دېيىشىمىز كېرەك. ئەمدى سىز بىزگە ئىشىنىڭ ئۆتمۈشىنى تولۇق

سۆزلەپ بەرسىڭىز!

ھەممەيلەن دىققەت بىلەن ئاڭلىغا تەلمۈرۈشتى. ئانا بۇلتۇز سۆنغان بىرچىنە چاينى ئىچىپ ئۆڭلى ئازراق جايىغا چۈشكەندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ ۋە بالىلارنىڭ چاپالىق سەرگۈزەشتىلىرىدىن ھېكايە قىلىپ سۆزلەپ بەردى.

"سۆزلىسە سۆز تۈگىمەيدۇ بالىلىرىم، بىزنىڭ كۆرگەن كۈنلىرىمىز ئىنتايىن كۆرمەيدۇ، ــ دەپ سۆزىنى ھاياجان بىلەن باشلىدى ئانا، ــ بىز كۈچارلىق. مەن دادامنىڭ بىر يېتىم قىزى ئىدىم، بۇۋاقلىقىمدا ئانام ئۆلۈپ كېتىپتىكەن. دادام مېنى ئەتىۋارلاپ چوڭ قىلغان. دادام سازچى ئىدى. ئۇنىڭ ساز چېلىپ، قوشاق قوشۇپ تاپقان ئاز-ماز نەرسىسى بىلەن بىز كۈن كەچۈرەتتۇق. مەن ئاۋاللىرى دادامغا ئەگىشىپ يۈردۈم. كېيىن قوشىقىغا قوشاق ئېيتىشىپ بېرىدىغان بولدۇم. ئون ئىككى يېشىمغا يەتكەندە، دادام ماڭا باربەت ئۆگەتتى. بىلىە سازچىلىق، قوشاقچىلىق قىلىدىغان بولدۇق. مەن ئون بەش ياشلارغا كىرگەندە، بىر ياش بالا ساز ئۆگىنىش ئۈچۈن دادامغا شاگىرتلىققا كىردى. ئۇ مەندىن تۆت-بەش ياش چوڭ ئىدى. ئۇ دادامنىڭ بىر دوستىنىڭ ئوغلى ئىكەن، ئاتا-ئانىسىدىن يېتىم قاپتىكەن، ئۇ ئوغۇل بىر-ئىككى يىلدىلا سازنى ئۆگىنىۋالدى. تەمبۇرنى ياخشى چالاتتى. ئەمدى بىز سازچىلار تۈگرىكى بولۇپ قالدۇق. دادام قالۇن چالىدۇ، مەن باربەت چالىمەن، ھېلىقى ئوغۇل تەمبۇر. بىز توي-مەرىكىلەردە، بازارلاردا ساز قىلىدىغان، قوشاق ئېيتىدىغان بولدۇق. خېلى نامىمىز چىقىپ قالدى بولغاي، ئۆز يۇرتىمىز ۋە باشقا يۇرتلاردىن كىشىلەر كېلىپ ئېلىپ كېتىدىغان بولدى. تۇرمۇشىمىز يامان ئەمەس بولۇپ قالدى.

ئىشلىتىپ قورسىقىمنى توق، كىيىمىنى پۈتۈن. شۇنداق قىلىپ كۈنلەر، ئايلار، يىللار ئۆتۈۋەردى. دادام بىچارە تۈيۈقسىز ئاغرىپ قالدى، بارغانچە چىرايى سارغىيىپ ئاجىزلىشىپ كەتتى. سارغىۋ قاتتىشالمايۋ، قان تۈكۈرۈپ يېتىپ قالدى. ئۇزاق ئۆتمەي بىز دادامدىن ئايرىلىپ قالدۇق. دادام ئۆلەر ئالدىدا ھېلىقى ئوغۇل بىلەن ئىككىمىزنى ئالدىغا چاقىرىپ: "بالىلىرىم، مەن سىلەرنىڭ بېشىڭلارنى قوشۇپ قويارمەن دېگەنىدىم، ئارمانىدا كېتىدىغان بولدۇم، ئىككىڭلار ئايرىلماڭلار، ۋاپالىق ئەر-خاتۇنلاردىن بولۇڭلار، مېنىڭ كۆزۈم ئوچۇق كەتمىسۇن" دېدى، دادام ئۆلگەندىن كېيىن بىر قېرى ئايال تۇغقىنىمىز كېلىپ بىزنىڭ ئۆيدە تۇرۇپ، بىزگە قارايدىغان بولدى. دادامنىڭ يىلنى قىلغاندىن كېيىن، يارانلار، ئۇرۇق-تۇغقان، دوست-ئاغىنىلەرنى قىچقىرىپ بىزنىڭ تويىمىزنى قىلىپ قويدى. ئۇ، ئۆز ئۆيىگە قايتىپ كەتتى..."

ئۆيدە ئولتۇرغانلار بارغانچە ھاياجان بىلەن ھېكايىنى ئاڭلايتتى. ئايالنىڭ ئۇدۇلدا ئولتۇرغان ئارسلان بىلەن يۈلتۈز بەك تەسىرلەندى. قىلىچ بىلەن قوندۇز ئاكا-سىڭىللىق مۇھەببىتى بىلەن تولغان كۆز-لىرىنى بىر-بىرىگە تىكەتتى. ئايال بىر يۇتۇم چاي ئوتلاپ، پېشانىسىگە چۈشكەن چاچلىرىنى تۈزەشتۈرۈپ، سۆزىنى داۋام قىلدى:

"....شۇنداق بالىلىرىم، كۆردۇڭلارمۇ، مانا بۇ چاچتىكى ئاقلارنى. مەن بۇ ئۆيدە ئولتۇرغانلاردىن چوڭ بولساممۇ تېخى يېشىم ئەللىكە-تىن ئاشقىنى يوق. جەبىر-جاپا كىشىنى ئاسانلا ئۈپرىتىپ قويىدە-كەن.... شۇنداق قىلىپ، ئەر-خوتۇن ئىككىيلەن دادامنىڭ ئىزىنى بېسىپ سازچىلىق قىلدۇق. خەلقتىن قوشاق ئۆگەنىدۇق. ئۆرىمىزمۇ پېچى قوشاقلارنى قۇراشتۇرىدىغان بولدۇق، ئۆز ئىشىمىزنى ياقتۇراتە-

ئۆق. بەشەدەم سازچىلارنى ئۈستاز تۇتۇپ، ئۇلاردىن ئۆگىنەتتۇق، بىر بالىمۇ بولۇپ، ئۇ ئىككى ياشقا كىرىپ قالدى... ھە، كۈنلەر مۇشۇنداق تىنچ ئۆتۈۋەرمەكەندۇ دەمسىلە؟ ياق. پالاكەت ئەمدى باشلاندى. تېخى تاتقۇلۇقلىرىمىز جىقكەن. بىركۈنى ئەمدى ئۆيگە قايتىپ تۇرساق بىر ئادەم ئىشكىمىزنىڭ ئالدىغا كېلىپ ئاتتىن چۈشتى. ئۇنىڭ گەپ-سۆز قىلمايلا ئىشكنى تاراقشىتىپ ئېچىپ كىرىشى بىزنى چۆچۈتۈۋەتتى. ئۇزۇن ساقاللىق، قىزىلكۆز، كېلەڭسىز كەلگەن بۇ ئادەمنىڭ كۆرۈنۈشىلا كىشىنى قورقۇتاتتى. "خوش كەپلا، ئولتۇرسىلا" دېدۇق بىز ئۇنى تەكلىپ قىلىپ. "مەن مېھمان بولغىلى كەلگىنىم يوق، سىلەرنى ئالغىلى كەلدىم" دېدى ئۇ قوپال ئاۋاز بىلەن غودۇڭشىپ. "بەگ غوجام سىلەرنى يۆتكەپ كەل دېدى. سىلەرنىڭ ساز، قوشاقلىرىڭلار ئۇ كىشىگە يېقىپ قاپتۇ، بىلدىڭلارمۇ" دېدى ئۇ قولىدىكى قامچا بىلەن ئېتىكىنىڭ توپىسىنى قېقىپ. بىز ئۇ بەگنىڭ ئۆيىدە بىرەر مەرىكە بولغۇدەك، بىزنى ساز قىلىپ بەرسۇن دېگەن ئوخشايدۇ، دەپ ئويلاپتىمىز، ئىش بىزنىڭ ئويلىغىنىمىزنىڭ تەتۈرى بولۇپ چىقتى. بىزنى ئۆز ھويلىسىغا كۆچۈرۈپ ئاپىرىدىكەن، بىز ئۇنىڭ قوللىرىنىڭ قاتارىغا ئۆتۈپ، كۆڭۈل ئېچىش ۋاقىتلىرىدا ساز قىلىپ بېرىدىكەنمىز. بۇنى راست دەپ ئويلامسىلەر، ياق، ئالدامچىلىق. سەن ئۇنىڭ قوللىرىنىڭ قاتارىغا ئۆتكەندىن كېيىن ئىش تۈگىدى-دە! بۇ بەگ كۈچار دىيارىدا ھەممىگە خوجايىن بولغان، قامچىسىدىن قان تامىدىغان مۇشتۇمزور چوڭ قوللار ئىدى. ئۇنىڭ دوست-تۇغقانلىرى، يالاقچىلىرى "بېگىم" دەپ ئاتسا كۆپچىلىك قول-نامراتلار "قىزىل بۇرۇن" دەپ ئاتىشاتتى. ئۇ قورسىقى يوغان، ئېشەك باش، داپ قۇلاق ۋە چوڭ قىزىل

يۇرۇناۋق بەك سەت ئادەم بولغىنى ئۈچۈن، كىشىلەر ئۇلارغا شۇنداق لەقەم قويغان. "قىزىل يۇرۇن" دېسە ئۇنى بىلمەيدىغان ئادەم يوق، ئۇ يۇرتلاردىكى بەرز، سۇ ھەممىسى شۇنداق. قوللىرىدىكى سانى يوق. نەيزىلىك چېرىكلىرىمۇ بىرنەچچە يۈزگە يېتىدۇ. بۇ يۇرتلاردا ئۇنىڭ قامچىسى تەگمىگەن، كالتەكنى يېمىگەن ئادەملەر ئاز. ئۇنىڭ سۆزىگە سۆز يالدۇرۇشقا بولمايدۇ، سۆز يالدۇرىسالا ئەتىسى ئۆزەڭنى قۇل بازىرىدا كۆرىسەن. بۇ كىچىك گەپ تېخى. يا كالتەكلىنىڭ ئاستىدا، يا قاراڭغۇ تۇنۇكىدە ئۆلىسەن. ئۇنىڭ ئەۋەتكەن ئادىمىگە نېمە دېيىش كېرەك؟! "بېگىم ساز ئاڭلىغۇسى كەلگەندە، بىز بېرىپ چېلىپ بېرەيلى، ئۆيىمىزدىن ئايرىلمىساق" دېسەك، ئۇ "ھە، بېگىمگە سۆز قايتۇرغىلى ئامسەن؟ بۇ ئۆي تېخى سېنىڭمۇ؟ ئاستى بېگىمنىڭ. ئۇيىنى سېلىشتا داداڭ غوجامدىن قەرز ئالغان، چاپسان نەرسىلىرىنى يىغىشتۇر" دېدى ئۇ كۆزلىرىنى ئالايتىپ، قامچا ئويناتمىتىپ. مېنىڭ ئېرىمنىڭ ئاچچىقى كېلىپ، ئۆي ئۆزىنىڭ، بىز زادى بارمايدىغىنى، دېگەنسىدى، ئو قامچىلاشقا باشلىدى. ئېرىم قامچىنى تارتىۋېلىپ ئۇنىڭغا بىر مۇشت ئۇرغانىدى، ئۇ يىقىلغان ئورنىدىن مۆدۈرۈپ ـ چوقۇرۇپ قوپۇپ، چۈشۈپ قالغان بۆكسىمۇ قارىماي تالاغا قاچتى. ئەمدى نېمە بولار دەپ قورقۇپ تۇرسام، ئۇ ئىككى نەيزىلىك چېرىك باشلاپ كېلىپ ئېرىمنى باغلاتتى، كېيىن قامچىسى بىلەن يۈز ـ كۆزلىرىگە ئۇرۇپ قان چىقاردى. مەن ئۇنىڭغا يېلىندىم. ناھايىتى ئالساق جانىنى ئالارسەن، قىلغىنىڭنى قىل دەپ ئېرىمنى يۆلەپ تۇرغۇزدىم. ئىككى ياشلىق ئوغلۇم ئامان پېشىمنى چىڭ تۇتۇپ، ئارقامغا مۆكۈپ يىغلايتتى. ئۇ، ئۆيدىكى نەرسە ـ كېرەكلىرىمىزنى ئېلىشقىمۇ قويماي، بىزنى ھەيدەپ ماڭدى، ماڭماي

ئېلاجىنىڭ قانچە؟ ئېرىمنىڭ قوللىرى باغلانـدى. ئۇلارنىڭ قوللىرىدا
نەيزە ـ قامچا. كۆرگۈلۈكسىز شۇنىڭدىن تارتىپ باشلاندى. جەرىكلەر
بىرنى قىزىل بۇرۇتنىڭ هويلىسىغا ئەكىلىپ، ئاتاخانىنىڭ بېشىدىكى بۇ
كونا ئۆيگە تاشلىدى. كېيىن بىرسى كىرىپ ئېرىمنىڭ قولىنى بوشـ
تىۋەتتى ۋە بىر ياغاچ تاۋاقنا، ياغاچ قوشۇق سېلىنغان ئۇماچ ئەكىلىپ
بەردى. بۇ قىزىل بۇرۇتنىڭ بىرگە "كۆكۈل ھۆالگىسى" بولسا كېرەك
دېدۇق. گېلىمىزدىن ھېچنىمە ئۆتمىدى. ئامانـغا زورلاپ بىرنەچچە
قوشۇق ئىچكۈزدۇق. ئەتىسى چاشكا ۋاقتىدا ھېلىقى كېلەگسىز ئادەم
بىزنى باشلاپ ئىچكىرىكى هويلىدىكى بىر كۆتۈرمە ئۆيگە ئەكىردى.
ئۆي بەك سوۋۇقتىلىك، بىز كۆرمىگەن نەرسىلەر جىققەن. ئۇدۇلدىكى
تامنىڭ ئالدىدا، قېلىن كۆرپە ئۈستىدە تەكمىگە يانپاشلاپ قىزىل
بۇرۇن يېتىپتۇ. ۋايجان، ئۇنىڭ سەتلىكىنى دېمەمدىغان، قارىسا
ئادەمنىڭ قورقۇنچلۇق كېلىدۇ. دېڭە دېگەن مۇشۇنداق قورقۇنچلۇق
بولسا كېرەك، دەپ ئويلىدىم مەن. ئېرىم بىلەن بىر ـ بىردىمزگە
قارىشىپ قويدۇق. ئامىنىم تىترەپ ئارقامغا ئۆتۈۋالدى. "ئولتۇ-
رۇڭلار" دېدى قىزىل بۇرۇن. بىز چۆچۈپ كەتتۇق. ئۇنىڭ ئاۋازى
كىشى قورقۇدەك يوغان ۋە سەت چىقتى. تىزلىنىپ ئۇدۇلدا ئولتۇر-
دۇق. "باللار سىلەرنى ئازراق خاپا قىلغان ئوخشايدۇ، كېرەك يوق،
ئۆيۈڭلارغا باشقا بىرسى بېرىپ ئولتۇردى، ــ دەپ يەنە ھېلىقىدەك
سەت ئاۋاز بىلەن سۆزلەپتتى ئۇ، ــ ئەمدى سىلەرنىڭ ئۆيۈڭلار مۇشۇ
يەر. ئاڭلىسام ئۇستا سازەندە ئىكەنسىلەر، بىزنىڭ هويلىمىزغا سىلەردەك
ئادەم كېرەك. گايدا ساز چېلىپ قوشاق ئېيتىپ بېرىسىلەر، ئۇندىن
كېيىن ئۆينىڭ خىزمىتىگە قارىشىپ بېرىسىلەر، تاماق ـ كېيىمگىلار
بىردىن بولىدۇ" دېدى، شۇنىڭ بىلەن بىزنىڭ قىزىل بۇرۇن هويلـ

مەدىكى "سازچىلىق" تۈرمۇشىمىز باشلانىدى. ئەدىكى سازەندە دەپسۇز، مالىمىز قۇلدىن بەتتەر بولىدى. گايىسى كۈنلىرى قىزىل بۇرۇنىنىڭ كۆكۈل ئاچقۇسى كەلگەن ۋاقىتلاردا، «بىمىنى كەلگەندە، ياكى توي-تۆكۈن بولغاندا ساز چالدۇرىدۇ. ئادەتتىكى ۋاقىتلاردا بولسا، ئېردەم ئاتخانىدىكى ئاتلارغا قارايدۇ، مەن بولسام باشقا دېدەكـ لەر بىلەن بىللە، ئۇي خىزمىتى قىلىمەن، مېنىڭ يېشىم چوڭراق بولغانلىقتىن نان يېقىش، كىر يۇيۇش، بالا بېقىش... دەك ئېغىر ئەمگەكلەرنى قىلدىم. كۈن چىققاندىن تارتىپ تۈن يېرىمغىچە بىر-دەم ئارام ئالغىلىمۇ بولمايدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە "ئۆلمەكنىڭ ئۈستىگە تەپمەك" دېگەندەك تىل-ھاقارەت، قامچىلارنىڭ دەردى. قىزىل بۇرۇنىنىڭ ئىككى خاتۇنى بار ئىدى، چوڭى تۇغماس، كىچىكىنىڭ ئۈچ-تۆت ياشلاردا ئىككى يىغلاڭغۇ بىشەم بالىسى بار ئىدى. ئۇلارنىڭ ئۇرۇشمايدىغان كۈنلىرى يوق. قولى قېچىشسا سېنى ئۇرۇپ ئويناپدۇ. "ئېشەكـكە كۈچۈك يەتمىسە، ئۇر توقامنى" قىلىپ، ئۇ ئىككى خاتۇن بىر-بىرىگە دارتىمىلاپ مېنى تىللايدۇ، بەزىدە شۇنداق سەت تىللار بىلەن ھاقارەت قىلىدۇكى، چىدىغىلى بولمايدۇ. ئېرىم بولسا سەككىز-ئون ئاتنى بېقىش، ئېغىل تازىلاشتىن باشقا ھويلا سۈپۈرۈش، ئوتۇن يېرىشتا ئوخشاش ئىشلار بىلەن باش كۆتۈرەلمەيدۇ. قورساق تويغۇدەك تاماق يوق، ئاشقان-تاشقان تاماق، كۆكىرەپ قالغان زاغىراغا ئوخشاشلار بىزنىڭ تامىقىمىز. بۇنداق "تاماق"لارنىڭ ياخشىراقى ئۇنىڭ "بارس" دېگەن ئەتىۋار ئىتىغا تېگىپ، ئاشقىنى بىزنىڭ. ئامان ئارقامدىن ئەگىشىپ" ئانا، نان!" دەپ يىغلىغىنى يىغلىغان.

...كۈنلەر ئۆتتى، ئايلار ئۆتتى، يىللارمۇ ئۆتتى. ئامان بەش

باشقا كىرگەنـدە ئۇنى قوي بېقىشقا مالـدى. چاپا-ئەلەم، ناچـلىق جېنىمـزنى بەك قىينىۋەتتى، ئېـرىم جان ئاچچىقىـدا قىزىل بۇرۇنلى تىللاپ بىر قوشاق قېتىۋالغان، ئۇنى كـىشى يوق بەردە ئېيتىپ ئۆچمەز كۆكۈل-كۆڭسىزنى بوشىتىۋالاتـتۇق. قـىزىل بۇرۇن مېھمان قىنچىقارغان بىر كۈنى كەچقۇرۇن بىزنى ساز قىلىپ بېرىشكە چاقىرىپتۇ. "باش-كۆزۈڭنى رۇسلىۋېلىش، چوڭ مېھمانلار بار" دەپ ئاگاھلاندۇردى كېلەڭسىز بىزگە. قارىغۇ بۇ گەپنىڭ "چىرايلىق"لىقىنى. باش-كۆزۈڭنىڭ نېمىسىنى رۇسلايسەن؟ قورساقنىچۇ؟ تاماق بولمىسا ئۇنى رۇسلىغىلى بولمايدۇ-دە. ئەتىگەندىن بۇيان نان يېقىپ، بالا بېقىپ، ئات بېقىپ، ئوتۇن يېرىپ، قوي بېقىپ، سۇ توشۇپ هالى قالمىغان، ئاچلىقتىن قورسىقى كولدۇرلاپ تۇرغان سازچىلار قانداقمۇ "ساز" قىلسۇن؟! لېكىن ئىلاجىڭ قانچە. قىزىل بۇرۇنىڭ مېھمانخانىسىغا كىرسەك، شاراب ئىچىپ، نازۇ-نېمەتلەرنى يەپ، بىرمۇنچە پاي بېگىملەر ئولتۇرۇپتۇ. بىزنى پەگا-دىكى كىگىزنىڭ پېشىگە ئولتۇرغۇزدى. مەن باربىست، ئېرىم تەمبۇر چالدۇق. ئاماڭ دادىسى ياساپ بەرگەن كىچىك دېپىنى چالدى. ئۇ يەر-بۇ يەردىن ساز قىلىپ قوشاق ئېيتقان بولدۇق. ياخشى ساز بىلەن قوشاق نەدىن چىقسۇن؟ قىزىل بۇرۇنغا ۋە ئۇنىڭ دوستلىرىغا غەزىپىمىڭ قايناپ تۇرسا، يەنە ئاچ، ماغدۇرسىز. "ياخشىراق چېلىش-مامسەن! نان يېمىگەندەك ئاۋازىمۇ چىقمايدۇ بۇ نېمىلەرنىڭ، مېنىڭ گۆش-ياغلىرىمنىڭ كۈچى نەگە كەتتى؟" دېدى قىزىل بۇرۇن ۋارقىراپ. بۇ گەپ بىزگە يامان ئەلەم قىلدى، "ئوت ئۆستىگە ياغ چاچقاندەك" ئېرىمنىڭ غەزىپى تېشىپ كەتكەن بولسا كېرەك، ئۇ ماڭا قاراپ "چالايلى" دېگەن ئىشارەت بىلەن بېشىنى لىڭشىتتى.

ئۇنىڭ ئۇيقۇسىزلىقتا قىزىرىپ كەتكەن كۆزلىرىدىن ئوت چاقناپ كەتتى، ئۇ تەمبۇرىنى قولىغا ئېلىپ چېلىشقا باشلىدى. مەن بارىنىڭ قولۇمغا ئالدىم. قارىمام ئېرىم ھېلىقى قىزىل يۈزلۈنى تىلايدىغان قوشىقىنىڭ ئاھانىنى باشلىۋەتتى، مەن قورقۇپ كەتتىم. يېلىنىش ئالامىتى بىلەن تىترەپ تۇرۇپ ئۇنىڭغا قاردىم. ئاخىرى "بولمايدۇ، بولمايدۇ. ئۇنداق قىلمايلى" دېدىم مەن شۇرلاپ. ئۇ خۇددى مېنىڭ سۆزۈمنى ئاڭلىمىغاندەك بېشىنى كۆتۈرۈپ تۇرۇپ قوشاقنى باشلىۋەتتى. ئۇنىڭ تەمبۇرىنىڭ ۋە قوشىقىنىڭ ئاۋازى ئادەتتىن تاشقىرى كۈچلۈك ۋە سۈرلۈك ئىدى. بۇنداق ئاۋازنى مەن ئىلگىرى ئاڭلاپ باقمىغان.

بەگ دەيدۇ، بېگىم دەيدۇ،
بەگ بەتتە پولۇ يەيدۇ.
ئازۇندىكى ھەممە بەگ،
بىزنىڭ بەگگە يەتمەيدۇ.

تۇمەن پاتمان يېرى بار،
مىڭ ـ مىڭلىغان قۇلى بار.
ئېرى ئۆلسە كالتەكتە،
يېتىم ئوغۇل ـ قىزى بار.

ئىچەر ئۇ ئادەم قېنى،
ھەسەل، گۆش، ياغ يېگىنى.
ئۇنى باققان قۇللارنىڭ،
يەم بولدى قۇشقا تېنى.

ئۇ سەھەرتېنۇ نوڭگۇزدەك،
ھاگرايدىكەن ئېشەكتەك.
كۆك ـ دېدەكلەر ئاچۇزار،
بوزلايدىكەن بوتسەدەك.

ئۆيدە مىڭلاپ ئۇلاغ،
ئۇۋزى سەت بىر داپ قۇلاق.
قىزىل بۇرنى شوخلىدەك،
تويماس بىر يوغان قورساق.

تۇتماسمۇ قۇل ئاھلىرى،
نامراتلارنىڭ زارلىرى.
يۇرىكىگە قادىلۇر،
يوقۇللارنىڭ خەنجىرى.

چىداپ بولماس كالتەككە،
پىچاق يەتتى سۆڭەككە.
يەتمىگۈچە تۇرمايمىز،
ئاخىر ئەركىن تىلەككە!

.....

قوشاقنىڭ ئاۋىلىدا قىزىل بۇرۇن رازى بولۇپ بېشىنى لىڭشىتىپ ئولتۇردى. كېيىن قوشاق ئۆزىگە قارىتىلىۋاتقانلىقىنى سېزىپ، تەرىنى پۈرۈشتۈرۈپ بىزگە قارىدى. قوشاق ئۇنى قاتتىق سۆككەندە "توختىتار!" دەپ ۋارقىرىدى قىزىل بۇرۇن ئالدىدىكى شىرەگە قولىنى

قاتتىق ئۇرۇپ. ھازىرغىچە كىشى تىل تەگكۈرۈپ باقمىغان، بۇ ئالەمنىڭ خوجايىنىغا بۇ قاتتىق ھار كەلدى بولغاي، ئۇ تىترەپ كەتتى. يوغان قورسىقىنىڭ كۆتۈرۈلۈپ-چۈشۈپ تۇرۇشى چاپسانلاپ كەتتى. كۆزلىرى چەكچىيىپ يوغان قىزىل بۇرنىنىڭ ئۇچىدىن تەر چىقىپ كەتتى. بولۇپمۇ ئۇنىڭ يارانلىرى ئالدىدا بۇنداق قوشاقنىڭ ئىيتىلىشى ئۇنىڭ "ئاكاڭ قارىغاي" دەپ يۇرگەن يۇقىرى ئىناۋىتىگە زەربە بولدى. ئۇ ئاچچىقىغا چىدىماي "يوقات بۇنى، ئەپچىقىپ كالتەكلەكلار!" دەپ سەت ۋارقىرىدى. كالتەكچىلىرى ئېرىمنى سۆرەپ تاشقىرىقى ھويلىغا ئەپچىقتى ۋە كالتەكلىگىلى تۇردى. ۋاي بالىلىرىم، شۇ ۋاقىتتا ئامىنىم بىلەن ئىككىمىزنىڭ كالتەك ئاستىدا ئىنگىراپ ئېغىناۋاتقان جان-جىگىرىمىزگە قاراپ قانداق ئازابلارنى تارتقانلىقىمىزنى مەن سىلەرگە چۈشەندۈرۈپ بېرەلمەيمەن، ئامان بالامنىڭ دادىسىدىن كۆزۈنى ئالماي مېنىڭ بويىنۇمدىن قۇچاقلاپ، تارامىلاپ ياش ئاققۇزۇپ "دادا، ۋاي جېنىم دادا!" دەپ ۋارقىرىغىنى ھازىرمۇ قۇلىقىمدىن كەتمەيدۇ...

باربىتچى ئايال ھېكايىسىنى داۋاملاشتۇرالماي توختاپ قالدى. ئۇ بۇقۇلداپ يىغلىدى. قىلىچ ئانىسىنى قۇچاقلاپ: "ئانا! جېنىم ئانا..." دېگىنىچە ھۆركىرەپ يىغلاپ كەتتى. ئولتۇرغانلار ئاربىدەمۇ كۆز ياشلىرىنى ئېرىتمىغان ئادەم قالمىدى، بەزى قىزلار مىشىلداپ يىغلايتى. ئارسلان بىلەن يۇلتۇزمۇ كۆز ياشلىرىنى سۈرتۈپ، باشلىرىنى ئېگىپ ئولتۇراتتى. ئايال يىغىسىنى بېسىپ سۆزىنى داۋام قىلدى:

"...بالام بىلەن ئىككىمىز كالتەكلەپ يېرىم جان قىلىپ تاشلانغان دادىسىنى ئاران دېگۈدەك ئېلىپ كىردۇق. قانلىرىنى سۈرتۈپ، سۇ ئوتلىتىپ، تاڭ ئاتقۇچە بېشىدا يىغلاپ ئولتۇردۇق. تاڭ يورۇغاندا

ئۇساق كۆزى ئۇيقۇغا كەتتى. مەن ئەمدى مۇگدىگەن ئاياغنى قولۇمغا ئېلىپ تامغا يۆلەنگەنتىم، ھېلىقى كالتەكچىلەر ئىشىكنى ئېچىپ كىرىپ، ئىرمەنى قوللىرىغا باغلاپ سۆرەپ ماڭدى، بالام بىلەن كېلىپ ئىكەن. ئاھ! بالىلىرىم، سىلەرگە مەن قايسى تىلىم بىلەن ئېيتاي. كېيىن ئاڭلىسام كالتەك بىلەن مىجىپ تاشلانغان يېرىم جان ئىرمەنى ئاتقا سۆرىتىپ ئۆلتۈرۈۋېتىپتۇ. ئۆلۈكنى سورىسام بېرىشمىدى، قەيەرگە كۆمۈۋەتتى؟ ياكى ئىتقا تاشلاپ بەردىمۇ؟ ئۇنىسىنى بىلمىدۇق"

ئانا-بالىلار يەنە قۇچاقلىشىپ يىغلاشتى، ئۆيدە ئولتۇرغانلارنىڭ كۆپىمۇ ئۇن سېلىپ يىغلاشتى، ئارسلانمۇ يىغلىدى. يۇلتۇز بىلەن ساندۇلاچ يىغلىغانچە كېلىپ ئانا-بالىلارنىڭ كۆز يېشىنى ئېرتتى. قۇندۇز يۇلتۇزنى قۇچاقلاپ يىغلىدى. ئۆيدە يەنە يىغا ئاۋازلىرى كۆتۈرۈلدى. باربىتچى ئايال يىغىسىنى پەسەيتكەندىن كېيىن، ھېكا-يىسىنى داۋام قىلدى:

"بۇنىڭ بىلەن ئىش تۈگىمىدى، تېخى كۆرگۈلۈكسىز بار ئىكەن، ئانا-بالا ئىككىسىنى ھايۋاندىن بەتتەر ئىشلەتتى. قوشاقتىن قورقتى بولغاي، ساز چالدۇرمايدىغان، قوشاق ئېيتقۇزمايدىغان بولدى. دادىسى ئۆلگەندە قورسىقىدا ئۈچ ئايلىق قالغان بۇ بىچارە قىزىم تۇغۇلدى. قۇل مومای بۇنىڭغا چىمەن دەپ ئات قويۇپ بەردى.

يىللار ئۆتۈپ ئامان-بەش ياشتىن ئەمدى ئاشقاندا، ئۇنى مال باققۇ-زۇش ئۈچۈن باشقا پادىچىلارغا قوشۇپ چۆلگە ھەيدىۋەتتى. ئەمدى ماڭا بالا دەردى قوشۇلدى..."

ئايال قۇندۇزنىڭ بېشىنى سىلاپ ئۇزۇپ سۆزىنى داۋام قىلدى:

— شۇنداق، بالىلىرىم، "ئۆلسەڭ جاندا ئۈمىد بار" دەپ چىمەن-نى ئاران بالالىقتا بېقىپ ئىككى ياشقا كىرگۈزدۈم. ئېشەكتەك ئىشلەيمەن، ئۇنىڭ ئۈستىگە كالتەكنىڭ دەردى. ئاخىرى زارلاپ يۇرۇپ ھالسىدىن كېتىپ قالدىم. قاخشىغىنىڭ بىلەن نېمە چارە بار. ئۇنىڭغا بەۋا كېلەلمەيسەن-دە؟ بىركۈنى يىغلاپ ئولتۇرسام قۇل موماي كىرىپتۇ، "ۋاي قىزىم، ئىش چاتاق، بۇ جاللاتلار ئامانىنى ئىگىسىز قۇل قىلۇۋىلىش ئۈچۈن، سېنى ئىشقا يارىماس دەپ يوقاتماق بولۇۋاتىدۇ. مەن ئەر-خوتۇن ئىككىسىنىڭ مەسلىھەتىنى ئاڭلاپ قالدىم..." دېدى. ماڭا يەنە ئەندىشە چۈشتى. مەسلىھەتلىشىپ چىمەننى مومايغا تاپشۇردۇم. بويىنىغا مانا مۇشۇ تۇمىرىمنى ئېسىپ قويدۇم، — ئانا چىمەننى قۇچاقلاپ يىغلىدى. چىمەن ئانىسىنى قۇچاقلاپ ھۆركىرەپ يىغلىدى، — ...ئىككى-ئۈچ كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، ئاخشىمى تېخى ئوخلىماي ئويلاپ ئولتۇراتتىم، ئىشىكنى ئەنسىز ئېچىپ ئۈچ ئادەم كىرىپ كەلدى. ئۇلارنىڭ قولىدىكى كونا كىگىز ۋە ئارغامچىنى كۆرۈپ قورقۇپ يۈرىكىم قىنىدىن چىقىۋىدەك بولدى. ئۇلار كېلىپلا پۈت-قولۇمنى باغلىدى، ئاغزىمغا لاتا تىقتى. ئاندىن مېنى كىگىزگە ئوراپ ئارغامچا بىلەن قاتتىق باغلىدى. ۋارقى-راشقىمۇ، تېپىچەكلەشكىمۇ ئىلاجىم يوق. كۆتۈرۈپ ئېچىقىپ ئارقا ئىشىك ئالدىدا تەييار تۇرغان بىر ھارۋىغا سالدى، ئېلىپ ماڭدى. ئەمدى ئۆلدۈم، دەپ ئويلىدىم...تاڭ ئېتىپ، كۈن ئارغامچا بويى

ئۆرلىگەندە بىر جايغا لدا ھارۋىنى توختاتتى. ئاندىن «جىنى ئادەم ئۆرلىگەندە بىر جايغا لدا ھارۋىنى توختاتتى. ئاندىن «جىنى ئادەم يوق ئۆي دۆۋىلىك، يۇلغۇنلۇق جايغا لغا باغلاقلىق بويى ئاشلاپ كېتىشتى. ۋارقىراي دېسەم ئۇنۇم چىقمايدۇ. قۇم ئۈستىدە دومىلاپ مەن. ئۇساپ ھالىم قالمىدى. كۆزۈم قارايغۇلىشىپ، بېشىم ئايلىنىدۇ. تۇرۇپ-تۇرۇپ ئېسىمدىن كېتىمەن...بىر ۋاقىتنا كۆزۈمنى ئاچسام ئاستا ئاچام ئاق ساقاللىق بىر بوۋاي بېشىمدا ئولتۇرۇپتۇ. ئۇ "يەنە تىرىك ئىكەن" دېدى-دە، ئارغامچىنى بوشىتىپ، مېنى كىگىزدىن چىقىرىپ، قول-پۇتلىرىمنى بوشاتتى. خۇشلۇقۇمدىن گەپ قىلالماي يىغلاپ كەتتىم. "ھېچ گەپ يوق قىزىم، ئامان قالدىڭ" دېدى بوۋاي ۋە بىلىگە ئېسىقلىق قاپاقتىن سۇ ئىچكۈزدى، ماڭا جان كىردى. مەن بوۋايغا ھالىمنى قىسقا سۆزلەپ بەردىم. "يۇر مەن بىلەن، بىزنىڭ ئۆيگە بارايلى" دېدى بوۋاي ۋە مېنى ئېشەككە مىندۈرۈپ ئېلىپ ماڭدى. بوۋاي ئۆيگە ئېلىپ بېرىپ ئاۋال قىزىق چاي، كېيىن نان بەردى. سۆز سورىمايلا ياتقۇزۇپ قويدى. كەچقۇرۇن ئۇيقۇدىن ئويغانسام، بوۋاي يېنىمدا ئولتۇرۇپتۇ. "ئەمدى ئامان قالدىڭ، ھېنىڭ قىزىم بولغىن بىللە تۇرايلۇق" دېدى بوۋاي. خۇددى ئاتا-بالىدەك بىللە تۇردۇق. ئۇ ئوتۇنچىلىق قىلىدۇ، مەن ئۆيگە قارايمەن. كېيىن ئۆچكە ئېلىپ باقتۇق، گايىدا ئۇنىڭ سۈتىنى ئىچمىز...كېيىن بىلدىم: بۇ قىزىل بۇرۇنىڭ ئۆيىدىكى قۇل مومايىنىڭ ئېرى بولۇپ، بىر ئېشىكى بىلەن ئوتۇنچىلىق قىلىدىكەن.

ئاردىدىن كۆپ يىللار ئۆتۈپ، كىشىلەر ئارىسىدا "يەنە بىر يېڭى بۇغراخان چىقىپتۇ ئەمىش، ئۇ كىشىلەرگە ياخشىلىق قىلار ئەمىش، دېگەن مىش-مىشلار تارالدى. شۇ ئاردىدا قىزىل بۇرۇنىڭ ئۆيىدىكى قۇل مومايمۇ قايتىپ كەلدى. كۆز يېشى قىلىپ كۆرۈشتۇق. مانا مۇشۇ كونا

ھەدىناس ھاربىتنى ئالغاچ كەلگەنىكەن، بەك خۇش بولۇپ كەتتىم. مېنىڭ يادىم ئامان بىلەن چىمەنىدە ئىدى. ئولتۇرۇپ مومايدىن ئۇلار-نىڭ ئەھۋالىنى سورىدىم، مومای ئۆزى بىلگەن ئەھۋالىنى بىر-بىرلەپ سۆزلەپ بەردى... مومايىنىڭ ئېيتىشچە: چىمەن چىرايلىق ئۆسۈپ، بەش-ئالتە ياشقا يەتكەندە، قىزىل بۇرۇن ئۇنى يەنە بىر قۇلدارغا سېتىۋېتىپتۇ. ئامان تاغدا مال بېقىۋاتقان يىرىدىن قېچىپ كېتىپتۇ. ئۇنى ئىزدەپ تاپالماپتۇ... گەپنىڭ بۇ يېقىنى سىلەر بىلە-سىلەر بالىلىرىم..."

ھاربىتچى ئايال بىر چوڭقۇر تىنىپ، قىلىچقا قاراپ توختىدى. قىلىچ كۆز ياشلىرىنى ئېرتىپ سۆز باشلىدى: "...چۆل-باياۋاندا مال بېقىپ يۈرۈپ ھالىم قالمىدى. ئاچ-زارلىق، بىر ئوغلىقى يۇتۇپ كەتسە، بېشىغا بالا، تاياق ئاستىدىن قۇتۇلالمايمەن. كېيىن ئانامنى يوقىتىۋېتىپتۇ، دەپ ئاڭلىدىم... ئاخىرى بىر كۈنى، بېشىمغا كەلگەننى كۆرەرمەن. دەپ قاچتىم. بىر چوڭ بازارغا كېلىپ نان تىلەپ يۈرسەم، بىرسى مېنى باشلاپ بىر چوڭ ھويلىغا ئېلىپ باردى. ئۇمۇ بىر چوڭ بايىنىڭ ئورنىكەن. "ھەممە يەردە قازانىنىڭ قۇلىقى تۆت" ئىكەن، بۇ يەردىمۇ ياخشى كۈن كۆرەلمىدىم. قارىسام ئۇ بايىنىڭ ئۆيىدە ماۋۇ ئۇكام يېقىلىپ-قوپۇپ ئىشلەپ يۈرۈپتۇ. تونۇش-تۇق، بىر-بىرىمىزگە يار-يۆلەك بولۇشتۇق. قېيىن-قىستاقتا ئاي-يىللارنى ئۆتكۈزدۇق، كېيىن ئۇ باي بىزنى ئاۋات دېگەن جايدا يەنە بىر بايغا ساتتى. ئۇنىڭ چوڭ خوجايىنى خان ئوردۇسىدا كاتتا-باش دەپ ئاڭلىدۇق. كېيىن باي بىزنى مۇشۇ شەھەرگە ئېلىپ كېلىپ ساتماقچى بولۇپ تۇرغاندا بىر ئاتلىق يىگىتلەر كېلىپ قۇتۇلدۇرۇپ ئېلىپ كەتتى. ئۇلار ئۇلۇغ سۇنۇق بۇغراخان بىلەن مانا مۇشۇ

ئارسلان ئاكام ئىدى...»

ئانا هاياجانلىنىپ ئارسلانغا قارىدى ۋە ئورىدىن قوپۇپ ئۆزىگە تازىم قىلدى. «مىڭ ياشقا كىرسىلە ئوغلۇم. ئاۋۇ يەنە بىر كىشىگە، بۇغراخان دېدىگىمۇ بالام، ئۇلۇغ كىشى ئىكەن، مەندىن جىق ھەش-پاللا ئېيتىپ قويىسىلا، «دېدى. كېيىن كۆپچىلىككە قاراپ سۆزىنى داۋام قىلدى:

ــ «مەن باللىرىمنىڭ مۇنداق ياخشى كۈنلەرگە يەتكىنىنى ئەدىن بىلەي، ئۆمۈن-تىنىچ يوق، ئۆلۈپ كەتكەندىمۇ دەپ ئويلىدىم. ھايات بولسا بىر دېرىكى چىقىپ قالار دەپ، بوۋاي، مومايى بىلەن خوشلىشىپ باربىتنى قولۇمغا ئېلىپ يولغا چىقتىم. باربىتچىلىق، قوشاق-چىلىق بىلەن قورساق باقتىم، ئۇزاق-ئۇزاق يۇرتلارنى كەزدىم. شەھەرلەرنى ئايلاندىم، سەرگەردان بولۇپ باللىرىمنى ئىزدىدىم، خەۋىرىنى ئالالمىدىم. ئاخىر مۇشۇ شەھەرنى چوڭ شەھەر دەپ ئاڭلاپ ئىز-دېرىكى چىقىپ قالار دەپ كەلدىم. كەلگىنىمگە ئۆچ-تۆت ئاي بولدى. بۇگۈن بۇ يەردە باللىرىم بىلەن ئۇچرىشارمەن دەپ زادىلا ئويلىمىغانىدىم...» ــ ئانا كۈلۈمسىرەپ باللىرىنى قۇچاقلىدى. باشقىلارنىمۇ چىرايى ئېچىلدى.

ــ بەك ياخشى بولدى ئاچا، ــ دېدى ئارسلان، ــ ھەممىمىز بىر چوڭ ساۋاق ئالدۇق. ئۇزاق يىللار جاپالىق، سەرگەردانلىقنى بېشى-دىن ئۆتكۈزگەن ئانا-بالىلارنىڭ تەپسىشى بۇمۇ چوڭ بىر توي، چوڭ خۇشاللىق. سىلى ئەمەس، بىزمۇ بەك خۇش بولدۇق. ئەمدى بىز باشقىچە توي قىلمىز، سىلى باللىرى بىلەن مۇڭدىشىپ ئۆچ-تۆت كۈن دەم ئالسىلا.

ئانا ئارسلانىڭ سۆزىگە خۇشاللىق بىلەن رازىلىق بىلدۈردى.

باشقىلارمۇ قوشۇلدى. لېكىن "باشقىچە توي"نىڭ قانداق توي ئىكەنلىكىنى ئانىمۇ ۋە ئۆيدە ئولتۇرغان كىشىلەرمۇ چۈشەنمەيدى. قىلىچ بىلەن ئادارگۈل ۋە ئەركىن يىلەن قۇندۇز بىر-بىرىگە يەر ئاستىدىن قارىشۋالدى. بۇنىڭ مەنىسىنى بۇلاردىن باشقا ئارسلان بىلەن يولتۇزلا بىلەتتى.

ئاخشىمى ئارسلان بىلەن يولتۇز مەسلىھەتلىشىپ ئىككى جۈپ قىز-يىگىتنىڭ تويىنى بىللە قوش توي قىلىدىغان بولدى. ئىككى جۈپ: بىرى، قىلىچ-ئادارگۈل، يەنە بىرى، قۇندۇز-ئەركىن. بۇنىڭ سەۋەبىنى يولتۇز ئارسلانغا چۈشەندۈردى، ئاكىلىغانلىرىنى ئىلگىرى مۇنداقلا ئېيتقان بولسىمۇ، تولۇق ئېيتمىغان. ئۇ ۋاقىتتا يولتۇزنىڭ ئۆزىمۇ قىلىچ بىلەن قۇندۇزنىڭ ئايرىلىشىغا قوشۇلمايتتى. ئەمدى ئەھۋال باشقىچە بولۇپ چىقتى.

ئىش مۇنداق ئىدى:

قىلىچ بىر كۈنى ئاتلىق كوچىدا كېتىپ بېرىپ بىر ئاتلىق ئادەمنىڭ بىر قىزنى ئۇرۇپ يىقىتىپ، پەرۋاسىزلا كېتىپ قالغانلىقىنى كۆردى، ئۇ دەرھال ئاتىسىن چۈشۈپ، قىزنى يۆلىدى. پۇتى سۇرۇلۇپ قاناپتۇ. سول قولىنىڭ بېغىشى چىقىپ كېتىپتۇ. ئۇ، قىزنى ئات ئالدىغا ئېلىپ ئەمچىنىڭ ئۆيىگە ئېلىپ باردى. ئەمچى قولىنى سىلاپ تېڭىپ قويدى، پۇتىنى سۇرتۇپ باغلاپ قويدى. كېيىن قىلىچ قىزنى ئۆيىگە ئاپىرىپ قويدى. قىز كۆز يېشى قىلىپ رەھمەت دېدى. ئانىسى "ئۆزلىرىگە مىڭ رەھمەت. قىزىم ئادارگۈلنى قۇتقۇزۇپ قويۇپلا" دېدى. كېيىن قىلىچ ئادارگۈلنى ئىككى-ئۈچ قېتىم ئۇچراتتى. قىز ئۇنىڭغا بەك ھۇرمەت قىلاتتى. بىر قېتىم قىز مەكتەپتىن قايتىۋېتىپ يولدا قىلىچنى ئۇچراتقاندا باشقىچىراق ئىپادە

بىلدۇردى. ئويناپ تۇرغان كۆزلىرى ئۆيۈلۈپ قىلىچنىڭ كۆزىگە قارىيالمىدى. "سىزنى ئاخشام چۈشۈمده كۆرۈپ قالدىم" دېدى قىز ۋە يۈزى قۇلاقلىرىغىچە قىزىرىپ كەتتى. راست، ئۇ قىلىچنى چۈشىده چىق كۆرەتتى، قىلىچ سەزدى، ئۇنىڭ مۇھەببىتىگە ھۆرمەت قىلدى. "رەھمەت سىگىلىم" دېدى ئۇ. ئۇنىڭدىن ئارتۇق گەپ قىلالمايتتى، قىز لېۋىنى چىشلەپ يەرگە قارىغىنىچە يۇرۇپ كەتتى. ئەمما ئادار- گۇلنىڭ سياقى پات-پاتلا قىلىچنىڭ كۆز ئالدىدىن ئۆتۈپ قالاتتى.

ئەركىنىڭ قىلىچ بىلەن قۇندۇزغا قاراپ مەسلىكى كېلەتتى. بىر كۈنلىرى ئۇنىڭ قۇندۇزنى كۆرگۈسى كېلىدىغان بولۇپ قالدى. گايى كېچىلىرى ئويلاپ ئۇخلىيالمايتتى. "غەلىتە ئىش!؟" دەيتتى ئۇ ئۆز-ئۆزىگە. دېمىسىمۇ قۇندۇز بەكلا سۆيۈملۈك قىز. ئۇنىڭ قىلىچتەك ياخشى دوستى بار-دە. ئۇلار بەك ئامراق...شۇنداق بولۇپ قالسىمۇ!... بۇ تازا قىزىق ئويلاش بولدى-دە، دەيتتى ئۇ ئۆزىنى ئەيىبلەپ. بىركۈنى قۇندۇز بىر ئالمىنى ئىككىگە بۆلۈپ قىلىچ بىلەن ئەركىنگە بەرگەندى، ئەركىنىڭ يۈرىكى ئېغىپ كەتتى، ئۇ ئىختىيارسىز قۇندۇزنىڭ كۆزىگە قارىغاندى، قۇندۇز ئۇنىڭدىن كۆزىنى ئەپقېچىپ، قىلىچ بىلەن كۈلۈپ سۆزلىشىپ كەتتى. قۇندۇز بۇنىڭ بىلەن "سىز كۆزىڭىزگە ئاۋايلاڭ، مېنىڭ مۇنداق ئوبدان دوستۇم بار" دېمەكچى ئىدى، ئەركىن بۇنى چۈشەندى، ئۇلارنىڭ سەممىي مۇھەببەتلىرىگە ئوخشاشلا ھۆرمەت قىلاتتى، لېكىن قۇندۇزنىڭ سۈرىتى گايدا ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا پەيدا بولۇپ "لاپپىدە" ئۆتۈپ كېتەتتى. بۇنداق ۋاقىتلاردا ئەركىن "ياق، بۇلار مېنىڭ ياخشى دوستلىرىم" دەپ ئۆزىدىكى خاتا خاھىش ئالامەتلىرىنى رەت قىلاتتى.

ئاشكارا بولسىغان بۇ مۇھەببەت پىلىرىنى يۇلتۇز بىلەتتى. ئايال-
لارنىڭ ئۆز تىللىرى، ئۆز ئۇلاقلىرى بولىدۇ-دە.

"بۇ بەك ياخشى بولدى" دېدى ئارسلان يۇلتۇزنىڭ سۆزىنى دىققەت بىلەن ئاڭلىغاندىن كېيىن. ئۇلار بۇ تۆت ياشنى جۇپلەپ، قوش توي قىلىشقا قارار قىلىشتى. سۇتۇق بىلەن ئايدىڭغا ئېيتىپ، ئۇلارنىڭ پىكرىنى ئالماقچى بولدى.

ئەتىسى ناشتىدىن كېيىن ئارسلان قۇلدۇز بىلەن ئوردۇغا باردى.

— توي ياخشى ئۆتكەندۇ؟ — دېدى ئۇلارنى كۆرۈپلا سۇتۇق بۇغراخان.

— توي ياخشى تۈگۈل، زادى بولمىدى، — دېدى ئارسلان كۈلۈمسىرەپ. ئايدىڭ ئەنسىرەپ سورىدى:

— نېمە گەپ، بىر يامان ئىش چىقتىمۇ؟ يۇلتۇز جاۋاب بەردى:

— ئىش چىقماندىمۇ، چوڭ ئىش دەڭا؟

خان بىلەن خان ئاغىچا ھەيران بولۇپ ئۇلارغا قاراشتى. ئارسلان توينىڭ بۇزۇلۇش سەۋەبىنى سۆزلەپ بەردى. سۇتۇق بۇغراخان بىلەن خانىش ئايدىڭ ھەيران بولۇپ ئاغزىنى ئېچىپلا قالدى.

— بۇغۇ ياخشى ئىش بوپتۇ. ئانا-بالىلار تېپىشىپتۇ. ئەمدى قانداق قىلماق كېرەك؟ — دەپ سورىدى سۇتۇق.

يۇلتۇز قوش توي قىلىش ۋە ئۇنىڭ سەۋەبلىرىنى سۆزلەپ بەردى.

— سىڭلىڭ بىلمەيدىغىنىڭ يوق، يۇلتۇز، — دېدى ئايدىڭ كۈلۈپ، — قىز-يىگىتلەر بىلەن سۆزلىشىش كېرەك.

— تۆتىلىسى چوقۇم خۇش بولدۇ. توينى ھازىرقى تەييارلىق بىلەن كېلەر ھەپتىلا قىلىۋەتسەك، — دېدى ئارسلان ئايدىڭغىنىڭ سۆزىگە ئۇلاپلا. سۇتۇق بىلەن ئايدىڭ قوشۇلدى.

بىر ھەپتىدىن كېيىن قوش توي بولدى. قىلىچنىڭ ھويلىسى توي تەنتەنىسى بىلەن يەنە جانلىنىپ كەتتى. ھېلىقى چوڭ تۆۋىدە قىز-يىگىتلەر تولۇپ ئولتۇرۇپتۇ. تۆردە ئەمدى توي كىيىملىرى بىلەن بېزەنگەن ئىككى جۈپ قىز-يىگىت: قىلىچ-ئادارگۈل، ئەركىن-قۇندۇز تىزىلىشىپ، خۇشال-خۇرام ئولتۇرۇشقان، ئەركىن بىلەن ئادارگۈل قورۇنۇپراق ئولتۇرۇشىدۇ. ئارىلاشمۇ بار. تۆۋىنىڭ يېنىدا باربىنچى ئايال، يۇلتۇز يەنە تويىنىڭ باشقۇرغۇچىسى. ساندۇلاچ مېھمانلارنى كۈتۈپ پىرقىراپ يۈرىدۇ. ئۆۋىدە ساز، ناخشا-قوشاق قايناپ كەتتى. نەغمە-ناۋا ئاۋازلىرى ھويلىدىن ھالقىپ كوچىلاردا ياڭرىماقتا.

قىز-يىگىتلەرنى بىر قىسىم دوستلىرى بىلەن باشقا بىر ئۆيگە باشلاپ چىقىشتى. ئۇ يەردە ئىككى قېتىم نىكاھ ئوقۇلدى. ئاخۇنۇمغا تون كىيگۈزۈلدى. كېيىن كۆپچىلىك يىگىت-كېلىنلەرنى مۇبارەكلەشتى.

نىكاھتىن كېيىن قىلىچ بىلەن ئادارگۈلنى تەنتەنە بىلەن ئىچ-كىرىكى ھويلىدىكى بېزەلگەن بىر ئۆيگە يۆتكەپ كىرىشتى. ساز-قوشاق، ئويۇن-چاقچاقلار قايناپ كەتتى.

ئەركىن بىلەن قۇندۇزنى قىز-يىگىتلەر، ئەلنەغمىچىلەر داپۇ دۇمباق، ناخشا-قوشاقلار ۋە توساق چاچقۇلار بىلەن ئەركىنىڭ ھويلىسىغا يۆتكىدى.

قوش توي خۇشلۇق ئۈستىگە خۇشلۇق قوشۇۋەتتى. ھەممە خۇش؛ يىگىتمۇ خۇش، كېلىنمۇ خۇش، يارانلارمۇ خۇش. سۈتۈق بۇغراخان بىلەن ئايدىڭ خانىشنىڭ تويىغا ئەۋەتكەن سوۋغاتلىرى تويىنىڭ قىزغىنلىقىنى ئاشۇرۇۋەتتى...

ئالتىنچى باب

يەركەن دەريا سى بويىدىكى جەڭ

كۆكيار مىڭباشى قاغىلىقىنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، شەھەر، يېزىلارمۇ قالايمىقان بولۇپ كەتتى. ئۇرۇشتا قان تۆكۈلگەندىن تاشقىرى، كۆكيار مىڭباشى ئىسلام دىنىدىن چېكىنىگەنلىكى ئۈچۈن كۆپلىگەن مۇسۇلمان ئەمەلدارلارنىڭ بېشىنى ئالدى. مۇسۇلمان چېرىك ۋە ئەمەلدارلارمۇ چېكىنىش ئالدىدا بىرمۇنچە "كاپىر" ئەمەلدارلار ۋە راھىب-لامالارنىڭ بېشىنى ئالدى. بۇ سوقۇش ئەمەلىيەتتە دىنىي ماجراغا ئايلاندى. خەلقمۇ ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتتى. شەھەردە مۇسۇلمانلار كۆپچىلىكنى تەشكىل قىلاتتى. يېزىلاردا بۇددا دىنىغا ئىشەنگۈچىلەر كۆپچىلىك ئىدى. كۆكيار تېغى رايونىغا بولسا تېخىچە ئىسلام دىنى بارمىغانىدى. مىڭباشى ئىسلامغا قارشى تۇرۇپ بۇددانى قوغدايتتى.

كۆكيار مىڭباشى ئەسلىدە كۆكيارلىق بىر باينىڭ تۇغلى ئىدى. ئۇنىڭ دادىسى پۈتۈن كۆكيارنىڭ خوجايىنى ئىدى. ئۇ، ئەڭ جاھىل روھانىي بۇددىست ئىدى قۇللارنى ئېزىشتە دىنىنى ئاساسىي قورال قىلاتتى، ئوغلىنى كىچىكىدىن تارتىپلا بۇتخانىدا راھىب بولۇشقا بەرگەن. كېيىن بىرەر مەنسەپ تېگىپ قالار دەپ ئۇنى بۇتخانىدىن قايتۇرۇپ چېرىكلىككە بەردى. ئۇ، قەدەممۇقەدەم كۆتۈرۈلۈپ، ئاخىرى مىڭباشلىق چېرىك مەنسەپىگە

ئېرىشتى. شۇنىڭدىن باشلاپ كىشىلەر ئۆزى كۆكيار مىڭباشى دەپ ئاتىدى.

كۆكيار مىڭباشى ئىسلام دىنىغا قارشى چېرىك ئەمەلدارلار ئىچىدە ئەڭ قاتتىق بولۇپ چىقتى. باشقىلار ئاستا-ئاستا ئىسلام دىنىغا ئۆتۈپ كەتسىمۇ، ئۇ "بۇتنى قوغدايمىز، مۇھەممەدكە قارشى تۇرۇمىز" دېگەندىن كەچمىدى. ئاخىرى ئۇ، سۈتۈق بۇغراخاندىن قورقتىمۇ، ياكى تەييارلىق قىلماقچى بولدىمۇ، ئۇلۇش يىلى چېرىكلىرىنى باشلاپ كۆكيارغا چىقىپ كەتتى. تاغ رايونىدا بۇددا دىنىنى چىڭ ساقلىدى، ئىسلامغا قارشى تۇردى. شۇنىڭ بىلەن بۇ ئەلدىكى بىرىنچى مۇسۇلمان ۋە ئىسلام دىنىنىڭ ھىمايىچىسى سۈتۈق بۇغرا خانغا قارشىلىق ئېلان قىلدى. خان تۇرلۇك بولالار بىلەن ئۇنىڭغا "نەسىھەت" قىلدى، تەھدىتمۇ سالدى، كۆكيار مىڭباشى كۆنمىدى. ئاخىرى يالغۇز كۆكيار رايونىدىلا ئەمەس، ئەلنىڭ باشقا جايلىرىدا ئىسلامغا قارشى كىشىلەرنىڭ قوراللىق تىرىكى بولۇپ قالدى. كۆكيار مىڭباشىنىڭ ئوردۇكەنتتىكى بۇغراخانغا قارشى تۇرغۇچىلار بىلەن زىچ مۇناسىۋەتتە بولغانلىقى ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس ئىدى.

كۆكيار مىڭباشىنىڭ دادىسى بۇقابەگ چوڭ قۇل سېپىتىدىن ئىدى، سودىسىنى ئاساسەن تاغ رايونلىرىدا ئېلىپ بارااتتى، ئۇ تاغلارنى ئاتلاپ پامىر ئېتەكلىرىدىن گۇما تاغ باغرىلىرىغىچە بارااتتى. يېقىنقى ئىككى-ئۈچ يىلدىن بېرى پامىرغا ماڭمايدىغان بولۇپ قالدى، كۆپرەك تاغ ئارىلاپ قاراقۇرۇم تاغلىرىنىڭ سايلىرىدىغىچە بارىدىغان بولدى. ئۇ تاغلاردا تېخى ئىسلام دىنىغا كىرمىگەن يەرلىك خەلق بار ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا، چەتتىن كەلگەن بۇددا چىلارمۇ بار ئىدى. ئۇلارنىڭ خېلى چوڭ چېرىكلىرى بار ئىدى.

بۇقابەگ بۇ جايلارغىچە كېلىپ، بۇددا چېركىلىرى بىلەن ئېلىم-سېخىتىم قىلىپ يۇرۇپ، ئاخىر ئۇلار بىلەن تونۇشۇپ دوست بولۇشۇپ قالدى. ئۇ، ھەر ئىلاج قىلىپ بۇددا‌چى چېركىلەرنى باشلاپ كېلىپ ئۇلار بىلەن بىللە قاغىلىق، يەركەنگە، ھەتتا قەشقەرگە ھۇجۇم قىلىشنى، ئىسلامنى يوقىتىپ، بۇددانى تىكلەشنى ئويلايتتى. ئۇ، بۇ پىكرىنى ئوغلى بىلەن مەسلىھەتلەشكەندە ئوغلى قوشۇلدى. بۇقابەگ بىر قېتىم قاراقۇرۇم ياقىدىن قايتىپ كېلىپ ئوغلىغا خۇش خەۋەر ئېيتتى. ئۇ، ئۆزلىرىنىڭ مەقسەتلىرىنى بۇددا باشلىقلىرىغا ئېيتقاندا ئۇلار‌نىڭ تولۇق قوشۇلغانلىقىنى ئېيتتى.

— ئۇلار تازا خۇش بولدى، — دېدى ئۇ ئوغلىغا ۋە بۇددا باشلىقلىرىنى ماختاپ كەتتى، — بىر چوڭ راھىب باركەن، پېشانىسىدىن نۇر يېغىپ تۇرىدۇ. كىشىلەر ئۇنى كۆرسىلا باش قويىدىكەن. مەنمۇ ئىككى قېتىم باش قويدۇم. بېشىمنى سىلاپ باش-ئايىغىمغا قاراپ قويدى. ئۇنىڭ كېيىن دوست بولۇشۇپ كەتتۇق. ئەمدىلىكتە بولسا تەپ تارتماي كىرىپ كېتىۋېرىمەن. ئۇ، ئورنىدىن قوپۇپ ھېلى قارشى ئالدۇ، دېگىنە...

— سىزنى بەك ھۆرمەت قىلىدىكەن-دە؟

— شۇنداق بولماي. بىر دىنداش بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئۇستىگە ھەر قېتىم بارغاندا قۇرۇق قول بارمايمەن-دە؟

— ھە-ھە، سىلەرنى دوست قىلغان مۇشۇ "پۇل قول" بولسا كېرەك. قاراڭ ئاتا، ئاۋۇنداقلا ئۆز چۆنتىكىنى ئويلىمايدىغان ئادەم بار دېسە مەن ئىشەنمەيمەن. "قول ئىچىگە ئېگىلىدۇ"-دە؟

— ئۇنداقمۇ دېمە، بىزگە ياردەم قىلغىلى‌ۋاتىدىغۇ، بۇ تېشىغا ئېگىلگەنلىك ئەمەسمۇ؟

ـ هه، شۇنداق، ئېچىگە ياخشىراق ئېگىلىش ئۈچۈن تېشىغا ئازراق ئېگىلىپ قويماي بولمايدۇ، بىر دېندا بىز. ئۇنىڭدىن ئالتىغىرى بۇ ياقلارغا كەلسە "قول قۇرۇق" قالمايدۇ. هه، هېلىقى چېرىك باشى نېمە دەيدىكىن؟

ـ ئۇنىڭ گېپىنى قويىۋەر. "قوي ئۈچۈن جېنىم تەسىيار!" دەيدۇ، ئۆزى بارىتەك ئادەم. "قاس-قاس-قاس" ماڭسا يەر تىترەپ كېتىدۇ. "مەن چېرىك باشلاپ بارىمەن" دەيدۇ ئۇ مەيدىسىگە ئۇرۇپ، "مۇسۇلمانلارنىڭ باشلىرى ھېنىڭ نەيزەم بېشىدا ئويناسۇن!" دەيدۇ.

ـ ئاتا، كېيىن بارس هەممە ياقنى بېسىۋېلىپ، شىرغا يول بەرمەسمىكىن، دەپ قورقمەن.

ـ تېخى يوق ئىشتىن قورقۇپ يۈرەمسەن؟ سېنىڭ چېرىكىڭ چىقىق. ئۇلار هەممە چېرىكنى ئېلىپ كەلسۇ، سېنىڭكىگە يېتەلمەيدۇ. يامىنىغا كەلسە چەترەك بىر-ئىككى شەھەرنى بېرىپ قويارمىز.

شۇنداق قىلىپ ئاتا-بالا ئۇزاق سۆزلەشتى. ئاخىر بۇداچى چېرىكلەر بىلەن بىرلىشىپ "ئىسلامنى يوقاتماق" بولۇشتى.

بۇ يىل يازدا بۇقا بەگ ئىككى قېتىم ئۇ ياقىقا بېرىپ قايتتى. كېيىنكى بېرىپ قايتىشىدا بىر ياشراق راهىب بىلەن، بىر چېرىك باشىنى باشلاپ كەلدى. راهىب يەرلىك راهىبلار بىلەن بىللە ئىبادەتكە باشلامچىلىق قىلىشقا كىرىشتى، چېرىكباشى بولسا كۆكيار مىڭباشىنىڭ يېنىدىن كەتمەيدىغان بولۇپ قالدى. ئۇلار هۇرمەتكە ئىگە بولدى. بۇقابەگ ئۇلارنى پايپەتەك بولۇپ كۈتەتتى.

قاغىلىقا قىلىنغان هۇجۇم تۈيۇقسىز باشلاندى. بۇددا چېرىكلىرى

تاغ ئارىلاپ گۈما بىلەن قاغىلىق ئارىلىشىدىن چۈشتى. مىڭبا-شى كۆكيارىدىن چۈشۈپ، يەركەن دەريا-سى بويلاپ تۆۋەنلىدى ۋە كۈن چىقىشقا بۇرالدى. ئۇلار مەسلىھەتلىرى بويىچە بىرى كۈنپېتىشتىن، بىرى شىمالدىن شەھەرگە ھۇجۇم قىلدى.

قاغىلىقتىكى سۈتۈق بۇغراخانىنىڭ چېرىك باشلىقلىرى كۆكيار مىڭباشقا تاقابىل تۇرۇشنىلا ئويلايتتى، كۈچىنى ئۇلارغا يېتەتتى. لېكىن باشقىلار بىلەن بىرلىشىپ كېلىدۇ، دەپ زادى ئويلىمىغانىدى،

كۈزلۈك يىغىم ۋاقتىدا ئىككى ياقلاپ باستۇرۇپ كەلگەن ياغى، يېزىلاردا دېھقانلارنى قىرىپ، زىرائەت، خامانلارنى دەپسەندە قىلدى. قارشىلىق كۆرسەتكەن قورالسىز خەلقنى چېپىپ-يەنچىپ شەھەرگە باستۇرۇپ كىردى. تۈيۇقسىز ھۇجۇمدىن گاڭگىراپ قالغان شەھەر-دىكى چېرىكلەر ياخشى ئۇرۇشالمىدى، بىرەر كۈن ئۇرۇشۇپ، كەچقۇرۇنلۇقى مىڭباشى ئۆلگەندىن كېيىن چېرىكلەر باشسىز قېلىپ پىتىراپ بىرقانچە يۈزباشنىڭ باشچىلىقىدا يەركەن تەرەپكە قاچتى، كۆپلىرى يېزىلارغا پىتىراپ كەتتى.

ھەممە پالاكەت يەنە قاغىلىق خەلقىنىڭ بېشىغا چۈشتى. ئىلگىرى-دىنلا "قولدىن قولغا ئۆتۈپ" تۇرىدىغان بۇ شەھەر كىشىلىرى يېڭى "خوجايىن"لارغا تاماق ۋە ئوتۇن-سامان بېرىشىنى كېرەك بولدى.

كۆكيارلىقلار قاغىلىقنى ئالغانىنىڭ ئەتىسىلا شەھەردە ئالىتوپىلاڭ، تالان-تاراج كۆتۈرۈلدى: نەيزىلىك چېرىكلەر ئوتۇن-سامان ئارتقان ئېشەكلىرىنى ھەيدەپ كېتىپ بارغان دېھقانلارنى تېپىپ قوغلايدۇ؛ قوللىرىنى ئارقىغا باغلاپ، بىر-بىرىگە چېتىلغان چېرىكلەرنى قامچىلار بىلەن ئۇرۇپ-سۆرەپ ھەيدەيدۇ؛ شەھەر ئوردۇسى ئالدىدىكى

كىچىك مەيداندىكى دارغا ئەسلىغان ئادەملەرنىڭ ئۆلۈكىنى چۈشۈرۈپ "يېڭىلار"نى ئاساقنا: سىر توپ چېرىكلەر تەختى يېڭى سېلىنغان بىر كىچىك مەسجىدنىڭ ئىشىك-تامىلىرىنى ئۆرۈمەكتە. ئۇزۇن قىرسىل تونىنىڭ ئۈستىگە سېرىق رەخت ئارتىۋالغان، قولىدىكى تەسۇسىنى سېرىپ تۇرغان بىرسى ئېگىزرەك بىر جايدا قاراپ تۇرىدۇ: ئۇ، مەسجىدنىڭ ۋەيران قىلىنغىنىغا مەز بولدى بولغاي كۈلۈمسىرەپ بۇزغۇچىلارنى ئالدىرىتىدۇ: دۇكانلار يېپىق، بازار توختىغان: ئۇيەر-بۇ يەردە ئىشىك ئالدىدا بوۋاي-مومايلار ئەنسىرىگەن قىياپەتتە ئولتۇرىدۇ ۋە ئۇياق-بۇ ياققا قاراپ قويىدۇ. ئەنە، چوڭ كوچىدىن بىر توپ كىشىلەر چاڭ توزۇتۇپ چىقىپ كەلدى. ئىككى نەيزىلىك چېرىك قوللىرى ئارقىسىغا باغلانغان چېرىك باشلىقى كېيىمىدىكى بىر ئادەمنى ئېلىپ مېڭىپتۇ، بويىنىغا سېلىنغان زەنجىردىن بىرى يېتىلەپ مېڭىپتۇ، ئارقىسىدا ئوندەك چېرىك، ئۇلارنىڭ ئارقىلىرىدا ئۇششاق بالىلار شاپاشلىشىپ مېڭىپتۇ. بالىلار ئارىسىدا بىر ياشانغان ئايال بېشىدىكى روملى بىلەن كۆز يېشىنى ئېرتىپ كېتىپ بارماقتا. بەش-ئالتە ياشلاردىكى بىر بالا ئايالنىڭ چىرايىغا قاراپ قويۇپ سوكۇلداپ كېتىپ بارىدۇ. چېرىكلەر ئېلىپ ماڭغان ئادەم بۇ شەھەردە خېلى ئابرويلۇق بولسا كېرەك ئېھتىمالىم، كىشىلەر ئۇنىڭغا ھۇرمەت ھەم ئېچىنىش ئىپادىلىرىنى بىلدۈرمەكتە. ئاۋۇ باشلىق بولسا، ئانچە پەرۋاسىز، كىشىلەرگە قاراپ كۈلۈپ قويىدۇ، بەزى كىشىلەرگە يولۇققاندا بېشىنى ئېگىپ ئامانلىشىپ قويىدۇ...

* * *

بىر ھەپتىدىن كېيىن بۇددا چېرىكلىرى يەركەنگە قاراپ ماڭماقچى. ئۇز ۋاقتىنىڭ ئوبدان قورالىرى بىلەن قورالانغان ئۇچ مىڭچە

چېرىك ئاتلىق، ئېشەكلىك، پىيادە چاك چىقىرىپ پوسكامغا يېتىپ كەلدى. ئۇلار پوسكامدا بىرەر كۈن ھاردۇق ئالغاندىن كېيىن يەركەنگە قاراپ ماڭماق بولغاندى، لېكىن، بۇ ھېچىش ئاسان بولمىدى.

يەركەندىكى بۇغرا قوشۇنى قاغىلىق قولدىن كەتكەندىن كېيىن چوڭ ئۇرۇشقا تەييارلاندى. ئۇلارنىڭ ئۇرۇش پىلانى ئاۋال يەركەننى قوغداش، دۇشمەننىڭ كۈچى ئاجىزلاشقاندىن كېيىن قارشى ھۇجۇم قىلىش ئىدى. شۇڭا ئۇلار يەركەن دەرياسىنىڭ قىرغىقىدا دۇشمەننى قارشى ئېلىشقا تەييارلاندى. ئۇرۇشقا مىڭباشى قۇتلۇق قوماندانلىق قىلماق بولدى. ئۇنىڭ چېرىكلىرى ئىككى مىڭغا يەتمەيتتى. ئۇ، دۇشمەننىڭ سانى جەلىقنى، يەنە ئىلگىرىدىن ئۇرۇشقا ئۇستا دەپ ئاتالغان بۇددا چېرىكباشى بارلىقنى بىلەتتى. قۇتلۇق مىڭباشى ئۇلار بىلەن تونۇش ئىدى. ئۇ، بۇنىڭدىن ئون بەش يىل بۇرۇن ماچىن ياقتىن بېسىپ كەلگەن چېرىكلەر بىلەن قانلىق جەڭلەر قىلغان، ئاخىر ئۇلارنى ماچىنغىچە قوغلاپ بارغانىدى. شۇ ۋاقىتلاردا قۇتلۇق مىڭباشى بىرنەچچە قېتىم تىغمۇتنىڭ ئېلىشقان چېرىكباشى توما بۇ قېتىم كۆكيار مىڭباشى بىلەن بىللە كەپتۇ. قۇتلۇق بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن بىرئاز چۆچۈدى. ئەمما، ئۇ چېرىكلىرىگە ھەم ئۆزىگە ئىشىنەتتى. قۇتلۇق ئېگىز بويلۇق، ئۇستىخانلىرى يوغان، گەۋدىلىك نوچا ئادەم ئىدى. ئۇ ئۇرۇشقا كىرگەندە، ئۆزىنى ئۇنتۇپ، ياغىغا غەزەپ بىلەن ئېتىلغاندا ياغى پىتىراپ قاچاتتى. قۇتلۇق مىڭباشى قەشقەردىن يارەدەم كېلىشكە ئىشىنەتتى. سۇباشى توغرۇلبەگ ئىككى مىڭدەك چېرىك بىلەن يولغا چىققانلىقىدىنمۇ خەۋەر تاپقاندى.

قۇتلۇق مىڭباشى بىر مىك چېرىكنى دەريا كېچىكىدىن ئىككى قانات قىلىپ ئورۇنلاشتۇردى. بەش يۈز كىشىنى بىرىر چاقىرىم كەينىدە دەرەخلىكتە مۇكتۇرۇپ قويغاندى. ئۆزى كېچىك بېشىدىكى تارا ئۆيدە تۇراتتى.

ئەنە، ياغى چېرىكلىرى كەلدى. ئۇلارنىڭ كۆتۈرگەن چاڭ-توزانلىرى خېلى يىراقتىنلا كۆرۈنۈپ تۇراتتى. ئۇلار يېقىنلاپ كەلدى ۋە هوگا-سۇرەن بىلەن پوسكامغا كىرىپ جىمىپ قالدى. قۇتلۇق دۇشمەننىڭ تۇيۇقسىز هۇجۇم قىلىشىنى كۈتەتتى...

كەچ كۈز، سېرىق ياپراقلار هەممە ياقنى پۈركىگەن. جاھانىنى قىزارتىپ كۆتۈرۈلگەن قۇياش نۇرى يەركەن دەريانىڭ يۈزىدە، ئېتىزلاردىكى قەغەزدەك نېپىز، سىلىق مۇزلاردا پارقىرايتتى. هەممە ياق جىمجىت. ئۇ يەر-بۇ يەردە ئىتلارنىڭ قاۋاشلىرىدىن، ئېشەكلەرنىڭ هاكراپ قويۇشلىرىدىن باشقا ئاۋاز يوق. ئادەتتە تاڭ ئېتىشى بىلەن هەركەتكە كېلىدىغان ئەمگەكچان، شوخ يېزىلارنىڭ هەيران قالغۇدەك جىملىقى كىشىگە قانداقتۇر بىرەر پالاكەتنىڭ كېلىش ئالدىدىكى ئەندىشىلىك هېسسىياتىنى سەزدۈرەتتى...

قۇتلۇق مىڭباشى چېرىكلەرگە ئاگاھ بولۇشنى ئۇقتۇرغان. ئۇنىڭ چېرىكلىرى دەريا بويىدا بىر پۈتى بىلەن تىزلىنىپ، نەيزىسىنىڭ سىپىنى يەرگە قاداپ ئۇ قاتقا كۆز ئۇزمەي تىكىلىپ تۇرۇشىدۇ. ئۇ يەر-بۇ يەردە چېرىك قاتارلىرىدا چېرىكباشىلىرى ئوك قولىدىكى قىلىچىنى تەتۈرى بىلەن دولىغا قويۇپ ئۇ قاتقا قاراپ تىك تۇرىدۇ...

ئەنە، دەريانىڭ ئۇ قېتىدا هەرىكەت قىلغان ئادەملەر كۆرۈندى... "ياغى! هوشيار بولۇڭلار!" دېدى قۇتلۇق مىڭباشى. بۇ سۆز

ئېغىزدىن ئېغىزغا سەپ بويىچە بارلىق چېرىكلەرگە يەتكۈزۈلىدى، ياغى چېرىكلىرى دەريا بويىدىكى دۆڭگە چىقىپ قاتار سەپ تارتتى. ئۇلار نىڭ سېپى قۇتلۇقنىڭ سېپىدىن ئېشىپ كەتتى. ياغى چېرىكلىرى سېپى ئوتتۇرىسىدا ــ كېچىك بېشىدا قارا خەت چېزىلغان سېرىق توغ توتقان ئادەمنىڭ ئىككى يېنىدا كۆكيار مىڭباشى بىلەن بۈددا چىلار چېرىكباشى توما ھەيۋەت كۆرسىتىپ تۇرماقتا. تۇغدىكى خەت ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان بولۇپ، ئانچە ئوچۇق كۆرۈنمەيتتى. سىنچىلاپ قارىغاندىن كېيىن "قويى ئۇچۇن!" دېگەن يوغان خەتلەر كۆرۈندى.

بىرپەستىن كېيىن، ياغى سېپى تەرەپتىن قورالسىز، چېرىكچە سۆلەتلىك كىيىنگەن بىر كىشى كۆكيار مىڭباشىنىڭ شەرتى بىلەن چېرىكچە مېڭىپ توپتوغرا بۇ تەرەپكە كېلىۋەردى. ئۇ سۇغا كىرىپ ماگدى ۋە كېچىكىنىڭ ئوتتۇرىسىدا بېلىگىچە سۇغا كىرىپ توختىدى. بۇ ياقتىنمۇ بىر چېرىكباشى قۇتلۇقنىڭ شەرتى بىلەن خۇددى شۇنداق قىلدى ۋە بېلىگىچە سۇغا كىرىپ ئۇ تەرەپ ئادىمى بىلەن يۈزمۇيۈز تۇردى. ئۇلار چېرىكچە سالام بېرىشكەندىن كېيىن، قارشى تەرەپ بىرنېمە دېدى. بۇ تەرەپمۇ بىرنېمە دەپ جاۋاب بەردى. ئۇلار خۇددى بۇيرۇق بېرىلگەندەك تەڭلا ئارقىلىرىغا بۇرۇلۇپ يېنىشتى.

ئۇ ۋاقىتتىكى ئۇرۇش قائىدىلىرى بويىچە ھۇجۇم قىلغۇچى تەرەپ ئاۋال ئالاھىدە ۋەكىل ئەۋەتىپ، قارشى تەرەپنىڭ ئەل بولۇشىنى تەلەپ قىلاتتى. ئۇلتىماتۇم مەنىسىدىكى بۇ تەلەپنى رەت قىلما ئۇرۇش باشلايتتى. ئىككى تەرەپ ۋەكىللىرى سۆزنىڭ ئوتتۇرىسىغا كەلگەندە، قارشى تەرەپنىڭ ئەل بولۇش تەلىپىنى بۇ تەرەپ

قەتئىي رەت قىلغان ۋە ئۇلارنىڭ ئەل بولۇشىنى قايتۇرۇپ ئەلەپ قىلغا سىدى.

ئىككى ۋەكىل قايتىپ كېلىشى بىلەنلا ھەر ئىككى تەرەپتە چىددىي ھالەت پەيدا بولدى...

ياغىي سېپىي كاناي-سۇناي، داپ-دۇمباق ئاۋازلىرى ئاسمىدا ھۇجۇم پاشلىدى. ئۇلار سەپ-سەپ بولۇپ دەريا بويىدىكى دوكدىن ھالقىپ دەريانا ئىلگىرىلەپ كەلمەكتە... سۇ بويىغا كەلگەندە ياغىنىڭ ئىككى مىڭباشى تۇغ بىلەن توختىدى. چېرىكلىرى ئىلگىرىلەپ سۇغا كىردى. سۇ بويىدا كاناي-دۇمباقچىلار كۈچەپ چالماقتا... ئەنە، ياغىي چېرىكلىرى سۇنىڭ ئوتتۇرىسىغا كەلدى... چوڭقۇردىن ئۆتتى...

قۇتلۇق مىڭباشى چېرىكلەرگە قارشى ھۇجۇمغا شەرەت قىلدى. دەريا بويىدىن، خۇددى تاشقىنىدەك يامرىغان چېرىكلەر توپى نەيزە-قىلىچلىرىنى كۆتۈرۈپ ۋارقىرىغانچە ياغىي سېپىي تەرەپكە قاراپ ئېتىلدى.

دەھشەتلىك گىچرماچ ئۇرۇش باشلىنىپ كەتتى... ۋارقىراپ يىقىلغان ئادەملەرنىڭ ئاۋازلىرى، يەردە دومىلىغان باشلار، كۈپەتەك دومبىيىپ ياتقان تەنلەر... قۇتلۇق ئۆز چېرىكلىرىنىڭ باتۇرلارچە جەڭ قىلىشلىرىنى كۆزىتىپ تۇرماقتا. ئۇنىڭ چېرىكلىرى ياغىي چېرىكلىرىنى كەينىگە سۇرۇپ سۇنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئېلىپ باردى ۋە قانتتىق زەربە بەردى... ياغىي سېپىنىڭ تەيياربۇقىيالىق قىسىملىرى باستۇرۇپ كەلدى ۋە بۇ ياقىنىڭ نۇرغۇن چېرىكلىرىنى ئېتىپ يىقىتتى، بۇنىڭدىن پايدىلىنىپ سۇ ئىچىدىكى ياغىي چېرىكلىرى قارشى ھۇجۇمغا ئۆتتى. بۇ تەرەپ كۆپ چىقىم بەردى ۋە قۇتلۇقنىڭ بۇيرۇقى

بىلەن ئۇرۇشۇپ تۇرۇپ چېكىندى... شۇ تاردىدا قۇتلۇقسىك بەش يۈز كىشىلىك تەييار قوشۇنى ئېتىلىپ چەكمە كىردى. جەڭ بەك ئەجىگە ئالدى. ئۇلار ياغى چېرىكلىرىنى ئۇرۇپ ـ ئۆلتۈرۈپ سۈنىلىق تېرىسىغا چېكىندۈردى. ياغى چېرىكلىرى ھودۇقۇپ قېچىشقا باشلىدى، كۆكيار ۋە توما مىڭباشلار قىرغاقتا چېكىندى. توما تارقىسىغا قول شىلتىپ بىرنېمە دەپ ۋارقىرىغاندىدى، ياغى چېرىكلىرىنىڭ ئاتلىقلار قىسمى قىلىچلىرىنى ئويناتىپ چاپتۇرۇپ كەلدى... بۇ ياقتىن نۇرغۇن چېرىكلەر باشلىرىدىن ئايرىلدى. ئۇلار چېكىندى... ياغى چېرىكلىرى ئومۇمىيۈزلۈك ھۇجۇمغا ئۆتتى. قۇتلۇق جەڭگە كىردى. ئۇ قاچقان چېرىكلەرنى قايتۇرۇپ باشلامچىلىق بىلەن جەڭ قىلىپ، ياغىنى توسىدى. ئۇ شۇنداق چاققان ۋە غەزەپلىك ئۇرۇشاتتىكى، چېرىكلىرى ئۇنى كۆرۈپ روھلىنىپ ئۇرۇشتى. قۇتلۇقنىڭ ئاتلىقلار قىسمى بېتىپ كەلدى. ئاتچىسى قۇتلۇقنىڭ ئارغىمقىنى بېتىلەپ كېلىپ مىنگۈزدى. ئاتلىق، پىيادە ئارىلاش جەڭ قىزىپ كەتتى...

قۇتلۇق تۆت ـ بەش ياغى چېرىكلىرى بىلەن قىلىچلىشىۋاتاتتى، بىرسى ۋارقىرىدى، ئارقىسىغا قاراپ كۆكيار مىڭباشى ئاتلىق قىلىچىنى كۆتۈرۈپ ئۇرغىلى تۇرغانىكەن. قۇتلۇق قىلىچىنى قايتۇرۇشقا ئۈلگۈرەلمىدى، سول قولى يارىدار بولدى، ئۇنىڭغا قارىماي قۇتلۇق ئۇنىڭ بىلەن ئېلىشىپ كەتتى. باشقا ئىككى ئاتلىق چېرىك قۇتلۇقنا ھۇجۇم قىلىۋاتقان ياغى چېرىكلىرىنى قوغلاپ كەتتى...

قۇتلۇقنىڭ چېرىكلىرى چېچىلىپ كەتتى. بىرمۇنچىلىرى قېچىپ ئۆزىنى پىراقىقا ئالدى. دەريا بويىدا بىرقانچە توپىغا ئايرىلغان ئۆتكۈر جەڭ داۋام قىلماقتا. قۇتلۇقنىڭ توپىغا ئۆزلىرىگە قارىغانىدا سانى جەق، كۆچلۈك چېرىكلەر كۆكيار مىڭباشقا ئەگىشىپ ھۇجۇم

قىلدى ۋە ئۇزاق ئۆتمەي قۇتلۇقلارنى ئورنۇالدى. قۇتلۇق يارمدار بولغاندىن كېيىن چېرىكلەر چۆچۈپ قىلىشتى. ئەمما، قۇتلۇقسىلىق قان ئېقىپ تۇرغان سول قولىنى ساڭگىلىتىپ ئولۇ قولى بىلەن قىلىچ ۋازلىق قىلىۋاتقانلىقىنى كۆرگەندىن كېيىن چېرىكلەرنىڭ غەيرىتى ئاشتى. ئۇلار ياغى مۇھاسىرىسىنى توسۇۋېلىشماقتا، جان تىكىپ قۇتلۇق مىڭباشنى قوغدىماقتا. لېكىن ياغى چېرىكلىرى كۆچلۈك كەلمەكتە، مۇھاسىرە ھالقىسى تارايماقتا، قۇربان بېرىش كۆپەيدى، لېكىن قۇتلۇقلار جان تالىشىپ جەڭ قىلماقتا...

قۇتلۇق كۆكيار مىڭباشى بىلەن قاتتىق ئېلىشماقتا. ئۇ يارىدىن قېنىپ، قىلىچلىق ئۇڭ قولى بىلەن يارمدار سول قولىنى تۇتقانىدى، كۆكيار مىڭباشى پەيت كەلدى، دەپ قۇتلۇقنىڭ بويىغا قىلىچ ئۇردى... ئەمما، قۇتلۇق بېشى ئۇستىدە كېلىۋاتقان ياغى قىلىچىنى قىلىچچى بىلەن ئۇرۇپ ئىرغىتىۋەتتى ۋە كۆكيار مىڭباشنىڭ مەيدىسىگە قىلىچ ئۇردى. ياغى بىر قولى بىلەن مەيدىسىنى تۇتۇپ كەينىگە داجىدى ۋە ئالدىغا پۇكۇلۇپ ئاتتىن يىقىلدى. بۇ ھالەتنى كۆرگەن قۇتلۇق چېرىكلىرى تېخىمۇ غەيرەتكە كەلدى...

مۇھاسىرە ئازراق چېكىنىدۇرۇلگەندى، دەريانىڭ ئۇ قېتىدىن ئات چاپتۇرۇپ، قىلىچ ئوينىتىپ كەلگەن بىر توپ توما چېرىكلىرى قۇتلۇقنىڭ توپىغا باستۇرۇپ كەلدى، مۇھاسىرە ھالقىسى يەنە تارىيىشقا باشلىدى. مىڭباشى توما توپنى بېرىپ ئېچىگە كىردى ۋە قىلىچنى بېشىدا ئوينىتىپ قۇتلۇققا ئېتىلدى. قانسىراپ ھالسىزلىنىپ تۇرغان قۇتلۇق، ئۆزىنى ئات ئۈستىدە يۆلەپ تۇرغان چېرىكنى ئىتتىرىۋەتتى-دە، توما بىلەن ئېلىشتى. ھېلىقى چېرىك قۇتلۇقنا يارەملىشىش ئۈچۈن توماغا ئۇمتولىگەندى، لېكىن، تومانىڭ

قەتئور ئۇرغان قىلىچى بىلەن ئاتتىن يىقىلدى. قۇتلۇق بارلىق غەيرەتىنى يىغىپ توما بىلەن ئېلىشۋاتقاندا ئېتى يارىدار بولۇپ يىقىلدى. قۇتلۇق بېسىلىپ قالغان پۇتىنى ئاتنىڭ ئاستىدىن چىقىرالمايۋاتاتتى. توما ۋارقىراپ كېلىپ ئۇنىڭغا قىلىچ ئۇردى... لېكىن يانىدىن ئۇرۇلغان دەھشەتلىك قىلىچ بىلەن تومانىڭ بېشى يەرگە چۈشۈپ دومىلاپ كەتتى، تېنىسىز يەرگە چۈشكىنى تۇرغانىدا ئات ئۇركۈپ ئەپقاچتى. ئۇزەكتىكە پۇتى ئېلىنىپ قالغان باشسىز تەن ئاتنىڭ قورسىقى ئاستىدا پۇلاڭلايتتى. ئات سۈدىن ئۆتۈپ كەتتى...

— ئامانمۇ سەن دوستۇم؟ — دېدى سۇباشى توغرۇلبەگ قىلىچى بىلەن ئاتنىڭ ئۇزەكتىكە تاسمىسىنى كېسىپ قۇتلۇقنىڭ پۇتىنى بوشتىپ، ئۇنى يۆلەپ تۇرغۇزدى.

— ياغمنى قاچۇرماڭلار يىگىتلەر! — دېدى توغرۇلبەگ مۇھاسىرىنى بۇزۇپ ياغى چېرىكلىرىنىڭ سېپىنى چېكىندۈرگەن چېرىكلىرىگە ئۆبرۇق قىلىپ.

دەريا بويلاپ ياغى سېپىگە ھۇجۇم قىلغان توغرۇلبەگ چېرىكلىرى، قۇتلۇق چېرىكلىرى بىلەن ياغمنى ئۇرۇپ چېكىندۈردى. ياغى چېرىكلىرى سۈدىن ئۆتۈپ قېچىشنى ئويلىغانىدى، لېكىن، دەريانىڭ ئۇ قېتىدا يۇقىرى-تۆۋەندىن قىرغاقنى بويلاپ ھۇقۇيىتىپ ئات چاپتۇرۇپ كېلىۋاتقان توغرۇلبەگ چېرىكلىرىنى كۆرۈپ ئەڭۋاھى ئۇچۇپ كەتتى. توغرۇلبەگنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن دەريانىڭ باش ۋە ئاياغ تەرىپىدىن ئۆتۈپ، ياغمنىڭ يان ۋە ئارقىسىدىن قورشاپ ھۇجۇم قىلغان بۇ چېرىكلەر ئالدىغا كەلگەن ياغمنى چېچىپ-دومىلىتىپ بۇ قاتقا قاراپ كەلمەكتە ئىدى. ياغى دەريانىڭ ئوتتۇرىسىدا قىسماقتا ئېلىندى. بەلگۈچە سۇغا كىرگەن چېرىكلەر قاتتىق

ئېلىشتى. ئاتلىقلار، پىيادىلەرنىڭ باشلىرىدا قىلىچ-نەيزىلەر ئويناتماقتا. ئاتلار كىشنەپ ئالدى ئايغىنى ياۋقىرى كۆتۈرۈپ سۈرىا يېقىلماقتا، سۈدا باشلار، تەنلەر ئاقماقتا، چۆكمەكتە، سۇ قىلىغا بويالدى... ئاخىر ياغى چېرىكلىرى قورال تاشلاپ قول كۆتۈرۈپ ئەل بولدى...

دەريا بويىدا ئىككى چېرىك ئىككى قولتۇقىدىن يۆلەپ تۇرغان يارىدار قۇتلۇق، بېشىدا قوللىرىنى بەللىرىگە تىرەپ مەغرۇر تۇرغان توغرۇلبەگكە قاراپ كۈلۈپ قويدى...

تۆتىنچى قىسىم

ئۇ تكە نىلەر دە قۇت بەرگەن بولسا، ئۇ پىتۇ،
بولمىسا بولسا خىتاي بولۇر، ئۇ قۇ دە پىتۇ.
بولماسلىقنى نادانلار نىشان قىلغاي،
بولمىغان ئىش، ئەگەر قۇش قۇت، تۇرمىدە پىتۇ.

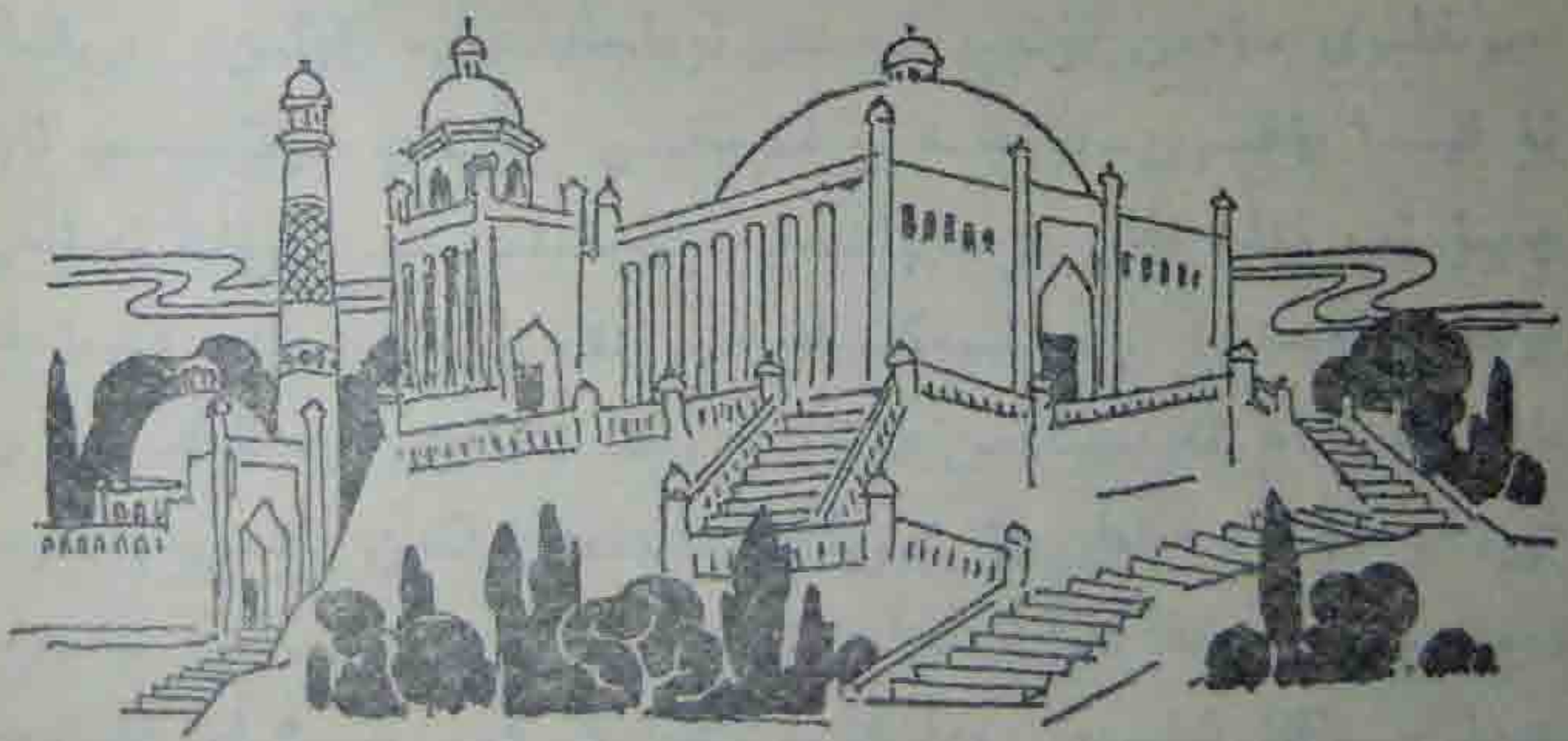

بىرىنچى باب

يېڭى ئوردۇدا

ئونىنچى يۇز يىللىقنىڭ ئوتتۇرىلىرى، ئىت يىلنىڭ تومۇز كۈنلىرى، قۇياش تەپتى ھەممە ياقنى قىزدۇرماقتا. بېشىغا كۆك گۈللۈك ئاق دوپپا كىيگەن، ئۇستىگە يوللۇق يەكتەك، پۇتىغا كەش-مەسە كىيگەن ئاق ساقال چەبدەس ئۇستام ئات بىلەن قورغان يېزىسىدىن تۇمەن دەريانىڭ بويلاپ تۆۋەنلىمەكتە. ئۇستام كۆزلىرىنى يېرىم يۇمۇپ، بىر كالتە ئاھانىدا ئىچىدىن گۇڭگۇلدايتتى، ئۇنىڭ ناخشا ئوقۇۋاتقانلىقىنى ياكى قۇرئان ئوقۇۋاتقانلىقىنى بىلىپ بولمايتتى. بەلكى، بىرەر ئايەتنى يادقا ئوقۇۋاتامدىكىن. سۇتۇق خان بولۇپ ئۇزاق ئۆتمەي چەبدەس ئۇستام مۇسۇلمان بولغانىدى. ئۇ ئىمان، نامازنى قائىدىلىرىنى چاپسانلا ئۆگىنىۋالدى. شۇنىڭدىن باشلاپ بەش ۋاخ نامازدىن قالمايتتى. ئالدىراش نەققاشلىق ئىشى ئۇستىدە بولسىمۇ، ئەزان ئاۋازىنى ئاڭلىغان ھامان ئىشىنى توختىتىپ، تاھارەت ئېلىپ، نامازغا باراتتى. شۇ تاپتا بەلكىم، ئۇ ئىچىدە ئۆزى يارىتىدىغان بىرەر غەزەلنى ئوقۇۋاتقان كېتىپ بارىدىغاندۇ. ئۇ كىچىكىدىنلا سەنئەت خۇمارى بولغاچقا بىر ئەلنەغمىچى قوشنىسىدىن تەمبۇر ئۆگەنگەنىدى. ۋاقتى بوش بولسىلا تەمبۇر چېلىپ ناخشا ئېيتاتتى. ئۇ تەمبۇر تارىنى مۇڭلۇق ئاھانغا چېكىپ زوقلىناتتى.

بىر سۆزۈم ئەيتايىن، ئىشەنگىل يارۇ،
سۆيۈكلى دوستۇمغا ئاسقىل تۇمارۇ.
بېرەكلى يۈزىگە، باقما سۆزىگە،
ئارىغ دىل دوستنى تاپ، چىقار خۇمارۇ.
چەبدەس ئۇستام ئۇستىدا ئايەت ئەمەس، لاخشا
ئوقۇپ كېتىپ بېرىپتۇ ـ دە!

چەبدەس ئۇستام ئۆزى ياخشى كۆرىدىغان بۇ قوشاقنى ناخشىغا قوشۇۋالغاندى. ئۇ، يۈزىنى بېرەكلىگەن، چىرايلىق سۆزلەيدىغان، تېشى پال ـ پال، ئىچى غال ـ غال ۋاپاسىز دوستىنىڭ جاپاسىنى ئاز تارتمىغاندى. شۇڭا، ئۇ "ئارىغ دىل" "سۆيۈكلى" دوستىنى خۇمار قىلاتتى، شۇنداق مەردانە دوستىنىڭ بوينىغا تۇمار ئېسىشقا ئەيدار ئىدى. چەبدەس ئۇستام كېيىن بۇ قوشاقنى يازغان كىشىنى بىلگۈسى كېلىپ ئۇقۇشۇپ يۈرۈپ ئۇ كىشىنىڭ ئوردۇ بىتكەچچىسى ئىلىك دېگەن كىشى ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭ يەنە تەڭلىكىنى، ئەركىنلىكى سۆزلەيدىغان قوشاقلىرى جىق ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭ قوشاقلىرى قولدىن قولغا، ئېغىزدىن ئېغىزغا كۆچۈپ، ئەلگە كەڭ تارالغانلىقىنى ئىمۇ ئۇقتى. ئۇستام ئۇنداق قوشاقلاردىن بىرمۇنچىسىنى تېپىپ ئوقۇدى. ئىلىك دېگەن بۇ كىشىگە غايىبانە مۇھەببەت باغلاپ قالدى. ئۇ قوشاقچىنىڭ قوشاقلىرىنى دائىم سۆزلىرىگە تارىلاشتۇرۇپ ئىشلىتىدىغان بولدى ۋە "بۇ مېنىڭ سۆزۈم ئەمەس، ئىلىك ھاجىنىڭ سۆزى" دەپ تەكىتلەپ قويىدىغان بولدى.

چەبدەس ئۇستام كىچىكىدىلا ئۆز ۋاقتىدىكى مەكتەپتە ساۋات چىقارغانىدى. كېيىن ئۇ دادىسىدىن بىردىنبىر بايلىق بولۇپ مىراس قالغان تەقەشلىق ھۈنىرىنى ياخشى كۆرۈپ ئۆگەنىدى ۋە

يەكسەر ياشلىرىدىلا ئۇستا نەققاش بولۇپ يېتىشىپ قالغان ئەمەس. ئۇ داخلىق ئۇستا بولۇپ نام چىقارغان. ئۇ بايلارنىڭ چوڭ ئىمارەتلىرىگە، ئوقۇللارغا ۋە بۇتخانىلارغا نەقىش سالاتتى. كېيىن نەقىش سالغاندىن باشقا، ئۇ ياغاچتا ئويما نەقىشمۇ سالاتتى. شۇڭا ئۇنىڭ نەقىشى يوق مەشھۇر بۇتخانىلار ئاز ئىدى.

چەبدەس ئۇستام ئىسلام دىنىغا ئانچە ئارقىغا تارتمايلا كىردى. ئۇ بۇددا دىنىغا قارىغاندا ئىسلام دىنىنى بەكرەك ياقتۇرۇپ قالدى. بۇنىڭ ئېسىگا شۇنداقلا ئۇنىڭ ئۆزىمۇ بىلمەيتتى. ئۇ خۇراپاتچى روھانىيلاردىن ئەمەس، ئۆز كەسپىگە ھەۋەس قىلغان ئادەتتىكى مۇسۇلمانىدى. ئىمان-كالامنى، بەش ۋاخ نامازنى قولدىن بەرمەيتتى. شاگىرتلىرى ئۇنىڭدىن "جەننەت، دوزاخ دېگەن نېمىلەر راست بارمىدۇ؟" دەپ سورىغاندا، "ئۇنى بارغاندا كۆرەرمىز، ھەر ھالدا جەننەتكە كىرىشنى ئارزۇ قىلىش كېرەك" دەپ جاۋاب بېرەتتى ئۇ.

چەبدەس ئۇستام سۇتۇق بۇغراخاننى ياخشى خان دەپ ھېسابلايتتى. ئۇنىڭ مەسجىد، مەدرىس سالدۇرغانلىقى ئۈنىڭغا يارىپ قالدى. بولۇپمۇ نەققاشلىققا ئېتىبار بېرىلگەنلىكىدىن بەكمۇ خۇش بولدى. شۇڭا يېڭى ئاستانىگە سېلىنغان ئۇچ چوڭ بىناغا زور ئىشتىياق بىلەن نەقىش سېلىشقا بېرىلىپ كەتتى. ئۇ ئۆز شاگىرتلىرىنى تولۇق ئىشقا سالدى. ئوردۇدىن يەنە قەشقەرنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن ۋە باشقا جايلاردىنمۇ ئۇستىلارنى ئەكەلدى. ئۇلارنىڭ كۆپى چەبدەس ئۇستامنىڭ خىزمەتداشلىرى، دوستلىرى ئىدى. ئۇ ئۇستىلارنى ئۇچ بىناغا بۆلۈپ بېتەكچىلىك قىلدى. ئۆزى بولسا جىقراق ۋاقىتنى ئوردۇ بىناسىغا سەرپ قىلدى. ئۇ ئۇچ-ئۆت

يىلدىن بېرى چاپالىق ئىشلىدى، لېكىن، ئۇنىڭ چوڭ بىناسىنىڭ تەخمىنى لايىھىسىنى بۇتكەنلىكى ئۈچۈن، خۇمارىدىن چىقتى. ئۇ يېقىن كۈنلەردە ئۇ ھاردۇق ئېلىۋاتقان بولسىمۇ خىيالى يەنىلا بۇ يېقىن كۈنلەردە بولغانلىقتىن گايىدا بىنالارغا كىرىپ ئارىلاپ چىقاتتى. تەخمىنلىرىدە بولغانلىقتىن گايىدا بىنالارغا كىرىپ ئارىلاپ چىقاتتى.

چەبدەس ئۇستام سالپاق قۇلاق ئالا ئېتىنى توختىتىپ، يۇتلىرىنى ئاۋايلاپ ئۇزۇكتىن چىقىرىپ چوڭۇشكە تەمىنلىۋاتقاندى، بىرسى كېلىپ ئۇنىڭ قولتۇقىدىن ئالدى ۋە يۆلەپ ئاتىسىنى چۈشۈردى.

ــ ھە تارىخچىمۇسەن ئوغلۇم، ــ دېدى ئۇ سۆگەتكە ئات باغلاۋاتقان قارا ساقاللىق كىشىگە قاراپ، ــ يۇر، ئاۋۇ دۆڭگە چىقىپ ئازراق ئولتۇرايلى.

تارىخچى چەبدەس ئۇستامنى يۆلەپ دۆڭگە بىللە چىقتى، ئۇلار تۇمەن دەرياسىغا قاراپ ئېرىق بويىدا ئولتۇرۇشتى.

ــ ھارمىغايلا ئۇستام، ــ دېدى تارىخچى بىلىگە قىستۇرۇقلۇق ئورغاقنى ئېلىپ يەرگە قويۇپ، ــ كۈن ئىسسىقىدا يولغا چىقىپلىغۇ؟

ــ ئۆيدە ئولتۇرغۇم كەلمىدى، يېڭى شەھەرنى بىر ئايلىنىپ چىقاي دېدىم، ھە ئۆزەڭچۇ، تىرىكچىلىكىڭ قانداق؟

ــ قانداق بولاتتى، يەنە شۇ ئاتام ئېيتقان بايىقى، ۋاي قۇللۇقتىن چىقتىڭلارىۇ، ئۆزەڭلار يەر تېرىيدىغانلىرىۇ، ئاقىدى، كۆكىدى... دېيىشتى. "قوشتىن ئېلىپ سۆرەمگە سېلىش" دېگەن مۇشۇنداق بولامدىكىن ـ تاڭ؟ جاھاندارچىلىق مۇشۇنداق، ــ ئوڭ ياقتىكى كەڭ ئېتىزلارنى كۆرسەتتى ئۇ.

ئېتىزلاردا پۈر ـ پۈر ئاپتاپتا ئەمگەك قىلىۋاتقان ئىشچانچاق، ياكى يىرتىق كۆڭلەك تارىخچىلارنىڭ ھالسىز ھەركىتى

ئۆزۈنۈپ تۇراتتى. بىر كىچىك كىنە خانىلىقتا تۇغۇلۇپ، ئەللەرى خارامتۇل، چاج-ساقاللىرى ئۆمۈپ كەتكەن بىر تارىخچى، ئوك قولى بىلەن دولىدىكى تارا سېپىنى تۇتۇپ، سول قولى بىلەن قۇلىقىنى تۇتۇپ "لاي-لاي" ئېيتىپ چۆگىلەپ كەتكە ئىدى. ئۇنىڭ ئالدىدا بويۇنلىرى بىر-بىرىگە چېتىلغان، ئۆمۈلۈكلىرىغا تور سېلىنغان ئىككى كالا، ئۇچ ئېشەك ئاياغ ئاستىلىرىدىكى بۇغداينى دەسسەپ-يەنچىپ ماڭماقتا. ھايۋانلار پۇشقۇرۇپ باشلىرىنى سلكىيدۇ ۋە پات-پات ھۇرۇنلۇقى تۇتۇپ توختاپ قالىدۇ. كېيىن يەنە تارىخچىنىڭ ھەيدىشى بىلەن ئاستا ماڭىدۇ، تارىخچى بېشىنى كەينىگىرەك ئېگىپ، كۆزلىرىنى يېرىم يۇمۇپ "لاي-لاي"نى داۋام قىلدۇرماقتا:

مال ئورۇق، ئادەم ئورۇق،
نانمۇ يوق، ساندۇق قۇرۇق،
دەسسەڭلار، يەنچىڭلار،
جانىۋارلار، لاي-لاي-لاي...
چۇ!...

— بىچارە، راستتىنلا ماللىرىمۇ، ئۆزىمۇ ئورۇق، — دېدى چەبدەس ئۇستام ئېچ ئاغرىتىپ، — ھوي. بۇ ھېلىقى تۇردى بوۋانىڭ ئوغلى ئەمەسمۇ؟

— شۇنداق، تۆت جان، ھالى يوق، بىرلا ئېشەك ئۆزىنىڭ. قالغان ماللارنى لاپقۇتقا ئالغان. قانداق قىلسۇن؟ نالىغىنى نالىغان. قارىسىلا، لاي-لاي ئەمەس، يىغا ئۇ.

ئۇلار چولاقبەگنىڭ ئورمىسىنى ئورۇۋاتقان ھاشارچى نامراتلار، ئىكەن. چەبدەس ئۇستام بىراقتا ئورما ئورۇۋاتقان يېرىم يالىڭاچ تارىخچىلارنى چالا كۆردى ۋە قولىنى پېشانىسىگە قويۇپ دىققەت

بىلەن قارىۋىدى، تەرگە چۆمگەن، سول تارتىپ ئېلىشىپ ئورما ئورۇۋاتقان تارىخچىلارنى ئوچۇق كۆردى. ئەللىك گەزچە ئۇزۇن لۇقتىكى تارىخچىلار سېپىنىڭ تارقىسىدا ئىككى يەردە ئىككى نادەم قامچىلرىنى پۇلاڭلىتىپ ئۇرۇپ قويياتتى. "قانىخورلار..." دېدى چەبدەس ئۇستام غەزەپلىنىپ ۋە تارىخچىلارنى كۆرمەسكە تىرىشىپ يېشىنى بۇردى.

— ئەجەب چوڭ ئىمارەتلەرغۇ بۇ؟ — دېدى تارىخچى دەريانىڭ ئۇ ياقىدا قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان ئۇچ بىنانى كۆرسىتىپ، — ئاز پۇل كەتمىگەندۇ.

— سۆزىگىز يوللۇق، — دېدى ئۇستام ئازراق ئوڭايسىزلىنىپ، — بىرى مەسجىد، — ئۇ قولى بىلەن ئېگىز ئىككى مۇنارلىرى ئەڭ چوڭ، كەڭ بىنانى كۆرسەتتى، — ئاۋۇ مەدرىس، — مەسجىدنىڭ جەنۇبىراقتىكى يېشىل ساپاللىق دەرۋازىسى كۆرۈنۈپ تۇرغان بىنانى كۆرسەتتى، — ئاۋۇ بولسا ئوردۇ، خان ئوردۇسى، — ئۇ، كۆپلىگەن گۈمبەزلەر ئوتتۇرىسىدا ئوردۇ سارىيىنىڭ چوڭ يېشىل گۈمبىزى كۆرۈنۈپ تۇرغان ئوردۇ بىناسىنى كۆرسەتتى...كېيىن ئۇ جىم بولۇپ قالدى.

— كىشىلەر بۇ يېڭى شەھەر ياخشى جايغا چۈشتى، دېيىشىدۇ. ئىشقىلىپ، ئاخىرى ياخشى بولغاي، — دېدى تارىخچى.

چەبدەس ئۇستام قوشۇمىلىرىنى تۇرۇپ، دەريانىڭ ئۇ قېتىغا قارىغانچە جىم ئولتۇرماقتا ئىدى. قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان ئۇچ بىنانىڭ ئەتراپىدا يەنە باشقا قۇرۇلۇشلارنى سېلىۋاتقان تامچى، ياغاچچىلارنىڭ ھەرىكىتى، كىچىك، كونا بازاردا سېتىقچى-ئېلىمچىلارنىڭ ھەرىكىتى ۋە پىيادە، ئېشەكلىك كىشىلەرنىڭ مېڭىپ يۇرۇشلىرى كۆرۈنۈپ

نۇرانىتى.

"بېخى ئامىنانە، — دەيتتى ئىچىدە چەبدەس ئۇستام، — ئۇ تولۇق پۈتىلىشى لازىم. سۇتۇق بۇغراخان بۇ ئاستانىدا ياخشى دەۋر سۈرگەن. كىم بىلىدۇ، ئىلگىرىكى خانىلاردەك، بۇ خانىۋۇ باراۋارا بېرىپ يامان بولۇپ چىقامدۇ تېخى".

چەبدەس ئۇستام ئورنىدىن تۇردى ۋە دۆگدىن چۈشۈپ تاربغچى بىلەن خوشلاشتى...

* * *

قەشقەردىكى يېڭى ئوردۇ پۈتتى. بىرىنچى قېتىملىق ئىش باشلاش مۇراسىمى بولماقچى ئىدى، ئوردۇ ئاغىسى بارسبەگ بىلەن ئوردۇ قاروۇلباشى قىلىچ ئالدىراشلىق بىلەن تەييارلىقلارنى تەكشۈرمەكتە. بارسبەگ چوڭ سارايى، ئىشخانا، تەخت سارايى، مېھمان سارايلارنىڭ بېزىلىشى قانداقلىقىنى، پەردىلەرنىڭ قانداق ئېسىلغانلىقىنى، گىلەملەر، قاچا گۈللەر... ھويلا-ئارام، ئوردۇ ئالدىنچە ھەممىنى تەكشۈرۈپ چىقتى. قارىغاندا، تەييارلىقلار جايىدا ئىدى. ئىشنى باشلاشقا بولاتتى. قىلىچ قاروۇلچىلارنىڭ ئوروۇنلاشتۇرۇلۇشىنى، چېرىكلەرنىڭ قورال-ياراغلىرىنى تەكشۈردى. بىرنەچچە قاروۇلچى باشلىقلىرى بىلەن ئوردۇنىڭ تاشقىرىسىنى — ئەتراپىنى ئايلىنىپ چىقتى. قاروۇلچىلار جايىدا قويۇلغان، قوراللىرىمۇ تۈزۈك ئىدى. چوڭ قاپقىغا قويۇلغان قاروۇلچىلارنىڭ ئازلىقىنى كۆرۈپ ئۇنى كۆڭىيىتتى. قاروۇلچى چېرىكلەرنىڭ روھىي قىياپىتىنىڭ بوشلۇقى قىلىچقا يارىمىدى. "چېرىك ھەرقاچان ئۆزىنى مەزمۇت باتۇر، ئالىپ تۇتۇشى كېرەك" دەپ كايىدى ئۇ. ئوردۇنىڭ چوڭ-كىچىك سارايلىرىدا، ئىشخانا ئۆيلىرىدە، ھويلىلاردا ئوردۇ خادىملىرى ئالدىراش تەييارلانماقتا ئىدى... ئۇلار

سۈتۈق بۈغراخاننى ۋە باشقا كاتتىياشلارنى كۈتەتتى. خان ھەمراھ-
لىرى بىلەن جۈمە نامىزىنى ئوقۇغىلى مەسجىدكە كەتكەنىدى.

خان بېگى ياسالغان مەسجىدتە بىرىنچى قېتىملىق جۈمە نامىزىنى ئوقۇپ بولۇپ، تاشقىرىقى مەسجىدكە چىقتى. ئۇ چىرايلىق پۈگىلىكەن سەللە، بەقەسەم تونى بىلەن كىشىلەرگە ئالاھىدە كۆرۈنۈپ تۇراتتى. ئارقىسىدا، ئەترايىدا يېقىن ھەمراھلىرى ئۇنى ئوراپ كېلەتتى. ئالدىدا قارۇغچىلار ئادەملەرنى كەينىگە يانداۋرۇپ يول ئاچاتتى. جۈمە مەسجىدىنىڭ خېتىبى ئەبۇ نەسىر سامانى خانىنىڭ يېنىدا، چۈچىسى چۈشۈرۈلگەن سەللە بىلەن مەغرۇر كېلەتتى. "مەن قالدىم خاقان، — دېدى ئەبۇ نەسىر پەلەمپەيگە كەلگەندە، — خوش، ئاللاھۇ تاياردەك ۋە تائالا يار بولغاي."

خان ئۇنىڭ بىلەن خوشلاشتى-دە، پەلەمپەيدىن چۈشۈشى بىلەنلا ئىككى قولىنى مەيدىسىگە قويۇپ باش ئېگىپ تۇرغان چەبدەس ئۇستامنى كۆردى.

— ھە، ئەسسالامۇئەلەيكۇم، چەبدەس ئۇستام، — خان بۇرىلىپ ئۇستامغا قول بەردى ۋە ئىككى قوللاپ كۆرۈشۈپ كەينىگە چېكىنگەن ئۇستامغا قاراپ دېدى، — بۇگۈن ئۆزلىرىنىڭ نەقىش ئۇستاتلىق ھۈنەرلىرىنى تاماشا قىلىمىز-دە! ھە، راست، بۇ مەسجىد نېمە دەپ نام بەرسەك بولار ئۇستام؟

كىشىلەر مەسجىدتە ھېيىت نامىزىنى ئوقۇيدۇ، مەسجىد ئالدى مەيدانىدا ھېيىت قىلىدۇ. "ھېيىت گاھ" دېسەك قانداق بولاركىن ئۇلۇغ خانىمىز.

— بەك ياخشى، ياخشى ئات بولدى. شۇنداق بولسۇن.

— "ھېيىت گاھ"... ياخشى نام بولدى بۇ. قېنى يۈرسىلە، ئەمدى ئوردۇنى كۆرەيلۇك.

خان هەمراهلىرى بىلەن ئوردۇ ئالدىغا كەلگەندە، تېغىدەك تىقىلىق بولۇپ كەتكەن كىشىلەر ئۇنى قارشى ئالدى. خان كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىن قارۇغچىلار ئاچقان يول بىلەن مېڭىپ ئوردۇغا قاراپ ماڭدى. ئوردۇ دەرۋازىسى ئالدىدىكى تاش پەلەمپەيدىن سۇپىغا چىقىپ ئارقىسىغا بۇرىلىپ خەلقتە ھۇرمەت پىلدۇردى. خەلقتە تېخىمۇ زور روھلىنىش پەيدا بولدى ۋە "ئۇلۇغ خاقان ئامان!" دەپ ۋارقىراشتى.

خان يەنە ئارقىسىغا بۇرىلىپ ئىككى يانىدا تۇرغان بارسبەگ بىلەن قىلىچنى كۆردى. ئۇلارنىڭ قوللىرىنى سوزۇپ ئىچكىرىگە تەكلىپ قىلىپ بىلدۇرگەن ھۇرمىتىگە جاۋاب ھۇرمەت قايتۇردى ۋە سرنەچچە قەدەم ماڭغاندىن كېيىن، ئاۋال قاپقىغا، كېيىن بېشىنى ئاستا كۆتۈرۈپ قاپقا يۇقىرىسىغا قاردى. ئۇچتىن بىر قىسمى چوڭ چاسا تاشلار بىلەن تىكلەنگەن ئېگىز تاملار ئارىسىغا ئورنىتىلغان يوغان قىزىل قاپقا ئېچىقلىق تۇراتتى. قاپقا قاناتلىرىنىڭ ئوتتۇرا لېۋىدە سېرىق تۇچتىن ياسالغان چوڭ ھالقىلار پارقىراپ تۇراتتى. ھەر خىل گۈللەر چۈشۈرۈلگەن قاپقا بېشىدا تاشتىن چىرايلىق ياسالغان تۆت تەرىپى ئوچۇق چاسا پەشتاق كۆرۈنۈپ تۇراتتى. ئۇنىڭدا تۆت تەرەپكە قاراپ تۆت نەيزىلىك قارۇغچى ھەيكەلدەك جىم تۇراتتى.

سۇتۇق بۇغراخان بوسۇغىدىن ئاتلاپ ئىچكىرىگە كىرگەندە، ئوڭ ياقتىكى تام تۈۋىدە چار ساقال ئېگىز بىر ئادەم ۋە چاپىنىدا رەڭ داغلىرى بار يەنە بىر قاۋۇل قارا ساقال ئادەم خانغا تازىم قىلدى.

— بۇ كىشى ئۇستا خەنجەر ئۇستام، — دېدى بارسبەگ ئاق ساقال كىشىنى خانغا كۆرسىتىپ، — بىناكارلىق ئۇستىسى، قولى ئالتۇندەك ئادەم. بەك چاپالىق ئىشلىدى. بۇ كىشى بولسا سۇرەتچى ئۇستا دەريا

ئۇستام، ــ دېدى قارا ساقال كىشىنى كۆرسەتتىم، ــ داڭلىق سۆرەنچى، كۆلچى، ئوردۇنى كۆللەشتە ھەممە ھۈنەرنى كۆرسەتتى، ــ ھەر، بىلمەن، ــ دېدى خان ئۇلار بىلەن سالامىتسىز، ــ رەھمەت ئۇستىلىرىم. ئۇستا دەريا، دېدىم، سىز ئارقىدىكى چەيدەس ئۇستامنى كۆرسەتتىڭىز، ــ چەيدەس ئۇستام، رەھمەت سىلەرگە، سىلەر ئۇلۇغسىزنىڭ داڭقى، تاللا سىلەرگە مۇسرەت ئاتا قىلغاي.

كېيىن ئۇستىلار بىلەن بۇغۇرۇش باتۇرتاغا ۋە باشقا ئەربابلار كۆرۈشتى.

بارسىەگ خان ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرىنى چوڭ پەنجىرىلىرىدىن تاشقىرىسىدىكى كەڭ پىشايۋانتىڭ ئېگىز تاش تۇۋرۇكلىرى كۆرۈنۈپ تۇرغان ئۇزۇن، كەڭ ئايۋانغا باشلاپ چىقتى. خانىنىڭ كەينىدە باتۇرتاغا ۋە ئۇچ ئۇستام، ئۇلاردىن كېيىن باشقا ئوردۇ ئەربابلار ماڭدى. خان ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى پەنجىرە ئەتراپلىرىغا سېلىنغان نەقىشلەرنى ۋە پەنجىرىلەر ئارىلىقىغا سېلىنغان ھەر خىل گۈللەر، سۆرەتلىرىنى زوق بىلەن تاماشا قىلىپ مېڭىشتى ۋە ئىچىگە ئېچىلغان سۆرەتلىك ئىشىكتىن بىر چوڭ چاسا سارايغا كىرىشتى.

ــ بۇ سارايغا "ئانار سارىيى" دەپ نام بېرىلدى، ــ دەپ ئىزاھات بەردى بارسبەگ، ــ سارايىنىڭ نەقىش ۋە گۈللىرى ئانار ۋە ئانار گۈلىدىن ئىشلەنگەن.

خان ۋە ھەمراھلىرى سارايىنى كۆزدىن كەچۈردى، سارايىنىڭ پەنجىرە ۋە تەكچە ئۆيۈقلىرى ياقىلىرىغا ئاق گەچكە گۈزەل سەنئەت بىلەن ئانار، ئانار گۈللىرى نەقىشلىرى سېلىنغان، يېشىل ياپراقلار ئارىسىدىن ئېگىلىپ تۇرغان قىپقىزىل ئانار گۈللىرى ۋە ساڭگىلاپ

تۇرغان قىزغۇچ ئاتارلارنىڭ سۈرەتلىرى كىشىنى ئۆزىگە جەلپ قىلاتتى. خان ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى تورۇسقا قارىشتى. ئۇنىڭ ئېگىز تورۇسنىڭ چاسىلىرىدا سىزىلغان ئاتار كۆللۈك، ياكى كۆللۈك ئاتار دەرەخلىرى كىشىنىڭ زوقىنى پوتۇنلەي ئۆزىگە تارتىپ، كۆز ئالالماي ماىدىغان دەرىجىدە جۇلالىنىپ ئۇراتتى.

— بۇياق بولسا، — دېدى چېرىكلەر ئولچىسى ئارسلان تۇكسىن، سولراقتىكى ئوچۇق ئىشىكنىڭ ئىككى تەرىپىدە ئىككى قارۇغچى تۇرغان ئايۋاننى كۆرسىتىپ — بىزگە تەۋە بولۇپ قالىدى، بىر كىچىك سارای بولۇپ ئەتراپىدا ئىشخانىلار بار.

— بەك ئەدگۈ ① ياسالغان، — دېدى خان ۋە ئۇستىلارغا قاراپ كۆلۈپ رازىلىق بىلدۈردى.

ئۇلار ئوڭراقتىكى ئوخشاش ئايۋاندىن ئۆتۈپ ئوخشاش چوڭلۇقتىكى يەنە بىر سارايغا كىردى. بۇ سارايىنىڭ بېزىلىشى باشقىچە ئىدى. ئويۇلغان نەقىشلەر، سىزىلغان سۈرەتلەر گۈزەل يايلاقنى كۆرسىتەتتى، تاغ باغرىدىكى گۈل ئوتلاقتا — بىر يەردە ئۇيۇر-ئۇيۇر يىلقىلار، بىر جايدا پادا-پادا كالىلار، يەنە بىر جايدا ئوتلاپ كېتىپ بارغان ئاق-قارا قويلار، كەچلىكى، قوشقا يانغاندا قوزىلىرى ئىمىۋاتقان ساغلىقلار... گەۋدىلىنىپ تۇراتتى. بۇقىرى تورۇسدىمۇ شۇنداق گۈزەل سۈرەتلەر كۆز چېقىپ تۇراتتى. ئاملارنىڭ بىرىدە ئالدىغا ئېگىشىپ، سالما بىلەن ئايىرنى قوغلاپ كېتىپ بارغان ئاتلىق يىلقىچى يىگىتنىڭ سۈرىتى، بىر تامدا، يايلاۋاتقان قويلىرىغا قاراپ تاش ئۇستىدە نەي چېلىپ ئولتۇرغان قىزىل باش ياغلىقى بار قىزنىڭ سۈرىتى... ئىشىكە ئۇدۇل

---

① ئەدگۈ — ياخشى، ئوبدان.

تامدا ئات ئوستىدە ئوقيانى چەنلەپ بىر توپ كېيىكنى قوغلاپ كېتىپ بارغان ئوۋچىنىڭ سىياقى بىر قارىغاندا خانغا ئوخشاپمۇ كېتەتتى. ئۇ سۈرەتنى كۆرگەندە سۈتۈڭ كۈلۈمسىرەپ ئارسلانغا قاراپ قويدى.

— بۇ سارايغا نېمە دەپ نام بەرمەكچىلار؟ — دېدى سۈتۈڭ بارسخان بەگكە قاراپ.

— يايلاق سارايى.

— يايلاق سارايى... ھەم، ھەم، سۆزلىگىلە تازا يارىشىپتۇ.

— ماۋۇ تەرەپ ئاقساقالنىڭ ئىشخانىسى بولسا كېرەك. شۇنداقمۇ؟ — ئۇ كۈلۈپ باتۇرتاغىغا قارىدى.

— شۇنداق، — دەپ جاۋاب بەردى باتۇرتاغا، — لېكىن شۇنىسى بارکى، سارايغا چۈشلۈق ئادەم يوق-دە.

كۆپچىلىك كۈلۈشتى.

ئۇلار يەنە ئوگراقتا بۇرىلىپ ئوخشاش ئايۋاندىن ئۆتۈپ، چوگراق، يورۇقراق بىر سارايغا كىرىشتى.

— سەيلە سارايى — دېدى بارسبەگ خانغا يېقىنراق كېلىپ، — سارايى سەيلىگاھ پۇرىقىنى بېرىدۇ.

— پۇرىقى تۈگۈل، دەل ئۆزى، — دېدى باتۇرتاغا.

سەيلە سارايى تېخىمۇ گۈزەل، تېخىمۇ ئۈز ياسالغان: پەنجىرە، ئۈيۈقلار گىرۋەكلىرىگە، ئىشىك ياقىلىرى، تورۇسىنىڭ چەتلىرىگە ئويۇلغان ئېسىل سەنئەتتىلىك نەقىشلەرگە ئارىلاپ يېشىل بوياق بېرىلگەن. پەنجىرىلەر ئارىلىرىغا ھەر خىل مەنزىرە رەسىملىرى — مېۋىلىك باغلار، تاغ ئارىلىقىدىكى گۈللەر، شارقىراتقىلار، ئاقباش تاغ چوققىلىرى، ئېتىز-زىرائەتلەر، دەريا ۋادىلىرى... سىزىلغان. تورۇسقا چاسا قىلىپ گۈل-سۈرەت نۇسخىلىرى سىزىلغان. بۇ نۇسخىلارغا بەك

ئۇستىلىق بىلەن رەڭ بېرىلگەن. ئۇسخا گۈللەر ئارىلىقلىرى ۋە گۈل شەكىللىرى شۇنچىلىك ئىنچىكە، توغرا ھېساب بىلەن سىزىلغانكى، كۆرگەنچە كىشى ھەيران قالاتتى. سارايىنىڭ شىمالغا قارىغان تېمىدا، ئېگىز، كەڭ پەنجىرىلەر ئوتتۇرىسىدا قوش قاناتلىق ئىشىكلەر سارايىنى تولۇق يورۇتۇپ تۇراتتى. ئۇلار يان ئىشىك تەرەپكە ماڭغانسىرى، ئاشقىرىدىن ئىككى قىز يۈگۈرۈپ كېلىپ ئىشىكنى ئاشقىرىغا ئاچتى. خان پۇتۇن بىنانى ئايلاندۇرۇپ سەيلىغان ئاش تۇۋرۇكلۇك ئايۋاندىن ئاشقىرىغا چىقىرىپ ياسالغان، سۆزەنلىك چوڭ پەيشايۋانغا چىقتى. پەيشايۋاننىڭ ئوڭ ياقىدا يۆزەنچۈك كارىۋاتتا ئايدىڭ خانىش ياتاتتى. ئۇنىڭ يېنىدا يۇلتۇز ئورۇندۇقتا ئولتۇرۇپ بىرنېمىلەرنى سۆزلەۋاتاتتى. بەش ياشلىق خان ئوغۇل تونغان ئويناۋاتقان يېرىدىن قوپتى ۋە:

ــ ئانا، دادام كەلدى، ــ دېگىنىچە خانغا قاراپ يۈگۈردى. خان تونغانىنىڭ بېشىنى سىلىدى ۋە ئايدىڭ تەرەپكە بۇرالدى. ئايدىڭ كارىۋاتتىن تۇرۇپ خانىنى قارشى ئالدى، ئەربابلار ئايدىڭغا تازىم قىلىپ ھۆرمەت بىلدۈرۈشتى.

ــ دادا، ئەنە بايتاش ئاكام، ــ دېدى تونغان باغدا كېلىۋاتقان ئاكىسىنى كۆرسىتىپ، ــ ئاكا، چاپسان ماڭ، دادام كەلدى.

باغنىڭ تۆرىدىكى "تەركىن سارای" تەرەپتىن ئۇستى يېپىق، تورۇسقا گۈللەر نەقىش قىلىنغان تاش يولدىن خان ئوغۇل بايتاش بىر كۈچۈكنى ئارقىسىغا ئەگەشتۈرۈپ كېلىۋاتاتتى. ئۇ ئارقىسىغا قاراپ:

ــ ئانىكا دادام كەلدى، ــ دەپ ۋارقىراپ قويۇپ بۇ تەرەپكە قاراپ قەدىمىنى تىلدامىلاتتى.

سۈتۈقتىلاق ئانىسى تەركىن بېگىم ئۆز ئاسىغا سېلىنغان ئاشۇ "تەركىن ساراي"نى ياخشى كۆرەتتى. ئۇ ئوغلى، كېلىنى، نەۋرە لىرى بىلەن مۇشۇ يەردە تۇراتتى. ئوردۇ بىناسىنىڭ خۇددى كىچىك بىسىپ قويغان نۇسخىسىغا ئوخشايدىغان بۇ ساراي ئازادە، تىنچ، گۈزەل بىر بىنا ئىدى. تەركىن بېگىم بىنانىڭ كىتەكىدىكى دۇگلىك ھالقا"نىڭ دۆلەت ئىشلىرى توغرىسىدىكى دوكلاتلىرىنى ئاڭلايتتى، كېيىنكى كۈنلەردە ئۇ ئىشقا ئازراق ئارىلىشىپ، جەنراق دەم ئالىدىغان بولۇپ قالدى. شۇ تاپتا، چاچلىرىغا ئاقلار كىرگەن، ئازراق مۈكچىيىپ قالغان ئانا ئىككى قولتۇقىدىن يۆلىگەن گۈلدەستىنى ۋە قۇندۇزلارغا ئېغىرلىقنى سېلىپ ئاستا مېڭىپ كېلەتتى. ئۇلارنىڭ كەينىدە كۆرپە، ياستۇق كۆتۈرگەن ئىككى قىز بىلىلە كەلمەكتە ئىدى.

بايتاش يۈگۈرۈپ تاش پەلەمپەيدىن پېشايۋانغا چىقتى، ئۇنىڭ كەينىدىن يۈگۈرۈپ چىققان جىگەر رەڭ، سالپاڭ قۇلاق چىرايلىق كۈچۈك خانغا قاراپ "ھاۋ، ھاۋ" دەپ ئىككى قېتىم قاۋىدى.

— ھە، بايتاش، كۈچۈگۈڭنىڭ ئاچچىقى يامانغۇ، ئوغلۇم؟ — دېدى خان قۇيرۇقىنى شىپاڭشىتىپ، تۇمشۇقىنى سوزۇپ تۇرغان كۈچۈككە قاراپ كۈلۈپ.

— سىزدىن قەنت سوراۋاتىدۇ، — بايتاش يانچۇقىدىن بىر پارچە قەنتنى ئېلىپ دادىسىغا بەردى، — بۇسىزگە موللاق ئېتىپ بېرىدۇ.

خان قەنتنى ئېغىزىغا تاشلاپ بەرگەنىدى، كۈچۈك سەكرەپلا ئاغزىغا ئالدى ۋە ئالدىغا بىر، كەينىگە بىر ئىككى قېتىم موللاق ئاتتى، كېيىن يەنە خانغا تەلمۈردى، ھەممەيلەن كۈلۈشتى. خان

پەلەمپەيگە كېلىپ قالغان ئانىسىغا قارىدى ۋە ئالدىراپ پەلەمپەيدىن چۈشۈپ ئانىسىنى قولتۇقلاپ ئېچىقتى. ھەممەيلەن ھۈرمەت بىلەن ئانىغا تازىم قىلدى.

— تەركىن بېگىمنىڭ ئۆمرى ئۇزۇن بولغاي، — دېدى باتۇرتاغا كۆپچىلىككە ۋاكالىتەن.

— رەھمەت تاغا! ئۆمۈر قانچە ئۇزۇن بولسىمۇ مىڭ ياشقا كىرمەيدۇ كىشى، — دېدى ئانا ۋە بىرئاز ئويلاپ داۋام قىلدى، — ئادەم ئۆلىدۇ، ئوردۇ، ساراي، باغ-تاغ... ھەممىسى قالىدۇ، ئادەملەر ئۆلىمەيدۇ. كەتكەنلەر قالغانلارغا ئەدگۈ نام قالدۇرۇپ كەتسە، ئاڑۇندا① ئۆلمەيدۇ. بۇنىڭدىن ئەدگۈ ئىش يوق. شۇنداق ئەمەسمۇ، ھۈرمەتلىك بىلگە تېكىن؟ — ئۇ ئارقىدىراق تۇرغان بىلگە تېكىنگە قاراپ كۈلدى.

— بەك توغرا تەركىن بېگىم، — دېدى بىلگە تېكىن ئالدىغىراق مېڭىپ، — ئادەم، بۇگۈن ئۆچۈنلا ئەمەس، ئەتە ئۆچۈنمۇ ياشىشى كېرەك.

— ئەدگۈ، ئەدگۈ، — دېدى ئانا كېيىن سۈتتۇققا قاراپ، — بالام بۇ سۆز يادىڭىزدا بولسۇن. ئەتە ئۆچۈن ياشاڭ، ئوردۇ سىزگە قۇتاتقاي، سىز بودۇنغا قۇتاتقايسىز، — دېدى.

— سۆزلىرىڭىز ھەمىشە يادىمدا بولغۇسى ئانا. بودۇن ئۆچۈن، ئەتە ئۆچۈن... — سۈتتۇق ئاخىرقى سۆزنى گويياكى قەسەمياد قىلغاندەك دولقۇنلۇق ئاۋاز بىلەن ئېيتتى.

— خوپ، ئىشىڭلارنى قىلىڭلار، — دېدى ئانا ئوغلىدىن رازى بولغاندەك كۈلۈمسىرەپ، — مەن ئازراق دەم ئالاي، ئۆز ئىشىڭلارنى

---

① ئاڑۇن — دۇنيا، جاھان.

قىلىڭلار! — ئۇ كارىۋات تەرەپكە بۇرالدى، گۈللەيلى بىلەن قوندۇز قولتۇقلىدى.

خان ۋە ھەمراھلىرى ئانا بىلەن خوشلىشىپ سەيلە سارايغا قايتىپ كەردى ۋە بارىبەگنىڭ باشلىشى بىلەن سول قولىغا بۇرالدى. ئۇلار، كەڭ ئېگىز ئايۋاندىن مېڭىپ تەختەتىلىك تەختى سارايغا كىردى، بۇ ساراي ئېگىز، چاسا كەلگەن بولۇپ، ئالتۇن سىرىق گۈل-نەقشلەر بىلەن بېزەلگەن، تاملارغا ئۆي ھايۋانلىرى ۋە ياۋايى ھايۋانلارنىڭ سۈرەتلىرى سىلىنغان، تورۇسقا كىچىك چاسا ئۇلگىلەر، ئوتتۇرىسىغا دۇگلەك كۆزگۈ ئەينەك① ئورنىتىلغان. يۇقىرىغا قارىغاندا ھەممە كۆزگۈلەردىن قارىغان كىشىنىڭ سۈرىتىنى كۆرگىلى بولاتتى. سۇتۇق بىلەن يېقىن ھەمراھلىرى تورۇسقا قارىشىپ ھەيران بولغىنىچە كۈلۈشتى ۋە بىناكار ئۇستامنى ماختاشتى. ئېگىز-ئېگىز پەنجىرىلەردىن قۇياش نۇرى چۈشۈپ، تەختى سارايىنى يورۇتۇپ تۇراتتى. كۈز-پېتىش ياقتىكى چوڭ قاپقا تەرەپكە قاراپ تۇرغان تامغا ئېگىز ئىشىك ئورنىتىلغان. ئىشىك ئۈدۈلىدا ئىچكىرىرەك كىرگەن، ئارقا ۋە يان تەرەپلىرىگە چوڭ پەنجىرىلەر ئورنىتىلغان، ئۈيۈقتا سۇپا ئۇستىگە سىرىق رەڭلىك نەقشلەر بىلەن بېزەلگەن تەخت قويۇلغان. تەخت ئالدىغا باش-چىشلىرى بىلەن سويۇۋېلىنغان چوڭ ئاق ئېيىق تېرىسى سېلىنغان، يەرگە بىر پۈتۈن ماچىنى نۇسخا چوڭ زىلچا سېلىنغان بولۇپ، تەخت ئالدىدىن تارتىلغان قىزىل پايانداز ئۈدۈل-دېكى ئايۋانغا سوزۇلغان، خان ھەمراھلىرى بىلەن شۇ پايانداز-لىق، ئايۋانغا قاراپ ماڭدى ۋە ئۇزاق ئۆتمەي ئاجايىپ كاتتا، ئېگىز،

---

① كۆزگۈ ئەينەك — كۆرىدىغان ئەينەك.

دۆگملەك بىر سارايغا چىقىشتى.

ــ خان سارايى، ــ دېدى بىناكار ئۇستام خانغا يېقىنراق كېلىپ، ــ بۇ سارايىنى ياساشتا چوڭ يىغىنلار، داغدۇغىلىق زىياپەتلەر كۆزدە تۇتۇلدى.

ــ ئوهوي!... ئۇستام، هەر جەنىنەتمۇ مۇشۇنچىلىك كۆزەل بولار، ــ دېدى باتۇرتاغا يۆلىنىۋالار پارقىراپ تۇرىدىغان كۆك ئاسماندەك تورۇسقا قاراپ.

ــ ئۇستىلىرىمنىڭ ئېسىل قوللىرىغا ئاللا مەدەت بەرگەي، ــ دېدى سۈتۈق ۋە ئۇستىلارنى ماھارەتلىك ھۈنىرى بىلەن تەبرىكلىدى. كېيىن ئۇ تامغا دىققەت قىلغاچ يېقىن باردى. تام ئېگىز، كەڭ كاتەكچىلەرگە بۆلۈنگەن بولۇپ، ئۇنىڭغا ئورنىتىلغان چوڭ كۆزگۈ ئەينەك يۈزىگە ئۇز نەقىشلەر سېلىنغان. ئۆزىگە خاس رەڭلەردە ئايرىم-ئايرىم سېلىنغان ئۇزۇم، ئانار، ئالما، شاپتۇل، گىلاس ۋە باشقا مېۋىلەر نەقىشلىرى ئارىلىرىدىن كىشىلەرنىڭ پارچە-پارچە سۈرەتلىرى كۆرۈنۈپ تۇراتتى.

ــ بەك ئەدگۈ، بەك ئېسىل، ــ دېدى خان خۇشال بولۇپ ۋە ئارقىسىغا بۇرالدى.

ــ مانا ماۋۇ ياقتا، ــ بارسبەگ، چوڭ ئىشىكتىن كىرگەندىكى ئوڭ قاناتنى كۆرسەتتى، ــ بىز كۆرۈپ كەلگەنگە ئوخشاش سارايلار بار. سارايلار ئىچكىرىسىدە ئارسلانبەگنىڭ، ئوردۇ بىتىكچىسىنىڭ، توغرۇلبەگنىڭ، قىلىچبەگنىڭ ئىشخانىلىرى بار.

ــ بارسبەگنىڭمۇ بار، ــ دېدى قىلىچ يوغان ئاۋاز بىلەن.

هەممەيلەن كۈلۈشتى. قاپقا تەرەپكە قارىغان ئىشىك ئېچىلدى.

ـ ئىلىك كەلدى! ـ دېدى ئەركىن ۋە ئارقىدىن ئەگىشىپ كىرىۋاتقان ئىلىكنى كۆرسەتتى.

خان دەرھال ئىشىككە قاراپ، كۈلۈمسىرەپ كىرىۋاتقان ئىلىكنى كۆردى.

ـ ھا، دوستۇم ئىلىك، ـ خان ئىلىكنىڭ ئالدىغا بېرىپ ئۇنى قۇچاقلىدى، ـ مانا قاراڭ، شۇنچىمۇ كىچىكىپ كېتەرسىزمۇ؟ كەتكىنىڭزگە قانچە يىل بولدى؟

ـ ئۈچ يىلدىن ئاشتى، ـ دېدى ئىلىك، ـ ئانام قويۇۋەتمىدى. ئۇندىن كېيىن بالاساغۇندىكى ياخشىراق ئوقۇشتىن كېچىكىپ كەلدىم.

ـ بىلگە تېكىن! ئاڭلىدىڭىزمۇ؟ ئاستانىمىز قەشقەرنىڭ ئوقۇش ئىشى بالاساغۇنىغا يەتمەيدىكەن، قانداق قىلىش كېرەك؟

ـ ئۇ قەدىم ئاستانە ئەمەسمۇ؟ ئارتۇقچىلىقى ئەلۋەتتە كۆپ بولىدۇ. بىزمۇ ئىشلىرىمىزنى ئۇنىڭغا يەتكۈزىمىز، بارا ـ بارا ئاشۇرۇۋېتىمىز تېخى، ـ دېدى بىلگە تېكىن.

ـ ئەلۋەتتە، چوقۇم ئاشۇرۇۋېتىش كېرەك، ئىلىك بالاساغۇن مېۋىلىرىدىن ئېلىپ كەلدى ـ دە. ئەمدى بۇ كىشىنى قويۇۋەتمەسلىك كېرەك، ـ دېدى باتۇرتاغا كۈلۈپ.

ـ ھە، قاراڭ، مەن سىزنى توسۇۋالدىم. مانا يارانلار بىلەن كۆرۈشۈڭ، ـ خان بۇرۇلۇپ ھەمراھلىرىنى قولى بىلەن كۆرسەتتى.

ئىلىك كۆپچىلىك بىلەن سالاملاشتى. ھەممىسى بىر ـ بىرلەپ ئىلىك بىلەن كۆرۈشتى. بەگ بىلگە قوپالغىنا ئامانلىشىپ قويدى.

ـ قاراڭ بۇ سارايلارنى، ـ دېدى خان قول ئىشارىتى بىلەن سارايىنى كۆرسىتىپ، ـ ئوردۇ، چوڭ مەسجىد، راست، يەنە چوڭ ئوقۇل يۇرتى، بۇنى سىز ياقتۇرارسىز، ئەلۋەتتە. بىنالار كاتتا، لېكىن،

ئىشلىمىسىز كېرەك... دوستۇم! ئوردۇمىزنىڭ بىشكېچىلىكى سىزنى كۈتمەكتە، ئوردۇ كۈتمەكتە. ئانىڭنىڭ كۈنمەكتە ــ دېدى يەنە سۆزىنى خۇشال كەيپىياتتا.

ھەممەيلەن خۇشاللىق بىلەن رازىلىق بىلدۈرۈشتى ۋە كۆلۈشۈپ ئىلىكنى مۇبارەكلىدى، بەگ بىلگە بىلەن يەنە ئىككى-ئۈچ كىشى خۇشال بولىدى.

ــ ئەگەر مۇھىمى، يېڭى ئوقۇل سىزنى كۈتمەكتە، ــ دېدى بىلگە تېكىن توپتىن ئىلگىرىرەك چىقىپ.

ــ بىشكېچىلىك ئوقۇتقۇچىلىققا دەخلى قىلمايدۇ، ــ دېدى باتۇرتاغا، ــ ئىلىك ۋاقىت چىقىرىپ بىلىك بېرىپ تۇرۇشقا بولىدۇ-دە.

ــ مەن بۇ ئىشقا لايىق ئەمەسمەن، يەنە داۋاملىق ئوقۇسام دەيمەن... ــ دېدى ئىلىك كەمتەرلىك بىلەن.

خان ئىلىكنىڭ سۆزىنى بۆلدى:

ــ بولدى، دوستۇم. سىزگە سۆزمۇ قىلىشقا رۇخسەت يوق، ــ ئۇ كۈلگىنىچە ئىلىكنىڭ دولىسىغا ئۇرۇپ قويدى، ــ بىز ئوردۇنى كۆرۈپ بولدۇق. سىز ئايرىم كۆرەرسىز. يۈرۈڭ، مەن سىزنى ، ئانام ۋە ئايدىڭ بىلەن كۆرۈشتۈرەي.

خان ھەمراھلىرىغا قاراپ باش ئېگىپ خوشلاشتى ۋە ئىلىكنىڭ قولتۇقىدىن ئېلىپ ئىچكىرىگە ماڭدى. باشقىلار تازىم قىلىپ خان ۋە ئىلىكنى ئۇزىتىپ قېلىشتى.

ئىككىنچى باب

قوچقارنىڭ بايانى

سارايىنىڭ ئوڭ يېقىدىكى ئىشخانىسىدا سۈتۈق بۇغراخان ئىككى قولىنى كەينىگە قىلىپ چۆگىلەپ ماڭغىنىچە خىيال قىلماقتا ئىدى. كۈنچىقىش ياقتىكى چوڭ پەنجىرىلەردىن كىرگەن ئەتىگەنكى قۇياش شولىسى ئۆيىنى نۇرغا تولدۇرغان. خان دىمى سىقىلغاندەك بولدى ئېھتىمالىم، بېرىپ ئوتتۇرا پەنجىرىنى ئاچتى، ئۇرغۇپ كىرگەن يازنىڭ ئەتىگەنلىك يېقىملىق سالقىنى ئۆيىنىڭ ھاۋاسىنى ئۆزگەرتەۋەتتى. خان كۆڭلى ئارام ئالغاندەك يېنىكلىك ھېس قىلىپ، چوڭقۇر نەپەس ئالدى. ئۇ بېرىپ پەنجىرىنىڭ يېلىپۇنۇپ تۇرغان ھال رەڭ نېپىز پەردىسىنى، تارتىپ قويدى ۋە يەنە ئۆيىنى ئايلاندى...

"ئىشىنىڭ بېرىشى ياخشى، ئەمما كۆڭۈلدىكىدەك ئەمەس. ئانىسى 'سەن بودۇنغا قۇتاتقايسەن' دېگەنىدى. ھازىرغىچە قۇتاتقىنى قانچىلىك، كەلگۈسىدە قانچىلىك بولار؟! قۇلدارلىق چەكلەندى. لېكىن تارىخچىلار 'قوشتىن چىقىپ سۆرەمگە چۈشتۈق' دەۋاتىدۇ. بۇرۇنقى قۇلدارلارنىڭ بىر قىسمى چوڭ يەر ئىگىلىرىگە ئايلىنىپ يەنىلا تارىخچىلارنىڭ قېنىنى شوراۋاتىدۇ؛ چوڭ-چوڭ سېپتىقلىق، قول ھۈنىرى كارخانىلىرى پەيدا بولدى. بۇ ياخشى ئىش. سېپتىقچىلار ۋە قول ھۈنەر ئىشخانا ئىگىلىرى يەر تېرىش ئىمكانىيىتىدىن مەھرۇم بولۇپ شەھەرگە كىرىپ قالغان بىر قىسىم نامرات

تارىخچىلارنى ھەم شەھەردىكى تاددىي پۇقرالارنى قىلغا تالمۇچىلىكى يوق ئەرزىمەس ئىش ھەققى بىلەن ئۆزىگە ھەمكەم ياللۇنۇپ، پاكى قورسىقى تويمايدىغان پاكى يىراققىۋ كېتەلمەيدىغان قىلىپ قويۇۋاتىدۇ...

شەھەرلەردە چوڭ سېتىقچىلار كىچىك يابمىچىلارنى، چوڭ ھۈنەر ئىشخانا ئىگىلىرى ئۇششاق قول ھۈنەرۋەنلەرنى چەتكە قېقىپ خانىۋەيران قىلىۋاتىدۇ. بۇنىڭ بىلەن سېتىقچىلار ۋە ئىشخانا ئىگىلىرى ئارىسىدىمۇ يەر ئىگىلىرى، بايلار ئارىسىدىكىدەك بايلىق تالىشىش، مەنسەپ تالىشىش ئۆزئارا قەستلەشش...ساۋۇقبەگلىك خانلىقىنى ئاغدۇرۇش قەستى يوقتىلدى. يەنە ئاللىقانداق يوشۇرۇن قەستلەر يوقمىكىن؟!

ئىسلام دىنىغا قارشىلىق يوقتىلدى. مۇسۇلمان بولغانلارنىڭ سانى يۈز مىڭلىغان كىشىگە يەتتى. لېكىن، ئەلنىڭ بىرمۇنچە جايلىرىدا، يەتتەسۇ، ئىلى، قوچۇ يايلاقلىرى تېخى مۇسۇلمان بولغىنى يوق. يەنە تۇسالغۇلار، تەتۇر شامانلار كېلىپ چىقماسمىكىن؟!

ئوقۇش - بىلگە ئىشلىرىنىڭ ئىلگىرىلىشى بەك ئاستا. بۇددا دىنىنىڭ ئەھمىيىتى قېلىشى، ئىسلام دىنىنىڭ ئۇنىڭ ئورنىغا دەسسىشى بىلەن بىلگە ئاقارتىش ئىشلىرىدا بەلگىلىك تەسىر پەيدا قىلماي قالمىدى. كىشىلەر، ئۆگرەتمەنلەر بەك ئاز، بىر-ئىككى مەدرىس بەك ئازلىق قىلىدۇ...

چېرىك ئىشلىرىچۇ؟ ئەل قارۇغچى ئىشلىرىچۇ؟ تېخى بەك يېتەرسىز. چېرىكلەر سانى ئاز، چېۋەر چېرىكباشلىرى ئاز...ئەل ئىچى ئامانلىقى...يەنە ئەل چېگرىسىنىڭ ئامانلىقى...سامانلار..."

خان خىيال سۈرگەن پېتى كېلىپ ئورۇندۇقتا ئولتۇردى. پەلىمو-

دىن كىرگەن يۈمشاق سالقىن شامال تۈنۈك قارا ساقاللىرىنى تاراپ، قىپقىزىل دۈگىلەك يۈزىنى سىلاپ تۇرەتتى. تۇنۇق ئاسمان ئاشقان كىشىگە ھارغىنلىق سېزدۈرەتتى. تۇ ئەمدى ئويغۇز ياشنىن ئاشقان كىشىگە ئوخشىمايتتى. قوشۇمسى تۇرۇكلۇك، غەمكىن، خىيالچان سىياقتىن، ئۇ ئېغىر يۈك گەۋدىسىنى باسقان پاشنىپ قالغان كىشىگە ئوخشايتتى. ئۇ ئۇلتۇرغان پېتى سول قولىنىڭ ئالقىنىغا سول چېكىسىنى قويۇپ، ئوڭ قولىنىڭ بارماقلىرى بىلەن ئالدىدىكى شىرەنى سالماقلىق چېكىپ خىيال قىلاتتى. "سامانىلار..." دەپ تەكرار ئويلايتتى ئۇ، "سامانىلار" دېگەن بۇ سۆز ئۇنىڭ مېڭىسىدە ئايلىنىۋەردى. بۇ سۆز خانىنىڭ كۆز ئالدىدا گايىدا گۈلدۈرماما بىلەن، گايىدا دەھشەتلىك بوران بىلەن ئېگىز تاغلاردىن ھالقىپ كېلىۋاتقان ھەيۋەتلىك قارا بۇلۇتقا ئوخشاش كۆرۈنەتتى...

سۈتۈق بۇغراخان بېرىپ ئىشكاپتىكى تۆت قاتلاقلىق خەرىتىنى ئالدى ۋە ئۇنى شىرە ئۈستىگە يېيىپ ئاچتى. يەر شەكلى ئالا-يېشىل سىزىلىپ مەملىكەت، شەھەر، رايونلار ۋە دەريالار-نىڭ نامىلىرى ئۇيغۇرچە ھەرپ بىلەن كۆرسىتىلگەن بەلگىلەرگە ئېگىلىپ كۆز يۈگۈرتتى ۋە مەملىكەتنىڭ چېگرىسىنى بىر قاراپ چىقتى: شىمالدا ئالتاي تاغلىرىدىن باشلىنىپ، بالقاش كۆلىدىن ئۆتۈپ، چۈ ۋە تالاس دەريالىرىنى بويلاپ كېلىپ تەڭرىتاغ بىلەن، كېيىن پامىر بىلەن تۇتاشقان كەڭرەك يېشىل چېگرا سىزىقىغا ئالاھىدە كۆز يۈگۈرتتى. چېگرا سىزىقى غەرپ، جەنۇب ۋە شەرقىي-جەنۇبقا سوزۇلدى، كېيىن پامىر، كوئىنلۇن قىرلىرىدىن ئۆتۈپ قوچۇ، ششا خانلىقىنىڭ چېگرىسىنى بويلاپ دۇنخۇاڭغا تۇتاشتى. ئۇندىن كېيىن، سالمىن تاغلىرىنىڭ غەربىي ئېتىكىنى بويلاپ، گوبى

چۆللىرىنى كېسىپ ئۆتۈپ، ئايلىنىپ يەنە ئالتاي تاغلىرى بىلەن تۇتاشتى. خانىنىڭ كۆزى ئايلىنىپ تەكرىتاغنىڭ شىمالىدا، يەتتە سۇنىڭ غەربىدە "سامانىلار دۆلىتى" دەپ ھەم ئۇيغۇر ھەم ئەرەب يېزىقىدا چوڭ يېزىلغان جايغا كېلىپ توختىدى.

بۇ كەڭ گۈزەل ماكانىنى سامانىلار بېسىپ يانتىنا خېلى ۋاقىتلار بولۇپ قالغانىدى. «ماۋۇرائۇننەھىر" دەپ ئاتالغان سىر دەريا ۋە ئامۇ دەريا ئارىلىقى، كەڭ پەرغانە، شاش① تۈزلەڭلىكى ۋە نەمەنگان، سەمەرقەنت، بۇخارا، غەزنە، ئافغانىستان... شەھەرلىرىدىكى يەرلىك خەلقلەر ئېغىر زۇلۇم ئاستىدا ياشايتتى.

سامانىلار ئوتتۇرا ئاسىياغا ئونىنچى ئەسىرنىڭ بېرىنچى يېرىمىدا بېسىپ كەلگەن. ئونىنچى ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىغا كەلگەندە، ئۇلارنىڭ زۇلۇم-زوراۋانلىقى ئىنتايىن كۈچەيىپ كەتكەنىدى. سامانىلارنىڭ كېڭەيمىچى خانى نۇھ 11 ئىبن مەنسۇر دەۋرىگە كەلگەندە تېخىمۇ ھەددىدىن ئاشقان كېڭەيمىچىلىك ھەرىكىتىنى يۈرگۈزدى. ئۇنىڭ ئەس-يادى قاراخانىلار خاندانلىقى دائىرىسىنى بوغۇزلاپ پاتمۇن-پاتمسۇن يۇتۇۋېلىش ئىدى. ئۇلار يەتتەسۇغا بىرنەچچە قېتىم ھۇجۇم قىلىپ مەغلۇپ بولدى. خاقانىيەگە (قەشقەر رايونىغا) بىر-ئىككى رەت تېگىپ باقتى، لېكىن ھەممىدە دەككىسى يېدى. ئەمما، سامانىلار يامان غەرىزىدىن يانمىغانىدى. سۇتۇق بۇغراخاننى ئويلىتىپ تۇرغان نەرسە ئەنە شۇ ئىدى. باشقا قوشنىلار بىلەن بۇ چاققىچە مۇناسىۋەت ياخشى. بولۇپمۇ چىن خاقانى بىلەن دوستانە ئالاقە ئورنىتىلغان. ئېلىم-سېتىم، باردى-كەلدى خېلى

---

① شاش — تاشكەنت.

قويۇق، لېكىن، ساماسلار خانلىقى بولسا چوڭ خەۋپ ئىدى...
خان خەرمىتىدىن ئېشىنى كۆتۈرۈپ ئۈيدە يەنە ئايسلانىدى، مېڭىسىدە بولسا چىگىشلىشىپ كەتكەن بۇ مەسىلىنى يېشەلمەي قىينىلاتتى. "خەتەر، خەتەر... دەپ ئويلايتتى ئۇ خىيالىدىن كېرەك... جان تىكىپ قوغداش كېرەك! ..." ئۇ خىيالىدىن خۇلاسە چىقىرىپ يەڭگىلىكىنى ھېس قىلدى ۋە پىشانىسىدىكى قۇرۇقلار ئۇزلەندى، لەۋلىرى يەنىلا شۇنداق، مەردانىلىق بىلەن "ئەلنى قوغداش كېرەك..." دەپ پىچىرلىدى.

— مانا كىملەر كەلدى، قاراڭ، — دېگەن خانغا ئەڭ يېقىن تۇرۇش ئاۋاز ئۇنىڭ خىيالىنى بۆلدى. بۇرۇلۇپ قارىغاندى، خانىش ئايدىڭ يان ئىشىكتىن ئىككى كىشىنى باشلاپ كىرۈۋېتىپتۇ.

— قوچقار ئەمەسمۇ يۇ؟ — دېدى خان ۋە كۈلۈپ قۇچاقلىرىنى كېرىپ بېرىپ قوچقارنى قۇچاقلىدى، — ئامان كەپسەن، مانا قارا، ھەيۋەتلىك يىگىت بولۇپ كېتىپسەن، خۇددى تولغان قوچقارنىڭ ئۆزى. ھە، بۇ كىشى كىم بولىدۇ؟ — سورىدى قوچقارنىڭ كەينىدە كۈلۈمسىرەپ تۇرغان، ئەللىك ياشلار چامىسىدىكى قامەتلىك قارا ساقال كىشىگە قول بېرىپ.

— بۇ كىشى مېنىڭ ياخشى يولدۇشۇم. بىللە بېرىپ، بىللە كەلدۇق...

— ئۇنتۇپ قالغان بولسىلا كېرەك، — ئايدىڭ سۆز قوشتى، — ئۇ ياقتا مېڭىش ئالدىدا ئۆزلىرى بىلەن كۆرۈشكەن ئەمەسمۇ؟

— ھە، ئەسلىدىم، يادىمغا كەلدى. ئامان بېرىپ كەپسىلەر.

— رەھمەت، ئۇلۇغ بۇغراخانغا ئاللا ئۇزۇن ئۆمۈر بەرگەي.

— ھە، رەھمەت...

ئاغزۇچە باتۇرتاغا، ئارسلان ۋە توغرۇللار كىرىپ كەلدى.

— ھەە، كېلىڭلار، ياخشى كەلدىڭلار. دانا قاراڭلار، كىملەر كەلدى؟ — دېدى خان قوللىرى بىلەن مېھمانلارنى كۆرسىتىپ.

كىرگەنلەر قوچقار ۋە ئەلىبەگ بىلەن سەمىمى كۆرۈشتى. خان ھەممەيلەننى ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلدى.

— قارا، قوچقار، كۆزنى يۇمۇپ ئاچقىچە خېلى ۋاقىت ئۆتۈپ كەتتى، — دېدى خان، — نەچچە يىل بولدى؟

— ئۈچ يىل بولدى. توپتوغرا ئۈچ يىل.

— مەن سېنى كەلمەي قويارمىكىن دەپتىمەن.

— ئۇنداقمۇ بولامدىغان؟ ئۇزاقراق يۇرۇپ كەتتۇق، سودا كارۋىنى بولۇپ باردۇق. دوستۇم ئەلىبەگ، — ئۇ دوستىنى كۆرسەتتى، — سېتىقچى بولدى، مەن يارەمدە بولدۇم. سەپەردىن سەپەر چىقىپ ۋاقىت ئۇزراپ كەتتى، پۇلنىمۇ تازا تاپتۇق.

— بارمىغان شەھەرلەر قالمىدى. ئوش، نەمەنگان، شاش، سەمەرقەنت، بۇخارا. يەنە قايسى ئىدى؟ — سوردى قوچقار ئەلىبەگدىن.

— غەزنە، ھېرات... قايتىشتا بۇ تەرەپ بىلەن، — ئۇ قولى بىلەن شىمالنى كۆرسەتتى، — يەتتەسۇ بىلەن قايتتۇق، ئۇ يايلاقلاردا بالاساغۇن...

— ھە، راست، بالاساغۇن، پىشپەك، توقماق... ھەربىر شەھەردە بىرنەچچە ئاي، بەزىلىرىدە بىرەر يىل تۇردۇق. جىق تۇرغىنىمىز سەمەرقەنت بولدى.

— ھە، ئۇ توغرا بوپتۇ. سەمەرقەنت ھازىر ئۇلارنىڭ ئاستانىسى، — دېدى ئارسلان ۋە قىزىقىپ سوردى، — پۇلدىن باشقا تاپقان

نەرسەگلار ئاز ئەمەسكە ئوخشايدۇ؟

— شۇنداق بولمايچۇ؟ بىر بارساق تاغام نەمەنگانىناك بىر كاتـ
تىبىشى بولۇپ قاپتىكەن. ئۇ بىر چوڭ چارۋىدار ئەمەسمىدى،
پۇل سۆزلىتىدۇ-دە. بىزنىڭ ئالدىمىز يارىشىمۇ نەمە، ئۇ ئۇزاق
ئۆتمەي سەمەرقەنت ھۆكۈمىتىنىڭ بىر پۇل ئۆتىدىغان كاتتىسى بولۇپ
قاپتۇ. خەزىنىچىگە ئوخشامدۇ، نېمە، ئاداش؟ — قوچقار ئەلىبەگدىن
سورىدى.

— ياق، ئۇنچە ئەمەس، تاغاكنى بەك كۆتۈرۈۋەتتىڭ، سالىق —
ئالىم ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ئوخشايدۇ.

— ھەئە، ئىشقىلىپ ئورنى كىچىك ئەمەس، ئۇنىڭ قولى
بىلەن بىر خەتنى پۈتتۈرۈۋالىمىز، شۇنىڭ بىلەن نەگە بارساق
ھەممىسى تەييار.

— قېنى قوچقاربەگ، — دېدى ئايدىڭ كۈلۈپ، — كۆرگەن-بىلگەنـ
لىرىڭنى تولۇقراق سۆزلەپ بەرگىن.

قوچقار بەلبەغلىنىڭ ئۇچىنى چىقىرىپ يۈزىدىكى تەرنى سۈرتتى.
چاي ئەكىرگەن قىزغا كۈلۈپ قاراپ قويدى ۋە چايدىن بىر يۇتۇم
ئىچىۋېلىپ سۆزلەپ كەتتى...

بۇنىڭدىن ئۈچ يىل بۇرۇن قوچقارنىڭ خاھىشى بويىچە ئۇنىڭغا
دۆلەت قاروۇلچى ئىشلىرى ئىدارىسىنىڭ خىزمەتچىسى ئەلىبەگنى
قوشۇپ، ئۇلارنى سېيتقچى كارۋىنى قىلىپ كۈنپېتىش ياقىغا ئەۋەتـ
كەنىدى. ئۇلارغا تاپشۇرۇلغان ۋەزىپە: خەلقنىڭ ئەھۋالىنى
ۋە سامانلار ھۆكۈمرانلىرى بىلەن خەلقنىڭ مۇناسىۋىتىنى بىلىش؛
سامانلارنىڭ قاراخانىلار دۆلىتىگە تاجاۋۇز قىلىشى ئېھتىمالىنى ۋە
ھۇ تەرەپكە قاراتقان چېرىك ئورۇنلاشتۇرۇشىنى بىلىشتىن

ئىبارەت ئىدى. شۇڭا ئۇلارغا ئۇزاق ۋاقىت كېرەك ئىدى.

بۇ ۋاقىتلاردا سامانىلار خاندانلىقىغا ئۆھ !! ئىبن مەنسۇر دېگەن ئادەم خان ئىدى. ئۇ سەمەرقەنتتە ئولتۇراتتى. بۇخارانى ئەبۇ ئەلى سىمجۇق، ھەزنە، ھېراتنى ئۇرۇك ئەسلىدىن بولغان ئالىپ تېگىنلىك ئوغلى تېخى ناھايىتى ياش بولغان سىبۇق تېكىن باشقۇراتتى. قوچقار تاغىسى ئارقىلىق شۇنى بىلدىكى، ئەبۇ ئەلى سىمجۇق بىلەن مەنسۇر ئارىسىدا، سىبۇق تېكىن بىلەن مەنسۇر ئارىسىدا زىددىيەت بار ئىكەن، قوچقار بىلەن ئەلى مۇشۇ مەسىلىنىڭ ماھىيىتىنى بىلىشكە قىزىقتى. قوچقارنىڭ تاغىسىنىڭ ئەبۇ ئەلى سىمجۇق بىلەن مۇناسىۋىتى ياخشى ئىكەن، ئەبۇ ئەلى قوچقارنىڭ تاغىسىنىڭ قاراخانىلار خاندانلىقىغا يېقىن جايدا تۇرغان ئادەم بولغىنى ئۈچۈن، يېقىندا ئۇنىڭدىن سۈتۈق بۇغراخان بىلەن ئالاقە قىلىش ئىمكانىيىتىنى سۈرۈشتە قىلغانىكەن. قوچقارنىڭ تاغىسى ئۇلارغا: "سىلەر بۇخاراغا بېرىڭلا، خەت يېزىش خەتەرلىك. بىر ئىلاجى قىلىپ بۇخارا ئەمىرى ئەبۇ ئەلى بىلەن كۆرۈشۈڭلار. مېنىڭ سالامىمنى ئېيتىڭلار. تونۇشقاندىن كېيىن قەشقەر ياقتىن كەلگەنلىكىڭلارنى ئېيتساڭلار بولىدۇ" دېدى.

قوچقار بىلەن ئەلى يەككە ئاتلىق كىچىك كارۋان بولۇپ ئىككى ئاتقا ئۆزلىرى مىنىپ، بەش ئاتقا مال ئارتىپ سەمەرقەنتتىن بۇخاراغا قاراپ يولغا چىقتى. بىرنەچچە كۈن سەھرا-قىشلاقلاردا، چۆل-جەزىرىلەرنى بېسىپ ئۆتۈپ بۇخاراغا يېتىپ باردى. ئۇلار سەمەرقەنتتىن ئېلىپ كەلگەن مالىلىرىنىڭ كۆپ قىسمىنى توپ ساتتى. بىر قىسىم تاۋار-دۇردۇن، ئەتلەس-شايى، ماتا-چەكمەنلىرىنى ۋە ئالتۇن-كۈمۈش، قاشتېشى، مارجانلىرىنى سېلىپ بىر

دۇكان ئاچتى. ئۇزاق ئۆتمەي بۇخارا بايلىرىنىڭ ئارىسىدا ئۆلاڭدەك
نامى چىقتى. بولۇپمۇ چىن ئاۋارلىرى كىشىلەرنى ئۆزىگە ئارتتى.
دۇكىنىدا خېرىدارلار كۆپەيىپ قالدى. خېرىدارلار ئىچىدە ئادەتتە
كەدەك پۇقراچە كىيىنگەن بىر ئادەم چىقراق كېلىدىغان بولۇپ
قالدى. ئۇنىڭ سۆز-ھەرىكەتلىرىدىن ئادەتتىكى ئادەم ئەمەسلىكى،
كۆزى ئاستىدا قانداقتۇر بىرەر سىر يوشۇرۇنغانلىقى سېزىلىپ تۇراتتى.
ئۇ قوچقارلاردىن بىرەر نەرسىنى بىلىشكە قىزىقاندەك قىلاتتى.
لېكىن ئۇنىڭ بۇ ئۇرۇنۇشلىرى قوچقارنىڭ كۆزىدىن يوشۇرۇنالمىدى.

— ئەلى، دىققەت قىلدىڭمۇ؟ — دېدى قوچقار ھېلىقى خېرىدار
بىر قېتىم كېلىپ كەتكەندىن كېيىن، — بۇنىڭدا بىر گەپ بار.
قوينىغا قول سېلىپ بېقىش كېرەكمۇ قانداق؟

— شۇنداق قىلىلى، كەلگۈسىزگە يېرىم يىلچە بولدى،
بۇنىڭدىن باشقا بىرەر شەپە كۆرۈنمىدى.

بىر كۈنى چۈشتىن كېيىن بايىقى "خېرىدار" كېلىپ دۇكانىنىڭ
ئىشىك ئالدىغا كېلىشىگە قوچقار بىر ئورۇندۇقنى قويۇپ ئولتۇرۇشقا
تەكلىپ قىلدى ۋە چىنىگە كۆك چاي قۇيۇپ ئۇنىڭ ئالدىغا قويدى.

— رەھمەت، — دېدى "خېرىدار" چايدىن بىر يۇتۇم ئوتلاپ، —
ھە، كۆك چاي، لېكىن بىزنىڭ كۆك چايلىرىمىزغا ئوخشىمايدىكەنغۇ؟

— شۇنداق، جاناب، بۇ چاي يىراق چىندىن كەلگەن.

— ئۆزىڭىزلەر قەيەردىن كەلگەن؟

— قەشقەردىن.

— قەشقەردىن؟ قاراخانىلار دۆلىتىدىن دەك، بۇ يېپەك ماللار
قەيەرنىڭ؟

— مانا بۇ ماللار، — قوچقار تاختا تەكچىگە تىزىلغان توپ-توپ

ماۋارلارنى كۆرمەتتى، — ئىچكىرى چىقىشلىق مالىلىرى، مانا بۇلار ئەشقەرلىك. سەمەرقەنت ئەتلەس-شايىلىرىدىمۇ بار، — ئۇ، بوشقان چىنىگە چاي قۇيۇپ داۋام قىلدى، — سەمەرقەنتتە بىزنىڭ مالليرىمىز خېرىدارلارنىڭ قارشى ئىلىشىغا ئۇچرىدى. ئوردۇ ئەرباپلىرىمۇ كۆپ مال ئىلىشتى، سالىق-ئالىم باشلىقى ئىبرەكشىبەگ...

— ئىبرەكشىبەگ؟ — دېدى "خېرىدار" ئۇنىڭ سۆزىنى بۆلۈپ، — سىز ئۇ كىشىنى قانداق تونۇيسىز؟

— ئۇ كىشى مېنىڭ تاغام بولىدۇ.

— ھە، ھە، دېمەك، سىز نەمەنگانلىق ئىكەنسىز-دە، ماۋۇ كىشىچۇ؟

— بۇ كىشى قەشقەرلىق. ئىتى ئەلىبەگ.

— ئىككى سېپىتچى، بىرى نەمەنگانلىق، بىرى قەشقەرلىق؟! — دېدى خېرىدار ئۆز-ئۆزىگە سۆزلىگەندەك، — يەنە چىن مالليرى... ئىبرەكشىبەگنىڭ تۇغقىنى؟!...ھە، ئېيتىڭىز؟

— قوچقار.

— ھە، قوچقار، ماڭا ئەنە شۇ كۆك چايدىن ئىككى قۇتا بېرىڭ.

قوچقار دەرھال ئىككى قۇتا كۆك چايىنى تاختا تاكچىسىدىن ئېلىپ ئۇنىڭغا بەردى. "خېرىدار" يانچۇقىدىن بىر سەققىم ئەرەبچە خەتلىك نامغا ئۇرۇلغان مىس پۇلنى چىقىرىپ قوچقارغا بەردى.

— خوپ، بىر بەلكى يەنە كۆرۈشەرمىز، — دېدى ئۇ خۇش چىراي بىلەن ۋە يۇرۇپ كەتتى...

سۈتۈق بۇغراخان، ئايدىڭ ۋە باشقىلار دىققەت بىلەن قوچقار-نىڭ خۇددى چۆچەك سۆزلىگەندەك ھەرىكەت بىلەن سۆزلەۋاتقان سۆزىنى دىققەت بىلەن ئاڭلاۋاتاتتى.

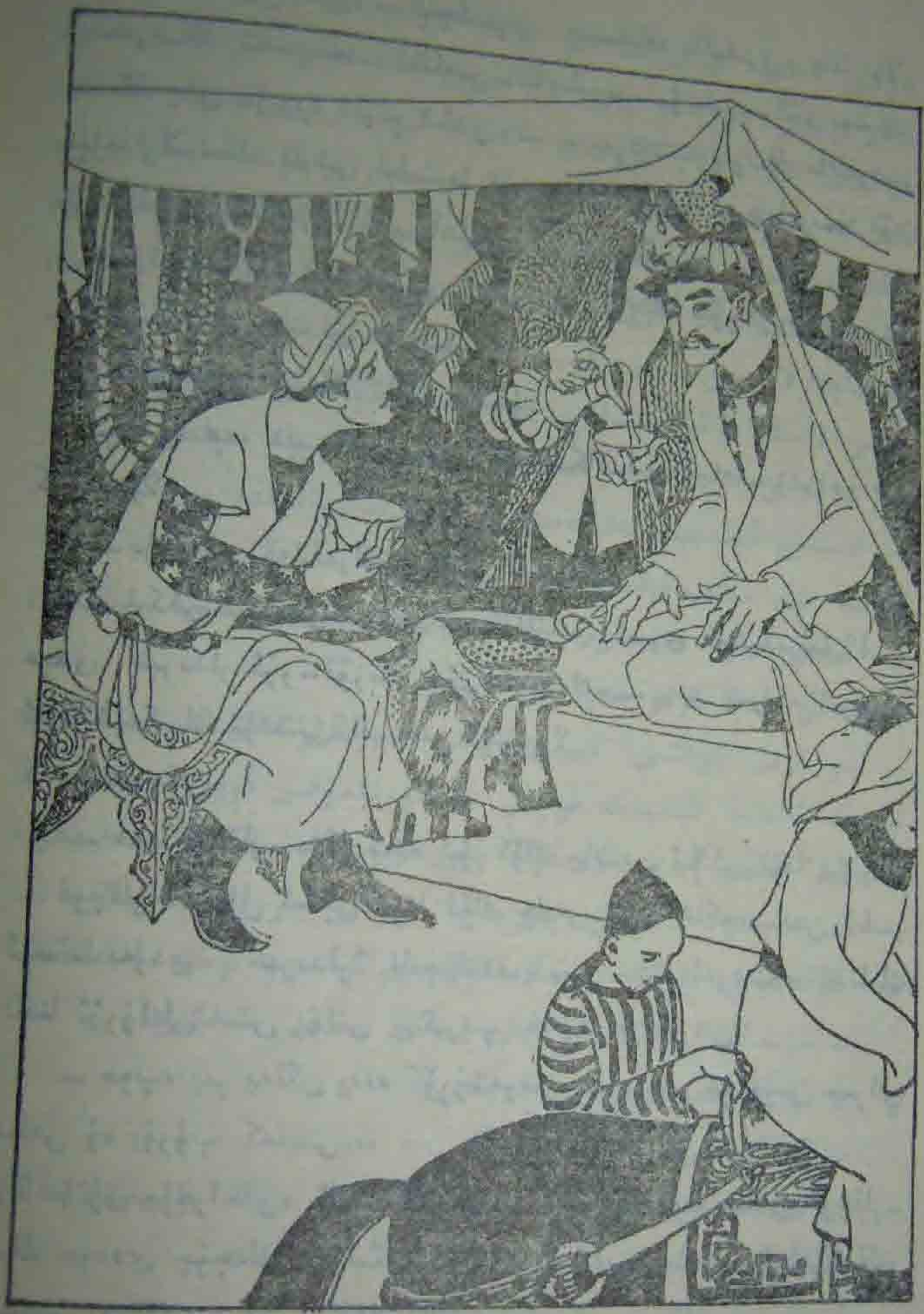

ـ سۆيدىڭ قەلىپ، "خەۋىدار" ئىلگىرى يۇرتىمىزغا سودىگەر-
دە؟ ـ دېدى باتۇرتاغا.
ـ ھە، قويۇپلا قول سېلىپلا بىلدىم.
ـ خوش ئۇنىڭدىن كېيىن؟... ـ سورىدى خان.
ـ ھە، گەپ كەينىدە، ـ دېدى قوچقار چايدىن بىر ئوتلاپ ۋە
ئاندىن سۆزىنى داۋام قىلدۇردى...
بىر كۈنى كەچقۇرۇنلۇقى، بۇخارانىڭ كوچىلىرىدا ئادەم سېلە-
كىپ قالغان. قوچقار بىلەن ئەلى دۇكانىنىڭ ئىشىكىنى ئېتىۋاتاتتى،
ئارقىسىدىن بىر قول قوچقارنىڭ دولىسىغا تەگدى، ئۇ كەينىگە
قارىسا، تونۇش "خەۋىدار" تۇرۇپتۇ.
ـ سىز مېنىڭ ئارقامدىن يۈرۈڭ، ـ دېدى ئۇ جىددىيرەك
قىياپەتتە.
ـ قەيەرگە؟ ـ دەپ سورىدى قوچقار، "خەۋىدار"نىڭ سىرلىق
ئەپتىدىن ئاز ـ تولا ئەنسىرىگەندەك بولۇپ، ـ نەگە؟
ـ ئارقامدىن مېڭىۋېرىڭ، ھېچ گەپ يوق. نەگە بارىدىغانلىقىڭىزنى
كېيىن بىلىسىز.
ـ قورقماڭ، ـ قوچقار ئەلىگە قاراپ كۆز قىسىپ قويۇپ،
"خەۋىدار"نىڭ ئارقىسىدىن ماڭدى...
ئۇلار ئۇزۇن گۈزەردىن ئۆتۈپ، يەنە بىر تۆت كوچا دوقمۇشىدا
ئوڭغا بۇرالدى. ئازراق ماڭغاندىن كېيىن ئېگىز پەشتاقلىق قاپقىسى
بار چوڭ مەسچىتنىڭ ئۆتۈپ كېيىن سولغا بۇرالدى. كوچا
كېڭەيدى، قاتار ـ قاتار خام خىش تاملىق ئۆيلەردىن كېيىن ئېگىز-
رەك، پىششىق خىش تاملىق ئىمارەتلەر كۆرۈنۈشكە باشلىدى. ئاندىن
ئۇلار بىر كىچىك سەينالغا چىقتى. ئۇ يەردە سەيلىنىڭ ئوڭ يېقىدا

يوغان قاپقىلىق، سالاپەتلىك چوڭ ئىمارەت ئالدىغا باردى. قوچقار بۇ سۈرلۈك بىنانى بىلەتتى، بۇ ئەبۇ ئەلى ئەمىرنىڭ ئوردۇسى ئىدى. ئوردۇغا يېقىنلاشقانچە "مېنى ئوردۇغا ئېلىپ كىرەر-مۇ؟" دەپ ئويلىدى قوچقار ۋە يۈرىكى ئۇچ-ئۇچتىن ئوشۇق سوقۇۋاتتى. لېكىن "خەۋەردار" قالقان-نەيزىلىك نەۋكەرلەر قېتىپ تۇرغان دەرۋازىدىن ئۆتۈپ، ئوردۇنىڭ يېنىغا بۇرالدى. "قاپقىدىن ئۆتۈپ كەتتۇق، لېكىن يەنە ئوردۇ ئەتراپى..... ئويلىدى قوچقار، — بىرەر يامان ۋەقە بولارمۇيا؟...." قوچقارنىڭ يۈرىكى بۇدا بەش-ئالتىنى ئوشۇق سوقۇۋاتتى. "يا ئۆلۈم، يا كۆرۈم" دېدى قوچقار، ھەر ھالدا "كۆرۈم" دىن ئۈمىد چوڭ، قورقماسلىق كېرەك دەپ ئۆزىنى بېسىشقا تىرىشتى، لېكىن كۆڭلىدە ئەنسىرەش بېسىلمايتتى. قاراڭغۇ چۈشۈپ كۆز قاراڭغۇلىشىپ قالدى. "خەۋەردار" يەنە ئوڭغا بۇرىلىپ، ئوردۇنىڭ كەينىگە ئۆتتى. ئۇ تار كوچىدا ئازراق ماڭغاندىن كېيىن بىر چوڭ قارا قاپقا ئالدىدا توختىدى ۋە قاپقىنىڭ ھالقىسىنى بوشراق ئۇردى. ئۇستىخانلىق، قارا تەنلىك، بومبا ساقال بىر ئادەم قاپقىنى ئېچىپ "خەۋەردار"غا ھۆرمەت بىلدۈرۈپ يول بەردى. "خەۋەردار" كەينىگە قاراپ، قوچقارنى ئارقىسىدىن مېڭىشقا شەرەت قىلىپ قويۇپ قاپقىدىن كىردى. قوچقارمۇ ئەگەشتى. ئۇلار مېۋىلىك دەرەخلەر ئارىسىدىكى تار يولدىن ئۆتۈپ، بىر چوڭ پېشايۋانغا كۆتۈرۈلدى. "خەۋەردار" قوچقارغا "سىز تۇرۇپ تۇرۇڭ" دەپ قويۇپ، قوش قاناتلىق ئېغىز ئىشىكتىن ئىچكىرىگە كىرىپ كەتتى. قوچقار ئەمدى ئانچە قورقمىدى، ئۇ ئەتراپقا قارىدى. باغقا قاراپ تۇرغان كەڭ پېشايۋانغا قارىغاندا، بۇياق ئوردۇنىڭ ئارقىسىدىكى باغ ھويلىغا ئوخشايتتى. باغنىڭ ئوڭ ياقىدا بىر كۆل، كۆلنىڭ ئۇ

تەرىپىدە سىر راۋاق غۇۋا كۆرۈنۈپ تۇراتتى. تۆۋىنىك ئىچىدە ماڭغان ئاياغ ئاۋازى ئاڭلىنىدى. قوچقارنىڭ يۈرىكى دۈپۈلدەپ كەتتى. "ئەمە بولسا، كۆرگۈلۈكنى كۆردۈڭ قوچقار، ــ دېدى ئۆ ئىچىدە، ــ ئەمدى تەۋەككۈل، تۆۋەگنى چىڭ تۇت."

ئىشىك ئېچىلىپ "خېرىدار" قايتىپ چىقتى ۋە قوچقارنى تىچكە رىگە كىرىشكە تەكلىپ قىلدى. "خېرىدار" قوچقارنى ئەگەشتۈرۈپ، كەڭ ئېگىز ئايۋاندىن ئۆتۈپ سول ياقتىكى ئۆيگە كىرگەندى، ئورنىدىن قوپۇپ ئۆزى ياققا كېلىۋاتقان قارا كەكە ساقاللىق، بويى ئېگىزرەك، بېشىغا سەرپۇچ كەمچەت تۇماق كىيگەن بىر ئادەمنى كۆردى. ئۇ كىشى كۈلۈمسىرەپ قوچقارنى قارشى ئالدى.

ــ كېلىڭ مېھمان، ــ دېدى ئۆزى ئىگىسى خۇش چىراي ۋە قوچقارغا قول بېرىپ كۆرۈشتى، ــ يىراقتىن كەلگەن مېھمانغا ئوخشايسىز.

ــ ئەمر ئەپۇ ئەلى، ــ دېدى "خېرىدار" ئەمرنى كۆرسىتىپ، ــ جانابىي ئەمر سىزنى قوبۇل قىلىشنى خالىدىلەر.

ــ رەھمەت، ئەمر جانابلىرىنىڭ تەنلىرى سالامەت بولغاي.

ــ ھە، رەھمەت سىزگە. قېنى ئولتۇرايلى.

ئەمر چوڭ ياستۇق قويۇلغان قېلىن كۆرپىگە ئولىتۇردى. كۆرپە ئالدىدىكى پەس چاسا شىرەنىڭ بۇ ياقىدا ئەمىرگە ئۇدۇل قوچقار ئولتۇردى. شىرەنىڭ ئوڭ ياقىدا "خېرىدار" ئولتۇردى. قوچقارنىڭ كۆز ئالدىدىن بۇنىدىن ئۇچ ئايچە ئىلگىرى جۇمە مەسجىدىنىڭ ھويلىسىدا كۆرگەن ئۇزۇن ئالا-يېشىل تون كىيگەن سەللىلىك ھاكاۋۇر ئەمر ئۆتتۈپ كەتتى. ھازىر ئالدىدا ئولتۇرغان كىشى ئۇ چاغدىكىدەك ھەيۋەتلىك كۆرۈنمەيتتى، ئۇنىڭ كۆڭلى جايىغا چۈشتى.

ــ تاغام ئېرىكەشبەگ ئەمىر جانابلىرىغا سالام ئېيتتى، ــ

دېدى ئۇ.

ــ ھە، رەھمەت، سىز ئېركەشبەگنىڭ جىيەنى بولدىكەنسىز. دە؟ ئۇ كىشى بۇخارانىڭ كېلىپ خېلى زامان ئۇرغان. ئىككىسىز كونا دوستلاردىن بىز. قانداق تەنلىرى ساقمىكىن؟

ــ خۇداغا شۈكۈر، ياخشى ئۇرۇپتۇ.

ــ تاغىڭىز نەمەنگانلىق ئەمەسمىدى؟

ــ شۇنداق.

ــ سىز قەشقەرگە قانداق بېرىپ قالغانسىز؟

ــ سوئاللىڭ چوڭى ئەمدى كېلىپتۇ، ــ دېدى ئارسلان، ــ ئېسىمە دەپ جاۋاب بەردىڭىز؟

ــ گەپنىڭ توغرىسىنى ئېيتتىم. ئايلاندۇرۇپ گەپ قىلمەن دەپ پەلىسەتىشكە ئۇچرىغاندىن كۆرە، ھەق گەپنى قىلىپ ئۆلسەممۇ مەيلى، دېدىم.

ــ خوپ، ئۇنىڭدىن كېيىن...؟ ــ سورىدى سۈتۈق بۇغراخان.

قوچقار ئەبۇ ئەلى سەمجۇق ئەمىرگە قانداقچە قەشقەرگە بېرىپ قالغانلىقىنى، سۈتۈق بۇغراخاننىڭ يېنىدا تۇرغانلىقىنى، خان تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىنكى دۆلەت ئىشلىرىنى، ئىسلام دىنىغا ئۆتۈش ۋە ئۇنى كېڭەيتىش پائالىيەتلىرىنى سۆزلەپ بەرگەنلىكىنى، ئەمىرنىڭ قەزىقىپ ئاڭلىغانلىقىنى، بىرمۇنچە سوئاللارنى بەرگەنلىكىنى، قوچقار تارتىنماي جاۋاب بەرگەنلىكىنى سۆزلەپ بەردى.

ــ سىلەرنى بۇلاڭچىلىق قىلىشقا ئۇ ياقتا كىم ئەۋەتكەن؟ ــ دەپ سورىغاندى ئەمىر، ــ قەشقەرگە يېقىن چېگرادىكى بىر چېرىك-باشى، ئاتى ئېسىمدە يوق، دەپ جاۋاب بەردىم، ــ دېدى قوچقار ۋە ھېكايىسىنى داۋام قىلدى:

— سۆتۆق بۇغراخان مەرت كىشى ئىكەن. سىز بۇلاڭچى بولسىڭىزمۇ ھەم سىزنى ئۆلتۈرمەيتۇ، پەقەت ئىشىنىپ تۇرۇپبېرىدا تۇتۇپبېرىڭ، — دېدى ئەمىر، "شۇنداق، پەقەت كېلىپ بېقىن دوستلىرى قاتارىدا كۆردى" دېدىم مەن.

— سىز، بۇغراخانلىك تەختىنى زورلۇق بىلەن تارتىۋالغانلىقىنى ئېيتتىڭىز. ئەمدى شۇ جەريانىنى سۆزلەپ بېرىسىڭىز قانداق؟

قوچقار سۆزلەپ بەردى. سۆزلىگەندىمۇ تازا ھاياجانلىق، قىزىقارلىق قىلىپ سۆزلەپ بەردى. چۈنكى ئۇ، سۆتۇقنىڭ دۆلەت ھوقۇقىنى قولغا ئېلىش ئۈچۈن تەييارلىق ھەرىكىتىدىن تارتىپ، تەختنى ئىگەللىگىنچە بولغان جەريانىغا ئۆزى قاتناشقانىدى. بۇ ئۇنىڭ ئۆمرىدە ئۇنتۇلغۇسىز ئەڭ چوڭ ئالامەت ۋەقە بولۇپ، ئۇ بۇنى بىرمۇنچە دوستلىرىغا سۆزلەپ بەرگەن ھەم بۇ ھەقتە سۆزلەپ بېرىشنى ياخشى كۆرەتتى.

قوچقار سۆتۇقنىڭ ئوردۇغا كېچىسى قانداق بېسىپ كىرگەنلىكىنى، كېيىن تاغىسى ئوغۇلچاق بىلەن ئېلىشىپ ئۇنى ئۆلتۈرگەنلىكىنى سۆزلىگەندە، ئەبۇ ئەلى بەك قىزىقىش بىلەن ئاڭلىدى. تۇرۇلگەن قوشۇمىلىرى كۆتۇرۇلۇپ بېيىلدى.

— ئۆلتۈرمىسە بولمايدىغان يەرگە كېلىپ قالغانىدى. ئەسلىدە سۆتۇق بۇغراخان ئوغۇلچاقنى ئۆلتۈرمەي، بىرەر جايدا ساقلاپ قويماقچى ئىدى. لېكىن، ئامال قانچە؟ تاغىسى ئۆز ئۆلۈمىنى ئۆزى تاپتى...

— ھە، ھە... توغرا، جانغا كەلگەن قىلىچنى قايتۇرمىسا بولمايدۇ، ئەلۋەتتە.

قوچقار "سۆتۇق بۇغراخان بۇ دىيارغىكى تۇرك ئۇلۇسلىرىنىڭ

هالغا بەك كۆڭۈل بۆلمدۇ" دېگەنده، ئەبۇ ئەلى ياستۇقىغا يۆلنىپ يانپاشلاپ ياتقان هالىتىنى بۇزمدى. ئۇز ئولتۇرۇپ پىيالىدىن بىر يۇتۇم چاي ئىچتى. ئۇ پىيالىنىڭ چېتىگە چېكىپ ئولتۇرۇپ ھىيالغا چۆمدى ۋە ئورنىدىن تۇرۇپ ئۆيىنى ئۇچ-تۆت قېتىم ئايلىنىپ كېلىپ ئورنىدا ئولتۇردى. ئەمدى ئۇ ھېلىقى "ھېكايە" ئاڭلاپ ئولتۇرغان ئەمەرگە ئوخشمايتتى.

— سىز قايتىپ، سۇتۇق بۇغراخانغا شۇنى ئېيتقىكى، سىزنىڭ ئىيەتلىرىڭىز بىر يەردىن چىقتى. بىز سۇتۇق بۇغراخانغا يارەملىشىپ، ئۆز تۇغقانلىرىڭىزنى قۇتقۇزۇشقا تەييار بىز. يەنە ئالىپ تېكىنىڭ ئوغلى سېۋۈق تېكىن غەزنە شەھىرىدە، ئەمىرنىڭ قولىدا قوشۇنى بار. ئۇ بىز بىلەن بىللە بولىدۇ... — ئەمىر ئازراق ئويلاپ قالدى ۋە سۆزىنى داۋام قىلدى، — مەنسۇرخان قاراخانىلارغا كۆز تىكمەكتە. ئۇنىڭدىن بۇغراخان ھوشيار بولسۇن.

— چۈشەندىم، ئەمىر جانابلىرى.

— سىز بېقىن ئاردىدا قايتامسىز؟

— ھە، ئەمىر جانابلىرى بىلەنمۇ كۆرۈشتۇم، ئەمدى ئاز-پار مال قالدى، سېپتىپ سۇ قىلۇەتسەم ئۇزاققا قالماي قايتىمەن.

— سەھەرقەنتكە يەنە بارارسىز؟

— بارىمەن. ئۇ يەردە ئاز-تولا ئالغۇ-بەرگۈ قىلىدىغان ئىشىم بار.

— تاغىڭىزغا سالام ئېيتىڭ، ئىلاجى قىلىپ بۇخاراغا بىر كېلىپ قايتىسۇن.

— سالامىلىرىنى چوقۇم يەتكۈزىمەن.

— بۇ كىشى بىلەن تونۇشتىڭىز. دوست بولۇپ قېلىڭلار، — دېدى

ئەمر "خەۋىدار"نى ئىشارەت قىلىپ، — يەلكى كەلگۈسىدە يەنە كۆرۈشۈپ قالارسىزلەر. ئىسمى غۇلامخان، ئوردۇ باش بېتىكچىسى.

قوچقار غۇلامخان بىلەن بىر-بىرىگە قارىشىپ سەممىي كۈلۈشۈپ قويدى.

— سۈتۈق بۇغراخان قوبۇل كۆرسە، ئىككىمىزنىڭ ۋەكىللىرى كېلەر يېلى بىرەر جايدا ئۇچراشساق، — ئەبۇ ئەلى ئويلاپ تۇرۇپ قالدى ۋە داۋام قىلدى، — ئورنى سىزنىڭ يۇرتىڭىز نەمەنگاندا بولامدۇ، ياكى بۇغراخان لايىق تاپقان باشقا جايدا بولسمۇ مەيلى. سىز كېلەر يىلى باھاردا — شاپتۇل چېچەك ئاتقان مەزگىلدە نەمەنگانغا بىر كەلسىڭىز...ياكى بۇغراخان ۋەكىللىرىنى باشلاپ كېلەرسىز. ياكى، بىزنىڭ ۋەكىللىرىمىزنى باشلاپ كېتەرسىز، بۇ ھەقتە بۇغراخان ئۆزى قارار قىلسۇن...

قوچقار بۇغراخانغا ئېيتىدىغان ھاياناتسىنى ئاياغلاشتۇرۇپ چاي ئىچتى ۋە پىشانە تەرىنى ئېرتتى.

— ئوھوي...! — دېدى ئايدىڭ خانىش، — ئەمر بېشىڭىزنى ئالمىغىيدى، دەپ ئەنسىرەپ جېنىم ئاز قالدى.

— ھېچ ۋاقىتتا مەن شۇ كۈنكىدەك ئەنسىرىمىگەنىدىم، — دېدى ئەلسىرەگ، — قاراڭغۇ چۈشۈپ كەتتى، ئاغىنەم يوق، ئاپلا، ئاغىنەمدىن ئايرىلىپ قالمىغىيدىم، دەپ دۇكان ئالدىدا بىر كۆزۈمنى تۆت قىلىپ ئولتۇرسام، بىر چاغدا پالاقلاپ چىقىپ كەلمەسمۇ، يەنە تېخى خۇشلۇقىنى دېمەمدىغان، كېلىپلا مېنى قۇچاقلاپ كەتكىنى.

كېيىن قوچقار سۈتۈق بۇغراخاننىڭ ۋە باشقىلارنىڭ سوئاللىرىغا جاۋاب بېرىپ ئۇ ياقتىكى خەلقنىڭ تۇرمۇش قىيىنچىلىقىنى، بايلارنىڭ قورساقلىرى تېخىمۇ يوغىناپ كېتىپ بارغانلىقىنى سۆزلەپ بەردى.

— سەمەرقەنت كاتتا شەھەر ئىكەن دەپ قوشۇپ قويدى قوچقار. —
ئېگىز پەشتاقلىق مەسجىد، مەدرىسلەر ۋە ھەيۋەتلىك تورۇلار
تولۇپ كېتىپتۇ. قايتىشتا شاش بىلەن قايتتۇق. شاشىۋ گۈزەل شەھەر
ئىكەن. لېكىن، سەمەرقەنتكە يەتمەيدىكەن.

— سىلەر كۆپ ئەرزىيەت تارتتىڭلار، — دېدى خان، — رەھمەت.
بىرەرمەزگىل دەم ئېلىڭلار. يەنە داۋان ئېشىشقا تەييارلىنىش
كېرەك.

— قوچقار ياخشى يېگىت، — دېدى تاغا قوچقارلار چىقىپ
كەتكەندىن كېيىن، — قولىدىن ئىش كېلىدۇ.

— خىزمىتى تايىنلانغانمىدى؟ — سورىدى خان ئارسلاندىن.

— ياق، ئوردۇ خادىمى بولۇپ ئىشلەپ تۇرغانىدى. ئەلىبەگ
دۆلەت قاروۇغچى ئىشلارنىڭ خىزمەتچىسى.

— ئىلىبەگكە مەسئۇل خىزمەتنى بېرىش كېرەك. قوچقارنى... —
خان ئويلاپ تۇرغاندا ئايدىڭ خانىش سۆز قوشتى:

— تاشقى ئىشلاردا ئىشلىسە قانداق؟

— بولىدىغان گەپ، تازا لايىق، — دېدى باتۇرتاغا.

ھەممەيلەن تەڭلا خىيالغا چۆشۈپ قالدى. ئەبۇ ئەلى سەجۇقنىڭ
سۆزلىرى ھەم خۇشاللىق ھەم قايغۇنى يەتكۈزگەنىدى. ھەمكارلىق
ياخشى ئىش، بۇ ئويلىمىغان يەردىن چىقتى، بەك ياخشى بولدى.
لېكىن خەۋپىمۇ بار، ئۇ بولسىمۇ سامانىلار ھۇجۇمى!... ئۇلارنىڭ
ھۇجۇمى قاچان، قانچىلىك كۈچ بىلەن؟! دەرھال كەلسە تاقابىل
تۇرۇش مۇمكىنمۇ؟... ئەلنىڭ ئىچىدە بىرلىك مۇستەھكەممۇ؟ چېرىك
كۈچ يېتىشەرمۇ؟...

— بىرلىك بوش، كۈچ تېخى ئاجىز، — دېدى باتۇرتاغا باشقىلار-

تىك خىيالىنى بۇزۇپ، ــ ئەبۇ ئەلىنىڭ "هوشيار بولسۇن" دېگەن سۆزىنىڭ مەنىسى چوڭقۇر.

ــ توغرا، هوشيار بولۇش كېرەك، ــ دېدى تارسلان، ــ سالاللار دەرھال چوڭ كۈچ بىلەن هۇجۇم قىلالمايدۇ. ئاۋال بىرەر تۈمەنلىك لەشكىرنى كۈچ بىلەن چىقىلىپ، بىزنى سىناپ بېقىشى مۇمكىن.

ــ قانداقلا بولسۇن بىزمۇ چېرىك كۈچلىرىمىزنى كۈچەيتىشىمىز بولىدۇ، ــ دېدى توغرۇل سۇباشى، ــ ئەگەر دۇشمەنىڭ ئىككى قول هۇجۇم قىلسا، بىزمۇ ئىككى قول تەييارلىق قىلىشىمىز كېرەك.

ــ ئىلىك خانلار بىلەن بىرلىكنى كۈچەيتىمىگىمىز كېرەك، ــ ساقاللىرىنى سىلاپ دېدى تاغا.

ــ ئىلاجى بار چاپسانراق قۇرۇلتايىنى ئېچىشىمىز كېرەك. تاشقى ئەللەر بىلەن ئالاقىنى كۈچەيتمەي بولمايدۇ، ــ دېدى ئايدىڭ، ــ بولۇپمۇ چىن خاقانى بىلەن، ــ قوشۇپ قويدى ئۇ.

خان ئورنىدىن تۇرۇپ خىيالچان هالدا ئۆيىنى بىر ئايلاندى. كېيىن پەنجىرە ئالدىغا بېرىپ تالاغا قاراپ تۇردى. باشقىلار خانىڭ نېمە ئويلاۋاتقىنىنى بىلگۈسى كېلىپ، ئۇنىڭغا قاراپ قويۇشاتتى. خان ئۆرۈلۈپ كېلىپ ئورنىغا ئولتۇردى ۋە پەرمان ئاھاڭىدا دېدى:

ــ ئىچكى ـ تاشقى ئەھۋال مۇرەككەپ. هوشيار بولۇش، ياخشى تەييارلىق قىلىش كېرەك. بىرلىكنى ئۇلغايتىش ئۈچۈن كېلەر يىل يازدا ئىلىك خانلار، خانلار ۋە يۇقىرى باشلىقلار قۇرۇلتىيىنى ئېچىش، قىشتا ئايرىم ۋەكىل ئەۋەتىپ ئۇلار بىلەن مەسلىھەتلىشىش، ئىدىقۇت ـ قوچۇ خانلىقىغا يەنە ماچىن خانلىقىغا ئەلچى ئەۋەتىشىمىز كېرەك. بۇ تەرەپلەرگە تارسلانبەگ بارسۇن. قۇرۇلتايغا دۆلەت

ياساق پۇتۇكسى تەييارلاش كېرەك؛ خەزىنىنى ئۇلىغايتىش ئۈچۈن ياپونلارغا سېلىنغىنى كۆپەيتىش ۋە پۇل-مېلى جەھەتلەردىن دۆلىتىمىز پۈتۈل ئەرز ئېلىش كېرەك. چېرىك ئېلىش، قوشۇنىنى ئۇلىغايتىش چارىلىرىنى يۈزگۈزسەك بولىدۇ. قۇتلۇق تۇمەنباشى ئۈچ تۇمەن چېرىك بىلەن ئارقىدا تەييار تۇرۇشى لازىم. دوستلار بىلەن مۇنتىزاق بولۇش، ياغىنا تاقابىل تۇرۇش، چېگرا ئەللەر ئۆزئارا دوستلۇقنى ئۇلىغايتىش زۆرۈر. يېقىن ئاردا چەت ئەلچىلىرىنى قوبۇل قىلىپ، ئۆز مەيدانىمىزنى بايان قىلىپ ئۈتۈسەك بولغۇدەك. بۇخارا ئەمىرى ئەبۇ ئەلى بىلەن چىك دوست بولۇش، كۆلۈگە ئەتىيازدا نەمەنگانغا بېر ۋەكىل ئەۋەتىپ، ئىلاجى بار بىرەر ئوبدان كېلىشىم ھاسىل قىلىش كېرەك...

باشقىلار خانىنىڭ مۇلاھىزىلىرىگە قوشۇلدى ۋە نېرى-بېرى تەكلىپ، قوشۇمچىلاردىن كېيىن بۇغراخاننىڭ سۆزلىرى دۆلەتنىڭ قارارى بولۇپ دەپ كېلىشتى ھەم يېقىن ئاردا ئوردۇ كېڭەشمىسىنى ئېچىپ يەنە بىر قېتىم كەڭرەك دائىرىدە مەسلىھەتلەشمەك بولدى.

ئۇچىنچى باب

ياغى قاپقانغا چۈشتى

قىشنىڭ قاراڭغۇ بىر كېچىسى، بېشىغا قارا خالتا كىيگەن بىر ئادەم باتۇرتاغنىڭ ئارقا هويلا تېمىدىن ئارتىلىپ چۈشۈپ، ئاستا ئېچكىرىگە ماڭدى، تامدا يەنە بىرنەچچە قارا كۆلەڭگە كۆرۈندى... ئۇ باتۇرتاغا پەنجىرىسى ئاستىدا ئەترايىنى بايقاپ بىرپەس ئولتۇردى، هويلىدىكى قارۇغچىنىڭ ئايىغ ئاۋازىنى ئاڭلاپ، كەينىگە يوشۇرۇندى...كېيىن يەنە پەيدا بولدى. ئۇ ئاستا پەنجىرىنى ئاچتى ۋە پەنجىرە ئۈستىگە چىقتى. ئەترايغا بىر قارىۋەتكەندىن كېيىن ئۇ، قىلىچىنى چىقىرىپ ئۆي ئېچىگە چۈشتى...

شۇ چاغدا تاراقشىغان ئاۋازنى ئاڭلاپ، تاشقىرىقى هويلىدىن كىرگەن قارۇغباشى پەنجىرە سىرتىدا ئەپچىل مۇكۇنۈپ يات كۆلەڭگىنىڭ قايتىپ چىقىشىنى پايلىدى. ئۇزاق كۈتمەيلا يات ئادەم قايتىپ چىقتى. ئۇ تېخى يەرگە دەسسەپ-دەسسىمەيلا قارۇغباشى ئۇنىڭ گەجگىسىدىن ئېلىپ يەرگە باستى-دە، بېشىدىكى قارا خالتىسىنى چەبدەسلىك بىلەن ئېلىپ تاشلىدى ۋە ياغنىڭ قورسىقىغا دەسسەپ، ئوڭدا ياتقان ياغنىڭ مەيدىسىگە قىلىچىنى سانجىپ تۇرۇپ ۋارقىرىدى:

— سەن كىم؟ سۆزلە، بولمىسا هازىرلا ئۆلىسەن!

— مەن ئېيتاي، — دېدى قورقۇپ كەتكەن ياغى تىلى كالۋالى-

شەپ، — مەن ئېيتاي. ...مېنىڭ ئېتىم پالۋان...» — ئۇ ۋۇن بۇرۇنلۇق، گەۋدىسى يوغان پالۋان ئوغلىدا ياتقان بويىچە لاغىلداپ تىترەپ ئۇنى، — سېنى كىم ئەۋەتتى، خۇپيانە كېلىپ نېمە قىلماقچىدىڭ؟

— مېنى ئورۇنباسار قارۇغچى باشى كەنجىيەگ ئەۋەتكەن، باتۇر قاپقىدىن كىرىپ، ئاستا پېشايۋانغا چىقتى. بىر ئۆينىڭ پەنجىرە-سىدىن قارىسا غۇۋا چىراق نۇرى ئاستىدا ئىككى كىشى پاشلىرىنى يېقىن ئەكىلىپ بىرنېمىلەرنى سۆزلىشۋېتىپتۇ. ئۇلار پەنجىرىگە ئاستا چېكىلگەن ئاۋازدىن چۆچۈپ پەنجىرە تەرەپكە قارىدى. ئۇي ئىگىسى بولغان ئاستانە قارۇغچىباشى دالانغا چىقىپ قارائۇغدا تاشقىرىدىن كىرگەن ئادەم بىلەن پىچىرلىشىپ سۆزلەشتى. ئۇ، "باشلاپ كىر" دېگەن شەرتىنى قىلىپ ئۆيگە كىردى. ئاندىن ئۆيدە قۇلى قىمنى دېگگايتىپ ئىشككە قاراپ ئولتۇرغان يەنە بىر ئادەمنى باشلاپ، ئالدىراش ئىچكىرىكى ئۆيگە كىرىپ ئىشكىنى ياپتى.

بىرسى دالاندىن ئىشكىنى ئېچىپ پالۋاننى ئۆيگە كىرگۈزۈۋەتتى. قارىسا ئۆيدە ئادەم يوق، چىراق پىلدىرلاپ يېنىپ تۇرۇپتۇ. بىردىنلا پالۋانىڭ تېنى ئەيمىندى، غەلىتە ئىش، ئۇ يەردە ئادەم يوقتۇ؟ نېمىشقا بۇ ئادەم يوق ئۆيگە كىرگۈزۈپ قويغاندۇ.

پالۋان خىيالچان ھېرىپ پەنجىرىنىڭ تەكچىسىگە ئولتۇردى.

ئىچكىرىنىڭ ئىشىكى ئېچىلىپ ئۇنىڭ خىيالىنى بۆزدى. ئۇ، چۆچۈپ ئورنىدىن قوپتى.

— ھە، پالۋان كېلىپ قالغان ئىكەن-دە، — دېدى قارۇغچىباشى ئارقىسىدىن كىرگەن قارا ساقالىنىڭ، سۆلەتلىك كېيىنگەن بىر ئادەمنى كۆرسەتتى، — مانا بۇ كىشى چوڭ ئەرباب، خەزىنىچى جانابىي بولىدۇ. سەن بىلەن كۆرۈشمەكچى.

ھودۇقۇپ تۇرغان پالۋان گەپ-سۆزسىز ئورنىدىن قىمىرلاپ قويدى. بۇ ھەركىتى ھۆرمەت بىلدۈرۈشمۇ، ياكى سۇر باسقانلىقىنمۇ، ئۆزىمۇ بىلمەيتتى.

— ساڭا قارۇغچىباشى تاپشۇرغان ئىشنى يۇقىرىدىن بىز ھەسلىھەتلەشكەن، بۇغراخانىمۇ بىلىدۇ، بىز ساڭا ئىشەنىدۇق. بۇ ئىش ياخشى ئورۇنلانسا ساڭا ئاتاق ۋە ئورۇن بېرىلگۈسى.

— قانداق، پالۋانبەگ، ئەمدى كۆڭلۈڭ تىنغاندۇ؟...ھە، بىلله باردىغان ئادەملەر بىلەن كۆرۈشتۈڭمۇ؟ ئۇلار ئۆزەڭگە تونۇش، باتۇر يىگىتلەر.

— ئۇلارغۇ باتۇردۇ. مېنىڭ يۈرىكىم پوكۇلداپلا تۇرىدۇ. مۇنداق ئىشنى مەن قىلىپ كۆرمىگەن...

— سەن پالۋان ئەمەسمۇ؟ — دېدى ئاغىچى، — بۇنچىلىك ئىشلاردا يۈرەك پوكۇلدىسا قانداق بولىدۇ؟ پوك-پوك يۈرەك ئادەم ئىتتىقا ئوخشاش قەدىرسىز ئۆتىدۇ. ئۇنىڭ ئاتىقمۇ چىقمايدۇ، ئورنىمۇ بولمايدۇ.

"ئاتاق، ئورۇن..." دېگەن سۆزلەر ئۇنىڭ ئىككىلىنىشىنى ئازايتتى، لېكىن كۆڭلى تىنچىپ كەتمىدى.

— ماڭا قارا، پالۋان! ئاغىچى ساڭا ئاتاق، ئورۇن بېرىشكە ۋەدە قىلدى. يەنە... سېنىڭ ھېلىقى بىر چېرىكنى ئۆلتۈرۈپ ھودۇققا تاشلىۋەتكەن ئىشىڭ...، — قارۇغچىباشى ھودۇقۇپ قالغان پالۋانغا قاراپ كۈلدى، — ھە، ياق، ئۇ ئىشنى مەن باستۇرۇپ قويدۇم، قورقما... بولدى، ئۇ سۆزلەرنى قويايلۇق، بۈگۈن كەچكە... بىر ئىش يادىڭدا بولسۇن، — دېدى ئاغىچى بىلەن بىللە ئورنىدىن قوپۇپ، — ئەگەر ئىش ئاشكارا بولۇپ قالسا، ئورۇنباسار قارۇغچىباشى كەنجىگ ئەۋەتكەن دەيسەن. قالغان ئىشنى بىز چاپلايمىز، سېنى قۇتۇلدۇرۇۋالىمىز... قېنى ماڭ، كېچىكىپ قالمىسەن.

پالۋان ئېغىر قەدەم بېسىپ بېرىپ ئىشكنى ئاچتى ۋە دالاندا تۇرغان ھېلىقى ئادەمنىڭ كەينىدىن ئەگىشىپ ماڭدى.

تېكىن ئاغىچى بىلەن قارۇغچىباشى بىرئاز جىم بولۇپ قېلىشتى. ئىككىلىسىدە ئىشنىڭ ئاقىۋىتىدىن ئەندىشە بار ئىدى.

— ھېچ ئىش چىقماس - ھە، — دېدى ئاغىچى چىرايىنى پۈرۈشتۇرۇپ، — بۇ پالۋانىڭىزدىن ئەندىشە قىلىپ قالدىم.

— يوقسۇ، چاتاق يوق. ئۇ بىزنىڭ تۇرمىزنىڭ ئىچىدە. كۈكۈلىسى قولىمىزدا، قاچالمايدۇ، بۇ ئىشنى خالىمىسىمۇ ئورۇنلايدۇ.

— ئورۇنلاپ بولغاندىن كېيىن؟

— ئورۇنلاپ بولغاندىن كېيىن ئۇ ئۆز جايىنى تاپىدۇ. ئەگەر پالۋان قولغا چۈشۈپ قالغاندىمۇ، پالاكەت كەنجىنىڭ گەدىنىگە چۈشىدۇ.

— ھە، ئىشلار جايىدا ئۈيۈشتۈرۈلغان دەڭ. بوش كەلمەيدىغان ئادەم - دە، سىز.

— بۇنچىلىك ئىش قولىمىزدىن كەلمىسە، قارۇغچىباشى بولالماي-

مىز، ئاغىچى.

ئۇلار كۆلۈشتى.

— سىزنى قارۇغچى باشلىقلىقىغا بىكار كۆرسەتمىگەنمىز، دوستۇم، ئالدىمىزدا قىلىدىغان جىق ئىشلار بار تېخى.

— چۈشىنىمەن، — بۇ سۆزنى قارۇغچىباشى شۇنداق جىددىي قىياپەت بىلەن ئېيتتىكى، ئۇ، گويا، ھەرقانداق ئېغىر ۋەزىپىنىمۇ ئۈستىگە ئېلىشقا تەييارەك تۇراتتى.

بۇ قېتىمقىسى بۇنىڭدىن بىرنەچچە يىل ئىلگىرىكى ساۋۇقبەگلەرنىڭ قەستىدىن كېيىنكى ئىككىنچى قېتىمقى سۇيىقەست ئىدى.

تېكىن ئاغىچى يېرىم كېچىگىچە ئويلا-ئويلا، ئاخىرى ئۆزىنىڭ پىقىنلىرى بىلەن باش قوشۇشۇپ پىكىرلەشمەكچى بولدى.

بۇ نۆۋەتتىكى باش قوشۇش دېنىي ئىشلار ئولچىسى بەگ بىلگەنىڭ "ئائىلە مېھماندارچىلىقى"دا بولدى. تېكىن ئاغىچى بۇگۈن ئۆزى ئازراق گەپ قىلىپ كۆپرەك باشقىلارغا نەزەر سالاتتى. بەگ بىلگە بولسا خۇشال، جىق سۆزلەيتتى. ئۇنىڭ خۇشاللىقىنىڭ سەۋەبىنى بىلىپ بولمايتتى. بۆرىبەگ بېشىنى مەيدىسىگە ئېگىپ پۇشۇلداپ ئولتۇراتتى. ئۇلار "باغدات خەلىپەمنىڭ ۋەكىلى" بىلەن ئالاقىچى شەھەر قارۇغچىباشىنى كۆتەتتى. ئاخىرى ئۇمۇ تالادىنلا سۆزلەپ كىرىپ كەلدى:

— مەن كېچىكىپ كەلدىم، كەچۈرۈم سورايمەن. بەگ بىلگە جانابىنىڭ تامىقى سۇۋۇپ قالمىغانىدۇ دەيمەن، — ئۇ باشقىلار بىلەن ئامانلاشتى، بېشىنى ئالدىغا ئەگدى ۋە ئۇنىڭغا ئەگىشىپ ئېگىلگەن باشلارغا سىرلىق ئالىيىپ قويۇپ سۆزلىدى، — باتۇر قېرىنى جازالاش قارار قىلىندى، يارانلار...

— هه!... — دەپ چۆچۈدى، بەگ بىلگە، — باتۇر تاغىنى يوقتىش ئۈستىگە نېمىگە كېرەك بولۇپ قاپتۇ؟

— بۇ چۈشمۈشلىكقۇ؟ — دەپ جاۋاب بەردى تېكىن ئاغىچى، — سۈنۈق ئۇنىڭ سۆزىدىن چىقمايدۇ. ئۇ يوقالسىلا سۈنۈقنىڭ ئوڭ قولى كېسىلىدۇ.

— بۇ شۇنداق ئاسان ئىشمىكەن؟ — دېدى بۆرىبەگ ئەنسىرىگەن قىياپەتتە.

— باغدات خەلىپەمنىڭ ۋەكىلى بولىنى ئوبدان كۆرسىتىپ بەردى، — قاروغچى باشى ئاغىچىغا قارىدى، — ئاغىچى ئىككىمىز ئورۇنلاشتۇرۇپ بولدۇق.

— هە، سىز ئۆزىڭىز بۇنداق ئىشلارغا ئەپچىلغۇ؟ — دېدى ئولچى ۋە ئۇنىڭ چىرايى بىلىنەر-بىلىنمەس سارغايدى.

— بۇ خەلىپەم ۋەكىلىنىڭ تاپشۇرۇقى، ئۇندىن كېيىن بىزنىڭ كۆڭلىمىزدىكى ئىشتە! — قاروغچىباشى سىناق كۆزى بىلەن ئۇلارغا قاراپ قويدى، — راستىنى ئېيتسام، ئىش باشلىنىپ كەتتى. بۇنىڭغا هەممىمىز شېرىك، هېلىقى قىلىچ تۇتقۇچى نوچىمىز تازا كۆنىمەي تۇرىدۇ. "يۇقىرى بىلەمدۇ؟" دەپلا سورايدۇ. ئاغىچى بىلەن بىللە تۇرۇپ دەرقەمتە سۆزلەشسەك ئۇ باش تارتمايدۇ.

— بۇ قانداق گەپ؟ — دېدى تېرىكىپ بۆرىبەگ، — هەسلىھەتلەشمەيلا ئىشنى باشلاپ قويۇپ، ئاندىن...

— تېرىكىشنىڭ ئورنى يوق، — دېدى قاروغچىباشى دوق بىلەن، — هەممىمىز بىر يېقا باغلىنىپ بولغان بۆرىبەگ، ئەگەر بۇ يېپىنى ئۈزمەك بولغان كىشى... هە، ئۇ ياقىنى ئېيتمىساممۇ ئۆزىڭىز بىلىسىز.

— سىز شۇنچىلىك ئاسان چاغلايسىز؟ — دېدى بۆرىبەگ تەتۈر

قاراپ.

— بولدی، تالىشىنىڭ ئورنى يوق. شۇنداق بولسۇن، قارۇغچىباشى ئىش بىلەر ئادەم. ئۇنىڭ ئۇستىگە تېكىن ئاغىچى... ئاخىرىدىن خاتىرجەم بىز، — دېدى بەگ بىلگە ۋە بىرئاز ئويلاپ تۇرۇپ دېدى، — مىڭباشى بىلەن مەن ئىككى قېتىم سۆزلەشتىم. گەپنىڭ ئوچۇقىنى تېخى ئېيتقىنىم يوق. ئۇمىد بار. بۆرىبەگ بىلەن ئىككىمىز سۆزلەشسەك.

— مېنى تارتماي قويمايسىلە-دە؟

— سىز ئاللىقاچان تارتىلىپ بولغان بەگ، — دېدى بەگ بىلگە ئۇنىڭغا تەنە قىلىپ.

* * *

پالۋان قولغا چۈشكەندىن بېرى بىرنەچچە قېتىم سوراق قىلىندى. ھەتتا يۇقىرىدىنمۇ مەخسۇس كىشى كېلىپ سوراق قىلىپ باقتى. ئۇ: "مېنى شەھەر ئوروۇنباسار قارۇغچىباشى كەنجىبەگ ئەۋەتكەن، باشقىسىنى بىلمەيمەن." دېگەندىن باشقا ھېچ نەرسە ئېيتمىدى.

دۆلەت قارۇغچى ئىشلار ئولچىسى بۇركۈتبەگ بۇ ئىشتىكى چىگىشنى ئۆزى يېشىپ چىقماق بولدى، ئۇ كەنجىبەگكە بۇنداق ئىش قىلماسلىقىغا تولۇق ئىشىنەتتى. گۇناھنى كەنجىبەگكە دۆڭگەپ قويۇپ ئۇنىڭغا زىيانكەشلىك قىلىش ۋە ئۆزلىرىنى يوشۇرۇش — بۇ ياغىنىڭ ئويۇنى ئىكەنلىكىنى بۇركۈتبەگ سېزىۋالدى. ئۇ كەنجىبەگنى "قولغا ئالدى" ۋە ئۇنى ئالاھىدە تۇنەككە "سولاپ" قويدى.

— سىزنىڭ قارىشىڭىز قانداق؟ — دېدى ئۇ كەنجىبەگ بىلەن ئىشخانىسىدا يانداش ئولتۇرۇپ، — قانداق قىلىپ بولسىمۇ ياغىنىڭ

سەنى ئەچىش كېرەك.

— ئىش خېلى چىگىش، — دېدى كەنجىبەگ، — ساۋۇقبەگلەر قالغاندى. قەستى ئاشكارا بولغاندا، يىلانىنىڭ بېشى يوشۇرۇنۇپ قالغاندى. شۇ يىلان بېشى ھەرىكەت قىلماقتا. ئويۇنىنىڭ يېپ ئۇچى چەت ئەل پايلاقچىسىنىڭ قولىدا. تېكىن ئاغىچىلار بولسا بىر ئويۇنچۇق.

— ئۇ چەت پايلاقچى يوقلىپ كەتمەكەنمىدى؟

— مېنىڭچە، ئۇ يوقلىپ كەتمىگەن، يوشۇرۇنۇۋالغان، خانىقا مەسجىدىنىڭ ئىمامىدىن گۇمانىم بار. ئۇنىڭ قولىدىن ھەر بالا كېلىدۇ.

— ھېلىقى باغداتلىق ئىمامنى دەڭ. توغرا، ئۇنىڭدىن گۇمان قىلىشقا بولىدۇ. ھازىر شەھەردە باغداتتىن كەلگەن ئىمام، شەيخلەر، مەككىدىن كەلگەن سەئىدلەر، بۇخارادىن كەلگەن مۇپتى-ئىشانلار كۆپىيىپ كەتتى، بۇلارنىڭ ئارىسىدا قانداق ئادەملەر بارلىقىنى بىلىشىمىز كېرەك.

— ئەبۇ نەسىر ساماىنچۇ؟

— ئۇ قېرىنىڭ ھېچقانداق گۇمانلىق ھەرىكىتى سېزىلمىدى. ئۇ دىن دەرياسىغا چۆكۈپ كەتكەن ئادەم. پايلاقچىلار ئۇنى قورغىيالماسان بولۇشى ئېھتىمال.

— بۇ دورقى ئىش توغرىسىدا سىزنىڭ قارىشىڭىز قانداق؟

— باتۇرتاغنىڭ قەست قىلىشى، چەت ئەل پايلاقچىسى بىلەن باغلىنىشلىق. پايلاقچى ئۆزى قىلالمايدۇ. تېكىن ئاغىچى، بەگ بىلگە، بۆرىبەگلەرنىڭ ھەرىكىتى گۇمانلىق، بۇلارنىڭ سېپى ئورۇنباسار شەھەر قارۇغىچىباشى. بۇ ساپ "باغداتلىق ئىمام"نىڭ قولىدا...

كەنجىبەگ بىرنەچچە يىل ئىلگىرى توغرۇلبەگنىڭ ئېشۇرۇقى

بىلەن چەت ئەل پايلاقچىسىنى پايلىغانلىقى، ئۇ پايلاقچى بەر-كەنلىك دېۋانە بوۋايىنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ سۈرىتىدە ھەربىدە قىلغانلىقى، ساۋۇقبەگلەرنىڭ قەستى ئاشكارا بولۇشىنىڭ ئالدىدا يوقلىپ كەتكەنلىكى، بۇلتۇر پەيدا بولۇپ قالغان خانىقا مەسجىدىنىڭ "ئىمامى" شۇ پايلاقچى ئىكەنلىگىنى سۆزلەپ بەردى...

— توغرا ئويلاپسىز، — دېدى قوللىرىنى كەينىگە قىلىپ ئۇنى ئايلىنىپ يۈرگەن بۇركۇتبەگ توختاپ، — سىزنىڭچە، ئۇ ناغىنى ئۆلتۈرۈش ئىشىنى چەت پايلاقچى ئورۇنباسار قارۇغچىباشىنىڭ قولى بىلەن ئۈيۇشتۇرغان، يەنە باشقا كىشىلەرمۇ بولۇشى مۇمكىن، شۇنداقمۇ؟

— خۇددى شۇنداق، لېكىن ئۇلار پالۋانىنى يوقتۇتسە سىر بېيىق قېلىۋېرىدۇ، — بۇركۇتبەگ يەنە بىر ئايلىنىپ كېلىپ كەنجە-بەگنىڭ يېنىدا ئولتۇردى.

— پالۋاننى قارۇغچى ئۇنىكىدىن يوقىتىپ كەتسەك قانداق؟

— بولمايدۇ. ياغى ئەنسىرەپ، چەت پايلاقچى قولدىن چىقىپ كېتىپ قالىدۇ.

— سىز يەنە "ئۇنەك"تە تۇرۇپ تۇرۇك، ۋەزىپىنى يارىدەمچىگىز باتۇرخانغا تاپشۇرۇڭ. دوللەت قارۇغچىسىدىن ئىككى يىگىت ئۇنىڭغا يارىدەم قىلسۇن.

— چۈشەندىم.

ئۇلار ئورۇنلىرىدىن قوزغىلىشتى.

* * *

كەچلىكى، خوپتەن ۋاقتىدا قارۇغچى باشلىقى كىيىمىدە كېينىگەن بىر ئادەم بىر قارۇغچىنى ئەگەشتۈرۈپ تۇنەكىنىڭ ئوڭ يان

تەرىپىدىن كېلىپ، قاپقىدىن ئېچىكىرىگە كىرىپ كەتتى. ئۇلارنىڭ كەينىدىن باتۇرخان ئۆزىگە ئوخشاش بەستى چوڭ بىر قارۇغچىنى باشلاپ كىرىپ كەتتى. باتۇرخان ئۇلارنى كۆرۈپ "ئۇلار بىزدىن چاپسان چىقتىمۇ نېمە" دەپ ئويلىدى. ھويلىغا كىرىش بىلەن ھېلىقى ئىككى كىشىنىڭ پالۋانىنى ھەيدەپ چىقتى ۋە قاپقىدىن چىقىپ سول يان ياققا قاراپ مېڭىپ كەتتى. باتۇرخانلار ئۇلارنىڭ كەينىدىن پايلاپ ماڭدى. لېكىن، شەھەر تەشقىرا چىقىپ ئۇلارنىڭ ئىزىنى يوقىتىپ قويدى. ئۇلار تىك-تىكلاپ ئىزدەپ يۈرەتتى، "گۇپۇر-گۇپۇر" ئاۋاز ئاڭلاندى. باتۇرخانلار بىر باغنىڭ تام ئارقىسىغا بارسا قاراڭغۇدا ئوچ ئادەم ئېلىشىۋېتىپتۇ... پالۋان بىرسىنىڭ قورسىقىغا بىرنى تېپىپ يىقىتتى. يۇگۈرۈپ كەلگەن يەنە بىرنى قولىدىكى كىشەن بىلەن ئۇرۇپ چېكىندۈردى. ئۇچىنچىسى ئادەم كېلىپ قالغانلىقىنى كۆرۈپ، پالۋانغا ئارقىدىن پىچاق ئۇردى. پالۋان كىشەنلىك قوللىرىنى كۆتۈرۈپ پىچاق سالغانىنى ئۇرماقچى بولغاندى، ماداری كېتىپ ئوڭدىسىغا يىقىلدى... باتۇرخان كېلىپ ئۇنى كەينىدىن يۆلەۋالدى. "سەن ئاۋۇنى قوغلا!" دېدى ئۇ قارۇغچىغا قىچىپ كېتىپ بارغان بىرسىنى كۆرسىتىپ ۋە ئۆزى پالۋاننى يەرگە يانقۇزدى. سول ياق مەيدىسىدىن قان ئېقىۋاتقان پالۋان مادارسىز ھالەتتە كۆزلىرىنى ئاران ئېچىپ چۆچۈدى. "پالۋان، مەندىن قورقما، ساڭا قەست قىلغانلارنى بىلەمسەن، كىم ئۇ؟" دېدى. پالۋان "بىلمەيمەن، ئۇ يات ئادەم... — دېدى ئارانلىقتا كالپۇكلىرىنى ئۆمەلىتىپ، — ئورۇنباسار قارۇغچىباشى... ئورۇنباسار شەھەر قارۇغچىباشى... ھەممە ئىشنى قىلغان شۇ..." پالۋان قانلىق مەيدىسىنى تۇتۇپ چىرايىنى پۈرۈشتۈرۈپ

كەپ قىلالماي قالدى. باتۇرخان ئۇنى يەرگە ياتقۇزۇپ قويۇپ، "ھازىر سېنى قۇتقۇزىمىز، قورقما" دېدى ۋە ھېلىقى "بات ئادەم" قاچقان ياققا يۈگۈرۈپ كەتتى...

باتۇرخان بىر-ئىككى كوچىدىن ئايلىنىپ ئۇنى تاپالمىدى. كېيىن، ئۆزىگە تونۇش خانىقا مەسجىدىنىڭ ھويلىسىغا كىردى. مەسجىدنىڭ سول ياقىدا قاتار-ېلىنغان ھۇجرىلارنىڭ چېرىقى ئۆچۈرۈلگەنىدى. باتۇرخان ئەمدى كەينىگە ياناي دەپ تۇرۇشىغا سىرتتىن مۇشۇ تەرەپكە قاراپ كېلىۋاتقان جەددىي ئاياغ تاۋۇشى ئاڭلاندى. باتۇرخان دەرھال بىر تۇۋرۇكنىڭ دالدىسىغا ئۆزىنى ئالدى. بىر ئادەم ئىلدام كىرىپ بىر ھۇجرىنىڭ ئىشىكىنى ئاچتى، ئۇ بەخىرامان ھالەتتە دالاندىكى سۇپۇرگە بىلەن ئىشىك ئالدىنى سۇپۇرۇپ سۇپۇرگىنى ئۆز جايىغا قويدى. شۇنىڭدىن كېيىنلا ئىچكىرى كىرىپ چىراق ياقتى.

باتۇرخان تۇۋرۇك كەينىدىن چىقىپ پۇتىنىڭ ئۇچىدا مېڭىپ ھۇجرىنىڭ يېنىغا بېرىپ، پەنجىرىدىن قارىدى، ئۆي ئىچىدىكى كىشى ئۇستىدىكى قارۇغچى كىيىملىرىنى ئالدىراپ يېشىپ ساندۇققا تاشلاپ، ئاندىن يەنە ئالدىراپ-ھاسىراپ چاپان كىيىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ قالدى-دە، ھېرىنلا ئىشىنىڭ سىرىنى چۈشەنگەندەك بولۇپ قالدى.

ئۇ دەرھال ئىشىكنى قاقىماندى، ئۆي ئىچىدىكى كىشى قاتتىق چۆچۈپ كەتتى ۋە ئۆزىنى تۇتۇۋېلىپ "سالماق" ئاۋاز بىلەن "كىم ئۇ" دەپ سورىدى. "مەن، ئىمام ئاخۇنۇم، ئىشىكنى ئاچسىلا" دېگەن ئاۋازنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ئۇ، يۈرىكى ئازراق جايىغا چۈشكەندەك بولۇپ ئورنىدىن تۇردى. لېكىن، ئۇنى كۈتمەي

ئىشكنى ئېچىپ كىرگەن قاروغچىنى كۆرۈپ ئۇنىڭ ئىمانى ئۇچۇپلا كەتتى. ئۇ، تاتارغان چىرايىنى ۋە پۈت-قوللىرىنىڭ تىترىشىنى بىلدۈرمەسلىككە تىرىشاتتى.

— مەرھەمەت، قاروغچى جانابى، يۇقىرى ئۆتسىلە، — دېدى ئۇ، — ئۆزلىرىنىڭ خىزمىتىگە تەييارمەن.

— ئىمام ئاخۇنۇم، ئەجەب هودۇقۇپ تۇرىسىز، نېمە بولدى؟

— يوقسۇ، هېچ... — كېيىن ئۆزىنى خاتىرجەم تۇتۇشقا ئورۇندى، — مەن ئۆزلىرىنى تونىمىدىم...

— ئەقسىر، بۇ قېتىمقى ئويۇندا ئۇتۇلۇپ قاللىغۇ دەيمەن؟

— بۇ نېمە گەپ!؟ مەن بىر ئىمام. ئويۇن-پويۇن دېگەننى بىلمەيمەن. مەن باغدات خەلىپەمنىڭ پېنىدىن كەلگەن، خۇدا يولىدا خىزمەت قىلغۇچى كىشىمەن.

— هە، خۇدا يولىدا؟!... خۇدا يولىدا پالۋانىنى ئۆلتۈرۈش كېرەك بولۇپ قاپتۇ-دە!

— هە،!... — دېدى ئۇ، "قاتتىدە" قىلغان يۇرىكىنى بېسىقتۇرۇپ، — پالۋان دېگەن كىم ئۇ؟ قاروغچى جانابى، هېچ چۈشەنمەيمەن. مەن بىر تەقۋادار كىشى. مەن ئىبادەتتىن باشقىنى بىلمەيمەن.

— تەقۋادار؟ — دېدى باتۇرخان كىنايە بىلەن. كېيىن "شارت" قىلىپ ئۇنىڭ تۇمسۇقىنى يۇلۇۋالغاندى، ئۇنىڭ ئوڭ پېشانىدە كۆزىگىچە سوزۇلغان تاتۇق كۆرۈندى، — بۇ تاتۇق "تەقۋادار" لىقنىڭ ئالامىتى بولسا كېرەك؟ قولۇڭنى كۆتۈر! — دەپ ۋارقىرىدى باتۇرخان.

قوللىرىنى ئاستا كۆتۈرگىلى تۇرغان "ئىمام" تۇيۇقسىزلا باتۇر-

خانىڭ قورسىقىغا ئۇرۇپ يىقىتتى ۋە يەكتەكنى يېشىپ تاشلاپ ئۇنىڭغا ئېتىلدى. باتۇرخان ئوڭدا ياتقىنىچە ئىككى پۇتى بىلەن ئۇنى تېپىپ يىقىتتى، ئاندىن ئۇنىڭ يېقىسىدىن ئۇتتۇپ تۇرغۇزۇپ غەزەپ بىلەن ئىككى مۇشت سالدى. يۇلۇڭغا يىقىلىپ تۇگۈلۈپ قالغان "ئىمام" ئارقىسىغا جەينەكلىگەن يۇلۇپ كىگىز ئاستىدىن بۇرۇنلا يوشۇرۇپ قويغان پىچاقنى ئېلىپ باتۇرخانغا ئېتىلدى. باتۇرخان ئۇنىڭ قولىغا بىرنى تېپىپ پىچاقنى ئىرغىتۋەتتى، ئاندىن ئۇنى ئىككى دولىسىدىن تۇتۇپ بىر كاللا ئۇرغاندى. "ئىمام" ئارقىسىغا تىكىرايگىنىچە يىقىلدى. ئۇ ھالسىز ياتقان بولۇپ يەردىكى پىچاقنى يەنە قول سوزغاندى، باتۇرخان ئۇنىڭ قولىغا دەسسەپ تۇرۇپ پىچاقنى تارتىۋالدى.

— باتۇر بولساڭ پىچاقنى نېمە قىلىسەن؟ قوپ، — دېدى باتۇرخان ئۇنى تۇرغۇزۇپ.

"ماغدۇرسىز" تۇرغان ئىمام يىقىلىپ كېتەي دېگەن بولۇپ بىر مۇدۇرۇپلا باتۇرخانغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ باتۇرخاننى يىقىتۋالدى. ئۇلار دومىلىشىپ قاتتىق ئېلىشتى.

ئىمام بايا تىن تۇيۇقسىز ھۇجۇم بىلەن باتۇرخاننى يىقىتۋالغاندا ئۇنىڭ يۇرىكىگە قاتتىق دىئالغاندى. باتۇرخان ئېلىشىتا "ئىمام"نىڭ ئاچ بېقىنىغا بىرنەچچىنى سېلىۋەتكەن بولسىمۇ "ئىمام"مۇ بوش كەلمەي باتۇرخاننى قاتتىق مۇشتلاپ تامغا قىستاپ قويغاندىن كېيىن پەنجىرىگە ئۆزىنى ئاتتى. باتۇرخان ئۇنىڭ پۇتلىرىدىن كاپىدە ئېلىپ يىرتىمى پەنجىرىنىڭ تېشىغا چىقىقان "ئىمام"نى كەينىچە سۆرەپ تارتىۋالدى ۋە ئۇرۇپ يەرگە دۇم ياتقۇزدى، دۇمبىسىگە تىزلاپ تۇرۇپ، قوللىرىنى ئارقىسىغا قايرىپ،

تامغا ئېسىلغان ئۇزۇن ماتا لۆڭگە بىلەن قانتىق باغلىدى. ئاندىن ئۇنى ئۇرغۇزۇپ تامغا يۆلەندۈرۈپ قويدى.

— خوش، جانابىي "ئەقۋادار"، ئەمدى نېمە دەيسەن؟ سېنىڭ پېشانەڭدىكى ناتۇقنى مەن ئۆلتۈرگەن دۈشمان بوۋاي سېلىپ كەتتى، ئۇ ئۆلمىدى، شېھىت بولدى. ساۋۇقبەگنىڭ ئۆيىدىكى "ئۆي خىزمەتچىسى" ئۇنىڭ تاغلىق تۇغقىنى ئەمەسمىدى؟ نېمىخى، تاغقا "تۇغقان كۆرگىلى كەتكەنمىش؟" "خانىقا مەسجىدىنىڭ ئىمامى، خۇدا يولدا ئىشلىگۈچى ئەقۋادار جاناب! قېنى ئەمدى نېمە دەيسەن؟

"ئىمام" گەپ-سۆزسىز بېشىنى ئېگىپ تۇراتتى. باتۇرخانىنىڭ قارۇغچىسى ئالدىراپ كىرىپ كەلدى.

— تۇتتۇڭمۇ؟ — دېدى باتۇرخان ئۇنىڭغا قاراپ.

— تۇتتۇم. قارۇغچىغا تاپشۇردۇم.

— پالۋاننىچۇ؟

— ئۇنى ئەملەشكە ئەۋەتتىم.

— ياخشى. ئۆيىنى ئاختۇر!

قارۇغچى ئۆيىنى ئاختۇردى، ساندۇقتىن قارۇغچى كىيىمىنى تېپىپ يانچۇقىنى ئاختۇرغانىدى، "بۇ خەتنى ئېلىپ بارغان كىشى پالۋاننى ئېلىپ چىقىپ باشقا جايدا سوراق قىلىدۇ. ئورۇنباسار شەھەر قارۇغچىباشى" دېگەن خەت چىقتى. قارۇغچى خەتنى باتۇرخانغا سۇندى...

ئۇلار قوللىرى باغلانغان پايلاقچىنى ھەيدەپ ماڭدى. باتۇرخان قارۇغچى كىيىمى ۋە پىچاقنى ئېلىپ ئارقىدىن ماڭدى...

قارۇغچىباشى تۇنەكىكە قامالدى. ئۇ، پاكىت ئالدىدا ئۆزىنى چەتكە ئالالمىدى، چەت پايلاقچى پالۋاننىڭ پاش قىلىشى ۋە

ئورۇنباسار قارۇغچىباشىنىڭ ئىقرارى بىلەن باتۇرتاغنى ئۆلتۈرۈش
قەستىنى يوشۇرۇشقا ئىلاج تاپالمىدى. يەركەنلىك دىۋانە بوۋايىنى
ئۇ ئاۋال "بىلمەيمەن" دەپ ئورۇۋالدى. كېيىن، ئۇ ئۆزىنى
ئىككىنچى قېتىم ئۆزگەرتىشتە كۆمۈۋەتكەن دىۋانە بوۋايىنىڭ
كىيىملىرىنى كۆرسەتكەندە باشقا ئىلاج قالالمىدى.

لېكىن، ئۇ، ئۆزىنىڭ شېرىكلىرىنى قاتتىق ئورۇپ يوشۇردى...

تۆتىنچى باب

ئۇلغىيىش

قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ ئوقۇش-ئارتىش ئولچىسى بىلگە قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ ئوقۇش-ئارتىش ئولچىسى بىلگە تېكىن كۈنچىقىش ياقىتىن پىيادە مېڭىپ ئوردۇ ئالدىغا كەلدى. ئۇ تېكىن كۈنچىقىش ياقىتىن پىيادە مېڭىپ ئوردۇ ئالدىغا كەلدى. ئۇ ئوردۇ ئالدىنىڭ ئوتتۇرىسىغا كېلىپ سول ياقىغا بۇرالدى ۋە ئۆتۈكۈر ئوردۇ ئالدىنىڭ ئوتتۇرىسىغا كېلىپ سول ياقىغا بۇرالدى ۋە ئۆتۈكۈر قۇياشنىڭ تەپتىدە چىققان پىشانە تەرلىرىنى ياغلىقىغا ئېرتىپ ئازراق قۇياشنىڭ تەپتىدە چىققان پىشانە تەرلىرىنى ياغلىقىغا ئېرتىپ ئازراق ماڭدى. كېيىن كۈنچىقىش ياقىغا قاراپ قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان، ماڭدى. كېيىن كۈنچىقىش ياقىغا قاراپ قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان، ئېگىز ئىككى پەشتاقلىق، پىششىق خىشتىن گۈلدار قىلىپ سېلىنغان ئېگىز ئىككى پەشتاقلىق، پىششىق خىشتىن گۈلدار قىلىپ سېلىنغان يوغان قاپقىغا قاراپ توختىدى. پەشتاقلار ئارىسىدا كۆتۈرۈلگەن يوغان قاپقىغا قاراپ توختىدى. پەشتاقلار ئارىسىدا كۆتۈرۈلگەن قاپقىنىڭ پېشانىسىدە ئۇيغۇرچە ھەم ئەرەبچە "خانلىق بىلگە قاپقىنىڭ پېشانىسىدە ئۇيغۇرچە ھەم ئەرەبچە "خانلىق بىلگە يۇرتى" دەپ سېرىق رەڭ بىلەن يېزىلغان خۇش خەت قۇياش يۇرتى" دەپ سېرىق رەڭ بىلەن يېزىلغان خۇش خەت قۇياش نۇرىدا پارقىراپ تۇراتتى. ئۇنىڭ كۆزىگە بۇ خەت ئۇزاق بوشلۇقتا نۇرىدا پارقىراپ تۇراتتى. ئۇنىڭ كۆزىگە بۇ خەت ئۇزاق بوشلۇقتا نۇرلار چاچقاندەك كۆرۈنۈپ كەتتى. "ئەجەب ياخشى، — دېدى ئۇ نۇرلار چاچقاندەك كۆرۈنۈپ كەتتى. "ئەجەب ياخشى، — دېدى ئۇ ئىچىدە، — شۇ نۇر ئەلنى يورۇتسا، ئۇلۇسنىڭ كۆزىنى ئاچسا ئىچىدە، — شۇ نۇر ئەلنى يورۇتسا، ئۇلۇسنىڭ كۆزىنى ئاچسا ئەجەب ئەمەس". ئۇ قاپقىغا زوق بىلەن بىرپەس قاراپ تۇرۇپ ئەجەب ئەمەس". ئۇ قاپقىغا زوق بىلەن بىرپەس قاراپ تۇرۇپ كۆڭلىدىن مېھرىدى. ئۇ ھەر قېتىم بىلگ يۇرت قاپقىسى ئالدىغا كۆڭلىدىن مېھرىدى. ئۇ ھەر قېتىم بىلگ يۇرت قاپقىسى ئالدىغا كەلگەندە، مەغرۇر ھېسسىيات بىلەن بىر قاراپ قويىاتتى. بۇگۈن كەلگەندە، مەغرۇر ھېسسىيات بىلەن بىر قاراپ قويىاتتى. بۇگۈن توختاپ، ئالاھىدە سۆزنىچ بىلەن قاردى. ئۇ خۇشال ھالدا توختاپ، ئالاھىدە سۆزنىچ بىلەن قاردى. ئۇ خۇشال ھالدا قاپقىدىن ئىچكىرىگە كىردى. قاپقىدىن كىرگەندە، ئۇنىڭ كۆز قاپقىدىن ئىچكىرىگە كىردى. قاپقىدىن كىرگەندە، ئۇنىڭ كۆز ئالدىغا بىلگ يۇرتىنىڭ كەڭ ھويلىسى يېيىلدى. ياڭاق، ئالما،

نەشىۋىت، ئۇجمە دەرەخلىرى بىلەن تولغان بۇ كەلك. تۆت چاسا هويلىسىك ئوك ۋە سول تەرەپلىرىدە ئۇزۇنىسىغا سوزۇلغان پىشاپ-ۋانلىق هۇجرىلار كۆرۈنۈپ تۇراتتى. قاپقىسىنىڭ ئوڭ هەم سول يانىدا قاپقىغا بىر تۇتاش ئۇزۇنچاق پەنجىرىلىك تەختى تۆۋىدە بالىلارنىڭ چۇرقىراشقان ئاۋازلىرى بۇتۇن هويلىنىڭ جىمجىتلىقىنى بۇزاتتى. "بالىلار... ئاھ، بالىلارمۇ ئوقۇماقتا. — دېدى بىلگە تېكىن ئۆز-ئۆزىگە، — مۇشۇنداق ئوقۇللار جىقراق ئېچىلسا..."

هازىر قەشقەر شەھىرىدە ۋە باشقا چوڭراق شەھەرلەردىلا بۇ خىلدىكى باشلانغۇچ ئوقۇللار ئېچىلغانىدى. بۇ ئوقۇللار دىنىي ئوقۇل بولۇپ، هەپتىيەك، قۇرئاننىڭ پارچىلىرى، باشلاپقى دىنىي بىلىملەر ئوقۇلاتتى. ئۇنىڭدىن باشقا دەرسلەردىن گەپ ئېچىشقا بولمايتتى. چۈنكى، دەرس بېرىدىغان كىشىلەر ناھايىتى كەم، يوق دېيەرلىك ئىدى. پۇتۇن ئەلدە بىردىنبىر ئالىي ئوقۇل — مۇشۇ خانلىق بىلىگ يۇرتى بولۇپ، ئوتتۇز-ئوتتۇز بەش ياشلارغىچە بولغان ياشلار ئوقۇيتتى. دىن، دىنىي ئاقائىدىلەر، قۇرئاننىڭ تەپسىرىنى ئوقۇغاندىن باشقا، ئەدەبىيات، هېسساب، تارىخ ۋە تېبابەتچىلىك دەرسلىرىمۇ ئوقۇلاتتى.

بىلگە تېكىن مېۋىلىك دەرەخلەر ئارىسىدىكى تار يولدىن ئۆتۈپ، مەدرىسىنى بىناسىغا قاراپ ماڭدى ۋە پەلەمپەيدىن مەدرىسىنىڭ سۇپىسىغا كۆتۈرۈلدى. بۇ سۇپا بىلەن تۆت چاسا بىنانى ئايلىنىپ چىقىشقا بولاتتى. بىلگە تېكىن ئادەتتى بويىچە مەدرىسە بىناسىغا زوق بىلەن نەزەر سالدى. مەدرىسىنىڭ ئاشخانىسى يېرىمى ئېگىز تۆت چاسا بولۇپ، تۆت بۇلۇڭ ئۇستىدە گۈلدۇك ئېگىز پەشتاقلار، تاملارغا سېلىنغان ئاق-يېشىل نەقىشلەر كىشىنى ئۆزىگە جەلىپ

قىلاتتى، تۆت پەشتاق ئوتتۇرىسىغا ئېگىز كۆتۈرۈپ سېلىنغان كەرسە ئوقۇغۇچىلار ئۈرە-تۆپە بولۇپ ۋارقىرىشىپ نېمىلەرنىدۇ تالىشىۋاتقانىكەن. گايى بالىلار خۇددى ئۈرۈشىدىغاندەك تاكال لىشاتتى. ئۇ دىققەت بىلەن قۇلاق سېلىپ چۇقانلار ئارىسىدىن "بىلگە تېكىنىنىڭ توغرا..." "بەگ بىلگەنىڭ توغرا" دېگەن ئىككى خىل سۆزلەرنى ئاران ئاڭلىدى. ئۇ تالاش-تارتىشنىڭ مەنىسىنى چۈشەندى، بۇلتۇردىن بېرى ئوقۇغۇچىلار ئىككى بۆلەككە بۆلۈنۈپ كەتكەن: بىر بۆلىكى تارىخ ئوقۇتقۇچىسى بىلگە تېكىنىنىڭ كۆز قارىشىنى قوللايتتى. يەنە بىر بۆلىكى، ئىسلام دىنى دەرسى ئوقۇتقۇچىسى بەگ بىلگەنىڭ كۆز قارىشىنى قوللايتتى. بۇنىڭدىن باشقا، ئەدەبىيات دەرسى ئوقۇتقۇچىسى ئىلىك ھاجىپنىڭ كۆز قارىشىنى ياقلىغۇچىلارمۇ بار ئىدى، لېكىن بۇلارنىڭ تېخى سانى ئاز ئىدى.

بىلگە تېكىن يېشىل سىرلانغان چوڭ تۇۋرۇكلەرنى ئارىلاپ ئىلگىرى ماڭدى، ئۇنى كۆرگەن ئوقۇغۇچىلارنىڭ چۇقانلىرى "شىپپىدە" توختىدى. بالىلار ئوقۇتقۇچىسىغا يول بېرىشتى ۋە ئۇلۇغ قولىنى مەيدىسىگە قويۇپ باش ئېگىپ ھۆرمەت بىلدۈرۈشتى. ئوقۇتقۇچى بالىلار ئارىسىدىن كۆلۈمسىرەپ قاراپ ئۆتۈپ، ئۈدۈل تام ئالدىدىكى تاختىنا سۇپىسىغا چىقىپ، پەس، چاسا شىرەنىڭ ئۇ ياقىدا بالىلارغا قاراپ ئولتۇردى. تۇۋرۇكلەرنى ئارىلاپ سېلىنغان گىلەملەر ئۈستىدە ئولتۇرغان ئىككى يۈزگە يېقىن ئوقۇغۇچى ئالدىدا

كىچىك پەس چاسا شىرە، ئۇنىڭ ئۈستىگە كىتاب، دەپتەرلەر ۋە دۇۋەت، قومۇش قەلەم قويۇلغان ئورۇنلىرىغا ئولتۇرۇشتى. ئۇلار ئۈن چىقارماي ئوقۇتقۇچىغا تىكىلىپ ئولتۇرۇشاتتى. بىلگە تېكىن تارتىنىپ ئولتۇرغان بالىلارغا دىققەت بىلەن بىر قاراپ چىقتى، ئۇنىڭ كالتە يۈتىلى مەدرىسە ئىچىدىكى جىمجىتلىقنى بۇزدى. ئۇ سەللىسىنى شىرەنىڭ بىر چېتىگە ئېلىپ قويىدى. كۈلاھ ئىچىگە كىيگەن چېتىنى گۈللۈك ئاق دوپپىسىنى بېسىپ، ئۇزۇن چار ساقلىنى بارماقلىرى بىلەن تاراپ قويىدى. ئۇ بالىلارنى غەمخورلۇق بىلەن سۆيەتتى. بالىلارمۇ بۇ ئاق كۆڭۈل، بىلەرمەن ئۇستازىنى ياخشى كۆرەتتى ۋە ھۆرمەت قىلاتتى.

— خوش، بالىلار، — دېدى ئوقۇتقۇچى يوغان، سالماقلىق ئاۋازى بىلەن، — ئەجەب شۈك بولۇپ كەتتىگلارغۇ، نېمە توغرىدا تالاشتىگلار؟

بالىلار شۈك، گايىلىرى بېشىنى ئىچىگە تىقىۋالغان، گايىلىرى بىر-بىرىگە ئىما-شارەت بىلەن "گەپ قىل" دەيتتى. لېكىن ھېچ-قايىسى باشلاپ گەپ قىلىشقا پېتىنالمايتتى. سەللىك بېشىنى ئويناتتىپ، ئۇزۇن شالاڭ ئاق ساقاللىرىنى گىلدىگلىتىپ قېرى بەگ بىلگە كىرىپ كەلدى. ئۇ كىچىك قەدەم بىلەن دىكىلداپ، تۆمۈر شۇقىنى سوزۇپ، كۆزىنى قىسىپ ئىككى ياقىغا قاراپ تازىم قىلىپ تۇرغان بالىلار ئارىسىدىن ئۆتۈپ سۆپىغا چىقتى ۋە بىلگە تېكىن بىلەن سوغۇقلا ئامانلىشىپ قويۇپ بالىلارغا ئالايدى.

— مەن سىلەرگە تەكرارلايمەن: ئەسسالامۇئەلەيكۇم دەڭلار.

— ئەسسالامۇئەلەيكۇم، — دېدى بالىلار قوشما ئاۋازلىرى بىلەن.

— مەبەللى، مانا ئەمدى راست مۇسۇلمان بالىلىرىغا ئوخشۇ-دۇڭلار.

بالىلار ئولتۇرۇشتى. بەگ بىلگىمۇ تۇرغان ئورنىدا پىر ئايلىنىپ، باشقا بىر پەس شىرە ئالدىغا ئولتۇردى.

— بالىلار قېنى باشلايلى، — دېدى بىلگە تېكىن، — ئادەتتىمۇ بويىچە بۈگۈن، يەنى پەيشەنبە مۇزاكىرە كۈنى، تېمىدىن باشلايمىز؟ مېنىڭچە، بايىاتىن سىلەر تالاشقان مەسىلىدىن باشلايلى. قېنى، كىم سۆزلەيدۇ؟

— مەن باشلاي،... — دېدى ھودۇقۇپ، ئوتتۇرىدىراق ئولتۇرغان، چەكمەن يەكتەكتىك ئۇستىدىن بەلباغ باغلىغان، بۇرۇتى ئەمدى خەت تارتقان بىر بالا ئورنىدىن قوپۇپ، — يەنىلا ئۆتكەن قېتىمقى گەپلەر.... زادىلىق قىلماڭلارچۇ، — دېدى ئۇ كۈلگەن بالىلارغا. — شۇنداق، بىرى، ئاللانىڭ قۇدرىتى. يەنە بىرى، ئىگىدارچىلىق مەسىلىسى.

بىلگە تېكىن ئوقۇغۇچىنىڭ سۆزىگە قۇلاق سالغاچ، ئىشكىنى ئاستا ئېچىپ يۇتىنىڭ ئۇچىدا دەسسەپ كېلىۋاتقان ئىلىك ھاجىپقا قاراپ تۇردى. قېلىن قارا ساقال-بۇرۇتلۇق، ئوتتۇز ياشتىن ئاشقان بۇ قاۋۇل يىگىت ئاستا كېلىپ، ئارقا تەرەپتىكى بالىلارنىڭ ئارىسىدىكى بىر بوش ئورۇنغا ئولتۇردى. يانلىرىدىكى ئوقۇغۇچىلار قوزغالغانىدى، ئۇلارنىڭ تىرلىرىنى بېسىپ قويدى. بىلگە تېكىن يېنىغا شەرەت قىلىشقا قولىنى كۆتۈرگەنىدى، ئۇ ئىككى قولى بىلەن "جىم" دېگەن مەنىدە شەرەت قىلدى.

— ھە، يەنە شۇ گەپلەر، دەڭ، — دېدى بىلگە تېكىن ئۆرە تۇرغان ئوقۇغۇچىغا قاراپ، — بولىدۇ، داۋاملىق مۇزاكىرە قىلايلى. قېنى كىم سۆزلەيدۇ؟

— ئاللانىڭ تەقدىرى توغرىسىدا مۇزاكىرە قىلىشنىڭ نۆۋىتى،

ئاللاغا قارشىلىق، — دېدى بەگ سالىمىغا قاراپ قوزغىلىپ قويدى، ئۇ تۇمتۇقىنى سوزۇپ ئاغزىنى ئۆمەللەپتىتى، ياقىلى تەتىرەپتتى.

— بىز ئاللاغا قارشى ئەمەسمىز، لېكىن، ھەممە ئىش ئاللاھنىڭ تەقدىرىسىز بولمايدۇ، دېگەن سۆز توغرا ئەمەس، دەيمىز، — دېدى يەنە بىر بالا ئورنىدىن تۇرۇپ، ئۇ قاينام سۆزىنى داۋام قىلدى، — ئەگەر ھەممە ئىش ئاللاھنىڭ تەقدىرىسىز بولمايدىغان بولسا، مېنىڭ سۆز قىلىشىم، مېنىڭ مېڭىشىمۇ شۇنداقمۇ؟

— ئەلۋەتتە شۇنداق، — دېدى بەگ بىلگە قاينام، — ئىككى دولاكدا ئىككى پەرىشتە بار، سېنىڭ قىلماقچى بولغان ئىشىڭنى ئۆلار سېنىڭ يادىڭغا سالىدۇ، سەن قىلىسەن. سەن ھازىر سۆز-ئەشتىن بۇرۇن ئاللا ئۆز قۇدرىتى بىلەن بۇيرۇق قىلغان، پەرىشتىلەر سېنىڭ ئېسىڭگە سالىدۇ، سەن سۆزلەيسەن.

— كاپىرلار دېمۇ پەرىشتە بولامدۇ؟ — دەپ سورىدى يەنە بىر ئوقۇغۇچى.

— بولمايدۇ، چۈنكى ئۇ، كاپىر-دە! — جاۋاب بەردى بىلگە بەگ.

— ئۇنداق بولسا، كاپىرلار قانداق ھەرىكەت قىلىدۇ؟

— ھە، ھە... سەن ئاللاغا شەك كەلتۈردۈڭ، — دېدى بەگ بىلگە تىترەپ، ئوقۇغۇچىلار كۈلۈشۈپ كەتتى. ئۇ يەنە "ئىماندىن ئازدىڭ"، — دەپ قويۇپ بىر چۆگىلەپ ئورنىدا ئولتۇردى. ئوقۇغۇچىلار يەنە كۈلۈشتى.

— ئاللاغا شەك كەلتۈرگەنلەرگە ھېزىڭ بىلىگ يۇرتىمىزدا ئورۇن يوق، — دېدى ئاق سېمىز كەلگەن بىر ئوقۇغۇچى ئورنىدىن

قويۇپ ۋارقىراپ،

بىرنەچچە جايدىن توغرا، توغرا دېگەن ئاۋازلار چىقتى.

ـ مەسلىنى چۈشىنىش ئۈچۈن ئېگىزدىن مۇھاكىمە قىلىش لازىم. بۇنداق دېيىش ئاللاغا شەك كەلتۈرۈش بولمايدۇ. ئاللا ھەممە ئادەمگە، ھەربىر ئادەمنىڭ ھەربىر ئىشىغا ئۆز تەقدىرى بىلەن بۇيرۇق بېرىپ ئۇرىدىغان بولسا، دېدى ئارقىدىراق، چەتتىرەك تۇرغان يېشى چوڭراق بىر ئوقۇغۇچى سالماق بىلەن، ـ بىر ئاللانىڭ تۇمەن ـ تۇمەنلىگەن ئىشلارغا قانداقمۇ چولىسى تەگسۇن؟!

ـ ھەممە كىشىنىڭ كۆڭلىدە ئاللا بار، ـ دەپ ۋارقىرىدى، ھېلىقى ئاق سېمىز ئوقۇغۇچى.

ـ ئاللا بىر ئەمەسمۇ دوستۇم؟ ـ دېدى ئاۋۇ ئوقۇغۇچى كىنايە بىلەن، ـ لائىلاھە ئىللەللانى ئۇنتۇپ قالدىڭىزمۇ؟!

بالىلار ۋارقىراپ كۈلۈشتى. سېمىز بالا ئەتراپىغا قاراپ قويۇپ، ئاچچىقى بىلەن دومسىيىپ ئولتۇردى.

ـ ھەممە ئىش، بارلىقنىڭ ھەممىسى ئاللانىڭ قۇدرىتى بىلەن بولىدۇ، ـ دېدى بەگ بىلگە ئۇنىنى ئېگىز چىقىرىپ، ـ دۇنيانىمۇ، بىزنىمۇ، سېنىمۇ ئاللا يارىتقان. ئاللا بار دېسە، بار بولسەن، يوق دېسە، يوق بولسەن...

ـ بۇنداق دېيىش جانابىي بەگ بىلگە، ـ دېدى سالماق بىلەن بىلگە تېكىن، ـ دۇنيانىڭ ئەھمىيىتىگە توغرا كەلمەيدۇ. دۇنيا ئەزەلدىن مەۋجۇت، ئۇ ئۆز ئالدىغا تەرەققىي قىلىپ بارىدۇ... بىز ئەمدىلىتىن ئىسلامنىڭ دۇنيانى بىلىش قاراشلىرىنى ئۆزلەشتۈرۈۋاتىمىز. تېخى بىرنەچچە يىللار ئىلگىرى بىز بۇتقا چوقۇناتتۇق. بۇتنىڭ لايدىن ياسالغاندىمۇ ئۆز قولىمىز بىلەن ياسىغانلىقىنى

بىلمىسە تۇرۇپ چوقۇناتتۇق. ئەمما، نېگىزىدىن ئالغاندا بىزنىڭ چوقۇنغىنىمىز لاي بۇت ئەمەس، بەلكى بۇددانىڭ دۇنيا ھەققىدىكى، ھايات ھەققىدىكى قانۇنىيەتلىرى ئىدى. كىشىلىك دۇنياسىنىڭ بەرەقىباتىنى ھەممە تەلەمات، ھەممە دىنلار نۇقۇللا "ئاللا يارلىقاش" دەپلا چۈشەندۈرمەيدۇ. ئېيتىلمىشتا شۇنداق بولغىنى بىلەنمۇ ئۇنى چۈشەندۈرۈشتە ئايرىملىق پەرقلىرى بار، بىزنىڭ خەلقىمىز مىڭ يىلدىن ئارتۇقراق ۋاقىت بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغان، ئىسلام دىنى ھەممەيلەنگە، ھەتتا ئالىملىرىمىز غەمۇ تېخى يېڭى دىن. تالاش-تارتىشلارنىڭ بولۇشى ئەقىلغە مۇۋاپىق. ھەممە پىكىرلەرنى ئاللانى شېپى كەلتۈرۈپ تۇرۇپ چەتكە قېقىۋېرىش ئىسلام ئادىمىنىڭ ئىشى ئەمەس. خوش، دۇنيا ئىسلام دىنى كېلىشتىن ئىلگىرى، ھەتتا بۇددا دىنى ئوتتۇرىغا چىقىشتىن ئىلگىرىمۇ بارلىقى راستمۇ، يالغانمۇ؟ ئۇ قانداق تەرەققىي قىلىپ كەلگەن؟

— ئۆز قانۇنىيىتى بىلەن، — دېدى ئىلىك ھاجىپ بەگ بىلگە تاتىرىپ تىمىقىنى تاتلاۋاتقاندا ئورنىدىن قوپۇپ، بالىلار ھەيران بولۇپ ئۇنىڭغا قاراشتى. ھاجىپ ئالدى تەرەپكە ماڭغاچ سۆزىنى داۋام قىلدۇردى، — دۇنيا مەۋجۇت نەرسە، ئۇنى سەن بار دېسەڭ بار بولۇپ، يوق دېسەڭ يوق بولۇپ كەتمەيدۇ، — ئۇ سۆيا ئالدىغا كېلىپ بالىلارغا بۇرالدى، — ئۇ ئۆز قانۇنىيىتى بىلەن تەرەققىي قىلىدۇ. يەنە، دۇنيادىكى نەرسىلەر ئۆز ئالدىغا يەككە تۇرالمايدۇ. ئۇ بىر-بىرى بىلەن يارەملىشىپ ئۆسۈپ باردۇ.

— توغرىراقى، بىر-بىرى بىلەن چېلىشىپ ئۆسۈپ باردۇ، — دەپ قوشۇپ قويدى بىلگە تېكىن

— بۇ ھېلىقى ئەبۇ نەسىر فارابىنىڭ گەپلىرى، — دېدى چىچاڭشىپ

بەگ بىلگە، ــ فارابى دىنسىز، دەھرى، ئۇ كونا يۇنانلىق ئەقلىدىن ئازغان ئارىستوتىلنىڭ مۇرىتى...

ــ بىزدە، جانابىي بەگ بىلگە، ــ دېدى ئىلىم ھاجىپ يانغا ئۆتۈپ، ــ ئاشۇ يۇنانلىق ئارىستوتېلدەك "ئەقلىدىن ئازغان" ئادەم- لەر چىقسا ياخشى بولاتتى. ئەبۇ نەسىر مۇھەممەد فارابى ئۇنىڭغا مۇرىت بولۇپ بەك توغرا قىلغان، شۇڭلاشقا ئۇ ئۇلۇغ ئادەم بولغان. مانا، سىز ئاغزىڭىزدىن چۈشۈرمەيدىغان باغدادتا مۇھەممەد فارابىنىڭ ئەلىلىرىنى ئەك چوڭ مەدرىسىلەردە ئوقۇۋاتقانلىقىنى بىلەمسىز؟ فارابىغا مۇرىت بولۇش بەك ياخشى ئىش ئەمەسمۇ؟

بالىلار ئارىسىدا ھاياجانلىنىش ۋە خۇشاللىق كەيپىياتى كۆرۈلدى. بەزىلىرىنىڭ چىرايىدىن خاپىلىق چىقىپ تۇراتتى.

ــ بۇ ئاللاغا قارشىلىق، ــ دېدى بەگ بىلگە، كەشى بىلەن شەرەنى ئۇرۇپ چېچىلىپ، ــ ئۇتتۇر كەلگەنلا ئادەملەرنىڭ پەلە- پىتىش گەپ- سۆزلىرىنى تەلىمات دەپلا مۇھاكىمە باھانىسى بىلەن دەھرىلىك ئۇرۇقى چېچىش، مۇقەددەس دىنىمىزغا قارشىلىق قىلغانلىق بولىدۇ. بۇ ناھايىتى دەھشەتلىك، بىزنىڭ ئىسلام دۆلىتىمىزدە بۇنىڭغا يول قويۇشقا بولمايدۇ. بىزگە ھازىر مۇھاكىمە ئەمەس، قاتتىق قوللۇقلۇق كېرەك، ــ ئۇنىڭ سەللىسى چۈۋۈلۈپ بوينىغا چۈشۈپ قالدى، ساقاللىرى تېخىمۇ تىترەپ كەتتى، ــ مەن بۇنداق مۇھاكىمە، تەتقىقات دەپ مۇقەددەس ئەقىدىمىزگە قىلىنغان ھاقارەتلەرگە چىداپ تۇرالمايمەن...

ئۇ ئالدىراپ كەشىنى كېيىپ، سەللىسىنى قولتۇقلاپ شاپاشلاپ تاشقىرىغا ماڭدى. بىر بۆلۈك تالىپلار راھەتلىنىپ كۈلۈشتى.

ــ بىزمۇ كېتىمىز! ــ دېدى سېمىز بالا، ــ يۇرۇڭلار!

تۆچ-تۆت بالا ئۇنىڭ كەينىدىن ماڭدى، بەزىلىرى باشقىلارغا قاراپ تۇرۇپ قالدى...

— خاپا بولسا ياخشى ئەمەس، — دېدى بىلگە تېكىن كۈلكىلەرنى بېسىپ، — بىزچە تالىشىش دەيمىز، ئەرەبچە يۈنى مۇنازىرە دەيدۇ. بۇ ئوخشىمىغان قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆزئارا تالىشىۋېرىش دېگەن سۆز.

— مەن جانابىي بەگ بىلگە ئېيتقاندەك دىنغا قارشى تۇرغىنىم يوق، — دېدى ئىلىك چۇشەندۇرۇپ، — مەن تېخى ئالىلاغا شەك كەلتۈرۈش دەرىجىسگە يەتكىنىم يوق. مەن دۇنيا ئەدىن كەلگەن، بۇ دۇنيادىكى بارلىق نەرسىلەر قانداق بار بولۇپ تۇرالايدۇ؟ دېگەن مەسىلىلەر توغرىسىدا ئۆز قارىشىمنى ئېيتتىم. يۇنانلىق ئارىستوتېل بۇنىڭدىن مىڭ ئىككى يۈز يىل ئىلگىرى ئۆتكەن ئادەم. ئۇ شۇ ۋاقىتلاردا ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن بېكى قاراشلارنى ئېيتىپتىكەن، بىز نېمىشقا ئويلىيالمايمىز. ئۆزىمىزدىن چىققان فارابى ئۇلۇغ ئادەم، ئۇ جاھىل ئەرەب، پارس پەلسەپىسىگىمۇ تەۋرىتىش خاراكتېرلىك تەسىر كۆرسەتكەن، ئۇنىڭ ئىشلىرى بىزگە ياخشى ئولگە ئەمەسمۇ؟!

تالىپلار ھاياجان بىلەن ئىلىك ھاجىنىڭ سۆزىنى ئاڭلىدى.

— بىزگە دۇنيا توغرىسىدىكى بېكى قاراشلار جىقراق سۆزلەپ بېرىلسە ئىكەن، — دېدى ھېلىقى بۇرۇتلۇق بالا ئورنىدىن تۇرۇپ.

— بولىدۇ، بۇنىڭ ئۈچۈن جانابىي ئىلىكنى جىقراق ئاۋارە قىلىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ، — بىلگە تېكىن سوئال قىياپىتى بىلەن ھاجىغا قاراپ قويدى، ھاجىم بېشىنى ئېگىپ رازى بولغانلىقىنى بىلدۈردى، — بالىلار، سىلەر يەنە نېمىنى تالاشقاندىكىلار؟

— قۇلدارلىق ياخشىمۇ، زىمىندارلىقمۇ؟ دېگەن تالاش، — دېدى

بۇرۇتلۇق بالا، ــ بەزىلەر، "قۇلدارلىق ياخشىكەن. قۇللار تىنچ ئىش-لەيتتى. ئەمدى تارىخچىلار چاتاقچى بولۇپ كەتتى، گەپكە كىرمەيدۇ" دەيدۇ. گايىلار، "پۈت-قوللىرىنى زەنجىر بىلەن باغلاپ ئىشلەتسەك قانداق گەپ قىلاتتى؟ تېخى كىشىلەرنى خالىغانچە ئۇرۇپ ئۆلتۈرسە، بازارغا ئېلىپ بېرىپ ساتسا، ئۇۋال ئەمەسمۇ؟ يەنە زېمىنداركى ياخشى ئىكەن" دەيدۇ. يەنە گايىلار "تارىخچىلارنىڭ توشتىن چىقىرىپ سۆزىمىگە سېلىشى دېگىنى راست. ھازىرمۇ ئەركىن ئەمەس" دەيدۇ.

ــ سىز قايسىسىنى توغرا دەيسىز؟

ــ مەن... ــ ئۇ گەدىنىنى قاشلاپ ئوڭايسىزلانغاندەك قىلدى، ــ مەن ئاخىرقى قاراش ئورۇنلۇقمىكىن دەيمەن.

ــ مىكىن دېمەي، ئورۇنلۇق دەۋېرىك، ــ دېدى ئىلىك هاجىپ، ــ "قوشتىن چىقىرىپ سۆزىمىگە سېلىش" ــ نامراتلارنىڭ بۇ سۆزى بەك توغرا ئېيتىلغان. يەنە "نۇقتىنى ئېلىپ يۈگەن سېلىش" دېگەن سۆزنى قوشۇپ قويۇش كېرەك. ھەممە زېمىن يەنە خوجايىنىڭ ئىلكىدە. نامراتلار باي ئۈچۈن تۇنەك ئازابىدا ئىشلەيدۇ. نۇقتىمۇ يوق، يۈگەنمۇ يوق بىر زامان بولسا، نامراتلار ئۆز زېمىنىدا، ئۆزى ئۈچۈن ئىشلىسە... مۇشۇنداق ئەركىن زامان بولسا ئەجەب ياخشى بولغان بولاتتى.

ــ سىزچە ئۇ ئەركىن زامانىڭ نامىنى نېمە دېسەك بولار؟ ــ سورىدى بىلگە تېكىن.

ــ ئۇ ئەركىن زامانىڭ نامى نېمە؟ مەن تېخى جاۋاب بېرەلمەيمەن. ئىزدىنىش كېرەك.

بالىلار يەنە سوئاللارنى قويدى. جىددىي مۇزاكىرە بولدى.

ــ جانابىي هاجىپ ياخشى سۆزلەرنى قىلدى تالىپلار، ــ دېدى

بىلگە تېكىن ئاخىرىدا، ــ ئالىلاغا شەك كەلتۈرمەسلىك، دۆلىيانى توغرا تونۇش، كۆپچىلىككە ئەركىن زامانىنى ئارزۇ قىلىش، ئۇنىڭ... توغرىسىدا رىغبەت بېرىش ــ ھۆلار ياخشى بىكىرلەر. ھاچىپ- نىڭ قاراشلىرى ئورۇنسىز ئەمەس، ئىزدىنىش كېرەك. ئوقۇتۇش-بىلىم ئېلىش، ئىزدىنىش، ئۇچرىغان مەسىلىلەرنى ھەل قىلىش دېگەن سۆز. ئىزدىنىش كېرەك. ئىزدىنىش ئۇچۇن مول، چوڭقۇر بىلىڭ كېرەك. خوپ تالىپلار، بۇگۇن مۇشۇنچىلىك سۆزلەشكە قانداق؟

بىلگە تېكىن ئىلىك ھاجىپ بىلەن ئورنىدىن تۇردى. بالىلار قوپۇپ ھۆرمەت بىلەن ئىككى ئۇستازنىڭ ئۇزاتتى...

* * *

بارلىق ئولچىلار، ئوردۇ ئەمەلدارلىرى نۆۋەتتىكى ئوردۇ كېڭەشمىسىگە يىغىلىپ بولغان. سۆزلەتلىك تەخت سارايى ئادەم يوقتەك جىمجىت ئىدى. ئارىلاپ-ئارىلاپ ئاغزىنى قولى بىلەن بېسىپ قىسقا يۆتەل- گەن ئاۋاز ئاڭلىنىپ قالاتتى. تەخت سارايىنىڭ چوك مېھمان سارايىغا قارىغان ئىشىكى تاشقىرىغا ئاۋازسىز ئاستا، كەڭ ئېچىلدى. كىشىلەر ئىشىك ياقىغا بويۇنلىرىنى سوزۇشتى.

ــ خاقانىمىز ئۇلۇغ بۇغراخان ئايدىڭ خانىش بىلەن تەخت سارايىغا كىردۇ!

ئىشىك ئاغىسىنىڭ بۇ تەنتەنىلىك ئاۋازى سارايىنى جاراڭلىتۇەتتى، ئادەملەر ئىشىك ياقىغا توغرىلاندى.

سۇتۇق بۇغراخان بىلەن ئايدىڭ خانىش ۋە خانىش كېيىملىرىدە سالماقلىق مېڭىپ كىردى. ئۇلارنىڭ نامى، كېيىملىرى سۈرلۈك، ئەمما، كىشىلەرگە قاراپ كۈلۈمسىرەپ تۇرغان سىياقلىرى- دىن سۈر ئەمەس، بەلكى يېقىملىقلىق بىلىنىپ تۇراتتى. ئۇلارنىڭ

تارقسدا، ئوتتۇردا يۇغۇرۇش باتۇرتاغا، ئىككى بەندا يابغۇ بىلگە تېكىن، تۇكسىن ئارسلان بىلەن ئىلىك ھاجىپ بىللە كېلەتتى.

خان بىلەن خانىش گۈللۈك ئۇزۇن گىلەم ئۈستىدە، ئىككى ياقتا قاتارلىشىپ، ئىككى قولىنى مەيدىسىگە قويۇپ تازىم قىلىپ تۇرغان كىشىلەر ئارىسىدىن ئۆتۈپ، سۇپا ئۈستىگە كۆتۈرۈلدى. تەخت ئالدىغا بارغاندا ئارقىلىرىغا بۇرالدى.

ــ ئولتۇرىلى، جانابلار! ــ دېدى سۇتۇق. ئۇ ئاۋازىنى ياۋاش چىقارماق بولغان بولسىمۇ، لېكىن، بۇيرۇق ئاۋازىغا ئوخشاپ كەتتى.

خان ۋە خانىش ئولتۇرغاندىن كېيىن باشقىلارمۇ ئۆز رېتى بويىچە ئولتۇرۇشتى. تەخت سۇپىسىنىڭ ئىككى چېتىدىن باشلىنىپ، تۆردىن تۆشۈككە سوزۇلغان ئىككى قاتاردا، ئوڭ ياقتا يۇغۇرۇش باتۇرتاغا، تۇكسىن ئارسلان، يابغۇ بىلگە تېكىن ۋە باشقىلار، سول ياقتا تېكىن ئاغىچى، بەگ بىلگە، بۆرىبەگ ۋە باشقىلار تىزىلىپ ئولتۇرۇشاتتى.

سۇتۇق بۇغراخان تەمكىن، سالماق ئاۋاز بىلەن سۆز باشلىدى:

ــ ئالىلاتائالا شۇنداق بىر خسلەتلىك دۇنيا ياراتقانكى، ئۇنىڭدا ھەر خىل تىلدا سۆزلىشىدىغان، ھەر خىل دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان، ھەر خىل ئۇقەت بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئادەملەر ياشىماقتا. بىزمۇ شۇ قاتاردا. باشقىلار بىزگە يات، بىز باشقىلارغا يات. بىراق بىزنىڭ دەيدىغىنىمىز، بىزگە دوست بولغۇچىلارغا بىز دوست، بىزگە ياغى بولغۇچىلارغا بىزمۇ ياغى.

سۇتۇق بۇغراخانىنىڭ ئاخىرقى سۆزى شۇنداق ئەستايىدىل ۋەزمىن ئاڭلاندىكى، سورۇندىكىلەر ئىختىيارسىز قايىل بولدى.

سۆتۈق بۇغزاخان سۆزىنى توختىتىپ، كۆپچىلىككە بىر سەپسېلىپ چىقاندىن كېيىن، بىلگە تېكىننى قول ئىشارىتى بىلەن كۆرسىتىپ: "جانابىي بىلگە تېكىن بىزگە ئەتراپىمىزدىكى دۈشمانىي توغۇشتۇرۇپ بەرسۇن" دېدى.

بىلگە تېكىن ئورنىدىن تۇرۇپ ئاۋال سۆتۈققا، ئاندىن كۆپچىلىككە نازىم قىلىپ بولۇپ سۆز باشلىدى:

— بىزنىڭ شەرقىمىزدە قېرىنداش قوچۇ خانلىقى بار. ئۇلار-نىڭ نېرىسىدا، بىزنىڭ شەرقىمىزدە تۆبۈتلەر، سېرىق ئۇيغۇرلار، تاڭغۇتلار بار. ئۇلارنىڭ نېرىسىدا سېلىنگا دەريasi دەپ ئاتىلىدىغان بىر چوڭ دەريا بار. دەريانى پاسىل قىلغان هالدا شىمالدا كىدانلار قۇرغان قاراختاي خانلىقى بار. جەنۇبتا بولسا ئىچكىرى چىن، يەنى سۇڭ خانلىقى بار. بىزنىڭ شىمالىمىزدىكى قوچۇ ئېلىنىڭ شىمالىدا نايمان، كېرەي ئۇلۇسلىرى بار. بىزنىڭ غەربىمىزدە سامانىلار خاندانلىقى بار. ئۇلارنىڭ غەربىدە خارەزىم، غەزنە هەم ئابباسىلار خاندانلىقى بار. تۆبۈتلەر، سېرىق ئۇيغۇرلار، تاڭغۇتلار، كىدانلار، ئىچكىرى چىنلىقلار بۇددا دىنىغا ئىشىنىدۇ. بىزنىڭ قېرىنداشىمىز قوچۇ دۆلىتىدىكى ئادەملەرمۇ شۇ دىنغا ئىشىنىدۇ، نايمان ۋە كېرەيلەر شامان دىنىغا ئىشەنگۈچىلەر. بىزنىڭ غەربىمىز-دىكىلەرنىڭ هەممىسى مۇسۇلمانلار.

بىلگە تېكىن سۆزىنى توختىتىپ سۆتۈققا يېنىككىنە تازىم قىلىپ، سۆزىنىڭ تۈگمىگەنلىكىنى بىلدۈردى.

— ئەتراپىمىزدىكى ئەللەر، ئۇلۇسلار بىلەن كەلدى-باردىمىز ياخشى، — دېدى سۆتۈق، — چۆل-جەزىرە، تاغ-داۋانلار بىزنىڭ ئۇلار بىلەن بېرىش-كېلىش قىلىشىمىزغا بۇ چاغتۇچە توسقۇن بولالا-

همدی. بزنی بشارام قىلمۇانقىنى بىزنىڭ مۇسۇلمان قېرىندەشىمىز ساماناسلار، ــ سۈتۈق بىرناز ئويلىنىپ، توختاپ ئېلىپ ئارسلاننا ئىشارە قىلدى، ــ ئۇكسىن ئارسلانبەگ ئەلنىڭ ئەڭ ئەۋزەللىرى سۆزلەپ بەرسۇن، ــ دېدى.

توغرىسىدا سىلەرگە سۆزلەپ بەرسۇن، ــ دېدى.

ئارسلان كۆكسىارداسكى بۇددا چىلارنىڭ توپىلاڭى، غەربتىكى باغدات خەلپە ۋەكىلى دەپ كەلگەن ئادەملەرنىڭ چاتاق سېلىۋاتقانلىقى، ساماناسلار دۆلىتىنىڭ بىنىسىپ كېلىش غەرىزى، چېگرىدىكى تۇقۇنۇشلار، ئۇ ياقتىكى خەلقنىڭ قىيىن ئەھۋاللىرى توغرىسىدا سۆزلەپ بەردى.

ــ ئەلنىڭ ئىچكى ـ تاشقى ئىشىنى چوڭقۇرراق ئويلىشىشقا توغرا كەلدى، ــ دېدى خان ۋە ئولتۇرغانلارغا بىر نەزەر سالغاندىن كېيىن داۋام قىلدى، ــ دۆلەت بىرلىكىنى كۈچەيتمەك، ئەل پاراۋانلىقىنى ئاشۇرماق، تاشقى يېغىنا تەييار تۇرماق، بىلىگلىكنى ئاشۇرماق ــ بىزنىڭ ئۇزاق ئىشىمىز. بىزنىڭ ئىش باشلىغىنىمىزغا ئون بەش يىل بولدى. ئېلىمىزنىڭ ئىشلىرىدا يۇقىرىقىدەك ئۆتۈق ئاز ئەمەس. لېكىن، يەنە يېتەرسىزلىكلىرىمىز ئاز ئەمەس، ئەل تۇرمۇشىدا قىينىچىلىقلار بار. قۇلدارلىق توسالغىنى بىلەن زېمىندارلىق كۈچەيدى. باشقا يېڭى ئىشلارمۇ تۇغۇلماقتا. خەزىنىمىز خېلىلا قۇرۇق. بىزنىڭ ئېلىمىزگە چېگرىداش ئەللەر بىلەن دوستلۇق ئالاقە كۈچەيتىلدى، لېكىن، ساماناسلار دۆلتى ياغلىق قىلماقتا، چېرىك كۈچىنى ئۇلغايتىش كېرەك. كىشىلىرىمىز بىلىگسىز هايات كەچۈرمەكتە. بىرنەچچە ئوقۇل، بىلىگ يۇرتىمىزلا بولۇشى بەك يېتەرسىز. ئۇلۇغ خاندانلىقىمىزنىڭ بارچە ئىلىك خانلىرى، خانلار، ئايماقلار بىر تەندەك ئۇيۇماق كېرەك. خاندانلىقىمىزنىڭ ئەلچىلىرى

ئىلىك خانلارغا بېرىپ كەلدى. قوچۇ خانلىقىغا ئاۋسلانىڭ بېرىپ قايتتى. ئىدىقۇت بىز بىلەن ھەمكارلىقتا بىللە ئۆتۈشكە، ئۆزئارا نىزاء ئادا‌ۋەت قىلىشماسلىققا سۆز بەردى. بۈشكىدىن باشقا يەتتە ئۇ خانلىقنىڭ ئىلىك خانى — ئاۋسلان ئىلىك، يەنە ئىلى بالىقاسىغا بۇ يىل ياز ئاخىرىدا ئىلىك خانلار قۇرۇلتىسى ئۆتكۈزمەككە قېتىلدى. بۇ يىل توققۇزىنچى ئاي بىزنىڭ ئۇلۇغ خاندانلىقىمىز قۇرۇلغان مەرەم كۈنى. قۇرۇلتايىنى ئاشۇ مەرەم كۈنلەردە ئۆتكۈزسەك دەيمىز...

خان باشقىلارنىڭ پىكىر بېرىشلىرىگە يول بېرىپ سۆزىنى توختىتىپ، ئولتۇرغانلارغا بىر نەزەر سېلىپ چىقتى. تەخت سارايىدا جىمجىتلىق ھۆكۈم سۈردى.

— ئۇلۇغ بۈغراخانىڭ سۆزلىرى ئەدگۈ، — دېدى يۇغۇرۇش باتۇر تاغا ۋە ئۇزۇن ساقاللىرىنى سىلاپ قويۇپ سۆزىنى داۋام قىلىدى — بىرلىك بولمىسا كۈچ بولماس. قاداش① ئىلىك خانلار ئەلنىڭ بىرلىكىنى ئۇلغايتماقنى ئىستەيدۇ. قۇرۇلتاي چاقىرماق كېرەك.

— ئەلنىڭ بىرلىكىدە گەپ يوق ئەمەس، — دېدى بىلگە تېكىن، — قايسى دىنغا تابىنماق كېرەك؟. ئىلى بالىق، قوچۇ، ماچىن ياقلاردا بۇددىغا تابىنىدۇ. ئىسلام دىنى شامىلى يېتىپ بارغان بودۇن ئارىسىدا ئىسلام دىنىغا تابىنمىساق، باشقا كېتەر ئىمىش دېگەن قورقۇنچلار بار ئىكەن....

— قورقما قورقسۇن، — دېدى دىنىي ئىشلار ئولچىسى بەگ بىلگە قوپۇپ ۋە ساقلىنى گىلدىكلىتىپ تىترىتىپ سۆزىنى داۋام قىلدى، — ئىسلام دىنىمىز دۆلەت دىنى. باشقىلارنىڭ ئۇنى قوبۇل قىلىشى

---

① قاداش — قېرىنداش.

شەرت. ياخشىلىقچە قوبۇل قىلمىسا كۈچ ئىشلىتىش كېرەك، دىنىي پىشۋايىمىز ئۇلۇغ بۇغراخان ئەلۋەتتە شۇنداق پەرمان بېرەتتۇ.

— جانابىي بەگ بىلگە! سۆزىڭىزنى چۈشىنىپ سۆزلەۋاتامسىز؟ — دېدى خان ئۇنىڭ سۆزىنى بۆلۈپ، — مەن قانداق دىنىي پىشۋا بولاي؟

— خاتا سۆزلىدىمۇ دەيمەن. توغرا، "ئوھەممەد ئەلەيھىسسالام ئاخىرقى پەيغەمبەر" دېگەن، بايات①. ئۇنداقتا، بىزنىڭ ئۇلۇغ بۇغراخان ئىسلام دىنىمىزنىڭ باش پاناھى... — بۇغراخانىنىڭ كۆزىگە قاراپ سۆزىنى يۆنىكىدى بەگ بىلگە، — شۇنداق، قىلىچ كۈچى بولمىسا كاپىرلارنى ئىسلام دىنىمىزغا تابىندۇرماق قىيىن.

— بىزنىڭ قولىمىزدىكى قىلىچنى بودۇننى قىرماقتا ئىشلىتىشكە بولمايدۇ، — دېدى بىلگە تېكىن نارازى بولۇپ، — ئۇنى ياغىغا ئىشلەتمەك كېرەك. ئىسلام دىنىنى ئۆگۈت قىلماق كېرەك. دىنغا تابىنماقتا كۈچ ئىشلەتكىلى بولمايدۇ.

باتۇرتاغا بېشىنى لىڭشىتىپ قوشۇلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. ئۇنىڭ سىياقىدىن بىلگە تېكىنىڭ سۆزىگە قايىل بولغانلىقى بىلىنىپ تۇراتتى.

— ئۇلۇغ دىنىمىز ئىسلامنى ھەممە كۈچىمىزنى سەرپ ئېتىپ قوغدىماق كېرەك، — دېدى بەگ بىلگە تېرىكىپ، — بىزنىڭ مەدرىسىلىرىمىزدە دەھرىلىك ئۆگۈت قىلىنماقتا. ئارىستوتېلدەك كاپىرلار، فارابىدەك دەھرىلەرنىڭ جۆيلۈشلىرى ئۆگۈت قىلىنماقتا. بىزنىڭ مەدرىسىلىرىمىز ئىسلام دىنىمىزنىڭ بىلىملىرىنى ئۆرگەتمەكى كېرەك ئىدى. تارىخ،

---

① بايات — خۇدا.

تل، پەلسەپە... يەنە نېمىلەرنىدۇ تالىپىلىرىمىزغا سىڭدۈرۈۋاتىمىز...

— بولىدۇر گەپ، — دېدى ئىلىك ھاجىپ سالماق، يوغان تاۋاز بىلەن، — دىن بىر خىل بىلىگ، سۆز قارشى بولغان تارىخ، تىل، تەبابەت، ھەتتا ئىلمى مەنتىق ئۆزگەتىلمىسە، بىزنىڭ يىلىك يۈرتىمىزنىڭ مەسچىدتىن ئايرىمىسى بولماي قالار. ئۇلۇسنى بىلىگلى قىلماق، ئەلنىڭ بىلىگ دەرىجىسىنى ئاشۇرماق — بىزنىڭ بۈرچىمىز، خاندانلىقىمىزنىڭ بۈرچى. ھۇ بۈرچ ئادا قىلىنىسا بىزنىڭ دۆلەت تۇتقانىمىزنىڭ مەنىسى يوق. بەلكىم، بېرىپ-بېرىپ دۆلىتىمىز يوقىلىشى تۇرغان گەپ... "قۇت بەلگىسى — بىلىگ" دەيدۇ بودۇن... — ئىلىك بىرئاز ئويلاپ سۆزىنى داۋام قىلدۇردى، — بەزى كىشىلەر "دىن"نى ئاغزىدىن چۈشۈرمەيدۇ، بىراق بودۇن پاراۋانلىقى بىلەن كارى يوق. قولدارلارنىڭ ئورنىنى ئالغان زېمىندارلار كۆپچىلىك تارىخچىلارنى بۇرۇنقىغا ئوخشاش قىينىماقتا. بەزىلەر ئىلگىرى قۇل-دارلارنى قانداق چىك تۇرۇپ ياقلىغان بولسا ھازىرمۇ ئەك ئەشەددىي ئەزگۈچى زېمىندارلارنى، پۇلدار بايلارنى شۇنداق ياقلىماقتا. يەنە كۆپلەپ دىن پېشۋالىرى — قازى-ئەلەملەر، خەتىب-ئىمامىلار نامراتلارنىڭ شىللىسىگە مىنىپ "دىن" قامچىسى بىلەن ئۇرۇپ، زېمىندارلارغا، بايلارغا ياردەم قىلماقتا. بودۇننىڭ زارىغىمۇ قۇلاق سالماق كېرەك-تە!

خان بىرئاز ئوڭايسىزلانغاندەك بولدىمۇ، قانداق، ئورنىدىن قوزغىلىپ قويدى. باتۇرتاغا كالتە بۆتىلىپ ساقلىنى سىلاپ قويدى.

— بۇنداق سورۇندا ئويلاپ گەپ قىلماق كېرەك، ئىلىك ھاجىپ، — دېدى بۆرىبەگ نارازىلىق بىلدۈرۈپ، — گېپىڭىز دۆلىتىمىزگە، دۆلەت ئىشلىرىنا قارىتىلماقتا.

ـ ئىلىك ھاجىپ توغرا گەپ قىلىدى، ـ دېدى خانىش ئاي-
دىڭ، ـ بىزنىڭ دۆلىتىمىز بودۇنىڭ دۆلىتى بولمىقى كېرەك.
بۇدۇنىڭ زارىغا ئۇلاق سالماق، باشلاپ سىزنىڭ ئىشىڭىز، جانابى-
يۇرىسبەگ. سىزنىڭ سالمقلىرىڭىز پۈلى بارلاردىن يانداپ تۇتۇپ
كېتىپ، نامراتلارغا بېيىشماقتا. ئۇلار بېرىۋېتىپ قۇرۇقدىلىپ بولغاندا
نېمىسىنى بېرىدۇ؟ كىشىلەر ئېيتقاندەك "ئالمىچى ئارسلان، بېرىمچى
ساچقان" بولۇپ قالمامدۇ؟

خان ئاخىرقى سۆزنى ئاڭلاپ كۈلۈمسىرىدى. باشقىلارمۇ كۈلۈ-
سىرشىپ، چىرايلىرىدىكى جىددىيلىك ئۆزگەرگەندەك بولدى.

ـ شۇنداق، توغرا گەپ، ـ دېدى خان، ـ چوڭ ئالمىچى ـ مەن.
ئالمىچىلار كىمدىن قانچىلىك ئالماقنى بىلمىكى كېرەك ئىدى. خەزى-
نىدار تېكىن ئاغىچى يەنە بىر چوڭ ئالمىچى، باش خەزىنىچى-
دە؟ ـ خان ئۇنىڭغا سىناش نەزىرى بىلەن قاراپ قويدى، ئۇ ئوڭايسىز-
سىزلاندى. باشقىلارمۇ ئۇنىڭغا قارىشىۋالدى، ـ مۇنداق كېتىۋەرسە
"مۇشۇككە ئويۇن، چاشقانغا قىيىن" بولۇپ قالمىغاي يەنە؟ تېكىن
ئاغىچى ئىلىك ھاجىپ ۋە بۆرىبەگ بىلەن بىللە ياساق ـ ئالىم
توغرىسىدا بىر بېگى بىر بەلگىلىمە بېتىپ چىققاي.

بۇنىڭ بىلەن خان باياتىنقى تالاشنى تۇگەتكەنلىكىنى بىلدۈردى.

ـ تاشقى ئەللەر بىلەن دوستلۇقنا ئۆتمەكتىمىز، ـ دېدى چېرىك
ئىشلار ئولچىسى ئارسلانبەگ، ـ بىراق، سامانلار كۈنپېتىشتىن
بىزگە ئۆچلۈك قىلماقتا، چېگرىمىزغا پات ـ پات بېسىپ كىرىپ، قوراللىر
كىشىلىرىمىزنى ئۆلتۈرۈپ، تالان ـ تاراج قىلماقتا. ئەل خەتەرگە دۇچ
كەلمەكتە. سەگەك بولماسلىق بولمايدۇ.

ـ شۇنداق، سەگەك بولۇش كېرەك، ـ دېدى بىلگە تېكىن قوشۇ-

لۇپ، — ياغى ياصلىقىنى قىلۇر، ئەلۋەتتە ئامانلىقى ئۈچۈن جان تىكىپ چېلىشماق كېرەك. سامانىلار ئىككى دەريا ئارىسىنى، سەمەرقەنتنى، شاش، پەرغانە تۈزلۈكىنى بېسىۋېلىپ، ئۇ ياقلاردىكى بىزنىڭ ئۇلۇس قاداشلىرىمىزنى ئەزمەكتە، تالىماقتا. ئۇنىڭ بىلەن توختىماستىن، ئۇلار ئىچكىرىلەپ كىرىپ بىزنى يۇتماقنى ئويلىماقتا. بىز خاندانلىقىمىزنى قوغداپ قېلىشتىن باشقا، كۈنپېتىشتىكى قاداش ئۇلۇسىمىزنىڭ زارىغىمۇ قۇلاق سالماقىمىز كېرەك.

— ئارتۇق كەتتىڭىز، جانابىي تۇكسىن، — دېدى تېكىن ئاغىچى ئارازلىق بىلدۈرۈپ، — بىز باشقىلار ئۈچۈن ئۆزىمىزنى يەم قىلالمايمىز، ئۆز يېرىمىزنى ساقلاپ قالساق بولغىنى...

— ھە، بۇ توغرا گەپ، دېدى بۆرىبەگ، — ئۇنىڭدىن كېيىن، سامانىلارنىڭ كۈچىنى ئۆزۈمىز چاغلىماسلىق لازىم، "ئوت بىلەن ئويناشقاننىڭ قولى كۆيەر" دېگەن سۆز بار بودۇندا.

— ياتقان يىلانغا تەگسەك بولماس، — دېدى ساقلىنى گىلدىڭلەتىپ بەگ بىلگە دەرھال، — سامانىلار ئىسلام دىنىمىزنى قوغداش ئۈچۈن ئاللاھۇتائالا يولىدا چېلىشماقتا. باغدات خەلىپەم ئۇلارغا شەپقەت قىلماقتا. ئۇلارغا تېگىشمەك — گۇناھكار بولماق دېمەكتۇر...

— ئۇلار باغدات خەلىپەم نامىدىن ھەممە يەردە قان تۆكسە مەيلىمۇ؟ — دېدى بارسبەگ، — قان تۆكۈش، كىشىلەرنى بوزەك قىلىش، يۇرتنى خاراب قىلىش يوللۇق بولۇپ، ئۇنىڭغا قارشى تۇرماق يولسىزلىق ئىكەن-دە؟

— ئۆز ئېلىڭ ياغىسىنى قوللاش پەسكەشلىك، — دېدى خانىش ئايدىڭ غەزەپلىنىپ، — ياغى قىلىچىنى بوينۇڭغا تىرەپ تۇرسا، سەن ئۇنىڭغا باش ئېگىپ تۇرسالا؟! ياق، جانابىي ئولۇغلار، بۇنداق

قىلماق تۆز ئېلىگە گۇناھ قىلماق دېگەن سۆز. ئۇنداقتا بىزنىڭ خاندانلىقىمىز، دۆلىتىمىز نېمىگە كېرەك؟ بىز ياخشىلىق ئەلنى تالاپ، ئۇلۇسنى قوغدىماق، قان ئاققۇزۇشلىرىنى تاماشا قىلىپ ئولتۇرالمايمىز، ــ خان ئۇنىڭغا زوق بىلەن قاراپ قويدى. خانىش بارغانسېرى ھەزەپ بىلەن سۆزىنى داۋام قىلدى، ــ ياق، ھەرگىز ئۇنداق قىلىشقا بولمايدۇ، بىز ئەلنى، ئۇلۇسنى جان تىكىپ قوغدىغۇچىلاردىن بولمايمىز كېرەك...

ــ كەچۈرگەيلا ئۇلۇغ خانىش، ــ دېدى بەگ بىلگە ئورنىدىن قوپۇپ، ــ مەن ھەرگىز ئۇنداق دېمەكچى ئەمەسمەن، مەن...

ــ سىز، سىلەر شۇنداق دېمەكچى جانابىي بەگ بىلگە، ــ دېدى خان سالماقلىق بىلەن كىنايىلىك ئاھاڭدا، ــ بۇ ئەلگە ئاسىيلىق قىلغۇچىلارغا پول قويغىلى بولمايدۇ. بىزنىڭ ئىچىمىزدە مۇنداق كىشىلەر بىلەن بىرلىشىپ يوشۇرۇن قەست قىلغۇچىلار مۇيۇق ئەمەس، دۆلەت قارۇغچىسىنىڭ ئورۇنباسار باشلىقى شۇنىڭ بىرسى ئەمەسمۇ؟ چەت ئايىغاقچىنىڭ بىزنىڭ ئىچىمىزدە ئون بەش يىلدىن ئارتۇق يوشۇرۇنۇپ يۈرەلىشى، بىزگە بىرمۇنچە سىرنى ئايدىڭلاشتۇرۇپ بېرىدۇ، ــ باشقىلار يەر ئاستىدىن ئاۋۇ ئولچىلارغا قاراپ قويۇشتى، ئۇلار ئۇڭايسىزلىنىپ قەيەرگە قاراشلىرىنى بىلەلمەي قېلىشتى، خان ئۇلارغا كۆز قىرىدا قاراپ قويۇپ سۆزىنى داۋام قىلدۇردى، ــ "ئوت بىلەن ئويناشماسلىق"، "ياتقان يىلانغا تەگمەسلىك" دەپ دوق قىلىشلار بىزنى ھېچ قورقۇتالمايدۇ. ئوت سېنىڭ ئۆيۈڭگە تۇتاشماق بولغاندا، قولۇڭنىڭ كۆيگىنىگە قارىماي ئۇنىڭ بىلەن "ئويناشماق" كېرەك. بولمىسا، ئۆيۈڭ كۆيۈپ كۈل بولىدۇ. سەنمۇ خاراب بولىسەن. ياتقان يىلانغا تەگمەي، ئۇنى ئۇلتۇرمەي بولمايدۇ.

تۇنگدا رەھەر بار. بىر زەھەرنى يوقاتمىمىز، ئوتنى تۆچۈرمىكىمىز كېرەك...

خانىمنىڭ شايە سەللە بەسىپ تۇرغان قوشۇمىسى بارغانسېرى تۆرۈلدى، كالتە قارا ساقلى بىلىنەرسىلىنەس تىترىدى، تۇ يەرگە قاراپ، ئاۋۋال توختىۋالدى، ــ دىن توغرۇلۇق گەپ سۆزلەر بولدى. بىز ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان ۋە ئۇنى كەلگە تاراتماقتا تىرىشىمىز. ئىسلام دىنى بىزنىڭ دۆلەت دىنىمىز، بۇنىڭدا ئېغىز مايمىز. بىراق، باشقا دىندىكىلەرنى ئىسلام دىنىغا كىرگۈزۈشتە ئادەم ئۆلتۈرۈش چارىسىنى قوللىنىشقا بولمايدۇ. ئۇنىڭ بىرمەزگىلدە گايى جايلاردا بۇنداق ئىشلارمۇ بولدى. ئۇ ئىشلارنىڭ ئاقىۋىتى بۇنىڭدىن كېيىن ئۇنداق قىلغاندا ئوبدان ئۇنۇم بەرمەيدىغانلىقىنى ئىسپاتلىدى. شۇڭا، ھەرقانچە زورلىغاندىمۇ قان ئاققۇزماسلىق كېرەك. قازى ـ ئەلەم، خەلپەت ـ ئىمامىلارنىڭ ئىسلام دىنىنى باي بولۇۋېلىشنىڭ، تەبىيارتاپلىقنىڭ باھانىسى قىلىۋېلىپ بايلار بىلەن بىرلىشىپ كىشىلەرنى تالاشلىرىغا بولمايدۇ. باغداد خەلىپىسى، ئىسلام شەيخى دېگەن كىشىلەرنى مەن كۆرگىنىم يوق. ئەگەر ئۇلار بايانىنىڭ پەرزى، مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ سۈننىتىگە قايچى ئىش قىل دېسە بىز ئۇنىڭغا قوشۇلمايمىز. دىنىي مەدرىسىلەرنى ئېچىش كېرەك، لېكىن بۇ مەدرىسىلەردە باشقا بىلىملەرنىمۇ ئوقۇتۇش، ئەلنى ئويغاتىماق ۋە ئاقارتماق كېرەك. ئالۋاك ـ ياساق ئالماي بولمايدۇ. بىراق "ئالىمچى ئارسلان، بېرىمچى سىچقان" بولماسلىق كېرەك. نامراتلار "سىچقان" بولۇپ قالمىسۇن. ئالۋاك ـ ياساق كېلىشكەن ئۆلچەم بويىچە بولسۇن. كىم قانچىلىك بېرىشكە تېگىشلىك بولسا شۇنچىلىك "رسلا ھېچكىم "سىچقان" بولۇپ قالمايدۇ، بۇرى يەنە بۇرى بېتى

تۇرىدۇ. بىز تاشقى بېغىغا قارشى تەييارلىق قىلىشىمىز تۇيۇن
خەۋىنى كۈچەيتىشكە توغرا كېلىدۇ. ئەل ئىچىدە ۋە سىرتىدا
ئالىم-ساتىمنى ئۇلغايتىش كېرەك. كۈنپېتىش ۋە كۈنچىقىش
تەرەپلەردىكى ئەللەر بىلەن كۆپرەك ئالىم-ساتىم قىلىق كېرەك.
خان ئازراق توختاپ كۆتىرەڭگۈ ئاۋاز بىلەن داۋام قىلدى:
— چەت ئەللەر بىلەن دوستلۇقنى كۈچەيتىش كېرەك. بىزنىڭ دەپ
دېگىنىمىز ئەلنىڭ ئامانلىقى ۋە تىنچلىقى ئۈچۈن، بىزگە دوست
بولغۇچىلارغا بىز دوست، بىزگە ياغى بولغۇچىلارغا بىزمۇ ياغى.
بۇگۈنكى كېڭىشىمىز تۈگىدى.
خان، خانىش ئورنىدىن تۇرغاندىن كېيىن باشقىلارمۇ ئورۇنلىرى-
دىن تۇرۇپ ھۇرمەت بىلدۇرۇشتى.

* * *

سۈتۈق بۇغراخان مېھمانخانىسىدا ئىلىك ھاجىپ ۋە بارسبەگ
بىلەن سۆزلىشىپ ئولتۇراتتى، ئەركىن تاشقىرىدىن كىرىپ:
— ئۇلار كېلىشتى، — دەپ مەلۇم قىلدى.
— كىرسۇن، — دېدى خان.
ئىشىكنىڭ ئىككى قانىتى كەڭ ئېچىلدى. ئىككى خەنزۇ ئەمەلدار
كىرىپ كەلدى.
— بۇ كىشى چىن خاقانىنىڭ ئېلىمىزدە تۇرۇشقا تەينىلەنگەن سودا
ۋەكىلى، — تونۇشتۇردى بارسبەگ ئۇزۇن چاساقال، ئېگىز بويى-
لۇق بىر ئەمەلدارنى كۆرسىتىپ، ئۇ سۇڭ خانلىقىنىڭ ئەمەلدارلىرى-
دىمۇ ئۇزۇن ياشىغان تۇۋار تونى كىيگەنلىدى. بېشىدا ئىككى
تەرىپىدە لىڭشىپ تۇرىدىغان ئەمەلدارلىق قالپىقى بار ئىدى. ئۇ
ئاۋال يۈمشاق گىلەمگە تىزلىنىپ ئۆزىنى مەلۇم قىلدى ۋە كەڭ

يېڭىنىڭ ئوڭ تەرىپىدىن سۇڭ خاقانىنىڭ مەنسەپكە تەينىلىگەنلىك دەستىكىنى چىقاردى. ئورنىدىن تۇرۇشقا ئىجازەت بېرىلگەندىن كېيىن ئورنىدىن تۇرۇپ قەدىمىنى ئىلدامليتىپ، ئۆينىڭ ئوتتۇرىسىدا ئۆرە تۇرغان سۇئتۇق بۇغراخانغا يەنە تازىم قىلدى.

ــ ئۇلۇغ سۇڭ خاندانلىقىنىڭ ۋەكىلىنى قارشى ئالىمىز، ــ دېدى خان ۋەكىلنىڭ تازىمىنى ئىلىك ئالغاندىن كېيىن لايىقىدا ھۆرمەت بىلدۈرۈپ.

ــ قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ خاقانى ئۇلۇغ بۇغراخانىنىڭ بىزنى قوبۇل قىلغىنى ئۈچۈن بەك خۇشال بىز، ــ دېدى ۋەكىل ئىككىلىنىپ، كېيىن ئارقىسىدىكى ئۆزىگە ئوخشاش كىيىم كىيگەن، تازىم قىلىپ تۇرغان، ئوتتۇرا ياشلاردىكى بىركىشىنى تونۇشتۇردى، ــ بۇ كىشى، بىزنىڭ دۆلىتىمىزنىڭ كۈنپېتىش تەرەپتىكى ئەللەر بىلەن سودا ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچى قەشقەردە تۇرۇشلۇق ۋاكالەتخانىسىنىڭ باشلىقى.

ئۇ ئېگىلىپ خانغا ھۆرمەت بىلدۈردى.

خان ھاجىپ بىلەن ئوردۇ ئاغىسىنى ۋە چىن دۆلىتىگە بارىدىغان ئەلچى ئەركىلەشكەنلىرى تونۇشتۇرۇپ بولۇپ ئۆلارنى ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلدى.

ــ ۋەكىل جانابلىرى بىزنىڭ تىلىمىزنى بىلىدىكەن، ــ دېدى خان كۈلۈپ.

ــ ئاز ــ ماز يامدايمەن، ــ دېدى ۋەكىل خۇش بولۇپ، ــ بىشبالىق ئاتا ــ ئانامدىن ئارتۇق تۇرغانىدىم. قايتقىلى ئۈچ يىل بولغان، يەنە سىزنىڭ دۆلىتىڭىزگە كېلىشكە بۇيرۇق ئالغاندا، بەك خۇشال بولدۇم. بولغا چىقىش ئالدىدا سۇڭ خاندانلىقىنىڭ ئۇلۇغ خانى

بۇغراخان ئالىملىرىغا سالام ئېيتىشىمنى تاپشۇرغانىدى. ئۇ سالامنى يەتكۈزگەنلىكىم ئۈچۈن بەك خۇشالمەن.

ــ رەھمەت. مۇرتنى كەلگەندە خاقانغا يىزدىن سالام ئېيتقايسىز.

ــ ئەلۋەتتە، سالاملىرىنى يەتكۈزىمەن.

سۇتۇق بۇغراخان ۋەكىلەر بىلەن سۆھبەتلەشتى. ئەلنىڭ ئىچكى ئەھۋالى، تاشقى سىياسەتلەرنى تونۇشتۇردى، سامانىلارنىڭ دۈشمەنلىك غەرەزلىرى توغرىسىدىمۇ قىستۇرۇپ ئۆتتى. ۋەكىل ئىككى دۆلەتنىڭ ئارىلىقى يىراق بولسىمۇ دوستلۇق ئالاقىنى كۈچەيتىشكە بولىدىغانلىقىنى، غەربىي شىيا خانى سۇڭ بىلەن بىرلەشكەنلىكىنى، ئەمدى، ئۇزۇلۇپ قالغان بۇرۇنقى ئالاقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئاسان بولغانلىقىنى سۆزلىدى. شۇنىڭدىن كېيىن يەنە ئۆزئارا سودىنى كۈچەيتىش توغرىسىدا سۆزلەر بولدى...

بەشىنچى باب

ئىپار گۈلنىڭ ئەسلىمىسى

ئەتىيازنىڭ ئايدىڭ كېچىسى. ئىلىك ھاجىنىڭ ھۈيلىك باغ ھويلىسى، ئاي شولىسى شاپتۇل، ئالما چېچەكلىرىدىن ئۆتۈپ ھويلىنى ئالا-بۇلا يورۇتقان. ھويلىدا ئايلىنىپ يۈرگەن نەيزە-قالماقانلىق قارۇغچى ئايىغىنىڭ ئاۋازىدىن باشقا ئاۋاز يوق. ھەممە ياق جىمجىت.

ھويلىنىڭ كۈنپېتىش تۆرىگە يۆلەپ سېلىنغان چىرايلىق بىنانىڭ ئىككىنچى قەۋىتىنىڭ پەنجىرىسى جەنۇب ياقتا قارىغان بىر ئۆيدە قىلىن كۆرپىلەر ئۈستىدە بېشىنى ياستۇقتا سىگايان قويۇپ ئىلىك ھاجىپ شېرىن ئۇيقۇغا چۆكۈپتۇ. ئۇنىڭ يېنىدا ئاي دېسە ئاي، كۈن دېسە كۈن بىر گۈزەل يېتىپتۇ. توي بولغىنىغا بىر ھەپتە بولغان بۇ ياش كېلىن نېمىشقىدۇ ئۇخلىماپتۇ...

ئۇ يېنىدا ئۇخلاپ ياتقان ئېرىگە زوق بىلەن بىر قاراپ قويدى-دە، ئېرىنىڭ مەيدىسىگە چۈشۈپ قالغان تاۋار يوتقانىنى يۆگىرى تارتىپ قويدى. ئاندىن ئۆزىمۇ يوتقىنىنى يۇقىرىراق تارتىپ يەنە ياستۇقىغا يۆلەندى. لېكىن ئۇ ئۇخلىيالماي چوڭقۇر خىيالغا غەرق بولغاندى، شۇنداقتىمۇ ئارىلاپ بېشىنى قىسايتىپ ھاجىپقا قاراپ كۈلۈمسىرەپ قويياتتى. ئۆيىنى تولۇق يورۇتقان تولۇن ئاي نۇرى ئاپئاق ياستۇقتا چۆككەن بۇ گۈزەلنىڭ جامالىدا سەيلە قىلاتتى،

ئۇنى ئەركىلىتەتتى، ئۇنىڭ كۆلۈمسىرىگەن لەۋلىرىدىن، ئالمىدەك سۆزۈك، قىزىل مەلىزىدىن سۆيەتتى. ئۇنىڭ بارلىق سەركۈزەشلىرىگە گۇۋاھ بولغان تاي ئۇنىڭ ئەركىلىكىنى، ئۇنىڭ توبىنى تەڭ رىكلەيتتى، ئۇنىڭ ئۇرغۇپ ئۇرغان يۈرەك ئۇيغۇلىرىغا ھېداشلىق قىلاتتى. ئۇنىڭ قەلەم قاشلىرى تېگىدە ئويناپ ئۇرغان قوي كۆزلىرىدە مەڭگۈلۈك پىلدىرلاپ ئەكسى ئەتكەن تاي ئۇنى گويا كۆيۈكى يوق ئۇيناق كۆزلەرنى قىزغانغاندەك بارقىرايتتى ۋە ئۇزۇن قارا كىرپىكلىرىنىڭ بىر-بىرىگە تەگمەسلىكىنى تارزۇ قىلىپ توختىماي ئۇر چاچاتتى. ئۇنىڭ چۈۋۈلۈپ مەيدىگە تاشلانغان ئۇزۇن جىلۋىلىك قارا چاچلىرىنى تاي ئۇرى گويا يەنە ئۇزارتقۇسى كەلگەندەك ياۋاش تارتاپ سۈكگۈپ ئۆتەتتى...

ياش كېلىن قوللىرىنى بېشىنىڭ تاستىغا قويۇپ، كۆزلىرىنى قەيەرگىدۇ قاداپ ھامان خىيال قىلاتتى...قارىشىدىكى ئىككى پەن-جىرە ئارىلىقىدىكى تامدا ھەم ئېچىنىشلىق، ھەم كۆڭۈللۈك سۈرەتلەر خۇددى مىكىۋاي سۈرەتلىرىگە ئوخشاش ئۆتەتتى...

...ئەنە قۇللار بازىرى. چوڭ-كىچىك، ئەر-ئايال قۇللار ئارىسىدا چاچلىرى چۈۋۈلۈپ يۈزىگە يېيىلغان ئوتتۇرا ياشلىق بىر ئايال يەتتە ياشلىق بىر قىز بالا بىلەن تۇرۇپتۇ. بالا ئايالنىڭ يىرتىق يېشىنى چىڭ تۇتتۇۋالغان، ئۇ بازاردىكى ئالا كۆز، قامچىلىق كىشىلەردىن قورقۇپ، تارىغانچە ئانىسىنىڭ پۈتلىرى ئارىسىغا قىسىلىدۇ. بېشانىسىگە چۈشكەن چاچلىرى ئارىسىدىن ئانىسىغا قاراپ قويىدۇ. ئۇ قامچىدىن بەك قورقىدۇ، دۇنيادا بۇنىڭدىنمۇ دەھشەتلىك نەرسە يوق بولسا كېرەك دەپ ئويلايدۇ قىزچاق. چۈنكى ئۇ ئۇرغۇن قېتىم ئانىسىنى قامچا بىلەن ئۇرۇپ دۇمبالىنىۋاتقاندا، ئانىسىنىڭ قانلىق يۈزلىرىغا

ئېلىپ قىقىراپ يىغلىغان. ئۇنىڭ يىغىسى بەگلەرنىڭ ئۆڭلىگە ئېلىپ تەگكەندە، قانلىق قامچىلار قىزچاقنىڭ بېشىدا ئويناپ، ئۇنىڭ قويغان"لىقى ئۇچۇن ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈلگەنىكەن. كېيىن ئانا ھەم ئاچلىق، ھەم ئايال ئازابىدا بالىسىنى قوينىدىن چۈشۈرمەي بېقىپ چوڭ قىلىپتۇ، ئەمدى باي "بالىلىق قۇل، ئىشى ئاۋۇمايدۇ" دەپ مۇشۇ بازارغا ساتقىلى ئېلىپ كەلگەنىكەن. بىرھازادىن كېيىن، بىر يوغان قورساق، بومبا ساقال ئادەم كېلىپ، ئانا-بالىنىڭ باش-ئايىغا سەپسېلىپ چۆگىلىدى. بۇ "مالالار" ئۇنىڭغا يېقىپ قالدى بولغاي، ئۇ كۈلۈپ قويدى. "بارايدۇ، ئۇستىخانلىرى جايىدا، ئۆي خىزمىتىگە پولدۇ، بالىسىمۇ ئۇزاق ئۆتمەي ئىشقا يارايدۇ" دەپ ئويلىدى ئۇ. ئاندىن يوغان قورساق "مال ئىگىسى"نى قىچقىرىپ، ئۇنىڭ بىلەن ئۇزاق سودىلاشتى. ئاخىرى يانچۇقىدىن بىر خالتا ئېلىپ ئۇنىڭدىن ئۇچ-تۆت چاڭگال مىس پۇلنى بىر-بىرلەپ چىقاردى. لېكىن پۇلنى بەرمىدى. ئۇلار باشلىشىپ، بازارنىڭ بىر چېتىدە ئالدىدىكى كىچىك پەس چاسا شىرەگە قەغەز، قومۇش قەلەم، دۇئەت قويۇپ ئولتۇرغان بىر قىرى كوسا پۇتۇكچىنىڭ ئالدىغا بېرىپ بىرنېمىلەرنى دېيىشتى. پۇتۇكچى يۇقىرىدىن ئۆۋەنگە قاتار قىلىپ خەت يازدى. ئاندىن خەتنى ئۇلارغا ئوقۇپ بەردى:

"مەن بېردون قارا بۇقاغا بىر چىشى قۇلنى كىچىك قىزى بىلەن

ئاللىك تەنگىگە سانتىم. ئۇ قۇل مىلك يىل، تۆمەنمىلك كۈن قارا بۇقاسىلك ئىلكىدە بولىدۇ. ئەگەر بارسا ئۇنى تۆتكۈن، بارمىسا ياشقا كىشىگە ھېتىپ ئەتىسىۋ بولىدۇ. بارماق باسقۇچىلارە

بەردون، قارا بۇقا.

ئىت يىلى، سەككىزىنچى ئاينىلك بەشى"

ساتىمچى ـ ئالىمچىلار رازى بولۇپ ئۆز ئىسمىلىرى ئۇستىگە بارماق باستى. قارا بۇقا خەتنى قويىنىغا سېلىپ، پۇلنى بېرىدىغا بەردى. كېيىن ئىككىلىسى پۇتۇكچىگە "قەلەم ھەققى" بېرىپ ئارقىلىرىغا بۇرالدى...

كېلىن ئوغۇل قولىنى بېشى ئاستىدىن ئېلىپ مەيدىسىگە قويىدى ۋە ئازراق قوزغىلىۋالدى. ئەمدى ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا، تامدا ياشقا سۈرەتلەر كۆرۈنۈشكە باشلىدى...

كۈزنىڭ بىر كۈنى، قوناق ئورۇلۇپ، پاختا تېرىلىۋاتقان چاغ، قەيەردىدۇ چېلىنغان، ئادەمنىڭ كۆڭلىنى ئېزىدىغان مۇڭلۇق نەي ئاۋازى گويا جاپاكەش نامراتلارنى جۇۋۇتۇپ، پۇتۇن يېزا ئاسمىنىغا يېيىلىپ ياڭرايدۇ. ھەممە ياق كۈز ئاپتېپىنىڭ ئىسسىق قوينىغا چۆمگەن. ئوغۇل ـ دوغۇل تار ھارۋا يولىدا قورسىقى ئېگەرنىڭ قوش بېشىغا تېگىپ تۇرغان قارا بۇقا ئۆزۈن ئاغامچىنىڭ ئۇچىنى ئوڭ يوتىسىغا باغلىۋالغان ھالدا ئات ئۈستىدە مۇگدەپ كېتىپ بارىدۇ. ئۇنىڭ ئارقىدا ئاغامچىنىڭ يەنە بىر ئۇچىغا قوللىرىدىن باغلانغان قۇل ئانا مۆدۈرۈپ ـ چوقۇرۇپ كېتىپ بارىدۇ. ئانىنىڭ جۇل ـ جۇل مانا كۆڭلىكىنى چىڭ تۇتۇۋالغان قىز قۇلچاق ئانىسىغا قاراپ قويۇپ سوكۇلداپ دېگۈدەك كېتىپ بارماقتا... بىراقتىراق ــ ئوڭ ياقتا بىر قوناق ئېگىزىدا بىر توپ كالا، ئېشەك، قويلار ئوتلاۋاتىدۇ.

ئېتىزنىڭ چېتىدىكى دۆڭدە ئون سەككىز ياشلاردىكى بىر پادىچى بالا نەي چالماقتا. پۈتىنا لېرە چورۇق، ئۇستىگە تىتىلىپ كەتكەن كۆڭلەك، تەنلىرىنى چالا ياپقان تىزىدىن ئاشىغان ئىشتان كىيگەن بۇ بالىنىڭ قانچىلىك ئازاب تارتىپ يۈرگەنلىكىنى بىلىش تەس ئەمەس. بەلكى، ئۇمۇ سېتىۋېلىنغان بالا. ئۇل-ئۇنۇ بولغانلىقىدىن، بەلكى دادىسى كالتەك ئاستىدا، ئانىسى ئاچلىقتا ئۆلگەندە، بىر بەلكى دادىسى كالتەك ئاستىدا، ئانىسى ئاچلىقتا ئۆلگەندە، بىر كۆزىدىن ياش، بىر كۆزىدىن قان ئاققۇزۇپ يىغلاپ قالغان بولۇشى كېيىدى. ئۇ ئۆزى ياسىۋالغان قوموش نەينى چالماقتا. كۆزلىرىدىن تارام-تارام ياشلىرى تۆكۈلمەكتە. ئۇ ياشلار ئۇرغۇن پاجىئەلىك ۋەقەلەرنى، ئۇرغۇن قانلىق كەچمىشلەرنى ۋە تۈگۈگسىز پىغانلارنى سۆزلەپ بېرەلەيدۇ. بۇ ياشلار پاجىئە بۇلىقى بولغان تۇمەنمىك جۇپ ھەسرەتلىك كۆزلەردىن ئاقمان سانسىز ئىسسىق ياشلاردىن كۈۋاھلىق بېرىدۇ...

پادىچى بالا نەي چالماقتا، كۆزلىرىدىن ياشلار ئاقماقتا. نەي ئۈنىنىڭ كونا دوستى، ئۈنىنىڭ مۇڭدىشى ھەم ئۈنىنىڭ سۇنۇقى، زەخمە كۆڭلىگە ئارام بېرىدىغان بىردىنبىر يارى. بۇنداق مۇڭ-زارلىق نەي چېلىش ئۈنىنىڭ ئۇچۇن بىرىنچى قېتىم ئەمەس، كۆزلىرىدىن ياش ئېقىشمۇ بىرىنچى قېتىم ئەمەس، ئەلۋەتتە...

پادىچى بالا نەي چالغاچ يىراقلارغا قاراپ بىر ئاتلىق، بىر پىيادە كىشىنىڭ كېتىپ بارغانلىقىنى غۇۋا كۆردى. ئۇ قوشۇمىلىرىنى ئۇرۇپ سىنچىلاپ قاراپ، ئاتلىق سېمىز ئادەمنىڭ باغلانغان بىر ئايالنى بېتىلەپ كېتىپ بارغانلىقىنى كۆردى-دە، دىلى ئازاپلاندى. بولۇپمۇ، ئايالنىڭ پېشىنى چىڭ تۇتۇپ دىكىلدەپ كېتىپ بارغان قىزچاقنى كۆرگەندە، ئۇنىڭ يۈرىكىنىڭ قانچىلىك ئازاپلانغانلىقىنى

نەسەۋۋۇر قىلىش قىيىن ئەمەس ئىدى. چۈنكى، ئۇ ئاشۇ قىزدەك كەچمىشى بېشىدىن ئۆتكۈزگەنىدى، ئۇ ئۇنىڭدىنمۇ كىچىكرەك ۋاقتىدا باغلانغان دادىسىنىڭ پېشىگە ئېسىلىپ ئاشۇنداق سوكۇلدىغانىدى.

پادىچى بالا نەينى ئەۋجىگە ئالدۇردى. نەي مۇڭى يىراقلارغا تارالماقتا، بالىنىڭ كۆزلىرىدىن تارامىلاپ ياشلار ئاقماقتا...

كېلىن ئۇ كۆڭۈلسىز ئۆتمۈشلىرىنى ئويلىماسلىققا تىرىشتى بولغاي، سول يېنىنى بېسىپ سىگايان ياتتى. ئەمما، مېڭىسىنى چۇلغىۋالغان خىياللار ئۇنىڭغا ئامانلىق بەرمىدى. بۇگۈنكى بەختلىك كۈنلىرىدە، ئۇ ئۆتكەن ئازابلىق كۈنلەرنى قانداقمۇ ئۇنتۇيالسۇن؟! ئەمدى ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا، ئۇزۇن گۇللۈك پەنجىرە پەردىسىدە باشقىچە كۆرۈنۈشلەر ئۆتۈشكە باشلىدى...

...قارا بۇقا بايىنىڭ يېرىم يورۇق كونا بىر ئۆيى. قىز ئۆيىنىڭ بۇلۇڭىدىن ئاق قوناق ئۈسۈلغان يېرىم تاغارنى يىقىتتى ۋە تاغارنىڭ بوغۇقلۇق ئۇچىدىن تۆتۈپ سۆرەشكە باشلىدى. كۈچى يەتمەسمۇ تىنىپ-تىنىپ، پېشانە تەرلىرىنى سۈرتۈپ تاغارنى ئاخىر ئۆيۈ ئوتتۇرىسىدىكى ياغۇنچاق بار سۇپىنىڭ يېنىغا ئەكەلدى. كېيىن تاغار-دىن غەلۋىرگە قوناق ئۈستى، ئۈنى ياغۇنچاقنىڭ يېنىغا قويدى، ئۆزىمۇ ئەپلەپ ئولتۇرۇۋېلىپ، قوناقنى قىسقا ساپلىق ياغاچ كۈرە بىلەن ياغۇنچاقنىڭ بوغۇزىغا قۇيۇپ، ئۈنى ئايلاندۇرۇشقا باشلىدى. چوڭ كىشى ئايلاندۇرىدىغان ياغۇنچاقنى قىزنىڭ قولىمۇ يەتمەيتتى، كۆچىمۇ يەتمەيتتى. لېكىن ئىلاجى قانچە؟ ئۇ يوغان، ئېغىر خام خىش ئەكىلىپ تىزىپ شۇنىڭ ئۈستىدە تۇرۇپ سوزۇلۇپ، كۆچىنىپ بۇ ئىشنى قىلىشقا مەجبۇر ئىدى. ئۇ ئىككى قولى بىلەن ياغۇنچاقنىڭ

سەپىنى چىلك تۆتۈپ، ئۇنى كۆچەپ ئايلاندۇراتتى. ئايلاندۇرا-ئايلاندۇرا چىپىلداپ تەرگە چۆمدى...

مانا ئەمدى ئون يەتتە ياشقا كىرگەن، ئۇستىخانلىرى چوڭىيىپ، قاش-كۆزلىرى كۆزگە كۆرۈنۈپ قالغان قىز ياغۇنچاق ئايلاندۇرماقتا. ئۇنىڭ قارا كۆز، قوشۇما قاشلىق گۈزەل ھۆسنى جۇلدۇر كىيىم، چاكىگا چاچلار ئىچىدە ئوماققىنا جىلۋىلىنىپ تۇراتتى. ئۇنىڭ ياغۇنچاقنى ئايلاندۇرۇشى ئاۋالقىدىن يەڭگىلرەك بولسىمۇ، يەنىلا پىشانىلىرىدىن تەر قۇرۇماياتتى. ئۇ قەيەرگىدۇ قاراپ، قوشۇملىرىنى تۇرۇپ، چوڭقۇر ئويلايتتى: قانداق قىلىش كېرەك؟ دادام ئانامغا ئوخشاش ئۆلۈپ بېرىش كېرەكمۇ ياكى ھاياتلىق ئىزدەش كېرەكمۇ؟ جەبىر-جاپا، تاياق، كالتەك، تىل-ھاقارەت...ئاھ! قانداق قىلىش كېرەك؟" ئۇنىڭ ئۆتكەن كۈنلىرى يەنە خىيالىغا چۈشتى...ئەنە ئون ياش-لىق قىز پۈتلىرىدىن ئاققان قانلارغا قارىماي مال باقماقتا...ئەنە ئون ئىككى ياشتىن تارتىپ قۇچاق-قۇچاق كىرلەرنى يۇماقتا... ئۇ ئون تۆت ياش ۋاقتىدا تاغار يۇدۇپ ھارۇندىكى ئاشلىقنى ئۆيگە توشۇ-ماقتا...ئون بەش ياشلىرىدا كېچىكىنە قارا ئۇغۇ "ئۆي" دە قۇرۇق ئوت ئۈستىدە تۇگۈلۈپ يېتىپ ئۇخلىماقتا....توخۇ قىچقاردى، ئۇ چۆچۈپ ئويغىنىپ، سەكرەپ قوپۇپ چىقىپ، قۇدۇقتىن سۇ تارتىپ، ياغاچ سوغا بىلەن سۇ توشۇپ چوك-چوك ئىدىشلارنى تولدۇر-ماقتا...ئەنە ئۇ بېقىپ كەلگەن مالىلارنى قوتانغا سولاپ، ئانىسىدىن ئەنسىرەپ يۇگۈرۈپ كىرسە، چىرايلىرى سارغىيىپ ھالسى كەتكەن ئانىسى يىرتىق پالاس ئۈستىدە ئىڭراپ يېتىپتۇ. ئۇ بالىستى قولى بىلەن شەرتلەپ يېنىغا قىچقاردى ۋە ئاڭلىنار-ئاڭلانماس ئاۋاز بىلەن "بىچارە قىزىم، يېشىم، پانامسىز قالدىڭ..." دېدى ۋە قاتتىق يۆتىلىپ

جىقلا قان قۇستى، كېيىن قىزنىڭ بېشانىسلىرىنى تىترەپ تۇرغان قوللىرى بىلەن سىلاپ، ياشلىرىنى سۈرتتى...ئاندىن تېنىسى، يۈز-قوللىرى بوشاپ، كۆز يۇمدى. قىز ئانىسىغا ئۆزىنى ئېتىپ زار-زار قاخشىدى، ئۇلارنىڭ بېشىنى سىلايدىغان ئاتىسىغا بوۋاي كىرىپ بەنە قىزنىڭ بېشىنى سىلىدى...ئەنە، قىز ئەمدى توپا يۆلەنگەن غېرىپ قەبرە ئالدىدا يۇكۇنۇپ تولتۇرۇپ چۈۋۈلغان چاچلىرىنى سىقىمداپ يىغلىماقتا. ئەنە، قىز ئانىسىنى يادلاپ كۆزلىرىدىن ياشلار تۆكۈپ ياتقان بىر كېچىسى، قارا بۇقىنىڭ بەتبەشىرە ئوغلى كىرىپ كەلدى. ئۇ بۆرە قويغا خىرىس قىلىپ يۈگۈرگەندەك قىزغا ئېتىلدى. قىز ۋارقىرىدى، ئۇنىڭ بىلەن چېلىشتى. بوۋاي قىزنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلاپ كىرىپ قىزنى قۇتقۇزدى، باسقۇنچىنى ئەيمىلەپ چىقىرىۋېتىپ، قىزنى ئۆزىنىڭ يېنىغا ئېلىپ چىقىپ كەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن قىز بوۋاينىڭ كەپسىدە ياتىدىغان بولدى...

قىزنىڭ خىيالى مۇشۇ يەرگە كەلگەندە ئالدىدىكى تام گۈلدۇر-لەپ ئۆرۈلۈپ، قىزىل-ئالا بۇلۇتلار ئىچىدە ئاق چاچلىرى چۈۋۈلغان، ئۇزۇن ئاق كۆڭلەك كىيگەن ئانىسى پەيدا بولدى. قىز چۆچۈ-مىدى. لېكىن قاتتىق هاياجانلاندى. ئۇ ياغۇنچاقنى ئايلاندۇرۇشتىن توختاپ، قوللىرىنى ئانىسىغا سوزۇپ ياشلار تۆكتى، "ئانا جېنىم ئانا، مەن قانداق قىلىمەن؟" دېدى. "جېنىڭنى چەتكە ئال قىزىم، ئۆزەڭنى ئاسرا" دېدى ئانا ۋە ئوك قولىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ قىزى بىلەن خوشلىشىپ غايىب بولدى...قىزدا تۇيۇقسىزلا ئاجايىپ كۈچ-لۈك غەيرەت پەيدا بولدى. ئۇ قوشۇمىنى تۇرۇپ مۇشتلىرىنى تۈردى. "جېنىمنى چەتكە ئالمەن، قاچمەن، چېلىشىمەن!!!" دېدى ئۇ ئۆز-ئۆزىگە ھەزەپ بىلەن. ئۇنىڭ كۆزلىرىدىن نۇر چاقنىغاندەك

بولدی، چىنلىرى غۇچۇلداپ كەتتى. ئۇ بەدبەشىدە قالتاقتۇر بىر يىگىتلىك ھېس قىلىپ ئورنىدىن دەس قوپتى. كۆڭلى ئازراق بولسىمۇ كۆتۈرۈلدى. "قاچمەن، بۇ تۇنەكتىن ئۇزاق جايلارغا كېتىمەن!" دېدى قىز، ئۇنىڭ مۇشتلىرى تېخىمۇ چىڭ تۈرۈلدى...

...ياش كېلىن خىيال دېگىزىغا تېخىمۇ چوڭقۇر چۆكتى. ئۇ كۆز ئالدىدىكى سۈرەتلەرنىڭ توختاپ قېلىشىدىن قورقاتتى. چۈنكى، ئۇ شېرىن خىياللىرىغا يېقىنلاشقانىدى. پەنجىرە پەردىسىدە سۈرەتلەر توختىمىدى، يېڭى سۈرەتلەر پەيدا بولدى...

...قىز يۇگۇرگۈنچە بوۋايىنىڭ ئۆيىگە بېرىپ ئۇنى ئويغاتتى. ئۆزىنىڭ قېچىش نىيىتىگە كەلگەنلىكىنى، ئانىسىنىڭ روھى مەدەت بەرگەنلىكىنى ئېيتتى، "قىزدىم، قاچ، غەيرىتىڭگە بارىكاللا" دېدى بوۋاي ئانچە ئويلاپ تۇرمايلا. كېيىن "قاچان قاچسەن، نەگە بارىسەن؟" دەپ سورىدى. "مۇشۇ كېچە...ھازىرلا" دەپ جاۋاب بەردى قىز كەسكىن. "لېكىن قەيەرگە بېرىشىمنى بىلمەيمەن" دېدى ئۇ ناگولالىق بىلەن. "ئاۋۇ پەس تاغنىڭ ئۇ ياقىدا مېنىڭ بىر نامرات بوۋاي دوستۇم بار. ئۇنى كىشىلەر "ئەدگۈ بوۋا" دەپ ئاتىشىدۇ. ئۇ تاغ باغرىدا، بىر يالغۇز ئۆيدە ئولتۇرىدۇ. ئىشىك ئالدىدا بىر تۇپ تېرەك بار. سەن بېرىپ شۇنى تاپ، كېيىن سەن قانداق تىرىكچىلىك قىلىسەن، ئۇ ساڭا يول كۆرسىتىدۇ" دېدى...

ئەنە، بېرىم ئايدىڭ جەمجىت كېچە، ئىتلارنىڭ ھاۋشۇشلىرىلا ئاڭلىنىپ تۇرىدۇ. بېشىنى يىرتىق ياغلىقى بىلەن چىڭ تېڭىۋالغان، جۇل-جۇل كۆڭلىكىنىڭ ئۆستىدىن بىر چىگە بىلەن بېلىنى باغلىۋالغان قىز تاياق تاينىپ، مۆدۈرۈپ-چوقۇرۇپ كېتىپ بارىدۇ. ئۇ بىلىگىچە سۇ كېچىپ ئۆستەڭلەردىن ئۆتىدۇ، دۆڭگە چىقىدۇ،

بەسكە چۈشىدۇ. ئۇ بالالاڭ تاياقلىرىنىڭ تىلىنىپ قان ئاققىنىغا قارىماي ھەيران سىلەن ئىلگىرىلىمەكتە. ئەنە، ئۇ ھاسىراپ-ھۆمۈدەپ، تەرگە چۆكۈپ كېتىپ تاغ ئۆستىگە چىقتى، ئازراق دەم ئېلىپ تۇرۇۋىلىدى. قىز ئالدىغا يېقىن ئاخىرى تېرەك ئالىدىدىكى يالغۇز ئۆينىڭ ئىشىكىنى قاقتى. بىرھازادىن كېيىن بوۋاي ئىشىكنىڭ لوكىنى ئېچىپ چىقتى. ئۇ قىز بىلەن ئازراق سۆزلەشكەندىن كېيىن قىزنى ئۆيگە شەرەتلەپ ئىچكىرى ماڭدى، قىز ئۆينىڭ كەينىدىن ئەگەشتى....تاغ ئارقىسىدىن كۆتۈرۈلگەن تالۋا نۇرى گويا قىزدىن ھال سورىغاندەك غېرىبانە يالغۇز ئۆينى قىزغۇچ قويىنىغا ئالدى...

...ئوھ! قىز ئىسيان قىلدى، قاچتى، دوزاختىن قۇتۇلۇش يولىنى تاپتى. گويا ئۇ بوۋاينىڭ ئىشكىنىك بەختيار بوسۇغىسىدىن ئىچكىرى كىردى. بىراق...قىز قاچتى، لېكىن قۇتۇلمىغانىدى...

...ئەنە بوۋاينىڭ ئۆيىدە قىز كونا يوتقانغا ئورۇنۇپ شېرىن ئۇخلىماقتا. ئەتىسى چۈشكە يېقىن بولغاندىمۇ ئۇ ئويغانمىدى. بىچارە كىچىچە ئازاپلىق يول يۈرۈپ ھارغان ئەمەسمۇ. ئاخشام بىر كىچىلا ئەمەس، ئۆمرىدە ئارامخۇدا ئۇيقۇ كۆرمىگەن قىزغۇ، ئۇخلىمامدىغان؟

بوۋاي ئەتىگەن قويۇپ قىزنىڭ چىرايلىق ئۇخلاۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، ئاستا چىقىپ، ئىشكىنى تېشىدىن قۇلۇپلاپ ئۆز ئىشىغا كەتكەندى. بىر ۋاقىتتا، ئادەمنىڭ ۋارقىرىشىمۇ، ياكى ئىشىك ئۇرۇلدىمۇ، ئىشقىلىپ بىر قورقۇنچلۇق ئاۋاز قىزنى چۆچۈتۈۋەتتى. ئۇ ئاران كۆزىنى ئېچىپ ئىشىنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى بىلەلمەي ئۇرانى، دەھشەتلىك بىر ئاۋاز بىلەن ئىشىك ئارقىلاپ ئىچكىرىسىگە ئۇرۇلۇپ ئىككى پارچە بولدى. بىرسى ئىشمكنى دەسسەپ ئۆيگە كىرىپ كەلدى. ئېنىق بىلەلمەي ئۇرغان قىزنىڭ كۆزىگە ئاق

باقىۋچى بوۋاي سۆزلەپ بەرگەن چۆچەكتىكى دېۋىگە ئوخشاش بىرنەرسە كىرىۋاتقاندەك كۆرۈنۈپ كەتتى. قىز ئورنىدا ئولتۇرۇپ يوتقانىنى پېلىكچە ئوراپ تىترەيتتى، ئاڭغۇچە ئۇ دولىسىغا تەگكەن قامچا زەربىسىدىن چىشلىرىنى چىك چىشلەپ تولغىنىپ دەس قوپتى، ئەمدى ئۇ ئالدىدا كۆزلىرىنى ئالايتىپ، تۇمشۇقىنى ئۆمەلىلەپ، قويۇق ئېتىلغىلى تۇرغان ھۆرىدەك ھوميىپ تۇرغان مەخلۇقنىڭ — زومىگەر قارا بۇقىنىڭ ئوغلى "ئالا بۇقا" (كىشىلەر ئۇنىڭغا شۇنداق نام قويغان) ئىكەنلىكىنى ئوچۇق كۆردى.

— ھە، قېنىپ قۇتۇلمەن دېدىڭمۇ پەس دېدەك؟ — دېدى ئالا بۇقا قامچىسىنى ئايلاندۇرۇپ قىزغا يېقىنلىشىپ، — قولۇمغا چۈشتۈڭمۇ؟

ئۇ ۋارقىراپ قامچا بىلەن قىزنىڭ باش-كۆزىگە ئۇرۇشقا باشلىدى. قىز بىرنەچچە قېتىم ئۇرۇلغان قامچىدىن يۈز-بېشىنى قولىرى بىلەن توسىدى. كېيىن قامچىنى يۆگەپ تۇتتى ۋە "ئەمدى مەن سەندىن قورقمايمەن، ئادەم يەيدىغان بۆرە، ئېشەك ئەمەسمەن" دېدى. قىز قامچىنى ئىككى قوللاپ تۇتۇپ قاتتىق تارتتى. ئاشۇنداق ئەزەپ بىلەن چاپسان ھەرىكەت قىلغاندىكى، قامچىنىڭ قانداقچە قولىغا ئۆتۈپ قالغانلىقىنى ئۆزىمۇ بىلمەي قالدى. ئالا بۇقىنىڭ بىلىكىدىكى قامچا سېپىنىڭ تاسمىسى ئۇزۇلگەنىدى. ئۇ ئارقىسىغا دەلدۇگۈنۈپ كەتتى. قىزنىڭ قىياپىتىدىن راستلا قورقۇنچ كۆرۈنەتتى، ئۇ بىر قولىدا قامچا، كۈچىنى توپلاپ دۈشمىنى بىلەن ئېلىشىشقا تەييار تۇراتتى. ئالا بۇقا ھۇجۇم قىلىپ كېلىشىگە قىز قامچا بىلەن ئۇنى تازا سالدى... لېكىن ئالا بۇقا قىزنى يىقىتتى، ئۈستىگە مىنىۋېلىپ قىزنىڭ يۈز-كۆزىگە ئۇرۇشقا باشلىدى. قىزنىڭ

ئاغزى - بۇرنىدىن قان ئاقتى. قىز يېشىدا تۇرغان بىر يېرىنىدى ئونۇنۇنى ئاستا ئالدى ۋە ئالا بۇقىسىنىڭ بېشىغا كېلىشتۈرۈپ سالدى. ئالا بۇقا "ۋاي" دېگىنىچە قان ئېقۋاتقان يېشانىسىنى تۇتتى. قىز ئۇنى تېپىپ ئۆرۈۋۈتتىپ، ئىشىك تەرەپكە قاچتى... لېكىن، قىز قاچالمىدى، ئالا بۇقا ئارقىسىدىن كېلىپ ئۇنىڭ چۈۋۈلغان چاچلىرىدىن تۇتۇۋالدى. قىز بېشىنى ئارقىسىغا ئېگىپ داجىدى. ئالا بۇقا ئۇنى ئۆرۈپ دۇم يېقىتتى ۋە قويىنىدىكى كەندىر تانا بىلەن قىزنىڭ قوللىرىنى ئارقىسىغا قىلىپ باغلىۋالدى...

ئەمدى باشقا كۆرۈنۈش: ئالا بۇقا ئاتتا كېرىلىپ ئولتۇرۇپ كېلىۋاتىدۇ. قوللىرى باغلانغان قىز ئالدىدا، ئۇنىڭ كەينىدە تاغدىن هالقىپ يوتىغا چۈشكەنده، ئاخشام بۇ يەردىن قانداق ماڭغانلىقى قىزنىڭ ئېسىگە كەلدى. كېيىن، ئۇنىڭ كۆز ئالدىغا بۇنىڭدىن ئون بىر يىل بۇرۇن مۇشۇ يەرده قوللىرى ئارقىسىغا باغلاقلىق ئانىسىنىڭ پېشىنى تۇتۇپ سوكۇلداپ كېتىپ بارغان كىچىكلىكى كەلدى. ئۇنىڭ غەزىپى تاشتى. "يەنه شۇ ئازابلار، ئانام بىچاره..." — دېدى ئىچىده، — ماڭمايمەن، هېرىپ كەتتىم" دەپ ئولتۇرۇۋالدى. ئۇندىن كېيىن ئالا بۇقا قىزنىڭ قوللىرىنى ئالدىغا قىلىپ باغلاپ، ئۆزى ئارغامچىسىنىڭ ئۇچىنى تۇتقۇنچه ئاتنى چاپتۇردى. قىز ئازراق يۇگۇرۇپ باقتى... كېيىن يىقىلدى. ئۇ سۆرۈلۈپ - ئۇرۇلۇپ بىرپەس ئۆتكەندىن كېيىن ئېسىنى يىلمەي قالدى... ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئىشلارنى هاجىپنىڭ قارۇغىچىسى تەسىرلىك قىلىپ سۆزلەپ بەرگەنىدى. ئۇ ئىش قىزنىڭ يادىدىن زادى چىقمايتتى. ئۇ ئۆزى كۆرمىگەن شۇ ۋەقەنى يەنه ئويلىدى...

...ئەنه، پەنجىره پەردىسىدىكى سۇرەتتىكە قاغ باغرىدا كېلىۋاتقان

ئەگەر ئاتلىق كىشى پەيدا بولدى. ئالدىدىكى قېلىن ساقال-بۇرۇت ئەگىگى ئاتلىق كىشى پەقەت بېلىگە خەنجەر ئېسىۋالغان كىشى ئوق، چاقماق كېيىنىپ، بېلىگە خەنجەر ئېسىۋالغان كىشى قامچىسىنى ئويناتتىپ، تورۇق ئېتىنى يورغىلىتىپ ئىلگىرىلىمەكتە. قىلىچلىق بىر قاروڭغۇچى يىگىت ئۇنىڭ ئارقىسىدىن قارا ئېتىنى چاپتۇرۇپ كەلمەكتە. ئۇلار ئار بولدىن توپا توزۇتۇپ يېزىغا چاپتۇرۇپ كەلمەكتە. ئالدىدىكى ئاتلىق بىراقتا يان بولدا بىر ئاتلىق ئادەم بىرنەرسىنى سۆرەتتۇپ كېتىپ بارغانلىقىنى كۆرۈپ ئېتىنى توختاتتى ۋە ئارقىسىدىن ئەمدى يېتىپ كەلگەن قاروڭغۇدىن سورىدى:

— قارا، ئاۋۇ ئادەم بىرنەرسىنى ئاتقا سۆرەتتۇپ كېتىپ بارمدۇ، ئۇ نېمىدۇ؟ كۆردۇڭمۇ؟

— ھە، ھاجىپ، كۆردۇم. ياغاچقا ئوخشامدۇ قانداق؟

— ياق، ياغاچقا ئوخشمايدۇ، بىرىپ كۆرۈپ باقايلى!

ئۇلار شۇ ياققا ئات چاپتۇرۇشتى... بارغانچە روشەن كۆرۈنىدىكى، ئاتلىق ئادەم بىر ئايال كىشىنى سۆرەتتۇپ كېتىپ بېرىپتۇ. ھاجىپ ئېتىغا يانا قامچا ئۇرۇپ يېقىنلاشتى، سۆرەلگەن ئادەم باغلانغان ئاغامچىنى بويلاپ چاپتى. كېيىن، بېلىدىن خەنجىرىنى چىقىرىپ ئاغامچىنى كېسىپ تاشلىدى...

— سەن ئۇنى باغلا! — دېدى ھاجىپ قاروڭغۇغا چۆچۈپ كۆز-لىرىنى ئېچىپ ئارقىسىغا بۇرالغان ئالا بۇقىنى كۆرىستىپ ۋە ئۆزى ئاتتىن چۈشۈپ سۆرەلگەن ئادەمنىڭ يېنىغا بېرىپ ئېگىلىشتى ۋە سوزۇلۇپ دۇم ياتقان ئادەمنى ئوڭدا قىلدى. ئۇ كۆردىكى، كىيىملىرى يىرتىلغان تىزلىرى، قورساقلىرى ۋە يۈزى تىلىنىپ قانغا مىلەنگەن بىر قىز. ئۇ قىزنى مىدىرلىتىپ باقتى، كۆزى ئاچمىدى. دەرھال توغرىنى تۇتقانىدى، ئۆلمىگەنلىكى بىلىندى. ھاجىپ ئۆلۈم

هالىتىدىكى بۇ بىچارە قىزغا قاراپ قىمىرلىمايلا ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ چىشلىرى غۇچۇرلايتتى، مۇشتلىرى تۈگۈلەنتتى، كۆزلىرىدىن ئوت يانىاتتى.

— مانا ئۇنى باغلىدىم ھاجىپ، — دېدى قاروۇغچى قولى ئارقىسىغا، پۇتلىرى ئۇزەكگە بىلەن قوشۇپ ئانىنىڭ قورسىقىدىن ئۆتكۈزۈپ باغلانغان ئات ئۈستىدىكى ئالا بۇقىنى كۆرسەتتى.

ھاجىپ غەزەپلەنگىنى بويىچە ئورنىدىن قوپتى، نەشتەردەك نەزىرىنى ئات ئۈستىدە تىترەپ ئولتۇرغان ئالا بۇقىغا تىكتى. شۇ تاپتا ئۇ بۇ مەخلۇقنى خەنجىرى بىلەن پارە-پارە قىلىۋەتكۈسى كېلەتتى، ئۇ ئېتىغا مىندى.

— ماۋۇ چاپانغا قىزنى ئورا، — دېدى قاروۇغچىغا ئۈستىدىكى يەكتەكنى يېشىپ تاشلاپ بېرىپ، — ئاستا، ئاۋايلا، ھە، بولدى، ئەكەل، مېنىڭ ئالدىمغا.

ھاجىپ بىھوش جانىنى ئېتى ئالدىغا ئالدى ۋە ئۇنى قۇچاقلاپ، ئېتىنى ئالدىغا دېۋىتىۋىدى. قاروۇغچى ئېتىغا مىنىپ ئالا بۇقىنى ئېتى بىلەن يېتىلەپ ماڭدى...

قىز خىيالىدىن نەتىجە چىقارغاندەك چوڭقۇر نەپەس ئېلىپ يەڭگىللىدى ۋە چىرايى ئېچىلدى. لېكىن، ئۇنىڭ خىيالى تۈگىمىگە-نىدى. ئۇ كېيىنكى يىللاردىكى بەختلىك كۈنلىرىنى قانداقمۇ ئۇنتۇيالسۇن؟! ئۇ ھاجىپنىڭ ئاي شولىسىدا پارقىراپ تېخىمۇ چىرايلىق بولۇپ كەتكەن ئىككى مەڭزىگە زوق بىلەن كۆلۈمسىرەپ قاراپ قويىدى. ئۇ يەنە خىيال قىلاتتى...

...ئۇ پەنجىرىدىن يۇزىگە چۈشكەن كۈن نۇرىدا كۆزلىرىنى چىملىدىتىپ ئاچتى. ئۆينىڭ تورۇسىغا ۋە ئەتراپقا قاراپ ئۆزىنىڭ

كۆزىگە ئىشەنمەي قالدى. پاكىز، ئىككى پەنجىرىسى كۈنچىقىشقا قاراپ تۇرغان چىرايلىق بىر ئۆي، ئۇ، ئۇستىگە بىر قىزىل ـ ئالا گۈللۈك يوتقان يېپىنغان ھالدا كارىۋاتنا ئوخشىغا يېتىپتۇ. "قىزىق ئىش، ئوخشىمۇ؟! مۇ، چۈشۈمۈمۇ؟ مېنى ئالا بۇقا ئاتقا سۆرەتتۇپ ئەكىتىپ باراتتىغۇ؟! بۇ ئۆيگە قانداقچە كېلىپ قالدىم؟ غەلىتە گەپ؟!" قىز ئۆيىتۈسىغا قېنىپتۇ، ئەۋەتتە قانىدۇ. پۈتۈن بىر تۈن ۋە يېرىم كۈن ئۇخلىغان ـ لىقىنى ئۈ ئويلاپ ـ مۇ باقمايدۇ. ئۇ ئويلا ـ ئويلا قاچاندۇ بىرسى كېيىملىرىنى يىرتىپ تېنىسىگە سوغۇق بىرنەرسىنى سۈرتكەندە، ۋۇجۇدى قاتتىق ئاغرىپ ۋارقىرىغانلىقىنى ئەسلىدى. ئۇنىڭ يېشى زىگىلدىدى. پىشانىسىنى تۇتسا، بېشى، يۈزى قېتىش ئاق لاتا بىلەن چىڭ ئوراپ قويۇلغانىكەن. ئۇ ئاستا يوتقانىنى ئاچقاندى، ئۈستىگە ئالدى ئېتىك ئۇزۇن بىر ئاق كۆڭلەك كىيدۈرۈلۈپ قاپتۇ، كۆڭلەكنى كۆتۈرۈپ قارىۋىدى، مەيدە، قورساقلىرى، پۇت ـ پاقالچەكلىرىنىڭ بىرقانچە جايلىرىمۇ شۇنداق ئاق لاتىلار بىلەن باغلانغانلىغىنى كۆردى. بۇ ئىشلارنى مېڭىسىگە سىغدۇرالماي ئوخشىغا يېتىپ، تورۇسقا قاراپ قاتتىق ئويلىدى. ئۇ ھەتتا ئىشكىنىڭ ئېچىلغانلىقىنىمۇ سەزمىدى...

"ۋاي قىزىم، ئۇيغىنىپسەنغۇ" دېگەن ئاۋاز ئۇنى چۆچۈتۈۋەتتى. ئۇ بېشىنى بۇراپ ئىشىك ياقتا قاراپ، يېنىغا كۈلۈپ كېلىۋاتقان بىر ئايالنى كۆردى. ئۇ قورقۇپ پۈتلىرىنى يىغىپ ئازراق قورۇندى. لېكىن، ئايالنىڭ كۈلۈمسىرىگەن مېھرىلىك چىرايى ئۇنى تىنچلاندۇراتتى. ئۇ نېمە قىلىشىنى، نېمە دېيىشنى بىلەلمەي ھەيرانلىق بىلەن ئايالغا قاراپ قالدى.

— ياخشى ئۇخلىدىڭمۇ، قىزىم؟ — دېدى ئايال بىر ئورۇندۇقنى

كارىۋات بېشىغا قويۇپ، ــ ھە، كۆزلىرىڭ جايىغا كېلىپ قاپتۇ. ئوبدان ئۇخلىدىڭ. مەن تۈن بويى بىرنەچچە قېتىم كىرىپ قارىدىم. شۇنداق قاتتىق جۆيلۈدۈكىكى، قارا باستى بولغاي، كايىدا، ۋارقىراپ يىغلاپمۇ كەتتىڭ. كايىدا، ئىنجىقلاپمۇ قويمىدىڭ. ئىشقىلىپ ئوبدان ئۇخلىدىڭ. ئەتىگەندىن بېرى قىمىر قىلمىدىڭ. قېنى، يۈقىرىراق كۆتۈرۈلۈپ يۆلەن. ھە، ھە، يەنە ئازىراق، ھە، بولدى. تەنلىرىڭ ئاغرىۋاتامدۇ؟ ھە، ئاغرىيدۇ، ئەلۋەتتە، ــ ئۇ چىرايىنى پۈرۈشتۈرۈپ قىينىلىۋاتقان قىزنىڭ بېشىنى سىلىدى، ــ ئاخشامقى ھالىڭنى خۇدا كۆرسەتمىسۇن، يېرىم ئۆلۈك جان ئىدىڭ.

قىز ئۇنىڭچىقارماي ھەيرانلىق بىلەن ئاياللىنىڭ سىياقىغا قاراپ، ئۇنىڭ سۆزىنى ئاڭلايتتى، ئايال ئۇنىڭغا بارغانسېرى ئىسسىق تۇيۇلۇشقا باشلىدى. ئۇنىڭ كۆز ئالدىدىن بېشىنى سىلاپ تۇرغان ئانىسىنىڭ مېھرىبان قىياپىتى ئۆتۈپ كەتتى. ئايال مېھرىبانكەن. لېكىن، ئۇ قانداقمۇ ئانىسىغا ئوخشىسۇن؟ ئانا دېگەن، ئانا ــ دە؟ ئەمما، قىز ئۆمرىدە ئاتىباقار بوۋايدىن باشقا ئۆزىگە بۇنداق مېھرىبانلىق قىلغان يەنە بىر كىشىنى ئۇچراتمىغاندى. "ياخشى كىشى ئىكەن. دۇنيادا مۇشۇنداق ئادەملەرمۇ بولىدىكەن ــ ھە! ئەمما، بۇ ئايال نېمىشقا بۇنداق سىلىقلىق قىلىدۇ؟ باشقا بىر گەپ بولمىسۇن، يەنە؟!" قىز قولىدا سۇ ۋە لۆڭگە كۆتۈرۈپ كېلىۋاتقان ئايالغا قاراپ ئازراق داجىدى. ئايال ئۇنى سەزمەي، سۆز قىلىشقا كېلىۋەردى.

ــ ئەمدى يۈز ــ كۆزلىرىڭنى تازىلاش كېرەك. قورسىقىڭمۇ تازا ئاچتى تاپىنلىق. قېنى، قوللىرىڭنى ئەكەل قىزىم.

ئايال قىزنىڭ قوللىرىنى لۆڭگە بىلەن سۈرتۈپ، تازىلىدى.

ئۇ سۆزلىمىلا تۇراتتى:

— ۋاي-ۋۇي، نېمىدېگەن ئىش بۇ؟ قارا، لۆڭگىنىڭ قاپقارا بولۇپ كەتكىنىنى، — ئۇ لۆڭگىنى يۇيۇپ قىزنىڭ يۈزىنى تازىلاشقا باشلىدى. — ئەمدى يۇزۇڭنى... ئاھ بىچارە، يۈزۈڭنىڭ تازىلايدىغىنى يوقمىش، — ئەمدى يۇزۇڭنى... ئاھ بىچارە، يۈزۈڭنىڭ تازىلايدىغىنى يوقمىش، دېدى يېرىمۇ ئازلا قاپتۇ، هە، كېرەك يوق، مانا، هە، تازىلاندى، قارا قىزنىم قانىش - كۆزلىرىڭنى، ئەخلەتتىن چىققان ئالتۇندەك بولۇپ قالدىڭ...

ئايال قىزنىڭ تېگىلمايلا قالغان يېرىم پىشانىسى بىلەن قاش-كۆزىنى ۋە يېرىم-يېرىم ئىككى مەگىزى بىلەن ئېغىز-بۇرنىنى ئاۋايلاپ، قايتا-قايتا سۈرتۈپ تازىلىغاندىن كېيىن، قان ئارىلاش لايلار يوقلىپ، قوشۇما قاشلىرى ئارىسىدىكى قوي كۆزلىرى، ئاپئاقمۇ يېرىم مەگىزى، قاگىشارلىق بۇرنى، مىدىرلىمايلا تۇرغان سۈزۈككىنە لەۋلىرى راستىنلا، ئەخلەتتىن چىققان ئالتۇندەك پارقىراپ ئېچىلىپ چىقتى...

— ئانا، مەن هېچ نەرسىنى چۈشەنمەيمەن، — دېدى قىز ئائىنىڭ قوللىرىنى تۇتۇپ، — ئېيتىڭا، مەن قەيەردە، سىز كىم بولسىز؟!

— سەنمۇ، قىزىمسەن...

ئىشىكنى ئاستا ئېچىپ پۈت ئۈچى بىلەن دەسسەپ قارۇغچى كىرىپ كەلدى. قىز ئۇنى كۆرۈپ، تېنى ئەيمىنگەندەك بولدى.

— هە، كەلدىڭلارمۇ، كەل، قارا، قىزىمنى ئويغاندى. راستىنى ئېيتقاندا تىرىلدى. قىزىم، مانا بۇ، سېنى قۇتقۇزغان كىشىنىڭ بىرسى، هاجىپ ئاكاڭنىڭ قارۇغچىسى. كەل بالام، بۇ قىزغا سەن هەممىنى سۆزلەپ بەر، مەن تاماق تەييارلاپ كېرەي، قىزىم، سەن هوشىڭ ياتقاندا، نېمىلەر بولغانلىقىنى مۇشۇ ئاكاڭ سۆزلەپ

بەردۇ...

ئايال چەكسىپ كەتتى، قارۇغچى ئورۇندۇقتا ئولتۇرۇپ، كۆلۈمسىرەپ قىزغا قارىدى. ئۇ، يۇقىرىدا ئېيتىلغان تۇنۇگۈن بولغان ئىشنى تەسىرلىك قىلىپ سۆزلەپ بەردى...

قىز هاياجان ئىچىدە قارۇغچىنىڭ سۆزىنى ئاڭلىدى. ئۇ هاجىپقا، قارۇغچىغا، مېهرىبان ئانىغا ئىچ-ئىچىدىن قايناپ تۇرغان مىننەتدار-لىقىنى ئېيتىپ تۈگىتەلمەيتتى...

"ئويغاندىمۇ؟" دېگەن ئاۋاز ئاڭلاندى. ئاكۇچە كېلىشكەن، قويۇق قارا ساقال-بۇرۇتلۇق، قىز تونۇمايدىغان بىر كىشى كىرىپ كەلدى.

— ئويغاندى، — دېدى قارۇغچى ئورنىدىن قوپۇپ ئورۇندۇقنى كارىۋاتقا يېقىنراق سۈرۈپ، — سىزنى قۇتقۇزغان هاجىپ دېگەن ئاكىنىز...

قىز دەس قوپۇپ هاجىپنىڭ ئاياغ ئاستىغا يىقىلىپ رەهمەت ئېيتقۇسى كەلدى. ئۇ قوزغالدى، لېكىن، تەنلىرى ئاغرىپ، چىشىنى چىشلەپ، كۆزلىرىنى يۇمۇپ يەنە ئارقىسىغا يۆلەندى. هاجىپ قىزنى تىنچىتتى:

— قوزغالماڭ سىڭلىم، سىزگە هازىر تېخى قوزغىلىشقا بولمايدۇ.

— رەهمەت سىزگە، هاجىپ ئاكا، — قىزنىڭ ئۆزۈن-ئۆزۈن كىرپىكلىرى ئارىسىدىن سۈزۈلۈپ چىقىپ مەڭزىدىن دومىلىغان ياش تامچىلىرى زادىلا توختمايتتى، لېكىن ئۇنىڭ قارا كۆزلىرى، سۈرۈك لەۋلىرى كۈلۈمسىرەيتتى...

— رەهمەت دېگۈچىلىكى يوق سىڭلىم، بىز سىزدەك تۇمەنمىڭ-لىغان دېدەك - كۆڭلارنىڭ زارىغا قۇلاق سالمىدۇق. بىزنىڭ جاۋابكار-

لەقەمىز بار... ياخشى دەم ئېلىك، ئەمدى سىزنى ھېچكىم بىزدىن تارتىۋېلىپ ئەپچىقىپ كېتەلمەيدۇ...

قىز كۈلەتتى، خۇشاللىق ياشلىرى تۆكۈلەتتى. ئۇ ھاجىپنىڭ سەمىمىي، ئالىيجاناب سۆزلىرىگە قانداق جاۋاب قايتۇرۇشنى بىلمەيتتى. ئانا بىر پەتنۇستا بىر چۆگۈن چاي، بىر ھېجىر قايماق، بىر قاتلىما نان كۆتۈرۈپ كىردى.

— بولدى ئەمدى، قىزىمنى ھاردۇرۇپ قويمايلى، قالغان گەپلەرنى ئالدىرىماي سۆزلىشىۋالىمىز. قېنى چىقىڭلار، مەن قىزىمغا تاماق بېرەي...

— بولدۇ، چىقىمىز، مانا بۇ كىشى مېنىڭ ھامماچام بولىدۇ. سىزمۇ "ھاممامچا" دېسىڭىز بولىدۇ. ھە، راستلا سىزنىڭ ئىتىڭىز نېمىدى؟

— مېنىڭ ئىتىم يوق. ئانام "بالام" دەيتتى. قولدارلار "دېدەك" دەيدۇ...

— ھە، ھە، ئىتىڭىز يوق ئىكەن-دە؟ — ئويلىدى ھاجىپ، — ئىسپارگۈل دەپ ئات قويساق قانداق؟

— ۋاي، ئەجەب ياخشى ئات بولدى بۇ، — ھاممامچا كۈلدى.

— خوش، ئىسپارگۈل! — ھاجىپ قارۇغچى بىلەن چىقىپ كەتتى. ھاممامچا ئىسپارگۈلگە ئاۋايلاپ تاماق يېگۈزۈشكە باشلىدى...

* * *

ئىسپارگۈل خىيالىنى ئۈزۈپ ئۆرۈلگىنىچە ئوخدا ياتتى، چىرايىدا كۈلۈمسىرەش پەيدا بولدى. ئۇ مۈگدەۋاتقانلىقىنى سەزدى. سول يېنىغا ئۆرۈلۈپ، ئوخدا يېتىپ ئۇخلاۋاتقان ئىسرىنىڭ مەيدىسىگە قولىنى قويۇپ، زوق بىلەن ئۇنىڭ يۈزىگە قاراپ ياتتى. كىرپىكلىرى

ئىلىنىپ ـ ئىلىنىپ، كېيىن ئۇخلاپ كەتتى...

ئىپارگۈل ئىلىك ھاجىنىڭ ئۆيىگە كەلگەندىن كېيىنكى بەختلىك كۈنلىرىنى ھەمىشە خۇشاللىق بىلەن ئەسلەيتتى. بۈگۈن جىق خىيال قىلىپ ھاردى بولغاي، ئۇيقۇسى كۈچلۈك كەلدى...

ئىپارگۈل ئۇچ ئاي دېگەندە يارىسى ساقىيىپ ئورنىدىن قوپىتى. ھامماچا ئۇنىڭغا ئۆز قىزىدەك كۆيۈنۈپ باقتى. ھاجىپ ھەر كۈنى ئەتىگەندە ئىشقا چىقىش ئالدىدا بىر قېتىم، ئاخشىمى ئىشتىن قايتقاندا بىر قېتىم كىرىپ ھال سورايتتى ۋە خەت ئۆگىنەتتى. گايىدا بېيىدا ئولتۇرۇپ كىتابلاردىن قىزىقارلىق ھېكايە ـ قوشاقلارنى ئوقۇپ بېرەتتى. ئىپارگۈلنىڭ كۈنىدىن ـ كۈنگە كۆزى ئېچىلىشقا باشلىدى، يېڭى ـ يېڭى ئىشلارنى بىلدى، خەتمۇ تونۇپ، ھاجىپ ئېيتىپ بەرگەن جۈملىلەرنى ئاستا يازالايدىغان ۋە ھەجىلەپ ئوقۇيالايدىغان بولدى. بۇنداق ۋاقىتلاردا ئىككىلىسى خۇش بولۇپ كۈلۈشەتتى...

ئىپارگۈل ساقىيىپ ئورنىدىن قوپقاندىن كېيىن ھامماچا ئۇنى يۇيۇپ تاراپ كېيىندۈردى. كېيىن ئۇ ئىپارگۈلنىڭ ئۆمرىدە تارغاق ـ سۈزگۈچ كۆرمىگەن چاچلىرىنى ئاۋايلاپ بېشىپ تاردى، بېلىگە چۈشكەن قارا چاچلار قىزنىڭ جامالىنى ئېچۈۋەتتى. ئۇ قىزغا خىتاي تاۋۇرىدىن تىكىلگەن كۆڭلەكنى، گۈللۈك قىزىل بۆكنى، كۈللۈك پوپۈچنى كىيگۈزدى. ئەمدىلىكتە ئۇنىڭ ئالدىدا ئاي دېسە ئاي ئەمەس، كۈن دېسە كۈن ئەمەس شۇنداق بىر ساھىبجامال پەيدا بولدىكى، ھامماچا ھەيران قېلىپ، كۆزلىرىنى چوڭ ئاچتى. ئۇ بۇنداق گۈزەللىنى كۆرمىگەن، پەقەت چۆچەكلەردىكى پەرىلەرنى شۇنداق ئۈزۈ دەپ ئائىلىغاندى. ئۇ كەينىگە چېكىنىپ قىزنى بىر

ئايلىنىپ چىقتى ۋە:

— ئۇھ، قىزىم، پەرىنى گۈزەل دەيدىكەن، ئۇمۇ مەنجىلىك گۈزەل بولماس، — ئۇ شىرەدىكى كىچىك كۆزگۈنى ئېلىپ ئىپار گۈلگە بەردى، — مانا، ئۆزەكنى كۆرۈپ باق، ئىپار گۈل. قارا بۇ ئېتىكنى ئاكاك ئۆزەكگە تازا لايىق قىلىپ قويۇپتۇ. ئەمدى ئەخلەتتىن چىققان گۈھەر بولدۇك.

ئىپار گۈلىمۇ ئۆزىنى كۆزگۈدىن كۆرۈپ "ئۇھ" دەپ دېمىنى ئىچىگە تارتتى، ئۆزىگە ئىشەنمەي كۆزگۈدە ئۇ ياق-بۇ ياقنى قاراپ:

— ۋاي هامماچا، بۇ مەنمۇ؟ ياق، ياق، ئىشەنمەيمەن. بۇ بەك گۈزەل، بەك گۈزەل قىز. بۇ قانداقمۇ مەن بولاي؟! — ئۇ كۆزگۈنى ئايلاندۇرۇپ ئارقىسىغا قاردى. ئۆزى كۆرۈنمىگەندىن كېيىن، يوقاپ كەتمىگىيدى دەپ قورقماندەك، دەرھال كۆزگۈنى ئۆردى، يەنە ئۆزىنى كۆرۈپ خۇش بولدى، — ياق، ياق، هامماچا، بۇ قانداقمۇ مەن بولاي؟!

ئۇ راستىلا ئۆزىنىڭ كۆزگۈ ئەكسىنى تونۇيالمايتتى. ئو كۆزگۈ دېگەن نەرسىنى كۆرمىگەن. يۈز-كۆزلىرىنى باغلاقلىق ۋاقتىدا هاماچا بىركۈنى كۆزگۈدە كۆرسەتكەندە چۆچۈپ كەتكەنىدى. بىرنەرسىنىڭ ئىچىدە ئادەمنىڭ كۆرۈنگىنىنى ئۇ چۈشەنمىگەنىدى. كېيىن-كېيىن هاماچىنىڭ چۈشەندۈرۈشى بىلەن بىلىپ قالدى. لېكىن، هېلىقى كۈنى كۆزگۈدە كۆرگەن ئۆزى بۇنىڭغا ئوخشمايتتى. ئۇ يەنە سىنچىلاپ قاراپ، قاش-كۆزلىرىنىڭ، كالپۇك-چىشلىرىنىڭ ئوخشاپ كەتكەنلىكىنى كۆرۈپ ئازراق ئىشەنگەندەك بولدى. "هە...مەن بىلمىگەن ئىشلار جىققا ئوخشايدۇ" دېدى ئۇ ئىچىدە.

— بۇ سەن قىزىم، كۆزگۈدە كۆرۈنگەن خۇددى مېنىڭ ئالدىمدا

تۇرغان ئىپارگۈلنىڭ ئىسمى. كۆردۈڭمۇ قىزىم، سەندەك سانسىز غۇنچىلار زالىملارنىڭ زۇلمىدا ئېچىلماي قۇرۇپ كەتكەن.

قىز شۇ تاپتا ئۆز ئانىسىنىڭ بويىنىغا ئېسىلىپ خۇشاللىقىغا ئانىسى شېرىك قىلماق بولدى، لېكىن، ئىلاجى يوق، ئۇنىڭ ئالدىدا خۇددى ئانىسىدەك بېشىنى سىلىغان، ئانىسى قىلالمايدىغان چارىلەر بىلەن ئۇنى ساقايتقان هامماچىسى تۇراتتى. ئۇ هاياجان ئىچىدە هامماچىنى قۇچاقلىدى:

— جېنىم هامماچا، ئانام بولسا قانچىلىك بولاتتى، سىز مېنىڭ ئانام، قەدىردان ئانامسىز...

ئۇنىڭ ياشلىرى تۆكۈلەتتى، هامماچىمۇ كۆز يېشى قىلدى.

— شۇنداق قىزىم، مەن سېنىڭ ئاناڭ، كۆڭلۈڭنى بېرىم قىلما، — دېدى ئۇ.

* * *

شۇنداق قىلىپ ئىپارگۈل بۇ ئائىلىنىڭ راست ئىپارگۈلى بولۇپ كەتتى. ئۇزاق ئۆتمەي هاجىپ ئۇنى قىزلار ئوقۇلىغا بەردى. ئۇ شۇنداق تىرىشىپ ئوقۇدىكى، ئۆزىنى مەنتىمگەن گايى سۆزلەتلىك قىزلاردىن ئۆتۈپ كەتتى...

ئىلگىرىكى ئوغۇل-قىزلار بىللە ئوقۇيدىغان ئوقۇل كېيىنكى كۈنلەردە ئىسلام ئۆلىمالىرىنىڭ پەتۋاسى بىلەن ئىككىگە ئايرىلىپ كەتكەنىدى. قىزلار ئوقۇلى چوڭ مەدرىسىدە ئەمەس، باشقا بىر باغلىق هويلىدا ئىدى. بۇ ئوقۇلغا قۇندۇز باشچىلىق قىلاتتى. هاجىپ، ئايدىك، بۇلتۇزلار دەرس بېرەتتى. بىلگە تېكىن گايىدا كېلىپ ئايدىڭغا يارەملىشىپ تارىختىن سۆزلەپ بېرەتتى. بەگ بىلگە بىرنەچچە قېتىم كېلىپ دىنىي دەرس بەرگەنىدى، كېيىن

بەزى قىزلارنىڭ نارازىلىقى ۋە زائىلىق قىلىشىدىن قېچىپ كەلمەيە دىغان بولۇپ كەتتى. بولۇپمۇ ئۇ ئاخىرقى كەلگىندە "...ئاياللار دىغان بولۇپ كەتتى. بولۇپمۇ ئۇ ئاخىرقى كەلگىندە "...ئاياللار بىرىم ئادەم، ئۇلار ئەرلەر بىلەن تەڭ بولالمايدۇ. ئۇلار ئادەم ئەلەيھىسسالامنىڭ سول قوۋۇرغىسىدىن يارىتىلغان..." دەپ سۆزلىگەندە قىزلار ئۇنى ئازا زائىلىق قىلىپ كۈلۈشكەندى.

ئىلىك ھاجىپنى بولسا قىز ئوقۇغۇچىلار ياخشى كۆرەتتى، ئۇنىڭ ئەدەبىيات دەرسىنى قىزىقىپ ئاڭلايتتى. ئۇنىڭ ئىسلام دىنىنىڭ ئاياللار توغرىسىدىكى بەزى قائىدىلىرىنگە قارىتا ئېيتقىنلىرى سۆزلىرى قىزلارنى قىزىقتۇراتتى.

— دىنىي كۆز قاراشلار ئەسلىدىكى بىر پۈتۈن ئوقۇلمىزنى ئىككىگە ئايرىۋەتتى، — دېدى ئۇ، ئوقۇل بۆلۈنگەندىن كېيىن، — مۇشۇسى ياخشى بولىدى. مۇسۇلمانلارنىڭ ئائىسى ھەزرىتى ئائىشە رەزىيەللاھۇ ئەنھا ناھايىتى بىلىملىك ئايال ئىدى. ئۇ رەسۇلۇللانىڭ ھەدىس شەرىپلىرىنىڭ چىنلىقى ياكى ساختىلىقىنى ئايرىشتا كېيىنكى كىشىلەر ئۈچۈن نۇرغۇن ئىلمىي ئەمگەكلەرنى قالدۇرىدى. شۇنىڭدىن تاشقىرى ئۇ، مەيلى قانداق سەۋەب ياكى قايسى مۇددىئادا بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، بۇ سەۋەب ۋە مۇددىئالارنى دەمەشىقلەر بىلەن كۈچلىقلارنىڭ قانداق شەرھلىشىدىن قەتئىينەزەر تۆگە ئۈرۈشىغا قاتناشقاندى. بۇنىڭغا قاتناشقانلىقنى ئېيتىشتىكى سەۋەب شۇكى ئايالارمۇ، يەنە كېلىپ رەسۇلۇللانىڭ خوتۇنى بولغان ئايالمۇ تالانى تەرك قىلمىغان. ئۇ قاتناشقان ئۇرۇشلارمۇ شۇ بىر قېتىم ئەمەس... بىزنىڭ خوتۇن، قىزلىرىمىزمۇ شۇنداق قىلىشى لازىم.

ئىلىك ھاجىمنىڭ بۇنداق سۆزلىرى ئوقۇغۇچى قىزلارغا ياقاتتى. ئۇنىڭدىن ئۆكسۈنگەن گايى قىزلارغا ياقمىسىمۇ، ئۇلار گەپ

ھلالمانتى،

ئىچارگۈل ئوقۇۋاتا ئىككى يىل ئوقۇپ، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇيغۇر تاكسىدىن ئۆگىنىپ جېلى بەرسىلەرنى يىلىۋالىدى. ئۇ، ئانا-ئانىسىنىڭ ۋە ئانىسىز قېلىۋاتقان نېمىشقا دوزاخ ئازابىدا ئۆلۈپ كېتىپ بارغانلىقىنىڭ، ئانىسىز كۆڭۈل-دېدەكلەرنىڭ ئېچىلماي قۇرۇپ ئۆۋ ئاشۇ بىچارىلەرنى كۆيۈرەك ئويلايدىغان بولدى. كېيىنكى ۋاقىتلاردىن بېرى، ئۇ ئاكسى بىلەن ۋۇ توغرىدا جىققاق پاراڭلىشىدىغان بولدى. ئۇ ئوقۇغان دەرسلەر ئېچىدە، ھاجىپ بېرىدىغان ئەدەبىيات دەرسىگە جىققاق قىزىقاتتى. ھاجىپ بۇنى چۈشىنىپ ئۇنىڭغا ئەدەبىياتنى جىققاق ئۆگىتەتتى. قىز، ئاستا-ئاستا شېئىر-بېيىتلەر يازىدىغان، يازغان نەرسىلىرىنى ئاخشىلارغا قوشۇپ ئېيتىدىغان بولۇپ قالدى.

يېقىنقى ۋاقىتلاردىن بۇيان ئىچارگۈلنىڭ ئىچكى دۇنياسىدا ئۆزگىچە چۈشەنگىلىدىغان قانداقتۇر يېڭى كەيپىيات پەيدا بولۇشقا باشلىدى. ئۇ، نېمىشقدۇ ئارزۇ قىلاتتى. كىمنىدۇ كۆرگۈسى كېلەتتى. ئۇنىڭ قانداقتۇر ھەلىتە ئۇيغۇلار بىلەن شېئىر يازغۇسى، ناخشا ئېيتقۇسى كېلەتتى. ئۇ، شۇنداقمۇ قىلدى. لېكىن، نېمىشقدۇ، ئۇنىڭ كۆڭلى يەنە بېسىلمايتتى. ئۆتكىلى بولمايدىغان، بىلگىلى بولمايدىغان بىر ھەدىقلىغاندەك قىلاتتى. بىر جۈپ ئۆتكۈر قارا كۆز ئۇيالدۇرۇپ ئۇنىڭ كۆزىگە تىكىلكەندەك قىلاتتى. "ئاھ! نېمىدېگەن ئۆتكۈر كۆزلەر بۇ؟! ھەم يېقىملىق، ھەم دەھشەت. ئۇنى ئۆچىراتقىلى بولمىدى..."

مۇئۇندای ئويلار بىلەن بۇرگەن كۆڭلەرنىڭ سىرىدە، ئۇ ئارقا باغ

ياقتىكى بېشايۇاندا چاي ئىچىپ ئولتۇرغان ھاجىمقا، ئۇ سورىغان كىتابنى ئېلىپ چىقىپ بېرىۋاتقاندا، ئۇنىڭ كۆزلىرى تىكىلىپ قاراپ تۇرغان ئاشۇ بىر جۈپ قارا كۆز بىلەن ئۇچرىشىپ قالدى. ئۇنىڭ تېنى "جۇغدە" قىلىپ كەتتى. قىز قېتىپ قالغاندەك قىزىلىماي تۇرۇپ قالدى. ھاجىمۇ قادىلىپ تۇراتتى. ئۇ ئاپتا ئىككىسى دۇنيانى ئۇنتۇغان، ئىككى جۈپ كۆز گويا بىر-بىرىگە ئوت يالقۇدۇرۇپ، ئەركىلىتەتتى، كۆلەتتى، سۆزلىشەتتى. چاقناپ تۇرغان بۇ نۇرلار ئىچىدىكى ئاۋازسىز سۆزلىشىشلەر بىلەن بۇ كۆزلەر بىر-بىرىگە يۈرەك سىرلىرىنىڭ مەنىسىنى ئېچىپ بېرەتتى. بىر-بىرىگە رېشتى تارتاتتى. "ئاھ! بۇ كۆز نېمىدېگەن كۈچلۈك پارقىراپ، ھېلىقى غايىب كۆز مۇشۇ بولمىسۇن، يەنە"

ئىپارگۈلنىڭ يۈرىكى دۇپۇلدەپ كەتتى ۋە ئېسىگە كېلىپ كۆزلىرى يۇلۇۋالىدى-دە، بۇرۇلۇپ ئۆي تەرەپكە ماڭدى. ئۇ ئىشكنى يېپىۋېتىپ ئارقىسىغا يېرىم بۇرۇلۇپ، كۈلۈپ قاراپ تۇرغان ھاجىمنى كۆردى ۋە كۈلۈمسىرەپ ئىچكىرى كىرىپ كەتتى. ئۇ، ئۆزىنىڭ ياتقىغا كىرىپ كارىۋاتقا ئولتۇردى. ئۇنىڭ قىزارغان يۈزى كۈلەتتى، چېچىلما، لېكىن ئەركىلەتكۈچ خىياللار ئۇنى چىرمىۋالدى. ھېلىقى بىر جۈپ كۆز ئايلىنىپ ئۇنىڭ كۆزلىرى ئۇدۇلىدا توختايىتتى، يەنە كېتىپ قالاتتى. ئۇ ئىككى قولى بىلەن يۈزىنى ئېتىپ، كارىۋاتقا ئۆزىنى تاشلىۋەتتى...

ئىلىك ھاجىپ قىز كىرىپ كەتكەن ئىشىكە بىرپەس قاراپ تۇردى-دە، پىڭىدە كۈلۈپ قويدى ۋە بىر ئايلىنىپ ئورنىغا ئولتۇردى، ئۇنىڭمۇ چېچىلما خىيال، كۆز ئالدىدا بىر جۈپ كۆل-كۈنجەك ئۇمار كۆز... "قىزىق! ئەجەپ بىر ئىش بولدى بۇ! مەن

نېمە قىلدىم؟ نۇنىڭ قولىنى تۇتۇپ قويدۇمەن؟ قوللىرىمىز ھەمىشە تۇتىشىدىغان، بۇنداق ئەھۋال بولمايتتىغۇ؟!" ئۇ، ئۇزاق ئويلىدى، ئاشىق-مەشۇقلارنىڭ ھەر خىل ھېكايىلىرى كۆز ئالدىدىن ئۆتۈپ كەتتى... "ھە، سۆيمەج دېگەن مۇشۇ ئىكەن-دە!" دېدى ئۇ ئۆز-ئۆزىگە.

ئىلكىنىڭ يېشى ئوتتۇزدىن ئېشىپ قالغان بولسىمۇ بويىتاق ئىدى. دادىسى سۇئتۇقنىڭ دادىسى بازىرخاننىڭ چېرىك ئەمەلدارى ئىدى. ئۇ ئاتىسىدىن كىچىك قالدى. بالاساغۇندا تۇل ئانىسىنىڭ قولىدا ئۆستى. ئۇ ئالتە ياشتىلا مەكتەپكە كىردى، ئېڭى چاپسان ئۆسۈپ باردى. ئون ئىككى يېشىدىلا زېرەكلىكى بىلەن بالىلارنى، ئوقۇتقۇچىلارنى ھەيران قالدۇردى. ئون سەككىز ياشقا كىرگەندە دادىسىنىڭ دوستى باتۇرتاغىنىڭ چاقىرتىشى بىلەن ئوردۇكەنتكە كېلىپ سۇئتۇق، ئارسلانلار بىلەن بىرەر يىل ئوقۇدى. سۇئتۇق ئۇنى ياخشى كۆرۈپ دوست قىلىۋالغاندى. كېيىن ئۇ، بالاساغۇندىكى ئوقۇلنىڭ ئوردۇكەنت ئوقۇلىغا قارىغاندا ئارتۇقلۇقىنى بىلدى. ئانىسىمۇ سېغىندى. شۇنىڭ بىلەن سۇئتۇققا قايتىپ كېلىشكە ۋەدە بېرىپ قايتىپ كەتتى. بالاساغۇندا بەش يىلدىن ئارتۇق ئوقۇدى. بۇ كۇنلەردە ئانىسى ئۆلۈپ كېتىپ، ھاممىنىڭ قولىدا قالدى. ئۇ ئوقۇپ ئوبدان يېتىشتى. ئۇنىڭ ئويلىغانلىرى، تەلەپلىرى ئوقۇل دەرىجىسىدىن ئېشىپ كەتتى بولغاي، ئاخىرى ئوقۇل ئۇنى قانائەتلەندۈرەلمىدى. ئۇنىڭ دۇنياغا قارىشىدا، كىشىلىك جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيىتىگە قارىشىدا، ئادەملەرنىڭ تەڭلىكى ۋە ئەركىنلىكى توغرىسىدىكى قارىشىدا يېڭى مەسىلەر پەيدا بولدى. بۇ مەسىلەرگە ئەمدى ئۇنىڭ ئوقۇتقۇچىلىرى قانائەتلەنەرلىك جاۋاب

بېرەلمەيدىغان بولۇپ قالدى. ئۇ بىر مەزگىل ئارىستوتېلغا چوقۇندى. ئۇنىڭغا قايىل بولدى، ئەمما بەزى مەسىلەرگە ئارىستوتېلدىنمۇ تولۇق جاۋاب ئالالمىدى. فارابى ئۇنى خېلى قايىل قىلدى، ئۇنىڭغا مۇخلىس بولدى. ئەمما، ئۇ فارابىمۇ ئاپالمايدىغان كەتكەن دۇنيا سىرىنى ئېچىشقا نىيەت باغلىدى. شۇڭا ئۇ ئۆيلىنىش، ئائىلە، مەنتا خىزمەت دېگەن نەرسىلەرنى ئويلىمايتتى. شۇنداقتىمۇ سۇئالىنىڭ قايتا-قايتا تەلىپى بىلەن ھاممامنى ئېلىپ قەشقەرگە كۆچۈپ كەلدى. ئۇ رەت قىلالمايدىغان ئوردۇغا ھاجىمۇ بولدى. ئوقۇتقۇچىلىقنى ئۇ ياخشى كۆرەتتى. لېكىن، ئۆيلىنىشنى خىيالىغىمۇ كەلتۈرمىگەنىدى. بۇ "ئەجەب ئىش" بولمىدى، تەبىئىي ئىش بولدى. سۇئالنىڭ ئاخىرى ئۇنى يەڭدى، ئۇنىڭ سۇئالىنىڭ ئالدىدا تەسلىم بولمايدىغان ئىلاجى يوق ئىدى. بىر جۈپ ئەركىلەتكۈچ قوي كۆز ئۇنىڭ يۈرىكىنى شۇنداق ئەپلەپ چاڭگىلىغا ئالدىكى، قېنى ئۇنىڭ قوللىرىدىن، ياق، ئۇنىڭ يۈرىكىنىڭ چىرمىۋالغان رىشتىلىرىدىن قۇتۇلالمىسۇنچۇ!؟ "ئاھ! سۇئالنىڭ، شۇنداقمۇ كۈچلۈك نەرسىمدۇ؟" دېدى ئۇ ئېچىدە ۋە تەسلىم بولغانلىقىغا قايىل بولدى. "قايىل بولماي ئىلاجسىز قانچە؟" دېگەن بىر شوخ ئاۋاز ئۇنىڭ قۇلاقلىرى يېنىدا جارانلىدى، ھېلىقى ئەركە كۆزلەر يەنە "لاپ" قىلىپ چاقناپ ئۆتۈپ كەتتى...

كۈزنىڭ بىر يېقىملىق كۈنى. ھاجىپ ئىشتىن قايتىپ ئىمارگۈلنىڭ يانىغا كىرىپ چىقتى. ئۇ ئىشكىتىن چىقىشىغا "ئىمارگۈل باغدا، بالام" دېدى ھاممىسى. ھاجىپ بىلەن ئىمارگۈلنىڭ بىر-بىرىنى ئىزدىشىدىغان بولۇپ قالغانلىقى ئەمدى ھاممىسىغا سىر ئەمەس ئىدى. بۇنداق ئىزدىشىشلەرنى كۆرگەندە ھاممىچا خۇش بولاتتى.

ھاجىپ باغقا چىقىپ، پېشايۋاندىلا ئىمارگۈلنىڭ يېنىك ئاۋاز

يىلەن ئېيتۇاتقان مۇڭلۇق ناخشىسىنى ئاڭلىدى. قارىسا ياغاق ئوتتۇرىسىدىكى چىنار دەرىخىنىڭ ئاستىدا ئىپار گۈل بىراقلىرىنىڭ دەرمىخلەرگە قاراپ ناخشا ئېيتۇۋېتىپتۇ. دەرەخ ئارىسىدا قۇشلار خۇددى ئىپار گۈلگە تەڭكەش بولغاندەك سايراۋاتقانلىقى ئاڭلىنىپ تۇرىدۇ. ھاجىپ پۇتنىڭ ئۇچىدا ئاستا ھېڭىپ كېلىپ توختىدى ۋە ناخشىنى ئاڭلىدى:

سايرىسا ساندۇلاچ سەھەردە،
گۈل كۈلۈپ بەردى جاۋاب.
جىلۋە قىپ ئاچتى جامالىن،
ئاتتىق كۆز نازلىق قاراپ.

كىم بىلۈر بىلگەنمىدۇ ئۇ،
غۇنچە گۈلنىڭ زارىنى.
بىلمىسە گۈلگە ئۇۋال،
قاخشاتمىغاي دىلدارىنى.

كۆز يېشى، شەبنەم دېمەك
نۇر چاقنىغان گۈل بەرگىدە.
تامچىلار مىڭ تامچىلار،
گۈل-غۇنچىلار، يوق ئەركىدە.

ھاجىپ يېقىنراق كېلىپ شۇ ئاھاڭدا ناخشا بىلەن ئىپار گۈلنىڭ ناخشىسىغا جاۋاب بەردى:

ساندۇلاچ تەلمۈردى كۈتتى،
تا تاڭغۇچە گۈلگە قاراپ.

سايرىدى خەندان تۆرۈپ،
گۈل - ھۇنچىدىن ئالقاچ جاۋاب.

ساندۇلاچنى تۆزگە بىلمەس
گۈل - چىمەنلىك دادىنى.
سۇنىچ بولغاندا بىلۈر،
سۇگىنىك پەريادىنى.

چاقنىغان شەبنەمدە كۆردى،
ساندۇلاچ تۆز ئەكسىنى.
سۇگۇ تۇمارىن ئېسىپ،
بېزەندى راسلاپ بەستىنى.

ھاجىپنىڭ ناخشىسىنى ئاڭلاپ ئۇيلىنىپقىنا قويقان ئىپارگۈل كۈلۈمسىرەپ ھاجىپقا يېقىن كەلدى.

— غەزەلگە ئۇستا ئىكەنسىز، ھە، مەن بىرىنچى قېتىم ئاڭلاپتىمەن. بىراق، سىز كىشىنىڭ غەزىلىنى يوشۇرۇن ئاڭلايدىكەنسىز.

— كىشىنىڭ غەزىلىنى ئەمەس، گۈلنىڭ دادىنى.

— ھە، گۈلنىڭ دادىنى ساندۇلاچتىن تۆزگە بىلمەيدىكەن - دە؟

— بۇنىڭغا ئىشىنىمەن. لېكىن...

— لېكىن، ساندۇلاچ گۈلنىڭ نۇر چاقنىغان بەرگىگە تېخى قونمىدى دېمەكچىمۇسىز؟

— ...

قىز قىزىرىپ ئاستى كالپۇكىنى چىشلەپ بېشىنى تۆۋەن ئەگدى. ئۇلار باغدا قاراڭغۇ چۈشكۈچە شېرىن پاراڭلارنى سۆزلىشىپ

ئولتۇرۇشتى. ئەگەر ھامماچا تاماققا قىچقارمىسا قاچانغۇچە ئولتۇراتتەكەن - تاك...

بۇ ئىككىيلەننىڭ بۇندىن كېيىنكى تۇرمۇش ئەھۋالى، ئىشقىلىپ، ئوردۇ ئىشى، مەكتەپتە ئوقۇش، بىرى ئۇستاز، بىرى شاگىرت، بىرى "ئاكا"، بىرى "سىڭىل"، بىرى ساندۇلاچ، بىرى گۇل... بولۇپ داۋاملاشتى. ئادەملەرمۇ بارغانسېرى پىشىپ باردى، مۇھەببەتمۇ پىشىپ ئۆستى... ئاخىرى ئۇلار بۇندىن بىر ھەپتە بۇرۇن تويمۇ قىلىشتى. ئۇلارنىڭ تويلىرى ئۇنتۇلماس، كۆڭگۈللۈك بولدى، سۇتۇق بۇغراخانىنىڭ خانىش ئايدىڭ بىلەن ئۆز دوستلىرىنى باشلاپ بۇ تويغا كېلىشلىرىنى ئۇلار ئويلاپمۇ باقمىغان. سۇتۇق دوستىنى ۋە كېلىنچەكنى چىن كۆڭلىدىن تەبرىكلىدى. ئايدىڭ ئىپارگۈلنىڭ بويىنغا پارقىراپ تۇرغان يېشىل مونچاقلىرى بار كۇمۇش تۇمار ئاستى. يۇلتۇز ئۇنىڭ بويىنغا قىزىل شايى رومال باغلاپ قويدى. ئىپارگۈل تېخىمۇ گۈزەللىشىپ كەتتى.

ئۇلار توي قىلدى، مەقسەتلىرىگە يەتتى. لېكىن، بۇ ئۇلارنىڭ ئاخىرقى مەقسەتلىرى ئەمەس ئىدى. ھاجىپ ئېيتقانىدەك ئۇلار "باشقا ساندۇلاچلار بىلەن تەڭ سايرىشى، باشقا گۈللەر بىلەن تەڭ كۈلۈشى كېرەك" ئىدى. مانا بۇ ئۇلارنىڭ ئاخىرقى مەقسەتلىرى ئىدى. ئۇلار بۇ مەقسەتلىرى ئۈچۈن ئۇزاق ۋاقىت نۇرغۇن جاپالىق كۈرەشلەرنى قىلىشلىرى كېرەك. ئەمما، ئۇلار ئاشۇ "تەڭ سايراش"، "تەڭ كۈلۈش" مەقسىتىگە يېتەلەمدۇ، يوق؟ بۇنىڭغا ئېنىق جاۋاب بەرگۈچى تېخى يوق ئىدى....

* * *

بالاساغۇن ئىلىك خانلىقى تەۋەسىدە كۈتكەن بەردىن ۋەقە

چىقتى — تالاس بايلىقى ئايماق باشلىقى ئاغابى توپىلاڭ كۆتۈردى. ئاغابى خانلار جەمەتىدىن بولغان باي چارۋىدار ئىدى. ئۇ سابىق خان ۋاقتىدا ئوردۇ ئەمەلدارلىرىدىن بولۇپ، دائىم يۇقىرى ئۆرلەشكە ئۇرۇنۇپ يۈرەتتى. ئارسلان ئىلىك خان بولغانىدىن كېيىن ئۇ ھەم ئۇرۇنۇپ يۈرەتتى. ئارسلان ئىلىكنىڭ ئەندىشە قىلدى ھەم نارازى بولدى. چۈنكى، ئارسلان ئىلىكنىڭ ئادىللىقى بىلەن ئۇنىڭ شەخسىي غەرىزى چىقىشالمايتتى. ئارسلان ئىلىك ئۇنىڭغا ئوردىدىن مەنسەپ بەرمىدى. ئاغابى قېيداپ يۈرۈپ يۈرتىغا كەتمەكچى بولغاندا، خانلىق ئۇنى تالاس بايلىقىدىكى ئۇلۇس ئايمىقىنىڭ باشلىقى قىلىپ تەيىنلىدى. ئۇ "ئۆز يۈرتۇمغا باش بولۇش — ئوردۇدا ئولچى بولغاندىن ياخشى" دەپ تالاس بايلىقىغا قايتقانىدى.

ئاغابى يۈرتىغا بېرىپ "ئۆزى بەگ، ئۆزى خان" بولۇۋالدى. ئۇنىڭ ھۆكۈمران چومىقى قۇل مالچىلارنىڭ بېشىدا ئىلگىرىكىدىنمۇ بەتتەر ئويىنغىلى تۇردى. ئۇ ئۆز تەۋەسىدە ئۇزاقتا قالمايلا ئۆزىنىڭ گەپ-سۆزلىرىگە ئاز-تولا نارازى بولىدىغانلارنى پاستۇردى. كېيىنرەك ئايماقتىكى چېرىكباشىنىمۇ قوغلۇۋېتىپ ئۇنىڭ ئورنىنى ئۆزى ئىگەللىدى. مىڭلىق چېرىكىنى خانلىققا مەلۇم قىلمايلا ئۇچ-تۆت مىڭغا يەتكۈزدى-دە، ئۆزىنى "تۇمەنباشى" دەپ جاكالىدى.

ئارسلان ئىلىك خان ئاغابىنىڭ ئەدەپ كېتىپ بارغان بۇ قىلمىشلىرىنى تۇزىتىش ئۈچۈن ھەر خىل چارىلەرنى قىلىپ كۆردى. "بۇ ئىشلار توغرا ئەمەس" دېسە، ئۇ، "بۇ جاي مېنىڭ ئىلكىمدە، ئۆزلىرى باش قاتۇرمىسىلىمۇ بولىدۇ" دەپ رەت قىلدى. نەسىھەت ئۈچۈن ئەمەلدارلارنى ئەۋەتسە "خانىڭغا ئېيت، مەنمۇ خان جەمەتى، قانچىسىنى شىلتەمسۇن" دەپ تىللاپ قايتۇردى.

ئاغابى قۇتراپ بېرىپ ئاخىرى قورالىنى توپىلاڭ كۆتۈردى. ئۇ ئاۋال ئۆز تەۋەسىدىكى خانلىق ئەمەلدارلىرىنى ئۆلتۈردى، يەكى قوغلۇۋەتتى. "ئارسلان خان بولالايدىكەنۇ، مەن نېمىشقا خان بولالمايدىكەنمەن؟ ئۇ تەختتىن چۈشۈپ" دەپ جار سالدى.

ئارسلان ئىلىكخان ئۇنىڭ توپىلىڭىنى باستۇرۇش ئۈچۈن، ئىككى مىڭ كىشىلىك قوشۇن ئەۋەتتى، بىرنەچچە ئايلىق ئۇرۇشتىن كېيىن خان قوشۇنلىرى ئۇنى تالاس دەرياسىنىڭ ئۇ يېقىنچە قوغلاپ تىرىپەرەن قىلىۋەتتى ۋە ئۇنىڭ ياۋاش بولۇپ ئەل بولۇشىنى تەلەپ قىلدى.

ئاغابى ئەمدى قېيىن ئەھۋالغا چۈشۈپ قالدى. "يا ئەل بولۇش، يا بوش كەلمەي ئېلىشىش كېرەك. ئارسلانىڭ چېرىكلىرى جىق، كۈچ يەتمەيدىغان ئوخشايدۇ... ھە، كۈنپېتىشتىكى ئاكاملار يۆلەك بولماسمۇ؟!...، ھە، ھە، ئۇلارنىڭ دەرۋازىسىنى چېكىپ بېقىش كېرەك..." دەپ ئويلىدى ئۇ ۋە مۇشۇ ئويلاردىن كېيىن خېلى پىنىكلەپ قالغاندەك قىلدى...

كۈز قۇياشىنىڭ قىيپاچ شولىسىدا پارقىراپ ئېقىۋاتقان دەريا بويىدىكى ياپىلاق تاش ئۈستىدە ئىككى كىشى سۆزلىشىپ ئولتۇرۇپتۇ. ئۇنىڭ بىرى ئاغابى، ئۇ بېشىغا كەچەت تۆپىلىك تىك تەلپەك كىيگەن، ساقال-بۇرۇتلىرىغا ئاق كىرگەن. قويۇل گەۋدىسى بېسىق تۇرغان قورسىقى ئالدىغا چىقىپ تۇراتتى. يەنە بىرى، ئۇنىڭ مەسلىھەتچىسى — ۋەجمك. تاقىرباش، كوسا، شەيتان كۆز ئادەم. بىراقلاقتا بىر يىگىت بىر كىچىك تاشتا ئولتۇرۇپ، ئوتلاۋاتقان ئۇچ ئېگىرلىك ئاتقا قارىغىنىچە قالداقتۇر بىر ئاھاڭغا دېققەت قىلاتتى.

ئاغابى قولىدىكى قاتلاقلىق قامچا بىلەن ئۆتۈكىنىڭ قونىچىغا

ئۇرۇپ، قاپقىنى سېلىپ ئولتۇراتتى.

— ئالالا گۆزى سامانىلارنىڭ بىر يامان نەسىتى بولۇشى كېرەك، — دېدى ئۇ بېشىنى كۆتۈرۈپ مەسلىھەتچىسىگە قاراپ، — بىزگە يۆلەك بولماقچى، بىراق شەرتى ئېغىر، شۇنداقمۇ؟

— ھازىر بىزگە ئۇلارنىڭ ياردىمى كېرەك، شەرتىنى بارا-بارا كۆرمەيمىزمۇ؟ — دېدى مەسلىھەتچى ھەيران قۇرۇنى تويۇنۇپ، — ئۇلار توزاق قويسا، بىز قاپقان قويمايمىزمۇ!

— ئارسلان خان تۇزاق-قاپقانلىرىڭنى قوشۇپ ئىرغىتىۋەتسىچۇ؟

— سامانىلارنى نوچا دەيدۇ، بالاساغۇندا توختاپ قالماستىن، تېخى، قەشقەرگىمۇ بارغۇدەك.

— ئۇ ۋاقىتتا بىز نەدە قالدۇق؟

— بالاساغۇن خانلىقىنى بېرىمىز، دېدىغۇ؟

— كۆۋرۈكتىن ئۆتىۋاتقۇچە دەۋېرىدۇ-دە... ھەي، سەن يەنە بىر بېرىپ كەلسەك. بىز ئۇلارنىڭ ياردىمىدە بالاساغۇنىنى ئالغاندىن كېيىن سامانىلارغا نەۋە بولاقىۋ بولايلىيۇ، ئەما ئۇلار چېرىكلىرىنى ئېلىپ چىقىپ كېتىشى كېرەك.

— كېيىن كۆرمەيمىزمۇ؟

— ياق، گەپچە سامانىلارنىڭ پەيلى يامان، داۋانىدىن ئۆتۈۋېلىپ، سېنى تېپىپ دوملىتۋېتىشى تۇرغان گەپ.

— مەيلى، يەنە بىر بېرىپ كېلەي. ئېيتقاندەك ئۇلارنىڭ چېرىكلىرىگە تاماق، ئاتلىرىغا يەم-خەشەكنى بىز بېرىدىكەنمىز.

— بولىدۇ، دېگىن. لېكىن، تالاڭچىلىق قىلماسلىقىغا گەپ بەرسۇن...

ئىككىسى ئورنىدىن قوزغالدى، ئۇلار يېگىت ئەكەلگەن ئاتلارغا

مىنىپ، دەريانى بويلاپ كىگىز ئۆيلەر، مال-ۋارانلارنى ئارىلاپ تۇرۇۋىنىپ كەتتى...

ئاغابى ئارسلان ئىلىكنىڭ قوشۇنىدىن يېگىلگەنىدىن كېيىن پاچە-قىغا پىت چۈشكەنىدى. خانلىققا مۇشت ئېتىپ قويىدى، ئاخىر چاتاق بولغۇدەك. ئۆز كۈچۈڭ يەتمەيدۇ، يۆلەك تېپىش كېرەك، يۆلەك كىم بولاتتى؟ تاغ ئارقىسىدىكى دوستى-دە! گايى ئاغىنىلىرى ئۇنىڭغا "ھەي، چاغلىشىپ ئىش قىلىلى" دېسە، ئۇ "نېمىدىن قورقىسەن، تاغ ئارقىسىدا دوستلىرىمىز بار" دېگەنىدى. مانا ئەمدى شۇ "دوست"نى ئىزدەش لازىم بولۇپ قالدى. دوستى بولسا "بىرەر تەتۈر شامال چىقىپ قالماسمىكىن" دەپ تاغ ئارقىسىدا ماراپ ياتاتتى. چۈنكى ئۇلارمۇ بىرنەچچە قېتىم ئۇرۇنۇپ بۇرۇنغا يەپ قايتقانىدى. ئارسلان ئىلىكخانىنىڭ چېرىكلىرىنى بىرنېمە قىلغىلى بولاتتى، بىراق، ئۇنىڭ پۇقرالىرى يامان ئىكەن. ئۇچىنى بۇزماي تۇرۇپ بالاساغۇن ئىلىكخانلىقىنى يوقتىش تەسلىكىنى ئۇلار بىلىپ بولغانىدى. ئەتتەڭ، بىرەر كاتتىباشنى قولغا كەلتۈرگىلى بولسىچۇ... ئۇلار ئۇ ياق-بۇ ياقنى تىمىسقىلاپ يۈرۈپ ئاخىر ئاغابىنى تاپتى. ئۇ ئارسلان ئىلىكخانىغا قارشى ئىكەن. ئۆزىنىڭ ئەس-يادى خان بولۇش ئىكەن. يەنە كېلىپ خان جەمەتىدىن بولغىنى ئوبدان بولدى-دە،... تالاسقا قاماق تاشلاپ بېقىش كېرەك... ھە، كۆڭۈلدىكىدەك ئىش بولدى. دەريا سۈيى بۇلغاندى. قاماقنى تاشلە-غىچە بەلىق ئۆزى سۈزگۈچ كېلىپ قالدى، ئەجەب ياخشى بولدى.

شۇنداق قىلىپ، ئاغابىغا يۆلەك كېرەك بولدى. سامانىلارغا بولسا بىر ئەپلىك چوماق كېرەك ئىدى. ئىش تازا جايىدىن چىقتى. ئاغابى ئۆزىنىڭ مەسلىھەتچىسىنى يۆلەك ئىزدەپ ئەۋەتتى. مەسلىھەتچى

ئاغايىلاق ناخ ئارقىدىكى دوستلاق ئەكسى قوللاپ قارسى ئىلىشتا ئاغايىلاق ناخ ئارقىدىكى دوستلاق ئەكسى قوللاپ قارسى ئىلىشتا ئىگە بولدى. بۇلەك بولمامدىغان، دەرھال چېرىك ئەۋەتىمەك بولدى. "ئاغايىلى بىلەن تىلىكسىز بىر" دېدى دوستى. بىراق ئۇ ياقىلاق ھەرىتى ھەم دېگەندە ئاغايىنى ئويلىتىپ قويىدى. دوستى "بالاساغۇن ئىلىنغاندىن كېيىن، ئاغايىلى خان ئۇلىدۇ. بىز ئاۋال خان كېيىنىدىن چىقمىسا بولدى" دەپتۇ. بۇ گەپكە قارىغاندا ئاۋال خان كېيىنىدىن چىقمىسا بولدى" دەپتۇ. بۇ گەپكە قارىغاندا ئاۋال خان قىلىپ، كېيىن چۆرۈۋەتمەكچىدى. قوي بېشىلاق بىر قۇلىقىنى سانجا بېرىپ قويۇپ، قالغىنىنى ئۆزى سوقمەكچىدى، دېگىنە؟ ئىككى كۆزىنى ئويۇپ بېسە، يەنە مېڭىنى چېقىپ يېيىشمۇ تۇرغان گەپ. سانجا نېمە قالدى؟!

ئاغايىلى مۇشۇنداق ئەندىشە بىلەن مەسلىھەتچىنى يەنە بىر قېتىم دوستىلاق يېنىغا ئەۋەتكەندى، ئۇ ياخشى خەۋەر ئېلىپ كەپتۇ. "چاتاق يوق، بىز ئاغايىنى خان تىكلەپ كېلىمىز. ئاغاخان دوستىمىز باشقىنى ئويلىمىسۇن..." دەپتۇ دوستى. ئۇلارنىڭ كۆڭلى ئۇزۇك ئوخشايدۇ. "ئاغاخان" دەپتۇ ئەمەسمۇ؟ ھېلىتىنلا "خان" دېگىنىنى قارىمامدىغان! بۇنىڭغا قارىغاندا راست چاتاق يوق ئوخشايدۇ...

مەسلىھەتچى ئۇچىنچى قېتىم بارغاندا سامانىنىڭ ئۆمەنباشى ھەيدەرخاننى باشلاپ كەلدى. ئۇلار يوشۇرۇن سۆزلىشىپ كېلىشتى. ھەيدەرخان يەنە بىر ئايدىن كېيىن چېرىك باشلاپ كەلمەك بولدى.

كەچ كۈزە، قىرو چۈشۈپ قالغان چاغ ئىدى. بىر كېچىسى ئاغايى ئۇيۇقسىز دەريادىن ئۆتۈپ ئارسلان ئىلىكخان قوشۇنىغا ھۇجۇم قىلدى، ھۇجۇم شىددەتلىك بولدى. ھەيدەرىيەگىنىڭ بىر ئۆمەن چېرىك ئىلىپ كەلگەنلىكىدىن بۇ تەرەپ خەۋەرسىز ئىدى. شۇڭا باشتا ياغىي خام چاغلىدى، كېيىن چېكىنىشكە نوغرا كەلدى.

ئۇرۇشۇپ ـ چېكىنىپ، بىر تاغ باغرىدا ياغىنى توختاتتى، تىركىشىش جەڭى بولدى...

ياغى قانچە ئۇرۇنسىمۇ، ئىلگىرىلىيەلمىدى، ئارسلان ئىلكىخان قوشۇنى قالقان بولۇپ ياغىنى يانداۋۇرۇپ تۇردى، ھۇجۇم قىلمىدى. جەڭ مۇشۇنداق بىرەر ئاي داۋام قىلدى...

بۇ مەزگىل ئىچىدە خانلىق ئۆز قوشۇنىنى ئورۇنلاشتۇرۇۋالدى. ئۇدۇل سەپكە يەنە بىر تۈمەن چېرىك قوشقاندىن باشقا، تالاس دەرياسىنىڭ يۇقىرى ـ تۆۋەن ئېقىنىدىن ئىككى تۈمەن چېرىكنى ئۆتكۈزۈپ، ياغىنىڭ ئارقىسىدىن ئورغاقسىمان توساق ياسىدى. بۇنىڭ بىلەن ھەيدەرخان ئارقا سېپىدىن ئۆزۈلۈپ قالغانىدى.

بىركۈنى سەھەردە خانلىق قوشۇن تاغ باغرىدىن ئەگمە سەپ بىلەن ياغىغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلدى. ياغى بۇ ھەيۋەتلىك ھۇجۇمدىن ھودۇقۇپ قالدى ـ دە، ناھايىتى زور چىقىم بېرىپ چېكىندى، خانلىق قوشۇن ئۇلارنى دەريا بويىغا قىستاپ كەلدى. ئەمدى ياغى دەريانىڭ ئۇ قېتىغا ئۆتۈۋالسا پۈتۈنلەي تۈگەپ كەتكۈدەك ئەھۋال مەيدانغا كەلدى. بىراق...

خانلىق قوشۇن ئۇرۇپ ـ يىقىتىپ ياغىنى دەريانىڭ كېرىشكە مەجبۇر قىلدى. تالاس دەرياسىنىڭ شىددەتلىك ئېقىنى شۇ تاپتا نېپىز مۇز ئاستىدا كۆرۈنمەيتتى. مۇزنىڭ يۇزى كۈن نۇرىدا پارقىراپ ياتاتتى، ئۇزاق ئۆتمەي ئوپۇر ـ توپۇر كىرىپ كەلگەن چېرىكلەرنىڭ ئايىغىلىرى ئاستىدا دەريا يۈزى بۇلغىنىپ پارقىراتمىسىنى يوقاتتى. كەڭ دەريانىڭ مۇزلۇق يۈزى ئادەملەر بىلەن تولۇشقا باشلىدى. چاھانىنى بېشىغا كېيىپ ۋارقىراپ ـ جارقىراپ بىر ـ بىرىنى ئىتتىرىپ ماڭغان ئاتلىق ـ پىيادە ئادەملەر، پۈتىلىرىنى سۆرەپ كېتىپ بارغان

يارىدارلار... "مۇز كۆتۈرەلەرمۇ؟" دېگەن قورقۇنچلۇق سوئال بىلەن ئاياغ ئاستىدىكى تايغاق مۇزغا قاراپ قويياتتى.

خۇداغا شۈكۈر، ئارقىدىن ئۇرۇپ قوغلاش توختاپ قالدى. ئاۋۇ بالاغۇنلۇقلار ئەجەپ تاماشا كۆرگەندەك قارىشىپ تۇرۇشىدىغۇ؟! ئەپلەپ دەريادىن ئۆتۈۋالغا جان ئامان قالار... نەدىكىنى، جانلىك تېخىمۇ چوڭ دەھشەتكە ئۇچرايدىغانلىقىنى كىم بىلۈن؟!

دەريانىڭ تۆۋەن ئېقىندا بىر توپ ئاتلىق ئۇ ياقتا ئۆتۈپ دەريا لېۋىدىكى ئادەملەر بىلەن ئازراق ئېلىشىپ قويۇپلا سەپنى يېرىپ ئۆتۈپ كەتتى. سامانلارنىڭ تۇمەنباشى ھەيدەرخان بىر توپ چېرىكلىرى بىلەن ئاللىقاچان چېنىنى ئېلىپ قاچقانىدى. ئۇ ئۆز يېرىگە ئۆتۈپ كېتەلەرمۇ؟

تالاس دەرياسىنىڭ كەڭ، ئۇزۇن مۇزلۇق قويىنىغا ئادەملەر تىقىلىشقا باشلىدى. ئالدىدىكىلەر دەريا لېۋىگە چىقالمايتتى. قىرغاقتا ئۇزۇن سەپ ئارتىپ خانلىق قوشۇن توسۇپ تۇراتتى. ئاغابى قاپقان سۆرىگەن بۆرىدەك ھودۇقۇپ ئاران دەريانىڭ ئۇ قات يېقىغا يارغانىدى، قىرغاقتىكى خانلىق چېرىكلىرىنى كۆرۈپ ئىمانى ئۈچۈپ كەتتى، ئۇ دەرھال ئارقىسىغا يېنىپ چېرىكلىرى ئارىسىغا كىرىۋالدى. ئادەملەر ئارىسىدا دەھشەتلىك ۋارقىراشلار چىقىشقا باشلىدى. ئۇلار ئەمدى ئالدىغىمۇ ماڭالمايتتى، ئارقىغىمۇ يانالمايتتى. بۇقىرى-تۆۋەن مېڭىش خەتەرلىك ئىدى. گايى كىشىلەر قورالسىزنى ئىككى قوللاپ ئېغىز كۆتۈرۈپ دەريانىڭ ئىككى يېقىدا تۇرغان خانلىق قوشۇنىغا تەسلىم بولۇشقا باشلىدى.

بىرھازادىن كېيىن قاتتىق قارسىلدىغان ئاۋاز بىلەن دەريا مۇزى ئۆتتۈرىدىن بېرىلىپ چۈشۈپ كەتتى. مۇز ئۇستىدە تۇرغان نۇرغۇن

چېرىكلەر سۇغا چۆكتى. مۇز چوڭ-كىچىك پارچە بولۇپ يېرىلىپ ۋەردى، ئادەملەر چۆكۈۋەردى. مۇز پارچىلىرىغا ئېسىلۋالغانلارمۇ بىللە چۆكەتتى. ئۇ قاتقا بېقىنراقتا بىر توپ ئادەم ئاياغ ئاستىدىكى كەلگە تاختىتا مۇز سىلەن ۋارقىرىغانچە چۆكۈپ كەتتى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا بىرسى قوللىرىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، ئەترابىنى ھېشقا كېلىپ سەت ۋارقىرىدى، ئۇ — ھەممىسە چۈشىدە خانلىق تاجىسىنى كۆرىدىغان ئاغابى ئىدى.

دەريانىڭ ئىچى-تېشى بىر قىيامەتكە ئايلاندى. كىشىلەر ۋارقىرىغانچە پالاقلاپ سۇغا چۆكمەكتە، شەپقەتسىز سۇ ئۇلارنى مۇز ئاستىغا تارتىپ يۇتۇپ كەتمەكتە ئىدى. دەھشەت، بەك ئېغىر دەھشەت! قانداق قىلىش كېرەك! ئۇلارنى قۇتقۇزۇشنىڭ ئامالى يوق. سۇغا چۈشكەن ئۆزەكمۇ تۇگەيسەن. بىرلا چارە قىرغاق يېنىدىكىلەرنى تارتىۋېلىش كېرەك... خانلىق چېرىكلىرى ئاۋال تەسلىم بولغانلارنى تارتىۋېلىشتى. كېيىن، ئىشقىلىپ يېقىن كەلگەنلەرنى ئارغامچا تاشلاپ، نەيزە سۇنۇپ قۇتقۇزۇۋەردى. بىراق، ئۇلگىنى جىق، قۇتۇلغىنى ئاز بولدى...

شۇنداق قىلىپ، كەچلىكى كۆز قارانغۇلاشقاندا "تالاس جېڭى" ئاياغلاشتى. ئاغابىنى دەريا سۈيى مۇزلار ئاستىغا سۆرەپ ئەكىرىپ كەتتى...

ئۇنىڭ يۆلەك دوستى ھەيدەرخانچۇ؟ ئۇ بىر سەپنى يېرىپ ئۆتۈپ قاچتى، قۇتۇلدۇم، دەپ ئويلىغانىدى. بىراق، قۇتۇلالمىدى، ياغى ئارقىسىغا مۇكتۇرۇلگەن ئىككىنچى سەپكە تۇتۇلدى. ئۇنىڭ قەيسىنى كۆزلەپ ئورۇنلاشتۇرۇپ قويۇلغان خانلىق قوشۇنلىرى ئۇنىڭ چېرىكلىرىنى پاك-پاكىز جايلىۋەتتى. ھەيدەرخان

قولغا چۈشتى...

شۇنداق قىلىپ تالاس بايلىقىدا ئاغابى قۇزغىنى، تاغ ئارقىسىدىكى دوستىنىڭ قوللىشى بىلەن قۇتۇرغان ئوپىلاڭ تەشكىلدى.

بۇ بولسا، بالاساغۇن ئىلكخانلىقىغا ئەمەس، قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭمۇ بىر چوڭ ئۈتۈقى بولدى.

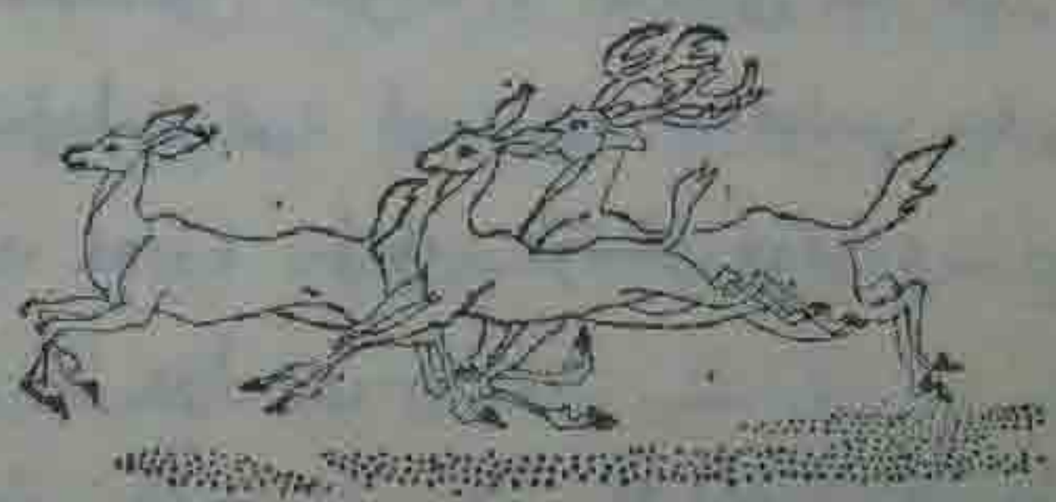

بەشىنچى قسىم

تارىخنى بىزگە كاسكەن «قوتادغۇ بىلىك»،
ئۇ جەمئىيەتنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىياتىنى،
ئۇلۇغ ئىسكەندەر قۇتلۇق خەنزىنى ئۆز،
ئۆگەندى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئۇلۇغ.

بىرىنچى باب

دوستانە سەپەر

قاراخانىلار خاندانلىقى ئۇيغۇرۇش هالقىسىنىڭ قارارى بويىچە، باشقا خانلىقلارغا باردىغان ۋەكىللەر يۇرۇپ كەتتى.

تۇكسىن ئارسلان قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قىشلىق ئاستانىسى بېشىبالىقىغا قاراپ يولغا چىققىنىغا بۇگۈن بىر ئايدىن ئاشتى.

تاغنى بويلاپ ياپيېشىل گىلەمدەك ئۇزۇن سوزۇلغان ئوتلاقنى كۆزنىڭ ئاپتىپى قىزىتماقتا. ئوتلاققا تىكىلگەن ئاپئاق كىگىز ئۆيلەر چۆرىسىدە چېرىكچە كېيىنگەن كىشىلەر يېنىك قەدەم بىلەن ئۇ يان-بۇ يان مېڭىپ قاراۋۇللۇق قىلماقتا.

ئۇلار كىگىز ئۆينى هۆرمەت بىلەن ئاسرىماقتا. ئۇزاق ئۆتمەي بىر چوڭ ئاق كىگىز ئۆينىڭ ئىشىكى كۆتۈرۈلۈپ، ئارسلانبەگ چىقتى. ئۇ كۆزلىرىنى ئۇۋۇلاپ ئەتراپقا هەۋەس بىلەن نەزەر سالدى. ئوڭ ياقتا ئاسمانغا تاقاشقان ئاقباش بوغدا چوققىسى پارقىرىماقتا. ئۇ گويا كۈلۈمسىرەپ، پامىر باغرىدىن كەلگەن قەدىرلىك مېهمانلارنى قارشى ئېلىۋاتقاندەك كۆرۈنەتتى. ئارسلانبەگ ئۆينى بىر ئايلىنىپ كېلىپ قوللىرىنى مەيدىسىگە قوۋۇشتۇرۇپ، بېشىنى كۆتۈرۈپ، بوغدا چوققىسىغا يەنە سىنچىلاپ قارىدى، "نېمىدېگەن هەيۋەتلىك تاغ، — ئويلىدى ئارسلان، — خۇددى مۇزتاغ ئاتىنىڭ پالۋان ئوغلىغا ئوخشايدۇ. كۈنچىقىش ۋە كۈنپېتىشتىكى ئىككى تاغ

چوققىسى بىر-بىرى بىلەن قوچاقلاشسا، نېمىدېگەن ياخشى... يەنە كۆڭلۈن، ئالتاي تاغلىرى... بار، بۇ تاغلار خۇددى بىر ئانىنىڭ قوشاق بالىلىرىغا ئوخشايدۇ. بۇ كارامەت تاغلارنىڭ كەڭ كۆكسىدىن ئۇرغۇپ چىققان ئەزىم دەريالار ــ تارىم، يۇرۇڭقاش، ئىلى، ئېرتىش، تالاس... يەنە سىر، ئامۇدەريالار بۇ ئەللەرنىڭ تەشنا لىقىنى قاندۇرماقتا.

ئارسلان كۆكسىنى تولدۇرۇپ ساپ ھاۋادىن بىر نەپەس ئالدى ۋە سولغا بۇرىلىپ، سالماق قەدەم بىلەن ئويچان ماڭدى. ئۇ قارۇغچى چېرىكلەرنىڭ ھۇرمىتىگە باش ئېگىپ قويۇپ يىراقلارغا كۆز تىكىپ ئىلگىرى ماڭماقتا. ئوتلاقتا ئوتلاۋاتقان ئاتلار، يىراقتا بىر توپ كىگىز ئۆي چۆرۈسىدە ئوتلاۋاتقان قوي ۋە كالىلار ئۇنىڭ كۆزىگە چېلىقتى... ئۇ ئالدىراپ مېڭىشقا تەييارلىنىۋاتقان، بىرسى ئات توقۇسا، بىرسى ئاتقا نەرسىلەرنى غانجۇغىلاۋاتقان چېرىكلەر ئارىسىدىن ئۆتۈپ يۇقىرى ماڭدى، قارۇغباشى بىلەن بېشىبالىقتىن كەلگەن ئەمەلدار كېلىپ سالاملاشتى.

ــ ناشتا قىلىۋالىڭلار، ــ دېدى قارۇغباشى، ــ ئاندىن ئاتلانساق بولار.

ــ بېشىبالىقتا يەنە قانچىلىك قالدى؟ ــ سورىدى ئارسلان.

ــ ئەتىلىكە يېتىپ بارىمىز، ــ جاۋاب بەردى بېشىبالىقتىن كەلگەن ئەمەلدار، ــ سۇباشى بۆكەخان بۇگۈن ئالدىلىرىغا چىقىپاقچى.

ئۇلار كېلىپ ئاق چېدىرنىڭ ئالدىغا گىلەم ئۈستىگە سېلىنغان داستىخاننى چۆرىدەپ ئولتۇرۇشتى. داستىخانغا قاتلىما، توقاچ، بوغۇرساق، چەلپەك، قۇرۇتۇلغان پىشىق قايماق، ئېرىمچىك، قوي

گۆشى، پىششىق تۇخۇملار قويۇلغان. چېرىكچە چىرايلىق كىيىنگەن گۈزەل بالا چېرىك چۆگۈندىن سۈتلۈك چاي قويۇپ ئارسلانغا قارىمۇتۇق سۇندى...

چايدىن كېيىن ئارسلان يولداشلىرى بىلەن ئاتلىرىغا مىنىپ تاغ بويلاپ كۈنچىقىش ياقتا يول ئالدى. چاك-توزان ئاسمانغا كۆتۈرۈلەتتى. ئاتلارنىڭ دۇپۇرلىشى يىراقتىنلا ئاڭلىنىپ تۇراتتى. ياخشى ئارام ئالغان، تويغان ئاتلار بىر-بىرى بىلەن بەسلىشىپ، تىزگىن ئارام ئالغان، تويغان ئاتلار بىر-بىرى بىلەن بەسلىشىپ، تىزگىن سېرىپ ئىلگىرىلەيتتى. ئارسلاننىڭ جىرەن ئېتى باشقا ئاتلارغا يول سېرىپ ئىلگىرىلەيتتى. ئارسلاننىڭ جىرەن ئېتى باشقا ئاتلارغا يول بەرمەي، بېشىنى يېنىك ئويناتىپ، بۆرە مېڭىشىدا لەپىلدەپ بەرمەي، بېشىنى يېنىك ئويناتىپ، بۆرە مېڭىشىدا لەپىلدەپ ئىلگىرىلەيتتى...

كۈن قايرىلغاندا، ئۇلار بوغدا باغرىدىن ئېقىپ چۈشكەن بىر ئۆستەڭ بويىغا چۈشۈپ دەم ئالدى. چېرىكلەر چۆپلۈككە گىلەم سېلىپ سوغۇق تاماق تەييارلىدى. ئارسلان ئۆستەڭنى بويلاپ يۇقىرى ماڭدى ۋە قايتىپ، ئۆستەڭ بويىغا سېلىنغان ئېيىق تېرىسى ئۈستىدە، ناشتىنى تاشقا ئۇرۇلۇپ ئېقىۋاتقان سۈزۈك سوغا قاراپ ئولتۇردى. بوغدا سۈيىنىڭ شوخ سەكرەشلىرى، كىشىگە زوق بېرىدىغان "ناخشا-لىرى" مۇزتاغ ئاتا دەريالىرىغا ئوخشايدىكەن، لېكىن بۇ سۈلار تېخىمۇ چوڭ "ناخشىچى"غا ئوخشامدۇ، نېمە؟ دەرد-ئەلەملىرى چوڭراق-مىكىن-تاڭ؟! پامىر سۈلىرىنىڭ كەچۈرمىشلىرى بۇنىڭدىنمۇ چوڭغۇ! ھە، شۇنداق. گايىدا ئۇلار ھەيۋەت ئاۋاز بىلەن غارقىراپ، تاغلارنى غۇلتىپ، تاشلارنى دومىلىتىپ، تەڭداشسىز قۇدرەتلىك كۈچى بىلەن يەر-جاھاننى زىلزىلىگە كەلتۈرۈپ، تۈزلەڭلىكلەرگە ئېتىلغاندا، بۇ سۈلاردىن پەيدا بولغان غەزەپلىك دولقۇنلار دۇنيانى ئاستىن-ئۈستۈن قىلىۋېتىدىغاندەك قىلىدۇ. مۇشۇنداق يۈزلىگەن سۈلار

قوشۇلۇپ ئۇلغايغاندا جاھاننى تىترەتمەيدۇ دەپ كىم ئېيتىپتۇ؟ يەنە نېخى ئىلى بىلەن ئېرتىش دەريالىسى. ئەلگە بەھرى بار، يايانلارغا قەھرى بار ئۇ ئەزىم دەريالارنى كۆرسىگىز، ئىچ-ئىچىگىزگە پاتماي خۇشال بولمىسىز...

"ئۇندىق، تاغلار داۋالغۇسا، دەريالار غەزەپكە كەلسە، مەن-مەن دېگەنلەرمۇ بەۋا كېلەلمەيدۇ" دېدى ئارسلان ئۆزىگە-ئۆزى. ئۇ، ئۆستەكتە سۇيى بىلەن مۇندىق ئوبدان مۇڭدىشقانلىقىدىن خېلى رازى بولغانغا ئوخشايتتى. ئۇ يەنىلا سۇنۇق شوخ "ناخشىلىرى"نى ئاڭلاپ، كۆپۈكلۈك سەكرەشلىرىگە قاراپ ئولتۇردى...

ئارسلان ۋە ئۇنۇق بولداشلىرى ساپ ھاۋالىق ئۆستەكتە بويىدا بىرپەس دەم ئالغاندىن كېيىن يەنە ئاتلاندى.

كەچ پېشىن ۋاقتى. تۇۋاقلىرى قىزىغان ئاتلار توپا توزۇتۇپ ئىلگىرىلىمەكتە. ئەترايقا دىققەت بىلەن كۆز تىكىپ كېتىپ بارغان قارۇغباشى ئوڭ قولىنى پېشانىسىگە قويۇپ، ئۆزەكلىگە پۇتلىرىنى تىرەپ يىراقتا قاردى.

— بىر كىشى ئات چاپتۇرۇپ كېلىۋاتىدۇ، — دېدى ئۇ قولىنى پېشانىسىدىن ئالماي تۇرۇپ.

ئارسلانمۇ، بېشىبالىق ئەمەلدارىمۇ شۇنداق قاراشتى. راستىنلا يىراقتا بىر ئاتلىق بۇ تەرەپكە قاراپ چېپىپ كېلىۋاتاتتى.

— بىزنىڭ چاپارمەن بولسا كېرەك، — دېدى ئەمەلدار، — ئالدىلىرىغا چىققان سۇباشى يېقىنلاپ قالغان ئوخشايدۇ.

چاپارمەن يېقىنلاشتى ۋە ئاخىرى يېتىپ كەلدى. ئۇ ئاتتىن چۈشۈپ چىرىكچە سالام بەردى. ئاتلىقلار توختىدى. چاپارمەن يېقىن كېلىپ ئەمەلدارغا دېدى:

— سۇباشى يېتىپ كەلدى!
— قەيەرگە كەلدى، ئارىلىقى قانچىلىك يار؟
— ئار قالدى، ئۇلار بازاردىن چىقماندا، مەن بۇ ياقتا ئات سالغانىدىم، — ئۇ ئارقىسىغا بۇرىلىپ يىراقتىكى كۆتۈرۈلگەن چاڭنى كۆرسەتتى، — ئەنە كېلىشتى.
— قېنى، ماڭايلۇق ئارسلانبەگ، — دېدى ئەمەلدار!
ئۇلار ئاتلىرىنىڭ تىزگىنىنى بوشاتىپ، پۇتلىرىنى دېۋىتتى...
ئارسلانلار كۆزلۈك زىرائەتلىرى يېغىلۇاتقان، دەرەخ ياپراقلىرى سارغايغان يېزىلارنى بويلاپ بىردەم ماڭغاندى، ئالدىدىن بىر توپ ئاتلىقلار چىقىپ كەلدى. ئۇلار يېقىن كېلىپ ئاتتىن چۈشۈپ ئارسلانلار تەرەپكە قاراپ كېلىشتى. چىرىكچە كىيىم كىيگەن، بېلىگە خەنجەر ئاسقان قارا ساقال-بۇرۇتلۇق، يوغان گەۋدىلىك بۆكە سۇباشى يوغان قەدەم بىلەن توپنىڭ ئالدىدا كېلەتتى. ئارسلانلارمۇ ئاتتىن چۈشۈپ ئۇلار ياقىغا بىرنەچچە قەدەم ماڭدى. ھەر ئىككى تەرەپ رەسمىرو توختاشتى. سۇباشى غۇلاچلىرىنى ئېچىپ كەلدى. ئارسلانمۇ قوللىرىنى ئېگىز كۆتۈردى، ئىككىيلەن سەمىمىي قۇچاقلىشىپ كۆرۈشتى. ئۇلارنى تونۇشتۇرغىلى تەييارلانغان ئەمەلدار بىر چەتتە قېلىپ، تونۇشتۇرۇشمۇ ھاجەت بولماي قالدى. ئۇلار كۆرۈشۈپ بولغاندىن كېيىن، باشقا ئەمەلدارلار كۆرۈشتى. سۇباشى ۋە ئۇنىڭ ئەمەلدارلىرى بەك قىزغىن ئىدى. ئارسلان ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرىمۇ ناھايىتى خۇشال بولدى. لېكىن، ئۇلاردىن، ئادەملەردىنلا ئەمەس، ئاتلاردىنمۇ ھارغىنلىق كۆرۈلۈپ تۇراتتى. مەنزىلگە يېتىپ كەلدى، بۇ خۇشاللىق ئەلۋەتتە. ئەمما قەشقەردىن چىقماندىن بېرى بىر ئايدىن ئارتۇق يول مېڭىش، يەنە كېلىپ، ئۇزاق-ئۇزاق چۆل-

جەزىرىلەرنى بېسىپ ئۆتۈش ئېغىر سەپەر بولغانىدى.

— ئۇلۇغ قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ چېرىك ئوچىسى ئارسلان-بەگنى قارشى ئالدىمىز! — دېدى سۈباشى ۋە ئىككى قەدەمچە كەينىگە يېنىپ قوللىرىنى جۈپتەكلەپ ھۆرمەت بىلدۈرۈپ.

— قوچۇ ئۇيغۇر خاندانلىقىنىڭ ئېلىگە كېلىپ قېرىنداشلار بىلەن ئۇچراشقانلىقىم ئۇچۇن بەك خۇشمەن. سىزنى ئاۋارە قىلدۇق، بۈگە خان سۈباشى، — دېدى ئارسلانمۇ ئاۋال مۇسۇلمانچە سالام بېرىپ ئاندىن بېرىپ ئۇنىڭ قوللىرىنى چىڭ سىقىپ.

بۈگە سۈباشى ئارسلاننى ئاتلىنىشقا تەكلىپ قىلدى. ئۇلار ئاتلىنىپ يولنىڭ ئىككى چېتىدە قاتار بولۇپ تۇرغان قارشى ئالغۇچى چېرىكلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىن ئۆتتۈكەندە، چېرىكلەر يالاڭ قىلىچلىرىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ "خۇش كەلدىڭىز!" دەپ تەڭ ۋاراقسىراشتى. ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن ئارسلاننىڭ قاروغچىلىرى، ئاندىن سۈباشىنىڭ چېرىكلىرى يولغا چۈشتى...

شۇ كۈنى كەچلىكى ئارسلان سۈباشى بىلەن بىللە دەرەخزارلىق ئارىسىدىكى بىر كەچىك بازارغا كېلىپ مەخسۇس تەييارلانغان سارايغا چۈشتى. تاماقتىن كېيىن بۈگەخان ئارسلانىنى دەم ئېلىشقا ئورۇنلاشتۇردى.

ئەتىسى پەنجىرىدىن كىرگەن قۇياش نۇرى، ئارسلاننىڭ يۈزىنى سىلاپ ئويغاتتى. ئۇ ئۆزىنىڭ ياخشى ئۇخلاپ ئورىدان ھاردۇق ئالغانلىقىنى ھېس قىلدى. لېكىن بەل-پۇتلىرى يەنىلا ئۆيۈشۈپ تۇراتتى. ئارسلان ئورنىدىن تۇرۇپ، يۈز-كۆزىنى يۇيۇپ، كېيىم-لىرىنى كىيىپ ھويلىغا چىقىقاندا، قارشى تەرەپتىكى ئۆيدىن بۈگە سۈباشى چىقتى. ئۇلار سالاملىشىپ ھال سوراشقاندىن كېيىن ئەتمگەن-

لمك تاماقغا كىرىشىپ كەتتى...

ئۇلار ئاتلىنىپ بازاردىن چىقىپ شىمال تەرەپتىكى يولغا قاراپ بۇرالغاندا، ئاغامچا بويى كۆتۈرۈلگەن قۇياش ئوك تەرەپلىرىدىن يەڭىلىق ئېسىپ تۇراتتى.

قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ پازلىق ئاستانىسى بېشىبالىق بۈگۈن ئەتىگەندىلا مېھمان كۈتۈشكە تەييارلىنىشقا باشلىغانىدى. جەنۇبقا قارىغان شەھەر سېپىلىنىڭ قوۋۇقى ئۇستىگە ھەر خىل رەڭلىك ئەلەملەر قادالغان، قوۋۇقنىڭ ئىككى يېقى سېپىلى ئۇستىدە نەيزە قالقانلىق چېرىكلەر قاتار تىزىلغان. قوۋۇقتىن باشلىنىپ بىر چاقىرىم چىلىك يولنىڭ ئىككى يېقىدا، قارشى ئالغۇچى چېرىك ۋە مۇلكىي ئەمەلدارلار، خىزمەتچىلەر، چېرىكلەر ھەم باشقا ئەر-ئايال شەھەر-لىكلەر يولغا قاراپ مېھمانىنى كۈتۈشتى. شەھەردىن ئۈچ چاقىرىم يىراقلىقتا، يولنىڭ ئىككى چېتىدىكى پەشتاقتىن ناغرا-سۇنايى ئاۋازى ياڭرىدى. بۇ ئاۋازدىن سېپىل سىرتىدىكى قارشى ئالغۇچىلار مېھمان-نىڭ پېتىپ كەلگەنلىكىنى سەزدى... ئەنە ئۇلارمۇ پېتىپ كەلدى. ئاتلىقلار توپى ئالدىدا ئۈچ نەپەر ئاتلىق ئەمەلدار يول باشلاپ كېلەتتى. ئۇلارنىڭ كەينىدە ئون غۇلاچچە يىراقلىقتا ئارسلانبەگ، بۆكە سۇباشى، قاروغباشى، ئۇلاردىن كېيىن ئەمەلدار ۋە چېرىك-لەر كېلىشمەكتە ئىدى. ئۇلار قارشى ئالغۇچىلارغا يېقىنلاشقاندا، سېپىل قوۋۇقى ئۇستىدىكى پەشتاقتىن ناغرا، سۇنايى ۋە كانايى ئاۋازلىرى كۆتۈرۈلدى. ئارسلانبەگ، بۆكە سۇباشى بىلەن ئاتتىن چۈشۈپ قارشى ئالغۇچىلار ئوتتۇرىسىدىن ئۇلارغا ھۇرمەت بىلدۈرۈپ ماڭدى. قارشى ئالغۇچىلار "خۇش كەلدىڭىز!" دەپ ۋارقىراشتى. چېرىكلەر يالاڭ قىلىچنىڭ پاينىكى بىلەن سول بىلىكىدىكى قالقانىنى

ئۇرۇپ "تامان-تامان!" دەپ تەلۋە ئاۋاز بىلەن توۋلىشاتتى. قوۋۇق ئالدىدا قانار تىرىلىپ ئۇرغان ئوردۇ ئەمەلدارلىرى ئارسلاننى ھۆرمەت بىلەن قارشى ئالدى ۋە شەھەر ئىچىگە باشلىدى...

بېشىمالىق شەھەرنىڭ جەنۇبىي قوۋۇقىغا يېقىن جايدىكى ئىككى قەۋەتلىك ئېگىز مېھمانخانىسىنىڭ ئۈستىگە ئايلاندۇرۇپ سېلىنغان پىشايۋاندا ئارسلانبەگ سالماق قەدەم بىلەن ئايلىنىپ يۈرەتتى. ئۇ، پىشايۋاننىڭ جەنۇبىي تەرىپىگە كېلىپ توختاپ، شەھەردىن يەتمىش-سەكسەن چاقىرىم يىراقلىقتا قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان ھەيۋەتلىك تەڭرى تاغقا نەزەر سالدى. قارىغاي بەلباغلىق تەڭرى تېغى كۈنچىقىشتىن كۈنپېتىشقا سوزۇلۇپ مۇگدەپ ياتقاندەك كۆرۈنەتتى. ئارسلان بېشىنى بىرئاز كۆتۈرۈپ، بوغدانغا قارىدى. بوغدا ئالدىنقى كۈندىكىدىن چوڭراق، ئېگىزرەك كۆرۈندى. ئاسمان بىلەن ئويناشقان باتۇرتاغ ئۇنى بەك سۆيۈندۈردى. يېشىل ئاسمان تېگىدە، قۇياش نۇرىدا پارقىرىغان بوغدا گويا ھېلىھەم ئارسلاننى قارشى ئېلىپ كۈلۈمسىرەپ تۇرغاندەك بىلىنەتتى. بوغدا چوققىسى ئارسلاندا بەك يېقىملىق، سۆيۈنۈشلۈك ھېسسىيات پەيدا قىلغاندى. ئۇ ئايغىر-بۇلاقتىن ئۆتۈپ، توقسۇن ئۇزلەڭلىكىگە ئېگىلىپ كىرىپ، كۆز ئالدىدا قەد كۆتۈرۈپ پەيدا بولغان بۇ ئېگىز چوققىغا ھەۋەس بىلەن ئۇزاق قارىغاندى. بۇ چوققا ئۇنىڭغا ئۆزى ئېيتىپ بېرەلمەيدىغان ئاجايىپ كۈچلۈك مەدەت بېرەتتى. ئارسلان قەشقەردىن يولغا چىققاندىن بېرى، تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىي ئېنىكىنى بويلاپ ئىككى ئايغا يېقىن يول ماڭدى. ئۇنىڭ نەزىرىدە تەڭرى تېغى ئۇلۇغ تاغ ئىدى. لېكىن بۇ بوغدا چوققىسىنى كۆرگەندىلا، تەڭرى تېغىنىڭ ئۇلۇغلۇقىنىڭ قانچىلىك زور دەرىجىدە ئىكەنلىكىنى بىلدى. ئۇ ئات ئۈستىدە يول

ماڭغاندا، قونالغۇغا چۈشكەندە، تاغ ئارىلاپ ماڭغاندا، ئارىلاپ ئارىلاپ بوغداغا ئۇزاق-ئۇزاق قاراپ قالاتتى. ئۇ بوغدانىڭ كۈندە پېتىشقا قارىغان كۆكسى ئاستدىكى بىر كىچىك شەھەرگە كېلىپ چۈشكەندە، بوغداغا تېخىمۇ يېقىنلاشقانلىقتىن كۆڑۈپ خۇش بولدى. ئۇ ئالدىنقى كۈنكى قونالغۇ ئوتلاقتا بوغدانىڭ ئوك يېنىدا تۇرۇپ ئامانلاشتى ۋە مۇز تاغ ئاتىنىڭ سالامىنى سۈندى. ئۇ يەنە ئالدىنقى كۈنى بوغدا باغرىدىن چۈشكەن دەريا سۈيىدىن قېنىپ ئىچتى. ئۇ سۈنىڭ شوخ "ناخشىسى"نى ئاڭلىدى. ئۇنىڭ بىلەن مۇڭداشتى. مانا بۈگۈن شۇ بوغدانىڭ كۈلۈمسىرەپ قارشى ئالغانلىقىنى كۆرمەكتە... ئۇ ئويلىنىپ بوغداغا قاراپ ئۇزاق تۇردى. كېيىن ئايلىنىپ پېشايۋانىڭ كۈنچىقىش تەرىپىگە ئۆتتى. ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا تەڭرى تېغىنى بېغىرلاپ ئۇزۇن سۈزۈلگان يېزىلار كۆرۈندى.

سېپىلنىڭ كۈنچىقىش قوۋۇقىنىڭ تېشىدا، يولنىڭ ئوڭ تەرىپىدە ھەيۋەتلىك بىر بىنا كۆرۈنۈپ تۇراتتى.

— بۈ بولسا بىزنىڭ خان ئوردۇمىز، — دېدى ئارسلانغا ھەمراھ بولۇشقا بەلگىلەنگەن بىر ئەمەلدار مېھمانىنىڭ سۆزلەتلىك بىناغا تىكىلىپ قاراپ قالغىنىنى كۆرۈپ، — بىزنىڭ ئۇلۇغ ئىدىقۇت خانىمىز ياز كۈنلىرى قوچۇدىكى قىشلىق ئوردۇدىن كېلىپ مانا شۇ ئوردۇدا تۇرىدۇ.

— بەك ياخشى، گۈزەل ئوردۇ ئوخشايدۇ، — دېدى ئارسلان ۋە بېشىنى ئېگىزرەك كۆتۈرۈپ يەنىمۇ يىراقلا قارىدى. يىراقتا، يۇرتنىڭ ئۇ چېتىدە، كۈنچىقىشتىن كۈنپېتىشقا قاراپ سوزۇلغان قۇملۇقنى كۆردى. قۇملۇقنىڭ ئۇ چېتىدە، ئوك يېقىدا بىر تاغ قاريىپ ياتاتتى. ئۇدۇللىدا يىراق-يىراقتىكى ئۇپۇق ئۇستىدە ئېگىز تاغلار غۇۋا

كۆرۈنۈپ تۇراتتى.

ــ ئاۋۇ تاغلار ئالتۇن تاغلىرى①، ــ دېدى ھېلىقى ئەمەلدار، ئۇ مەنسەپى بويىچە خانىنىڭ مېھمانلىرىنى كۈتىدىغان مېھمانخانا باشلىقى ئىدى، ــ ئۇ ياقلارمۇ بىزنىڭ خانلىقىمىزغا قارايدۇ. بۇ ياقتا، كۈنپېتىشتا ئىلى بالى خانلىقى بار، چەك ئارىمىز سايرام كۆلىگىچە بارىدۇ...

ئارسلان ئۇنىڭ چۈشەندۈرۈشلىرىنى بۇ تۇغرۇلۇق تەپسىلىي بىلەتتى. لېكىن ئەمەلدارنىڭ سۆز ئورغۇسىدا ئۆز خانلىقىغا سادا-قەت، يۇرتىغا مۇھەببەت ئورغۇپ تۇرغانلىقىنى پەملەپ، ئۇنىڭ سۆزلىرىگە توختىماي باش لىڭشىتىپ چۈشەنگەنلىكىنى بىلدۈرۈپ تۇردى.

شۇ كۈنى چۈشتىن كېيىن قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئىدىقۇتى ئۆز ئوردۇسىدا ئارسلانبەگنى قوبۇل قىلدى، ئارسلانبەگ بۆكە سۈباشى بىلەن ئوردۇ قوۋۇقى ئالدىدىكى چوڭ چاقماق سەيناغا كەلگەندە ئوردۇ ئاغىسى بىرنەچچە ئوردۇ ئەمەلدارلىرى بىلەن كېلىپ ئۇلار بىلەن ئامانلاشتى. كېيىن ئۇلارنى ئوردۇغا باشلاپ ماڭدى، ئارسلان بۇ سۆزلەتلىك بىناغا قاراپ زوقلاندى، كۆڭلىدە بولسا قەشقەردىكى بۇغراخان ئوردۇسىغا سېلىشتۇرۇپ كۆردى، "ئۇنىڭغا يەتمىسەمۇ، قېلىشمايدىكەن" دەپ ئويلىدى ئۇ ئىچىدە. يوغان سۆزلەتلىك قىزىل قوۋۇقنىڭ ئۈستىدە ئۈچ قەۋەتلىك راۋاقتا نەيزىلىك قاروۇغچىلار كۆرۈنەتتى. ئۇلار قوۋۇقتىن كىرىپ مېۋىلىك دەرەخلەر ئۆسۈتۇرۇلگەن كەڭ چاقماق هويلىغا كىرىشتى. بۇ هويلىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى

---

① ئالتۇن تاغ ــ ئالتاي تېغى.

تاشىولدىن ئۆتۈپ، ئۇدۇلدىكى بىر چوڭ بىنانىڭ ئىچىگە كىردى. ئۇ بىنانىڭ ئايۋىنىدىن نېرى ياقتا ئۆتۈپ كېچىكرەك بىر گۈللۈك ھويلىنىڭ تۆرىدىكى ئۇچ قەۋەتلىك بىنانىڭ ئالدىغا بارغاندا، ئىشىك ئالدىدىكى پەلەمپەينىڭ ئالدىدا خانلارغا خاس سۆلەتلىك كىيىنگەن ئالدىدىكى پەلەمپەينىڭ ئالدىدا خانلارغا خاس سۆلەتلىك كىيىنگەن ئىگىز بويلۇق، ساقال-بۇرۇتىغا ئاق كىرگەن بىر كىشىنىڭ ئۆرغانلىغ

ئالدىدىن قوچۇ ئۇيغۇر خاندانلىقىنىڭ مېھمان قوبۇل قىلىش مۇرا-
سىمى، ئىدىقۇت خانىنىڭ قايسى دەرىجىلىك ئەمەلدارلىرىنىڭ قانداق
مۇئامىلىدە بولىدىغانلىقىنى ئېنىق ھېپتە ۋاقىت سەرپ قىلىپ تاماين
تونۇشقان، ئۇلارنىڭ يوسۇنلىرىغا ئۇيغۇنلىشالمايدىغان ھۆرمەتسىزلىك بولۇپ
قالماسلىقى ئۈچۈن مەخسۇس مەشىمۇ قىلغانىدى. ئىدىقۇت خانىنىڭ
ئۇرۇقلىرىدىن قوچۇ قاغانىدا كۆپ ئۇچرايدىغان ئۇرۇقداشلىرى ئارسلانتاش
سۈباشى، ئوردۇ ئاغىسى، ئارسلانتاش قاروۇلباشى تۆۋەندە
ئولتۇرۇشتى.

— ئۇزاق يول مېڭىپ قېينالدىڭىز، — دېدى ئىدىقۇت خان
ئارسلانبەگكە قاراپ، — بىرنەچچە كۈن ئوبدان دەم ئېلىڭ.

— ئۆزلىرىگە مەشغۇلالا ئۇلۇغ خاقان، — دېدى ئارسلان ۋە
قوينىدىن بىر تووار لېپاپىنى ئېلىپ خانغا سۇندى، — سۇتۇق بۇغرا-
خان ئۆزلىرىگە سالام دېدى.

خان لېپاپىنى ئېچىپ ئىچىدىن قەغەزگە يېزىلغان خەتنى
يۇقىرىدىن تۆۋەنگە قاراپ ئوقۇدى. خەت ئوقۇۋاتقاندا، ئۇنىڭ
چىرايىدا بىردەم جىددىيلىك، بىردەم خۇشاللىق كەيپىياتى سېزىلىپ
تۇراتتى. خەتتە مۇنداق يېزىلغانىدى:

"قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئۇلۇغ ئىدىقۇت خانىغا!

قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ ئوردۇسى قەشقەر بالىقتا
تۇرۇشلۇق ئىنىلىرى سۇتۇقتىن سالام.

بىزنىڭ ئەل ئىشلىرىمىز يار-يۆلەك بولۇشلىرى بىلەن ئوبدان
كېتىپ باردۇ. پاراۋانلىق، بىلىگلىك، بىرلىك، قوغدىنىش دەپ
قويۇلغان بىراق نىشانىمىز قەدەممۇقەدەم ئۇتۇقتا ئىكە بولماقتا.
ئىشىمىزدە يېتىشىزلىكلەرمۇ ئاز ئەمەس. بۇ يېقىندىن بېرى

كۆنېيتىشتىن سامانسلار ياغى بولۇپ بىزنىڭ ئىلىمىزگە بېسىپ كىرىشكە تەييارلىق قىلماقتا ئىكەن. بىز "ئادالىقنا ئادالىق، ياخشىغا كېلىشكە تەييارلىق قىلماقتا ئىكەن. بىز "ئادالىقنا ئادالىق، ياخشىغا ياخشى" دېگەن ئورانمىز بويىچە ھەممە ئۇلۇسلار بىلەن ئىناق ئۆتۈشنى ئارزۇ قىلىمىز. شۇنداقلا ياخشى ئۇرۇپ ياندۇرۇشقا تەييارلانماقتىمىز. سىلىنىڭ خانلىقلىرى بىلەن بىزنىڭ خاندان لىقىمىز قېرىنداش، ئۇلۇسلىرىمىز قېرىنداش. ھەممىزنىڭ تىلى بىر، بېزىقىمىز بىر، ئادەت-يوسۇنلىرىمىز بىر، نېيتىمىز بىر. سىلىنىڭ بىز بىلەن بىللە ھەمدەملىك قىلىشلىرىغا ئىشىنىمىز. بۇلتۇر ئەۋەتكەن پۈتۈكلىرى بىزنى بەك خۇش قىلغانىدى. ئەل ئاداشلىقى دۆلەت ئىتتىپاقلىقى ئۈتۈق بىلەن بىللە رونىق تېپىشىمىزنىڭ ھالقىسى.

بىقىندا ئىلىك خانلار قۇرۇلتايىنى ئاچماقچىمىز ھەم يەنە دۆلتىمىز قۇرۇلغانلىقىنىڭ مەرىسىنى ئۆتكۈزمەكچىمىز. ئەگەر مالال كەلمىسە، كېلىپ قۇرۇلتايىمىزغا ۋە تويىمىزغا قاتنىشىپ بېرىشلىرىنى سورايمىز.

قالدى ئىشلارنى ئارسلانبەگ تولۇق سۆزلەپ بېرەر. ئۇزاق يىللار ئامان بولۇشلىرىنى تىلەپ، ئىنىلىرى: سۈتۈق.

بارس يىلى 9-ئاي."

ئىدىقۇت خان پۈتۈكنى ئوقۇپ بولۇپ، ئارسلانبەگكە قاراپ كۆلۈمسىرەپ دېدى:

— ئەدگۈ، بەك ئەدگۈ. ئۇلۇغ سۈتۈق بۇغراخانىنىڭ قارا-خانىلار دۆلتىگە بېتەكچىلىك قىلىپ، ئەل-ئۇلۇسنى ئەدگۈ كۈنلەرگە يەتكۈزۈۋاتقانلىقى ئۈچۈن بەك خۇش بىز. توغرا سۆز، بىزنىڭ ئۇلۇسىمىز بىر، تىل ۋە پۈتۈكسىز بىر. تىلىكسىز بىر. دىنسىزنىڭ

ياشقا-ياشقا بولۇشى بىزنىڭ ئىشلىرىمىزغا كاشىلا قىلماسلىقى كېرەك. بۇغراخانىڭ ئەل پاراۋانلىقى ۋە ئەلنى قوغداش ئۈچۈن قىلىپ كەلگەن ئۇلۇغ ئىشلىرىدىن بەك خۇش بىز...

ئارسلانبەگ خانىنىڭ سۆزىنى دىققەت بىلەن تىڭشىدى. خانىنىڭ سۆزىدىن سۈيۈنۈپ بۇغراخانىڭ ئۇمىدى يەردە قالمايدىغانلىقىنى بىلىپ بەك خۇش بولدى.

ئىدىقۇت خان ئارسلان بىلەن ئۇزاق سۆزلەشتى. سۆزلەشكەنچە ئۇلارنىڭ ئىناقلىقى تېخىمۇ كۈچەيدى. شۇ تۇرقىدا ئۇلار گويا بىرى خان، بىرى تۇكسىن ئەمەس، ھەيۋەتلىك بىر قەيسەر ئارسلانغا ئوخشايتتى. ئۇلارنىڭ بىرلىكە كەلگەن مەزمۇت ئىرادىلىرى تۆت تاغ، ئىككى قۇملۇق باغرىدا ياشاۋاتقان كىشىلەرنىڭ ئورتاق ئارزۇسى ئىدى.

ئىدىقۇت خان تاماقتا تەكلىپ قىلدى. ئۇلار ئارسلانبەگنى قارائۇغۇ چۈشكەندە، دۈگىلەك، تورۇسى ئېگىز بىر چوڭ سارايغا باشلاپ كىرىشتى. بۇ ساراي ئارسلانىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە تارتتى. تورۇسنىڭ كىندىكىدىن ساڭگىلاپ تۇرغان چاقماق پانۇس ئىچىدىكى شامىلارنىڭ يورۇقى قىزىل قەغەزدىن ئۆتۈپ ئۆيىنى قىزغۇچ يورۇتۇپ تۇراتتى. سارايىنىڭ تامىلىرىغا يايلاق ۋە ھايۋانلارنىڭ بوياقلىق سۈرەتلىرى، ھەر خىل كۆرۈنۈشلىرى سىزىلغانىدى.

خان مېھمان ۋە ھەمراھلىرى بىلەن ئۆيىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى پەس دۈگىلەك شېرەنىڭ چۆرىسىدىكى كۆرپىلەر ئۈستىدە پۇتلىرىنى ئالماپ ئولتۇرۇشتى. كېيىن، ئوردۇ ئاغىسىنىڭ ئەمىشى بىلەن، لېگەنلەردە تاماقلار كۆتۈرگەن چىرايلىق قىزلار كىرىشتى.

سارايني كاۋاپ همدى قاپلىدى. جىق سېكىلەكلىك قۇلار لېگەنىنى ئاۋايلاپ شىرە ئۈستىگە قويۇپ كەينىچە ئارقىلىرىغا پېنىشتى. شىرەنىڭ ئوتتۇرىسىغا پۇتۇن قوزا كاۋىسىنى. كاۋاپنىڭ چۆرىسىگە چەلىپەك، پىياز، ئاچچىقسۇ، مارىنوچ...لار قويۇلدى. ئوردۇ ئاغىسى لېگەندە تۇرغان پىچاق بىلەن كاۋاپتىن كىچىك خان ۋە مېھمانلارنىڭ ئالدىدىكى تەخسىلەرگە سالدى.

ــ قېنى باقىلى، ــ دېدى خان ئارسلاننى تەكلىپ قىلىپ، ــ بىزدە قوزا كاۋىسىنى سىلەردەك ياخشى قىلالماس.

ــ يوقسۇ، بەك ياخشى ئىكەن، ــ دېدى ئارسلان كاۋاپقا قول سوزۇپ.

ھەر خىل ئاماقلار بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى كېلىپ تۇردى...

ئارسلانبەگ بېشىبالىقنا كېلىپ ئون بەشىنچى كۈنى ئەتىسىقۇت خان ئۇنى ئوۋغا تەكلىپ قىلدى.

بىر توپ ئاتلىقلار، ئەتىگەنلىك قۇياش نۇرىغا تولغان باراقسان يېزىلاردىن توپا توزۇتۇپ شىمالغا قاراپ يۈرۈپ كەتتى. ئۇلار چەكسىز كەڭ قۇملۇققا قاراپ ئاتلىرىنى قويۇۋېتىشتى. ئەتىسىقۇت خان ئېگىز، چىرايلىق ئاق ئارغىمىقنىڭ ئۈستىدە ئولتۇرۇپ ئۇنىڭ باشقا ئاتلارغا يول بەرمەي يۈرۈتۇپ كېتىپ بارغىنىغا ئىچ-ئىچىدىن زوقلىناتتى. تۆت تاغان ئاتلارنىڭ ئالدىدىراق چېپىپ كېتىپ باراتتى. ئارسلان بولسا ئوردۇدىن ئەۋەتىلگەن بوز ئارغىماقنا مىنگەنىدى. ئارغىماقمۇ خانىنىڭ ئارغىمىقىدىن قېلىشماي كېتىپ باراتتى. ئارسلان ئۆزىنىڭ ئىلگىرىكى ياخشى كۆرىدىغان بوز ئارغىمىقىنى ئېسىگە ئېلىپ، بۇ ئارغىماق بىلەن سېلىشتۇردى. بۇ ئارغىماق ئۇنىڭ ئارغىمىقىدىن قېلىشمايدىغانىدەك قىلاتتى، ئەلپازىدىن

تارىغاندا، يۈگۈرۈشته بەلكىم ئۆتۈپ كېتىدىغاندەك تۇراتتى. لېكىن ئۇنىڭ ئارغىمىقى زېرەك ئىدى. سۈتۈق بۇغراخان بىلەن ئوۋغا چىققان ۋاقىتلىرىدا، ياكى چېرىك مەشقى قىلغان چاغلاردا ئۇنىڭ ئارغىمىقى نېمە دېسە شۇنى قىلاتتى. چۈنكى ئۇ قويۇۋەتسۇ ئەكېلىپ ئارسلانىڭ كەينىدە ماڭاتتى. ئېيتسە ئۇ ئۆلۈپ كەتتى ده! ئاخىرى ئارسلاننىڭ قولىدا قېرىپ ئۆلدى. ئۆلۈش ئالدىدا ئارسلان سوزۇلۇپ ياتقان قەدىناس بوز ئارغىمىقىنىڭ چېكىلىرىنى سىلىغاندا، ئىككىلىسىنىڭ كۆزلىرىگە ياش كەلگەنىدى. بۇ ئارغىماق چېپىشتا ئۇنىڭدىن ئېشىپ كەتسۇ، ئىگىسىگە بولغان سۈيىنچىته ئۇنىڭغا يېتىشى مۇمكىن ئەمەس. ئۇ ئارسلانغا قەدىناس ئىدى... ئارسلان تىزگىن تارتىپ كېتىپ بارغان بوز ئارغىماقنا قاراپ ئۇلۇغ ـ كىچىك تىنىپ قويدى ـ ده، يىراقنا كۆز سالدى. ئۇلارنىڭ ئاتلىرى ئەمدى قۇملۇقنىڭ ئالدىدىكى كەڭ ئوتلاقنا كىرگەنىدى.

"كېلىپ قالدۇقما؟" دېدى خان يېنىدا تورۇق ئارغىماقنا مىنىپ كېلىۋاتقان بۆكە سۈباشىغا قاراپ.

ـ ھە، كېلىپ قالدۇق، بۇلتۇر بىز ئۇۋۇ قىلغاندا يۇقىرىقى يول بىلەن كىرگەنىدۇق، ـ دېدى سۈباشى خانغا قاراپ.

ئۇلار قۇملۇقنا يېقىنلاشقاندىن كېيىن سۈباشى ئارقىدىكى ئۇچ نەپەر چېرىكنى قۇم دۆۋىسىگە چىقىپ قاراشقا بۇيرۇدى. باشقا چېرىكلەر ئوتلاقنىڭ شىمال يېقىنى بويلاپ، كۈنپېتىشقا سوزۇلۇپ ئۇزۇن سەپ تارتتى. خاننىڭ قاروۇغچىسى تۆتقۇچى گۇللەپ ئىشلەنگەن يانى ئۇنىڭغا سۈندى. يەنە بىر قاروۇغچى ئوخشاشلا ئوقيانى ئارسلانغا سۈندى. ئىككىسى كەشته تىكىلگەن، پۆپۈكلىرى سائگىلاپ تۇرغان ساداقلىق قومدۇنى بويۇنلىرىغا ئاستى. خان ئوڭچىغا خاس چاققان

هەم پۇختا كېسىنگەنىدى. ئارسلانمۇ سۇباشى ئەۋەتكەن ئوۋ
كېيىمىنى كېيگەن. ئۇلار شۇ تاپتا جەڭگە كىرىشكە تەييارلانغان
ئالىپلارغا① ئوخشايتتى.

ئات چاپتۇرۇپ كەتكەن ئوچ نەپەر چېرىك قوم دۆۋە ئۈستىگە
چىقىپ، ئۇزەڭگىگە دەسسەپ تۇرۇپ يىراقلارغا قارىدى، كېيىن،
بىرسى ئېتىنى بۇ ياقتا بۇراپ، قولىنى كۆتۈرۈپ پۇلاڭلاتتى. بۇ
"ئىلگىرى كەلدى" دېگەنلىك دېرىكى ئىدى. خان ۋە ئۇنىڭ
ھەمراھلىرى تىزگىنىنى قويۇپ بېرىپ، ئاتلىرىنى دېۋىتىپ، تۇيغۇن
تايغانلار باشلىرىنى كۆتۈرۈپ، ئەترapىغا قارىغىنىچە ئوتلاقلىققا چاپتى.
ئاتلار قىزىپ ئىلگىرىلىدى...

— ئەنە، ئەنە، چىقتى! — دېدى خان خۇشال ۋە ھەمىدىن
ئاۋۋال ئېتىنى قويۇپ بەردى.

يىگىرمىدەك ئىلىك سۆكسۆكلۈك قۇم دۆۋىلىرىدىن ئىرغىپ
چىقىپ، ئوتلاققا چۈشتى. ئۇلار ئالدىدىكى ئۇزۇن شاخ مۇڭگۈزلۈك
ئەركەك ئىلىكگە ئەگىشىپ جېنىنىڭ بىرنەچە چېپىشاتتى... ئىلىكلەر
ئوتلاق چېتىغا بارغاندا، قاتار تۇرغان چېرىكلەرنى كۆرۈپ سولغا
بۇرالدىيۇ، قۇملۇقتىن چىقىقان ئاتلىقلارنى كۆرۈپ ئوڭغا
بۇرالدى. ئىدىقۇت خان، ئارسلانبەگ شېرىكلىرى بىلەن ئىلىكلەرگە
ھۇجۇم قىلىشتى. تايغانلار ئاتلارنىڭ ئالدىدا ئوقتەك چېپىپ بېرىپ
ئىلىكلەر توپىغا يېقىنلاشتى. بىر تايغان بىر كىچىك ئىلىكنى مەيدىسى
بىلەن ئۇرۇپ يەرگە دومىلاتتى. ئىلىك قويۇپ قاچقىلى تۇرغاندا
ئۈستىگە ئېتىلىپ كانىيىدىن چىشلىۋالدى. بىر يىگىت كېلىپ،

---

① ئالىپ — باتۇر، قەھرىمان.

ئىلگىرى پۈتىلىرىنى باغلىغاندا، ئاندىن تايغان چىشىنى قويۇپ بەردى، يىگىت چىرايلىق كۆزلىرى مۆلدۈرلەپ تۇرغان ئىلكىگە بوغۇزىغا پىچاق ئۇردى... ئوۋچىلار پىتىراپ-پىرقىراپ يۈگۈرۈپ يۈرگەن ئىلىكلەرنى ئوراپ ھوجۇم قىلدى. خان ئوقيانى بەتلەپ، يىپىنى قاتتىق تارتىپ قويۇپ بەرگەندى، ساداق غۇيۇلداپ بىرنەچچە مولاق تايغانلار ئىلىكلەرنى قوغلاپ تېخىمۇ ھودۇقتۇرماقتا ئىدى. خان ئىلىكلەر ئارىسىدا ئات چېپىپ يۈردۇ. بىر ئەركەك ئىلىك ئارسلاننىڭ ئۇدۇلىدىن چېپىپ كېلىپ ئوگىغا بۇرالدى. ئارسلان ئۇنى ئاتقاندى، تەگمەي قالدى. ئارسلان ئۇنىڭ ئارقىسىدىن ئات سالدى، ئۇزاق ئۆتمەي ئۇنىڭ ئارغىمىقى ئىلىككە يېتىشىپ قالدى. ئارسلان ئېتىنى توختىتىپ، ئوقيانى بەتلەپ ئاتتى. ئىلىك بىرنەچچە مولاق ئېتىپ يەردىن قوپتى. لېكىن ماگالماي دەلدۇگۈنۈپ قالدى. ئارسلان يېتىپ بارسا ئىلىك يېلىنىپ، كۆزلىرىنى مۆلدۈرلىتىپ يېتىپتۇ. ئۇ ئارسلاننى كۆرۈپ قوپۇشقا ئۇرۇنۇپ باقتى، بولالمىدى. ئۇنىڭ سۆڭگىچىدىن قان ئېقىپ تۇراتتى. ساداقنىڭ ئۇچى ئىلكىنىڭ قاق پەللىكى ئۈستىدە لىڭشىپ تۇراتتى. ئارسلاننىڭ يىگىتلىرى يېتىپ كېلىپ ئىلكىنى بوغۇزلىدى...

ئۇۋ قىزىپ كەتتى. تىرىك قالغان ئىلىكلەر "ياغى"نىڭ چەمبىرە-

كىشىك تارىيىپ كېلىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، قىزىلىپ تۇرغىنىغا كۆزى يەتتى. بىر ئەركەك ئىلىك قۇيۇنىدەك ئېتىلىپ، ئاتلىقلارنىڭ بېشىدىن ئىرغىپ ئۇچقاندەك ئۆتۈپ كەتتى. ئۇنىڭغا ئەگىشىپ باشقا ئىلىكلەرمۇ شۇنداق ئىرغىپ ئۆتتى. تەۋەككۈل ئېتىلغان ئوقيالار بىلەن ئىككى ئىلىك دومىلاپ چۈشتى. شۇنىڭ بىلەن بۇ "جەڭ" ئاياغلاشتى...

ئۇۋچىلار قايتىپ ئوتلاق چېتىغا يېقىنلاشقاندا، كاۋاپنىڭ مەززىلىك ھىدى دىماققا تەگدى، كىشىلەرنىڭ ئوۋ بىلەن ئۇنتۇپ قالغان ئىشتىھالىرى ئېچىلدى... ئۇلار ئاتلىرىدىن چۈشۈپ، يۇز-قوللىرىنى سۇرتۈشتى ۋە سۇسىز ئېرىق بويىدىكى جىگدە دەرەخلىرى يېنىغا سېلىنغان زىلچا ئۈستىگە ئولتۇرۇشتى. بىرپەستىن كېيىن داستىخان سېلىنىپ، ھەر خىل سوغۇق تاماقلار كەلتۈرۈلدى، سۈتلۈك چاي قۇيۇلدى. ئوۋچىلار ئۇسسىغان چېغى، ئاۋۋال چايغا تۇتۇش قىلدى. ئارقا-ئارقىدىن پىيالىلار چايغا سۇنۇلاتتى. كېيىن زىخ كاۋاپلارمۇ كەلدى.

—ئىلىك گۆشى كاۋىپى ياخشى بولدۇ،—دېدى خان قولىدىكى زىخ كاۋاپتىن بىر پارچىنى چاينap تۇرۇپ.

— شۇنداق، كىشى ئۆزى ئاتقان ئوۋ گۆشى تېخىمۇ تەملىك تېتىيدۇ، — دېدى ئارسلان.

ئۇلار ئىشتىها بىلەن كاۋاپ يېيىشتى. ئاندىن قوغۇن-تاۋۇز، ئۈزۈملەر كەلتۈرۈلدى. تاماق يەپ بولۇپ خان كۆرپىگە ئوگدىچە سوزۇلدى. ئارسلان ھېكىپ بېرىپ ئۆزى مىنگەن، تەرلەپ كەتكەن بولسىمۇ تېتىك تۇرغان بوز ئارغامقا بىرئاز قاراپ تۇردى ۋە قارىغىچە ئاتنىڭ ئارقىسىدىن ئايلىنىپ يۇرۇپ كەتتى. بېشىنى شۇ

ياقتا بۇراپ ئوغدىسىچە يانتاق ئىدىقۇت خان ئاوسلانىنىڭ ھەرىكىتىنى بايقىدى ۋە "بوز ئارغىماقنى يارىتىپ قالغان ئوخشايدۇ" دېدى ئىچىدە.

كۈن قايرىلىپ، ئاغامچا بويى قالغاندا، ئوۋچىلار تاپتىغا ئانلاندى. ئۇلار قۇرۇق ئېرىقتىن ئۆتۈپ بىر قومۇشلۇق ئارمىدىكى يولدىن كېتىپ بارغاندا، تايغانلار قۇيرۇقلىرىنى شىپاڭشتىپ، پەرنى پۇراپ پىرقىراشقىلى تۇردى. "توڭگۇز بولسا كېرەك" دېدى تايغان باقمۇچى چېرىك. ئاتلىقلار ئىز-ئىزلەپ ماڭغان تايغانلارنىڭ ئارقىسىدىن مېڭىشتى. ئۇلار پەسرەك قومۇشلۇققا چىققاندا، تايغانلار قاۋىغان بويى چالا-بۇلا كۆرۈنگەن ئىككى توڭگۇزنى قوغلاپ كەتتى. ئوۋچىلار ئات سېلىشتى. چوڭ تايغان يېتىپ بېرىپ بىر ئەركەك توڭگۇز بىلەن ئېلىشىپ قالدى. ئىت قاتتىق ۋاڭشىدى، توڭگۇز قاچتى. ئۇلار يېتىپ بارسا تايغان يەردە سوزۇلۇپ يېتىپتۇ، ئۇزۇنىسىغا يېرىلغان قورسىقىدىن ئۇچەي-قېرىنلىرى چىقىپ قاپتۇ. تايغان باققۇچى دەرھال ئاتتىن چۈشۈپ، يانچۇقىدىن زەي يىپ چۈۋالدۇرۇز ئېلىپ ئىتنىڭ قورسىقىنى تىكىشكە باشلىدى. ئىت غىڭ قىلماي سوزۇلغان پېتى ياتاتتى. ئوۋنىڭ ئاساسىي "قەھرىمانى" نىڭ ھالىغا قاراپ ئوۋچىلار ئىچ ئاغرىتتى. خانىنىڭ ئىچى تېخىمۇ ئاغرىدى. ئۇ بۇ قەدىناس پالۋان "دوستى"نى ياخشى كۆرەتتى. "ھەي، ئۆلۈپ كېتىدىغان ئوخشايدۇ" دېدى خان ئەپسۇسلىنىپ كۆزلىرىنى پارقىرىتىپ ياتقان تايغانغا قاراپ. "چاتاق يوق، ئۇ چايدىن قوپسلا ئۆلمەيدۇ. بىز ماڭىلى" دېدى تايغان باقمۇچى.

ئۇلار ماڭدى. باشلىرىنى بۇراپ ئىتقا قاراپ قويۇشاتتى. ئازراق ماڭغاندىن كېيىن ئىت بەشىنى كۆتۈرۈپ ئۇلارغا قاردى. يېرىم

چاقىرىمچە ماڭغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئاستىنا قويۇپ دەلدۇڭشۇپ چاقىرىمچە ماڭدى، كېيىن تۆۋ ماڭدى، ئاندىن سېكىلدەپ ماڭدى. "ئۆلمەيدۇ" دېدى تايغان باققۇچى هاياجانلىنىپ. هەممەيلەن خۇش بولۇشتى. ئۇنىڭ بېتىپ كېلىپ، ئاتلىقلارنىڭ ئالدىغا چۈشۈپ يەنە توڭگۈز ئىزدەشكە باشلىدى...

ئۇلار تېخى ئۇزاق ماڭمىغاندى، چېرىكلەر قوموشلۇقتىن بىر ئۆلۈك توڭگۈزنى سۆرەپ چىقىشتى. ئۇ، بۇ ياققا قاچقان مىكىچىن ئىكەن. تايغانلار قاۋاپ سول ياققا چاپتى. ئوۋچىلار بارسا قوموشلۇقنىڭ چېتىدە بىر جىغانىنى چۆرىدەپ ئىتلار قاۋاۋېتىپتۇ. هېلىقى قاۋان توڭگۈز بېلىنىڭ تۆۋىنىنى جىغان ئىچىگە تىقۋېلىپ، ئىتلارغا خىرىس قىلىۋېتىپتۇ. خان بېندىكى چېرىكىدىن ئوقيانى ئېلىپ، توڭگۈزنىڭ كۆكسىنى چەنلەپ ئاتتى. توڭگۈز يىقىلدى. ئىتلار ئولىشىپ ئۇنى تالاشقا باشلىدى. هېلىقى يارىدار تايغان هەممىدىن قاتتىق تالىدى. كېيىن ئۇ توڭگۈزنىڭ بوغۇزىدىن چىشلەپ غىزىلداپ تۇرۇۋېپ، ئالدى ئاياغلىرىنى يەرگە قاتتىق تىرەپ، ئارقىسىغا داجىپ بارلىق كۈچى بىلەن سۆرىدى. توڭگۈز راستىنلا سۆرۈلۈپ چىقتى. ئۇ توڭگۈزنىڭ ئۇستىگە مىنۋېلىپ تۇرۇۋېپ راسا تالىدى. "تالا، دەردىڭ چىقسۇن" دېدى خان تايغانغا مەسلىكى كېلىپ.

ئوۋچىلار يولغا چۈشتى. ئازراق مېڭىپ بىر چىغلىققا چىقتى. ئىتلار قۇلاقلىرىنى دىڭگايتىپ قالدى. قارىغۇدەك بولسا، چىغ ئارىسىدىن ئېتىلىپ چىققان ئىككى توشقان ئۆلە-تىرىلىشىگە باقماي قېچىپ كېتىۋېتىپتۇ. تايغانلار چاپتى. چوڭ تايغان پەللىكىنى يەرگە قويۇپ قاراپ تاماشا قىلدى. ئازغىنا يۇگۈرۈپ تايغانلار يېتىۋالدى، ئىككى تايغان ئىككى توشقانىنى بېلىدىن چىشلەپ ئېلىپ كەلدى.

بۇ ئۇۋ تازا ئەرزانغا چۈشتى. توشقانلار تۆۋلەمۇ، ھوشدىن كەتتىمۇ، ئۇنىڭغا ھېچكىم پەرۋا قىلماي ئاتقا غانجۇغلىدى...

"ئەتە! تۈلكە؟..." دەپ ۋارقىرىدى بىرسى. قارىغۇدەك بولسا، بىر ئۇزۇن سېرىق تۈلكە چىغلىق ئارىسىدا قېچىپ كېتىپ بېرىپتۇ. ئۇ قاچقانچە ئارقىسىغا قاراپ-قاراپ قويىاتتى. بۇ ئۇۋ تايغانلارغا ئاسان چۈشمىدى. تۈلكە بىردەم چىغلار ئارىسىدا غايىب بولاتتى، بىردەم چۆپلۈك ئېرىق ئىچىگە كىرىپ يوقىلاتتى. تايغانلار ئاخىر ئوراپ-قوغلاپ يۇرۇپ ئۇنى ئالدى. بىر تايغان يانىدىن بېرىپ مەيدىسى بىلەن بىر ئۇرغاندى، تۈلكە دومىلاپ كەتتى. ئۇ قوپقۇچە، يەنە بىر تايغان كېلىپ باستى-دە، ئۇنىڭ بوغۇزىنى قاتتىق چىشلىدى. تۈلكە خىرقىراپ، تېپىرلاپ، ئاخىر جان بەردى. تۈلكىنى چۆرىدەپ تىك ئولتۇرۇشقان تۆت تايغان ئات چېپىشىپ كەلگەن ئوۋچىلارغا، ئارقىدىراق سوكۇلداپ كەلگەن چوڭ تايغانغا مەغرۇرلۇق بىلەن قارايتتى. "بارىكاللا، بۇلارغا يەم بېرىش كېرەك" دېدى خان ئارقىسىدىكى تايغان باقۇچىغا قاراپ. ئۇ ئاتتىن چۈشۈپ، غانجۇغىدىكى خۇرجۇندىن پىشىق گۆش ئېلىپ ئىتلارغا بۆلۈپ بەردى. ئىتلار ئىشتەي بىلەن يېدى. تايغان باقۇچى تۈلكىنى غانجۇغلىدى...

ئوۋچىلار يېڭىغا يېمەن قالغاندا، خان ئالدىدا كېتىپ بارغان ئاتلىقنىڭ غانجۇغىسىدىكى توشقانىنىڭ مىدىرلاۋاتقىنىنى كۆرۈپ قالدى. توشقان غانجۇغا باغلانغان ئالدى ئىككى قولىنى چىشى بىلەن يېشەتتى. خان يېنىدا كېتىپ بارغان ئارسلانغا شەرەت قىلىپ كۆرسىتىپ قويدى. باشقا بىرسى ئالدىدىكى ئاتلىققا بىرنېمە دېمەكچى بولغاندى، خان ئۇنى توسۇپ قويدى. بىرپەستىن

كېيىن توشقان "پالاققىدە" يەرگە چۈشتى-دە، بىر دومىلاپ قويۇپ، قۇيرۇقنى تىكشۈەتتى. باشقىلار ئاتماقچى بولغاندا خان "ئاتماڭلار، كۆرىدىغان كۈنى بار ئىكەن" دەپ ئاتقۇزمىدى. "ھەي قارۇغباشى، توشقانىنى مەھكەم تۇتۇڭ. قېچىپ كەتمىسۇن يەنە" دېدى خان ئالدىدىكى ئاتلىقلا. "باغلاقلىق، ئۇلۇگەن توشقان نەگە بارىدۇ، دەيلا" دېدى قارۇغباشى. لېكىن ئۇ گۇمانلىنىپ قولىنى ئارقىغا سوزۇپ توشقانىنى سىلىماق بولغاندى، توشقان يوق، ھەممەيلەن قاقاقىلاپ كۈلۈشتى. ئۇ خىجالەت بولۇپ قالدى. "قاراڭ، ئۇلۇك توشقانمۇ قاچىدىكەن!" دەپ ۋارقىراپ-ۋارقىراپ كۈلدى خان...

ئوۋچىلار يۇرتقا كىرگەندە، كۆز قارايغاندى...

* * *

بۇگۈن ئىدىقۇت خانلىق ئارسلانبەگكە بېغىشلانغان زىياپىتى بولدى. سۆلەتلىك مېھمانخانىدا بېشىالقىنلىق مۆتىۋەر ئەمەلدارلىرى ۋە يۇرت كاتتىلىرى ساھىبخان بىلەن مېھمانىنى كۈتۈپ ئولتۇراتتى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ئوردۇنىڭ ئولچىلىرى، ئوتتۇرا، چوڭ ئەربابلىرى، سۈباشىدىن تارتىپ تۇمەنباشىغىچە بولغان چېرىك ئەمەلدارلار؛ چوڭ زېمىندارلار، چارۋىدارلار، ئاتاقلىق سودىگەرلەر بار ئىدى. كىشىلەرنىڭ ئۆزئارا پاراڭلىرى ساراي تاملىرىدىن يانغان سادا بىلەن قوشۇلۇپ غۇڭۇلدايتتى. بۆكە سۈباشى ھەممىدىن خۇش ئاۋاز، ھەرىكەتچان ئىدى. ئۇ سالاپەتلىك كېينىگەن چېرىك باشلىقلار ئارىسىدىن ئۆتۈپ ئوردۇ ئەربابلىرىنىڭ يېنىغا بېرىپ ئازراق پاراڭلاشتى. كېيىن، يوغان قورساق، يۈز-بۇرۇنلىرى مايلاشقان قارا ساقاللىق يۇلدارلار بىلەن سالاملىشىپ ئۆتۈپ، ساراي ئەمەلدارلىرى بىلەن سۆزلىشىپ ئولتۇرغان ئۇچ

ئەپەر خەنزۇ كىشىنىڭ يېنىغا باردى. ئۇلار ئورۇنلىرىدىن قوپۇپ قارشى ئالدى. سۆپاشى مېھمانلار بىلەن پاراڭلاشتى. ئۇلارنىڭ ئېچىدىكى ئوردۇ ئەمەلدارلىرىغا خاس خەنزۇچە كىيىنگەن ئۇزۇن چاچ ساقاللىق بىرسى كۆڭۈل بۆلۈپ سۆزلەشتى. ئالچىنبەگ تىلماچلىق قىلدى.

كىشىلەر ئارىلاپ سارايىنىڭ ئىچكىرىكى ئىشىكىگە قاراپ قويۇشاتتى. خان بۇگۈن ئارسلانبەگ بىلەن ئۇچىنچى قېتىم سۆزلەشەتتى. ئالدىنقى ئىككى قېتىملىق سۆھبەت سەممىي دوستانە بولغانىدى. قوچۇ خانلىقى قاراخانىلار خاندانلىقى بىلەن ئىتتىپاق بولۇپ، بىرلىكتە ئەلنى پاراۋان قىلىش، بىرلىكتە غەربتىن كېلىدىغان چەت ياغدىن ئەلنى قوغداش — مانا بۇ، سۆھبەتلەرنىڭ نەتىجىسى بولدى. ئارسلانبەگنىڭ كېلىشتىن مەقسىتىمۇ شۇ ئىدى. ئۇ بۇ ئۇتۇق بىلەن قايتىپ بارغاندا، سۇتۇق بۇغراخانغا رازى بولۇشنا ئىشىنەتتى. بۇگۈنكى سۆھبەت ئاۋۋالقىلىرىدىن تېخىمۇ ياخشى بولۇشدا گەپ يوق ئىدى.

سارايىنىڭ ئىشكى ئىچىگە ئېچىلىپ، خان، خانىش ئارسلانبەگ بىلەن بىللە كىرىپ كەلدى. سارايدىكىلەر ھۆرمەت بىلدۇرۇپ تازىم قىلىشتى. خان ئارسلانبەگنى باشلاپ ھالقا بولۇپ تۇرغان مېھمانلار ئالدىدىن ئايلاندى، ئوردۇ ئاغىسى ۋە ئولچىلارنى، ئوردۇ ئەمەلدارلىرىنى، بەگ-زېمىندارلارنى تونۇشتۇرۇپ ماڭدى. ئۇلار چىنلىق خەنزۇ مېھمانلار بېنىغا كەلگەندە، ئوردۇ ئاغىسى:

— مانا بۇ كىشى چىن خاندانلىقىنىڭ ئەلچىسى ۋاڭ يەندې بولىدۇ، — دەپ ھېلىقى ئۇزۇن چاچ ساقال كىشىنى تونۇشتۇردى.

ۋاڭ يەندې ئىككى مۇشتىنى پېشانىسىگە قويۇپ، سول ئايىغىنى

ئازراق ئارقىغا سۈرۈپ، ئوڭ ئايىغىنى يېرىم ئېگىپ خانىغا باش ئەگدى ۋە:

— ئۇلۇغ ئىدىقۇت خانىنىڭ ئۆمرى ئۇزۇن بولغاي! — دېدى.

ئاندىن ئارسلانبەگكىمۇ يەڭگىل تازىم قىلىپ قويدى.

— ئەلچى ۋاڭ يەندې بىزنىڭ كونا دوستىمىز بولۇپ قالدى، — دېدى خان ئارسلانبەگكە قاراپ ۋە ئۇنى ئەلچىگە تونۇشتۇردى، — بۇ كىشى قاراخانىلار خانلىقىنىڭ چېرىكلەر ئولچىسى قېرىنداشىمىز ئارسلانبەگ.

ئوردۇ ئاغىسى ۋاڭ يەندېنىڭ يېنىدىكى خەنزۇلارنى تونۇشتۇردى:

— بۇ كىشى ئەلچىنىڭ يارەمچى ئەمەلدارى، مانا بۇ كىشى چىن خاندانلىقىنىڭ سودا ۋەكىلى.

ئۇلارمۇ خانغا ۋە ئارسلانبەگكە ھۆرمەت بىلدۈردى.

ئوردۇ ئاغىسى مېھمانلارنى زىياپەت سارىيىغا تەكلىپ قىلدى. خان ۋە مېھمانلار سارايغا كىرىپ كېلىشتى. سارايدىكى بېزەكلەر ئارسلانبەگنىڭ دىققىتىنى ئالاھىدە جەلپ قىلدى. خان، خانىش، ئارسلانبەگ بىلەن سارايغا تۆرىدە، پەس شىرە ئالدىدىكى كۆرپە تۈستىدە پۇتلىرىنى ئالماشتۇرۇپ ئولتۇرۇشتى.

شىرەلەرگە تاماق ئارتىلىشقا باشلىدى. ئۇلارنىڭ ئىككى يېقىدا ئوردۇ كاتتىباشلىرى ۋە ۋاڭ يەندې، تۆۋەندە باشقىلار ئولتۇرۇشتى. چوڭ ئاۋاقتا خۇددى تىرىكتەك بويىنىنى سوزۇپ ياتقان قوزا ئىلىك كاۋىپى قويۇلدى. باشقا شىرەلەرگىمۇ كاۋاپلار كەلتۈرۈلدى. ھەر خىل تەملىك تاماقلار كېلىۋەردى. ئارسلان ئارىلاپ تام ۋە تورۇسىكى رەسىملەرگە زوق بىلەن قاراپ قويياتتى. تاملاردا قارلىق چوققىسى

كۆرۈنۈپ تۇرغان يېشىل گەۋدىلىك تاغ باغرىدىكى گەلە باغلار، ئەر-
ئايال سازچىلار، ئۇسۇلچى قىزلارنىڭ سۈرەتلىرى سىزىلغان، چىرايلىق
كىيىنگەن، ئۇزۇن چاچ، كالتە سېكىلەكلىك قىزلار نازلىق جىلۋە
بىلەن مېھمانلارغا قارايتتى. بىر توپ قانائلىق قىزلار ئۇزۇن قىزىل-
يېشىل دۇردۇنلارنى بەلپۈتۈپ، بوغدا چوققىلىرىغا قاراپ ئۇچاتتى.
بەزىلىرى ئاقباش چوققىنى ئايلىنىپ كۆتۈرۈلۈپ پەلەكتە پەرۋاز
قىلاتتى. ئارسلانبەگ سۈرەتلەرگە قاراپ تويمايتتى، "بۇ يەردىكى
سۈرەتچىلەر بىزنىڭ يۇرتتىكىلەردىن ئېشىپ چۈشىدىكەن" دەپ
ئويلايتتى ئۇ.

تاماقتىن كېيىن تاماشا سارىيىدا ئويۇن كۆرسىتىلدى. بىرلەشكەن
ساز، قوشما ئەزەللەر، يالغۇز ۋە قوشما ئۇسۇللار توختىماي قاتارغا
داۋام قىلدى. بولۇپمۇ قىزلارنىڭ كىچىك جىلدىر داپلىق ئۇسۇلى
ئارسلانغا بەك ياقتى. ئويۇن تۈن يېرىمغىچە داۋام قىلدى...

ئەتىسى ئارسلانبەگ ۋاڭ يەندېنىڭ تەلىپى بويىچە ئۈنى
قوبۇل قىلدى. ئالچىنبەگ ۋاڭ يەندېنى باشلاپ ئوردۇنىڭ مېھمان
سارىيىغا كىرگەندە، ئارسلانبەگنىڭ قارۇغچىسى ئۇلارنى قارشى
ئېلىپ، بىر ياسداق ئۆيگە باشلاپ كىردى ۋە "ئارسلانبەگ بىر
كىشى بىلەن سۆزلىشىۋاتاتتى. بىرپەستىن كېيىن چىقىدۇ.
ئەلچىدىن كەچۈرۈم سورىدى" دېدى. ئىككىيلەن پاراڭلىشىپ ئوا-
تۇرۇپ، تامدىكى بىر كۇپلېت شېئىرغا كۆزى چۈشتى. شېئىر سەرلىق
سىرلىق، قىزىل گىرۋەكلىك تاختايغا ئۇيغۇرچە چوڭ، مەشقلىق
قارا خەت بىلەن يېزىلغانىدى. ۋاڭ يەندې تامغا يېقىن بېرىپ
شېئىرغا "ئەجەب چىرايلىق يېزىلغان خەت ئىكەن. شېئىرغا
ئوخشايدۇ، بىراق چۈشىنەلمەيمەن" دېدى يېنىدا ئولتۇرغان ئالچى-

بەگىكە قارىپ. "ئۇيغاق، شېئىر" دېگەن ئالچىنبەگ ۋە شېئىرنى ئوقۇپ بەردى:

بىلگىلى ئەرەنىدىن كېلۇر ئەزگۈلۈك،
بىلىگسىز ئادانىدىن ئارى كەزگۈلۈك.
بىلگەدىن ئۆگرەنگىل كېلۇر قۇت ساڭا،
بىلىگسىز يامانىدىن يىراق تەزگۈلۈك.

ئالچىنبەگ بۇ شېئىرنىڭ مەنىسىنى چۈشەندۈرۈپ بەردى.

— ھە، بەك ياخشى، مەزمۇنى بەك چوڭقۇر ئىكەن، — دېدى ۋاڭ يەندې تەسىرلىنىپ، — سىزمۇ شائىرلىقتا قىلىشمايسىز ئالچىنبەگ، شېئىرنى باشقا تىلغا شېئىر بىلەن ئاغدۇرۇش تىلماچ شائىرنىكىلا قولىدىن كېلىدۇ.

ئۇ ئالچىنبەگنىڭ ئۇنى قارشى ئېلىپ ئالدىغا چىقىقانىدا، يول ئۈستىدە چۈي يۈەننىڭ شېئىرىنى تەرجىمە قىلغانلىقىنى ئەسكە ئالدى:

ۋاڭ يەندىنىڭ قونالغۇ جايى بار كۆل بويى. كەچلىكى. ئون بەش كۈنلۈك تولۇن ئاي دەريا سۈيىدە پارقىرايىتتى. يىراقتىن ئاڭلانغان لەرزان، موڭغۇق نەي ئاۋازى جىمجىت، گۈزەل كېچىدە كىشىگە زوق ۋە ئىلھام بېرەتتى.

بېشىل چۆپلۈككە تىكىلگەن سۆزلەتلىك ئىككى چوڭ قارا ئۆينىڭ ئىشىكى ئالدىدىكى ئىككى مومىغا چوڭ قىزىل پانۇس ئېسىلغان، قارا ئۆي ئالدىدا ۋە ئەتراپتا قارۇغچى چېرىكلەر تۇرۇشاتتى.

خەنزۇچە ئۇزۇن چاپان ۋە بېشىغا قارا موزا كىيگەن ۋاڭ يەندې كۆل بويىدا ئۇ ياقتىن بۇ ياققا ئىككى قېتىم مېڭىپ، كېيىن، كېچە مەزىرىسىگە قاراپ توختىدى. ئۇ كۆل ئىچىدىكى ئايغا قاراپ، سەر ئاز تۇرغاندىن كېيىن، ئۆرۈلۈپ ئاسماندىكى تولۇن ئايغا قاراپ

بېشىنى يەڭگىل ئىغاكلاتىتى ۋە خەنزۇ تىلىدا دېگلاماتسىيە قىلىپ
ھەرىكەت بىلەن شېئىر ئوقۇشقا باشلىدى.

شېئىر ئوقۇش باشلانغاندا، ئۇنى قارشى ئېلىشقا بېشىالمقتىن
كەلگەن ئالىجىنابەگ كېلىپ، ئورنىدا توختاپ، دىققەت بىلەن
شېئىرنى ئاڭلاپ تۇردى ۋە تۇگىگەندە:

— بەللى، ئەلچى... — دېدى ئارقىسىغا بۇرالغان ئەلچىگە
قاراپ، — ياخشى يېزىلغان شېئىر ئىكەن، سىز بەك ياخشى ئوقۇدىڭىز.

— ھە، سىز مەشھۇر شائىر ئەمەسمىسىز؟ — دېدى ئەلچى كۈلۈپ، — ئەمما،
مەن ئۇيغۇرچە ئوقۇشنى بىلمەيمەن، بۇ سىزگە خاس.

— ھە، مەن ئالدىنقى يىللىرى سىزنىڭ ئەلچىمىز بىلەن
سىلەرنىڭ ئېلىڭلاردىكى ۋاقتىمدا بەزى شائىرلارنىڭ شېئىرلىرىنى
قىزىقىپ ئوقۇغانىدىم، مەسىلەن: مەشھۇر شائىر چۈي يۈەن، لى
بەي، دۇپۇلارنىڭ شېئىرلىرىدىن بەزىلىرىنى خاتىرەمگە كۆچۈرۈ-
ۋالغان ۋە يادلايمۇ ئالغانىدىم. سىز ئوقۇغان بۇ شېئىر چۈي
يۈەننىڭ شېئىرى ئەمەسمۇ؟ ئۇيغۇرچىغا ئۆرۈگەندە مۇنداق بولىدۇ:

بۇ ھاياتلىق بولىدا مەن تاشلىدىم ئىلدام قەدەم،
مېنى يىللار تاشلىۋېتەرمۇ دېگەن تەشۋىشتە مەن.
شۇڭا ئۇزىسەم ئەتىگەندە تاغدا مۇلەن گۈلىنى،
ھەمدە ئۇزدۇم سۇ بويىدا سۇ گۈلىنى كەچتە مەن.

كېزىدۇ ئالتۇن قۇياش بىرلە كۈمۈش ئاي توختىماي،
ئۆتىدۇ كۆكلەم بىلەن كۈز ئۆزئارا نۆۋەتلىشىپ.
مەن غازاڭ پەسلىنى ئويلانغاندا قورقمۇم كېلىدۇ،
سولىنىدى دىلبىرىم، ھۇۋاق قىرو پەسلى كېلىپ.

ئۇلار كۆلۈشتى.

ــ ئۇزاق يول يۈرۈپ هاردىڭىز. بەشىالمقا بېتىپ بارمىدىغان بولمۇ ئاز قالدى.

ــ هېچ گەپ ئەمەس، ئىككى ئايلىق ئاتلىق سەپەر ئاسان ئەمەس، ئەلۋەتتە. يول خەتەرلىك ئىكەن. قىينىچىلىقلارمۇ ئاز بولمىدى. سىز كونا دوستىمىزنىڭ ئۇزاق يول بېسىپ پېقىرنى قارشى ئالغانلىقىڭىزغا كۆپ رەھمەت.

ــ ھېچقىسى يوق. بۇ بىزنىڭ ۋەزىپىمىز...

...ئەلچىنىڭ يۇقىرىقى خىيالىلىرىنى ئارسلاننىڭ "كەچۈرگەيسىز" دېگەن ئاۋازى ئۈزۈپ قويدى. ئۇ ئارقىسىغا بۇرالدى، "كۈتكۈزۈپ قويدۇم... قېنى ئولتۇرىلى" دېدى ئارسلان.

ئۇلار خېلى ئۇزاق سۆھبەتلەشتى. ئەلچى سۇڭ دۆلىتىنىڭ ئەھۋالىنى، چىن خاقانى ئىچكىرىدىكى ئىشلار بىلەن بولۇپ، قارا خانىلار خاندانلىقى بىلەن ئالاقە قىلالمايۋاتقانلىقىنى، يېقىن ئاردا بىرەر ئەلچى ئەۋەتىپ قېلىشى مۇمكىنلىكىنى سۆزلەپ، ئىككى دۆلەت ئارىسىدا زىچ ئالاقە ئورنىتىشنىڭ مۇھىملىقى توغرىسىدا توختالدى. ئۇزۇنارا سۆھبەتلەر ۋە كارۋانلار ئەۋەتىش توغرىسىدىكى بۇرۇنقى توختاملارنى يېڭىلاش ۋە يېڭىدىن باردىغان سودا كارۋانلىرى، ئۇلارنىڭ بىخەتەرلىكىگە ئىككى تەرەپ تەڭ كاپالەتلىك قىلىش مەسىلىلىرى ئوتتۇرىغا قويۇلدى. ئارسلان قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ ئەھۋالىنى تونۇشتۇرۇپ، سۇڭ دۆلىتى بىلەن داۋاملىق ئالاقىلىشىش كېرەكلىكى توغرىسىدا توختالدى. ئۇ، ۋالڭ يەندېنىڭ پىكىرلىرىگە قوشۇلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى ھەم قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ سۇڭ

دۆلتىگە ئەلچى ۋە سودا ۋەكىللىرى ئەۋەتىش مۇمكىنلىكىنى بىلدۈردى. ئۇ بۇ ئىشلار توغرىسىدا سۈتۈق بۇغراخاندىن رۇخسەت سورىغاندىن كېيىن، ۋاڭ يەندې بىلەن يەنە ئالاقە قىلىشىغانلىقىنى بىلدۈردى. سۆھبەتتىن ھەر ئىككىلەن رازى بولۇشتى...

ئەتىسى ئەتىگەندە بېشبالىق خان ئوردۇسىنىڭ ئالدىدا چېرىكلەر ئىككى قاتار تىزىلىپ تۇرۇشاتتى. قوۋۇق ئالدىدىكى بۆكە سۆباشى نېمىندۇ كۆتۈپ، سىرتقا قاراپ ئولتۇراتتى. "ئەنە، كەلدى" دېدى بىرسى ئاتلىق ئوردۇ ئالدىغا كىرىپ كېلىۋاتقان ئارسلانبەگنى كۆرسىتىپ. ئۇ چېرىكلەر قاتىرىنىڭ بېشىدا ئاتتىن چۈشتى. بىر چېرىك ئەمەلدار ئۇنى چېرىكلەر ئارىسىدىن باشلاپ ماڭدى. ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن ئارسلاننىڭ قارۇغباشى ۋە قارۇغچىسى بىللە كېلەتتى. قوۋۇق ئالدىدا بۆكە سۆباشى ئارسلانىنى كۆتۈپ ئالدى ۋە "خان سىزنى ئۈزاتماقچى" دېدى. "مەن كېتەر ئالدىدا خان بىلەن كۆرۈشۈپ كەتمەكچى ئىدىم" دېدى ئارسلان خىجالەت بولغاندەك قىلىپ.

قوۋۇق ئىچكىرىسىدىن ئوردۇ ئاغىسىنىڭ ھەمراھلىقىدا خان چىقىپ كەلدى، ئۇ ئارسلانغا قاراپ كۈلۈپ كېلەتتى.

— شۇنداق قىلىپ بىزنى تاشلاپ كېتىدىغان بولدىڭىز، دوستۇم، — دېدى خان ئارسلاننىڭ قوللىرىنى سىقىپ.

— ئامان بولساق كۆرۈشەرمىز. ئۆزلىرىنى بەك ئاۋارە قىلدىم.

— ھېچقىسى يوق. قېرىندىشىمىز سۈتۈق بۇغراخانغا سالام دەڭ. بۇ خەت ئۇنىڭغا، — خان لېپاپىلىق خەتنى بەردى.

— قېرىنداشلىق سالاملىرىنى چوقۇم يەتكۈزىمەن. ئۆزلىرىمۇ بىزنىڭ يۇرتلارغا بىرىپ قايتقايلا.

ـ ئامانلىق بولسا.

خانىمك شەرىتى بىلەن ئىككى چېرىك يان تەرەپتىن ئىككى ئارغىماقنى يېتىلەپ كەلدى. بىرى بويۇن، قۇلاقلىرىدىن قۇيرۇقىغىچە كۆك يوپۇق بىلەن يېپىلغان ئېگەرسىز، ئېگىز قۇلا ئارغامچاق ئىدى. يەنە بىرى ئېگەرلىك بوز ئارغامچاق ئىدى. بۇ ئارغامچاق ئارسلانغا تونۇش ئىدى. شۇ تاپتا ئاتلار ئورنىدا تۇرالمايِ تېپىرلايتتى.

ـ مانا بۇ، سۈتۈق بۇغراخانغا ئەرزىمىگەن سوغىمىز، ـ دېدى خان قۇلا ئارغامچانى كۆرسىتىپ، ـ مانا، بۇنىسى سىزگە. ئۇ، سىز بىلەن ئوۋدا تونۇشقان ئەمەسمىدى؟ سىزنى ياخشى كۆرۈپ قاپتۇ، ھېچ ئايرىلغۇسى يوق، ـ كۈلدى خان.

ـ بەك رەھمەت. بۇ ئىككى ئات بىزنىڭ ئىناق قېرىنداشلىقىمىزنىڭ گۈۋاھچىلىرى.

ـ توغرا ئېيتتىڭىز. خوش، يولدىن قالماڭ، ئاق يول تىلەيمىز.

خان ئارسلانبەگ بىلەن مەسلەھەتلاشتى. ئارسلان خوشلىشىپ بۇرىلىشقا تەمشەلگەنىدى.

ـ قېنى ئاتلىنىڭ، مۇشۇ بوز ئاتنى مېنىڭ، مەن كۆرۈپ تۇرايِ ـ دېدى خان.

ئارسلان مەمنۇنلۇق بىلەن خان تەقدىم قىلغان بوز ئارغامچاقا چاققان مىندى. ئارسلان مېڭىشقا ئالدىرىغان ئارغامچاقنىڭ تىزگىنىنى تارتقانسىدى، ئۇ ئالدى ئاياغلىرىنى كۆتۈرۈپ تىكلەندى ۋە قاتتىق كىشنىدى.

ئارسلان قوۋۇق ئالدىدا، پەلەمپەيِ ئۈستىدە كۈلۈمسىرەپ قاراپ تۇرغان خان بىلەن يەنە بىر قېتىم خوشلىشىپ ئارقىسىغا بۇرالدى. ئاتلىق بۆكە سۈباشى ئۈنىڭ بىلەن تەڭ ماڭدى. ئارقىلىرىدىن

ماڭغان ئىككى نەپەر قاروۇلباشنىڭ كەينىدىن چاپچىپ ئۇرغان قۇلا ئارغامچىنى ئىككى چېرىك ئىككى يانىدىن تىزگىنىنى ئۇتۇپ پېتىلەپ ماڭدى. مەيدانىدىن چىقاردا ئىككى ياقتا قاتار ئۇرغان سۇلباشنىڭ چېرىكلىرىمۇ ئارقىلىرىدىن ئەگەشتى...

ئۇلار مەيداندىن چىقىپ كەتكىچە خان قاراپ تۇردى، ئۇ ئارقىسىغا بۇرىلىپ قول كۆتۈرگەن ئارسلانغا قاراپ، قول كۆتۈرۈپ ئۇزاتتى...

* * *

قاراقوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئاستانىسى قاراقوچۇ شەھرىنىڭ سېپىلى ئۈستىدىكى كەڭ يولدا ئارسلانبەگ قوچۇ خانلىقىنىڭ باش ئولچىسى بىلەن خۇشال پاراڭلىشىپ كېتىپ باراتتى. ئارسلان بۇ يەرگە كەلگىلى ئۇچ كۈن بولغانىدى. ئۇ بېشىبالىقتىن كەلگۈچە تاغلار ئېشىپ، چۆللەر كېزىپ ھارغانلىقتىن ئىككى كۈن ئارام ئالدى. بۈگۈن ئەتىگەن باش ئولچىنىڭ ھەمراھلىقىدا ئاستانىنى تاماشا قىلىش ئۈچۈن سېپىل ئۈستىگە چىققانىدى.

ئۇلار بىر ئېگىز راۋاق ئالدىغا كېلىپ توختاپ ئۇنى كۆزدىن كەچۈرگەندىن كېيىن، پەلەمپەيدىن كۆتۈرۈلدى. ئارقىلىرىدىن بىر قىسىم ئوردۇ ئەمەلدارلىرى ۋە قاروۇغچىلار بىللە ماڭدى. ئىككى ئايلانما پەلەمپەيدىن كۆتۈرۈلۈپ، ئۇلار چوڭ چاقماق پەنجىرىلىك ئۆيگە چىقتى. ناش، ياغاچىسى مەھكەم ياسالغان بۇ ئۆيدىن پۈتكۈل ئاستانە چالا-پۇلا كۆرۈنۈپ تۇراتتى.

— يۇقىرى چىقايلۇق، — دېدى باش ئولچى ئارسلانغا، — ئۇ يەردىن ھەممە ياق ئوچۇق كۆرۈنىدۇ.

يەنە بىر ئايلانما پەلەمپەيدىن كۆتۈرۈلۈپ، ئۇلار راۋاقنىڭ ئۈستىگە

چىقتى، تاش سالاسۇنلۇق بۇ جايدىن ئاستانە تۇگۈل، بۇتكۈل تەتراپ — يېزا-كەنت، تاغ-ئېدىر، چۆل-قۇملۇقلارنى ئوچۇق كۆرگىلى بولاتتى.

— مانا ئالىپ تاغ، — دېدى باش ئولچى قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان "تەڭرىتاغ" تەگرى تېغىنى كۆرسىتىپ، — بۇ تاغنى كىشىلەر "تەڭرىتاغ" دەپمۇ ئاتىشىدۇ. كېيىنكى يىللاردا "تەگرى تاغ" دەپ ئاتايدىغان بولدى. ھەيۋەت تاغ، ئۇ، تۈرمۇشىمىزنىڭ بۈلىقى.

— راستتىنلا ھەيۋەت تاغ، ئالىپ تاغ ئىكەن، — دېدى ئارسلان، — ئالىپ، تەگرى، ئەركىن، دېمىسىمۇ شۇنداق — ئالىپلارنىڭ ئالىپى. تاغلارنىڭ تەگرىسى، بوشلۇقنىڭ ئەركىن ئوغلانى. قاراڭ، ئاۋۇ بوغدا چوققىسىنى، ئۇ مەيدىسىنى كېرىپ، كۆك بىلەن ئويناشماقتا... — ئارسلان بۇ سۆزنى شۇنداق مەغرۇر ۋە جاراڭلىق ئاۋاز بىلەن ئېيتتىكى، باش ئولچى ۋە باشقا ئەمەلدارلار قايىل بولغانلىقىنى بىلدۈردى.

— شۇنداق، بەك توغرا باھا، — دېدى باش ئولچى، — ئۇنىڭ ئاق بېشى قارا بۇلۇتلارنى بۆسۈپ چىقىپ كۈن نۇرىدا پارقىراپ تۇرغاندا كىشىنىڭ كۆڭلى ياېراپ كېتىدۇ.

— شۇنداق، بۇلۇتلار جۇدۇنلۇق بولسىمۇ، ئۇ ئۆتكۈنچى. بوغدا تىنىك تۇرغىنى تۇرغان، — دېدى ئارسلان. كېيىن ئۇ تاغ باغرىدىن تۆۋەنگە — كەنتلەرگە تۈكۈنلۈك ئاغامچىدەك سوزۇلغان كارىزلارنى كۆرۈپ كەچۈردى، — سىلەر يەر تەكتىدىكى سۇنى ئىلىشقا ئۇستىكەتسىلەر.

— تەگرى تاغ بەرگەن سۇنى چۆل يۇتۇۋالىدۇ، كىشىلەر ئۇنىڭدىن تارتىۋالىدۇ. سۇ بولمىسا تىرىكچىلىك بولمايدۇ-دە، قاراڭ ئارسلان-

بەگ، ئاۋۇ بىرىكى، تاغ ئالدىدىكى ئۆيىنى كۆردىڭىزمۇ؟

ــ كۆردۇم، كۆردۇم، بەك چوڭ جاي بولسا كېرەك.

ــ چوڭ جاي، ئۇلۇغ جاي. بىزنىڭ بۇتخانىمىز. ئۇ يەردە بۇت بار. بۇ ئۆيىنى "بېزەكلى" دەپ ئاتايمىز.

ــ بەك ياخشىكەن. مەن چوقۇم بېرىپ كۆرىمەن، ــ دېدى ئارسلان، كېيىن بۇرىلىپ كۇنىچىقىشقا، تۆۋەندە ــ تاغ باغرىدا، قۇملۇق قويىنىدا سوزۇلۇپ ياتقان بوستانلىققا كۆز سالدى، ــ گۈزەل ماكان. بەك گۈزەل، ــ دېدى ئۇ ھۆزۈر بىلەن.

كۈزنىڭ ئۆتكۈر ئاپتىپى قىزدۇرۇپ، پىشانىلىرىدىن چىم-چىم تەر چىققىلى تۇرغاندا، ئۇلار راۋاقتىن تۆۋەنلىدى...

ئەتىسى ئارسلان بېشىالقىتىن ھەمراھ بولۇپ كەلگەن ئوردۇ ئاغىسى بىلەن بېزەكلى بۇتخانىسىنى زىيارەت قىلغىلى چىقتى. كۈن ئارغامچا بويى ئۆرلىگەندە ئۇلار ئاتلاندى. باغلىق ھويلىلار ئارىسىدىكى ئىككى تەرەپتىكى ئۆستەڭدە شىلدىرلاپ سۇزۇك سۇ ئېقىپ تۇرغان يوللار بىلەن ئۇلار بىرپەس ماڭغاندىن كېيىن كەنتنىڭ چېتىگە چىقتى. ئالدىلىرىدا ئانچە ئېگىز بولمىغان قىزىل-ئالا تاغ ئۆچىلدى. سول ياقتىكى سايدا بىر ئۆستەڭ سۇ ئېقىپ تۇراتتى. ئۇلار بېقىنلاپ بارغاندا، تاغ قولتۇقىدا، يۇقىرىراقتا ھەيۋەتلىك بىر بىنا نۇچۇق كۆرۈندى. ئۇنىڭ قىزىل ساپال ئۆگزىلىرى. چوڭ-كىچىك ئونارىلىرى قۇياش نۇرىدا پارقىراپتتى. كەڭ چاقماق ھويلىنىڭ ئوتتۇرىسىغا سېلىنغان بۇ ئېگىز-پەس بىنالارنىڭ ئوتتۇرىسىدا باشقىلاردىن ئېگىز ۋە سۆلەتلىك بىر بىنا قەد كۆتۈرۈپ تۇراتتى.

"دېبزەكلى"ــ دېدى ئارسلان ئىچىدە ۋە ئىلگىرى ئاڭلىغانلىرىنى ئەسلىدى، ــ كىشىلەر دائىم ئۇچ چوڭ بۇددا ئىبادەتخانىسى ماختى-

ئاقتى. بىرى، خوتەن يۈددا ئىبادەتخانىسى. بىرى، قەشقەر يۈددا ئىبادەتخانىسى، يەنە بىرى مۇشۇ دېيزەكلى». ئۇ "بېزەكلى"نى ئەڭ چوڭ، گۈزەل ئىبادەتخانا دەپ ئاڭلىغان. شۇڭلاشقا، ئۇ قەشقەردىن چىقىشتىن بۇرۇنلا "بېزەكلى" ئىبادەتخانىسىنى بىر كۆرۈشنى كۆڭلىگە پۈكۈپ قويغانىدى.

بۇگۈن ئەتىگەندىلا كىشىلەر مېھمانىنى قارشى ئېلىشقا جابدۇلغانىدى. ئۇلار كىمىندۇ كۈتۈپ، بويۇنلىرىنى سوزۇپ شەھەر تەرەپكە قارىشاتتى...ئاخىرى، ئوردۇ ئاغىسىنىڭ ھەمراھلىقىدا ئارسلانبەگ چىقىپ كەلدى. ئۇلارنىڭ كەينىدە ئىككى قاروۇلباشى ۋە تۆت نەپەر چېرىك كېلەتتى. ئۇلار تاغنىڭ بېلىگە چىققاندىن كېيىن ئاتلىرىدىن چۈشۈپ، قاتار سەگى تېرەكلەر ئارىسىدىكى يولدىن مېڭىپ تاغ باغرىغا كۆتۈرۈلدى. ئۇلارنىڭ ئۈدۈلىدا، بىر چاقرىمچە يىراقلىقتا ھەشەمەتلىك بۇتخانا كۆرۈنۈپ تۇراتتى. يېقىنلاشقانچە بىنانىڭ قەددى چوگايدى. ئۇلار كىچىك سېپىلگە ئوخشاپ كېتىدىغان دۇگلەك تامنىڭ ئىچىدە تىزلىپ تۇرغان قىزىل ئۆگزىلىك ئىمارەتلەرنى كۆردى. يوغان ئىككى قاناتلىق قوۋۇق ئۈستىگە قىزىل سىر بىلەن ئۈيغۇر يېزىقىدا يۇقىرىدىن تۆۋەنگە "بېزەكلى" دېگەن خەت يېزىلغان گىرۋەكلىك ئۇزۇن تاختا ئېسىلغان. ئارسلانبەگ توختاپ بېشىنى كۆتۈرۈپ تاختايغا قارىدى. "«بېزەكلى» گۈزەل ئات، ئىچى ئوبدان بېزەلگەن بولسا كېرەك." دەپ ئويلىدى ئۇ، بۇ ئىمارەتلەر ئارقىسىدىكى تاغ يوتىلىرىدا كوپلىگەن گەمە بۇتخانىلىرىنىڭ ئىشىكلىرى كۆرۈنۈپ تۇراتتى.

ئوردۇ ئاغىسى ئوچۇق قوۋۇق ئىچىگە دىققەت قىلىپ قالدى، ئارسلان ئۇ ياقتا قارىغانىدى، ياشانغان بىر راھىب كەينىدە

ئەگەشكەن ئىككى ياش راھىب بىلەن چىقىپ كەلدى. ئۇ قوزۇق پەلەمپەيدىن ئاۋايلاپ چۈشۈپ ئارىلانمىلىق ئالدىغا كەلدى ۋە ئىككى قولىنىڭ ئالقانلىرىنى جۈپلەپ پېشانىسىگە قويۇپ ئازراق ئىگىلدى. "ئامىتابا" دېدى ئۇ غورۇلداپ چىققان ئاۋاز بىلەن. كېيىن تۇرۇلۇپ "ھارمىغايىلا، قۇتلۇق مېھمان" دېدى. ئارىلانمۇ ئوخشاشلا دىنىي تەكەللۇپ بىلەن جاۋاب قايتۇردى. ئۇ ئەمدى مۇسۇلمان بولسىمۇ، بۇددا دىنىنىڭ يوسۇنلىرى ئۇنىڭغا يات ئەمەس ئىدى. ئارسلان راھىبنىڭ سىياقىغا سەپسالدى. ئۇ يۇقىرى تەبىقە-لىك راھىبلارغا خاس سالاپەت بىلەن كېينىگەن. يەڭلىرى كەڭ، ئۇزۇن، سېرىق يەكتەكنىڭ ئۈستىدىن بوينىنى ئايلاندۇرۇپ ئارقىسىغا تاشلانغان قىزىل سېرىق يوللۇق رەخت تىزلىرىدىن تۆۋەن چۈشۈپ تۇراتتى. چىلانىدەك يوغان، جىگەر رەڭ كەھرىۋا ماجانلىق تەسۋى پارقىراپ قورسىقىچە چۈشۈپ تۇراتتى. ئوڭ بىلىكىگە بىر كىچىك سېرىق تەسۋى ئورىۋېلىنغان. چاچسىز يۇپيۇمىلاق بېشى پارقى-راپ تۇرىدۇ. ئاق كىرگەن قويۇق قاشلىرى يېپىپ تۇرغان كۆزىدە قانداقتۇر بىر سىر يوشۇرۇنغاندەك قىلاتتى. بۇ سىر بۇددا ئىلاھى-نىڭ قۇدرىتىدىن دېرەك بېرىپ تۇرامدۇ، ياكى يالغاندىن كىشىلەرنى ئالداۋاتقىنىغا ئۇيالغانلىقتىنمۇ؟ بۇنى بىلىپ بولمايتتى. راھىب سىڭا-يان بولۇپ قوللىرى بىلەن ئارسلاننى ئىچكىرىگە تەكلىپ قىلىپ ئۆزى ئالدىدىراق يانداپ ماڭدى. ئۇلار دەرەخلىك ھويلىدا قوللىرىنى پېشانىلىرىگە قويۇپ تىزلىپ تۇرۇشقان راھىبلار ئوتتۇرىسىدىن ئۆتۈپ، پەلەمپەيدىن سۇپىغا كۆتۈرۈلدى. ئۇلار تاشلىق سالاسۇن بىلەن ئورالغان چاقماق سۇپىنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئورۇنلاشقان ئېگىز قىزىل بىناىنىڭ قىزىل قوۋۇقىدىن ئىچكىرى كىردى. ئۇدۇلدا ساكىيامونىنىڭ

پادائىقان قۇرۇپ ئولتۇرغان ھەيكەللىرى، ئۇنىڭ ئىككى يېقىدا باشقا بىر-
مۇنچە بۇددا مۇئەككەللىرىنىڭ ھەيكەللىرى قويۇلغان. ئۆينىڭ ئېڭى
ئالدىغا ھەرخىل قىياپەتتىكى بۇددا كاھىنلىرىنىڭ ھەيكەللىرى ھالقار
قويۇلغانىدى. ئۇلار ئارقا ئىشىكتىن يەنە بىر ھويلىغا كىرىپ،
ئاۋۇنىڭدىن ئېگىزرەك بىر تاش سۇپىغا چىقتى. ئۇ يەردىن يەنىمۇ
چوڭ بىر بىناغا كىرىپ، بايمقىلاردىنمۇ چوڭراق، ھەيۋەتلىكرەك
بۇت-مەبۇدلار ھەيكەللىرىنى ۋە تاملاردىكى، تورۇستىكى ھەر خىل-
ھەر رەڭدىكى سۇرەتلەرنى كۆردى. "راست ياخشى بېزەلگەنسىكەن"
دېدى ئارسلان ئىچىدە.

بۇ بىنانىڭ ئارقا ئىشىكىدىن ئۇچىنچى ھويلىغا كىرىشتى. ھويلا
كەڭ، ئىككى چېتىدە پىشايۋانلار ئاستىدا چىرايلىق پەنجىرىلىك
ئۆيلەر كۆرۈنۈپ تۇراتتى. ھويلىنىڭ ئوتتۇرىسىدا چوڭ-كىچىك
راھىبلار قاتار تىزىلىپ قارشى ئالاتتى. ئۇلار باشتىكى ئىككى
سۇپىدىنمۇ چوڭ ۋە ئېگىز بىر تاش سۇپىغا چىقتى. بۇ يەردىن
"بېزەكلى" تاملىرىنىڭ تاشقىرىسىدىكى تاغ ئېتەكلىرىنى، بېزا،
كەنتلەرنى كۆرگىلى بولاتتى. ئارسلانلارنى باشلىغان راھىب ئېگىز
قوۋۇق ئالدىغا كەلگەندە، ئىككى قاسناقتا تۇرغان ئىككى نەپەر ياش
راھىب قوللىرىنى پىشانىسىگە قويۇپ، راھىبنىڭ ئالدىغا كېلىپ ئېگىل-
دى. راھىب باشلىرىغا قولىنى تەككۈزگەندىن كېيىن ئارقىسىغا
چېكىندى.

ئارسلان بۇ چوڭ بىنانىڭ تاشقى قۇرۇلۇشىغىلا قايىل بولدى. بىنانى
ئايلاندۇرۇپ پىشايۋان چېتىگە تىرەپ تىكلەنگەن يوغان، ئېگىز قىزىل
تۇۋرۇكلەر تۆت تەرەپتىن بىنانى كۆتۈرۈپ تۇراتتى. ئارسلان ئىچكىرى
كىرىپلا قۇچاق يەتمەيدىغان ئالامەت چوڭ قىزىل تۇۋرۇكلەرنى

كۆرۈپ، قاتـمۇقات ئېگىز ئۆگزىنىڭ مەزمۇت تۇراللىقىنى بىلدى، ئۇلار ئىشىكتىن كىرگەندە ئىككى يانداا تۇرغان چوڭ ياشـلىق ئىككى راھىب ئالدى بىلەن باش راھىبقا بۇددا دىنى قائىدىسى بويىچە ھۆرمەت بىلدۈردى. كېيىن، ئارسـلان ۋە باش ئولچىغا ھۆرمەت بىلدۈردى. ئۇلارنى ئالدىلىرىغا قىلىن نومۇلارنى قويۇپ، ئىككى قاتار ئولتۇرۇپ، غۇنچىغان چوڭ ئاۋازلار بىلەن ئوقۇۋاتقان راھىبلار ئوتتۇرىسىدىن باشلاپ ماڭدى. ئاخىرى ئۇلار روبىروسىدا ھەممىدىن چوڭ ياسالغان ھەيۋەتلىك ساكيامونىنىڭ ھەيكىلىنى كۆردى. ئادەم بويىدىن ئېگىز سۇپىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئالتۇن رەڭدە سىرلانغان بۇ ساكيامونى بىر قولىنى پېشانىسىنىڭ ئوتتۇرىسىغا قويۇپ، پۇتلىرىنى ئالماشتۇرۇپ ئولتۇراتتى. ھەيكەلنىڭ چوڭلۇقى كىشىنى ھەيران قالدۇراتتى. باش راھىب ئارسلانىڭ بۇ بۇتقا قاراپ قالغىنىنى كۆرۈپ "بۇت قويۇلغان سۇپا ئۈچ غۇلاچ، ھەيكەل بەش غۇلاچ، پۈتۈن ئېگىزلىكى سەككىز غۇلاچ كېلىدۇ" دەپ چۈشەندۈردى. بۇت ھەيكىلىنىڭ ئالدىدا ئىككى تەرەپكە ئىككىدىن تۆت مەبۇد، ئۇلارنىڭ كەينىدە تۆتتىن سەككىز مۇئەككەللەرنىڭ ھەيكىلى تىك تۇراتتى. تۇراۋاق قىياپەتتىكى ۋە تۇرلۇك ئوبرازلارنى ئىپادە قىلىدىغان بۇ مەبۇد ۋە مۇئەككەللەر گويياكى ساكيامونىنى قوغداۋاتقاندەك ۋە ئۇنىڭ دىنىي مەرىپەتلىرىگە تەبىر بېرىپ جاھانغا جار قىلىۋاتقاندەك بىلىنەتتى. باش ئولچى بالا راھىب ئېلىپ كېلىپ بەرگەن ئوچى يېنىپ تۇرغان ئۇزۇن، قىزىل نوكچىنى ئېلىپ بۇت ئالدىدىكى ئوقۇر شىرە ئىچىگە قادىدى. كېيىن راھىبنىڭ ھەمراھلىقىدا يەرگە قويۇلغان دۇگلەك ياستۇقتا تىز چۆكۈپ بۇتقا چوقۇندى. ئارسلان مۇسۇلمان بولسىمۇ بۇتقا چوقۇنۇش ئۇنىڭغا يات تۇيۇلمىدى. ئۇ

كېچىكلىكىدە دادىسى باتۇرتاغنا ئەگىشىپ ھەر كۈنى دېگۈدەك بۇتـ
خانىغا بېرىپ بۇتقا چوقۇنـغاللىقىنى ئەسلەپ بىر خىل تونۇشلۇق
سېزىم ھاسىل قىلدى. ئەمدى ئۇ بۇتقا ئەمەس، ئاللاغا چوقۇنىدۇ.
ئۇ ناماز ئوقۇغاندا، "بۇت، دەرگاھىڭدا ساقلىغىن" دېمەيدۇ. "ئاللا
بىر، مۇھەممەد ئۇنىڭ رەسۇلى، مەن سادىق بەندە" دەيدۇ. شۇ تاپتا
ئۇ ئۆز شەخسىيىتى ئۈچۈن ئەمەس، بىر مۇسۇلمان دۆلىتىنىڭ
ئەلچىسى بولغانلىقتىن، بۇت ۋە چوقۇنۇشلارغا ھېچقانداق ئىپادە
بىلدۈرمەي قاراپ تۇرۇشقا مەجبۇر بولدى. بۇتخانا راھىبلىرى ۋە قوچۇ ئۇيغۇر خان-
لىقىنىڭ ئەمەلدارلىرىمۇ دىنىي ئېتىقادتىكى ئوخشىمايدىغان يوسۇنلارنى
بىلگەچكە، باشقىچە ئىپادە بىلدۈرمىدى. ئۇلار ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ
چوڭ راھىبقا ئەگىشىپ بۇتخانىنىڭ يان ۋە ئارقا تاملىرىدىكى ھەر خىل
سۈرەتلەرنى تاماشا قىلدى. قاتار تىزىلغان خىلمۇخىل ھەيكەللەرنىڭ
ئۈستىدىكى تاملارغا بىر-بىرىدىن گۈزەل ۋە يېگانە رەڭلىك سۈرەت-
لەر سىزىلغان. بۇرھانلارنىڭ ئەجدىھالارغا مىنىپ ئاسمانغا چىقىپ
دۈشمەن بىلەن ئۇرۇشۇشى؛ قانانلىق ھۇرلەرنىڭ جىنلارنى قوغلاپ
زەربە بېرىشى، شىر ۋە يولۋاسلارغا مىنگەن كىشىلەرنىڭ غار ئىچىدە
دۈشمەن بىلەن جەڭ قىلىشى؛ بۇتقا ئەگىشىكەن راھىبلارنىڭ يەتتە
قات ئاسماندىكى قاتمۇقات راۋاقلىق بىنالار ئۈستىدە ئايلىنىپ
ئۇچۇشى، بۇلۇت ئۈستىدە ئولتۇرۇپ ساز قىلىۋاتقان، ناخشا
ئېيتىۋاتقان ۋە ساما ھوشلۇقىدا ئۇسۇل ئويناۋاتقان ھۇرلەرنىڭ
پەرۋاز قىلىشلىرى...بۇ ئاجايىپ-غارايىپ سۈرەتلەرگە زوق
بىلەن قاراپ چىقتى.

ئۇ بۇ سۈرەتلىك مەنزىرىلەرنى قەشقەرنىڭ ئىلگىرىكى بۇتخانىسـ
دىكى سۈرەتلەر بىلەن سېلىشتۇردى. ئۇ ئىلگىرى ئۆزى كۆرگەن

بۇددا ئىبادەتخانىلىرى ئىچىدە بۇ "بېزەكلى" ئىبادەتخانىسىنىڭ ئالاھىدىلىكىگە، ماھىر ئۇستىلارنىڭ نەپىس سەنئەتلىرىگە قايىل قالدى... ئۇندىن كېيىن ئۇلار يۇقىرىقى تاغ باغرىدىكى گۈمبۇ ئىبادەتخانىلارنى زىيارەت قىلدى ۋە ئاجايىپ-غارايىپ گۈزەل سۈرەتلەرنى تاماشا قىلدى.

بۇگۈن قوچۇ بالىقنىڭ ئايىغراقىدىكى، چوڭ گۈزەل ئوردۇ بېغىدا ئارسلانبەگ ھۆرمىتىگە زىياپەت بېرىلدى. باغ مېھمان ۋە كۆتكۈچىلەرگە تولغان. باغ قوۋۇقىدىن كىرگەندە، ئوڭ يېقا كارىز تىلىمىسىدىن ئېتىلىپ چىققان سۈزۈك سۇ كىشىنىڭ زوقىنى كەلتۈرىدۇ. ئارسلان باش ئولچى بىلەن قوۋۇقتىن كىرىپلا كۆزى دەرھال تىلىمغا چۈشتى. "ئەجەب سۈزۈك سۇ، شوخ ئېقىشنى قاراڭ" دېدى باش ئولچىغا قاراپ. "شۇنداق، يەر تومۇرىدىن ئايلىنىپ چىققان ئەركىن تاغ سۈيى، ئۇ تىرىكچىلىك بۇلىقى" دېدى باش ئولچى.

ئۇلار مېۋىزارلىق ئارىسىدىكى يولدىن ئىچكىرىلىدى. كىشىلەر ئۇلارغا ھۆرمەت بىلدۈردى. ئۇلار باغ ئوتتۇرىسىدىكى سالاسۇنلۇق سۇپا ئالدىغا كەلگەندە ئوردۇ ئەربابلىرى، چوڭ-كىچىك ئەمەلدارلار ۋە يۇرت كاتتىلىرى قارشى ئالدى. سۇپىغا چىقىپ ئولتۇرغاندىن كېيىن، ئارسلان باغقا نەزەر تاشلىدى. راستىنلا بەك ئوبدان، گۈزەل باغكەن. سۇپىدىن ئوڭ ۋە سولغا سوزۇلغان كەڭ، ئۇزۇن ئۆزۈم بارىگىدا كۆز ئاپتىپىدا سارغايغان ھەر خىل ئۈزۈم شىڭگىللىرى ساڭگىلاپ تۇرۇپتۇ. ئەتراپتىكى قىزىل، سېرىق ئالما، ئانار، شاپتۇل، نەشپۈتلەر گويا مېھمانىنى قارشى ئېلىپ كۈلىدۇ. سۇپىنىڭ نېرىراقىدا چوڭ-چوڭ قوغۇنلار تىزىپ قويۇلغان. ئۇنىڭ نېرىسىدا كاۋاپداڭلاردىن ئىس كۆتۈرۈلۈپ، مەززىلىك كاۋاپ ھىدى باغقا تولغان.

سۆپەندىكى داستىخانغا باغلىنىدىغان ياخشى مەۋىلىرى قويۇلغان. داستىخانىنىڭ ئوتتۇرىسىدا چوڭ لېگەنگە شىڭگىلى بىلەن يانقۇزۇپ قويۇلغان ئۆزۈن مۇناقتى ئۆزۈملەر تارىلانغا گويا "يېمەسمىز مەيلىگىز" دەپ نازلىق كۆلۈمسىرەپ تۇرغاندەك كۆرۈنىدۇ. تارىلان شىڭگىلىدىن بىر تال ئۆزۈمنى ئۆزۈپ ئاغزىغا سالغاندا، ئۇنى يېمەي ئىلاجى يوقلۇقىنى ھېس قىلدى. راست دېگەندەك بۇ ئۆزۈم قەشقەر ئۆزۈملىرىدىن ھەم ئۆزۈ، ھەم شېرىن ئىكەن. ئۇ ئالدىدا تۇرغان كاسىدىن بىر پارچە قوغۇننى يەپ كۆرۈپ، بۇنى قەشقەر قوغۇنىغا سېلىشتۇرۇشقا پېتىنالمىدى...

زىياپەت باشلاندى. كاۋاپ كەينىدىن مەززىلىك تائاملار ئۆزۈلمەي كېلىپ تۇردى. چۈشتىن كېيىن باشلانغان زىياپەت كەچكىچە داۋام قىلدى. نېرىراقتىكى سۆپىدا ئولتۇرۇپ نەغمە قىلىۋاتقان سازەندە-لەرنىڭ ساز-ناخشىلىرى زىياپەتنىڭ پەيزىگە پەيز قوشۇپ تۇردى. ناخشا-ئۇسۇل، قوشاقلار كەينى-كەينىدىن قايناپ تۇردى. كەچقۇرۇن بولغاندا، ساز ئەۋجىگە كۆتۈرۈلدى. كىشىلەر زوق بىلەن سازەندىلەر ئولتۇرۇشقان ياققا قاراپ بويۇندىشاتتى. بىر جۈپ قىز-يىگىتنىڭ شوخ، چاققان ئۇسۇللىرىدىن كېيىن كەكە ساقال بىر سازچى غىجەك-نى بىر شوخ ئاھانگا باشلاۋەتتى. باشقا سازچىلار ئۇنىڭغا تەڭكەش قىلدى. بىرپەستىن كېيىن سازچى ناخشا باشلىدى.

قاتار-قاتار قاپقارا تاغدا،
ئەركىن تىنچ ئورمانلىقتا،
تارچا-سۆگۈت ئاستىتا،
ئامراق قۇشلار سايرار،
تەرەنلىك قۇرۇقلۇقتا،

ئاتقاغسىز① مەنگى خۇش قىلۇر ئول —
ئانىڭتەگ ئورۇنلاردا.

غىجەك ئاھاڭنى تەكرارلىدى، سازچىلار، ناخشىلار ئاۋاز قوشتى:

"هوي، هوي، هوي، هوي!"

سازچى ناخشىسىنى داۋام قىلدۇردى:

تەرەڭ قات-قات بۇك تاغدا،
ئەسلى قالىن ئورماندا،
ئېگىز تىك قىيا ئاستىدا،
تۆگەل جەمجىتلىقتا،
ئىرماش-چىرماش سۆگۈت ئاستىدا،
ئىنچىكەگىنە سۇۋ قىرغاقبندا،
ئامان ئولتۇرارغا لايىق ئول —
ئانىڭتەگ ئورۇنلاردا.

كۆپچىلىك ئاۋازى جور بولدى:

"هوي، هوي، هوي، هوي!"

يىراق بولۇك تەرەڭ تاغدا،
سەۋىگىلىگ ئورماندا،
زۇمرەت سۇۋلار بويىدا،
جەم-جەم تۆزلەڭدە،
سەگىز پىلگە تەبرەنمىگەن —
سۇرلۇك شۇ جايدا،

---

① ئانقاغسىز — ئەدەشسىز.

بىر يالغۇز خۇش بولغۇلۇق ئول —
ئانىڭنەگ ئورۇنلاردا.
"هوي، هوي، هوي، هوي، هـوي!"
كۆكەرىپ تۇرۇر كۆركلۈگ تاغدا،
كۆكۈل ياراشى ئەدگۈ ئورۇنتا،
كۆپ باراقسان سۆگۈتلىكتە،
ئۆركەش ئاققان سۇۋلىقتا،
كۆز قاچقۇنلاردىن① نەرى
كۆرۈنمەش، بىلىلمەش ئورۇنتا،
كۆسەنچىگسىز② چىن كۆڭۈللۈك ئول —
ئانىڭنەگ ئورۇنلاردا.

ساز، ناخشىلار يەنە "هوي-هـوي"لاپ داپۇدۇمباقنى ئەۋجىگە كۆتۈردى. چوڭ-كىچىك، ئەر-ئاياللار ئۇسۇلغا چۈشۈپ كەتتى. ئاۋال ياۋاش ساماغا ئويۇنشۇپ، كېيىن ئىككى-ئىككىدىن بولۇپ، بىر-بىرىنى ئايلىنىپ پىرقىراشقا باشلىدى. ساز، سازغا ئەگىشىپ ئۇسۇل بارغانسېرى چاپسانلاپ قايناپ كەتتى...گايىلار هېرىپ-هۆمۈدەپ چەتكە چىقتى، بىرمۇنچىلىرى كۆزلىرىنى يۇمۇۋېلىپ پىرقىراۋەردى. يىقىلغانلارنى كىشىلەر كۆتۈرۈپ چەتكە ئالغاندا، ئۇنىڭ هەمراهلىرى كۆزىنى يۇمۇپ پىرقىراۋەردى... شۇنداق قىلىپ، ئۇسۇل چىلار ئازىيەۋەردى. ئاخىر بىر جۇپ قىز-يىگىت قالدى. ئۇلار ئازراق

---

① كۆز قاچقۇنلار — بۇددا دىنىدا ئېيتىلىدىغان ئالتە ئوغرى — كۆز، قۇلاق، بۇرۇن، تىل، بەدەن، ئاڭنى كۆرسىتىدۇ.
② كۆسەنچىگسىز — ئەمىس.

پەرقەرىغاندىن كېيىن، بىرپەس ياۋاش ئويۇندى-دە، يەنە پەرقەراشقا باشلىدى. بىردەم ئوك، بىردەم تەتۇر پەرقەراشتى، پەرقەردىدى، پەرقەرىندى... توختىمىدى، بارغانچە چاپسانلىشىپ كەتتى. پىشانىلىرىدىن تەرلەر ئاققىلى تۇردى. ئۇلار كۆزىنى ئاچمايلا پەرقەرىغانچە چاپانلىرىنى يېشىپ ئىرغىتىپ تاشلىدى. پەرقەراۋەردى... ئاخىرى كىشىلەر هوگا-سۇرەن بىلەن كېلىپ ئۇلارنى كۆتۈرۈپ ئاسمانغا تاشلاشتى ۋە كۆتۈرگەن پېتى سۇپىغا ئېلىپ كەلدى. ئارسلان باش ئولچى ۋە باشقا ئەمەلدارلار بىلەن قوپۇپ ئۇلارنى خۇشال تەبرىكلىدى. سازچىلار ئورۇنلىرىدىن قوپۇپ سازنى بولۇشقا قويۇۋۇەتتى.

كۆپچىلىك ناخشىلارغا ئەگىشىپ چاۋاكقا كېلىشتۇرۇپ "هوي، هوي-هوي...هوي-هوي، هوي، هوي!" دەپ ۋارقىرىشاتتى. پۈتكۈل باغ كارامەت خۇشاللىق تەنتەنىسى بىلەن تولدى...

* * *

بۇگۈن ئارسلان يولغا چىقتى. باش ئولچى بىر قىسىم ئەمەلدارلار ۋە چېرىكلەر بىلەن ئۈزىتىپ چىقتى. ئۇلار يۇرتتىن چىقىپ ئاتلىرىنى يورۇتۇپ بىرپەس ماڭغاندىن كېيىن، تاغ باغرىدىكى ئاچا يولغا كېلىپ توختىدى. مېھمان ۋە ئۇزاتقۇچىلار ئاتلىرىدىن چۈشۈپ قۇچاقلاشتى، خوشلاشتى. ئارسلان ئاتلاندى...

باش ئولچى باشلىق ئۇزاتقۇچىلار ئارسلانلار ئۇزاپ كەتكۈچە قاراپ تۇرۇشتى...بىرىپ-بىرىپ ئارسلانلار كۆرۈنمەي قالدى. ئاسمانىدىكى سۇ دولقۇنىغا ئوخشاپ لەپىلدەپ ئېقىپ تۇرغان ساغىم ئۇلارنى قۇچاقلاپ قويىنىغا ئالغاندى....

ئىككىنچى باب

قۇرۇلتاي

قاراخانىلار خانىدانلىقى دەۋلەت قۇرۇلغانلىقىنىڭ بايرام كۈنى بېقىنلىشىپ قالدى. ئۇچلۇك ئۇيغۇروش ھالقىسىنىڭ قارارى بويىچە بايرامنى ئوبدان قارشى ئېلىش ۋە بايرام ئالدىدا قۇرۇلتاي ئېچىش جاكالانغانىدى. بۇلتۇردىن تارتىپ پۈتۈن ئەلدە ئالدىراش تەييارلىق باشلىنىپ كەتتى. ئاستانە قەشقەردە تەييارلىق قىزىپ كەتتى: شەھەر ئىچى-تېشىنى پاكىزلاش، سالپى-ساياق كوچا-ئۆيلەرنى تەرتىپكە سېلىش، دەرەخ، گۈلزارلىقنى كۆپەيتىش، بولۇپمۇ ئوردۇ، مەسجىد، مەدرىسلەرنى سىرلاپ، گۈللەش ئالاھىدە ئىش قىلىپ تۇتۇلدى. ھازىر ئەمدى قەشقەردە يالغۇز ئۇچ چوڭ بىنالا ئەمەس، كۆپلىگەن بىنالار — دۆلەت ئىدارە ئورۇنلىرى، تۆرىلەرنىڭ، يۇقىرى ۋە ئوتتۇرا قاتلام ئەمەلدارلار، دىنىي ئۆلىمالار ۋە ئېكتارلارنىڭ سالاپەتلىك سارايلىرى مەيدانغا كەلدى. چەت ئەل ئەلچىخانىلىرى ۋە ئالىي، تۆۋەن مېھمانخانىلارمۇ سېلىندى. كىچىك ئوقۇغۇچىلار ۋە يېڭى-يېڭى مەسجىدلەر بارلىققا كەلدى. شەھەرنىڭ غەرب، شىمال ۋە شەرق تەرەپلىرىدە، تۈمەن دەريانىڭ بويىلاپ گۈزەل باغ-بوستانلار پەيدا بولدى. شۇنداق قىلىپ، ئاۋۋالقى كىچىك دائىرىلىك قەشقەر ئورنىدا ئون بەش يىل ئەتراپىدا بىر گۈزەل يېڭى ئاستانە قەد كۆتۈرۈپ چىقتى. قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ يېڭى مەركىزى

بولغان بۇ شەھەر ئۇزاق ئۆتمەي، يالغۇز تۇركلەر دۇنياسىدىلا ئەمەس، سودا، مەرىپەت، ھۇنەر سەنئىتى جەھەتلەردە پۈتۈن ئاسىيا ۋە ياۋروپادا داڭلىق شەھەرگە ئايلاندى.

قۇرۇلتايغا تەييارلىق قىلىش توغرىسىدا بىرنەچچە يىل ئىلگىرى قارار قوبۇل قىلىنغان بولسىمۇ، ھەر خىل سەۋەبلەر بىلەن كېچىكىپ كەلگەنىدى، ئەمدى ۋاقىت يېتىپ كېلەي دەپ، ئۇيغۇرۇش ھالقىسى، بارلىق ئوردۇ ئەمەلدارلىرى ئالدىراشلىق بىلەن تەييارلاندى.

سەككىزىنچى ئاي يېتىپ كەلدى. بايرامغا بىرەر ئايدەك ۋاقىت قالدى. قۇرۇلتايىنىڭ ئاساسىي قاتناشچىلىرى ــ ھەربىر ئىلىك خانلار قەشقەرگە توپلىنىشقا باشلىدى. سۇتۇق بۇغراخانىڭ بۇيرۇقى بويىچە، ئىلىك خانلار، خانلار ئايرىم-ئايرىم ياخشى قارشى ئېلىندى. قارا قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئالاھىدە ۋەكىلى بۆكە سۇباشى ئالاھىدە قارشى ئېلىندى.

سەككىزىنچى ئاينىڭ باشلىرى، قەشقەرنىڭ ياخشى ياز ئايلىرى. چۆشتىن كېيىن ئاتلىق ئەمەلدارلار، ئاتلىق چېرىكلەر تۇمەندىن ئۆتۈپ ئاتۇش يولى بىلەن يۇقىرىلىماقتا ئىدى. ئۇلار قورغان يېزىسىنىڭ چېتىگە كېلىپ توختاشتى. يېزا چېتىدە ئۆستەڭ بويىدىكى چوڭ بىر تۇپ رىدە ئاستىدىكى سەينالغا كىگىز، گىلەم، كۆرپىلەر سېلىنغان، داستىخانلارغا نان، يازلىق مېۋىلەر تىزىلغان. ئۆرە-تۆپە كىشىلەر شاپاشلاپ يۇرۇشىدۇ. ئۆستەڭنىڭ ئۇ يېقىدا ئەر-ئايال ياشلار سەپ تارتىپ تىزىلغان، ئارىلاپ ناغرىنىڭ ۋە سۇنايىنىڭ ئاۋازى كىشىلەرنىڭ چۇقانلىرى ئارىسىدا ئاڭلىنىپ قالىدۇ.

شەھەردىن چىققان ئاتلىقلار كەلگەندىن كېيىن، قارشى ئېلىش

مەيدانى قاپلاپ كەتتى. ئاتلىق چېرىكلەر ئۆستەكدىن ئۆتۈپ، يولنىڭ ئىككى يېقىسىدا تىزىلىپ تۇرۇشتى. ئەمەلدارلار ئاتتىن چۈشۈپ دەم ئېلىشتى. كىشىلەر ئارىلاپ-ئارىلاپ ئاتۇش تېغىغا يېقىنلاپ قاراپ قويۇشاتتى...

"چاپارمەن كەلدى!" دەپ ۋارقىرىدى بىرسى. يېراقتا — تاغ يوتىسىدىكى يېپىتەك سوزۇلغان يولدا توپا توزۇتۈپ كېلىۋاتقان بىر قارا كۆرۈندى...ئۇ بارغانچە يېقىنلاشتى. ئەمدى بېشىنى قىزىل ياغلىق بىلەن تېڭىۋالغان بىر ئاتلىقنىڭ قۇيرۇندەك چېچىپ كېلىۋاتقانلىقى ئوچۇق كۆرۈندى... ئۇ كۆۋرۈك ئالدىغا كېلىپ ئاتتىن چۈشۈپ تەرگە چۆمگەن ئېتىنى بىرسىگە بەردى-دە، رىدە ئاستىغا كېلىپ ئوردۇ قارۇغباشى قىلىچقا ئالدىراپ سۆزلىدى:

— كېلىۋاتىدۇ، توققۇز ھۇجىرىدىن ئۆتۈپلا ئىلگىرىلەپ چاپتىم، ھازىر كېلىدۇ...

— ھە، سەن دەم ئالغىن، — دېدى قىلىچ چېرىككە، كېيىن كۆۋرۈك بېشىغا كېلىپ يۇقىرى قاردى.

"كەلدى، كەلدى" دېدى كىشىلەر. ئەمدى تاغ باغرىدىكى تۇزلەڭلىكتە چاڭ كۆتۈرۈپ كېلىۋاتقان بىر توپ ئاتلىقلار كۆرۈندى.

بىرپەستىن كېيىن مېھمانلار يېتىپ كەلدى. ناغرا-سۇناي ۋە كىشىلەرنىڭ ھوگا-سۇرەنلىرى ياڭراپ كەتتى. ئوتتۇرىدا بۆكە سۇباشى كەلمەكتە. ئۇ ئېگىز تورۇق ئاتقا مىنگەن، بېشىنى قىزىل ياغلىق بىلەن تېڭىۋالغان، جىگەر رەڭ ئۇزۇن يەكتىكى ئۈستىدىن كەمەر باغلىۋالغان، كەمەردە ساپ غىلاپلىرى پارقىراپ تۇرغان خەنجەر ئىككى يېنىدا ئۇنىڭغا ئوخشاشلا كېيىنگەن، چوڭ گەۋدىلىك قىلىچلىق ئىككى چېرىكباشى كەلمەكتە. كېيىنكى قاتارلاردا ئەمەل-

دارلار، قىلىچلىق چېرىكباشلىرى ۋە نەيزە-قالقانلىق چېرىكلەر.

كۆۋرۈكتىن نېرىراقتا مېھمانلار ئاتتىن چۈشتى. كۆۋرۈك ئالدىدا تۇرغان توغرۇلبەگ، بۆرىبەگ، قىلىچ ۋە باشقا ئەمەلدارلار ئالدىدا ماگدى، ئۇلار ئۆزئارا قۇچاقلىشىپ قىزغىن كۆرۈشتى. فارشى ئېلىش ئەۋجىگە كۆتۈرۈلدى...

مېھمانلار باش-كۆزلىرىنى سۈرتكەندىن كېيىن، رىدە ئالىددىكى داستىخانغا تەكلىپ قىلىندى. بىرپەس ئارام ئالغاندىن كېيىن، مېھمانلار مېھمان ئىگىلىرى بىلەن شەھەرگە ئاراپ مېڭىشتى...

* * *

ئوردۇدىكى سۈتۈق بۇغراخاننىڭ ئىشخانىسىدا ئۇيغۇرۇش هال-قىسمنىڭ مەجلىسى بولماقتا. سۈتۈق بۇغراخان باشچىلىق قىلدى. بارسبەگ، توغرۇلبەگلەرمۇ بۇ باش قوشۇشتا بار ئىدى. بۇگۈنكى بۇ باش قوشۇشتا قۇرۇلتايىنىڭ تەيياللىقى تەكشۈرۈلمەكتە ئىدى.

— ئىلىك خانلار ۋە ئىدىقۇت خانىنىڭ ئەلچىسى كېلىپ بولدى، — دېدى بارسبەگ، — ھەممىسى ئامان-ئېسەن، كەيپىياتلىرى ياخشى، ئات ئۈستىدە ھېرىپ كەلگىنى ئۈچۈن، هارغىنلىق كۆرۈلەمەكتە. باتۇرتاغا مېھمانخانىغا بېرىپ هال سورىدى.

— ھەممىسى كېلىشىپتۇ، — دېدى باتۇرتاغا، — دەم ئېلىشقا ۋاقىت بېرىش كېرەك بولدى. مەن ئۇلارغىمۇ ئېيتتىم. ئۈچرىشىش ۋاقتىنى ئۈچ كۈندىن كېيىنگە توختاتساق.

— ياخشى گەپ، — قوشۇلدى سۈتۈق، — بۈگۈن، ئەتە، ئۆگۈن، — ئۈ بارماقلىرى بىلەن سانىدى، — يەنە بىر كۈن قوشايلۇق، ئىندىن، بۈگۈندىن باشقا ئۈچ كۈن دەم ئالىۋىن. چىدىنلىققا كۆرۈشەك،

قانداق؟

ھەممەيلەن قوشۇلدى. بۇنى ئورۇنلاشتۇرۇش ۋەزىپىسى پارە-
بەگكە تاپشۇرۇلدى.

— قۇرۇلتايدا سۆزلىگەنلەر سۆز ۋە دۆلەت يەلكىلىمىسى كۆپ قېتىم تالقىلاندى. يەنە قانداق ئىشلار بار، — دېدى سۈلۈق بىرئاز ئويلىنىپ، — ئاۋۋالدىن ئېيتىپ كېلىۋاتقان نىشانىمىز: پاراۋانلىق، بىلىگىلىك، بىرلىك، قوغدىنىش: كېيىن چەت يىلەن ئالاقىدە "ئاداشقا ئاداش، ياغمىغا ياغمى" دېگەن سۆزنى قوشتۇق. ئىلىك ھاجىپ، سىزنىڭ يەنە سۆزلىرىڭىز بار بولغاي...

— بەش سۆزلۈك نىشان بەك ئەدگۈ، — دېدى ئىلىك ئىككىلەنگەندەك بولۇپ، كېيىن سۆزىنى داۋام قىلدى، — ئەلنىڭ پاراۋانلىقى ئالدى بىلەن تەييار تاپلار ئۈچۈن بولماقتا. مەن "تەڭلىك" دېگەن بىر سۆزنى قوشاق دەيمەن. "بىلىگىلىك"دە دىن بىلىگى باشقا بىلىگلەرنى بېسىپ كەتمەكتە. "ھەر بىلىگ ئۆز ئالدىغا بولسۇن" دېگەك بولارمۇ؟ "بىرلىك"دە ھەربىر خانلىقلارنىڭ بىرلىكىنى كۈچەيتمەك ئۈچۈن پۈتۈن بىرلەشكەن دۆلەت ئىچىدە ئۇلارنىڭ ئەركىگە تەگمەسلىك سۆزلەنسە: بىرقانچە خانلىقلار، ياكى خانلىقلارنىڭ كۆپ قىسمى تېخى ئىسلام دىنىغا كىرگىنى يوق. قاراقوچۇ خانلىقى بولسا جىق بىراق. "دىنىدا مەيلىچە بولۇش، كۈچ ئىشلەتمەسلىك" دېگەن سۆز بېكىتىلسە. "ئاداشقا ئاداش، ياغمىغا ياغى" سۆزى ياخشى ئېيتىلغان.

— مانا قاراڭ، دوستىمىز ئىلىك بىزدىن جىق ئويلايدۇ، — دېدى سۈتۈق كۈلۈپ، — ياخشى ئويلىنىش، ياخشى سۆزلەر... "تەڭلىك" ... — ئۇ ئويلىنىپ توختاپ قالدى...

— تەڭلىك — بۇ چوڭ سۆز، ھاجىپ، — دېدى بىلىگە تېكىن ئويچان سىياقتا، — تەڭلىكنى قانداق ئورنىتىش كېرەك؟ تۆرىلەر، ئېكىتالار، يەر ئىگىلىرىنى دېھقانلارغا، نامراتلارغا تەڭ قىلىش كېرەكمۇ، ياكى دېھقان ۋە نامراتلارنى ئۆلارغا تەڭ قىلىش كېرەكمۇ؟ بىرىنى چۈشۈرۈپ، بىرىنى تىكلەش؛ ياكى بىرىنى كېسىپ، بىرىگە ئۇلاش... قانداق تەڭ قىلماق كېرەك؟ ياخشى سۆز. لېكىن چوڭ گەپ، قىيىنراق گەپ...بىرىنى يۆلەپ، بىرىنى بېسىپراق قويساق قانداق بولاركىن؟!...بۇ ئىشنى ئۆتكەن قېتىم ھاجىپ ئېيتقاندىن كېيىن جىق ئويلىدىم. لېكىن ئۇزۇپ گەپ قىلىش قىيىندەك تۇرىدۇ...

— ئويلاشقا تېگىشلىك ئىش، — دېدى خانىش ئايدىڭ، — ئەگەر تەڭلىك بولمىسا كۆپچىلىك بودۇن پاراۋان بولمايدۇ، بودۇن پاراۋان بولمىسا، ئەل پاراۋان بولالمايدۇ. بۇ ئەھۋال ھازىر ئەمدى ئوچۇق كۆرۈنمەكتە. لېكىن، قانداق "تەڭ" قىلىش كېرەك؟ مەنمۇ بۇنىڭغا بىرنېمە دېيەلمەيمەن.

— بىز ئىككىمىز بۇ ئىشنى ئۇستىدە جىق ئويلاشتۇق، — دېدى خانىش خانىشقا قاراپ، كۈلۈپ — ئاخىر ئايدىڭ "تەڭلىك" دېگەن سۆزدە مېنى سۈندۈردى. لېكىن، قانداق "تەڭ" قىلىشتا بىر يەرگە كېلەلمىدۇق. بۇ، ئېيتقاندەك، ھەم چوڭ ئىش، ھەم قىيىن ئىش...

— بۇ ئىشنى يەنە ئويلىشايلۇق، — دېدى ساقلىنى سىلاپ ئويلاپ ئولتۇرغان باتۇرتاغا، — بىرىنى چۈشۈرۈپ، بىرىنى تىكلەش؛ ياكى، بىرىنى كېسىپ، بىرىگە ئۇلاشنى ھازىرچە قويۇپ تۇرساق، بىلگە تېكىن ئېيتقاندەك بىرىنى يۆلەپ، بىرىنى بېسىپراق قويۇش، تىزگىننى تارتىپ قويۇش ياخشى بولارمىكىن؟!

ـ خوپ، باتۇرتاغنىڭ سۆزىچە بولسۇن، ـ دېدى سۈتۈق بۇغراخان، ـ ئەمدىلىكتە توغرىسىدىكى تالقىمىزنى قۇرۇلتايدىن كېيىن بەنە داۋاملىق ئېلىپ بارايلى. دۆلەت قانۇنىچۇ؟ ـ ئۇ سوئال ئالامىتى بىلەن بىلگە تېكىنگە قارىدى.

ـ بەلگىلىمە توغرىسىدا پىكىر يوق، ـ دېدى بىلگە تېكىن، ـ ئىنچىكىلەپ پىزىشنى ئىلىك خانلارغا قالدۇرساق. دۆلەت قانۇنى ھەممە پارچە ئىشلارنى ئۆز ئۈستىگە ئېلىشى كېيىن.

ـ خوپ، ئۇنداق بولسا، سۆز بىلەن بەلگىلىمىنى باسمىدا بېسىپ تەييارلاش كېرەك، ـ دېدى سۈتۈق بۇغراخان، ـ ئاۋۋال ئوردۇ ئولچەملىرىغا، ئاندىن كېيىن قۇرۇلتايغا تارقىتىپ بېرىش كېرەك. ئۇچ كۈندىن كېيىن، ئاينىڭ ئون سەككىزىنچى كۈنى ئوردۇ كېڭەشمىسىنى ئاچايلۇق. يىغرىنچى كۈنى قۇرۇلتاينى ئاچايلۇق. قانداق، ئۇلگۈرىمىزمۇ؟

ـ ئۇلگۈرىمىز، ـ دەپ جاۋاب بەردى ھاجىپ.

ـ ئەلنى قوغداش ئىشىنى كۈچەيتمەك لازىم، ـ دېدى سۈتۈق ۋە جىددىيرەك ئاھاڭ بىلەن داۋام قىلدى، ـ كەلگەن خەۋەرلەرگە قارىغاندا، سامانىلار، بىر ياقتىن ئۇ ياقتىكى قېرىنداش ئۇلۇسلارنى قىينايدىكەن، يەنە بىر ياقتىن ھۇ ياقنا باستۇرۇپ كېلىپ، بىزنىڭ يۇرتىمىزنى بېسىۋېلىشقا ئۇرۇنماقتا. قۇرۇلتايدىن كېيىن تەييارلىقنى ئالدىرىتىش كېرەك.

ـ بىرەر جاۋابكار كىشى ئەۋەتىپ، بۇخارا ئەمىرى ئەبۇ ئەلى سىمجۇق بىلەن ئۇچرىشىش كېرەك ئىدى، ـ دېدى بىلگە تېكىن، ـ ئۇ بىزنى كۈتكىلى ئۇچ يىل بولدى. چاپسانراق كىشى بارسا بولارمىكىن؟

ـ ھۇ ياخشى پىكىر، ـ دېدى باتۇرتاغا، ـ ھۇ بىزنىڭ تەييار-

لەقەمزىنىڭ بىر ھۆلىكى بولۇشى لازىم. راستتىنلا ئەسىر ئەبۇ ئەلى سىنىڭ كۆتكىلى ئۇچ يىل بولدى. چاپسانراق كىشى بارسۇن.

— كىم بارسا بۇلار؟ — سوردى سۇتۇق بۇغراخان.

— قوچقار قايتىپ كەلگەندە، ئەبۇ ئەلى ئوردۇ باش بېتىكچىسى غۇلامخان دېگەن ئادەمنى ئۆزگەنگە ئەۋەتمەكچى بولغانلىقىنى ئېيتقانىدى. بىزدىن قىلىچ بارسا قانداق؟ ئۇ بارايدۇ. يەنە ئۇ ئوردۇ قاروۇغباشى-دە، — دېدى ئايدىڭ.

— مەيلى، — دېدى سۇتۇق، — ئۇ قوچقار بىلەن بىللە بارسۇن،

سەككىزىنچى ئايىنىڭ يىگىرمىنچى كۈنى. ئەتىگەندىلا ئوردۇ ئىچىدە قاتىلاڭچىلىق باشلىنىپ كەتتى. ئوردۇ يىغىن سارىيى پاكىز تەييارلانغان. شىرە-ئورۇندۇقلار رەتلىك تىزىلغان، ئىشكىنىڭ يېنىدا قىلىچلىق ئىككى قاروۇغچى تۇرىدۇ. بېشىغا پۆپۈكلۈك بۆرك، ئۈستىگە كالتە قىزىل پەشمەت، پۇتلىرىغا گۈللۈك جىگەر رەڭ پوپۇچ كىيگەن ياش ئوردۇ خادىملىرى شىرەلەرگە قەغەز، دۇۋۈەت-قەلەم...لەرنى تىزماقتا...

چوڭ مېھمانخانىدا ئوردۇ ئولچىلىرى ۋە باشقا ئەمەلدارلار ئۈرە-تۈپە، بىر-بىرى بىلەن پاراڭلاشماقتا...

ئوردۇنىڭ چوڭ قوۋۇقى ئالدىدا ئىككى ياقتا، قوۋۇق قاسىقىدا، قوۋۇق ئېچىدە نەيزىلىك قاروۇغچىلار قاتار تىزىلغان. قوۋۇق ئالدىدا ئوردۇ ئاغىسى بارسبەگ بىرنەچچە ئەمەلدارلار بىلەن مېھمانلارنى كۈتمەكتە...

قوۋۇق ئۈستىدىكى پەشتاقتىن تۈيۈقسىز كاناي ۋە ناغرا ئاۋازى ياڭرىدى. ئوردۇ ئالدىدا نېرىراقتا تۇرغان كىشىلەر توپى كۈنپېتىش

یاقتىكى كوچىغا قاراشتى. بارسبەگلەر ئۆزلىرىنى ئۆزىتىپ ئۆيىغا
يۈزلەندى. بىر توپ ئاتلىقلار ئوردۇ ئالدىغا كىرىپ كەلدى. بۇلار
بۈكە سۈباشى، ئولىچى، بىر قىسىم بەگ ۋە ئەلىك خانىلار ئىدى.
ئۇلارنىڭ ئالدىدا بىر قاروۇلچىباشى ۋە ئۆت قاروۇلچى، ئارقىلىرىدا
مېھمانلارنىڭ ئەمەلدارلىرى ۋە قاروۇلچىلار كەلمەكتە ئىدى.

مېھمانلار قوۋۇق ئالدىغا كېلىپ ئاتتىن چۈشۈشتى. بارسبەگ
ۋە قالغان ئەمەلدارلار ئۇلارنى قارشى ئېلىپ، ئىچكىرىگە تەكلىپ
قىلىپ بىللە ماڭدى. ئۇلار قوۋۇقتىن كىرىپ ئوڭ ياقتا بۇرالدى ۋە
كەڭ، ئېگىز، يوروق ئايۋان بىلەن ئىچكىرى قاراپ مېڭىشتى...

مېھمانلار مېھمانسارايغا كىرىشتى، سارايدىكى قالايمىقان ياراڭ
توختاپ، كىشىلەرنىڭ دىققىتى ئۇلارغا بۇرالدى. ئاڭغۇچە ئىچكىرىدىن
سۈتۈق بۇغراخان ئايدىڭ خانىش بىلەن چىقىپ كەلدى، ئەمدى
كىشىلەر ئۆ ياقتا قاراشتى. سۈتۈق بۇغراخان بىلەن ئايدىڭ مېھمانلار
بىلەن سەممىي كۆرۈشتى، كېيىن، كۆپچىلىكنىڭ ھۇرمىتىگە جاۋاب
قايتۇردى. بارسبەگ خان، خانىش مېھمانلار ۋە باشقىلارنى سارايغا
تەكلىپ قىلدى. كىشىلەر خانغا ئەگىشىپ مېڭىشتى.

چوڭ چاقماق سارايغا ئادەم تولدى. سۈتۈق بۇغراخان ئايدىڭ
بىلەن گىلەم، كۆرپىلەر سېلىنغان، ئۆزۈن، پەس شىرە قويۇلغان
تاختا سۇپىغا چىقتى. لېكىن باشقىلارنى كۈتۈپ ئولتۇرۇشمىدى.
بارسبەگنىڭ تەكلىپى بىلەن باتۇرتاغا، بىلگە تېكىن خان بىلەن
خانىشنىڭ ئىككى يېقىغا ئۆتتى. بۈكە سۈباشى تاغىنىڭ يېنىغا، ئولـ
چىنبەگ بىلگە تېكىننىڭ يېنىغا تەكلىپ قىلىندى. ئۆندىن كېيىن،
ئىلىك خانلار، ئولچىلار ۋە باشقا خانلار چىقىشتى. خانىشنىڭ ئىشا-
رىتى بىلەن ئۇلار كۆپچىلىككە يۈزلىنىپ شىرە ئالدىدىكى كۆرپىلەر

ئۇستىدە باداشقان تۇروپ ئولتۇرۇشتى. شۇنىڭدىن كېيىن يەنە قاتناش-
چىلىرىمۇ ئولتۇرۇشتى. جايلاردىن كەلگەن ۋەكىللەردىن باشقا، قەشقەر
شەھىرىدىكى چوڭ-كىچىك ئەمەلدارلار بولۇپ، ئىككى يۈزدىن ئارتۇق
كىشى يىغىنغا قاتناشتى، بىرپەس جىمجىتلىقتىن كېيىن، سۇتۇق
بۇغراخان سۆز باشلىدى:

— قارا خانىلار خاندانلىقىمىزنىڭ قۇرۇلتىيى ئېچىلدى.
داغدۇغىلىق ساز چېلىندى. ھەممە ئورۇنلىرىدىن قوپتى، ساز
تۇگىدى.

— قۇرۇلتايغا ۋە دۆلەت تۈزىمىزگە قاتنىشىش ئۈچۈن ئۇزاق
يوللارنى بېسىپ ئاستانىمىزگە كەلگەن قارا تۆچۇ ئۇيغۇر دۆلىتى
ئىدىقۇت خانىنىڭ ئەلچىسى بۆكە سۆباشى، ماچىن خانلىقى خانى
شىرخانىنىڭ ئەلچىسى ئولچىنبەگنى قارشى ئالىمىز.

يەنە ساز چېلىندى. كىشىلەر ئۇلارغا ھۇرمەت بىلدۇردى.

— ھەر بىر ئىلىكخانلار، خانلارنى ۋە باشقا مېھمانلارنى قارشى
ئالىمىز!

يەنە ساز چېلىندى.

تۆردىكى مېھمانلار جاۋاب ھۇرمىتى بىلەن تازىم قىلىشتى. سۇتۇق
بۇغراخانىنىڭ ئىشارىتى بىلەن ھەممەيلەن ئولتۇردى.

بۇغراخان سۆزىنى داۋام قىلدى:

— بىز دۆلەت ئىشلىرىغا مەسئۇل بولغان ۋاقتىتا، پاراۋانلىق،
بىلىگلىك، بىرلىك، قوغدىنىش، دەپ جاكا قىلغانىدۇق، كېيىن،
چەت بىلەن ئالاقە قىلىشتا "ئاداشقا ئاداش، ياغىغا ياغى" دېگەنىنى
قوشتۇق. ئۆتكەن يىگىرمە يىلدىن بۇيان شۇ ئىشانىغا قاراپ ئىش قىلىپ
كەلدۇق، بىراق، ئېلىمىز ئوبدان پاراۋان بولالمىدى. ھېلىمۇ ئۆگۈت

ئىشسىز ئارقىدا. ئەلنى قوغداش كۈچىمىز يەنە بوشراق، ئەل بىرلىكىنى ھەرقايسى ئىلىكخانىلار ۋە باشقا خانلار ئۆز خانلىقىنىڭ بىرلىكى ئۈچۈن ۋە پۈتۈن ئەلنىڭ بىرلىكى ئۈچۈن ئۆيۈشقاقلىق بىلەن ئىشلەپ كەلدى، بۈنىڭدىن بەك خۇش بىز. شۇنى خۇشلۇق بىلەن جاكالايمىزكى. قاراقوچۇ ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئىدىقۇت خانى ۋە ماچىن خانى شىرخان قۇرۇلتايىمىزغا ھەم دۆلەت تويىمىزغا قاتنا-شىش ئۈچۈن ئەلچىلىرىنى ئەۋەتتى. بىز بىلەن بىللە چىلىشماقا نىيەت بىلدۇردى. چىن كۆكلىمىزدىن ھەشقاللا ئىيتىمىز. سامانىلار پادىشاھلىقى پەرغانە، شاش، بۇخارا، سەمەرقەنت ۋە سىر دەريا بىلەن ئامۇ دەريا ئارىلىقىدىكى قېرىنداش ئۇلۇسلىرىمىزنى بېسىپ يانقىلى ئۇزاق بولدى. ئۇلار يەنە بىزنىڭ يۇرتىمىزغا بېسىپ كىرىشكە تەييارلىق قىلماقتا. سامانىلار پادىشاھى مەنسۇر پېقىندىن بېرى بىزنى قورقۇتۇش ئۈچۈن داۋراڭ سېلىۋاتىدۇ. ئۇلار ئۇچ يىلدىن بېرى بىزنىڭ چېگرىمىزغا بىرنەچچە قېتىم بېسىپ كىردى. يەتتە-سۈنا كۆپىرەك ئۇرۇندى، بىز ئۇرۇپ ياندۇردۇق. شۇنداقلا، ئۇلار-نىڭ چوڭ كۈچ بىلەن باستۇرۇپ كېلىشىگە قارشى تۇرۇش ئۈچۈن تەييارلىقىمىز پۈتتى. بىز چەت ئەللەر بىلەن تىنچ، ئىناق ئۆتۈشنى خالايمىز. ئەگەر باستۇرۇپ كەلسە سوقماقا بېرىمىز.

بىزگە ئەلنىڭ ئىشىنى ياخشىلاش ۋە تاشقى ياغىنا تەڭ كېلىش، ئەلنى قوغداش ئۈچۈن تولۇقراق بىر بەلگىلىمە كېرەك بولۇپ قالدى. ھازىرغىچە بولغان بەلگىلىمە، تەرتىپلەرنىڭ بەزىلىرى ئىشقا يارىماي-دىغان بولۇپ قالدى. بىز، بىر دۆلەت ئىشلار بەلگىلىمىسى تۈزۈپ چىقتۇق، بۇ سىلەرگە تارقىتىلدى، بۈنىڭغا قاراپ ھەربىر ئىلىكخانلار بېگىچە بەلگىلىمە تۈزۈپ چىقىشى كېرەك. جانابىي بىلگە تېكىن دۆلەت

ئىشلار بەلگىلىمىسى ئۇستىدە سۆزلەپ ئۆتىسۇن...

يىلگە تېكىن دۆلەت ئىشلار بەلگىلىمىسىنى ئوقۇپ، بەزى جايلىرىغا چۈشەنچە بەردى.

بەلگىلىمىنىڭ بىرىنچى قىسمى دۆلەت تېۋىرىسىدا بولۇپ، ئۇلۇغ قاراخانىلار دۆلىتى ئۇيغۇر، قارلۇق، ياغما، چىگىل، باسمىل، تۈرگەش قاتارلىق ئۇلۇسلاردىن ۋە ھەربىر ئىلىكخانلاردىن ئۇيۇشقان، ئۇيغۇر ئۇلۇسىنى تۇپ ئاساس قىلغان دۆلەت ئىكەنلىكى بېكىتىلگەن.

دۆلەتنىڭ بارلىق ئالىي ھوقۇقى بۇغراخانغا تەئەللۇق بولۇپ، ئۇچ بەش يىلدا بىر قېتىم ئىلىكخانلار ۋە خانلارنىڭ قۇرۇلتىيىنى چاقىرىپ چوڭ ئىشلار مەسلىھەت قىلىنىدىغانلىقى؛ ئاستانىدە "ئۇچ-لۇك ئۇيغۇرۇش ھالقىسى" بولۇپ، قۇرۇلتايدىن يۇقىرى ھوقۇقلۇق ئورۇن ئىكەنلىكى؛ خان لازىم تاپقان ۋاقىتتا ئوردۇ كېڭەشمىسى ئېچىپ نۆۋەتتىكى ئىشلار تالقىلىنىدىغانلىقى كۆرسىتىلگەن.

بەلگىلىمىدە چېرىك ھوقۇقى، ئالۋاڭ-ياساق ئىلىش ھوقۇقى، قاماش ۋە ئۆلتۈرۈش ھوقۇقى، چوڭ ئەمەلدارلارنى تەيىنلەش ھوقۇقى خاندانلىققا تەئەللۇق ئىكەنلىكى ئېنىق كۆرسىتىلگەن.

بەلگىلىمىنىڭ ئىككىنچى قىسمى دۆلەت قۇرۇلمىسى تۇغرىسىدا بولۇپ، بۇغراخاندىن قالسا جايلاردا ئىلىكخانلار ئۆز دائىرىسىدە ئالى ھوقۇقلۇق بولۇپ، ھەممە ئىشلارنى باشقۇرىدىغانلىقى ئالاھىدە كۆرسىتىلگەن، تۆۋەندە بولسا ئايماقباشى، بەگ ياكى قەبىلە-باشلىرى بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھوقۇقى ۋە مەجبۇرىيىتى كۆرسىتىلگەن.

بەلگىلىمىنىڭ ئۈچىنچى قىسمى، جەمئىيەت قۇرۇلمىسى تۇغرا-سىدا بولۇپ، قوللۇق تۇزۇمى بىكار قىلىنغانلىقى، قولچىلىقتا بول

قوبۇلمايدىغانلىقى ييزىلغان. مەر، بايلاق، كۆل، تۆستەك، ئورمان دۆلەت ئىگىلىكىدە بولۇپ، دۆلەت بىر قىسمىنى باشقۇرغاندىن تاشقىرى، قالغانلىرىنى تۆرىلەر، ئېكىتارلار، يۇقىرى ئەمەلدارلار ۋە ئىجارىچى زېمىنداراللار باشقۇرىدىغانلىقى: يانجىق تارىخچىلارنىڭ ۋە نامراتلارنىڭ يەر تەرىش، ئىجارە ھەققى تۆلەش ۋە بايلارنىڭ پېرىدە، تۆۋىدە، ھۇنەرۋەنلىكىدە ئىشلەش مەجبۇرىيىتى كۆرسىتىلگەن.

بەلگىلىمىنىڭ تۆتىنچى قىسمى، دۆلەت كىرىمى توغرىسىدا بولۇپ، دۆلەت پېرى، چارۇىچىلىق ۋە ھۇنەرۋەنچىلىكىدىن كىرگەن كىرىمدىن پاشقا، ئاشلىق مەھسۇلاتىدىن، مېۋىدىن ئۆشرىگە ئوندىن بىرىنى، چارۋا مالدىن ئۇندىن بىرىنى، ھۇنەرۋەنلەر، سودىگەرلەر پۇل كىرىمىدىن بەشتىن بىرىنى زاكاتقا، قىرىقتىن بىرىنى جازانىخورلارنىڭ كىرىمىدىن ئوچتىن بىرىنى دۆلەتكە بېرىشى كۆرسىتىلگەن.

بەلگىلىمىنىڭ بەشىنچى قىسمى، چېرىك ئىشلار توغرىسىدا بولۇپ چېرىك ئالىي ھوقۇق بۇغراخانغا تەئەللۇق ئىكەنلىكى، دۆلەتنىڭ كۇچى جان تىكىپ ئەلنى قوغدىشى شەرت ئىكەنلىكى، ئوردۇدا چېرىك ئولچى بولۇپ، ئۇنىڭ قول ئاستىدا سۇباشى، يۈزمىگباشى، تۇمەنباشى، مىگباشى، يۈزباشى، ئونباشى دەپ بۆلۈنىدىغانلىقى، چېرىكلەرنىڭ ئەلنى قوغداش مەجبۇرىيىتى بارلىقى، چېرىك بولۇشقا چاقىرىلغانلارنىڭ باش تارتماي چوقۇم كېلىشى، چېرىكلەرنىڭ خەلقنىڭ جېنىغا، مۇلكىگە، پۇلىغا، مېلىغا تەگمەسلىكى ۋە خەلقنىڭ چېرىكلەرنى قوللىشى لازىملىقى كۆرسىتىلگەن.

بەلگىلىمىنىڭ ئالتىنچى قىسمى، جىنايەتچىلەرگە جازا بېرىش توغرىسىدا بولۇپ، ئۆلۈم جازاسى بېرىش، تۇنەككە ئېلىش ۋە ئەن

جازاسی بېرىش بەلگىلەنگەن. ئادەم ئۆلتۈرگەن، دۆلەتكە قارشى ھەرىكەت قىلغان، چەت ئەلگە سېتىلغان (ياكى پايلاقچىلىق قىلغان)، بۇلاڭچىلىق، باسقۇنچىلىق قىلغان، ئوت كېتىشتىن پايدىلىنىپ ئوغرىلىق قىلغان، ئۇچ قېتىم تەكرار ئوغرىلىق قىلغان... لارغا ئۆلۈم جازاسى بېرىش؛ ئادەم ساتقان، ئوردۇ، مەسجىد (بۇتخانا) نەرسە-لىرىنى ئوغرىلىغان، چېرىك قورال ئوغرىلىغان، دۆلەتكە باج تۆلىمە-گەن، ئادەم ئوروپ يارىدار قىلغان، ئىجارە ھەققى تۆلىمىگەن، ئارتۇق ئىجارە ھەققى ۋە ئارتۇق جازانە ئالغانلار، يانچۇقچىلار... غا تۆنەك ياكى تۆنەك ئورنىغا مال جەرىمانە قويۇشمۇ كۆرسىتىلگەن؛ تەن جازالىرى: ئوغرىنىڭ ئوڭ قولى، بۇلاڭچىنىڭ ئوڭ پۇتى، خانغا قارشى سۆز قىلغانىنىڭ تىلى، ئوت قويغانىنىڭ سول قولى، ئالدامچى، خىيانەتچىنىڭ تىلى، زىناخورنىڭ بۇرنى، چېرىكلىكتىن قاچقانىنىڭ سول پۇتى كېسىلدىغانلىقى كۆرسىتىلگەن.

بىلگە تېكىن بەلگىلىمىنى ئوقۇپ ئىزاھات بەرگەندىن كېيىن، بۇغراخان كۆچىلىكنىڭ ئويلىشىنى تاپشۇردى ۋە بۇگۇنكى قۇرۇلتاي-نىڭ ئولتۇرۇشى يېپىلدى.

ئويلىشىلار، ئۆزئارا پىكىر ئېلىشىشلار، چوڭ-كىچىك ھالقە-لاردا تالقىلاشلاردىن كېيىن، ھەممەيلەن خانىنىڭ سۆزىگە ۋە بەلگىلە-مىگە قوشۇلدى. سەككىزىنچى ئايىنىڭ بىگىرمە بەشىنچى كۈنى ئىلىك خانلار، بەزى ئەمەلدارلار سۆز قىلغاندىن كېيىن، بۇغراخان سۆز قىلىپ قۇرۇلتاي تارقالدى.

ئۇچىنچى باب

بايرام تەنتەنىسى

بۇگۈن — سەككىزىنچى ئاينىڭ ئوتتۇزىنچى كۈنى — دۆلەت توپىنىڭ ھارپىسى. سۈتۈق بۇغراخان بۇگۈن ئەتىگەنرەك قوپتى. يۈز-كۆز-لىرىنى يۇغاندىن كېيىن، ئادىتى بويىچە ئانىسىنىڭ ئالدىغا كىردى. چىرايلىق قىيرىغان ئاقباش نەركىن بېگىم كۆرپە ئۈستىدە ئۆكچى ياستۇقىغا يۆلىنىپ يانپاشلاپ ياتاتتى. ئوغلى كىرگەندىن كېيىن ئانا ئورنىدىن ئازراق قىمىرلاپ قويدى.

— ئەھۋالىڭىز قانداقراق، ئانا؟ — سورىدى بۇغراخان ئانىسىنىڭ يېنىدا ئولتۇرۇپ.

— خۇداغا شۈكۈر، يامان ئەمەس. ئۆكچى پۇتۇمنىڭ ماغدۇرى يوق. ئۇيقۇم قېچىپ قالدى. كېرەك يوق.....، ھە، مەندىن ئەندىشە قىلماڭ، ئىشىكىڭغا پۇختا بولۇڭ، — ئانا ئوغلىنىڭ چىرايىغا دىققەت بىلەن سەپسېلىپ بىرەر نەرسە ئويلىغاندەك قارىدى. "يېشى چوڭ بولۇپ قالدى، — دەپ ئويلىدى ئوغلىغا قارىغانچە، — توغرا، بۇ ئەمدى ئات چېپىپ يۈرگەن گۆدەك ئەمەس، تەختكە يىگىرمە ياشقا كىرمەي تۇرۇپ ئولتۇرغانىدى، مانا ئەمدى توپتوغرا قىرىق ياشقا كىردى... يۈكى ئاز ئەمەس. تە! پېقىنىدىن بېرى بىرئاز تىرىكچىلىك بولۇپ قالدى. بۇ ياخشى ئەمەس..."

— بۇگۈن توپىمىزنىڭ ھارپىسى، ئانا. سىزگە قۇتلۇق بولسۇن،

ـ بىلله بولسۇن. مەن ئېھتىمالدىم كېلەر يىلقى توپىنى سىلەر بىلەن بىلله ئۆتكۈزەلمەسمەن. قېرىدىم، تۇرمۇش شۇنداق ئەرسە، بىرىنى ئۈزتىپ، بىرىگە قۇچاق ئاچىدۇ... ـ ئۇ كۆڭلى يېرىم بولۇپ، ياشلىرىنى سۈرتتى.

ـ مالال بولماڭ ئانا. بىز تېخى سىز بىلەن بىلله جەڭ تويلارنى ئۆتكۈزىمىز.

ـ ئىلاھىم شۇنداق بولغاي... ئۆز ئىشىڭىزغا پۇختا بولۇڭ، بالام. ئىدراكىڭىزغا ھەممە قايىل. ئەمدى ئۆزىڭىزنى توختىتىپ، جەڭراق ئويلاپ ئىش قىلىدىغان ۋاقتىڭىز كەلدى. "يەتتە ئۆلچەپ بىر كەس" دەيدىغۇ كىشىلەر. قۇرۇلتاي ئوبدان ئېچىلدى. ئەل دادىغا، دوستلار سۆزىگە جەڭراق قۇلاق سالماق كېرەك.

ـ رەھمەت ئانا، كۆڭلۈمدە چىڭ تۇتىمەن.

ـ ئەبۇ نەسىر سامانىنىڭ مۇردىسىنى قەيەرگە قويماقچى؟

ـ شۇ ئىشنى سىز بىلەن مەسلىھەتلىشەي دېگەنىدىم.

ـ ئاتۇش قۇمباغقا قويۇڭلار. بىزمۇ ئاخىر شۇ يەرگە بارىمىز... ئۇ بېرىپ تۇرسۇن. ئەبۇ نەسىر ئوبدان ئادەم، ئىسلام دىنىنى بىزگە ئېلىپ كەلگەن ئۇلۇغ ئادەم. ئۇنىڭ جايى جەننەت بولغاي. ھازىر سىنى ياخشى ئۆتكۈزۈش كېرەك. ئاندىن ئۇنىڭ بالىلىرىغا قارىشىش كېرەك. ئانىلىرى ئۆلۈپ كەتكەنگۇ دەيمەن...

ـ سىزنىڭ پىكرىڭىزچە بولسۇن. مەنمۇ شۇنداق ئويلىغانىدىم. ئەبۇ نەسىر بىزگە ئىسلام دىنىنى ۋە مۇسۇلمانچىلىق پەرزلىرىنى ئۆگەتكەن پىشۋايىمىز. ئاتۇش قۇمباغقا قويۇلغىنى ياخشى.

ـ شۇنداق قىلىڭلار. ئاتۇش قۇمباغ ئوبدان جاي. شەھىتلەر ماكانى شۇ يەردە بولسۇن. قۇمباغنىڭ شۇ كەنتىگە "مەشھەد" دەپ

نام بېرىڭلار...

ــ خوپ، ئانا. بەك ياخشى، يۇرتىمىزنىڭ نامى "مەشھەد" بولسۇن، شۇنىڭدىن ماكانى بولسۇن...

گۈللەيلى كىرىپ خان ئانىغا ۋە خانغا تازىم قىلدى.

ــ گۈللەيلى، چايىنى مەشەگە ئېلىپ كىرىڭ. سۈتۈق بىلەن بىللە ئىچىمەن. ھە، ئايدىڭ ھەم باللارمۇ كىرسۇن.

گۈللەيلى تازىم قىلىپ چىقىپ كەتتى...

قۇياش كۆتۈرۈلۈپ چاشكا بولۇپ قالدى. يازنىڭ ئاپتىپى ئەتە-گەندىلا ئوردۇ ئارقىسىدىكى ھويلىنى قىزدۇرۇشقا باشلىدى. گۈللەر ئېچىلىپ ھۆسنىگە تولغان. باراقسان دەرەخلەر ياپراقلىرى يېڭىك شامالدا شوخ چاۋاك چېلىشماقتا. تەبىئەت گۈزەل، ھەممە خۇش. سۈتۈق بۇغراخانلا ناگولا. ئۇ پەشايۇاندىكى يۇمشاق ئورۇندۇقتا غەمكىن ئولتۇرۇپ ھويلا سەيناسىدا قىلىچ ئويۇنى قىلۇاتقان ئوغۇل-لىرى بايتاش بىلەن تونغانىڭ چاققان ھەرىكەتلىرىنى كۆزەتمەكتە. ئون بەش ياشلىق تونغان كىچىكلىكىگە قارىماي، يېشى ئون يەتتىگە تولغان ئاكىسى بايتاشقا تەڭ كەلمەكتە. يەتتە ياشلىق خان قىز ئالانۇرخېنىم ئۇلارنىڭ چۆرىسىدە پىرقىراپ ئاكىلىرىغا مەدەت بەر-مەكتە. سۈتۈق ئوغۇل بالىلىرىغا قاراپ مەسلىكى كېلىپ كۈلۈپ قويىدۇ، لېكىن، ئانىسى بىلەن بولغان سۆھبەت ئۇنىڭغا تەسىر قىلدى بولغاي، كۆڭلى خىيالدا. "... يەتتە ئۆلچەپ بىر كەس"... بىزمۇ بارىمىز، ئۇ يەرنىڭ نامى مەشھەد بولسۇن...توغرا، ھەممىمىز ئاخىر بارىمىز. ئۇنىڭدىن قېچىپ قۇتۇلغىلى بولمايدۇ، تەن بېرىش كېرەك. ئەمما دۇنيادىن قانداق كېتىش مۇھىم... ياخشى كېتىشمۇ، يامان كېتىشمۇ؟... مەن ياخشى كېتەلەيمەنمۇ؟! ھازىرچە ئىش

يامان ئەمەس، بۇنىڭدىن كېيىنچۇ؟!... ئەلنى پاراۋان قىلىش ۋە قوغداش!... بەك ئالىي ۋەزىپە. ئەممۇ، بەك قىيىن ئىش..."

ئايدىڭنىڭ ئىشىكنى ئېچىپ ئۆيدىن چىققان تاۋۇشى سۇئالىنىڭ خىيالىنى بۆلۈدى.

ــ قاراڭ باللارنى، كىشىنىڭ زوقى كېلىدۇ، ــ دېدى ئايدىڭ سۇئالغا بېشىدىكى ئورۇندۇقتا ئولتۇرۇپ، كېيىن، ئۆزىگە تىكلەپ قاراپ تۇرغان ئېرىگە ھەيران بولۇپ سورىدى، ــ نېمە بولدى سىزگە؟ ئەجەب ئويچان كۆرۈنىسىزغۇ؟!

ــ ئانام ماڭا چوڭ ئاگاھلاندۇرۇش بەردى. ئۆتكەن يولىمىزنى ئويلاش، بۇنىڭدىن كېيىنكى ئىشلارنى ياخشى قىلىش كېرەك. ئىش مۇشكۈل، يول تايغاق.

ــ بۇ ئوبدان ئويلاش بوپتۇ. بۇ دورقى قۇرۇلتاي ئوبدان ئۆتتىغۇ؟ ئەل بىرلىكى بولسا، باشقا ئىشلارنى قىلماق ئاسان بولىدۇ. خاتىرجەم بولۇڭ، بىللە چىلىشىمىز، ئەلنى رازى قىلىمىز!

خان قىز ئالانۇرخېنىمنىڭ ۋارقىرىغان ئاۋازى ئايدىڭنىڭ سۆزىنى ئۈزۈپ قويدى.

ــ دادا، ئانا! قاراڭلار، قاراڭلار، بايتاش ئاكام تونغان ئاكامنى ئۆلتۈتتى.

راستتىنلا شۇنداق بوپتۇ. بايتاش بىر پۇتى بىلەن تىزلىنىپ، قىلىچنى توغرا تۇتۇپ تۇرغان تونغاننى قىلىچى بىلەن قىستاپ يىقىتقىلى تۇرۇپتۇ. "بولدى ئاكا، داداملار كۆرۈپ قالمىسۇن" دەپتتى تونغان ئاكىسىغا يېلىنىپ، سۇئال بىلەن ئايدىڭ مەز بولۇپ كۈلۈشتى. ئىككى قېرىنىڭ يۆلىشى بىلەن ئۆيدىن چىققان خان ئانا ئۇلارغا زوقلىنىپ قاراپ تۇردى. سۇئال بىلەن ئايدىڭ قويۇپ خان

ئانىغا مۇرەمەت بىلدۈرۈشتى.

ــ بەللى، يارايسەن، ــ دېدى خان ئانا كۈلۈپ، ــ بولىدى ئەمدى بايىتاش، ئۇكاڭ سەندىن كىچىك بولغاندىكىن ئۇكاڭغا ھول قوي.

بايىتاش توغانىنى قويۇپ بېرىپ، قىلىچىنى دولىسىغا قويۇپ يوغان دەسسەپ ئارقىسىغا ماڭدى.

گۈللەيلى خان ئانىغا ئورۇندۇق قويدى. ئۆلار قاتار ئولتۇرۇپ، خان ئوغۇللارنىڭ باتۇرلۇقىغا كۈلۈشتى.

تونغان قويۇپ كىيىملىرىنى قاقتى. يېڭىلىپ قالغانلىقى ئۈنىڭغا بەك ھاركەلدى بولغاي، يۈزى قىزاردى. ئۇ ئۆچ ئېلىش كويىدا بولدى. مومىسىنىڭ ۋە ئاتا-ئانىسىنىڭ كۈلۈشلىرى ئۇنى تېخىمۇ ئىزا قىلدى. ئۇ يۈگۈرۈپ كېلىپ، بايىتاش بۇرىلىپ ئۆزىنى راسلاـ غىچە قىلىچ بىلەن ئۇنىڭ قىلىچىنى ئۇرۇپ يەرگە چۈشۈردى. ئاندىن بايىتاشنى چاپۇتلاپ يىقىتىپ، ھەيدىسىگە دەسسەپ قىلىچىنى ئېگىز كۆتۈردى.

ــ ھەسەپ ئەمەس، ھەسەپ ئەمەس! ــ دەپ ۋارقىرايتتى بايىتاش يانقىنىچە تېپىرلاپ...

ــ ھەسەپ ئەمەس، ئارقىدىن كەلدىڭ، ــ دېدى خان قىز ئالانورـ خېنىم ۋە كىچىك ئاكىسىنىڭ پېشىدىن كۈچىنىڭ بېرىچە ئارتتى. ئانا، سۈتۈق، ئايدىڭلار ھۈزۈر قىلىپ كۈلۈشتى.

* * *

كەچ بولدى. پامىر ئارقىسىغا ئېگىلگەن قۇياش ئالا بۇلۇتلارنى قىزارتىپ قىزغۇچ شولىسىنى چاچماقتا ۋە ئاستا تاغ كەينىگە مۆكمەكتە.

ئاستانىنىڭ ئوردۇ ئالدى مەركە تۈۋسىنى ئالغان، مەيدان سۈپۈرۈلۈپ سۇ سېپىلگەن، مەيدان چېتىدىكى ئىشىك ئالدىلىرىدا ئەتىگەندىلا ھېيتلىق كىيىملىرىنى كىيىۋالغان بالىلار ئويناشىپ يۈرىدۇ. كىشىلەر ئۇ ياق-بۇ ياقتا ئالدىراش ئۆتۈشمەكتە. ئوردۇ قوۋۇقى ئالدىدا ۋە ئۇستىدىكى پەشتاقتا قىلىچ ۋە نەيزىلىك چېرىكلەر تەڭ تۇرۇشىدۇ. قوۋۇق ئالدىدا ۋە ئىچىدە بىرنەچچە ئەمەلدارلار مېھمانلارنى كۈتمەكتە.

ئاتلىق، پىيادە، سۆلەتلىك كىينگەن ئەر-ئايال كىشىلەر ئىككى ياقتىكى كوچىدىن مەيدانغا كىرىپ ئوردۇ تەرەپكە قاراپ يۈرمەكتە. ئەمەلدارلار قوۋۇق ئالدىدا مېھمانلارنى قارشى ئېلىپ قوۋۇق بىلەن ئىچكىرىگە كىرىشكە تەكلىپ قىلماقتا. قوۋۇق ئىچىدىكى ئەمەلدارلار بولسا ئۇلارنى ھۆرمەت بىلەن ئوڭ ياقتىكى ئۇزۇن ئايۋانغا باشلاپ ماڭماقتا...

تەنتەنىلىك بېزەلگەن مېھمانسارايغا ئەر-ئايال مېھمانلار ئارقا-ئارقىدىن كىرىشمەكتە. چوڭ ئىشىكنىڭ ئىككى قانىتىدا قاروۇغچى كىيىمىدىكى چىرايلىق ئىككى بالا مېھمانلارغا ئىشىك ئېچىپ بەرمەكتە. ئىشىكنىڭ ئىچىدە ئوردۇ ئاغىسى بارسبەگ بىلەن ئوردۇ قاروۇغباشى قىلىچ مېھمانلارنى تازىم بىلەن قارشى ئېلىپ، يۇقىرى ئۆتۈشكە تەكلىپ قىلماقتا. تۆردە باتۇرتاغا، بىلگە تېكىن ۋە ئىلىك ھاجىلار مېھمانلارنى قارشى ئالماقتا.

چوڭ دۇگلەك ساراي مېھمانلار بىلەن تولۇشقا باشلىدى. بەزىلەر بىر-بىرى بىلەن خۇشال سۆزلەشمەكتە. كۆپلىرى سارايىنىڭ ئاملىرىدىكى ھەر خىل-ھەر رەڭدىكى بىر-بىرىدىن گۈزەل، ئۇز نەقىش

ۋە سۈرەتلەرنى ھەۋەس بىلەن تاماشا قىلىشماقتا. سارايىنىڭ گۈمبەز-لىك دۆگىلەك تورۇسى ھەممىدىن كۆزەل، ھەم مەزمۇنلى، ھەم رەڭگى ياقتىن بىر-بىرىگە ئوخشىمايدىغان يۈزلەرچە كۆلۈك چاسا سۈرەتلەر كىشىنى ئۆزىگە تارتمدۇ. گۈل كاسىلرىنىڭ كىندىكىدىكى ياكاقچىلىك دوملاق ئەينەكلەردە شاملارنىڭ يورۇقلىرى پارقىرايدۇ. تورۇسقا قارىغاندا بىر باش بىرنەچچە بولۇپ دوملاق ئەينەكلەر ئىچىدە تەپمۇتەك ئوچۇق كۆرۈنىدۇ. بۇ ئاجايىپ سەنئەتتىن كىشىلەر پەيز ئېلىپ كۈلۈشمەكتە...

تۆردىكى چوڭ ئىشىك ھەيۋەتلىك ئېچىلدى. بارسبەگ ئىشىك ېىنىغا بېرىپ تەنتەنىلىك جاكا قىلدى:

— ئۇلۇغ خاقانىمىز بۇغراخان ھۇرمەتلىك خانىش بىلەن سارايغا كەلمەكتە!

سارايدىكى ئاۋازلار شىپپىدە توختىدى، كىشىلەر ئىشىك ياقىغا قاراشتى...

قارا ساقاللىق، خاقان كىيىمى كىيگەن، بېشىدا تاج، پېنىغا سەدەپ ساپلىق خەنجەر ئاسقان سۈتۈق بۇغراخان، تاجىلىق دوپپا كىيگەن، ئۆزىگە خاس بېزەكلەر بىلەن بېزەلگەن خانىش ئايدىك بىلەن ئىشىكتە كۆرۈندى. ئۇلار سارايغا كىرمەكتە. سۈتۈق بۇغرا-خانىڭ كۆلۈمسىرىگەن قاۋۇل قامىتى، خانىش ئايدىڭنىڭ كۆزلىرى ئويناپ تۇرغان مەغرۇر سىياقى تەسىر قىلدى بولغاي، كىشىلەر ئاۋۇ-سىدا پىچىرلاشقان ئاۋازلار چىقتى. بولۇپمۇ ئايالىلار بىر-بىرىنى نوقۇپ قۇلاقلىرىغا بىرنېمىلەرنى دېيىشەتتى. بەزى ئايالىلار خان بىلەن خانىشنى كۆرگەندە، بىر قولى بىلەن يۈزىنى تۇتۇپ، كۆزلە-

رنی یوغان ئېچىپ، ئاۋازىنى ئىچىگە تارتقىنىچە قاراپ قالدى. پۈتۈن ساراي خان ۋە خانىشقا تازىم قىلدى، ئۇلار كۆچىلىكىگە ھۆرمەت بىلدۈردى.

خان بىلەن خانىش ئوڭغا بۇرىلىپ ئاۋال بۆكە سۈباشى بىلەن، ماچىن ئەلچىسى ئولچىن بىلەن، ئاندىن تىزىلىپ تۇرۇشقان ئىلىك خانلار ۋە ئولچى، بەگلەر بىلەن كۆرۈشتى ۋە ئۇلارنا تويىنى قۇتلۇقلاشتى. كېيىن ئەربابلار بىلەن ۋە باشقا ئەمەلدارلار بىلەن ئامانلاشتى. ۋە ئۇلار بىلەنمۇ قۇتلۇقلاشتى. ئاندىن، بارسبەگ ئۇلارنى سول ياقتا قاتار تۇرۇشقان چەت ئەلچىلەرى يېنىغا باشلاپ كەلدى.

— ھە، بىز تونۇش، سۇك دۆلتىنىڭ ۋەكىلى، — دېدى خان قاتار بېشىدا تۇرغان خەنزۇچە ئەمەلدارلار كېيىنكى كىشى بىلەن ئامانلىشىپ.

— ئۇلۇغ سۇك دۆلتىنىڭ خانى قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ دۆلەت تويىنى قۇتلۇقلايدۇ، — دېدى سۇك دۆلتىنىڭ سودا ۋەكىلى قوش مۇشتىنى پېشانىسىگىچە كۆتۈرۈپ، يېشىنى ئازراق ئېگىپ.

— ھەشقاللا، — دېدى خان، ئۇنىڭغا كۈلۈمسىرەپ.

ۋەكىلنىڭ بېشىدا تۇرغان يەنە بىر ۋەكىل خەنزۇچە تازىم قىلدى. خەنزۇچە چىرايلىق بېزەلگەن ئىككى نەپەر ئايال خان بىلەن خانىشقا ئىككى قولىنى بېقىنىغا قويۇپ ئازراق ئېگىلىپ خەنزۇچە سالام قىلدى. خانىش ئايدىڭ بۇ ئايالارنىڭ گۈزەل كېينىشىگە ئۇلارنىڭ ئۇنچە-مارجانلار ئېسىلغان، بېزەكلىك چاچلىرىغا قېتىقىپ سەپسالدى...

سۈتۈق بۇغراخان بىلەن خانىش ئايدىك ئۇ بوسۇندا تىبەن جۇ①
توقەن ②، جوباگى ③، جىسى ④ ئەلچىلىرى بىلەن كۆرۈشتى،
ئۇلارنىڭ قۇتلۇقلاشلىرىغا جاۋابەن زەھمەت بىلدۈردى. قانارىنىڭ
ئاخىرىدا قەدىم ئوتتۇرا شەرق فورمىسىدا كىينگەن، بېشىغا بېشىل
سەللە ئورىغان سامانلار خاندانلىقى ئەلچىسى تۇراتتى، نۆۋەت
ئۇنىڭغا كەلىپ، يوسۇن بويىچە ئۇ:

— مەلىك ۋە مەلىكە ئالىيلىرىنى قۇتلۇقلايمەن، — دېدى قولىنى مەيدىسىگە قويۇپ، لېكىن ئېگىلمىدى.

سۈتۈق بۇغراخان بۇ ئەلچىنى كۆرۈشنى خالمايتتى، ھاكاۋۇرلۇقى خانىنى خاپا قىلدى. يەنە كېلىپ ئۇ دۆلەتنى، تۇيۇنى ئاغرىغا ئالمىدى.

— بىزنى راست قۇتلۇقلاشنى خالمايدىغانلارغا بىز ئېلىمىزنىڭ داڭقىنى تاڭمايمىز، — دېدى سۈتۈق ئۆزىنى ئوتتۇرىلىپ، — جاناۋىي ئەلچى! خانىڭىز ئېمىن مەنسۇرغا شۇنى ئېيتىپ قويۇڭكى، بىز قوشنا ئەللەر بىلەن تىنچ ئۆتۈشنى خالايمىز. بىز ئاداشقا ئاداش، ياغىغا ياغى. سىلەر تەرەپتىن بىزنى بوزەك ئېتىش بولسىمۇ، بىز سۆزلىشىپ ئۆزئارا تالاش ئىشلىرىنى تۈگىتىشنى خالايمىز. ئەگەر خانىڭىز ئۇنىسا، بىز ئەلچى ئەۋەتەيلۇق.

— بۇغراخانىمىڭ سۆزلىرىنى بىزنىڭ ئۇلۇغ سۇلتانىمىزغا يەتكۈزۈ-

---

① قەن جۇ — ھازىرقى ھىندىستان ـ پاكستان دائىرىسى.
② توقەن — ھازىرقى تىبەت، چىڭخەي دائىرىسى.
③ جوباگى — ھازىرقى موڭغۇل، ئالتاي، زايسان دائىرىسى.
④ جىسى — ھازىرقى ئافغانىستان دائىرىلىرى.

مەن، ــ دېدى سامانلار خانلىقىنىڭ ئەلچىسى ئوڭايسىزلانغانىدەك بولۇپ.

ــ مېھمانلار بۇ ياقتا مەرھەمەت قىلايلى، ــ دېدى بارسېگ يوغان ئاۋاز بىلەن ئىككى قوللاپ ۋە ئوك ياقتىكى ئوچۇق ئىشىكنى كۆرسەتتى.

سۇتۇق بۇغراخان خانىش بىلەن بىللە مېھمانلارنى باشلاپ ئېگىز، كەڭ دالاندىن ئۆتۈپ، "باغ سارايى" دەپ ئاتالغان گۈزەل سارايغا كىردى. ئۇلار دۇگىلەك شىرە چۆرىسىدىكى ئورۇندۇقلارغا ئولتۇرۇشتى. بۇ سارايدا ئولتۇرغاندا، كىشى ئۆزىنى خۇددى بىر گۈزەل باغدا ئولتۇرغاندەك ھېس قىلاتتى. تامدىكى ھەر خىل، ھەر رەڭدىكى بىر بىرىدىن گۈزەل نەقىشلىق گۈللەر كۇلۇپ تۇرغاندەك كۆرۈنەتتى. نەقىشلەر ئارىلىرىدىكى كۆزگۈ ئەينەكتىن ئادەملەرنىڭ ئەكسى كۆرۈنۈپ تۇراتتى. يەردىن تورۇسقىچە كۆتۈرۈلگەن ئوچۇق پەنجىرىلەر ۋە ئېگىز گۈللۈك ئوچۇق ئىشكىلەردىن يازنىڭ كەچكى سالقىنى كىرىپ تۇراتتى. شىرە ئۈستىگە ھەر خىل داڭلىق شارابلار قويۇلغان. ئوردۇ خادىملىرىغا خاس كىيىنگەن قىز-يىگىتلەر ئاشۇ ئىشكىلەردىن كىرىپ-چىقىپ قاتناپ، ئېسىل تائاملارنى توشۇيتتى. ئاۋۋال تۇرلۇك كاۋاپلار كەلتۈرۈلدى: ئىلىك قوزىسىنىڭ كاۋىپى، قوتاز موزىيىنىڭ كاۋىپى، ئاندىن كېيىن قوي قوزىسىنىڭ پۈتۈن، زىخ كاۋاپ ۋە چاۋا كاۋاپلار بىرىنىڭ ئارقىسىدىن بىرى شىرەلەرگە تىزىلىدى. كاۋاپ پۈراقلىرى سارايىنى تۇتقەل قاپلىدى. مېھمانلار زوقلىنىپ كاۋاپقا تۇتۇش قىلدى. شارابلار ئىچىلدى. مېھمانلار كاۋاپلار ۋە شارابلارنى يەپ ئىچكەچ داڭلاپ سۆزلەشتى... كېيىن مانتا، پولو، چۆچۈرە ۋە ھەر خىل باشقا-باشقا تاماقلار ئۈزۈلمەي كېلىپ تۇردى...

زىياپەتتىن كېيىن، مېھمانلار يەنە مېلىقى چوڭ دۇكىلەك سارايغا
قايتىپ چىقىشتى. تام تۈۋىگە ئايلاندۇرۇپ كۆرپىلەر سېلىنغان، كۆرپە
ئالدىغا، گىلەم ئۈستىگە يەس ئۈزۈنچاق شىرە قويۇلغان، شىرەنىڭ
ئۈستى ھەر خىل مېۋىلەر بىلەن لىق تولتۇرۇلغان. ئۈتۈق بۇغراخان
ئايدىڭ بىلەن مېھمانلارنى تەكلىپ قىلىپ ئولتۇرغۇزدى.
تۇيۇقسىزلا سارايىنى ياڭراتقان ساز ئاۋازى كۆتۈرۈلدى.
سازچىلار ئىككى يالقىنىدا-ئوڭ يالقا ئاغرا، داپ، سۇنايـ
چىلار: سول يالقا ھەر خىل زەي ۋە سەم تارىلىق چالغۇلۇق سازچىلار
بىر-بىرىگە تەڭكەش قىلىپ ساز چالاتتى. ساز جارانلىق ۋە تەلتەنـ
لىك ئاھانغا بىرپەس چېلىنغاندىن كېيىن، لەرزان سەنەم پەردىسىگە
يۆتكەلدى. سارايىنىڭ ئىككى يالقىدىكى ئىشىكتىن گۈزەل بېزەلگەن
ئوندىن يىگىرمە قىز-يىگىتلەر سازغا كېلىشتۇرۇپ كۆكرەكلىرىنى
كېرىپ، ئوڭ قولىنى بېشىغا ئېگىپ، سول قولىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ،
مەردانە مېڭىپ سارايىنىڭ ئوتتۇرىسىغا كېلىشتى. قىز-يىگىتلەر بىرمۇ
بىر بولۇپ ئاۋىلاشتى، كېيىن تۆر تەرەپكە ئېگىلىپ تازىم قىلىشتى.
ئاندىن كېيىن ئۇلار ھالقا بولۇپ ئۇسۇلغا چۈشتى. بىرپەستىن
كېيىن سازغا ئەگىشىپ ئۇسۇل چاپسان بېكى پەدىگە ئۆزگەردى.
ئاخىرىدا ساز، ئۇسۇل ئەۋج ئالدى. قىز-يىگىتلەر بىر-بىرى بىلەن
بەللىشىپ ئاجايىپ يۇقىرى ماھارەت بىلەن چەبدەس ئويناشتى ۋە
تازىم بىلەن سارايدىن چىقىشتى. ئۇسۇل كۆپچىلىكنى قايىل قىلدى.
ئەمدى بىرجۇپ قىز-يىگىتنىڭ يەككەل، شوخ سازغا ئويىنىغان
ئېيتىشى ئويۇنى باشلاندى. خۇش ئاۋاز، چاقچاقلىق ئويۇن مېھمانـ
لارنى تازا كۈلدۈردى. ئۇندىن كېيىن داپچى قىزلار ئويۇنى كۆرسـ
تىلدى. يالغۇز، كۆپلۈك ناخشىلار ئېيتىلدى. ئاخىردا يالغۇز

قىزنىڭ ئەگەن ئىچىدىكى ئۇسۇلى كۆرسىتىلىدى:

بىر قىز، بىر يىگىت كېلىشتۈرۈپ مېڭىپ سارايغا كىرىپ كەلدى. قىز شۇنچە گۈزەل بېزەلگىنىگە قارىماي، يالىڭاياغ ئىدى. يىگىت گىرۋەكلىك بىر سېرىق تۇخۇم لېگەننى داپ قىلىپ چالاتتى. قىز يىگىتنى چۆرىدەپ، لېگەننىڭ ئارقىسىغا بىر قولى بىلەن ئۇرۇپ قويۇپ ئازراق ئويناندى. كېيىن يىگىت ئەگەننى گىرۋىكى بىلەن يەرگە پىرقىراتتى. لېگەن پىلدىرلىغۇچىنىڭ پىلدىرلىدى. قىز قولىلىرىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ ئۇنى ئايلىنىپ چۆگىلىدى. كېيىن لېگەن لەپكىلەپ بېرىپ توختىدى. قىز سەكرەپ بېرىپ لېگەننىڭ ئىچىگە كىردى، يىگىت ئىچكىرىدىن تاشلاپ بەرگەن داپنى تۇتۇپ ئېلىپ چىلىشقا باشلىدى، قىز داپقا ئەگىشىپ "لېگەن ئۇسۇلى"نى باشلىدى. داپ ئاۋال ياۋاش چېلىندى. قىز لېگەنگە تاپنى بىلەن تېپىپ، قوللىرىنى بىلىگە تىرەپ، دولا، مەيدىسىنى سىلكىتىپ ئويناندى. ئۇنىڭ بىلەكلىرىدىكى جىلدىرلىما بىلەزۈكىنىڭ ئاۋازى داپ ئاۋازىغا زىل ئاۋاز قوشاتتى. كېيىن، قىز ئارقىسىغا ئېگىلىپ، قوللىرىنى لېگەنگە، پۇتلىرىنىڭ بېشىغا قويدى ۋە پۇتلىرىنى ئاستا قوللىرىنىڭ ئىچىگە ئالدى، بېشىنى پۇتلىرىنىڭ ئارىسىغا كىرگۈزدى. ئاندىن پۇتلىرىنى ئايلاندۇرۇپ لېگەنگە قويدى. تېنىنى تۆۋلەپ پەللىكىنى لېگەنگە قويدى. كېيىن پۇتلىرىنى بىر-بىرىنىڭ ئۈستىگە قويۇپ ئولتۇردى. قىز ئولتۇرغان بويى بەل، بويۇن، قوللىرىنى ئويناتتى، ئازراق ئويناغاندىن كېيىن، ئاستا-ئاستا تىك تۇرۇپ ئويناشقا باشلىدى. ئەمدى ئۇ چاققان ئاياغ ئويۇنى كۆرسەتتى. ئۇنىڭ پۇتلىرى شۇنداق چاققان ھەرىكەت قىلاتتىكى، كۆزۈپ پەرق ئېتىشكە ئولگۈرگىلى بولمايتتى. ئاخىردا ئۇ قوللىرىنى كۆتۈرۈپ

ئۇزاق ۋە چاپسان پىرقىرىدى... كىشىلەر قاپىل قالدى. ماختاش ئاۋازلىرى ئاسمانغا ئۇيۇلاندى...

* * *

بۈگۈن تۇققۇزىنچى ئاينىڭ بىرىنچى كۈنى — قاراخانىلار خاندانلىقى قۇرۇلغانلىقىنىڭ بايرام كۈنى.

قۇياش تويۇنى مەرەكلەپ، كىشىلەرنى ئەركىلىتىپ، ئەتىگەندىلا ئاستانىنى ئىللىق نۇرى بىلەن پۈركىدى. قەشقەر شەھىرى ھەر كۈنكىدىن ئەتىگەنرەك ئويغاندى. كۈن تېرەك بويى ئۆرلىمەيلا كوچىلار ئادەملەر بىلەن تولۇشقا باشلىدى. ھەر خىل-ھەر رەڭدىكى چىرايلىق، توپلۇق كىيىملىرىنى كىيگەن قىز-يىگىتلەر بىر-بىرىگە چاقچاق قىلىشاتتى. قاقاقلاپ كۈلۈشەتتى. يۇقىرى ياشتىكىلەر ئۆزئارا توي بىلەن مەرەكلەپ بىر-بىرىگە تازىم قىلىشاتتى. ئازنا مەسجىدىنىڭ ئېگىز پەشتىقىدا ياڭرىغان ناغرا-سۇنايلار ئاۋازى كىشىلەرنىڭ پەيزىنى تېخىمۇ كۆتۈرۈۋەتتى. شەھەر سەيناللا-رىدا ۋە كەڭ كوچىلاردا، چىمەنزارلىقلاردا ناغرىغا تەڭكەش قىلىپ ئەر-ئاياللار ئۇسۇلغا چۈشۈپ كەتتى. قەشقەر بېزەلدى، قەشقەر كۈلدى، قەشقەر قايىندى.

"تۇمەنتۇ چېچەكلەر يازلىدى كۆلە،
ئىغار تولدى كافۇر ئاژۇن ھىد بىلە."

دېگەنىڭ ئۆزى بولدى... ئادەملەر توپ-توپى بىلەن شەھەرنىڭ جەنۇبىغا — تۇمەن ۋە قىزىل دەريالىرى قوشۇلغان جايدىكى يايىشىل مەيدانغا ئېقىشقا باشلىدى...

ئىككى دەريا سۈيى بىر-بىرىنى مەرەكلەپ، قۇچاقلىشىپ ئوينا-شىپ ئاقماقتا. تۇمەن دەرياسىنىڭ ئۇ يېقىدا، يارنىڭ ئۈستىدە،

ئېگىز-پەس، كۆمۈلاچ لاي تاملىق باغلار، تاملار ئۈستىدىن شاپتۇل، تورغاچ، ئالمىلار كۆرۈنۈپ تۇرمدۇ. ئوك-سولدا، يېزىلار ئارىلىقىدىكى يولدا ئاتلىق، ئېشەكلىك، پىيادە ئادەملەر چاك كۆتۈرۈپ كەلمەكتە، ئۇلار دەريا كېچىكىدىن ئۆتۈپ، مەيدانىدىكى ئادەملەر ئارىسىغا سىڭىپ كىرمەكتە...

ئىككى دەريا قولتۇقىدىكى ئۇزۇنسىغا سوزۇلغان ئوتلاۋق، يېشىل مەيدان تىقما-تىقماق ئادەملەر بىلەن تولغان، گۈرۈلدىگەن كۈچ-لۈك ئاۋاز ئىچىدىن، ۋارقىرىغان بەزى توم، بەزى زىل ئاۋازلار ئاڭلىنىپ تۇرىدۇ. باققاللار، سامسىپەزلەر، مانتىپەزلەر... نەرسىلىرىنى ماختاپ، كانايلىرى يىرتىلغۇدەك ۋارقىراشماقتا. ئۇ يەر-بۇ يەردە توپ-توپ بولۇۋالغان كىشىلەر كۈلۈشۈپ تاماشا كۆرمەكتە. بىر سورۇندا تېكە ئويناتماقتا. ساقال-مۇڭگۈزلۈك كىچىكرەك ئاق تېكە بىر ياشاچتىن ياسالغان تاختا پەرىنىك پەشتاقلىرىدىن بىر-بىرلەپ چىقماقتا. بىرنەچچە ئادەملەرنى دەپ ئۇنى ماختاۋاتقان تېكەچى قولىدىكى تاياقنى پەشتاقتا ئورۇپ "قېنى، ئەل-ئاغىنىلەرگە بىر سالام قىلۇەتسىلە" دېگەنىدى، تېكە ئالدى ئاياغلىرىنى يۇقىرى پەشتاقتا قويغان پېتى ئالدىغا، ئوك ۋە سولغا باش ئەگدى. ئادەملەر كۈلۈشتى. تېكە ئاۋايلاپ چىقىپ تۆت پۇتى بىلەن پەشتاقنىڭ ئالقاندەك كىچىك يۈزىگە چىقتى. ئۇنىڭ پۇتلىرى بىر يەرگە يىغىلىپ، تىترەپ تۇراتتى. تاياقلىق تېكەچى ھۇيرۇق بېرىۋىدى، ئۇ يەنە تېكىچىنىڭ ئوڭ دولىسىغا چىقتى ۋە تاياقنىڭ ياغاچقا ئۇرۇلغان ئاۋازىغا ئەگىشىپ، بىر يەرگە يىغىلغان پۇتلىرىنى جايىدا دەسسەپ بىر چۆگىلەپ چىقتى، ئاندىن يەنە كىشىلەرگە سالام قىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇ چىققان "يولى" بىلەن تۆۋەنگە چۈشۈشكە باشلىدى...

قەيەر دىدۇ بىر يەردە ناغرا-سۇناي ئاۋازى كۆتۈرۈلدى. كىشىلەر شەھەر ياقا قارىشتى. سۇتۇق بۇغراخان، خانىش ئايدىڭ نوردۇ كاتتىباشلىرى بىلەن ئاتلىق كېلىشمەكتە ئىدى. خەلق ھوگا-سۇرەن بىلەن تەنتەنە قىلىشتى. ئۇلار ۋاقىتلىق ياسالغان ئوسىتى بېيوق تاختا پەرىگە چىقىشتى. تاختا پەرە ئۇستىدىكى مېھمانلار، ئىلىگ خانلار، باشقا ئەمەلدارلار ۋە چەت ئەل ئەلچىلىرى بىلەن ئامانلاشتى. كېيىن بۇغراخان ھۆرمەت بىلدۈرگەن خەلقتە قول كۆتۈرۈپ جاۋاب قايتۇردى ۋە مېھمانلار بىلەن ئولتۇرغاندىن كېيىن ئويۇنلار داۋاملىشۇەردى...

ئالدى بىلەن ئات ئۇستىدىكى ھەر خىل چېرىك مەشقلىرى كۆرسىتىلدى: قۇياق كىيگەن قىلىچلىق يىگىتلەر كۆرۈكتىن ئۆتتى. ئاندىن ئويۇنلىرىنى كۆرسەتكە باشلىدى. ئىككى تەرەپ بولۇپ ئات ئۇستى قىلىچۋازلىق، نەيزىۋازلىق، ياغاچ بېشىدىكى "ياغى"نىڭ بېشىنى قىلىچ بىلەن ئېلىپ تاشلاش... ئويۇنلىرى كۆرسىتىلدى. ئاخىردا قىز چېرىكلەرنىڭ ئات چاپتۇرۇپ كېلىپ، ئاتلىرىنى ياتقۇزۇپ، يارىدارلارنى ئات ئالدىغا ئېلىپ قاچقان چېۋەر مەشقلىرى كۆرسىتىلدى. يۇقىرى ماھارەت بىلەن ئويىنالغان ئات ئويۇنلىرى تاماشىچىلارنى ھەيران قالدۇردى. بولۇپمۇ قىزلارنىڭ ئاتقا چاققانلىقى، ئاتلارنىڭ قىزلارنىڭ سۆزىنى ئاڭلايدىغانلىقى ھەممىنى قايىل قىلدى. كۆتۈرۈپ پىرقىرىتىپ ئېتىش، يانپاشقا ئېلىپ ئېتىش، ئوڭدا يېتىپ بېشىدىن ھالقىتىپ ئېتىش ۋە باشقا چېلىش ھۈنەرلىرى قىزىپ كەتتى، چىدىماسلىق قىلىش، قىزىرىشىلار بولمىدى. قەدىمدىن تارتىپ ئۇيغۇر چېلىشىدا چىرماق سېلىش، پۇتقا ئېسىلىۋېلىش، بوينىنى سقىۋېلىشقا ئوخشاش ھەرىكەتلەر مەنئى قىلىناتتى.

بۇنداق قىلىش مەردانىلىق ئەمەس، چىدىمالىق دەپ ئەيىبلىنەتتى. بۇگۈنمۇ ئۇيغۇرچە چىلىشنىڭ بۇ ئالاھىدىلىكىگە ئېتىبار قىلىنىدى، ئۇنتۇپ چىققان پالۋانلارنى ئىككى كىشى تاختاپەرە ئالدىغا ئەكىلىپ، بۇغراخانغا تازىم قىلدۇراتتى. تۆۋەندىكى خادىملار ئۇلارنىڭ بوينىغا قىزىل تاۋار رەختلەرنى ئېسىلدۇرۇپ قويۇاتتى...

ئوغلاق ئويۇنى باشلاندى. ئادەملەر سورۇنىنى بۇزۇپ يېراق چېكىنىشتى. ئوغلاقچىلار ئاتلىق ئىككى رەت بولۇپ تەييارلاندى. بىر كىشى ئېتىنىڭ ئالدىغا ئالغان ئۆلۈك قىزىل توپاقنى ئېلىپ كېلىپ، ئاتلىقلار ئالدىغا تاشلىدى. ئۇ بىرئاز چېكىنىپ قولىنى كۆتۈرگەندى، ئوغلاقچىلار يەردىكى توپاققا ئېتىلىشتى. ئۇلار ئاتتىن ئېگىلىپ، توپاقنى تالىشىپ، خېلى ئۇزاق ۋاقىتقىچە ئالالمىدى. كېيىن، قارا ئايغىر مىنگەن بەستلىك بىر يىگىت توپاقنى يۇلۇۋېلىپ ئالدىغا ئالدى ۋە توپنى بېرىپ ئېلىپ قاچتى...ئوغلاق قىزىپ كەتتى. ئۇلار بىردەم قوغلىشاتتى، بىردەم توپ بولۇپ بىر-بىرىدىن توپاقنى تالىشاتتى، بىرى تارتىۋېلىپ قاچسا، باشقىلىرى قوغلايتتى. ئاخىر، ئوغلاقچىلار يەنە مەيدانغا ئات چېپىشىپ كىردى. ئۇلارنىڭ ئالدىدا ھېلىقى قارا ئايغىرلىق يىگىت ئېگەر ئالدىدا توپاقنى چىڭ تۇتۇپ، ئارقىسىغا قاراپ قويۇپ كېلەتتى... ئۇ تاختاپەرنىڭ ئالدىغا كېلىپ توختىدى ۋە توپاقنى بېشىدىن ئايلاندۇرۇپ بۇغراخانغا تاشلىدى. ئۇنىڭ، ئۆز ئورنىدا تېپىرلاپ تۇرغان ئېتى ئالدى ئاياغ-لىرىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ كىشىندى. سۈتۈق بۇغراخان ئۇنىڭغا بارىكاللا ئېيتتى. خادىملار يىگىتنىڭ ھەم ئايغىرنىڭ بوينىغا قىزىل تاۋار ئېتتى. ئاستى...

دەريادا يېقىن جايدا ناغرا-سۇناي ئاۋازى ئاڭلاندى. كىشىلەر

شۇ يافقا قاراپ مېڭىشتى، سۈتۈق بۇغراخان، خانىش ئايدىڭ ياشلىق بارلىق ئوردۇ خادىملىرى ۋە مېھمانلار بارسىمەگتىك باشلىشى بىلەن شۇ يەرگە يەتكەندە تاختايەرنگە چىقىشتى، دەريابويىدا ئېگىز تىكىلگەن دار كۆرۈنۈپ تۇراتتى. كەندىر تارغامچىلاردىن تارتىلغان دار قاتار قىغىلغان ئادەم بوتىسىدەك ئىككى قوزۇقتىن باشلىنىپ كۆتۈرۈلەتتى. ئون غۇلاچ ئېگىزلىكتە ئالماشتۇرۇپ باغلانغان ئىككى چوڭ بادرىنىڭ چەمگىدىن ئۆتۈپ سەگىز تېرەك بويى ئېگىزلىكتىكى ئىككى قىزىل تۇغ لەپىلدەپ تۇرغان تەختىراۋانغا باراتتى. دار تېگىدە يېشىل كىيىم ـ دېكى ئىككى بالا ناغرا ھەم سۇناي چالاتتى. كىشىلەر توپى ئىچىدىن بېشىغا كۆك سەللە ئورىغان، ئۇستىگە كۆك شىم ـ پەشمەت، پۇتىغا پوپۇچ كىيگەن ئوتتۇرا ياشتكى داروغاز ئۇستا چاپسان مېڭىپ كېلىپ دار ئاستىغا كەلدى. ئۇنىڭ كەينىدىن تۆگەل قىزىل كىينگەن، پەشمەت ئۇستىدىن قىزىل بەلباغ باغلىغان، بېشىغا چۇچىلىق قىزىل سەللە ئورىغان قىزىل پوپۇچ كىيگەن ئون سەككىز ياشلاردىكى بىر چىرايلىق بالا سەكرەپ، يۇگۈرۈپ كىرىپ كەلدى. ئۇ دار تېگىدە قاتارغا بەش ـ ئالتە مولالاق ئېتىپ توختاپ ئۇستىگە قاردى. كىشىلەر ئارىسىدىن "داروغاز، بالا داروغاز" دېگەن ئاۋازلار چىقتى. ئۇ ئۇستا داروغاز بىلەن بىللە ئاۋۋال تاختايەرە تەرەپكە، كېيىن كۆپچىلىككە ئېگىلىپ تازىم قىلدى. ئاندىن ئۇستا قول شەرىتى بىلەن ناغرا ـ سۇنايىنى توختاتتى ۋە دارنى بويلاپ مېڭىپ كۆپچىلىككە بىر ـ نېمىلەرنى دېدى. داروغاز قىزىل پوپۇچىنى سىلىپ، دار بېشىدا تىك تۇردى ۋە ئىككى ئادەم ئەكىلىپ بەرگەن، ئوتتۇرىدىن ئۇلانغان ئۇزۇن بادرىنى قولىغا ئېلىپ، بېشىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ، ئۇزۇن، ئېگىز دارغا قاراپ تەييار تۇردى. ئۇستا يەنە بىرنېمىلەرنى دەپ دار

تېگىگە كېلىپ توختىدى ۋە ئاغرىنچىغا قاراپ شەرەت قىلىدى. ئاغرا-
ۋاينىڭ جاراھەتلىق ئاۋازى ئاستىدا دارۋاز بالا دارغا چىقىش ۋە
تەڭشەك بادرىسىنى ئىككى قولىغا بىلەن مەھكەمىدە چىڭ تۇتۇپ
چەبدەس مېڭىپ كەتتى. بالا دار ئۇستىدە ئىشلىماي تىك ماڭاتتى.
ئۇنىڭ تۇرۇلگەن قوشۇمىلىرى ئاستىدىكى ئۆتكۈر كۆزلىرى دار ئاغا-
چىسىنى بويلاپ يۇقىرى تىكىلگەن، ئەمما، ئۇ كۆزلىمىگەپ، خۇددى
يەر ئۈستىدىكى ئېگىزرەك بىر دۆڭگە چىقىپ كېتىپ بارغانىدەك
خاترجەم ماڭاتتى. ئۇنىڭ قەزىل كىيىملىك، قەزىل يۈز ئۈزى بەستى
كىشىلەرنىڭ ئامراقلىقىنى كەلتۈرەتتى. گويا، پەلەك پەرىسى بىلەن
توي قىلغىلى ئاسمانغا چىقىپ كېتىپ بارغان بۇ چىرايلىق يىگىت شۇ
تاپتا قانچىلىغان قىز-چوكانلارنىڭ يۈرەكلىرىنى تىترەتكەندۇ-ھە؟...

دارۋاز بالا بادرىلار چەمبىرىدىن ئۆتۈپ، نېخمۇ تىك تارتىلغان
دار ئۈستىگە كۆتۈرۈلۈشكە باشلىدى. كېيىن ئۇ دار ئۈستىدە بىردەم
پۇتلىرىنى مىنگەشتۈرۈپ ئولتۇرۇپ، بىردەم پۇتلىرىنى ئىككى ياققا
تاشلاپ ئويۇن كۆرسەتتى. دارۋاز ئۈستا دار ئاستىدا يۈرۈپ بالىغا
ئامانلىق تىلەيتتى ۋە بىر قولى بىلەن قۇلىقىنى تۇتۇپ نەغمە ئېيتاتتى.
تەختىراۋانغا ئىككى غۇلاچ قالغان يەنىمۇ تىك دارغا كېلىپ
دارۋاز بالا توختىدى ۋە سول پۇتىنى ئوڭ پۇتىنىڭ تىزىغا قويۇپ،
بىر پۇت بىلەن خېلى ئۇزاق تۇردى. يۇقىرى قاراپ تۇرغان كىشىلەر
ئارىسىدىن غۇلغۇلا ۋە ھوقۇيتىش ئاۋازلىرى ئاڭلاندى. ئۇلار "چاپ-
سانراق چىقىپ كەتسۇن!"، "بولدى چۈشۈپ كەتسۇن!" دەپ توۋلاپ
شاتتى. دارۋاز ئالدىغا ئېگىلىپ، دارنى سالماق بىلەن ئاۋايلاپ
دەسسەپ يەنە ئۆرلىدى. ئۇ تەختىراۋانغا ئىككى پۇتىنى ئالغاندا،
بارلىق مەيدان "ئۇھا!..." دەپ چىڭدىلىپ تۇرغان ئۆپكىسىنى

بوشاتتى. "ئۇه، جهنهم ئاز قالدى، ئهمدى دارنى كۆرمهيمهن" دهپ دهدى توپ ئاوسىدا تۇرغان چىرايلىقنا سىر قىز. "هه، بۇلتۇر نورۇز مهرىمده دار باغلىغاندىمۇ شۇنداق دېگهندىكىمۇ؟" دهپ سۆز قىستۇردى يهنه بىر قىز. "بۇلتۇر بۇرمكىنى ئالغانىدى بۇ ئوغۇل... — ئۇ بىرئاز ئىزا تارتقاندهك قىلىپ توختاپ قالدى-ده، كېيىن، — ئاشۇ بالىنى يهنه بىر كۆرگۈم كېلىپ كهلگهنىدىم..." دهپ سالدى. ئۇنىڭ چۈرىسىدىكىلەر كۈلۈشۈپ ئۇنىڭغا قارىشتى. قىز يۈزىنى ئېتىۋالدى...

دارۋاز تهختىراۋاندا تۇرۇپ ئاۋۋال بۇغراخانغا ۋه مېهمانلارغا، كېيىن تاماشىچىلارغا تازىم قىلدى. ناغرا-سۇنايلار توختىدى. دار-ۋاز پۈتلىرىنى ساڭگىلىتىپ ئولتۇردى. تاماشىچىلارمۇ دهم ئېلىپ قالدى. ئاسماندا كېچىككىنه، چىرايلىق ياسالغان تهختىراۋانىنىڭ ئۈستىگه يىپىلغان كۆك-قىزىل تاۋارلار ساڭگىلاپ تۇراتتى. ئۇنىڭ ئۈت تهرىپى ئوچۇق بولۇپ، بىر ياقىدا دار، بىر ياقىدا چىغىرىق، ئىككى ياقى ئوچۇق-بوش ئىدى. تهختىراۋان ئىچىگه قوچاق ئولا-تۇرغۇزۇپ، ئاسمانغا يىپسىز ئېسىپ قويۇلغان قوچاق ئۆيىگه ئوخشاپ كېتهتتى.

دارۋاز ئۈستىنىڭ شهرىتى بىلهن ناغرا-سۇناي چېلىندى. بالا قوپۇپ تهختىراۋاندىن ساڭگىلاپ تۇرغان چىغىرىقنا چۈشتى. ئۇ ههر خىل چىغىرىق ئويۇنى كۆرسهتتى. ئۇندىن كېيىن، ئۇ ئۆزىنى تۆۋهن تاشلىۋهتتى. بىرمۇنچه كىشىلهر "ۋاي" دهپ قالدى. دارۋاز پهسكه چۈشۈپ كهتمىدى. ئۇنىڭ پۈتلىرى چىغىرىق تانىلىرىغا ئىلىنىپ قالغانىدى... ئۇ چاقچاقلىق بىلهن قايتىدىن تهختىراۋانغا كۆتۈ-رۈلىدى-ده، ئۇ يهرده ئولتۇرۇپ سىرنىمىلهرنى قىلدى. كېيىن

ئورنىدىن تۇرۇپ، ئۆزىنى راسلاپ تۆۋەن سەكرىدى...

تاماشىچىلار تارىسىدىن چۈشكەن كۆتۈرلۈپ كەتتى. ئايالىلارنىڭ ئاۋازلىرى ئالاھىدە ئاكلىنىپ تۇراتتى. كىشىلەر بارلىق دىققىتى بىلەن قاراپ تۇرغانىدا، يەرگە چۈشۈپ كېتىپ بارغان داۋاز پۈتۈن بىلەن ئېسىلىپ، بېشى تۆۋەن ساڭگىلاپ قالدى. پۈتكۈل مەيدان قاتتىق تارتىلغان يا بوشىغاندەك ئۆز جايىغا چۈشتى. تاماشىچىلار ئىچىدە ۋاراڭ-چۇرۇك كۆتۈرۈلدى. بۇغراخانمۇ قاتتىق تىكىلىپ تۇرغان كۆزىنى بوشاشتۇرۇپ، بوينىنى قويۇپ بەردى ۋە ياغلىقىنى ئېلىپ پېشانىسىنى سۈرتتى. خانىش ئايدىڭ چۆچۈپ ئىرغىپ قوپتى، كېيىن "ئۇھا..." دەپ ئورنىغا ئولتۇردى. سەھنىدىكى ئەمەلدارلار ۋە مېھمانلاردىمۇ بىرپەسلىك ئەنسىزلىك يۈز بەردى...

داۋاز تەختىراۋانغا چىقىپ كۆپچىلىككە تازىم قىلدى. كېيىن ئۇ تۆۋەندىكى تۆت تۆۋرۈكنىڭ بىرىگە باغلاپ ساڭگىلىتىپ قويۇلغان ئاغامچىنى تۇتۇپ سىرىلىپ يەرگە چۈشتى. داۋاز ئۇستام داۋاز بالىنى ۋە ناغرا-سۇنايچى بالىلارنى باشلاپ، بۇغراخانىڭ ئالدىغا بېرىپ تازىم قىلىشتى. خانىڭ خىزمەتچىلىرى كۆك يوپۇقلۇق بىر تورۇق ئاتنى ئەكىلىپ داۋاز بالىغا تارتۇق قىلدى. ئۇستىغا تون كىيگۈزدى، ئىككى سازچىنىڭ بوينىغا قىزىل تاۋار ئاستى.

ئەمدى بەيگىنى كۈتۈش كېرەك ئىدى. تاختاپەردىكىلەر دەم ئېلىشتى. تاماشىچىلار ئارىلاپ تاماشا قىلىشتى...

مەيدانىڭ يۇقىرىسىدا، ئېگىز ئۆسكەن تېرەكلىك ۋە سۆگەتلىك ئارىسىدا قىز-يىگىتلەرنىڭ ۋە بالىلارنىڭ ھەر خىل ئويۇنلىرى بولۇۋاتاتتى. قىزلار جۇپ-جۇپ بولۇشۇپ چىم-چاچاق تېپىشىۋاتاتتى. ئۇلار بىر-بىرى بىلەن بەسلىشىپ خوشاق ئېيتىشىدۇ:

چىم-چاچاق چىمادۇرمەن،
ئۆستەڭنى چاپادۇرمەن،
كانىغا قۇلۇپنى سەپ قويۇپ،
دادىكامنى ئاچ قويىادۇرمەن.

. . . . . .

ئىككى ياقتا بىر قىز، بىر يىگىت ئۇلارنى ئارقىلىرىدىن كۈچەپ ئىتتەرمەكتە. قىزلار تەرلەپ-پىشىپ قارشى تەرەپتىكى ئاغامچىسىنى جېنىنىڭ بېرىچە تەپمەكتە. چىم-چاچاقلار توختاپ قىزلار ئالمىشىپ تۇرماقتا.

يەنە بىر تەرەپتە قاپاق تېرەكنىڭ ئېگىز شېخىغا سېلىنغان ئىلانغا گۈچ ئويۇنى بولماقتا ئىدى. ئۇزۇن قارا چاچلىق، سىياقى بەلەن بىر قىز توختىغان ئىلانگۈچتىكى قىزنىڭ چۈشۈشىگە پاردەملىشىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئۆزى چىقتى. ئۇ ئىككى قولى بىلەن ئىككى ئاغامچىنى چىڭ تۇتۇپ، بېلىنى ئازراق ئېگىپ، پۇتلىرى بىلەن ئاغامچىنىڭ ھالقىسىنى كۈچ بىلەن تەپمەكتە. ئارقىسىدا بىر يىگىت ئۇنى ئىتتەرمەكتە. قىز ئاستا-ئاستا ئۆرلىدى. ئۇ ئۆرلىگەنچە خۇش بولۇپ قاقاقلاپ كۈلەتتى. ئۇزۇن ئۆرۈلگەن چاچلىرى ئالدىغا كۆتۈرۈلگەندە، بېلىدىن ئايرىلىپ شامالدا يەلپۈلدەيتتى. كەينىگە كۆتۈرۈلگەندە، ئۇنىڭ يىقىلمىسۇن دەپ ئايىغاندەك بېلىدىن قۇچاقلايتتى. قىز ئېگىز كۆتۈرۈلۈپ ئۆچماقتا. ئۇنىڭ ئىلانگۈچى تېرەك شېخى بىلەن تەڭلەشتى... ئۇنىڭدىنمۇ ئېشىپ كۆتۈرۈلدى. قىز ئىلانگۈچنى قاتتىق تېپىپ، كۆڭلىكى ئىچىگە شامال تولدۇرۇپ، قاقاقلاپ كۈلگىنىچە بىر چۈشۈپ، بىر كۆتۈرۈلۈپ ئوقتەك ئۆچماقتا. كىشىلەر ئۇنىڭدىن ئەنسىرىدى بولغاي، ۋارقىراشقا باشلىدى" ۋاي... بولدى، توختاك!..."،

"ئەجەب ياخشى ئۇچىتى بۇ قىز، بىر ھادىسە بولمىسىدى..."
دېيىشتى. ھاياتىن قىزنى ئارقىسىدىن ئىتتىرىۋاتقان بىگىت تىنىمىس
بولۇپ قالدى، ئۇ يانىدا ئۇرۇپ ئىلانگۈچىنىڭ ئۇچىشىغا ئەگىشىپ
بېشىنى ئۇ ياققا-بۇ ياققا تولغايتتى. ئۇنىڭ چىرايىدىكى تاتىرىپ،
پىشانىسىدە نەر تامچىسى كۆرۈلدى. ئۇ مۇشۇ كەمگۈچە بۇ ئادىشىدىن
ھۇندا ئەنسىرىمىگەنىدى. قىز تۇۋەنلىگەنىدە، بىگىتنىڭ تۇرقىغا
قاراپ چۆچۈدى، يەنە ئىككى قېتىم ئۇچقالىدىن كېيىن كەينىچە
ئاسمانغا كۆتۈرۈلگەندە، "قو-قو...يت!..." دەپ توۋلىدى. ئۇنىڭ
ئاۋازى پۈتۈن مەيدانىدا ياڭرىدى. بىگىتنىڭ يۈرىكى جايىغا چۈشتى.
كىشىلەرمۇ "ئۇھ...!" دېيىشتى. قىز ئىلانگۈچنى تەپسەي ئۆز مەي-
لىگە قويۇۋەتتى. ئۇ ئىككى تال ئاغامچىنى گىرەلەپ كۈلۈمسىرەپ
تىك تۇراتتى. ئىلانگۈچ بارا-بارا ئاستىلاپ توختىدى. بىگىت
يارەملىشىپ ئۇنى ئىلانگۈچتىن چۈشۈردى، قىز ھامان كۈلەتتى...
ئاندىن، باشقا بىرسى ئىلانگۈچقا ئولتۇردى....

بىر ياقتا "ساغادى" ئويۇنى بولماقتا ئىدى. بىرنەچچە كىشى
كۈچەپ چىغىرىقنى ئايلاندۇرماقتا. يەرگە تەككۈزمەي ئېسىلغان چاق-
پىلەكنىڭ چەتلىرىگە چىگىشىپ ئېسىپ قويۇلغان ئوچۇق ساندۇقلاردا
قىز-يىگىتلەر ساندۇقنىڭ چېتىنى چىڭ تۇتۇپ ئولتۇرۇشىدۇ. ئاۋۋال
چاقپىلەك ئاستىراق ئايلانغاندا، ئولتۇرغانلار پەرۋاسىز كۈلۈپ ئول-
تۇرۇشتى. چاقپىلەكنىڭ ئايلىنىشى چاپسانلاشقاندا، بىر تۇۋەن
چۈشۈپ، بىر يۇقىرى كۆتۈرۈلۈۋاتقان ساندۇقتىكى ئادەملەر ۋارقىراش-
قىلى تۇردى. بەزىلىرى كۈلۈپ ۋارقىراشسا، گايىلىرى ۋاي "بولدى،
توختات!" دەپ توۋلىشاتتى. گايىلىرى بولسا يۇقىرىدىن "ھۇ...!"
دەپ قۇساتتى. ئاخىرى ساغادى توختىدى. ھەممىنىڭ دېگۈدەك

چىرايلىرى ساپبىرىق بولۇپ كەتكەن، بەزىلىرىنى بولسا دوستلىرى قولتۇقلاپ چەتكە ئېلىپ كېتەتتى... ئاشۇنداق بولۇشقا قارىماي، ئادەملەر ئولتۇرغان ساغادى يەنە ئايلىناتتى. يەنە قىناس-سۇرمەن، كۈلكە...

ناغرا-سۇناي ئاۋازى كۆتۈرۈلدى. كىشىلەر تۆمەن دەريالىرىنىڭ ئۇ ياقىدىكى بولغا قاراشتى. "كەلدى، ئەنە كەلدى!" دېگەن ئاۋازلار ئاگلاندى، تاختاپەرە ئۈستىدە بۇغراخان ۋە مېھمانلارنى بەيگىنى كۈتۈپ، كۆز ئۇزمەي قاراپ تۇراتتى.

ئاخىر بەيگە كۆرۈندى ۋە قاتارلىشىپ مەيدانغا كىرىشكە باشلىدى...جەدە قاشقا ئاتقا مىنگەن ئون بەش ياشلاردىكى بىر بالا ئالدىدا كەلدى. ئۇنىڭ كېيىن باشقىلار... ئۇستۈن ئاتۇشنىڭ بېشىدىن قويۇپ بېرىلگەن، توختىماي چاپقان بەيگىلەر چىلىق-چىلىق تەرگە چۆمگەنىدى. بىرىنچى بەيگە — بالا ھەم ئاتنىڭ بوينىغا ئۇزۇن تاۋار ئارتىلدى. باشقا بالىلارنىڭ بېلىگە كۆك دۇردۇن بەلباغ باغلاندى...

تاختاپەردىكىلەر تۆۋەن چۈشۈپ مېڭىپ كەتكەنىدىن كېيىن، تاماشىچىلارمۇ شەھەرگە ۋە ئەتراپ يېزىلارغا تارىدى.

تۆتىنچى باب

دوستلۇق توختىمى

پاندۇرقى يىلى ئەتىيازنىڭ يىللىق كۇنلىرىنىڭ بىرى، كۇن قايرىلغان، ھاۋا ئوچۇق، ئىككى چېتىدىكى ئېرىقلار بويلىرىدا يېشىل چىمەنلەر كۆكىرىپ چىققان ھاۋا يولىدا ئۇچ ئادەم، ئىككى ئات، بەش خېپچىرلىق بىر كىچىك كارۋان كېتىپ باراتتى. كارۋان ئالدىدا باي سودىگەر قىياپىتىدىكى بىر ئادەم قامچىسىنىڭ سېپىنى ئېگەرگە تېرەپ ئات ئۈستىدە مۇگدەپ كېتىپ باراتتى. ئۇنىڭ ئارقىسىدا ئادەتتىكى سودىگەر كىيىمىدىكى قارا ساقاللىق بىر ئادەم ئات ئۈستىدە ئولتۇرۇپ ئەترايىغا تىنىمسىز كۆز تىكەتتى ۋە ئوچۇق چېرايى بىلەن قانداقتۇر بىر ئاھاڭغا بۇرنىدا غىڭشلىدايتتى. ئەڭ كەينىدە بېشىغا تېڭىق كۆرپە تۇماق، پۇتىغا كۆن چورۇق كىيگەن، بېلىگە پىچاق ئاسقان، مالاي قىياپىتىدىكى بىر يىگىت خېچىر مىنىپ كېلەتتى. ئۇ قولىدىكى ئۇزۇن قامچا بىلەن خېچىرلارنى باشقۇراتتى ۋە ئارىلاپ "ھايت-ھۇيت..." دەپ قوياتتى.

قەشقەردىن يولغا چىقىش ۋاقتىدا بارمىغەك بۇلاڭنى "بىر كىچىك كارۋان — دوستلۇق كارۋىنى" دېگەنىدى ھەم قىلىچقا "توختى تاۋار" دەپ ئات قويۇپ بەرگەنىدى. ئۇلار تاغ-داۋانلار ئېشىپ، دەريا-كېچەكلەر كېچىپ، ئۇزاق يول يۈرۈپ، بۈگۈن نەمەنگانغا يېقىنلاپ كەلدى. ئارقىلىرىدا يەنە، ئىككى چاقىرىمچە

يىراقنا بىر-ئىككى يۈزچە ئاتلىق چوڭ كارۋان توپا توزۇتۈپ كېلەتتى.

ــ ئەنە، يېتىپ كەلدۇق! ــ دېدى قوچقار خۇشال ھالدا، ــ قىلىچبەگ كۆردىڭىزمۇ؟ ئەنە ئەمەنگان، ــ ئۇ يىراقلار ئارقىسىغا ئورىلىپ ياتقان شەھەرنى قولى بىلەن كۆرسەتتى.

ــ ھەء، كۆردۈم، ــ دېدى چۆچۈپ بېشىنى كۆتەرگەن قىلىچ شەھەرگە قاراپ، ئاندىن ئۇ قوچقارغا ئاگاھلاندۇرۇش بەردى، ــ ئەمەنگانغىغۇ يېتىپ كەلدۇق، لېكىن مېنىڭ ئېتىمنى ئۇنتۇپ قالغىنىڭىز يەمسى؟

ــ شۇنداق "توختى ئاۋار"، ئۆگەنگەن ئادەت ــ تە!

ــ ئەمدى ئادەتلەرنى چوقۇم ئۆزگەرتىش كېرەك.

ــ خوپ، چۈشەندىم، ــ قوچقار ئارقىسىغا قاراپ ۋارقىردى، ــ ھەي خېچىرچى! قامچاڭنى چاپسانلات! كۆردۇڭمۇ شەھەرنى!

ــ كۆردۈم، كۆردۈم خوجايىن، ــ دېدى خېچىرچى خۇشال ۋە ئەككى پۇتى بىلەن خېچىرنىڭ بىقىنىغا دېۋېتىپ، قامچىسىنى ئوينىتاتتى...

"كارۋان" كۈنپېتىش ئالدىدا شەھەرگە يېتىپ كېلىپ، ئۇنچە چوڭ بولمىغان بىر سارايغا چۈشتى. ئېگىز بويلۇق، چار ساقال سارايۇەن ئۇلارنى ئىسسىق قارشى ئالدى. قوچقار كونا تونۇش سارايۇەن بىلەن قىزغىن كۆرۈشتى. قوچقار "تۆختى ئاۋار"نى سارايۇەتنىگە "يېڭى مېھمان، ئامىي بار ئاۋارچى، خەقلەر دتوختى ئاۋار، دەپ ئاتايدۇ" دەپ تونۇشتۇردى.

ئەككى "سودىگەر" قوچقارغا تونۇش ئەمەس ئىدى ھۆجرىغا ئورۇنلاشتى. ئۆزلىرى ئېچكىرىكى ئۆيگە جايلىشىپ، يۈك ــ تاقلارنى دالاغا ئورۇنلاشتۇردى. خېچىرچى بولسا ئات، خېچىرلارنى ئاتخانا

بەكى ئۇۋرۇكلەرگە ئېگىز باغلاپ سوۋۇتىتى. ئۆزى هويلىنىڭ بىر چېتىدىكى كىچىك بىر هۇجرىغا جايلاشتى.

قارا ئاخۇ چۇشۇپ، تاماق يەپ بولغاندىن كېيىن، قوچقار چىقىپ كەتكەندى، ئۇزاق ئۆتمەي، ئۇ خۇشال قايتىپ كەلدى.

ــ ئىش جايىدا، ــ دېدى ئۇ پالاس ئۈستىدە خۇرجۇنغا بېشىنى قويۇپ ئوڭدىسىغا سوزۇلۇپ ياتقان غۇلجىنىڭ يېنىغا ئولتۇرۇپ، ــ غۇلامخان كەلگىلى بىر هەپتە بوپتۇ، ئۇ بىزنىڭ خەۋىرىمىزنى سوراپ، تاغامنىڭ ئۆيىگە ئىككى قېتىم كېلىپ كېتىپتۇ.

ــ هازىر ئۇ نەدىكەن؟ ــ سوردى غۇلجا پۇتلىرىنى يېغىپ ئولتۇرۇپ.

ــ يېزىدىكى بىر تۇغقىنىنىڭكىگە كېتىپتۇ. ئۆگۈنلۈكە قايتىپ كەلگۈدەك...

ئۇلار كۆك چاي ئىچكەچ سۆزلىشىپ ئۇزاق ئولتۇردى...

غۇلامخان ــ بۇ ئادەم بۇخارا ئەمىرى ئەبۇ ئەلى سەمجۇقنىڭ باش پۈتۈكچىسى. بىرنەچچە يىل ئىلگىرى قوچقار بۇخاراغا بارغاندا، ئۇ قوچقارنى يوشۇرۇن ئېلىپ كىرىپ، ئەمىر ئەبۇ ئەلى بىلەن كۆرۈشتۈرگەن. هە، ئاشۇ ۋاقىتتا ئەبۇ ئەلى: "سۇتۇق بۇغراخانغا سالام ئېيتىڭ، بىز بىرلىشىشنى خالايمىز. ئەگەر ئۇنىسا، ئەمەنگانغا بىر ۋەكىل ئەۋەتسۇن، شۇ جايدا بىر كېلىشىم تۈزسەك" دېگەنىدى. ئەبۇ ئەلى غۇلامخاننى ئەمەنگانغا ئەۋەتمەكچى ئىكەنلىكىنى ئېيتقانىدى. كېيىنكى يىللاردا قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ ئىچكى ئىشلىرى ئالدىراشراق بولدى. سۇتۇق بۇغراخان ۋە "ئۇچلۇك ئۆيغۇرۇش مالقىسى"نىڭ ئاساسىي دېققىتى كۆپرەك ئەلنىڭ بىرلىكىنى كۈچەيتىشكە سەرپ قىلىندى. ئەنە شۇ مەقسەت ئۈچۈن بۇلتۇر قۇرۇلتايىغا

ئېچىلدى، ئەمدى، سۈتۈق بۇغراخان ۋەكىل ئەۋەتىشنى قانىتا قارار قىلىپ، ۋەكىلنىڭ بۇ يىل تۆتىنچى ئايىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئەمەنگانغا پېتىپ بارىدىغانلىقىنى بۇخارا ئەمىرىگە خەۋەر قىلدۇرغانىدى. غۇلامخان ئەنە شۇ خەۋەرگە تاساسەن ئەمەنگانغا كەلگىلى بىر ھەپتە بولغانىدى. غۇلامخانىڭ ئەمەنگاندا يېقىن تۇغقانلىرى بار ئىدى، ئۇ بۇرۇن گايى يىللىرى دەم ئېلىپ، ئويناپ كېتىش ئۈچۈنمۇ كېلىپ تۇراتتى.

قوچقار غۇلامخانىڭ كەلگەنلىكىنى ئۇقۇشۇپ كەلگەندىن كېيىن، قىلىچ خۇش بولدى، ئىككىسى كېيىنكى ئىشلار توغرىسىدا ئۇزاق پاراڭلىشىپ ئۇخلاپ قالدى...

ئەتىسى چاشكا ۋاقتى بىلەن سارايۇەن ئەمەنگانىڭ مەشھۇر سودىگىرى، ھۆپىگەر سەيىت خوجىنى باشلاپ كىردى.

— قېنى ھۇجرىغا، — دېدى سارايۇەن ئىشىكىنى تاشقىرىسىدا تۇرۇپ ۋە ئىكىنى قوللاپ ئۈنى ئويغە تەكلىپ قىلدى.

ئۆكۈزدەك سېمىز سەيىت خوجا بېشىنى تۆۋەنىرەك ئېگىپ ئىشىك ئىتىن كىردى. ئۇنىڭ ئالدى ئوچۇق بەقەسەم يەكتەكىدىن پەشمەت ئۇستىدىن شايى بەلباغ باغلىغان يوغان قورسىقى چىقىپ تۇراتتى.

— ھە، خوجايىن كەلسىلە، ئولتۇرسىلا، — دېدى قوچقار سەيىت خوجىنى قارشى ئېلىپ، — قېنى يۇقىرى چىقسىلا، مانا بۇ كىشى قەشقەرنىڭ نامدار تاۋار سودىگىرى توختى تاۋار بولىدۇ، — ئۇ ئورنىدىن قوپۇۋاتقان قىلىچنى ئۇنىڭغا تونۇشتۇردى.

— ھە، يېڭى مېھمان ئىكەن-دە، — دېدى سەيىت خوجا "تاۋارچى" بىلەن سالاملىشىپ، — بىز ئەمەنگانلىقلار مېھماندوست تاداەملەر بىز. ياخشى كەپسىز، كېلىپ تۇرۇڭ، — دېدى ئۇ خىرقىراپ

ۆه تۆرده ــ كۆرپه تۆستده ئاران ئولتۇرۇپ قالتىق يۆتەلدى.

"تاۋارچى" ھۆپىگەرنىڭ سەت قىياپىتىگە ۆه ئوڭايسز ھەرىكىتىگە سەپسالدى. سىيت خوجا ھەددىدىن زىيادە سەمىز ئىدى. ئۇ تۆرگىدا ئۇ خۇددى بىر سامان تىققان تاغارغا ئوخشايتتى. ئۇ پۇشۇلداپ دەم ئالغاندا، مىڭەشتۇرۇپ ئولتۇرغان پۇتلىرىنى بىسۇالغان كۆپىتەك قورسىقى بىر كۆتۈرۈلۈپ ـ بىر چۈشۈپ تۇراتتى. كېلەڭسز ساقال ـ بۇرۇت ئۇستىگە ئۇسۇپ چىققان ئىككى مەكرىنىڭ ئوتتۇرىسىغا قونغان ھۇشتەك چوقۇر بۇرنىنى كۆرگەندە، چوڭ ئادەمنىڭ كۇلگۈسى كېلەتتى. بالىلار بولسا يىغلاپ تاشلىغان بولاتتى. ئۇنىڭ ۋۇجۇدىغا باپ كەلمىگەن ھارامزادە كۆزلىرى پىلدىرلاپ كىشىگە يەرنىڭ ئاستىدىن قارايتتى. ئۇ قىسقا قوللىرىنى قورسىقىنىڭ ئۈستىگە ئالسا، ئەپلەشمەي چۈشۈپ كېتەتتى. شۇڭا ئۇ قوللىرىنى بىر ئېلىپ، بىر چۈشۈرۈپ ھەپىلىشپىلا ئولتۇراتتى، پات ـ پات تېلىقىپ، چىڭقىلىپ يۆتۈلەتتى. يۆتەلگەندە چىرايى تېخىمۇ قورقۇنچلۇق بولۇپ كېتەتتى. "قىخ..." قىلىپ كۈلگەندە، كانىيىدىن ھەر خىل ئاۋازلار چىقىپ كېتەتتى، قورسىقى دىڭگىلايتتى...

ــ تونۇشۇپ چۆپقەت بولايلۇق. سز قەشقەرنىڭ نامدار تاۋار ـ چىسى بولسىڭز، بز ئەمەنگانىنىڭ، پەرغانىنىڭ نامدار تاۋارچىسى بولىمز، ــ "قىخ" قىلىپ كۈلدى سىيت خوجا، ــ قوچقار باي ئۆز بالىمز، ياخشى بۇرادەر. لېكىن بزگە ياخشى مالىلارنى ئاز ئېلىپ كېلىدۇ. شاش، سەمەرقەنت، بۇخارادىن كەلگەن سودىگەرلەر چىنىنىڭ تاۋار ـ دۇردۇنلىرىنى، قەشقەرنىڭ بەقەسەم ـ ئەتلەسلىرىنى كۆپ سورايدۇ، بىلدىڭىزمۇ قوچقارجان!

ــ قوچقار بۇ قېتىم سزگە ئاتاپ ياخشى مالىلاردىن جىق ئېلىپ

كەلدى باي، — دېدى "توختى تاۋار" كۆلۈپ، — بىز سىز يىلەن بىرىنچى نۆۋەت كۆرۈشمەكتىمىز. ئەما چۆپقەت بولغىنىمىزغا كۆپ يىللار بولدى. سىزگە نېمە كېرەك بولسا يەتكۈزۈپ بېرىمىز. خاتىرجەم بولۇڭ.

— قىسىخ... ھە... مانا، مانا، بەك ياخشى. بىزگە مانا شۇنداق دوستلار كېرەك. قول كەتتى بۇرادەر، — سىيىت خوجا بىر قولىغا تايىنىپ ئاران ئېگىلىپ "توختى تاۋار"غا قول سوزدى. ئۇ قول ئېلىشقاندىن كېيىن بىراقلا چىرايىنى ئۆزگەرتىپ بېشىنى ئەگدى، — قېنى ئاغىنە، بۇ قېتىم قانداق مىللار...

— قانداق مال دېسىڭىز بار، خوجايىن، — دېدى قوچقار ئۇنىڭ سۆزىنى بولۇپ، — بەش خىچىر تاللانغان ئەڭ ئېسىل چىن تاۋار-دۇردۇنلىرى ۋە قەشقەرنىڭ يۇقىرى سۈپەتلىك يىپەك مالىرى بار.

— ھا، بەللى، بەللى، دوست دېگەن مانا مۇشۇنداق بولسا، جېنىڭنى بەرسەكمۇ ئەرزىيدۇ. ھە، ئاغىنە، باھاسى...

— باھاسى ئىلگىرىكىدىن ئەرزانراق، — دېدى قوچقار، — بۇ دورەم بىزنىڭ باي ئاغىمىز ئۆزى كەلدى ئەمەسمۇ؟

— باركاللا، باركاللا، يارايسەن قوچقارجان، يارايسەن.

— بۇ، ئۆزلىرىگە ئەرزىمىگەن سالامىلىق، — دېدى "توختى تاۋار" نېرىراقتا ئۇستى يېپىق تۇرغان پەتنۇسنى ئېلىپ، سىيىت خوجىنىڭ ئالدىغا ئېچىپ قويدى. سىيىت خوجا پەتنۇستىكى گۈللىرى پارقىراپ تۇرغان بىر توپ چىن تاۋىرى، بىر جۈپ تاقا بەقەسەمنى كۆرۈپ خۇش بولۇپ كەتتى. ئۇ كۆزلىرىنى چەكچەيتىپ پەتنۇسقا يەنە بىر قاراپ چىقتى-دە، كۆزلىرىنى ئويناتىپ كۈلدى:

ـ قىخ... دوستۇم، كېرەك ئەمەس ئىدى، رەھمەت.

ـ ئەرزىمەيدۇ، بىز ئەكەلگەن مالىلارنى سىزگە ئۆتكۈزسەك، بۇگۈن چۈشتىن كېيىن...

ـ بەك ياخشى، بەك ياخشى...

ـ جاناپكىزنىڭ بىزگە بەزى ياردەمگىز كېرەك بولۇپ قالار-مىكىن. بىزنىڭ ئاكىمىز بىرىنچى قېتىم كەلدى ئەمەسمۇ؟ مەسلەن،...

ـ ھە، بولدى، ئۇ ياقىنى ماڭا قويۇپ بەر، ـ دېدى سىيىت خوجا مەيدىسىگە ئۇرۇپ، ـ بۇ شەھەرنىڭ كاتتىباشلىرى ھېسىنىڭ قولۇمدا، بىلدىڭمۇ؟ قىخ...

ـ باي ئاكاڭنىڭ بۇرۇتى قىمىرلىدىمۇ، بولدى، ـ دېدى سارايـ ۋەن خۇشامەت ئاۋازى بىلەن، ـ بۇ كىشى چىمچىلىقى بىلەن شەھەرنى پىرقىرىتىدۇ، ھا. ھا. ھا... ـ سارايۋەن ئاغزىنى يوغان ئېچىپ يالـ غان كۈلدى. سىيىت خوجىمۇ قورساقلىرىنى دىگگىلدىتىپ خىرقىراپ كۈلدى. كېيىن ئۇ شۇنداق قاتتىق يۆتەلدىكى، قۇلاق-بويۇنلىرىغىچە قىزىرىپ كەتتى. مۇشۇكنىڭكىدەك كۆزلىرىدىن ياش چىقىپ كەتتى. مېھمانلار بىر-بىرىگە قارىشىۋالدى...

ئەتىسى كەچقۇرۇنلۇقى، قوچقارنىڭ ئاغىسىنىڭ ئۆيىدە دوستلار ئۇچراشتى. قىلىچ غۇلامخان بىلەن خۇددى كونا دوستلاردەك قۇچاقـ لىشىپ سەمىمىي كۆرۈشتى. غۇلامخانمۇ قىلىچنىڭ دولىسىدىن ئىككى قولىنى ئالماي قايتا-قايتا ئامانلىق سورىدى. بۇ، ئىككىيلەنىنىڭ بىرىنچى قېتىم كۆرۈشۈشلىرىگە ئوخشمايتتى، ئۇلار راستىنلا كونا دوستلاردەك بېقىن ئىدى. بىرقانچە يىلدىن بېرى بىر-بىرى توغرـ سىدا جىق ئاڭلاپ كۆرۈشمەيلا دوست بولۇشۇپ كەتكەن، غۇلامخان قوچقار بىلەن بولسا ئۇچىنچى قېتىم كۆرۈشمەكتە...

بۇگۈنكى ئولىتۇرۇشتا ئۇلار ئۆزئارا ئاخبارات ئالماشتۇردى. قىلىچ قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىي ۋە چېرىك ئەھۋاللىرىنى تونۇشتۇردى. ئۇنىڭدىن پىلدىن بېرى ئەلنىڭ ئىچكى بىرلىكى كۈچەيتىلگەنلىكى، ئىلىدىكى خانلار بىلەن ئۇنىكۈزۈلگەن قۇرۇلتايىنىڭ ئۇنۇمى... توغرىسىدا سۆزلەپ بەردى. بىرنەچچە پىلدىن بېرى ئالدىراش بولۇپ كېلەلمىگەنلىكى ئۈچۈن كەچۈرۈم سورىدى. غۇلامخانمۇ سامانىلار بىسىپ ياتقان پەرغانە، شاش، سەمەرقەنت، بۇخارا دائىرىلىرىدە خەلقنىڭ ئېغىر ئازاب تارتىۋاتقانلىقى، ئۇلار خېلى ئۇزاق مۇددەتتىن بۇيان ئالۋاڭ-ياساق، هاشار، لىقى، خەلقنىڭ ئۈستى-ئۈستىگە سېلىنغان ئالۋاڭ-ياساق، هاشار، چېرىك تۇتۇش ۋە ئەمەلدارلارنىڭ، روهانىلارنىڭ بۇلاش-تالاش-لىرى نەتىجىسىدە كۈن كەچۈرەلمەيدىغان ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغانلىقى توغرىسىدا كەڭ توختالدى. كېيىن ئۇ خان-بەگلەرنىڭ، ئەمەلدارلارنىڭ خىيانەت قىلىشى، پارىخورلۇق، دۆلەت مۇلكىنى تالاشقا ئوخشاش ئىشلار بىلەن شۇغۇللىنىپ بېيىپ كېتىپ بارغانلىقى ۋە كىشىلەرنىڭ غەزىپىگە ئۇچراۋاتقانلىقى توغرىسىدا سۆزلىدى. ئۇلار خېلى ئۇزاق مۇڭداشقاندىن كېيىن، غۇلامخان: "سەمەرگە دەم ئېلىش كېرەك، ئۇزاق سەپەردە هاردىڭلار. ئۇچ كۈندىن كېيىن يەنە سۆزلەشەيلى" دېدى. قىلىچ ئۇنىڭ سۆزىگە قوشۇلدى.

ئۇچ كۈندىن كېيىن ئۇلار يەنە باش قوشۇپ، ئەگەر يامان پەيدىن يانمىسا، سامانىلار هۆكۈمرانلىقىغا قارشى هەرىكەت قىلىش كېرەك بولغاندا بىرلىشىپ قورالىنىش قارشى تۇرۇش توغرىسىدا تەپسىلى سۆزلەشتى. قىلىچ سامانىلارنىڭ قاراخانىلارغا هۇجۇم قىلىش-قىلماسلىق ئېھتىمالىنى سورىغاندا، غۇلامخان: "ئۇلار چوڭ يۇرۇشنى پىلانلىماقتا. لېكىن ئالدىن بىر سىناپ كۆرۈش ئۇرۇشى قىلىپ

باقماقچى. بىرنىڭ ئىگەللىشىمىزچە، ئۇلار بۇ يىل كۈزدە بۇ ئۇرۇشنى باشلايدۇ." دېدى. قىلىچ بۇ خەۋەرگە بەك دىققەت قىلدى. "ئېنىق خەۋەرمۇ؟" دەپ سورىدى ئۇ. "ئېنىق، سىزنىڭ سەمەرقەنتتىكى تاغىڭىزدىن كەلگەن خەۋەر. چېگرىغا ئالدىراش چېرىك توپلاۋاتىدىغۇ؟" دەپ قەتئىي ئېيتتى غۇلامخان. قىلىچ سۈتۈق بۇغراخانىڭ بۇنىڭغا قارشى تەييارلىقى بارلىقىنى ئېيتىپ، ساماناللار قانچىلىك كۈچ بىلەن كىرىشى مۇمكىنلىكىنى سورىدى، غۇلامخان ئوتتۇز مىڭ ئادەملىك كۈچ تەييارلىغانلىقىنى، ئۇلارنىڭ چېگرىدىن ئۆتۈپ ئۇرۇشىدىغانلىقىنى، بۇ قېتىم ئۇنىڭدىن ئىچكىرىگە كىرمەكچى ئەمەسلىكىنى تەكىتلەپ سۆزلىدى. "چوڭ ھۇجۇمى قاچانراق بولار؟" دەپ سورىدى قىلىچ. غۇلامخان ساماناللار بۇ قېتىمقى سىناق ئۇرۇشىدىن كېيىن ئاندىن رەسمىي تەييارلىق قىلماقچى ئىكەنلىكىنى، ئۇلارغا تەييارلىق ئۈچۈن خېلى ئۇزاق ۋاقىت كېتىدىغانلىقىنى ئېيتتى. "شۇنىڭ بىلەن، بۇ قېتىمقى سىناق ئۇرۇشتا ئۇ يېڭىلسە، ئىچكى جەھەتتىكى قېينىچىلىقى تېخىمۇ ئاشىدۇ. بۇنداق بولسا، ئۇنىڭ تەييارلىقىنى كەينىگە سۈرىدۇ" دەپ قوشۇپ قويدى غۇلامخان.

ئۇلار بۇگۈن جىددىي سۆزلەشتى ۋە ئەھۋاللارنى خېلى چوڭقۇر مۇزاكىرە قىلىشتى. شۇنىڭ بىلەن ۋاقىتنىڭ يېرىم كېچە بولۇپ قالغانلىقىنىمۇ سەزمەي قېلىشتى.

ئىككى كۈندىن كېيىنكى تۇنىدە ئۇلار ئۇچىنچى قېتىم سۆھبەت ئۆتكۈزدى، بۇ قېتىمقىسى ئاخىرقى سۆھبەت بولدى ھەم دوستانە، نەتىجىلىك سۆھبەت بولدى:

غۇلامخان بۇخارا ئەمىرى ئەبۇ ئەلى سەمجۇق نامىدىن قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ پەرغانە، شاش ۋە ئىككى دەريا ئارىلىقىدىكى تۈرك

ئۇلۇسلىرىنىڭ ساماسلار ھۆكۈمرانلىقىدا ئېزىلىۋاتقانلىقىغا كۆڭۈل بۆلۈۋاتقانلىقىغا خۇرسەنلىك بىلدۈردى. ئۇ ئەبۇ ئەلى ئەمىرنىڭ غەزنە ئەمرى سەۋۈق تېكىن ۋە باشقا ۋەتەنداشلىرى بىلەن سۇتتۇق بۇغراخانىڭ بۇ دىيارنى قۇتقۇزۇشىنى قارشى ئالىدىغانلىقىنى ۋە زۆرۈر تېپىلىدىغانلا بولسا ئىچكى جەھەتتە چېرىك كۈچى بىلەن ماسلىشىدىغانلىقىنى ۋەدە قىلدى.

قىلىچ غۇلامخانىڭ سەممىيىتىگە مىننەتدارلىق بىلدۈردى، ئەمىر ئەبۇ ئەلى ۋە سەۋۈق تېكىن ئەمىرلەرنىڭ سۇتتۇق بۇغراخانىڭ ساماسلار تاجاۋۇزىغا قارشى كۈرەش قىلمىشىغا يارەملىشىدىغانلىقىغا خۇرسەنلىك ئىزھار قىلدى ۋە سۇتتۇق بۇغراخان نامىدىن رەھمەت بىلدۈردى.

ساماسلارنىڭ بۇ يېل كۈزدە قىلىدىغان سىناق ئۇرۇشىغا ئەبۇ ئەلىنىڭ ئارىلاشماسلىقى، قاراخانىلارنىڭ چوڭ چېرىك يۇرۇشىگە ماسلىشىپ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈش توغرۇلۇق كېلىشتى ھەم ئىككىلا تەرەپ چېرىك كۈچى جەھەتتە پۈختا تەييارلىق قىلماقچى بولدى.

ھەر يىلى ئەتىيازدا مۇشۇ جايدا ئىككى پاقنىڭ ئالاقچىلىرى كېلىپ ئۇچرىشىپ تۇرماقچى بولدى.

— بەك ياخشى بولدى، — دېدى قىلىچ خۇشال كەيپىياتتا، — بۇ، قېرىنداشلارنىڭ، دوستلارنىڭ كېلىشىمى بولدى.

— شۇنداق، بىزنىڭ بۇ كېلىشىمىمىز كەلگۈسىدىكى بىرلەشكەن چوڭ كۈچنى كۆرسەتكۈسى، — دېدى غۇلامخان ۋە سورىدى، — بۇ كېلىشىملىرىمىزنى قەغەزگە پۈتىمىزمۇ، قانداق؟

— قەغەزگە پۈتۈش خەتەرلىك، — دېدى قىلىچ چۈشەندۈرۈپ، — قەغەزگە پۈتۈش بەتە بىر جەھەتتىن كۆڭۈل توختىتالىمايدىغانلىق

بەلگىسى، بىز ئىككىمىز بۇ كېلىشىمنى كۆڭلىمىزگە پۈتۈۋالايلۇق، بىزنىڭ سەممىي ـ ساپ كۆڭلىمىزنى ھېچكىم ئوغرىلىيالمايدۇ.

ـ بەك ئوبدان گەپ بولدى بۇ، ـ دېدى قوچقار، ـ بۇمراخان بىلەن ئەمرىنىڭ كۆڭۈل سۆزلىرى ئىككى ۋەكىل، ئىككى دوستنىڭ كۆڭلىگە پۈتۈلگەن كېلىشىم. قەغەز كۆيۈپ كېتىدۇ، سىيا ئۆچۈپ كېتىدۇ، سادىق كۆڭۈللەرگە بېغىلانغان ئىناقلىق تامغىسى بولسا ئۆچمەيدۇ.

ـ ياخشى گەپ، مەيلى، ـ دېدى غۇلامخان قوشۇلۇپ، ـ بىز ئۇلۇسىمىز ئىرادىسىنىڭ گۈۋاھچىلىرى بولايلۇق.

ئۇلار ئۈگەل رازىلىق بىلەن سۆھبەتنى ئۈگەتتى، دوستلار سەممىي قۇچاقلىشىپ خوشلاشتى.

* * *

قىلىچ بىلەن قوچقار ئىشنى ئۈگەتكەندىن كېيىن، بىر ھەپتىچە دەم ئالدى ۋە ئەمەنگان شەھرىنى، ئەتراپ يېزىلارنى تاماشا قىلدى.

بۇگۈن ئۇلار سىيىت خوجىنىڭ ئۆيىدە مېھمان بولدى، سىيىت خوجا ئۆزىنىڭ شۇنچە پىخسىقلىقىغا قارىماي، مېھمانلارنى "سېخىلىق" بىلەن كۈتۈۋالدى. مېھمانلارغا بۇلتۇر كۈزدىن ئېشىپ، سىيىپ قالغان ئۈزۈملەردىن قىلىنغان "قول بالىسى" مۇسەللەسىنى زورلاپ ئىچكۈزدى. "مېنىڭ ئىچىمگەن شارابلىرىم يوق، ھېچبىرى ئۈزۈمدە ياسىغان مۇسەللەسكە يەتمەيدۇ..." دەپ ماختاندى ئۇ ئىچىملىكنى. "ھەبىبەللىي، مانا پولۇ... ھە، لالەخان، چاي دەملەپ كېلىڭ. ياخشى كۆك چايدىن بولسۇن." دېدى خوجايىن يېنىچە كېلىپ پولۇ ئۇسۇلغان لېگەننى داستىخانغا قويۇۋاتقان ئوتتۇرا ياشلىق ئايالغا.

قوچقار نېمشقدۇ بۇ ئايالنىڭ يۈزىنى كۆرۈشكە ئۇزۇنچە قىزىقسىپ قالدى، لېكىن ئۇنىڭ بېشىدىكى رومىلى يۈزىنى بېسىۋالغىنى ئۈچۈن ئۇنىڭ يۈزىنى كۆرەلمىدى. ئايال لېگەننى داستىخانغا قويۇۋېتىپ، يەر ئاستىدىن قوچقارغا قارىغاندى، قوچقارنىڭ كۆزىدىن ئوت چاقنىغاندەك بولۇپ كەتتى. ئۇ نېمە تەھۋال بولغانلىقىنى چۈشىنەلمەي تۇرغاندا، سىيىت خوجىنىڭ "لالەخان" دېگەن سۆزىدىن چۆچۈپ كەتتى. ئۇنىڭ ئارقىسىدىن نەشتەر سانجىلغاندەك قېنى جۇغۇلداپ كەتتى. ئۇ ھېلىقى ئاجايىپ كۆزلەرنى يەنە بىر قېتىم كۆرۈشنى خالايتتى، ئەپسۇسكى، لالەخان كەينىگە قارىماي چىقىپ كەتتى. قوچقار ئۇنىڭ ئارقىسىدىن قارىغىنىچە قېتىپ قالدى:

"ئاھ! نېمىدېگەن ئۆتكۈر كۆزلەر؟! ئۇ نېمشقا يۈرەك رىشتىلىرىنى تىترىتىدۇ؟ 'لالەخان'؟! ھە، شۇ لالە بولمىسۇن، يەنە؟! ياق، بۇنىڭ ئىسمى ئاخىرىدا 'خان' بار. بىراق ئۇ ئەجەب مەنىلىك قارايدىغۇ؟ زادى كىم بۇ؟..."

قىلىچ قوچقاردا پەيدا بولغان بۇ ئۇشتۇمتۇت خىيالغا ھەيران بولۇپ قاراپ قويىدى. سىيىت خوجىنىڭ سۆزى قوچقارنىڭ خىيالىنى بۆلۈزدى:

— قېنى، ئەزىز مېھمانلار، باقلى، مانا بۇ بەقەسەم پواڭنىڭ ئۈزى بوپتۇ-دە،. بىزنىڭ خوتۇن پولۇغا شۇنچە ئۇستا ئىكەنكى، ئەمەنگاندا بىر دېسە ئارتۇق كەتمەيدۇ... قېنى، باقلى.

قىلىچ ئالا بولۇپ قالغان پولۇنى زورمۇزور بېگەن بولۇپ ئولتۇراتتى. قوچقارنىڭ بولسا كېكىرىكى بوغۇلۇپ غىققىدە تويغانىدى. ئۇ ئىشكتىن كۆزىنى ئۈزەلمەيتتى... ئەنە لالەخان چەينەك، چىنە قويۇلغان پەتنۇسىنى كۆتۈرۈپ كىردى، لېكىن ئۇ يېرىم يېپىلغان

يۈزىنى تۆۋەن ئەگكەن پېتى پەقەتلا سەيسەت خوجىنىڭ ئالدىغا قويۇپ تەتۈر يۈرىلىپ چىقىپ كەتتى. قوچقار ئارىماندا قالدى، ئۇنىمىد بىكار كەتتى. يەنە كىرىپ قالارمىكىن ـ تالاق؟!

قىلىچ سەيسەت خوجىنى تاماشا قىلاتتى. خوجايىن سۆزلىگەچ پولۇ يەيتتى. ئۇ پۇشۇلدايتتى، داستىخاندىكى مايلىق لەڭگە بىلەن پېشانىسىدىن ئېقىۋاتقان تەرنى ئېرتىپ قويىاتتى. لېكىن بېرىملىدى، تاۋەپمۇ قالاي دېدى. خوجايىن: "ھە، مېھمانلارنىڭ ئىشتىھاسى ئېچىز ئىكەن ـ دە؟ مەيلى، زورلىمايمىز." دەپ قويۇپ باش ئالماي پولۇ يەيتتى. ئۇ لېگەننى سۈپۈرۈپ، بىر تال گۈرۈچمۇ قالدۇرماي ئالدىغا يىغدى. "بىر تال گۈرۈچنى قالدۇرۇپ قويسا كۈپۈرلۈق بولىدۇ، دەپتىكەن ئىمام ئەزەم" دېدى ئۇ ۋە ئەڭ ئاخىرقى كاپام پولۇنى چىڭ ئۇگۇچلاپ ئاغزىغا سالدى. ئۇ ئاغزىدىكى قالغان پولۇنى يۇتۇپ، بارماقلىرىنى بىر ـ بىردىن يالاپ چىقتى. كېيىن تازا بىر كېكىرىپ چىنىلەرگە چاي قۇيدى. "مېھمانلارنىڭ پولۇغا ئانچە زوق ـ لىرى يوق ئىكەن، قېنى چاي ئىچەيلى" دېدى ئۇ مېھمانلار ئالدىغا چاي قۇيۇپ...

قىلىچ بىلەن قوچقار سارايغا قايتتى، قوچقار ئويچان ئىدى. قىلىچ سورىدى:

ـ نېمە بولدى قوچقار، ئۇشتۇمتۇتلا ئويچان بولۇپ قالدىڭىزغۇ؟

ـ ھېچ... ھە، غەلىتە بولۇپ تۇرىمەن. ھېلىقى خاتۇن... ھە، شۇ، ھېنىڭ بىر كىچىك دوستۇمنى ئەسلەتتى.

ـ ئەسلەتكەن بولسا، شۇ ئۆزى بولمىسۇن يەنە؟

ـ شۇمىدۇ؟ كۆزلىرى ئوخشاپ كەتتى. بەلكى... ياق. بۇ خاتۇننى "لالەخان" دېدى.

ــ كىچىك دوستىڭىزنىڭ ئىتى نېمە ئىدى؟

ــ لالە

ــ ئايرىلغىنىڭغا قانچە يىل بولدى؟

ــ ئاشۇ، سىلەر تەرەپتە قالغاندىن بېرى كۆرگىنىم يوق. سىلەر مېنى تۇتۇۋالغىلى قانچە يىل بولدى؟

ــ يىگىرمە يىل بولۇپ قالدى، ئېھتىمالىم.

ــ ھە، شۇنىڭدىن بېرى كۆرمىدىم. بىر كەلگىنىمدە سۇرۇشتە قىلسام "ئەرگە تېگىپ مەرغىلانغا كەتكەن، ئىز-دېرىكى يوق،" دېيىشكەنىدى.

ــ دۇنيادا ئويلىمىغان ئىشلار بولىدۇ، ــ دېدى ئۇنىڭ سۆزىنى دىققەت بىلەن ئاڭلاپ ئولتۇرغان قىلىچ، ــ "لالە"گە "خان"نى قوشۇپ "لالەخان" دەپ ئاتاشلىرى بەك ئېھتىمال. كېيىن ئۇ خوتۇن سىزگە نېمىشقا شۇنچە سىنچىلاپ قارايدۇ؟ ماڭا نېمىشقا قارىمايدۇ؟ مەرغىلاندىن بېنىپ كەلگىلى بولمامدىكەن؟ ھازىر ئېرى بارمۇ، يوق؟ مانا بۇلارنى ئېنىقلاش كېرەك. سىز بۇ خوتۇن بىلەن كۆرۈشۈشنىڭ چارىسىنى قىلىڭ، ئۇمۇ بەلكى سىزنى ئىزدەۋاتقاندۇ.

ئۇلار ئۇخلاشقا ياتتى، قىلىچ غۇلامخان بىلەن قىلغان كېلىشىم توغرىسىدا، بۇ يىل كۆزدە دۇشمەن بارغاندا قانداق تاقابىل تۇرۇش توغرىسىدا ئويلاپ ياتاتتى، قوچقار بولسا ئوڭدا ياتقىنىچە، ئۆيىنىڭ تۇرۇشىغا قاراپ بايىقى ئايالنى، ھېلىقى يەر ئاستىدىن قارىغان قۇدرەتلىك كۆزلەرنى ئويلايتتى. كېيىن ئۇنىڭ خىياللىرى ئۇزاق ئۆتمۈشكە قايتىپ كەتتى...

... قوچقار بىلەن لالە كىچىكىدىن بىللە پادا باقاتتى. قوچقار ناغىسىنىڭ قويىنى، لالە سىيىت خوجايىنىنىڭ كالىسىنى باقاتتى. ئون

ئۇچ ياشلىق قوچقار ئوق ئىككى ياشلىق لالەگە خۇددى ئاكىسىدەك غەمخورلۇق قىلاتتى..

بىركۈنى قوچقار قويلىرىنى يېزا چېتىدىكى بىر ئوتلاقتا قويۇۋېتىپ، بىر دۆڭدە ئولتۇرۇپ نەي چېلىۋاتاتتى، لالەنىڭ يېغلىغان ئاۋازى ئاڭلىنىپ قالدى. ئۇ قوپۇپ قارىسا، بىر ئېتىزلىقتا بىر ئايال لالەنى ئۇرۇۋۇۋېتىپتۇ. قوچقار نەيىنى بېلىگە قىستۇرۇپ شۇ تەرەپكە يۈگۈردى. بارسا، ئايال: "سەن شۇم نېمىشقا كاللىرىڭنى مېنىڭ ئېتىزىمغا قويىۋۇۋېتىسەن؟" دەپ تاياق بىلەن لالەنىڭ باش-كۆزلىرىگە ئۇرۇۋۇۋېتىپتۇ. لالە قوللىرى بىلەن يۈز-كۆزلىرىنى توسۇپ يىغلاۋېتىپتۇ. "ئۇنى ئۇرماڭ!" دېدى قوچقار چوڭ كىشىدەك ۋە ئايالنىڭ قولىدىكى تاياقنى تۇتتۇۋالدى-دە، ئۇنى كۆرۈپ تېخىمۇ ئۆكسۈپ يىغلاپ، يۈگۈرۈپ كەلگەن لالەنى قۇچاقلىۋالدى. ئايال يەردىكى تاياقنى يەنە ئېلىپ، ئىككىلىسىنى ئۇرغىلى ئۇردى. قوچقار لالەنىڭ قولىدىن تۇتۇۋېلىپ قاچتى. ئايال ئازراق قوغلاپ بېقىپ، يېتىشەلمىگەچ ۋارقىراپ تىللىنىپ قالدى...

پادىچى بالىلار كالىلارنى ھەيدەپ قويلارغا قوشتى ۋە ھېلىقى دۆڭگە چىقىپ ئولتۇرۇشتى. لالە قوچقارنىڭ تىزىغا بېشىنى قويۇپ ئۆكسۈپ يىغلايتتى. "ھەممىسى بوزەك ئېتىدۇ..." دېدى ئۇ، كېيىن گەپ قىلالمای ۋارقىراپ يىغلىدى. "يىغلىما لالە، مېنىڭ ئاتا-ئانام يوق، سېنىڭ داداڭ بارغۇ؟ بىز بوزەك بولمايمىز. يەنە بىرئاز چوڭ بولۇپ ئالايلۇقچۇ، ئاندىن كۆرىمىز" دەيتتى قوچقار لالەنى جۇۋۇتۇپ ۋە بەلۋېغىنىڭ ئۇچى بىلەن لالەنىڭ يۈز-كۆزىنى سۈرتتى.

بىركۈنى، كەچ كۈز بولۇپ قالغان چاغ. لالە بىلەن قوچقار

قوي ـ كالـلارنى قويۇپ بېرىپ، يەنە شۇ دۆڭگە چىقىشتى. ئۇلار مالـلارغا قاراپ ئولتۇرۇشتى. "قاراڭ ئاۋۇ قوچقارلارنى، ـ دېدى لاله، ـ يەنە سوقۇشقىلى تۇردى". بىر ئاق قوچقار ئوتلاۋاتساۋ بىر قارا قوچقار يانداپ كېلىپ بىر مۆڭگۈزى بىلەن ئۇنىڭ بىقىنىغا ئۇستى. ئاق قوچقار بېشىنى كۆتۈرۈپ، "چاقچاق قىلما" دېگەندەك قارا قوچقارغا قاراپ قويدى. قارا قوچقار يەنە بىرنى ئۇستى. ئاق قوچقار- نىڭ ئاچچىقى كېلىپ كەينىچە ئارقىغا يانىدى. قارا قوچقارمۇ يانىدى، ئىككىسى ئۇچ-تۆت غۇلاچ يەردىن يۈگۈرۈپ كېلىپ بىر باش ئۇرۇشتى. ئىككىنچى قېتىم كەينىگە جىقراق يېنىشتى. بىر ئارغامچا بويى يەرگە بېرىپ توختاپ بىر-بىرىگە هوممىيىشتى ۋە ئۈدۈللاپ يۈگۈرۈشتى. ئاق قوچقار غەزەپ بىلەن يۈگۈردى، يۈگۈرگەنچە كېلىپ، تىزلىنىپ تۇرۇپ قاتتىق باش ئۇردى. قارا قوچقار كەينىگە ئولتۇرۇپ قالدى. ئاق قوچقار يەنە كەينىگە بېرىپ ئىككى غۇلاچ يەردىن يۈگۈرۈشكە تەييارلانغاندى، لېكىن، قارا قوچقارنىڭ قوپالمايۇاتقىنىنى كۆرۈپ توختاپ قالدى-دە، بويىنى بۇراپ باشقا ياققا مېڭىپ كەتتى. لاله قوچقارلارنىڭ سوقۇشۇشىغا دىققەت بىلەن قاراپ تۇردى ۋە ۋارقىراپ كۈلدى.

ـ قارا، قارا، قوچقار ئاكا، ئاۋۇ قوچقار قوپالماي قالدى.

ـ هە، ئۇ ئۆزىگە باقماي هەمىشە ئاشۇنداق يوغانچىلىق قىلىدۇ.

ـ سەنمۇ ئاشۇنداق شوخ قوچقار بولامسەن؟

ـ بىكاردىن تېگىشىپ يېقىلىپ ياتقانلىق شوخلۇق بولامدىكەن، بىكاردىن چېقىلماسلىق، چېقىلغانىنىڭ ئەدىبىنى بېرىش كېرەك، كۆردۈڭمۇ؟

ـ هە، ئاق قوچقار بولسەن، دېگىنە... بوزەك بولمايدىكەنسەن.

راست، ئاۋۇ كۆنى، چوڭ بولغاندا بوزەك بولمايمىز، دېدىڭغۇ؟ قاچان چوڭ بولىمىز؟

ــ بەش يىلدا، ئون يىلدا...

ــ ۋاي-ۋۇي، بەك ئۇزاق ئىكەن، ھېسىڭ ئانام بوق، ئۇ ۋاقتىقىچە قېينىلىپ كېتىمەن، ــ ناگولا بولۇپ بېشىنى تۆۋەن سالدى لاله.

ــ كۆڭلۈڭنى پېرىم قىلما لاله. مەن بار، ئىككىمىز ئايرىلمايمىز، ــ قوچقار مەيدىسىگە بېشىنى قويغان لالەنى ئاكىلارچە مېھرىبانلىق بىلەن قۇچاقلاپ، بېشىنى سىلىدى. ئاندىن ئازراق ئويلاپ ئىككىسى ياخشى كۆرىدىغان ناخشىنى باشلىدى. لاله بېشىنى كۆتۈرۈپ قوشۇلدى.

قوزىچاقلار مەرەيدۇ،
بېتىم قالغان ئوخشايدۇ.
بوز تورغايلار سايرايدۇ،
دانسىز قالغان ئوخشايدۇ.

ئانىسىز يېتىم باللا،
يىغلايدىكەن ياش تۆكۈپ.
دادىسى يادىغا يەتسە،
بوزلايدىكەن تىز پۈكۈپ.

بوزەك ئەتمە يېتىمنى،
يوقمىكەن ئەتتى ئۇنىڭ؟
شۇ يېتىملەر ئاھلىرى،
جېنىڭنى ئالماسمۇ سېنىڭ؟

. . . . . .

قوچقار خىيالى مۇشۇ يەرگە كەلگەندە، كۆكرىكىنى تولىدۇرۇپ ئۇلۇغ-كىچىك تىندى. ئۇ يېنىچە يېتىپ ئاشۇ جاپالىق كۈنلىرىنى ۋە لالە بىلەن ئۆتكۈزگەن باللارغا خاس مۇھەببەتلىك-دوستانە ئۆتمۈش-لىرىنى ئۇزاق ئويلاپ ياتتى...

ئەتىسى ئەتىگەندە قوچقار خېچىرچى بىلەن شەھەر تەشىدىكى ئۆستەڭگە ئات سۇغارغىلى باردى. ئۇلار ئەمدى ئات-خېچىرلارنى سۇغىرىشقا باشلىغانىدى، بىر ئايال كېلىپ ئۆستەڭنىڭ يۇقىرىراقىدا ئولتۇرۇپ، يۇزىنى رومىلى بىلەن يېرىم يوشۇرۇپ كوزىسىغا سۇ ئالغىلى تۇردى. ئۇنى كۆرۈپلا قوچقارنىڭ يۈرىكى "قاتتىدە" قىلىپ كەتتى. ئۇ، شۇ لالەخاننىڭ ئۆزى ئىدى. لالەخان سۇ تولدۇرۇلغان كوزىنى ئۆستەڭ بويىغا قويۇپ، داكا رومال ئىچىدىن قوچقارغا بىر قارىۋالدى. قوچقار ئۇنى سەزمىدى. ئۇ "لالەخان"نىڭ ئاشۇ "لالە" ئىكەنلىكىگە تېخى تولۇق ئىشەنمىگەنىدى. ئۇ "نېمە بولسا بولسۇن" دەپ بىر سۆز تاشلاپ بېقىشنى خالايتتى، لېكىن قانداق قىلىپ سۆز ئېچىشنى بىلمەيتتى. تۇرۇپلا، ئۇنىڭ يادىغا ھېلىقى بالىلىق ۋاقتىدىكى ياخشى كۆرىدىغان ناخشىسى چۈشۈپ قالدى. "ھە، مانا بۇ ئوبدان چارە." دېدى ئۇ ئىچىدە ۋە ئات سۇغارغان بولۇپ قەدىمكى ئاھاڭدا ئاستا ناخشا باشلىدى:

قوزىچاقلار مەرەيدۇ،
دانسىز قالغان ئوخشايدۇ.

قوچقار ناخشىنىڭ ئۈچىنچى قۇرىنى باشلاي دەپ تۇرۇۋېدى، لالە شۇ ئاھاڭدا:

بوز تورغايلار سايرايدۇ،

دېدى.

ــ ۋاي لاله، ــ دېدى قوچقار، ئۆزى قانداقچه ئۇنىلىك بېنىڭا بېرىپ قالغانلىقىنىڭمۇ سەزمەي قالدى، ــ ئاه لاله، بۇ راستمۇ؟ مەن...

ــ بولدى، سىز قوچقار، ــ دېدى لاله خان ئىزا ئارىلاش كۈلۈپ، ــ ئاق قوچقار ئەمەسمۇ!

ــ ۋاي شۇمۇ يادىڭىزدا بارمىكەن ــ ھە!

ــ بولمايچۇ، ھەممىسى يادىمدا. سىزنىڭ يادىڭىزدىن چىقىپ كەتكەن بىلەن... ــ لاله خان گېپىنى بوغۇلغاندەك بولۇپ سۆزلىيەلمەي قالدى.

ــ ياق لاله، مەنمۇ ئۇنتۇمىدىم، يادىمدا، ھەممىسى يادىمدا. تۇنۇگۈنكىدەكلا يادىمدا...

ــ مېنىڭ گېپىم جىق، بەك جىق. باشقا سۆزلىشەيلۇق، بولامدۇ؟

ــ مەيلى، مېنىڭمۇ گېپىم جىق. قاچان، قەيەردە؟

ــ مەن ئىزدەيمەن.

قوچقار لالەخان ئۇزاپ كەتكۈچە ئۇنىڭغا قاراپ تۇردى. لاله خان بۇرۇلۇشقا بېرىپ ئارقىسىغا قارىغاندىن كېيىن، ئۇ ئاتلار بار ياقتا يۈگۈردى ۋە ھائۇبقىپ قاراپ تۇرغان خېچىرچىنى قۇچاقلاپ پىرقىرىتىۋەتتى...

قوچقار قايتىپ سارايغا كېلىپ قىلچقا ئەھۋالىنى ئېيتىپ بەردى. لالەخانمۇ قايتىپ دادىسىغا ئەھۋالىنى ئېيتىپ بەردى. "دادا، ئىشىنەمسەن؟ ئۇ، قوچقار، ئۆلمەپتۇ، بار ئىكەن، شۇ قوچقارنىڭ ئۆزى" دەپ ئۇ دادىسىنى ئىشەندۈردى. لالەخانىنىڭ دادىسى قوچقارنىڭ

دادىسى بىلەن بىغەن دوست ئىدى. ئۇ قوچقارنى كىچىكىدىن تارتىپ باخشى كۆرەتتى. قوچقار چېرىكلىككە ئۆتۈلۈپ كېتىپ قايتىپ كەلمەي كۆرەتتى. "ئۆلۈپ كەتكەن بولسا كېرەك" دەپ ئويلىغاچقا ئىدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ قىزنى قارشىلىغىغا قارىماي بىر يەرغا ئىلىپقا بەرگەنىدى. ئۇ يەرغانىدىن قايتىپ كەلگەندە، لالەگە: "قوچقارنى ئەمدى ئويلىمىساڭمۇ بولىدۇ، ئۇ قايتىپ كەلمەيدۇ." دېگەنىدى. لېكىن، قىزى باشقا ئەرگە تەگمەي قوچقارنى كۈتۈپ يۈرگەنلىكىنى بىلەتتى. "يېشىڭ ئوتتۇز بەشكە كېلىپ قالدى قىزىم، لايىقلارنى قايتۇرۇۋەرمە، تۇل ئولتۇرۇش ياخشى ئەمەس" دەپ نەسىھەت قىلغاچقا ئىدى ئۇ قىزىغا. لالە بولسا ھامان قوچقارنى كۈتەتتى. ئۇنىڭ كۆڭلىدە قوچقار بىركۈنى قايتىپ كېلىدىغاندەكلا قىلاتتى. "باشقا ئەرگە تېگىپ نېمە قىلىمەن، — دەيتتى ئۇ دوستلىرىغا، — ئەرگە تەگكەنمۇ؟ راستىنى ئېيتقاندا پەرغانىلىق ئېرىم ھېنى ياخشى كۆرگەن، ئازار قىلمايتتى. لېكىن، شۇ قوچقار يادىمدىن چىقمايتتى... ئېرىم ئۆلۈپ كەتتى. قويۇڭلار، ماڭا نەسىھەت قىلماڭلا، قوچقار كەلسۇن - كەلمىسۇن، ئەرگە تەگمەيلا قويماي." دەيتتى ئۇ كەسكىن ھالدا. ئۇ ئەمدى قوچقارنى تاپقانلىقىنى دادىسىغا ئېيتقاندا، دادىسى "قوچقارنى مەن يامان دېمەيمەن قىزىم. ئۇ بەلكى بالاچاقلىق بولغاندۇ، — قوشۇمىلىرىنى تۆرۈپ ئويلىدى بوۋاي، — خاتالاشمىسام ئۇ بۇ يىل ئوتتۇز سەككىزگە كىرىپ قالدى..."، "ئەگەر ئۇنىڭ بالاچاقسى يوق بولسىچۇ؟" دەپ سوردى لالەخان دادىسىنىڭ كۆزىگە تىكىلىپ. "ئۇنداق بولسا ئوبلاپ كۆرەرمىز" دېدى بوۋاي.

لالەخان ئىككى باسقۇچتىن ئۆتتى: بىرى، قوچقار بىلەن كۆرۈشۈپ، تونۇشلۇق ئالدى. يەنە بىرى، دادىسىنىڭ رازىلىقىنى ئالدى.

ئەمدى ئىش قوچقارنىڭ بالا-چاقىسى بار-يوقىدا قالدى، "قوچقار ئۆزى ئۇنارمۇ؟!" بۇ سوئال لالەخاننىڭ كۆز ئالدىدىن "لاپ" قىلىپ ئۆتۈپ كەتتى، ئۇ ئىشنىڭ ئۇ ياقنى ئويلىماسلىققا تىرىشتى.

بۈگۈن ئاخشام لالەخان ئويغا چۆكۈپ ياتاتتى. گادىرمانى ئويلار ئۇنى شۇنچە ئوردۇالغاندەكى، كېچىنى ئۇنتۇلۇزۇش ئاسان بولمىدى. ئۇ قوچقار بىلەن قەيەردە، قانداق ئۇچرىشىشنى ئويلاپ ئۇزاققىچە ئۇخلىيالماي ياتتى.

ئەتىسى سىيىت خوجا پولۇغا جىققاق گۈرۈچ سېلىشنى ئېيتتى. چۈش ۋاقتىدا ئۇ دۈكاندىن قايتىپ كېلىپ: "لالەخان، پولۇدىن بىرلىگەنگە تۆلىدۈرۈپ ئۈسۈپ، سارايدىكى بىزنىڭ ئىككى مېھمانغا ئاپىرىپ بېرىپ كەل، بىلدىڭمۇ؟" دېدى. بۇ گەپ لالەخاننىڭ ئويغا تازا ماس كەلدى. ئىشنىڭ بۇنىڭدىنمۇ ئوبدان ئېپى بولامدۇ-ئان! لالەخان ئاۋۋال بىر لېگەن پولۇنى ئۈسۈپ سىيىت خوجا بىلەن خانىمغا ئەكىرىپ بەردى. يەنە بىر لېگەن پولۇغا گۆشنى جىققاق بېسىپ، ئۈستىگە ئىككى توقاچنى يېپىپ، داستىخان بىلەن ئوبدان ئوراپ دولىسىغا قويدى-دە، دەرۋازىدىن چىقىپ سارايغا ياقتا مېڭىپ كەتتى ...

لالەخان قوچقارنىڭ سارايىنىڭ قايسى ھۈجرىسىدا ئىكەنلىكىنى، كىم بىلەن بىللە تۇرىدىغانلىقىنى ئاللقاچان بىلىپ بولغانىدى. ئۇ سارايغا دەرۋازىدىن كىرىپ توپتوغرا ئاشۇ ھۈجرىغا قاراپ ماڭدى. ئۇ ئەمدى ھۈجرا ئىشىكىگە كەلگەندە، ئىچكىرىدىن قىلىچ چىقىپ قالدى.

— خوجايىن ئاش ئەۋەتىپتى، — دېدى ئۇ رومىلى بىلەن يۈزىنى يانتۇ توسۇپ.

ـ ھە، خوجايىن سىيىت خوجا ئاش ئەۋەتكەن دەك؟ ـ دېدى قىلىچ كۆلۈپ ۋە لالەخانغا يول بەردى، ـ قوچقار، مېھمان كەلدى! ـ دېدى ئۇ ئىچكىرىگە قاراپ ۋە لالەخانغا بۇرالدى، ـ قېنى سىگلىم، ئۆيگە كىرىك. قوچقار، مېنىك ئازراق ئىشىم بار. بىرئاز كېچىكىپ قايتىمەن.

لالەخان بوسۇغىدىن يەڭگىل ئاتلاپ كىرگەندە، ئىچكىرىدىن چىقىۋاتقان قوچقارنىڭ تېنى جۇغۇلداپ كەتتى.

ـ ۋاي، لالەخانمۇسز؟ ـ دېدى ئۇ ھودۇقۇپ، ـ قېنى ئۆيگە، ياق، مايماققا، ئىچكىرىكى ئۆيگە كىرىك!

ئويلىمىغان يەردىن كېلىپ قالغان ياخشى "مېھمان"، ئېپسىدە كېلىپ قالغان "ساھىبخانا" ـ ئەجەب ياخشى ـ ھە؟ ئىش ئوڭىغا كەلسە، ھەممىسى جايىدا بولۇپ بېرىدىكەن. ھازىر پولۇغا نۆۋەت يوق، سووۇپ قالسىمۇ مەيلى، ئۇ شىرە ئۇستىدە تۇرۇپ تۇرغاي.

ئىككىلەن گەپنى نەدىن باشلاشنى بىلمەي، بىرى روسلىنىڭ ئۇچىنى ئۇۋۇلىسا، يەنە بىرى قىچىشقان گەدىنىنى قاشلاپ قويدى.

ـ ئۆزلىرىنى قەيەردىن سورايمىز ئاق قوچقار، ـ دېدى لالەخان ئاخىرى باشلاپ سۆز ئېچىپ ۋە كۆلۈپ قوچقارغا قارىدى.

ـ قەشقەردىن...

ـ ھە، ئۇ جاي نەدە، يىراقمۇ؟

ـ قاتـمۇقات تاغلارنىڭ كەينىدە. بەك يىراق، پېقىنىدا قايتـماقچى بىز.

ـ ھە، قايتىش كېرەك ئەلۋەتتە. بالىلار كۈتۈپ قالدۇ ـ دە!

ـ . . .

ئىككى كونا ئاداش شۇنداق قىلىپ مۇڭداشتى، بىر ـ بىرىگە ئەھـ

ۋاللىرى ئايدىڭلاشتى... كېيىن ئىككىلىسى تەڭ شۇڭ بولۇپ قالدى، بىرھازادىن كېيىن جىمجىتلىقنى يەنە لالەخان بۇزدى:

— مەن سەن بىلەن كېتىمەن! — كەسكىن سۆزلىدى ئۇ، كۆزىدىن چىقىقان ياشلىرى ئۇرۇپ بولغانىدى. ئۇ ھازىرلا ئاشۇ قاتمۇقات تاغلار كەينىدىكى ئۆزاق جايغا كېتىشكە نەييارلانغانىدى.

— بولمايدۇ، لالە، دادالڭ يالغۇز.

— مەن كېتىمەن دېدىم كېتىمەن. دادام ئۆز كۈنىنى ئۆزى كۆرەلەيدۇ. ئەگەر سېنىڭ بالا-چاقاڭ بولمىسا، ئىككىمىزنىڭ بىللە ئۇرۇشمىزغا دادام رازى.

— يول ئۇزاق، تاغ-داۋانلار ئېگىز. خاتۇن كىشىگە قىيىن سەپەر...

— ھە!...، — دېدى لالە شارتتىدە بېشىنى بۇراپ قوچقارغا قاراپ، — "تاغ-داۋان" قانداق بولىدۇ، "خاتۇن كىشى" قانداق بولىدۇ، قېنى، مەن كۆرۈپ باقاي، ئاشۇ تاغ-داۋانلار "خاتۇن كىشى"بولغان مېنىڭ بېلىمنى ئېگەلەمدىكىن؟! — ئۇ غەزەپ بىلەن ئورنىدىن قوپتى ۋە كەشنى كېيىپ خوشمۇ دېمەي تالاغا ماڭدى.

قوچقار "لالەخان، توختا" دېگىنىچە ئىشىك ئالدىدا قاراپ قالدى. ئەمدى دەرۋازىدىن كىرىۋاتقان قىلىچ لالەخاننىڭ خاپا، شاپاشلاپ مېڭىشىغا، قوچقارنىڭ ھاڭۇبقىپ قالغان قىياپىتىگە قاراپ توختاپ قالدى. لېكىن، ھەيران قالمىدى. ئۇ قوچقاردىن ئەھۋالنى ئۈقتى "كېرەك يوق، پالۋان خاتۇن ئىكەن. سېنى مات قىپتۇ، كۆردۇڭمۇ؟" دېدى قىلىچ. كېيىن ئۇلار خېلىلا سوزۇپ قالغان ئاشنى ئېچىپ يېدى.

شۇنىڭدىن كېيىن لالەخان كۆرۈنمىدى. قوچقار ئات سۇغارغىلى چىقماندا، ئۇ سۇغىمۇ چىقمىدى. قوچقار جىلە بولمىغان بولۇپ قالدى. ھەتتا، تاماقنىمۇ تۇزۇك يېمەيتتى. قىلىچنىڭ "قارىغىنا سېنى، ئۆزەڭنى چاغلىماي ئۇنى خاپا قىلىپ قويۇپ، ئەمدى نېمە دەيسەن؟ خوپ بولدى!" دېگەن سۆزى ئۇنى تېخىمۇ خاپا قىلاتتى. بىراق، قىلىچ كۆلۈپ دولىغا ئۇرۇپ: "قورقما دوستۇم، لالە قوچقاردىن قالمايدۇ" دېگەندە، ئۇنىڭ كۆڭلى ئازراق چايغا چۈشۈپ قالدى. "ھە، قىلىچنىڭ ھۇ سۆزىدە بىر گەپ بار. ئالدىنقى كۈنى لالەنىڭ دادىسى بىلەن سۆزلەشكەن ئەمەسمىدى؟" دەپ ئۈمىد قىلدى.

ئەسلىدە قوچقار لالەنى خاپا قىلاي دېمىگەنىدى. ئۇ، لالە كەتسە دادىسىنىڭ يالغۇز قېلىشىدىنلا ئەنسىرىگەنىدى. قوچقارنىڭ سۆزى لالەنىڭ كۆڭلىگە تەگكەن بولسىمۇ، بالىلىق ۋاقتىدىكى دوستانە مۇھەببەتنى ھېچنېمە سۇندۇرالمىغانىدى. بەلكى ئۇ بارغانچە پىشىپ، قارىشلاشقىلى بولمايدىغان بىر كۆچكە ئايلانغانىدى. ئەنە شۇ كۈچ لالىنى ئۇزاقتىن بېرى چاڭگىلىغا ئېلىپ تىزگىنلەپ كەلگەنىدى. ئۇ قوچقارنى ئۇزاق يىللار كۈتكەنلىكى ئۈچۈن ئەپسۇسلانمايتتى. ئۇ ئاخىر قوچقارنى تاپتى. لېكىن، قوچقار ئۇنىڭ ئىرادىسىنى خام چاغلاپ "تاغ-داۋان"، "خاتۇن كىشى" دېسە، بۇ سۆزنى يەنە كېلىپ ئۇنىڭ بۇرنىدە ساقلىغان كىشى دېسە ئۇنىڭغا قانداقمۇ ئەلەم قىلمىسۇن؟!

كىچىك كاۋان قاپتتى...ئەنە، ئات خېچىرلاۋغا مىنگەن، خېچىر ھەيدىگەن ئۈچ كىشى نەمەنگان بېزىلىرىدىن چىقىپ، تاغ يوتىلىرىنى بويلاپ كەلمەكتە. ئۇلار بىر بۆكتەردىن ئېشىپ كەك بىر ساينىڭ كىرىدى. قىلىچنىڭ كەيپى خۇش، نەمىنىدۇ ئىزدەۋاتقانىدەك ئات

ئۇستىدە ئەترابىغا كۆز سېلىپ ماڭماقتا. چېچەرچى ئۇزۇن پاخشى كۆرمەنغان ناخشىسىنى يوش ئاۋاز بىلەن ۋېيتىپ كېتىپ بارمەكتە. قوچقار بولسا ئاتنىڭ تىزگىنىنى قويۇۋېتىپ، بېشىنى ساڭگىلىتىپ ئويچان كېتىپ بارماقتا. ئۇلار سايىنىڭ ئىچىدە بىر سۇ كېچىكىدىن ئۆتۈپ بۇرالغاندا قىلىچ ۋاراقسىدى:

— قوچقار! قارا، ئاۋۇ كىمۇ؟ — ئۇ ئات چاپتۇرۇپ شۇ ياقتا كەتتى. كېيىن قوچقار ئېتىنى ئىلدامليتىپ بارسا، قىلىچنىڭ ئالدىدا بىر ئەركىشى تۇرغانىكەن، قوچقارنى كۆرۈشى بىلەنلا ئۇ تەتۇر ئۇرۇلۇۋالدى. قوچقار قىلىچقا سوئاللىق قارىدى.

— ھە، قېنى تاپە، كىمكىن؟ — دېدى قىلىچ كۈلۈپ قوچقارغا.

— ۋاي ناگەي، — دېدى قوچقار ھەيران بولۇپ. ئۇ ئاۋۇ كىشىنىڭ ئالدىغا ئۆتەي دېسە، ئۇ يەنە بۇرىلىپ يۈزىنى كۆرسەتمەيتتى. قىلىچ بولسا توختماي كۈلەتتى. ئۇ قوچقارغا "كۆزۈڭنى يۇم" دېدى. ئاۋۇ كىشىنى ئۇنىڭغا روبىرو تۇرغۇزغاندىن كېيىن "كۆزۈڭنى ئاچ!" دېدى. "ھە...!" دەپ چۆچۈپ كەتتى قوچقار كۆزلىرىگە ئىشەنمەي ۋە ئازراق ئارقىسىغا داجىدى. ئۇنىڭ ئالدىدا پۈختا ئەرەنچە كىيىنگەن لاله كۈلۈپ تۇراتتى. ئۇ پۇتىغا قىزىل كۆن ئۆتۈك كىيىپتۇ، يەكتەكنىڭ ئۈستىدىن كۆك بەلباغ بىلەن بېلىنى چىڭ باغلاپتۇ. بېشىغا نېپىز ئاق كىگىز قالپاق كىيىپتۇ. ئۇ شۇنداق بىر چىرايلىق يىگىت بوپتۇكى، كىشىنىڭ زوقى كېلەتتى. پەقەت مەيدىسى يەكتەكنى ئازراق كۆتۈرۈپ تۇرغىنى بولمىسا.

— ۋاي لاله، بۇ سەنمۇ؟ — دېدى قوچقار ئىككى قولى بىلەن ئۇنىڭ دولىسىدىن تۇتۇپ، — ئاھ! نەمدېگەن پالۋانسەن؟!

— شۇنداقمۇ؟ خاتۇن كىشىمۇ پالۋان بولامدىكەن؟! — دېدى

لاله قولىدىكى تاياق بىلەن قونچىنى ئۇرۇپ، بىر پۇتىنى ئويىنىتىپ، ئەرمۇنچە ھەربىكەت بىلەن.

ئەمدى يېتىپ كەلگەن خېچىرچىمۇ ئۇلارغا قوشۇلۇپ ھەممىسى بىللە كۈلۈشتى. قوچقار ئىزا ئارىلاش يەرگە قارىدى.

ئۇچ كىشىلىك كىچىك كارۋان ئەمدى تۆت كىشىلىك بولدى. ئۇلار سۇ بويىدا ئولتۇرۇپ، چاقچاق، كۈلكە بىلەن سوغۇق كۆڭۈل-نان-پان يەۋېلىشقاندىن كېيىن سەپىرىنى داۋام قىلدۇردى...

بەشىنچى باب

قوغدىنىش تەييارلىقى

قىلىچ قوچقار بىلەن سۈتۈق بۇغراخانغا ئۆز ئىشلىرىدىن قىسقىچە مەلۇمات بەردى. بۇخارا ئەمىرى ئەبۇ ئەلى سىمجۇقنىڭ ۋەكىلى غۇلامخان بىلەن كېلىشكەن توختام سۈتۈق بۇغراخانىنى بەك خۇش قىلدى. غۇلامخان يەتكۈزگەن، بۇ يىل كۈزدە سامانلارنىڭ سىناق ھۇجۇمى قىلىش خەۋىرى ئىنتايىن مۇھىم ئىدى. بۇغراخاننىڭ ئەلچى ئەۋەتىپ سۆزلىشىپ تىنچلىق بىلەن تالاشنى ھەل قىلىش تەلىپىنى سامانلار خانى مەنسۇرنىڭ قوپاللىق بىلەن رەت قىلغانلىقىنىڭ سەۋەبى شۇ چاغدىلا مەلۇم بولدى. بۇ ئەھۋال بولسا بۇغراخاننىڭ بارلىق پىلانلىرىنى باشقىدىن قاراپ چىقىشنى تەلەپ قىلاتتى.

مەلۇماتنى ئاڭلاپ بولغاندىن كېيىن، بۇغراخاننىڭ كەيپىياتى بىراقلا ئۆزگەردى. ئورنىدىن قوپۇپ ئىشخانىسىدا ئايلاندى. بىر ئايلىنىپ بېرىپ چوڭ پەنجىرىنىڭ يېنىدىكى پەردىلىرىنى تارتتى ۋە پەنجىرىنىڭ ئىككىلا قانىتىنى تاشقىرىغا قاتتىق ئىتتىرىپ ئېچىۋېتىپ، باغدىكى ھويۇپسىدە ئېچىلغان شاپتۇل چېچەكلىرىگە قاراپ خېلى ئۇزاق تۇردى. ئۇ شاپتۇل چېچەكلىرىنىڭ بىرىدىن بىرىگە قونۇپ قانات-لىرىنى ئۇيىنىتىپ ئۇچۇپ يۈرگەن چىمچەك ھەرىلىرىگە قاراپ ئويلايتتى: "بۇ ھەرىلەر شۇنچە ئەركىن، شۇنچە راھەت ئويناپدۇ،

تاماشا قىلىشىدۇ... ئادەملەرچۇ؟! ئادەملەرگىلا ئەمەس، مۇشۇ ھەرىلەرگىمۇ ئامانلىق بولمايدىغان كۈنلەر كېلىپ قالارمۇ؟!... دۆلەتكە، ئەلگە ياغى كۆز تىكمەكتە..." ئۇ پەنجىرە ئالدىدىن ئارقا-سىغا بۇرۇلغاندا، قىلىچنىڭ ئۇنىڭغا دىققەت بىلەن قاراپ تۇرغان-لىقىنى، قىلىچنىڭ يېنىدا قوچقارنىڭ ئولتۇرغىنىچە ئۇخلاپ قالغىنىنى كۆردى. سۈتۈك بۇغراخان ئۇلارغا قاراپ يېقىن كەلدى. قىلىچ قوچقارنى تۇرتۈپ ئويغاتماق بولدى.

— تەگمەك ئۇخلىسۇن، — دېدى بۇغراخان، — ئۇيقۇسىز قاپتۇ. يول ئۇزاق، جىق قېينالدىكلار، ئەمەسمۇ؟

قوچقار چۆچۈپ بېشىنى كۆتۈردى.

— ياپىرەي، كېتىپ قاپتىمەن-دە؟ — دېدى ئۇ خىجالەت بولۇپ كۆزلىرىنى ئۇۋۇلاپ.

— ھېچقىسى يوق قوچقار، مانا قايتىپ كەلدىڭغۇ؟ — دېدى بۇغرا-خان كۈلۈپ.

— ھە، راست. بىز قوش ئولجا بىلەن قايتىۋاتقان چاغدىكى دوستىنى ياگاق چاقماندا تاشلۇبتىشكە بولمايدۇ، — دېدى بۇغراخان ۋە قىلىچقا، — بۇلارنى ئوبدان ئورۇنلاشتۇرۇڭلار، بۇ خۇش خەۋەرنى خانىش

ئايدىڭغا ئېيتساڭ، ــ دېدى

بۇغراخان ئۆيىنى يەنە بىر ئايلىنىپ بايىقى خىيالىغا قايتتى، "نېمە قىلىش كېرەك؟" دېگەن سوئال ئۇنىڭ بېشىنى ئوردۇۋالىدى...

ــ ئىش ئايدىڭلاشتى، ــ دېدى ئۇ قىلىچ بىلەن قوچقارنىڭ ئالدىدا توختاپ كەسكىن ھالدا، ــ ئەلدە جەڭ تەييارلىقىنى جاكالاش كېرەك بولدى. قېنى، ياغى سىناپ باقسۇن، دەككىسىنى بېرەيلۇك. بۇنىڭ ئۈچۈن ھازىردىن باشلاپ تۈگەل جەڭگە تەييارلىق قىلايلۇق. قىلىچ، سىز ئىلىك ھاجىپقا ئېيتىڭ، بۇگۈن كەچقۇرۇن "ئۇيغۇرۇش ھالقىسى" نىڭ باش قوشۇشىنى قىلايلۇق...

كەچقۇرۇنلۇقى "ئۇچلۇك ئۇيغۇرۇش ھالقىسى" نىڭ باش قوشۇشى بولدى.

"ھالقا" نىڭ ئۇچ ئەزاسىدىن باشقا خانىش ئايدىڭ ۋە توغرۇلـ بەگلەر قاتناشتى. قىلىچ مەلۇماتچى سۈپىتىدە قاتناشتى. باش قوشۇش بۇغراخاننىڭ ئىشخانىسىدا بولدى.

بۇغراخاندىن باشقىلىرى كېلىپ بولدى.

ــ خان ئازراق كېچىكىپ كەلمەكچى. ئۇ، ئاۋۋال قىلىچ ئۆزىنىڭ سەپىرى توغرىسىدا سۆزلەپ بەرسۇن، دېدى، ــ دېدى خانىش ئايدىڭ.

قىلىچ مەلۇمات بەردى. ئىككى ئىش ئۇستىدە: بىرى، سامالـ نىلارنىڭ ئېزىشى ئاستىدىكى تۈرك ئۇلۇسلىرىنىڭ ئەھۋالى؛ يەنە بىرى، غۇلامخان بىلەن كېلىشكەن توختام توغرىسىدا سۆزلىدى. بىرىنچى مەسىلە ئۇستىدە سۆزلىگەندە، ئولتۇرۇشتىكىلەر قىزىقىپ ئاڭلىدى. لېكىن، ئۇلارنىڭ دىققىتى كېيىنكى مەسىلىگە كۆپرەك يۆزلەنگەندى. ھەممەيلەن "توختام"نى بىلىشكە بەك قىزىقاتتى.

شۇنا، قىلىچ بۇ مەسىلىگە كۆچكەندە، كەيپىيات باشقىچە بولدى. ئەمىر ئەبۇ ئەلىنىڭ قاراخانىلار دۆلىتىگە بولغان دوستانە مۇناسىۋىتىنى سۆزلىگەندە، سۆتۈق بۇغراخاندىن چوڭ ئۇمىدلەرنى كۈتمەسلىقىنى سۆزلىگەندە، ئولتۇرغانلار خۇشال بولۇپ جانلىنىپ كەتتى. بولۇپمۇ توختامىنىڭ "بۇغراخان قايتۇرما ھۇجۇم قىلىپ كەلگەندە، بۇخارا ئەمىرى ئەبۇ ئەلى ئىچكى جەھەتتە ماسلىشىدۇ: غەرىنە ئەمىرى سېۋۈق تېكىن بولۇشىدۇ" دېگەن مەزمۇن ئېيتىلغاندا، ئولتۇرغانلار كۈلۈمسىرەپ، بىر-بىرىگە قاراپ جانلىنىپ كېتىشتى.

— بۇنىڭغا ئىشەنچىڭ تۇگەلمۇ؟ — دەپ سوردى ئارسلان قىلىچتىن.

— گەپ يوق! — دەپ كەسكىن جاۋاب بەردى قىلىچ.

— سېۋۈق تېكىنىڭ قوشۇلۇشىغا ئىشەنگىلى بولارمۇ؟ — دېدى گۈمانلىنىپ توغرۇلىيەگ، — ئەمىر سېۋۈق تېكىن ئەبۇ ئەلىنىڭ ئىشەنچلىك دوستى ئىكەن، غۇلامخانىنىڭ سۆزىگە قارىغاندا، ئۇلار كېلىشىپ قويغان چېغى بار، — دەپ چۈشەندۈردى قىلىچ ۋە يەنە، — سېۋۈق تېكىن بىرىنىڭ تۇرۇك ئۇلۇسىدىن ئىكەن، — دەپ قوشۇپ قويدى.

شۇنىڭدىن كېيىن قىلىچ سامانىلارنىڭ بۇ ياققا باستۇرۇپ كېلىشى توغرىسىدا، نۆۋەتتىكى مەسۇرنىڭ قاراخانىلار ئېلىنى بېسىۋالماقچى بولغانلىقى، ئۇ بۇنىڭغا تەييارلىق قىلىۋاتقانلىقى، لېكىن، نۆۋەتتىكى مەزگىلدە چوڭ يۇرۇش قىلىدىغانلىقىغا ئېنىق بىرنېمە دېگىلى بولمايدىغانلىقى توغرىسىدا سۆزلەپ بەردى. "بۇ يېقىن يىللاردا ھەرىكەت قىلالماس، ئۇلارغا كۈچىنى ئۇلغايتىشقا ۋاقىت كېرەك بولىدۇ" دېگەن سۆزىنى يەتكۈزگەندە، ئولتۇرغانلار غۇلغۇلا قىلىشتى.

— ئۇلارنىڭ بېسىپ كېلىشى چوقۇم، — دېدى خانىش ئايدىڭ، —

ياغمۇ ۋاقىت كېرەك بولسا، بىزمۇ ۋاقتىنى قولدىن بەرمەي تەييارلىق قىلىشىمىز كېرەك!

— توغرا!، شۇنداق! — دەپ قوشۇلىدى باشقىلار.

— بىراق، بۇ يەل كۆزدە تۇتۇلار چېگىرىدىن بېسىپ كىرىپ بىر سىناق جەڭگى قىلار ئىدىش، — دېدى قىلىچ ئاكاھلاندۇرۇپ.

بۇ سۆز ئولتۇرغانلارنى چۆچۈتۈۋەتتى. بۇ يەل؟! سىناق جەڭگى!؟"

"دېھىشتى بەزىلەر بىر-بىرىگە قارىشىپ،

— بۇ ئېنىق خەۋەرمىكەن — دەپ سورىدى بىلگە تەكىن.

— بۇ سۆزنى ئەبۇ ئەلى كېسىپ ئېيتىپتۇ، سۇتۇق بۇغراخانغا چوقۇم يەتكۈزۈش كېرەك دەپتۇ، — دېدى قىلىچ ۋە، — غۇلامخانمۇ بۇ خەۋەر ئېنىق دېدى، — دەپ قوشۇپ قويدى.

— شۇنداق، گەپ ئېنىق، — دېدى قوشۇمىسىنى تۇرۇپ ئولتۇرغان باتۇرتاغا، — ئاۋۋال بېلىمىزنى تۈتۈپ سىناپ باقماقچى. بېلىمىز بوش بولسا، ئېلىپ ئاتماقچى!

— توغرا گەپ، — دېدى ئۆيگە كىرىپ كېلىۋاتقان بۇغراخان، — بېلىمىزنى مەھكەم باغلاش كېرەك. سىناپ باقۇن، — ئۇ ھۇرمەت قىلىپ ئورۇنلىرىدىن تۇرغان ئۆيدىكىلەرنى ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلدى-دە، ئۆزىمۇ ئولتۇردى، — قىلىچ، سۆزلەپ بولدىڭىزمۇ؟

— سۆزلەپ بولدۇم، ھەممىنى سۆزلەپ بولدۇم.

— قېنى، تالقىلايلۇق، تەييارلىق قىلىش كېرەك، — بۇغراخان بىرئاز ئويلۇنۇپلىپ سۆزىنى داۋام قىلدى، — بەلنى مەھكەم باغلاش كېرەك، يانى تۇمشۇقنى تىقىدىكەن، ئۇرۇپ يانىدۇرۇش كېرەك. ئۇرۇپ يانىدۇرالايمىزمۇ، يوق؟ بېلىمىزنى سالماقلاپ باقايلۇق. گەپ چېرىك قوشۇننىڭ كۆچىدە.

— چېرىك قوشۇنىنىڭ كۆچى يامان ئەمەس — دېدى ئارسلان، — ئۇزاقى بىلەن "ئۇيغۇرۇش ھالقىسى" قوغدىشىنى كۆچەيتىش توغرىسىدا قارار چىقارغاندىن بېرى چوڭ ئىلگىرىلەش بولدى. بىراق كۆچنى رەتلەش ۋە ئۇلغايتىش كېرەك ئىدى...

— قانداق قىلىپ؟ — سورىدى بۇغراخان

— قوشۇندا چېرىك سانى ئاز ئەمەس، — دېدى توغرۇلبەگ، — ھازىر، بىرى، قورال-ياراغنى ياخشىلاش كېرەك؛ يەنە بىرى، چېرىكلەرنىڭ ئەل ئۇچۇن جانىنى ئايىماي جەڭ قىلىش غەيرىتىنى كۆچەيتىش كېرەك. باشقا چېرىك قوشۇنلىرىنىمۇ قادىنلار قوشۇنىغا ئوخشاش يېتىشتۇرۇش كېرەك.

بۇغراخان كۆلۈپ خانىش ئايدىڭغا قاراپ قويدى.

— دېمىسىمۇ، قادىنلار قوشۇنى بەك ياخشى، — دېدى خانىش ئايدىڭ، — بارسىگىز كۆرىسىز. يۇلتۇز بىلەن قۇندۇز بوش كەلمىدى، ئۇلار ئۇنىڭ ئىستىكى بىلەن قوشۇنغا بارغان ئەمەسمۇ؟

— بىر ياغىنىڭ جەڭ قىلىش چارىسىنى تېخى ياخشى بىلمەيمىز، — دېدى باتۇرتاغا كالىتە يۆتىلىپ، — سەن جەڭ قىلىۋاتقان ياغىنىڭ قانداق قىلىچ ئۇرۇشنى بىلمەسەڭ، سېنىڭ قىلىچىڭ زايا كېتىدۇ، قىلىچ يەپ ئۆلىسەن.

— چېرىكلەر كۆچىنى ئۇلغايتىش ۋە جەڭ قىلىش چارىسىنى ئۆگىنىشتىن باشقا، يەنە بىر مۇھىم ئىش بار، — دېدى ئويچان ئولتۇرغان ئىلىك ھاجىپ، — ياغىغا قارشى ئۆچلۈكنى ئاشۇرۇش، چېرىك ۋە چېرىكباشىلىرى تۇغۇل، يۇنكۇل ئەلگە: "ياغى بېشىڭنى ئالماقچى، يۇرتۇڭنى ئالماقچى، سەكەك بول" دەپ چۇشەندۈرۈش كېرەك. ئاۋال يۇقىرى ئەمەلدارلاردىن باشلاش كېرەك. "جەڭ

قىلىپ ئۆلۈپ بېرىش نېمىگە كېرەك؟"، "ھەممەيلەن مۇسۇلمان، ئۆلۈۋغ باغدات خەلىپەسىنىڭ غۇلاملىرى"، "بىرلىشىپ كەتمەك بولمەدىمۇ؟"... دېگەندەك ئۆسەك سۆزلەر ئاز ئەمەس. بىز جەك تەبىيارلىقىنى جاكالىغاندىن كېيىن بۇنداق پۇتلىكاشاڭلار چوقۇم كۆپىيىدۇ...

— توغرا گەپ، — دېدى بىلىگە تېكىن قوشۇلۇپ، — بۇ خاتا تونۇشنى تۈگەتمەي، جەڭدە ئۈتۈپ چىققىلى بولمايدۇ. بۇ ئىشنى ئوردۇنىڭ ئۆزىدىن باشلىماق كېرەك.

— بىلىشىمچە خەزىنە بوشاپ قالاي دېدى، — دېدى خانىش ئايدىڭ، — بۇنىمۇ ئويلىشىش كېرەك، مېنىڭچە، ئاۋۇ يوغان قورساقلارنىڭ يېغىنى ئاز-تولا شىلىش كېرەكمىكىن؟

باشقىلار كۈلۈشۈپ، باش لىڭشىتىپ قوشۇلدىغانلىقلىرىنى بىلدۈردى.

"ئۇيغۇرۇش هالقىسى"نىڭ ئولتۇرۇشى يېرىم كېچىگىچە داۋام قىلدى. چوڭ-كىچىك نۇرغۇن ئىشلار تالقىلاندى ۋە بىرلىكە كېلىندى. يىغىپ ئېيتقاندا: پۇتكۈل ئەلنى ئاياقلا تۇرغۇرۇش، ھەرقانداق كاشىلىلارنى بۆسۈپ، ئەلنى قوغداش ۋە بۇنىڭ ئۈچۈن ئەتىلا ئوردۇ كېڭەشمىسى ئېچىپ، چارە-تەدبىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇپ مۇزاكىرە قىلىشقا قارار قوبۇل قىلىندى. كېڭەشمىدە ئارسلانبەگ ئاۋال سۆز قىلماق بولدى.

* * *

ئوردۇنىڭ كېڭەش سارىيىغا ئوردۇ ئەربابلىرى تۈگەل يىغىلغىنىدى. ئەمەلدارلار سىپاقىدىن ھېچ ئىش يوقتەك قىلىغان بىلەن، كۆڭۈللىرى دەككە-دۈككىدە ئىدى. بىرنەچچە كۈندىن بېرى ئوردۇدا تارالغان "مىش-مىش"لەر بىرەر چوڭ ۋەقە بولىدىغانلىقىدىن

دېرەك بېرەتتى. "بۇگۈنكى كېڭەش ئادەتتىكى كېڭەش بولماس..."
دەپ ئويلىشاتتى ئولچىلار ۋە ئەمەلدارلار. بەزىلەر جىمجىتلىقنى
بۇزۇپ، بىر-بىرى بىلەن پىچىرلىشاتتى، پىچىرلاشقاچ تارىلاپ
ئىشكە قارىشىپ قويىاتتى.

ئىچكىرىنىڭ ئىشكى "شارت" قىلىپ ئېچىلىشى بىلەنلا ھەممەيلەن
تەڭلا ئىرغىپ قوپۇشتى. سۈتۈق بۇغراخان خانىش ئايدىڭ بىلەن
كىرىپ كەلدى. كۆپچىلىك ئىككى قولىنى ئالماشتۇرۇپ مەيدىگە
قويۇپ باشلىرىنى ئەگدى. ئۇلار بۇغراخانغا قارىغان بولسىمۇ،
قاتتىق باسقان قەدەم ئاۋازىدىن ئۇنىڭ جىددىي كەيپىياتىنى بىلىپ
تۇراتتى. خان بىلەن خانىش تۆردىكى ئورۇندۇقلار ئالدىغا كېلىپ
توختىدى:

— ساق بولۇڭلار! — دېدى بۇغراخان سۆرلۈك، چۈس ئاۋاز
بىلەن.

— ئۇلۇغ خاقانىمىز ئامان بولغاي! — دېدى كۆپچىلىك باشلىرىنى
يەنىمۇ ئېگىپ يوغان، تەك ئاۋاز بىلەن. بۇ ئاۋازلاردىن ساراي
گۈلدۈرلەپ كەتتى.

بۇغراخان باشقىلارنى ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلىپ، ئۆزىمۇ
ئولتۇردى.

ئولتۇرغانلار يەر ئاستىدىن بۇغراخانغا قارىشاتتى. ئۇ قاپاقلىرى
سېلىنغان، ئويچان، سۆرلۈك كۆرۈنەتتى. ھەممە جىمجىتلىق
ئىچىدە ئۇنىڭ سۆزلىشىنى كۈتەتتى.

— ئەلگە ئاپەت كەلمەكتە، يارانلار، — دېدى ئۇ سالماق،
يوغان ئاۋاز بىلەن، — ياغى بەسىپ كەلمەكچى، ئۇلار يۇرتىمىزنى
ۋەيران قىلماقچى، بىز ئېلىمىزنى قوغداش ئۈچۈن ئاتلىنىشىمىز

كېرەك. ھۆكۈمكى كېڭەشمىسىدە مۇشۇ ئىشنى تالقىلاشمىز كېرەك.
چېرىك ئىشلىرى ئولچىسى ئارسلانبەگ ئاۋال سۆزلىدى.
ئارسلانبەگ كېڭەشمىگە تەپسىلىي چۈشەنچە بەردى. ئۇ سالاھىدىن خانى نۇھ II ئىمپېرىيە دەۋرى قوشۇن ئەۋەتىپ ئەلنىڭ چېگرىسىغا بېسىپ كىرمەكچى ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن قايسى ئىشلارنى قانداق قىلىش لازىملىقىنى سۆزلىدى. ئۇ مۇنداق تەلەپ ۋە تەدبىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويدى:
"پۈتكۈل ئەلنى ئاياقتا تۇرغۇزۇپ دۆلەتنى قوغداشقا ھەرىكەتلەندۈرۈش"
"چېرىك كۈچىنى تولۇقلاش ۋە ئۇلغايتىش"
"ھەممە ئىشنى قوغدىنىش جەڭگە قارىتىش"
"خەزىنىنى تولۇقلاش، جەڭگە كاپالەتلىك قىلىش"
"پەتتەسۇ ئىلىكخانى بالدۇرراق جەڭگە راسلىنىش، باشقا ئىلىكخانلار ۋە باشقا خانلىقلار تەييار تۇرۇش".
دىنىي ئىشلار ئولچىسى بەگ بىلگە قوپۇپ تازىم قىلىپ ئاۋال سۆز ئالدى:
— ئەلنى قوغداش ياخشى ئىش، — دېدى ئۇ بېشىنى سىلكىپ، ساقلىنى گىلدىكلىتىپ، — قان تۆكۈلۈشنى ئاللا راۋا كۆرمەيدۇ. يەنە كېلىپ، سۇلتان مەنسۇر خان دىنىي قېرىندىشىمىز، ھەممىز مۇسۇلمان،... شۇڭا، ئىشنى يەنىمۇ ئېغىر-بېسىقلىق بىلەن ئويلاپ كۆرسەك...
— ئاللا ئۈنىڭ قان تۆكۈشنى راۋا كۆرەمدىكەن؟ — دېدى ئاقارتىش ئىشلىرى ئولچىسى بىلگە تېكىن، — ياغى بېسىپ كىرىپ بېشىمىزنى ئالسۇنمۇ، بىز "مۇسۇلمان قېرىندىشىمىز" دەپ بېشىمىزنى

تۇتۇپ بېرەيلۇك؟ بۇ ھۆلمغۇر گەپ!

ــ ئەگەر ئۇ بىزنى قېرىنداش دەپ بىلسە، بىز ئۇنىڭغا قېرىنداش، ــ دېدى باتۇرتاغا پەس، لېكىن كەسكىن ئاۋاز بىلەن، ــ ئۇ بىزگە ياغلىق قىلسا، بىزمۇ ئاڭا ياغلىق. ياغسىغا باش ئېگىش ــ گۇناھ، بەگ بىلگە، بۇنى بىلىشىڭىز كېرەك!

بەگ بىلگە "ھەم، ھمم..." دەپ يەنە سۆز قىلماقچى بولغان-نىدى، لېكىن، باشقىلارنىڭ قارشىلىقى بىلەن پىشانىسىنى ئېرتىپ ئولتۇرۇپ قالدى.

ــ خەزىنىنى قانداقچە تولۇقلاش كېرەك؟ ــ دېدى تېكىن ئاغىچى سۆز ئېلىپ، ــ جەڭ بولسا، پۇل ئاز كەتمەيدىغانلىقى ئېنىق

ــ پۇل يەتمەيدۇ، دەپ ياغسا تىز چۆكۈش كېرەكمۇ؟ ــ دېدى ئوردۇ ئاغىسى بارسبەگ، ــ پۇلنىمۇ تېپىش كېرەك، جەڭنىمۇ قىلىش كېرەك.

ــ ئەمەلدارلار، ئاۋۋال ئوردۇ ئەمەلدارلىرى خەزىنىگە ئازراق قول سوزندىغان بولسۇن، بەلكى يارىمىم قىلسۇن. باشقىلاردىنمۇ ئېلىش كېرەك.

ــ كىمدىن ئالىمىز؟ ياساق ئاز ئەمەس، ــ نارازىلىق بىلدۈردى ياساق ئولچىسى بۆرىبەگ.

ــ يوغان قورساقلارنىڭ يېغىنى ئازراق شېلىش كېرەك، ــ دېدى خانىش ئايدىڭ، ــ ئۇ بىچارىلەرگە يارىمىم قىلىش كېرەك ــ تە، ئېغىناپ ماكالماي قاپتۇ. قانداق دېدىم، تېكىن ئاغىچى؟ ــ خانىش ئۇنىڭغا كىنايىلىك سىلىن كۈلۈپ قاردى، باشقىلارمۇ كۈلۈشتى.

ــ ھە، خوش، شۇنداق، ھەئە...، ــ دېدى تېكىن ئاغىچى ھودۇقۇپ.

كۆپچىلىك يەنە كۈلۈشتى.

ــ چېرىك قوشۇنىنى تولدۇرۇش ئۈچۈن چېرىك ئېلىش كېرەك، ــ دېدى ئىلىك ھاجىم، ــ لېكىن نامراتلاردىن ئېلىش، بايلاردىن ئالماسلىقنى توسۇش كېرەك. بايلار نامراتلارغا چېرىك سېلىق سالىدىغان، كۈچ ـ مالايلىرىنى ئۆز ئوغلى ئورنىغا بېرىدىغان ئىشلارنى چوقۇم چەكلەش كېرەك. بويۇنىمىغانلارنى جازالاش كېرەك.

ــ ھەممىنى ئەلنى قوغداشقا قارىتىش كېرەك، ــ دېدى بۇغراخان جىددىي ھالدا، ــ دىنىي ئىشلارمۇ بۇنىڭ ئىچىدە. بىز ئۇلۇغ دىنىمىزنى ساقلىشىمىز كېرەك. ئەلۋەتتە، شۇنى ئۇنتۇماسلىق كېرەككى، ئەل خاراپ بولسا، بودۇن خارلانسا دىنغىنى ساقلىغىلى بولمايدۇ. بىز بېسىپ كەلمەك بولغان ياغىغا قارشى تۇرىمىز. ھازىر ئالۋان ـ ياساق جەڭ، كىشىلەر نارازى بولماقتا. شۇنداق تۇرۇقلۇق، خەزىنە بوشاپ قالدى، ئالىنغان ئېلىملار قەيەرگە كەتتى؟ تېكىن ئاغىچى، بۆرىبەگ، سىلەر بۇنىڭغا جاۋاب بېرىشىڭلار كېرەك، ــ خان ئۇ ئىككىسگە خەزەپ بىلەن قارىدى، ئۇلار باشلىرىنى تۆۋەن ئەگدى، ــ ھە، جاۋاب بېرەلمەيسىلەر؟ ئاۋۋال ئۆزەڭلارنىڭ قولۇڭلار پاكىز ئەمەس، باشقىلار بىلەن شېرىك سىلەر. "قوينۇم ئوغرى، قونچۇم ئوغرى". ئەل پۇلى، دۆلەت بايلىقى خەيرى يانچۇقلارغا كىرىپ كەتمەكتە، نامراتلار ئېزىلمەكتە، بايلارنىڭ قورسىقى يوغىنىماقتا. خانىش ئايدىڭ راست ئېيتتى، ئۇلارنىڭ پېغىنى شىلىش كېرەك. ئىلىك ھاجىم، يارلىقىنى ئوقۇڭ.

ئىلىك ھاجىم ئورنىدىن قوپۇپ، قولىدىكى يۆگەكلىك قەلەن ئاق قەغەزنى ئاچتى، ھەممەيلەن "گۈزىدە" قوپۇشتى ۋە مۇرەدت بىلەن

تەق تۇرۇشتى. ھاجىپ سۇرلۇك ئاۋاز بىلەن يارلىقىنى ئوقۇشقا باشلىدى:

"قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ ئەلنى قوغداش يارلىقى:

ئىلىكخانىلارغا، خانلىقلار، ئۇلۇس ۋە ئۇلۇس ئۈيۈملىرىغا، يارلىق چىرىك ۋە چېرىكباشلىرىغا، جەمئى خىزمەتچى ۋە ئەمەلدارلارغا، جەمئى بودۇن ۋە ئەلكۈنگە!

بىزنىڭ ئەلگە ياغى كەلمەكچى!

بۇگۈندىن باشلاپ ھەممە ئىشنى ئەلنى قوغداشقا قارىتىش كېرەك!

پۈتكۈل ئەل دۆلەتنى قوغداشقا ئاتلىنىش كېرەك!

چېرىك كۈچىنى تولۇقلاش ۋە ئۇلغايتىش كېرەك. كىم چېرىك بولۇشقا لايىق بولسا شۇ چېرىك بولىدۇ.

خەزىنىنى كۆپەيتىش كېرەك. پۇلى بارلار جەڭگە يارىمىم قىلىشلىرى كېرەك.

بۇ يارلىقنى قارشىلىق قىلغانلارغا جازا بېرىش كېرەك.

ئۇلۇغ قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ بۇغرا خانى سۇتۇق ئابدۇكېرىم

بارس يىلى تۆتىنچى ئاي،

قەشقەر."

ھەممەيلەن يارلىقنى قوشۇلىدىغانلىقلىرىنى بىلدۈرۈشتى.

— كېچىشمىسز تۇگىدى، — دېدى بۇغراخان ئورنىدىن قوپۇپ، ئاندىن، — ئۇلار كېلىشتىمۇ؟ — دەپ سورىدى بارسبەگدىن.

— كېلىشتى، — جاۋاب بەردى بارسبەگ.

— مېنى يۇرۇكلار، چىقىپ يۇرت كاتتىلىرى بىلەن مەسلىھەت

لىشەيلى، — دېدى بۇغراخان ۋە خانىش ئايدىلك بىلەن باش ئېگىپ تۇرغان ئوردۇ ئەمەلدارلىرىنىڭ ئارىسىدىن مېھمانخانىغا تەرەپكە ماڭدى...

— ئۇلۇغ بۇغراخان كىردى! — دەپ يوغان ئاۋاز بىلەن جاكالىدى ئىشىك ئاغىسى.

سارايدىكى مېھمانلار "گۈرۈ" قىلىشىپ قوپۇشتى ۋە بۇغراخانىنى كۈرۈش بىلەنلا:

"ئۇلۇغ خاقانىمىز ئامان!" دەپ سارايىنى گۈلدۈرلىتىپ بىر ئېغىزدىن ۋاراقشىراشتى.

سۈتتۇق بۇغراخان مېھمانلار بىلەن ئامانلاشقاندىن كېيىن ئارقىسىغا قاراپ ئوردۇ ئەربابلىرى بىلەن بىللە تۇرغان ئىلىك ماجىپقا:

— قېنى، ھاجىپ، يارلىقنى ئوقۇڭ، — دېدى.

ئىلىك ھاجىپ يارلىقنى ئوقۇۋاتقاندا، بۇغراخان ئىلگىرى-كېيىن تۇرغان كىشىلەرگە قاراپ چىقتى. ئالدىنقى قاتاردا تۇرغانلار-نىڭ گايىلىرى شايە بەلباغ ئۈستىگە بەقەسەم چاپان، باشلىرىغا دۇخاۋا تەلپەك كىيگەن، گايىلىرى كەمچەت ياقىلىق پۇچىقاق چۈۋا، ئۆزە كەمچەت تۇماق كىيگەن، ساقاللىرى پارقىراپ، يۈزلىرى ياغلىق شەپ تۇرغان "يوغان قورساقلار" ئىدى. ئۇلارنىڭ كەينىدە ئاۋۇلارغا قارىغاندا ئانچە بېراق، لېكىن سۆلەتلىك كىيىنگەن ئۈزۈن ساقال، كەكە ساقاللىق بايلار قول قوشتۇرۇپ، باش ئېگىپ تۇرۇشاتتى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە بۇ ئەلدە تۇڭگۇل، كۈنچىقىشتىن كۈنپېتىشقىچە داڭ چىقارغان، بەزىلىرى خان ئەۋلادلىرىدىن بولغان تۆرىلەر، سودىگەرلەر، ئونلىغان-يۈزلىگەن يېزا-كەنتلەرنىڭ خوجايىنى بولغان ئېكتارلار، زېمىندارلار، يۈزلەپ ئات-تۆگىسى بار كارۋانچى-

لار... بار ئىدى، سۈتۈق بۈغراخان ئىنتايىن چاپسان ئۆسۈۋاتقان بۇ بايلارنى ئانچە ياخشى كۆرمەيتتى، لېكىن، ئۇنىڭ نەزىرىدە بۇ بايلارنى بولمىسا بولمايدىغاندەك قىلاتتى، "قىزىق ئىش؟! چوڭ بايلار بولمىسا بولمايدىغاندەك قىلاتتى، ئەمدى ئۇلاردىمۇ جەق چوڭ بايلار قۇلدار بايلار يوقالدى دېسەك، ئۇ. ئۇ بايلارنىڭ پۇلى نەدىن كەلگەنلىكىنى چىقتى..." دەپ ئويلايتتى ئۇ. ئۇ بايلارنىڭ پۇلى نەدىن كەلگەنلىكىنى، نامراتلار ئەمگىكى ھېسابىغا بۇلارنىڭ قورساقلىرى يوغىناۋاتقانلىقىنى بىلمەيتتى، بۇ ئىش قانداقتۇر توغرا بولۇۋاتقاندەك سېزەتتى. سۈتۈق قۇلدارلىقنى يوقاتتىم دەپ پەخىرلىنەتتى، بۇنىڭ نامراتلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا "نۇقتىنى ئېلىپ يۈگەن سېلىش" ئىكەنلىكىنىمۇ ئۇ چۈشىنەتتى. لېكىن "بۇلار بولمىسۇ يامان ئىش ئەمەس ئىكەن، كېرەك بولغاندا خەزىنىگە لازىم بولىدۇ..." دەپ ئويلىدى ئۇ شۇ ئاپتا ئۇلارغا يەنە بىر قاراپ چىقىۋېتىپ. لېكىن بىردىنلا بىلگە تېكىن بىلەن ئىلىك ھاجىپنىڭ: "بۇ مەرزىلەرنى كىشىلەرنىڭ شىللىسىدىن ئېلىپ تاشلىمىغۇچە، نامرات بودۇن ئەركىن بولالمايدۇ" دېگەن سۆزلىرى يادىغا چۈشتى. "بۇنداق دەيدىغانلار كۆپىيىپ يۈزلىگەن-مىڭلىغان بىلگە تېكىن، ئىلىكلەر چىقماقتا. تارىخچى بودۇن بۇلارنى قوللىماقتا..." دەپ ئويلىدى بۇغراخان. ئۇ بۇ سۆزلەرنىڭ توغرىلىقنى ئېقرار قىلاتتى. لېكىن، بارغانچە كۆپىيىۋاتقان بايلارنى ئۆزىگە يۆلەنچۈكتەك ھېسابلايتتى. دۆلەتنىڭ ئاساسىي يۆلەنچۈكى، مۇتلەق كۆپچىلىكنى تەشكىل قىلغان ئاساسىي ئەمگەك ئىگىلىرى ئىكەنلىكىنى، قانداق قىلغاندا بۇ ئۇلۇغ كۈچنىڭ رولىنى ياخشى جارى قىلغىلى بولىدىغانلىقىنى ئۇ چۈشەنمەيتتى، ياكى چۈشىنىشنى خالىمايتتى. سۈتۈق ئۇنىمۇ، بۇنىمۇ رەنجىتىپ دۆلەتنى ئۇلغايتىشنى ۋە ئەلنى پاراۋان قىلىشنى ئويلايتتى. لېكىن، بارغانسېرى قىستاپ

كېلىۋاتقان بۇ ئىككى چوڭ تاغ ئۆزىنى بەسەپ كېتىدىغاندەك دەھشەتلىك كۆرۈنەتتى. "قانداق قىلغان ياخشى؟" دەپ ئويلايتتى ئۇ هامان.

بۇگۈنمۇ شۇ سوئال ئۇنىڭ كۆز ئالدىغا كەلدى. "هازىرقى كەپ — ئەلنى قوغداش، هەممىنى مۇشۇنىڭغا بويسۇندۇرۇش، ئۇلارنىڭ پۈلنى ئېلىپ تۇرايلۇق، كېيىن بىر گەپ بولار" دەپ ئويلىدى ئاخىرى ئۇ.

— يارلىقىنى ئاڭلىدىڭلار، — دېدى بۇغراخان ئىلىك هاجىپ يارلىقنى ئوقۇپ بولغاندىن كېيىن، — قېنى، ئەلنى قوغداشقا سىلەر قانداق ياردەم قىلالايسىلەر؟

— خانداتلىقىنىڭ يارلىقىنى قوغدايمىز، — دېدى بىرسى ئالدىنقى قاتاردىن، — بىز چوقۇم ئىشىنىمىزكى، ئۇلۇغ خاقانىمىزنىڭ باشچىلىقىدا...

— بىزگە قۇرۇق گەپ كېرەك ئەمەس، — دېدى بۇغراخان، — راستىنى ئېيتقاندا، خەۋىنىمىز بوشاپ قالدى. جەڭگە پۇل كېتىدۇ. هازىردىن باشلاپ بىر يىل ئىچىدە قېنى كىم قانچە چېرىكنى باقىدۇ؟ توغرۇل سۇباشى، بايلارغا هېساب كۆرسىتىپ بېرىڭ.

توغرۇلبەگ قويىنىدىن خەت پۈتۈلگەن بىر پارچە قەغەزنى ئېلىپ ئوقۇدى:

— بىر چېرىك ئۈچۈن: كىيىم ئەللىك تەڭگە، قورال-ياراغ ئەللىك تەڭگە، جابدۇقلۇق بىر ئات ئىككى يۈز تەڭگە، تاماق كۈنىگە بىر تەڭگەدىن بىر يىلغا ئۈچ يۈز ئاتمىش تەڭگە. هەممىسى بولۇپ بىر چېرىككە ئالتە يۈز ئاتمىش تەڭگە كېتىدۇ. ئون چېرىككە ئالتە مىڭ ئالتە يۈز تەڭگە، يۈز چېرىككە ئاتمىش ئالتە مىڭ تەڭگە، مىڭ چېرىككە ئالتە يۈز ئاتمىش مىڭ تەڭگە.

— خوش، قېنى، كىم قانچىلىك چېرىكنى بىر يىل باقىدۇ؟ —
دېدى سۈنۈق ھەمىسىگە سىناق بىلەن قاراپ. ئۇنىڭ كۆزى كېلىپ
كەمچەت ياقىلىق پۇچىقاق جۇۋا، ئۆڭرە كەمچەت تۇماق كىيگەن
بەردى بايغا تىكىلدى، باشقىلارمۇ شۇنىڭغا قاراشتى. ئۇلار ئىلدە
داڭقى بار بۇ باينىڭ ئاتىسىنى سانىنى ئۆلچەم قىلىشماقچى ئىدى.
سۈنۈق بۇغراخانمۇ ئۇنىڭ قانداق باشلاپ بېرىشىگە دىققەت قىلىپ
قاراپ تۇراتتى.

بەردى باي قوينىدىن ياغلىقىنى ئېلىپ تىترەپ تۇرغان قولى
بىلەن پېشانە تەرىنى ئېرتتى. ئۇ قانداق ئېغىز ئېچىشنى بىلمەي
قىينىلاتتى. "قانچىلىك دېيىش كېرەك؟ جەق دېسەك، يۇرتىكىڭ
قىيمايدۇ، ئاز دېسەك، خانىڭ ئاچچىقى يامانراق تۇرىدۇ. بەش
يۈز دەيمۇيا؟ ياق، بەك جەق. ئىككى يۈز دېسەم بولارمۇ؟ بۇمۇ
كىچىك سان ئەمەس. ئاۋال "يۈز" دەپ تۇراي. بولمىسا يەنە
قوشارمەن..." بەردى باي بۇ ئېغىر تاغنىڭ ئاستىدىن قانداق قۇتۇلۇشنى
ئازراب بىلەن ئويلاۋاتقاندا، بۇغراخانىڭ ئاۋازى ئۇنى
چۆچۈتۈۋەتتى.

— بەردى باي! ھەمىلەن سۆزنىڭ باشلاپ بېرىشىگىزنى
كۈتمەكتە.

— ھە، ھە... شۇنداق... مەن... — تىلىنى يامىلاپ تۇكۇرۇكىنى
يۇتتى بەردى باي، — مەن يۈز چېرىكنى بېقىشقا... شۇنداق قىلىپ بىر
چېرىك ئۈچۈن ئالتە يۈز ئاتمىش بولسا، جەمئىي ھېسابى ئاتمىش
ئالتە مىڭ تەڭگە بېرىمەن... — ئۇ يەنە نېمە دېيىشنى بىلەلمەي
دۇدۇقلىپ تۇرغاندا بۇغراخان سۆزىنى بۆلۈۋەتتى:

— ياخشى باشلىدىڭىز، باي. باشقىلارنىڭمۇ غەيرىتى تاينىلىق.

كېيىنى پىچىپ بەرمىسە ماتاغا قاچا ئورىيالمايدىغان ئوخشايسىلەر.
بىر پىچىپ بېرەيلى، ــ ئۇ ئارقىسىغا قارىۋېتىدى، ــ ئىلىك ھاجىپ، پىچىرلىغىنى ئېيتىپ بېقىڭلا.

ئىلىك ھاجىپ قولىدىكى ئوراقلىق قەغەزنى ئىچىپ ئوقۇشقا تەييارلىنىۋاتقاندا، بايلار ئۆزلىرىنى يوقاتقان ھالدا ئۇنىڭغا تەلمۈرۈشتى. ھەرقايسىسى ھەر خىل سىياقتا گويا ئۆلۈم ھۆكمىدەك بىر دەھشەتنى كۈتۈشەتتى. ھاجىپ ئاۋازىنى يوغان چىقىرىپ پۈتۈكنى ئوقۇدى:

ــ بەردى باي ئىككى مىڭ چېرىك، بىر چېرىك ئۈچۈن ئالته يۈز ئاتمىش تەڭگىدىن ھېسابلىغاندا جەمئىي پۇلى: بىر يۈز ئوتتۇز ئىككى تۆمەن تەنگە...

ساراي "گۈرر..." قىلىپ قالدى. بەردى باي چىرايى تاتىرىپ ئارقىسىغا داجىغانىدى، بېشىدىكى ئىككى كىشى ئۇنى يۆلۈۋالدى.

ــ "ئالىمجى ئارسلان، بېرىمجى سىچقان" دېگەن مۇشۇدە، باي، ــ دېدى بۇغراخان كىنايىلىك كۈلۈپ، ــ سىز ئالغاندا تۆمەنلىك كىشى زارلىغان ئەمەسمىدى؟ ئوقۇڭ ئىلىك ھاجىپ.

ھاجىپ ئەنسىز كىشىلەرگە بۇ "دەھشەتلىك ھۆكۈم"نى ئوقۇپ بەردى. ئۇنىڭ تىزىمىدىن مۇنداق ھېساب كېلىپ چىقتى:

"بىر باي ــ بەردى باي ئىككى مىڭ چېرىك ئۈچۈن بىر يۈز ئوتتۇز ئىككى تۆمەن تەڭگە: ئون بەش باي بىرى مىڭدىن، بەش مىڭ چېرىك ئۈچۈن توقسان تۆمەن تەڭگە: يىگىرمە ئالته باي بىرى بەش يۈزدىن ئون ئۈچ مىڭ چېرىك ئۈچۈن سەككىز يۈز ئەللىك سەككىز تۆمەن تەڭگە: ئەللىك باي بىرى يۈزدىن، بەش مىڭ چېرىك ئۈچۈن ئۈچ يۈز ئوتتۇز تۆمەن تەڭگە: جەمئىي توقسان ئىككى باي، ئوتتۇز بەش مىڭ چېرىك ئۈچۈن ئىككى

ملك تۇچ يۇز ئون تۆمەن تەڭگە...»

سارايدا غۇلغۇلا، غودۇڭشىشلار ئاز بولمىدى. كۆزى قارىيىپ، بېشى ئايلىنىپ ئورنىدا ئولتۇرۇپ قالغانلارمۇ بولدى. ئارسلاپ مىسلىدىغان ئاۋازلارمۇ ئاڭلىنىپ تۇردى. ئەگەردە ئوردۇ ئىچىدە خانىشك ئالدىدا بولمىسا يىغا-زارى كۆتۈرۈلۈپ كېتىشى مۇمكىن ئىدى...

* * *

بىرنەچچە ئاي ئۆتكەندىن كېيىن، سۇئۇق بۇغراخان چېرىك كۈچلىرىنى كۆزدىن كەچۈرۈشكە چىقتى. چېرىك قوشۇنلىرى ئاستانىنىڭ شىمالىدا، قورغانىنىڭ نېرى يېقىدىكى تاغ باغرىدا سۇئۇق بۇغراخاننى كۈتەتتى. بۇغراخان تۆمەن دەريا كېچىكىدىن ئۆتۈپ، يېزىلار ئارىسىدىكى يول بىلەن يۇقىرى ئۆرلىدى. بۇغراخان ئالىي چېرىك كىيىمىدە ئاق ئارغىماقتا مىڭەن هالدا ئەتراپقا سەپسېلىپ كېتىپ بارىدۇ. سول يېنىدا چىمچار ئارغىماق ئۈستىدە خانىش ئايدىڭ، ئۇنىڭ يېنىدا ئون ياشلىق خان قىز ئالانۇرخان تورۇق ئاتقا مىنىپ، ئانىسىغا بىرنېمىلەرنى دەپ ماڭماقتا. بۇغراخانىنىڭ ئوڭ يېقىدا ئون بەش ياشلىق خان ئوغلى تونغان چاپچىپ تۇرغان جەدە قاشقىغا مىنىپ ماڭماقتا. ئۇلارنىڭ كەينىدىن بىلگە تېكىن، ئارسلان، ئىلىك هاجىپ، قىلىچ، بارسبەگلەر، ئۇنىڭدىن كېيىن ئوردۇنىڭ باشقا ئەمەلدارلىرى ۋە چېرىكباشلىرى، نەيزە-قالقانلىق چېرىكلەر كەلمەكتە. بۇغراخاندىن ئون غۇلاچچە ئالدىدا ئىككى يانغا قاتار تىزىلغان ئاتلىق قارۇغچىلار، قاتارنىڭ باش ئوتتۇرىسىدا ئەركىن كېتىپ باراتتى.

تاغ باغرىدا تۇغ-ئەلەملىك قوشۇنلار كۆرۈندى. تۇغلار

يەلپۇلدىمەكتە، تەيزە، تۆمۈر قۇياقلار پارقىرىماقتا. بۇغراخان ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى يېقىنلاپ كەلگەندە، خان ئوغۇل بايتاش بىلەن توغرۇلبەگ ئاتلىرىنى يۇرۇتۇپ ئالدىدىن كەلدى. بۇغراخانلار توختىدى. ئالدىدىكى قارۇغچىلار ۋە ئەركىمۇ توختاپ يول بەردى. خان ئوغۇل بىلەن سۇباشى توغرۇلبەگ ئۇچ-تۆت غۇلاچچە نېرىدا توختاپ، يالاڭ قىلىچىنىڭ پېشانىلىرىگە قويۇپ، ئۆزەڭگىدە تىك تۇرۇپ تەڭ ئاۋاز بىلەن دېدى:

— ئۇلۇغ خاقانىمىز سۇتۇق بۇغراخانىنىڭ كۆزىدىن كەچۈرۈشىگە قوشۇن تەييار!

بۇغراخان ئۇلارنىڭ بايانىغا ھۇرمەت بىلدۈردى. خان ئوغۇل بىلەن توغرۇلبەگ ئاتلىرىنى بۇردى، قارۇغچىلار يەنە قانارلاندى، ئەركىن قاتار ئالدىغا چۈشتى. شۇ تەرىقىدە ئۇلار قوشۇن تەرەپكە قاراپ قوزغالدى.

بۇغراخان بىلەن خانىش ئايدىڭ ئوخشاش بىر ئويدا كېتىپ باراتتى. بايانتىن خان ئوغۇل بايتاش چېرىكچە سالام بەرگەندە، خانىش ئايدىڭنىڭ ۋۇجۇدىدا "شۇرۇندە" قىلىپ بىر لەززەتلىك تۇيغۇ پەيدا بولغاندى. خان بىلەن خانىش ئىختىيارسىز بىر-بىرىگە قارىشۋالدى. ھازىر بولسا خانىش ئايدىڭ چېرىكچە چىرايلىق كىيىنگەن قاۋۇل ئوغلىنىڭ ئارقىسىدىن زوقلىنىپ قاراپ ئويلايتتى. "قانارغا قوشۇلدى دېگەن مۇشۇ. دادىسىدەك قاۋۇل بېگىت بولدى. ئۇنىڭ تۇرقى ئەجەب دادىسىنىڭ ياشلىق ۋاقتىغا ئوخشايدۇ..." ئۇ ئىچ-ئىچىدىن ئوغلىغا سۆيۈنەتتى. ئۇنىڭ يۈزلىرىگە سۆيگۈسى كېلەتتى. بۇغراخان ئويلايتتى: "مانا قاراڭ، تۇنۇگۈنكى تەنتەك بالىنىڭ بۈگۈن يارامليق بېگىت بولۇپ قالغىنىنى!" دېگەندەك، خان

ئوغۇل دادىسىنىڭ ياشلىقىغا چاپلاپ قويغاندەك ئوخشايتتى. بۇغرا خان ئوغلىنىڭ سىياقىنى ئويلىغاندا، ئۆزىنىڭ ياشلىقى ئېسىگە چۈشۈپ كەتتى: ئەنە ئۇنىڭ باتۇرتاغنىڭ ھويلىسىدا قىلىچ ئالماق ئۈچۈن ئۇرۇشقان ۋاقتى... ئەنە، ئۇ ئوۋدا بىر توپ كىيىكنى قوغلىغان تايغانىنىڭ كەينىدىن ئات چاپتۇرۇپ كېتىپ بارىدۇ... ئەنە ئۇ ئوردۇ ئوردۇ تاغىسى ئوغۇلچاق بىلەن قىلىچلاشماقتا... ئەنە، ئۇ ئوردۇ سەيناسىدا توپلانغان كىشىلەرگە سۆز قىلماقتا... ئۇ ئوغلىنىڭ سۆزىنى كۆز ئالدىغا كەلتۈردى. راستتىنلا بەك ئوخشايدۇ، يېشىمۇ يىگىرمە. لېكىن، دەۋر ئوخشمايدۇ. ئۇ ۋاقىتلاردا دادىسى تەخت تالىشىپ يۈرگەن بولسا، ئەمدى ئوغلى سۈباشى بىلەن بىللە خاندانلىقنىڭ قوشۇنىغا باشچىلىق قىلماقتا...سۈتۈق بۇغراخان بايقاشنى كېچىكتۈرۈپ تارتىپ ياخشى تەربىيىلىدى. بولۇپمۇ چېرىك ئىشلىرى جەھەتتە، ئۇنىڭغا يالغۇز چېرىكچە جەڭ ماھارەتلا ئەمەس، ئۇرۇش بىلىمى ئۆگەتتى. باشقا بىلىملەرنى ئۆگۈنۈشكىمۇ كۆڭۈل بۆلدى. بايقاش كېچىكتىلا ھوشيار بالا ئىدى. ئوقۇلدا ئوقۇپ بىلىم ئېلىشقا باشلىغاندىن كېيىن، كۆز قارىشىدا، چېرىك مەشغۇلاتىدا ئۇنىڭ ئىدراكى ئالاھىدە كۆزگە چېلىقتى. ئۇنىڭ مومىسى تەركىن بېگىم بىلەن باتۇرتاغا چوڭ ئۈمىد بىلەن ئۇنى كۆزىتىپ كەلدى. "تەركىن بېگىم، كۆڭۈللىرى تىنچ بولغاي، خان ئوغۇل چوقۇم دادىسىنىڭ ئىزىنى باسىدۇ" دەيتتى باتۇرتاغا بايقاشقا مەسلىكى كېلىپ، ئايدىڭ بالىلىرىغا قاتتىق تەلەپچانلىدى، بايقاشنىڭ تونغان بىلەن ئالانۇرغا ئۇلگە بولۇشىنى ئارزۇ قىلاتتى. تونغانمۇ ئاكىسى بايقاشتىن قېلىشمايدىغاندەك قىلاتتى. ئالانۇر خېنىم قىز بولۇشىغا قارىماي، ھېلىتىلا ئۆزىدىن چوڭ ئوغۇل بالىلار بىلەن بەسلىشىدۇ. ئوقۇل ئىچىدە

بالىلارنىڭ ئالدىدا، زېرەك خان قىز بولۇپ يېتىشمەكتە. سۈتۈق بۇغراخان بىرقانچە يىل ئىلگىرى بايتاشنى چېرىكلىككە بەردى. ئۇ توغرۇلبەگكە تاپىلاپ: "بۇنى قاتتىقراق بىر چېرىكباشقا بېرىڭ. مەنسەپ بەرمىسۇن، بىر چېرىككە ئوخشاش كۆرسۇن." دېگەنىدى. توغرۇلبەگ خان ئوغلىنى قاتتىق قولىۇق، چېرىك ماھارىتى ئۈستۈن بولغان قۇتلۇق تۇمەنباشىنىڭ قوشۇنىغا ئەۋەتتى. خان ئوغۇل ئاتا-ئانىسىنىڭ تاپشۇرۇقى بويىچە ئۆزىگە تەلەپچان بولدى. بەك چاپسان ئۆسۈپ، پىشىپ باردى. "يىگىت يارايدۇ! بىر قوشۇنغا باشچىلىق قىلىشقا كۈچى يېتىدۇ." دەيىتتى قۇتلۇق تۇمەنباشى ئۇنىڭغا قايىل بولۇپ.

بۇ قېتىم ياغىغا قارشى ئۇرۇش ھازىرلىقى باشلىنىپ، جەڭگە قوماندانلىق قىلىش توغرۇل سۇباشىغا تاپشۇرۇلغاندا، سۇباشى خان ئوغۇل بايتاشنى خاندىن سورىۋالغاندى. "جەڭنى كۆرسۇن، چېنىقسۇن" دېدى ئۇ خانىغا. خان خانىش بىلەن مەسلەھەتلىشىپ رازى بولغاندى، "ھازىرچە ئۇنىڭغا مەنسەپ بەرمەك" دېدى خان توغرۇلبەگكە. بۇگۈن خان ئوغۇلباشى بىلەن بىللە يۇقىرى دەرىجىلىك چېرىك ئەمەلدار سۈپىتىدە خانىغا بايانات بەرمەكتە. ئۇنىڭ مەنسەپى يوق، لېكىن، خان ئوغۇل-دە. مۇشۇ مەنسەپمۇ بېتەرلىك. شۇنداق، گايىدا ھەممە مەنسەپدارلاردىن ئۈستۈن تۇرىدىغان، مەنسەپ دەرىجىسى يوق يۇقىرى ھوقۇقلۇق مەنسەپدارلارمۇ بولىدۇ. بەزىسىر ئۇ ئەتىكى خان، ھوقۇقنىڭ ھەممىسى شۇنىڭدا بولىدۇ، ئۇ پۈتكۈل خانلىق چېرىك قوشۇنىغا قوماندانلىق قىلىدۇ...

بۇغراخان قوشۇنغا يېقىنلاشتى. تۇتۇرگىنىڭ ئۈستىدىن باشلاپ

ئۆستۈن ئاتۇشنىڭ بولمىسى بىلەن ئۆتتۈپ، توققۇز ھۈجرىنىڭ ئارقىسىدا جەنۇبىي تاغ باغرى بىلەن سەپ تارتىپ تۇرغان قوشۇنلار ئەمدى ئوچۇق كۆرۈندى. خاننى كۆرگەندىن كېيىن پۈتكۈل سەپ بويىچە كۆتۈرۈلگەن كۆچلۈك ئاۋاز كەڭ دالىنى ياڭرىتىۋەتتى. بۇ ئاۋاز-كۆتۈرۈلگەن كۆچلۈك ئاۋاز كەڭ دالىنى ياڭرىتىۋەتتى. بۇ ئاۋاز-نىڭ ئىنكاسى تاغلاردا جارانگلىماقتا ئىدى. ئاۋازغا دىققەت قىلىپ ئاڭلىغاندا "ئامان!..." دېگەن سۆزنى پەملىگىلى بولاتتى. سۈباشى توغرۇلبەگ خان ئوغۇل بايتاش بىلەن بىللە بۇغراخاننى قوشۇن سېپىنىڭ ئوڭ قانات بېشىغا باشلىدى. بۇ يەردە قادىنلار قوشۇنى ئۇلۇغ بۇغراخاننىڭ بۇيرۇقىغا تەييار!

بۇغراخان كۆلۈمسىرەپ تۇرۇپ، زوق بىلەن ئۇلارنىڭ بايانىنى قوبۇل قىلدى.

بۇ ئايال چېرىكباشىلىرىنىڭ بىرسى — بەستلىك، تولۇق كەلگەن، قوشۇننىڭ تۈمەنباشى بۇلتۇز؛ يېنىدىكى جۇغى كىچىكرەك، كۆزلىرى كۆلۈپ تۇرغان يەنە بىرسى بولسا تۈمەنباشىنىڭ ئورۇنباسارى قۇندۇز ئىدى. قادىنلار قوشۇنى قورۇلغاندا، ئۇلار ئۆزلۈكىدىن بۇغراخانغا تەلەپ بېزىپ قاتناشقانىدى. ئارسلان بۇلتۇزنىڭ چېرىك قوشۇنىغا بېرىشقا قوشۇلدى. ئۇنىڭ چېرىكلەر ئارىسىدا، جەڭدە بىر چەبدەس ئەر كىشىنىڭ ئورنىنى باسالايدىغانلىقىغا ئىشىنەتتى. ئېكىن ئارسلاننىڭ كۆڭلىنىڭ بىر يېرى رازى بولمىغان-

دەك قىلاتتى. "مەن قارشى ئەمەسمەن، ياش چوڭىپ قالدى، ئۇنىڭدىن كېيىن..." دېگەندە يۇلتۇز ئۇنىڭ سۆزىنى كېسىپ چىددىيلىك بىلەن: "ھە، سىز شۇنى دېگەندە باشقىلار لېمە دەيدۇ؟ مەن تېخى قىلىچ تۇتالايمەن." دېگەندى. ئەركىن بولسا راستىنى ئېيتقاندا، قۇندۇزنىڭ چىرىك قوشۇنىغا بېرىشىغا قوشۇلمايتتى. لېكىن، قۇندۇزنىڭ قەتئىيلىكىنى كۆرۈپ غىڭ قىلالمىدى. ئۇ سىڭلىسىنى بولغاندىن كېيىن قىلىچ بىرنېمە دەرمەكىن، دەپ ئۇمىد قىلغانىدى. قىلىچ بولسا "ئەل ئۈچۈن جان تىكىمەن ياخشى ئىش" دېدى. ئەمما ئۇنىڭ يۈرىكىنى تاش بېسىۋالغاندەك قىلاتتى. ئۇ يالغۇز، مېھرىبان سىڭلىسىدىن ئەندىشە قىلاتتى.

قادىنلار قوشۇنى قۇرۇلغىنىغا ئاران ئۈچ يىل بولغىنىغا قارىماي، بەك چاپسانلىق بىلەن ئۆسۈپ، ئۇلغىيىپ باردى. ئاۋۋال مىڭ كىشىلىك بولۇپ، يۇلتۇز بىلەن قۇندۇز مىڭباشى، مىڭباشىنىڭ ئورۇنباسارى قىلىپ بەلگىلەنگەن. كېيىن كۆپەيىپ، ھازىر بەش مىڭغا يەتتى. چېرىك سانى ئاز بولسىمۇ، كۆپىيىشىنى كۆزدە تۇتۇپ، شۇنداقلا ئۇ قادىنلار قوشۇنى بولغىنى ئۈچۈن سۈباشى توغرۇلبەگ ئۇنى تۇمەنلىك قوشۇن ھېسابلىدى. باشلىقلىرىغا تۇمەن باشى، ئورۇنباسار تۇمەنباشى نامىنى بەردى. كىشىلەر بۇ قوشۇننى ياخشى كۆرەتتى. ئۇنى ھۆرمەتلەپ: "قادىن قوشۇن" دەپ ئاتىدى. بۇنىڭدىن باشقا، بۇگۈن تاغ باغرىغا تىزىلغان قوشۇنلار قۇتلۇق تۇمەنباشىنىڭ قوشۇنى. شىربەگ تۇمەنباشىنىڭ قوشۇنى ۋە چەبەر تۇمەنباشىنىڭ قوشۇنلىرى ئىدى. ھەرقايسىسى يىگىرمە مىڭ ئەتراپىدا ئىدى. چەبەرنىڭ لەقىمى "بارس" ئىدى. كىشىلەر بۇ قوشۇنلارنى قىسقارتىپ "قۇتلۇق قوشۇن"، "شىر قوشۇن"، "بارس

قوشۇن" دەپ ئاتايتتى. خانلىق ۋۇ نامىلارنى بېكىتتى. قوشۇنلار-
نىڭ بېشىغا قادىن قوشۇن قويۇلغان، خانمۇ بىرىنچى بولۇپ ۋۇ
قوشۇنىغا كەلدى.

يۇلتۇز بىلەن قۇندۇز خانغا بايانات بەرگەندىن كېيىن، ئاتلىرى-
نىڭ بېشىنى بۇراپ خانىنىڭ ئالدىغا چۇشتى. خان ۋە خانىش يانلىرىدا
قاتار تۇرغان بايتاش ۋە توغرۇل بىلەن يۇلتۇزلارنىڭ ئارقىسىدىن
ماڭدى.

ئۇلار قوشۇنغا يېقىنلاشقاندا، يېڭىچە، لېكىن كۆچلۈك خاتۇنلار
ئاۋازلىرى كۆتۈرۈلدى. هوگا ئاۋازلىرىدىن "ئامان..." دېگەن
سۆزنى ئاران ئايرىغىلى بولاتتى. خان قوشۇنىنىڭ بېشىغا باردى.
قوشۇن بېشىدا باشقىلاردىن پۇزۇررىاق كىيىنگەن ئۇچ ئاتلىق چېرىك
قىز بىر تۇغنى تىك تۇتۇپ تۇراتتى. ئۇنىڭ يېنىدا قىلىچلىق ئىككى
ئاتلىق قىز تۇراتتى. تۇغ ئۇزۇن ئۇچ بۇرجەك قىزىل دۇردۇندىن
تىكىلگەن بولۇپ، چەتلىرىگە سېرىق چۇچىلار تۇتۇلغان، ساپ
تەرىپىگە قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ توققۇز شاخلىق دۆلەت بەلگىسى
زەر سېرىق يىپ بىلەن چېكىلگەن، ئۇنىڭ تۆۋىنىگە ماش رەڭلىك
يىپتىن "بۇغرا قوشۇن" دېگەن سۆز يۇقىرىدىن تۆۋەنگە چېكىلگەن.
تۇغنىڭ سېپى ئۇچىدا بىلەكتەك يوغان قىزىل پۈپۈكلەر ساڭگىلاپ
تۇراتتى.

تۇغ تۇتقان چېرىكلەر ئارىسىدا، بىراقتا بىر ئاتلىق قىز چېرىك
"قادىن قوشۇن" تۇغىنى تىك تۇتۇپ تۇراتتى. بۇنداق تۇغ ئايرىم
قوشۇن تۇغى بولۇپ، ئۇزۇن تۆت بۇرجەك يېشىل رەختتىن، ساپ
تەرىپىگە ئوقيا بەلگىسى، ئۇنىڭدىن كېيىن قوشۇن نامى زەر سېرىق
مەشۇت يىپتىن چېكىلگەن، سېرىق گىرۋەكلىك ئىدى، بۇغراخان

ئالدىغا كېلىپ تۇختىماندا تۇغ بىر گەزچە ئېگىز كۆتۈرۈلدى. ياددىكى قىز چېرىكلەر قىلىچلىرىنى پېشانىسىگە قويدى. بۇغراخان ئۆزەكتىكىدە كۆتۈرۈلۈپ ئوك قولىنى بۇقىرى كۆتۈرۈپ ئۇ يېتىچە قوشۇنغا بۇرىلىپ قاتتىق ئاۋاز بىلەن "قاداشلار ئامان!" دەپ توۋلىدى. قوشۇن بويىچە "بۇغراخان ئامان" دېگەن ئاۋازلار تەك كۆتۈرۈلدى. سۈتۈق بۇغراخان قوشۇنىنى بويلاپ ماڭدى. باشقىلار ئەگەشتى. دۇمباق-سۇناي ئاۋازلىرى ياڭرىدى. خان ئوك قولىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ چېرىكلەرگە ھۆرمەت بىلدۈرۈپ ماڭدى. قوشۇنىنىڭ ئوتتۇرىسىغا كەلگەندە خان توختىدى. دۇمباق-سۇنايمۇ توختىدى. خان قوشۇنغا ئالدىنى قىلىپ "قاداشلار ئامان!" دېدى. قوشۇنىنىڭ "ئامان-ئامان!" دېگەن ئاۋازلىرى كۆتۈرۈلدى...

بۇغراخان "قۇتلۇق قوشۇن"نىڭ ئالدىغا يېتىپ كەلدى. قۇتلۇق تۇمەنباشى ئاتلىق كېلىپ، يالاڭ قىلىچىنى پاينىكى بىلەن پېشانىسىگە قويۇپ: "قۇتلۇق قوشۇن ئۇلۇغ بۇغراخانىنىڭ بۇيرۇقىغا تەييار!" دېدى. خان جاۋاب ھۆرمىتى بىلدۈردى. كېيىن قۇتلۇق تۇمەنباشى خانىنى قوشۇنىنىڭ بېشىغا باشلاپ باردى. بۇ يەردىمۇ ئۇچ ئاتلىق چېرىكلەر بۇغرا قوشۇن تۇغىنى، ئۇنىڭ كەينىدە "قۇتلۇق قوشۇن" تۇغىنى تۇتۇپ تۇراتتى. تۇغ بۇقىرى كۆتۈرۈلدى، خان ھۆرمەت بىلدۈردى. كېيىن قوشۇندىن ھال سورىدى، قوشۇن جاۋاب قايتۇرىدى. خان قوشۇنىنى بويلاپ ماڭدى، يىگىرمە مىڭ كىشىلىك بۇ قوشۇنىنىڭ ئالدىغا ئون قاتار پىيادە چېرىكلەر، ئارقىلىرىغا ئون قاتار ئاتلىق چېرىكلەر تىزىلغانىدى. خان دۇمباق-سۇنايلارنىڭ ئاۋازى ئاستىدا كېلىپ، ئوتتۇرىدا توختاپ قوشۇنغا سالام بەردى...

شۇنداق قىلىپ بۇغراخان "شەر قوشۇن" ۋە "بارس قوشۇن"نى-

ئەمۇ ئوخشاش ھەرىكەت بىلەن كۆزدىن كەچۈردى.

سۈتۈق بۇغراخان قوشۇنىنى كۆزدىن كەچۈرۈپ، خېلى رازىلىق بىلەن قايتتى. ئۇ ئات ئۈستىدە ئويلايتتى: "خەۋەرلەرگە قارىغاندا، ياغى ئەللىك مىڭ چېرىك بىلەن كېلەر ئىمىش، بىزنىڭ ئاتمىش بەش مىڭ كىشى. ئۇنىڭدىن باشقا توغرۇلمەكنىڭ يەنە ئوتتۇز مىڭ كىشىلىك تەييار كۈچى بار... چېرىك باشلىرى جەڭدە سىنالغان، پىشقان باتۇر. ياغىنىڭ كۈچىدىن ئۈستۈن كېلىپ ئۇنى چېكىنىدۈرۈشتە گەپ يوق... بەلكى ياغى بارلىق كۈچى بىلەن باستۇرۇپ كېلەر. ياماق يېقىنى ئويلاش كېرەك. بۇنداق ئېھتىمالغا قارشى ئەلنىڭ پۈتكۈل چېرىك كۈچىنى تەييار تۇرغۇزۇش كېرەك. يېڭىدىن يۈز مىڭ چېرىك ئالماقچى بولغان ئىشنى چاپسان ئورۇنلاش كېرەك..." خان بۇ قاراشلىرىنى يېنىدا كېتىپ بارغان ئارسلان، توغرۇلغا ئېيتتى. ئۇلار تولۇق قوشۇلدى. "توغرا، — دېدى ئارسلان، — بۇنىڭدىن باشقا، چېرىك يېشى قۇرامىغا يەتكەنلەرنىڭ قاچان چاقىرىلسا شۇ زاماتلا كېلىشكە تەييار تۇرۇشلىرى ئۈچۈن بىر بۇيرۇق جاكالاش كېرەك". خان ئىلىك ھاجىپقا بۇيرۇق تەييارلاشنى تاپشۇردى.

ئالتىنچى باب

چېگرىدا جەڭ

چېگرىغا يېقىن قىشلاقنىڭ ئىككىلا تەرىپى ئىككى تەرەپ چېرىك قوشۇنلىرى بىلەن تولغانىدى. كۈزگى قۇياش نۇرى ئىككى تاغ ئارىسىغا جايلاشقان بۇ قىشلاقنى قىزدۇرۇپ كۆتۈرۈلمەكتە. بۇ جايدىكى كۆچمەن ئاۋۇللار بىرنەچچە ئاي ئىلگىرىلا "يېڭى بولۇغۇدەك" دېگەن خەۋەرنى ئاڭلاپ ئىچكىرىرەك كۆچۈپ كەتكەن. كۈنپېتىشتىن كۈنچىقىشقا قاراپ سوزۇلغان دالىنى ئوتتۇرىدىن ئىككىگە بۆلۈنگەن ئۆستەڭنىڭ سۇيى تاشتىن تاشقا ئۇرۇلۇپ شۇخ ئاقماقتا. ئوڭ ۋە سول ياقتىكى تاغ باغرىلىرىدا ئىككى قوش تىكىلگەن. قوشۇنلار سېپى ئىككى قانات بولۇپ ئۇزاق سوزۇلغانىدى.

بۇغرا قوشۇنىنىڭ ئوتتۇرىدا خان ئوغۇل بايتاشنىڭ ۋە توغرۇلبەگنىڭ سۆلەتلىك قارا ئۆيى ئالاھىدە كۆزگە چېلىقاتتى. بۇ قارا ئۆي ئۈستىدە "بۇغرا قوشۇن" دەپ چوڭ قىزىل خەت چېكىلگەن، قىزىل پۆپۈكلۈك يېشىل چېرىك تۇغى ھاۋادا مەغرۇر يەلپۇنمەكتە. ئوڭ قول تەرەپتە "قوتلۇق قوشۇن"، سولدا "شىر قوشۇن" سەپ تارتىپ جەڭگە تەييار تۇرۇشۇپتۇ. ھەربىر قوشۇنىنىڭ سېپى ئوتتۇرىسىدا — ئالدىدا چېرىك تۇغىنى تىك تۇتقان ئاتلىق چېرىك، ئۇنىڭ ئارقىسىدا ئارغامچا مىنگەن تۇمەنباشى قارشى تەرەپتىكى

ياغى چۈشكۈنىگە كۆز ئۈزمەي قاراپ تۇرماقتا. ھەربىر مىڭلىق ياغى چۈشكۈنىگە كۆز ئۈزمەي قاراپ تۇرماقتا. ھەربىر مىڭلىق قوشۇن ئالدىدا مىڭباشىلار ئوخشاشلا تۇرماقتا ئىدى. پىيادە چېرىكلەر ئارقىسىدا ئاتلىق چېرىكلەر سەپ تارتىپ، جەڭگە تەييار تۇرۇشاتتى. "بارس قوشۇن" بىلەن "قادىن قوشۇن" ئارقىسىغا تاغنىڭ ئوڭ-سول ئارقىسىغا يوشۇرۇنغانىدى.

ياغى چۈشكۈنى تۇتۇق كۆرۈنۈپ تۇراتتى. ئۇنىڭ ھەيۋىتى چوڭ، باش قوشى قوشۇننىڭ ئارقىسىدا ئىدى. قارا ئۇيۇر ئۈستىگە قادالغان تۇغلىرى غۇۋا كۆرۈنۈپ تۇراتتى.

ياغى چېرىكى چېگرىدىن بېسىپ ئۆتكىلى بىر ھەپتە بولدى، چېگرىدىكى بۇغرا چېرىكلىرىنىڭ ئاگاھلاندۇرۇشىغا قارىماي بېسىپ كىرگەن جايدىكى ئاۋۇللارنىڭ پۈقرالىرىنى ئۆلتۈردى، قارا ئۇيۇرلەرگە، مال قوتانلىرىغا ئوت قويۇپ بۇلاپ-تالىدى. ئۇلار قىزىلئۆڭ دالىسىنىڭ ئۇ يېقىدىن ئېشىپ چۈشكەندە، بۇغرا چېرىكلىرىنىڭ ئاساسىي قىسملىرىنى كۆرگەندىن كېيىنلا توختاپ قالدى. بىر ھەپتىدىن بېرى بىرنەچچە قېتىم ئۇزۇنارا ئەلچى ئەۋەتىپ سۆھبەتلەر ئۆتكۈزۈلدى. بۇ تەرەپ "دەرھال چېكىن!" دېسە، ئۇ تەرەپ "ئەل بول!" دەيتتى. تىغمۇتىغ جەڭ ۋەزىيىتى بارغانسېرى ئۆتكۈرلەشتى. بۈگۈن كۈن چىقىشى بىلەنلا توغرۇلۇپ بايتاش بىلەن مەسلىھەتلىشىپ ئاخىرقى تەلەپ بىلەن ئەلچى ئەۋەتتى. ئاخىرقى تەلەپ: "چاپسان چېكىنىشىڭ كېرەك! بولمىسا ئۆز ئۇۋالىڭ ئۆزەڭگە" دېيىلگەنىدى. كۈن چاشقا بولدى، ئەلچىدىن خەۋەر يوق. بايتاش ۋە توغرۇللار چىدىر ئالدىدا كۆز ئۈزمەي ئۇياقتا قاراپ تۇرۇشماقتا... "ئەنە، ئات!" دېدى بىرسى قارشى ياقتىن كۆرسىتىپ. راستىنلا ئۇ ياقتىن ئەلچى ئىتىپ كەتكەن

ئات تۆستەكدىن تۆتۇپ كەلمەكتە ئىدى. ئاۋال ئات تۇستىدە ئىسمە بارلىقى ياخشى كۆرۈنمىدى، ئات يېقىملاشقاندا ھەممەيلەن چۆچۈپ كېتىشتى، ئېگىرىگە ئەلچى باغلانغان ئات كېلىۋېتىپتۇ. بۇنى كۆرۈپلا توغرۇلبەگ غەزەپ بىلەن: "جەڭگە تەييار بولۇڭلار!" دەپ ۋارقىرىدى. قوشۇندا جىددىي ھەرىكەتلىنىش باشلاندى، شاراقلىغان ئاۋازلار ئاڭلاندى، قىلىچلار قىنىدىن سۇغۇرۇلدى. ساداقلار قوماـ دۇدىن ئېلىندى. نەيزىلەر راسلاندى. ياغى سېپىمۇ قوزغىلىپ قالدى. ئەلچىنىڭ تېنى باغلانغان ئات كېلىپ خان ئوغۇل بىلەن توغرۇلبەگنىڭ ئالدىدا توختىدى. ياغىنىڭ بۇ ۋەھشىيانە ھەرىكىتىنى كۆرگەن توغرۇلبەگ تىترەپ كەتتى ۋە غەزەپ بىلەن توۋلىدى: "ياغىغا قارشى ئالغا!!!"

سۇباشىنىڭ جەڭگىۋار بۇيرۇق ئاۋازى دالدا ياڭرىدى، قوشۇن قوزغالدى. ئالدىدا پىيادە، ئارقىدىن ئاتلىقلار تۇمەنباشىغا ئەگىـ شىپ كەڭ دالدا چاڭ كۆتۈرۈپ ئالغا ماڭدى. يېرىم چاقىرىم ماڭغاندىن كېيىن، تۇمەنباشىلىرى ئاتلىرىنى توختاتتى. پىيادىلەر سىڭباشلىرىنىڭ ئارقىلىرىدىن ئىلگىرىلىدى. ئاتلىقلار تۇمەنـ باشىنىڭ ئارقىسىغا كېلىپ سەپ تارتىپ تۇردى...

بۇغرا قوشۇنلىرى ئۆستەڭدىن ئۆتكەندىن كېيىن ياغىنىڭ پىيادە قوشۇنلىرى قوزغالدى... باراـبارا ئىككى سەپ تىغمۇنىغ يېقىنلاشتى... جەڭ باشلىنىپ كەتتى...

دۇمباقلار ئاۋازى پۈتكۈل دالىنى گۈلدۇرلەتمەكتە ئىدى. قىلىچلارنىڭ ۋە نەيزىلەرنىڭ بىر-بىرىگە ئۇرۇلغان ئاۋازى، ئاتـ لارنىڭ كىشنىگەن ئاۋازلىرى، بويىنىغا قىلىچ، ياكى قورسىقىغا نەيزە ئۇرۇلغان چىرىكلەرنىڭ ۋاقىرىشلىرى جەڭ مەيدانىنىڭ دەھشىتىنى

كۆرسەتمەكتە. خان ئوغۇل پايتاش بىلەن توغرۇلبەگ ئېگىزدىكى بارگاھ ئالدىدا تۇرۇپ دىققەت بىلەن جەڭنى كۆزىتىمەكتە. ئۆينىڭ ئىككى يېنىدا، ئالدىدا بىرنەچچە يۈز قاۋۇل چېرىكلەر، قاروغچىلار تەييار تۇراتتى. ئىككى چاپارمەن چېرىك بارگاھ بىلەن قۇتلۇق ۋە شەربەگ تۇمەنباشىلىرى ئارىلىقىدا ئات چاپىتۇرۇپ، بۇيرۇق ۋە خەۋەرلەرنى يەتكۈزمەكتە ئىدى...

جەڭ ئۇلغايدى. مەيدان گويياكى بىر دېڭىز دولقۇنىدەك چاڭ توزانلار ئارىسىدا بىردەم ئۇ ياققا، بىردەم بۇ ياققا، بىر دەم ئىككى يانقا داۋالغۇيتتى... كۈن قايرىلىپ پېشىن بولغاندا، ياغىنىڭ ئاتلىقلىرى جەڭگە كىردى. ئۇلار قىقاس-سۈرەن بىلەن قىلىچ ئۇرۇپ بۇغرا چېرىكلىرىنى چېكىنىدۇرۇپ ئۆستەڭ بويىغا قىستاپ كەلدى. توغرۇلبەگنىڭ بۇيرۇقى بىلەن قىلىچ-نەيزىلىك ئاتلىقلار بارلىق كۈچلىرى بىلەن "ئۇررا!..." دەپ توۋلاپ كەڭ سەپ بويىچە جەڭ مەيدانىغا ئات سالدى. ئۇلار تاغنى تالقان قىلغۇدەك غەرەپ بىلەن ۋارقىراپ ئۆستەڭدىن ئۆتتى ۋە ياغى بىلەن قىلىچلىشىپ كەتتى. ياغى ئاتلىقلىرى ئازراق چېكىنىپ، كېيىن قارشى ھۇجۇم بىلەن قىستاپ كەلدى، بۇغرا ئاتلىقلىرى ئارقىلىرىغا بىر يېنىپ، كېيىن ياغىنى ئارقىغا سۈردى. ھوگا-سۈرەن چۇشتىن ئاۋالقىدىن نەچچە ھەسسە يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. قوشۇن باشلىرىدا قىلىچ-نەيزىلەر ئويناقتا، ئاتلار كىشنەپ ئالدى ئايىغلىرىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، ئۇستىدىكى ئادەم-پادىمى بىلەن يەرگە يېقىلماقتا...

جەڭ شىددەت بىلەن داۋام قىلماقتا. بۇغرا قوشۇن ياغىنى ئۇرۇپ-قىرىپ، ئاساسىي چۇشكۈنىگە يېقىن قىستاپ باردى. كۈن تېرەك بويى قالغاندا، ياغىنىڭ تەييار ئاتلىق ۋە پىيادە قوشۇنلىرى

تاغ ئارقىسىدىن ھۇقۇيتقىنچە ئۇشتۇمتۇت بېسىپ كەلدى. بۇغرا قوشۇنلىرى بىرپەس تىركىشىپ قالتىس ئېلىشتى... كېيىن بولالماي ئارقىغا سۇرۇلدى... ئۆستەڭ بويىغا كەلدى... ئۆستەڭدىنمۇ ئۆتتى. ياغى قوشۇنلىرى ئادەم چەسەتلىرىنى دەسسەپ قۇتراپ-سۇراپ ئىلگىرىلىمەكتە... خان ئوغۇل جىددىيلىشىپ توغرۇلغا قارىدى. توغرۇل "ئالدىرىماسلىق كېرەك، قۇتراش-بېكىلمىشنىڭ باشلىنىشى" دېدى... ئەنە، ياغى قوشۇنلىرى تېخىمۇ قىستاپ كەلدى. توغرۇل بايتاشقا جىددىي بىر قاراپ قويۇپ، قولىنى ئېگىز كۆتۈردى. ئوڭ-سول تاغ ئارقىسىدىن "بارس قوشۇن" ئات چاپتۇرۇپ ئۇرغۇپ چىقتى ۋە "ئۇررا!..." دەپ توۋلىغىنىچە قۇيۇندەك ئېتىلىپ ياغى سېپىنىڭ ئوڭ-سول قانىتىنى بۆسۈپ ئارقىغا ئۆتتى. "قادىن قوشۇن" دۆڭ ئارقىسىدىن ئات سېلىپ چىقتى ۋە ياغى سېپىگە يېقىن توختاپ، يۇلتۇزنىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئوقيا ئېتىشقا باشلىدى. مەرگەن ئايالارنىڭ ساداقلىرى زايە كەتمىدى، ھەربىر ئوقى ياغى چېرىكلىرىنى دومىلىتىپ تۇردى. "قادىن قوشۇن" بىرپەس ئىلگىرىلەپ يەنە توختىدى. ئەمدى يۇلتۇز شەرەت بىلەن ياغى ئاتلىقلىرىنى ئېتىشنى بۇيرۇدى. ئاتلار بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى يەرگە ئېغىناپ چۈشۈشكە باشلىدى. ياغى سېپى چېكىنىپ ئۆستەڭنىڭ ئۇ ياقىغا ئۆتتى... ياغى سېپىنىڭ يەنە بىر قىسمى كېلىپ "بارس قوشۇن"غا ئارقىدىن ھۇجۇم قىلدى. "قادىن قوشۇن" ئاشۇ تەرەپكە بۇرىلىپ قىلىچلىرىنى قىنىدىن سۇغۇرۇپ غەزەپلىك ئاۋاز بىلەن "ئۇررا!" دەپ توۋلىغىنىچە ئات سالدى ۋە جەڭگە كىرىپ كەتتى. "بارس قوشۇن"نىڭ بىر قىسمى ئارقىدىن كەلگەن ياغىنى ئۇرۇپ چېكىندۈردى، شۇنىڭ بىلەن ياغى سېپى ئىسكەنجىدە قالدى...

"قادىن قوشۇن" سول ياقتا ياغى سەپنى بىلەن ئېلىشۋاتقاندا، بىر قىسىم قادىن چېرىكلەر ياغى ئاتلىقلىرىنىڭ ھالقىسىغا كىرىپ قالدى. ئۇلار باتۇرلۇق بىلەن جەڭ قىلدى، ئەمما چىقىم كۆپ بولىشكە باشلىدى. بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ خان ئوغۇل بايتاش چىداپ تۇرالمدى - دە، قىلىچىنى سۇغۇرۇپ ئېگىز كۆتۈردى ۋە توغرۇلنىڭ توسۇشىغا قارىماي ئېتىنى قويۇپ بەردى. توغرۇلنىڭ شەرتى بىلەن قارۇغچى قىسىم بايتاشنىڭ ئارقىسىدىن ئات سالدى. بايتاش بەك چەبدەسلىك بىلەن ئۇرۇشتى. ئۇ ياغى ئاتلىقلىرىنىڭ ھالقىسىنى بۆسۈپ، قادىن چېرىكلەرنى قۇتقۇزدى ۋە قوشۇن بىلەن بىللە جەڭ قاينىمىغا كىرىپ كەتتى. بايتاشنى كۆرگەن يۇلتۇز تېخىمۇ روھلىنىپ "ئۇرra!!" دەپ توۋلىغىنىچە قىلىچىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ ياغى ئاتلىقلىرىنىڭ توپىغا بۆسۈپ كىردى ۋە چەتتىرەك ئاز بىر قىسىم چېرىك بىلەن بىللە ئۇرۇشۇۋاتقان قۇندۇز تەرەپكە يېقىنلىشىپ ئوق تەرەپنى ئات سالدى...

قاراگۇغۇ چۈشۈشكە باشلىدى. ياغى چېرىكلىرىنىڭ كۆپلىرى قېرىلىپ كەتتى، ئالدىدىن ئارقىدىن، ئوڭدىن سولدىن بېرىلگەن زەربىگە بەرداشلىق بېرەلمەي ئاخىر قېچىشقا باشلىدى. بايتاش قوشۇنىنىڭ ئالدىدا قىلىچىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ چاپماقتا ئىدى... ياغى قوشۇنى تەرتىپىرەن بولۇپ كەتتى. بايتاش قوشۇن بىلەن ياغى چېرىكلىرىنىڭ قوش بېشىغا بېسىپ بارغاندا، ئۇلارنىڭ قارا ئۆيلىرى ئۆرۈلۈپ چۈشكەن، ئەتراپتا قورالىنى تاشلاپ يۈگىنىپ ئولتۇرغان ياغى چېرىكلەردىن باشقا ھېچكىم قالمىغانىدى. ياغى چېرىكلەرنىڭ باشلىقلىرى ئاللىقاچان تىكۈبتىپتۇ. بايتاش قۇتلۇق تۇمەنباشى بىلەن مەسلىھەتلىشىپ ئوغلاشقا ماڭغىلى تۇرغاندا،

توغرۇلىۋەگ ئات چاپىنۇرۇپ كېلىپ قالدى. ئۇ خان ئوغۇلىنى تونىدى:

ــ قوغلاشنىڭ كېرىكى يوق، ياغىباشى چېگرىدىن ئۆتۈپ كەتتى. قاراڭغۇ چۈشتى، چېرىكلىرىمىز ھاردۇق ئالسۇن، ــ دېدى ئۇ خان ئوغۇل ۋە قۇتلۇق تۇمەنباشىغا.

تۇمەنباشى، مىڭباشىلار چېرىكلەرنى توختاتتى. ئۇلار چۈشكۈن ئەتراپىغا بېرىپ دەم ئېلىشقا ۋە چېرىكلەرنى ئىدىتلاشقا ماڭدى، ھەربىر مىڭباشى قايتىشتا يارىدار بولغان ئۆز چېرىكلىرىنى قۇتقۇزۇشقا، ئەل بولغان ياغى چېرىكلىرىنى ھەيدەپ قايتىشقا ۋە جەڭ مەيدانىدىكى يارىغلارنى يىغىشقا بىر قىسىم چېرىك ئاجراتتى.

قاراڭغۇ چۈشتى، قوشۇن قايتىتى. جەڭ مەيدانىدا خۇددى يۇلتۇزدەك ئوتقاشلار پارقىرايتتى، ئاختۇرۇش، قۇتقۇزۇش، ھەيدەش، يىغىش داۋام قىلماقتا.

ــ قۇندۇز كۆرۈنمەيدۇغۇ؟ ــ دېدى كېيىملىرى يىرتىق، بېشى ۋە قوللىرى قان، يۈز ــ كۆزى قارا ــ ئالا بىر قىز چېرىك ئات چاپتۇرۇپ كېلىپ يۇلتۇزغا، ــ بايانتىندىن بېرى خېلى ئىزدىدۇق، تاپالمىدۇق.

ــ قولىدا ئوتقاش بار چېرىكلەر مېنىڭ ئارقامدىن مېڭىڭلار! ــ دېدى يۇلتۇز بۇيرۇق ئاھانىدا، ــ قۇندۇزنى تاپماي قويمايمىز.

ئوتقاش تۇتقان چېرىكلەر يۇلتۇزنىڭ كەينىدىن ئەگەشتى، بىرمۇنچە ئەر چېرىكلەرمۇ ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن ماڭدى. جەڭ مەيدانىدا قۇندۇزنى ئىزدەش باشلاندى. "قۇندۇز!!!" دەپ توۋلىغان ئاۋازلار قاراڭغۇدا يىراقلارغىچە يانگرايتتى. چېرىكلەر ئۆلۈكلەر

ئارمىنى ئاختۇردى، يىراقراقتا ياردەم بولۇپ قالغان بولسا ئاڭ لىسۇن دەپ ۋارقىراپ باقتى، شۇنداقتىمۇ تېپىلمىدى.

بىر دۆڭنىڭ كەينىدىن ئۇلار پۈتۈن ئېغىر ياردەم بولغان بىر قەزنى تېپىۋىشتى... قىز چىرىك يۇلتۇزغا "قۇندۇز ئاچام ياغىلى قوغلاپ كېتىپ بېرىپ ياردەم بولۇپ يەتكىلىنداڭ، بىر ياغى ئۇنى ئات ئۈستىگە ئېلىپ قاچقاندى. بىز قوغلاپ يېتەلمىدۇق" دەپ مەلۇمات بەردى. يۇلتۇز ئورنىدا قاققان مىختەك توختاپ قالدى. چىرىكلەر ئەندىشە بىلەن ئۇنىڭغا تەلمۇرۇپ قاراشتى. يۇلتۇز گەپ-سۆزسىز ئاتقا مىنىپ چۈشكۈن تەرەپكە ماڭدى. چىرىكلەر ئۇنىڭ كەينىدىن مېڭىشتى...

خان ئوغۇل بىلەن سۇباشى ئاستانىگە قايتىپ بايانات بەرگەندە، سۇتۇق بۇغراخان ئۇرۇش غالىبىيىتىدىن بەك خۇرسەن بولغاندى. لېكىن قۇندۇزنىڭ ياغى قولىغا چۈشۈپ قالغانلىقىنى ئاڭلاپ تولىمۇ مەيۇسلەندى. ئايدىڭ كۆزلىرىنى يۇمماي ياش تۆكەتتى.

— ياغى يېڭىلىپ قاچتى، ئۇتۇق چوڭ. قۇندۇزنى ئاخىرى تېپىۋالىمىز، — دېدى بۇغراخان تەسەللى بېرىپ. يۇلتۇز ئايدىڭنى قۇچاقلاپ يىغلاپ تاشلىدى.

ئالتىنچى قىسىم

"ئۇقۇشلۇغ ئۇقتارغۇ، بىلىمگە بىلىم،
بىلىمكىلى، ئۇقۇغلى تىلەكلىرىڭىز"

بىلگە ئول، بىرلىك قۇۋۋىتى، بىرلىرىگە ياردەم،
بىلىمدىن ئېلىنغان ئولۇغلۇق كېلىمە.

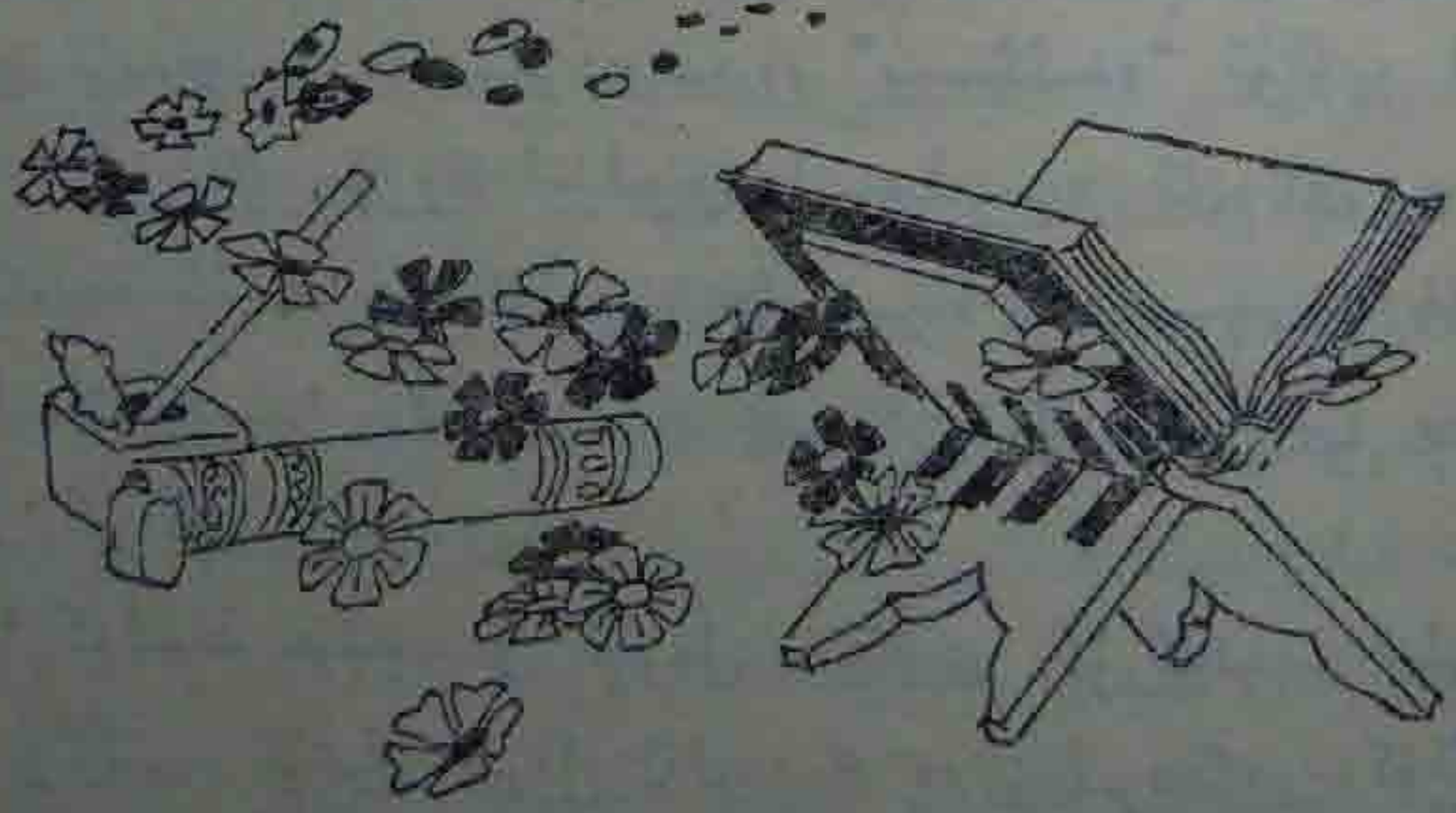

بەرىنچى باب

يىلان باش كۆتۈردى

قەشقەرنىڭ يېقىملىق كۈز كۈنلىرىنىڭ بىرى ئىدى. تېرەك بويى كۆتۈرۈلگەن قۇياش نۇرى ئاستانىنى قۇچاقلاپ ئەركىلەتكە مەكتە. باغدىكى دەرەخلەر شاخلىرىنى يەڭگىل ئېگىپ كىمگدۇ "سالام" قىلماقتا. باغقا قارىغان پېشايۋاندا ئىپارگۈل ئويچان ئولتۇرۇپتۇ. ئۇ ئورۇندۇقتا يېنىچە ئولتۇرۇپ، شىرەگە بېلىنى تىرەپ باغنىڭ گۈزەل مەنزىرىسىنى تاماشا قىلماقتا. ئۇنىڭ كۆزى بىر ۋاقىتتا ئىلىك بىلەن ناخشا ئېيتىپ، شېرىن سۆيگۈلىرىنى ئىزھار قىلىشقان بوستانغا چۈشتى-دە، شۇ ۋاقىتتىكىدەكلا لاپىلداپ ئۇرغان سۈننىچ چوغى ئۇنىڭ يۈرەك قاتلىرىدىن يالقۇنلار چېچىپ قىزدۇرۇۋەتتى. ئۇ ئۆزىدە ئارىلاپ پەيدا بولۇپ تۇرىدىغان بىر خىل شېرىن تۇيغۇنى يەنە سەزدى-دە، "پىسكىكىدە" كۈلۈپ قويدى، ئۇنىڭ ئانار رەڭ سۈزۈك لەۋلىرى ئېچىلىپ، ئاپئاق چىشلىرى كۆرۈنگەندە كۆزلىرىمۇ كۈلدى، ھۆسنىدە ئاجايىپ بىر خۇش خۇي گۈزەللىك پەيدا بولدى. شۇ تاپتا ئۇنىڭ كۆڭلى سۆيۈنۈپ، ئىلىكنى كۆرگۈسى كەلدى.

ئىپارگۈلنىڭ مۇشۇنداق گۈزەل سىياقىنى كۆرگەندە، ئىلىك بەك خۇش بولاتتى، ئۇنىڭ قىزىل ئالمىدەك مەڭزىلىرىگە، كۈلگۈنچاك كۆزلىرىگە سۆيەتتى. ئىپارگۈل يەنە ئېچىلىپراق كۈلۈمسىرەپ،

ئەمما، يەنە دەرھال قوشۇمىلىرىنى تۇرۇۋالدى.

ئۇ نېمىنى ئويلايدىكىن ـ تاڭ؟ ئائىلىسىنىمۇ ياكى ئۆزىنىمۇ؟ ئۇ ئەمدى كىچىك قىز ئەمەس، ياش چوكانمۇ ئەمەس، بەلكى ئىككى بالىلىق جۇۋان. بالىلىرىمۇ بىر چىرايلىق چوك بولماقتا. ئۇلار قورىچاقلاردەك سەكرىشىپ ئويناپ ئاتا ـ ئانىسىنىڭ زوقىنى كەلتۈرىدۇ. ئۆزلىرى يېتىشەلمىگەن بىلەن، ھامىلىچا بالىلارغا ئۆز نەۋرىلىرىدەك كۆيۈنۈپ قارايدۇ. ئائىلىسىدىن غەم قىلىدىغان يېرى يوق. ئۆزى بولسا يۇقىرى بىلىمگە ئىگە بولۇپ قالدى. يېقىندا مەدرىسنى پۈتتۈردى، ئىلىك ئۇنى كۆڭۈل قويۇپ ئوقۇتتى. ئۇ مەدرىسدە ئوقۇشقا شەرت تۇغدۇرۇپ بېرىپلا قالماي، ئۆيدىمۇ ئوقۇيتتى. ۋاقىت تاپسىلا، ئىلىك ئىپارگۈل بىلەن بىلىم توغرىسىدا سۆزلىشەتتى، ئۇنىڭغا سوئاللارنى بېرەتتى، قىيىن مەسىلەرنى پىششىق تەلەپ قىلاتتى، گاھىدا ئىلىك مەسىلىنىڭ سەلبى تەرەپدارى بولۇپ ئۇنىڭ بىلەن جىددىي مۇنازىرە قىلاتتى. ئۇلار شۇنداق تالاش ـ تارتىشلار قىلاتتىكى، ئۆزلىرىنىڭ ئەر ـ خاتۇن ئىكەنلىكىنى ئۇنتۇپ قالاتتى. بەزىدە ئىلىك ئەتىۋار "دەلىل" لەر بىلەن ئىپارگۈلنى ئالدىرىتىپ قويياتتى. بۇنداق ۋاقىتلاردا، ئىپارگۈل قىزىرىپ دۇدۇقلىناتتى ۋە كۆڭلىدە: "بۇ ئادەم ئاشۇ گەپلەرنى راست دەۋاتامدۇ، نېمە؟" دەپ ئويلاپمۇ قالاتتى. ئىلىك قايىلىق بىلەن چىرايىنى ئېچىپ كۈلگەندىلا، ئىپارگۈل ئېرىنىڭ ئاتايىن مۇنازىرە قىلىۋاتقانلىقىنى بىلىپ، كۈلەتتى. لېكىن ئۇ يەنىلىپ قالغانلىقىغا تەن بېرىپ، ئىلىكنىڭ مەسىلىنى پىشىپ يېرىشىنى تەلەپ قىلاتتى. شۇنداق قىلىپ خېلى بىرنېمىلەرنى بىلىۋالاتتى. كېيىنكى كۈنلەردە، بەزىدە ئىپارگۈل مۇنازىرىدە ئىلىكنى ئالدىرىتىپ

قويدىغان بولۇپ قالدى. ئىلىك "ئەل" بولغانلىقىغا قارىماي تەقرار
بولاتتى. ئۇ ئېچىدە ئىپارگۈلنىڭ ئىدراكىدىن خۇش بولاتتى،
لېكىن، ئۇنى ماختىمايتتى. "بىلگىنىڭ پۈتمەي جەڭ، بالدىمى
تۈگىمەس" دەيتتى ئۇ ئىپارگۈلگە تەلەپچانلىق بىلەن. دېمەك،
ئىپارگۈل ئۆزىدىن تېخى قانائەتلەنمىسۇ، ھەر ھالدا نارازىمۇ
ئەمەس ئىدى.

ئۇنداق بولسا ئىپارگۈل نېمىنى ئويلايدۇ؟ ئېرىنىڭ ئورنىدىن،
خىزمىتىدىنمۇيا؟ بۇنىڭدىن ھەرگىزمۇ غەم قىلمايدۇ. ئىلىك ئوردۇدا
ئۈچىنچى بېرى. سۈتۈق بۇغراخان ئۇنى "دوستۇم" دەپ يېقىن
كۆرىدۇ. يېقىندا باتۇرتاغا ۋاپات بولغاندىن كېيىن، بۇغراخان
ئىلىكنى ئوردۇ ھاجىپلىقىدىن كۆتۈرۈپ باش ئولچى قىلدى ۋە
"ئۈچلۈك ئۈيغۇرۇش ھالقىسى"دىكى ئورنىنى يۇغۇرۇشقا كۆتۈردى.
ھازىر ھەممە ئۇنى ئىلىك ئولچى دەپ ھۆرمەت قىلىدۇ. ئۇنىڭدىن
باشقا ئىلىكنى كىشىلەر بىلگۈچ، ئۇستاز دەپ ھېسابلايدۇ. دېمىسمۇ
ئىلىك ھازىر قەشقەر تۈگۈل قاراخانىلار دۆلىتىدە داڭقى چىققان
ئالىم بولۇپ قالدى. "خانلىق بىلىگ يۇرتى"دا يىراق-يېراق ئەل
يۇرتلاردىن كەلگەن ئوقۇغۇچىلار ئۇنىڭدىن دەرس ئالىدۇ.
ئوقۇغۇچىلار بۇنداق بىلىگلىك ئۇستازى بىلەن ماختىنىشىدۇ.

ئىپارگۈلنىڭ غەم قىلىدىغىنى باشقىسى ئەمەس، دۆلەت ئىشى
ئىدى. ئۇ بىلىگ يۇرتىدا، ئۆيدە، كىشىلەر ئارىسىدا جىق نېمىلەرنى
ئۆگەنىدى. ئۇ ئۆگەنگەنلىرىدىن "بىلىگ قۇت بېرور"، "دۆلەت
ئاينىغ بولسا، بودۇن ئەركىن بولۇر" دېگەن سۆزلەر بەك توغرا
ئىكەن دېگەن خۇلاسىنى چىقارغانىدى. بۇ سۆزلەرنى ئۇ ئىلىكتىن
ئاڭلىدىمۇ، ياكى ئۆز مېڭىسىدە پەيدا بولدىمۇ، بۇنىسى ئېنىق

ئەمەس. "بىلىمگە قۇت بەرگۈر" دېگەن سۆز ئۇنىڭ دىلىدىن چىقمايتتى، تىل ئۇچىدىن كەتمەيتتى. ئۇنى ئوقۇغۇچىلارغا، ئاداشلىرىغا دائىم ئېيتىپ يۈرەتتى.

ئۇ، ئۆگەنگەن تارىختىن، ئۆزى ياشاۋاتقان تۈرمۈشتىن بۇ سۆزنىڭ توغرىلىقىنى چوڭقۇر ھېس قىلدى. كېيىن ئۇ ئىلكىنىڭ "دۆلەت ئارىغ بولغاي"، "بودۇنغا ئەرك كېرەك" دېگەن سۆزلىرىنى دىققەت بىلەن ئاڭلايدىغان بولدى. "ئارىغ" دېگەن سۆزنىڭ مەنىسىنى ئۇ بارغانچە چوڭقۇر چۈشىنىشكە باشلىدى. كېيىنكى كۈنلەردە، "دۆلەت ئارىغمۇ يوق؟!" "بودۇن ئەركىنمۇ يوق؟!" دېگەن سوئاللار ئۇنىڭ مېڭىسىدە ئايلىنىپلا يۈرەتتى. ئېلىكتىن سورىغاندا، ئۇ "ئۆزىگىز تېپىڭ" دەپ جاۋاب بەردى. ئاخىر ئۇ جاۋاب تاپتى: "دۆلەت ئارىغسىز"، "بودۇن ئەركسىز".

ئۇ سۇتۇق بۇغراخانغا سادىق، لېكىن كۆڭلىنىڭ بىر پېرىدە ئۇنىڭدىن خاتىرجەم ئەمەستەك تۇيغۇنى غۇۋا سېزەتتى. سۇتۇق ئەلنى قوغداشتا چىڭ. ئۆتكەن نۆۋەت چەتتىن كەلگەن ياغىنى ئۇرۇپ قايتۇردى. لېكىن، ئوردۇدا نېمىشقا ھېلىغىچە ياماق ئادەملەر ھوقۇقدار بولۇپ يۈرىدۇ؟ سۇتۇق بۇغراخان "پاراۋانلىق" دېدى. لېكىن، ئەلنىڭ ئەھۋالى تېخى بېتەرلىك ئوڭلانغىنى يوق. ئىپارگۇل ئۆزىنىڭ دېدەك ۋاقتىدىكى كۆرگەن-بىلگەنلىرىنى، قۇل-دېھقانلارنىڭ تېخىچە ئاۋۋالقۇدەك ئازاپلار بىلەن ئۆلۈم قىرغىقىدا ياشاۋاتقانلىقىنى ياخشى بىلىدۇ. ئۇ ئۇلارنىڭ ھالى-دەردىنى ئوبدان چۈشىنىدۇ. يېقىندا ئۆز يېزىسىغا بارغاندا، تارىغچىلارنىڭ ھالىنى كۆرۈپ تېخىمۇ ئېچىندى. ئۆزىنىڭ يۇرتداشلىرىنىڭ ئاشۇ ئازاپ-ئوقۇبەتلىرى يادىغا چۈشكەندە، ئۇنىڭ كۆڭلىدىن تاماق ئۆتمەي

والاتتى.

"ھە، شۇنداق. ئۇلار ئەركىز" دەيتتى ئۇ ئۇھلىنىپ. "قانداق قىلىش كېرەك؟" دېگەن سوئال ئۇنىڭ مېڭىسىدىن كەتمەيتتى. ئۇ بۇ سوئالنى ئىلىك ئولچىغا ئېيتقاندا، ئىلىك: "توغرا، قانداق قىلىش كېرەك؟" دەپ سوئالغا سوئال قايتۇراتتى.

بۇگۈنمۇ ئىپارگۈل پىشايۋانىدا ئولتۇرۇپ شۇ ئىشلار ئۈستىدە ئويلايتتى... ئەنە، ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا باغنىڭ ئىچكىرىسىدىن چىققان ئىلىك پەيدا بولدى. ئۇ بىر شىڭگىل مۇناقى ئۈزۈم بىلەن ئازراق بېرىلىپ قالغان، بىر چېتىدىن سۇزۇك دانىلىرى كۆرۈنۈپ تۇرغان ئانارنى ئاۋايلاپ ئېلىپ كېلەتتى. ئىلىك ئادىتى بويىچە، ھەر كۈنى ئەتىگەنلىكى قوپۇپ يۇز-كۆزىنى يۇغاندىن كېيىن بېغىنى ئايلىناتتى. قايتىشىدا چىرايلىق ئېچىلغان گۈل، يا بولمىسا پىشقان مېۋە ئېلىپ قايتاتتى.

ئىلىك يېراقتىنلا گەپ قىلىپ كەلدى:

— ئىپارگۈل، مانا بۇ ئۈزۈمنى كۆردىڭىزمۇ؟ بەك شېرىن. ئەتىگەنلىكى نان بىلەن يېسە... سىز ئۈزۈمنى بۇنداق يېيىشنى ياخشى كۆرىسىزغۇ! — ئۇ سۆزلىگەچ پەلەمپەيگە يېقىن كېلىپ قالدى، — ماۋۇ ئانارنى قارا. مانا ئۇ كۈلۈپ تۇرىدۇ. ئۇنىڭ قىزغۇچ سۇزۇك دانىلىرىنى قارا، سىزنىڭ لەۋلىرىڭىزگە ئوخشايدۇ...

ئىلىك پېشايۋانغا چىققاندا، ئىپارگۈل كۈلۈمسىرەپ ئورنىدىن قوپتى ۋە مېۋىلەرنى ئېلىپ ئىچكىرىدىن چىققان خىزمەتچى قىزنىڭ قولىدىكى لەگەنگە سالدى.

— ئاھا! مەن شۇ ئانارغا ئوخشىسام ئەجەب ياخشى بولاتتىغۇ، — دېدى ئۇ ئارقىسى بىلەن تۇرۇۋاتقان يۆلىنىپ، — ئانارنىڭ سۈيى

بۇرەكسلەرگە داۋاسدا تېپارچۇ؟ كىشىلەرگە بۇراقتىن كۆرە تەرك كېرەك.

ـــ ھەە، شۇنداق، تەرك كېرەك. بۇ سۆزنىڭ توغرا. بەك توغرا سۆز. ئەركىنلىكنىڭ ئۆزى كىشىگە تاغدىنمۇ ئېغىر، تاشتىنمۇ قاتتىق. ئەركىنلىك تۇرمۇش ـــ دوزاخ. ھەە، سىز بۇنى ياخشى بىلمىسىز، سىز ئۆز بېشىڭىزدىن كەچۈرگەن...شۇنداق، تارىخچى نامراتلارنىڭ، قول ھۈنەرۋەنلەرنىڭ شىللىسىدىكى كۈلپەتنى يەكىللىتىش كېرەك ئىدى، ئۇلار ئازراق جاپا تارتىدىغان بولسا ياخشى بولاتتى...ـــ ئۇ بارغانچە بىراقلارغا تىكىلىپ ھاياجانلىناتتى.

ـــ شۇنداق بولۇشى ئۈچۈن قانداق قىلىش كېرەك؟

ـــ...

ئىلىك ئويچان ھالدا پىشايۋانىنى ئايلىناتتى. ئۇ بۇ سوئالغا جاۋاب بېرىش قىيىن ئىدى. ئىپارگۈل، ياكى ئۇنىڭ ئوقۇغۇچىلىرى تېخى بۇنداق سوئاللارنى توغرىدىن توغرا بېرىپ باقمىدى، لېكىن، بۇ سوئاللار ئىلكىنىڭ ھېكمىسىدە دائىم ئايلىنىپ يۈرەتتى. ئۇ دائىم ئويلايتتى، بەزىدە ئويلاپ كېچىلىرى ئاز ئۇخلايتتى. ئىپارگۈل ئۇنىڭ ھېكمىسىدە بەك ئېغىر يۈك بارلىقىنى بىلەتتى. سوراۋېرىپ قىينىشنى خالىمايتتى. ئۇنى جۇۋۇتۇپ ئۇخلىتاتتى.

ئىلىك يېشايۇاندا ئايلىنىپ ئويلايتتى. ئىسپارگۇل ئۇنىڭغا مېھرىبانلىق ۋە ئاياش بىلەن قاراپ تۇراتتى.

— ۋاي دادا، ئانا، ئاۋۇ ئۇكامنى قارا، — دەپ ئۆيدىن يۈگۈرۈپ چىققان قىزچاقنىڭ ئاۋازى ئۇلارنى چۆچۈتۈۋەتتى. ئىلىك تۇختاپ قىزنىڭ ئالدىغا ئېگىلىپ. ئۇ گەپ قىلاي دەپ تەمشەلگەندە، ئۆيدىن قولىدا تاياق تۇتقان بىر ئوغۇل بالا دەلدۇگۈنۈپ چىقىپ كەلدى. ئۇ ھېچكىمگە پەرۋا قىلماي، ئۇدۇل كېلىپ قىزچاقنى تاياق بىلەن ئۇردى، ئەگمىدى. چۈنكى، ئۇنىڭ تايىقىنى ئىسپارگۇل تۇتتۇۋالغانىدى.

— ئوغلۇم چاقماق، نېمە بولدى؟ — سورىدى ئىلىك قىزچاقنى قوغداپ.

— گۈلنۇر قىلىچىمنى تاشلۇەتتى، ئۇيۇمەن تارزا، — چاقماق ئانىسىنىڭ قولىدىكى تاياقنى تارتاتتى.

— نەگە تاشلۇەتتى؟ — سورىدى ئانىسى.

— كاتتىك ئارقىسىغا، ئەمدى قىلىچىم يوق، — چاقماق كالپۇكىنى ئۆمەلەپ يىغلاشقا باشلىدى.

— قىزىم، ئۇنىڭ قىلىچىنى نېمىشقا تاشلۇەتتىڭ؟ — سورىدى ئىلىك.

— ئويىنىشىپ تاشلىسام كاتتىك ئارقىسىغا چۈشۈپ كەتتى.

— يۈر گۈلنۇر. بىز ئۇنى تېپىپ چىقايلۇق، — ئىلىك قىزىنى باشلاپ كىرىپ كەتتى.

ئىسپارگۇل ئوغلىنى چۈۋۈتۈپ تۇراتتى، گۈلنۇر قىلىچىنى كۆتۈرۈپ چىقتى، ئارقىدا ئىلىك:

— مانا چاقماق، قىلىچىڭ تېپىلدى. قىزىم، قىلىچىنى ئۇكاڭغا

تۆت، — دېدى.

گۈلنۇر قىلىچىنى ئىككى قولى بىلەن ئېگىز تۇتۇپ ئالدىغا ئېگىلىپ چاقماقتا سۈندى. چاقماق كىچىككىنە ياغاچ قىلىچنى ئېلىپ ئاچىسىنىڭ بېشىغا تەڭلىدى، ئاچىسى دادىسىنىڭ ئارقىسىغا ئۆتۈۋالدى.

ئۆيدىن خىزمەتچى قىز چوڭ پەتنۇستا ناشتىنىڭ مەزىلىرىنى كۆتۈرۈپ چىقىپ شىرەگە قويدى.

— بولدى ئەمدى، كېلىڭلار، ناشتا قىلىلى، — دېدى ئىسپارگۈل.

ئۈلار شىرەگە يېغىلىپ ناشتىغا ئولتۇرۇشتى. ئانىسىنىڭ يېنىدا ئولتۇرغان چاقماق دادىسىنىڭ بېقىنىغا قىسىلىپ ئولتۇرغان ئاچىسىغا قاراپ گۆلىيىپ قويياتتى. گۈلنۇر كۈلۈمسىرەپ كۆزىنى قىسىپ قويياتتى. ئۈلار بىر-بىرىگە مەھرى كېلىپ ئىشتىها بىلەن غىزالىنىۋاتاتتى، ئىلىكنىڭ قارۇغچىسى بىلەن، ئېغىز-بېشى قان، كىيىملىرى يىرتىلغان بىرسى ئۆي تەرەپتىن هودۇقۇپ چىقتى.

— ۋاي ئۇستاز، بولمىدى، ئۇستاز... ئۇلار، ئۇستاز...

ئىلىك چۆچۈپ قوپتى:

— نېمە ئىش بولدى؟ هودۇقماي سۆزلەك!

— هە، هېلىقى...ئاۋۇ ئەزەم مەسجىدىنىڭ ئوقۇغۇچىلىرى بىزنىڭ بىلىگ يۇرتىنى چېقىۋاتىدۇ...

ئىلىك ئۇنىچە هەيران قالمىدى. چۈنكى ئۇ بۇنداق، هەتتا بۇنىڭدىنمۇ چوڭراق ۋەقەنىڭ بولۇش ئېهتىمالىنى مۆلچەرلەپ قويغانىدى.

— يۈرۈڭلار. سىز ئوردۇدىن قارۇغچىلارنى باشلاپ كېلىڭ، — دېدى ئۇ قارۇغچىغا ۋە ئىسپارگۈل تۇتۇپ تۇرغان يەكتەكنى كىيدى.

ـــ مەنمۇ بارايمۇ؟

ـــ باق، كېرەك ئەمەس.

ـــ پەخەس بولۇڭ.

ئىلىك سالماق بىلەن مېڭىپ چىقىپ كەتتى.

* * *

ئىلكىنىڭ ھېلىقى تاياق يېگەن ئوقۇغۇچى بىلەن ئالدىراپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ ئەنسىرىگەن بىرمۇنچە كىشىلەر ئۇلارغا قوشۇلدى. ئۇلار بىلىگ يۇرت قوۋۇقى ئالدىغا كەلدى. قوۋۇق ئالدىدا توپلانغان كىشىلەر غۇلغۇلا قىلىشماقتا، بىلىگ يۇرت ھويلىسىدىن چۇقان-سۇرەن ئاڭلانماقتا ئىدى.

ـــ ھاي، ئىلىك ئۇستاز كەلدى، يول بېرىڭلار! ـــ دېدى بىر يىگىت ۋە كىشىلەرنى ئارقىلىرىغا چېكىنىدۇردى. ياشانغان بىر ئادەم ئىلىكىڭ ئالدىغا كېلىپ سالام بەردى:

ـــ ئۇ بولمىغۇر ئىش جانابىي ئىلىك. بۇلارغا يول قويۇشقا بولمايدۇ! ئىلىك ھېچقانداق ئىپادە بىلدۇرمەي بېشى بىلەن ئالدىنى ئىشارە قىلدى-دە، كىشىلەر ئىچىپ بەرگەن يولدىن داۋاملىق ئىلگىرىلىدى. بىر توپ قۇرامىغا يەتكەن يىگىتلەر بىلەكلىرىنى شىمايلاپ ئۇنىڭ ئارقىسىدىن ماڭدى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا بىرنەچچە كالتەك-لىك كىشىلەرمۇ بار ئىدى. ئۇلار بىلىگ يۇرت ھويلىسىغا كىرىپ كىشىلەرنىڭ ۋارقىراشلىرىنى، بىر-بىرى بىلەن ئېلىشىشلىرىنى كۆردى، بىلىگ يۇرت ھويلىسىنىڭ ئىككى يېقىدىكى ھۇجرىلارنىڭ ئىشىك-پەنجىرىلىرى چېقىلغان. بىرمۇنچە كىشىلەر ھويلا ئوتتۇرىسىدا، ھۇجرىلار ئالدىدىكى پىشايۋاندا ئۇرۇشماقتا ئىدى. كىيىمى يىرتىق، باش كۆزى قان كىشىلەر ئاز ئەمەس، بىر توپ

كالته‌كچىلەر دەرسخانىغا كىرىشكە تۇمتۇلمەكتە ئىدى. بىلىگ يۇرتىنىڭ ئىشىك ئالدىدىكى سۇپىدا يەنە بىر توپ كالته‌كلىك كىشىلەر ئۇلارنى توسماقتا ئىدى...

ــ توسما، قويۇڭ، بولمىسا كالتەڭ ئاستىدا ئۆلىسەن!

ــ بىلىگ يۇرتىنى چىقىشقا بولمايدۇ. كەينىگە قايت، بولمىسا كالتەڭ يەيسەن.

ــ ئۇر، بېسىپ كىر!

ــ ھەرگىز كىرگۈزمەيمىز، ئۇرۇڭلار!

ــ ...

ۋاراڭ ــ چۇرۇك ئاۋازلىرى قۇلاق ــ ھېڭنى يەيتتى.

ئىلىكنىڭ ھويلىغا كىرگىنىنى كۆرگەن ھەرىمى:

ــ ئۇستاز كەلدى، ئۇستاز كەلدى، ــ دەپ توۋلىدى. ۋاقىراشلار پەسەيدى.

ــ ئەنە، ئىلىك دېگەن كەلدى...، ــ دېيىشتى بىرقانچىسى ئۇنىڭغا ئالمىسىپ.

ئىلىك ئالدىغا يۈگۈرۈپ كەلگەن شاگىرتلىرىغا مېھرىبانلارچە تىكىلدى. ئىككى يېنىنى ئورىۋالغان ۋە ئارقىسىدىن ئەگەشكەن كالته‌كلىك، قۇرۇق قول بەك شىمايلىغان كىشىلەر بىلەن ئالمانلار تويۇنى بىرىپ مەدرىس پىشايۋانىغا قاراپ ماڭدى. پىشايۋان ئالدىدىكى كالته‌كچىلەرمۇ ئاستا ــ ئاستا بىر ــ ئىككى قەدەم كەينىگە چېكىنىپ يول بەردى. لېكىن ئۇلار ئىلىككە يەر ئاستىدىن ھومىيانتتى. ئىلىك سالماق بىلەن مېڭىپ سۇپىغا چىقتى ۋە:

ــ يۇنداق قىلىشقا بولمايدۇ، يارانلار، گەپ بولسا، ئالدىرىماي سۆزلىشەيلى، ــ دېدى.

— بۇلار زومىگەرلەر، بۇلار لۇكچەك، پاچاقلىرىنى چىقىش كېرەك، — دەپ ۋارقىردى بىرسى.

— بۇلارنىڭ ئەدىبىنى بېرىش كېرەك! — دەپ ۋارقىردى يەنە بىرسى.

غۇلغۇلا كۆتۈرۈلدى.

— بۇ كاپىرلارنىڭ بۇتخانىسىنى چاققىنىمىز چاققان.

— بۇلار دەھرىلەر، بۇلار ئۇلۇغ دىنىمىزنى ئاياغ ئاستى قىلماقتا...

— دەھرىلەرنىڭ باشلىقى ئىلىك دېگەن كاپىر مۇشۇ، — دېدى قارا، سېمىز، بېشىنى كۆك ياغلىق بىلەن تېڭىۋالغان بىر كالتەكچى قولىدىكى كالتەك بىلەن ئىلىكنى كۆرسىتىپ.

— دىنسىز ئۇچۇن جېنىمىز پىدا!!

— ئۆلسەك شېھىت، قالساق غازى!

— ئۇرۇڭلا! — دەپ جېنىنىڭ بېرىچە ۋارقىراپ پېشايۋان تەرەپكە ماڭدى ھېلىقى قارا سېمىز، ئۇنىڭ ئارقىسىدىن بىر توپ كالتەكچىلەر چۇقان كۆتۈرۈپ ئالدىغا سىلجىدى. قارشى تەرەپتىمۇ "جەڭ"گە تەييارلاندى، يەنە ئالتوپىلاڭ كۆتۈرۈلدى. شۇ ئاردا قارا سېمىز غالجىرلارچە سۇپىغا ئېتىلىپ چىقىپ ئىلىككە كالتەك ئۇرماقچى بولغانىدى، بىرسى ئۇنىڭ كالتىكىنى ئۇرۇپ چۈشۈردى. ئاڭغۇچە ئۇ ئىلىككە مۇشت ئاتتى. ئىلىكنىڭ ئاغزىدىن قان ئاقتى. ئۇ ئاغزىنى تۇتۇپ، سۇنغان ئۇتتۇر چىشىنى قولىغا ئالدى، ئۇنىڭ بارماقلىرى ئارىسىدىن قان چۈشتى. ئىلىكنىڭ قارۇمچىسى يۇگۈرگەن پېتى كېلىپ قارا سېمىزنى بىر مۇشت بىلەن سۇپىدىن دومىلىتۈەتتى ۋە ئىلىكنى قوغدىغاچ غەزەپ بىلەن "ئۇرۇر!" دەپ ۋارقىردى.

يىگىتلەر كالتەكچىلەرگە ھۇجۇم قىلدى. ھايت-ھۇيت دېگۈچە ئون-ئون بەش كىشى يەرگە دومىلىدى... قوۋۇقتىن يۈگۈرۈپ كىرگەن قاروۇلچىلار توپى ئۇلارنى ئورىۋالدى. ئىلكىنىڭ ئوقۇغۇچىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ تەرەپدارلىرى كالتەكچىلەرنى ئوراپ-قىستاپ ئۇراتتى. ھازىر ئەمدى كالتەكچىلەر ئازچىلىق ئىدى. ئۇلار يېڭىلدى.

— توختاڭلار يىگىتلەر، ئۇرۇشنى توختىتىڭلار، — دېدى ئىلىك بۈيرۇق ئاھاڭىدا.

ئۇرۇش توختىدى، لېكىن غەزەپ تۈگىمىدى.

— بىلىگ يۈرتىنى چاققان لۈكچەكلەرنى تۈتۈڭلار! — دەپ بۈيرۇق قىلدى ئەمدى سۈپىغا چىققان قاروۇغباشى.

قاروۇغچىلار ئەمدى قوزغالغانىدى، ئىلىك ئۇلارنى توختاتتى.

— توختاڭلار، — دېدى ئۇ قولىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، — ئۇلارنى تۈتماڭلار...

"بولمايدۇ"، "بۇلارنى جازالاش كېرەك!"، "بۇلارنى كەچۈرمەيمىز!" دېگەن ئاۋازلار ئىلكىنىڭ سۆزىنى بۆلدى. ئىلىك بىرئاز توختاپ سۆزىنى داۋام قىلدى:

— بۇلار ئالدانغان كىشىلەر، گۇنا ئالدامچىلاردا، كىم دىنىي راست قوغدايدۇ، كىم يالغان قوغدايدۇ؟ بۇنى ئايرىپ ئېلىش كېرەك. سىلەر ئەزىم مەدرىسىنىڭ ئوقۇغۇچىلىرى بۇنى ياخشى ئويلاڭلار. سىلەردىن پايدىلىنىپ ئۆزىنىڭ يامان نىيىتىگە يەتمەكچى بولغان ئىش بۇزدىلارنى ئايرىۋېلىڭلار. كالتەكچىلەرنىڭ چۇقان-سۇرەنلىرى بىرئاز پەسەيدى، — ئالدانغانلىقىڭلارنى بىلەڭلەرلا بولدى. ئىككى بىلىگ يۈرتىنىڭ ئوقۇغۇچىلىرى ئىناق ئوقۇلداش

بولۇشۇڭلار كېرەك. ئالدام خالتىغا چۈشمەڭلار! — ئىلىك قارۇغچىلارغا ۋە ئوقۇغۇچىلارغا قارىتىپ دېدى — قويۇپ بېرىڭلار بۇلارنى، قايتىپ كەتسۇن، ياخشى ئويلانسۇن!

ئوقۇغۇچىلار ۋە قارۇغچىلار ئۇلارغا يول بېرىشتى. ئۇلار كالتەكلىرىنى سۆرەپ ماڭغانىدى، قارۇغىنىڭ "كالتەكلەر قالسۇن!" دېدى. ئۇلار كالتەكلەرنى ئاستا يەرگە قويۇشتى. گايىلىرى ئاچچىق بىلەن تاشلىدى ۋە باشلىرىنى ئېگىپ قوۋۇق تەرەپكە مېڭىشتى. توپنىڭ ئارقىسىدا ماڭغان ھېلىقى قارا سېمىز ئادەم ئورنىدا توختاپ، ئاستا ئارقىسىغا بۇرالدى ۋە يەنە بېشىنى كۆتۈرمەي بىرنەچچە قەدەم ئارقىسىغا ماڭدى-دە، ئىلىككە قارىماي تۇرۇپ ئېڭىشىپ تازىم قىلدى. ئاندىن يەنە شۇ بويىچە بېشىنى كۆتۈرمەي كالتەكچىلەر توپنىڭ ئارقىسىدىن كەتتى.

* * *

بىلىگ يۇرتتا غەلۋە كۆتۈرۈلگەنلىكىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن سۈتۈق بۇغراخان بەك خاپا بولدى. بولۇپمۇ ئىلىككە قول تەگكەنلىكىنى ئاڭلاپ ھەم ئاچچىقى كەلدى، ھەم ئەنسىرىدى. ئۇ ئارسلاننى ئەۋەتىپ ئىلىك ئولچىنىڭ ھالىنى سورىدى. بۇغراخاننىڭ دوستلىرى ئاز ئەمەس ئىدى. ئەڭ يېقىن دوستلىرىنىڭ بىرسى ئارسلان، يەنە بىرسى ئاشۇ ئىلىك ئىدى. ئۇلارنىڭ بىرى ئەلەمچى، بىرسى قەلەمچى ئىدى. ئۇلار بۇغراخانغا چوڭ ياردەم قىلىپ كەلگەن، ئەل ئىشىغا كۆپ تۆھپە قوشقانىدى. ئىلىك يىگىرمە يىلغا يېقىن ئوردۇ پۇتۇكچىسى — ھاجىپ بولدى. بۇ مەزگىلدە ئۇ بۇغراخاننىڭ ھەر خىل يوللاردىن توغرا ئۆتۈشىدە ئوبدان ياردەمچى بولغانىدى ۋە بۇغراخاننىڭ "بىلگىلىك" دېگەن ئۇرانىنى نەملىگە ئاشۇرۇشتا

تۇپلىك رول ئويناغاندى. بىلىگە تېگىن ۋە باشقا يىلەرمەنلەرمۇ بارە، ئەلۋەتتە. لېكىن ئىلىك بولمىغاندا، بىلىگىنىڭ تىنىقى قايناقا قاراپ كېتىشى بەلگىلىك ئىدى. بۇنىڭدىن بۇغراخان بەك خۇش ئىدى. شۇڭا ئۇنى ئوردۇنىڭ تۇنجىلىقى ـ چۇشىدىك ئىشلىرىدىن تارتىپ قىلىپ، ئاساسىي زېھنىنى كۆپىرەك ئوقۇتۇش ـ ئوقۇتۇش ئىشىغا، ئەل ئاقارتىش ئىشىغا ئىشلەتسۇن دېگەن. ئىلىگىنىڭمۇ تارزۇسى خۇددى شۇ ئىدى. سۇتۇق بۇغراخان ئىلىگىنىڭ "ئەركىنلىك" دېگەن غايىسىگە تولۇق قوشۇلالمايتتى. ئەسلىدە بۇغراخانمۇ "ئەركىنلىك" دېگەنىدى. شۇڭا ئۇ باشتا قاتتىق تۇرۇپ قۇللۇقنى يوقاتتى. قۇللارنى، تارىخچىلارنى قولدارلاردىن ئەركىن قىلدى. لېكىن، ئىلىك يەنە "ئەركىنلىك" دەپ چىقتى. سۇتۇق ئاۋاللىرى "يەنە قانداق ئەركىلىك" دەپ ئويلىدى، كېيىنچە ئىلىگىنىڭ سۆزلىرى، تەكرار چۇشەندۇرۇشلىرىدىن كېيىن، نامرات تارىخچىلارنىڭ تەلەپلىرىدىن كېيىن ئۇ "بۇرۇنقى ئەركىنلىك راستىنلا پىتەرسىز ئىكەن" دېگەن ئويغا كەلدى. ئەمما بولۇپمۇ ئىلىك ئېيتقان "ئەركىنلىك"نى ئويلىغاندا، ئۇنىڭ قورقۇسى كېلەتتى. "ھەممە ئەركىن بولۇپ كەتسە، بىرلىك ئىرادە بولمىسا دۆلەتنى قانداق باشقۇرغىلى بولسۇن" دەپ ئەندىشە قىلاتتى. ئىلىك "دۇنيانى باشقىدىن قۇرۇش كېرەك"، دەيدۇ. ھازىرقى دۇنياچۇ!؟ ئۇزۇنمىڭ تەختى ـ بەختىچۇ؟ بېشىدىكى دۆلەت قۇشىچۇ؟ ئىشىك تەكتى بۇغراخانغا راستىنلا قورقۇنچلۇق ئىدى. لېكىن ئۇ ئەلنىڭ تېخىمۇ تولۇقراق ئەركىنلىككە ئېرىشىشىگە قوشۇلاتتى، بۇ نۇقتىغا ئۇ قارشى بولمايتتى، قارشى بولۇشقا بولمايدىغانلىقىنمۇ ئۇ ياخشى چۇشىنەتتى. يەنە ئۇ ئىلىگىنىڭ سۆتۇقنى، دۆلەتنى قوغدايدىغانلىقىنى، ياخشى يولغا ئۇندەيدىغانلىقىنى باراـ

بارا چۈشەندى. ئۇنداق قىلىپ بۇغراخان ئىلىكنى قوللايتتى ھەم ئەلىسەرەيتنى، ئومۇمەن ئالغاندا، ئۇ ئىلىكسىز، ئىلىكنىك مەپكۇرە-سىگە تەرەپدار بولغان ئادەملەرسىز تەختىدە چىك ئولتۇرالمايتتى، ھەتتا خانىش ئايدىڭمۇ ئىلىكنىك مەپكۇرىسىگە مايىل ئىدى. بۇنداق روھىي كۈچ ئالدىدا سۇتۇقنىك بويسۇنماي ئىلاجى يوق ئىدى. بەلكە، ئۇ ئىلىكنى ئۆزىنىك سەمىمىي، قەدىردان دوستى ۋە كەم بولسا بولمايدىغان سەپدىشى دەپ ھېسابلايتتى. مۇشۇنداق بىر قەدىردان دوستنىك يامانلاردىن چىشى چۈشكۈدەك دەرىجىدە ئازار يېگەنلىكى، ئۆزىنىك بىر ئىپتىخارى بولغان داڭلىق بىلىگ يۇرتىنىك ئۇرۇش-چىقىشقا ئۈچرىغانلىقى، شۇ تاپتا سۇتۇقنى ئىنتايىن غەزەپلەندۈردى. سۇتۇق شۇ كۈنى چۈشتىن ئاۋال ۋەقەنى ئاڭلىغاندا قاتتىق كايىپ، بىلىگ يۇرتقا باستۇرۇپ كىرگەن چوماقچىلارنى دەرھال توتۇشقا بۇيرۇق بەرمەكچى بولدى. لېكىن خانىش ئايدىڭ ئۇنى توسىدى. "بۇ ئىش تۈيۈقسىز بولغان ئەمەس، كەينىدە يۆلەنچۈكى بولۇشى مۇمكىن، ئۇلارنى تۇتۇش بىلەن ئىش پۈتمەيدۇ. ئىلىك ئولچى بىلەن مەسلىھەتلىشىش كېرەك" دېدى ئايدىڭ.

چۈشتىن كېيىن سۇتۇق بۇغراخان ئىلىكنى سوراپ كېلىشكە جاپدۇنغاندى، ئاكۇچە ئىلىك ئۆزى ئوردۇغا يېتىپ كەلدى. ئۇ سارايغا كىرىشى بىلەن سۇتۇق ئالدىراپ بېرىپ ئىشىك ئالدىدا قارشى ئالدى.

— ۋاي دوستۇم، بۇ قانداق بولغىنى؟ — دېدى ئۇ ئىلىكنى قۇچاق-لاپ، — قانداقراق؟ — ئۇ ئىلىكنىك ئۇستىبېشىغا سەپسالدى، ئىلىكنىك كومىكى چىشىنى كۆرگەندىن كېيىن غەزەپلەندى، — لۇكچەك-لەر! — دېدى ئۇ چىشلىرىنى غۇچۇرلىتىپ، كېيىن ئىلىكنى باشلاپ

ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلدى.

— ئەرزىيەت تارتتىڭىز، — دېدى خانىش ئايدىڭ بىلىنەر-بىلىنمەس بېشىنى ئېگىپ.

خان بىلەن خانىشنىڭ كېيىن ئىلىك ئولتۇردى. ئارسلان بىلەن قىلىچ كىرىپ كەلدى. ئۇلار خان بىلەن خانىشقا سالام بەردى. ئۇلار ئىلىكنىڭ ئۆيىگە بېرىپ بىللە كەلگەنىدى.

— ھېچقىسى يوق. بۇ ھەيران قالارلىق ئىشمۇ ئەمەس، — دېدى ئىلىك كۈلۈمسىرەپ، — خانىمىزنىڭ كۆڭۈل بۆلگەنلىرىگە ھەشقالالا.

— خانلىق بىلىگ يۇرتىنى چېقىش، ئېلىمىزنىڭ داڭلىق ئۇستازىغا قول تەگكۈزۈش — بۇ، خاندانلىقىمىزغا قىلىنغان ھاقارەت، مەن ... دوستۇم، مەن ئاللىقاچان ئۇلارنى تۇتۇپ چارە قىلىشقا بۇيرۇق قىلماقچى ئىدىم، ئايدىڭ...

— شۇنداق، مەن ئالدىرمايلى دېدىم، — دېدى ئايدىڭ خانىنىڭ سۆزىنى بۆلۈپ، — ئاتمىغان ئوقنى ئاتقىلى بولىدۇ. چەنلەپ ئېتىش، جايىغا تەگكۈزۈش ياخشى ئىش بولىدۇ.

— تۇغرا گەپ، — دېدى ئىلىك خانىشنىڭ سۆزىگە قايىل بولۇپ، — ئۇلارنى تۇتۇشقا بولاتتى. بەلكى، يارانلار ئەدىبىنى تازا بېرەتتى. خانىشىمىز ئېيتقاندەك، ئوقنى جايىغا ئېتىش كېرەك. ئۇلارنىڭ ئارقىسىدا ئادەم بار.

— ھېچ بولمىغاندا، سىزگە مۇشت ئاتقان لۇكچەكنى چارە قىلماق كېرەك ئىدى، — دېدى سۇتۇق.

— ئۇنىڭغا ئىلىك ئولچى كەڭچىلىك قىلغانلىقىنىڭ نەتىجىسى كۆرۈلدى، — دېدى قىلىچ، — ئۇ ئادەم بۇگۈن چۈشتە كېلىپ مېنى تاپتى، خاتا قىلغانلىقىنى ئېيتىپ يىغلىدى. ماڭا ئەھۋالنى ئېيتىپ

بەردى، ئۇ بىر قاسساپ ئىكەن، دىنىي ئېتىقادى كۈچلۈك، سادىراق ئادەم بولغانلىقتىن، بۇنىڭدىن پايدىلانغان.

— بۇ ئاددىي ئىش ئەمەس، — دېدى ئاۋسلان، — ياغىنىڭ بېقىن يىللاردىن بېرى ئېلىپ بېرىۋاتقان قارشىلىق، بۇزغۇنچىلىقلىرىنىڭ بىر پارچىسى. زەھەر چاچقۇچى يىلان بىزنىڭ ئوردۇدا، بىزنىڭ پېشىمىزدا.

— شۇنداق، — دېدى خانىش، — يىگىرمە نەچچە يىلدىن بېرى پېشىمىزدا سۆرۈلۈپ يۈرگەن بۇ يىلان يەنە زەھىرىنى چاچماقتا. قىلىچ، قېنى، سىز بىلگەن ئەھۋالنى سۆزلەپ بېقىڭا.

— تېكىن ئاغىچى بىر زەھەرلىك يىلان، — دېدى قىلىچ سۆز باشلاپ، — ھەممە يامانلارنىڭ چۈلۈۋرى ئۇنىڭ قولىدا، ئۇنىڭ تىزگىنى چەتئەلنىڭ قولىدا...

قىلىچ ئۆزى ئىگەللىگەن ئەھۋاللارنى بىر-بىرلەپ سۆزلەپ بەردى...

ئەل ئىچىدە قارىمۇ قارشىلىق باشتىلا بار ئىدى. سۇتۇق بۇغرا-خان تەختكە چىققاندىن كېيىن ئۇ ئازايمىدى، بەلكى كۈچەيدى. سۇتۇق بۇغراخانغا قارشى گۇرۇھلار بىرنى يوقاتسا، يەنە بىرى چىقىپ تۇردى. ئۆت-بەش يىلدىن بېرى يەنە بىر يېڭى قارشى گۇرۇھ پەيدا بولغان، بۇلار دىنىي بايراق قىلىپ، قارشى ھەرىكەت ئېلىپ بارماقتا ئىدى.

سۇتۇق بۇغراخان قاراخانىلارنىڭ دۆلەت ئەنئەنىسىگە، بۇۋىسى بانتېكىننىڭ بولغا قارشىلىق قىلغان تاغىسى ئوغۇلچاقنى ئۆلتۈردى، پىتنىچى سۈباشىنىڭ بېشىنى ئالدى. ئاۋۋالقى ئوردۇ ئاغىسى ساۋۇق-بەگ ساقلىنىپ قالدى. كېيىن ساۋۇقبەگ ئۆلتۈرۈلدى، سۈباشىنىڭ

ئوغلى ھاكاۋۇر قويۇپ بېرىلدى. بېگى پەتنەچىلەر قوشۇلۇپ تۇردى. بېگى چوڭ-چوڭ يەر ئىگىلىرى، بەردى بايغا ئوخشاش مۇتەۋەللىلەرنىڭ خەتەرلىك دەپ ھېسابلىغان چوڭ بايلار كېلىپ چىقتى. ئوردۇدا ئىككى "يىلان" ساقلىنىۋاتقاندى: ئۇنىڭ بىرى، مۇلۇكدارلارنىڭ ۋەكىلى، يەنە كېلىپ خەزىنىچى تېكىن ئاغىچى. ئۇنىڭ "دىۋانە دوستى" يوقالدى. لېكىن، بېگى "دوستى" شەيخ جالالىددىن بىن سالاھىددىن دېگەن كىشى پەيدا بولدى. يەنە بىرى، ئىلگىرىكى چوڭ راھىب، كېيىنكى كاتتا مۇدەررىس، ئوردۇ دىنىي ئىشلار ئولچىسى بەگ بىلگە. ئۇ ئۆلگىلى ئىككى يىل بولدى. لېكىن، ئۇ تەييارلاپ كەتكەن ئىزباسار ئوغلى ئۇنىڭدىن ئېشىپ چۈشتى. بۇنى ياقلىغۇچىلار ئانچە ئاز ئەمەس. بۇلارغا تاغ ئارقىسىدىن غايىپ روھ مەدەت بېرىپ تۇرىدۇ...

بۇنىڭدىن تۆت يىل ئىلگىرى بىر كۈنى، ئوردۇ كېڭەشمىسىدىن قايتىشتا تېكىن ئاغىچى ئەتراپىغا بىر قارىۋېلىپ، يېنىدا كېتىپ بارغان ئوردۇ دىنىي ئىشلار ئولچىسى بەگ بىلگىگە: "بۈگۈن كەچقۇرۇن بىزنىڭ ئۆيگە بېرىڭ، بىر يېگى دوست بىلەن تونۇشىسىز" دېدى. بەگ بىلگە بېشىنى ئېگىپ قويدى، كېيىن ئۆلار ئايرىلدى. بەگ بىلگە يول بويى ئويلاپ ماڭدى: "ئۇنىڭ گېپى ئەجەب سىرلىققۇ؟! بۇ يېگى دوست كىمدۇ؟..." ئۇ شۇنداق ئويلىدى، لېكىن ھەيران قالمىدى. "يېگى دوست" نىڭ پەيدا بولۇپ قېلىشىنى ئۇ بىلەتتى، ئۇ ئۇنى كۈتەتتى. ساۋۇق ئۇنىڭ ئۆيىدىكى خىزمەتكارى ئاۋۋالقى "دىۋانە"، كېيىنكى "خەتىب ئاخۇنۇم" يوقالدى. بەگ بىلگە "خىزمەتكار" بىلەن كېيىنرەك تونۇشقان بولسىمۇ، كۈچلۈك تەرەپ ۋالغانلىقىغا بەك خۇش بولغانىدى. ئاۋۋال ئۇنىڭ قانداق يوقلىپ

كەتكىنىنى بىلەلمەي ئىچى پۇشتى، كېيىن تېكىن ئاغىچى ئەھۋالىنى ئۇنىڭغا ئېيتىپ بەرگەندە، ئۇ قاتتىق ئەندىكىپ، ئۆچكە ساقلى گىلدىكىلاپ كەتكەن، ئۆزىگە باغلاقلىق پىشىك ئۇچى يۇرىكىنى سۇغۇرۇۋالىدىغاندەك چۆچۈگەن. تېكىن خەزىنىچى "قورقماڭ، ئۇ چىكىڭ ئادەم ئىكەن" دېگەندىن كېيىن يۈرىكى بېسىلغا- ندى. ساۋۇقبەگ ئۆلتۈرۈلگەندە، ئۇ ئۇنچە قورقۇپ كەتمىگە- ندى. ئۇنىڭمۇ "چىكىڭ ئادەم"لىكىنى ئۇ ياخشى بىلەتتى. "خىزمەت- كار" يوقالدى — تىرەك يىقىلدى، بۇ ياماڭ بولدى. خەزىنىچىغۇ ھوقۇقدار ئادەم. ئەمما ئۇ كۈچلۈك تىرەك بولالمايدۇ-دە! شۇڭا ئۇ بىرەر "يېڭى دوست"نىڭ پەيدا بولۇشىنى كۈتەتتى.

كەچقۇرۇن بەگ بىلگە خەزىنىچىنىڭكىگە بارغاندا، قوۋۇق ئالدىدا تۇرغان بىرسى ئۇنىڭغا باش ئېگىپ ئىچكىرىگە تەكلىپ قىلدى. ئۇ كىرگەندىن كېيىن قوۋۇقنى ئاۋايلاپ ئېتىپ، ئۇنى ئۆيگە باشلاپ ماڭدى. غۇۋا شام يورۇقى يورۇتۇپ تۇرغان ئايۋاندىن ئۆتكەندە، كۈتكۈچى بەگ بىلگىگە تونۇش بولغان تېكىن خەزىنىچىنىڭ مېھمان- خانىسىنىڭ ئىشىكىنى ئېچىپ، ئۇنى ئىچكىرى كىرگۈزدى. ئۇ كىرىشى بىلەنلا بىر ئادەم ھاپىلا-شاپىلا يېنىغا قويۇلغان يوغان سەللىسىنى كېيدى، خەزىنىچى قوپۇپ بەگ بىلگەنى قارشى ئالدى:

— كەلسىلە، كەلسىلە جانابىيى ئولچى، — دېدى ۋە قوپۇپ ئۇنىڭغا تىكىلىپ تۇرغان چوڭ سەللىنى، چار ساقال ئادەمنى تونۇشتۇردى، — مانا بۇ كىشى يېقىندا باغداد شەرىپتىن كەلگەن دوستىمىز شەيخ جالالىدىن بىن سالاھىددىن جانابلىرى بولىدۇ.

بەگ بىلگە مېھمان بىلەن ھاياجان ئىچىدە قول ئېلىشىپ كۆرۈشتى. مېھمانمۇ قول بېرىپ سەممىي كۆرۈشتى. لېكىن، ئۇنىڭدىن بىر خىل

ھاكاۋۇرلۇق سېزىلىپ تۇراتتى. ئۇ بەگ بىلگىنىك باش ئاپىسىغا سەپالدى. ئولچىنىڭ خۇشامەت كۈلكىسى ۋە ساقلىنىڭ گىلدىگىلاپ تۇرۇشى نېمىشقىدۇ ئۇنىڭغا ياقمىدى. "سەن مېنىڭ قولۇمدىكى بىر ئوچۇم سېغىز لاي، نېمە خالسام شۇنى ياسايمەن" دەيتتى ئۇ كۆڭلىدە. كېيىن "بۇ لايدىن مەزمۇت نەرسە ياساشقا بولمايدىكەن" دېگەن ئوي ئۇنىڭ مېڭىسىدىن "لاپ" قىلىپ ئۆتۈپ كەتتى. ئۇلار كۆرپە ئۈستىگە پۇتلىرىنى مىنگەشتۈرۈپ ئولتۇرغاندىن كېيىن، بەگ بىلگە ھەجىيىپ سۆز باشلىدى:

— ئۇلۇغ باغدات خەلىپەمىنىڭ يېنىدىن كەلگەن شەيخ ئەزەم جانابلىرىنى خۇرسەنلىك بىلەن قارشى ئالىمىز.

— قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ داڭلىق ئۆلىماسى ۋەزىر جانابلىرى بىلەن تونۇشقانلىقىم ئۈچۈن زىيادە خۇرسەنمەن.

— بىز يەنە بىر باشچىغا ئېگە بولدۇق، بەگ بىلگە ئۈستاز، — دېدى ئاغچى ھەجىيىپ.

— بەك ياخشى. ئەدگۈ، ئەدگۈ. بىز مانا مۇشۇنداق دانا باشچىنى ئۇزاقتىن بۇيان تۆت كۆز بىلەن تەلمۈرۈپ كۈتكەنىدۇق.

— باشچى بولۇشقا ئەرزىمەيمەن، جانابىي ئولچى، ئاللا يولىدا دىن ئۈچۈن بولغان ھەققانىي كۈرەشلەردە ھەربىرلىرىگە ئاز-تولا بولسىمۇ ياردەم قىلالىسام، پەۋقۇلئاددە خۇرسەنمەن. ئاللاھۇ تاباردەك ۋە تائالا بېقىر بەندىلىرىگە رەھمەت قىلغاي، ئامىن! — شەيخ جالالىددىن بېشىنى كۆتۈرۈپ، سۆزلۈك قىياپەت بىلەن ساقاللىرىنى سىلىدى. ئاۋۇ ئىككىلەنمۇ ئۇنىڭغا ئەگىشىپ دۇئا قىلىشتى.

شەيخ جالالىددىن دۇئا قىلغاچ يەر ئاستىدىن بەگ بىلگىگە زەڭگىلىدى، ئۇنىڭ روھى ھاياجانلانغانلىقىنى كۆرۈپ، "چاڭگىلىغا

چۈشۈپ بولدۇڭمۇ ئولچى؟" دېدى ئىچىدە.

خىزمەتچى چاي ئەكىردى، ئۇلار مەزەگە باقتى. كېيىن تاماق كىردى. ئۇلار تاماق يېگەچ پاراڭلاشتى، پاراڭلار ئۇ يانىدىن-بۇ يانىدىن ئادەتتىكىچە داۋام قىلدى. بۇ قېتىم غەيرىي گەپ ئېچىلمىدى. ئاخىردا ئۇلار كۆپرەك ئۆچرىشىپ تۇرىدىغان بولۇپ ئايرىلىشتى، مېھمانلار يەككە-يەككە قايتىشتى.

بىر يىلدىن كېيىن يەگ بىلگىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن ھاشلانغان مەدرىس پۈتتى. ئۇ دېگەندەك "كۆزىنىڭ ئوچۇقىدا ئۆزى ياساتقان مەدرىسىنى كۆردى". خانلىق بىلىگ يۈرتتا ئۇستاز ۋە ئوقۇغۇچىلار ئارىسىدا بىلىگ ئىختىلاپلار كۆپەيگەندىن كېيىن، يەگ بىلگە مۇدەررىسلىكتىن قالغاندى. گايى ئوقۇغۇچىلارمۇ كەلمەي قويدى. يەگ بىلگە قېرىپ ماغدۇرسىزلىنىپ، ھاسىغا تايىنىپ يۈرۈشتىن باشقا ھەددىدىن ئارتۇق پالاقلاپ يۈرۈشكە ھالى يەتمەي قالدى. شۇنىڭ بىلەن ئاخىر ئوردۇ كېچەشمىسىگىمۇ چاقىرىلمىدى. بۇغراخان ئۇنى "دەم ئالسۇن" دېگەندى. شۇنداق قىلىپ ئولچىلىقمۇ قولدىن كەتتى، يەگ بىلگىنىڭ بازىرى يوقالدى. شۇڭا ئۇ ئۆزىنىڭ مەقسىتىگە مۇۋاپىق بىر مەخسۇس مەدرىس بىنا قىلىشنى تەشەببۇس قىلدى. خەزىنىچى تېكىن ئاغىچى ئۇنى قوللىدى، مەدرىس يۇلنى "دىنغا سادىق" بايلار ئىئانە قىلدى. بەردى ياي بۇ قېتىم تۈيۈقسىز سېخى بولۇپ كېتىپ ياشلارچىلىق قىلدى. ئاخىر مەدرىسمۇ پۈتتى. خانلىق بىلىگ يۈرتى بىلەن ئېلىشىدىغان مۇنەۋۋەر بارلىققا كەلدى.

مەدرىسنىڭ پۈتۈش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلمەكچى بولغان كۈنى يەگ بىلگە ئىككى تالىپنىڭ قولئۇقلىشى بىلەن ئۇشتاق دەپ

دوختاقلاپ مەدرىس مويلىسىغا كىردى. ئۇ بەردە بايلار، سەللىي يوغان بولسىمۇ بىلىدىغىنى ئاز موللىلار ۋە كونا-يېڭى ئالىملار بولۇپ ئىككى-ئۈچ يۈز كىشى بار ئىدى. يەنە ھەممىسى ئالاھىدە مۇرەمتىلەپ تۇرغان شەيخ جالالىدىنمۇ بار ئىدى. ئۇ بەردى بايغا بىلەن ئالدىغا چىقىپ بەگ بىلگىنى قارشى ئالدى.

مۇراسىم كۆڭۈلسىز، يىغا-زارى بىلەن دېگۈدەك ئۆتتى.

— مەن مۇقەددەس دىنىمىزغا قارشى بولغان دەھرىلەر بىلەن كۆرەش قىلىشقا چىنىمنى تىكىپ تۇرىۋۇم، — دېدى بەگ بىلگە تىترەپ، ئۇنىڭ كۆزلىرىدىن تارىلاپ تۆكۈلگەن ياشلار ئاپئاق ئۆچكە ساقىلىغا دومىلاپ چۈشەتتى. باشقىلارنىڭ بەزىلىرىمۇ كۆز يېشى قىلدى. بۇ قېرىنىڭ كالپۇكىنى ئۆممەللەپ، يىغلاپ تۇرۇپ كۈچەپ سۆزلىگەن سۆزلىرى ئۇنىڭ مۇرىتلىرىنىڭ كۆڭلىنى يۇمشاتماي قويمايتتى. ئۇلارنىڭ روھىنى "ساداقەت" دېگەن ئۇلۇغ نەرسە ئىگەللىۋالغان، ئەگەر مۇشۇ شەيخلەر قۇرئانىنى تۈتۈپ ئۇلارنى بۇيرۇيدىغان بولسا، ئۇلار ئاللا يولىدا قۇربان بولۇشقا تەييار تۇرغان پىدائىلار ئىدى.

شەيخ جالالىدىن يەر ئاستىدىن ھېيلىگەر كۆزىنى يۇگۈرتتى، ئۇ ئۆزىنىڭ بىر توپ سادىق مۇرىتلىرىنى كۆرۈپ خۇرسەن بولدى. بەگ بىلگىدىن بولسا ئۇ ھامان گۇمانلىناتتى. "ئۇ راستىنلا ئاللانىڭ سادىق بەندىسىمۇ؟ ئۇنىڭ كۆزىنىڭ ئىچكىرىسىدە قانداقتۇر بىر سېھىرگەرلىكىنىڭ ئالامەتلىرى يوشۇرۇنۇپ تۇرىدۇ. بۇ نەرسە ئۇنىڭ تاغزىدا ئاللا، دىن، كۆڭلىدە مەنسەپ-ئابرۇي دەپ يۈرگەن مەككار سىرنى سەزدۈرىدۇ". "بەردى بايچۇ؟ ئۇنىڭغا، ئۇنىڭ شېرىكلىرىگە پۈل-مال بېرىنچى، ئاللا، دىن ۋە كۆز ياشلىرى بولسا سېھىرگەرنىڭ ياغلىقىدىلا ئىبارەت..."، "مەيلى، ماڭا

كېرەكى ــ ئۇلارنىڭ غەزىپى، كالتەكى...ھەە، لازىم بولغاندا، مېنىڭ خەنجىرىم ئۇلارنىڭ قولىدا قان تۆكۈشى مۇمكىن..." شەيخ جالالىددىن ئويلاپ، پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ "سادىق مۇرىت"لارنىڭ كۆز ياشلىرىنى غەزەپكە ئايلاندۇرماق بولدى.

ــ جانابىي ھەق تائالانىڭ سادىق بەندىلىرى! مۇقەددەس دىنىمىزنى كۆز ياشلىرى بىلەنلا ھىمايە قىلىپ قالغىلى بولمايدۇ...، ــ ئۇ بىرپەس تۇرۇپ بىر تۇرلۇك روھىي سېھرىلىك ئاۋاز بىلەن دېدى، ــ دەھرىلەرنىڭ يۇرىكىنى مۇجۇش، ئۇۋۇسىنى تالقان قىلىش كېرەك. ئۇلار يەر يۈزىدىن تازىلانسۇن! ــ ئولتۇرغانلاردا جانلىنىش پەيدا بولدى. ئۇ ئاۋازىنى بىرئاز چۈشۈرۈپ سۆزىنى داۋام قىلدى، ــ ئىسلام دۇنياسىغا مەشھۇر ئالىم، ئاتاقلىق ئۇستاز بەگ بىلگە ئالىپ-لىرىغا تەشەككۈر ئېيتىشىمىز كېرەك. بۇ زاتنىڭ تەشەببۇسى ۋە رەھبەرلىكىدە بۇ مۇقەددەس مەدرىسىمىز بىنا بولدى...، ــ بىرمۇنچىلىرى بەگ بىلگىگە رەھمەت ئالامەتلىرىنى بىلدۇرۇشتى، ــ مەن بۇ مەدرىسىمىزگە "مەدرىس ئەزىم" دەپ نام قويۇشنى تەكلىپ قىلىمەن. چۈنكى، بىزنىڭ مەدرىسىمىز ھەممە مەدرىسىلەرنىڭ ئۇلۇغى بولغۇسى...

كۆپچىلىك "توغرا"، "بولدۇ" دېيىشتى. ئۇلار شەيخنىڭ پىنىدا چاققانغىنا سەللە ئورىغان، قىيا پۈتىدىن سۇر يېغىپ تۇرغان قارا ساقاللىق بىر كىشىگە "ئېمە دەركىن" دەپ قارىشتى. بۇ بولسا بەگ بىلگىنىڭ ئوغلى ئابدۇل جاپپار بىن بىلگە ئىدى. ئۇ بەگ بىلگىنىڭ ئالاھىدە تەرىپىلىشى بىلەن ئوبدان ئىزباسار بولۇپ يېتىشكەنىدى. ئۇ ئوتتۇز ياشقىچە قەشقەردە خانلىق بىلىم يۇرتىدا ئوقۇدى، ئۇنىڭدىن كېيىن دادىسى بىر ئىلاجى قىلىپ

باغدادقا ئەۋەتىپ ئون يىل ئوقۇتتى. ئۇ ئەرەبچە، پارسچىنى ئوبدان بىلىدىغان، دىن قائىدىلىرىنى ۋە ئىسلام پەلسەپىسىنى خېلى ئىگەللىگەن موللا بولۇپ قايتتى. ئۇ باغدادتىكى ۋاقتىدا شەيخ جالالىددىن بىلەن تونۇشقانىدى. كېيىنرەك دوست بولۇپ قېلىشتى. ئۇ ۋاقىتتا جالالىددىن ھېچبىر "شەيخ"كە ئوخشمايتتى، بىر ئادەتتىكى ئىمام ئىدى. ئۇ ئابدۇل جاپپارغا ياخشى تەسىر بەردى. ئۇ قايتىدىغىدا جالالىددىن ئۆيىگە مېھمانغا ئېيتىپ ئۇزىتىپ "قەشقەردە كۆرۈشۈپ قالارمىز" دېگەنىدى. ئابدۇل جاپپار شەيخ جالالىددىنىڭ قولىدىن ئىش كېلىدىغان سىرلىق ئادەم ئىكەنلىكىنى پايقىغانىدى. شۇڭا ئۇ چوڭ شەيخ ۋە ئۆلىما قىياپىتىدە قەشقەردە پەيدا بولۇپ قالغاندا، ئابدۇل جاپپار ھەيران قالمىدى. ئۇنىڭ بىلەن "كونا دوست"لارچە ئۇچرىشىپ، ئۇزاق ئۆتمەي "يېڭىچە سىرلىق دوست" بولۇشتى. ئابدۇل جاپپار شەيخنى "ئۇلۇغ ئۇستازىم" دېسە، شەيخ ئۇنى "كەلگۈسى سەركەردە" دەپ، ئەمەلدە بىرى بىرىدىن پايدىلانسا، بىرى بىرىنى ئويىنىتاتتى. ئۇلار بۇنداق ئويۇنىنى ئويناشقىلى تۇرغىلى ئۇچ يىل بولۇپ قالدى. شەيخ جالالىددىن پۈتى گۆرگە سائگىلىغان قېرى دادىسىدىن كۆرە، ئوغلى ئابدۇل جاپپارغا چوڭ ئۈمىد باغلىغانىدى. ئابدۇل جاپپار باغدادتىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، باشقا بىر جۇمە مەسجىدىگە خەتىب بولدى. ئۇ دىن تونۇرىسىدا ۋەز ئېيتاتتى، كىشىلەر ئارىسىدا، بولۇپمۇ ساددا دىل كىشىلەر ئىچىدە خېلى ئابرويغا ئىگە بولۇپ قالدى. بىرمۇنچە كىشىلەر ئۇنىڭ سۆزىنى ئاخىرقى سۆز ھېسابلايتتى، كېيىنرەك ئۇنىڭ ۋەزىلىرى سىياسىي تۈس ئېلىشقا باشلىدى.

— باغداد خەلىپەسىنىڭ ھۆزۈرىدىن كەلگەن ئۇلۇغ ئۇستاز شەيخ

جالالىددىن بىن سالاھىددىن مەدرىس ئەزىمگە باش مۇدەررىس بولماقچى، بىز مۇنداق ئۇلۇغ پىشۋايىمىزنىڭ تەربىيىسىگە ئائىل بولغىنىمىز ئۈچۈن ئۆزىمىزنى شەرەپلىك ھېسابلايمىز، — دېدى ئابدۇل جاپپار شەيخكە قاراپ قويۇپ ۋە سۆزىنى داۋام قىلدى، — پەقەت ئۇستاز شەيخنىڭ شاگىرتى بولۇش سۈپىتىم بىلەن ئۇستازغا يارىدەم قىلماقچىمەن. ھەممىمىز بىر نىيەتتە بىلىم تەھسىل قىلىپ، مۇقەددەس دىنىمىزنى قوغداش ئۈچۈن ئاللا يولىدا شەھىت بولۇشقا دائىم تەييار تۇرمىقىمىز كېرەك. بىز مەدرىسىمىزنى بىنا قىلىشقا يارىدەم بەرگەن بەردى بايىغا ۋە باشقا بايلىرىمىزغىمۇ تەشەككۈر بايان قىلىمىز...

— ئەرزىمەيدۇ، — دېدى بەردى باي پۇشۇلداپ، — بىز بارلىق مۇلكىمىز، ھەتتاكى كېرەك بولسا جېنىمىز بىلەن دىنىمىزنى ساقلاشقا، دەھرىلەر بىلەن ئېلىشىشقا تەييارمىز.

شۇنداق قىلىپ مەدرىس ئەزىم ئىش باشلىدى. بىر يىل ئۆتتى، ئىككى يىل ئۆتتى، ئۈچ يىل ئۆتتى... تالىپلار كۆپەيدى. بۇلارنىڭ كۆپىرەكى خانلىق بىلىگ يۇرتىغا بېرىشنى خالىمايدىغان، ياكى بىلىگ يۇرتىنى ھەيدەلگەنلەر، بايلار، موللىلارنىڭ بالىلىرى ئىدى. ئوقۇشنىلا خالايدىغان، باشقا ئىشلار بىلەن چاتىقى يوق ئادەتتىكى تالىپلارمۇ بار ئىدى. شەيخ جالالىددىن بىلەن ئابدۇل جاپپار بىر قىسىم روھانىي سەۋدايىلارنى تەييارلىدى. بۇنىڭدىن باشقا ئۇلار جۈمە نامازلىرىدىن كېيىن ۋە باشقا ئۇسۇللار بىلەن كىشىلەر ئارىسىدا ئالاھىدە تەرغىباتلار ئېلىپ باردى. بۇنىڭ تەسىرىمۇ ئاز بولمىدى. شەيخ جالالىددىنىنىڭ مۇرىتلىرى، دوستلىرى كۆپەيدى، ئۇ ئۆز ئىشىدىن رازى ئىدى. ئابدۇل جاپپار بولسا دادىسىنىڭ ئالدىنقى

يىلى تۆلەر تالدىدا: "...كۆزۈم يۇمۇلدى، ئەمما روھىم تۆلمىگەي!" دېگەن سۆزىنى ياددىن چىقارمىدى. ئۇ ھەر قاچاندا دادىسىنىڭ روھىغا سېغىناتتى، دادىسىنىڭ روھى بولسا ئۇنىڭغا "ھەدىيە" بېرەتتى.

شۇنداق قىلىپ قەشقەردە سۈتۈق بۇغراخانغا ۋە ئۇنىڭ خاندانلىقىغا قارشى يەنە بىر قارا كۈچ پەيدا بولدى...

ئەمدى نېمە قىلىش كېرەك؟ ياڭۇز ۋەزىنەسىھەت بىلەن ئىش پۈتەمەيدۇ-دە؟ شەيخ ئابدۇل جاپپار بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، ئىشنى خانلىق بىلىگ يۇرتىنى بۇزۇشتىن باشلاشقا قارار قىلدى. خانلىق بىلىگ يۇرتى ئۆلار ئۆچۈن دەھشەت ئىدى. ئىلىك بولسا ئۆلارنىڭ كۆزىگە قادالغان مىخ ئىدى...

ئۆلار بۇگۈن ئابدۇل جاپپار بىن بىلگەنىڭ ئۆيىگە توپلىنىشتى. بۇنداق توپلىنىشلار ئادەتتە "زىياپەت" باھانىسى بىلەن بولاتتى. بۇگۈنكى "زىياپەت"كە ئابدۇل جاپپار، شەيخ جالالىددىن باشقا، بەردى باي ۋە ھاكاۋۇرمۇ قاتناشتى. ھاكاۋۇر سابىق سۇباشىنىڭ ئوغلى. ئۇ ياش ۋاقتىدا دادىسىنىڭ ئىنتىقامىنى ئېلىش مەقسىدە ساۋۇقبەگنىڭ ئارقىسىغا كىرگەنلىكى، ساۋۇقبەگنىڭ ئۆيىدىكى "خىزمەتچى"دىن جىق مەدەت ئالغانلىقى، كېيىن، قاغىلىقتا كۆكيار مىڭباشىنىڭ توپىلاڭىغا قاتنىشىش ئۆچۈن كېتىپ بارغاندا يېڭىساردا قولغا چۈشكەن، كېيىن ئۇ دادىسىنىڭ يېقىن دوستى، ئوردۇ خەزىنىچىسى تېكىن ئاغىچىنىڭ ياردىمى بىلەن ئۆلۈمدىن قۇتۇلۇپ قالدى. يەنە شۇ خەزىنىچىنىڭ ياردىمى بىلەن تۇنەكتىنمۇ چىقىپ كەتكەن. باشلاپقى يىللىرى، ئۇ بېشىنى ئېچىگە تىقىپ دادىسىنىڭ مۇلكىنى باشقۇردى، ئۇزاق ئۆتمەي ۋەيرانچىلىقنى چۈشۈرۈپ

قالغان بايلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈردى. مىڭلىغان تارىخچىلارنىڭ بويىنىغا يەنە دادىسىنىڭ كونا بويۇنتۇرۇقى سېلىندى. ھازىر ئۇ دادىسىنىڭ ئىزىنى ياخشى باسقان داڭلىق ئېكىنتاي چوڭ زېمىندار بولۇپ قالدى. ئۇنىڭ كۆڭلىدە بۇغراخانغا بولغان ئۆچمەنلىك بولۇپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە بايلىقىغا قول تېگىدىغان ئوتتى ئۆچمىگەندى. ئۇنىڭ ئۈستىگە بايلىقىغا قول تېگىدىغان بولۇپ قالدى. يۈرىكى سەلىق، چېرىك بېقىش يۈزلى تۆلەش ئۇنىڭغا بەك ئەلەم قىلاتتى، شۇڭا ئۇنىڭ ئىنتىقام ئېلىش نىيىتى بارغانچە كۈچەيىپ كەلدى، دادىسىنىڭ يېقىنلىرىنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا بەختكە يارىشا شەيخ جالالىددىن دەپ بىر پىشۋا پەيدا بولۇپ قالغان. ئۇنىڭ ئېيتقانلىرى ئەمەلگە ئاشسا ئۈمىد يوق ئەمەس...

— بەردى باي ۋە باي ئوغلىدەك تۇۋرۇكلىرىمىز تۈرغاندا، بىزگە ھەرقانداق دەھشەت قورقۇنچلۇق ئەمەس، — دېدى ئابدۇل جاپپار ئۇ ئىككىسگە خۇشامەت قىلىپ.

— جانابىي شەيخ جالالىددىنىڭ پىشۋايىمىز تۈرسا دېسىلە، — دەپ قوشۇپ قويدى بەردى باي.

— خۇداۋەندە كېرىم سىزلەردەك سادىق بەندىلىرىنى ئۆز پاناھىدا ساقلىغاي، — دېدى شەيخ ۋە تۆۋەنرەك ئاۋاز بىلەن سۆزىنى داۋام قىلدى، — ئۇلۇغ دىنىمىزنى قوغداش ئۈچۈن ئاۋال دەھرىلەر ئۇيۇشىنى پاچاقلاش كېرەك.

— شۇنداق، — دېدى ئابدۇل جاپپار خۇپىيانە قۇتۇرتىش يۈزىگە بىلىنىپ تۇرىدىغان ئاۋاز بىلەن، — خەزىنىچى ئاغىچى ئۆتكەن قېتىمقى مەسلىھەتىمىزگە قوشۇلدى. "ئاۋۋال قول-قانىتىنى قىرقىش كېرەك" دېدى ئۇ.

— تالىپلار چىكمۇ؟ — سورىدى باي ئوغلى ئەندىشە بىلەن.

ـ گەپ يوق، تالىپلاردىن باشقا ئۆزلىرى ۋە بەردى بايۋ تەييارلىغان يىگىتلەرمۇ بار. يەنە، بازاردىن پۇلغا ئامراقلاردىنمۇ تەييارلىدۇق.

ئۇلار تەييارلىق پۈتكىنىدىن خۇرسەن بولۇشتى. تالىپلارغا شەيخ يەنە بىر قېتىم ۋەز ئېيتىپ بەرمەك بولدى. "دەھرىلەر ئۇۋىسى بۇزغۇلۇق!" دېگەن پىتنىنى يەنە بىرنەچچە كۈن كۆچەيتىپ، كېلەر جۈمە كۈنى، تالىپلار بىلىك يۇرتتا يوق ۋاقىتتا ئىش باشلاشقا قارار قىلىشتى.

شۇنداق قىلىپ خانلىق بىلىك يۇرتىنى چېقىش يۈز بەرگەنىدى.

* * *

قىلىچنىڭ تەپسىلىي بايانىتىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن سۇتۇق بۇغراخان ئويلاپ قالدى.

ـ شۇنداق، بۇ تۈيۇقسىز بولغان ئىش ئەمەس. بۇ باشلىنىشى، تېخى ئۇلارنىڭ قىلغۇلۇقى چىق، ـ دېدى ئىلىك، ـ يىلان ئۇۋىسىدىن بېشىنى چىقاردى. ئەمدى ئۇ تۈگەل چىقىۋىن.

ـ توغرا گەپ، ـ دەپ قوشۇلدى خانىش ئايدىك، ـ ئۇلارنىڭ يۆلەنچۈكى تاغ ئارقىسىدا، پاناھى ئوردۇدا. ئۇنىڭ قېتىمقىدەك يەنە بىر قەپەز ئويۇن ئويناشلىرى تۇرغان گەپ. بۇ ئىشقا شەھەر قارۇغچى ئىشلار باشلىقى كەنجىبەگ ۋە ئورۇنباسارى قوچقارلار مەسئۇل بولۇن.

ـ توغرا، ئۇلارنىڭ يۆلەنچۈكى تاغ ئارقىسىدا، بۇ قېتىم بۇ ئالۋاستىنىڭ يۈز پەردىسىنى ئېچىش كېرەك.

ـ ياخشى گەپ، ـ دېدى بۇغراخان ۋە رازىلىقىنى بىلدۈرۈپ باش لىڭشىتتى.

ئىككىنچى باب

بىلىگ قۇۋەت بەرۇر

.خانلىق بىلىگ يۇرتىنىڭ ئۇلى بارغانچە چىڭىدى. ئۇ ئالىملار ماكانىغا، بىلىم ئوچىقىغا ئايلاندى. بۇنىڭ ئۇلىنى لىگىشتىشقا ئۇرۇ-نۇش، بۇ "ئوچاق"تىكى چوغ يالقۇنى بىلەن ئويىنىشىش خەتەرلىك ئىدى. مەككار ماشايىخلار، ھەييار بايلار بوۋىلىرىنىڭ روھىنى قىچقى-رىپ ھەرقانداق دۇرۇد ئوقۇمىسۇن، چوغ يالقۇنى كۈچىيۈەردى، بارغانسېرى ئۇزاقلارغا تارىلىۋەردى. بۇ بىلىگ يۇرتى ئەمدى يىگانە تىكلىگەن دەرەخ بولماستىن ئۇنىڭ كۆپلىگەن شاخلىرى ئۆزئارا چىقتى ۋە چېچەكلەپ مېۋە بېرىشكە باشلىدى. ئىلىم-مەرىپەت قانات يېيىپ ئۇچۇشقا باشلىدى. ئەل سىرتىدىن بىلىم ئىزدىگەنلەر بارغان-سېرى كۆپلەپ كېلىشكە باشلىدى. ئۇ، ئۆزىنىڭ ئەمەلىيەتتى بىلەن نادامەت چەككەن تەتۇرلەرنىڭ كۆزىنى ياشلىدى.

بىلىگ يۇرتىنىڭ دەرسخانىسى كېڭەيتىپ ياسالدى. ئارقىدىكى باغنىڭ چۆرىسىگە ئايلاندۇرۇپ مۇدەررىس ۋە تالىپلار ئۈچۈن ھۇجە-رىلار بىنا قىلىندى. ھازىر ئەمدى بىلىگ يۇرتىدا ئۇچ-تۆت يۈز ئوقۇغۇچى ئوقۇيدۇ. ئەلنىڭ يىراق-يېقىندىن باشلانغۇچ ۋە ئوتتۇرا بىلىم ئالغان ئوقۇغۇچىلار بۇ يەرگە كېلىپ يۇقىرى بىلىم ئېلىپ قايتىدىغان بولدى. ئۇلارنىڭ بىرمۇنچىلىرى ئىلىكخانىلىقلار ئاستا-

بىلىرىدە ۋە باشقا شەھەرلەردە ئوقۇتقۇچىلىق قىلىدۇ. يالغۇز ئەرلەرلا ئەمەس، كۆپلەپ خانۇن-قىز ئوقۇغۇچىلارمۇ ئوقۇپ تۇرىدۇ. ئاستا-ئاستا "خانۇنلار بىلىگ يۈرتى" دەپ ئاتالغان مەخسۇس بىلىگ يۈرتى بارلىققا كەلدى. خانلىق بىلىگ يۈرتىنىڭ تارىخى ھېسابلانغان بۇ بىلىگ يۈرتىنى پۈتتۈرۈپ چىققان خانۇن-قىزلاردىن ئاتاقلىق بىلىم ئىگىلىرى بېتىشىپ چىقىپتا. ئۇلارمۇ ئەرلەر بىلەن بىللە ئەلنىڭ ئايماقلىرىدا بىلىم-مەرىپەت تارقاتماقتا.

شۇنداق قىلىپ، قاراخانىلار خاندانلىقىدا ئىلگىرى سېلىنغان ئۇل ئاساسدا يېڭى، كەڭ، چوڭقۇر، يۈكسەك ئىلىم-مەرىپەت دەۋرى — ئۇلۇغ ئۇيغۇر خاندانلىقىنىڭ تارىختىكى گۈللەنگەن دەۋرى باشلاندى. ئۇ بارغانچە ئۇلغىيىپ، ئەجدادلارنىڭ تىلىكى، ئۇلۇغ ئالىم فارابىنىڭ ئارمانلىرى ئەمەلگە ئاشماقتا ئىدى...

تۆت-بەش يۈز كىشى سىغىدىغان كەڭ-ئازادە دەرسخانىدا، ئۇچ يۈزدەك ئوقۇغۇچى شەرە ئالدىدىكى ئورۇندۇقلاردا دەرس مۇنبىرىگە ئالدىلىرىنى قىلىپ ئولتۇرۇشاتتى ۋە ئىلىك ئۇستازنى كۈتىشەتتى. ئۇلار ئەزەم مەدرىسىنىڭ كالىتەكچىلىرىنىڭ خانلىق بىلىگ يۈرتىنى چاققانلىقى توغرىسىدا، بولۇپمۇ ئۇستازى ئىلكىنى ئۇرغانلىقى توغرىسىدا غۇلغۇلا قىلىشاتتى. بەزىلەر غەزەپلىنىپ: "ئۇلار چاقسا بىز چاقمامدىكەنمىز، بىز ئۇرالمامدىكەنمىز، بىز مۇشۇنداق بوزەك بولۇپ يۈرۈۋېرەمزمۇ؟!" دېسە، بەزىلەر "بىزمۇ ئۇلارغا ئۆزىمىزنى بىر كۆرسىتىپ قويىمساق بولمايدۇ!" دەيىتتى قايناپ. بىرسى ئىككىلەنگەندەك قوپۇپ: "ئۇلارنىڭ چاققىنى، ئۇرغىنى توغرا ئەمەس. لېكىن، بىزنى 'دەھرى' دېگەنلىكىنى ئويلىشىش كېرەك" دېدى پەسرەك ئاۋاز بىلەن. "بۇ گەپمۇ راست" دېدى بىرى ئوتتۇ-

رمدىن، قوپۇپ. "سىلەر، بىز دەھرى، شۇڭا ئۇلار توغرا قىلىدى، دېمەكچىمۇ سىلەر؟ — دېدى ئوتتۇز ياشتىن ئاشقان قارا ساقال-بۇرۇت-لۇق بىر يىگىت قاپىناپ، — ئاندىاق بولسا، ئالدىغا بېرىپ سەجدە قىل، ئۇلار دۇمبالاۋەرسۇن!" چوڭ گەۋدىلىك يەنە بىر ئوقۇغۇچى قوپۇپ: "ئۇلارنىڭ ئۆزلىرى دەھرى. دىنى نامى بىلەن دىنغا بۇز-غۇنچىلىق قىلماقتا. ئىسلام دىنىمىزنىڭ ئەسلى ماھىيىتىنى بۇرمىلا-ماقتا، بىزگە تۆھمەت قىلماقتا. ئۇلارنى قوللايدىغانلار بىزنىڭ ئارد-مىزدىن كەتسۇن!" دېدى ۋارقىراپ-تېتىرەپ ۋە ئۇ مۇشتۇمىنى ئىگىز كۆتۈردى. "توغرا گەپ، ئۇنداق پىتىنچىلەرگە يول قويماي-مىز!"، "ئۇلارنىڭ يالاقچىلىرى بىزنىڭ بىلىگ يۇرتىمىزنى بۇلغىماي بۇ يەردىن كەتسۇن!" دېگەن ئاۋازلار كۆتۈرۈلدى.

كۆپچىلىك ئالدىنقى ئۇچىنچى قاتاردىكى بىرسىگە قارىشاتتى. ئۇچىنچى قاتاردىن بىر ئوقۇغۇچى سالماقلىق قوپتى ۋە ئالدىغا ئۆتۈپ، ئوقۇغۇچىلارغا يۈزلىنىپ سۆز باشلىدى:

— قاداشلار، كىم دىنىمىزنى قوغدىغۇچى، كىم دەھرى؟ بۇنىڭغا ئىش يۈزى جاۋاب بەرسۇن. "كالىتەكچىلەردە گۇناھ يوق" دېدى ئۇستاز ئىلىك. بۇ راست گەپ. گۇناھ، كالىتەك تۇتقانلاردا، — ئۇ بىرپەس ئويلاپ سۆزىنى داۋام قىلدۇردى، — ئۇلۇغ ئۇستاز فارابىنىڭ بىر شېئىرى ئېسىمگىلاردا باردۇ، بەلكىم:

ئەي قېرىنداش خالى تۇر، ھەمراھ ئەمەس ناھەق ساقا،
ھەق-ئادالەتنىڭ قېشىدىن سەن ماكان تۇت دائىما.

بىز ناھەقتىن قېچىپ، ئۇنىڭغا ئېغىشماي قارشى تۇرساق، ھەق-ئادالەتنى چىڭ تۇتۇپ، ئۇنىڭدىن ئايرىلمىساق بولغىنى. ھەرقانداق ناھەقلىق، ئادالەتسىزلىك ئاخىر يېڭىلىدۇ. ئۇلار بىزنى يامان دەپ

تەللايدۇ، تۆزلىرىنىڭ يامانلىقىنى كۆرمەيدۇ، پاكى يوشۇرىدۇ "بىلان كەندو ئەكرىسىن بىلمەس، تۆھە بويىن ئەكرى تەر"① دېگەن ئەھمىيەتسىز ماقالدا. ئەكرى بىلەن تۆزنى كىشىلەر ئايرىۋالالايدۇ... بىزنىڭ ساۋاقداشلىرىمىز ئارىسىدا قارشى پىكىردە بولغانلارنىڭ بولۇشى يامان ئىش ئەمەس. بۇنداق پىكىرلەر ئىشنى تالقىلاشقا سەۋەب بولىدۇ. ئۇلار ئاخىر ھەق بىلەن ئادالەتنىڭ نەدىلىكىنى بىلۋالالايدۇ. يەزىلەر بىلىشنى خالىمايلا كالتەكچىلەر ياقىغا ئۆتۈپ كەتسىمۇ مەيلى. ياكى قايتىپ كېلىدۇ، ياكى تۈيۈق يولغا كىرىپ قالىدۇ. بۇنداقلارنىڭ جېنىغا ۋاي...

ئوقۇغۇچىلاردا جانلىنىش پەيدا بولدى. "ئاداش تېكىن راست دەيدۇ" دېيىشتى.

ئاداش تېكىن ئالمىلىقتىن كەلگەن ئوقۇغۇچى ئىدى. ئۇ ياخشى ئۆگەنىدى، بەك چاپسان ئۆستى. بىر يىل ئۆتمەي ئوقۇغۇچىلار بىلەن ئاداش بولۇشۇپ كەتتى. شۇڭا ئۇنى ئوقۇلداشلار يېقىن كۆرۈپ "ئاداش تېكىن" دەپ ئاتايتتى. ئۇنى ئوقۇلداشلار باشلىقى قىلىپ كۆتۈرگەندە، ھەممىسى ھەتتا پىكرى ئوخشىمايدىغانلارمۇ چاۋاك چېلىشقا-نىدى. ئۇ تالاشلاردىكى چىگىش مەسىلىلەرنى پىشىپ يېرەتتى، پاكى ئۇستازلارنىڭ پىشىپ يېرىشىگە سۈناتتى. ئۇستازلار ئۇنىڭ يەشكەنىگە قوشۇلاتتى ۋە ئۇنى ماختىشاتتى. بولۇپمۇ ئۆستاز ئىلىك ئاداش تېكىنىنى ئالاھىدە ياخشى كۆرەتتى. ئۇنىڭغا چوڭ ئۈمىد باغلايتتى. ئۇمۇ ئۈمىدكە لايىق ئۆسمەكتە ئىدى. ئاداش تېكىن يەنە سۆز قىلماقچى ئىدى، ئىشىكتىن ئىلىكنىڭ كىرىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ

---

① بىلان ئۆزىنىڭ ئەگرىلىكىنى بىلمەس. تۆگىنىڭ بويىنى ئەگرى دەر.

مۇرەمەت ئالامىتى بىلەن ئۆز يانغا قاراپ توختاپ قالدى. ئوقۇغۇچىلار بۇرۇلۇپ، كۆلۈمسىرەپ كېلىۋاتقان ئۇستازنى كۆرۈپ "كۆرۈمدە" قوپۇشتى. ئۇلار كۆزلىرىنى ئۇستازدىن ئالماي، ئۇنىڭ مېڭىشىغا ھەيران بولغىنىچە تاستا بۇراشتى. كېيىن ئالدىغا قاراپ تەڭ ئۆرۈشتى. ئۇستاز دەرس مۇنبىرىگە چىقىپ "ئامان قاداشلار!" دېگەندىن كېيىن، ھەممىسى بىر ئاۋاز بىلەن "ئامان ئۇستاز!" دېيىشتى. ئۇستاز ئورۇندۇققا ئولتۇرغاندىن كېيىن ئوقۇغۇچىلار ئولتۇرۇشتى. ئۇلار بىلىگ يۈرتىنى چېقىش ۋەقەسىدىن كېيىن بىر ھەپتە ئۆتۈپ بىرىنچى قېتىم كۆرۈشكەن قەدىردان ئۇستازىغا سەمىمىيەت بىلەن تەلمۈرۈشتى.

— ئاداش تېكىن، سۆزىگىزنى نېمىشقا توختاتتىڭىز؟ — دېدى ئىلىك ئورنىغا بېرىپ ئولتۇرغان ئوقۇغۇچىسىغا قاراپ.

— ياق، مۇنداقلا، — دېدى ئۇ تارتىنچاقلىق بىلەن، — ئوقۇلداشلار بىلەن ئۆتكەن ھەپتىدىكى ئىش ئۇستىدە غۇلغۇلا قىلىۋاتقانىدۇق.

— ئاداش تېكىن سىزلەرگە قانداق جاۋاب بەردى؟ — سورىدى ئىلىك ئوقۇغۇچىلاردىن.

— ئەدگۈ سۆز قىلدى، — دېدى ئوتتۇرىدىن بىر ئوقۇغۇچى قوپۇپ، — ھەق-ئادالەتنە چىڭ تۇرماق كېرەك.

— توغرا گەپ، ھەق-ئادالەتنە چىڭ تۇرماق كېرەك، — دېدى ئىلىك قوشۇمىلىرىنى تۇرۇپ، — لېكىن، بۇ ئاسان ئىش ئەمەس، ئۇنداق چىڭ تۇرۇش كېرەككى، ھەرقانداق بوران-چاپقۇن سېنى يېقىتالمىسۇن. لىكىتالمىسۇن. ھەق-ئادالەتكە قارشىلار بىلەن بىلە بىر ۋە چوڭ چېلىشىش بولىدۇ. بۇ چېلىشىش بولىدا كىم مەغلۇب

ماڭالىسا، شۇ بودۇنىڭ پالۋىنى بولىدۇ. ئۇ تۆلىمۇ، ئاتى تۆل-
مەيدۇ. يامانىڭ كۆزگۈسىدىن ئۆزەڭنىڭ ياخشى چىرايىنى كۆرەلەي-
مەن. بۇ دۇنيا، ياخشىنىڭ يامان بىلەن، يېگىنىڭ كونا بىلەن
كۆرىشىدە ئۆزگىرىدۇ، ئالغا باسىدۇ. يامانلار ياخشىلارنى، كونىلار
يېڭىلارنى تىللايدۇ، ئۇرىدۇ، چاقىدۇ، ئۆلتۈرىدۇ. ئەمما ياخشىلار،
يېڭىلار تۇغۇپ كەتمەيدۇ، بەلكى بارغانچە كۆپىيىدۇ ۋە ئۆسىدۇ.
ئاخىر ئۇلار ئۈستۈن بولىدۇ. ئەگەر مۇشۇنداق بولمىغاندا، دۇنيا،
ئالەم ئۆزگەرمىگەن بولاتتى، ئۆسمىگەن بولاتتى، بەلكى بۇ قەدىم-
دىن تارتىپ شۇنداق بولغان، بۇنىڭدىن كېيىنمۇ شۇنداق بولىدۇ. مانا
بۇ ــ دۇنيانىڭ، ئالەمنىڭ، بارلىقنىڭ، ھاياتنىڭ قانۇنىيىتى...

"تۆۋەنلەشنىڭ بولۇر ئەۋجى ھامان،
يوقىتىش بولغاي ئۇرۇشتا دائىمان"

تۆۋەنلەش ـ كۆتۈرۈلۈش، يەنە تۆۋەنلەش ـ يەنە كۆتۈرۈلۈش.
مۇشۇنداق تەكرارلىنىش بولۇپ تۇرىدۇ. ھەربىر تەكراردا بىر ئۆرلەش
بولىدۇ. بۇنداق تەكرارلىنىش ــ كۈرەش دېگەن سۆز. كۈرەشتە
يوقىتىش بولماي مۇمكىن ئەمەس. ئەمما، بۇنداق يوقىتىشلار بەدە-
لىگە تېخىمۇ يېڭى ۋە يۇكسەك ئۆرلەشلەر پەيدا بولىدۇ. قارشىلىق
قانچە چوڭ بولسىمۇ ئالغا بېسىشنى، يوقىتىش قانچە ئېغىر بولسىمۇ
ئۆرلەشنى توسالمايدۇ، بەلكى ئۇنى كۈچەيتىدۇ، ئالغا سۈرىدۇ. بۇ
قارشىلارنىڭ تىلىكىنىڭ تەتۇرىچە بولىدۇ. ھەقىقەت پارقىرايدۇ،
ھەقسىزلىق گۇم بولىدۇ...

ئوقۇغۇچىلار بارلىق ھېسسىياتى بىلەن بېرىلىپ ئۇستازىغا كۆز
تىكىپ، ئۇستازنىڭ بۇ كارامەت سۆزلىرىنى دىلىغا پېكىتۈپلىشقا
تىرىشاتتى ۋە ئالدىراپ ئالدىدىكى دەپتىرىگە پۈتۈشەتتى. ئىلىك

بارغانسېرى جانلىنىپ سۆزلەيتتى.

— بۇنىدىن مىڭ يىللار ئىلگىرى خەلقچىلىق، ئەركىنلىك ۋە ھوقۇق توغرىسىدا كۆرەش قىلىپ يۈكسەك تەپەككۇر ۋە تەلەپپۇزنى ئوتتۇرىغا قويغان قەدىم يۇنان پەيلاسوپلىرى ھېراكلىت، دىموكرىت، پلاتون، ئارىستوتېلدەك ئۇلۇغ ئالىملار قارىشىلىق، ھاقارەت ۋە ئۆلۈم خەۋپىگە ئۇچرىغانىدى. لېكىن، ئۇلارنىڭ تەلىمىرى بارغانچە ئۇرلىنىپ كېڭەيمەكتە...، — ئىلىك ئۇستاز بىرپەس دېمىنى ئېلىپ سۆزىنى داۋام قىلدى، — ئىككى زىت نەرسە بىر-بىرى بىلەن دائىم كۆرەش قىلىدۇ، ئاخىر بىرىنى بىرى يېڭىدۇ، بۇنىڭدىن بىر نەتىجە چىقىدۇ. بۇنداق نەتىجە گايىدا تەتۇر بولىدۇ. ئەمما، ئاخىرقى نەتىجە ئوڭ، ياخشى بولىدۇ. گەپ، ھەق قايسى تەرەپتە؟ شۇ نەرسە ئېنىقكى، ھەق ھامان يېڭىلىق تەرەپدارلىرى تەرەپتە بولىدۇ. يېڭى كونىنى باسىدۇ، مۇشۇنداق بېسىشلار بىلەن يېڭى قەدەممۇقەدەم يەنە يېڭىلىنىپ، ئۇلغىيىپ ئۆسۈپۈرىدۇ... سىلەر بىلەن مېنىڭ ئارامدا زىتلىق بارمۇ، يوق؟

— يوق، — دەپ جاۋاب بەردى بىر ئوقۇغۇچى.

— نېمىشقا؟

— سىز ئۇستاز، بىز ئوقۇغۇچى. بىز ئوقۇشنى خالايمىز، سىز بىزگە ئۆگىتىسىز، تالاش يوق.

— بۇنداق ئەمەس دوستۇم، زىتلىق بار. ئۇ بىلىگلىك بىلەن بىلىگسىزلىكنىڭ زىتلىقى. بىزدە ئارىلىق بار، پەرق بار. مۇشۇ پەرقنىڭ ئۆزى زىتلىق. شۇڭا بىزنىڭ ئارىمىزدا كۆرەش بولىدۇ. ئاخىر بىلگىسىز تەڭلىشىدۇ، ئىككىمىز بىقىنلىشىمىز، پەرق يوقلىدۇ. ياخشى نەتىجە چىقىدۇ، بۇ ئاددىيراق مىسال. يەنە بىر مىسال: ئەزىم

مەدرىسى، بىلەن بىزنىڭ بىلىگ يۇرتىمىز ئارىسىدا زىتلىق بار، بۇ زىتلىقنىڭ تېگى باشقىراق — بىر-بىرىنىڭ تەتۇرى. ئۇلار بىزنى "دەھرى" دەيدۇ. بىزنى مۇشۇ نام بىلەن ئابرويسىزلاندۇرۇپ موللاق ئانقۇزماقچى. بىز ئۇلارنى كونىچى، ئەل ئارزۇسىغا قارشىلار دەيمىز. ئۇلار بىزنى يامان دەيدۇ، بىز ئۇلارنى يامان دەيمىز. ئارىمىزدا تالاش-كۆرەش بولىدۇ. ئۇلار بىزنى ئىللايدۇ، بىلىگ يۇرتىمىزنى چاقىدۇ، ئۇرىدۇ، ھەتتا بۇنىڭدىنمۇ ئېغىرراق ئىشلارنى قىلىدۇ. بىز تىللىمايمىز، ئۇرمايمىز، ھەقنى سۆزلەيمىز. ئاخىر ئۇلار يېڭىلىدۇ، بىز يېڭىمىز، زىتلىق تۈگەيدۇ. ئەما، باشقىچە زىتلىق، يېڭى چىققان كونىچى "ئەزىم مەدرىسى" بىلەن، يېڭىچە ئۆسكەن "خانلىق بىلىگ يۇرت" ئارىسىدا، باشقا تون كىيگەن "ئابدۇل جاپپار" بىلەن، جىقراق ھەقىقەتكە ئىگە بولغان "ئىلىك" ئارىسىدا تالاش، كۆرەش داۋام قىلىدۇ... ھەقسىزلەر مۇشت ئاتىدۇ، ھامان ئۇتىلىدۇ. ھەقلىقلەر يول سۆزلەيدۇ، ھامان ئۇتىدۇ. بۇنى بودۇن "ھەقىقەت ئېگىلىمەيدۇ، ئېگىلمىسۇ، سۇنمايدۇ." دەپ خۇلاسىلىغانغۇ؟...

ئىلىك بۇگۈن دەرسنى ئۇزۇنراق سۆزلىدى. بۇگۈنكى دەرس پەلسەپە ئىدى. ئەمەلىيەتكە بىرلەشتۈرۈپ، قارىمۇقارشىلىقنىڭ ھەممە نەرسىدە دائىم بولۇپ تۇرىدىغانلىقى، ئۇنىڭدا كۆرەش بولىدىغانلىقىنى، ئاخىر بىرلىككە كېلىپ ياخشى نەتىجە چىقىرىدىغانلىقىنى، لېكىن، يېڭى زىددىيەت پەيدا بولىدىغانلىقىنى، ھەق-ئادالەت ۋاقتىلىق يېڭىلسىمۇ ئاخىر ئۇتۇپ چىقىدىغانلىقىنى ئوقۇغۇچىلارغا ئوبدان چۈشەندۈردى. ئۇ بۈ دەرسنە يەنە، بالىلارنىڭ ھەرەپ سىلەن ئالدىراپلا ئۆچكە ئۆچ ئېلىش، چېقىشقا چېقىش بىلەن جاۋاب

بېرىش كويىغا كىرىپ قالماسلىقىنى مەقسەت قىلىغانىدى. ئوقۇغۇ-چىلارنىڭ ئىپادىلىرىگە قارىغاندا، بۇ مەقسەتنى ھەل بولغانغا ئوخشايدۇ.

— ئاراڭلاردا پىكىر ئوخشىماسلىق بولۇشى ياخشى ئىش، — دېدى ئۇ، — ئوخشىماسلىق بولسا تالاش بولىدۇ، تالاش بولسا ھەق-ناھەق ئايرىلىدۇ، كۆزىمىز يەتمەي روشەن بولىدۇ. تالىشىڭلار، چوڭقۇر تالقىلاڭلار. بىراق، تالىشىش بىلەن بىراقلىشىپ كەتمەسلىك كېرەك. ئوقۇلداشلاردا يارەملىشىش، بىرلىك بولۇشى كېرەك.... بۇگۈن مۇشۇ يەرگىچە سۆزلىشەيلى.

ئۇستاز ئورنىدىن قوپتى. ئوقۇغۇچىلارمۇ قوپۇشتى ۋە بۇرىلىپ ئۇستازى تا ئىشىكتىن چىققىچە ھۆرمەت بىلەن جىم تۇرۇشتى.

* * *

"خاتۇنلار بىلىگ يۇرتى"نىڭ باغ ھويلىسى، كەچ كۈزگى قۇياش شولىلىرى مېۋىلىك دەرەخلەرنىڭ شاخلىرى ئارىسىدىن ئۆتۈپ، قىزىل ياپراقلاردا پارقىرىماقتا. دەرەخ تۈۋىلىرىدە، ئېرىق بويىلىرىدا توپ-توپ بولۇپ چوخچىپ ئولتۇرۇپ كىتاب ئوقۇۋاتقان ئوقۇغۇچى قىز-خاتۇنلارنىڭ سۆھبىتى چاچلىرىنى تاراپ، ئالمىدەك قىزغۇچ مەڭزىلىرىنى سۆيمەكتە. ئۇلار ئىلىك ئۇستازنىڭ ئۆتكەن ھەپتە خانلىق بىلىگ يۇرتىدا پەلسەپە دەرسىدە سۆزلىگەن سۆزىنى ئوقۇ-ماقتا. ئۇ سوزنى ئاداش تېكىن خاتىرىلەپ باستۇرغانىدى. بۇنى سۆتۈك بۇغراخان كۆرۈپمۇ بەك تەسىرلەنگەن ۋە "ئىلىك راستىنلا ئۇلۇغ ئۇستاز" دېگەنىدى. خانىش ئايدىڭ يۇلتۇزغا: "بەك ئەدگۈ سۆز، خان خۇش بولدى. سىزنىڭ بىلىگ يۇرتىڭىزدىكى ئوقۇغۇچىلار ئوبدان ئوقۇسۇن" دەپ تاپىلىغان، يۇلتۇز تۇنۇگۈنكى

تاریخ دەرسىدىن كېيىن، ئوقۇغۇچىلارنىڭ بۇ سۆزنى ياخشى ئوقۇشىنى تاپشۇرغانىدى.

يولتۇز ئىپارگۈل بىلەن ياققا كىرىپ كەلگەندە، ئوقۇغۇچىلار ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ قارشى ئالدى.

— ئامان، ئاداشلار! — دېدى يولتۇز كۈلۈمسىرەپ.

— ئامان، ئۇستاز! — دېيىشتى ئوقۇغۇچىلار ياكراق ئاۋاز بىلەن.

— ھە، ئوقۇۋاتقىنىڭلار نېمە؟ — دېدى يولتۇز ياكاق دەرىخى ئاستىدىكى ئوقۇغۇچىلارنىڭ يېنىغا بېرىپ، ئۇ پىر ئوقۇغۇچىنىڭ قولىدىن بىسلغان دەرسلىكنى ئېلىپ دېدى، — ھە، ئۇستاز ئىلكىنىڭ دەرسى، قانداقكەن؟

بارغانچە كۆپەيگەن ئوقۇغۇچىلار ۋاراقلىرىپ كەتتى: "ۋاي، بەك ياخشى"، "ئەدگۈ، ئەدگۈ" "بىزنىڭ كۆزىمىزنى ئۇستاز ئىلىك يەنە بىر قېتىم ئاچتى"...

— سىلەر بىلەن ھېنىڭ ئارامدا زىتلىق بارمىكەن؟

— بار، — دېدى بىر پاكار، چىرايلىق قىز ئالدىغا ئۆتۈپ، — مەن پاكار، سىز ئېگىز.

ھەممىسى ۋاراقلاپ كۈلۈشتى. بۇ خۇش چاقچاق قىزنى يولتۇز ياخشى كۆرەتتى.

— ئېگىز، پەسلىكىڭ بىر زىتلىق، — دېدى يولتۇز پاكار قىزنىڭ دولىسىغا قولىنى قويۇپ، — لېكىن بۇ بىر خىل ئادەتتىكى ئوخشىماسلىق. بىزنىڭ ئارىمىزدا چوڭراق زىتلىق بار، سىلەر بىلگىلىك بولۇپ ئۆتۈپ كېتىپ بارسىلەر، ئىستىكلار چوڭايماقتا. ھېنىڭ بىلگىم يەتمەيۋاتىدۇ. ئىستەك بىلەن ئىستەكنى قاندۇرالماسلىق — بۇ زىتلىق ئەمەسمۇ؟ ئۇنداق، ئوقۇغۇلداشلار، دۇنيانىڭ ئۆزى بىر-بىرىگە

قارشى بولغان زىتلىقلار بىلەن تولغان، زىتلىق بولمىسا، دۇنيا بولمىغان بولاتتى. بىزمۇ بولمىغان بولاتتۇق... ھە، بۇ گەپلەر توغرا- سىدا ئىلىك ئۇستاز ئۆتكەن دەرسىدە ياخشى سۆزلىدى. ئۇنىڭ سۆزىنى پىششىق ئوقۇش كېرەك. ئۇ يەنە سىلەرگە جۇ توغرىدا جىق سۆزلەپ بېرىدۇ. بىز ئۆز دەرسىمىزنى ئوقۇيلۇق، يۇرۇڭلار.

ئوقۇغۇچىلار يۇلتۇز بىلەن ئىپارگۈلگە ئەگىشىپ دەرسخانىغا كىرىشتى.

يۇلتۇز تارىخ دەرسىنى سۆزلەشكە باشلىدى. ئوقۇغۇچىلار سۆيۈملۈك ئۇستازىغا مېھرىبانلىق بىلەن نەزەر سېلىپ، ئۇنىڭ دەرسىنى دىققەت بىلەن ئاڭلىماقتا.

يۇلتۇزنى ئوقۇغۇچىلار چىن كۆڭلىدىن سۆيەتتى. ئۇنىڭ ياخشى دەرس بەرگەنلىكى ئۈچۈنلا ئەمەس، ھەم قەلەم، ھەم ئەلەم تۇتا- لايدىغان بىر ئەرباپ بولغانلىقى ئۈچۈنمۇ ياخشى كۆرەتتى. يۇلتۇز راستتىنلا قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ پېتىشكەن بىر ئۇيغۇر خاتۇن ئالىمى بولۇپ چىقتى. ئۇنىڭ ئۆتكەن يىگىرمە بەش يىلدىن ئارتۇق ھاياتى، ئۇنى ناۋالاپ پېتىشتۇرگەن جەڭگىۋار ھايات بولدى. ئۇ بالىلىق ۋاقتىدىن تارتىپ ئىناق دوستلىرى سۈتۈق، ئايدىك، ئارسلان بىلەن بىللە ئويناپ، بىللە ئوقۇلدا ئوقۇپ چوڭ بولدى، كېيىن ئۇلار بىلەن بىرلىكتە كۈرەش قىلىپ سۇتۇقنى تەختكە ئولتۇرغۇزۇش ھەرىكىتىگە ئاكتىپ قاتناشتى. ئۇ خاندانلىق ئوردۇ- سىنىڭ چېرىك ئولچىسى ئارسلانغا تەگكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ بىتىگ- چىلىكىنى قىلىپ بىقىندىن يارەملەشتى. ئۇ بالىغۇر ئارسلانىنىڭلا ئەمەس، سۈتۈق بۇغراخانىڭ، ئايدىكنىڭمۇ ئىشەنچلىك يارەمچىسى بولۇپ كەلدى. شۇڭا ئۇنى ئوردۇدىكى قەدىرلەيتتى. خان ئانا-

تەرکىن بېگىم بولسا شىككى-ئۇچ كۈن ئۆتۈپ كۆرمەي قالسا قىچقىرىپ ۋالاتتى ۋە پېشانىسىگە سۆيۈپ، ئۇنىڭ كۆلۈپ تۇرغان خۇمار كۆزلىرىگە، سۆزۈك لەۋلىرىگە قاراپ ئولتۇرۇپ چۆچۈك ۋە مەنسەپ سۆزلىرىنى ئاڭلايتتى. باتۇرتاغا ھايات ۋاقتىدا ئايدىڭ بىلەن ئوخشاش ئۆز قىزىدەك كۆرەتتى. ئۇ، يۇلتۇزنىڭ چاقماق ۋە چىرايلىق قامىتىگە قاراپ زوقلىناتتى، ئۇنىڭ رەھمەتلىك دادىسىنىڭ ئارمانلىرىنىڭ يالغۇز قىزىنىڭ كۆرەش ئەمەلىيىتىدە ئەمەلگە ئاشقانلىقىدىن خۇش بولاتتى. ئايدىڭ بولسا كىچىك چېغىدىكىدەكلا بۇ ئالىم دوستىنى ياخشى كۆرەتتى. سۇتۇق بۇغراخان ئۇنى ئايدىڭنىڭ ئادىشى بولغانلىقى ئۈچۈنلا ئەمەس، خاندانلىقنىڭ بىردانا ئەربابى بولغانلىقى ئۈچۈن پەخىرلىنەتتى. يۇلتۇز تىرىشىپ ئىشلەيتتى ھەم تىرىشىپ ئوقۇيتتى. ئۇ، ياش ۋاقتىدىن تارتىپ تارىخ دەرسىگە قىزىقىدىغان، تارىخچى ئالىم بىلگە تېكىننىڭ دەرسىنى مەكتەپتە قىزىقىپ ئاڭلاش بىلەن قالماستىن، كەچلىرى ئۇنىڭ يېنىغا بېرىپ قوشۇمچە دەرس ئالىدىغان، سوئاللىرىغا جاۋاب ئالىدىغان ۋە تارىخىي ھېكايە-قىسسىلەرنى ئاڭلايدىغان، شۇنداق قىلىپ، ئوقۇپ-ئىزدىنىپ، تارىخ ئىلمىدىن يۇقىرى سەۋىيىلىك بىر ئالىم بولۇپ قالغانىدى. ئۇ چېرىك بىلىمنى ۋە چېرىك مەشقىنىمۇ قىزىقىپ ئۆگىنەتتى. ئالدىنقى يىللىرى سامانىلارنىڭ باستۇرۇپ كىرىشىگە قارشى چېرىك تەييارلىقى باشلانغاندا، ئۇ سۇتۇق بۇغراخانىڭ تەستىقى بىلەن "قادىنلار قوشۇنى" قۇرۇپ چاتۇرلۇق بىلەن جەڭ قىلدى. ئۇرۇش توغرىسىدىكى جىددىيلىك بىرمەھەل پەسەيگەندىن كېيىن، بىلگە تېكىننىڭ تەكلىپى بويىچە "خاتۇنلار بىلگە يۇرتى"نىڭ باشلىقى ۋە تارىخ ئۇستازلىقىغا تەيىنلەندى. يېقىندىن بېرى بىلگە تېكىن قەبىلىلىقتىن، دەرس

بېرەلەيسى بولۇپ قالغاچقا "خانلىق بىلىك يۇرتى"دا ئۇنىڭ دەرىسى ھەمۇ ئۆز ئۈستىگە تالىدى. شۇنداق قىلىپ يۇلتۇز داڭلىق تارىخ ئوقۇتقۇچىسى ۋە ھۆرمەتلىك ئۇستاز بولۇپ قالدى...

بۈگۈن يۇلتۇز ئوقۇغۇچىلارغا تاريختىن خېلى ئۆزاق سۆزلىدى.

— بىزنىڭ ئۇيغۇرلار قەدىمىي ئۇلۇس، — دەپ سۆزىنى يېراقتىن باشلىدى يۇلتۇز، — بۇ ئۇلۇسنىڭ چىقىش قەبىلىلىرىنى سۈرۈشتۈرگەندە، ئۇلار بۇنىڭدىن بىر مىڭ ئۈچ يۈز يىللار ئىلگىرى ئۇلۇس بولۇپ ئۆز ئۈيۈمىنى قۇرغان. ئۇلار باشقا قاداش قەبىلىلەر بىلەن بىللە بالقاش كۆلى، ئالتاي تاغلىرى، ئىلى دەريا بويلىرى، يەتتەسۇ، تەڭرى تېغىنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبى، پامىر، كۇئىنلۇن ئېتەكلىرىدە ياشاپ كەلگەن. كېيىن ئۆزگەن، شاش، سەمەرقەنت، بۇخارا غەربە بارغان ۋە سىر دەريادىن ئۆتۈپ ئامۇ دەريا غەربىچە يېتىپ بارغان...

يۇلتۇز ئۇيغۇرلارنىڭ تىلى، مەدەنىيىتى، سەنئىتى ۋە باشقىلار توغرىسىدا توختالدى. "ئۆز ئۇلۇسىنىڭ ئۆتمۈشىنى بىلمىگەن كىشى ئۆز ئۇلۇسىغا خىزمەت قىلالمايدۇ" دېدى ئۇ سۆزىنى خۇلاسىلەپ.

يۇلتۇز باشقا قوشنا ئەللەردىن ھونلار، چىنلار، كىدانلار، تۆبۈتلەر ۋە چەت ئەللەردىن ئەرەب، يۇنان، مىسىر، ھىند تارىخىدىنمۇ دەرس بېرەتتى. ئوقۇغۇچىلار ئۇنىڭ دەرسىنى بەك قىزىقىپ ئاڭلايتتى. دېمىسىمۇ، ئۇ دەرسنى ھەم تەسىرلىك ھەم ھاياجان بىلەن، ھەم نەپرەت، ھەم شەپقەتلىك قىزىقىش بىلەن سۆزلەيتتى. ئۇنىڭ دەرسى ئوقۇغۇچىلاردا ئۇمىد، ئۇمتولۇش، كۈچ پەيدا قىلاتتى.

خانلىق بىلىك يۇرتىدا ۋە خاتۇنلار بىلىك يۇرتىدا ئىلمى

نۇجۇم، ھېسابتىن باشقا، دۆلەت دىنى ھېيىلانغان ئىسلام دىنى توغرىسىدىكى دەرس ئاساسىي ئورۇندا تۇراتتى. بۇ دەرس ۋاقتىدا قەشقەردە بېتىشكەن، چەتتە ئوقۇپ كەلگەن ئالىملار دەرس ئېيتاتتى. قەشقەر بۇ چاغدا دىنىي ئۆلىمالار يېتىشتۈرىدىغان بىر ئاساسىي مەنبە بولۇپ قالغانىدى. دائىملىق دىنىي دەرسنى ئەبۇ نەسىر سامانىنىڭ ئوغلى ئەبۇل پەتتاھ بىلەن بىر چاغلاردا ئەبۇ نەسىر بىلەن بىللە سۇتۇقنىڭ ئىمان ئېيتىشىغا قاتناشقان نىشاپۇرلۇق ئۆلىما ئوبۇل ھەسەن مۇھەممەد كارامەت بېرەتتى. ئەبۇل پەتتاھ ئاۋۋال دادىسىدىن، كېيىن مەدرىسىدىن ئوبدان دىنىي تەھسىل ئالغانىدى. ئارىلىقتا باغدادقىمۇ بېرىپ كەلدى. كېيىن قەشقەر جۇمە مەسجىدىگە خەتىپ بولدى.

ئۇ ئۆلىمالىقتا ئابدۇل جاپپاردىن بىلگەن قېلىشمايتتى. ئۇ مۇلايىم، ياۋاش، ئوقۇغۇچىلارنىڭ پىكىرلىرىگە قولاق سالىدىغان ئادەم بولغانلىقتىن، ئوقۇغۇچىلار ئۇنى يامان كۆرمەيتتى. ئەبۇل پەتتاھ جۇمە مەسجىدىگە خەتىپ بولغاندا مۇنبەردە خۇتبى ئوقۇغاندا، ئانچە قېينالمايتتى. ھەممە جامائەت ئۇنىڭغا ئىقتىدا قىلىدۇ. گايىدا خۇتبە ئوقۇغاندا، جامائەت ئارىسىدا مىشىلداپ يىغلىغانلار مۇ بولىدۇ، يىغلىغۇچىنىڭ يىغىسى خۇتبىنىڭ مەنىسىنى چۈشەنگەنلىكىدىن ئەمەس، ئۇنىڭدىكى روھانىي كۈچنىڭ تەسىرى ئىكەنلىكىنى خەتىب ياخشى بىلەتتى. ئەبۇل پەتتاھ خەتىب جۇمە مەسجىدىگە ئەركىن، خۇشال بېرىپ قايتاتتى. ئەمما بىلىگ يۈرتىدا دەرس ئۆتۈش ئۇنىڭغا ئاسانغا چۈشمەيتتى. پاشلارغا دىنىي تەلىم بېرىش مۇقەددەس ۋەزىپە، بۇنىڭدىن ئۇ خۇش ئىدى. لېكىن ئۇنى قىينايدىغىنى ئوقۇغۇچىلارنىڭ ھەر خىل سوئاللىرى ئىدى. ئۇ ئوقۇغۇچىلارنى ئالداشنى خالىمايتتى،

ئۆلارنى تالدەسلىمۇ بولمايتتى. ئۆزىدىمۇ ئۇرغۇن سوئاللار بار ئىدى.

ئوقۇغۇچىلار خەتىمىنىڭ دەرسىگە قارشى ئەمەس ئىدى. ئۇلار ئۆزلىرىگە چۈشىنىكسىز، قايىل قىلالمايدىغان مەسىلىلەرنى سورىغان بىلەن، دىن دەرسىنى يەنىلا كۆڭۈل قويۇپ ئاڭلايتتى. ئىسلام دىنىنىڭ ئۆزلىرى توغرا دەپ ھېسابلىغان قائىدە، ئەدەب، يوسۇن-لىرىغا كۆڭۈل بۆلەتتى. بولۇپمۇ، قۇرئاندا سۆزلەنگەن پەلسەپە تەلە-ماتلىرىنى دىققەت بىلەن ئوقۇيتتى. توپلىشىپ، ئىلمىك ئۇستازىنىڭ پەلسەپە دەرسىگە سېلىشتۇرۇپ تالقىلايتتى.

ئەدەبىيات دەرسىنى يېگىرمە يىلغا يېقىن ئىلىمك بەردى. ئۇ ھەم پەيلاسوپ، ھەم سىياسەتچى ئىدى. ئەدەبىياتچىلىقتا بولسا ئادەتتىكىچە ئەمەس، يۇقىرى ماھارەتكە ئىگە ئىدى. ئۇ پەلسەپىنى ئەدەبىياتقا بىرلەشتۇرۇشنى، بولۇپمۇ بودۇن ئەدەبىياتى ئىچىدىكى پەلسەپىنى خىللاپ چىقىرىپ، پەلسەپىنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشتىكى ئورنى ۋە رولىنى ياخشى كۆرسىتىپ بېرەتتى. يازغان ئەدەبىي ئەسەرلىرىدىمۇ، ئۇ پەلسەپىنى مەزمۇن قىلاتتى. ئۇ فارابىنى ئۇستاز قىلغان، راستىنلا فارابىنىڭ ئوبدان شاگىرتى بولۇپ يېتىشتى. ئىلمىك ئۇنىڭ ئوتتۇرىسىدا ھايات-لىق ھەم ئۆگەنىدى، ھەم ئۆگەتتى. ئۇ دەرس ئارقىلىق ۋە ئۆز ئەمەلىي تۇرمۇشى بىلەن بىرقانچە پەيلاسوپ، تارىخچى، ئەدەبىياتچىلارنى يېتىش-تۇردى. بۇلارنىڭ ئىچىدە كۆزگە كۆرۈنەرلىكلىرى يۇلتۇز، ئاداش تېكىن، ئىسپارگۇل... لەر ئىدى. ئىسپارگۇلنى بولسا ئۇ ئائىلە ئىچى-دىمۇ ۋاقتىنى بوش ئۆتكۈزمەي تەربىيىلىدى. ئاخىر ئۇنىڭغا ئەدەبىيات دەرسىنى يۈكلىدى. ئىسپارگۇل ئۇنىڭ ئۈمىدىنى بەردە قويمىدى. ئۇ ئاۋۋالىرى دەرس بېرىشنى ھۆددە ئالالمايي قورقتى،

كېيىن، ئىلكىنىڭ مەدەت بېرىشى بىلەن ماقۇل بولىدى. مانا، ئوقۇتقۇچى بولغىنىغا ئىككى يىل بولىدى. ھازىر ئەمدى ئۇ دادىل ئوقۇتقۇچى بولۇپ قالدى. ئۇنىڭدا ئەدەبىياتچى ئالىمىڭ بىخىلى كۆرۈلۈشكە باشلىغاندىن كېيىن ئىلىك بەك خۇش بولدى.

ئىپارگۈل ئىلكىنىڭ ئۇسۇلى بىلەن بودۇن ئېغىز ئەدەبىياتىنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىشقا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلدى. ئۇ تېرىشچانلىق، بېيىت، مەسەل، ماقال، چۆچەكلەرنى يىغاتىنى، رەتلەپ دەرسلىك ئورنىدا ئوقۇغۇچىلارغا بېرەتتى. "ئەل ئەدەبىياتى بىزگە باھاسىز بىلىگ بېرۇر" دەيتتى ئوقۇغۇچىلارغا ۋە تەمسىل-ماقاللارنى يېشىپ بېرەتتى.

ئۇ بۇ قېتىمقى دەرسته بىلىگ توغرىسىدكى تەمسىل، ماقاللاردىن مىسال كەلتۈرۈپ مۇنداق دېدى:

"كېڭەشلىك بىلىگ ئۆزرەشۈر،
كېڭەشسىز بىلىگ ئۈپرەشۈر."

بۇ ماقالنى چۈشەندۈرۈپ ئىپارگۈل: "كېڭەش — بۇ يەردە ئەل، ئەلدىن بىلىگ ئال، يارانلار بىلەن ئالقىلا، بىلىگ ئەل ئىچىدە، دېگەننى بىلدۈرىدۇ. ئەگەر سەن ئۆزەڭنىڭ بىلىگىڭ بىلەنلا بىلىدىم دېسەڭ، ئالغا باسالمايسەن، بەلكى ئۈپراپ تۈگەيسەن" دەيتتى.

"ئۇلا بىلسە يول ئازماس،
بىلىگ بولسا سۆز يېزماس."

مانا كۆردىڭلار، بۇ ئوقۇغۇچىلار، ئەل بىزگە: "يولدىن ئازمايسەن دېسەڭ، يول داۋامىنى توختىتىپ قويماي ئۆلۈشنى بىل، سۆزدىن ئازمايسەن دېسەڭ بىلىگ ئال." دەيدۇ. بۇ يەردە يول، تىلەك، مەقسەت مەنىسىدە، بۇ ماقالنىڭ مەنىسى بەك چوڭقۇر. ئۇنىڭ

دانالار بېيىتلاردا مۇنداق دېگەن:

ئەردى ئۇزۇا ئەرەنلەر،
ئەردەم بەگى بىلىك تاغ.
ئايدى ئۆكۈش ئۆگۈنلەپە،
كۆڭلۈم بولار ئاتا ساغ.

ئىلگىرى شۇنداق ئەرەنلەر بولغانكى، ئۇلار نەسىھەتنە بىلىگ تېغىنىڭ چوققىسىغا چىققان: ئۇلار نەسىھەت، پەزىلەت ئۆگەتتى، شۇنىڭ بىلەن مېنىڭ كۆڭلۈم ساق، خاتىرجەم بولاتتى دېمەكچى، بىلىگ چوققىسىغا چىققىن. شۇ چاغدا سەن ئوبدان ئۆگىنەلەيسەن، مېنىڭ كۆڭلۈم تىنچىيدۇ دېگەن گەپ. مانا مۇشۇ بېيىتنىڭ ئۆزى بىزگە چوڭ بىلىگ، ياخشى ئۆگۈت. يەنە ئالايلۇق:

"ئالغىل ئۆگۈت مەندىن ئوغۇل ئەردەم تىلا،
ئەلدە ئۇلۇغ بىلگە بولۇپ بىلىگىڭ ئۇلا."

"مەندىن، بىلگەندىن ساۋاق ئال، نەسىھەت تىلە، ياخشى ئادەم بول، ئەلدىن ئۆگىنىپ، ئەلگە يارامليق ئۇلۇغ بىلىگ ئىگىسى بول. لېكىن بۇنىڭ بىلەن ئاناڭنى تىلىنىپ توختاپ قالماي، ئۇنى ئۇلاپ تولۇقلا، بىلىگ ساتسىز، بىلىگ چەكسىز دەپ بىزنى ئۆگىتىدۇ ئەل."

باشقا ئوبدان ماقال-تەمسىلەرنى ئاز ئەمەس:

ئاشىچ① ئايۇر تۇيۇم ئالتۇن.
قىمچ② ئايۇرمەن قايدامەن.

"مەن مەنلا بار، تاۋۇم تۇگىمەس ئالتۇن دەپ ماختانما، مېنى

---

① ئاشىچ — قازان.
② قىمچ — چۆمۈچ.

باقىدىغان، سېنىڭ قورسىقىڭنى توپىغۇزىدىغان باشقىلارمۇ بار. دۇنيادا مەنلا بار، دېمە." دېگەن سۆز.

يەنە:

ئارىلىق ئېرىنى ياغلىق،
ئەرمەكچە ياشى ياغلىق.

"سەن قورسىقىڭنى توپىغۇزۇپ ياخشى ياشايمەن دېمەڭ، تىرىشچان، ئەمگەكچان بول. ئەگەر ھۆرۈنلۈق قىلىپ ئىشلىمىسەڭ تاچ قالىسەن، بېشىڭ قان بولىدۇ." دېگەن سۆز.

يەنە:

تولۇم ئانىتسا قۇلۇن بولۇر،
تولۇم ئۇنۇتسا بولۇن بولۇر.

يەنى "قورال تەييار تۇرسا، ياغىنى يېڭىمەن، قورالنى ئۇنتۇساڭ ئەسىر بولىسەن." دېمەكچى. بۇ، ئەلنى قوغداش ئۈچۈن سەگەك بول قىلىچنى قولدىن چۈشۈرمەي تەييار تۇرۇش كېرەك دېگەنلىك بولىدۇ.

"كۆردۈڭلارمۇ ئوقۇلداشلار، ئەل ئەدەبسىياتى، قوشۇق، بېيىت، ماقال، تەمسىلەر بىزگە ئەل تىلىكىنى، ئەل ئەسىھىتىنى سۆزلەيدۇ. بىزنىڭ ئەل تىلىكىنى ئۇنتۇماي، يىلىگلىك، ئەل ئۈچۈن پايدىلىق، ئەلنى قوغدايدىغان ياخشى ئادەم بولۇشىمىزنى تەلەپ قىلىدۇ. ياخشى ئۆگىنىش ۋە ئەمەل قىلىش كېرەك..."

بۇ قېتىمقى ئىپارگۇل ھەم چۈشىنىشلىك، ھەم يېقىملىق سۆزلىدى. ئوقۇغۇچىلار ھەر قېتىمقىدەك كۆڭۈل قويۇپ ئاڭلىدى...

ئۇچىنچى باب

ئەلدە ئۆزگىرىش

قەشقەرنىڭ ئاۋات كەنتىدە توپىلاڭ چىقتى، قان تۆكۈلدى. كىچىك ماجرا، قان تۆكۈلۈش بۇرۇنمۇ بولۇپ تۇرىدىغان. لېكىن بۇ دورەمىسى چوڭ ئىش بولدى. ئىلگىرى يەر ئىگىلىرى تارىغچىلارنى ئۆلتۈرۈپ قان ئاققۇزىدىغان، بۇ قېتىم يەر ئىگىلىرىنىڭمۇ قېنى ئاقتى. ۋەقە مۇنداق بولغانىدى:

قەدىمكى ئوردۇكەنتنىڭ يېقىندىكى ئاۋات كەنتى ئوردۇ خەزىنىسىگە تېگىن ئاغچىنىڭ ئىلكىدە ئىدى. ئاۋات برىگادىچە كەنتلەرنى ئىچىگە ئالغان "باش كەنت" ئىدى. باش كەنتتە چوڭ يەر ئىگىسى، باشقا كەنتلەردە كىچىك يەر ئىگىسى بار ئىدى. خەزىنىچىنىڭ بايلىقى كۆپىيىپ ئۇنىڭ تەسىرى ئاۋاتتىن ئېشىپ ئايماقنىڭ خېلى كەنتلىرىگە يېتىپ بارىدى. ئاۋۋالقى چوڭ يەر ئىگىسى خەزىنىچى بولغاندىن كېيىن قەدەممۇقەدەم ئۆسۈپ ھوقۇقتىمۇ، مەنسەپتىمۇ، بايلىقتىمۇ داڭلىق ئېكتارلارنىڭ بىرىگە ئايلانىدى. مەنسەپتە بولسا ئۇ باشقا ئېكتارلاردىن ئېشىپ چۈشەتتى. خەزىنىچىنىڭ گۇماشتىسى ئاۋات كەنتىنىڭ چوڭ يەر ئىگىسى پالتۇبەگ خەزىنىچىنىڭ ئىگىلىكىدىكى بىر بېرىم تۈمەن پاتمانلىق يەر، بىر مىڭ بىر يۈزدىن ئارتۇق پۇتۇن تارىغچىلارنى باشقۇراتتى. ئىلگىرىكى قۇللاردىن تارىغچىلارغا ئايلانغان بۇ جانلار دەھشەتلىك ئېزىلىشلەرگە چىدىماي قارشىلىق

كۆرسەتىپ تۇراتتى. لېكىن بۇنداق قارىشلىقلار يەنە تامراتلارنىڭ پاجىئەسى بىلەن ئايانغلىشاتتى. بۇ قېتىم چوڭ توپىلاڭ بولىدى، بۇنىڭغا بايلارنىڭ بېشى قاتتى.

كەچ كۈز، قوناق يېيىلۇاتقان چاغ. ئاۋاتلىك تۆۋەندىكى كەنتتە قوناق ئورۇۋاتقان، قوناق بېشى تۇرۇۋاتقان ۋە خامانغا باش تۇتۇۋاتقان نامرات تارىغچىلار ماغدۇرسىز ئەمگەك قىلىماقتا. ئىشتانچاق، قارا تەنلىك ئادەملەر سۆرەپ كېتىپ بارغان ھارۇلارنىڭ ياغسىز چاقىدىن چىققان چىرقىراق ئاۋاز جانغا تېگمدۇ، خاماندىن ئاڭلانغان مۇڭلۇق "لاي-لاي" ئاۋازى قاغجىرىغان تەنلەرگە سۇ سەپكەندەك ئارام بېرىدۇ.

ئەنە، ئىشتانچاق، چار ساقاللىق بىر تارىغچى قوناق بېشى باسقان ھارۇنى سۆرەپ كېتىپ بارىدۇ. ئۇ ھەر قەدىمىنى مىڭ بالالىقتا يۆتكەپ چىشلىرىنى مەھكەم بېسىپ ماڭماقتا. سۆگەكلىرىگە يېپىشىپ تۇرغان تېرىلىرىدىن تەپچىپ ئېقىۋاتقان تەرلەرنى سۈرتۈشكە ماجالى يوق. باش-كۆزىدە ئايلىنىپ يۈرگەن كالتەك ئۇنى ئۇنداق قىلىشقا يول قويمايدۇ. كىشىلەر ئۇنىڭغا قاراپ ئېچ ئاغرىتىپ ئاھ ئۇرىدۇ. ساقال-بۇرۇتى ئەمدى خەت تارتقان قاۋۇل بىر يىگىت ئورغىمچىنىڭ سېپىنى مەھكەم سىقىپ، چىشلىرىنى غۇچۇرلىتىپ دادىسىنىڭ چېكىۋاتقان بۇ ئازابىغا چىدىماي كۆزلىرىدىن ياش تۆكىدۇ. ئۇ ئورغاقىنى قوناق شاخلىرىغا شۇنداق غەزەپ بىلەن ئۇرىدىكى، شۇ تاپتا ئۇ يوغان قورساقلارنىڭ كاللىسىنى مۇشۇنداق كەسكىسى كېلەتتى.

ئەسلىدە، دادىسى ئاغرىپ قالغىنىغا ئۇچ ئايچە بولغانىدى. ئۇ قۇرسىقى ئاغرىپ كېچىلىرى كۆز يۇمماي تاڭنى ئاتقۇزاتتى. ئاۋۋالىرى ئۇماچ ئاران سىگەتتى، ئەمدى سۈيىمۇ يانمايدىغان بولۇپ

قالدی. یىگىت دادىسىنىڭ ئاغرىپ قالغانلىقىنى ئېيتىپ رۇخسەت سوراپ دادىسىنىڭ ئىشىنمۇ قوشلاپ قىلىشنى ئېيتتى. لېكىن ئۇنىماشمىدى، بەلكى تەكىيە تۈتۈپ ياتقان بوۋاينى كالتەكلەپ قوغلاپ چىقىپ ئىشقا سالدى. بۇگۈن مانا ئۈچ كۈن بولدى، بۇ بىچارە ئاشۇنداق ئازاپ چەكمەكتە. بۇنىڭغا جانجىگەر ئوغلى قانداقمۇ چىدىسۇن؟! "قانداق كۈن بۇ. ...دەپ ئويلايتتى يىگىت ــ شۇ بوغان قورساقلارنىڭ بېشىنى ئېلىپ، ئۆيلىرىگە ئوت قويسام...ئاسمانىدىن چاقماق چۈشۈپ ھەممىسىنى كۈل قىلىۋەتسە...يەر يېرىلىپ بۇ قانخور-لارنى يۇتۇۋەتسە...ئاھ، نېمىدېگەن دەھشەتلىك كۈنلەر بۇ؟ جېنىڭ دىن ئەزىز دادامنىڭ ئۆلۈم گىردابىدا ئىنكىراۋانقانلىقىنى كۆرۈپ تۇرۇشقا قانداقمۇ چىدايسەن!..."

"ۋاي ئادەم ئۆلدى!" دېگەن ئاۋاز ئاڭلاندى، يىگىت قارىغۇدەك بولسا، بىر كالتەكچى يەردە دومىلاپ ياتقان دادىسىنى تېپىپ-دەسەپ دومىلىتۇۋېتىپتۇ. ئۇ قانداقچە بارغانلىقىنى ئۆزىمۇ بىلمەي قالدى. بىرپىلا كالتەكچىنىڭ ياقىسىدىن ئېلىپ قۇلاق تۈۋىگە غەزەپ بىلەن بىر مۇشت سالدى، كالتەكچى تىك مولىلاق ئېتىپ، ئاغزى-بۇرنىدىن قان كەتتى. يىگىت "ۋاي دادا، جېنىم دادا" دەپ دادىسىنىڭ ئۈستىگە ئۆزىنى ئاتتى. لېكىن دادىسىدىن ئاۋاز چىقمايتتى. باش-كۆزلىرى بېرىق، ئاغزىدىن قان ئېقىپ تۇرغان بىچارە بوۋاي، ئارام ئالغاندەك كۆزلىرى ئوچۇق، تىنچ ياتاتتى. ئۇ، بۇ زۇلۇم دۇنياسى بىلەن، كالتەك ئاستىدا ۋىدالاشقانىدى، ئۇنىڭ كۆزىنىڭ ئوچۇق قالغانلىقى ئاشۇ ئازاب ئوتلىرى ئىچىدە قالغان يالقۇز ئوغلىنىڭ ئارمانى بولسا كېرەك...توپلانغان ئاربغچىلار كۆز يېشى قىلىشتى...

يىگىت كۆز ياشلىرىنى سۈرتۈپ دەس قوپتى، بىرسىپ، يەردە ۋاي-ۋايلاپ ياتقان كالتەكچىنى ياقىسىدىن تۇتۇپ تۇرغۇزۇپ، قەھرى بىلەن يەنە بىر مۇشت سالدى. كالتەكچى قايتىدىن يەرگە دومىلىدى، كېيىن ئۆمىلەپ قوپۇپ قاچتى. يىگىت ھارۋىسىنىڭ ئاقاق كالتەكىنى سۇغۇرۇۋېلىپ، ئاقساقلاپ كېتىپ بارغان كالتەكچىنىڭ بېشىغا شۇنداق غەزەپ بىلەن ئۇردىكى، ئۇنىڭ مېڭىسى چۈۋۈلۈپ، ئۇن چەمبىرالماي يېتىپ قالدى، يىگىت كۆكسىنى تولدۇرۇپ يوغان بىر نەپەس ئالدى. ئۇ پۈخادىن چىقىقانىدى. يىگىت يېنىپ كېلىپ "مانا، ئۆچۈڭنى ئالدىم، جېنىم دادا" دېگەندەك دادىسىنىڭ جەسىتى ئالدىدا يۈكۈنۈپ باش ئەگدى. بىر ياشانغان تاربغچى بوۋايىنىڭ قاپاقلىرىنى ئۇۋۇلاپ كۆزلىرىنى يۇمغۇزۇپ قويدى...

ئەتراپتا غۇلغۇلا قوزغالدى. پالتۇبەگنىڭ كالتەكچىلىرى تېپىرلاپ قېلىشتى. تاربغچىلار ئەندىشە چۈشتى. بەزىلىرى بېشىنى ئېچىگە تىقىپ ئاستا كېتىپ قالدى. "قانداق قىلىش كېرەك؟" قول يانداۋۇرغانلار دارغا ئېسىلىدىغان تۇرسا، پالتۇبەگ بىر ئادىمىنىڭ ئۆلگىنىگە قاراپ تۇرماسلىقنى تاربغچىلار بىلەتتى...دېگەندەكلا، ئۇنىڭ يېقىن كالتەكچىلەر بىلەكلىرىنى شىمايلاپ، كالتەكلىرىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ كەلمەكتە ئىدى...

يىگىت كالتەكچىلەرگە قارىغىنىچە قانلىق كالتەكنى قاتتىق سىقىملىۋالدى ۋە ئاستا-ئاستا قوپۇپ، يوغان-يوغان دەسسەپ كالتەكچىلەر تەرەپكە ماڭدى. ئۇ ئەمدى ھېچنېمىدىن قورقمايتتى. قورقسىمۇ، قورقمىسىمۇ ئۆلىدىغانلىقىنى بىلەتتى. تەنلىرى قاراڭغان، يوغان گەۋدىلىك بۇ يىگىتنى قانداقتۇر كۆرۈنمەس بىر كۈچ مەدەت بېرىپ ئالدىغا ئىتتىرىپ كېتىپ بارغاندەك قىلاتتى.

"كېلە قانخورلار، ئەمدى قورقمايمەن، دادامنىڭ، دادىلارنىڭ، ئانىلار، بالىلارنىڭ ئۆچىنى ئالىمەن" دەپ ئويلايتتى ئۇ ئىچىدە.

تارىغچىلار بىر-بىرىگە قاراشتى. ئاق ساقاللىرى چاچلىرى بىلەن قوشۇلۇپ گەجگە-مەيدىلىرىنى ياپقان بىر بوۋاي قولىدىكى ئورغىنىنى كۆتۈرۈپ گەپ-سۆزسىزلا يىگىتنىڭ تارقىدىن ماڭدى. قالغان تارىغچىلارنىڭ خېلى بىر قىسمىمۇ ئورغاق-كالتەكلىرىنى كۆتۈرۈپ ئىختىيارسىز هالدا بوۋاينىڭ تارقىسىدىن ماڭدى...

يىگىت يېقىن بارغاندا، ئۇنىڭ دەهشەتلىك قىياپىتىدىن كالتەكچىلەر ئالاقزادە بولۇپ توختاپ قېلىشتى، كېيىن ئىككى كالتەكچى ئۇنى ئۇرماقچى بولۇپ كەلگەندى، يىگىتنىڭ كالتەك زەربىسى بىلەن ئىككىسى ئىككى ياققا يىقىلدى. ئارقىدىكى كالتەكچىلەر شۇ هامان يىگىتنى ئورىۋالدى، لېكىن دەماللىقتا ئۇنىڭغا يېقىن كېلەلمىدى. ئاڭغۇچە قالغان تارىغچىلار بېتىپ كېلىشتى، كالتەكچىلەر ئىشنىڭ چاتاقلىقىنى كۆرۈپ غېپىدە تىكىۋەتمەكچى بولۇۋاتقاندا، تارىغچىلار كالتەكچىلەرگە هۇجۇم قىلىپ بەنە ئىككىسىنى يىقىتتى، قالغانلىرى باش-كۆزلىرىنى چاڭگاللاپ كالتەكلىرىنى سۆرەپ تىكىۋەتتى...

ئىش يامىنغا ئايلاندى. پالتۇبەگ كۈچ ئىشلىتىدۇ. ئەمدى قانداق قىلىش كېرەك؟

— قورقماڭلار، — دېدى بوۋاي تارىغچىلارنىڭ ئەندىشىلىك قىياپىتىگە بىر قاراپ چىققاندىن كېيىن، — ئەمدى پىچاق بېرىپ سۆڭەككە يەتتى... ئەنە قاراڭلار، بىز يالغۇز ئەمەس، قېرىندىشلار بىزگە كۆمەكلىشىش ئۈچۈن كەلمەكتە، — ئۇ ئەترايتىن ئارا-ئورغاق-لىرىنى كۆتۈرۈپ كېلىۋاتقان تارىغچىلارنى كۆرسەتتى. بوۋاي هاياجان بىلەن ئۇلارغا قاراپ تۇردى ۋە سۆزىنى داۋام قىلدى، — جاندىن

تويدۇق. يا ئۆلۈم، يا كۆرۈم!

تارىنچىلار توپىسى ئۇلغىيىۋەردى. بوۋايىنىڭ غەزەپلىك، تىترەپ چىققان ئاۋازى ئۇلارنى جانلاندۇرۇۋەتتى. يۈرت مۆتىۋىرى بۇ دانا بوۋايغا تارىنچىلار ئىخلاس قىلاتتى. جۇرۇندىنلا ئۇنىڭ سۆزىدىن چىقمايتتى، ئۇنى ھۆرمەتلەپ "بوۋا" دەپ ئاتىشاتتى.

ــ بوۋا راست دەيدۇ، قانغا قان، جانغا جان ئالايلى! ــ دەپ ۋارقىرىدى ئەمدى يېتىپ كەلگەن قارا ساقاللىق، يىرتىق كىيىملىك بىر تارىنچى.

ــ جاندىن تويدۇق. بۇنداق ياشاشتىن ئۆلگەن ياخشى، ــ دەپ ۋارقىرىدى بېشىنى ياغلىق بىلەن چىڭ باغلىۋالغان ئوتتۇرا ياشلىق، قامەتلىك بىر ئايال قولىدىكى ئورغاقنى پۇلاڭلىتىپ.

ئەتراپتىن "قانغا قان، جانغا جان!" دېگەن ئاۋاز كۆتۈرۈلدى. بوۋاي يول باشلىدى. تۆت-بەش يۈز ئەر-ئايال تارىنچىلار توپىسى توزۇتۇپ بوۋايىنىڭ ئارقىسىدىن ماڭدى. ئۇلار پالتۇبەگنىڭ ئۆيىگە قاراپ كېتىپ بارماقتا ئىدى. تارىنچىلار توپىسى شىددەت بىلەن بېسىپ كېلىۋاتقان دەريا تاشقىنىغا ئوخشايتتى. بۇ قۇدرەتلىك تاشقىن بىر دەمدىنك ئىچىدىلا پۈتكۈل كەنتنى تىترىتىۋەتتى... پالتۇ بەگنىڭ ئىشىكىگە كەلگەندە، ئالدىلىرىنى توسقان نەيزە-قىلىچلىق يەرلىك چېرىكلەر ئۇلارنى توختىتالمىدى، ئېلىشىش باشلاندى. تارىنچىلار ھويلىغا بېسىپ كىردى... ئۇزاق ئۆتمەي تارىنچىلار چېرىكلەرنى يېڭىپ قورالىلارنى قولغا ئالدى. ئەللىك-ئاتمىش چېرىكدىن ئون-ئون بەشى ئۆلدى، يىگىرمىسى باغلۇۋېلىندى. ئون نەچچىسى قورالىرىنى تاشلاپ ياۋداق ئاتقا مىنىپ قاچتى... تارىنچىلاردىنمۇ بەش كىشى ئۆلدى، توققۇز كىشى يارىدار بولدى...

تارمۇچىلار كۆپەيدى، بىر مۇنچىسى ئاتىلىق، قورالىلىق بولدى. غەزەپلىك ئادەم دولقۇنى داۋالغۇپ ئۆلغايماقتا ئىدى... "قانغا قان، جانغا جان!" دەپ ۋارقىرىغىنىچە تارمۇچىلار بەگ ھويلىسىغا قوزۇقىدىن سىغماي، ئېگىز تاملىرىدىن ئاتلاپ ھويلا ئىچىگە ئاقماقتا ئىدى... ئۇلار ئىشىك-پەنجىرىلەرگە ئۆيلەرگە ئېتىلماقتا ئىدى...

— خاتۇن-بالىلارنى ئۆلتۈرمەڭلار! نەرسە-كېرەك بۇلاشقا بولمايدۇ! — دەپ توۋلايتتى بوۋاي پېشايۋانغا چىقىپ.

تارمۇچىلار شوئىداق قىلدى. ئۇلار بوۋاينىڭ سۆزىنى پەرماندەك ئىجرا قىلاتتى. تۆت-بەش نەيزىلىك تارمۇچى ئېچىكىرىسىدىن بىرقانچە ئايال ۋە بالىلارنى ھەيدەپ چىقىپ، ھويلىنىڭ چېتىدىكى بىر ئەسكى ئۆيگە سولاپ قويدى. ئىشىكە دەرھال "قاروۇلچى" قويۇلدى. بوۋاينىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئارقا ھويلىدىكى ئاشلىق ئامبىرىغىمۇ "قاروۇلچى" قويۇلدى. بوۋاي تەپىلگەن بەش-ئالتە كىشى ئالامانغا باشچىلىق قىلاتتى...

كۈن قايرىلىپ كەچ پېشىن بولغاندا، پالتۇبەگ ئىككى يۈزگە يېقىن مۇنتىزىم چېرىك باشلاپ كەلدى. بۇ چېرىكلەر خەنزۇچىنىڭ باشقا كەنتلەردىكى قوغدىغۇچىلىرى ئىدى. ئۇزۇن قارا بۇرۇتلۇق، قىلىچ ئاسقان، قالقانلىق بىرسى چېرىكلەرنى باشلاپ ئالدىدا سەپ تارتىپ كېلەتتى. پالتۇبەگ سەپنىڭ ئارقىسىدا قىلىچىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ ئاتلىق كېلەتتى.

كونا چېرىك، تەجرىبىلىك بوۋاي تارمۇچىلارنى ئۇچ قىسىمغا بۆلۈپ، باشلىقلىرىنى تەيىنلەپ، بىر قىسمىنى ھويلىغا، ئىككى قىسمىنى ھويلىنىڭ تېشىغا — ئىككى ياقتىكى تام كەينىگە جايلاشتۇرۇپ قويۇپ راسلىپ تۇردى.

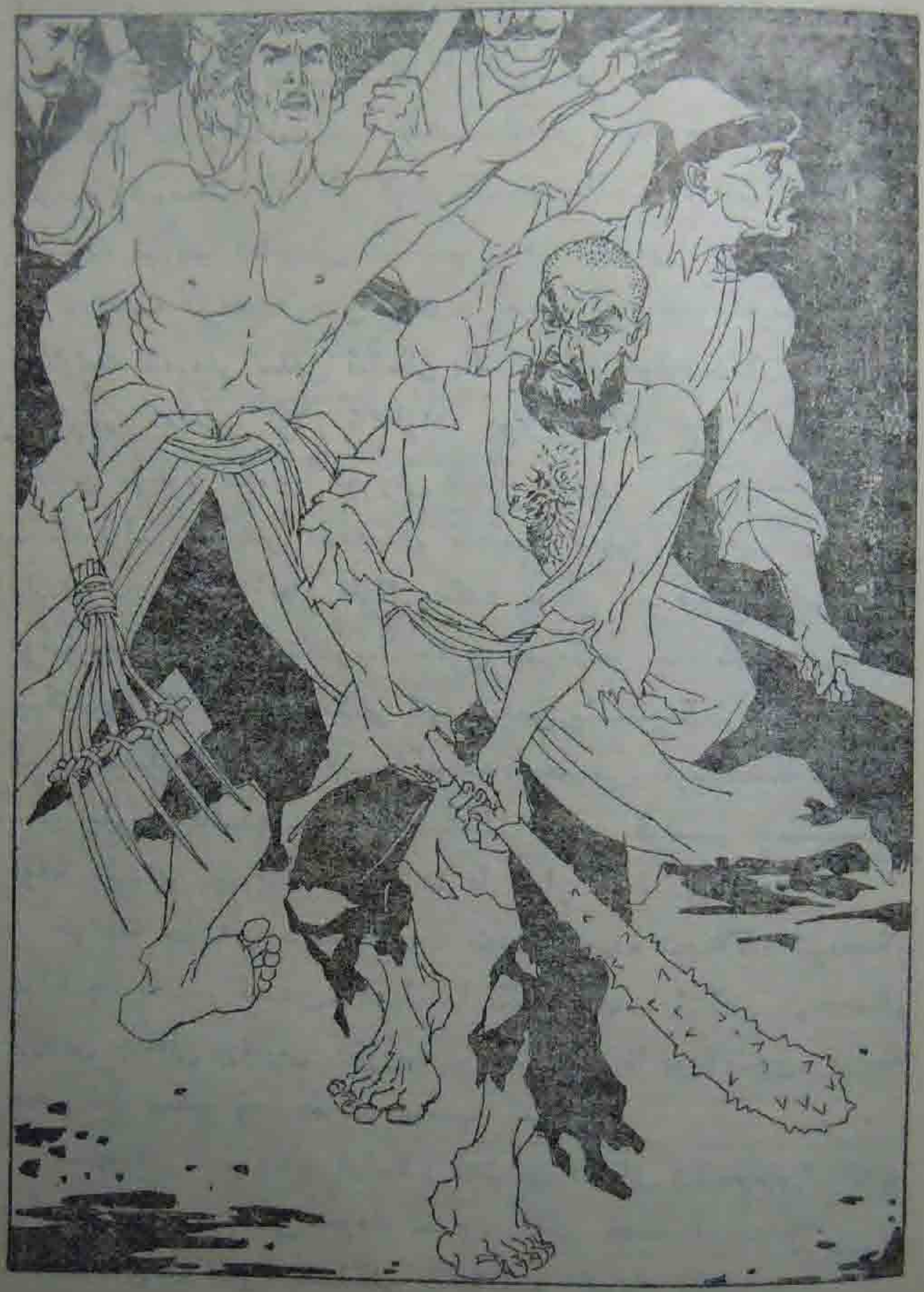

چېرىكلەر نەيزە ـ قىلىچلىرىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ چاپان ئىلگىرى لىدى. كېيىن ھېلىقى بۇرۇتلۇقنىڭ ئارقىسىدىن "ئۇرا!" دەپ توۋلاپ يۈگۈردى. ئۇلار ھويلىنىڭ ئارقا تەمىغا ياماشقانىدا، تارىخچىلار ھويلىدىن سەكرەپ چىقىپ ئېلىشىپ كەتتى. قىلىچ، قالقان ئاۋازلىرى، ۋارقىرىغان ئاۋازلار كۆتۈرۈلدى. پالتۇبەگ يىراقراقتا ئاتلىرىنى ئۇستىدە تۇرۇپ قىلىچنى شىلتىپ بىرنېمىلەرنى دەپ ۋارقىرايتتى. ھە دېگەندە تارىخچىلاردىن چىقىم چىقراق بولۇپ كەتتى. كېيىن بوۋاينىڭ شەرتى بىلەن ئىككى ياقتىكى تام ئارقىسىدىكى تارىخچىلار يۈگۈرۈپ كەلدى. ئۇلار ئالاقزادە بولۇپ قالغان چېرىكلەرگە ئىككى يانىدىن ھۇجۇم قىلدى، ئۇرۇش قاينىاپ كەتتى. تارىخچىلار قورالغا ئىگە بولدى. ياش تارىخچىلار ئاجايىپ غەيرەت بىلەن ئۇرۇشاتتى. پايداق ئات مىنىۋالغان قاۋۇل يىگىت يوغان بىر قىلىچ بىلەن بىرنى ئولتۇرۇپ بىرنى يىقىتاتتى...ئاخىرى چېرىكلەر چىداشلىق بېرەلمەي چېكىندى...يىگىت چېرىكلەر ئارىسىدىن پالتۇبەگنى ئىزدەيتتى. كېيىن ئۇنىڭ ئېتىنى ئارقىسىغا بۇراپ قاچقىنىنى، ئارىلىقنىڭ يىراقلىقىنى كۆرۈپ قالدى ـ دە، "ئەتتەڭ!" دەپ قولىنى چىشلىدى. قولغا چۈشكەن چېرىكلەر بىر ئامبارغا قاماپ قويۇلدى.

قارائاغۇ چۈشەي دەپ قالدى. كەنت ئىچىدە توپىلاڭ، تارىخچىلار ھېلىغىچە ئەنسىز ئىدى. ھويلىدا ئۈرە ـ تۆپە يۈرگەن تارىخچىلار ئۆيدىن چىققان بوۋاينى كۆرۈپ ئۇنىڭ ئالدىغا توپلانىدى. ئۇنىڭغا خىلمۇخىل پىكىر ۋە سوئاللار يېغىپ كەتتى:

— بوۋاي سىز گەپ قىلىڭ، ئەمدى قانداق قىلىمىز؟ قانخور بەگنىڭ بېشىنى ئېلىش كېرەك ئىدى، ئۇنى قوغلىمايسىزمۇ؟

— ئۇي ـ ۋاقىنى، ئاشلىقنى بۆلۈۋېلىش كېرەك ئىدى...

— ئويلاپ ئىش قىلايلى ئاغىنىلەر، — دېدى پىشايۋان تۇرۇۋ-
كىگە يۆلىنىپ گەپ قىلماي بېشىنى سىلىپ ئولتۇرغان قار ساقالىلىق
ياشراق تارىمچى قوپۇپ، — ئۆلتۈرۈش، بۆلۈۋېلىش ئاسان، لېكىن
چىرىكلەرگە تەڭ كېلىش ئاسان ئەمەس، ئۇلار قاراپ ئولتۇرمىدۇ،
دەمسىلەر؟...

— بولىدىغان ئىش بولدى. باشقا كەلگەننى كۆرمىز، — دەپ
ۋارقىرىدى يەنە بىرسى توپ ئىچىدىن.

— چاغا-جان، قانغا-قان ئالمىز، تويدۇق بۇ جاندىن! بۇندىن
كۆرە ئۆلتۈرۈۋېلىڭلەن ياخشى، — دېدى كىيىملىرى تىتىلىپ كەتكەن،
يۈز-قوللىرى قان بىر يېگىت قولىدىكى قانلىق قىلىچنى پۈلاڭلىتىپ.

— بولىدىغان ئىش بولدى. قىلغۇلۇقنى قىلىپ قويدۇق، — دېدى
بوۋاي ئاخىرىدا سالماق ئاۋاز بىلەن، — بۇ بىزنىڭ مەيلىمىز
ئەمەس، ئاشۇ باش كېسەرلەر ئۆزى قىلدۇردى. ئەمدى قانداق قىلىش
كېرەك؟! ئۆلتۈرۈۋالغىلى بولمىدۇ، بىراق بۇنىڭ بىلەن
ئىش پۈتمەيدۇ. ئۇلار دېگەندەك قاراپ ياتمايدىغۇ! — بوۋاي بىر-
پەس ئويلاپ سۆزىنى داۋام قىلدى، — بىزمۇ قاراپ ياتمايلى. بىرى،
شەھەرگە ئادەم چاپتۇرۇپ ئىلىك ئۇستازنى تېپىش كېرەك. ئۇ كىشى
بىزنىڭ ھالىمىزنى بىلىدۇ، يول كۆرسىتىدۇ، يەنە بىرى، كىچىچە
كەنت-كەنتكە بېرىپ قاداشلارنى قوزغايلى، كۈچىمىز ئۇلغايسا،
بەگلەرمۇ ئاقۇنتىنى ئويلىشىدۇ. يەنە بىرى، قوغدىنىش ھەققىدىمۇ
كاللا قاتۇرايلى. ئۇلار كىچىچە چىرىك ئېلىپ چىقىپ قېلىشى مۇمكىن.
خاتۇنلار، بالىلار، بوۋايلاردىن باشقا ھېچكىم ئۆيگە كەتمىسۇن،
يىگىتلەر تۆتكە بۆلۈنۈپ، مۇشۇ تۇرغان جايىمىزنى ۋە كەنتىمىزنى
ساقلايلى!...

ـ توغرا گەپ!

ـ قاراپ تولتۇرساڭ بېشىڭ كېتىدۇ! بوۋايىنىڭ دېگىنىنى قىلسىرا...

ئىلىك ئۇستازغا بايىقى قارا ساقاللىق تارىخچى ئەۋەتىلىدى. ئەتراپ كەنتىلەرگە ئادەم ماڭغۇرۇپ، رەت-رېتى بىلەن مويلىغا تىزىلغان نەيزە-قىلىچلىق، كالتەك-ئورغاقلىق تارىخچىلار تۆتكە بۆلۈنۈپ كەنتنى قوغداشقا ماڭدۇرۇلدى. بوۋاي بىر قىسىم تارىخچىلار بىلەن هويلىدا قالدى...

ئەتىسى تاڭ ئېتىشى بىلەن باشقا كەنتلەرمۇ قوزغالدى. يېزىلارنى ئالامانىڭ چۇقانلىرى قاپلىدى، تارىخچىلار غەزەپكە كەلگەندى. بەگ-تۆرىلەرنىڭ قاچقىنى قاچتى، قالدىسى جاجىسىنى يېدى...

* * *

بەگلەرمۇ كېچىچە ئۇخلىمىدى. پالتۇبەگ باشقا بەگلەر بىلەن بىللە غەلىيانچىلارغا تاقابىل تۇرۇشنىڭ چارىسىنى مەسلىھەتلەشتى. كەنتلەردىكى يەر ئىگىلىرىنىڭ هويلىسىنى ساقلايدىغان ئائىلە چېرىكلىرىنى توپلىدى. شەھەرگە تېكىن ئاغىچىغا كىشى چاپتۇرۇپ يۇقىرىدىن ئۇمىد كۈتتى. خەنزىچى تېكىن ئاغىچى چوقۇم چېرىك باشلاپ ئۆزى كېلىدۇ دەپ ئويلاشقاندى، تېخىچە خەۋەر يوق. كەنت-كەنتلەردىن غەزەپكە كەلگەن ئىسيانچى تارىخچىلار ئۆملىشىپ ئۇلغايماقتا. ئۇ پۇتكۈل ئايماقنى بامراپ كەتسە، تۇگىگىنىڭ شۇ. قاراپ تۇرۇشقا بولمايدۇ، ئالدىنى ئېلىش كېرەك...

چۈش بولاي دېگەندە، ئۇچ يۈزدىن ئارتۇق چېرىكنى باشلاپ پالتۇبەگ ئۆز كەنتىگە "يۇرۇش" قىلىپ كەلدى. يەنە ئىككى توپ چېرىك باشقا كەنتلەرنىڭ ئالدىنى توسۇپ تۇردى. ئۇلارنىڭ پىلانى

"ئاۋۋال غولنى سۈندۈرۈپ، ئاندىن شاخلىرىنى چاناش" ئىدى.

نەيزە ـ قىلىچلىرىنى باشلىرىدىن ئېگىز كۆتۈرۈۋالغان چېرىكلەر سەپ تارتىپ چوك قەدەملەر بىلەن كەنتكە قاراپ كەلمەكتە. پالتۇ-بەگ خۇددى دۈنيانى ئاستىن-ئۈستۈن قىلىدىغاندەك ئەلپازىدا سەپنىك ئالدىدا قىلىچىنى يالاڭداپ ئاتلىق كېلەتتى. ئالدىدا كەلگە سەپ تارتىپ، مەيدىلىرىنى كېرىپ تۈرغان مىڭدىن ئارتۇق ئارىغچىلار قوشۇنىغا يېقىنلاشقانچە، پالتۇبەگنىك چىرايى سارغىيىپ، قوللىرى تىترەشكە باشلىدى. ئۇ چېرىكلەرگە "ئالغا!" دەپ ۋارقىراپ قويۇپ، ئاستا سەپنىك ئارقىسىدا قالدى. ئۇ چېرىكلەرنىك قەدىمى ئاستىلاپ قالغانلىقىنى سېزىپ چۆچۈدى. راست ئەمەسمۇ؟ ئۇلار ئۆز قېرىنداشلىرىغا قانداقمۇ قىلىچ ئۇرسۇن؟! ئارقىسىغا يېنىپ قىلىچ ئۇرمىغىدى تېخى...

پالتۇبەگ بىر چېرىك باشنى قىچقىرىپ، چېرىكلەرنى توختىتىشقا بۇيرۇق قىلدى. چېرىكلەر سەپنى نەيزىلىرىنى ئالدىغا تۈز تەڭلەپ توختىدى. قارشى ھۇجۇمغا تەييارلانغان ئارىغچىلارمۇ توختاپ قالدى. تەمكىنلىك تۈرغان ئىككى سەپ "ھە" دېسە ئېتىلىدىغاندەك تەييار تۇرۇشاتتى...

يىراقتىن ۋارقىرىغان ئاۋاز كىشىلەرنى چۆچۈتۈۋەتتى. ھەممەيلەن شۇ ياققا قاراشتى...

ـ ھاي، ھاي، ئۇرۇشماڭلار!... ـ دەپ ۋارقىراپ ئوردۇ قاروۇغچىلىرىنىك يۈزباشى شەھەر تەرەپتىن ئات چېپىپ كېلەتتى. يۈزباشى ئېتىنى چاپتۇرغان بويى ئاۋۋال ئارىغچىلار سېپىگە كېلىپ چوك ئاۋاز بىلەن ۋارقىردى:

ـ ئۇرۇشماڭلار! ئوردۇ بەگلىرى كېلىۋاتىدۇ!

ئۇ ئاندىن چېرىكلەر سېپىگە ھېرىپ ئاشۇنداق ۋارقىرىدى. ئاكىۋىچە شەھەر يولىي تەرەپتىن كۆتۈرۈلگەن چاڭ كۆرۈندى. ھەممەيلەن شۇ ياققا تىكىلەتتى.

بىر توپ ئاتلىقلار پەيدا بولدى. قىزىق ـ ئەلەك ئاتلىق چېرىكلەر ئالدىدا كۆلۈك ئاتلارغا مىنگەن ئىلىك ئۇستاز، خەزىنىچى تېكىن ئاغىچى ۋە ئوردۇ قاروۇلباشى قىلىچ كېلەتتى. خەزىنىچىنىڭ چىرايلىرى سارغايغان، كەيپىياتى ئەندىشىلىك ئىدى، قىلىچ جىددىي ھالدا ئىككى سەپكە قاراپ كېلەتتى. ئىلىك ئۇستاز بولسا ئات ئۈستىدە تەمكىن ئولتۇرۇپ تارىخچىلار سېپىگە جىقراق نەزەر سالاتتى. ئۇنىڭ سىياقىدىن بىلىنەر ـ بىلىنمەس كۈلۈمسىرەش سېزىلىپ تۇراتتى. ئۇلار ئىككى سەپنىڭ بېشىغا يېقىن كېلىپ توختىدى.

ئىلىك ئولچى ئادەم ئەۋەتىپ بوۋايىنى ۋە پالتۇبەگنى قىچقارتىپ كەلدى. قىلىچ تۇتقان بوۋاي ئىككى نەپەر نەيزىلىك يىگىتنى ئەگەشتۈرۈپ ئاتلىق كەلدى. بوۋاي ئىلىك ئۇستازغا ھۆرمەت بىلەن سالام قىلدى، خەزىنىچى ئۇنى كۆرۈپلا تەتۈر قارىۋالدى.

— سەن تېخى بىزگە ھومىيامسەن؟ مال ئىگىسىدىن ئوغرى كۈچۈك ئىكەن ـ دە! — دېدى بوۋاي قىزىپ.

— ئامان، بوۋا! — دېدى ئىلىك مۇلايىم ئاۋاز بىلەن، — باشقىلارنى ياققان نامراتلار ھەممىدىن كۈچلۈك، سەۋر قىلىڭ.

پالتۇبەگمۇ ئىككى قىلىچلىق چېرىكنى ئەگەشتۈرۈپ يېتىپ كەلدى. ئۇ خەزىنىچىنىڭ چىرىيىنىڭ سارغىيىپ كەتكەنلىكىنى كۆرۈپ چۆچۈپ، كالپۇكلىرى سەكرىلاپ، يېغلاپ تاشلىغىلى تاس ـ تاس قالدى. باشقىلار بولسىغاندا، ئۇ خوجايىنىنى قۇچاقلاپ ھۆركىرەپ يىغلىغانمۇ بولاتتى. ئۇ "خەزىنىچى چوقۇم چېرىك ئەۋەتىپ تارىخ-

چىلارنى باستۇرمىدۇ" دەپ كۈتكەنمىدى، ئۇنداق بولماي چىقتى، خەنسىچى يەنە كېلىپ ئىلىك ۋە قىلىچ بىلەن چىقىپتۇ. لېمىشقا ئۇنىڭ سىياقى يامان؟ بىر گەپ بار...ئۇ ئىلىك بىلەن سوغۇققىنا سالاملىشىپ، قايناپ كەتتى:

— ئوردۇ بەگلىرىمنىڭ چىققىنى ئويدان بولدى. مانا قارىمامدە- غان، كەنتلەرنى توپلاڭ قاپلاپ كەتتى. ئۆلتۈرۈش، بۇلاش...

— "ئاش ئاتقانغا تاش ئات" دېگەن مۇشۇ ئەمەسمۇ؟ بۇ ئەبگار- لارنىڭ جاجىسىنى بېرىپ قويماي بولمايدۇ...

— تىلىڭنى تارتىپ گەپ قىل بەگ، — دېدى بوۋاي سالماقلىق بىلەن، — كىم كىمگە تاش ئاتتى؟ ئاتام زامانىدىن تارتىپ سەن بەگ- تۆرىلەرنى بېقىپ كېلىۋاتقان كىم؟ قۇل تارىغچىلار ئەمەسمۇ؟ ئۇلارنى ئېزىپ، سېتىپ، ئۆلتۈرۈپ، قىرىپ، ئېسىپ، ئېشەك ئورنىدا خورلاۋاتقان كىم؟ سەن تەييارتاپ قانخور ئەمەسمۇ؟ يەنە تېخى سەن بىزگە "ئاش ئاتقان"، بىز "ساڭا تاش ئاتقان" بولدۇقمۇ؟ تۇنۇگۈن بىكار بىر بوۋاينى ئۆلتۈرۈۋېتىشتىڭ... ئۇنىڭ گۇناھى نېمە ئىدى؟ بىزگە تىرىكچىلىك يولى يوق. پىچاق سۆڭەككە يەتتى. ئەمدى چىداپ تۇرالمايمىز. يا ئۆلۈم، يا كۆرۈم! دېگىنىمىزنىڭ سەۋەبى شۇ...

بوۋاي بارغانچە قىزىپ سۆزلىدى، ئۇنىڭ ھەققانىي سۆزى خەنسىچى بىلەن بەگكە خەنجەردەك سانجىلىپ قىينايتتى، ئۇلار يەر ئاستىدىن ھومىيىپ بوۋايغا قارايتتى. ئىلىك ئۇستاز بولسا بوۋاينىڭ سۆزىگە قايىل بولۇپ كۈلۈمسىرەيتتى. ئۇ سۆزلەشكە ئۇمتۇلۇۋاتقان پالتۇبەگنىڭ سۆزىنى كەستى:

— ھەق سۆز، ئاش ئاتقۇچى كىم، تاش ئاتقۇچى كىم؟ بۇ ئەلگە

ئاپاق... ھە، ھازىر تالىشىدىغان چاغ ئەمەس، ھەر ئىشكى تەرەپ دەرھال قايتىپ، ئۇرۇشنى توختىتىپ، ئۆيلىرىگىلەرگە تارقىلىڭلار، خاندانلىقنىڭ پەرمانىنى كۈتۈڭلار. بۇ خاننىڭ ئۆزىنىڭ ئەمرى. كىم بويسۇنمىسا جازا بېرىلىدۇ، — ئىلىك ئاۋاق ئويلاپ قوشۇپ قويدى، — پەرماندىن ئىلگىرى تارىخچىلارنى تاك قىلىپ چېكىشكىمۇ يول قويۇلمايدۇ!

ئىلىكنىڭ ئاخىرقى سۆزىنى ئاڭلاپ بوۋايىنىڭ ناگوللالىغى كۆتۈرۈلۈگەندەك بولدى بولغاي، ئۇنىڭ ھارغىن چىرايىغا ئاۋراق قان يۈگۈردى.

— بىز خاننىڭ ئەمرىگە بويسۇنىمىز، — بوۋاي ۋە خەزىنىچى بىلەن بەگكە قاراپ دېدى، — بىز نامراتلار ئەمدى بوزەك بولمايمىز!

بەگ بىرنېمە دېمەكچى بولۇپ ئۈمتۈلگەنىدى، خەزىنىچى ئۇنىڭغا غودۇڭشىدى:

— خاننىڭ ئەمرىگە بويسۇنماق كېرەك، بەگ...

بوۋاي بىلەن بەگ ئۆز "قوشۇن"لىرى تەرەپكە ماڭدى. بەگ ئويلايتتى: "خاننىڭ ئەمرىنى ئىجرا قىلماسلىق جىنايەت. لېكىن بۇگۈن ئەجەب ئىش ئويلىغان جايدىن چىقمىدىغۇ؟! خەزىنىچى نېمانچە غەمكىن؟ بىزنى ياقلاپ بىرەر ئېغىزمۇ سۆز قىلىپ قويمىدىغۇ؟! ئەجەب ئۇ ئىلگىرىكى سۆرلۈك ئولچىغا ئوخشىماي قالدى... بىر گەپ بار. ئەگەر ئۇ ئولچىلىقتىن چۈشۈپ كەتسە!... ياق، خۇدا ساقلىسۇن، ئۇنداق بولغاندا ئەمەل - مەنسەپلىرىمىز بىلەن، پۇتكۈل مال - مۈلۈكلىرىمىز بىلەن قوشۇلۇپ ۋەيران بولۇپ كېتىمىز! ئاھ... نېمىدېگەن دەھشەتلىك... خان خەزىنىچىگە خاپا بولغانمىكەن - تاكى؟..."

بەگنىڭ ئويى ئەمەلىيەتكە يېقىنلىشىپ كەلدى. خان خەزىنىچىگە قاتتىق كايىغانىدى. "ئەگەر تارىغچىلارنىڭ يەنە قېنى تۆكۈلمىگەن بولسا، سىز جاۋابكار!" دەپ ئاگاھلاندۇرغاندى خان ئاخشام.

ئاخشام ئەۋەتىلگەن بوۋايىنىڭ چاپارمىنى تۇن بىرمەزگىل بېرىپ ئىلىككە ئەھۋالنى ئېيتقاندىن كېيىن، ئۇ چاپارمەننى باشلاپ دەرھال ئوردۇغا بارغانىدى. ئۇ خانغا ئەھۋالنى ئېيتىنى ۋە چاپارمەننى تەپسىلىي سۆزلەپ بېرىشكە تەكلىپ قىلدى. چاپارمەن ئاۋال هودۇقۇپ سۆزنى ئەپلەشتۈرەلمىدى، خان "ئولتۇرۇڭ، ئالدىرىماي سۆزلەڭ" دېگەندىن كېيىن، ۋەقەنى بىر-بىرلەپ سۆزلەپ بەردى. ئۇ كېيىن شۇنداق هاياجانلىنىپ، تارىغچىسىغا سۆزلەپ كەتتىكى، شۇ چاغدا ئۇ خانىمۇ، ئوردۇنىمۇ يادىدىن چىقىرىپ قويغانىدى. ئۇ ئېيتىز بېشىدا ئاداشلىرىغا بىرەر ئېچىنىشلىق هېكايە سۆزلەپ بەرگەندەك، قوشۇمىلىرىنى تۇرۇپ، قوللىرىنى شىلتىپ، بىردەم قوپۇپ، بىردەم ئولتۇرۇپ سۆزلەيتتى. ئىلىك ئۇنىڭغا زوقلىناتتى. بۇغراخان بۇ تارىغچى ئوغلىنىڭ تېخى پىشانىسىدىكى، قوللىرىدىكى، يىرتىق ئاق ماتا كۆڭلەكلىرىدىكى قان يۇقۇندىلىرىنى سۈرتۈشكىمۇ ئۇلگۈرمىگەن ساددا قىياپىتىگە ئېچىنىش بىلەن نەزەر سېلىپ ئۇنىڭ قەتئىي، ئۆتكۈر سۆزلىرىنى دىققەت بىلەن ئاڭلىدى. ئۇنىڭغا سوئال بېرىشكە ئورۇن قالمىغانىدى. چۈنكى، ئۇنىڭ سۆزلىرىدە قىلچە گۇمانلىنىدىغان يەر يوق ئىدى. ئۇ هەقىقەتنى سۆزلەيتتى. خان ئويچان قوپۇپ دالاندىكى قارۇغچىسىنى قىچقاردى. تارىغچى چۆچۈپ ئورنىدىن قوپتى ۋە ئىلىككە ئەندىشىلىك قارىدى. "ئىش چاتاق، بايقاپ سۆزلىمەي، تۇڭشۇپ كەتتىكە گادايى، بۇ خان تۇرسا، بۇ يەر سېنىڭ خاندانلىقىڭ بولمىسا...داڭقان يۇتى گەپ قېلىۋېرىپ، تويە، ئاسىدى..." دەپ

ئويلايتتى ئۇ ئىجىده. كېيىن ئىلىكىنىڭ "قورقما" دېگەن شەھىتىنى كۆرۈپ يۈرىكىنىڭ دۈپۈلدىشى پەسەيدى "راست، ئىلىك ئۇستاز بارغۇ، ئۇ يولدا كېلىۋېتىپ، بولغان ئىشنىڭ ھەممىسىنى خانغا قورقماي سۆزلەپ بەر، دېگەن ئەمەسمىدى..."

— ھۇ كىشىگە چاي-تاماق بېرىپ دەم ئالدۇرۇڭ، — دېدى خان ئىشىك ئالدىغا كېرىپ پەرمان كۈتۈۋېتىۋاتقان قاراۋغىچىغا، كېيىن چاپارمەنگە قارىدى، — ئىش ئايان بولدى، سىز دەم ئېلىڭ. قاداشلىرىڭىزدىن ئەندىشە قىلماڭ!

تارىخچى خانغا ۋە ئىلىككە بەشى يەرگە تەگكۈدەك ئېگىلىپ تازىم قىلدى. ئۇ قاراۋغىچىنىڭ ئالدىغا بارغاندا "كۆردۈڭمۇ!" دېگەندەك ئۇنىڭغا كۆز قىسىپ كۈلۈمسىرەپ قويدى ۋە مەيدىسىنى كۆتۈرۈپ ئۇنىڭ بىلەن چىقىپ كەتتى.

سۇتۇق بۇغراخان دەرھال "ئۇچلۇق ھالقا"نىڭ ئەزالىرىنى چاقىرىپ مەسلىھەتلەشتى. ھەممەيلەن تەڭ، ئەھۋالنىڭ جىددىي ئىكەنلىكىنى، ناھەق قان تۆكۈشكە چىدىمايى ئىسيان كۆتۈرگەن تارىخچىلارنى قوغداش ۋە ياردەم قىلىش لازىملىقىنى بىلدۈرۈشتى.

— ھەممە گەپ خەزىنىچىدە، — دېدى ئارسلان، — ئۇ ئاخشام ۋەقەنى ئاڭلاپلا رەھىم قىلماي باستۇرۇشقا پالتۇبەگكە بۇيرۇق بېرىپتۇ.

خان باشقا ئولچىلارنى يىغدى. ئارسلان ئەھۋالنى ئۇلارغا ئېيتىپ مەسلىھەت سورىغاندىن كېيىن، گايى ئولچىلار: "يول قويۇشقا بولمايدۇ، بۇ گادايلارنىڭ خانلىقىمىزغا قارشى ئىسيان كۆتۈرۈشى" دېسە، گايىلار: "بۇ خاندانلىقىمىزغا ئەمەس، خانلىقىمىز نامىدىن زۇلۇم سېلىۋاتقان ئەزگۈچىلەرگە قارشى ئىسيان، ھەقلىق ھەرىكەت، قوللاش

كېرەك"! دېيىشتى.

ــ سىز نېمە دەرسىز جاناب خەزىنىچى؟ ــ سورىدى سۈتۈق بۇغراخان تېكىن ئاغىچىغا سىناق تەزىرى بىلەن قاراپ.

ــ كەچۈرگەيلا ئۇلۇغ خانىم، بەگلەر تارىخچىلارنى ئەزگەن بولۇشلىرى مۇمكىن. بىراق ئۇ گادايلارمۇ چېكىدىن ئېشىپ كەتتى. ئۇلارنىڭ ئەدەبسىز بېرىپ قويمىسا بولمايدۇ. بۇ ئىش ئاخىرى خاندانلىقىمىزغا بېرىپ تاقىلىدۇ.

ــ ھە، "گادايلار" چېكىدىن ئېشىپ كەتتىمۇ؟ ــ دېدى ئىلىك خاپا ھالدا، ــ ياكى سىزنىڭ بەگلىرىڭىزنىڭ كالتەكلىرى كۆپەيىپ كەتتىمۇ؟ نامراتلارنى ھايۋاندەك دۇمبالاپ ئىشلىتىشكە، ئۇنى ئار دەپ يەنە خالىغانچە ئۆلتۈرۈشكە بولامدىكەن؟

ــ بۇداقى ئىشنىڭ قانداق تۇغۇلغانلىقىنى بىلدىڭىزمۇ؟ جانابىي ئاغىچى ــ دېدى خان ئاچچىقى كېلىپ، ــ ئاچ-زار، كېسەل بىر بوۋايىنى كالتەكلەپ ئۆلتۈرۈۋەتسە، يەنە ئۇنىڭ ئوغلى گۇناھكار بولامدۇ؟ خوپ، كىم ھەق، كىم ناھەق؟ بۇنى كېيىن سۆزلىشىمىز تېخى. سىز ئىلىك ئۇستاز بىلەن دەرھال بېرىپ چېرىكلەرنى چېكىنىدۈرۈڭ، ئەگەر يەنە قان تۆكۈلىدىغان بولسا، سىز جاۋاب قىلىسىز.

شۇنداق قىلىپ بۇگۈن ئەتىگەنلىكى ئىلىك ئۇستاز خەزىنىچى بىلەن ئاۋاتقا چىققانىدى...

* * *

سۈتۈق بۇغراخان تارىخچىلار توپىلىگى ۋەقەسىنى تېخى بىر تەرەپ قىلىشقا ئۈلگۈرمىگەنىدى، يەنە بىرگى ۋەقە چىقتى. ئۇنىڭ ياغلىرى بۇغراخانغا يەنە "شاھ" بەردى. "قېنى سېنى كۆرۈپ

باقايلى" دېمەكچى ئىدى ئۇلار...

توپىلاڭ ۋەقەسىنى قانداق بىر تەرەپ قىلىش توغرىسىدىكى ئوردۇ مۇزاكىرىسى ئىككى كۈن داۋام قىلدى. پىكىرلەر بىرلىككە كېلەلمىدى. ئاساسىي ئىختىلاپ كىمنى ئەيىبلەش مەسىلىسى ئىدى. خەزىنچى تەرەپ "توپىلاڭچىلارنىڭ جاھىنى بېرىش كېرەك" دەيتتى، ئىلىك تەرەپ "ھەق كىمدە بولسا شۇنى قوللاش، ئەيىب كىمدە بولسا شۇنى جازالاش كېرەك" دەيتتى. ئىلىك تارىخچىلارنى قەتئىي قوللاپ، ئۇلارنىڭ "تىرىكچىلىك، يەر دېگەن تىلىكىنى قاندۇرۇش كېرەك" دەيتتى. خان ئىككى ئارىلىقتا قالدى. تارىخچىلارنى قوللاش كېرەك، ھەق شۇلاردا. لېكىن بەگلەرنى جازالاشمۇ ئوڭاي ئىش ئەمەس، ئۇلار بايلىققا ئىگە. يەنە تۆرىلەر، ئەمەلدارلار، چېرىك باشلىقلىرى بار. قانداق قىلىش كېرەك؟! خانىش ئايدىڭنىڭ ئىلىك لەر تەرەپكە يان بېسىپ تۇرغىنىنى قارىمامدىغان...ئۇنىڭ سۆزىنىڭمۇ يولى بار. دېمىسىمۇ تارىخچىلارغا بەك ئۆۋال بولۇپ كېتىپ بارىدۇ...

كېڭەشمىنىڭ ئىككىنچى كۈنى بۇغراخان ئىلىك ئۇستاز باشلىق بىرنەچچەيلەنگە بىر پەرمان پۈتۈكى تەييارلاشنى تاپشۇردى. ئۇنىڭ سۆزىنىڭ مەزمۇنى: تارىخچىلارنىمۇ، يەر ئىگىلىرىنىمۇ رەنجىتىمەسلىك، مادارا قىلىش ئىدى. ئىلىكلەر بۇنداق پەرمانغا قەتئىي قوشۇلمىسىمۇ، خانىنىڭ قارارىنى ئىجرا قىلىشقا مەجبۇر ئىدى.

ئەتىسى تاڭ ئېتىشى بىلەنلا شەھەردە غوۋغا كۆتۈرۈلدى. غوۋغا ئاۋۋال ئەزىم مەدرىسىدىن باشلىنىپ، بارا-بارا بارلىق مەسجىدلەرگە تارالدى، ئۇزاق ئۆتمەيلا پۈتۈن شەھەرنى قاپلاپ كەتتى. "ئەزىم مەدرىسىنىڭ مۇدەررىسى ئابدۇل جاپپارنى ئۆلتۈرۈپ قويۇشۇپتۇ، بۇ ئىشنى تايىنلىق خانلىق بىلىگ بۇرتىدىكىلەر قىلغان، بۇنىڭ ئارقىسىدا

ئادەم بار..." دېگەن مىش-مىشلەر...كېيىنرەك ئوچۇق-ئاشكارا سۆزلەر ئۇلغىيىپ يۇمشاق يالداقتا كۆتۈرۈلدى: "ئۇلۇغ ئالىمىزنى ئۆلتۈرۈپ قويۇشقا قاراپ تۇرغىلى بولمايدۇ، بۇ ئاشۇ دەرىلەرنىڭ ئىشى، ئارقىدىكىسىنى تېپىپ چىقىش كېرەك..."

كىشىلەر ۋەقە يۈز بەرگەن ئەزىم مەدرىسىنى يالغا ئېقىشقا باشلىدى. تەلپىكىنى پېشانىسىگە بېسىپراق، تاردىخچىچە كىيىنگەن ئىككى يىگىت كىشىلەر توپىنى يېرىپ ئالدىراپ مەدرىسى يالقا كېتىپ باراتتى. ئۇلار مەدرىس هويلىسىغا كىرگەندە، هويلا ئادەملەر بىلەن تولغان-تۆكۈلگەن ئىدى. سۇپىدا ئاق يېپىلغان جىنازىدا ئابدۇل جاپپارنىڭ جەسىتى تۇراتتى. ئۇنىڭ چۆرىسىدە بىرقانچە ئەر-ئاياللار ئۆزىنى ئۇرۇپ يىغلاۋاتاتتى، بىرقانچە سەللىسىز ئادەملەر شاپاشلاپ يۈرەتتى. ئۇلار مەدرىس يالقا قارىدى، كىشىلەرمۇ شۇ يالقا تىكىلىشتى. مەدرىس بىناسىدىن بېشىغا يوغان سەللە ئورىغان چار ساقال، سالاپەتلىك كىيىنگەن شەيخ جالالىددىن، بەردى باي، بەگ ئوغلى ۋە بىرقانچە يارانلىرى سۇرلۇك قىياپەتتە چىقىپ جىنازا ئالدىدا توختىدى. شەيخ كىشىلەرنىڭ روهىي هالىتىگە بىر قاراپ چىقتى، ئاندىن ماتەم ئاهاڭدا سۆز باشلىدى:

— ئەي مۇسۇلمانلار، مانا كۆرۈپ تۇرۇپسىزلەركى، ئاللانىڭ سادىق قۇلى، مۇقەددەس ئىسلام دىنىنىڭ پېشۋاسى ئۆلۈمىنى ئىكرام ئابدۇل جاپپارنى قاتىللار ئۆلتۈرۈپ كېتىشتى. بۇ، هەربىر مۇسۇلمان ئۈچۈن ئېغىر ماتەم، — ئۇ قايغۇلۇق قىياپەتتە توختاپ قالدى ۋە مىشلداپ، قولتۇقىدىن قولياغلىقىنى ئېلىپ كۆزىنى سۈرتتى. كىشىلەر ئارىسىدىمۇ پىخىلداپ يىغلاشلار پەيدا بولدى. گاهىلىرى ئاۋازىنى چىقىرىپ يىغلايتتى. ئاۋۇ ئىككى يىگىت بىر-

بىرىنى شەرەتلەپ، توپنى يېرىپ ئالدىغا ئۆتتى. شەيخنىڭ قىياپىتىدە سر خىل "غەزەپ" ئالامىتى پەيدا بولدى. ئۇ قوللىرىنى شىلتىپ، ساقاللىرىنى سىلكىتىپ سۆزلەپ كەتتى. — مۇسۇلمان بۇرادەرلەر! ئالـلاھۇ تاباركى ۋە تائالانىڭ سادىق بەندىسى، مۇھەممەد پەيغەمبەر سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسسەللەمنىڭ جان پىدا ئۈممىتى، بىزنىڭ قەدىرلىك ئۇستازىمىز شەيخ ئابدۇل جاپپار ئاللا يولىدا، دىن يولىدا، شېھىت بولدى. ئۇنى مۇقەددەس دىنىمىزنىڭ دۇشمەنلىرى بولغان دەھرىلەر ئۆلتۈردى. بىز ئۇلاردىن ئىنتىقام ئالمىساق، ئاللا بىزنى كەچۈرمەيدۇ، مۆمىنلەر...

شەيخنىڭ بارغانچە ئەۋجىگە كۆتۈرۈلۈۋاتقان نۇتقى تۇيۇقسىزلا پەسىيىپ كەتتى. ئۇ توپ ئاۋىسىدا بىرەر قورقۇنچلۇق ئىشنى كۆرگەندەك ئارقىسىغا چېكىندى ۋە بەردى بايىنى ئىلگىرى سۈرۈپ "سىز سۆزلەڭ" دېگەن شەرتنى قىلىپ، ئۆزىنى ئۇنىڭ دالدىسىغا ئالدى. بۇنىڭدىن ھەيران بولغان كىشىلەر بىر-بىرىگە قاراشتى. شەيخنىڭ كۆزىگە كۆرۈنگەن "دەھشەت" ھېلىقى ئىككى يىگىت ئىدى. بۇ يىگىتلەر ئۇنىڭغا تونۇش ئىدى. جۈمەدە خۇتبە ئوقۇغاندا، مەدرىسە ۋەز ئېيتىۋاتقاندا، ئۇنىڭ شەيتان كۆزلىرى بۇ بىر جۈپ ئۆتكۈر كۆزلەرنى بىلەن بىرنەچچە قېتىم ئۇچراشقانىدى. بىرنەچچە قېتىم يول ئۇستىدىمۇ ئۇلارنى ئۇچرىتىپ چۆچۈپ ئۆتكەنىدى. ئەنە شۇ ئوتلۇق كۆزلەر يەنە پەيدا بولۇپ قالدى. ئۇلارنىڭ كىيىملىرى بۇگۈن باشقىچىراق بولسىمۇ، كۆزلەر ئۇنىڭغا تونۇش ئىدى. تەجرىبىلىك شەيتان كۆزلەرنىڭ ئۆز رەقىبىنىڭ كۆزلىرىنى تونۇماسلىقى مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

— شەيخ جالالىدىن بەغدادى ياخشى سۆز قىلدى، بۇرادەر-

لەر، ــ دەپ سۆز باشلىدى يەردى باي، ــ بىز ئۇلۇغ تۆلمايمىز، ئۇستازىمىز ئايدۇل جاپپارغا ئېچىنىش بىلەن ماتەم بىلدۇرىمىز. ئۇنى تۆلتۇرگەن قاتىللارنى تېپىپ جازالايمىز. لېكىن، كەپ تۆلتۇرگۇچىدىلا ئەمەس، ئارقىسىدىكى چوڭ قاتىللاردا. بىزنىڭ دىن بولىدا جان پىدا تالىپلىرىمىز بۇلتۇر دەھرىلەر مەدرىسىسىگە بېرىپ قارشىلىق كۆرسەتكەنىدى. بىرسىگە مۇشتۇمۇ تەگكەنىدى. ئۇلار بىزدىن ئۆچىنى ئالدى، بىزمۇ ئىنتىقام ئالىمىز. قانغا قان، جانغا جان!

كىشىلەر ئارىسىدا "ئىنتىقام ئالىمىز، قانغا قان ئالىمىز!" دېگەن ئاۋازلار كۆتۈرۈلدى. سۇپىغا يېقىن تۇرغان بىر توپ كىشىلەردىن بۇنداق ئاۋاز چىقراق، چوڭراق چىقاتتى. ئۇلارنىڭ ئىچىدىن ئوتتۇرا ياشلىق، بېشىغا سەرپۇچ تەلپەك، ئۇستىگە بەقەسەم يەكتەك كىيگەن بىرسى سەكرەپ سۇپىغا چىقتى. ئۇ تۇمشۇنى قولىغا ئېلىپ ۋارقىراپ سۆزلەپ كەتتى:

ــ ئاغىنىلەر! ئويلاپ باقلى، بىزنىڭ مۇشۇنداق بىر ئۇستازىمىز دەھرىلەر تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلسە، بىز قاراپ تۇرىمىزمۇ؟ ــ كىشىلەر ئىچىدىن "قاراپ تۇرمايمىز!"، "ئىنتىقام ئالىمىز!" دېگەن ئاۋازلار ئاڭلاندى، ــ بىز ئەلۋەتتە قاراپ تۇرالمايمىز. بۇگۈن بوش كەلسەك، ئەتە باشقا ئۇستازلىرىمىزنى ئۆلتۈرىدۇ، ئۆگۈن مەدرىسى-مەسجىد-لىرىمىزنى چاقىدۇ، ئاندىن خۇدانىڭ سادىق بەندىلىرىنى بىرنى قويماي قىرىدۇ، بىز قاراپ تۇرمايلى. بىزنىڭ ئۇلۇغ خانىمىز بۇغرا-خان ئادىل پادىشاھ. بىز شېھىتنىڭ جەستىنى كۆتۈرۈپ ئوردۇغا بارايلى، ئۇ كىشى بىزنىڭ تەلەپلىرىمىزنى يەردە قويمايدۇ!...

"بولىدۇ، خانغا بارايلى!" دېگەن ۋارقىراشلار كۆتۈرۈلدى. سۇپا ئالدىدا تۇرغان تالىپ سىياقىدا كىيىنگەن ياشلار سەكرەپ چىقىپ

جنازىنى كۆتۈرۈپ سۈپىدىن چۈشتى. ئالدىدا بىرقانچىسى "پوش-پوش" قىلىپ يول ئاچتى. جنازىنىڭ ئەتراپىنى كىشىلەر ئوراپ ماڭدى. ئۆلگۈچىنىڭ تۇغقانلىرى جنازا ئالدىدا يىغلاپ مېڭىشتى... ئۇلار شەھەرنىڭ چوڭ كوچىلىرىنى بىر ئايلىنىپ ئوردۇ ئالدىغا ماڭدى. ئادەملەر بارغانسېرى كۆپەيدى...

ئۇلار كەلگەندە ئوردۇ قوۋۇقلىرىدا، خانلىق يىلىگ يۈرتى ئەترا-پىدا قوراللىق چېرىكلەر سانجاق-سانجاق تۇرۇشاتتى. بۇنى كۆرۈپ ئەگەشكۈچىلەرنىڭ بەزىلىرى كېتىپ قالدى. بۇنىڭ بىلەن نامايىشنىڭ باشلامچىلىرى ئەيمىنىدى. لېكىن، ئۇلارمۇ بوش كەلمىدى. ئۇلار جنازىنى ئوردۇ قوۋۇقى ئالدىغا قويۇپ ۋارقىراشتى: "قاتىغاقان ئالمىز!"، "ئۇلۇغ خانىمىزنىڭ مۇسۇلمانلارنىڭ كۆز يېشىنى سۈرتۈشنى تىلەيمىز!"، "قاتىللارغا جازا بەرسۇن!" دېگەن ۋارقىراشلار چىقىپ تۇردى. ئۇلار خېلى ۋارقىراشقاندىن كېيىن، ئوردۇ ئاغىسى بارس-بەگ ئوردۇدىن چىقتى. ئۇنىڭ چىقىشى بىلەن ۋارقىراشلار تېخىمۇ كۈچەيدى. ئۇ بىرئاز كۈتۈپ تۇرۇپ، مەيدان جىمغاندىن كېيىن سۆز قىلدى:

— يارانلار! ئادەم ئۆلتۈرۈش توغرا ئەمەس. ھەقنى قاتىلنى تېپىپ ئۇنىڭغا چوقۇم جازا بېرىش كېرەك. ئۇلۇغ خانىمنىڭ سىلەرنىڭ ئۆيۈڭلارغا قايتىپ جاۋاب كۈتۈشۈڭلارنى تاپشۇرىدۇ. شەھەر تىنچلى-قىنى بۇزماسلىق كېرەك، ئىش چوقۇم ئېنىقلىنىدۇ، قايتىڭلار!

يەنە بىرمۇنچە كىشىلەر ئاستا-ئاستا ئارقىلىرىغا بۇرۇلۇپ مەيدان-دىن چىقىپ كەتتى. ئۇلارنى كۆرۈپ باشقىلارمۇ ئەگەشتى. ھېلىقى تالىپلار يەنە ۋارقىرايتتى.

تالىپ سىياۋشىدىكى بىر سەللىلىك نەچە قەدەم تاشلاپ ئالدىغا

كەلدى ۋە ئوردۇ ئاغىسىغا قاراپ:

— چوڭ قانسل ئىلىكىكە جازا بېرىلسۇن! — دەپ ئەيىبلەرچە ۋارقىرىدى.

— ئويلاپ سۆزلەش كېرەك. كىشىگە ئۆمىرەت قىلىشقا بولمايدۇ! — دېدى بارسبەگ ئوننىڭغا ئاگاھلاندۇرۇپ.

— مانا بۇ نېمىگە، ئىلىكنىڭ نامى ئويبۇلغان بۇ قانلىق خەنجەرگە نېمە دەيسىز؟ — دېدى ئۇ تالىپ غەزەپ بىلەن ۋە لاتىغا ئورالغان قانلىق خەنجەرنى بارسبەگكە سۇنۇپ.

كىشىلەر ھەيران بولۇپ بىر-بىرىگە قاراشتى.

— خەنجەرنى ماڭا بەر! — دېدى بارسبەگ ۋە ئېلىپ قاراپ ئىلىكنىڭ خەنجىرى ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ ئەجەبلەندى، "بىر ئويۇن بار" دەپ ئويلىدى ئۇ، كېيىن كىشىلەرگە ئىش ئېنىقلىنىدىغانلىقىنى ۋە قايتىشلىرىنى ئېيتتى.

ئوردۇ ئاغىسى قايتا-قايتا چۈشەندۈرگەندىن كېيىن، كىشىلەر ئازىيىپ مەيدان بوشاپ قالدى. ئالدىدىكى بىر توپ كىشىلەر ۋارقىرىغانچە ئوردۇ قوۋۇقىنىڭ پەلەمپىيىگە يېقىنلاپ بارغاندى، ئىككى يانىدىكى چېرىكلەر ئۇلارنى قىسىپ كەلدى. ئوردۇ ئاغىسى گەپ-سۆزسىز ئۇلارغا تىكىلىپ تۇراتتى. ئالدىدىكى تالىپلار ۋە ئۇلار بىلەن بىللە بىر توپ كىشىلەرلا قالدى. بىرەمدىن كېيىن ئۇلارمۇ ئالدى-كەينىگە قاراپ بېقىپ چىنازنىڭ ئاستىغا كۆتۈرۈپ ئوردۇ ئالدىدىن چېكىندى.

* * *

ئىككى-ئۈچ كۈن ئىچىدە يۇز بەرگەن ئىككى چوڭ ۋەقە سۈئىقەست بۇغراخانىنىڭ باش قېتىنچىسىنى ئاشۇردى. ئۇ بۇنىڭسىزمۇ خېلىدىن

بهری ئەل ئىشنى چوڭقۇر ئويلاپ كەلمەكتە ئىدى...

قاراخانىلار خانىدانلىقى بارغانسېرى ئۇلغايدى، كېڭەيدى، ئەلدە بىرلىك كۈچەيدى. ئوقۇش-ئاقارتىش ئىشلىرى خېلى ئۆسۈپ قالدى. دۆلەت بىرلىكىمۇ كۈچەيدى، ئىلكخانلىقلار ۋە باشقا خانلار سۈتۈق بۇغراخاننى قوللايدۇ. ئايماق، كەنتلەر پەرمانغا بويسۇنىدۇ. سۈتۈق بۇغراخاننى ئالاھىدە خۇش قىلىدىغان يەنە بىر ئىش، قوچۇ ئۇيغۇر خاندانلىقى بىلەن ماچىن خاندانلىقى قاراخانىلار خاندانلىقىنى قوللىدى، ئۆزئارا قېرىنداشلىق، ئىتتىپاقلىق، سەممىي دوستلۇق ئورنىتىلدى.

بۇ ئەھۋاللارنى ئويلىغاندا، سۈتۈق بۇغراخاننىڭ كۆڭلى خېلى كۆتۈرۈلۈپ قالاتتى. ئەمما ئىشنىڭ يەنە بىر ياقىنى ئويلىغاندا، ئۇنىڭ كۆڭلى يېرىم بولۇپ قالاتتى: ئەل ئىچى دېگەندەك تىنچ ئەمەس. تارىخچىلار بىلەن يەر ئىگىلىرى ئارىسىدا، خەلق بىلەن ئەمەلدارلار ئارىسىدا زىتلىق كۈچىيىپ قالدى. دىنىي زىددىيەتلەر تۇغىسىدى. پاراۋانلىق تېخى تۆۋەن. ئوقۇش-ئاقارتىش ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى كۆڭۈلدىكىدەك ئەمەس. چەت ياغىنىڭ بېسىپ كىرىش ۋەھىمىسى كۈچەيدى. چەتنىڭ ھۇجۇمىغا ناقابىل كېلىش ئۈچۈن، دۆلەتنىڭ ئىچكى ئەھۋالىنى ياخشىلاش كېرەك. چەتنىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلىنىشلا ئەمەس، ئۇ ياقتا بېرىپ سامانىلار زۇلمى ئاستىدىكى تۈرك ئۇلۇسلىرىنى قۇتقۇزۇش كېرەك. چېرىك كۈچى تېخى بۇنىڭغا جاۋاب بېرەلمەيدۇ...يەنە دۆلەت خەزىنىسى...

بۇغراخان تارىخچىلار قوزغىلىڭىدىن كېيىنلا ئوردۇدىكى يەزىلەرنىڭ چەت بىلەن باغلانغان سۈيىقەستىنى ئويلاپ غەزەپلەندى.

ئاخشام كەنجىگەنىڭ بەرگەن ئاخباراتىدىن مەلۇم بولدىكى

ياغىنىڭ ئويۇتى ئۇزلۇكسىز داۋام قىلىۋېتىۋ. ئىش مۇنداق بوپتىكەن:

بۇلتۇر خانلىق بىلىگ يۇرتىغا ھۇجۇم قىلىشتا يېڭىلگەندىن كېيىن، شەيخ جالالىددىن يېڭى قەست تەييارلىغانىكەن. قەست ئىلىكىنى يوقىتىش ئۈچۈن ھەربىكەت قىلىش بوپتۇ. ئۇنى يوقاتماي ئوردۇدا ئۇستۇنلۇك ئالغىلى، خەنزىچىنىڭ يۇقىرى ھوقۇقىنى تىكلىگىلى بولمايدۇ، ابىكىن، ئىلىكنى يوقىتىش ئاسان ئەمەس. كىشىلەر ئۇنى ياقلايدۇ.

ئاخىر چارە تېپىلدى: "ئۆز مۇرتىمىنىڭ قولى بىلەن تۇنجۇقتۇرۇش، بۇ ئويدان چارە، ئەپلىك چارە" دېدى شەيخ كۆڭلىدىن خۇش بولۇپ. كېيىن ئۇ بۇ چارىنى ئىنتايىن مەخپىي ئېلىپ بېرىش لازىم-لىقىنى ئويلاپ، خەنزىچىدىن باشقا كىشىگە ئېيتماسلىققا قارار قىلدى. خەنزىچى ئەلۋەتتە قوشۇلدى ۋە شەيخنىڭ ئىش بىلەر-مەنلىكىنى ماختىدى. ئەمما، "ئىش قەتئىي پاش بولۇپ قالماسلىقى كېرەك" دەپ ئاگاھلاندۇردى، شەيخ ۋەدە بەردى. ئۇ خەنزىچىدىن ئۆزىنىڭ ئىختىيارىغا كۆچلۈك، ئاغىر چىڭ ئىككى ئادەم بېرىشنى تەلەپ قىلدى. خەنزىچى رازى بولدى.

شەيخ قەشقەردە پەيدا بولغان كۈنلىرىدىن باشلاپلا قاسساپ پال-ۋانغا كۆزى چۈشكەنىدى. "ئىنىدەكىكە كەلسىلا ئىشقا يارايدىغان ئادەم" دەپ ئويلايتتى ئۇ. كېيىنكى كۈنلەردە، پالۋانىنىڭ بەش نامازدىن، جۈمەدىن قالماي مەسجىدكە كېلىپ تۇرغىنىنى كۆرۈپ، ئۇنى ئۆزىگە تارتىشقا باشلىدى. ئۇنىڭغا "روھانىي مېھرىبانلىق" كۆرسەتتى. پالۋانمۇ شەيخنى ياخشى كۆرۈپ قالدى، ئۇنى بەك ھۆرمەت قىلىدىغان بولدى. شەيخنىڭ تەكلىپى بىلەن ئۆيىگە بېرىپ

سالام بېرىپ، "نەسىھەت" ئاڭلاپ تۇرىدىغان، گاھىدا قوي گۆشىنىڭ ئوبدان جايلىرىدىن "نېسۋە" ئاپىرىپ بېرىپ "دۇئا" ئېلىپ تۇرىدىغان بولدى، شۇنىڭ بىلەن پالۋاندىكى ساددا "دىندار"لىق ۋە ئاللا بولدا پىداكارلىق، شەيخىكە بولغان ئىخلاس بارغانچە ئېشىۋەردى. شۇنداق قىلىپ، شەيخ كۆزىنى ياغلاپ نەيرەڭلىغان بۇ "بۇركۇت"نى بىرنەچچى قىلىپ خانلىق بىلىگ يۇرتىنى چېقىش ئىشىغا سېلىپ كۆردى. ئۇ شەيخىنىڭ ئويلىغان يېرىدىن چىقمىدى. ئىلىككە مۇشت ئاتتىيۇ، لېكىن ئىلىكنىڭ ئىككى ئېغىز سۆزىگە ئېرىپ كېتىپ، ئۇنىڭدىن كەچۈرۈم سورىدى، ئۆيىگە بېرىپ توۋا قىلدى. پالۋان ئىلىكنى ئابدۇل جاپپارنىڭ بىلىگ يۇرتىنى چېقىش قەستىنى سۆزلەپ بېرىۋەتتى ۋە ئۆزىنىڭ ئالدانغانلىقىنى ئىقرار قىلدى. ئىلىك بولسا چارە قىلىش تۇگۈل، ئۇنى ھۇرمەتلىدى، ئۇلار دوست بولۇپ قالدى. ئۇ ئىلىكنىڭ ئۆيىگە كېلىپ تۇرىدۇ، ئىلىك ئۇنى ئىسىق قارشى ئالىدۇ، ئەمدى يامانلارغا ئالدانماسلىقنى چېكىلەيدۇ. پالۋان ئىلىكنى راستىنلا ياخشى كۆرۈپ قالدى. ئۇ "ئەجەب ئۇلۇغ ئادەمكەن، ئاللا مۇشۇنداق ئادەملەرنى جىقراق ياراتسا بولمامدىكىنا" دەپ ئويلايتتى. ئۇنىڭ نەزەرىدە ئىلىك ئەۋلىياغا ئوخشايتتى. پالۋان ئىلىكنى ھەرقېتىم كۆرۈپ، ئۇنىڭ مېھرىبانلىقىنى ھېس قىلغاندا، بۇ "ئۇلۇغ ئادەم"گە مۇشت ئاتقانلىقىغا نومۇس قىلاتتى ۋە يەر ئاستىدىن مۇشتى تەگكەن ئىلىكنىڭ پېشانىسىگە، سۇنغان چىشىغا قاراپ قويياتتى-دە، "بۇ ئەۋلىيا ئۆچۈن جېنىم پىدا" دەپ ئويلايتتى. بۇ يىل قۇربان ھېيتىدا پالۋان بىر سېمىز پاقلاننى ئۆڭشەپ ئارتىپ ئىلىكنىڭ ئۆيىگە ھېيتلاپ كەلدى. ئىسپارگۇل بىلەن ھاماچا پاقلاننى قايتۇرۇپ كېتىشنى ئېيتسىمۇ، پالۋان گەپ قىلماي، قوللىرىنى قوۋۇشتۇرۇپ بېشىنى

ئېگىپ تۇرۇۋالدى. ئىلىك ئۇستاز كېلىپ قېلىپ ئەھۋالنى ئۇقتى، ئۇنى ئۆيگە باشلاپ كىرىپ چاي قۇيدى. ئۇ پالۋانىنىڭ رايىنى قايتۇرماسلىق ئۈچۈن پاقلاننى قوبۇل قىلدى ۋە بىرمەر سۆزنى يىلەن ياندۇرۇشنى ئويلاپ ئۆيگە قايتىدى، تامدا ئېسىقلىق خەنجەرگە كۆزى چۈشتى. بۇ خەنجەرنى يېڭىسارلىق بىر پىچاقچى دوستى سوۋغات قىلغانىدى. ئۇنىڭ سېپىغا "ئىلىك ئۇستازغا" دېگەن سۆز چېكىپ سوقۇلغانىدى. ئىلىك خەنجەرنى ئېلىپ كېلىپ پالۋانغا سۇندى، "قاسساپ پىچاققا ئامراققۇ، سىزگە خاتىرە بولسۇن" دېدى. پالۋاننىڭ خۇشلۇقى ئىچىگە سىغمىدى، ئۇ قىزىرىپ كەتتى، قوپۇپ يېرىم ئېگىلىپ تازىم قىلدى...شۇنىڭدىن كېيىن پالۋاننىڭ ئىلىك ئۇستازغا بولغان ئىخلاسمەنلىكى تېخىمۇ ئاشتى. ئۇ ئىلىكنى سېغىنغان چاغلىرىدا تامدا ئېسىقلىق تۇرغان خەنجەرنى ئېلىپ توپسىنى سۈرتۈپ، ئايلاندۇرۇپ قاراپ، يەنە ئېسىپ قوياتتى. بىركۈنى خاتۇنى ئۆي تازىلاۋاتقاندا، خەنجەر تامدىن چۈشۈپ كەتكەندى. ئۇ شۇنداق خاپا بولۇپ خاتۇنىغا مۇشت كۆتۈردىكى، ئەگەر ئۆيگە مېھمان كېلىپ قالمىغاندا، بۇ مۇشت بىلەن خاتۇننىڭ ھالى قانداق بولاتتىكىن ـ تاڭ! "بىلەمسەن گالۋاڭ، بۇ ئۇلۇغ كىشى بەرگەن تەۋەررۈك" دېدى ئۇ ۋە كۆتۈرۈلگەن مۇشتنى چۈشۈرۈپ، خەنجەرنى جايىغا ئاستى. كېيىن مېھمانىنى قارشى ئالغىلى ھويلىغا چىقتى.

شەيخ پالۋاننىڭ ئىلىكىكە سادىق مۇرىت بولۇپ باغلانغانلىقىنى ئاللىقاچان بىلگەنىدى. بىركۈنى پالۋان ئۆيگە كەلگەندە سىناپ: "پالۋان، ئىلىك ئۇستاز سىزگە مېھرىبانلىق ئوخشايدۇ، بۇ سىز ئۈچۈن شەرەپ، ئۇ ئۇلۇغ ئادەم" دېگەندە، پالۋان: "ئۇلۇغ بولمايچۇ، دۇنيادا ئاشۇنداق ئوبدان ئادەمدىن يەنە بىرسى بار دېسە،

مەن ئىشەلمەيمەن" دېدى.

ــ سۆزىگىز بەك توغرا، ــ دېدى شەيخ كۆزلىرىنى قىسىپ ئۇنىڭغا يەر ئاستىدىن قاراپ، ــ لېكىن، ئاشۇنداق دانا كىشىگە مۇشۇ ئىتنىڭ قويغىنىگىز ياخشى بولمىغان-دە...

پالۋان قىزىرىپ ئوكايىسىزلاندى:

ــ ئۇ ۋاقىتتا ئابدۇل جاپپار مېنى ئالداپ كەتكەن... ئۇستاز مېنى كەچۈردى، ــ دېدى،

شەيخ پۇرسەتنى غەنىمەت بىلىپ، دەرھال قارماقنى تاشلىدى.

ــ بىلەمسىز، پالۋان، يەنە شۇ ئادەم ئۇستازنىڭ جېنىنى ئالماقچى.

ــ ھە، شۇنداقمۇ؟ ــ دېدى پالۋان ۋە چۆچۈپ ئورنىدىن تۇرۇپ كەتتى، ــ نېمە دېدىگىز؟ كىم، قانداق قىلىپ؟!

ــ يەنە شۇ سىزنى مۇشت ئاتقۇزغان ئادەم. بۇدا مۇشت بىلەن ئەمەس، پىچاق بىلەن...

ــ مەن ئۇستازنى جېنىم بىلەن ساقلايمەن، ماڭا رۇخسەت قىلسىلا شەيخىم، مەن ئۇستازنى ئۆلتۈرمەكچى بولغان ئىتنىڭ كاللىسىنى ئالمەن!

ــ باركاللا! جانابىي ھەق تائالانىڭ دانا بەندىسىنى قوغداش يولىدا بۇنداق جان پىدا بولغان كىشىنى ئۇ ئۆز دەرگاھىدا ساقلىغاي.

پالۋان ئۆزىنى ئۇنتۇغان دەرىجىدە غەزەپلەندى. ئۇ خۇددى ھازىرلا بېرىپ ئابدۇل جاپپارنىڭ كاللىسىنى ئېلىشقا تەييارلانغانغا ئوخشايتتى.

ــ ئولتۇرۇڭ دوستۇم، ــ دېدى شەيخ، ــ مەن سىزنىڭ غەيرىتىڭىزگە قايىلمەن، ئالدىراشقا بولمايدۇ، ۋاقتى-جايىنى تاللاش كېرەك.

ئىش ئەپلىك بولۇپ، ئۇ كىشىنىڭ قوغداش كېرەك، ئۆزىمىزنىڭ ياقلاش كېرەك.

— خوپ، شەيخىم، مەن ئۆزلىرىنىڭ سۆزىنى ئاڭلايمەن، — دېدى پالۋان ئازراق جايىغا چۈشۈپ، — لېكىن، ئۇستازنى تۆلتۇرمەكچى بولغان ئادەم ئەۋلىيا بولسىمۇ، ئۇنىڭ كاللىسىنى ئالماي قويمايمەن.

— ھەبىبەللى، بەك ياخشى، — دېدى شەيخ پالۋانغا بېشىنى ئېگىپ، — ۋاقتى يەتكەندە مەن سىزگە خەۋەر قىلىمەن...

ئەسلىدە شەيخ جالالىددىن ئوبدانراق تەييارلىنىپ، پۈرسەت كۈتمەكچى ئىدى. ئويلىمىغان يەردىن ئۇشتۇمتۇت تارىخچىلار قوزغىلىڭى چىقىپ قالدى. ئەمدى بۇ ۋاقىتنى غەنىمەت بىلىش كېرەك بولدى. گادايلار پېشۋاسىغا نەيزە ئۇرۇپ، خانغا بېسىم ئىشلىتىشنىڭ پۈرسىتى كەلگەنىدى. "بۇركۈت"مۇ تەييار ئىدى. قوزغىلاڭنىڭ ئەتىسى كۈنى شەيخ خەزىنىچى بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، ئۇنى ئۆزىنىڭ چارىسىگە كۆندۈردى.

كەچلىكى شەيخ قاسساپ پالۋاننى چاقىرىپ "ۋاقتى كەلدى" دېدى ۋە چارىنى، جايىنى ئېيتىپ بەردى. پالۋان ئىككىلەنمەستىن قوبۇل قىلدى. ئۇ ئۆيىگە قايتىپ پىچاق ئىزدىدى، تامدىكى خەنجەرگە كۆزى چۈشكەندە: "توغرا، ئۇستازغا قەست قىلغۇچىنى شەيتانىنىڭ كاللىسىنى ئۇستازنىڭ خەنجىرى بىلەن ئېلىش كېرەك!" دېگەن قارارغا كەلدى. ئۇ خەنجەرنى ئېلىپ، ئاشخانىدىكى يوغان بىلەيگە بىلەشكە باشلىدى...

ئۇن بەرىمى بولغاندا كېچىدىكى ئاينىڭ يورۇقىدا پالۋان ئاتلانىدى ۋە تام بويلاپ يۇرۇپ كەتتى. ھەممە يافى جىمجىت، يالغۇز پالۋان

مىڭ ئاۋايلاپ باسقان ئاياغ ئاۋازلىرى شېپىلداپ ئاڭلىنىپ تۇراتتى...
ئاخىرى ئۇ، ئەرىم مەدرىسىنىڭ تېمى ئارقىسىدا پەيدا بولدى.
ئاي يورۇقىدا ئۇنىڭ تامدىن يامىشىپ ئۆ ياقىغا چۈشۈپ كەتكىنى
كۆرۈنۈپ تۇراتتى. پالۋان ئاستا كېلىپ ھۈجرىنىڭ ئارقا پەلىرىسى
تۈۋىدە ئولتۇردى. ئازراق دېمىنى ئالغاندىن كېيىن بېشىنى كۆتۈ-
رۈپ قارىدى. پەنجىرىدىن چۈشكەن ئاي يورۇقىدا، ئوڭدىسىغا
يېتىپ ئۇخلاۋاتقان ئابدۇل جاپپار ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇراتتى. ئۇنىڭ
خورەك تارتقان ئاۋازىمۇ ئاڭلىنىپ تۇراتتى. پالۋان پەنجىرىنى
ئىتتىرىپ باقسا ئېچىلمىدى. ئۇ پەنجىرىنى بىرنى ئۈرۈپلا سۇندۇرۇپ،
سەكرەپ ئۆيگە كىردى-دە، ھودۇقۇپ نېمە قىلىشىنى بىلەلمەيۋا-
تقان ئابدۇل جاپپارنى دۈم بېسىپ، ئۇنىڭ سەللىسىنى ئاغزىغا تىقتى،
بېلىدىكى چىگە بىلەن ئاۋۋال قوللىرىنى، كېيىن پۇتلىرىنى مەھكەم
باغلىدى. ئاندىن ئابدۇل جاپپارنى يېنى ياتقۇزۇپ، تىزى بىلەن
بېلىگە دەسسىدى. ئۇنىڭ ساقىلى بىلەن قوشۇپ ئېڭىكىدىن قارماپ،
بېشىنى ئارقىسىغا قايرىدى. ئاندىن خەنجەرنى بېلىدىن ئالدى-دە،
ئابدۇل جاپپارنىڭ ئالىيىپ تۇرغان كۆزلىرىگە قاراپ "دوزاخقا يول
بولسۇن، ئىتنىڭ بالىسى" دېدى، خۇددى قۇربانلىق قوي بوغۇزلىغان-
دەك خاتىرجەم ھالدا "ئاللاھۇئەكبەر" دەپ خەنجەرنى ئابدۇل
جاپپارنىڭ بوغۇزىغا ئۇردى. ئېتىلىپ چىققان قان تامغا چاچرىدى.
ئابدۇل جاپپار تېپىرلاپ-خىرقىراپ كېيىن جىمىپ قالدى...پالۋان
بىرنېمىنىڭ شەپىسىنى ئاڭلاپ، ئۆزىنى پەنجىرىگە ئاتقاندا،
بېلىدىكى خەنجەر چۈشۈپ قالدى. ئۇ تامدىن ئاتلاپ
چۈشكەندە، كۆزىدە چاقماق چاققاندەك بولۇپ كەتتى. ئۇ نېمە ئىش
بولغىنىنى بىلمەپتىتى...

پالۋان ئەسكە كەلگەندە، بىر ئۆيىنىڭ ئىچىدە، كارىۋاتتا ياتقانلىـ
قىنى، ئالدىدا ئىككى يىگىت قاراپ تۇرغانلىقىنى كۆرۈپ، ھەيران
قالـدى. ئۇ ئورنـىدىن قوزغالماقچى بولغانـىدى، بېشى زىڭىلداپ
ئاغرىپ، بولالمىدى. "قوزغالماڭ، پالۋان، ــ دېدى بىر يىگىت، ــ
بېشىڭىز قاتتىق يارىدار بولغان". يىگىت ئۆنىڭغا ئەھۋالنى ئېيتىپ
بەردى: ھەدىسىنىڭ ئارقىسىدىكى بولدا بۇ ئىككى يىگىت ئۆتۈپ
كېتىپ بارسا، ئىككى ئادەم ھۆمۈدەپ ـ ھاسىراپ تاغاردا ئېغىر
بىرنېمىنى كۆتۈرۈپ كېتىپ ببرىپتۇ. يىگىتلەر بىر ئىش بارلىقىنى
پەملەپ، تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ ئاۋۇ ئىككىسىنى ئۇرۇپ يىقىتىپ
قوللىرىنى باغلاپتۇ. تاغارنى ئاچسا پالۋان چىقىپتۇ. ئۇ، گەپ قىلالـ
ماپتۇ، ھوشسىز ئىكەن، كوچىنىڭ نېرىسىدىن ئىككى قارۇغچى قىچقىرىپ
ئاۋۇ ئىككىسىنى ئېلىپ كېتىشكە بۇيرۇپتۇ. پالۋانىنى بولسا شەھەر
قارۇغچى مەھكىمىسىگە ئېلىپ كېتىپتۇ...پالۋان ئاڭلاپ ھەيران بولدى،
"سىلەر مېنى ئۆلتۈرمەكچىمۇ؟ مەن ئۇستازنى ئۆلتۈرمەكچى بولغان
ئابدۇل جاپپارنى ئۆلتۈردۇم. ئۇستاز ساق قالدى. مەن ئۆلسەم
مەيلى" دېدى ـ دە، يەنە ھوشىدىن كەتتى. كېيىن ھوشىغا كېلىپ
پالۋان ئەھۋالنى تولۇق سۆزلەپ بەردى. ئىش ئايدىڭلاشتى. قارۇغچى
مەھكىمىسى سۈيىقەست ئىشىغا چارە قىلىشقا ئۆلگۈرمىگەندى،
بامدات نامىزىدىن كېيىنلا نامايىشچىلار كوچىغا چىقىپ كەتتى.
قارۇغچى پاشلىقلىرىمۇ شۇ ئىش بىلەن بولۇپ كەتتى.

كەنجىبەگ ئەھۋالنى ئۇقتى. ئۇ، شۇ ئاخشىمى شەيخ جالالـ
دىننى تۇتتى. ئاندىن، بەردى باي بىلەن باي ئوغلىنىمۇ تۇتتى.
كەنجىبەگنىڭ ئۇزۇندىن بېرى كۆزىتىشى بويىچە قىلغان گۇمانى
توغرا چىقتى. قوي تېرىسىگە ئورالغان بۆرە ئاشكارا بولدى. لېكىن

بۇنىڭ ئوردۇدا تەرىكى بار ئىدى. بۇ تەرەك ــ خەزىنىچى ئىدى. كەنجىەگىنىڭ بىر ئولچىنى تۆتۇش ھوقۇقى بولمىغانلىقتىن، ئۇنى خانىنىڭ قارار قىلىشىغا قالدۇردى...

سۇتۇق بۇغراخان ياغىنىڭ يوشۇرۇن ساقلىنىپ تۇرۇشىغا ئەزەپ-لەندى، لېكىن، ئۇلارنىڭ ئۆزىنى پاش قىلغانلىقىغا يەنە خۇش بولدى. بۇغراخاننىڭ دوستلىرىمۇ "بۇ پامان ئىش، ھەم ياخشى ئىش بولدى" دېيىشتى. مانا مۇشۇنداق قىيىن، چىگىش ئىشلار سۇتۇقنى قىينايتتى. ئۇ ئوغ-سولدىن چوڭ ئىككى تاغ قىستاپ كېلىۋاتقاندەك، بۇقىرسىدىن كۆزگە كۆرۈنمەيدىغان قانداقتۇر بىر دەھشەت بىسىپ كېلىۋاتقاندەك ھېس قىلاتتى. يېقىنقى ۋەقەلەر بولسا بۇ بېسىمنى كۈچەيتۈەتتى. "قانداق قىلىش كېرەك؟" بۇ سوئال سۇتۇق بۇغراخاننىڭ كۆز ئالدىدىن زادى كەتمەيتتى. بىرىگە جاۋاب تاپسا يەنە بىرى كېلەتتى. بۇدا بۇ سوئال ئۇنىڭغا ئىلگىرىكىدىن قاتتىقراق قويۇلدى. ئۇ بىرنەچچە كۈندىن بېرى تۈزۈك ئۇخلىيالمىدى.

"چارە تېپىش كېرەك، ــ دەپ ئويلايتتى ئۇ، ــ يا يول تېپىپ ھەممە ئىشنى يوقىتىپ قۇتۇلۇش، يا بولمىسا ئاشۇ تاغلار ئارىسىدا مىجىلىپ تۈگەش كېرەك!...ياق، تۈگەپ كېتىشكە ھەرگىز بولمايدۇ. بۇ سېپىك تۈگىشىگىلا ئەھمىس، ئەلنىڭ تۈگىشى بولىدۇ...چوقۇم يول تېپىش كېرەك، چارە تېپىش كېرەك...ئەل بار، كۈچ بار..."

سۇتۇق بۇغراخان ئاخشام تۈن بېرىسىدىلا "ئۇيغۇرۇش ھالقىسى" نىڭ ئەزالىرى ئارىلاشقان ۋە ئىلىك ئولچىنى قىچقىرىپ مەسلىھەت-لەشتى. تۇيۇقسىز دەم ئېلىۋاتقان ئۇستاز بىلگە تېكىنىمۇ مەسلىھەتكە تەكلىپ قىلىندى. خانىش ئايدىڭ، ئوردۇ ئاغىسى بارسىبەگ،

توغرۇلبەگ ۋە قىلىچلارمۇ قاتناشتى. شۇ تاپتا، تاخشام توختاپ قالغان مەجلىس داۋام قىلماقتا.

سۇتۇق بۇغراخان خېلىدىن بېرى ئۆزىنىڭ ئىلتىپات نېچكى-تاشقى ئەھۋالى توغرىسىدا ئويلىغانلىرىنى، يېقىنقى ۋەقەلەر قىينىچىلىقلارنى كۆپەيتكەنلىكىنى ۋە قىينىچىلىقلارنى چوقۇم ھەل قىلىشنا نىيەت باغلىغانلىقىنى ئېيتىپ، "نىيەتنىڭ نېمە؟ لېكىن، قانداق چارىلەر بىلەن بۇ قىينىچىلىقلارنى بۆسۈپ ئۆتۈپ، كۆزلىگەن نىيەتكە يەتكىلى بولىدۇ؟" دېدى ۋە دوستلىرىغا ئۆمىدۋارلىق بىلەن نەزەر سالدى.

بۇ مەسىلىلەر سۇتۇقنىڭ دوستلىرىمۇ ئويلىشىپ كېلىۋاتقان ئەلنىڭ چوڭ ئىشلىرى، مۇرەككەپ، قىيىن مەسىلىلەر ئىدى. بىلگە نېكىن ئۆيىدە دەم ئېلىش ۋاقىتلىرىدا كۆپرەك ئويلايدىغان، بۇلتۇر سۇتۇق بۇغراخان بىلەن كۆرۈشكەندە، ئويلىغانلىرىنى ئېيتقان ئىدى. ئارسلان بىلەن توغرۇل چېرىك ئىشلىرى يېقىندىن جىقراق ئويلايتتى، خانىش ئايدىڭ بىلەن قىلىچ چەتنىڭ ھۆجۇمىغا قانداق تاقابىل كېلىش توغرىسىدا ئويلايتتى. ئىلىك ئولچى بولسا ئىشنى ئۆپتىن ھەل قىلىشنى ئويلايتتى. بۇ ئىككى كۈندىن بېرى ئۇلارمۇ جىددىي ئويلاشتى ۋە پىكىر ئېلىشتى.

ــ ئىشنى تەكتىدىن ئويلاش كېرەك، ــ دېدى ئىلىك چىتلىقنى بۇزۇپ، ــ ئۇل چىڭ بولمىسا تام تۇرمايدۇ. يىلتىزمۇ سۇ ئىچمىسە دەرەخ قۇرۇپ قالىدۇ. يەر مەسىلىسى ــ تۆپلۈك مەسىلە، كۆپ يەر ئىگىلىرىنىڭ بىر قىسىم يەرلىرىنى تارتىۋېلىپ يەرسىزلەرگە بېرىش كېرەك ئىدى. يەرسىزلەرمۇ ئۆز يەرلىرىدە ئۆزى ئۆچۈن ئىشلەپ قورساق باقسۇن...

— توغرا گەپ، — دېدى بىلگە تېكىن ئاق ساقاللىرىنى سىلاپ، — بۇ توغرىدا خېلىدىن بېرى ئويلاشتۇق. تارىخچىلار زۇلۇمغا چىدىمايۋ كۆتۈرۈلدى. ياغى بولسا سۈيىقەست بىلەن خانىدانلىققا بېسىم ئىشلەتمەكتە. ئۇلار نېمىشقا ئىلىك ئۈستازنى ئىشانلىدى؟ ئىلىك ئۇلارنىڭ جانجان مەنپەئەتىگە چېتىلىدىغان كۆز قاراشلاردا بولغانلىقى ئۈچۈن ئۇلار ئۆزلىرىنى ئاشكارىلىدى، دەپلا بىر ئىككىسىنىڭ دەككىسىنى بېرىپ بولدى قىلماسلىق لازىم. ئەمدى ئۇيغۇرنىڭ ئۆزگىرىش پەيدا قىلالايدىغان بىر قارارغا كېلىش ۋاقتى كەلدى، ئىلىك ئۈستاز ئېيتقاندەك ئەلنىڭ ئۇلىنى چىڭىتىش كېرەك. قىسقىسى، ئەل تۇرۇمسىدە بىر چوڭ ئۆزگىرىش قىلىش، ئەرەبلەر سۆزى بىلەن ئېيتقاندا "ئىسلاھات" قىلماق كېرەك...

سۇتۇق بۇغراخان قوشۇمىلىرىنى تۇرۇپ چوڭقۇر ئويلاپ ئولتۇراتتى. باشقىلارمۇ ئويغا چۆشۈپ قالدى. بۇ، راستتىنلا باش قاتۇرىدىغان چوڭ ئىش ئىدى. "كىچىك ئىش ئەمەس، — دەپ ئويلايتتى سۇتۇق بۇغراخان، — تۇرۇمدە ئۆزگىرىش قىلىش، ئۆزگەرتىش، يېڭى ئىگىلىرىنىڭ يەرلىرىنى تارتىۋېلىش، پۇللىرىنى تارتىۋېلىش... بۆلۈپ بېرىشقۇ ئاسان گەپ، ھېكىن ئۇلار بېرەمدۇ، بەرمەمدۇ؟... زورلۇق بىلەن تارتىۋالساك، ئۇلاردىن ئايرىلىپ قالمامەن!...

— "تارتىۋېلىش، بۆلۈپ بېرىش" ئوبدان چارە، — دېدى خانىش، — كۆچ ئىشلىتىش كېرەك. چەتئەلدىكى پايلاقچىسى شەيخ بىلەن ئۇنىڭ ئىككى شېرىكىنى تۇتۇشلا يەتمەيدۇ، ئۇلارنىڭ ئوردۇدىكى كونا تەرىكىنى يوقىتىش كېرەك. ئېلىش-بېرىش، تەڭشەش ئۈچۈن دۆلەت پەرمانى چىقىرىش، ئەگەر بويسۇنمىسا جازا بېرىش كېرەك، —

خانىش بىرئاز ئويلۇۋېلىپ سۆزىنى داۋام قىلدى: — يەر ئىگىلىرى- گىمۇ مۇۋاپىق قالدۇرۇش كېرەك. قانچىلىك ئېلىپ، قانچىلىك قالدۇرۇش كېرەك؟ كىمگە قانچە بېرىش كېرەك؟ بۇ، ئوبدان ئويلايدىغان ئىش.

سۆزتۇق بۇغراخان ئويچان هالدا پىكىرلەرنى ئاڭلايتتى.

— ئۇلار قىلىچ بوينىغا تەگمىگىچە تەن بەرمەيدۇ، — دېدى ئارسلان، — ئۇلاردىن قورقاق كۆپچىلىكىنى ئايرىلىمىز، كىمدىن قانچىلىك ئېلىش، كىمگە قانچىلىك بېرىشنى ئويلاشقان ياخشى. مېنىڭچە ئاۋال چېرىكلەرگە، چېرىك ئۆيلىرىگە، قوشۇندىن قايتقان چېرىكلەرگە بېرىش، يېرى ئاز چېرىكباشلىرىغا بېرىش كېرەك. چېرىكلەرنىڭ كۆپچىلىكى گاداي باللىرى، ئۇلار جان تىكىپ ئەلنى قوغدايدىغانلار، ئۇلارنىڭ كۆڭلى تىنچ بولمىسا، دۆلەتنىڭ رازى بولمىسا بولمايدۇ.

— چېرىكلەر ئۆيى، بالا-چاقىلىرىدىن كۆڭلى ئارام تاپسا چېرىك كۈچىمىز چىڭ بولىدۇ، — دەپ قوشۇپ قويدى توغرۇلبەگ.

قىلىچ باشقىلارنىڭ سۆزلىرىگە قوشۇلىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەندىن كېيىن دېدى:

— هازىر ئەلدە زىتلىق چوڭ، بايلار-گادايلار ئىككى تەرەپ، چېكى ئوچۇق. دۆلەت قايسى تەرەپتە تۇرىدۇ؟ چوقۇم بودۇنىڭ ئەڭ كۆپ سانىنى تۇتقان، بايلارنى، بىزنى، دۆلەتنى بېقىۋاتقان تارىغچىلار، هۈنەرۋەنلەر تەرەپتە تۇرۇش كېرەك. بۇ تۈپلۈك ئىش. شۇنداق قىلغاندا بودۇن رازى بولىدۇ، بىزنى ياقلايدۇ، ئازچىلىق نارازى بولۇپ بىزگە قارشى بولسا، بۇنىڭ كارايىتى چاغلىق. يۆلەنچىكسىز چىڭ بولسا، قورقۇلۇق ئەمەس...

دوستلرنىڭ پىكىرلىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، بۇغراخاننىڭ چىرايى ئېچىلغاندەك، ھېكمەتىدىكى چىگىش يېشىلگەندەك بولدى.

— ئوبدان سۆزلەر بولدى، — دېدى بۇغراخان، — ئالدىمىزدىكى ياغىغا قارشى تۇرايلىق. ئىشنى تەكتىدىن ھەل قىلىش، تۆزۈمدە ئۆزگىرىش قىلىش، بارلاردىن ئېلىپ يوقلارغا بۆلۈپ بېرىش — بۇ، بەك ئوبدان پىكىرلەر. شۇنداق قىلايلۇق. ھازىرغىچە "بېشىمۇ"، "يۆلەشمۇ" بوش بولدى. ئەمدى قاتتىقراق بېشىش، ئوبدانراق بۆلەش كېرەك. ئۇلىنى كۈچەيتىش، يېنانى قوغداشنىڭ تۈپلۈك يولى. توغرا گەپ... — بۇغراخان بىرئاز ئويلۇنۇپ، سۆزىنى داۋام قىلدۇردى، — بىز كۆپچىلىك بودۇن تەرەپتە ھەم چېرىكلەر تەرەپتە تۇرمىز. لېكىن، بايلارنىمۇ ئاشلۇنتىشكە بولمايدۇ. ئۇلار ئۇل بولمىسىمۇ، بىر ئاساسىي غول شاخ. ئۇلار بولمىسىمۇ بولمايدۇ. كىمدىن قانچىلىك ئېلىپ، كىملەرگە قانچىلىك بېرىش كېرەك؟ بۇ، ياخشى ئويلايدىغان ئىش. بولمىسا چاتاق مۇشۇ يەردىن چىقىدۇ. مېنىڭچە: ئۆزىگىمۇ قالدۇرۇش، دۆلەتكە، يۇقىرى ئەمەلدارلارغا، يۇقىرى چېرىكباشلىرىغا، چېرىكلەرگە، ئاندىن نامراتلارغا بۆلۈش كېرەك. كىمگە قانچىلىك ئۇلۇش تېگىدىغانلىقىنى ئىلىك ئولچى توغرۇلىۋېگ، بارسىبەگ ۋە قىلىچلار مەسلىھەتلىشىپ بىر پىكىر تەييارلىسۇن...

— خانىنىڭ پىكىرلىرى بەك توغرا. شۇنداق قىلايلۇق، بىر پىكىرمۇ تەييارلايلۇق، — دېدى ئىلىك سالماق ئاۋاز بىلەن، — ئۆزىگە قانچىلىك قالدۇرۇش، كىملەرگە قانچىلىك بۆلۈش كېرەك؟ ئۆزىگە كېرىكىدىن ئوشۇق ھەتتا بىرنەچچە ھەسسە ئوشۇق قالدۇرۇشمۇ بولمدۇ. كۆپ قالدۇرسا، ئۇلارنىڭ ھەيۋىسىنى سۇنىدۇرغىلى

بولمايدۇ. بۆلۈپ بېرىشتە دۆلەتكە بىر قىسمىنى ئالدۇرغان ياخشى، دۆلەت ئالمىچىلا بولماي، ئۆزىنىڭ قورسىقىنى ئاز-تولا باقىدىغان بولسۇن، ئۇنىڭدىن قالغىنىنى ئاۋۋال تارىخچى، ئىشلەمچى نامراتلارغا، ئاندىن چېرىكلەرگە ۋە چېرىكباشلىرىدىن بېرى، پۈلى ئازلارغا بېرىش؛ دۆلەت ئەربابلىرى ۋە ئەمەلدارلارغا بەرمەسلىك كېرەك. چۈنكى ئۇلار بېرى جىق، پۈلى جىق ئادەملەر. ئايرىم بېرى يوق، پۈلى ئاز، پارا يېمەيدىغان ئەمەلدارلارغا بولسا ئاز-تولا بېرىشنىمۇ ئويلاشساق بولار...

— قاراڭلار، دوستىمىز ئىلىك ھەمىشە بىزگە بىگىز سانجىغىنى سانجىغان، — دېدى بۇغراخان كۈلۈپ، — بۇمۇ ياخشى، كىشى ئوخلاپ قالمايدۇ. باشقىلار نېمە دەيسىلەر؟

باشقىلار قوشۇلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. سۈتۈق بۇغراخان رازى بولدى.

* * *

نۆۋەتتىكى ئوردۇ كېڭەشمىسى ئالدىدىن ئولچى ئەربابلار تەخت سارايدا جەم بولۇپ خانىنى كۈتەتتى. كىشىلەر جىمجىت، قورقۇنچ باسقاندەك يەر ئاستىدىن بىر-بىرىگە قاراپ ئولتۇرۇشاتتى. سۈتۈق بۇغراخان چىقماندا، ئۇلار ئورۇنلىرىدىن قوپۇپ، باشلىرىنى ئەگدى. خان خانىش بىلەن تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىنمۇ ھېچكىم ئولتۇرۇشقا جۈرئەت قىلالمايى، باشلىرىنى ئەگكىنىچە قول قوۋۇشتۇرۇپ تۇرۇشاتتى.

— ئولتۇرىلى جانابلار، — دېدى خان ۋە قوشۇمىلىرىنى تۇرۇپ ئولتۇرغانلارغا قاراپ چىقتى. بەزىلەر ئەنسىز، بەزىلەر ئەركىن ئولتۇرۇشتى، خەنسىچى بولسا قاپاقلىرىدىن قارياغدۇرۇپ ئەندىشىلىك

ئولتۇردى. ــ بىرنەچچە كۈندىن بېرىكى ئىشلار توغرىسىدا كېڭىشەيلۇق، ــ دېدى خان.

ــ كەچۈرگەيلا ئۇلۇغ خان، ــ دېدى تىترەپ قويۇپ ئالۋالياساق ئولچىسى، ــ تارىخچى گادايلار ئەزۋەيلەپ كەتتى. ئۇلار ئالۋاڭ تۆرەشكە قارشى، بەگلەرگە پۈت ئاتماقتىن، يەنە تەخ كۆتۈرۈپ، توپىلاڭ چىقىرىپ ئادەم ئۆلتۈردى. ئاندىن قالسا، ئابدۇل جاپپارنى ئۆلتۈرۈش ئىشى... بۇنداق ئىشلار بولىۋەرسە دۆلىتىمىزنىڭ ئورنى، داڭقى قانداق بولاركىن...

ــ مۇشۇنداق بولىۋەرسە، يول قويمۇەرسەك دۆلتىمىز خاراپ بولىدۇ، ــ دېدى ئىلىك غەزەپ بىلەن قوپۇپ، ــ ئۇلارنىڭ ھېچ نېمىسى بولمىسا ئالۋاڭنى قانداق تۆرەيدۇ؟ ئابدۇل جاپپارنى ئۆلتۈرۈش ئويۇنمىنىڭ سىرى ئېچىلدى. بۇ ئىشنى ئۇيۇشتۇرغۇچى تەن ئېلىشى كېرەك!

ــ تارىخچىلارغا ئالۋاڭ ياساق ئېغىرراق بولۇپ قالغان، ئۇنى ئازايتىشتا بولىدۇ، جانابىي ئۇستاز، ــ دېدى خەزىنىچى ئوغايىز ئورنىدىن قوپۇپ قامىلاشمىغان كىنايە بىلەن، ــ لېكىن، ئۇلارنىڭ قورغىلاڭ كۆتۈرۈشىنى قوللاشقا بولمايدۇ. ئۇلارنىڭ نەشتىرى بۇغرا-خانغا قارىتىلدى. ئۇلار كىمدىن يەر تەلەپ قىلماقچى؟ ئۇلارنى قوللاشنىڭ نەگە بارىدىغانلىقىنى ئويدان ئويلىشىش كېرەك! ــ ئۇ ھېيلىگەر كۆزى بىلەن ئىلىكە قارىۋېلىپ داۋام قىلدى ــ ئابدۇل جاپپارنى ئۆلتۈرۈشنى ئۇيۇشتۇرغۇچىنى باشقا يەردىن ئىزدەپ ئاۋارە بولماسلىق كېرەك... قانلىق خەنجەر گۈۋاھلىق بەرمەسمىكىن!...

ــ توغرا گەپ، ــ دېدى بىلگە تېكىن، ــ ئىشنىڭ ئۇنداق ئەمە شۇ قانلىق خەنجەردە، خەنجەر ئويۇنىنىڭ سىرىنى ئاشكارا

قىلىش كېرەك.

— تۇلۇغ خاندانلىقىمىز تۇردۇسىدا يىگىرمە يىللار زەھمىنى چېچىپ كەلگەن يىلانىنى تۇتۇسىدىن تۇتۇپ چىقىش كېرەك! — دېدى ئايدىك غەزەپ بىلەن، كېيىن، — ئۇنىڭ چىت پاتقاق يېڭى يېرى قاپقانغا چۈشتى، — دەپ قوشۇپ قويدى.

ئولتۇرغانلار چۆچۈپ بىر-بىرىگە قارىشىۋالدى، گۇمانلىق كۆزلەر كېلىپ خەزىنىچىگە تىكىلدى. ئۇ قويندىن ياغلىقىنى ئېلىپ پېشانىسىنى سۈرتتى ۋە چاندۇرمىغان بولۇپ دېدى:

— بەك توغرا. ئويۇنىڭ يىلتىزى تۇردۇدا، ئۇنى كولاپ چىقىرىش كېرەك، قانداق دېدىم، جانابىي ئىلىك ئۇستاز!...

— يېتەر، ئەمدى، جانابىي خەزىنىچى، — دېدى خان سالماق ئاۋاز بىلەن، — ئويۇنىڭلارنى يىغىشتۇرۇش ۋاقتى كەلدى، بۇ يېڭى ئويۇن ئەمەسلىكى ئۆزىڭىزگە ئايان. ساۋۇقبەگ گۇرۇھىڭ باشلىقى كىم؟ كۆكيار مىڭباشى بىلەن تىل بىرىكتۇرۇپ، خانىنى ئاغدۇرماق بولغان كىم؟ "دىۋانە" دوستۇڭنى يوشۇرالمىسەن؟ يېڭى دوستۇڭ، كېيىن باغدادلىق شەيخچۇ؟ مەككارلىق بىلەن ئابدۇل جاپپارنى ئۆلتۈرۈپ، ئىلىك ئۇستازغا ئارتماق بولغان كىم؟...بۇ قىلمىشلىرىڭنى تانالامسەن؟ — خان بارغانچە قىزىپ سۆزلىدى، — چەت ياغى پايلاقچىسى بىلەن بىرلىشىپ خاندانلىقىمىزنى ئاغدۇرۇشقا تۇرۇنغان قىلمىشىڭدىن تانالامسەن، ئىتنىڭ بالىسى! — خان شىرەگە قاتتىق مۇشتلاپ غەزەپ بىلەن ۋارقىرىدى، — سەن يەنە بىزنى ئالدىماقچىمۇسەن؟!

خەزىنىچى تەختتىكى ئالدىغا كېلىپ تىز چۆكتى:

— ئۇلۇغ خانىم، مەن گۇناھكار، مېنى كەچۈرگەيلا...

— جاللات! — ۋارقىرىدى خان.
ئىككى جاللات كىرىپ، يېلىنىپ-يېغىلاپ تۇرغان خەزىنىچىلى
سۆرەپ ئېلىپ چىقىپ كەتتى. ساراينى قاتتىق سۈر باستى.
بۇغراخان ئۆزىنى بېسىۋېلىش ئۈچۈن بولسا كېرەك، ئۇدۇل
قاراپ بىرپەس ئولتۇرغاندىن كېيىن سۆز باشلىدى:
— بىز بوشلۇق قىلدۇق. بۇلارنىڭ شەيتانلىقى يىلىنىپ تۇرغان
بولسىمۇ قاتتىق قوللۇق بولمىدۇق. ساۋاقنى ئۇنتۇماسلىق كېرەك.
بىز مۇنداق قارارغا كەلدۇق:
1. چەت ياغى پايلاقچىسى، ئاتالمىش "باغدادلىق شەيخ" بىلەن
بىرلىشىپ ئاغدۇرمىچىلىق ئېلىپ بارغان تېكىن ئاغىچى، بەردى باي،
ھاكاۋۇرلارغا ئۆلۈم جازاسى بېرىلسۇن؛
2. بۇ مۇناپىقلارنىڭ بارلىق مۇلۇكلىرىنى خانلىققا ئېلىپ، بىر
قىسىم يەرلىرىنى ئۇلارنىڭ قول ئاستىدىكى تارىغچىلارغا، نامراتلارغا
بۆلۈپ بېرىش؛
3. بۇ مۇناپىقلارنىڭ قىلمىشلىرىنى پۈتكۈل ئەلگە جاكالاش؛
4. ئەلدىكى تارىغچىلار، مالچىلار، چېرىكلەرنىڭ تىلەكلىرىنى
قاندۇرۇش ئۈچۈن يەر، سۇ، مالنى تەڭشەش؛
5. خاندانلىقىمىز نامىدىن يەر-سۇ، مال تەڭشەش پەرمانى
چىقىرىش.
پەرماننى ئوردۇ ئاغىسى بارسبەگ ئوقۇپ بەرسۇن.
ئوردۇ ئاغىسى پەرماننى ئوقۇدى. ھەممەيلەن ئورۇنلىرىدىن
قوپۇپ ھۆرمەت بىلەن ئاڭلىدى:
"قاراخانىلار خاندانلىقى دۆلىتىنىڭ يەر، سۇ ۋە چارۋا مال
تەڭشەش پەرمانى:

يەر ۋە مالغا ئىگە بولۇشتىكى ئېغىر تەڭسىزلىك ئەلگە ئېغىر چىلىق كەلتۈرمەكتە. بارلارنىڭ بەك چىق، يوقلاردا يوق. چىرىك يەر ئىگە-لىرى ئوزۇنىڭ يەرلىرىگە باغلىۋالغان يەرسىزلەرنى، ئاز يەرلىكلەرنى ھەقسىز ئىشلىتىپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە خالىغانچە ئۈرماقتا، ئۆلتۈرمەكتە. ئۆلارنىڭ يېرى بار، چېرىكى بار. ئامىرات تارىخچىلار، مالچىلار دوزاخ ئازابىغا چىدىماستىن قارشىلىق قىلماقتا. ئىلەكسىلەر قوپماقتا. دۆلىتىمىز تارىخچىلارنىڭ "تىرىكلىك، ئەركىنلىك، يەر" دېگەن ئىلەكسىلىرىنى قوللايدۇ. كىشىلەر ئۆز يەرلىرىدە ئۆزى ئۈچۈن ئەمگەك قىلىپ، ئۆزىنى باقالايدىغان، يالالانغانلار ئۆزىگە لايىق ئىش ھەققى ئالالايدىغان بولسۇن.

دۆلىتىمىز يەر-سۇ، مال-ئوتلاقلارغا ئىگە بولۇشتىكى تەڭسىز-لىكنى تەڭشەش ئۈچۈن مۇشۇ پەرمانىنى چىقاردى.

ئېلىش:

1) يەر ئىگىلىرىنىڭ بۇز پاتمانلىقىنى① ئوشۇق يەرلىرى دۆلەتكە ئېلىنىدۇ. قالدۇرۇلغان يەرنىڭ لايىقىدىن ئوشۇق يەرگە سۇمۇ ئېلىنىدۇ.

2) چارۋا ئىگىلىرىنىڭ قوي ھېسابىدا بەش مىڭ قويدىن ئارتۇقى ئېلىنىدۇ. قالدۇرۇلغان مالغا كېرىكىدىن ئارتۇق ئوتلاقمۇ ئېلىنىدۇ.

3) چېرىكباشلىرىدىن، ئۆرىلەردىن ئېلىنمايدۇ.

بېرىش:

ئېلىنغان يەر-سۇ، مال-ئوتلاقلاردىن ئونىدىن ئىككىسى دۆلەتكە قالدۇرۇلۇپ، قالغىنى بۆلۈپ بېرىلىدۇ.

---

① بىر پاتمان — 132 كىلوگرام، 13 مو، 8.50 چارەكلىككە توغرا كېلىدۇ.

1) پەرسەز ئىجارىچى، يالىلانما تارىخچىلارغا ئۆي بېشىغا ئون پاتمانلىقتىن، يېرى ئاۋۇلارغا بەش پاتمانلىقتىن يەر، تېگىشلىك سۈ بېرىلىدۇ.

2) بىر چېرىك ئۆيگە (ئۆيگە قايتىقانلارمۇ بار) ئون پاتمان، ئونباشىغا ئون بەش پاتمان، يۈزباشىغا يىگىرمە پاتمان، تۈمەنباشىغا ئەللىك پاتمان، سۈباشىغا يۈز پاتماندىن يەر ۋە تېگىشلىك سۈ بېرىلىدۇ.

3) مالسىز چارۋىچىلارغا يۈز قوي، ئاز مالىلارغا ئەللىك قوي، چارۋىچى چېرىكلەر ئۆيىگە ئىككى يۈز قوي، چېرىكباشىلىرىغا بەش يۈزدىن مىڭگىچە قوي ھەم تېگىشلىك ئوتلاق بېرىلىدۇ.

باشقا بەلگىلىمىلەر:

1) يەر ئىجارە ھەققى، جازانە ئۆسۈمى ئازايتىلىدۇ. دۆلەت سالىقى — يوقلاردىن ئالماسلىق، ئازلاردىن ئاز ئېلىش، جەقلاردىن جەق ئېلىش يولغا قويۇلىدۇ. ھەرقانداق كىشىنىڭ ئۆز ئالدىغا ئالۋاڭ-ياساق ئېلىشىغا يول يوق.

3) ئادەم ئۇرغۇچىغا قاماق جازاسى، ئۆلتۈرگۈچىگە ئۆلۈم جازاسى بېرىلىدۇ.

يەر ئىگىلىرىنىڭ ئايرىم چېرىك تۇتۇشىغا بولمايدۇ.

مۇشۇ پەرمانغا بويسۇنمىغانلارغا دۆلەت قانۇنىغا بويسۇنمىغانلار قاتارىدا جازا بېرىلىدۇ.

بۇ پەرماننى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن، دۆلەتلىك، ئايماقلىق، يېزىلىق "تەكشەش تۈزگىلى" قۇرۇلىدۇ.

قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ خانى سۇتۇق بۇغراخان.

توڭگۈز يىلى، بەشىنچى ئاي."

پەرمانىنى ئوقۇپ بولغاندىن كېيىن ھەممە بىردەك "ئۇلۇغ خانـ مىزنىڭ پەرمانىغا قايىل بۇ!" دېدى تازىم قىلىپ.

ـ يەنە ئوردۇ ئەمەلدارلىرىدا ئالماشتۇرۇش قىلىشنى ئارار قىلدۇق، ـ دېدى خان ۋە قولىغا بىر قەغەزنى ئېلىپ ئوقۇدى:

ـ چەت ئەل ئىشلىرىغا يەنە خانىش ئايدىڭ باشچىلىق قىلىدۇ.

ـ ئىلىك ئۇستاز ـ بىلىگ ئاقارتىش ئولچىسى.

ـ بارسبەگ ھاجىپ ـ ئوردۇ پۇتۇكچىسى.

ـ قىلىچبەگ ئوردۇ ئاغىسى.

ـ كەنجىبەگ ـ قاروغچى ئىشلار ئولچىسى.

ـ بۇرۇكۇتبەگ ـ ئاغىچى.

ـ ئەركىن ـ ئوردۇ قاروغباشى.

ـ قوچقار ـ شەھەر قاروغچىباشى.

چېرىك ئىشلار ئولچىسى يەنە ئارسلانبەگ.

سۇباشى يەنە توغرۇلبەگ.

ئالۋاڭ ـ ياساق ئولچىلىقى تارىخ ـ چارۇچىلىق ئىشلىرىغا ئۆزگەرـ تىلىپ، ئولچىلىققا شىربەگ قويۇلسۇن.

ھەممەيلەن ئورۇنلىرىدىن قوپۇپ تازىم بىلەن تۇگەل رازى بولغانلىقلىرىنى بىلدۇردى.

تۆتىنچى باب

يۇرۇشكە تەييارلىنىش

سۇتۇق بۇغراخان تەختكە ئولتۇرغىلى يىگىرمە توققۇز يىل بولدى. بۇ مەزگىل ئىچىدە ئەلدە ئاجايىپ زور ئۆزگىرىشلار بولدى، ئۇتۇق-يېڭىلىش، يەنە ئۇتۇق... بۇغراخان ۋەزىيەت تەرەققىياتىدىن رازى ئىدى. ئالدىنقى يىلى يەر، سۇ، مال، ئوتلاق تەقسىماتىدىن كېيىن، ئەل تۇرمۇشىدە ئۆزگىرىش بولدى. يەر يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، ئەل تۇرمۇشىدە مۇقىملىق ساقلىنىپ، ئىگىلىرىنىڭ يەرلىرى ۋە چارۋىدارلارنىڭ مالىلىرى مەلۇم ساندا ئىگىلىرىنىڭ يەرلىرى سۇندۇرۇلدى. يەرسىز، ئاز يەرلىك تارىقچىلار ئازيىپ ھەيۋىسى سۇندۇرۇلدى. يەرسىز، ئاز يەرلىك تارىقچىلار ئاز-تولا يەرلىك بولدى، ھوقۇقلۇق بولدى. چېرىكلەر چېرىكتىن تارتىپ سۆكىمەنگىچە جىقراق يەر-سۇ، مال-ئوتلاققا ئىگە بولدى. يەر-سۇ، مال-ئوتلاققا ئىگىدارلىقتىكى ئۆزگىرىش، ئاۋۋال دۆلەتنىڭ، يەر-سۇ، مال-ئوتلاققا ئىگىدارلىقتىكى ئۆزگىرىش، ئاندىن تۆۋەنگە، چېرىك ئەمەلدارلارنىڭ، كېيىن يەنە ئېكىتار-ئاندىن تۆۋەنگە، چېرىك ئەمەلدارلارنىڭ، يەر ئىگىلىرىنىڭ، ئاندىن قالسا چېرىكلەرنىڭ، تارىقچىلارنىڭ بولدى. تارىقچىلار ئىگىسىزلىكتىن ئىگىلىكگە ئايلاندى. چېرىكلەر يەر، مالدا ئۇستۈنلۈككە ئىگە بولدى. ھەم چېرىكلەرگە يۇقىرى سىياسىي ھوقۇق بېرىلدى. بۇ، فېئودالىق تۈزۈمدىكى چوڭ ئىلاھات ئىدى. شۇنىڭ بىلەن، خاندانلىقتا ھەربىي فېئودال دۆلەت تۈزۈمى ئورنىتىلدى. بۇ ئەھۋال ئەلنىڭ ئەمىلىكى ۋەئۇيغۇرلاقلىقنى ئاشۇردى، دۆلەتنىڭ كۈچى ئۇلغايدى.

ئەلدە تەبئىي زىتلىق بار ئىدى. تۆپ زىتلىق ــ يۇقىرى بىلەن تۆۋەن تەبىقىلەرنىڭ زىتلىقى ۋە ئىككى خىل دىنىكىلەرنىڭ زىتلىقى ئىدى. يۇقىرى تەبىقىدىكىلەر ئارىسىدا، مەلۇم دەرىجە زىتلىق ئار ئەمەس ئىدى. بۇ خىل زىتلىقلار بىر دەرىجە پەسەيمەي قالدى.

مۇشۇنداق ئوبدان ۋەزىيەتتە سۇتۇق بۇغراخان "كۆنىپىتىشقا يۈرۈش قىلىش ۋاقتى كېلىپ قالدى" دەپ ھېسابلىدى. ئۇ قارا تۇچۇ خانلىقى، ماچىن خانى ۋە ئىلىكخانلارغا بىلدۈرگۈ يوللىدى. ئۇ "ئۇيغۇرۇش ھالقىسى"نىڭ قارارى بىلەن يۈرۈش تەييارلىقىنى تىلىش ئۈچۈن چېرىك كېڭىشى چاقىردى. بۇگۈن ئەنە شۇ چېرىك كېڭىشىنىڭ مەجلىسى ئېچىلدى. كېڭەش ئەزالىرىدىن باشقا، قۇتلۇق سۈباشى، شىرىەگ سۈباشى، بارسبەگ سۈباشى، چەبەرىەگ سۈباشى ھەم باشقا يۇقىرى دەرىجىلىك چېرىك ۋە مۇلكىي ئەمەلدارلار قاتناشتى. شەھەر قارۇغچىباشى قوچقار، ئوردۇ قارۇغباشى ئەركىملەرمۇ قاتناشتى. كېڭەشكە خان ئوغۇل بايتاشمۇ قاتناشتى.

سۇتۇق بۇغراخان چېرىك كۇچىنى ئۇلغايتىش ۋە رەتكە سېلىشنى ئىككى يىل ئىلگىرى ئورۇنلاشتۇرغان: چېرىكنىڭ سانىنى ئىككى يۈز مىڭغە يەتكۈزۈش، قوشۇننى ئەللىك مىڭدىن تۆتكە بۆلۈش. قۇتلۇق بەگ، شىرىەگ، بارسبەگ، چەبەرىەگلەرنى سۈباشىلىققا بەلگىلەش ۋە ئۇلارنىڭ نامى بىلەن ئاتاش؛ ئارسلانغا "ئالىپ ئارسلان" دەپ نام بېرىش، توغرۇلبەگكە ئالىپ① سۈباشى دەپ نام بېرىش قارار قىلىنغاندى. ئىككى يىلدىن بېرى چوڭ ئىشلار قىلىندى،

---

① ئالىپ ــ ئالىي، ئۇلۇغ مەنىسىدە.

قارار ئەملگە ئاشتى. "قۇتلۇق قوشۇن" ئاتۇش ئارغۇغا، "بارس قوشۇن" كۈچارغا، "شىر قوشۇن" يەركەنگە ئورۇنلاشتى. يەنە تاللانغان "ئوردۇ قوشۇن" بولۇپ، ئۇنىڭ ۋەزىپىسى — ئوردۇنى، خانىش ساقلاش ئىدى. ئوردۇ قارۇغباشى بۇ قوشۇننىڭ تۈمەنباشى ھېسابلىناتتى. بۇ قوشۇن ئۇستۇن ئاتۇش ئۇچما راۋاندا ۋە تۇتۇرۇ گىدە بۆلۈنۈپ تۇراتتى. بۇنىڭدىن باشقا يەتتەسۇدا بەش تۈمەنلىك قوشۇن، بالاساغۇندا يەتتە تۈمەنلىك تەيىار قوشۇن قۇرۇلدى. قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ ئىختىيارىدىكى پۈتكۈل قوشۇن ئۇچ يۈز ئوتتۇز مىڭغا يەتتى. پۈتكۈل ئەلنىڭ قوشۇنى "بۇغرا قوشۇن" دەپ ئاتىلاتتى. چېرىك تۇغىغا "بۇغرا" دەپ يېزىلاتتى.

بۇگۇنكى كېڭەشمىنىڭ كۇنتەرتىپى: بۇغرا قوشۇننىڭ ئەھۋالى ۋە كۇنىپىتىشقا يۇرۇش قىلىشقا تەييارلىق قىلىش ئىدى. ئالىپ سۇباشى توغرۇلبەگ قوشۇننىڭ قۇرۇلۇش ئەھۋالى، ئادەم سانى، قورال-لىنىشى توغرىسىدا مەلۇمات بەردى. سۇباشىلار قوشۇمچە قىلدى. ئۇلار قوراللارنى ياغى قورالىدىن ياخشى قىلىش كېرەكلىكى، ئاتلارنى خىلالاش لازىملىقى ۋە يېمەكلىك، كىيىم، ئاتلارغا يەم يېتىشتۇرۇش توغرىسىدا سۆزلىدى.

كېڭەشكە ۋە بۇغراخانغا قوشۇننىڭ ئەھۋالى چۈشىنىشلىك ئىدى. شۇڭا بۇ توغرىدا جىق توختىلىش بولمىدى. بۇغراخان چۈشكەن پىكىرلەرگە قېتىلغاندىن كېيىن، قوشۇننى يەنمۇ كۈچەيتىش توغرىسىدا توختالدى:

— قوشۇننىڭ ئۇرۇشچانلىقىنى كۈچەيتىمەك كېرەك. "بۇغرا قوشۇن" ئېتىغا لايىق قوشۇن بولۇشۇن. ياغى كۈچلۈك، ئۇنى خام چاغلىماسلىق كېرەك. ياغى قوشۇنغا تەڭ كېلىشلا ئەمەس. ئۇنىڭدىن

تۇستۇن تۇرۇش كېرەك. بۇنىڭ ئۈچۈن يەنەمۇ ئۇلغايتىش كېرەك...

بىز يالغۇ ئەللەر بىلەن ئىناق تۇرۇشنى خالايمىز. سامانىلار بىلەنمۇ ئىناق بولۇش ئۈچۈن چىق تىرىشتۇق، بولمىدى. ئۇ ئەلچىمىزنى رەت قىلدى، ئەلچى ئەۋەتسۇن دېسەك ئەۋەتمىدى. يەنە ئېلىمىزكە باستۇرۇپ كەلدى. ئۇ بىزنى يوقاتماقچى. بىز ئېلىمىزنىڭ ئامانلىقىنى قوغداش ئۈچۈن ئۇلارنىڭ باستۇنچىلىقىغا يۇرۇش قىلىشقا قارار قىلدۇق.

غەربكە "يۇرۇش" مۇنداق ئۇيۇشتۇرۇلدى:

— يۇرۇش ئىككى يول بىلەن — بىر يول قەشقەر-ئوش-ئۆزگەن؛ يەنە بىر يول قەشقەر-بالاساغۇن ئارغۇ-ئۆزگەن. ئۇنىدىن كېيىنكى يۇرۇش كېيىن بەلگىلەنمەكچى. سۇتۇق بۇغراخان "تۆمۈر قوشۇن" بىلەن بىرىنچى بولدىن بارماقچى. ئالىپ ئارسلان "چەبەر قوشۇن" بىلەن ئىككىنچى بولدىن بارىدۇ.

ھەر يول قوشۇنىدا — گەۋدە قوشۇن، "باشلامچى قوشۇن"، "ئوڭ قانات قوشۇن"، "سول قانات قوشۇن" ۋە "يەتكۈزۈپ بەرگۈچى قوشۇن" دەپ بۆلۈنۈش؛ يەنە بىر "چاپارمەن" يۈزلۈك ۋە "پايلاقچى" يۈزلۈك يېتىشتۇرۇش، قوشۇننىڭ يېرىمى ئاتلىق، يېرىمى ياۋداق بولۇش بەلگىلەندى.

سۇتۇق بۇغراخان يۇرۇش ۋاقتى توغرىسىدا كېيىن قارار قىلىنىدىغانلىقىنى ئېيتىپ، يۇرۇش نەييارلىقى توغرىسىدا چوقۇم ئاشكارا قىلىپ قويماسلىقنى تاپىلىدى.

* * *

بۇگۈن قۇربان ھېيت، سۇتۇق بۇغراخان ئەتىگەندىلا بالىلارنى باشلاپ ھېيت نامىزىغا ماڭدى. بۇغراخان ياقا-پەشلىرىگە زەر تۇتۇلا-

خان تۆمۈر يەڭ بەقەسەم تونىنى كىيىپ، بەشقا يېشىل شايى سەللە ئورىغانىدى. خان ئوغۇللىرى پايتاش بىلەن تونغان باشلىرىدا يېشىل سەللە، بىكەچلەرچە كىيىنگەن ھالدا دادىسىنىڭ ئىككى يېنىدا ماڭدى.

بۇغراخان ئوردۇ قوۋۇقىغا چىققاندا، ئارسلان، قىلىچ، ئەركىنلەر بىر قىسىم ئوردۇ ئەمەلدارلىرى بىلەن كۈتۈۋېلىپ تۇرغانىكەن، ئۇلار بىلەن قول ئېلىشىپ كۆرۈشۈپ، ئوردۇ ئالدىدىن ئۆتۈپ، ئارزۇ مەسجىدىگە قاراپ مېڭىشتى. ئادەملەر بارغانچە كۆپەيدى. ئون قەدەم ئالدىدا قىلىچ-قالقانلىق تۆت قارۇغچى چېرىك يول ئېچىپ ماڭدى. ئىككى يان ۋە ئارقىدىمۇ چېرىكلەر قارۇغداپ كېلەتتى. ئۇلار ھەر يۈز قەدەمدە توختاپ "تەكبىر" ئېيتاتتى-دە، يەنە ئىلگىرىلەيتتى. مەسجىد ئالدىدىكى مەيدانغا كەلگەندە، ئادەم تولۇپ كەتتى، قىستا-قىستاڭدا كىشىلەر بۇغراخاننى كۆرۈشكە ئالدىراپتتى. مەسجىد قوۋۇقى ئالدىدىكى پەلەمپەيدە چېرىكلەر كىشىلەرنى توسۇپ قالدى. بۇغراخان پەلەمپەي ئۈستىگە چىقىپ، توختاپ "تەكبىر" ئېيتتى. پۈتكۈل مەيداندىكى ئادەملەر ئۈنىگا قوشۇلۇپ "تەكبىر" ئېيتتى. مەيداننىڭ ئۈستىدە تۇمەنلىگەن كىشىلەر ئاۋازىدىن كۆتۈرۈلگەن ئالىپ روھانىي ئاۋاز ساداسى كۆتۈرۈلدى. "مۇقەددەس" بايرامدا خان بىلەن بىللە ئاللاغا سېغىنىپ تەكبىر ئېيتتىش، كىشىلەردە بىر خىل روھانىي غۇرۇر-لۇق سەزگۈسى پەيدا قىلاتتى. بۇغراخان تەكبىردىن كېيىن كەينىگە بۇرىلىپ، قوللىرىنى مەيدىسىگە قويۇپ، كۆپچىلىككە سالام بەردى. خەلقمۇ سالام بىلەن خانغا ئېگىلدى. ئۇ ئارقىسىغا بۇرىلىپ، ھەمراھ-لىرى بىلەن مەسجىدنىڭ ئېگىز پەشتاقلىق چوڭ قوۋۇقىدىن ئىچكىرى كىرىپ كەتتى. مەسجىد ھويلىسىدا ئوردۇ ئەربابلىرى، شەھەر ئەمەل-

داولىرى، مۇدەررىس-ئۆلىمالار بۇغراخانىنى قارشى ئالدى. خەتىب ئاخۇنۇم ئىچكىرى باشلىدى... ئۇلار تاشقىرىقى مەسجىدكە كىرىشى بىلەن، ئولتۇرغان جامائەت "گۈر" قىلىپ ئورنىدىن قوپۇشتى، بۇغراخان ئىچكىرى مەسجىدكە كىرىپ، ئۆرە تۇرۇپ، يول ئىچىپ بەرگەن جامائەتكە ھۆرمەت سالمى بېرىپلا ئۆزۈن قاتارلاشقان سەپتە ئولتۇردى. ئىككى ئوغلى ئىككى يېنىدا، بىلە كەلگەن باشقىلارمۇ خان بىلەن بىر سەپتە ئولتۇرۇشتى. ئۇلارنىڭ ئالدىدا يەنە بەش سەپ جامائەت بار ئىدى. ئەمما، ئىسلام دىنىنىڭ قائىدىسىدە مەرتىۋىسى ھەرقانچە يۇقىرى بولغان بىلەن ئوزىدىن ئاۋال سەپ تۈزگەن جامائەتنى ئاتلاپ ئالدىغا ئۆتۈۋېلىش گۇناھ ھېسابلانغانلىقتىن خان كەلگەن بىرىدە ئولتۇرۇۋەردى. جامائەتمۇ قورۇنمىدى، ئاندىن پەشتاقتا، تاشقىرىقى مەسجىدنىڭ ئالدىدا ئاخىرقى "سەففەڭ-سەففا" ئېيتىلدى. ناماز باشلاندى...

نامازدىن چىقىپ بۇغراخان سالام بىلەن تازىم قىلغان ئامما ھۆرمەت بىلدۈرۈپ، يول بويى ئاجىز-غۇرۇالارغا سەدىقە ئورنىدا ھېيتلىق بېرىپ ئوردۇغا قايتتى ۋە سەللە كىيىملىرىنىمۇ سالماستىن ئۇدۇل ئانىسىنىڭ ئالدىغا ماڭدى. تەركىن بېگىم ئادەتتىكىچە ھويلىسىنىڭ كۈنچىقىش تەرىپىدىكى بېزەكلىك ئوردۇ مەسجىدىدە خاتۇنلار بىلەن نامازغا ئوقۇدى. خاتۇنلار نامىزىغا "ئەراپەت بۇۋۇم" دەپ ئاتالغان، شەھەردىكى داڭلىق بۇۋۇم ئىمامىلىق قىلغاندى. ھويلىدىكى ئەر-ئاياللار، چوڭ كىچىك ھەممەيلەن تەركىن بېگىم بىلەن بىللە نامازغا ئوقۇدى. ئىلگىرى ھەر يىلى تەركىن بېگىم ئازنا مەسجىدىنىڭ سول يېنىدىكى ئاياللار مەسجىدىدە ئايال جامائەتلەر بىلەن ھېيت نامىزىنى ئوقۇيتتى. بۇ يىل ماغدۇرسىزلىقتىن بارالمىدى. ئۇ

ئەمدى ئامانلىق تۇگىتىپ، پىشايۋاندا كۆرپە ئۈستىدە ياستۇقنا يۆلەپ
گەپلەشتى. ئايدىڭ ئەۋرىشىم بىكەچ ئەلىنى كۆتۈرۈپ چىقتى.
قىزى ئالانۇرخېنىم ۋە بالىلىك ئانىسى چېچەنلەرنى بىللە كىرىدى.
خان ئانا تۆۋەنلەپ ئولتۇردى.

— ھېيتلىرى قۇتلۇق بولغاي خان ئانا، — دېدى ئايدىڭ قولىدا
بالا، تازىم قىلىپ، ئالانۇرخېنىم بىلەن چېچەنلەرمۇ تازىم قىلدى، —
مانا قارىسىلا، ئوبۇل ھەسەن ئېلىمۇ ئۆزلىرىنىڭ ھېيتلىرىنى قۇتلاپ
كەلدى.

ئانا تېپىرلاپ تۇرغان بىر يېرىم ياشلىق بۇدۇرۇق چەۋرىسىنى
قولىغا ئالدى. ئۇنىڭ ئىككى مەڭزىگە، پېشانىسىگە سۆيدى.

— سىلەرنىڭمۇ ھېيتىڭلار قۇتلۇق بولغاي بالىلىرىم، — خان ئانا
بالىنى ئەركىلىتىپ دېدى، — ساڭىمۇ قۇتلۇق بولغاي بالىچاق،
ئىلاھىم يەنە توقسان توققۇز ھېيتنى ئۆتكۈزگىلى نېسىپ قىلسۇن.

— ئىلاھىم شۇنداق بولسۇن، — دېيىشتى ئايدىڭ بىلەن چېچەن.

چېچەن-ئارسلان بىلەن يۇلتۇزنىڭ قىزى، تەركىن بېگىمنىڭ
ئەۋرىسى خان ئوغۇل بايتاشنىڭ خاتۇنى، سۇتۇق بىلەن ئايدىڭنىڭ
كېلىنى ئىدى. بىكەچ ئەلى بولسا تەركىن بېگىمنىڭ چەۋرىسى،
سۇتۇق — ئايدىڭ، ئارسلان — يۇلتۇزنىڭ ئەۋرىسى ئىدى.
ئۇ خان ئائىلىسىدە ئەڭ ئەتىۋار بوۋاق بولۇپ، خاندانلىقنىڭ
كەلگۈسى ئىزباسارلىرىدىن بولغان بۇ بوۋاقنى ھەممىسى قەدىر-
لەيتتى. تەركىن بېگىم بولسا چېنىدىنمۇ ئەزىز كۆرەتتى.

كىچىككىنە بىكەچ ئەلى مومىسىنىڭ قولىدا تىنىمسىزلىق قىلىپ،
بىردەم مومىسىنىڭ چېچىنى تارتاتتى، بىردەم تومچاق قوللىرى
بىلەن ئۇنىڭ مەڭزىگە ئۇراتتى، بىردەم بارمىقىنى كۆزىگە تىقاتتى.

موما چەۋرىسىنىك يۈز-كۆز لىرىگە سۆيۈپ، قوللىرىنىڭ ئالقىنىنى غىدىقلايتتى. ئايدىڭ بىلەن چېچەن سەكسەن ياشتىن ئاشقان چوڭ مومىنىڭ بىر پەرزەنت ياشلىق چەۋرىسى بىلەن ئويناشقىنىغا قارىماي زوقلىناتتى، كۈلۈمسىرەپ بىر-بىرىگە قارىشاتتى. بىرى سەكسەن ئىككى ياش، بىرى بىر پەرزەنت ياش، بىرىنىڭ پۈتى كۆرگە ساڭگىلىغان، بىرسى ئەمدى جاھانغا كۆز ئاچقان. بىرى كۈندىن-كۈنگە يوقلۇۋاتقان، بىرى كۈندىن-كۈنگە ئۆسۈۋاتقان ئىككى ئادەم، كونا-يېڭى ئىككى شەيئى. قاراڭ بۇلارنىڭ ئارىسىدىكى كۆڭۈللۈك مۇھەببەتنى! چوڭ موما بىلەن چەۋرىسى بووۋاقنىڭ بىر-بىرىنىڭ كۆڭلىدىكىنى تېپىپ خۇش ئاۋاز ئويناۋاتقىنىنى دېمەمسىز! بووۋاقمۇ چوڭ مومىنىڭ ئاق چاچلىرىغا، قورۇق يۈزلىرىگە قىزىقىپ ئەركىلىسۇن، سەمىمىي ئەركىلەتكىنى ئۈچۈن سۆيۈنۈپ ئۇنىڭغا ئامراقلىقى كەلسۇن، مومىنىڭ مۇھەببىتىچۇ؟ بووۋاق ئۆزىنىڭ ئوغلىنىڭ ئوغلىنىڭ بالىسى — چەۋرىسى-دە! بۇ، ئۇچىنچى ئەۋلادنىڭ بىخ ئۇرۇپ چىققان بوغۇنچىسىغا ئۇ قانداقمۇ ئامراق بولسۇن؟! بۇغۇ شۇنداق. ئادەتتە ئادەم قېرىغانچە بالىلارغا ئامراق بولىدۇ. بۇنىڭ سەۋەبى، ئۆز ئەۋلادىغا بولغان مۇھەببىتىدىن باشقا، ئۆمرى ئاخىرلىشىپ قالغان پېشقەدەم كونا ئادەمنىڭ ھاياتنىڭ باشلاپقى قەدەملىرىنى قويغان يېڭى ئادەمگە بولغان سەمىمىي ئۇمىدى مۇھىم سەۋەب بولسا كېرەك. ئادەم ياشلىقىدا بالىنى ئۇنچە ياخشى كۆرمەيدۇ، ھەتتا ئۆزىمۇ بالا تېپىشنى خالىمايدۇ. چۈنكى، ئۆزى "بالا"-دە! ئۇنىڭ ئۆمۈر يولى تېخىمۇ ئۇزاق. تېخى ئۇ نۇرغۇن ئىشلارنى قىلىۋېلىشقا ئۈلگۈرىدۇ. لېكىن كىشى يېشى چوڭايغانچە بالىنى ياخشى كۆرىدۇ. قېرىغاندا بولسا تېخىمۇ ياخشى كۆرىدۇ. ئەمدى ئۇنىڭ ئۆمرى

ئاخىرلاشتى، ئۇنىڭ ئىزىنى باسىدىغان، ئۆمرىنىڭ باشلاپقى قەدىمىنى باسقان يېڭى ئىنسان بارلىققا كەلدى. بىرى ئۆلسە بىرى تۇغۇلىدۇ. ئادەم قېرىيدۇ، ئىنسانلار قېرىمايدۇ. ھازىر دۇنيادا بار بولغان ئادەملەر يۈز يىلدىن كېيىن ھەممىسى دېگۈدەك تۇگەپ كېتىدۇ. ئەمما دۇنيادا ئادەملەر يەنە شۇنداق جىق. بەلكى ئاۋۋالقى- دىنمۇ جىق. قېرىلار باللارغا ئورۇن بېرىدۇ. باللارمۇ بوۋىلىرىنىڭ- دادىلىرىنىڭ، مومىلىرىنىڭ- ئانىلىرىنىڭ ئارقىسىدىن مېڭىپ، كېيىنكىلەرگە ئورۇن بېرىدۇ. ئالەمدىكى نەرسىلەر شۇنداق ئالمىشىپ تۇرىدۇ. قايتا پەيدا بولغان يېڭىسى ئاۋۋالقىسىغا قارىغاندا يۇقىرىراق سۈپەتكە، قابىلىيەتكە ئىگە بولىدۇ. دېمەك، قېرىلارنىڭ باللارنى ئالاھىدە ياخشى كۆرۈشى — ئۆزىنىڭ ئىزباسار- لىرىغا ئۈمىد باغلاش ۋە ئۇلارنى سەمىمىي ھۆرمەت قىلىش بولسا كېرەك. بۇ، ئاڭلىق، ئاڭسىز شۇنداق بولىدۇ. بۇ مۇھەببەتنىڭ ئىچىدە يەنە ئارمان بار. ئارمانغا ئۈمىد يوشۇرۇنغان. بۇ ئادەملەر ئېگىددىكى تۇغما ھېسسىيات بولسا كېرەك.

تەركىن بېگىمنىڭ ئۆز چەۋرىسى بىلەن سەمىمىي مېھرىبانلىق بىلەن ئويناۋاتقانلىغىغا زوقلىنىپ قاراپ تۇرغان ئايدىڭ بىلەن چېچەن بوۋاقنىڭ ئوماقلىقىغا، مومىسىنىڭ چەكسىز مۇھەببىتىگە ئاجايىپ شېرىن ھېسسىيات بىلەن مەنىلىك تەسىرگە چۆمەتتى.

سۇتۇق بۇغراخان ئىككى ئوغلى بىلەن ئۆيگە كىرگەندە، ئانىسىنىڭ خۇشال كەيپىياتتا بىكەچ ئەلى بىلەن ئويناۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ خۇرسەن بولدى. ئايدىڭ قوپۇپ ھۆرمەت بىلدۈردى، چېچەن بالىنى ئالدى. سۇتۇق بۇغراخان ئانىسىنىڭ ئالدىغا يۈگۈتۈپ تۇنۇپ قولىغا سۆيدى. ئانا ئوغلىنىڭ پېشانىسىگە سۆيۈپ، كۆزىگە

پاش ئالدى.

— ھېيتگىز قۇتلۇق بولغاي، ئانا، — دېدى ھۇغراخان يۈگۈنۈپ ئولتۇرغىنىچە.

— سىزنىڭ ھېيتگىزمۇ قۇتلۇق بولسۇن، — دېدى ئانا، ئۇنىڭ سۆزلىرى تىترەپ چىقتى. ئۇ قولياغلىقى بىلەن كۆز ياشلىرىنى سۈرتۈپ نەۋرىلىرى بايتاش بىلەن تونغانغا قاردى، ئۇلار مۇمىنىڭ سىنىڭ ئالدىغا كېلىپ قاتارلىشىپ يۈگۈندى. مومىسى نەۋرىلىرىنىڭ پېشانىلىرىدىن سۆيدى.

باغدىن ئاۋاز چىقتى. ئۇ ياقتا قاراشقانىدى، باغدا، ئىككى يېقى ھۈككىدە ئېچىلغان قىزىل گۈللۈك تاش يولدا ئارسلان-يۇلتۇز، توغرۇلبەگ-گۈللەيلى، قىلىچ-ئادارگۈل ۋە ئەركىنلەرمۇ پەتىلەپ كېلىۋېتىپتۇ. ئۇلار خۇش ئاۋاز پارائلىشىپ كېلەتتى. يۇلتۇزنىڭ جارائلىق ئاۋازى ئالاھىدە ئاڭلىنىپ تۇراتتى. ئۇلار پېشايۋانغا چىقتى. ئىككىسى ئورنىدىن تۇرۇپ قارشى ئالدى. مېھمانلار زىلچا ئۇستىدىكى ئۈزۈم تاۋار كۆرپىلەرگە ئولتۇردى، دۇئا قىلىپ تەركىن بېگىمنىڭ ھېيتىنى قۇتلىدى ۋە ئامانلىقىنى سورىدى. ئايالالار بىر-بىردىن كېلىپ خان ئانىنىڭ ئالدىغا يۈگۈنۈپ بېشىنى ئەگدى. ئانا ئۇلارنىڭ پېشانىسىگە سۆيدى.

— رەھمەت بالىلىرىم، ھەممىگىلارنىڭ ھېيتگىلار قۇتلۇق بولغاي. جامائەت جەم بولدۇق. پەقەت ئىككىيلەن كەم...

— ئەنە، ئۇلارمۇ كەلدى، — دېدى پېشايۋاننىڭ تۈۋرىكىگە يۆلنىپ تۇرغان ئالانۇر خېنىم قولى بىلەن باغ تەرەپنى كۆرسىتىپ. راستىنلا، ئىلىك ئۇستاز بىلەن ئىپارگۈل گۈللۈك ئىچىدىن كېلىۋاتاتتى. ئۇلار پېشايۋانغا چىقتى. ھەممىسى قويۇق قارىشى

ئالدى. ئىپارگۈل خان ئانىنىڭ ئالدىغا يۈگۈندى. خان ئانا ئۇنىڭ پېشانىسىگە سۆيۈپ قويدى.

— ھېيتلىرى قوتلۇق بولغاي خان ئانا، — دېدى ئىلىك ئۇستار ئولتۇرغان جايىدىن قوزغىلىپ، — ئاللا ئۇزۇن ئۆمۈر ئاتا قىلغاي، ئامىن، — ئىلىك قوللىرىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، يۈز-ساقالىلىرىنى سىلىدى، باشقىلار ئەگەشتى.

— رەھمەت بالىلىرىم، بىلله بولسۇن، بۇگۈن ئۇرۇق-جەمەت، دوست-يارانلار دەقەمەتە بولدۇق. ئۇلۇغ ئايەم كۈنى، ياخشى بولدى، — ئانا تەتۈرەپ ئولتۇرغان ئەركىنى كۆرۈپ دېدى، — ھە، ھە، راست، يەنە بىرسى كەم — قۇندۇز، بالام ئەركىن، ناگولا بولما، قۇندۇز ئامان، مېنىڭ چۈشلىرىمدىن ئايان، ئۇنى ياغى ئۆلتۈرەلمەيدۇ، ئۇ دانا، پالۋان ئۆلمەيدۇ، يول تاپىدۇ، ئاخىرى كۆرۈشىمىز، ئاناڭ ئامانمۇ؟ باربىت قوشۇغىنى سېغىندىم، كېلىپ كەتسۇن.

— شۇنداق، قۇندۇز بىزنى كۈتمەكتە. بىز بىرىپ چوقۇم ئۇنى قۇتۇلدۇرىمىز — دېدى خان ئانىنىڭ سۆزىنى قۇۋۋەتلەپ.

— چوقۇم قۇتقۇزۇش كېرەك — دېدى ئىلىك، — ئۆزەڭ بىرىپ قۇتۇلدۇرىسەن. ئەركىن، ئۇ ياقتىكى تۇغقانلارنى قۇتقۇزىمىز، قۇندۇزنىمۇ قۇتقۇزىمىز. بىز قۇتقۇزغۇچىلار، بىز زىندان چاقۇچىلار ھەم قۇرغۇچىلار، ئەۋلادتىن ئەۋلادقا شۇنداق بولىمىز. — ئۇ ئايدىڭنىڭ قولىدىكى بوۋاقنى قولىغا ئېلىپ، سۆزىنى داۋام قىلدى، — مانا بۇ بىكەچ ئەلنىمۇ قاتارغا قوشۇلدى. راستىمۇ ئوغلۇم؟ مانا قاراڭلار، قوللىرىنى كۆتۈرۈپ "راست" دەۋاتىدۇ.

— كېيىن دۆت بولۇپ، ئەسلى-نەسلىنى ئۇنتۇپ قالمىسلا بولىدىغۇ؟ — دېدى سۈتۈق بۇغراخان كۈلۈپ، باشقىلارمۇ كۈلۈشتى.

— ئۇنداق بولماس، ئاللا ئىنسانىلىق قىلار، — دېدى خان ئانا. بۇڭا بۇلغىنىپ ھەممەيلەنگە قىزىقسىنىپ قاراپ كۆلدى، خان ئانا ۋە باشقىلارمۇ كۈلۈشتى.

— قاراڭلار، بۇ ۋەدە قىلدى، ئەل ئوغلى بولمەن دەۋاتىدۇ، — دېدى ئايدىڭ كۈلكە ئارىلاش.

— شۇنداق، ئەلنىڭ ئوغلى بولۇش كېرەك، ئەلنىڭ قىزى بولۇش كېرەك، — خان ئانا قوشۇمىلىرىنى تۆرۈپ ئويچان سۆزلىدى، — ئېلىگە نەپ بەرمىگەن ئادەمنىڭ ئۆمرىدە نېمە مەنە بولسۇن؟! دۇنياغا كەلدىڭمۇ، ئەل ئۈچۈن ئىش قىلىپ ياخشى ئۆتۈشۈڭ كېرەك. يىغلاپ تۇغۇلۇپ، كۈلۈپ ئۆلۈشۈڭ كېرەك. بالا تۇغۇلغاندا يىغلايدۇ. ئۇ ھايات تۇغۇلغانلىقىڭ بەلگىسى. يىغلىمىسا، كىندىك- ئانا پەللىگە ئۇرۇپ يىغلىتىدۇ. ئۇ كېيىنكى ئۆمرىدە يىغلايدۇ. لېكىن ئازراق يىغلاپ، كۆپرەك كۈلگىنى ياخشى. ئەڭ مۇھىمى، ئۆلگەندە يىغلاپ ئۆلمەي كۈلۈپ ئۆلۈش كېرەك. ئەل سەندىن رازى بولمسا، ئەلەمدە، ئارماندا كەتسەڭ — يىغلىغىنىڭ شۇ. ئەل رازى — خۇدا رازى. ئۆزەڭ رازى كەتسەڭ — كۈلگىنىڭ شۇ. شۇڭا مەن دەيمەن: "يىغلاپ تۇغۇلۇپ، كۈلۈپ ئۆلۈش كېرەك..." — خان ئانا ھارغىنلىق كەلدى بولغاي، چوڭقۇر تىنىپ توختاپ قالدى.

ئولتۇرغانلار شۇك. دىققەت بىلەن خان ئانىنىڭ سۆزىنى ئاڭلىدى. ئىلىك ئۇستاز ھەربىر سۆزگە بېشىنى لىڭشىتىپ، رازىلىق بىلدۈرۈپ ئولتۇراتتى.

— خان ئانا بەك توغرا سۆز قىلدى، — دېدى ئۇ، — بۇ سۆز ھەممىزگە قۇتلۇق ئەردەم ①. بولۇپمۇ بۇ يەردە ئولتۇرغان باشلار

---

① ئەردەم — نەسىھەت مەنىسىدە.

تۇرمۇن بەك مۇھىم. ئەل سېنى ئاسراپ چوڭ قىلسا، ساڭا تۇز تۇرمۇشقا ئۆگەنسۇن. ئەل سېنى ئاسراپ چوڭ قىلسا، سېنى

چاقچاق ئارىلاش ئىككى قوللىنى مەيدىسىگە قويۇپ ئېگىلىپ. گۈلالدىيـ
لىسىڭ ئىزىنى باسقان بۇ لەۋەن ئايالغا قاراپ ئۆلاڑ كۈلۈشتى ۋە
ئورنىدىن قوپۇشتى. ئىككى قىز خان ئانىنى يۆلەپ ئۆرەڑدى ۋە
قولتۇقلاپ پېشايۋان سۇپىسىنىڭ لېۋىدىكى ئورۇندۇققا ئولتۇرغۇزدى.
ئۇ يېنىغا ئىلىك ئۇستازنى قىچقاردى. ھەمىيلەن خان ئانىنىڭ
ئاغزىغا قاراپ تۇرۇشاتتى.

— قۇربانلىقنى سۆتۈق بوغۇزلىسۇن! — دېدى ئانا ئوغلىغا قاراپ
كۈلۈمسىرەپ.

سۇتۇق بۇغراخان تۆۋەن چۈشۈپ يوغان، سېمىز، مۈڭگۈزلىرى
ئۆرۈلۈپ كەلگەن كۆك قوچقارنىڭ يېنىغا كەلدى. قىيامەتتىمۇ ئۇنى
مىنىپ سىرات كۆۋرۈكىدىن ئۆتۈپ جەننەتكە كىرگۈچىلەرگە
"قۇربان" بولۇشتىن بىخەۋەر تۇرغان بۇ جانۋار چۆرىسىدە ئولىشىپ
تۇرغان شەپقەتسىز مۇسۇلمانلارغا تەلمۈرۈپ قارايتتى. ھازىرلا
"قۇربان" بولۇپ ئۇ دۇنياغا كېتىشىنى ئۇ نەدىن بىلسۇن. قىيامەت
قايىم بولغاندا، مەھشەرگاھدا "پىلسىرات"نىڭ ئالدىدا مۇشۇ زامان
داشلىرى بىلەن "ئۇچرىشىدىغان"لىقىنى ئۇ تېخىمۇ بىلمەيتتى.

قوچقارنى چۆلۈۋۈرىدىن تۇتۇپ تۇرغان گەۋدىسى يوغان، ئېگىز
پوكانچى قوچقارنى پۇتلىرىدىن تۇتۇپ كۆتۈرۈپ باستى، پۇتلىرىنى
ئالماشتۇرۇپ بېلىدىكى چىگە بىلەن باغلىدى. ئاندىن ئۇ بېلىدىكى
غىلاپتىن سېپىغا گۈل ئويۇلغان چوڭ پىچاقنى سۇتۇق بۇغراخانغا
سۇندى. بۇغراخان ئوڭ تىزىنى قوچقارنىڭ قورسىقىغا قويۇپ،
تۇمشۇقىدىن تۇتۇپ بېشىنى كەينىگە قايرىدى-دە، "بىسىملا،
ئاللاھۇئەكبەر" دەپ قوچقارنىڭ بوغۇزىغا پىچاق ئۇردى، قان
ئېتىلىپ چىقتى. قوچقار بىرپەس تېپىرلاپ، كېيىن جىم بولۇپ

قالدی. قالغان ئىشقا پوكانچى تۇتۇش قىلدى...

لالەخان خان ئانىسى ۋە باشقىلارنى پىشايۋانىنىڭ ئۆز يېقىدىكى ھېيتگاھ شەھەرلىكىگە ئەكلىپ قىلدى.

* * *

ئۇچ ئاي ئۆتكەندىن كېيىن خان ئانا ۋاپات بولدى. ھېيت كۈنىدىكى ئەردەم سۆزلىرى ئەمدى ۋەسىيەت بولۇپ قالدى.

بامداتتىن كېيىنلا ھەرقايسى مەسجىدلەرنىڭ جامائەتلىرى، ۋە باشقا شەھەرلىكلەر ئوردۇ قوۋۇقىدىن كۆزىنى ئۈزمەيتتى. قوۋۇق ئۈستىگە قارا تۇغ ئۇچى تۆۋەنرەك قىلىپ ئېسىلغان. نەيزىسىگە سائگىلىتىپ ئۆزۈن ئاق باغلىغان چەرىكلەر قوۋۇقنىڭ ئىككى قاسىدا قەدەم قېتىپ تۇراتتى. سەرھازادىن كېيىن قوۋۇقتا ئۈستىگە قىزىل-ئالا كەشتە چېكىلگەن چۈچىلىق ئاق يوپۇق يېپىلغان، بەل ئوتتۇرىسىغا ئۆزۈن تار يېپەك گىلەم جايناماز سائگىلىتىپ سېلىنغان جىنازا كۆرۈندى. جىنازىنىڭ ئالدى پۈتلىرىنى سۈتۈق بۇغراخان بىلەن ئارسلان، ئارقا پۈتلىرىنى بايتاش بىلەن تونغان كۆتۈرگەنىدى. جىنازا ئاستا پەلەمپەيدىن چۈشۈرۈلۈپ، كىشىلەر ئارىسىدىن ئۆتۈپ، مەيدانغا ئۆتتۈرىسىغا كەلگەندە، توغرۇل، قىلىچ، ئەركىن، قوچقارلار جىنازىنى بۆتكۈالدى ۋە ئازنا مەسجىد تەرەپكە ئېلىپ ماڭدى. جىنازا ئالدىدا تۆتتىن تىزىلغان بەش قاتار چەرىك ئارقىسىدا خان، ئىلىك، ئايدىڭ، ئارسلان، نەۋرە-كېلىنلەر، ئوردۇ ئەمەلدارلىرى، يارى-دوستلار، ئۇندىن كېيىن جامائەت كېلەتتى. جىنازا قولدىن قولغا يۆتكىلىپ تۇردى...

جىنازىنى ئازنا مەسجىدىگە ھويلىسىغا ئېلىپ كىرگەندە، ھويلىغا ئادەم لىق تولغانىدى. جىنازا ھويلىنىڭ تۆرىگە، مەسجىد

سۈپىسىغا قويۇلدى. ھېيىت نامىزى ئوقۇلدى. نامازنى ئازنا مەسجىدىنىڭ خەتىبى ئەبۇل پەتتاھ چۈشۈردى.

جىنازا مەسجىد ئالدىدىكى مەيدانغا ئىككىدىن قاتار قىلىپ تۆت كۈلۈك قوشۇلغان، گىلەم سېلىنىغان ھارۋىغا ئازايتىلاپ قويۇلدى. ھارۋا ئالدىدا ئىككى چىرىك ئاتلارنىڭ ئۈزۈن تىزگىنلىرىنى چىلىق تۇتۇپ ئولتۇراتتى. شاش ئاتلار بۇگۈن گويا ھازا تۇتقاندەك ياۋاش تۇرۇشاتتى. ھارۋىنىڭ ئالدى ئۈستىدە تۆتتىن ئون قاتار تىزىلغان ئاتلىق چىرىكلەر قوزغالدى، ھارۋا ماڭدى. ئارقىدىن سۇتۇق بۇغرا-خان، خان ئائىلە تاۋابئاتلىرى، بىر قىسىم ئوردۇ ئەمەلدارلىرى ئاتلىق مېڭىشتى. ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن يەنە ئون قاتار ئاتلىق چىرىك ۋە بىرمۇنچە ئاتلىق تالىپلار، ئەمەلدارلار ماڭدى. جىنازا ئاستىن ئاتۇشقا قاراپ يول ئالدى...

كۈن چۈش بولغاندا قومالتاغ باغرىدا جىنازا ھارۋا يولى بىلەن ئوڭغا بۇرالدى. سۇتۇق بۇغراخان خاس قارۇغچىلىرىنىڭ قورۇقلىشى بىلەن جامائەتتىن ئايرىلدى-دە، "ئىت يولى" بىلەن تاغ كېسىپ ئاتۇشقا ئۆتتى...

كەچقۇرۇن كۈن ئولتۇرۇش ئالدىدا جىنازا مەشھەدگە يېتىپ كەلدى. سۇتۇق بۇغراخان بىر قىسىم چىرىكلەر ۋە نۇرغۇنلىغان كىشىلەر بىلەن قەبرىستانلىققا بېرىپ جىنازىنى قارشى ئالدى. ئاندىن مېيىتنى يەرلىكىدە قويۇش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلدى... تەركىن بېگىمنىڭ جەسىتى سۇتۇق خان بولغاندىن كېيىن ھالاساغۇندىن يۆتكەپ كېلىنىپ قايتا دەپنە قىلىنغان ئەسلى ئۇيرى، سۇتۇق بۇغراخانىنىڭ دادىسى بازىرخاننىڭ سول يېقىغا قويۇلدى. ئولۇغ يېقىدا بىر بوش ئورۇن قالدۇرۇلغان، بۇ ئورۇنغا ئاخىرى كىم كېلىدىغانلىقى ھەممىگە

مەلۇم ئىدى. لېكىن، بۇ توغرىدا ھېچكىم ئېغىز ئاچمايتتى. گۆرگە يەتتە كەتمەن توپا تاشلانغاندا، بۇغراخان كۆز ياشلىرىنى سۈرتىپ ۋە "بىر كۈنى، ئاشۇ بوش ئورۇنغا، مېنىڭ ئۈستۈمگىمۇ يەتتە كەتمەن توپا تاشلىنىدۇ..." دەپ ئويلىدى...يەرلىكىدە قويۇش تامام بولغان دىن كېيىن، سۈتۈق بۇغراخان ئايدىڭ، ئارسلان ۋە باشقىلار بىلەن نېرىراقتىكى باتۇرتاغنىڭ قاتۇرۇلغان قەبرىسىگە بېرىپ ماتەم بىلدۇردى. ئەبۇل پەتتاھ خەتىب باتۇرتاغنىڭمۇ روھىغا ئاتاپ قۇرئان ئوقۇدى. خانىش ئايدىڭنىڭ كۆز ئالدىدىن مېھرىبان دادىسىنىڭ سۈرىتى كەتمىدى. ئۇ، تاكى قۇرئان ئوقۇلۇپ بولغۇچە مۇشۇلداپ يىغلىدى...

بەشىنچى باب

زۇلمەتلىك ماكان

سەھەرقەنتتكى نۇھ II ئىبىن مەنسۇرنىڭ ئوردۇسى ھەشەمەتلىك، لېكىن، جىمجىتلىقتا چۆمگەنىدى. ساراي شائىرلىرى تەرىپىدىن "سامانىلارنىڭ يېڭىلمەس سۇلتانى" دەپ ماختىلىدىغان بۇ سۇلتان يېقىن زامانلاردىن بېرى غەم-ئەندىشىگە چۈشۈپ قالغانىدى. نۇھ II ئىبىن مەنسۇر بۇگۈنمۇ كىشى قوبۇل قىلمىدى. ناشتىدىن كېيىن ئۇ ئوردۇ بېغىدا ئايلىنىپ كۆڭلىنى ئارام تاپقۇزماقچى بولغانىدى، لېكىن ئارام تاپالمىدى. ئۇ قاپقارا ئۇزۇن ساقاللىق، بېشىغا كۆلا بوۋاك، ئۇستىگە زەرلىك چاپان كىيگەن، سالماق قەدەم تاشلاپ ماڭىدىغان، ئۆزىگە ئارتۇقچە تەمەننا قويمىدىغان كۆرەڭ كىشى ئىدى. ئۇ گۈللۈكلەرنى بىرپەس ئارىلاپ يۈردى، ئاندىن ئانارلىق ئارىلىرىدىن قېپقىزىل ئانارلارغا قاراپ ئۆتتى ۋە باغ ئوتتۇرىسىدىكى راۋاققا چىقتى. ئارقىسىدىن ئىككى نەپەر كېنىزەك بىلەن لەشكەرنى سپاھلارچە كىيىنگەن مەخسۇس ئالتە نەۋكەر كېلەتتى. ئۇ باغ ئوتتۇرىسىدىكى كۆل بويىغا سېلىنغان راۋاققا چىققاندا ئۇ يەردە يەنە ئىككى كېنىزەك قوللىرىدىكى مەيدىلىرىگە قويۇپ باش ئېگىپ تازىم قىلدى. راۋاق ئوتتۇرىسىدا شەرەپ، ئۇستىدە ئۇزۇم، شاپتۇل، ئانار، ئەنجۈرلەر قويۇلغانىدى. بىر قىز چەينەكتىن كۆك چاي قۇيۇپ ئۇنىڭ ئالدىغا قويدى. ئۇ شەرەپتىكى نازۇنېمەتلەرگىمۇ،

ئەتراپىدا پەرۋانىدەك يۈرگەن كىنىزەكلەرگىمۇ نەزەر سالماي ئەترابقا قارايتتى. كىشىگە ھۈزۈر بېرىدىغان "جەننەت" باغ-راۋاقىنىڭ كۈزە پېتىش بىقىدا كەڭ، ئۇزۇن تال بارىگىدا سارغايغان مۇناقى ئۈزۈمە لەر، سۈيى تېشىغا تەپچىپ تۇرغان قىزغۇچ سايۋى ئۈزۈملەرنىڭ شىڭگىللىرى ساڭگىلاپ تۇراتتى. كۆرۈنمەس سازچىلارنىڭ چالغان لەرزان ئاھانگىلىرى ئاڭلىنىپ تۇراتتى. بەدىئىنىڭ ئوڭ تەرىپى ئانارلىق، سول تەرىپى ئەنجۈرلۈك باغ ئىدى، باغ ئالدىدا، ئۈزۈن كەتكەن گۈلزارلىقنىڭ ئاياقىدا قەد كۆتۈرۈپ، پۈتكۈل سەھەرقەنتكە كۆرۈنۈپ تۇرغان ئوردۇ جايلاشقانىدى. راۋاقتىن باغ، گۈللەر ۋە ئۈنىڭ كەينىدە چوڭ، ئۇزۇن تۆۋرۈكلۈك پېشايۋانىدىن پەردە تارتىلغان ئېگىز پەنجىرىلەر كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. سۇلتان ئوروندۇقتا ئولتۇرغاندىن كېيىن، باراڭنىڭ ئۇ تەرىپىدىن بىر ئايال چىقىپ كېلىپ ئۈنىگىغا تازىم قىلىدى ۋە ئارقىسىغا قاراپ چاۋاك چالدى. باراڭ كەينىدە بىر توپ قىزلار ئۇسۇل ئوينىغىنىچە باراڭغا كىرىپ كەلدى ۋە ئىككى تەرەپكە رەت بولۇپ ئۇسۇلغا چۈشتى. سۇلتان ئوروندۇق يۆلەنچۈكىگە پەرۋاسىز يۆلىنىپ ئوردۇنىڭ پېشىل گۈمبەزلىك ئۆگزىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا كۆتۈرۈلۈپ تۇرغان مۇنار ئۈستىدىكى ئورغاق ئايغا قاراپ ئولتۇراتتى. ئۇ ئويلايتتى، ئويلىرى يىراقلارغا كېتىپ، ھازىرقى ئەھۋالغا كېلىپ تاقىلاتتى. تۇيۇقسىزلا ئۈنىڭ مېڭىسىدىن "ئاشۇ ئورغاق ئاي قانچىلىك تۇرالارکىن!" دېگەن ئۈي "لاپ" قىلىپ ئۆتۈپ كەتتى. ئۇ ئۆزىنىڭ ئوغلانلىقىدىن قوزغىلىپ قويدى. ئۇ بۇنداق يامان ئاقۇەتنى ئويلىمىغانلىقتىن تىرىشتى. "ياق، مېنىڭ سەلتەنىتىمنى ھېچكىم تارتىۋالالمايدۇ — دەپ ئۆزىنى جۇرۇتتى ئۇ — مەن ھەرگىز بوش كەلمەيمەن"

ئۇلۇغ سامانىلار خاندانلىقىنىڭ قۇدرىتىگە قانداق كۈچ تاك كېلەلەيدۇ؟ ئالىلا بىزگە مەدەتكار..." ئۇ ئۇسۇلچىلارنىڭ چاقماق ھەركەتلىرىگە كۆز تاشلىدى...

ئىبىتماقچى، سامانىلار خېلى ئۇزاق يىللاردىن بېرى قۇدرەتلىك خاندانلىق بولۇپ كەلمەكتە. ئۇ دۆلەت پۇتكۈل خوراسانىدا ھۆكۈم-رانلىقىنى تىكلەش بىلەنلا قالماستىن، ئىككى دەريا ئارىلىقىغا ئۆتتى. ئاندىن پۇتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيانى بېسىۋالدى. بۇ جەريانىدا نۇھ II ئىبنى مەنسۇر ھەممىدىن شۆھرەتلىك نام چىقاردى. ئۇ، سەمەر-قەنتنى مەركەز قىلىپ، بۇخارا، شاش، قوقەنت، پەرغانە، ئەمەنگان، ئۆزگەنگىچە ئۆزۈنىڭ ئەھمەلدارلىرىنى قويۇپ، ئاۋۋالقى يەرلىك ئەمىر-ھاكىملارنى يوقاتتى. لەشكىرىي كۈچىنى مۇھىم شەھەرلەرگە تارتىپ، قاراخانىلار دۆلىتى چېگرىسىغىچە — يەتتەسۇ ۋە قەشقەر بوسۇغىسىغىچە تاقىدى. ئۇ بۇنىڭ بىلەن قانائەتلەنمەي، خاقانىيە ۋە يەتتەسۇنى تامامەن ئېلىپ، قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ ئورنىنى باسماق بولدى. ئاۋۋاللىرىدا ئۇنىڭ ئىشى خېلى ئوڭلۇق ماڭغا-نىدى. ئۇ ئۆز مەقسىتىنىڭ "ئەمەلگە ئېشىشىغا" قاتتىق ئىشەنىدى...

لېكىن، سۇلتان نۇھ II مەنسۇر چۆچۈرىنى قازانغا سالماي تۇرۇپ خام پېتى سانىدى. بۇ جايلارغا بېسىپ كىرگەندە ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن يۈرگۈزگەن قىرغىنچىلىقى، پۇقرالارغا سالغان كۆتۈرگۈسىز ئالۋاڭ-ياساقلىرى، لەشكەرلىرى ۋە بەگ-سىپاھلىرىنىڭ ئەلنى بۇلاڭ-تالاڭ قىلىشى، دىنىي خۇراپاتنىڭ كۆپىيىشى، يەرلىك ئەمەل-دارلارنى ۋە ئۆلىمالارنى چەتكە تېپىش... قاتارلىق مۇستەبىت قىلمىشلىرى ۋە سىياسەتلىرى بۇ ئەلنى ئۆزىگە قارشى تەييارلاپ قويىدى. قىرغىنچىلىقتا، بۇلاڭ-تالاڭغا چىدىمغان خەلق قارشىلىق

كۆرسەتمىكە باشلىدى، يەرلىك دىنىي ئۆلىمالارنىڭ ئاراز سلىقى كۆرۈنەرلىك ئىدى. ئۆز ئەمەلدارلىرى، ھەتتا خان ـ ئەمرلەر ئارىسىدىن ئىختىلاپلار چىقىشقا باشلىدى... نۆۋەتلىرنى ئويلىغاندا كۆز ئالدىدا، ئەلنىڭ قىسلاقلىرىدا، تاغلىرىدا، ھەممە جايىدا قاراڭغۇلاشتۇرغان كۆپلىگەن گۆلخانلار پەيدا بولاتتى. ئۇ بۇ گۆلخانلارنىڭ ئۇچقۇنداپ، كېڭىيىپ كېتىشىدىن، دەھشەتلىك يالقۇنلار كۆتۈرۈلۈشىدىن ئەندىشە قىلاتتى. يەنە ئۇ ئالدىنقى يىلى قاراخانىلار دۆلەت چېگرىسىغا ئۆتۈپ ئۇرۇنۇپ باقىقانىدى، دەككىسىنى يەپ قايتتى. ئۇلارنى خام چاغلىغىلى بولمايدىكەن، چوڭراق لەشكىرىي كۈچ ئىشلىتىش كېرەك ئوخشايدۇ، دەپ ئويلىدى ئۇ. بەختكە قارشى ئۇ دۆلەت بارغانچە كۈچىيىپ كەتتى. ئۇلار سامانىلار ھۆكۈمرانلىقىغا زور ئەندىشىلىك كۈچ بولۇپ قالدى. يېقىندىن بېرى ئاشلانغان خەۋەرلەرگە قارىغاندا، قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ خاقانى سۇئتۇق بۇغرا-خان بۇ ياقتا يۇرۇش قىلىپ ئۆچ ئالار ئىمىش... سۇلتان بۇ خەۋەرگە ئاۋۋالىرى ئانچە ئىشەنمىگەندى. لېكىن، كېيىنكى ئەھۋاللار بۇ ئىشنىڭ بولۇشىنى، شۇنداق بولۇشىغا ئۇزاق ۋاقىت قالمىغانلىقىنى كۆرسىتىپ قويدى...

سۇلتان نۆۋەتتىكى بارغانچە چىگىش ۋە قورقۇنچلۇق خىيال-لارنىڭ ئىسكەنجىسىدىن چىقماقچى بولدى بولغاي، ئورنىدىن تۇرۇپ قوللىرىنى كەينىگە قىلىپ راۋاقىنى بىر ئايلاندى. لېكىن ئىسكەنجە يوقلىش تۇگۈل، ئۇ بارغانچە قىسىپ كەلمەكتە ئىدى: ئەلنىڭ ئىچكى ئەھۋالى، ئۇنىڭ ئۇستىگە سۇئتۇق ھۇجۇم قىلسا... ئاھ! نەھەدىگەن دەھشەتلىك...!

ئۇ قۇل شەرتنى بىلەن ئۇسۇلچىلارنى قوغلىۋەتتى، سازمۇ توخ

تىدى، ئۇ ئايلىنىپ كېلىپ يەنە ئوردۇ ئۈستىدىكى ئورغاق ئايغا قارىغاندى، ئاي ئاستا يېقىلىۋاتقاندەك كۆرۈنۈپ كەتتى... جاھان مالسمان بولۇپ كەتتى. ئەلنىڭ ھەممە يېرىدە ئوت يالقۇنلىرى كۆتۈرۈلدى، "بۇغرا" قوشۇنلىرى سەلدەك يامراپ كەلمەكتە... "ئاھا دەھشەت، بەك قورقۇنچلۇق!" دېدى ئۇ ئاۋازىنى چىقىرىپ. ئەمما ئاۋازىنىڭ قانداق چىقىپ كەتكەنلىكىنى ئۆزىمۇ سەزمەي قالدى.

— پەرمانلىرىغا تەييارمەن، ئۇلۇغ سولتانىم! — دېدى نەۋكەر لەشكىرىي يۈرۈشتە مېڭىپ كېلىپ، ئۇنىڭ نېمە دېمەكچى بولغانلىقىنى بىلمەكچى بولۇپ ئالدىدا تەق تۇردى.

سولتان ئۇنىڭغا قارىماي قويماي، راۋاقتىن چۈشتى ۋە قاپاقلىرىنى سىلىپ، ئۇزۇم بارىگى تېگىدىن مېڭىپ ئۆي تەرەپكە قاراپ كەتتى. نەۋكەر كېنىزەكلەر ئارقىسىدىن ماڭدى. ئارقىدىراق ماڭغان ئىككى كېنىزەك سۇلتاننىڭ خاپىغان سىياقىغا سەپسالدى-دە، يەر ئاستىدىن بىر-بىرىگە قاراپ، تىللىرىنى چىقىرىپ قويدى...

ئۇ پېشايۋانغا چىقىشقا، ئىچكىرىدىن، ئوردۇ ئاغىسى مىرزا ئۆمەيدۇللا، لەشكىرىي ۋەزىر ئەبۇ ئىبراھىم ئىسمائىلنى باشلاپ چىقتى. سۇلتان ئۇلارنىڭ سالاملىرىنى ئىلىك ئالغاندىن كېيىن، تام تۈۋۈدىكى زىلچا ئۇستىگە سېلىنغان قېلىن ئەتلەس كۆرپىگە ئولتۇردى.

— ئاغىلىقلار قۇتراپ كەتتى، ئۇلۇغ شاھىم، — دېدى لەشكىرىي ۋەزىر ئەبۇ ئىبراھىم ئولتۇرۇپ، — "ئەل ئوغلى"نىڭ توپىلاڭچىلىرى تاغدىن چۈشۈپ ھەربىكەت قىلىماقتا. ئۇلار قالايمىقان گەپ قىلىپ نادان تارىخچىلارنى قۇتراتماقتا.

— نېمە دەيدىكەن؟ — دېدى سۇلتان قاپاقلىرىنى تۈرۈپ.

— ئەدەبسىز گەپلەر، جانابىي ئالىيلىرىغا...

— ئېيتۇۋېرىڭ، — دېدى سولتان ۋەزىرگە يەر ئاستىدىن قاراپ.
— "مەنسۇرنىڭ قانخورلۇقىغا قارشى ئاتلىنىڭلار"، "ساماتىلارنى
ھەيدەپ چىقىرىمىز"، "مەنسۇرنى دارغا ئاسىمىز..."
سۇلتان ھەيران قالمىدى. چۈنكى، بۇنداق تىللاشلارنى ئۇ
بىرنەچچە قېتىم ئاڭلىشى ئەھمەس ئىدى.
— ئەل ئوغلى دېگەن زادى قانداق نېمە ئۇ؟ ئەسلى-نەسلى
نەدىن ئىكەن؟
— قوقەنتلىك بىر گادايىنىڭ بالىسى. زېمىنداردىنىڭ تۇنىكىدىن
قېچىپ چىققان. كېيىن ئۆزىدەك بىرمۇنچە يالاڭتۆشلەرنى توپلاپ
تاغقا چىقىۋالغان.
— "ئەل ئوغلى" دېگىنى نېمىسى؟
— تارىخچىلار بەرگەن نام ئىمىش.
— بىر قاچقۇن ئوغرىغا كۇچۇك يەتمەمدۇ؟
— ئۇ يالغۇز ئەمەس سۇلتانىم، — ۋەزىر ئېڭىشىپ پەسرەك ئاۋاز
بىلەن دېدى، — ئىچىمىزدە يۆلەنچۇكى بار.
— كىم ئىكەن ئۇ؟ — سۇلتان بىلىنەرلىك ئۆكىدى.
— ۋەزىر ئابدۇل كېرىم. يەنە مۇدەررىس مۇفتى شاھاۋۇددۇن.
— دەللىل؟
— ئۇلارنىڭ ئەل ئوغلىغا ئەۋەتكەن ئالاقىچىسى تۇتۇلدى. چوڭ
توپىلاڭ كۆتۈرۈش پىلانلىرى بار ئىكەن.
— بۇ ئىككى ئەبلەخنىڭ خائىنلىق قىلمىشلىرىدىن مېنىڭمۇ گۇمانىم
بار ئىدى، شاھىم، — دېدى ئوردۇ ئاغىسى مىرزا ئۇبەيدۇللا، —
ئەسلىدە يەرلىكلەرنى چوڭ مەنسەپكە قويۇش خەتەرلىك ئىدى.
— ھېچ خەتىرى يوق، — دېدى سۇلتان خاتىرجەم ھالدا، —

يالغۇز ئۆزىمىزنىڭكىلەر ھەممە مەنىپەتى ئۈچۈنمۇ بولارمىدى؟ ھېچ گەپ يوق. يولۇاسنىڭ ئۆزۈمىدىن چىققىنى ئۆزۈك. بۇلار چاڭگىلىمىزدا. ئاۋال تاغ بولۇشىنى يوقىتىش كېرەك. ئۇ خەتەرلىك. سىز جانابىي ۋەزىر بىر بۆلۈك كۆچلۈك لەشكەر ئەۋەتىپ تاغلىقلارنى باستۇرۇڭ. ئەل ئوغلى دېگەن ئوغرىنى چوقۇم تىرىك قولغا چۈشۈرۈپ، قۇتۇلغانلارغا ئىبرەت قىلىش كېرەك. ھازىر دۈشمەنىڭ چوڭراقى كۆنچىقىشتىن كەلمەكتە. ئۇرۇش باشلانغۇچە بۇ ئىشنى تۈگىتىش كېرەك. لەشكىرىي كۈچنى ئورۇنلاشتۇرۇش پىلانى قانداق بولدى؟

— جانابىي ئالىيلىرىنىڭ پەرمانلىرىغا ئاساسەن، قاراخانىلارغا تاقابىل تۇرىدىغان لەشكەرلەر ئورۇنلاشتى. بىرىنچى سەپ — ئوش، چىمكەنت (ياكى ئارغۇ). ئۆزگەن، جەمئىي ئەللىك مىڭ لەشكەر. ئۆزگەن نۇقتا قىلىنىپ ئوتتۇز مىڭ كىشى تەييارلاندى. ئىككىنچى سەپتە پەرغانە، قوقەنت، شاش، جەمئىي بەتمىش مىڭ. بەنە پايتەختتە جەمئىي ئەللىك مىڭ كىشى. بۇنىڭدىن باشقا بۇخارادا ئوتتۇز مىڭ، غەزنىدە يىگىرمە مىڭ كىشى بار. ئۇلار تەييار كۈچ. جەمئىي ئىككى يۈز يىگىرمە مىڭ كىشىلىك لەشكەر، مانا مۇشۇنداق ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

— سىز دېگەن تەييار كۈچ، بۇخارا، غەزنىدىكى ئەللىك مىڭ لەشكەر ئىشەنچلىكمۇ؟ بۇخارا ئەمىرى ئەبۇ ئەلى سەجۇق ۋە غەزنە ئەمىرى مەسئۇد تېكىنلەر ئارقىدىن خەنجەر ئۇرماسمىكىن؟!

— سۇلتان ئالىيلىرىنىڭ بۇ مۇلچىرىنى ياخشى ئويلىشىش كېرەك، جانابىي ۋەزىر — دېدى ئوردۇ ئاغىسى، — بېقىنلىقى بىرلەچچە يىلدىن بېرى ئۇ ئىككىسىنىڭ ئالاقىسى بېقىنلىشىپ قالدى. ئۇنىڭدىن باشقا

ئەبۇ ئەلى بىلەن سىۋۇق تېكسىن قاراخانىلارغا قارشى ھېچنېمە دېمەيدۇ. بۇنىڭدا بىر گەپ بار.

— ئەبۇ ئەلى ئىشەنچسىز، سىۋۇق بولسا زاتى تۈرك ئەسلىدىن، — دېدى سۇلتان، — دەلىلسىز گۇمان بىلەن ئۇلارنى چۆچۈتۈپ قويماسلىق كېرەك. لېكسىن، دىققەت قىلىش لازىم. سىزنىڭ لەشكىرىي كۈچىنى ئورۇنلاشتۇرۇشىڭىزدا بىر تاجىزلىق بار، ۋەزىر. بىرىنچى سەپ تاجىز. ئۇ ياقىغا يۈرۈشكە كۈچى يەتمەيدۇ. ئەگەر دۈشمەن ئۆتۈپ كەلگەندە، ئىككىنچى سەپتە يوقاتماقچى سىز. بۇ بولمايدۇ، دۈشمەننى ئۆز بېرىدە يوقىتىش، بولمىغاندا چېگرىدا قاتتىق توسۇش كېرەك. بىرىنچى، ئىككىنچى سەپ كۈچىگىزنىڭ سانىنى ئالماشتۇرۇڭ، پايتەخت كۈچىدىن يىگىرمە مىڭ ئادەم ئېلىپ پەرغانىنى كۈچەيتىڭ. ئارقا ياقتىن ئەلىك مىڭ كىشىلىك قوشۇن كەلتۈرۈشكە تىرىشىپ كۆرىمىز، ماۋۇرائۇننەھرىدىكى ئەمىر ناسىر قوشۇنلىرىنى ھېسابقا ئالمىغاندەك تۇرىمىز، شۇنداق بولغاندا بارلىق كۈچىگىز ئىككى يۈز يەتمىش مىڭگە يېتىدۇ. قاراخانىلار بىر يۈز ئەلىك مىڭ، كۆپ بولسا ئىككى يۈز مىڭ لەشكەر بىلەن ھېچگە تاقابىل تۇرۇشى ئېھتىمال. بىزنىڭ كۈچىمىز دۈشمەن كۈچىدىن سوقۇشۇش ماھارىتىدە ئۈستۈن بولۇپلا قالماي، سانىدا ئۇلارنىڭكىدىن ئارتۇق بولۇشى كېرەك.

— خوپ ئۇلۇغ سۇلتانىم، ئەمرلىرىنى بەجا كەلتۈرۈشكە تەييارمەن.

— تاغلىق توپىلاڭچىلارنى يوقىتىش سىزنىڭ لەشكىرىي تەييارلىقىڭىزنىڭ بىر مۇھىم قىسمى بولۇشى كېرەك. ئۇچ ئاي ئىچىدە ئەل ئوغلىنى تۈتۈڭ، بولامدۇ؟

— ئەمرلىرىنى قەتئىي ئىجرا قىلىمەن، ئۇلۇغ شاھىم!

مۇشۇ سۆھبەتتىن كېيىن مەنسۇر خاتىرجەم بولغاندەك قىلدى. كەچلىكى، كەيپ-ساپا قىلىشقا تەييار ئىكەنلىكىنى بىلدۈردى. ئاخشىمى باشلانغان ئەيش-ئىشرەت تۈن يېرىمغىچە داۋام قىلدى، ئاخىرى مەس مەنسۇرنى يۆلەپ ياتاقتا ئېلىپ ماڭغاندىن كېيىن، كېنىزەكلەر، ساز چىلار تارالدى.

* * *

سەھەرقەنتنىڭ شەھىرىنىڭ مەغرىب تەرىپىدىكى ھاۋالىق دۆڭ باغرىغا خەزىنىچى ۋەزىر ئېركەشبەگنىڭ ھويلىسىغا جايلاشقانىدى. ئېركەشبەگ ئەسلى نەمەنگانلىق، قوچقارنىڭ تاغىسى، چارۋىدار، كېيىن نەمەنگاندا داڭلىق سودىگەرلەردىن بولۇپ قالدى. سەھەرقەنتكە كۆچۈپ كېلىپ، ئاستا-ئاستا ئوردۇ ئەربابلىرىغا يېقىنلاشتى. تونۇشلىرىنىڭ ياردىمى بىلەن، راستىنى ئېيتقاندا نەگگە-تىللا-نىڭ ياردىمى بىلەن ئوردۇنىڭ ئادەتتىكى ئەمەلدارى بولدى. كېيىن يەنە يامشىپ خەزىنىچى ۋەزىر بولدى. نۆھ II مەنسۇر ئۇنى يامان كۆرمەيتتى. ئۇ پۇلغا ئامراق ئادەم. ئەمما ئۇ ئېلىنىڭ مەنپەئىتىنمۇ ئويلايتتى، ئەنە شۇ ئېركەشبەگنىڭ ھويلىسى، سىرلىق چوڭ ھالقىلىرى بار، سۆلەتلىك داۋۇزىدىن كىرگىنىڭىزدە، ئالدىڭىزدا كەڭ باغلىق ھويلىنى كۆرىسىز. ھويلىنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئەرەب-لەرنىڭ يۇقىرى تەبىقىلىرىگە لايىق يوسۇندا ساراي ئورۇنلاشقان. ئۇنىڭ ئەتراپى مۆڭگىلىك، گۈللۈك باغ. بىنانىڭ يان تەرىپىدە، ئالمىزارلىقنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى گىلەم سېلىنغان چوڭ چاسا كارىۋات ئۈستىدە قۇندۇز كۆرپىدە ياستۇقىغا يۆلىنىپ يانپاشلاپ ياتاتتى.

كەچ كۈز. قايرىلغان قۇياش شولىسى قۇندۇزنىڭ ئاق كىرگەن

چاچلىرىنى سېلىشتۇرۇپ، ئۇ سارغايغان پاپىراقلارنىڭ لەيلەپ تۆكۈلۈشىگە خىيالىچان سەپسېلىپ ياندۇ. يەنە باز كېتىپ كۈز كەلدى. بۇنىڭ بىلەن ئۇ بەشىنچى كۈزنى تۆتكۈزمەكتە. يەنە قانچە كۈز كېلىپ كېتەركىن - تاڭ؟ ھامان بىر كۈنى بۇغرا قوشۇنلىرى بېتىپ كېلىپ، ئەركىن ئۈنى ئازاد قىلماي قويمايدۇ. بەلكى "نامەلۇم" ئادەم كېلىپ ئۇنىڭ بىلەن ئالاقە قىلار. سەمەرقەنتتىمۇ ھەمايىچىلىرى چىقىپ قالدىغۇ؟ ئىركەشبەگ قۇندۇزغا خەتەرلىك كۈنلەردە، تۆلۈم خەۋپى ئالدىدا باش پاناھ بولدى. ھەرنەچچە يىلدىن بېرى قىزىدەك بېقىۋاتىدۇ. بۇ نېمىدېگەن ياخشى ئادەم... قۇندۇز مۇشۇ-لارنى ئويلاپ، كېيىن خىيالى ئۇزاق سەرگۈزەشتىلىرى ئۇستىگە ئۇچۇپ كەتتى:

قۇندۇز چېگرىدىكى جەڭدە، سامانىلار بىلەن باتۇرلارچە سوقۇشۇپ ئۆزى ئورۇنباسار تۇمەنباشى بولغان "قادىن قوشۇن" نىڭ قەھرىمانلىق نەمۇنىسىنى كۆرسەتتى. ئۇ ياغىنى قوغلاپ زەربە بېرىپ، تۈيۇقسىز سول دولىسىغا ئۇرۇلغان قىلىچ زەربىسى بىلەن ئېتىدىن يىقىلدى. كېيىنكىسىنى ئۇ بىلمەيتتى. تۇن يېرىمىدا ئېسىگە كېلىپ، بىر تاغ ئارىسىدىكى ئوتلاقتا ياتقانلىقىنى كۆردى. ئۇ قوپۇشقا ئۇمتۇلدى، لېكىن قوپالمىدى. ئۇ سول قولىنى كۆتۈرۈلمەيتتى، بېشى، پۈتكۈل تېنى زىڭىلداپ ئاغرىيتتى. بىرسىنىڭ "ئۆلۈپ قالمىسۇن، ساق ئاپىرىش كېرەك" دېگەن سۆزىنى ئاڭلاپ قالدى، ئاندىن بىر چېرىك كېلىپ ئاق لاتا بىلەن ئاۋايلاپ ئۇنىڭ دولىسىدىكى يارىنى باغلىدى، قاتتىق ئاغرىسىمۇ، ئۇ چىشلىرىنى چىڭ بېسىپ، غىڭ قىلمىدى. "غەيرىتىڭ بار ئىكەن، يارايسەن، ھايات قالىسىڭ، بىر كەپ بولار" دېدى چېرىك قۇندۇزغا. كېيىن ئۇ كېتىپ

بىر چۆچەكتە سۇ ۋە نان ئەكەلدى، ئۇنى قۇندۇزنىڭ ئالدىغا تۆكۈپ كېتىپ قالدى. قۇندۇز چىرىكنىڭ ئارقىسىدىن قاراپ، "بۇ يامان ئادەم ئەمەس ئوخشايدۇ" دەپ ئويلىدى. ئۇ سۇدىن قېنىپ ئىچتى، نانىنى يېگىسى كەلمىدى. ئۇ، بۇلتۇزلارغا قاراپ ئوخدا ياتتى. بۇلتۇزلار كۆزلىرىدىن نۇر چاقنىتىپ قۇندۇزغا مەدەت بېرەتتى." ئاھ! بۇلتۇزلار شۇنچە ئەركىن، شۇنچە شوخ، ئەنە ئۇلار ماڭا كۆز قىسىۋاتىدۇ... بىزنىڭ بۇلتۇز نېمە بولغاندۇ؟ ئامان بولسا بولىدىغۇ. ئانام، ئاكام قىلىچ، ئېرىم ئەركىلەرچۇ؟ ئۇلار ھېنى ئويلاپ زار-زار يىغلىغاندۇ؟ بىچارە ئانام، يۈرەكلىرى قان بولۇپ كەتتى ھەقىچان! ئۇ ئاز دەرد تارتقانمىدى..." قۇندۇز ئۆزىدە قاتتىق ھارغىنلىق ۋە ماغدۇرسىزلىق سەزدى ۋە ئۇيقۇغا كەتتى.

ئەتىسى چۈشتىن كېيىن سامانىلار قوشۇنى بىر تاغدىن ئېشىپ ئۇ ياققا ئېڭىشتى. چېرىكلەر بەك قالايمىقان، ئاتلىق، پىيادە، بەزىلەر-نىڭ باش-كۆزلىرى تېڭىلغان، گاييلىرى تاياق تايىنىپ، ئاقساپ كېتىپ باراتتى. چېرىكلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدا، سول قولىنى ياغلىق بىلەن بوينىغا ئېسىپ ئالغان قۇندۇز ئاتلىق كېتىپ باراتتى. قۇندۇز ياغى چېرىكلىرىنىڭ بۇنچىۋالا خارابلىقىغا قاراپ كۈلگۈسى كەلدى ۋە مەيدىسىنى كۆتۈرۈپ چوڭقۇر نەپەس ئالدى. ھېلىقى چېرىك ئات ئۈستىدە مۈگدەپ قۇندۇزغا يانداش كېتىپ باراتتى. قۇندۇز ئۇنىڭغا سەپسالاتتى. چېرىك كۆزىنى ئېچىپ ئەتراپقا، كېيىن قۇندۇزغا قاراپ قويۇپ يەنە مۈگدەشكە باشلىدى. "سىزنىڭ ئىسمىڭىز نېمە؟" دەپ سورىدى قۇندۇز ئۇنىڭدىن مۇلايىملىق بىلەن. چېرىك قۇندۇز-نىڭ سىرىنچى قېتىم سۆز قىلىشىغا ھەيران بولۇپ قارىدى ۋە كۆڭۈلسىز دېدى:

ـــ نېمە بولاتتى، ئېتىم ئامانقۇل.
ـــ پېشانىڭىزدىكى تاتۇق...
ـــ مۇشۇلار ئۇرۇپ بارا قىلغان.
ـــ نېمىشقا؟
ـــ چېركىلىكتىن قاچتىك دەپ.
ـــ مۇشۇلار، دېگىنىڭىز كىملەر؟
ـــ مۇشۇ ياقىلىقلارچۇ.
ـــ سىز نەلىك؟
ـــ مەن قوقەنتلىك، مېنى چېركىكە تۇتۇپ كەتكەندە، ئاتا-ئانام يىغلاپ ـــ قاخشاپ قالغانىدى. بىچارىلەرنىڭ ھالى نېمە بولدى-كىن؟ ـــ چېركىك يەك ئۇچى بىلەن كۆزىنى سۈرتتى.
ـــ ئاتا-ئانىڭىز بارلىق ئادەملەرمىدى؟
ـــ نەدىكىنى، تارىخچى-كەتمەنچى. ئۇچ يۈز ئاتمىش كۈن ئېھنەت قىلىپمۇ قورسىقى تويمايدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە ھەمىشە، ئالۋاڭ-ياسىقى جانىنى ئالىدۇ.
ـــ كۆڭلىڭىزنى بېرىم قىلماڭ، ئۆزى ئۇچۇن كەتمەن چىپىپ، قورساق تويغۇزىدىغان چاغلارمۇ كېلىپ قالار.
ـــ ھەي بىلمەيمەن، تاڭ.
ـــ سىزنىڭچە بۇلار مېنى نېمە قىلار؟
ـــ ئۆلتۈرەلمەيدۇ. ساق ئېلىپ بېرىپ سەمەرقەنتتىكى پادىشاھىمىز بەرمەكچى. ئۇنىڭدىن باشقىسىنى مەن بىلمەيمەن.
ئىككىلىسى شۇڭا بولۇپ قالدى. ئامانقۇل ئۇيقۇسى ئېچىلىپ، قانداقتۇر بىر مۇڭلۇق ئاھاڭغا پەس ئاۋازدا ناخشا ئېيتىپ ماڭدى. ناخشىنىڭ سۆزلىرى ئوچۇق ئەمەس ئىدى. قۇندۇز دېقەت قىلىپ

"ئۆرگۈلدى پەلەك، چۆگىلىدى پەلەك... مېنى شۇنچە قىينايسەن... مەن ساڭا نېمە قىلغان..." دېگەن سۆزلەرنى ئاران بىلەلىدى.

بىرنەچچە كۈن ماڭغاندىن كېيىن چېرىكلەر توختاپ قالدى. ئامانقۇل يەنە بىر چېرىك قوشۇلۇپ قۇندۇزنى ئىلگىرىلەپ ئېلىپ ماڭدى. بېيگى قوشۇلغان چېرىكنىڭ قاپىقى يامان ئىدى. ئامانقۇل ئۇنىڭدىن پەخەس بولاتتى، قۇندۇز بىلەن سۆزلەشمەيتتى. بىركۈنى ئاۋۇ چېرىك يوق ۋاقتىتا، ئۇ قۇندۇزغا ئاۋۇ خۇمپەر بىزلەر-دىن ئەمەس، دىققەت قىلىڭ، مەن سىزنى ساقلايمەن" دەپ قويدى. شۇنداق قىلىپ ئىككى چېرىك ئۇزاق يوللار بېسىپ، شەھەر-چۆللەرنى كېزىپ قۇندۇزنى سەمەرقەنتكە ئېلىپ كەلدى.

قۇندۇزنى كەچىك تۆكلۈكى بار بىر قاراڭغۇ ئۆيگە ئەكىلىپ سولاپ قويدى. بۇ جايىنىڭ قانداق يەر ئىكەنلىكىنى ئايال بىلمەيتتى. ئۇنىڭغا بىر ياش ئايال سۇ، تاماق بېرىپ تۇردى. ئۇ بېشىنى تۆۋەن قىلىپ سۆزسىز كىرىپ-چىقاتتى. قۇندۇزنىڭ يارىسى يامان بولۇپ كەتكەنىدى، كېچىك سەللىلىك بىر بوۋاي دورا سېلىپ، تېڭىپ يۈردى. شۇ شەكىلدە قۇندۇز بىرنەچچە ئايىنى ئۆتكۈزدى. بىركۈنى بىر چېرىك ئۇنى باشلاپ، چوڭ بىر هويلىدىن ئۆتۈپ، كاتتا بىر بىناغا باشلاپ كىردى. ئۇ يەردە چېرىكچە كىيىنگەن بىر ئادەم ئۇنىڭ بىلەن سۆزلەشتى. ئۇ ئاۋۇال "ئادەمگەرچىلىك" بىلەن سىلىق مۇئامىلە قىلدى.

— سەن جەڭ مەيدانىدا قولغا چۈشكەن ياغىنىڭ چېرىكسەن، — دېدى ئۇ قۇندۇزغا، — سېنى دارغا ئېسىشىمىز مۇمكىن. بىراق ئايال — خاتۇن كىشى بولغىنىڭ ئۈچۈن ئۇنداق قىلمىدۇق. بۈگۈن مېنىڭ سوئاللىرىمغا جاۋاب بەرگىن، سەن ئۆزەڭ كىم بولسەن؟

— سەن دېگەندەك بىر چېرىكمەن.
— قايسى قىسمدا، مەنسىپىڭ نېمە؟
— بۇغرا چوڭ قوشۇننىڭ "قادىنلار قوشۇنى"دا بىر چېرىك.
— مەنسىپىڭ؟
— بىزنىڭ قوشۇندا "مەنسەپ" دېگەن نەرسە يوق.
— ئېتىك نېمە؟
— بۇغرا قىزى.
— "بوغرا قوشۇنى"نىڭ ئەھۋالىنى سۆزلەپ بېرىشنى خالامسەن؟
— خالىمايمەن.
— نېمىشقا؟
— ئۇ دۆلتىمىزنىڭ چېرىك سىرى.
— سەن جاھىللىق قىلماقچى ئوخشايسەن. سەن مېنىڭ سوئالىمغا تولۇق جاۋاب بېرىشىڭ كېرەك. شۇنى بىلىپ قويغىنكى، بىزنىڭ سۆزلىشىدىغان چارىلىرىمىز بار.
— قولۇڭدىن كەلگەننى قىل.
— سەن ياخشى ئويلان. تاقاشساڭ ياخشى ئاقىۋەت كۆرەسەن، — دېدى چېرىك ئەمەلدار ھەيۋە قىلىپ.

قۇندۇزنى مۇشۇ يوسۇندا ئەپچىقىپ بىرنەچچە قېتىم سوراق قىلدى. كېيىنكى سوراقلاردا دوق قىلدى، كاچاتىلىدى، ئۆلتۈرىمىز دەپ قورقۇتتى. لېكىن قۇندۇزدىن ھېچبىر پايدىلىق جاۋاب ئالالمىدى. قۇندۇزنىڭ قارشى جاۋابى ۋە قەيسەرلىك بىلەن چىڭ تۇرۇشى ئۇلارغا دەككە بولدى. قۇندۇز بېتىۋەردى...

بىركۈنى بىر چېرىك قۇندۇزنى باشلاپ سوراققا بارىدىغان ھېلىقى ھويلىدىن ئۆتۈپ كىچىكرەك بىر بىناغا ئېلىپ كىردى. ئۇ

يەردە يانتاغان بىر تايال ئۇنى كۆتۈۋالدى. تايال قوندۇزنى ياماق ئەمەس بىر ئۆيگە ئەكىرىپ قويۇپ چىقىپ كەتتى. جىلى ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن بىر ھوپا كۆتۈرۈپ كىردى ۋە قوندۇزغا دېدى:

— سىگلىم، ماۋۇ ئىچكىرىكى ئۆيدە ئەۋرەز، سۇ بار. بىر يۇيۇنۇۋېلىپ ماۋۇ كىيىملەرنى يەڭگۈشلىۋالغىن. ئاندىن تاماق يەيسەن.

— رەھمەت، ماڭا سىلەرنىڭ كىيىمىڭلارنىڭ كېرىكى يوق. يۇيۇنسام بولدى. ئەگەر سىزگە ئېغىر كەلمىسە، ماڭا بىر قېتىم يېپە، بىرتال يىگىنە بەرسىڭىز.

— ئېغىر كەلگىنى نېمىسى؟ — ئۇ چىقىپ كېتىپ ھايال بولماي يېپە-يىگىنە ئەكىردى، — سەن ماۋۇ كىيىملەرنى يەڭگۈشلىۋال كىيىملىرىگىنى مەن ياماپ بېرەي.

— رەھمەت سىزگە، — دېدى قوندۇز. ئۇ تايالنىڭ مۇلايىم مۇئامىلىسىنى كۆرۈپ بىرئاز بوشاشتى.

تايال چىقىپ كەتتى. قوندۇز ئويلايتتى: "قىزىق، ئەجەپ مېنى بۇ يەرگە يۆتكىدى، يەنە ياخشى كىيىملەر، تاماق... بىر گەپ بار. ئالدامچىلىق قىلماقچى بولار..."

قوندۇز راستتىنلا كىر بولۇپ كەتكەنىدى. ئۇ قازناقنا كىرىپ يۇيۇندى، كېيىن ئىچكى كىيىملىرى بىلەن ئولتۇرۇپ پەشمەت-شالۋۇرىنى يامىدى. قولى ساقايغانسىكەن، باغلاقلىق لاتىنى يېشىپ ئېلىۋەتتى. چاچلىرىنى تارىپ، ياماق كىيىملىرىنى كىيىپ، ئۆزىنى تۈزەشتۈرگەندى، ئۇز سىياقى ئەسلىگە كېلىپ قالدى. ياماق كىيىملەرمۇ ئۇنىڭ بەستىگە يارىشىپ تۇراتتى.

ئايال كىردى. يۆگەكلىك بويىچە تۇرغان كىيىمگە، قۇندۇزلۇق
باش ـ ئايىغىغا قاراپ ھەيران قالدى.
ـ سىڭلىم، ماڭا كىيىملەرنى تېمىشقا كىيمەيسەن؟ قارىغىنا، بۇ
كىيىملەرنى كىيگەندە پەرىلەردەك گۈزەل بولۇپ كېتەتتىڭ، ـ ئۇ
بوپىنى ئېچىپ ئەتلەس ئىشتان ـ كۆڭلەك، تاۋار پەشمەت ۋە قىسقا
سېرىق كۆن ئۆتۈكنى كۆرسەتتى.
ـ مېنىڭ مۇشۇ كىيىملىرىم ھەممىدىن ئەلا. ياغىنىڭ ئەتلەسلىرى
دىن ئۆزەمنىڭ بېرىتىق كىيىملىرىم مىڭ ئارتۇق.
ـ راستتىنلا، ئۆز كىيىملىرىڭ بەك ياراشپتۇ. قارا، چىرايىڭ
گۈلدەك ئېچىلىپ كەتكىنىنى. بىر كۆزگۈنەيىنەك بولسىغۇ، ـ ئايال
بىرئاز ئويلۇپلىپ دېدى، ـ بىلدىڭمۇ سىڭلىم، پادىشاھى ئالەم سېنى
قوبۇل قىلماقچى.
قۇندۇزنى بۇ سۆز ئەندىكتۈردى. لېكىن ئايالغا سەزدۈرمەسلىككە
تىرىشتى.
ـ ئۇ "پادىشاھى ئالەم" مېنى قوبۇل قىلىپ نېمە قىلماقچى
ئىكەن؟
ـ ئۇنى بىر ئاللا ئۆزى بىلىدۇ.
ـ مەن ئۇنى كۆرۈشنى خالىمايمەن.
ئايال چۆچۈپ تاشقىرىغا قارىدى:
ـ ۋايەي، ئاستىراق سۆزلىگىن. "خان ئاغزى مايمۇن" دېگەننى
ئاڭلىماپسىدىڭ؟ ـ دېدى ئۇ ۋە قۇندۇزغا ئېگىلىپ داۋام قىلدى، ـ
كۆڭلۈمدىكىنى ئېيتسام، ساڭا قايىلمەن. "قەشقەرنىڭ بېگىملىرى
تۈگۈل، قىزلىرىمۇ باتۇر بولار ئىمىش" دېگەن گەپ راست ئىكەن.
لېكىن چۈشۈڭنى قىلمىغىنىڭ ياخشى.

— مەن قورقمايمەن، سىزنىڭمۇ مۇشۇلارنىڭ ئايىغىدا مۆڭمىلەپ يۈرگىنىڭىزدىن ئۆلگىنىڭىز ياخشى ئەمەسمۇ؟!

— بۇنداق دېسەڭ ماڭا بەك ئۇۋال بولىدۇ، سىگىلىم، — دېدى ئايال ۋە خېلىغىچە سۆز قىلالماي تۇرۇپ قالدى-دە، ياشلىرىنى سۈرتتى، — بىر باغرى قان بىچارىمەن، مېنىڭ دەردىم سېنىڭكىدىن قېلىشمىس، بەلكىم. ياشلىقىمدا ئېرىمدىن ئايرىلىپ زورلاپ مۇشۇ كۆرگە تاشلاشقا-نىدى. تا مۇشۇ كۈنلەرگىچە دوزاخ ئازابىنى تارتىۋاتىمەن. يۈرەكلىرىم كاۋاپ بولۇپ تۈگىدى.

ئايال مەيدىسىنى تۇتۇپ كەينىگە داجىدى، قۇندۇز يۆلەپ قارىسا ئۇنىڭ چىرايلىرى سارغىيىپ كېتىپتۇ. قۇندۇز ئايالنى ياتقۇزدى. ئۇ بىرپەس كۆزىنى يۇمۇپ ياتقاندىن كېيىن چىرايىغا قان يۈگۈرۈپ، كۆزىنى ئاچتى. قۇندۇز ئۇنىڭ ھالىغا ئېچىندى ۋە كۆڭلىنى ئاغرىتىپ قويغىنىغا پۇشايمان قىلدى.

— مېنى كەچۈرۈڭ ئاچا، بىلمەپتىمەن، قانداقراق؟

— كېرەك يوق، ئۆتۈپ كەتتى... سەندىن يامانلىمايمەن، غەيرىتىگە بارىكاللا سىگىلىم، — ئايال كۆزىنى يۇمۇپ ئارام ئالدى، قۇندۇز مەيدىسىنى ۋە چېكىلىرىنى ئۇۋۇلىدى.

شۇ كۈنى كەچقۇرۇن ئىككى چېرىك كېلىپ قۇندۇزنى قاتمۇقات ھويلىلاردىن ئېلىپ ئۆتۈپ، بىر سالاپەتلىك سارايغا، ئۇندىن كېيىن بىر ياسىداق ئۆيگە ئەكىردى. تۆردە مەنسۇرشاھ، بىر ياقتا ئوردۇ ئاغىسى مىرزا ئۇبەيدۇللا، بىر ياقتا خەزىنىچى ئېركەشىمەك ئولتۇراتتى.

— قېنى ئولتۇرۇڭ. پادىشاھى ئالەم سىزنى سۆھبەتكە قىچقار-دى. — دېدى ئوردۇ ئاغىسى چەتتىكى گىلەم ئۈستىنى كۆرسىتىپ.

قوندۇز ئۇلارغا ئۇندىمەي قاراپ چىقتى. تۆردە ئولتۇرغانلىق نۇھ II ئىبن مەنسۇر ئىكەنلىكىنى، قالغان ئىككىسىنىڭ ئۇنىڭ باش شەھەرلىرى ئىكەنلىكىنى پەملىدى.

— مەن تېگى تۇرۇشنى ياخشى كۆرىمەن. گەپ-سۆزلىرىڭ بولسا ئېيتىۋېرىڭ.

مەنسۇر چىرايلىرىنى پۇرۇشتۇرۇپ قوزغىلىپ قويدى، كېيىن ئۆزىنى تۇتتى.

— شۇنى بىلىپ قويكى، سەن بىزنىڭ قولىمىزدىكى ئەسىرە-سەن، — دېدى ئۇ كىنايە بىلەن.

— سەنىلەر بىلەن جەڭ قىلىپ ئەسىرە بولۇپ قالغىنىم ئۈچۈن ئارمانىم يوق.

— سەن خاتۇنلارنىڭ يەڭگىلتەكلىكىنى قىلماء، مېنىڭ سوئاللىرىمغا ياخشى جاۋاب بەرسەڭ، ياخشى كۆن كۆرىسەن، بەلكى يۇرتىڭغىمۇ قايتىشىڭ مۇمكىن. سۇتۇق بۇغراخانىنىڭ چېرىكلىرى قانچە؟

— پۈتكۈل ئەل بۇغراخانىنىڭ چېرىكلىرى.

— سەن قايسى قوشۇندىن؟

— قادىنلار قوشۇنىدىن.

— ئىتىڭ نېمە؟

— بۇغرا قىزى.

— سېنىڭ خانىڭ قاچان بىز تەرەپكە باستۇرۇپ كەلمەكچى؟

— ئۇلۇغ تاراخانلار خاتىدانلىقىنىڭ خاقانى سۇتۇق بۇغراخان ياغىغا ياغى، ئاداشقا ئاداش، سەن ياغىلىق قىلىۋېرىدىكەنسەن، ئۇ خالىغان ۋاقىتتا كېلىپ سېنىڭ جاجاڭنى بېرىدۇ.

ـ تىلىڭنى تارت!

ـ خالىغىنىڭنى قىل!

ـ دارغا ئېسىلىسەن!

ـ بۇغرا قىزى ئەل ئۆچۈن قۇربان بولۇشتىن قورقمايدۇ،

ـ زىندانغا تاشلانسۇن!

ئىككى چېرىك كېلىپ قوندۇزنىڭ پېنىدا تەڭ تۇردى.

ـ خانۇن كىشىنىڭ ئەقلى كەم بولىدۇ ئۇلۇغ شاھىم، ئەقلىغە كېلىپ قالار بەلكىم، ـ دېدى ئوردۇ ئاغىسى چېرىكلەرنى توختىتىپ،

ـ ئۇلۇغ پادىشاھى ئالەم! ئەگەر ئىلتىپات قىلسىلا، بۇ قەشقەرنىڭ مېنىڭ ئىختىيارىمغا بەرسىلە، مېنىڭ بوسۇغامنىڭ ئاستىدا چېرىپ ئۆلسۇن! ـ دېدى خەزىنچى ئېركەشبەگ قوپۇپ مەنسۇرغا تازىم قىلىپ.

مەنسۇر رازىلىق بىلدۈرۈپ بېشىنى ئەگدى. چېرىكلەر ئوردۇ ئاغىسىنىڭ شەرتى بىلەن چىقىپ كەتتى. ھېلىقى ئەمەلدار قوندۇزنى باشلاپ ئەپچىقىپ كەتتى...

شۇنىڭدىن كېيىن نۇرغۇن ئايلار، يىللار، ئۆتۈپ كەتتى...

قوندۇز پېنى ياتقىنىچە تۆكۈلۈۋاتقان سېرىق ياپراقلارغا قاراپ ئويلايتتى. ياپراقلار ئۇنىڭ ئۆيىنى يۆتكىۋەتتى. "ياپراقلار ئامالسىز تۆكۈلمەكتە. ئۇ بەرگىدىن ئاجراپ كەتكەندىن كېيىن تۆكۈلمەي قانداق قىلسۇن؟ يەرگە چۈشكەندە ئەمدى ئۇ دەرەخ شېخىدا تۇرغان چېغىدىكىدەك شوخ ئويناپالمايدۇ. ئۇ ئاستا ـ ئاستا سېسىپ تۇپراق تېگىدە قالىدۇ، يوق بولۇپ كېتىدۇ. قاراڭ قىزىق ئىش. بۇلتۇر قىش ئۇ يوق ئىدى. باھاردا پەيدا بولدى. يازدا ھۆسنىگە تولۇپ يايراپ، ئەمدى تۆكۈلۈپ يوق بولماقتا... شۇنداق. ھەممە نەرسە

شۇنداق ئىكەن، ئادەمنىڭ ئۆمرىمۇ شۇنداق ئەھمىيەتسىز! سەنچۇ؟ — شۇنداق ئىكەن، ئادەمنىڭ ئۆمرىمۇ شۇنداق ئەھمىيەتسىز! سەنچۇ؟ — دېگەندەك بولدى ئۇنىڭ قۇلىقىنىڭ كەينىدە بىرى، — سەنمۇ شۇ دېگەندەك بولدى ئۇنىڭ قۇلىقىنىڭ كەينىدە بىرى، — سەنمۇ شۇ تەقدىردىن قېچىپ قۇتۇلالمايسەن قۇندۇز!... توغرا، تۇغۇلدۇم، ئەلەم تەقدىردىن قېچىپ قۇتۇلالمايسەن قۇندۇز!... توغرا، تۇغۇلدۇم، ئەلەم تارتتىم، لېكىن سۈتتۇق بۇغراخانىڭ ياردىمى بىلەن قۇتۇلدۇم، تارتتىم، لېكىن سۈتتۇق بۇغراخانىڭ ياردىمى بىلەن قۇتۇلدۇم، ئانامنى تېپىۋالدىم. ئەسلىدە تونۇمايلا يۈرگەن قىلىچ ئاكامنىمۇ ئانامنى تېپىۋالدىم. ئەسلىدە تونۇمايلا يۈرگەن قىلىچ ئاكامنىمۇ تونۇۋالدىم. ئۇنىڭدىن كېيىن ئەركىن،... ئاھ نېمىدېگەن كۆڭۈل تونۇۋالدىم. ئۇنىڭدىن كېيىن ئەركىن،... ئاھ نېمىدېگەن كۆڭۈل لۈك كۈنلەر ئىدى ئۇ چاغ... ئەمدىچۇ؟ مەن غېرىپ قالدىمۇ، لۈك كۈنلەر ئىدى ئۇ چاغ... ئەمدىچۇ؟ مەن غېرىپ قالدىمۇ، بەرگىمدىن ئۆزۈلۈپ ئاشۇ ياپىراقلاردەك تۆكۈلمەنمۇ؟ تۇپراق بەرگىمدىن ئۆزۈلۈپ ئاشۇ ياپىراقلاردەك تۆكۈلمەنمۇ؟ تۇپراق تېگىگە چۆكۈپ ئۇنىڭ بىلەن ئارىلىشىپ كېتىمەنمۇ؟ مەنمۇ ئۆمۈر- تېگىگە چۆكۈپ ئۇنىڭ بىلەن ئارىلىشىپ كېتىمەنمۇ؟ مەنمۇ ئۆمۈر- نىڭ شەپقەتسىز تەقدىردىن قۇتۇلالمايمەن، ئەلۋەتتە. ياق، مەن نىڭ شەپقەتسىز تەقدىردىن قۇتۇلالمايمەن، ئەلۋەتتە. ياق، مەن تېخى سارغايمىدىم، بەرگىم مەھكەم. مەن ياشايمەن، بۇغراخانىنى، تېخى سارغايمىدىم، بەرگىم مەھكەم. مەن ياشايمەن، بۇغراخانىنى، ئانام، ئاكامنى، ئەركىننى كۆرىمەن....ئاھ، قاچان كەلەركىن، شۇ ئانام، ئاكامنى، ئەركىننى كۆرىمەن....ئاھ، قاچان كەلەركىن، شۇ ئارمانلىق كۈنلەر..."

— سىڭلىم بۇغرا قىز، — دېگەن بېقىملىق ئاۋاز ئۇنىڭ خىيالىنى بۆزدى. ھېلىقى تۇتقۇنلۇقتىكى ۋاقىتتا تونۇشقان "ئاچا" بىر لەھەدە ئۇزۇم، شاپتۇل كۆتۈرۈپ كېلىۋاتاتتى، — ئەجەپ ئۇزاق يېتىپ كەتتىڭىزغۇ؟ مانا قارا، بۇ ئۇزۇم، شاپتۇللارنى، نېمىدېگەن چىرايلىق، خۇددى سىزنىڭ مەڭزىڭىزگە ئوخشايدۇ. ھازىرلا باغدىن ئۇزۇپ كەلدىم، — ئاچا لەھەنىنى كارىۋاتقا قويدى. قۇندۇز ئۆرە بولۇپ ئولتۇردى.

— رەھمەت ئاچا. راستلا ياخشى ئىكەن، — ئۇ ئۇزۇمدىن بىر شىڭگىلنى ئېلىپ ئۇنىڭدىن بىر دانىنى ئۈزۈپ ئاغزىغا سالدى.

— ئەجەب سولغۇن كۆرۈنىسىزغۇ، بۇغرا قىز؟ — بۇ ھويلىغا كەلگەندىن كېيىن قۇندۇزنى شۇنداق دەپ ئاتىشاتتى، — ئارتۇق ئويلاشنىڭ كېرىكى يوق.

قۇندۇز ئېركەشبەگنىڭ ھويلىسىغا كېلىپ ئۇزاق تۇرغىنىچە ھۇ خانۇن پەيدا بولۇپ قالدى. ئۇلار بىر-بىرى بىلەن راست ئاچا-سىڭىلىدەك ئىناق بولۇپ كەتتى. ھۇ ئايالنىڭ قانداق كېلىپ قالغانلىقىنى قۇندۇز بىلمەيتتى. بەلكى ئېركەشبەگ ھۇنىمۇ "تازاد قىلىپ" ئەكەلگەنمىكىن؟

— ھۇغرا قىزىم، — دېدى ئاچا قۇندۇزنىڭ غەمكىن سىياقىغا سەپ-سېلىپ، — دۇنيانىڭ ئىشى ئۆتۈپ كېتىدۇ. ئارمانىگىزغا يېتىسىز. ئېركەشبەگدەك بىر چوڭ ئەرباب سىزگە ئاتىدارلىق قىلىۋاتسا.

ئېركەشبەگ قۇندۇزغا راستىنلا ئاتىسىدەك غەمخورلۇق قىلدى. زىندانغا چۈشۈپ كېتىش خەۋپىدىن قۇتۇلدۇرۇپ، ئۆيىگە ئېلىپ كەلگەندىن كېيىن ئۆز قىزى رەيھان بىلەن تەڭ كۆرۈپ باقتى. باشلاپقى ۋاقىتلاردا قۇندۇز چۈشىنەلمىدى. "ھۇ ئادەم ماڭا نېمانچە ئىگىدارچىلىق قىلىدۇ. ھۇنىڭدا يەنە بىر ئويۇن بولمىسۇن" دەپ ئويلىدى. ئۇ ئېركەشبەگكە ئادەتتىكىچە تەكەللۇپ بىلەن رەھمىتىنى ئىزھار قىلىپ يۈردى. بۇنى ئېركەشبەگ سەزدى بولغاي، بىر كۈنى ئۇ قۇندۇز بىلەن مۇڭداشتى.

— قىزىم، مەندىن ھەرگىز گۇمانلانما. مېنى ئاتاڭ ئورنىدا كۆر، بىلدىڭمۇ؟

— رەھمەت سىلىگە. ماڭا راستىنلا چوڭ ئاتىدارچىلىق قىلىۋاتىلا.

— سەن، سىلەرنىڭ ئىچكىلاردىكى قوچقار دېگەن ئادەمنى بىلەمسەن؟

— بىلمەن، — ھەيران قالدى قۇندۇز.

— ئۇ سىلەرگە نەمەنگاندا بىر ئاغام بار، دەپ ئېيتىپقانمىدى؟

— ئېيتقان. ئېنى ئېركەشبەگ دېگەن.

— قوچقارنىڭ ئاشۇ تاغىسى ئېركەشىبەگ دېگەن مەن بولىمەن.

قۇندۇزدا دەرھال خۇشاللىق بىر ھېسسىيات پەيدا بولدى. گەپقۇ جايىدىن چىقىۋاتىدۇ. بىراق "ئېركەشىبەگ" بولۇۋالغان باشقا بىرەر بەگ بولۇپ يۈرمىسۇن يەنە! لېكىن، بۇ ئادەمنىڭ مۇئامىلىسى ئۇنداققا ئوخشىمايدۇ.

— قىزىم قۇندۇز! — دېدى ئېركەشىبەگ قۇچىقىنى ئېچىپ، — قوچقاردىن خەۋەر ئالدىم قورقما!

قۇندۇز ئېركەشىبەگنىڭ قۇچىقىغا ئۆزىنى تاشلىدى. ئەمدى ئۇنىڭدىن گۇمان قىلىدىغان يېرى قالمىغانىدى.

شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇلار سىردىشىدىغان بولدى. شۇنداق قىلىپ ئۇلار راستىنلا ئاتا-بالىدەك ئىناق بولۇشۇپ كەتتى. ئېركەشىبەگ بارا-بارا قۇندۇزنىڭ ئىدراكىنى ۋە قەھرىمانلىقىنى چۈشىنىپ، ئۇنى قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ بىر ئەربابى قاتارىدا ھۆرمەتلىدى. ئۇنىڭدىن جىق ياخشى نەرسىلەرنى ئۆگىنىۋالدى.

بىر شوخ ئاھانگدەكى ناخشا قۇندۇزنىڭ خىيالىنى بۇزدى. ئۇ يېڭى تەرەپتىن قولىدا دۇتار، ئىككى تال ئۇزۇن چېچى ئارقىغا تاشلانغان، ئەتلەس كۆڭلەك، چىمەن دوپپا كىيگەن رەيھان شوخ ناخشا ئېيتىپ كېلەتتى:

"قايان كەتتىڭ بىلمەيمەن —
ئامان يار،
ئايرىلغانغا ئۆلمەيمەن —
ئامان يار،
ئايدىنگدەكى ئويۇننى —
ئامان يار،

ئۇنتۇدۇڭمۇ بىلمەيمەن —
ئامان يار.
باغرىڭ ئۇنچە قاتتىقمۇ —
ئامان يار،
ئايدىن خىجىل بولمامسەن —
ئامان يار...»

— ھا، ھا... ئاچا-سىڭىل بىر بولۇپتۇ، قۇلاقلىرى دىلىڭ بولۇپتۇ. ھا، ھا، ھا...

— قاراڭلار سىلەرنى، ئۆزەڭلارچە مېنى تاشلاپ قويۇپ مۇڭداشقىلى تۇرۇپسىلەر-دە؟ مەن سىلەرگە ئېيتىپ قويايى، سىلەر مەندىن قېچىپ قۇتۇلالمايسىلەر. بوتىلاق بۇغرىدىن ئايرىلىپ قالغان ئىش نەدە بار ئىكەن؟ قانداق دېدىم بۇغرا قىز؟ — رەيھان سۆزلىگەچ كېلىپ كارىۋاتقا ئولتۇردى ۋە قۇندۇزنىڭ غەمكىن چىرايىغا قاراپ دېدى، — ۋاي-ۋۇي، قاپاقلىرىدىن قار يېغىپتىغۇ كىشىلەرنىڭ؟ قېنى يېغىلاپ بېقىڭچۇ، مەن كۆرۈپ باقاي! — ئۇ قوللىرىنى بىلىگە تىرەپ ئۇلارغا تىكىلىپ ئالدىغا ئېگىلدى. ئاچا بىلەن بۇغرا قىز ئۇنىڭغا زوقلىنىپ كۈلۈشتى، ئۇنىڭ يارىشىملىق قىلىقلىرىغا زوقلاندى.

رەيھان كېلىشكەن، گۈزەل چوكان ئىدى. بەستى قۇندۇزغا تەڭ كېلەتتى، كىيىملىرىمۇ ئوخشاش ئىدى. پەرقى: قۇندۇزنىڭ كۆزلىرى تۇم قارا، ئويچان ئىدى. رەيھاننىڭ قوي كۆزلىرى ئويناپ تۇراتتى، قۇندۇزنىڭ چىرايى قارامتۇل، قاشلىرى قوشۇما، قاپقارا ئىدى، رەيھاننىڭ كۆزى ئوي كۆز، چىرايى ئاپئاق، قاشلىرى سەكرەپ تۇراتتى.

— ئۆزلىرىنى قانداق تاشلاپ كېتەلەيسىز گۈزەل چوكان؟ رەيھانگۈل بولسا، گۈلزارلىقنىك ھۆسنى بولمايدۇ-دە! — دېدى تاچا.

— راستتىنلا، بوتىلاق سىز رەيھان. شوخ ئويناقلىرىڭىز كىشنى شەيدا قىلىدۇ، — دېدى قۇندۇز شوخ كۈلۈپ.

— ۋايجان، بولدىلا، يامان كۆتۈرۈۋەتتىڭلار مېنى. ماقۇل، رەيھانگۈلمۇ بولاي، بوتىلاقمۇ بولاي. ئويناپ-كۈلەيلى، ماقۇلمۇ ئاداش؟

رەيھان دۇتارنى قۇندۇزنىك قولىغا بەردى. "ھېلىقى، كىشنىك يۈرىكىنى ئېزىدىغان ناخشىلىرىڭىزدىن بولسۇن، لېكىن، يىغلىمايسىز. ئېيتىپ قويای" دېدى ئۇ چاقچاق قىلىپ.

قۇندۇز دۇتارنى سازلىدى. تاچا رەيھانغا چاقچاق قىلدى:

— ئويناپ-كۈلەيلى، دەيسىزۇ، يەنە يۈرەكنى ئېزىدىغان ناخشىدىن بولسۇن، دەيسىز. بۇ قانداق بولغىنى رەيھانگۈل؟!

— شۇنداق، تاچا. خۇشاللىق بىلەن خاپىلىق بىر-بىرىدىن ئايرىلمايدىكەن. يۈرەك، ئۇ، بىر پارچە گۆش بولسىمۇ، ئۇنىڭدا خاپىلىقنى تېپىپ، خۇشاللىقنى قارشى ئالىدىغان سەزگۈ بولىدىكەن. ئىككى باشنى بىر قازانغا سىغدۇرۇش تەس ئىكەن. شۇنداق ئەمەسمۇ، بۇغرا قىز؟ "دەرد-ئەلەملەر كېلىدۇ ئوغۇل بالانىڭ باشىغا، چىدىغىلى بولمايدۇ كۆزدىن ئاققان ياشىغا" دەيدىكەنسۇ؟ بېشىگىنى يەيدىغان ئوغۇللارنىڭ گېپىنى قارامسىڭ، قىز بالىنىڭ باشىغا دەرد كەلسە مەيلى ئىكەن-دە؟ ئەسلى باغرى قاتتىق شۇ ئەرلەر ئەمەسمۇ؟ قولۇمدىن كەلسە دۇنيادىكى ئەرلەرنىڭ ھەممىسىنى بوغۇپ تاشلىسام، دەيمەن.

— هەممىنى دېمەك، پادىشاھلار بارغۇ؟ — چاقچاق قىلدى ئاچا.
— ئاۋال شۇ مۇتتەھەملەرنى بوغاتتىم.
— سۆيگەن غۇلامىڭنى ئايرىپ قويارسىز، ئېرىڭىز ئەمەسمۇ؟!
— ھى... ئىككىنچىسىگە شۇنى بوغسىمەن دەڭا. ئەرلەرنىڭ ھەممىسى ئوخشاش. ئالدىڭىزدا "ۋاي، ئايلىناي، چۆگىلەي، كۆزلىرىڭدىن..." دەيدۇ، لېكىن ئارقىڭىزدا... بولدىلا، ئۇنداق گەپنى قىلمايلى. قېنى ئاداش، بىر غەزەل ئېيتىڭا.

قۇندۇز دۇتارنى سازلىغاچ رەيھانىنىڭ سۆزلىرىگە كۈلۈمسىرەپ قويۇپ باشقىچە ئىپادە بىلدۇرمىدى. ئۇ دۇتارنى بىر پەدىگە چالغاندىن كېيىن، يىراقلارغا كۆز تىكىپ غەزىلنى باشلىدى:

يار سەندىن ئايرىلىپ قالدىم نېچۈن، ھەيرانمەن،
ئايرىلىپ سەندىن جۇدالىق يولىدا ۋەيرانمەن.

تەلمۈرۈپ گۈل - غۇنچىلارغا، كۈتىمەن تاڭ ئاتقۇچە،
تاڭ سەھەردە سايرىغان بۇلبۇل كەبى بىمارىمەن

شامنىڭ نۇرىدا كۆردۈم نۇر جامالىڭ ئەكسىنى،
كۆيسەم ئارمان يوق، پىراقىڭ ئوتىدا پەرۋانمەن.

سېغىنىپ ئېيتسام غەزەل، سارىڭ دېگەي بەلكى مېنى،
ئاشقى ھىجرىدە سەرسان، مەشۇقى دېۋانمەن.

ئايرىلىشنىڭ دەردىنى ئايرىلمىغان بىلمەس، بىراق،
يانا يۈرتتا بىناۋا، كۆڭلى سۇنۇق بىگانمەن.

سلما عەم يادوست، ئۇزەلمەس رىشتىمىزنى شۇم رەقىب،
ئاقۇۋەت دىدار كۆرۈشمەك يولىدا مەردانىمەن.

قۇندۇز غەزىلىنىڭ ئاخىرىدىكى پىغانلىق ئاۋاز بىلەن چۈشۈردى. ئاچا بىلەن رەيھان قۇندۇزنىڭ ھەم مۇڭلۇق ھەم مەردانە غەزىلىنى چوڭقۇر تەسىرات ئىچىدە ئاڭلىدى. قۇندۇزنىڭ مەغرۇرىدىن دومىلاپ چۈشكەن ياش تامچىلىرى ئۇلارنىڭ كۆڭلىنى ئېرىتتى. ئۇلارمۇ كۆز ياشلىرىنى سۈرتۈپ، گەپ قىلىشماي جىم ئولتۇرۇپ قېلىشتى.

رەيھان جىمجىتلىقنى بۇزدى:

— كۆڭلىڭىزنى يېرىم قىلماڭ دوستۇم. يار بىلەن، يارانلار بىلەن كۆرىشىسىز، — كۈلۈمسىرەپ چاقچاق قىلدى ئۇ، — ئەركىنىڭىزنى كۆرگەندە ئەركىلەرسىز تېخى؟

ئۇلار كۈلۈشتى.

— سىزنىڭ شوخ خۇلقىڭىز كىشىنىڭ كۆڭلىگە راستىنلا ئوبدان ئارام بېرىدۇ، — دېدى قۇندۇز كۈلۈپ.

— ئۇنىڭدىنمۇ شوخلىرى بار تېخى. مەن سىزگە بىر غەزەل ئېيتىپ بېرەيمۇ؟ ئەكىلىگا دۇتارنى، — ئۇ دۇتارنى ئېلىپ سازلىدى، — بۇ كونا غەزەل، كىشىگە ياشلىق چاغلىرىنى ئەسلىتىدۇ، — ئۇ دۇتارنى ساز قىلىپ غەزىلنى باشلىدى، ئۇنىڭ چىرايى كۈلۈمسىرەپ، كۆزلىرى ئويناپ تۇراتتى:

بەزىسىمەن بەك گۈزەل، ھۇرلەر كەبى جانانە قىز،
گۈل-گۈلىستانلار ئارا گۈل ناجىسى رەيھانە قىز.

بىر كۆرۈپ قانسام جامالىڭ ھۆسنىگە ئەي نازىنىن،
جىلۋە قىپ نازىڭ بىلەن قىلما مېنى ۋەيرانە قىز.

سر بېقىپ قويساڭچۇ بارىڭىنىڭ پەرىشان ھالىغا،
رەھىم قىل، ئاغرىتما جانىنى، ئەي پەرى دىلدارە قىز.

بەر ئىجازەت كۆزلىرىڭگە باققىلى سىر لەھزىگە،
قىل ئاتا دەردىگە دەرمان كۆزلىرى خۇمارە قىز.

ئىشق ئوتى سەۋداسىدىن ئەندىشىدە، كۆڭلۈم ھامان،
كىرپىكىڭنى يا قىلىپ ئاتما مېنى مەردانە قىز.

بەر قولۇڭنى چىقسۇن ئارمان، بولدى بەس، قىلما ئۇۋال،
باغرىمىز قانسۇن، كېتەيلى باغ ئارا سەيلانە قىز.

دەپتىكەن ئۆتكەن زاماندا بىر يىگىت.

— ئۇندىن كېيىنچۇ؟ — دېدى قۇندۇز.

— ئۇنىڭدىن كېيىن، — دەپ غەزەل بىلەن جاۋاب بەردى رەيھان:

ئاشىق — مەشۇق جۇپ بولۇپ مېڭىپتۇ خۇشال سەيلىگە،
مەشۇقى تەسلىم بولۇپتۇ ئاشىقىنىڭ مەيلىگە.

قۇندۇز قوشۇلدى:

ئاشىقى بولماسمۇ مەپتۇن مەشۇقى خۇش پەيلىگە،
چىنىنى بەرمەسمۇ بۇلبۇل نازىنىن گۈل لەيلىگە.

ئۇچەيلەن تەڭ راھەتلىنىپ كۈلۈشتى...

شۇ كۈنى ئاخشىمى ئېركەشبەگ بىر خىل ئۆزگىچە كەيپىيات بىلەن ئۆيىگە قايتتى. ئۇ، پىشايۋاندا بىرنەرسە يېزىپ ئولتۇرغان قۇندۇزنى قىچقىرىپ، ئىشخانىسىغا ئەكىرىپ ئىشكىنى ئەتتى. قۇندۇزغا بېشىنى ئېگىپ سۆز باشلىدى:

— ئولتۇر قىزىم، ئولتۇر. پادىشاھنىڭ پاچىقىنا پەت چۈشتى. يۈغراخانىلار يېقىندا كېلەر ئىمىش، دېگەن خەۋەر كۈچەيتىپ ئۇنى چۆچۈتۈۋەتتى. كۆز ھەرىسى قەھرىلىك بولىدۇ. سەن ئۇنىڭ كۆزىدىن يىراقراق تۇرساڭمىكىن.

— ياخشى خەۋەر ئىكەن، تاغا. مەن دېمىدىمۇ، ئۇلارنىڭ كېلىدىغان ۋاقتى بولۇپ قالدى. بىراق، مەن قەيەردە بولسام ئۇ بەربىر قىلغۇلۇقىنى قىلىدىغۇ؟

— مەن ھېراتتىكى بىر دوستۇمغا قۇل قىلىپ بېرىۋەتتىم، دەيمەن. يولنى باشقا ياققا سالمىز.

— يول ئۇستىدىچۇ؟

— ئەرەنچە ياسىنىسەن، ئۆزەڭمۇ شۇنداق كېيىنىشكە ئامراققۇ؟ سېنىڭ قامىتىڭدىن بىلىنمەيدۇ.

— كىم بىلەن؟

— مەن ئىشەنچلىك ھەمراھ قوشىمەن. ھېلىقى، سېنى سەمەرقەنتكە ئېلىپ كەلگەن چېرىك يادىڭدا باردۇ؟ ئەنە شۇ يىگىت بىلەن بارىدۇ، ئۇ سېنى قوغدايدۇ.

— بىلمەن، يادىمدا، ئېتى ئامانقۇل، ئۇ، ئوبدان ئادەم.

— راست ئوبدان ئادەم. قوقەنتلىك، جاپاكەش. ئۇ مېنىڭ قىشلاقتىكى ھويلامدا تۇرىدۇ. ئۇ سېنى ئەكەلگەنلىكىنى، ساڭا قاتتىق ئىچىنغانلىقىنى سۆزلەپ بەرگەن.

— مەيلى، تاغا. سىزنىڭ مەسلىھەتىڭىزچە بولسۇن. ئەمما، بىزنىڭكىلەر كەلگەندە، مەن بۇ يەرگە دەرھال قايتىشىم كېرەك.

— ئۇنىڭدىن غەم يېمە.

ئۇلار مەسلىھەتنى بېكىتتى. ئۇچ كۈندىن كېيىن كېچىسى يولغا

چىقىشقا تەييارلىق قىلماقچى بولدى.

ئۇچ كۈندىن كېيىن كېچىسى رەيھان بىلەن ئاچا ئارقا دەرۋازا ئېچىدە سەپەرگە ھازىرلانغان ئىككى ئەر كىشىنى ئۇزاتماقتا. رەيھان ئېسىدەپ يىغلايتتى، ئاۋۇل، چىرايلىق يىگىتنى قانداي قۇچاقلاپ سۆيەتتى. ئاچا رەيھاننى ئاجرىتىۋېلىپ "خۇدايىمغا ئامانەت بالىلىرىم" دېدى ۋە پېشىنى سۈرتتى. ئۇلار يىغلاپ تۇرۇپ دەرۋازىدىن چىقىپ كەتكەندە رەيھان ھۆركىرەپ يىغلاپ قالدى. ئاچا دەرۋازىنى ياپتى.

* * *

نۇھ II مەنسۇرنىڭ ئوردۇدىكى ئېگىز چاسا سارىيى. ئېگىز-كەڭ پەنجىرىلەردىن قۇياش شولىسى سارايىنى يورۇتقان. تۆر تەرەپتە، سۆپىدا زىلچا ئۈستىدىكى قېلىن كۆرپىلەر ئۈستىدە شاھ مەنسۇر ياستۇقىغا يۆلىنىپ يانپاشلاپ ياتىدۇ. ئۇ خىيالچان، نېمىندۇ ئويلايتتى... بىر ئايال ئاياغ تەرىپىدىن كېلىپ ئۇنىڭ خىيالىنى بۇزدى:

— ئۇلۇغ شاھىم، ئۇسۇلچىلار... — مەنسۇر ئۇنىڭغا قارىماي بېشىنى لىڭشىتىپ قويدى. ئايال ئىككى قېتىم چاۋاك ئۇرۇشى بىلەن ساز ياڭرىدى. بىر-بىرىدىن گۈزەل ياسانغان قىزلار قاتار كىرىپ شاھنىڭ ئالدىغا تىزىلدى ۋە ھەممىسى تەڭ شاھقا تازىم قىلدى. كېيىن قاتار بولۇپ ئۇسۇلغا چۈشتى.

ئىككىگە بۆلۈنۈپ سارايىنىڭ ئىككى تېمى تۇتۇشىدە سازچىلار ئولتۇرۇپ ئىشتىياق بىلەن ساز قىلاتتى. ساتار، تەمبۇر، دۇتار، غىجەكلەر تەڭكەش قىلاتتى. داپچىنىڭ قولىدىكى يوغان داپ بىردەم كۆتۈرۈلۈپ، بىردەم چۈشۈپ داراڭلايتتى. ئۇسۇلچى قىزلار كەڭ-چاسا

ئىران رىلىچىسى ئۇستىدە لەرزان ئۇسۇل ئويناۋاقتا. قىزلارنىڭ قىزىل پوپۇچلۇق ئاياغلىرى ئوخشاش ھەرىكەت بىلەن دەسسەيدۇ. شاھنىڭ چىرايلىرى ئېچىلىدى. ئۇ ئۆرە ئولتۇرۇپ ئۇسۇلنى، ياق، ئۇسۇلچىلارنى تاماشا قىلماقتا. بولۇپمۇ ئۇ بىر گۈزەل قىزغا ئالاھىدە ھەۋەسلىنىپ قارايتتى. ئۇ ساقلىنى سىلاپ، كۆزىنى قىسىپ يالدا تۇرغان ئايالغا قارىغانسىدى، ئايال كۈلۈپ بېشىنى ئېگىپ قويدى. ئۇلارنىڭ ئىشارەت ئارقىلىق سۆزلىشىدىغان يوشۇرۇن تىلىنى ئۆزلىرى ئوبدان چۈشىنىشەتتى...

مۇشۇ ۋاقىتتا سەردار ئەبۇ ئىبراھىمنىڭ ئىشخانىسىغا قوللىرى كەينىگە قىلىنىپ گەۋدىلىرى بىلەن قوشۇپ باغلانغان، كىيىملىرى يىرتىلغان، ساقال-بۇرۇتلىرى ئۆسكەن، كەڭ گەۋدىلىك، ھەيۋەتلىك بىر ئادەمنى ئېلىپ كىرىشتى. ئۇنى ئۆيىنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئېلىپ كېلىپ توختاتتى. سەردار ئۇنىڭ تۇرقىغا قاراپ كۆزلىرىنى چەكچەيتىپ سىنچىلاپ قارىدى. كىرگەن ئادەم سەردارغا پىسەنت قىلماي سىگايان قاراپ خاتىرجەم تۇراتتى. سەردار ئۆزىنىڭ ئالدىدا ئېگىلمەي تىك تۇرغان ئادەمنى بىرىنچى قېتىم كۆرۈشى ئىدى. ئۇ غەزەپلەندى.

— ئېتىڭ نېمە "پالۋان"؟ — دېدى ئۇ كىنايە بىلەن.

— ئېتىم ئەل ئوغلى!

— قايسى ئەلنىڭ ئوغلىسەن؟

— سېنى، ھەممىنى بېقىۋاتقان جاپاكەش ئەلنىڭ.

— سەن تاغقا چىقىپ، كىشىلەرنى ئالداپ نېمە قىلماقچى ئىدىڭ؟

— سېنىڭ تەختىڭ-بەختىڭنى ۋەيران قىلماقچى.

— تىلىڭنى تارت، ئەبلەخ! سەن ھازىر قەيەردە تۇرغىنىڭنى

بىلەمسەن؟

— قانخور ئىبراھىم ئالدىدا تۇرىمەن.

— ئەپچەقسىپ كالتەكلەكلار! — ۋارقىرىدى سەردار ۋە ئورنىدىن تۇرۇپ غەزەپىنى باسالماي چۆگىلىگىلى تۇردى.

چىرىكلەر ئەل ئوغلىنى ئېلىپ چىقىپ كەتتى.

ئەتىسى شەھەر تېشىدىكى دار مەيدانىغا شەھەردىكى كىشىلەرنى يىغدى. ئوندىن ئارتۇق چېرىك باغلانغان ئەل ئوغلىنى يالاپ ئېلىپ چىقتى. كىشىلەر ئارىسىدا غۇلغۇلا قىلغان گۇدۇكلىشىشلار ئاڭلاندى. ئەل ئوغلىنى دار سۇپىسىغا ئەپچەقسىپ توختاتتى. سېمىز، ئۇزۇن بۇرۇتلۇق بىر جاكاچى ئېگىز كۆتەك ئۈستىگە چىقىپ شاھنىڭ پەرمانىنى جاكالىماقتا. ئۇ گاللىرى قۇرۇپ كەتكىنىگە قارىماي ۋارقىراپ قېينىلىپ سۆزلەيتتى. "...ئەگەر كەمدۈكىم شاھقا قارشى تۇرىدىغان بولسا، ئۇنىڭ ھالى مانا مۇشۇ ئوغرى ئەل ئوغلىنىڭ ھالىغا ئوخشاش بولىدۇ. بۇنىڭ تاغدىكى شېرىكلىرى كېلىپ ئەل بولسا كەچۈرۈم قىلىندۇ..." جاكاچىنىڭ ئاۋازى چىقماي قالدىمۇ، ياكى پەرمان تۈگىدىمۇ، ئۇ گاللىرىنى قېرىپ توختاپ قالدى.

ئەل ئوغلىنى دار ئاستىدىكى كۆتەككە چىقاردى. بويىنىغا سىرتماقنى سالدى. "مېنىڭ قېنىم بىكار كەتمەيدۇ، بۇرادەرلەر، ناگۇلا بولماڭلار. ئەزىز يارانلار، قوزغىلىپ زالىم قانخور مەنسۇرنى ئاغدۇرۇڭلار. ئۇنى مانا مۇشۇ دارغا ئېسىشنى ئۇنتۇماڭلار...!" ئەل ئوغلىنىڭ غەزەپ بىلەن چىققان يوغان ئاۋازى يىراقلارغا كەتتى. كىشىلەر ئارىسىدا ھاياجانلىنىش كۈچەيدى، ئايالالار كۆز ياشلىرىنى ئېرتتى.

قاتار تىزىلىپ تۇرغان چېرىكلەر سېپىنىڭ ئالدىدا تۇرغان بىر چېرىك ئەمەلدار يالاڭ قىلىچىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ، پەسكە قاتتىق

ئەگدى. ئىككى چېرىك سەرتاقنىڭ ئۈچىنى تۇتۇپ تارتىشقا تەييار-
لاندى. بىرسى بىرىپ ئەل ئوغلىنىڭ پۇتى ئاستىدىكى كۆنەكنى
ئەمدى تەپىمەكچى بولۇپ تۇرغاندى، باش-يۈزى ھارا مانا بىلەن
باغلانغان بىر توپ ئاتلىقلار مەيدانغا پاراتۇرۇپ كىردى. ھەيدانداا
ئالتۇپىلاك چىقىپ چېرىكلەر ئالاقزادە بولۇپ كەتتى. ئىككى كىشى
ئاتتىن چۈشۈپ يۈگۈرگىنىچە سۈپىغا چىقتى-دە، قىلىچى بىلەن
دار ئاغرىمچىنى كېسىپ تاشلىدى، ئەل ئوغلىنىڭ قوللىرىدىكى
باغلاقنىمۇ كەستى. ئاندىن ئۈنى بىر ئاتقا مىندۈرۈپ ئەپقاچتى. يۈ
ئىش شۇنداق چاپسان بولدىكى، چېرىك ئەمەلدارلار، چېرىكلەر
نېمە قىلىشلىرىنى بىلەلمەي ھاڭۋاققىنىچە تۇرۇپ قالدى. "قوغلاڭ-
لار!" دەپ ۋارقىرىدى چېرىك ئەمەلدار بىرھازادىن كېيىن.
چېرىكلەر ئەسلىرىنى يىغىپ ئاتلىقلار كەينىدىن پىيادە يۈگۈرۈشتى...

مەنسۇرنىڭ ئاتلىق چېرىكلىرى شەھەردىن چىقىپلا ئەل ئوغلى
شېرىكلىرى بىلەن ئۈزاق تاغ باغرىدا چاك چىقىرىپ، تاغقا ئۆرلەپ
كېتىپ بارانتى...

یەتتىنچى قسسم

ئاداشقا ئاداش بول ياغمۇ ياغمۇ،
ئاسىرغىل ئىشكىنى ئەتىۋا ياغمۇ.
پاچاقلا ياغمىشى تەختى - بەختىنى،
ئەل ئامان، يۇرت ئامان، دەريا سۇ تاغمۇ.

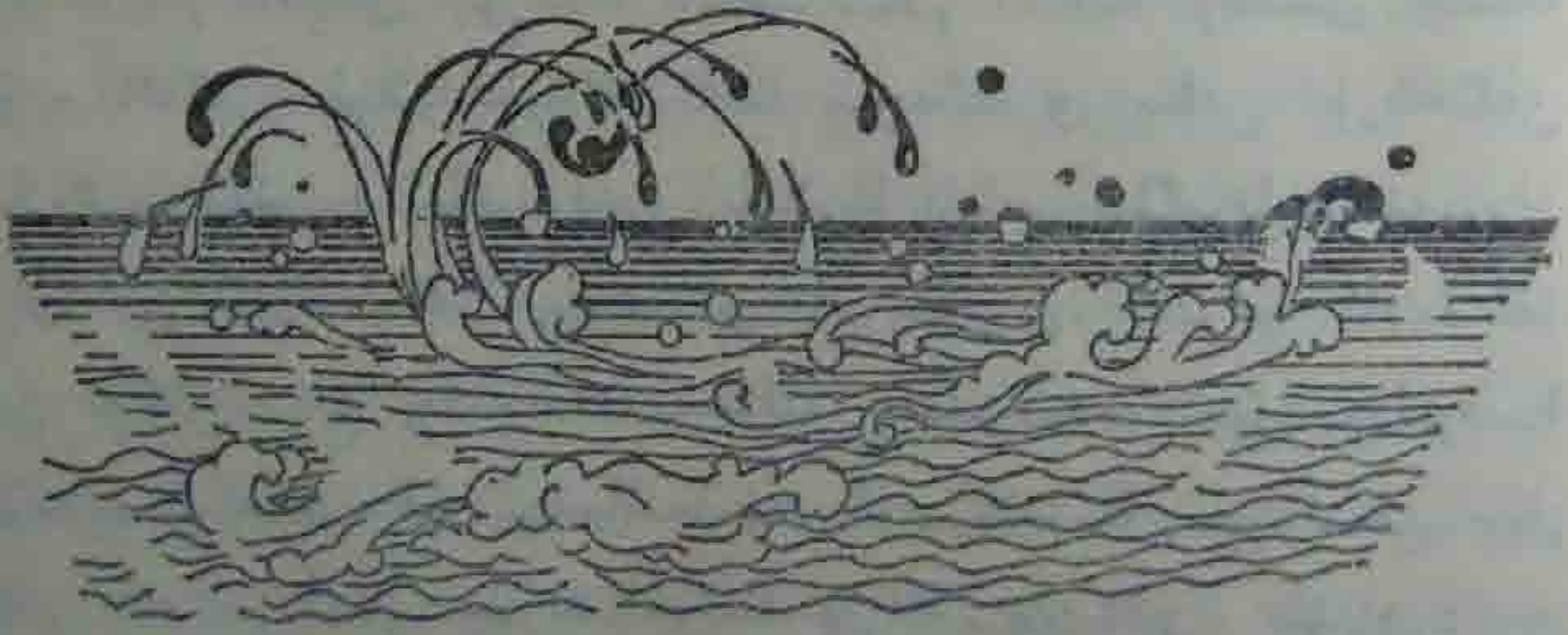

بەرىنچى باب

ئۇلۇغ يۇرۇش

ئۇنىنچى يۈز يىللىقنىڭ ئىككىنچى يېرىمى، ئاجدىها يىلى، ئەتىيازى، پۈتكۈل قەشقەر باھار پەيزىگە چۆمگەن. بۇگۈن ئەتىگەندىلا شەھەردىن ئۇستۇن ئاتۇش تەرەپكە قاراپ ئاتلىق، پىيادە كىشىلەر خۇددى دەريادەك ئۇزۇن سوزۇلۇپ ئېقىشقا باشلىدى. ئارىلاپ توپ ـ توپ چېرىكلەر ئادەملەردىن ھالقىپ ئىلگىرىلىمەكتە.

سۇتۇق بۇغراخان خانىش ئايدىڭ بىلەن خان ئوغۇللىرى بايتاش، تونغان، خان قىز ئالانۇر خېنىم بىلەن، ئالىپ ئارسلان ۋە باشقا ئەربابلار بىلەن شەھەردىن چىقىپ تۇمەن دەريا كېچىكىدىن ئۆتۈپ، قورغانىنىڭ باغلىق ھويلىلار ئارىسىدىكى يولدا ئاتلىرىنى بۇرىدى. ئالدىدا ئۇچىتىن تىزىلغان توققۇز ئاتلىق چېرىك، ئۇلارنىڭ ئالدىدا بىر ئاتلىق چېرىك قاراخانىلار دۆلەت تۇغىنى چىڭ تۇتۇپ ماڭاتتى. ئۇلار ئۆرۈك، ئالما چېچەكلىرى بىلەن پۈركەلگەن يېزىلاردىن ئۆتۈپ، ئېگىز ـ پەس تاغلارغا قاراپ ئىلگىرىلىمەكتە...

ئۇستۇن ئاتۇشنىڭ ئايغىدىكى ناغ باغرى، ئەتراپ ئادەملەر بىلەن تولغان. تاغ يوتىسىدا، مەھەللە چەتلىرىدە، يول بويلىرىدا توپلانغان كىشىلەرنىڭ، شىمالغا ۋە كۈنپېتىشقا سوزۇلغان يول چەتلىرىگە تىزىلغان چېرىكلەرنىڭ ۋاراڭ ـ چۇرۇكى، سۇناي ـ ناغارىلارنىڭ ئېگىز ـ پەس ئاۋازلىرى بىلەن بۇ جاي گويا بىر چوڭ

توي-مەرىكىگە تەيىارلانغانغا ئوخشايتتى. چوڭ بولسىڭ ئوڭ
نەرىپىدە چوڭ چاسا گىلەمنىڭ ئىككى چېتىدە باش ئولچى ئىلىك،
ئوردۇ ئاغىسى قىلىچ، ئوررۇ باش پۈتۈكچىسى — ماجىپ بارىدۇ،
ئەل قارۇغچى ئىشلىرى ئولچىسى كەنجىبەگ، خەزىنىچى ئاغىچى
بۇركۈتبەگلەر، يەنە بىرقانچە ئوردۇ ئەربابلىرى، ئۇلىمالار،
بايلار ۋە بۇرت چوڭلىرى ئولتۇرۇشاتتى. ئۇلارنىڭ ئارقا ۋە
يانلىرىدا چېرىك ئەمەلدارلار، تالىپلار ئۆرە-تۆپە بولۇشەتتى.

كىشىلەر كۆز ئۈزمەي شەھەر تەرەپكە قارىشاتتى... شەھەر
ياقتا يول چېتىدىكى ئېگىز دۆڭدىن ناغرا-سۇناي ئاۋازى ياڭرىدى.
بۇ "خان كەلدى" دېگەنلىكنى ئۇقتۇراتتى. ئادەملەر ئۇ ياقتا
تەلمۈرۈشتى...

ئۇچمىراۋان داۋىنىدىن ئېشىپ بىر توپ ئاتلىقلار چىقىپ
كەلدى...

سۈتۈق بۇغراخان خانىش ئايدىڭ بىلەن ئوڭ سولدا خان
ئوغۇللىرى ۋە خان قىزىنى ئېلىپ كۆلۈك ئاتلاردا كېلەتتى. ئارقىدا
ئالىپ ئارسلان، يۈلتۈز، ئالىپ سۈباشى توغرۇلبەگ، ئۇلاردىن
كېيىن ئوردۇ قارۇغباشى ئەركىن، شەھەر قارۇغچىباشى — بۇغرا
خانىڭ خاس قارۇغچىسى قوچقار...لار، ئارقىلىرىدا ئىككى يۈز
نەپەر خاس قارۇغچىلار كېلەتتى. خان ۋە ھەمراھلىرى يېقىنلاشقاندا
داقا-دۇمباق تېخىمۇ ياڭرىدى. "ئامان-ئامان!"، "خان ئامان!"
دېگەن ۋارقىراشلار ئاڭلىنىپ تۇردى. بۇ ئاۋازلار شىمال ھەم كۈن-
پېتىش ياقتىكى يول بويلاپ تىزىلىپ تۇرغان، ئايىغى كۆرۈنمەيدىغان
چېرىكلەرنىڭ ئاغزىدىن ئۆتۈپ، ئۇزاق-ئۇزاقلاردا ئاڭلى-
ناتتى. ئەتراپ كەنت-تاغلاردا داغدۇغا سادالىرى ياڭرايتتى.

بۇغراخان تۇغ-ئەلەمەردىن يىگىرمە غۇلاچچە نېرىدا ئالتۇن چۇشتى، ھەممە ياق جىم بولدى. ئۇ كېلىپ ئۇزاتقۇچى ئەربىلار بىلەن ئامانلاشتى. ئايدىلغۇ، خان ئوغۇللىرى، خان قىز ۋە باشقىلار ئىككى يانغا تىزىلدى. سۈتۈق بىلەن ئالىپ ئارسلان بېرىپ تۇر يافتا بىر چېرىكنىڭ قولىدا ئېگىز لەيلىدەپ تۇرغان دۆلەت تۇغىنىڭ ئالدىدا توختىدى. چىرايلىق چېرىك كىيىملىرى كىيگەن بۇ ئىككى نەپەر ئۇلۇغ يۈرۈش سەركەردىلىرى باشلىرىنى تىك تۇتۇپ چوڭقۇر مۇھەببەت بىلەن تۇغقا قاراپ تۇرۇشتى ۋە ئوق قوللىرىنى ئاۋۋال ئېگىز كۆتۈرۈپ، كېيىن چېكىلىرىگە قويۇپ دۆلەت تۇغىغا چېرىكچە سالام بىلەن ھۆرمەت بىلدۈردى. تۇغ تۇۋىدىن ئېگىلدى. خان چېرىكچە يۈرۈش بىلەن قەدەم تاشلاپ بېرىپ تۇغ ئالدىدا ئوق تىزىنى پۈكۈپ تۇغنى سىقىلاپ سۆيدى ۋە قويۇپ ئارقىغا چېكىندى. ئالىپ ئارسلانمۇ شۇنداق قىلىپ، چېكىنىپ خان بىلەن تەڭ تۇردى.

گىلەمنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئۇلارغا قاراپ ئىككى ئاق ساقال بۆۋاي ئۇستىگە بىردىن شىرمان نان، چۆچەك تۇز قويۇلغان پەتنۇسنى تۇتۇپ تۇراتتى. ئاۋال خان نانىدىن بىر بۇردا سۇندۇرۇپ چۆچەكتىكى تۇزغا پاتۇرۇپ ئاغزىغا سالدى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئالىپ ئارسلانمۇ شۇنداق قىلدى. يوغان سەللە ئورىغان، ئۇزۇن پەرىچە كىيگەن بىر ئاقساقال كىشى "ئامىن!" دەپ قول كۆتۈردى. باشقىلارمۇ "ئامىن!" دەپ قول كۆتۈرۈشتى. پۈتكۈل دالادا بىر-بىرىگە ئۇلىنىپ "ئامىن!" دېگەن ئاۋاز گۈلدۈرلىدى. "ئۇلۇغ خاقانىمىز سۈتۈق بۇغراخانغا ھەم ئالىپ ئارسلانغا ئاللا يار بولغاي، ياغى ئۈستىدىن غالىب بولۇپ قايتقايلا، ئاق يول بولسۇن، ئاللاھۇئەكبەر!" دەپ

ئاقساقال يۈزىسافاللىرىنى سىلىدى، ھەممەيلەن ئۇنىڭغا ئەگەشتى. ئولچى-ئەربابلار، ئۆلىمالار، يۈرت كاتتىلىرى بۇغراخانغا ئازىم قىلىپ ئاق يول تىلىدى. خان ئىلىك ئۈستاز بىلەن قول تىلىشىپتۇ: "خوش دوستۇم، بىز قان تۆكۈلۈشنىڭ قەدىمىنى باشلىدۇق، ئىلاجىنى قانىچە؟ بۇ ئەل ئامانلىقى، جىقراق قان تۆكۈلۈشنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن." دېدى. "شۇنداق. كىشى كايىدا ئۆز خاھىشىغا قارشى ئىشنىمۇ قىلىشقا توغرا كېلىدۇ، ئامان بولۇڭ" دېدى ئىلىكخاننىڭ قولىنى مەھكەم قىسىپ، داغدۇغا ئاۋازلىرى ئىچىدە بۇلارنىڭ سۆزلىرىنى كىشىلەر ئاڭلىيالمىدى. ئىككىلىسى جىددىيلەشكەن كۆڭۈل ئىپادىلىرىنى سەزدۈرمەسلىككە تىرىشتى.

سۇتۇق بۇغراخان سول ياقتا، ئارسلان ئوڭ ياقتا قارۇغچىلىرى تۈتۈپ تۇرغان ئاتلىرىغا مىندى. ئاۋال كۆپچىلىك بۇغراخاننى ئۇزاتتى، كىشىلەر يول ئاچتى. بۇغراخان ئۈستۈن ئاتۇشنىڭ ئوتتۇرىسىدىن ئۆتۈپ تاغ بويلاپ يۇقىرىغا سوزۇلغان يولغا قاراپ ماڭدى، چۇقان-سۇرەنلەر ئەۋج ئالدى. "ئۇلۇغ بۇغراخانىنىڭ ئۆمرى ئۇزۇن بولغاي"، "ئامان-ئامان" دېگەن ئاۋازلار كۆتۈرۈلدى. بۇغراخان ئەركىن باشلىغان قارۇغچىلار قوشۇنى بىلەن خەلق قاتىرىدىن ئۆتۈپ، ئاتۇشتىن نېرى تاغ ئىچكىرىسىگە سوزۇلغان قوشۇن قاتىرىدىن يۇرۇپ ئۇزاپ كەتتى. ئۇزاتقۇچىلار تاكى بۇغراخاننىڭ قارىسى كۆرۈنمىگۈچە قوللىرىنى پۇلاڭلىتىپ تۇرۇشتى. خانىنىڭ ئارقىسىدىن قوشۇن ماڭدى...

ئاندىن ئالىپ ئارسلان ماڭدى. ئۇنىمۇ خەلق تەنتەنە بىلەن ئۇزاتتى. ئۇ كىشىلەر ئارىسىدىكى يولدىن ئۆتۈپ، ئۇزۇن تىزىلغان قوشۇنلار ئارىسىدىن ھېڭىپ، چۆلنى كېسىپ، تاغلارغا قاراپ شىمال

نەرەپكە يۈرۈپ كەتتى. ئارقىسىدىن قوشۇن ماڭدى...

بۇ سەپەر — سۈتۈق بۇغراخان ئۆزى باش بولغان ئۇلۇغ چېرىك يۈرۈشى ئىدى. يۈرۈشنىڭ نىشانىسى سامانىلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىككى دەريا ئارىلىقىدىكى مەركىزى بولغان سەمەرقەنت ئىدى.

ئىككى يول قوشۇنى ئۆزگەندە ئۇچراشقاندىن كېيىن، بۇغراخان پەرغانە، قوقەنت ئارقىلىق سەمەرقەنتكە؛ ئارسلان تەمەنگان-شاش ئارقىلىق سەمەرقەنتكە بارماقچى. بىرىنچى يولنىڭ قوشۇنى قىزىل ئۆڭنى مەركەز قىلىپ چېگرىنىچە ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ بولغان. ئىككىنچى يولنىڭ قوشۇنى بالاساغۇندىن سامانىلار چېگرىسىغىچە ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ بولغانىدى...

سۈتۈق بۇغراخان بىرنەچچە كۈن يۈرۈپ قىزىلئۆيگە باردى. قۇتلۇق سۇباشى ئون چاقىرىم يەرگىچە چىقىپ قارشى ئالدى. قىزىلئۆي بازارنىڭ ئىچى-تېشى چېرىك بىلەن تولغانىدى. بۇ "گەۋدە قوشۇن" بولۇپ خانىنى كۈتەتتى. "باشلامچى قوشۇن"دا ئون مىڭ چېرىك بولۇپ چېگرىنا تاقاپ تېرەكداۋانىنىڭ ئاستىغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان. ئۇندىن كېيىن "ئوڭ قانات قوشۇن" قىلىپ ئون مىڭ چېرىك جايلاشتۇرۇلغانىدى، قىزىلئۆيدە "گەۋدە قوشۇن" دىكى يىگىرمە مىڭ چېرىك خانىنى كۈتەتتى. ئارقىدىكى "سول قانات قوشۇن"دا ئون مىڭ چېرىك، "يەتكۈزگۈچى قوشۇن"دا بەش مىڭ چېرىك كېلەتتى. قوشۇننىڭ ئالدى-كەينى يىغىلىپ رەتلەنگۈچە بۇغراخان قىزىلئۆيدە بىر ھەپتە تۇرۇپ، قۇتلۇق سۇباشىنىڭ مەلۇماتىنى ئاڭلىدى. تۇمەنباشى، مىڭباشلارنىڭ كېڭەشمىسىنى ئۆتكۈزدى.

چېرىكباشلىرى يۈرۈش ئەھۋالىدىن مەلۇمات بېرىشتى، ئەھۋال

ياخشىكەن، ئات-ئۇلاق، كىيىم-كېچەك، تاماقلىنىشى ياخشىكەن. بىرنەچچە يىلدىن بېرىكى تەبىيارلىق ئوبدان ئۇنۇم بەرمەكتە. چېرىك ۋە چېرىكباشلىرى نەگە بارىدىغانلىقىنى، كىم بىلەن نېمىشقا ئۇرۇشىدىغانلىقىنى ياخشى بىلەتتى. ئۇلار ئەلنى قوغداشنىڭ ھەم كۈنىپىتىشتىكى قېرىنداشلىرىنى ياغى قىلىچى ئاستىدىن قۇتقۇزۇۋېلىشنىڭ شەرەپلىك كۈرەش ئىكەنلىكىنى چۈشىنەتتى. ئۇلار "خاندانلىقىمىز ئۈچۈن"، "بۇغراخان ئۈچۈن!" دېگەن ئۇران ئاستىدا، تولۇپ ئاشقان غەيرەت بىلەن چۆل كېزىپ، داۋانلار ئېشىپ، جاپاغا چىداپ يۈرۈش قىلماقتا... بۇغراخان بۇنداق ياخشى ئەھۋاللارنى ئاڭلاپ بەك خۇش بولدى. "بۇنداق قوشۇن ئۇتتۇق قازانماي قالمايدۇ. چېرىكلەر بىزنىڭ قەدىرلىك كىشىلىرىمىز. ئۇلارنى جېنىمىزنى كۆرگەندەك كۆرەيلى!" دېدى بۇغراخان.

قۇتلۇق سۇباشى ياغمىنىڭ ئەھۋالىنى سۆزلەپ بەردى! بارغان كىشىمىز يېقىندا كارۋان بىلەن قايتىپ كېلىپتۇ. تېرەكداۋانىدىن ئېشىپ دۆلەت چېگرىسىدىن ئۆتكەندىن كېيىن "تاغ ئارىسى" دەپ ئاتالغان جايدا ياغمىنىڭ بەش مىڭ چېرىكى بار ئىكەن. ئۇلىنىڭدىن كېيىن ئوش شەھىرى. "تاغ ئارىسى" بىلەن ئوش ئارىسىدا ئالاي تېغى بار. مانا بۇ تاغ بەك ئېگىز...ئالاي تېغىدىن ئوش شەھىرىگىچە بولغان كەڭ تۈزلەڭلىكتە ياغى قوشۇنىنىڭ بىزنى توسۇشى مۇمكىن ئەمەس. ئاندىن ئوشتا چوڭراق جەڭ بولىدۇ. ئوشتا ياغمىنىڭ يىگىرمە مىڭ چېرىكى بار دەيدۇ. ئۇزۇگەندە ئوتتۇز مىڭ چېرىكى بار ئىكەن...

— بالاساغۇنغا قاراتقان كۈچى قانچىلىك ئىكەن؟ — سورىدى بۇغراخان.

— ئوتتۇز مىڭچە بولۇشى مۇمكىن.

— جاڭ همرىكتەسلەر مۇنداق بولماقچى، — دېدى قۇتلۇق سۇباشى ئاخىرىدا، — تاغ ئارىسىنى ئالغاندىن كېيىن توختىماي ئالايلى ئېشىپ ياغىنى ئاغنىڭ ئۇ ياقىدا توسۇش، ئوشتا جەڭنى ئارقىسىغا سوزۇپ، ئۆزگەدىن ياغىنىڭ چېرىك يۆتكىشىنى قولغا كەلتۈرۈش؛ شۇنداق قىلىپ، ئالىپ ئارسلاننىڭ ئۆزگەنىنى ئېلىشتا ئوڭايلىق تۇغدۇرۇش؛ ئارسلان ئۆزگەننى ئالغاندىن كېيىن، ئاندىن ئوشنى ئېلىش، ياغى كۈچىنى يوقىتىپ، ئەنجانغا يېرىش؛ ياغىنىڭ بىزنى توسۇشىدىكى تۈپ ئورنى ئۆزگەن ئوخشايدۇ. ئۆزگەننى ئېلىپ، ياغىنىڭ بېشى تۈمەندىن ئارتۇق چېرىكىنى يوقىتىش — بىزنىڭ بىرىنچى چوڭ ئۇتۇقىمىز بولىدۇ. ئۆزگەندىن ئىلگىرىلەشنى شۇ يەردە قارار قىلغان تۈزۈك.

— ياخشى ئورۇنلاشتۇرۇش، — دېدى بۇغراخان بىرئاز ئويلىغاندىن كېيىن، — بەك ياخشى. ئەتە ئاتلىنايلۇق.

* * *

ئەتىسى كۈن چىقىش بىلەنلا قىزىلئۆيدىن تىرەكداۋانغىچە سوزۇلۇپ ياتقان ھەيۋەتلىك "بۇغرا قوشۇن" ھەرىكەتكە كەلدى. چۆل-ئېدىر، تاغ-باغرى، تاغ ئارىلىقى، ساي-بەللەردىكى يالغۇز ئاياغ ئۇزۇن يوللاردا ئاتلىق-پىيادە چېرىكلەر قارىسىدىكى ئاسمان پەلەك ناغلارنىڭ قارلىق چوققىلىرىغا قاراپ شىمال ياقىقا يۈزۈش قىلماقتا...

سۇتۇق بۇغراخان قىزىلئۆيدىن ئاتلىنىپ يولغا چىقتى. ئۇلار بازارنىڭ شىمالىغا سوزۇلغان كوچىسىدىن چىقىپ كەڭ ئېدىرغا چۈشۈپ ناسمدەك سوزۇلغان ئۇچ چىغىر يول بىلەن ئىلگىرىلىدى. بۇغراخان ئاتلىق قاروغچى قوشۇنىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئەلى ئايغۇچى ۋە

ئەرگىنلەر بىلەن كېتىپ بارالمىدى. ئۇ يىراقتا كۆز سېلىپ، يېشى تاغ ئىچىگە كىرىپ كېتىپ بارغان قوشۇنىنى كۆرۈپ ئىچىدىن مەسلىكى كەلدى. ئەمدى كۆتۈرۈلگەن غۇبارى تۆرى چېرىكلەرنىلا ئەمەس تەشەببۇسكار، قالتىس يۈزىدە پارقىرىماقتا.... ئۇزاقتىكى ئاقبايىش تاغ گويا ئۇنى قارشى ئېلىپ باش ئېگەتتى. ئاتلارنىڭ دۇپۇرلىگەن ئاياغ ئاۋازلىرى، پۇرقۇشلىرىدىن باشقا ئادەم ئاۋازى ئاڭلانمايتتى. گايى چېرىكلەر خۇش چىراي ئەتراپقا، تەبىئەت مەنزىرىسىگە سەپ-سالاتتى. گايىلىرى قاپاقلىرى چۈشكەن هالدا خىيال سۈرۈپ ماڭاتتى. ئۇلارنىڭ ئۆيلىرىدىن ئايرىلغىنىغا بەزىلىرىگە ئۇچ-تۆت يىل، بەزىلىرىگە بىر-ئىككى يىل بولدى. ئۇلار ئاتا-ئانىلىرىنى، ئۆزى ئويناپ ئۆسكەن يېزىلىرىنى يادلاپ سېغىناتتى. بەزىلىرىنىڭ ئۆيىدە ياش خاتۇنى، ئەمدى چۈچۈك تىلى چىقمان بالىسى بار ئىدى. بەلكىم خاتۇنى كۆزىگە لىق ياش ئېلىپ، بۇدۇرۇق قوللىرىنى سوزۇپ يىغلاپ تۇرغان بالىسىنى كۆتۈرۈپ ئىشىك ئالدىغا چىقىپ هەر كۈنى كۈتىدىغاندۇ. ئۇلارنى قانداقمۇ سېغىنمىسۇن؟! ئەل ئىچىدە چېرىك بولۇش كۆڭۈللۈك ئىش. لېكىن، ئەمدى چەت ئەلگە، يەنە كېلىپ ئۇرۇشقا كېتىپ بارىدۇ-دە! تىرىك قايتىپ يۇرتىنى، ئاتا-ئانىلىرىنى، خاتۇن بالىلىرىنى كۆرەلەرمۇ؟!

ئەركىن ئويلىماقتا. لېكىن، ئۇنىڭ ئويى ئىزچىل، چوڭقۇر بولالمايتتى. ئۇ ئالدى-كەينىگە، يانلىرىغا قاراپ، خانىغا سەپ-سالاتتى. خانىنىڭ خاتىرجەم، كەيپى ياخشى كېتىپ بارغانلىقىنى كۆرۈپ يەنە ئويغا كېتەتتى. هايۋاندەك ياشىغان بىر قۇل بالىسىنىڭ بۇگۈنكىدەك مېھرىبانى ئەمەلدارغا ئايلىنىپ قېلىشى، يەنە كېلىپ، ئۇلۇغ بۇغراخانىنىڭ ئىشەنچلىك قاروغچىسى بولۇپ قالغانلىقى ئەقلىگە

سىغمىغۇدەك بىر ئىش ئەمەسمۇ! ئۇ مۇشۇنى ئويلىغاندا، بۇغراخانغا قاراپ ئىچ-ئىچىدىن تۇگمەس مىننەتدارلىق بىلدۈرەتتى. ئۇنىڭ كۆز ئالدىدىن "لاپ" قىلىپ قۇندۇز ئۆتۈپ كەتتى: ئۇ چىرايلىرى زەپىرەڭدەك سارغايغان، زىندانغا يېتىپتۇ... ئەنە، ئۇ قانداقتۇر چۆللەردە، تاغلاردا پاراكەندە ھالدا قېچىپ يۈرۈپىتۇ. ئەنە، ئۇ تاغلىق قوزغىلاڭچىلار بىلەن قولىدىكى قىلىچىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، سامانىلارنىڭ چېرىكلىرىنى چېپىۋاتىدۇ... ئەنە ئۇنىڭ توپا دۆۋىلەڭ گەن قەبرىسى. قايسىدۇ بىر مومای قەبرىگە گۈل سانجىپ، تىز چۆكۈپ دۇئا قىلىۋاتىدۇ... يەنە زىندان، قۇندۇز قوللىرىدىن ئېسىلغان، قارا تەنلىك، ئىشتانچاق كىشىلەر ئۇنى دۇمبالاۋېتىپتۇ... ئەركىن قولىدا قىلىچ ۋاقىرىغانچە بېرىپ، زىندانىنىڭ ئىشىكىنى بىر تېپىپ سۇندۇرۇپ ئىچىپ كىردى. كالتەكچىلەرنىڭ بېشىنى ئېلىپ، قۇندۇزنى بوشتىپ يەرگە چۈشۈردى ۋە باغرىغا بېسىپ ھوشىغا كەلتۈردى. قۇندۇز ئۇنى قۇچاقلاپ يىغلىدى...ئەركىنىڭ سىياقىدا جىددىيلىك ۋە ھاياجانلىق پەيدا بولدى...

بۇغراخانىڭ: "مانا، تاغقا يېقىنلاشتۇق" دېگەن ئاۋازى ئەركىننىڭ ئوي-خىيالىنى بۇزدى. ئۇ تاغ يوتىسىدىن ئۆتۈپ، تاغ ئاغزىغا كىرىپ كېتىپ بارغانلىقلىرىنى كۆردى، "شۇنداق، تاغقا كىرىشكە باشلىدۇق" دەپ جاۋاب بەردى ئۇ خانغا. ئاتلار كۆچەپ يۇقىرى ئۆرلەيتتى...

ئۇلار تاغ ئارىلىقىدا، سايدا ئۇزاق مېڭىپ، كۈن قايرىلغاندا، بىر داۋانىدىن ئېشىپ، تۆۋەنلىدى. يىراقتا، پەس تاغ كەينىدە، ئانچە كەڭ بولمىغان بىر ئوتلاق كۆرۈندى. ئوڭ ياقتىن چۈشكەن بىر ئۆستەڭ سۇ سايغا كىرىپ كېتەتتى. ئۆستەڭنىڭ سول ياقىدا،

تاغ ئېتىكىدە يىگىرمىدەك قارا ئۆيلەر تىكىلگەن. ئۆيلەر ئەتراپىدا يىلقا، كالا، قويلار ئوتلايتتى. ئۇلار داۋاندىن چۈشۈپ، ئۆستەڭنى بويلاپ خېلى ئۇزاق ماڭغاندىن كېيىن ئوتلاققا چىقتى. يول بويىدا باشقا ئاۋۇللاردىن كەلگەن كىشىلەر بىلەن قوشۇلۇپ بىرەر مىڭ كىشى بۇغراخاننى قارشى ئالدى. ئۇلار يول چېتىدە قاتار تۇرغان چىرىكلەرنىڭ كەينىدە تۇرۇشاتتى. بۇغراخان كىلىشى بىلەن "ئامان-ئامان، بۇغراخان ئامان!" دەپ توۋلاشتى. بۇغراخان توختاپ قوچقارغا بىرنېمە دېگەندى، ئۇ ئاتتىن چۈشۈپ چىرىكلەرنى چېكىندۈرۈپ قارشى ئالغۇچىلارغا يول ئاچتى. ئۇلار يولغا چۈشتى. بۇغراخان ئاتتىن چۈشۈپ ئۇلارنىڭ ئالدىغا باردى. كىشىلەر توپى ئالدىدا كىلىۋاتقان ئاقساقال بوۋاي توختىشى بىلەن ھەممىسى توختىدى. بوۋايىنىڭ قولىدا ياغاچ ئاياقتا ئاغزى ئېچىلغان بىر قېرىن سېرىق ياغ، بىر ياغاچ قوشۇق ياغقا پاتۇرۇلغان ھالدا تۇراتتى. بوۋاي ئاياقنى بۇغراخانغا سۇنۇپ بېشىنى ئەگدى. بۇغراخان سېرىق ياغدىن بىر قوشۇق ئېلىپ ئاغزىغا سالدى ۋە ئاۋال بوۋايغا، ئاندىن كۆپچىلىككە ھۆرمەت بىلدۈردى. بوۋاي قولىدىكى ئاياقنى بىرىسىگە بېرىپ "ئۇلۇغ خاقانىمىز بۇغراخان ئۇزاق يىللار ئامان بولغاي" دېدى. كۆپچىلىك "ئامان-ئامان!" دەپ توۋلاشتى،

— سالام ئۇلۇغ بۇغراخان، — دېدى بوۋاي بۇغراخانغا قول بېرىپ كۆرۈشۈپ، — يوللىرى ئاق، ئىشلىرى ئوڭۇشلۇق بولغاي.

— ھەشقاللا، سىزگە، يارانلارغا ھەشقاللا، — دېدى بۇغراخان بوۋايىنىڭ قوللىرىنى سىقىپ، — ئۆزىڭىز ئامانمۇ كۆلۈك باتىر؟ دوستلار بىلەن كۆرۈشكىنىم ئۈچۈن بەك خۇشمەن.

بۇغراخان كۆلۈك باتىر بىلەن راستىنلا كونا دوستلاردەك

سەسىمى كۆرۈشتى.

بۇغراخانىڭ ئەلباشى كۆلۈك باتۇرغا ھۆرمەت قىلغانلىقىنى كۆرۈپ، كىشىلەر ھەيران قالدى. "بىزنىڭ كۆلۈك باتۇرنى تۆلكون ئادەم كۆردىگىمۇ؟" دېدى بىرسى، يەنە بىرسى: "شۇنداق بولمايچۇ، ئۇمۇ بىزنىڭ خانىمزدە" دېدى. دېگەندەك كۆلۈك باتۇر ھۆشۇ تاغلىق ئەلنىڭ "خانى" ئىدى. ئۇ ئۆز ئېلىنى ياقىلىقتىن چىقىپ تۇرۇپ قوغدايتتى. ئات بەيگىسىدە ھەممىدىن ئالدىدا ئىدى. كىشىلەر ئارىسىدا ياخشى-يامانىنى ئايرىپ ئەقىل كۆرسىتەتتى، باشلامچىلىق قىلاتتى. بولۇپمۇ ئۆزىنىڭ داڭلىق چىپار كۆلۈكى ئۈستىگە چىقتىمۇ، ئۇنىڭغا ھېچكىم تەڭ كېلەلمەيتتى. شۇڭا كونا ئاقساقىلى ئۆلگەندىن كېيىن يۇرت ئۇنى ئوتتۇرا ياش بولسىمۇ، ئاقساقال قىلىپ كۆتۈرگەنىدى. ئۇنىڭ چىقىرىۋە داڭلىق كۆلۈكىگە قاراپ كۆپچىلىك ئۇنىڭغا "كۆلۈك" دەپ لەقەم قويدى. كېيىن لەقەمنى ئىسىمغا قوشۇپ "كۆلۈك باتۇر" دەپ ئاتاشتى. كۆلۈك باتۇر ئۆزاقى يىلى قەشقەرگە بېرىپ، بۇغراخان بىلەن كۆرۈشكەن، ئۇ ئەلنىڭ دەردىنى، تىلىكىنى سۆزلەپ "خانلىق كۆزىمىزنى باغلاپ قويمىسۇن، خاتالىنىم" دېگەنىدى. ئۇ يەنە ياغىنىڭ باستۇرۇپ كېلىپ، يۇرتنى تالاپ تۇرغانلىقىنى سۆزلەپ: "ئۆيىڭنىڭ ئىچىگە كىرىۋېلىپ قويىنى ساقلىغىلى بولمايدۇ. بۆرىنى قوغلاپ ئۇرۇش كېرەك" دېگەنىدى. كۆلۈك باتۇرنىڭ بۇ ئىككى جۈملە سۆزى بۇغراخانغا بەك تەسىر قىلغان. شۇڭلاشقا بۇغراخان ئەل غېمىنى يەيدىغان بۇ ئاقساقالنى ئۆزىتۇمغانىدى.

— مەن ئۇلۇغ بۇغراخاننى يۇرتىمىزدا كۆرۈپ، خۇشاللىقىمدىن يىغلاي دېدىم، — دېدى كۆلۈك باتۇر ھاياجان بىلەن.

— كۆردىڭىزمۇ، "بۆرىنى قوغلاپ ئۆرىگىلى" ئاتلاندۇق، — ئىككىلىسى كۈلدى.

— مانا بۇ ئۇلۇغ ئاتلىنىش خاقانىم، تاغ كەينىدە بۆرە ماراپ ياتسا، تىنچ ئۇخلىغىلى بولمايدۇ.

— سۆزىڭىز توغرا. بۆرىنى يوقاتقاندىن كېيىن يەنە ئۇخلىماي چىلىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ، دوستۇم. قويلارنى ئوبدان بېقىپ سەمرىتىش كېرەك — تە؟

— شۇنداق، شۇنداق ئۇلۇغ خاقانىم. دانالىقلىرىغا قايىلمەن.

كۆلۈك باتىر بۇغراخانىنى يولىنىڭ سول يېقىدىكى ئوتلاقتا باشلىدى. ئۇلار كىشىلەر ئارىسىدىن ئۆتۈپ، تاغ يوتىسىغا يۆلەپ تىكلىگەن قاتار قارا ئۆيلەرنى كۆردى. ئوتتۇرىدا، كەلگۈسى بىر ئاق ئۆي ئالاھىدە كۆزگە چېلىقىپ تۇراتتى. قارا ئۆيلەرنىڭ يۇقىرىراقىدا تاغ باغرىدا بۇغراخانىنىڭ سۆلەتلىك چۈشكۈنى، ئۇنىڭ ئىككى يېنىدا قاتار قارا ئۆيلەر كۆرۈنۈپ تۇراتتى. چۈشكۈنىڭ يېنىدىكى قادالغان قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ دۆلەت تۇغى يەلپۈلدەپ تۇراتتى. قارۇغچىلارنىڭ ئالدىنقى قېتىملىق ئالىپ كېلىپ قوناللىغۇنى تەييارلاپ بولغانىدى. ئەركىن ئۆز چېرىكلىرىنى ئاتتىن چۈشۈرۈپ بەلگىلىك جايغا ئورۇنلاشتۇرغىلى باشلىدى.

بۇغراخان ئاق قارا ئۆيگە يېقىن كەلگەندە، ئىككى ياقتا قاتار تىزىلىپ تۇرغان قىز — يىگىتلەر قارشى ئېلىش ئۇسۇنى باشلاۋەتتى. مومايلار، كېلىنچەكلەر چاچقۇ چاچتى. باشلىرىغا چوڭ ئۈلكە تۇماق كىيگەن تۆت نەپەر ئوتتۇرا ياشلىق كىشى ئۆيدىن بىر شەرداقنى ئەپچىقىپ خان ئالدىغا پايانداز سالدى. ئۇزۇن

ئاق-قىزىل گۈللۈك پايانداز خانىنىڭ ئالدىغا يېيىلىدى. خان پايانداز دىن ھېڭىپ، ئۆينىڭ ئىشىكى ئالدىغا كېلىپ، ئارقىسىغا بۇرالدى. ئۇ كىشىلەرنىڭ قارشى ئېلىش تەنتەنىسىگە رەھمەت يېغدۇردى. كېيىن ئىرچى قىزلارغا زوق بىلەن نەزەر سالدى. قىزلار يېرىم ئۇسۇللۇق شوخ ھەرىكەت بىلەن ئىرلايتتى. ئۇلارنىڭ بويىنىغا ئاسقان تەڭگە-مارجانلىرى مەيدىسىدە جارانگلايتتى. گۈللۈك تەخسىنىڭ ئۈستىگە قادالغان ئۈزۈن پارقىرىما ئۇكىلەر يەلپۈلدەپ قىزلارنىڭ قېنى تېشىغا تەپچىپ تۇرغان دۇگىلەك قىزىل مەخمەر سايىلىرىنى چۈشۈرۈپ، ئۇلارنىڭ ئۈز ھۆسنىلىرىگە ھۆسن قوشاتتى. قىزلار خانىنىڭ سەنئەتكارلىق ھەۋىسىنى قوزغىۋەتتى.

قىزلار ئويناپ كېلىپ، بۇغراخانىنىڭ ئالدىدا قاتار تىزىلىپ، ئوڭ تىزىنى يەرگە قويۇپ، تىزىغا ئىككى قولىنىڭ ئالقىنىنى ئۈستى-ئۈستىگە قويۇپ ئۈكىلىك باشلىرىنى ئەگدى. مۇشۇ ھۆرمەت سالامىنىڭ ئۆزىلا بىر گۈزەل سەنئەت ئىدى. بۇغراخان مەيدىسىگە قوللىرىنى قويۇپ، قىزلارغا ھۆرمەت بىلدۈردى ۋە قوللىرى بىلەن ئۈلارنى قوپۇشقا شەرەت قىلدى. ئاقساقال خانىنى ئۆيگە تەكلىپ قىلدى. خان ئۆردە، شەرداق ئۈستىگە سېلىنغان ئاق ئېيىق تېرىسىدە ئولتۇرۇپ ئۆيگە ئاراپ چىقتى. ئۆي بەك ياخشى بېزەلگەن-ئىدى. بۇ ئادەتتىكى ئۆي ئەمەس، ئاغلىقلارنىڭ نەپىس قول سەنئەتلىرىنىڭ كۆرگەزمىسىگە ئوخشايتتى... داستىخان سېلىپ چاي قۇيۇلدى...

كەچقۇرۇن، چۈشكۈن ئىچىنى سېرىق قەغەزلىك چوڭ پانۇس يورۇتقانىدى. بۇغراخان ئەلى ئايغۇچى، ئەركىن بىلەن سۆزلىشىپ ئولتۇراتتى. ئىككى نەپەر چۈشكۈن غۇلامى كىرىپ ئاق

داستخانئی پایدی. ئىشكتىن ئاقساقال كۆرۈندى. ئۇنىڭ كەينىدىن قوللىرىدا يوغان ياغاچ تاۋاق كۆتۈرگەن قىزلار قاتار كىرىپ كەلدى. تاۋاقلار داستخانغا قويۇلدى. سارغىيىپ پىشقان، ياغلىرى تەپچىپ تۇرغان تاي گۆشلىرى، تاۋاق ئوتتۇرىسىغا بېلىق قويۇلغان، يانپاش ـ قورۇقلىرى سېلىنغان پاقلان گۆشلىرى كىشىنىڭ ئىشتىهاسىنى قوزغايتتى. ئۇزاق ئاتىلىق سەپەردىن كەلگەن مېھمانلار گۆشكە تۇتۇش قىلدى...

ئەتىسى ئەتىگەن بۇغراخان چۈشكۈنىنىڭ ئالدىدىكى تاش ئۇستىدە چاپىنىنى بېپىنچاقلاپ ئولتۇراتتى. ئۇ ئۈدۈلدىكى تاغنىڭ ئارقىسىدىن چىچىلىپ بۇقىرى چاچراۋاتقان قىزغۇچ قۇياش شولىسىغا قاراپ ئويلايتتى. كۈنلەر ئۆتمەكتە. مانا ئۇ بىر ئۇخلاپ ئويغاندى. تەبىئەت كىشىگە ھۇزۇر بېرىپ كەلمەكتە. قۇياش ئۇنى ئەركىلىتىپ نۇرىنى چاچماقتا. ئەنە، تاغ كەينىدىن، شولىلار ئاستىدىن ئەگمە قۇياش كۆلۈپ چىقتى. ئۇ ئاستا ـ ئاستا كۆتۈرۈلۈپ كائىناتقا مەرت قۇچقىنى ئاچاتتى. ئەنە ئۇنىڭ بېرىمى چىقتى... پۈتۈن چىقتى. دۇپ ـ دۇگىلەك قىزغۇچ قۇياش تاغ ـ دالانى، يايلاق ـ ئوتلاقلارنى نۇرىغا چۆمدۇردى. ئاسمان پەلەك ئاق چوققىلار قۇياش نۇرى بىلەن گۈمبەزلىشىپ كۈلۈشەتتى. بۇغراخان بارلىق كائىناتنىڭ قۇياش نۇرى بىلەن قۇچاقلىشىپ قىلۋاتقان كارامەت تەنتەنىسىنى تاماشا قىلغاچ ئويلايتتى:

"... شۇنداق، قۇياش قۇدرەتلىك. ئۇ بولمىسا دۇنيامۇ يوق. ھاياتمۇ بولمايتتى. ئۇ پۈتكۈل ھاياتلىققا، ئاباناتلارغا ھايات بەخش ئېتىدۇ... لېكىن، ئەجەب ئۇ دۇنيادىكى تەڭسىزلىكنى تەڭشىيەلمەيدىكەن؟! بۇ ئاللانىڭ قولىدىلا كېلىدىغان ئىش بولسا

كېرەك... شۇنداقمىدۇ؟ ئەگەر ئۇ تەڭشىيەلەيدىغان بولسا، دۇنيانى نېمىشقا ئەكسىچە ياراتمىدۇ؟ يەنە قۇياش قۇدرەتلىك. ئۇ ھايۋانقا، دۇنياغا مەڭگۈ ياشاش شارائىتىنى بېرىدۇ. ئادەملەر شۇ دۇنيادا، ھايۋانلىق ئۇچۇن كۈرەش قىلىدۇ. قۇياشنىڭ نۇرى ئاستىدا مەيدانغا كەلگەن دۇنيا بايلىقلىرىدىن ھەممە ئادەم تەڭ بەھرىمەن بولۇشى كېرەك. ئەقىللىق، ئىدراكلىق، يۇرەكلىك ئادەملەر تەڭسىزلىكنى تەڭلىكە ئايلاندۇرۇشى كېرەك. سۇتۇق! سەنمۇ ئادەمغۇ؟ يەنە كېلىپ، ئادەتتىكى ئادەم ئەمەس، ئىدىقۇت، خاقان، بۇغرا، سۇلتان... ۋاي-ۋۇي، نېمىدېگەن جىق مەنسەپلەر بۇ!؟ شۇنچىلىك جىق مەنسەپ ۋە ھوقۇقلىرىڭ تۇرۇپ تەڭسىزلىكنى تەڭشىيەلمەمسەن؟ كۆلۈك باتىر ئېيتقاندەك "خانلىق كۆزىمىزنى باغلاپ" قويمىدىمۇ؟! ئىلىك ئېيتقاندەك ئەركىنلىك، يەنە ئەركىنلىك...فارابى ئېيتقاندەك تەڭلىك بىلەن باشقۇرىدىغان شەھەرمۇ بولار. پۇتكۈل ئەلچۇ؟..." ئويلىغانچە بۇغراخان ئۆزى قويغان سوئاللارغا ئۆزى جاۋاب بېرىپ ئۆزىنى قانائەتلەندۇرەلمىدى. ئۇنىڭ بېشىنى ئوردۇ ئالغان بۇنداق چىگىش، چېكى يوق خىياللار ئۇزۇندىن بېرى بۇغراخاننى ئاۋارە قىلاتتى. بۇگۈنمۇ ئۇ بۇ چىگىش تۇگۈنىنى يېشەلمىدى. ئاخىر ئۇ "كېيىنكىسىنى بارا-بارا كۆرەرمىز. ھازىرقىسىنى ئويلاش كېرەك" دەپ تۇگۈننى چىگىش بويىچە تاشلاپ قويدى. ئاندىن ئويى چېرىك يۇرۇشمگە ۋە ئاقۇنتىگە بۇرالدى. "يۇرۇشمىز راستتىلا ئۇلۇغ يۇرۇش بولدى،—دەپ ئويلايتتى ئۇ،—رۇم ئىمپېراتۇرلىرى كۈنچىقىشقا يۇرۇش قىپتىكەن، ئاندىن ھونلار، تۇركلەر، ئوغۇزلار... كۈنپېتىشقا يۇرۇش قىپتىكەن. ئەرەبلەرنىڭ يۇرۇشلىرىمۇ كىچىك يۇرۇش بولماپتىكەن، قىلىچىدىن قان تامغۇزۇپ تۇتۇلا تەرەپكە

يۈرۈش قىپتۇ. ئۇلار ھەم ئۇرۇش قىپتۇ، ھەم دەن تارتىپتۇ. باشقا يۈرۈشلەرنىڭ ئەھمىيىتى دېگەندە ئورانلار پۈتۈلگەنمىش... يۈرۈش بولسىكەن، ئۇرۇش بولىدۇ. ئۇرۇش — تۆلەنزۇرۇش - تۆلۈش، ئىشقىلىپ قان تۆكۈش دېگەن گەپ. قان تۆكۈش ياخشى ئىشمىكەن؟!..

بىراق، جىق ئۆلۈمنىڭ ئالدىنى ئېلىش تۈچۈن، ئازراق قۇربان بېرىش، جىق قان تۆكۈلۈشنىڭ ئالدىنى ئېلىش تۈچۈن، ئازراق قان تۆكۈش كېرەك ئىكەن. قان تۆكمەكچە ئامانلىق يوق، "جاپا چەكمەكچە مالاۋەت يوق..."

— ھەممە تەييار بولدى، — يېنىغا كەلگەن قوچقارنىڭ سۆزى بۇغراخاننىڭ ئويىنى بۆزدى.

— ھە، خوپ ئاتلىنايلىق، — دېدى ئۇ ۋە قوپۇپ چۈشكۈن تەرەپكە ماڭدى. چۈشكۈن ئالدىدىكى بىرنەچچە كىشىلەر ئالدىدا كۆلۈك باتىر ئېگەرلىك ئېگىز بىر چىرايلىق چىپار ئاتنى تۈتۈپ تۇراتتى.

— خاقانىمىز ئامان، — دېدى ئاقساقال ئاتنى كۆرسىتىپ، — بۇ چىپار ئايغىر سىزگە يوللاۋقىمىز. ئۆزەمنىڭ قەدىناس ئېتىم ئىدى، سىزگە بۇيرۇغانسىكەن.

— ھەشقاللا باتىر، مېنىڭ ئېتىم يامان ئەمەس، — دېدى بۇغراخان.

— سىزنىڭ ئارغىمىقىڭىز تۇزلەكلىكتە ئاتتىن قېلىشماس، بىراق تاغ - داۋاندا بۇ ئايغىرغا يەتمەيدۇ. نامراتلارنىڭ كۆڭلىمىز، — دېدى باتىر.

خان سۆز قايتۇرالمىدى. باتىر خاننى قولتۇقلاپ چىپار ئايغىرغا مىندۈردى. خان باتىرغا، كۆپچىلىككە رەھمەت ئېيتىپ، خوشلىشىپ يولغا چۈشتى...

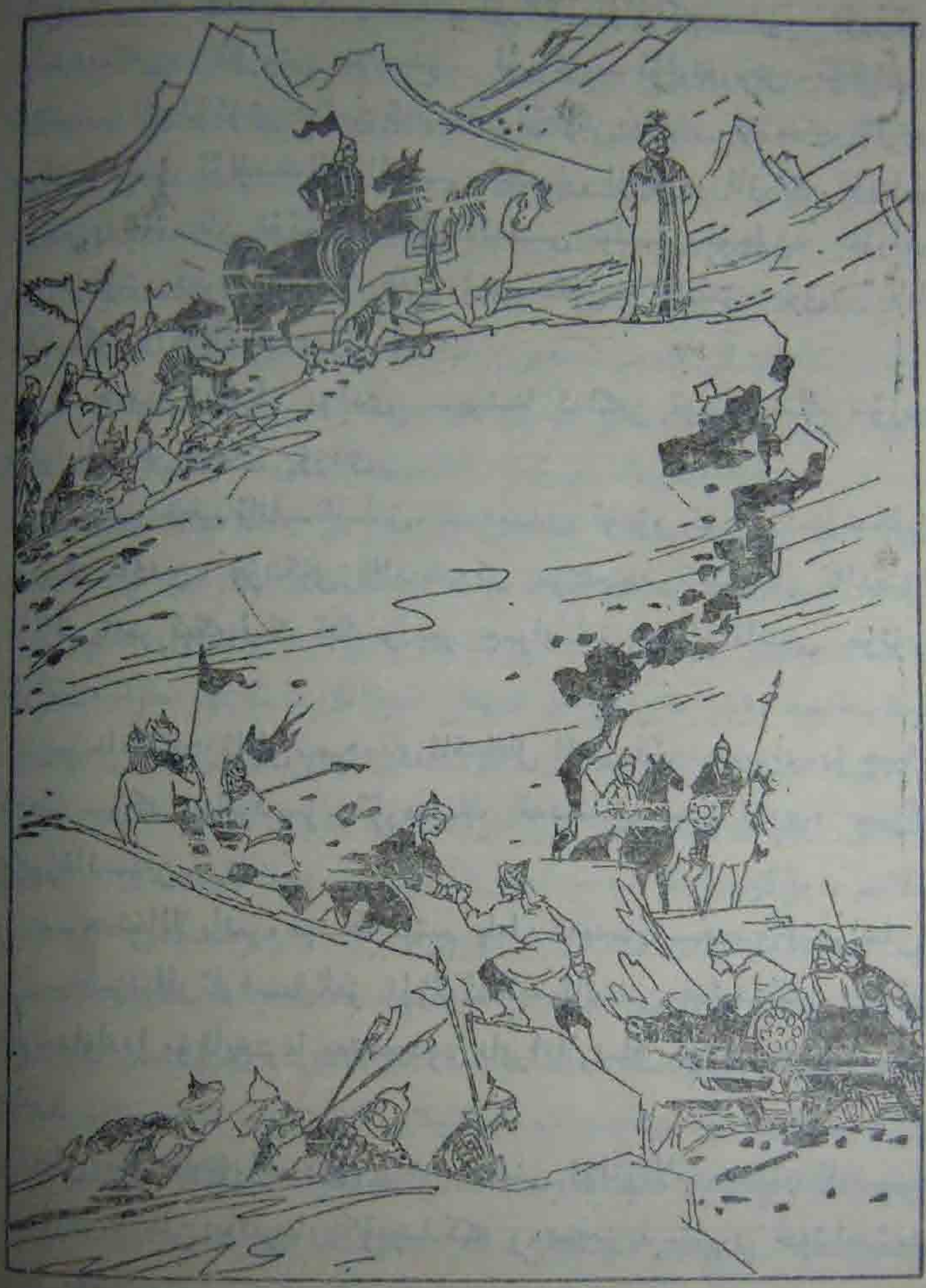

بۇگۈن بۇغراخان قوشۇن بىلەن سۇ كېچىپ، داۋان ئېشىپ بىر كۈن ماڭدى. چۈشتىن كېيىن ئاتلار قېيىنلىشىپا باشلىدى. قېلىن قار كېچىپ ئۆرلەش ئاتلارغا بېنىك چۈشمەيتتى. كىشىلەرنىڭ ئاتتىن چۈشۈپ مېڭىشىغا تېخىمۇ قېيىن ئىدى. ھۆمۈدەپ قاردىن يۇتتى يۇتنىكىلى بولمايتتى. چىپار ئايغىر بولسا قاردىمۇ، داۋاندىمۇ، ئايالغىلىرىنى سالماق بېسىپ بۇغراخانىنى ئېلىپ ماڭاتتى. خان ئارسلان تېكىن سۇۋغا قىلىخان، ئۆلۈپ كەتكەن چىپار ئارغىماقنى ئەسلىدى ۋە بۇ ئايغىرغا مەسلىكى كەلدى.

كۈنپېتىشقا يېقىن گەۋدە قوشۇن بىر داۋاندىن ئېشىپ، بېغىردا قوندى. ئاتلاردىمۇ، ئادەملەردىمۇ ھارغىنلىق، دەم سىقىلىش بىلىنىپ تۇراتتى. بۇغراخان ئاتتىن چۈشۈپ قارشىدىكى تاغقا بېشىنى كۆتۈرۈپ قارىغاندى، تۈمتىق ئارقىسىغا چۈشۈپ كەتتى. ئاسمانغا بېشى تاقاشقان تېرەكداۋاننىڭ ئاق چوققىسى ئارقىدىكى قۇياش نۇرى بىلەن ئويناشىپ كۈلەتتى. ئۇ گويا بۇغراخانغا قاراپ دىمىقىدا كۈلۈپ: "قېنى بۇغرا، باتۇر بولساڭ ئاۋۋال مەن بىلەن ئېلىشىپ باققىنا؟ ئاندىن ياغى بېشىدا قېلىچ ئوينىتالايسەن!" دېگەندەك بولاتتى.

ئەتىسى ئەتىگەندە چېرىكلەر قارا ئۆيلىرىنىڭ ئىشىكلىرىنى ئاران ئاچتى. قارىسا قارا ئۆيلەرنىڭ ئېتەكلىرىنى بىر گەزدىن ئارتۇق قېلىن قار بېسىپ كېتىپتۇ. بۇغراخان قوپۇپ كىيىملىرىنى كېيىپ بولغاندى. ئەتراپنى تىترەتكەن قارسىلدىغان دەھشەتلىك بىر ئاۋاز ئاڭلاندى. ئۇ قارا ئويدىن چىقىپ قارسا، قارشىسىدىكى تېرەكداۋاننىڭ تۆۋەن سوزۇلغان "قولى"دىن ئاغىنى گۈلدۈرلىتىپ ئاۋاز چىقماقتا. ئېتىلىپ چىققان قار تۈتەكلىرى ئاسمانغا كۆتۈرۈلـ

مەكتە. قارىسىلداپ-دۇپۇلدىگەن ئاشلار ئاۋازى بارغانسىچە كۈچەيمەكتە. ئادەملەر قارا ئۆيلەردىن ھودۇقۇپ چىقىپ ئاغ مەيدىسىگە قارىماقتا. ئاتلار چۆچۈمەكتە. "قار كۆچتى" دېدى قوچقار بۇغا. راخانغا. ئۇلار "كۆچ" دەھشتىگە خېلى قاراپ تۇردى. ئاۋاز، تۇتەكلەر ئازراق بېسىلغاندىن كېيىن ئەلى ئاپغۇچى: "قار بولمىزنى توسۇۋالدى. يول باشلىغۇچىلار يول ئاچقۇچە، بىزگە كۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ" دېدى. قارا ئۆيلەر ئالدىدىن تۇتۇنلەر كۆتۈرۈلدى. ئەگەر چىرىكلەر تۆۋەندىن ئوتۇن ئالىمغانلىرىدا، چاي ئىچىشكىلى بولمايتتى. بىراق، قانچە ئوت قالغان بىلەنمۇ قايىنىغان سۇدا قول كۆيمەي، يېلىمان پېتى تۇراتتى. ئاخىر ئۇلار يېلىمان سۇ بىلەن ناشتا قىلىشتى. ناشتىدىن كېيىن قوشۇن ئاتلاندى.

ئۇلار ساينىڭ ئىچىگە چۈشۈپ قارىغۇدەك بولسا كۆچكەن قار پۈتكۈل ساينى توسۇۋاپتۇ. ئۇلارنىڭ ئالدىدا ئېگىز قارلىق داۋان كۆرۈندى. سول ياقتىكى تاغنىڭ كۆكسى قىپىالىغاچ، يوغان-يوغان تاشلار ئارىلىرىدا سۆزگەنلەر ۋە قۇرۇق ئوتلار كۆرۈنۈپ تۇراتتى. بىر توپ بەرىلىك چارۋىچى كىشىلەر پېيما كېيگەن پۇتلىرى بىلەن دەسسەپ، قوتازلارنى يېتىلەپ دەسسەپ كۆچكەن قاردىن يول ئاچماقتا. بىر ھازادىن كېيىن قارنىڭ بىلدە چوڭقۇر، ئۇزۇن خەندەك پەيدا بولدى. مالچىلار قوتازلارنى يېتىلەۋالدى-دە، كەينىگە مېڭىۋېرىپ "خەندەك"نىڭ تېگىنى چىڭىتىپ، ئاندىن چېرىكلەرنىڭ مېڭىشلىرىغا رۇخسەت قىلدى. بولۇنىڭ ئاستى خېلى چىڭىپتۇ. خەتەر بولمايى ئالدىنقى قىسىم ئۆتۈپ كەتتى. يول بارغانچە چىڭدى.

بۇغراخان "كۆچ"دىن ئۆتۈپ بىرپەس بۇرگەنىدىن كېيىن،

باشقىلارنىڭ ئاتتىن چۈشكىنىگە قاراپ ئاتتىن چۈشتى. قوچقار "نۆ بەردىن پىيادە مېڭىپ داۋانغا كۆتۈرۈلىمىز" دەپ غولى سىلەن داۋانىنى كۆرسەتتى. نېرەكتە داۋاننىڭ باغرىدا يۇقىرىدىن تۆۋەنگە تارتىلغان ئۈزۈن ئاق يولدا كېتىپ بارغان كىشىلەر، ئۇزۇن ئاغامچا قىمىرلىغاندەك كۆرۈنەتتى. ئوندىن-ئوندىن بىر-بىرىنىڭ بەللىرىدىن ئارغامچا بىلەن چېتىۋالغان چېرىكلەر ئاتلىرىنى يېتىلەپ، ئاستا قەدەم ئېلىپ تاغنى بېغىرلاپ قاتار يۇقىرى ئۆرلىمەكتە...

— بىزگىمۇ شۇنداق مېڭىپ چىقىشقا توغرا كېلىدۇ، — دېدى قوچقار، — ئاتقا مىنىپ يۇرۇش خەتەرلىك، ئاتلار ماڭالمايدۇ، يەنە ئات تېپىلىپ كېتىشى مۇمكىن.

— كۆپچىلىك قانداق قىلسا، بىزمۇ شۇنداق قىلىمىز، — دېدى بۇغراخان، — قېنى ئارغامچا، بەللىرىمىزنى چاتايلۇق.

ئەركىن قارۇغچىلاردىن تاللانغان كەڭ گەۋدىلىك سەككىز يىگىتنى باشلاپ كېلىپ خانىنى ئوتتۇرىغا ئېلىپ چاتتى، قوچقار خانىنىڭ ئارقىسىغا چېتىلدى. بۇ ئونىنىڭ ئالدىغا بىر ئون، ئارقىسىغا يەنە بىر ئون چېتىلدى. ئاتلىرىنى باشقىلار يېتىلدى. ئۇلار داۋاننىڭ پەللىسىگە قاراپ قەدەم قويدى...

ئەنە، ئۇلار تاغنىڭ يوتىسىنى بويلاپ يۇقىرى سوزۇلغان قارلىق بالغۇز ئاياغ چىغىر يولدا ئۆرلىمەكتە. يول يۇقىرىلىغانسېرى تىكلەنمەكتە. قەدەم ئېلىش قېينىلاشماقتا، دەم سىقىلماقتا. ھەر ئون-يىگىرمە غۇلاچ ماڭغاندىن كېيىن توختاپ ھاردۇق ئېلىپ، يەنە مېڭىشماقتا. سول ياق تىك تاغ. ئوڭ ياق تىك سېرىت. قارىسا باش ئايىدۇ. ئالدىدا پارقىراپ تۇرغان تايىقاق مۇز داۋاندىن چېرىكلەر ئاشماقتا. ئۇلارنىڭ قېينىلىپ ئۆتۈشىگە قاراپ بۇغراخاننىڭ

تېنى جۇغۇلدىدى. ئۆزلىرى ئۆتۈشكە باشلىدى. سىرت تاياقنى مۇز ئۆستىدە، مۇزلىغان ئاياغ بىلەن تايىقاق مۇزغا ئاياغنى بېسىپ يىقىلىماي يۈرۈپ ئۆتۈپ كېتىشنى ئاسان دەمسىز. ئەگەر سىز ئۇ يەردىن ئۆتۈپ باققىنىڭىزدا، ئۇنىڭ تەسلىكىنى ئويدان بىلگەن بولاتتىڭىز. بۇغراخان بەك تەسلىكتە، ئىقىلىپ ئامان ئۆتتى. ئۇنىڭغا ھېچكىم ياردەم قىلمىدى. باشقىلارنىڭ ياردەم قىلىشىغا نەدە ھالى بولسۇن، تۇيۇقسىزلا بەلدىكى ئارغامچىلار ئارقىغا تارتىلىدى، ئەركىنىڭ "يېتىڭلار!" دېگەن ئاۋازى ئاڭلاندى. ھەممىسى دەرھال پوك چۈشتى. بۇغراخان توپنىڭ ئىككى ئۇنى ئۆتۈپ بولۇپ، ئۆچىنچى ئونىڭ ئوتتۇرىسىغا كەلگەندە بىرسى مۇزدىن تېيىلىپ تۆۋەنگە دومىلاپ كەتكەنىكەن. ئۇ بېرىپ بەلدىكى ئارغامچىدا ساڭگىلاپ قالدى. ئالدىدىكىلەر ئاستا قوپۇپ ئۆمىلەپ-كۈچەپ ئالدىغا ماڭدى. مۇز ئۈستىدىكى تۆت-بەش كىشى چىشلىرىنى قاتتىق چىشلەپ بېسىپ، تىترەپ تۇرغان پۇتلىرىنى ئاۋايلاپ يۆتكەپ ئىلگىرىلىدى. ئېسىلىپ قالغان ئادەم سۆرەپ چىقىرىلدى.

"ئۇھا!" دېيىشتى ئۇلار ئارقىلىرىغا قاراپ ۋە تۇرغان ئورۇنلىرىدا بىرپەس دەم ئېلىپ يەنە ئىلگىرىلىدى.

ئەمدى تاغ باغرى تۇگىدى. قورام تاشلىق تىك تاغ تۆۋىنىدىكى يالغۇز ئاياغ يولدىن ئۆرلەشكە توغرا كەلدى. سولدا تىك تاغ، ئوڭدا توپىسىز تىك ھاك، ھاڭغا قارىسا باش قېيىپ، كۆڭۈل ئېلىشىدۇ. ھاڭنىڭ قاپقارا ئاغزى تۆۋەنىدە گايىدا يىلاندەك تولغىنىپ ئېغىزىتقان سۇ پارقىراپ كۆرۈنۈپ قالىدۇ. ئۇنىڭغا كۆڭۈل قويۇپ قاراشقا كىمنىڭمۇ چولىسى بولسۇن؟ ھەركىم ئۆز ھالى بىلەن، يول شۇنچىلىك تارىكى، ئۆزەكنى توشۇرىلاپ، پۇتلىرىنى تۇز بېسىك

كېرەك. ئەگەر سول تەرىپىڭىك بىرەر جايى تاغقا سوقۇلۇپ ئىغا ئىلىنگىلى، ھاڭغا چۈشۈپ كەتكىلى دېگەن ئۆز. يول تېپىن. ئۇنىڭ ئۈستىگە دەم ئېلىش تېخىمۇ قىينلىشىپ كەتتى. كايىلارنىڭ چىرايلىرى سارغىيىپ ماڭالماي قالدى. بۇنداقلارنى ھالى تۈزۈك-رەكلەر يۈدۈپ مېڭىشقا توغرا كەلدى. ئەنە، بۇغراخانمۇ باشقىلارنىڭ توسقىنىغا قارىماي بىر چېرىكنى يۈدۈۋاپتۇ. ئۇ ئاياغلىرىنى قېينىلىپ ئېلىۋاتقان بولسىمۇ، مەزمۇت ئىلگىرىلىمەكتە. بۇنى كۆرۈپ ھالسىزلانغانلارنى يۈدۈپ ماڭغۇچىلار كۆپەيدى. بەزىلەرنىڭ چىرايلىرى قارىداپ كەتكىنىگە قارىماپلا قانچىلىك قېينىلىۋاتقانلىقىنى بىلگىلى بولاتتى. لېكىن، شۇنداقلاردىمۇ بەزىلىرى يېقىلىپ قالغانلارنى يۈدۈپ ماڭماقتا. ئەنە بىرسى كېلىپ بۇغراخانىڭ ئۆشنىسىدىكى ئادەمنى ئېلىپ يۈدۈپ ماڭدى. ئاشۇنداق جاپالىقتا ئۆزى ئاران كېتىپ بارغىنىغا قارىماي، ھالسىزلارنى يۈدۈپ ماڭقان ئادەمنى "راست ئوغۇل بالا" دېسە بولمدۇ.

ئۇلار بىر "سەكرەتمە داۋان"غا كېلىپ قالدى. داۋان ئېگىز ئەمەس، بىر غۇلاچچە كېلەتتى. لېكىن ئۇ تىك قورام تاشلىق، تاشلارنى ئويۇپ تارغىنا پەلەمپەيلەر ياسالغان. ئادەملەر يۇقىرىدىن تارتىپ، تۆۋەندىن يۆلەپ، تىترەپ دەسسەپ ئاران بالالىقتا چىقاتتى. ئات-خېچىرغا تېخىمۇ قىيىن چۈشەتتى. بۇغراخانلارنىڭ ئالدىدا چېرىكلەر ئاتلارنى سەكرەتمە داۋاندىن چىقىرىۋاتاتتى. ئاتلىرىنى يۇقىرىدىن چۈلۈۋۇرىدىن تارتىپ، تۆۋەندىن قامچا بىلەن ئۇرۇۋاتاتتى، ئات بىر "پەلەمپەي"گە ئالدى ئاياغلىرىنى قويۇپ، بەك تەسلىكتە ئارقا ئاياغلىرىنى ئالاتتى. ئەنە، ئۇ تۆت ئايىغى بىلەن ئوتتۇرا بەلدىكى كىچىككىنە تاش پەلەمپەيگە دەسەپ

تىترەپ تۇرماقتا. مۇشۇ تۇرقىدا ئۇ خۇددى "پەشتاق"قا چىقتاق تويۇنچى تەكىگە ئوخشايتتى. ئات بەك تەسلىكتە ئالدى ئاياغلىرىنى يۇقىرىقى پەلەمپەيگە قويىدى، بىر ئارقا ئايىغىنى ئالغاندا تېخىپ كەتتى-دە، ئوڭ ياقىغا ئۆلىدى... ئەنە ئۇ بارغانچە تېز سۈرئەت بىلەن دومىلاپ تۆۋەنلەپ ئاخىرى كۆزۈنمەي كەتتى. بىرھازادىن كېيىن، تاغلاردىن "بولدۇق" قىلغان چوك ئاۋازلىق سادالىرى كۆتۈرۈلدى.

بۇغراخاننىڭ ئۈچ ئونلۇق چېرىكلىرى سەكرەتمە داۋاندىن ئامان ئۆتۈپ كەتتى. بىرەر چاقىرىمدىن كېيىن داۋان تۈزلۈكە قاراپ كۆتۈرۈلدى. ئۆگكۈر ئوڭ ياقتا، بىراقتىراق قالدى. مول ياقتىكى تاغمۇ خېلى چېكىنگەن. كىشىلەر خەتەردىن ئۆتكەنلىكىنى ھېس قىلىپ خېلى خاتىرجەم ماڭدى. لېكىن، ئويلىمىغان خەتەر يەنە بار ئىكەن. بۇغراخاننىڭ ئالدىدىكى چېرىكلەردىن بىرى سول ياقتا- قار ئۈستىگە يىقىلغاندەك قىلدى-دە، يوقلىپ كەتتى. بىر چېرىكنىڭ بېلىگە بىر ئۇچى باغلانغان ئاغامچىنىڭ يەنە بىر ئۇچى قارىنىڭ ئىچىگە كىرىپ كېتىپتۇ، ئادەم يوق، "ۋاي تارت دېسە- تارت" دەپ ئاخىرى چېرىكنى قار تېگىدىن تارتىپ چىقاردى. ئۇ تىنالماي ئاران قاپتۇ. كېيىن قارىسا، ئۇ جاي قار بىلەن قاپلانغان بىر چوڭقۇر ئورەك ئىكەن...

ئۇلار بىر پارچە تۈزلۈكتىن ئۆرلەپ داۋاننىڭ يۇقىرى پەللىسىگە چىقتى. پەللىنىڭ ئۈچىدا كىگىزچىلىك بىر پارچە تۈز يەر بار ئىكەن، بۇ يەردىن پەسكە قارىغاندا، پۈتكۈل دۇنيا ئاياغ تېگىدە تۇرغاندەك. يۇقىرى قارىغاندا باش ئاسمانغا تاقاشقاندەك قىلىدۇ. ھاۋا ئوچۇق، قايرىلغان قۇياش يۈزلىگەن تاغ چوققىلىرىنى پارقىراتتى. يوغان-

بوغان پاختىغا ئوخشاش بۇلۇتلار ۋە بىرەم قارا بۇلۇتلار تاغ چوققىلىرىنى چۆگىلەپ تاغ قولتۇقلىرىدا ئەكىپ يۈرەتتى.

— ياتاللا، كارامەت يەر ئىكەنغۇ بۇ؟ — دېدى قوچقار. — دۇنيانىڭ ئۆگزىسى دېسە بولغۇدەك.

— ئاسمانمۇ پەشتىقى دېسەڭمۇ بولىدۇ، — دېدى ئەركىن چىكى يوق پەس تاغلارغا قاراپ، — بىزنىڭ قەشقەرلەر بەدە قالدەكىن - تاڭ!

— ھەي، قاراڭلار، — دېدى بۇغراخان يىراقتىكى بۇ بەرزىنمۇ ئېگىز قارلىق تاغنى كۆرسىتىپ، — ئۇ قانداق تاغدۇ؟ تېخىمۇ ھەيۋەت كۆرۈنىدىغۇ!

— ئۇنى "ئالاي تېغى" دەيدۇ، — جاۋاب بەردى قوچقار، — ئۇ تاغدىنمۇ ئاشمىز.

— تېخى كۆرىدىغىنىڭ ئالدىڭدا دېگىنە؟ — كۈلۈپ دېدى ئەركىن.

— ئېگىزلىكى ئېگىز، بىراق بۇنداق قىيىن ئەمەس. تاغ باغرىدىن ئەگمەپ چىقىمىز.

— قوچقار، سىز مۇشۇ داۋانلاردىن نەچچە قېتىم ئاشتىڭىز؟ — سورىدى بۇغراخان.

— ئۈچ قېتىم. بىرىنچى بولۇپ سامانىلار چېرىكلىرى بىلەن چېگىرىدىن ئۆتكەندە، تۈتۈلۈپ قالغاندا بىر قېتىم، سەمەرقەنت - بۇخارادا بىرەپ قايتىشتا ئىككى قېتىم.

— قىلىچ بىلەن نەمەنگانغا غۇلامخان بىلەن توختام تۈزۈشكىلى بارغاندىڭىز؟

— ئۇ قېتىم يەتتەسۇ - ئارغۇ بىلەن بىرەپ قايتتۇق.

— مۇشۇ داۋانلاردىن ئۈچ قېتىم ئۆتكەن بولسىڭىز نۇھ پەيغەم-

مەردىنمۇ يامان ئىكەنسىز، جۇمۇ؟ ــ دېدى ئەركىن ئۇنىڭغا قايىل بولۇپ.

ــ ئۇ پەيغەمبەر توپان بالاسى كەلگەندە كېمىدە ئولتۇرغانكەن، مۇشۇ داۋالىلاردىن ئېشىپ باقسۇن قېنى!

ــ توغرا ــ دېدى بۇغراخان چاقچاق قىلىپ، ــ ئۇ پەيغەمبەر ئەگەر سىزنىڭ بۇ ئىككى چوڭ داۋاندىن ئۇچ قېتىم ئۆتكىنىڭىزنى بىلگەندە، سىزگە قايىل بولغان بولاتتى.

ئۇلار كۈلۈشتى.

ــ ئەمدى ماڭايلۇق، ــ دېدى قوچقار سول ياقتا ئەگىپ كېلىۋاتقان ناھايىتى چوڭ بىر پارچە قارا بۇلۇتنى كۆرسىتىپ، ــ بوران چىقىشى مۇمكىن.

ئۇلار ئاتلىنىپ تۆۋەنلىدى. ئەمدى يول قىيىن ئەمەس ئىدى، كەڭرەك يوتىلارنى ئايلىنىپ بىر تەكچىدە توختىدى. بۇغراخان تۆۋەنگە قاراپ ئۇچقاندەك چۈشۈپ كېتىپ بارغان ئادەم ۋە ئاتلارنى كۆرۈپ:

ــ كۆردىڭلارمۇ، ئۇلار ئەجەب چاپسان ئۇچىدىغۇ؟ ــ دېدى.

ــ شۇنداق، بىزمۇ ئۇچمىز، ــ جاۋاب بەردى قوچقار، ــ بۇنىڭ كېيىنكى يولىمىز تۆز، لېكىن بەك تىك بېغىر بولىدۇ. ئارىلىقتا تەكچىلەر بولىدۇ. بىر تەكچىدىن بىر تەكچىگە سېرىلىپ چۈشىمىز. قارىنىڭ تەكتى تىكىز ئوتلاق، تاش يوق.

بۇغراخانلار بەللىرىنى چىڭ باغلاپ تەكچىدىن چۈشۈشكە تەييارلىق قىلدى. ئالدىدىكى ئۇچ ئونلۇق چېرىك ئۇچ ــ ئۇچتىن قوللىرىنى گىرەلەشتۈرۈپ ئولتۇرۇپ قار ئۇستىدە تىككىسىگە سېرىلىپ ئۇچقاندەك چۈشۈپ كەتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن بۇغراخان بىر بېسىدا قوچقار، بىر

يېنىدا قارۇغچى سادىق غۇلام قوللىرىنى كىسىلگەنچە تەكچىنىڭ قىرغىقىدا ئولتۇردى-دە، تۆۋەنگە سېرىلدى. ئۇلار تۆۋەنلىگەنچە چاپسانلىشىپ، يەردىن كۆتۈرۈلۈپ ئۇچقانسىمەك سېرىلدى. ئاۋۋال ئەنسىرەش ھېس قىلىشتى، كېيىن كۆڭلۈپ قالدى، ئالمىدىن كېيىن ھۇزۇرلاندى. بىر ھازادىن كېيىن تۆۋەن تەكچىگە چۈشۈپ ئاستىلاپ توختىدى. بۇغراخان ئېسىنى ئېلىپ ئارقىغا قارىغانىدى، بىر توپ ئۇلارنىڭ ئارقىسىدا ئات-خېچىرلار ۋە زوڭ ئولتۇرۇپ خۇددى ئادەمدەك سېرىلىپ چۈشۈۋېتىپتۇ. بۇ كۆكۈللۈك ھەنزىرىنگە قاراپ كۈلدى بۇغراخان.

شۇنداق قىلىپ، ئۇلار بىرقانچە تەكچىدىن تەكچىگە سېرىلىپ چۈشۈپ، نامازشام بولغاندا، تاشلىق سۇ ئېقىۋاتقان بىر سايغا چۈشتى. ئۇ يەردىن ئاتلىنىپ ساينى بويلاپ تۆۋەنلىدى. ئېگىز تاغلار ئارىسىدىكى تاشلىق ساي ئىنچىدە قايتا-قايتا سۇدىن كېچىپ مېڭىش ئاتلارغا ئاسان چۈشمىدى. لېكىن، بۇ يۇرۇش تېرەكداۋانغا چىقىشتىن يۈز ھەسسە ئاسان بولدى. يۈرەكلەرنىڭ سىقىلىشى ئازىيىپ، ئەركىن دەم ئېلىش باشلاندى...خۇپتەندىن ئۆتكەندە، ئۇلار ئەسىدى تاغ باغرىدىن چىقىشقانىدى، داۋاندىن چۈشۈپلا ئىلگىرىلەپ كەتكەن ئەلى ئايغۇچى ئالدىدىن كېلىپ بۇغراخانغا مەلۇمات بەردى:

— ئالدىمىزدىكى تۈزلەڭلىك "تاغ ئارىسى" دەپ ئاتىلىدىغان جاي. تۈنۈگۈن باشلامچى قوشۇن كېلىپ، ياغىنىڭ بەش مىڭدەك چېرىكىنى يوقىتىپتۇ.

بۇغراخان ئاي يورۇقىدا كۆرۈنۈپ تۇرغان تاش ۋە ياغاچ ئۆيلەر ئۇتتۇرىسىدىن ئۆتۈپ كېتىپ بېرىپ، ئەتراپقا قارىدى، ئېگىز تاغلار بىلەن ئورالغان بۇ تۈزلەڭلىك چېرىكلەر بىلەن تولغان. ھەممە

ياقتا قىقاس-سۈرەن. قارا ئۆيلەر ئالدىدىن ئوت يورۇقىدا تۆتۈنلەر كۆتۈرۈلمەكتە. ئۇ بىرىپ مەخسۇس تەييارلانغان بىر ئۆيگە چۈشتى.

بۇغراخان ئۆيگە كىرىپلا، ياغاچ كارىۋاتقا ئۆزىنى تاشلىدى ۋە قۇتلۇق سۈباشىدىن سورىدى:

— بۇ قانداق يەر ئىكەن؟

— بۇ ئۇلارنىڭ ئالدىنقى قاراۋۇلى ئىكەن. چېرىكلىرىنىڭ سەر بۆلۈكى ئۆلتۈرۈلدى. كۆپرەكى ئەل بولدى. مىڭباشى، يەنە بىرنەچچە چېرىكباشى قولغا چۈشتى.

— ئەسىرلەر ئىچىدە تۈرك ئۇلۇسلاردىن بارمىكەن؟

— بار ئىكەن. ئەسىرلەرنىڭ ئەڭ كۆپچىلىكى شۇلار. ئۇلار ئۇرۇشۇشنى ئانچە خالىمايدىكەن.

— ياخشى، ئازراق ئارام ئالايلۇق. تاماقتىن كېيىن بىر باش قوشۇۋالارمىز.

قۇتلۇق سۈباشى "ئەلەل" دەپ چىقىپ كەتتى. بۇغراخان پۈت-قوللىرىنى ئۇزۇن سوزۇپ كۆزلىرىنى يۇمدى...

تاماقتىن كېيىن قۇتلۇق سۈباشى، ئەلى ئايغۇچى، گەۋدە قوشۇن تۈمەنباشى پاقلانبەگ، باشلامچى قوشۇن تۈمەنباشى مەھمۇت قاداش، ئوڭ قانات قوشۇن تۈمەنباشى تۇلپار، سول قانات قوشۇن تۈمەنباشى توختى، يەتكۈزۈش قوشۇن تۈمەنباشى يولداشبەگلەر كەلدى. باش قوشۇش بولدى. ئەركىن بىلەن سۈباشى قوچقارمۇ قاتناشتى.

— قېنى، سىلەردىن ئىشتەيلىك، — دېدى بۇغراخان قۇتلۇق سۈباشىغا قاراپ.

— ياغى مىڭباشنىڭ ئېيتىشچە، ئوشتا ئوتتۇز مىڭ چېرىكى

بار ئىكەن. ئۆزگەندە ئەللىك مىلك، ئالدىنقى چاك مەيدانغا ياراتقان يەتمىش مىلك كىشىلىك قوشۇن بار ئىكەن، ئۇنىڭ ئېتىشچە، بىرنى ئاۋۋال ئوشتا، بولمىغاندا، ئۆزگەندە توسۇپ يوقىتىدىكەن. ئۇنىڭدىن بېرى قەيەردە، قانچىلىك چېرىكى بار، ئۇلارنىڭ ھەممىسى قانداق؟ ئۇنى ئېيتمايدۇ. ھەلكى بىلمەس كېرەك.

— يەرلىك خەلقلەرنىڭ ئەھۋالى قانداق ئىكەن؟

— ئەنجانلىق بىر يۈزباشى ئېيتىدۇ: ئۇرۇشقا تەييارلىق باشلاڭغاندىن بېرى ئېزىش-تالاش تېخىمۇ كۈچەيىپ كېتىپتۇ. بىرنىڭ كېلىۋاتقىنىمىزنى خەلق بىلىدىكەن. ئۆت كۆزى بىلەن كۈتىدىكەن.

— ياغى قوشۇنىنىڭ ئەھۋالىچۇ؟

— چېرىكلىرىدە ھەم چېرىكباشلىرىدا قورقۇش بار ئىكەن. كىشىلەر ئارىسىدا تارالغان ھەر خىل چۆچەكلەر ئۇلارنى بەك قورقۇتۇپتۇ: "سۈتۈق بۇغراخان ھەيۋەت يوغان ئادەم ئىكەن. ئۇ بۇغا رىغا ئوخشاش غارقىراپ بېسىپ كەلگەندە، دۇنيانى تىترىتىدىكەن. تاغ-دەرەخلەر باش ئېگىدىكەن. ئۇنىڭغا ھەرقانداق نەيزە-قىلىچ ئۆتمەيدىكەن. ئۇنىڭ ئوت چىقىپ تۇرىدىغان بىر كۆرزىسى بار ئىكەن، بىر ئۇرغاندا، بىر شەھەرنى پاچاقلاپ تاشلايدىكەن..." دېگەنگە ئوخشاش گەپلەر.

ھەممەيلەن كۈلۈشتى، بۇغراخان باشقىلاردىنمۇ جىقراق تېلىقىپ كۈلدى.

— ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىننىڭ مۇڭگۈزىمۇ بىر ياقتا قاپتۇ دەڭە، — دېدى ئۇ كۈلۈپ، — ئاڭلىغانمۇسىلەر؟ يۇنانلىق ئىسكەندەر كۈنچىقىشقا يۈرۈش قىلغاندا، "ئىسكەندەر پادىشاھنىڭ ئىككى مۇڭگۈزى بار ئىمىش. ئۇ بۇقىدەك ھۆركىرەپ ماڭغاندا، مۇڭگۈزى بىلەن

ئالدىغا كەلگەنىنى بەتچىت قىلمۇيتەر ئىمىش، ئۇنىڭغا ساداق، قىلىچ ئالدىغا كەلگەنىنى بەتچىت قىلمۇيتەر ئىمىش،... دېگەن سۆزلەر تارقالغانىكەن. "ۋۇللەرلەيسن" دېگەن ئەرەبچە سۆز "ئىككى مۇڭگۈزلۈك" دېكەن بولۇپ، ئاشۇ گەپتىن چىقىپتىكەن.

— يۈرۈشمىزدە قانداق يېڭى ئويىڭىز بار، ئەلى ئايەۋچى؟

— ئۆزلىرىنىڭ قىزىلئۆيدىكى ئىپتىقانلىرىدەك ئۇرۇش قىلساق، — دېدى ئەلى خانغا جاۋاب بېرىپ، — ئۇلار بىزنى ئالاي تېغىنىڭ نېرىسىدا، ئوش شەھرىنىڭ بېرىسىدە توسىدۇ. بىز، شەھەر تېشىدا ھەپتە-ئون كۈن ئۇرۇش قىلىپ، ئۇلارنى شەھەردىن تارتىپ چىقىپ ئۇرۇپ يوقاتساق. بۇنىڭ بىلەن ئۆزگەندىن بىر بۆلۈك كۈچىنى تارتىپ كېلىسمىز. ئۇلارنى شەھەرگە كىرگۈزمەي يولدا يوقتىمىز. ئاندىن ئوشنى ئالىمىز، ئالىپ ئارسلاننىڭ ئۆزگەننى ئېلىشقا ياردەم قىلىمىز.

— يەمەكلىك، يەمىلىك قانچىلىك بار، يولداش تۇمەن-باشى؟ — سورىدى بۇغراخان يەتكۈزۈش قوشۇنباشىدىن.

— ئازلاپ قالدى، ھەيدىگەن قوي-كالىلار ئەتە يېتىپ كېلىدۇ. ئەگەر ئوش شەھىرىگە كېچىكىپ كىرىدىغان بولساق يەتمەيدۇ.

— ئەھۋال ياخشى. بىز ئۇچۇن پايدىلىق. بىراق، قېيىن تەرەپ-لىرىمۇ يادىمىزدا تۇتايلۇق، — دېدى بۇغراخان، — قۇتلۇق سۇباشىنىڭ ۋە ئەلى ئايغۇچىنىڭ ئۇرۇش رەجىسىگە قوشۇلدۇق. ئوش شەھىرىنىڭ بېرىسىدە ئىككى ئۇرۇش قاتىرى قۇرايلۇق. ئالدىنقى قاتاردا مەھمۇت قاداشنىڭ باشلامچى قوشۇنى. تۇلپارىەگنىڭ ئوڭ قانات قوشۇنى جايلاشسۇن. ئىككىنچى قاتاردا پاقلانبەگنىڭ قوشۇنى ۋە سول قانات توختى تۇمەنباشىنىڭ قوشۇنى سەپ تارتسۇن.

باشقا قوشۇنلار ئارقىدا تەييار تۇرسۇن. ئوشنى ئېلىپ ياغىنىڭ بىر پۈتىنى سۇندۇرۇش، ئۆزگەننى ئېلىپ ياغىنى پالەچ قىلىپ قويۇش — بۇ بىزنىڭ ياغى بىلەن بىرىنچى ئېلىشىشتىكى نىشانىمىز. ئۆزگەن مۇھىم ھالقا. بۇ ھالقىنى ئۇزسەك، ياغىنىڭ چەمبىرىكى ئۈزۈلىدۇ. بۇخارا ئەمىرى ئەبۇ ئەلى سەجۈق بىلەن غەزنە ئەمىرى سەبۈق تېكىن بەشىنچى ئايىنىڭ ئون بەشىنچى كۈنى ئۆزگەن ئېلىنىشى بىلەنلا قوزغالماقچى. دېمەك، ئالدىدىن چەمبىرەكنى ئۈزۈش، ئارقىدىن خەنجەر ئۇرۇش بىلەن رەجەپنىڭ ئىشقا ئاشىدۇ. بەشىنچى ئايىنىڭ ئون بەشىنچى كۈنى ئۆزگەننى ئالىپ ئارسلان چوقۇم ئالىدۇ. شۇ كۈنى ئىككى ئەمىر قوزغىلىدۇ. بىز ئوشنى ئېلىپ ئۆزگەنگە يېتىپ بارىمىز. كېيىنكى يۇرۇشىمىزنى شۇ يەردە ئورۇنلاشتۇرىمىز، — بۇغراخان ھېرئاز ئويلاپ ئاندىن سۆزىنى داۋام قىلدۇردى، — بىز تۆت ئىشنى چىڭ تۇتايلۇق: بىرى، ياغى كۈچىنى پارچىلاپ يوقىتىش؛ بىرى خەلقنى خاپا قىلماسلىق، مال-پۇلىغا تەگمەسلىك؛ يەنە بىرى، بىز ياقتا ئۆتكەن يەرلىك چېرىكلەرنى قارشى ئېلىش، ئۇلارنىڭ جاي-جايىدا "قاداش قوشۇن" قۇرۇش. ئاندىن قالسا، يۇقىرى-تۆۋەن يەرلىك باشلىقلارنى ئۆز خەلقى سۆيگەن ئادەملەردىن قويۇش. ئېلىنغان جايلارنى ئۆزلىرىگە تاپشۇرۇش. بۇ تۆت ئىش بەك مۇھىم. بۇنى چېرىكلەر، چېرىكباشلىرىغا ئوبدان چۈشەندۈرۈش كېرەك. كىمكى بۇ تۆت ئىشقا قايچى ئىش قىلىدىغان بولسا، ئۇنىڭغا جازا بېرىش كېرەك... سۇباشى، سىز نەتە يولغا چىقالامسىز؟

— چىقالايمەن.

— بىز ئۆگۈنلۈككە يولغا چىقايلۇق...

باش قوشۇش تۈگەپ باشقىلار چىقىپ كەتكەندىن كېيىن بۇغراخان

قانتىق هارغىنلىق هېس قىلدى-دە، ئۇخلاشقا ياتتى.

ئۆگۈنى ئەتىگەن بۇغراخان ئاتلانىدى. ئۇزاق ئۆتمەي ئالاي داۋان ئاستىغا يېتىپ باردى. ئاغىنى بويلاپ يىلان باغرى كۆتۈرۈلگەن كۆز يەتمەس ئىگىز چىغىر يولدا چېرىكلەرنىڭ كايسىلىرى ئات مىنىپ، گايىلىرى ئات يېتىلەپ چىقىپ كېتىپ بارانتى. بۇغراخان ئازراق قاراپ تۇردى-دە، ئۆزىنىڭ ئارغىمىقىنى چىپار ئايغىرغا ئالماشتۇرۇپ داۋانغا كۆتۈرۈلدى...

داۋاننىڭ ئۈستىگە چىقىلغاندا كۈن چۈش بولغانىدى. بۇ جايدىن قارىغاندا باشقا تاغلارلا ئەمەس، تېرەكلىكى داۋانمۇ تۆۋەنلەپ كۆرۈنەتتى.

دەم سىقىلىشمۇ ئېغىرراق بولدى. بىرەر ئاش پىشىم دەم ئېلىپ، تاماقلانغاندىن كېيىن يەنە ئاتلاندى. داۋاندىن چۈشۈش قىيىن ئەمەسكەن. ئۇلار ئاتتىن چۈشمەي تۆۋەنلىدى. پەس-پەس ناغلار-دىن ئەگىپ ئۆتۈپ بىر تۈزلەڭلىككە يېتىپ كەلدى. بەش-ئون چاقىرىم ماڭغاندىن كېيىن ئۇلار تۆۋەنگە قاراپ سوزۇلغان ئۇچسىز، سىمدەك سوزۇلغان تۈپتۈز يول بىلەن تۆۋەنلەپ كەتتى.

بۇغراخان كەچقۇرۇنلۇقى كەڭ تۈزلەڭلىكتىكى بىر ئۆستەڭ بويىغا تىكىلگەن چۈشكۈنگە كېلىپ چۈشتى. پۈتكۈل دالىنى چېرىك لەر قاپلىغان. ئالدىدا-يىراقتا قۇتلۇق سۇباشنىڭ باشلامچى قوشۇنى ئاران كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. ئوڭ-سولدا، ئارقىدا ھەر خىل ھەربىكەتتىكى چېرىكلەر، بىر جۈپتىن كاللىپاي قىلىپ چېتىلغان ئاتلار، ئالدىدا تۈتۈنلەر كۆتۈرۈلۈۋاتقان ھېسابسىز قارا ئۆيلەر كۆرۈنۈپ تۇرماقتا. ئۇيۇقتا ئولتۇرغان قىزغۇچ قۇياش قاراخانىلىق-لارنى كۈتۈپ قارشى ئالماقتا. ئۇ، گويا "ئەتە كۆرۈشكىچە خوش"

دەپ كۆڑ قىسىپ، كۆلۈمسىرەپ، قىزىل نۇرىنى چېچىپ ئۇپۇقتا چۆكمەكتە...

بۇغراخان ئۇخلاش ئالدىدا ئادەتتى بويىچە مەلۇمات ئالغىلىدى. قۇتلۇق سۇباشى بىلەن ئەلى ئايغۇچى ئەھۋالىنى سۆزلەپ بەردى: ياغى ئوش شەھىرىنىڭ ئەللىك چاقىرىمچە بېرىدە تەييارلىنىپتۇ. شەھەرگىچە بولغان ئارىلىقتا ئۇچ قاتار تۇرۇپتۇ. بىر قاتاردا بىر تۈمەندىن، ھەممىسى ئۈچ تۈمەن چېرىكى بار ئىكەن. شەھەردە ئىككى تۈمەن چېرىكى بار دەيدۇ، بۇ ئېنىق ئەمەس. ئۇلار ھودۇقۇپ قاپتۇ ئىمىش، ئالدىراپ چېرىك تۇتۇۋېتىپتۇ، ئىچكىرىدىن كۈچ كەلتۈرۈشى ئېنىق ئەمەس.

ئىككىنچى باب

ھالقىنى ئۇزۇش

ئالىپ ئارسلان قەشقەردىن چىقىپ يەتتەسۇ خانلىقىغا قاراپ يۈرۈپ تورۇقتاتتىن ئۆتۈپ، بىر ھەپتە دېگەندە ئاتېبشى شەھىرىگە يېتىپ باردى. بۇ يەردە يەتتەسۇ خانى ئارسلان ئىلىكخان ئەۋەتكەن ئوردۇ باش بىتكچىسى بوز بالا قارشى ئالدى. ئالىپ ئارسلان ئاتېبشىدا بىر كۈن دەم ئالدى. ئۇنىڭ ئاشقان داۋانلىرى ئاز بولمىسمۇ، بۇغراخان ئاشقان داۋانلاردەك جاپالىق ئەمەس ئىدى. ئادەم سانىمۇ ئاز، بىر مىڭلىك قارۇغچى قوشۇن بىلەنلا چىقىۋانىدى. ئۇنىڭ غەربىكە يۈرۈشىدىكى تۈپ قوشۇنى چەبەر سۈباشىنىڭ قوشۇنى بولۇپ، ئۇلار بالاساغۇندا ئالىپ ئارسلانىنى كۈتەتتى.

ئالىپ ئارسلان نارىن شەھىرىدىن ئۆتۈپ بىرنەچچە كۈن مېڭىپ بالاساغۇنغا بىر كۈنلۈك يول قالغاندا، ئىسسىق كۆلگە يېتىپ باردى. كۆل بويىدىكى كەڭ ئوتلاقلىقتا بىرمۇنچە قارائۆيلەر كۆرۈندى. چەبەر سۈباشى ئالىپ ئارسلانىنى مۇشۇ يەردە كۈتۈپ تۇراتتى. ئالىپ ئارسلان ئاق قارائۆي ئالدىغا كېلىپ ئاتتىن چۈشكەندە، چەبەر سۈباشى قۇچاقلاپ كۆرۈشتى.

ئالىپ ئارسلان كۆل بويىغا بېرىپ، پۈت-قوللىرىنى يۇدى، كېيىن نېرىراقتا قاراپ تۇرغان ئاياچ سۈباشىنىڭ يېنىغا بېرىپ تاش

ئۇستىدە كۆڭلىگە قاراپ، ئولاڭ پانلىرىنى كۆلىيىتىشقا ھاجەت ئولتۇرۇشتى.

— بەك گۈزەل جاي ئىكەن، — دېدى ئالىپ ئارسلان ئەترابىغا نەزەر سېلىپ، — كۆل، تاغ، ئورمان، سۇ، ئوتلاق... نېمىدېگەن گۈزەل!

— شۇنداق، چىگىللەر بۇ جايىنى "يەتتەسۇ ئېلىنىڭ تاجى" دەپ تاتىشىدۇ، — دېدى چەبەر كۈلۈمسىرەپ.

دېمىسىمۇ بۇ جاي بەك گۈزەل ئىدى. ئۇلارنىڭ ئۇدۇلىدا — ئۇزاق كۆل چېتىنىڭ نېرىسىدا سوزۇلۇپ ياتقان كەڭرى ئوتلاق، ئوڭ تەرەپتە كۆلنى يېرىم ئاي شەكلىدە ئورىغان باپپېشىل قېلىن قارىغايلىق تاغ، سول ياقتا — كۈنبېتىش تەرەپتە پەس-پەس تاغلار... ئالىپ ئارسلان كۆزىنى بىر ئايلاندۇرۇپ چىققاندىن كېيىن سۇغا قارىدى. كۆلنىڭ ئىچىدە، سول قول تەرەپتە سۈپسۈزۈك سۇ ئاستىدا قىزىل-ئالا بۇلۇتلار تېگىدە يېشىل ئاسمان پارچىلىرى كۆرۈندى. ئاندىن، ئۇ بېشىنى سولغا بۇراپ قارىغاندى، تاغلار ئۈستىدە، ئاسماندا ئاشۇ گۈزەل مەنزىرىنى كۆردى. گويا، قۇياش بۇلۇتلار بىلەن مۆكۈشمەك ئويناۋاتتى. ئۇ ئۆزى نۇر چېچىپ قىزارتقان بۇلۇتلار ئارقىسىغا مۆكەتتى، كېيىن يۇزىنى ئۆگەل كۆرسىتىپ كۈلەتتى، يەنە بۇلۇت كەينىگە مۆكەتتى.

— قاراڭ، ھەم شوخ ۋە ئەركىلەتكۈچ كۆرۈنۈش. يېشىل ئاسمان تېگىدە قۇياش، بۇلۇتلار ئويناشماقتا، بىر-بىرىنى ئەركىلەتكەندەك قىلىدۇ، — دېدى ئالىپ ئارسلان تاغلار تۆپىسىدىكى ئاسمانىنى كۆرسىتىپ.

— ھە، بەك گۈزەل، بىرەر شېئىر يازسا، ياكى سۈرەت سىزسا

دەيمەن، بىراق، ھېنىاڭ قولۇمدىن كەلمەيدۇ، بەلكى سىز...

— مەن قوشۇنجىمۇ ئەمەس، سۈرەتچىمۇ ئەمەس، بولسىلا تازا يازغىم، سىزغىم بار. شۇڭا ئۇستاز بولسا ئاللىقاچان يازاتتىم... ھە، تەييارلىغىڭىز پۈتكەندۇ؟

— پۈتتى. قوشۇننى چېگرىغىچە ئورۇنلاشتۇردۇق. ئالدى تىراز-دا، ئارقىسى تالاي، ئارغۇدا.

— ياغى تەرەپنىڭ ئەھۋالىنى بىلەلىدىڭىزمۇ؟

— بىلدۇق. چېگرىدا ئۇچ-تۆت مىڭ چېرىكى بار ئىكەن، بۇلارنى ئۇرۇپ ئۆتۈشمىزدە گەپ يوق. ئۆزگەنگە بارغۇچە بىزنى ئىككى جايدا توسماقچى ئىكەن. بىرى، چېگرىدىن ئۆتكەندىن كېيىن مايلى ساي دېگەن بىر تاغلىق يول بار. بۇ جايدا ئون مىڭدەك چېرىكى بار دەيدۇ. جاغداي ئۇلار ئۇچۇن پايدىلىق. بۇ يەردىن ئۆتۈش ئاسان بولمايدىغان ئوخشايدۇ. يەنە بىرى، ئۆزگەن بىلەن نەمەنگاننىڭ ئارىلىقىدا بىر تۇزلەڭلىك بار ئىكەن، بۇ يەردە يىگىرمە مىڭدەك چېرىكى بار ئىمىش. پەمىزچە، بىزنى مەشەدە توسۇپ، نەمەنگان-ئۆزگەن ئىككى تەرەپتىن قىسماقلا ئېلىپ "يوقاتماقچى" ئوخشايدۇ.

— شۇنداق دەڭ. دېمەك، ياغىنىڭ بىزگە قارىتىلغان قوشۇنى ئوتتۇز مىڭدىن ئوشۇق كىشى ئوخشايدۇ. يەنە نەمەنگاندىن چېرىك كەلتۇرۇپ، ئۆزگەندىن چېرىك كەلتۇرمىسە كېرەك. بۇنداق قىلىشتا، بەلكى سۈتۈق بۇغراخاننى توسۇش ئۈچۇن ئۆزگەندىن ئوشقا چېرىك يۆتكەشنى پەم قىلىشقا بولىدۇ. سۈتۈق بۇغراخانمۇ ياغىنى شۇنداق قىلىشقا قىستايدۇ. نەمەنگاندىن چېرىك يۆتكەشنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۇن، ياغىنىڭ ئىككىنچى توسقىغا يېتىشتىن ئاۋال نەمەنگانغا بىر يۆنۈك

توشۇن ئەۋەتەيلۇق. ئوشنى ئېلىش، ئەمەلگانلىق توسۇش، ئۆزگەرىگە ئىككى ياقتىن ھۇجۇم قىلىش — مۇشۇنداق بولغاندا، ياخشىلىق توساق لىرىنى بۆسۈپ، ئۆزگەرىنى ئالىمىز، بۇ "ھالقىنى ئۇزۇش" رىجىمىز ئىشقا ئاشىدۇ.

— بەك ياخشى رىجە. مۇشۇنداق بولغاندا، مۇشۇ ئۇچ جايدا ياغىنىڭ يەتمىش مىڭدەك چېرىكىنى يوقىتىمىز. ھەرغىلان، پەرغانە ياقتىن كۈچ ئېلىپ كېلەلمەيدۇ. ياغىنىڭ ئىچى، ئارقىسى تىنچ ئەمەس.

— مۇلچەرىگىز توغرا. بۇغراخاننىڭ تىلىكى بويىچە بەشىنچى ئايىنىڭ ئون بەشىنچى كۈنى چوقۇم ئۆزگەرىنى ئېلىشىمىز كېرەك. بۇ ھالقا ئۇزۇلگەندىن كېيىن، ياغىنىڭ پۈتى تىترەيدۇ، ئارقىگىز قانداق؟

— گەپ يوق. ئىلى بالى تەييار. ئېرتىش، ئېمىل، سايرامىچە قاراقوچۇ خانلىقىنىڭ كۈچى ھەرمۇت. ئۇ ياقلاردا ياغما ئۇلۇسى بوش كەلمەيدۇ. ئىلى بالى خانلىقىنىڭ ئاستانىسى ئالمالىدىن كېرەك بولسا، ئىككى ياكى ئۈچ تۈمەنلىك قوشۇنىنى بالاساغۇنغا يۆتكەپ كېلەلەيمىز.

— ھە، توغرا. ئۇيغۇر، قارلۇق، چىگىل، ياغما ئۇلۇسلىرى چىڭ ئۇيۇشتۇق. ئارقىمىزدا قاراقوچۇ، ماچىن بار. قېنى بىزگە كىم تەڭ كېلەركىن؟ بىراق ئۆزىمىزنى پىششىق چاغلاپ، ياغىنى خام چاغلاپ قويساق بولمايدۇ...

ئوڭ ياقتا قاتتىق مەڑىگەن قوي-قوزىلارنىڭ ئاۋازى ئۇلارنىڭ سۆزىنى ئۈزۈپ قويىدى.

— مال پادىسىدىن يانىدى، — دېدى چەبەر سۈباشى قويىلارنى

كۆرسىتىپ، — بىرىپ كۆرەيلىكمۇ؟

— مەيلى، — دېدى ئالىپ ئارسلان. ئۇلار كۆلىنى بويلاپ شۇ ياقتا ماڭدى.

ئۇلار بىقىنلاشقانچە قويلارنىڭ ئاۋازى كۈچەيدى، بىرنەچچە يۈز ساغلىق بىرنەچچە چوڭ-كىچىك قارائۆيلەر تىكىلگەن ياقتا قاراپ مەرىگەنچە ئالدىراپ كەلمەكتە ئىدى. ئاۋۇلىنىڭ كەينىدىن بىرنەچچە يۈز قوزا ئاۋازىنىڭ بىرنچە ۋاراقراپ-مەرەپ ساغلىقلار ياقتا يۈگۈرۈشمەكتە. ساغلىق قوزىلار ئارىلىشىپ كەتتى. ئەنە، بىرمۇنچە قوزىلار ئالدى ئاياغلىرىنى پۈكۈپ ئانىلىرىنىڭ يېلىنىگە ئۈسۈپ ئالدىراش ئەمەكتە. يەنە بىرمۇنچە قوزىلار مەرەپ يۈرۈپ، ئۇ ساغلىققا-بۇ ساغلىققا ئۇسمەكتە. ساغلىقلار ئەمگۈزمەگەندىن كېيىن، ئانىسىنى ئىزدەپ مەرەپ پىرقىراماقتا. شۇنداق مالىماتاڭچىلىقتىن كېيىن قوي-قوزىلار ئاۋازى جىمدى. ئانا-بالا تېپىشىپ ئەمگۈزمەكتە، ئەمەكتە ئىدى. كەچكى شەپەق نۇرىغا چۆمگەن ئوتلاق قويىسىدا ئاڭلانغان قوي-قوزىلارنىڭ بوم-زىل ئاۋازلىرى كىشىگە بىر خىل شېرىن ھېسسىيات بېغىشلايتتى.

— قاراڭ، نېمىدېگەن بېقىملىق ئاۋاز؟ ئانا-بالىلىق مۇھەببىتىدىن ئۇرغۇپ چىققان بۇ بېقىملىق تەبىئىي ئاۋازنى ھەرقانداق سازەندىنىڭ چىقىرالمىشى تەس. ئاخىر ئانا-بالا تېپىشىپ جىم بولۇپ قېلىشتى. ئانا باغرىدىن ئېيىپ چىققان سۈتىنى باشقىلاردىن قىزغىنىپ بالىسىغا ئەمگۈزدى. بالا ئانىسىغا ئۇسۇپ ئەركىلەپ چاقىشنى قانداق ئۇردى. بۇ ھايات ئەڭ لەززەتلىك مېھرىبانلىق ۋە شېرىن مۇھەببەت بولسا كېرەك. شۇنداق، ئانا-بالا مۇھەببىتىدىن شېرىن مۇھەببەت بولماس دۇنيادا...

چەبەر سۈباشىنىڭ قارۇغچىسى كېلىپ تاماقتا تەكلىپ قىلدى، ئۇلار ئارقىلىرىغا بۇرۇلۇپ، ئاق قارا ئۆي تەرەپكە مېڭىشتى...

ئالىپ ئارسلان چەبەر سۈباشى بىلەن بىللە ئەتىسى كەچۈرۈن بالاساغۇنغا يېتىپ كەلدى. شەھەر تېشىدا ئوردۇ ئاغىسى تادانبەگ بىرنەچچە مىڭ چېرىك ۋە بىر قىسىم ئەمەلدارلار بىلەن مېھمانىنى قارشى ئالدى.

ئالىپ ئارسلان ئىككى كۈن دەم ئالغاندىن كېيىن، ئارسلان ئىلىكخان ئۇنى ئوردۇ ئىچىدىكى ئۆيىدە قوبۇل قىلدى. ئارسلان ئىلىكخان ئالىپ ئارسلان بىلەن قۇچاقلىشىپ كۆرۈشتى. كونا دوستلار پىنھىلاپ بىر-بىرىدىن ھال سوراشتى. قوبۇلغا يەتتەسۈ ئىلكانلىقىنىڭ چېرىك ئىشلار ئولچىسى ئامانقۇل، ئوردۇ ئاغىسى تادانبەگ، چەبەر سۈباشى. بوز بالا بىشكىچىلەر ۋە باشقا بىرنەچچە ئوردۇ ئەمەلدارلىرى قاتناشتى.

— ھارمىغايلا، يول ئۇزاق، — دېدى ئارسلان ئىلىك ئولتۇرۇشىغاندىن كېيىن.

— ھەشقاللا، ئىككى كۈندىن بېرى ھاردۇق ئالدۇق. ئۆزلىرى ئەدگۈ تۇرۇپلا، — دېدى ئالىپ ئارسلان ئىلىكخانغا ھۆرمەت بىلدۇرۇپ.

— يامان ئەمەس، ئىشقىلىپ تىرىشىپ كېتىپ بارىمىز. ئۇلۇغ بۇغراخاننىڭ بۇ قېتىمقى چوڭ يۇرۇشىگە ئازراق بولسىمۇ تەرەك بولالىساق بولغىنى.

— ئۆزىرىنىڭ يار-يۆلەك بولۇشلىرى ئۇلۇغ يۇرۇشىمىز ئۈچۈن مەدەت. "ھە، دېسە، تۆگىگە مەدەت" ئەمەسمۇ؟

— ھە، سۈتۈق بۇغراخاندىن خەۋەر بارمۇ، قەيەرگە يېتىپ

بارمدىكىن؟

— بۇگۈنكى كۆنلەردە ئوشتا بىقىن كېلىپ قالىدۇ. بەشىنچى ئايىنىڭ ئون بەشىنچى كۈنى ئۇ كىشىمۇ ئۆزگەرىگە تەلە پىتىپ كەلمەكچى.

— ئۆز ۋاقتىدا ئۆزگەرنى ئېلىش كېرەك. بۇغراخان توغرا سۆز-لۈك كىشى. ئۇ چوقۇم دېگىنىنى قىلىدۇ.

— ھە، چەبەرىبەگ، گەپ سىزدە، سىزنىڭ بىلىگىز مەھكەم بولسا بولغىنى، — دېدى ئىلىكخان كۈلۈمسىرەپ چەبەر سۇباشىغا قاراپ.

— بوش كەلمەيمىز، بىلىمىز مەھكەم باغلانغان، — چەبەرىبەگ بىلدىكى كۈھۈش گۈللەر ئورنىتىلغان كەڭ كەمەرنى كۆرسەتتى. خان ۋە باشقىلار كۈلۈشتى، — بەش تۈمەن چېرىك ياغى يوسۇغىسىغە غىچە ئورۇنلاشتۇرۇلدى. — بەك ياخشى. سامانىلار دۆلىتى غۇلاش ھارپىسىغا كېلىپ قالدى. بىراق يەنە گەپ بىزدە.

— شۇنداق، — دېدى ئالىپ ئارسلان خانىنىڭ پىكرىگە قوشۇ-لۇپ، — سامانىلار دۆلىتى ئۆزلۈكىدىن غۇلىمايدۇ، ئۇنى غۇلىتىش كېرەك.

— شۇنداق، غۇلىتىش كېرەك. سامانىلار قاراخانىلار خاندانلىقى تەۋەسىدىكى قېرىنداش ئۇلۇسلارنىڭ ياغىسى. بىزنىڭ يەتتەسۇلۇق-لارنىڭ بولسا تېخىمۇ ئۆچ ياغىسى. ئۇلار بىزنى تۇنجۇقتۇرماقچى، يەپ يوقاتماقچى بولدى. سامانىلارنىڭ چېرىكباشىلىرى ناسىر ئىبن ئەھمەت، ئىسمائىل سامانى، فايىقلار بىزنىڭ ئېلىمىزگە بىرنەچچە قېتىم باستۇرۇپ كەلگەن، بىراق، تىلەكلىرىگە يېتەلمىدى، ئۇلارنى ئۇرۇپ قايتۇرۇپ تۇردۇق. يەنە چوڭراق كۈچ بىلەن كېلىشكە جابدۇنماقتا. بۇ ياغىنى يىلتىزى بىلەن قومۇرۇپ تاشلىمساق، بىزنىڭ

ئېلىمىزگە ئامانلىق يوق. ئەمدى تازا ۋاقتى كەلدى. ئۇلۇغ يۈكرا-خان بىزگە ياشچىلىق قىلىپ ئۇلارغا قارشى يۈرۈش باشلىدى، بىز ياخشى مەجمۇ تاشلىماي قويمايمىز...

ئارسلان ئىلىكخانىنىڭ ماياجانلىق سۆزى ئولتۇرغانلارغا تەسىر قىلدى. ئۇلار ئىلىكخانىنىڭ بۇ قارارلىرىنى پىسخىكا قوللايدىغان-لىقلىرىنى بىلدۈرۈشتى.

ئارسلان ئىلىكخان كەچكى ئاماقنى مېھمان ۋە دوستلىرى بىلەن بىللە يېدى. سۈت ھارىقى بىلەن ئالىپ ئارسلانغا ئاق يول ۋە ئۇتۇق تىلىدى.

ئالىپ ئارسلان بالاغۇندىن چىقىپ، ئارغۇ ئۇزۇلەئىلىكنى بېسىپ ئۆتۈپ ئالاس دەريالىق بويىدىكى ئالاس شەھىرىگە كەلدى. بۇ جايدا ئۇ چەبەر سۈرۈشتى، بۇز يىگىت ئايغۇچى بىلەن بىللە يېمەن ئاچتى. يېمەكلىكا چەبەر قوشۇن ئۈمەنباشلىرى — مىرگەن، مەتئۇل، بوتلاقلار قاتناشتى. بۇز يىگىت ئايغۇچى چېرىكلەرنىڭ ياخشىلىق ئەھۋالىنى سۆزلەپ بەردى.

— ياغى بىزنى "مايلى ساي" دېگەن بەردە توسماقچى، — دېدى بۇز يىگىت ئايغۇچى بىر خەرىتىنى كۆرسىتىپ، — "مايلى ساي" مانا بۇ ياغنىڭ ئۇ ياقىدىكى بىر كېچىك شەھەر بولۇپ، ئۇنىڭغا بېرىش ئۈچۈن ئېگىز تاغلار ئارىسىدىكى مانا بۇ مايلى "ساي"دىن ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ، مۇشۇ ساينىڭ بېرىقى ئاغزىدا، مۇشۇ جايدا بىزنى توسماقچى.

— قانچىلىك كۈچى بار ئىكەن؟ — سورىدى ئالىپ ئارسلان.

— مۇڭچەرلىشىمىزچە ئىككى ئۈمەن.

— "مايلى ساي"نى تاشلاپ، تاغنى باشقا جايدىن ئاشقىلى

بولماسمۇ؟

ــ يېقىن ئارىدا ئاشۇ يوق. ئەگەر بىز تاغدىن ئاشقانىدىمۇ، بىزنىڭ ئارقىمىزدىن بېرىپ ئۇرىدۇ.

ــ سىزنىڭچە "مايلى ساي"دىن قانداق ئۆتۈشكە بولار؟

ــ چوڭ كۆچ بىلەن ئالدىدىن ئۇرۇش ئارقىلىق ئۆتكىلى بولىدۇ، بىراق، چىقىم جىقراق بولىدۇ.

ــ مېنىڭچە كۆچمىزنى ئۆچكە بۆلۈپ، ئالدىدىن ھەم ئىككى يانىدىن ئۇرساق قانداق ئىكەن؟ ــ دېدى مىرگەن تۇمەنباشى.

ــ ئىككى يان تاغ ئەمەسمۇ؟ ــ دېدى ئايغۇچى سوئال بىلەن.

ــ ئادەم تاغقا چىقالايدۇ، ــ دېدى مىرگەن تۇمەنباشى.

ــ بولىدىغان گەپ، ــ دېدى مەتقۇل تۇمەنباشى، ــ ئاۋۋال تاغقا چىقىپ ئالدىدىن ئۇرغاندا، يۇقىرىدىن ئىككى تەرەپلەپ ئۇرىمىز.

ــ ھە، ئۇچ تەرەپلەپ دېگىن، ــ قوشۇپ قويدى بوتىلاق تۇمەنباشى، ــ بىر بۆلۈك يىگىتلىرىمىزنى تاغ ئارىلاپ ياغمىنىڭ ئارقىسىغا ئۆتكۈزۈپ، ئارقىدىنمۇ ئۇرىمىز.

ــ ئۇنداق بولسا تۆت تەرەپلەپ دېگىنە، ــ دېدى چەبەر سۇباشى كۆلۈپ، ــ نېمىدېگەن چوڭ يۇرەكلىك. ياغمىنىڭ كۆكرىكىگە، ئارقىسىغا ۋە بېشىغا ئۇرۇپ يوقىتىش ــ بۇ ياخشى رەجە. ئۇنداق قىلمىغاندا ياغمىنىڭ توسقىنى بۆسۈپ تاغدىن ئۆتەلمەيسەن.

ــ قارا، ئايغۇچى، ــ دېدى ئالىپ ئارسلان ئۇنىڭغا قاراپ، ــ تۇمەنباشىلىرى بىزدىن جىقراق ئويلايدىكەن، مۇشۇ ئايىنىڭ ئون بەشىنچى كۈنى ئۆزگەننى چوقۇم ئالىمىز. ئەگەر ئۇنداق قىلالمىساق، بۇغراخاننىڭ رەجىسى بۇزۇلىدۇ. بىز "مايلى ساي"دىن كېيىن يەنە توساقلارغا ئۇچرايمىز. "مايلى ساي"دىن ئۆتۈش ھەل قىلغۇچ جەڭ

بولغۇسى. مەن تۈمەنباشلىرىنىڭ سۆزلىرىگە قوشۇلىمەن. ئاۋۋال ئىككى يان تاغ ئۈستىگە چىرىك چىقىرىش، ئۇلارنىڭ بىر بۆلۈكىنى سايىغا چۈشۈرۈپ ئارقىغا ئۆتكۈزۈش. ئاۋال ئالدىدىن ئۇرۇش، ئاندىن ئارقىدىن، ئۈستىدىن ئۇرۇش. ئالدىدىن ئۇرۇشقا ئالدىرىماق بولمايدۇ.

چەبەر سۈباشى ۋە تۈمەنباشلىرى قوشۇلدى. ئايغۇچى زورمۇزور قوشۇلدى.

بۇغرا قوشۇن بىرنەچچە كۈن يول مېڭىپ، بۇگۈن چۈش بىلەن مايلى تېغىنىڭ ئالدىدىكى تۈزلەڭلىككە يېتىپ باردى. ئالىپ ئارسلان بىلەن چەبەر سۈباشىنىڭ چۈشكۈنى بىرىرەك تىكلىدى. "مايلى ساي" ئاغزىدا ياغمىنىڭ چىرىكلىرى ئورۇنلاشقانىدى. مەتقۇل تۈمەنـ باشى ئالدىغا بېرىپ ياغمىغا روبىرو سەپ تارتتى. بوز يېگىت ئايغۇچى ئۈنىڭ بىلەن بىللە ئىدى. بۇگۈن يېرىم كۈن ئىككى تەرەپ بىرـ بىرىنى بايقاش، سەپىلىش بىلەن ئۆتتى. ئاخشىمى ئوق ياندىن مىرگەن تۈمەنباشى، سول ياندىن بوتىلاق تۈمەنباشى يولغا چىقتى. بۇلار ياغمىغا بىلدۈرمەي چەتتىن ئايلىنىپ تاغقا چىقىپ، ئىككى ياقتىن ئىككى مىڭباشىنى ياغى ئارقىسىغا چۈشۈرمەكچى بولدى. بۇ ئىش ئەتە چۈشكىچە تۈگىمەكچى. كۈن قايرىلغاندا، مەتقۇل تۈمەنباشى ياغمىنى ئۇرۇپ ئالدىغا تارتماقچى، كېيىن ئۇرۇپ ياندۇرۇپ سايىغا كىرگۈزمەكچى، شۇ ۋاقىتتا تۆت تەرەپتىن بىراقلا ھۇجۇم قىلماقچى بولدى.

چېرىكلەرگە تېگىشىگە تاغقا چىقىش ئاسان بولمىدى. ئەتىسى كۈن تېرەك بويى ئۆرلىگەندە چىقىپ بولدى. ئىككى تاغ چوققىسىدىن ئۇلار بىر-بىرى بىلەن خەۋەرلىشىش بەلگىلىرىنى بېرىشتى.

بىرپەس دەم ئالغاندىن كېيىن ئۇلار تۆۋەنلىدى. تاغنىڭ ئايىسلىغا چۈشكەندە، ئىككى مىڭباشى ياغى ئارقىسىغا تۆۋەنلىدى. باشقىلار ئۆز ئورۇنلىرىدا يوشۇرۇنۇپ كۈتتى. ياغىنىڭ ئارقىسىدىن يەلكە بېرىلگەندە، بۇلار تۆۋەنلەپ ھۇجۇم قىلماقچى بولدى.

بۇگۈن ئەتىگەندىلا ياغى ئەرەپنە ئالدىراشلىق كۆرۈلدى.

— ئۇلار ھۇجۇمغا ئۆتمەكچى، — دېدى ئايغۇچى مەتقۇل تۇمەت باشىغا. — چېرىكلەرگە تەييار تۇرۇشقا بۇيرۇق بېرىڭ.

بۇيرۇق بېرىلدى. ئۇدۇل سەپتىكى ۋە ئوڭ-سول قاناتتىكى چېرىكلەر سەپنى چىگىتىپ ئالدىدا پىيادە، ئارقىدا ئاتلىقلار تەڭ تۇرۇشتى.

چۈش بولمايلا ياغى باستۇرۇپ كەلدى، ئايغۇچى مەتقۇل تۇمەت باشىغا يانداۋرما ھۇجۇم قىلىشقا بۇيرۇق قىلدى. مەتقۇل "چۈش بولمىدى" دەپ ئۇنىڭ بۇيرۇقىنى قوبۇل قىلمىدى. ئايغۇچىنىڭ ئاچچىقى كەلدى. "ياغىنى تۇزلەڭدە يوقتىمىز، بۇيرۇق قىلىڭ!" دەپ ۋارقىرىدى ئۇ مەتقۇلغا. "چەبەرىبەگ سايىدا قاپقانغا سولاش، دېگەن ئەمەسمىدى، بىزنىڭكىلەر تېخى يېتىپ بارمىدى." دېدى مەتقۇل ئۇنىماي. ئايغۇچى ئات چاپتۇرۇپ بارغانچە، سەپ ئالدىدىكى ئەلەمچىنىڭ قولىدىن "چەبەر قوشۇن" ئەلىمنى تارتىۋېلىپ ئىككى ياقتا يەلپۇلدەتتى. بۇ "ھۇجۇم بۇيرۇقى" ئالامىتى ئىدى. مىڭباشىلار يېگىتلىرىنى باشلاپ ھۇجۇمغا ئۆتتى. ئاۋال پىيادە نەيزىلىكلەر ياغى بىلەن توقۇنۇشتى...

چەبەرىبەگنىڭ چاپارمىنى ئات چاپتۇرۇپ كېلىپ، ئايغۇچىغا "چېكىنىپ ياغىنى توسۇپ تۇرۇش" دېگەن بۇيرۇقىنى يەتكۈزدى. مەتقۇل چېكىنىشكە بۇيرۇق بەرگىلى تۇرغاندا، ئايغۇچى ئۆز

توسۇپ مۇجۇمنى كۆچەيتىشكە بۇيرۇدى. مۇجۇم كۆچەيتىلدى. بىراق، ئوك-سول قانات قوشۇن ئاۋالقى رەتچە بويىچە ئورۇنلاشتۇرۇلمىدى. ئۇلگۈرەلمىدى، ئۇدۇل سەپ چىقىشقا ئوچىراپ كەتتى...

ئالىپ ئارسلاننىڭ چاپارمىنى كېلىپ تاپشۇرىشىغا: "ئۇرۇپ ئۇرۇپ چېكىنىپ، ياغىنى توسۇپ تۇرۇش" دېگەن بۇيرۇقىنى يەتكۈزدى. ئايغۇچى تېخى سۆزىنى دېمىگەنىدى، مەتقۇل ئۇمەتباشى ئەلەم بىلەن "ئۇرۇپ ئۇرۇپ چېكىنىش" بەلگىسىنى بەردى. مىڭباشلار ئاۋايلاپ چېكىنىشكە باشلىدى. ياغى قۇتراپ باسىۋېرىپ كەلدى. بىراق ئۇلار ئەمدى ئورنىدا چىڭ تۇرغان چەبەر قوشۇنىنىڭ زەربىسى بىلەن ئۇرغۇن چىقىم بېرىپ توختاپ قالدى. بۇ پاكىتنىمۇ چىقىم ئازلىقى بولمىدى، سەپ ئالدىدا ئاتلىق باشلامچىلىق قىلغۇچىلار مەتقۇل ئۇمەتباشىنىڭ كۆكرىكىگە ياغى ساداقىسى كېلىپ تەگكەنىدە، ئۇ ئاتتىن يىقىلدى.

ئالىپ ئارسلان بىلەن چەبەر سۆباشى چۆشكۈنلىرى ئالدىدا تۇرۇپ ياغى ئەھۋالىنى كۆزىتىۋاتاتتى. ئۇلار مەتقۇلنىڭ يىقىلغىنىنى كۆرۈپ غەزەپلەندى. ئۇلار كۈنگە قاراپ قويۇشاتتى، بىركەمدە ئالىپ ئارسلان كۈنگە قارىسا، كۈن ئېگىلىپتىكەن، ئۇ چەبەر سۆباشىغا قاراپ باش لىڭشىتتى. چەبەر بەگ سەپكە قاراپ ئات سالدى. بېرىپ "چەبەر قوشۇن" ئەلىمنى ئېگىز كۆتۈرۈپ ئاۋال ئىككى يانقا يەلپۈلدىتىپ، ئاندىن ئۇدۇل ئەگدى. "پۈتكۈل سەپ بويىچە ھۇجۇم" دېگەن بۇ بەلگىنى كۆرگەندىن كېيىن، ئاۋۋال ئۇدۇل سەپ ئايتۇرما ھۇجۇم باشلىۋەتتى. پىيادە، يەنە پىيادە-ئاتلىق چېرىكلەر ئەلىشىپ ئىلگىرىلىدى. ياغى قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتىپ، بولالمىغاندىن

كېيىن ئۇرۇشۇپ تۇرۇپ چېكىنىدى. شۇنداق قىلىپ تاغنا بېقىن بارغاندا، ساي ئىچىدىن بىرنەچچە مىڭ ياغىي ئاتلىقلىرى قىلىچ لىرىنى ئويناتقىنىچە ھۇقۇپىپ چاپىتۇرۇپ چىقىپ كەلدى. ئاتلىق لارنىڭ ئارىلاش جېڭى قىزىپ كەتتى. ئاندىن بۇيرۇق بويىچە "چەبەر قوشۇن"نىڭ ئوڭ-سول قانات ئاتلىقلىرى "ئۇرۇا" دېگەن چۇقان بىلەن جەڭگە ئېتىلدى. ياغىي چېقىم ئارتىپ سارايسىمدە قالدى. ھۇجۇمغا چىدىيالماي، جەڭ مەيدانىدا سانسىز ئۆلۈكلىرىنى تاشلاپ قاچتى. بۇغرا قوشۇنى قوغلاپ ئۇرماقتا. ياغىي چېرىكلىرى ئەمدى ساينىڭ ئىچىگە كىرگەندى، ئويلىمىغان يەردىن ساي ئىچىدىن سېدىن بۇغرا قوشۇنلىرى چىقىپ قالدى، ئارقىغا چېكىنىشكە بولمايتتى. تاغقا يامىشىتىن باشقا چارە يوق. ئۇلار ئۆلگەن-تىرىلىگىنىگە قارىماي ئىككى ياقتىن تاغقا ياماشتى. خۇدا ئۇردى! تاغدىن تاشلار دومىلاپ چۈشۈپ چېرىكلەرنى يەنتىشقا باشلىدى. ئاندىن "ئۇرۇا" دەپ ۋارقىرىشىپ ئىككى يان تاغدىن ھۇجۇم باشلاندى. ئەمدى تۆۋەن چۈشمەي ئىلاجى يوق. بىراق، ئالدى-كەينىدە بۇغرا قوشۇن قىستاپ كەلگەن. ئاسمان يىراق، يەر قاتتىق كەلدى. ئەنە ئۇلار قاپقانغا چۈشتى...

قوشۇن كېچىلەپ مېڭىپ ئەتىسى ئەتىگەندە "مايلى ساي" شەھىرىگە بارغاندا، شەھەر تېشىدا ئىككى رەت تىزىلغان بىرنەچچە مىڭ كىشى ئۇلارنى قارشى ئالدى، ئۇلار نان، تۇخۇم، چاي بىلەن قوشۇننى كۈتەتتى. قارا ساقال، قەددى-قامەتى كېلىشكەن بىرسى قاتاردىن ئالدىغا چىقىپ "ئۇلۇغ بۇغراخان چېرىكلىرىگە سالام!" دەپ توۋلىدى. باشقىلار ئۇنىڭغا ئەگىشىپ توۋلاشتى. قارشى ئالغۇچىلار ئارىسىدىن مىڭلىق قوشۇنلار ئۆتتى. تۇمەن قوشۇن ئۆتتى.

ئاخىردا قارۇغچىلار قوشۇنى بىلەن ئالىپ ئارسلان، چەبەر سۈياشى كەلدى، ئۇلار قارشى ئالغۇچىلار قاتارىنىڭ بېشىدا توختاپ ئانىسى چوشنى. قارا ساقال كىشى يۈگۈرۈپ كېلىپ چەبەر سۈياشى بىلەن سەممىي كۆرۈشتى.

— ئامانمۇسىز، مەمەتالى؟ — دېدى چەبەر ئۇنىڭ قولىلىرىنى سىقىپ ۋە ئالىپ ئارسلانغا تونۇشتۇردى. — ھېلىقى مەن ئېيتقان مەمەتالى لەشكەرباشى مۇشۇ كىشى شۇ، — ئاندىن ئۇ مەمەتالىغا قاراپ، — بۇ كىشى بىزنىڭ باشلامچىمىز، سۈتۈق بۇغراخانىڭ يېقىن دوستى ئالىپ ئارسلان دېگەن كىشى بولىدۇ، — دەپ تونۇشتۇردى.

مەمەتالى ئالىپ ئارسلان بىلەن قىزغىن كۆرۈشتى، ئۇنىڭ كۆزلىرىدىن ياش تامچىلىرى دومىلىدى... مېھمانلار ئاتلىنىپ، قارشى ئالغۇچىلار قاتارىنىڭ ئوتتۇرىسىدىن ئۆتۈپ شەھەرگە ماڭدى. كۆپ چىلىك "بۇغراخان لەشكەرلىرى ئامان بولغاي!" دەپ ئوران تۇۋلاپ تۇردى...

بۇگۈن بىر كۈن چېرىكلەر دەم ئالدى. چېرىكباشىلىرى رەتكە سېلىش، ئېدىتلاش ئىشلىرىنى قىلدى.

كەچقۇرۇن چەبەر سۈباشى ۋە تۇمەنباشىلىرى ئارسلانىڭ يېنىغا كېلىشتى. قوشۇن بەتكچىسى قولداش مىرزا قاتناشتى. بۈز يىگىت ئايغۇچىمۇ بار ئىدى.

— "مايلى ساي جېڭى" ئۈتۈق قازاندى. بىراق ئوروزنسز چىقتىم تارتىپ كەتتۇق. — دېدى چەبەر سۈباشى خاپىغان بولغان ھالدا، — باتۇر تۇمەنباشىمىز مەتقۇل شېھىت بولدى. بۇنىڭغا بۈز يىگىت ئايغۇچى ئوروزنسز سەۋەب بولدى. ئۇ ئاۋۋالقى قارارنى بۇزدى. بۇيرۇقنا بويسۇنماي ئالدىراپ ھۇجۇم باشلاپ قويدى. بۇ

كەچۈرۈپ بولمايدىغان خاتالىق...» — چەبەر جىددىيلەت بىلەن سۆزلەپ، تىترەپ، ئاخىرى سۆزىنى داۋام قىلدۇرالماي بېشىنى سۈرتتى. باشقىلارمۇ مۇڭلىنىپ كۆزلىرىنى سۈرتتى.

— ئايغۇچى بەك ئۆز بېشىمچىلىق قىلدى، — دېدى مەرگەن تۇمەنباشى، — مەتقۇل تۇمەنباشى ئايغۇچىنىڭ يۈرۈقىغا قوشۇلۇپ مىڭانىدى، ئايغۇچى ئۆزى ئەلەمنى ئېلىپ ھۇجۇم بۇيرۇقىنى قىلدى...» — مەرگەن تۇمەنباشىنىڭ ئاۋازى تىترەپ توختاپ قالدى.

— جەڭدە ئادەم ئۆلۈمەيدۇ دېيىشكە بولمايدۇ. بىراق، ئاز چىقىملىق جەڭ ئۇتۇقلۇق جەڭ بولىدۇ، — دېدى بوتىلاق تۇمەنباشى، — جەڭ چېرىكلىرىمىز، بىر تۇمەنباشىمىز ئۆلۈپ كەتتى، ئەگەر يۇقۇرى باشچىلارنىڭ قارارى بويىچە ئىش قىلساق، بۇ يوقىتىشىن ساقلىنىپ قالاتتۇق. بۇ چوڭ ساۋاق. جەڭ قارارىنى بۇزۇپ ئېغىر خاتا قىلغان بوز يىگىت ئايغۇچىغا جازا بېرىش كېرەك.

— سىز نېمە دەيسىز، ئايغۇچى؟ — سوردى ئالىپ ئارسلان.

— مەن خاتا قىلدىم. جازاغا تېگىشلىك. مەن...» — ئۇ بېشىنى تۆۋەن سالدى.

— سىز قارار قىلىڭ سۇباشى، — ئالىپ ئارسلان چەبەرگە قارىدى.

— بوز يىگىت ساۋاقنى ئويلاشسۇن. قوشۇن ئايغۇچىلىققا قوشۇن بېشىچىسى قولداش مىرزا بەلگىلەنسۇن. باش بېشىچىلىكىگە باشقا كىشىنى ئويلىشىشقا بولىدۇ.

— خوپ. چەبەر سۇباشىنىڭ سۆزىگە قوشۇلدۇق، — دېدى ئالىپ ئارسلان، — بوز يىگىت! خاتانى تونۇغان ياخشى. بىراق ساۋاقنى تونۇش ئاسان ئەمەس. ساۋاق بەزىدە ئۆگىتىدۇ، جەڭ بەزىدە ئۆگە-

تىدۇ، دوستلار بىزنى تۆگىتىدۇ. ئوبدان ئويلاڭ. ئالدىمىزدا تېخى ئېغىر كۆرەشلەر تۇرۇپتۇ. خوش، سۇباشى، چېرىكلەر نەمۋالى قانداق؟

— بىزدىن ئىككى مىڭدەك كىشى چىقىم بولدى. يارىدار ئاز ئەمەس. ياغىنىڭ بەش مىڭدىن ئارتۇقراق كىشىسى تۆلكەنىلىكىنى مۆلچەرلەشكە بولىدۇ. يارىدارلىرى ئۇنىڭدىنمۇ كۆپ. قولغا چۈشكەن ياغى چېرىكلىرى يۈقىرى-تۆۋەنلىرى ئايرىلىپ قاماقتا ئېلىندى. بىر تۈمەنباشى ئۆلگەن. قالغان بىر تۈمەنباشى سوراق قىلىنماقتا. ئۇ تېخى ھېچ نەرسە دېمىدى. ياغى چېرىكلىرى ئىچىدىكى يەرلىك ئۇلۇسلاردىن بولغان چېرىكلەر ئايرىلىپ، ئۇلارغا "ھازىرچە كۆتۈپ تۇرۇش، كېيىن ئۆيىگە قايتىدىغانلار قايتىدۇ، بىزگە چېرىك بولىدىغانلار چېرىك بولىدۇ" دەپ ئۇقتۇرۇلدى.

— ئۇلارنىڭ سانى قانچىلىك ئىكەن؟

— قالغانلىرى ئالتە مىڭدىن ئارتۇقراق. مېنىڭچە چېرىك بولۇشنى خالايدىغانلار بىلەن بىر "قاداش قوشۇن" قۇرۇپ، ئۇنىڭغا مەمەتالىنى مىڭباشى قىلساق.

چەبەر سۇباشى مەمەتالىنى تونۇشتۇردى. ئۇ كونا چېرىك بولۇپ، كونا چېرىكباشى بولغان دادىسىنىڭ ئىزىدىن مېڭىپ كېلەتتى. چېرىك ماھارىتىگە قاراپ ئاستا-ئاستا كۆتۈرۈلۈپ مىڭباشى بولغان. سامانلار بۇنىڭدىن ئۆزلىرى ئۈچۈن پايدىلانغان. ئۇنىڭ ئۆز ئۇلۇسى ئۈچۈن كۆرەش قىلىش، دادىسىنىڭ يولىغا ۋارىسلىق قىلىش نىيىتى ئۆستى. بولۇپمۇ، سامانلارنىڭ زۇلمى كۆچەيگەنسېرى قارشىلىقى كۆچىيىۋەردى. ئۇ يۈزباشى ۋاقتىدا بىر ئىلاجى قىلىپ، يەتتەسۇغا بېرىپ چەبەربەگ بىلەن كۆرۈشۈپ،

ئۆزىنىڭ نېيىتىنى ئېيتقانىدى. چەبەر ئۇنىڭغا "ياخشى نىيەت، بىز قوللايمىز. ئالدىراپ ھەرىكەت قىلماڭ. موقۇق ئىگەللەڭ، دوستلارنى كۆپەيتىڭ" دېگەنىدى، ئىككى يىل ئىلگىرى ئۇنىڭ سامانلارغا قارشى روھى ئاشكارىلىنىپ قېلىپ تۇتۇپ كېتىلگەنىدى. چەبەر ئۆزىنىڭ پايلاقچىلىرى ئارقىلىق بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقانىدى.

— ياخشى پىكىر، بەك ياخشى، — دېدى ئارسلان ئىلىك، چەبەر سۇباشىنىڭ ئىزاھاتىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، — ئۇ ئادەم كەلگەنمۇ دەيمەن؟

— كەلگەن، كۈتۈپ ئولتۇرماقتا.

— كىرسۇن، سۆزلىشەيلۇك.

چەبەر سۇباشىنىڭ يىگىتى چىقىپ مەمەتالىنى باشلاپ كىردى.

— ئولتۇرۇڭ، — دېدى ئالىپ ئارسلان ئۇنىڭ بىلەن سەمىمي كۆرۈشكەندىن كېيىن، — چەبەر سۇباشى بىلەن كونا دوست ئىكەنسىز. بىزمۇ دوست بولايلۇق. ھەممىمىز ئەل دوستى بولايلۇق.

— شۇنداق، ئارسلانبەگ، مەن سىز دوستلىرىمنى تۆت كۆز بىلەن تاقەتسىزلىنىپ كۈتتۈم. ئەل دوستى بولماق بەك چوڭ ئىش.

— ئەل دوستى بولۇش ئۈچۈن ئەلگە جان كۆيدۈرۈپ ئىشلەش كېرەك دوستۇم، — دېدى چەبەربەگ.

— ئەل ئۈچۈن جېنىم بىلەن تەييارمەن دوستۇم. قېنى مېنىڭ قولۇمغا قىلىچ بېرىڭ.

— بىز سامانلار قوشۇنى ئىچىدىكى ئەل بولغان پەرلىك چېرىكلەردىن بىر مىڭلىق قوشۇن تۈزۈپ، ئۇنىڭغا "قاداش قوشۇن" دەپ نام بەرسەك دەيمىز، — دېدى ئالىپ ئارسلان، — بۇ قوشۇنغا سىز

مىڭباشى بولسىڭىز قانداق؟

— جەنىم بىلەن. ئەل ئىچىدىن يەنە چىرىك ئىلىنغا بولامدۇ؟

— بولىدۇ. بىراق ئۆز مەيلىچە كەلگەنلەردىن ئىلىنغا بولىدۇ.

خوپ، كېلىشتۇق. بىر-ئىككى كۈن چىرىكلەرنى رەتلەپ چىقىڭ. سىز بوتىلاق تۈمەنباشى بىلەن بولداش بولىسىز، — ئالىپ ئارسلان بوتىلاق تۈمەنباشىنى كۆرسەتتى. بوتىلاق مەمەتالىغا كۈلۈمسىرەپ قويدى، مەمەتالى ئۇنىڭغا سەمىمىي قارىدى.

— بىز ئەتە ئۆزگەنگە قاراپ ئاتلىنايلۇق، — دېدى ئارسلان، — بوتىلاق تۈمەنباشى، سىز ئىككى كۈن تەييارلىنىپ، مەمەتالى مىڭباشىنى ئېلىپ تەمەنگانغا يۈرۈڭ. سىلەرنىڭ ئىشىڭلار تەمەنگان بىلەن ئۆزگەن بولىنى توسۇش. تەمەنگانغا ھۇجۇم قىلىش توغرىسىدا كېيىن بۈيرۇق بولىدۇ. چەبەربەگ، سۆزىڭىز بارمۇ؟

— يوق، قوشۇلىمەن.

— خوپ، ئەمدى دەم ئالايلۇق.

ئالىپ ئارسلان تاماقتىن كېيىن، ئۇزاق ئويلاپ ياتتى، كېيىن ئۇيقۇغا كەتتى.

* * *

سۇتۇق بۇغراخان قۇتلۇق سۇباشى بىلەن ئوش پىشىدىكى جەڭنى ئارقىغا سوزۇپ ياتتى. "ياغمىنى تارتىپ چىقىرىپ ئۇرۇش" رىجىسى بويىچە ھەر كۈنى بىرەر قېتىم كىچىك جەڭ قىلىپ تۇردى، بىر ھەپتە دېگەندە ياغى ئۆزگەندىن ئوشقا چېرىك يۆتكەپ كېلىۋاتقۇدەك دېگەن خەۋەرنى ئاڭلىدى. تۇلپار تۈمەنباشىنى "توسۇپ يوقتىش" قا ئەۋەتتى. بۇنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ياغىنىڭ ئەندىشىسى كۈچەيدى. ياغىنىڭ ئارقىسى كېسىلدى، ئىچى ئەنسىز... تۇلپار

تۇمەنباشى ئوشقا ئوتتۇز چاقىرىم يىراقلىقتا ئۆزگەندىن كەلگەن
ياكى چېرىكلىرىمىز "توسۇپ يوقىتىش" جەڭنى باشلىۋەتسىمۇ، قۇتلۇق
سۇباشىمۇ ئوشقا ھۇجۇم باشلىدى. خۇددى مۇشۇ كۈنلەردە تالىپ
ئارسلان، چەبەر سۇباشىمۇ شەرقتىن بېسىپ كېلىپ، مايلى ساينى
ئېلىپ، ئۆزگەنگە قاراپ يۈرگىنىدى، قۇتلۇق سۇباشى ياغىنىڭ
ئاجىز كۈچىنى ئۇرۇپ، توختاۋسىز ئوشقا بېسىپ كىردى. تۇلپار
تۇمەنباشى "توسۇپ يوقىتىش" بىلەن ياغىنى بىتىچىت قىلىۋەتتى.
"مايلى ساي جەڭگى"نىڭ ئۈتۈقى، ئوشۇنىڭ ئېلىنىشى، يولدا توسۇپ
يوقىتىش — ئۇچ سەپتە تەڭ ئۇچ ئۈتۈق قازىنىش ياغىغا قاتتىق
زەربە بېرىپ چۆچۈتۈۋەتتى. ئەمدى ئۆزگەننى ئېلىش ئۇنچە تەس
ئەمەس ئىدى.

سۇتۇق بۇغراخان ئوشتا قوشۇنىنىڭ ئارام ئېلىشىنى بۇيرۇدى،
قۇتلۇق سۇباشى ۋە ئەلى ئايغۇچىلار بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، ئوشنىڭ
غەربىي جەنۇبىدىكى قوزغىلاڭچى تاغلىقلارنى ئاساس قىلىپ، ياغى
قوشۇنى ئىچىدىكى يەرلىك چېرىكلەرنى قوشۇپ "قاداش قوشۇن"
قۇردى. قوشۇن باشلىقلىغا تاغلىق قوزغىلاڭچىلارنىڭ باشلىقى
دوسمەت دېگەن كىشىنى بەلگىلىدى. شۇنداق قىلىپ، ئالدىراشلىق
بىلەن رەتلەش، تولدۇرۇش ئىشى ئېلىپ بېرىلدى.

بۇغراخان شەھەرگە كىرمىدى. ئۇنىڭ چۇشكۈنى شەھەرنىڭ
كۈنپېتىش يېقىدىكى بىر يان بېغىر ئوتلاقىغا تىكلىگەندى.
بۇگۈن ئۇ خېلى ھاردۇق ئېلىپ قالدى بولغاي، ئەتىگەنرەك ئۇيقۇ-
ىنىپ، ئۆزىنى يېڭىدەك سەزدى. ئۇ چۇشكۈن تاشقىرىدىكى
پىچىرلاپ سۆزلىگەن ئاۋازلارنى ۋە ئاۋايلاپ باسقان شىپ-شىپ
ئاۋازلىرىنى ئاڭلاپ بىرپەس ياتتى. قوچقار پۇتىنىڭ ئۇچىدا

دەسەپ كىرىپ بىرنەمە ئېلىپ چىقماقچى بولغاندا:

— ھە، قوچقار، جىلى ۋاق بولۇپ قالغان ئوخشايدۇ؟ — دېدى بۇغراخان.

— ئېلىل، بىز ئويغىتىۋەتتۇقمۇ دەيمەن. بەلە ئازراق ئۇخلاپ ئالسىلا.

— ئۇيقۇم قېنىپتۇ، قوپاي.

بۇغراخان ئورنىدىن قوزغالدى. ھايال ئۆتمەي خادىم سادىق غۇلام كىرىپ كەلدى. بۇ گېپى تاتلىق چاققان بالىنى كىشىلەر "سادىق غۇلام" دەپ ئاتىشاتتى. دېمىسىمۇ ئۇ راستىنلا بۇغراخانغا سادىق ئىدى. بۇغراخان ئۇخلىغاندىن كېيىن ئۇخلايتتى، ھەمىدىن بالدۇر تۇپۇپ ئىشىك ئالدىدىن كەتمەيتتى. ھېرىپ يىقىلغۇدەك بولسىمۇ، قورسىقى ئېچىپ ئىچى تارتىشىپ كەتسىمۇ غىك قىلمايتتى. بۇغراخان "يېتىپ ئۇخلا... تاماق يەۋال" دېسىمۇ ئۇ: "ئۇيقۇم كەلمىدى، قورسىقىم ئاچمىدى" دەپلا جاۋاب بېرەتتى. بىرنەچچە قېتىم بۇغراخان ئۇنىڭغا بۇيرۇق قىلىپ تاماق يېگۈزگەن ۋە ئۇخلاتقانىدى.

— نېمانچە ئەتىگەن قوپۇپ كەتتىڭ؟ — دېدى بۇغراخان سادىقنىڭ كەيپىياتىغا سەپسېلىپ.

— ئانچە ئەتىگەنمۇ ئەمەس. قاتتىق ئۇخلاپ كېتىپتىمەن، — ئۇ بۇغراخاننىڭ ئۆتۈكلىرىنى ئەكىلىپ ئالدىغا قويدى.

— نېمە چۈش كۆردۈڭ؟

— چۈش،... ئانچە ياخشى چۈش ئەمەس.

— قېنى، ئېيتقىنا، ئاڭلاپ باقاي.

— ئانامنى كۆرگىلى بېرىپتىمەن. تېرەكداۋاندىن ئۆتەلمەي

يامشىپ يۈرسەم، ئاسماندىن قانائلىق ئاقماقال ئادەم كېلىپ بېشىمنى سىلاپ قويماندى، تۈرۈپلا ماڭا ئىككى قانات چىقىپ قالدى. دوغداق قۇشتەك سەكرەپ ـ سەكرەپ ئاستىمدىكى قېقىپلا ئاسمانلاك قەدىرگە كۆتۈرۈلۈپ تېرەكداۋاننىڭ ئۈستىدىن ئۇچۇپ ئۆتۈپ كېتىپ بارىۋىشىمدىن، ــ سادىق بارغانچە زوق بىلەن قوللىرىنى ھەرىكەتكە سېلىپ سۆزلەپتتى. بۇغراخان كېيىملىرىنى كىيگەچ بۇ ياش غۇلامغا مەسلىكى كېلىپ ئاڭلايتتى، ــ ئۇچۇپ ـ ئۇچۇپ بىر ۋاقىتتا بىزنىڭ يۇرتقا بېرىپتىمەن. ئەگىپ پەسلىسەم ئانام ئىشىك ئالدىدا چاق ئىگرىپ ئولتۇرۇپتۇ ئىمىش. كۆزلىرى ياش ئىكەن. ئاستا ئالدىغا بېرىپ قوناغاندىم، چۆچۈپ كەتتى. كېيىن مېنى تونۇپ قۇچاقلاپ يىغلىدى، مەنمۇ يىغلىدىم. تۈرۈپلا ئانام يوقاپ كېتەر ئىمىش. بىرپەستىن كېيىن...

ــ ھە، نېمە بولدى؟

ــ ياق، ئايىغى تايىنى يوق ئىشلار.

ــ ئاناڭ سېنىڭ تويۇڭنى قىلماقچى بولغىدى، شۇنداقمۇ؟

ــ ئاپلاھۇئەكبەر، تېپىۋاللا ـ دە؟ ئېيتاي، ئەمدى، ــ سادىق ئىزا ئارىلاش سۆزلەشكە باشلىدى، ــ بىر ۋاقىتتا ئانام پەرىلەردەك كىيىنگەن، بېشىدىن ئايىغىچە ئۇنچە ـ مارجانلار بىلەن بېزەلگەن بىر قىزنى بېتىلەپ كېلىۋاتار ئىمىش. قارىسام بۇ قىزنى تونۇغاندەك قىلىمەن... ــ ئۇ ئىزا تارتىپ توختاپ قالدى.

ــ ھېلىقى مەھەللەڭدىكى ئادىشىڭدۇ، تايىنلىق.

ــ ھە، شۇنىڭغا ئوخشايدۇ. بىراق، بەك ئۇز بولۇپ كېتىپتۇ، ئانام ئۇنى ئېلىپ كېلىپ ئىككىمىزنىڭ قوللىرىنى تۇتقۇزۇپ قويدى. مەنمۇ ھېلىقى ئاسماندىن چۈشكەن ئادەمدەك قىزنىڭ بېشىنى سىلە-

ماندىم، ئۇنىڭغىمۇ چىرايلىق ئىككى قانات چىقتى. ئىككىسىڭ تەڭ كۆتۈرۈلۈپ ئۇچۇق. ئاسماندا تېخىمۇ ئېگىزدىن بىر توپ قاناتلىق قىزلار ئۇچۇپ چۈشۈپ بىزنى قارشى ئالدى. ئۇلار بىلەن بىللە ئۇچتۇق. بىرھازادىن كېيىن قارا بۇلۇت كەلدى. ئۇلىنىڭ ئىچىدىن ئۇچ بەشى بار، ئون قولى بار بىر قارا قاناتلىق يالماۋۇز ئۇچۇپ چىقتى، ئۇ بىزگە ئوت چاچقىلى تۇردى، قىزلار قاچتى. تازا سەپ-سېلىپ چىرايىغا قارىسام، ئۇ بىزنىڭ يۇرتىمىزدىكى بايىنىڭ ئوغلى ئىمىش. ئۇ ماڭا ئوت چېچىپ تۇرۇپ، قىزنىڭ قولىدىن تۇتۇۋېلىپ قاچتى. نېمە قىلىشىمنى بىلەلمەي تۇرسام، ھېلىقى قاناتلىق ئاقساقال ئۇچۇپ كېلىپ ماڭا پارقىراپ نۇر چاقناپ تۇرغان بىر قىلىچ بېرىپتۇ ئىمىش. قىلىچنى ئالغانچە ئۇچۇپ بېرىپ يالماۋۇزنىڭ بېشىغا بىرنى ئورغانسىدىم، ئۇنىڭ بېشى تېنىدىن ئايرىلىپ بىر ياققا، تېنىمسى بىر ياققا چۈشۈپ كېتىپتۇ ئىمىش. ئاندىن مەن قىز دوستۇمنى ئېلىپ بىللە ئۇچۇپ بىر باغقا چۈشكەنىدۇق... قوچقار ئاكام ئويغىتىۋەتتى.

— ھەي، ماۋۇ قوچقارنى قارا، — دېدى بۇغراخان تېلىقىپ كۈلۈپ، — بىكار قىپتۇ-دە. ئەمدى تويۇڭلار بولماقچىكەن.

— نېمە دەپ بىلجىرلاۋاتسەن سادىق؟ — دېدى قوچقار تاشقىرىدىن كىرىپ.

— بىلجىراش ئەمەس. ئەجەپ ياخشى بىر چۈش كۆرۈپتۇ، بىلدىڭمۇ؟ ئۇچۇپ، تېرەكداۋاندىن ئۆتۈپ بېرىپ ئانىسىنى كۆرۈپتۇ. ئاندىن قىز ئادىمى بىلەن بىللە ئۇچۇپتۇ. سادىق، چۈشۈڭ چوقۇم ئوڭىغا كېلىدۇ، بىز قايتىپ بارغاندا، سىلەرنىڭ تويۇڭلارنى قىلىمىز.

سادىق قىزىرىپ يەرگە قارىدى.

— توخۇ داڭگال، ئۆچكە چاڭگال چۈشەپسەۋ، دەپ مەن ئاشۇ
ھەر ئادەمنى چۈشەپمەن — دە؟
— مەنمۇ ئا كۈنى لەلاخان ئاچامنى چۈشەپ قاپتىكەلمەنغۇ؟
قوچقار گەپ قىلالماي قالدى. كېيىن بۇغراخانغا قوشۇلۇپ
كۈلدى.
بۇغراخان چېرىكچە چوڭ چاپىنىنى يېپىنچاقلاپ چۈشكۈنچىلىك
چىقىپ، قولىنى پېشانىسىگە قويۇپ، كۆزلىرىنى چاقناق ھۇيياش
نۇرىنى توسۇپ ئەترapىغا قارىدى. يىراقتا بىرىدىن بىرى ئېگىز تۇرما
تاغلارنىڭ چوققىلىرى ھۇيياش نۇرىدا پارقىرايتتى. تاغ باغرىدا قاتار
تاغلارنىڭ چوققىلىرى ئۆيلەر چۆرىسىدە چېرىكلەرنىڭ ھەر خىل ھەرىكەتلىرى
كۆرۈنۈپ تۇراتتى. سول ياقتا قارا ئۆيلەر ئالدىدا ئوچاقتىن چىققان
تۈتۈنلەر تىكلىشىپ ئاسمانغا كۆتۈرۈلەتتى. بۇغراخان شۇ ياقتا قاراپ
ماڭدى.
بۇغراخان بارغاندا قارا ئۆيدىن ئەركىن چىقىپ سالام بەردى.
— ئاۋۇ چېرىكلەر نېمە قىلىشۇاتىدۇ؟ — سورىدى بۇغراخان
چەتتىرەك توپلىشىپ، قوللىرىنى شىلتىشىپ بىرنېمىلەرنى دېيىشىپ
ۋاتقان چېرىكلەرنى كۆرسىتىپ.
— ئانچىكىلا، پاراڭ سېلىشىپ ئولتۇرغان ئوخشايدۇ.
بۇغراخان شۇلار تەرەپكە ماڭدى. ئەركىن، قوچقار ئەگەشتى.
يېقىنراق كەلگەندە، بىرىنىڭ قول شىلتىپ سۆزلەۋاتقىنى
ئاڭلاندى.
— شۇنچە تاغ-داۋانلارنى ئېشىپ بىر ياغىنىڭ كالىلىنى
ئالالمىدىڭ نېمەڭ بىلەن بۇغراخان چېرىكى بولدۇڭ!
— قارۇغچىلىق دېگەنمۇ چوڭ ئىش ئاداش!

— راستلا، هەي، مەن سىلەرگە ئېيتاي، بىزنىڭ بۇغراخان ياماڭكەن جۇمۇ! كۆردۈڭلارمۇ، بۇغرىغا ئوخشاش ۋارقىرىغىنىچە ياغىنى يەڭچىپ ئىلگىرى كېتىپ باردۇ، قالىنىس ئىش بۇ، مەن سىلەرگە ئېيتاي، — دېدى يەنە بىرسى.

— ھەي، مەن بۇغراخان بولسام "ئۇرا!" دەپ ۋارقىراپ تۆت كۈنده ھېلىقى ساماساخانمۇ نېمە، شۇ يەرگە بېرىپ توختايتتىم.

— ھەي، سەمەرقەنت دېسەڭچۇ. سەن نېمىنى بىلىسەن بەڭباش؟ خۇدايىم بىلىپ ئېشەككە مۇڭگۈز بەرمىگەن-دە؟

— مۇشۇ شەھەرنىڭ تېشىدا ياغى بىلەن ئويۇنشىپ بىر ھەپتە ياتقىنىمىزنى مەن زادى چۈشىنەلمىدىم، — دېدى يەنە بىرسى.

بۇغراخاننى كۆرۈپ ئۇلار قوپۇشتى.

— ئولتۇرۇڭلار ئولتۇرۇڭلار، — دېدى بۇغراخان ۋە ئۆزىمۇ بېرىپ بىر تاشقا ئولتۇردى.

بۇغراخان چېرىكلەر بىلەن سەمىمىي پاراڭلاشتى. ئۇلارنىڭ ئوبدان پىكىرلىرىنى ئاڭلىدى. يىراقتىن، يېقىندىن، ساماناللارنى يوقىتىپ يۇرتقا قاچان قايتىش... ياقلىرىدىن سۆز بولدى. چېرىكلەر بەك ھاياجان بىلەن بۇغراخاننىڭ سۆزلىرىنى ئاڭلىدى.

— ياغىنى يوقىتىپ ئامان-ئېسەن يۇرتىمىزغا قايتىمىز. ئاتا-ئاناڭلارنى كۆرىسىلەر. قىز ئاداشلىرىڭلار كۈتۈپ تۇرىدىغاندۇ، تاينلىق؟ — بۇغراخان يېنىدا ئولتۇرغان يىگىرمە ياشلاردىكى بىر يىگىتنىڭ دولىسىنى ئۇرۇپ قويدى، — شۇنداق ئەمەسمۇ يىگىت؟ — چېرىكلەر كۈلۈشتى، — بىراق ئالدىمىزدا جەڭلەر بار. سىلەر-گىمۇ ياغىنىڭ كاللىسىنى ئېلىپ ئارمانىڭلارغا يېتىدىغان ۋاقىت كېلىدۇ. ئەركىن سىلەرنى باشلاپ جەڭگە كىرگەندە، كۈچۈڭلارنى

شۇ ۋاختتا كۆرىمىز.

— بوش كەلمەيمىز، بىرىمىز ئونىغا تېتىيىساق ھېساب ئەمەس، — دېدى يوغان مۇرىلىك بىر چىرىك ئورنىدىن قوپۇپ.

— بەك ياخشى. ياخشى ئارام ئېلىڭلار، — دېدى بۇغراخان ۋە قوپۇپ چۈشكۈنى ياققا ماڭدى.

بۇغراخان ئۆزگەنگە قاراپ ئاتلاندى. قۇتلۇق سۇباشى ئالدىن يۈرۈپ كەتكەندى. ئۇ، ئۆزگەنتىك جەنۇبتىن بېرىپ چەبەر سۇباشىغا ماسلىشىپ شەھەرگە ھۇجۇم قىلدى. ئاخشىمى باشلانغان شىددەتلىك جەڭدىن كېيىن، تاڭ ئېتىشقا يېقىن ياغمىنىڭ بىر قىسىم باشچىلىرى نۇرغۇن ئۆلۈك ۋە يارىدارلىرىنى قالدۇرۇپ شەھەرنىڭ غەربىي شىمال ياقىغا قاچتى. ئۇلار قۇتلۇق قوشۇن تەرىپىدىن توسۇلۇپ قولغا چۈشتى. ئەتىگەن، چەبەر قوشۇن بىلەن قۇتلۇق قوشۇن ئۆزگەن شەھەرنى بېسىپ كىردى، ئەمدى كۆتۈرۈلۈپ چىققان قۇياشنىڭ ئۆتكۈر نۇرى تەيزە- قىلىچلار بىلىرىدا پارقىرايتتى. شەھەر ئەتراپىدا دومىلاپ ياتقان سانسىز ئۆلۈكلەرنىڭ ئەتراپىدىكى ئىسسىق قانلارمۇ پارقىرايتتى.

بۇغراخان شۇ كۈنى چۈشتىن كېيىن ئۆزگەنگە يېتىپ كەلدى. چۈشتىن ئىلگىرى شەھەرگە كىرگەن ئالىپ ئارسلان، ئىككى سۇباشى شەھەر تېشىغا چىقىپ خاننى قارشى ئالدى. شەھەر بوسۇغىسىدا ئون مىڭدىن ئارتۇقراق شەھەر خەلقى بۇغراخاننى قارشى ئالدى. شەھەر مۆتىۋەرلىرى، ئۆلىمالار كىشىلەر ئالدىدا تىزىلىپ تۇراتتى. بۇغراخان ئاتتىن چۈشۈپ ئۇلار بىلەن سەمىمىي كۆرۈشتى. ھەر ئاقساقال پەتىۋىستا نان-تۇز تۇتتى. بۇغراخان ھەر بۇرىدا ئاتىنى تۇزغا تۆگۈرۈپ يېدى ۋە قارشى ئالغۇچىلار ئارىسىدىن ماڭدى.

"تۇلۇغ بۇغراخانغا سالام!"، "سۇتۇق بۇغراخان ئامان بولغاي!" دېگەن ئاۋازلار كۆتۈرۈلۈپ تۇردى. بۇغراخان كىشىلەر ئارىسىدىن تۆتۈپ، ئاندىن ئاتقا مىندى-دە، ئوڭ قولىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ خەلقنى ھۆرمەت بىلدۈردى ۋە ئارقىسىغا بۇرىلىپ يولداشلىرى بىلەن شەھەرگە كىرىپ كەتتى.

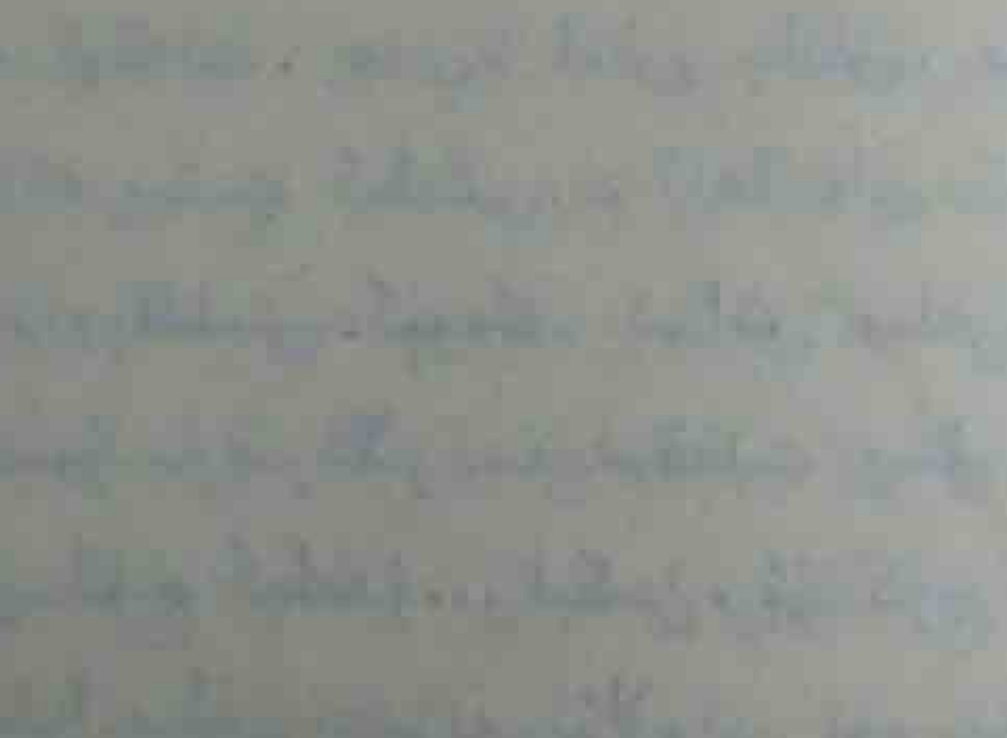

ئۇچىنچى باب

غۇلاش هارپىسىدا

سامانىلارنىڭ تەختتىن غۇلاش ۋاقتى يېقىنلىشىپ قالغانلىقى ئايان بولۇپ قالدى. سامانىلار خانى نۇھ II مەنسۇر ئۆز تەختى-بەختىدىن قانتتىق ئەندىشىگە چۈشۈپ قالدى. ئۇ كۈندۈزى تىنماي، كېچىسى ئۇخلىماي ئويلايدىغان بولۇپ كەتتى. بولۇپمۇ ئىككى چوڭ ئىش ئۈنى يامان چۆچۈتۈۋەتتى. بىرى، ئۆزگەنىڭ بۇغرا قوشۇنلىرى تەرىپىدىن ئېلىنىشى؛ يەنە بىرى، شۇنىڭ بىلەن تەڭ ئەبۇ ئەلى سىمجۇق بىلەن سېبۈق تېكىنىڭ ئىسيان كۆتۈرۈش. بۇغرا قوشۇنىنىڭ ئىككى تەرەپتىن كېلىشى مەنسۇرنى ئالدىرىتىپ قويغانىدى. شۇنداقتىمۇ ئۇ "ئۆزگەندە ياغى چوقۇم توسۇلىدۇ" دەپ ئىشەنگەنىدى. بىراق ئويلىمىغان يەردىن ئۆزگەن چاپقىنالا قولدىن كەتتى. ئۇزاق ئۆتمەي تەمەنگانمۇ تۈگەپ كەتتى. قالغىنى شاش، مەرغىلان، قوقەنت. هەي، ئىش چاتاق. بۇ كېلىشىدە بۇغرا-لارنىڭ سەمەرقەنتكە يېتىپ كېلىشى... ئاھ! ياق كېلەلمەيدۇ. ئۇلارنى توسۇش، ئۇرۇش، يوقىتىش كېرەك. شاش بىلەن قوقەنت ئۆتكۈز-مەيدۇ. كەلگەندىمۇ بۇغرالار سەمەرقەنت بوسۇغىسىدا يەنچىلىپ تۈگەيدۇ. ئارقىدىن كۈچ كېلىدۇ... لېكىن، ئۇ كۈچ سەمەرقەنتكە يېتىپ كېلەلەرمۇ؟! بۇخارا بىلەن غەزنە ئۇلارنى توسىماسمۇ؟! مانا ئارالدا ئۆلىمەكتىڭ ئۇستىگە تەپىمەك دېگەندەك، بۇ ئىككى ئەمىرنىڭ "خائىن"

لىقى بەك ئەلەم قىلدى. چەتتىن كەلگەن قىلىچنا بەۋا كۆلۈش تېسىن بولۇۋاتقاندا، ئىچىدىن خەنجەر ئۇرغىنىنى دېمەمدىمان! ئۇلار رادى ئەل بولىمايدىغاندەك قىلاتتى. ئۇز ۋاقتىدا جاپىنى بەرگەندە بۇ ئىشى چىقمايتتى. يامان بولدى، بەك ياملى بولدى. تارىخچىلارنىڭ قارىشىلىقى، تاغلىقلارنىڭ قوزغىلىڭى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئاۋۇ بوغان سەللە قازى-كالانلارنى دېمەمدىغان! ئىشەنگەن ئىشانلار كارغا كەلمەيدىغان ئوخشايدۇ. ئەپلەخلەر! باققىنىڭ بىكار كېتىدىغان ئوخشايدۇ... ئاھ! دەھشەت، بەك ئېغىر ئاپەت!... قانداق قىلىش كېرەك؟ بۇ دەھشەتلىك ئاپەتتىن قانداق قۇتۇلۇش كېرەك؟!..."

نۇھ II مەنسۇر ئاخشام ئوردۇ كېڭىشى كەچ بېپىلغىنى ئۈچۈن كەچ ياتقانىدى. ئوردۇ كېڭىشىدە ئۇزاق تالاش-تارتىشلار بولۇپ بىر قارارغا كېلىش قىيىن بولدى. ئۆزىمۇ خۇلاسە قىلىشقا ئامال قىلالمىدى.

نۇھ II مەنسۇرنىڭ بۇگۈنمۇ ئۇيقۇسى قېچىپ ئەتىگەن قوپۇپ كەتكەنىدى. ھازىر ئۇ ياتاقخانىسىنىڭ ئالدىدىكى سارايدا مېڭىسى ئاشۇنداق خىياللار بىلەن چۇلغىنىپ ئايلىنىپ يۈرەتتى. ئۇ خىياللىرىنىڭ ئاخىرىسىغا چىقالمايتتى. ئۇ ئۆزىنى جانىگالىققا ئوخشىغان چەمبىرىكىدە قالغان بارسىتەك ھېس قىلاتتى. "نېمەڭ بولۇۋاس بولسۇن، سېنىڭ" دېگەن تۇيغۇ دەرھاللا ئۇنىڭ ھېسسىياتىنى رەت قىلاتتى. "بىر پۈتۈن چېقىلغان بۆرىگە ئوخشايسەن". ياق، بۆرىگە ئوخشىتىش ھەرگىز مۇمكىن ئەمەس، زادى مۇمكىن ئەمەس، مەن يەنە بارىس. "ئەما بىر پۈتۈك چېقىلغىنى راستۇ. بىر پۈتۈك، قوللىرىڭ، ئاندىن بېشىڭ... ياق. ياق. بۇ تامامەن ئەخمىقانە

خىيالىلار. مەنسۇر ھايات، ئۇ تىمەن، ئۇ بۇغرالار بىلەن قانتەش ئېلىشىدۇ، ئېخى! ئۇلارنى تارمار قىلىدۇ... ھەي، ئۇ مۇمكىن بولارمۇ؟!... ئاخىر سەن جاڭگالدا، بۇغرالار چەمبىرىكىدە قالغىنىڭ ئىنكار قىلامسەن؟!... ئاھ، خۇدا، ئۆز دەرگاھىڭدا ساقلىغايسەن..."

مەنسۇر بىرىپ بىر چەتتىكى كۆرپە-ياستۇقنى سوزۇلدى، ئۆزىدە قانتىق ھارغىنلىق سەزدى. تۇرۇككىنە ئۇخلىغىنىغا خېلى كۈنلەر بولۇپ قالغاچقا، بېشى زىڭىلداپ ئاغرىيتتى. كۆزىنى يۇمدى، يەنە ھېلىقى قورقۇنچلۇق خىيالىلار... بىرھازادىن كېيىن كۆزى ئۇيقۇغا كەتتى. ئۇيقۇسىدىمۇ دەھشەتلىك بىر چۈش كۆردى:

...مەنسۇر ۋەزىر-ۋۇزرالىرى بىلەن ئۆز تەسەۋۋۇرىدىكى جەننەتتەك بىر چوڭ تاماشا بېغىغا بارغانمىش. ئۆزى شاھانە كىيىنىپتىكەن، بېشىدىكى تاجىسىنىڭ ئۇنچە-مارجانلىرىدىن ئوت چاقناپ تۇرار ئىمىش. باغقا لىق تولغان كىشىلەر ئۇنى ئالقىشلاپ تەنتەنە قىلار ئىمىش. ھۇرلەر ئۇسۇل ئويناپ، غۇلمانلار تازىم قىلار ئىمىش. بىر ۋاقىتتا قارىسا، ئالدىدا پەلەككە تارتىلغان ئۇچى يوق بىر مەرمەر پەلەمپەي كۆرۈنۈپتۇ. ھۆرلەر ئالدىدا ئۇسۇل ئويناپ مېڭىپتۇ. خان ئۇلارنىڭ كەينىدىن ئاسمانغا كۆتۈرۈلۈپتۇ. مېڭىپ-مېڭىپ بۇلۇتلاردىن ھالقىپ چىقسا، بىر كارامەت كاتتا ياسداق ئىمارەت كۆرۈنۈپتۇ. بۇ جايىنى ئۇ "ئەرشىئەلا" دەر ئىمىش. دەرۋازا ئالدىدىكى سەينادا ئۇنى نۇرغۇن ھۇر-غۇلمانلار قارشى ئاپتۇ. ئۇ "ئەرشىئەلا" نىڭ سەيناسىغا چىقماي دەپ تۇرغاندا، ئاجايىپ كۈچلۈك بىر ئاۋاز چىقىپتۇ. قارىغۇدەك بولسا، ئاسمانىنىڭ بىر ياقىدىن كارامەت چوڭ بىر بۇركۈت ئۇچۇپ كەپتۇ-دە، مەنسۇرنى بوغۇزىدىن ئېلىپ يەرگە قاراپ ئۇچۇپتۇ. بىرھازادىن كېيىن ئۇنى يەرگە ئىرغىتىۋېتىپتۇ. مەنسۇر بىرگەدە

ئېسىگە كېلىپ قارىسا، سىر ئورمانلىقتا ياتقۇدەك. ئوقيا ئوتتەك بىرمۇنچە كىشىلەر ھۇقۇيىتىپ ئۇنى ئوراپ كېلىۋاتاتتى. ئۇ سىر بويۇن ياقتا قېچىپتۇ. قارىسا كىشىلەر ئايلىنىپ ئۇنى قورغاپ قىستاپ كەپتۇ. ئۇ قېچىپ بېرىپ بىر تېك يارغا دۇچ كەپتۇ. يارنىڭ ئاستى كۆز يەتمەس كاتتا ھاك ئىكەن. ئۇنىڭدا ھەيۋەتلىك يالقۇن ئولۇپ، ئوت ئۇچقۇنلىرى ھەممە يافقا چاچرايدىكەن. "ھە، ئەسىلى ساپلىن دېگەن مۇشۇ ئوخشايدۇ" دەپتۇ، دەھشەت بىسىپ مەلۇر. كېيىن كىشىلەر قىستاپ كېلىپ ۋارقىراپ تەڭ ئېتىلغانكەن، مەنسۇر ئارقىسىچە چېكىنىپتۇ، دەپ ئوتلۇق ھاڭغا چۈشۈپ كېتىپتۇ. چۈشۈپ كېتىپ بېرىپ قاتتىق ۋارقىراپتۇ...

ئوردۇ ھەرەم باشلىقى ماھىبانۇ ئەمدى سارايىنىڭ ئىشىكىگە كەلگەنىدى، سارايىنىڭ ئىچىدىن "ۋا!..." دەپ توۋلىغان دەھشەتلىك ئاۋاز ئاڭلاندى. ئۇ يۈگۈرۈپ كىرسە، مەنسۇر كۆزلىرى يۇمۇق ياتقىنىچە ياقىسىنى تارتىپ كۆرپە ئۈستىدە دومىلاۋېتىپتۇ، پېشانىسىدىن تەر ئېقىۋېتىپتۇ.

— سۇلتان ئالىيلىرى. سۇلتان، — دېدى ماھىبانۇ يېنىغا كېلىپ، — ئويغانسىلا، قارا بېسىۋاتىدۇ، ئويغانسىلا.

مەنسۇر جىم بولۇپ قالدى ۋە دەرھال كۆزلىرىنى ئېچىپ سەكرەپ قوپۇپ پەرىشان ھالدا:

— مەن قەيەردە؟ ماڭا نېمە بولدى؟ — دەپ قوللىرىنى سوزدى.

— ھېچ گەپ يوق، سۇلتان ئالىيلىرى، قارا بېسىپتۇ. ئارام ئالسىلا دېدى ماھىبانۇ خانىمنىڭ يېنىدا قوللىرىنى قوشتۇرۇپ تۇرۇپ.

مەنسۇر قوللىرى بىلەن بېشىنى چاڭگالىلاپ كۆزىنى يۇمۇپ سۆزسىز ئولتۇراتتى. خېلى جىملىقتىن كېيىن ماھىبانۇ سۆز ئاچتى:

— بىقىنىدىن بېرى بەك ھېرىپ كەتتىلە، دەم ئالسىلا، قىزلارغىمۇ ئوبدان بىرىگى ئۇسۇللىرى تەييار بولغانىدى. يەنە بىرنەچچە نەپەر ئەشۇلەچى كۈزەل كەلتۈرۈلدى. بۈگۈن ئاخشام...

— يوقال كۆزۈمدىن، كۈزەللىرىڭ بىلەن يوقال!!! — ئۇ قوللىرىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ شۇنداق سەت، قاقسىق ئاۋاز بىلەن توۋلىدىكى، ماھىبانۇ قورقۇپ كۆزلىرىنى ئالايىتىپ كەينىگە چېكىنىدى ۋە دەلدۇگۇنۇپ ئۆزىنى ئاران تۇتتۇۋالدى. تاشقىرىدىن ئىككى نەپەر نەۋكەر يۈگۈرۈپ كىرگەنىدى، ماھىبانۇ ئۇلارنى قولى بىلەن شەرەت قىلىپ چىقىرىۋەتتى، ئۇ يەنە باشلىرىنى چاڭگاللاپ ياتۇۋالاڭ ئولتۇرغان سۇلتانغا قارىغىنىچە ئارقىسىچە مېڭىپ ئىشىكتىن چىقتى، ئاۋايلاپ ئىشكنى ياپتى. ئۇ كەينىگە بۇرىلىپ، ئالدىدا تۇرغان ئالىي لەشكەر باشلىقى سەردار ئەبۇ ئىبراھىم، باش ۋەزىر ئابدۇل كېرىم ئامانى ئالى ۋە ئوردۇ ئاغىسى مىرزا ئۇبەيدۇللانى كۆرۈپ، ئۇلارغا تازىم قىلدى. باش ۋەزىر "نېمە گەپ؟" دېگەندەك ئىچكىرىنى ئىما قىلدى. "ئۇخلاپ قارا باسقان ئوخشايدۇ" دېدى ماھىبانۇ پىچىرلاپ ۋە يەنە تازىم قىلىپ يۈرۈپ كەتتى.

باش ۋەزىر، سەردار، ئوردۇ ئاغىسى كىرگەندە، مەنسۇر قەيەر-گىدۇ تىكىلىپ قاراپ قايغۇلۇق ئولتۇراتتى.

— ئەسسالامۇئەلەيكۇم سۇلتان ئالىيلىرى! — دېدى كىرگەنلەر تەڭ ۋە ئوڭ قوللىرىنى مەيدىلىرىگە قويۇپ تازىم قىلدى.

— ھەء، مەرھەمەت، — دېدى سۇلتان ئاستا قوپۇپ، ئۇ كىرگەن-لەرنى خۇش ياقماسلىق بىلەن ساراي تۆرىدىكى كىچىك يىپەك گىلەم يېيىلغان چوڭ ئورۇندۇقلارغا تەكلىپ قىلدى.

— جانابىي ئالىيلىرىنىڭ تەنلىرى ساق بولغاي! — دېدى باش

ۋەزىر، ئاۋۇ ئىككىسى ئۇنىڭ سۆزىنى تەكرارلىدى.
مەنسۇر قاپقى سېلىقلىق جىم ئولتۇراتتى.
ئۇنىڭ ئەربابلىرى سۆزنى قەيەردىن باشلىشنى بلمەيتتى.
ئاخىر يەنە سۇلتان جىملىقنى بۇزۇپ غودۇڭشىدى:
— يەنە قانداق شۇم خەۋەر ئېلىپ كەلدىڭلار؟

— خەۋەرلەر ئانچە كۆڭۈللۈك بولمىسۇ، بىز ئۇمىدسىزلەنمەيمىز، — دېدى باش ۋەزىر، — ئاۋۋىلى خۇدا، ئاندىن قالسا، جانابىي ئالىيلىرىدەك دانىشمەن ئۇلۇغ سۇلتانىمىز تۇرغان يەردە...

— بولدى، بۇنداق چىرايلىق گەپلەردىن تويدۇم مەن. ماڭا تەدبىر كېرەك، چارە كېرەك، ئاپەتتىن قۇتۇلۇش چارىسى كېرەك.

— بىر-ئىككى شەھىرىمىزنى ئېلىشى بىلەن ياغى غەزىنگە يېتەلمەيدۇ. بىزنىڭ قۇدرەتلىك چېرىك كۈچىمىز بار، ئەل بار، جانابىي ئالىيلىرى...

— لەشكىرىي كۈچ، ئەل...! — باش ۋەزىرنىڭ سۆزىنى كەستى مەنسۇر، — "ئالدىنقى پولات سەپ" دەپ ئاتالغان لەشكىرىي كۈچ نېمىگە يارىدى؟ ئەبۇ ئەلى بىلەن سېۋۈق نېمىلەر قىلماقتا؟ تاغلىق ئوغرىلارنىڭ قۇتراشىنى، يامان ئادەملەرنىڭ ئەل ئىچىدە تارىتىۋاتقان ئىغۋالىرىنى ئاڭلىمايۋاتامسىز، جانابىي باش ۋەزىر؟ بىزگە ھازىر ئۆزىمىزگە تەسەللى بېرىش ئەمەس، ياغىغا تاقابىل تۇرۇشنىڭ ئۇنۇملۈك چارىسى كېرەك، بىلدىڭىزمۇ؟

— چارە بار.

— خوش؟

— لەشكەر كۈچىنى ئاشۇرۇش، بۇغرا قوشۇنلىرىغا ئىچىدىن خەنجەر ئۇرۇش، ئىچىمىزدىكى خائىنلارغا شەپقەتسىز ئۆلۈش،

ئەبۇ ئەلى بىلەن سىۋۇق تېكىنىڭ ئۆز قولى بىلەن ئۆزىنى تۇلۇقتۇرۇش.

— ھە، ھە،... شۇنداق دەڭ، — ئورنىدىن قوزغالدى مەلئۇر، — خوش، قېنى، ئوچۇقراق ئېيتىڭلارچۇ؟

— لەشكەر كۆچىنى ئاشۇرۇشنىڭ چارىسى ئىككى، — دېدى ئەبۇ ئىبراھىم سەردار، — بىرى خۇراساندىن لەشكەر سوراش. يەنە بىرى، يېڭىدىن لەشكەر ئېلىپ سەپنى تولدۇرۇش. ئەلۋەتتە مانا يېڭى لەشكەر ئالساق، دەيمەن.

— خوش، يەنە؟

— بۇخارا، غەزنە لەشكەرلىرى ئىچىدە قوزغىلاڭ چىقىرىپ، ئەبۇ ئەلى بىلەن سىۋۇق تېكىنگە زەربە بېرىش، — دېدى مىرزا ئۇبەيدۇللا.

ماھىبانۇ تاشقىرىقى ئۆيگە پۈت ئۇچىدا دەسسەپ كىردى ۋە بىر ئىش قىلغان بولۇپ، پەنجىرىدىن ئىچكىرىگە قۇلاق سالدى.

— سۇلتۇق بۇغراخان بىلەن ئارسلاننى ئىچىگە ئادەم كىرگۈزۈپ ئۆلتۈرۈش، — دېدى پەس ئاۋاز بىلەن ئېگىشىپ، باش ۋەزىر، — بۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ قوشۇنى تەپرىقچىلىككە ئۇچرايدۇ. بۇندىن باشقا، دىنىي ئىشلار ۋەزىرى مۇفتى شاھاۋۇددىن، خەزىنىچى ۋەزىر ئىبرىكەشىبەگ، ئەبۇ ئەلىنىڭ قېيىن ئاغىسى سايىم باشلىق خائىنلار يوشۇرۇن ھەرىكەتلىرىنى كۆچەيتىمەكتە. ئۇلار شاش، بۇخارا، پەرغانە... دېكى ئۆلىمالارنى قۇتراتماقتا. بۇلارنى دەرھال توختاق كېرەك. ئوردۇ ئىچىدىمۇ ئۇلارنىڭ باشقا شېرىكلىرى بولۇشى ئېھتىمال. ئۇلارنىمۇ تېپىپ ئوردۇنى تازىلاش كېرەك.

مەنسۇر كۆزلىرىنى يۇمۇپ، بېشىنى ئالدىغا يەڭگىل لىڭشىتىپ،

ئالدىدىكى شەرەتنى باراقلىرى بىلەن چېكىپ ئۇلارنىڭ سۆزىنى ئاڭلايتتى. سۆز تۈگىگەندىن كېيىن، ئۇ كۆزىنى ئېچىپ بىر پەس جىم ئولتۇردى-دە، قوپۇپ ئۆيدە ئايلىنىشقا باشلىدى. ياشلار دېققەت بىلەن مەنسۇرغا "نېمە دەركەن" دېگەندەك تىكىلىپ ئولتۇرۇشاتتى. بۇلارنىڭمۇ بۇرنىكى "پوك-پوك" ئىدى. سۇلتان تەختتىن غۇلىما ئۇلار ئامان قالاتتىمۇ؟ سۇلتانغا قىلىچ ئۇرۇلسا، سادىق ۋەزىرلەرگە، سەردارغا نەيزە ئۇرۇلمايدۇ، دەپ كىم ئېيتالايدۇ؟ ئاخشامقى كېگەشتە بىرقانچىسىنىڭ قارشى سۆزلىرى بەك خەۋپلىك بولدى. ئۇلار بۇ ئورتاق خەۋپتىن قۇتۇلۇشنىڭ كۆپلىگەن چارىلىرىنى تەكلىپ قىلدى، لېكىن نەتىجە بەرمىدى. يەنىلا "ياغى" باستۇرۇپ كەلمەكتە، ئەل ئىچى تىنچسىز، تەخت لىڭشىپ قالدى. باش ۋەزىر سالەرمەنلىك قىلىپ بىرنەچچە قېتىم "دانا تەدبىرلەر"نى ئوتتۇرىغا قويۇپ، يېڭىلىپ، تاۋۇزى قولتۇقىدىن چۈشكەندە، مەنسۇر كايىپ "ياغىغا تاقابىل تۇرۇش، باغ سەيلىسى ئەمەس" دەپ كىنايە قىلغانىدى. "يېڭىلمەس سەردار" دەپ ئاتىلىپ كەلگەن ئەبۇ ئىبراھىم بۇغرا قوشۇنىنىڭ پەشۋاسىغا بەرداشلىق بېرەلمەيۋاتىدۇ. "سەردارنى سىناپدىغان مەيدان كەلدى" دېگەنىدى مەنسۇر ئۇنىڭغا. لېكىن ئۇنىڭ "ئىشەنچلىك لەشكىرىي رىجىلىرى، قاتمۇقات سەپلىرى ۋەيران بولماقتا، ئەمدى سەردارنىڭ پاچىقىغا پىت چۈشتى. بىرنەچچە كۈندىن بېرى مەنسۇرنىڭ خاپىغانلىقىنى كۆرۈپ ئالدىراپ قالغان باش ۋەزىر، سەردار، ئوردۇ ئاغىسى جىق باش قاتۇرۇپ يۈرگەندىكى "ھەل قىلغۇچ" رىجىنى تەييارلىغانىدى. ئۇلار ساماناللارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى، ئىككى دەريا ئارلىقىدىكى ھۆكۈمرانلىقىنى قۇتقۇزۇپ قېلىشى تەس ئىكەنلىكىنى ئاللىقاچان سەزگەن

بولسۇ، ئۆزلىرىمۇ ئىشەنمىگەن بۇ رەھىمى ئىلاجسىز مەسئۇلىيەتلىك ئالدىغا قويىدى. لېكىن، مەسئۇر قوشۇلامدۇ، يوق؟ ئەگەر ئۇ بۇ پىكرىنى رەت قىلسا، نېمە قىلغۇلۇق؟ ئۇلار مۇشۇنداق ئەندىشە بىلەن تاقەتسىزلىنىپ مەسئۇرغا قاراپ ئولتۇرۇشاتتى.

مەسئۇر ئۆيىدە ئويلىغاچ خېلى چۆگىلىگەندىن كېيىن، كېلىپ ئورنىغا ئولتۇردى ۋە دېدى:

— كۆرمەكچى بولغان تەدبىرلىرىمىز ئەمەس، ئەمما ئۆزى ئەملىگە ئاشۇرغىلى بولامدۇ، يوق؟ ئۆيىدىكى رەجە بازارغا توغرا كەلمەي قېلىشى مۇمكىن. ئىش ھازىر بىز ئويلىغاندەك ئۇنچە ئاسان ئەمەس. ئەللىك مىڭ لەشكەرنى تېز ۋاقىت ئىچىدە ئېلىپ تەييارلاشقا بولامدۇ؟ ئارقىدىن كەلتۈرىدىغان كۈچ سېۋىق تېكىنىڭ توسۇشىغا ئۇچرىماسمۇ؟ بۇنىڭغا قوشۇنلىرىغا ئىچىدىن خەنجەر ئۇرۇشنى شۇنچىلىك ئاسان ئىش دەمسىلە؟ "خائىنلارنى باستۇرۇش" — بۇنىڭ بىلەن بىز ئۆزىمىزگە قارشى تۇرىدىغانلارنى كۆپەيتىۋالمامدۇق؟ ئاخشام كېچەشتىكى ئەھۋالنى كۆردۇڭلىغۇ، ئۇلار يالغۇز ئەمەس. ئىشنىڭ مانا بۇ ياقلىرىنى چوڭقۇر ئويلىشىش كېرەك.

— شۇنداق، ئاسان ئەمەس، ئەزىز سۇلتان، — دېدى باش ۋەزىر، — تەس بولسىمۇ، زۆرۈر تەدبىرلەرنى قوللانماي بولمايدۇ.

— لەشكەر سېپىنى تولدۇرماي بولمايدۇ. كۈچسىز بارغانچە ئاجىزلىشىپ كەتمەكتە، — دېدى ئەبۇ ئىبراھىم.

— يەرلىك خەلقتىن لەشكەر ئالسىڭىز كۆچىڭىز ئاشارمۇ؟ ئۇلارنىڭ بىزگە ناۋادىلىقى كۆپەيمەكتە. "قېرىنداش لەشكەر" دېگەن نەرسە ئەشۇ يەرلىك خەلقتىن تۇزۇلۇۋاتقىنىنى كۆرۈپ تۇرۇپسىزغۇ، جانابىي سەردار؟ "ياغلىغان ئات ئوغا يارىمايدۇ". بەلكى سىز

لەشكىرىي سېپىگىزدە ئارقىدا بۇرىلىپ "قىلىچ تۇرغۇچى"لارنى كۆپەيتىۋالىمىز.

ــ سۈتۈق بۇغراخان بىلەن ئارسلاننى جايلاش ئۈچۈن بەرلىك لەردىن ئىشەنچلىك كىشىلەرنى كۆزلەپ قويىدۇق، ــ دېدى ئوردۇ ئاغىسى، ــ جانابلىرى رازى بولغاندىن كېيىن ئورۇنلاشتۇرماقچىمىز.

ماھىبانۇ پەنجىرە تېشىدا دىققەت بىلەن قۇلاق سېلىپ ئاڭلىماقتا ئىدى. ئۇ كېيىنكى قەستنى ئاڭلىغاندا ئەنسىرەپ ئالدى-كەينىگە قاراپ قويدى.

مەنسۇر بىردەم ئولتۇرغاندىن كېيىن دېدى:

ــ ئەھۋال ئېغىر بۇرادەرلەر! ھالىمىز بارغانچە ئاشكارا بولماقتا. قاراخانىلار قوشۇنىنى بىز خام چاغلاپتىمىز. بىر ئايغا يەتمەي ئوش، ئۆزگەن، نەمەنگان قولدىن كېتىپ قالغىنى ئويلىمىغان يەردىن چىقتى. دەرۋازىمىز بۇزۇپ تاشلاندى. ئالدىنقى سەپتىكى يەتمىش مىڭ لەشكەر ئېيانغا ئۆچرىدى، بۇ ئىش پۈتكۈل لەشكەرلەرگە روھىي تەسىر قىلدى. بىز بىر ياقتىن، كۆچمىزنى يۇقىرى مۆلچەر-لەپتىمىز، يەنە بىر ياقتىن ئىچكى ئەھۋالىمىزنىڭ ناچارلىقىنى مۆلچەرلىيەلمەپتىمىز. كۆردۇڭلارمۇ، ئۇرۇش باشلىنىش بىلەنلا ئەل تەۋرىنىپ كەتتى. يوشۇرۇن كۈچلەر باش كۆتۈرمەكتە...، ــ مەنسۇر بىرئاز ئويلىنىپ سۆزىنى داۋام قىلدۇردى، ــ قانداق قىلىش كېرەك؟ بىرى، باش ئېگىپ مۇنقەرز بولۇش. بىرى، جان تىكىپ قوغدىنىش... باش ئېگىش جىنايەت. مۇمكىن بولسىغان كۈچلەرنى ئاياقلىقا ئۇرغۇرۇپ دۈشمەنگە تاقابىل تۇرۇش كېرەك. ئاۋالقى "دۈشمەننى چېگرا دەرۋازىسى ئالدىدا يوقىتىش" دېگەن رەجىمىز بۇزۇلدى. ئەمدىكى رەجىمىز: "قوغدىنىپ كۈچ توپلاش، قارشى

مۇجۇم قىلىپ قوغلاپ چىقىرىش" ھەم "قاتتىق" ھەم "يۇمشاق" بولۇش. ئاۋايلىساق ئۆزىمىزنىڭ بارمىقىنى چىشلىۋالمىز... مۇختى شاھاۋۇددىن، ئېركەشبەگلەرگە ھازىرچە چېقىلماي، ئارغامچىنى ئۇزۇن تاشلاپ پايلاش كېرەك. ۋاقتى كېلىدۇ. يەرلىكلەردىن ئەللىك مىڭ لەشكەر ئېلىشقا بولىدۇ ھەم مەجبۇر قىلىش، ھەم چۈشەندۈرۈش كېرەك. ئۇلارنى بىزنىڭ لەشكەرلىرىمىزگە ئارىلاشتۇرۇۋېتىش، ئازارەت قىلىش، گۇماناتلىقلار بولسا سەپ ئالدىغا ئەۋەتمەسلىك لازىم. ئارقىدىن ئەللىك مىڭ لەشكەر كەلتۈرۈشكە تىرىشىپ كۆرىمىز. بۇ خۇسۇستىكى تەلىپىمىز ئېيتىلغان. بۇگۈن كېچىلەپ يەنە ئالدىرىتىپ ئادەم ئەۋەتىش كېرەك. سۈتۈق بىلەن ئارسلانغا چارە قىلىشقا بولىدۇ. پۇختا ئۇيۇشتۇرۇش لازىم. ئەبۇ ئەلى بىلەن سىبۇققا ئاۋۋال ۋەكىل ئەۋەتىپ سۆزلىشىپ كۆرەيلى. ئۇلارنىڭ بەزى شەرتلىرىگە، مەسىلەن: ئىككى ئەمىرنىڭ مۇستەقىل خان بولۇشىغا قوشۇلساق بولىدۇ... باشقا ئىشلارنىمۇ ئويلاشقىلار. خەۋەرلەرنى تېزلىتىش كېرەك. لەشكەرلەر ئېچىدە، كىشىلەر ئارىسىدا پايلاش ئىشىنى كۈچەيتىش لازىم.

ۋەزىر، سەردار، ئوردۇ ئاغىسى قوشۇلىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ، سۆلتانغا تازىم قىلىپ سارايدىن چىقىشتى.

ماھىبانۇ مەسۇر چۈشلۈك ئاشاماغا ئولتۇرغاندىن كېيىن "غىپ" قىلىپ ئوردۇنىڭ ئارقا دەرۋازىسىدىن چىقتى-دە، ئېركەش ۋەزىرنىڭ ھويلىسىغا چاپتى.

— ئولتۇر ماھىبانۇ، — دېدى ئېركەش ۋەزىر ھودۇقۇپ، ھۆمۈدەپ كىرگەن ماھىبانۇغا، — نېمە بالا بولدى، ئەجەپ ئەنسىز كۆرۈنىسەنغۇ؟!

— شۇنداق، ۋەزىر جانابلىرى، تەسىرىمەي بولمايدۇ، ئۇلار سۈيىقەست تەييارلىماقتا.

— خوش، قانداق قىلىمىز؟

— مەۋلانا ھەزرىتىم بىلەن سىزنى قامىماقچى، سۇنۇق بۇغرا، يەنە ئارسلان دەمدۇ، ئىشقىلىپ بىرىپ كېلۈۋاتقانلارنىڭ باشچىلىرىنى يوشۇرۇن ئۆلتۈرمەكچى...

— ھە، شۇنداقمۇ؟ سەن نەدىن بىلدىڭ؟

— ئۇلارنىڭ مەسلىھەتلىرىنى ئۆز قۇلىقىم بىلەن ئاڭلىدىم. بۇگۈن ئەتىگەن. باش ۋەزىر، ئوردۇ ئاغىسى، سەردارلار سۇلتان بىلەن بىللە مەخپىي سۆزلەشتى.

— ئۇلار قانداق قىلىشماقچىكەن؟

— سىلەرنى "خائىنلار" دېدى. باشقىلار دەرھال قامىش كېرەك دېگەنىدى، سۇلتان "ئارغامچىنى ئۇزۇنراق قويۇپ، پايلاش كېرەك" دېدى. بېشىڭلارنى بىر ياقتا ئالماسلار بولمايدۇ.

— يەنە نېمىلەرنى دېيىشتى؟

— يەنە... ھە، ئەبۇ ئەلى بىلەن سەبۇقتا ۋەكىل ئەۋەتىش، ئەللىك مىڭ لەشكەر ئېلىش، يەنە بىر جايدىن لەشكەر كەلتۈرۈش... ئىشقىلىپ ھۇشۇنىڭغا ئوخشاش چىق گەپلەر...

— ئېركەشبەگ خەزىنىچى قوشۇمىسىنى تۇرۇپ، بېشىنى ئالدىغا لىڭشىتىپ بىرپەس ئولتۇرغاندىن كېيىن:

— بەك ياخشى خەۋەر ئېلىپ كەلدىڭ ماھسانۇ. يەنە قۇلاق سال. ئەمدى بىزنىڭ ئۆيگە كەلمە. ئاڭلىنىڭنى... — ئېركەش بىرئاز ئويلاپ قالدى، — ھە، ھەرھم قارۇغچىسى زامانقۇلغا ئېيتىپ بەرسەڭ بولىدۇ.

— خوش، — دېدى ماھىبانۇ ۋە تازىم قىلىپ ئارقىسىچە مېڭىپ چىقىپ كەتتى.

ئېركەشبەگ ئۆزاق ئويلاپ ئولتۇردى:

"ئۇلار ئالدىراپ قالدى. ھالاكەتتىن قۇتۇلۇشقا پول ئىزدىمەكتە. يۇنداق چارىلەرنى قىلىشلىرى مۇمكىن... لەشكەر ئېلىش... يۇ ياخشى ئىش. بىزگە كۈچ توپلاپ بېرىدۇ- دە. قەست، قاماش، ۋەكىل ئەۋەتىش... ئاغامچىنى ئۆزۈن تاشلاپ پايلاش، دېگىنى ياخشى. پۇرسەتتىن پايدىلىنىش كېرەك. بۇ گەپلەر راستمىدۇ؟ ماھىبانۇنىڭ سۆزلىرىگە ئىشەنگىلى بولارمۇ؟... ياق. بۇ ئايال يالغان سۆزلىمەيدۇ..."

ئېركەشبەگ ماھىبانۇغا ئىشىنەتتى، ئۇنىڭ سەرگۈزەشتىلىرىنى ياخشى بىلەتتى.

ماھىبانۇ ياش ۋاقتىدىنلا ھېراتنىڭ داڭلىق ئۇسۇلچى قىزلىرىدىن بولۇپ، ئون سەككىز يېشىدا سەمەرقەنت ئوردۇسىغا ئەكىلىپ تاشلانغاندى. ئۇنىڭ يالغۇز ئانىسى، سۆيۈملۈك ئېرى زامانقۇل زار قاخشاپ قېلىشقانىدى. بۇ ھەم شېرىن، ھەم ئېچىنىشلىق كۈنلەرنى ماھىبانۇ دائىم ئەسلەيتتى.

ماھىبانۇ دادىسىدىن كىچىك قالغان. ئۇنىڭ دادىسى قويغان ئەسلى ئىپتى "ماھىگۈل" ئىدى. ئانىسى چاق ئىگىرىپ، بىر بالالىقتا ئۇنى بېقىپ چوڭ قىلدى. ئۇ كىچىكىدىنلا ئۇسۇل ئويناشنى ياخشى كۆرەتتى. بالاغەتكە يەتكەندىن كېيىن ياخشىلا ئۇسۇل ئويناپىدىغان بولۇپ قالدى. زامانقۇل ماھىگۈل بىلەن تەڭداش بولۇپ بىللە ئويناپ، بىللە ئەمگەك قىلىپ چوڭ بولدى. زامانقۇل داپ چېلىشنى ئۆگەندى. ئۇ داپ چالاتتى، ماھىگۈل ئۇسۇل ئويناپتتى. ماھىگۈل

ئانىسى بىلەن چاق ئىگىرەتتى. زامانقۇل دادىسى بىلەن ماتا توقۇيتتى. ئۇلار كەچقۇرۇنلۇقى ئىشىنى يىغىشقا ئالدىراپتتى. ئىككىسى ماھىگۈلنىڭ كىچىككىنە بېغىدىكى ئۈزۈم باركىدا مەشق قىلاتتى. شۇنداق قىلىپ ئۇلار چوڭ بولۇپ قۇرامغا يېتىپ قالدى. بىر-بىرىنى باشقىچە سېغىنىدىغان بولۇپ قالدى. ئاۋالقى يالىلىق قىلىقلىرى ئۆزگىرىپ، ناز تارتىشىدىغان بولۇپ قالدى. ئۇسۇل مەشق قىلغاندا، ئويۇنىنى زادى توختاتقۇسى كەلمەيتتى. ماھىگۈل سەنەمگە يەڭگىل دەسسەپ، جىلۋە قىلىپ، كۈلگۈنچەك كۆزلىرى بىلەن قارىغاندا زامانقۇلنىڭ يۈرىكى ئويناپ كېتەتتى. زامانقۇل بىر ئىزىنى يەرگە قويۇپ، ئادىشىغا تەلمۈرۈپ، داپنى تاراڭلىتىپ قوللىرىدا ئويناۋاتقاندا، ماھىگۈل ئازراق چۆگىلەپ ئۇنىڭ مەردانە سىياقىغا تويماي قاراپ كۈلۈمسىرەيتتى. ماھىگۈلنىڭ يېغىغا ئويناشقا كەلگەن ئۇسۇلچى، ناخشىچى قىز-يىگىتلەر بۇ ئىككىسىنىڭ كۆزلىرىدىكى سىرنى ئاللىقاچان بىلىپ بولغاندى. ئۇلار چاقچاق قىلىپ ئىككىسىنى ئىزا تارتقۇزاتتى.

ماھىگۈل ھۆسنىگە تولۇپ ھەممىنىڭ دىققىتىنى تارتىدىغان بولۇپ قالدى. ھېرات شەھىرىنىڭ چوڭ سودىگەرلىرىدىن بىرىنىڭ ئوغلى ئۆيىنىڭ كەينىدە چۆگىلەيدىغان بولۇپ قالدى. ماھىگۈلنىڭ ئانىسى زامانقۇلنىڭ دادىسى بىلەن مەسلىھەتلىشىپ بۇلارنىڭ تويىنى چاپسانراق قىلۋېتىشكە كېلىشتى. ئىككى تەرەپ تۇغقانلىرىنى چاقىرىپ مەسلىھەتلىشىپ، شۇ يىلى كۈزدە توي قىلماقچى بولدى.

توي كۈنى نىكاھتىن كېيىن قىز-يىگىتلەر ماھىگۈلنىڭ بېغىغا يىغىلىشتى، توي تاماشىسى باشلىنىپ كەتتى. ئۇسۇل-ناخشا، ناخشا-ئۇسۇل قايناپ كەتتى. ئوتتۇرا، چوڭ ياشلىقلارمۇ كىرىپ

تاماشا كۆرۈشتى. شاپ ھۆرۈت، ئوغرى كۆز، ئېگىز بىر ئادەم ئاستا كىرىپ كىشىلەرنىڭ كەينىدە تۇرۇپ ئوغرى مۆشۈكتەك ماراپ ئوغۇن كۆردى. ئۇ ماھمۇلنىڭ ئۈز ھۆستىگە تىكىلىپ بىرئاز قاراپ تۇرۇپ غىپىدە يوقاپ كەتتى. قىز ـ يىگىتلەر ئويناپ كېلىپ قاتار تىزىلىپ ماھمۇل بىلەن زامانقۇلنى ئۇسۇلغا تارتتى. ئىككىسى قىزا تارتىپ ئۇنمىدى. كېيىن زورىغا قويۇپ ئۇسۇلغا چۈشتى. ئاۋۋال ئۇلار ئېچىلالماي ياۋاش ئويندى، كېيىن قىز ـ يىگىتلەرنىڭ ھوگا ـ سۈرەنلىرىگە، سازنىڭ شوخ ئاھاڭىغا ئەگىشىپ ئەركىن ئويناشقا باشلىدى. ئۇلار بەك ئېسىل ئويناشتى. ماھمۇلنىڭ ئۈزۈن چاچلىرى ئەتلەس كۆڭلەكلىك بەستىدە ھىلىنىڭ تۆۋەنلىدە بىردەم ئۇ ياقتا، بىردەم بۇ ياققا ئىغاڭلايتتى. قاپقارا قوشۇما قاشلىرىنىڭ ئاستىدىكى قوي كۆزلىرىنى ئىككى يانغا تاشلاپ كۈلۈمسىرەيتتى، لېۋىنى يېۋاشقىنا چىشلەپ، قوللىرىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ ئويناياتتى. چۆرىسىدە شەيدا بولۇپ پىرقىراپ يۈرگەن زامانقۇلغا جىلۋە بىلەن كۆز تاشلايتتى ـ دە، شوخ قەدەم تاشلاپ كېتىپ قالاتتى. بۇرنىنىڭ ئۇچىدا تەر پارقىرابتتى. ئۇنىڭ ئالمۇدەك يۈزى تېخىمۇ قىزىرىپ، گۈزەللىشىپ كەتكەندى. زامانقۇل كۆك يولۇق قەلەمى يەكتەك ئۈستىدىن گۈللۈك شايى بەلباغ باغلىغان، پېشىدا يېڭى بادام دوپپا، ئۇنىڭ قارا كۆن ئۆتۈك كىيگەن پۇتلىرى گويا يەرگە تەگمىگەندەك يېنىك ئويناياتتى، قويۇق قارا قاشلىرى ۋە ئۈزۈن كىرپىكلىرى يېپىپ تۇرغان قارا كۆزىنى ئۈزمەي ماھمۇلگە تەلمۈرەتتى ۋە قۇچقىنى كەڭ ئېچىپ ماھمۇلنىڭ چۆرىسىدە ئايلىناتتى. قىز ـ يىگىتلەرنىڭ ئۇلارغا مەسلىكى كېلىپ ۋارقىرىشاتتى، ئۇسۇلغا تەگكەش قىلىپ ناخشا ئېيتىشاتتى. كېيىن، ماھمۇل بىلەن زامانقۇلنىڭ تارتىشى

بىلەن ئۇلارمۇ ئۇسۇلغا چۈشۈپ كەتتى...

ئويۇن راسا قىزغاندا ھېلىقى شاپ بۇرۇت ئون نەچچە ئوكچەكنى ياشلاپ كىرىپ، بارغانسېرى ماھىگۈلنىڭ بىلىكىدىن ئۈزۈپ تارتتى. ئويۇن توختاپ، ئويۇنچىلار ھودۇقۇپ قالدى.

— قولۇڭنى تارت، — دېدى زامانقۇل ماھىگۈلنى يېنىغا تارتىپ، — نېمە قىلماقچىسەن؟

— بۇ گۈزەل ئوردۇغا بارىدۇ، — شاپ بۇرۇت ماھىگۈلنى يەنە قولىدىن تۈتۈپ تارتتى.

زامانقۇل كېلىشتۈرۈپ بىر مۇشت ئۇرغانىدى، شاپ بۇرۇت تىكە مولىلاق ئېتىپ چۈشتى. ئۇ قوپۇپ بۇرنىنىڭ قېنىنى سۈرتۈپ ۋارقىرىدى:

— ئۇرۇڭلار بۇنى!

شاپ بۇرۇتنىڭ ئادەملىرى زامانقۇلغا ياماشتى. زامانقۇل ئىككىسىنى ئۇرۇپ يىقىتتى. يىگىتلەر بۇلاڭچىلارغا ئېتىلدى، ماھىگۈل بىر چەتتە توپلىنىپ قورقۇپ تۇرغان قىزلارنىڭ يېنىغا بېرىۋالدى. قاتتىق ئېلىشىش بولۇپ، بۇلاڭچىلاردىن ئۈچى يىقىلدى. يىگىتلەر يارىلىنىپ ھالسىزلاندى. بۇلاڭچىلار زامانقۇلنى تۇتۇپ بارماق تىۋۇرۇكىگە باغلاپ قويدى-دە، ماھىگۈلنى قىزلار ئىچىدىن بۇلاپ، بىر ئاق كېگىزگە ئوراپ كۆتۈرۈپ ماڭدى، كېگىز ئىچىدە ماھىگۈلنىڭ بوغۇق ئاۋازى ئاڭلىناتتى. زامانقۇل "ماھىگۈل!!!" دەپ جېنىنىڭ بېرىچە ۋارقىرىدى. قىزلار يىغلاشتى، يىگىتلەر غەزەپلەندى...

ماھىگۈلنى بىر ئىشكىتىن كىرگۈزۈۋېتىپ، تاشقىرىدىن ئىشىككە قۇلۇپ سالدى. ئۇ كىرسە ئون-ئون بەش قىز قورقۇپ شۇمشىيىپ ئولتۇرۇپتۇ. ئۇ بېرىپ بىر چەتكە ئۆزىنى تاشلاپ تازا ھۆركىرەپ

يغلدى، ئۇنچىلىك جىق يغلىدىكى، يغلاپ ئاۋازى چىقماي قالدى. ئۇ ئېسەدەپ ئولتۇراتتى، ئۇنىڭدىن يېشى چوگراق بىر قىز كېلىپ جوۋۇتتى:

— بولدى دوستۇم، يىغلىما. بىز يىغلاپ-يىغلاپ ھاردۇق، يېشىمىز تۇگەپ بولدى. تېخى كۆرىدىغىنىمىز بارغا ئوخشايدۇ. ئۆزىمىزنى ساقلايلۇق.

ماھىگۈل يەنە ئېسەدەپ يىغلاپ تۇرۇپ سۆزلىدى:

— ئانامنىڭ ھالى نېمە بولغاندۇ؟ ئىسسىت، ئانام خاراب بولدى، تويۇم ۋەيران بولدى. ۋاي زامانقۇل، بىچارەم، مېنى قۇتقۇزىمەن دەپ ئەجەبمۇ تاياق يەپ كەتتىڭغۇ! بۇ دەردلەرگە قانداقمۇ چىداي-مەن! — ئۇ پۈتۈك ئاۋازدا خىرقىراپ يىغلىدى. ئولتۇرغان قىزلار كۆز يېشى قىلدى. يەنە ئىككى قىز كېلىپ ئۇنىڭ بېشىنى سىلىدى.

— بىزنىڭ دەردلىرىمىزمۇ سېنىڭكىدىن قېلىشمايدۇ، — دېدى ھېلىقى يېشى چوگراق قىز، — سەۋر قىلغىن، خۇدايىم بۇ جۇۋايىنە-مەكلەرنىڭ جاھىسىنى بېرەر، بىر كۈن.

بىر ھەپتىدىن كېيىن قىزلارنى ئۇستى پالاس بىلەن يېپىلغان ئېگىز چاقلىق ئىككى ھارۋىغا بېسىپ قەيەرگىدۇ ئېلىپ ماڭدى. بىرنەچچە كۈن ماڭغاندىن كېيىن، بىر چوڭ شەھەرگە ئېلىپ كېلىپ، كاتتا بىر بىنانىڭ ئېچىگە ئېلىپ كىرىپ، بىر چوڭ ئۆيگە كىرگۈزۈپ، ئىشىكنى يېپىپ قويدى. بىرھازادىن كېيىن چاچلىرىغا ئاق كىرگەن بىر ئايال كىرىپ كەلدى.

— يىغلاپ كۆزلىرىڭلار قۇرۇپ كەتكەنمۇ قىزلىرىم؟ — دېدى چارباش ئايال يېقىملىق ئاۋاز بىلەن، — مەنمۇ قىز ۋاقتىمدا سىلەردەك بىرقانچە كۈن يىغلىغان. نېمە چارە بار؟ سىلەر قەيەرگە كېلىپ

قالدىڭلار، بىلەمسىلەر؟

قىزلاردىن ئۇن چىقمىدى. ھەممىسى ئايالغا ھەيران بولۇپ قاراپ تۇلغۇرۇشاتتى. ئۇلار گەپ قىلىشتىن قورقاتتى. يىراق يۇ ئايالنىڭ سۆزلىرىدىن قانداقتۇر بىر خىل مېھرىبانلىق سېزىلىپ ھاياتىدىن ئۇمىدلەنگەندەك قىلاتتى.

— سىلەر سەمەرقەنت شەھىرىگە كەلدىڭلار. بۇ جايىنى "ئوردۇ" دەيدۇ. كاتتا پادىشاھنىڭ ئوردۇسى، — دېدى چارباش ئايال ۋە ئىشىكە قارىۋېلىپ سۆزىنى داۋام قىلدۇردى، — بۇنىڭ ئىچىدە ھەممە بالايى بەتتەر بار. بۇ يەر شاھلارغا جەننەت، غېرىپلارغا دوزاخ، — ئۇ قورقۇپ سەسكىنگەن قىزلارغا قاردى، — قورقماڭلار، سىلەرنى ئۆلتۈرمەيدۇ، ئۇسۇل ئويىنىتىدۇ، ناخشا ئېيتقۇزىدۇ، يەنە... ئۇنىڭدىن باشقا بېشىڭلارغا قانداق كۈلپەتلەر كېلىشىنى خۇدانىڭ ئۆزى بىلىدۇ... ھە، قورقماڭلار، يۈرۈڭلار، مېھنىڭ ئارقامدىن مېڭىڭلار.

چارباش ئايال قىزلارنى باشلاپ مېڭىپ گۈمبەزدەك بىر جايغا كىرگۈزۈپ:

— بۇ يەرنى "ھاممام" دەيدۇ. يۇيۇنۇپ، تارىنىپ چىقىڭلار، مەن كېيىن كېلىمەن، — دېدى ۋە چىقىپ كەتتى.

قىزلار نەگە بېرىشلىرىنى بىلەلمەي ھاڭۋېقىپ دالاندا تۇرۇشاتتى، "ما ياقفا مېڭىسىلا، خانلىرىم" دېگەن ئاۋاز ئۇلارنى چۆچۈتۈۋەتتى. دالانىڭ نېرىسىدىن بەستى يوغان، سېمىز بىر ئايال كېلىۋاتاتتى.

— قېنى مېنىڭ ئارقامدىن يۈرۈڭلار، — دېدى سېمىز ئايال ۋە قىزلارنى باشلاپ بىر چاسا ئۆيگە ئېلىپ كىردى، — مانا مەشەدە كىيىملىرىڭلارنى يېشىپ، ماۋۇ ئۆيگە كىرىپ يۇيۇنىسىلەر. ئۇ يەردە سۇ، سوپۇن ھەممىسى بار. قېنى كىيىملىرىڭلارنى يېشىڭلار.

قىزلار نېمە دېيىشىنى، نېمە قىلىشىنى بىلەلمەي بىر-بىرىگە سوئاللىق قارىشاتتى، قورقۇپ نەلىرى جۇغۇلدايتتى. ئۇلار چەكچىيىپ، دۇغدىيىشىپ تۇرۇشاتتى.

— كىيىملىرىڭنى يەش دەيمەن! — دەپ ۋارقىرىدى سېمىز ئايال.

قىزلار چۆچۈپ تىترەپ سېمىز ئايالغا قاراپ تۇرۇشتى، ئۇ بىلەكلىرى شۇمىدەكلەنگەن قوللىرىنى بېلىگە تىرەپ قاپاقلىرىنى تۇرۇپ تۇراتتى. ئۇنىڭ كۆرۈنۈشى قورقۇنچلۇق ئىدى. گېپىگە كىرمىسە ئۇرۇپ قويىدىغاندەك قىلاتتى. قىزلار كىيىملىرىنى يېشىشكە باشلىدى. ماھىگۈل تولۇپ تاشقان خۇشاللىق ئىچىدە كىيگەن تويلۇق كىيىملىرىنى ئېغىر قايغۇ ۋە قورقۇنچ ئىچىدە بۇقۇلداپ يىغلاپ تۇرۇپ يەشمەكتە. قىزلار ئىشتانچاق بولۇپ "ئەمدى بولار" دەپ ھەيدىلىرىنى قوللىرى بىلەن توسۇپ سېمىز ئايالغا قاراپ تۇرۇشتى، "ئىشتان، ئىشتان!" دەپ ۋارقىرىدى سېمىز ئايال. قىزلار ئىلاجسىز ئىشتانلىرىنىمۇ سالدى. بىر توپ يالىڭاچ قىز دۇغدىيىشىپ ھامامغا كىرىپ كەتتى. "ئاھ بېچارە قىزلار، خۇددى ناردىن ئايرىلغان بوتىلاقلارغا ئوخشايدۇ..." دېدى سېمىز ئايال يالىڭاچ قىزلارنىڭ ئارقىسىدىن قاراپ تۇرۇپ ئۆز-ئۆزىگە.

قىزلار يۇيۇنۇپ چىقىپ كىيىملىرىنى كىيىشكە ئالدىرىغانىدى، بىراق كىيىملىرى يوق. ئاڭغۇچە سېمىز ئايال بىر بوپا كۆتۈرۈپ كىردى. بوپىنى ئېچىپ قىزلارغا كىيىم ئۈلەشتۈردى. بىرقىزغا بىردىن ئەتلەس ئىشتان-كۆڭلەك، بىر ئاق ئىچ كۆڭلەك، بىر جۈپتىن قىزىل كۆن ئۆتۈك ئۈلەشتۈردى. قىزلار ئىككىلىنىپ كىيىملەرنى كىيمەي تۇرۇشتى. "مېنىڭ كىيىملىرىم" دېدى ماھىگۈل ئۈھ تارتىپ. "ئەمدى سېنىڭ كىيىملىرىڭ مۇشۇ" دېدى ئايال. "ئۇ كىيىملىرىم...

ئۇنى ئۇ ئېلىپ بەرگەنىدى. تويلۇق..." دېدى ماھىگۈل يەنە ئاۋاز بىلەن ئىزا تارتىپ. "ھەي، نوي ئۇستىدىن كەپتىكەنسەن-دە؟ ئەمدى ئۇ ئىشلارنى ئۇنتۇپ كەت. ماۋۇ كىيىملەرنى كىيۋەر" دېدى سېمىز ئايال ناگولا ھالەتتە كىيىم كىيۋاتقان ماھىگۈلغا قاراپ تۇرۇپ، كېيىن بېشىنى بۇراپ كۆز يېشىنى سۈرتتى. ئۇنىڭ كۆز يېشى ئىلغىنىنى ھېچكىم كۆرمىدى.

قىزلار ئەمدى كىيىملىرىنى كىيىپ بولغانىدى، چارباش ئايال كىرىپ كەلدى.

— مېھمان ئارقامدىن بۇرۇڭلار، — دېدى ئۇ ۋە قىزلارنى باشلاپ ئاشقىرىغا ماڭدى.

قىزلار ئوردۇ ھەرىمىدىكى بىرنەچچە يۈز قىز-چوكانلار ئارىسىغا ئاشلاندى.

ماھىگۈل خېلى ۋاقىتلارغىچە قايغۇ-ھەسرەت بىلەن ئېغىر كۈن-لەرنى ئۆتكۈزدى. بۇنداق ھەسرەتلىك قىزلار ئاز ئەمەس ئىدى. خۇش ئاۋاز، شوخ قىزلارمۇ بار ئىدى. لېكىن، ئۇلار خالىي جاي تاپقانداء، ئۆزىنىڭ مۇڭلۇق ناخشىلىرىنى ئېيتىپ، ياش تۆكۈپ كۆڭلىنى بوشىتاتتى. ماھىگۈل گۈلجاھان دېگەن ئاشۇنداق بىر دەردمەن قىز بىلەن تونۇشۇپ ئاداش بولۇۋالدى. ئىككىسى مۇڭدىشاتتى، بىللە ناخشا ئېيتاتتى، گاھىدا شەرىن كۈنلىرىنى سۆز-لەپ كۆڭۈللىرىنى خۇش قىلاتتى. بىر كۈنى ئۇ ئىككىسى ئوردۇ ئارقا بېغىنىڭ ئېچىكرەكىدىكى بىر كىچىك بوستانلىقتا ماھىگۈلنىڭ "دەردمەن" دېگەن ناخشىسىنى بىللە ئېيتىپ ئولتۇراتتى. زىل-بوم بوستانلىق ئاۋازلار باغدىكى قىزلارنىڭ قۇلىقىغا يېتىپ، قىزلار بۇ ياقتا توپلاندى. ئۇلار پۈتلىرىنىڭ ئۇچىدا دەسسەپ مېڭىپ كېلىپ ئىككە-

سىگە تۆيدۈرماي بوستان ئەتراپىدىكى مېۋىلىك دەرەخلەر ئارىسىدا ئولتۇرۇشتى. ناخشىغا مۇڭلىنىپ، كۆز ياشلىرىنى سۈرتۈشتى، "دەردىمەن"نىڭ پىغانلىق ئاھاڭى قىزلارنىڭ ئورتاق ھەسرەتلىرىنى قوزغايتتى. ھەرقايسىسى ئۆزلىرىنىڭ ئۆتمۈشتىكى شېرىن ئارزۇلىرىنى ۋە ھازىرقى شۇم تەقدىرلىرىنى ئارمان بىلەن ئويلىشاتتى. دەردىمەنلەر-نىڭ "دەردىمەن" ناخشىسى جىمجىتلىق ئىچىدە باھارنىڭ كەچكى سۈرۈكى ھاۋاسىنى يېرىپ لەرزان كۆتۈرۈلەتتى:

ئاھ! جۇدالىق ئايرىدى، ئايدەك يۈزۈڭگە قانمىدىم،
سۆيگۈدىن نۇر چاقنىغان ئۆتكۈر كۆزۈڭگە قانمىدىم.

قوشۇغۇڭ دەردىمەن يۈرەكلەرگە بولار ئىدى شىپا،
خەستە كۆڭلۈمگە مەدەت شېرىن سۆزۈڭگە قانمىدىم.

ھەر زامان قويسام بېشىمنى قۇچىقىڭغا ئەركىلەپ،
جانىمە بەرگەن ئارام، شەربەت لەۋلىرىڭگە قانمىدىم.

سەن مېنىڭ يانمىدا بولغاچ، يات ئىدى قورقۇش ماڭا،
شۇم رەقىبكە زۇلپىقار، چوغ يۈرىكىڭگە قانمىدىم.

دوست-يارانلار سېنىڭ سۆھبەتلىرىڭدىن شاد ئىدى،
دىلغا ئارام، بىباھا مايدەك تىلىڭگە قانمىدىم.

دوستقا دوست، دۈشمەنگە دۈشمەن ئاق كۆڭۈل مەردان ئىدىڭ،
ئەي زامانىۋال چىن ۋاپادار، ساپ دىلىڭگە قانمىدىم.

ناخشا ئاياغلاشقاندا، ماهىگۈل بىلەن گۈلجاھان مەڭزىلىرىدە دومىلاۋاتقان ياشلىرىنى تېخى ئېرتىپ ئۈلگۈرمىگەنىدى. قەيەرـ دىدۇ قىزلارنىڭ پىخىلداپ يىغلىغان ئاۋازى ئاڭلانىدى. كىيىن بىر قىزنىڭ ئۈن سېلىپ يىغلىغىنى ئاڭلانىدى. ئاندىن قىزلار تەڭ يىغـ لاشتى. ئۇلار كەينىگە قاراپ، مېۋە دەرەخلىرى ئارىسىدا ئولتۇرۇپ يىغلىشۋاتقان قىزلار يېنىغا جېرىپ، بىر-بىرىنى قۇچاقلاپ ئۆزلىرى يىغلاشتى...

ئۇنىڭ ئارىسىدا ماهىگۈل، ناخشىچىلار ئارىسىدا گۈلجاھان ھەممىدىن ئېشىپ چۈشەتتى. ئۇ ئىككىسىنى قىزلار ياخشى كۆرۈپ قالدى. پىرقىراپ ئۇلارنىڭ يانلىرىدىن كەتمەيتتى. ئۇ مەسۇمە جانـلارنىڭ كېيىنكى تەقدىرلىرى قانداق بولغانلىقىنى سۆزلەپ ئولتۇرۇش ھاجەت بولمىسا كېرەك.

ئايلار، يىللار ئۆتتى. ماهىگۈلنىڭ يارا قەلبى ساقايماق تۇگۈل، يارىسى چوگىيۇەردى. ئوردۇغا كېلىپ بەش يىل ئۆتكەندە، بىركۈنى ئۇ باغدىن غەمكىن يېنىپ چىقىۋاتقاندا، ئاشخانا ھويلىسىدا ئوتۇن يېرىۋاتقان بىر ئەر كىشىگە كۆزى چۈشۈپ، يۈرىكى "قاتتىدە" قىلىپ ئارقىغا تارتقاندەك قىلدى ۋە دۈپۈلدەپ سوقۇپ كەتتى. ئۇنىڭ كۆز ئالدىدىن "لاپ" قىلىپ زامانىڭ سايىسى ئۆتۈپ كەتتى. ئۇ ئوڭدا مىختەك قېتىپ قالدى. "ئاھ! بۇ كىمدۇ؟ ئەجەب ئوخشاپ كەتتى... ياق، ئۇ ئەمەس، زامانىڭ بۇ يەردە نېمىش قىلسۇن..." ئۇ بېشىنى سىلكىيان ئېگىپ يەر ئاستىدىن ئوتۇن يېرىۋاتقان كىشىگە يەنە بىر قاراپ قويۇپ مېڭىپ كەتتى. بىراق، نېمىشقىدۇ پۇتلىرى كەينىگە تارتاتتى. ئۇ ئىشىك ئالدىغا كېلىپ ئارقىغا بىر قاراپ ئالدى-دە، ئاستا بوسۇغىدىن ئاتلاپ كىرىپ كەتتى...

شۇنىڭدىن كېيىن ماھىگۈل ئاشخانىنىڭ ھويلىسىدىن نەر-نەر ئۆتۈپ تۇرىدىغان بولدى. بەزىدە ئوتۇن يارىدىغان يىگىتنى كۆرەل مەيلى ناگولا قايتىپ كېلەتتى، بەزىدە ئۆچرىشاتتى، يەنە ئۇ يىگىت زامانقۇلىكىن دېسە، ساقال-بۇرۇتلىرى پار ئىدى، چىرايى چوڭراق كۆرۈنىدۇ. قاپىقىنى سېلىپ پالتىنى ئۇرغاندا، ئوتۇن چاراسلاپ يېرىلىپ تۇرىدۇ. ئەمەسمىكىن دېسە، ئۇ ئوختاپ، بەللىرىنى تىكلەپ، بەلبېغى بىلەن پېشانە تەرلىرىنى ئېرتىقاندا، قاش كۆزلىرى بەك ئوخشايدۇ، ئۇ "مانامەن" دەپ تۇرىدۇ. قانداق قىلىش كېرەك؟ بىر گەپ ئېچىپ بېقىش كېرەكمۇيا؟ ھەي بولمايدۇ. باشقىلار كۆرۈپ قالسا، بالاغا قالىسەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئەگەر ئۇ بولمىسا، بىر يات ياۋا ئادەمگە گەپ قىلىش ئۇيات ئەمەسمۇ! ماھىگۈل ھەر قېتىم ئاشخانا ھويلىسىدىن ئۆتكەندە، ئاشۇنداق ئويلار بىلەن يىگىتكە قايتا-قايتا قاراپ ئۆتەتتى، كۆزىنى ئۇزەلمەي كىرىپ كېتەتتى. يىگىت بولسا، ئۇنىڭغا قاراپمۇ قويمايتتى، قاپىقىنى تۇرۇپ گۈپۈلدىتىپ ئوتۇن يېرىۋېرەتتى...

بىر كۈنى ماھىگۈل ئارقا باغدا، چىنار تۈۋىدە خىيال سۈرۈپ ئولتۇرغاندا، ھېلىقى ھاممادىكى سېمىز ئايال كىرىپ كەلدى.

— ئەجەب خىيال بىلەن ئولتۇرسەنغۇ ماھىگۈل؟ — دېدى ئۇ سۆيۈپ چېتىگە، ماھىگۈلنىڭ يېنىغا ئولتۇرۇپ، — سەن يېقىندىن بۇيان تېخىمۇ غەمكىن بولۇپ قالدىڭ. غەم ئۈستىگە غەم قوشۇلدىمۇ، نېمە؟ كۆرۈنۈشى قوپال، كۆڭلى يۇمشاق بۇ خوتۇن گاھىدا ۋارقىراپ قويساتتى، گاھىدا يۇمشاپ قىزلارغا مۇلايىم مۇئامىلە قىلاتتى، ئۇلارنى ھاممادا خاپا قىلماي يۇيۇندۇرۇپ چىقىراتتى. ئۇ ماھىگۈلگە بۆلەكچە مېھرىبانلىق بىلەن مۇئامىلە قىلاتتى. بىر-ئىككى قېتىم ماھىگۈلنىڭ

مەخمۇدىكى ياشلىرىنى ئېرتىپ، بېشىنى سىلىغالىدى. ماھىگۈلنۇ ئۇنى ئوردۇ ئىچىدە بىردىنبىر شەپقەتلىك مېھرىلاپ باغقۇچى كۆرەتتى. بۈگۈن خىيال قىلىپ ئولتۇرغاندا، ئۇنىڭغا "سېسىر ئاپامغا ئېيتىپ باقايمۇيا؟" دېگەن ئوي كەلگەنىدى. ئۇ خۇدا بەتكۈزگەندەك مانا مەن دەپ كىرىپ كەلسە بولامدىغان، ماھىگۈل ئۇنى كۆرۈپ تولۇپ تېشىپ تۇرغان ئۆپكىسىنى باسالمىدى، بۇقۇلداپ يىغلاپ ئۆزىنى ئۇنىڭ قۇچىقىغا تاشلىدى.

— نېمە دەردىڭ بار قىزىم؟ ئېيتقىنا، بەلكى مەن ياردەم قىلالارمەن، — دېدى سېمىز ئايال ئۇنىڭ بېشىنى سلاپ جۇۋۇتۇپ.

ماھىگۈل ئاستا يىغىسىنى توختىتىپ، ئېسەدەپ رومىلىنىڭ ئۇچىنى ئۇۋۇلاپ تۇرۇپ سۆزلىدى:

— ئاشخانا ھويلىسىدا ئوتۇن يارىدىغان بىر يىگىت بار. ئاشۇ يىگىت...

— ھە، شۇنى ياخشى كۆرۈپ قاپسەن-دە؟

— ياق، ئۇ ئادەم زامانقۇلىغا بەك ئوخشايدۇ. بىلگىم كېلىدۇ، كۆڭلۈم تارتىپلا بولمايدۇ.

— ھە، شۇنداق دېگىن، ئېرىم زامانقۇلمىدۇ، دەمسەن؟ ئۇنىمۇ دەپ بولمايدۇ، قىزىم. سەن غەم قىلما. مەن بىلىپ باقاي.

ئۇچ كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، كەچقۇرۇن ھەرەم قىزلىرى ھاممامغا بارغانىدى. سېسىز ئايال ماھىگۈلنى ئىملاپ دالاندا ئېلىپ قالدى. قىزلار كىرىپ كەتكەندىن كېيىن، ئۇنى باشلاپ ھاممامنىڭ ئارقىسىغا ئېلىپ بېرىپ، بىر كىچىك ئىشىكنى كىرگۈزۈپ، ئىشىكنىڭ زەنجىرىنى تىشىدىن ئېلىپ قويدى. ماھىگۈل يېرىم قاراڭغۇ ئۆيدە بىر كىشىنىڭ تەلمۈرۈپ قاراپ تۇرغىنىنى كۆردى. ئۇ ئىشەنمەي كۆزلە-

رىنى ئۇۋۇلاپ ياخشى قارىغانسىدى، ئالدىدا ئوتۇن يارغۇچى ئادەم كېلىپ قارىاپ تۇراتتى. ئۇ ئۆزىنى ئۇنىڭغا ئاتقۇسى كەلدى. لېكىن، پېتىنالمىدى.

— تونىمىدىڭمۇ ماھىگۇل؟ — دەپ كۈلۈپ قوللىرىنى سوزدى ئوتۇنچى.

— ئاھ جېنىم، زامانقۇل، — دېدى ماھىگۇل ۋە ئۆزىنى زامانقۇلغا ئاتتى. ئۇ زامانقۇلنىڭ كۆكسىگە بېشىنى قويۇپ بۇقۇلداپ يىغلايتتى. زامانقۇل ئۇنىڭ پېشانىسىگە سۆيۈپ، بېشىنى سلايتتى...

ئۇلار تام تۇۋىدىكى پالاس سېلىنغان سۇپىغا بېرىپ ئولتۇرۇپ مۇڭداشتى. ماھىگۇل گەپنى نەدىن باشلاشنى بىلمەي ئۇ يەر-بۇ يەردىن سۆزلەيتتى. زامانقۇل بېشىدىن ئۆتكەنلىرىنى سۆزلەپ بەردى. ئۇنىڭ ئېيتىشىچە، ئۇلار ئايرىلىپ، بىر يىلغا يەتمەي ئۇنى نەۋكەرلىككە تۇتۇپ كېتىپتۇ. سەمەرقەنتكە بېقىن بىر جايدا ئۇچ يىل نەۋكەر بوپتۇ. كېيىن ئالدىنقى يىلى بىرنەچچە ياش نەۋكەرلەرنى تاللاپ مۇشۇ ئوردۇغا ئىشقا سېتىپتۇ. ئۇنى ئاشخانىغا بۆلگەنىكەن، كۈچى بار دەپ، ئوتۇن يارغىلى سېلىپتۇ...

ئۇلار سۆزلەشتى، بىر-بىرىنىڭ كۆز ياشلىرىنى ئېرتىشتى، سۆيۈشتى، قۇچاقلاشتى، قۇچاقلاشقان پېتى سۇپىغا سوزۇلۇپ بىر-بىرىگە چىرماشتى... نىكاھتىن كېيىن مۇرادىغا يەتمەي كالتەك-ئەلەم بىلەن ئايرىلغان ياش يۈرەكلەر قوشۇلۇپ كەتتى...

تاشقىرىدىن ئاياغ تاۋۇشى ئاڭلىنىپ، ئىشىكنىڭ زەنجىرى شاراقلىدى ۋە "قىزلار يۇيۇنۇپ بولاي دېدى، ماھىگۇل، چىق ئەمدى" دېگەن ئاۋاز ئاڭلاندى. ئامال تېپىپ كۆرۈشۈپ تۇرۇشقا ۋەدىلىشىپ، قېنىشمىغان ياش يۈرەكلەر ئىلاجسىز ئايرىلىشتى.

ئۇنىڭدىن كېيىن ماھىگۈل زامانىۋىل بىلەن كۆرۈشەلمىدى. ئاشخانا هويلىسىدا ئۇ كۆرۈنمىدى. ماھىگۈل ئۈزدىدى، زارلىدى. "دەردىمەن" ناخشىسى ئۇلىغايدى. ئۇنىڭ سىرداش دوستى گۈل جاھانىنىڭ جۈۋۈتۇشلىرىمۇ ئۇنىڭ يۈرەك يارىلىرىغا داۋا بولالمىدى...

ئۇچ-تۆت يىل ئۆتكەندىن كېيىن ھەرەمخانىدا — ھەرەم قاروۋۇل-چىلىرى ئارىسىدا كۆزلىرى زامانىۋىلنىڭكىگە ئوخشاپ كېتىدىغان بىر ئادەم پەيدا بولۇپ قالدى. لېكىن، ئۇنىڭ ساقال-بۇرۇتلىرى يوق، ئاۋازى ئىنچىكىرەك چىقاتتى. ئۇ ھەيران بولۇپ گۈلجاھانغا ئېيتتى، گۈلجاھان "شۇ بولمىسۇن يەنە، ئۆزگىرىپ قالغاندۇ، بەلكىم" دېدى. ماھىگۈل ھەرەمخانىغا كىرىپ ئۇزاق ئۆتمەي، ھەرەم قاروۋۇچىلىرىغا ھەيران بولۇپ، گۈلجاھاندىن سورىغاندا، ئۇ "ئەر كىشىنى پىچۇەتسە ئۆزگىرىپ كېتىدۇ، كۆردىڭمۇ، بۇ يەردىكى ھەرەم قاروۋۇچىلىرىنىڭ ھەممىسى "ئەر كىشىگە ئوخشىمايدۇ" دەپ چۈشەندۈرگەندى. "پىچىدۇ، دېگىنىڭ نېمىسى؟" دەپ ھەيران بولۇپ سورىغاندا، گۈلجاھان: "ئەركەك ئاتلارنىڭ ئىچىدە ئايغىرى، ئاختىسى بولىدىغۇ، بۇلار ئاشۇنداق ئاختا قىلىنغان ئادەم-لەر، بولمىسا ئەرلەرنى بۇ يەرگە كىرگۈزەتتىمۇ؟" دېگەنىدى. ئۇنىڭ سۆزلىرىدىن كېيىن ماھىگۈل ھەرەم قاروۋۇچىلىرىغا سەپسالاتتى. ئۇردۇ ئىچىدىكى "ھەرەمخانا" دەپ ئاتالغان بۇ هويلىدا پەنجىرىلىرى ئارقا باغقا قارىتىپ سېلىنغان بىر بىنا بار ئىدى. قىز كېنىزەكلەر، ئۇسۇل-ناخشىچى قىز-چوكانلار مەشىدە تۇراتتى. بۇ بىنادا ياتاق ئۆيلىرىدىن باشقا ياسىنىش ئۆيلىرى، مەشق قىلىش ئۆيلىرى بار ئىدى. چارباش ئايال مۇشۇ بىنانىڭ بىر چوڭراق ئۆيىدە تۇرۇپ ئۇلارغا باشچىلىق قىلاتتى. ئون نەچچە ئەر كىشى ئاشخانىدا ئىش-

لەيتتى. بىنانىڭ تازىلىقىنى قىلاتتى، تاماق، سۇ توشۇيتتى، ئۇلار تاۋاق، چېلەك ياكى ئاپتۇۋا ـ چىلاپچى كۆتۈرۈپ بەرگە قاراپ باشلايتتى. ئايالغا قارىشىقا رۇخسەت قىلىنمايتتى. ئۇلار ـ نىڭ ھەممىسى ئاۋازى ئايالالرنىڭكىگە پەقەت چىقىدىغان كۈسا ئادەم ئىدى. ئۇلارنىڭ مەنىلىك كۆزلىرىدىن ئەلەم ۋە غەزەپ سېزىلىپ تۇراتتى. مانا بۇلار گۈلجاھان ئېيتقان پىچەپ ئاشلانغان "ئاختا ھەرەم قاروغچىلىرى" ئىدى. بۇلارنىڭ ئارىسىدا زامانقۇلنىڭ پەيدا بولۇپ قېلىشى ماھگۈلگە بەك دەھشەتلىك تۇيۇلدى. ئۇ باشلىرى قىيسىپ، ئۆزىنى كارىۋىتىغا تاشلاپ، كۆز يۇمماي تورۇسقا قاراپ ئۇزاق ياتتى...

كۈنلەرنىڭ بىرىدە، ماھگۈل يەنە ئاشۇ سېمىز ئايالنىڭ ئۆيىدە زامانقۇل بىلەن ئۇچراشتى. بۇ ئۇچرىشىش ھەم كۆڭۈللۈك ھەم ئېچىنىشلىق بولدى. ئۇلار قۇچاقلىشىپ يىغلاشتى. بولۇپمۇ زامانقۇل ئېيتىپ تۇگەتكۈسىز ئارمان بىلەن ئىچ ـ ئىچىدىن قاينىاپ يىغلايتتى. ئۇ ئۆزىنىڭ بىردىنبىر خوتۇنى ھەم دوستىنى قۇچاقلاپ يۇز ـ كۆز ـ لىرىگە تويماي سۆيەتتى. سۆيگەچ يىغلايتتى، يىغلاپ سۆيەتتى. بىراق، ئىلاجى قانچە؟ ئەمدى ئۇنىڭ قولىدىن سۆيۈشتىن باشقا ئىش كەلمەيتتى. ماھگۈل ئۇنىڭغا قاتتىق ئېچىندى. يىغلاپ تۇرۇپ ئېرىنى جۇۋۇتتى. "ھېچقىسى يوق جېنىم، ماڭا قارا، يىغلىما، بىر ئامان بولساقلا بولدى..." دەيتتى ئۇ زامانقۇلنىڭ پېشىنى ئېرتىپ، ئەرك ـ لىتىپ. ئۇلار يىغا ـ زارى بىلەن خوشلاشتى. ماھگۈل ئاۋال ئۆيىدىن چىقتى...

ئۇنىڭدىن كېيىنمۇ ماھگۈل زامانقۇل بىلەن ھەرەم ھويلىسىدا، تاماقخانىدا ئۇچرىشىپ تۇردى. بىراق بۇ ئۇچرىشىشلار، ئارمانلىق

كۆزلەرنىڭ غەمكىن ئۇچرىشىشلىرى بولۇپ تۇگەيتتى. ئۇنداقتىمۇ ئۇلار ھەربىر ئۇچراشقاندا، سۆزنۆۋەت كۆڭۈللىرى كۆتۈرۈلۈپ داۋاملاشاتتى. خالى بەرده ئۇلار يىغلاپ-يىغلاپ كۆكسى بوشىتاتتى، يىغلاش كىشىگە بەك ئېچىشلىق ئىش. سۆزنىڭ يىلەن ئۆ ئادەم-نىڭ دەردىگە تولغان كىشىنى خېلى بوشىتىپ قويىدۇ، دۇنيادا ھەر خىل ئادەملەر بولىدۇ، گاھى ئادەملەر ھېچنېمىدىن ھېچنېمە يوق ھاپىلا-شاپىلا پوتلا-مشقىنى ئېقىتىپ يىغلايدۇ. گاھى ھارامزادىلەر ياش چىقمىغان كۆزلىرىنى ئېرتىپ يالغان يىغلايدۇ. گاھى ئادەملەرنىڭ باغرى قاتتىق كېلىدۇ، ئۇلار ھەتتا ئېغىر پاجىئەلىك ئىشلارنى كۆرسەمۇ بۇتقا ئوخشاش زۇۋان سۆرمەي قېتىپ تۇرىدۇ. گاھى باغرى يۇمشاق، ۋىجدانلىق ئادەملەر بولىدۇ، بىراق ئۇلار يىغلىمايدۇ. كۆزىدىن ياش چىقىرىشنى چىدامسىزلىق، ئەخمەقلىق دەپ بىلىدۇ. ئۇلار دۇنيادا ياخشى-يامان ھەر خىل ئىشلارنىڭ بولۇپ تۇرۇشىغا ئەجەبلەنمەيدۇ، مۇقەررەر ھال دەپ قارايدۇ. ياخشىسىغا ئانچە كۆلۈپ كەتمەيدۇ. چۈنكى، ياخشىنىڭ يامان تەرىپىمۇ بولىدۇ. يامىنىغا يىغلاپمۇ كەتمەيدۇ، چۈنكى، يامان ئىش سەۋەبسىز بولمايدۇ. يىغلىغان بىلەن ئىش پۈتمەيدۇ. يىغلىغاندىن كۆرە، ئاۋال يىغلاشنىڭ ئالدىنى ئېلىش كېرەك دەپ ھېسابلايدۇ. بۇنداق كىشىلەر ئۆزلىرى ئېچىنىشلىق، كۆڭۈلسىز ۋەقەلەرگە ئۇچرىغاندا، كۆز يېشى قىلمايدۇ، قەلبىدىن غەزەپلىنىدۇ، ئۇنىڭ سەۋەبلىرىنى ئىزدەپ، ساۋاقىنى خۇلاسىلەيدۇ. باشقا كىشىلەر بەختسىزلىككە ئۇچرىغانلىقىنى كۆرگەندە، ئۇ كۆز يېشى بىلەن ئەمەس، چېن قەلبىدىن ئېچىنىپ ھېسداشلىق بىلدۈرىدۇ. بۇنداق ئادەمنى ياخشى پەزىلەتلىك ئادەم دېيىش كېرەك. لېكىن، ئادەمدىن زادى يىغلىمايدىغان بولۇش كېرەك دەپ قەلبىگە

بولمايدۇ. ئادەم ئۆمرىدە شۇنداق ئېغىر، ئېچىنىشلىق، دەردلىك، ئەلەملىك، يۈرىكىنى چىغان تېزكەنلىرى بىلەن ئاتىلىغاندەك ئازاپ-لايدىغان ئىشلارغا دۇچ كېلىپ قالىدۇكى، ئۇنداق ۋاقىتتا ھەرقانچە چوڭ ئادەممۇ يىغلىماي تۇرالمايدۇ. يىغلىمايمەن دېسەۋ، ئۆ يۈرمك باغرىدىن ئۇرغۇپ چىققان ياشنى توسيالمايدۇ، توسۇشىمۇ ئىلاجى يوق. شۇ ۋاقىتتا ئۇنى يىغلاۋاتقۇ دەپ ئەيىبلىگىلى بولامدۇ؟ ياق، ئۇنىڭغا رۇخسەت قىلىش كېرەك، يىغلاپ-يىغلاپ ئازراق بولسىمۇ يۈرىكىدىكى پىغانلارنى بوشىتىۋالسۇن!

ماھىگۈلنىڭ كۆڭلى يۇمشاق ئىدى. پېشى كىرپىكلىرى ئارىسىدىن ئەگمپ كەتمەيتتى. ۋامانقۇل بولسا يىغلىمايتتى. ئانىسى ئۆلگەنده بىرنېچى قېتىم كۆزلىرىدىن ئىختىيارسىز ياشلار تارامىلىغانىدى. كېيىنكى ئېغىر سەرگۈزەشتىلىرى ئۇنى تاۋلىدى. ئۇ دۇنيادىكى تەڭسىزلىك، ئادالەتسىزلىكلەرگە ياشلىق كۆزى بىلەن ئەمەس، غەزەپ-لىك ئۆتكۈر كۆزلىرى بىلەن ھومىيىپ قارايتتى. ئېغىر ئەلەملەردىن كېيىن، ماھىگۈلنى سېمىز ئايالنىڭ ئۆيىدە بىرنېچى قېتىم ئۇچراتقاندىمۇ ئۇ ئوچۇق چىراي بىلەن كۈلۈپ قارشى ئالغانىدى. لېكىن، بۇ قېتىم ئۇچراشقاندا، ئۇ ئۇنداق قىلالمىدى. ئانىسىنى سېغىنىپ تەلمۈرگەن بالىدەك ماھىگۈلنى قۇچاقلاپ ھۆركىرەپ يىغلىدى. ئۇ سۆيگەن يارىدىن، يەنە كېلىپ توي ئۇستىدە ئايرىلدى، قەدىردان ئانىسىدىن ئايرىلدى. نەۋكەرلىكىگە تۈتۈلۈپ، تاياق-قامچا ئاستىدا بىرقانچە يىلنى ئۆتكۈزدى. ئوردۇ ئاشخانىسىدا ھايۋاندەك ئىشلىدى. بۇلارنىڭ ھېچقايسىسىغا يىغلىمىدى. ماھىگۈل بىلەن بىرنېچى قېتىم ئۇچراشقاندىن كېيىن، ئۇ دەردلەر ئۈستۈلۈپ كەتكەنىدى. بۇ قېتىم ئۇ ئېتىلىپ چىققان ياشلىرىنى توسالمىدى. چۈنكى، ئەمدى ئۇ بارلىق

كىشىلىك ھوقۇقىدىن ئايرىلىش ئۇستىگە، ئەرلىك خۇسۇسىيىتىدىنمۇ ئايرىلىدى. ئۇنىڭلا ئەمەس، قەدىردانى ماھىگۈلگە قاتتىق ئېچىناتتى. ئۇ ئەمدى يىغلاشقا ھەقلىق ئىدى. ئەمدى ئۇنى يىغلاتقۇ دەپ ھەرگىز ئەيىبلىمەسلىك كېرەك، ئۇنىڭغا رۇخسەت قىلىش كېرەك، ئۇ يىغلاپ ئېچىقارنىنى بوشىتىۋالسۇن.

ماھىگۈل بىلەن زامانقۇل ئېچىنىش بىلەن بىر-بىرىگە يەر ئاستىدىن قارىشىپ، ئوردۇ ھەرەمخانىسىدا ئۇزاق يىللارنى ئۆتكۈزۈپ باشلىرىغا ئاق كىردى. ماھىگۈل "ۋاقتىك ئۆتتى" دەپ قاتاردىن چىقىرىلدى. ھەرەم باشلىقى چارباش ئايال قەبرەپ ئوردۇ ھەرەمخانىسىدىن ئايرىلىشتا ماھىگۈلنى ئۆزىگە "ئىزباسار"لىققا كۆرسەتتى. ئوردۇ ئەمەلدارى ماقۇل بولدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇنىڭ ئىسمىدىكى "گۈل" "بانۇ"غا ئالماشتۇرۇلدى. ئەمدى ھەرەم باشلىقى ماھىبانۇ ھەرەمخانىدىكى بىرنەچچە يۈز كىنىزەكلەرگە، ئۇسۇلچى-ناخشىچى قىز-خاتۇنلارغا باشچىلىق قىلدۇ.

سەمەمىي، مەھرىبانلىقىدىن ھەرەمخانىدىكىلەر ئۇنى ياخشى كۆرەتتى. ئۇنىڭ ئىدراكى ئوردۇ ئەمەلدارلىرىنى، ھەتتا پادىشاھنىمۇ قايىل قىلغانىدى. ئۇ ئۆزى ئەسلى ئۇسۇلچى بولغىنى ئۈچۈن، ئوردۇ ناخشا-ئۇسۇلچىلار ئۆمىكىنى بىۋاسىتە باشقۇراتتى. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئۇ مەنسۇرغا خېلى يېقىنلىشىپ قالغانىدى.

ئېركەش ۋەزىر ماھىبانۇ بىلەن كېيىنرەك تونۇشتى. ئۇنىڭ ئېركەش ئۇنىڭغا غەمخورلۇق بىلەن مۇئامىلە كەچۈرمىشلىرىنى ئاڭلاپ ئېركەش ئۇنىڭغا ئىچىدە بىرلا ئوبدان ئادەم، قىلدى. ماھىبانۇ ئوردۇ ئەمەلدارلىرى ئىچىدە بىرلا ئوبدان ئادەم، دەپ ئېركەش ۋەزىرنى ياخشى كۆرەتتى. ئىشخانىسىغا بېرىپ كۆرۈشۈپ تۇراتتى. بەزى كۈنلىرى ئېركەشبەگ ئۇنى ئۆيىگە چاقىرتىپ

تېلىپ بېرىپ ئۇرۇق-ئۇرۇق مۇڭدىشاتتى. ئەمدى ئۇلار سىرداش بولۇپ قالدى. پادىشاھنىڭ ئادالەتسىزلىكلىرى توغرىسىدىكى سۆزلىشىدىغان بولدى...

دېمەك، ماھىبانۇنىڭ پادىشاھ مەنسۇرغا باش ۋەزىر، سەردار ۋە ئوردۇ ئاغىسى بىلەن سۆزلەشكەن مەخپىي سىرلىرىنى ئېركەشبەگكە ئالدىراپ بېرىپ ئېيتىشى ئۇشتۇمتۇت ئەمەس ئىدى.

زامانقۇلمۇ ئېركەشبەگنىڭ غەمخورلۇقىغا ئېرىشكەنلىكى ئۈچۈن، ئۇنى ياخشى كۆرەتتى. ئىشخانىسىغا بېرىپ، ئۆيىنى تازىلاپ، چاي قۇيۇپ ئۇراتتى. ئۇمۇ ئائىلىغان-بىلگەنلىرىنى ئېركەشبەگكە ئېيتىپ ئوردىدىغان بولدى.

ماھىبانۇنىڭ بۇ قېتىم يەتكۈزگەن خەۋىرى بەك مۇھىم ئىدى. ئېركەشبەگ ماھىبانۇنىڭ ئۆزى بىلەن بولغان ئالاقىسىنى باشقىلار سېزىپ قالماسلىقى ئۈچۈن، ئۆزى كەلمەي، ئائىلىغان خەۋەرلىرىنى زامانقۇل ئارقىلىق يەتكۈزۈشنى تەلەپ قىلىشى مۇشۇ جەھەتتىن ئىدى.

* * *

ئېركەشبەگ ماھىبانۇدىن مۇھىم خەۋەرنى ئائىلىغاندىن كېيىن، ئاخشىمى ئۆزىنىڭ سىرداشلىرى بىلەن باش قوشتى. باش قوشۇشقا: سەمەرقەنت مەدرىسىنىڭ باش مۇدەررىسى داڭلىق ئۆلما مەۋلانە بىن شەمسىدىن، بۇخارالىق مەشھۇر سودىگەر ئەبۇ ئەلىنىڭ قېيىن ئاغىسى ئابدۇل خالىق شايىچى ۋە "راۋاپچى قەلەندەر" قاتناشتى.

ئابدۇل خالىق شايىچى "راۋاپچى قەلەندەر"نى كۆرۈپ ھەيران قالدى. بۇ قەلەندەرنى ئۇ شەھەر كوچىلىرىدا جىق كۆرەتتى، "قەلەندەر" شايىچىغا: "ئامانمۇسىز باي ئاكا؟" دەپ يەر ئاستىدىن كۆلۈمسىرەپ قارىغاندا، ئۇ ئىلگىرى كۆرگەن سىرلىق كۆز بىلەن

ئۇچرىشىپ قالدى. ھەر قېتىم سەدىقە سوراپ كەلگەندە، شايىجىغا "ئەسلى - نەسلىڭنى ئۇنتۇما، ئاللا ساڭا يار بولسۇن!" دەپ دۇئا قىلغاندا، قەلەندەرنىڭ كۆزى ئاشۇنداق سىرلىق قارايتتى. ئۇ قارائى ھىكار ئەمەسكەن - دە!

راۋاپچى قەلەندەر راستتىنلا پارچە ئادەم ئەمەس ئىدى. ئۇ ئەل ئوغلىنىڭ يېقىن سەپدىشى، تاغلىقلار قوزغىلىڭىنىڭ باشچىلىرىدىن بىرى ئىدى. بىراق، ئۇ تاغدا ئەمەس، باغدا، سامانلار پادىشاھىنىڭ يۇرىكى سەمەرقەنتتە يۇرۇپ قوزغىلاڭغا باشچىلىق قىلاتتى. شەھەردە بولسا ئۇنىڭ دوستلىرى جىق ئىدى، سازچى - قوشاقچىلار، تۆۋەن، ئوتتۇرا قاتلامدىكى مۆتىۋەر كىشىلەر، ياش ھەۋەسكار تالىپلار ئۇنى ياخشى كۆرەتتى. ئۇنىڭ قاپقارا ساقال - بۇرۇتلۇق قىياپىتى، ئۆتكۈر ناخشىسى كىشىلەرنى ئۆزىگە جەلەپ قىلاتتى، كونا، قىزىل چەكمەن يەكتەك ئۈستىدىن كۆك بەلباغ باغلاپ، بېشىغا سالۇا تەلەپەك ياكى كونا بۆرك، پۇتىغا تېرە چورۇق كىيگەن، ئۆشنىسىگە ئالا خۇرجۇن ئارتىۋالغان بۇ "قەلەندەر" قولىدىن تاشلىمايدىغان خارىزىم راۋاپىنى چېلىپ ئىشتىياق بىلەن ناخشا ئېيتقاندا، كىشىلەر زوقلىنىپ ئاڭلايتتى. ئۇ ئېركەشىمەك بىلەن كونا دوست ئىدى. "سەدىقە تىلەپ" ئۆيىگە بېرىپ مۇڭدىشاتتى. مۇقەددەس مەۋلانە شەمشىدىن بىلەن ئېركەشىمەكنىڭ ئۆيىدە تونۇشقاندا، مەۋلانە ئۇنىڭ سۆزلىرىگە قايىل قالغانىدى. ئۇ شەھەردە ۋە جايلاردا بولۇۋاتقان مۇھىم، مەخپىي خەۋەرلەرنى دوستلىرى ئارقىلىق بىلىپ تۇراتتى. بۇلتۇر ئەل ئوغلىنى دارىنىڭ ئاستىدىن قۇتۇلدۇرۇش ئىشىغىمۇ مۇشۇ "قەلەندەر" باشچىلىق قىلغان. بىراق، ئۇنىڭ باشچىلىق قىلغانلىقىنى ھېچكىم بىلمەيتتى. ھازىر ئەل ئوغلى ئۇنىڭغا ئىككى ۋەزىپە تاپشۇرغا-

ئىدى؛ بىرى، ئوردۇدىكى مۇھىم خەۋەرلەرنى بىلىپ تۇرۇش. يەنە بىرى، بۇغراخانلارنىڭ يۇرۇشىنى ئۇقۇپ خەۋەر قىلىپ تۇرۇش. بۇنىڭدىن باشقا ئۇنىڭ مەنسۇرنىڭ قاماقخانىسىدىكى دوستلىرىنى ۋە ئەل ئوغلىنىڭ سىگلىسى بىلەن ئۇنىڭ ئېرىنى قۇتقۇزۇش ۋەزىپىسى بار ئىدى. كېيىنكى بۇ ۋەزىپىنى ئەل ئوغلى تاپشۇرمىغان. بۇ ئۇزۇنىڭ ئايرىم ۋەزىپىسى ئىدى. "قەلەندەر"نىڭ كۆيئوغلى ئەل ئوغلىنىڭ ئىنىسى بولۇپ، بۇلتۇر سۇلتاننىڭ لەشكەرلىرى ئەل ئوغلىنى ئىزدەپ چىققاندا، خاتۇنى بىلەن ئىككىسىنى تۇتۇپ كەتكەن. "قەلەندەر" پەيتى كەلگەندە، بۇلارنى قۇتقۇزۇشنى ئويلاپ يۇرەتتى.

مەۋلانا شەمسدىن ئەل-يۇرت ئىشىغا قايغۇرىدىغان، مەنسۇرنىڭ ئىستىبداتىغا قارشى تۇرىدىغان ئەسۋەيەر، خەلقپەرۋەر كىشى ئىدى. ئۇ ئالىم، مۇدەررىس. ئۇ يالغۇز ئىسلام دىنىدىنلا ئەمەس، ئەدەبىياتتىن، ئالجەبىردىن، تارىختىن دەرس بېرەتتى. ئۇنىڭ يەنە ئىلمى مەنتىقە، ئىلمى نۇجۇمدىن خېلى چوڭقۇر مەلۇماتى بار ئىدى. شۇڭا ئۇ ئەل ئارىسىدا ھۆرمەتلىك ئادەم ئىدى. مەنسۇر بىر ياقتىن ئۇنىڭ ئابرويىدىن پايدىلىناتتى، يەنە بىر ياقتىن ئۇنىڭ ئابرويىدىن قورقاتتى. شۇڭا ئۇ مۇتەئەسسىپ ئىشانلار سەدر ئەزەم ئابدۇل ۋاھىد ھەزرەت بىلەن شەيخ شاھاۋۇدۇن ئىشانلارنىڭ مەۋلانە شەمسدىنگە بولغان ئۆچمەنلىكىدىن پايدىلىناتتى. بۇلارنىڭ ئۆچلىشى سۇننىلەر مەزھىپىدە ئىدى. لېكىن، مەۋلانە شەمسدىن سۇننىلەر ئىچىدىكى چاھىللاردىن پەرق قىلاتتى. سەدر ئەزەم بىلەن شەيخ شاھاۋۇدۇن بولسا مۇتەئەسسىپ ئىشانلار ئىدى. مەنسۇر ئىككى ئىشاننىڭ ئارىسىدىكى ئىختىلاپلاردىنمۇ پايدىلىناتتى.

ئابدۇل خالىق شايىچى — ئەسلى بۇخارالىق. ئەبۇ ئەلى ئەرنىڭ

قېيىن ئاغىسى، سەمەرقەنتتە ئەنئەنىۋى، شايىچىلىق دۆكىنى بار سودىگەر. ئەمۇ ئەلىنىڭ ئەسىرىدە ئۇنىڭدا ئەلىۋەر چۈشەنچە بىرقەدەر ئۆسۈپ قالغان. كېيىن ئەمۇ ئەلىنىڭ ئايشۈرۈلى بىلەن ئېركەشبەگ بىلەن تونۇشۇپ "سىرداشلار" قاتارىغا ئۆتۈپ قالدى. مەشرەپ ئاۋۋالـ لىرى ئۇلارغا ئىشىنەلمىدى، كېيىن گۇمانلىنىدىغان بولۇپ قالدى. بىچارە ئەمەر ئەمۇ ئەلى ئىسيان كۆتۈرگەلدىن كېيىن، ئۇنى يوشۇرۇن بازارەت ئاستىغا ئالغانىدى. مەنسۇر "خائىنلار" دېگەندە سەمەرـ قەنتتە ئېركەشبەگ، مۇدەررىس مەۋلانە ۋە شايىچى ئابدۇل خالىقلارنى كۆزدە تۇتاتتى. "راۋاپچى قەلەندەر"نى ئۇ بىلمەيتتى.

سىرداشلار بۇ قېتىمقى باش قوشۇشتا خېلى ئۇزاق، جىددىي سۆزلەشتى. ئاخىرىدا مەۋلانە شەمشىدىن مۇنداق دېدى:

— "ئوشۇق مەرىسى ئاچچىق چاقىدۇ". مەنسۇرنىڭ تەختتى لىتتىپ قالدى. ئۇ تەختنى ساقلاپ قېلىشى ئۈچۈن، ئۆزى خالىغان مەرگانداق يامان ئىشنىمۇ يانمايدۇ. "بىزگە ئارغامچىنى ئۆزۈن قويغان" ئىكەن، بىز بۇرسەتنىن پايدىلىنىشىمىز لازىم. ئەلنى داۋاملىق مەرىكەتكە كەلتۈرۈش، مەنسۇرنى ئىسكەنجىگە ئېلىش كېرەك. سۆتۈق بۇغرا خانىنىڭ ئىلكىرىلىشىگە ئۈنۈملۈك يارىدەم قىلايلۇق. بۇغرا خانغا ۋە ئارسلانبەگكە ئادەم چاپقۇزۇپ مەنسۇرنىڭ قەستىدىن خەۋەردار قىلىش لازىم. ئەمدى ئەمبۇ ئەلى بىلەن سۆتۈق تېكىنگە خەۋەر قىلايلۇق، ئالدىنمۇن. ئەل ئوغلى زەربە بېرىشنى كۈچەيتـ مۇن. ئالدىدىن چوڭ قوشۇن كەلسە، ئوڭ ـ سولدىن، ئارقىدىن قىلىچ ئۇرۇلسا، مەنسۇر قانچە قىلغان بىلەنمۇ، تەختنى ساقلاپ قالالمايدۇ.

— ۋەقىنىڭ ئارغامچىسى ئۆزۈن بولسىمۇ، يەنە چەكلىك، —

دېدى ئېركەش ۋەزىر، ــ ئۇششۇك ھەرىسىنىڭ زەھىرىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، ۋاقتى كەلگەندە يوشۇرۇنىدىغان بىر ئۇۋا تەييارلاپ قويىساق، دەيمەن. مەنسۇر مەغلۇپ بولۇش ئالدىدا ھەر پالادىن پايدىلىنايدۇ. قاماقتىكى بۇرادەرلەرنى قۇتۇلدۇرۇۋېلىش كېرەك. بۇ ئىش سىزنىڭ ۋەزىپىڭىز، ئەلۋەتتە، ــ ئۇ "قەلەندەر"گە قاراپ قويدى. قەلەندەر بېشىنى ئەگدى، ــ جانابىي مەۋلانىنىڭ ئېيتقىنى بويىچە دەرھال ئىشقا كىرىشەيلى. جىقراق باش قوشۇپ تۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ.

سىرداشلار بۇداقى باش قوشۇشنى تۇڭگىتىپ، جىدەللەپ ئىشقا كىرىشىپ كەتتى.

* * *

نۇھ II مەنسۇر جىددىي كېڭەش ئاچتى. ئوردۇنىڭ كېڭەش سارىيىدا ۋەزىر-ۋۇزرالار، ئوردۇ ئەربابلىرى مەنسۇرنى كۈتۈۋېلىشقا ئىلىك ئولتۇرۇشاتتى. بېقىندىن بۇيان مەنسۇر خاپىغان بولۇپ قالغان. ئۇ باشقىلارغا ئاسانلا ئازار بېرەتتى، خىزمەتتىن ئېلىپ تاشلايتتى، ھەتتا غەزەپكە كەلگەندە جاللاتقىمۇ تاپشۇراتتى. قىلىچىدىن قان پۇراپ تۇرغان غەزەپلىك "پادىشاھى ئالەم"دىن ئۇلار قانداقمۇ قورقمىسۇن؟!

ئەنە ئىشىك ئېچىلىپ ئىچكىرىدىن شاھانە تاج، سەرپايلار كىيگەن مەنسۇر قاتتىق دەسسەپ، سۇرلۇك كىرىپ كەلدى. سارايدىكىلەر "گۇر" قىلىپ قويۇپ، ئۇنىڭغا تازىم قىلىشتى. مەنسۇر تەخت ئالدىغا بېرىپ ئۆرۈلگەندىن كېيىن:

ــ ئىلاھا ئامىن! ــ دېدى سەدىر ئەزەم، باشقىلار قول كۆتەردى، ــ ئاللاھۇ تابارەك ۋە تائالا ئۇلۇغ شاھنشاھىمىز سۇلتان مەنسۇرخان ئالىيلىرىغا ئۇزۇن ئۆمۈر ئاتا قىلغاي، مۇھەممەد

مۇستافا سەللاھۇ ئەلايھىسسالام مەدەتكار بولغاي، ئاللاھۇئەكبەر! — ئۇنىڭغا ئەگىشىپ ھەممەيلەن يۇز-ساقاللىرىنى سىلىدى.

مەنسۇر باشقىلارنى ئولتۇرۇشقا شەرەت قىلىپ تەختكە ئولتۇردى. ۋەزىر-ۋۇزرالار ئوڭ-سول ياقتا قاتار تىزىلغان ئورۇندۇقلارغا ئولتۇرۇشتى. ئوڭ قولدا: باش ۋەزىر ئابدۇل كېرىم سامانى، سەدر ئەزەم ئابدۇل ۋاھىد ھەزرەت، ئوردۇ ئاغىسى مىرزا ئۇبەيدۇللا، شەيخ شاھاۋۇددۇن ئىشان ۋەباشقىلار. سول ياقتا: سەردار ئەبۇ ئىبراھىم بىن ئىسمائىل، مۇدەررىس مەۋلانە، خەزىنىچى ئىركەشبەگ، قازى كالان سالاھىددىن بىن غىياسىددىن ۋە باشقىلار، ئىككى ياقتا ئالتىدىن ئون ئىككى كىشى ئولتۇرۇشتى.

مەنسۇر قاپقىنى سېلىپ، كۆزىنى يېرىم يۇمۇپ، ئولتۇرغانلارغا سىناق نەزىرى بىلەن بىر قاراپ چىقتى. ۋەزىرلار ھودۇقۇپ، ئۇنىڭ-دىن كۆزىنى چەتكە ئېلىشاتتى. يالغۇز مۇدەررىس مەۋلانە ئۇنىڭغا تىكىلىگەنچە قاراپ تۇردى. ئىككى جۈپ كۆز بىر-بىرىگە مەنىلىك قادىلىپ تۇرغاندىن كېيىن، مەنسۇرنىڭ كۆزى يۆتكىلىپ كەتتى.

— ئەل بېشىغا ئاپەت كەلدى، ئەربابلار، — دېدى مەنسۇر يوغان ئاۋاز بىلەن غودۇڭشىپ، — ئاپەتتىن قورقماسلىق كېرەك، ئەمما، ئۇنىڭ خەتەرلىك ئاقىۋىتىنىڭ ئالدىنى ئېلىش لازىم. قاراخانىلارنىڭ كاتتىبېشى سۇتۇق بۇغرا دۆلىتىمىز چېگرىسى ئىچىگە كىردى. بىز ئۇنىڭ ئالغا بېسىشىغا ھەرگىز يول قويمايمىز. خەۋپلىك دۇشمەننى كەلگەن ئورنىدا مەجبۇر تاشلايلۇقكى، ئۇ قەددىنى كۆتۈرەلمەيدىغان بولسۇن. ئەمما، بىز بىغەم ياتساق، دۇشمەن ئۆزلۇكىدىن قايتىپ كەتمەيدۇ. تەدبىر-چارە كېرەك، ئۇنى ئۇرۇپ قايتۇرۇش كېرەك. لەشكىرىي تەدبىر توغرىسىدا سەردار ئەبۇ ئىبراھىم سۆز قىلسۇن.

— بىرىنچى سەپتە بىز مەغلۇپ بولدۇق، بۇنى يوشۇرمايمىز، — دېدى ئەبۇ ئىبراھىم ئورنىدىن قوپۇپ، — ئەمما، بىزلىك ئىككىنچى، ئۈچىنچى سېپىمىز مۇستەھكەم. شاش، پەرغانە، قوقەنتتە تۇرۇشلۇق باتۇر لەشكەرلىرىمىز دۇشمەننى تارمار قىلىشقا تەييار تۇرماقتا. دۇشمەن بىلەن جەڭ قىلغاندىن كېيىن ئۇنى ئۆلتۈرسەن، ئۆزەڭمۇ ئاجىزلىشىسەن، لەشكىرىي كۈچىنى تولدۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ. مەن دەرھال ئەللىك مىڭ لەشكەر ئېلىپ، بىر ئاي ئىچىدە سەپكە تىزىشنى تەكلىپ قىلىمەن، — ئۇ ھەشەمەتلىك سەردار كىيىمىنى تۇزەشتۇرۇپ قويۇپ غادىيىپ ئولتۇردى.

ئەربابلار بىر-بىرىگە قارىشىۋالدى. بەزىلىرى غودۇكشىدى.

— ئەللىك مىڭ لەشكەر ئېلىش، يەنە كېلىپ بىر ئايدا، ئاسان بولماس سەردار؟ — دېدى سەدىر ئەزەم كۈلاسسىنىڭ ئۈچى ئۈزۈن چىقىپ تۇرغان چوڭ سەللىلىك بېشىنى چايقاپ، — ئۇنىڭدىن كېيىن لەشكەر كۆپەيسە بېقىش كېرەك. ئەلگە يۈك كۆپىيىپ كەتمەسمىكىن.

— يۈك ئېغىر بولغانچە، پۇت تىرەش كۈچىيىدۇ، — دېدى مەۋلانە مۇدەررىس خاتىرجەم ھالدا.

ئۇنىڭ سۆزىنىڭ مەنىسىنى مەنسۇر ۋە مەۋلانىگە قارشىلار ئەبۇ ئىبراھىمنى قوللاش، دەپ چۈشەندى ۋە ھەيران قالدى. باش ۋەزىر ئابدۇل كېرىم سامانى ئۇنىڭ سۆزىگە دىققەت قىلدى.

— سۆزلىرى ئوچۇقراق بولسىدى، جانابىي مەۋلانە، — دېدى ئۇ كىنايىلىك ئاۋاز بىلەن.

— مېنىڭ سۆزۈمنىڭ مەنىسى ئەلنى خەۋپتىن قۇتقۇزۇش ئۈچۈن، لەشكىرىي كۈچىنى ئۇلغايتىشقا قارشى تۇرۇۋاتقان كىشىگە ئوچۇق بولسا كېرەك، باش ۋەزىر جانابلىرى، — مەۋلانە يەر ئاستىدىن سەدىر

ئەزەمگە قاراپ قويدى.

— دېمەك، مەن دۇشمەنگە قارشى تەدبىرگە قوشۇلماندەكمەن-ده، مۇدەررىس مەۋلانە؟ — دېدى ئىشان سەدر ئەزەم ئۆزۈن ئاق ساقىلىنى تىترىتىپ، — بۇ ماڭا ھاقارەت!

— باغداد خەلىپەمنىڭ مۇخلىسى، دىنىي پېشۋايىمىز جانابىي سەدر ئەزەمگە ھاقارەت قىلىشقا يول قويمايمىز، — دېدى شەيخ شاھاۋۇددۇن ئىشان ئۇزۇن ئۆچكە ساقاللىرىنى تىترىتىپ.

— سۇلتان ئالىيلىرىنىڭ دانا تەدبىرىگە قارشى بولۇشقا يول قويۇشقا بولمىدىكەن-ده، جانابىي شەيخ؟ — دېدى ئېركەش ۋەزىر زەردە بىلەن.

شەيخ بىرنېمە دېمەكچى بولۇپ تېرىكىپ قوپتى-ده، ئاغزىنى ئۆمەلىلەپ بولۇپ يەنە سۆز قىلالماي ئولتۇرۇپ قالدى. نېمىشقا سەدر ئەزەمنى قوللاپ، مەۋلانىگە قارشى بولغانلىقىنى ئۆزىمۇ بىلمەيتتى.

"قىزىق ئىش، — ئويلىدى مەنسۇر، — بۇ ئىككى تەرەپ بۇگۈن ئويلىمىغان يەردىن تەتۇر چىقتى. بۇنىڭ ئاستىدا گەپ بار..." باش ۋەزىرمۇ ئويلايتتى: "بىزنىڭ ئەخمەق ئىشانلىرىمىز تادانلىق قىلىمەن دەپ، تادانلارنىڭ قارىسىغا ئىلىنىپ قالدى. ئىلاجىڭ يوق، قوللىغۇچىلارنى قوللاش، قارشى بولغانلارغا قارشى تۇرۇش كېرەك، ئەلۋەتتە..."

باش ۋەزىر مەنسۇر بىلەن يەر ئاستىدىن قارىشىۋالدى.

— مەۋلانە ھەزرىتىمنىڭ دۆلەتنى ھىمايە قىلىش ئىرادىلىرىنى تەقدىرلەشكە ئەرزىيدۇ، — دېدى ئۇ ھەزرىتىمگە قاراپ يالغان كۈلۈپ، — سەدر ئەزەمنىڭ ئەسلى مەقسەتلىرىنى تونۇشىمىز كېرەك.

ئەلگە ئېھتىرچىلىق بولۇپ قالمىسۇن، دېمەكچى بولغان كېرەك، ئېيتمىغالىم.

— شۇنداق بولغاسىقى مۇمكىن ئەمەس، — ھاكاۋۇرلۇق بىلەن سۆزلىدى شەيخ شاماۋۇدۇن، — سەدر ئەزەم جانابلىرى بىلەن ئىككىمىزنىڭ سۇلتان ئالىيلىرىنىڭ ئەمر-پەرمانلىرىنى ئىجرا قىلىشقا دائىم تەييار ئىكەنلىكىمىزنى كىم بىلمەيدۇ؟ بىز ئىبادەت-تىلاۋەت بىلەن غازات قىلىشقا خەلقنى تەييارلايمىز.

— ئىشانلىق بىلەن غازات قىلغىلى بولمايدۇ جانابىي شەيخ، — دېدى مەۋلانە ھەزرەت نارازى قىياپەتتە، — سىلەر تەرغىپ قىلغان مۇنداق بىدئەت قىلمىشلار رەسۇلۇللانىڭ ئىرادىلىرىگە خىلاپ.

سەدر ئەزەم ئولتۇرالماي قالدى. بولۇپمۇ، ئىشانلىقنى "بىدئەت قىلىق" دېيىش ئۇنىڭغا ئېغىر كەلدى بولغاي، ئۇ تىترەپ تۇرغان لەۋلىرىنى ئۆمەللەپ دېدى:

— مەۋلانە ھەزرەت، بىز ھەممىمىز ئەھلى مۇسۇلمانلاردىنمىز، ئاللانىڭ ئىلتىپاتىغا ئېرىشىش، ئاللاغا يېتىش ئۈچۈن تەرىقەت يولىدا جان تىكىپ ئىبادەت قىلىشنى "بىدئەت" دېيىشنىڭ ئۆزى رەسۇلۇللانىڭ ئەبىرىلىرى بولغان ئابدۇقادىر شەيخ جىلانى غەۋسىل ئەزەمنىڭ يولىغا خىلاپلىق.

— پەيغەمبىرىمىز قايسى ھەدىسىدە ئىشانلىقنى سۈننەت دەپ كۆرسەتكەن، ئابدۇل ۋاھىد ئىشان؟ ئاللاغا يېتىش ئۈچۈن، ئاللا بۇيرۇغان پەرزلەرنى، رەسۇلۇللا كۆرسەتكەن سۈننەتلەرنى ساداقەتلىك بىلەن ئىجرا قىلمىمىز شەرت. ئۇندىن باشقىسى بىدئەت-خۇراپات، ئەپسانە بولىدۇ، سەدر ئەزەم.

— مەۋلانە ھەزرەتنىڭ بايانلىرى بەك توغرا. بىز شەرىئەت

ئىشلىرىمىزدا ئەنە شۇنداق پەرز ۋە مۇئىنەت بويىچە ئىش قىلماق. شۇنىڭ بىلەن بىللە دېدى قازى كالان مەۋلانىنىڭ سۆزىنىڭ داۋامىدا بولدۇرۇپ:

— شەرىئەت پېشۋاسىنىڭ دەۋا ئىشلىرىدە پارىخورلۇق قىلىشى "بىدئەت" ئەمەسمىكىن، جانابىي قازى كالان؟ — دېدى شەيخ شاماۋۇددۇن تىترەپ.

— بىز دىنىي مۇنازىرىلەرنى قويۇپ تۇرايلۇق. بۇگۈنكى ۋەزىپە- مىز دۇشمەنگە قانداق تاقابىل تۇرۇش، — مەنسۇر تالاشنى بۇرىدى، — بىز ئەللىك مىڭ لەشكەر ئېلىشقا كېلىشتۇق. بۇ ئىشنى سەردار ئەبۇ ئىبراھىمغا تاپشۇرايلى. ھەممەيلەن يېقىندىن يارەم قىلساق، بىر ئاي ئىچىدە بۇ ۋەزىپىنى ئورۇندىغىلى بولىدۇ. قەتئىي ئورۇنداش كېرەك. بۇ توغرىدا ۋە دۇشمەنگە قارشى تۇرۇپ ئەلنى ھىمايە قىلىش توغرىسىدا يەنە سەپەرۋەرلىك پەرمانى چىقىرىلسۇن. ھەممە ئىشنى ئۇرۇشقا قارىتىش لازىم. كىمكى خىلاپلىق قىلسا، خانلىقىمىز- نىڭ پەرمانىغا قارشى تۇرغان جىنايەتكار قاتارىدا جازا بېرىلسۇن!

باشقا بىر قاتار مەسىلەر مۇزاكىرە قىلىنغاندىن كېيىن مەنسۇر كېڭەش تۈگىگەنلىكىنى بىلدۇرۇپ ئورنىدىن قوپتى، باشقىلارمۇ قوپۇپ مەنسۇر ئوتتۇرىدىن ئۆتۈپ ئىچكىرىگە كىرىپ كەتكۈچە قوللىرىنى مەيدىسىگە قويۇپ باش ئېگىپ تۇرۇشتى.

باش ۋەزىر ئابدۇل كېرىم سامانى مەنسۇرنىڭ كەينىدىن كىردى، مەنسۇر ئارقىسىغا قارىغاندى، باش ۋەزىر گۇمانىنى ئېيتتى:

— مەۋلانە بىر ئويۇن ئويىنىدى، ئويىنغاندەك، ئۈستىلىق بىلەن ئويىنىدى. بىزگە ئۇنى قوللاشقا توغرا كەلدى. قاراڭ، ئاۋۇ ئەخمەق ئىشانلار ئۆز ئاغزىغا ئۆزى ئوردى، — ئۇ ئاۋازىنى پەسەيتىپ

ـۆزلـدى، ـ مەن يەنە قارشـلارنى تۆتـۈنغا ئـلـشـنى تەكـلـپ قىلمەن. ئۆزلـرى ئويلاپ كۆرسىلە، بۇلارنىڭ چوڭراق خاتىلىق ئىشلىرى بولۇش مۇمكىن.

ـ كېرەك يوق، چاكىلـمـزدىن چـقارمـاق بولغـىنى. لازىم بولغان ۋاقىتتا، بىرەر جـنايـىتى پاش بولغانـدا، دەرھال تۆتۈشـقا ئۇلگۈرىمىز.

تۆتىنچى باب

گۈزەل پەرغانە

قۇتلۇق سۇباشى پەرغانىغا بىر كۈنلۈك يول قالغان جايدا دەم ئېلىپ تۇرغاندا، باشلامچى قوشۇن چاپارمىنى كېلىپ ئۇنىڭغا قارشى تەرەپنىڭ قاراۋۇللىرى كۆرۈنگەنلىكىنى، ئۇ ياقتىن كەلگەن بىر تارىخچىنىڭ ئېيتىشىچە، ئون چاقىرىمچە يىراقلىقتا ياغى قوشۇنى بارلىقىنى خەۋەر قىلدى. قۇتلۇقبەگ قوشۇنىغا ئاتلىنىشقا بۇيرۇق بەردى. ئەمدى ئەتىگەنلىك تاماققا ئولتۇرغان چېرىكلەر ھاپىلا-شاپىلا يەپ-ئىچىپ يولغا چىقتى.

ئىككى ئاش پىشىم يول مېڭىپ، قۇتلۇق سۇباشى باشلامچى قوشۇن تۇرغان جايغا يېتىپ كەلدى. باشلامچى قوشۇن مىڭباشى مەھمۇت قاداش ئۇنىڭغا ئالدىدا ياغىنىڭ بىر تۈمەن چېرىكى بارلىقىنى، ئۇلار خەۋەر تېپىپ جەڭگە تەييارلانغانلىقىنى ئېيتتى.

سۇباشى پاقلان تۈمەنباشىنى بىرىنچى سەپكە، توختى تۈمەن-باشىنى ئىككىنچى سەپكە تەيىن قىلىپ بۇيرۇق بەردى. قالغان قوشۇن ئارقىدا تەييار تۇرماقچى بولدى. كۈن چۈش بولغاندا ئىككى تۈمەنباشى يولغا چىقتى.

پاقلان تۈمەنباشى قوشۇنى بىر تۆپىلىكتىن ئۆتۈپ تۆۋەن تەرەپكە ئىلگىرىلىگەنىدى. كۆز يېتىم جايدىكى دەرەخلەر ئارىسىدىن ياغىنىڭ پىيادە چېرىكلىرى سەپ تارتىپ چىقىپ كەلدى.

ئۇلار ئوتتۇرا، ئوك، سول سەپ بولۇپ قىلىچلىرىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ ھەيۋەت بىلەن پېقىنلاپ كەلمەكتە ئىدى. ئارقىلىرىدا يىراقتا ئاتلىق چېرىكلەر ئۇزۇن سەپ تارتىپ قاتار تۇرۇپتۇ. پاقىلان قوشۇن زىچ سەپ بولۇپ دىققەت بىلەن ياغىنى كۆزىتىپ تۇرماقتا. ئارقىلىرىدا مەھمۇت قوشۇن، ئۇلارنىڭ كەينىدە — بىر دۆڭدە قوتلۇق سۇباشى بىر توپ چېرىكباشى ۋە قارۇغچىلار بىلەن تۇرماقتا ئىدى...

ياغى سېپى پېقىنلاپ كەلدى. بۇ ياقتىكى چېرىكلەر قوللىرىدا ھېچ نەرسە يوق، پەرۋاسىز تۇراتتى. ياغى چېرىكلىرى ئالدىدىكى باشلىقلىرىنىڭ باشلامچىلىقىدا يالاڭ قىلىچلىرىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ ھوگا سېلىپ يۈگۈرۈپ كەلدى. ئۇلار قارشى كۈچنى چەيلەپ ئۆتۈپ كەتكۈدەك ھەيۋەتلىك كۈچ بىلەن كېلىپ ئۆزىنى ئۇردى، بىراق قارشىلىرىدا تۇيۇقسىز پەيدا بولغان "نەيزە تېمى"غا سوقۇلۇپ نۇرغۇنلىرى دومىلىدى. ھودۇققان ياغى ئالتوپىلاڭ بولۇپ تۇرغاندا، ئارقا سەپ كۈچى ئوخشاش ھەرىكەت بىلەن ئۇرۇندى. پاقلان قوشۇن تۇيۇقسىز ئارقىسىغا يىگىرمە قەدەم چېكىنگەندى، ياغى مەھمۇت قوشۇنىنىڭ ئوخشاش "نەيزە تېمى"غا سوقۇلۇپ توختىدى. ئۇلار بۇ ئىككى قېتىملىق سوقۇشتا بەك كۆپ چىقىم تارتىپ چېكىنىدى. بىرپەس تىن كېيىن ياغى ئاتلىقلىرى قىلىچلىرىنى يالاڭداپ ھوگا-سۈرەن بىلەن ئات سالدى، قوتلۇق قوشۇنىنىڭ ئاتلىق يىگىتلىرى پىيادىلەرنىڭ ئالدىغا ئۆتۈپ ياغىنى توسۇۋېلىشتى، ئاتلىق جەڭ باشلىنىپ كەتتى... چاڭ-توزانلار ئارىسىدا غۇۋا كۆرۈنگەن ئادەملەر ئاتلىق، پىيادە ئېلىشاتتى. قىقاس-سۈرەن قىلىچ-نەيزە ئاۋازلىرى بارغانسېرى ئەۋجىگە كۆتۈرۈلمەكتە ئىدى...

ئارقىسىدىن يارىمىگە كۆچ كېلىپ دۇشمەن قايتىدىن قىتاپ كەلدى. قۇتۇلۇق سۇباشى تەيىار قوشۇنغا بۇيرۇق قىلدى. ئۇلار چەكمگە كىرىپ ئاز ئۆتمەي، ياغى ئارقىغا داجىدى. قۇتۇلۇق سۇباشى سەپ بويىچە ئومۇمىي ھۇجۇمغا بۇيرۇق بەردى... "ئۇرراا" ئاۋازلىرى بىلەن ھۇجۇمغا ئۆتكەن چېرىكلەرنىڭ كۆچىگە بەرداشلىق بېرەلمىگەن ياغى قېچىشقا باشلىدى. قۇتۇلۇق قوشۇن قوغلاپ ئۇرۇپ، دەرەخلىكتىن ئۆتۈپ بىر ئېدىرغا چىقاندا، ياغى چېرىكلىرى پىتىراپ كەتتى، قاچقىنى قاچتى، قالغىنى ئەسىرگە چۈشتى. كۆن ئولتۇرۇشقا تېرەك بويى قالماندا، جەڭ تۈگىدى.

كېيىن مەلۇم بولدىكى، ياغى پەرغانىدىن يەنە بىر تۈمەن چېرىك ئەۋەتىپتىكەن. ئىككى تۈمەنگە قارشى ئىككى تۈمەننىڭ ئۇرۇشى بوپتۇ. قۇتلۇق قوشۇننىڭ يەنە ئىككى تۈمەندىن ئارتۇق چېرىكىنىڭ ئۇرۇشقا قاتنىشىشىغا ھاجەت بولمىدى...

ئەتىسى چۈشتىن كېيىن قۇتلۇق قوشۇن پەرغانىغا يېقىنلاپ كەلدى. ئالدىدا ھېچنىمىدىن دېرەك يوق. يېزا-كەنتلەر بوش. ئادەملەر ئۇرۇشتىن قورقۇپ قاچقان ئوخشايدۇ. شەھەرگە ئون بەش چاقىرىمچە يول قالغاندا، بىر يېزا چېتىدە قۇتلۇق سۇباشى قوشۇننى توختىتىشقا بۇيرۇق قىلدى. "ئەھۋال ئېنىقسىز، بايقاپ مېڭىش كېرەك." دېدى ئۇ.

قوشۇن توختاپ، دەم ئالغاچ تەيىار تۇردى. بىرھازادىن كېيىن باشلامچى قوشۇن چاپارمىنى كېلىپ، شەھەردىن بىر قىسىم ئادەملەر كەلگەنلىكىنى، "چوڭ باشلىق بىلەن كۆرۈشىمىز" دەپ تەلەپ قىلغانلىقلىرىنى ئېيتتى. قۇتلۇقبەگ ئۇلارنى باشلاپ كېرىشكە بۇيرۇدى.

بىرپەستىن كېيىن، ئوقتۇزدەك ئادەمنى باشلاپ كېلىشتى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا سەللە-تەلپەكلىك، پەشمەت-يەكتەكلىك ھەر خىل ئادەملەر بار ئىدى. ئۇلاردا قورقۇش ۋە ھودۇقۇش كەيپىياتى بىلىنىپ تۇراتتى. ئۇلار بىر ھويلىنىڭ ئالدىدىكى چىنار تېگىدىكى سۇپىغا ئەمدى كېلىپ تۇراتتى، قۇتلۇق سۇباشى ھويلىدىن چىقىپ كەلدى. ئۇ ئۇنچە-مۇنچە ئۆتكۈنچى بولمىسۇ، يېنىدا باشلىق، قاروۇلچىلار بىلله كېلىۋاتقىنىنى كۆرۈپ، كەلگەنلەر ئەيمەندى، گاڭگىراپ بولسا خۇشاللىقىدىن ئۆزىنى باسالمايتتى.

— ئەسسالامۇئەلەيكۈم، قېرىنداشلار، — دېدى قۇتلۇقبەگ ئولۇغ قولىنى مەيدىسىگە قويۇپ كۈلۈمسىرەپ، — قېنى، سۇپىغا ئولتۇرىلى.

— بۇ كىشى بىزنىڭ قوشۇنباشىمىز قۇتلۇق سۇباشى بولىدۇ، — تونۇشتۇردى ئۇلارنى باشلاپ كەلگەن باشلامچى قوشۇنباشى مەھمۇت قاداش.

كەلگەنلەر سالام بېرىشتى. گايىلىرى قىزغىن، گايىلىرى سوغۇقراق ئىدى.

— كەچۈرگەيلا جانابىي باشلىق، بىز كېچىكىپ كەلدۇق، — دېدى بىر ئاقساقال، كېلىشكەن ئادەم ئالدىغىراق چىقىپ، — بىز پەرغانە خەلقىدە ۋەكىل بولۇپ ئۇلۇغ بۇغراخان لەشكەرلىرىنى قارشى ئالغىلى كەلدۇق. ياغى ئاخشاملا قوقەنت تەرەپكە قاچتى. مانا بۇ كىشى، — ئۇ يېنىدىكى سالاپەتلىكرەك بىرىنى كۆرسەتتى، — بەھرەمەنبەگ. ئىلگىرىكى پەرغانىلىق ئەمىرىمىزنىڭ ئوغلى بولىدۇ. مانا بۇ كىشى، — ئۇ بويى ئېگىز، گەۋدىلىك، قاپقى سېلىقلىق بىرىنى كۆرسەتتى، — دوسمەتبەگ، ئىلگىرىكى لەشكەر باشلىقى... ماۋۇ كىشى شەھرىمىزنىڭ مۇتەۋەلى ئولىماسى، — ئۇ بىر چار ساقال، سەللىلىك

ئادەمنى كۆرسەتتى.

— بەك ياخشى. ئەسالامۇئەلەيكۇم، — قۇتلۇقبەگ نۇلار بىلەن قول ئېلىشىپ كۆرۈشتى، — دوستلار بىلەن كۆرۈشكەنلىكىمىز ئۈچۈن خۇش بىز. ئۆزلىرىنى تونۇشتۇرمامىلا تاغا؟

— پېقىر بىر كەمبەغەل قېرى، "سەمەد" دەپ ئاتىسىلا بولىدۇ.

— بۇ تاغام ئاتا-بوۋىسىدىن تارتىپ كونا لەشكەر باشلىقى بولۇپ كەلگەن ئادەم، كىشىلەر قەدىرلەيدىغان بوۋاي، — دېدى قارا ساقال بىر ئادەم.

— ياخشى، بەك ياخشى. ھەممىلىرىگە سالام، دوستلار، قېنى ئولتۇرىلى، — قۇتلۇقبەگ ئۇلارنى سۆپىگا تەكلىپ قىلدى، ئولتۇرۇشتى.

— ئۇزاق، قىيىن بوللارنى بېسىپ، جاپالىق جەڭلەر بىلەن كەلگەن بۇغراخان لەشكەرلىرىنى بىزنىك خەلقىمىز قىزغىن قارشى ئالىدۇ، — دېدى بەھرەمبەگ، — سامانى لەشكەرلىرى يېگىلىپ قاچقىنى خەلقىمىز خۇش. بىراق...

— بىراق، بۇغرا لەشكەرلىرىنىك كېلىشى مەقسەتلىرىنى بىز ئوچۇق بىلمەيمىز، — دېدى دوسمەتبەگ ۋە بىرئاز توختۇپىلىپ داۋام قىلدى، — بىز چەت ياغىنىك خەلقىمىزنى ئېزىشىگە قارشى تۇرىمىز. مەيلى ئۇ غەربتىن كەلسۇن، ياكى شەرقتىن كەلسۇن.

— شۇنداق، جانابىي لەشكەرباشى، ئۆزگەن، نەمەنگان تەرەپ-لەردە بۇغرا لەشكەرلىرى كىشىلەرگە ئازاپ سالماقتا، دېگەن گەپلەرنى ئاڭلايمىز، — دېدى سەللىك مۆتىۋەر ۋە ئېھتىيات قىلىپ يەر ئاستىدىن قۇتلۇقبەگكە قاراپ قويدى.

— بىزنىك توغرىمىزدىكى ئاشۇنداق گەپلەرنى كىملەر تارات-

قاندۇ؟ — سوردى قۇتلۇقبەگ.

— كىم بولاتتى؟ سامانلار-دە! — دېدى سەمەد ئاقاۋال. — ئۇلارنىڭ تاراتقان سۆزلىرى جەق: بۇغرالار يەرلىك لەشكەرلەرنى قىرماقتا، شەھەرگە ئوت قويماقتا، خەلقنى تالاپ، خاتۇنلارغا باسقۇنچىلىق قىلماقتا ۋەھاكازا. بىراق بۇ سۆزلەرگە بىزنىڭ ئىشەنگىمىز كەلمەيدۇ.

— يوق نەرسىگە ئىشىنىشكە بولمايدۇ، ئەلۋەتتە. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئويدۇرما، يالا. كىشى ئەۋەتىپ ئۇ ياقلاردىكى ئەھۋالنى كۆرۈپ تەكشۈرۈپ بېقىشقا بولىدۇ. بۇنىدىن كېيىن پەرغانىلىق بىزنىڭ قانداق ئادەملەر ئىكەنلىكىمىزنى كۆرۈۋالىدۇ، — قۇتلۇق-بەگ ئوچۇق چىراي، سالماقلىق سۆزلىدى.

— ئۇنداق ئىشلارنى بوقمۇ دەيلى، — دېدى دوسمەتبەگ قورۇنۇپراق، — بۇغرا لەشكەرلىرىنىڭ بۇ ياققا كېلىشتىن مەقسەتلىرىنى بىلگىمىز كېلىدۇ. بىرگە ئەلنىڭ ئەركىنلىكى كېرەك. بىراق خەلقىمىز قوشنىسى چىقىپ سۆزەمگە چۈشۈشنى خالىمايدۇ...

— ئەھۋالنى چۈشەنمەي تۇرۇپ، مەسلىنى بۇنداق قويۇشقا بولمايدۇ، دوسمەتبەگ، — دېدى بەھرەم خان ۋە قۇتلۇقبەگكە قاراپ داۋام قىلدى، — بۇ كىشى سامانلارنىڭ ئازابىنى كۆپ تارتقان. خەلق ئازادلىقى يولىدا جەق تىرىشقان ئادەم، — ئۇ قۇتلۇق سۆيۈنۈشىغا "كەچۈرسىلە" دېگەندەك ئىپادە بىلەن سۆزلىدى.

كېيىن مەلۇم بولدىكى، دوسمەتبەگ ئەسلىدە يەرلىك خاندلىقنىڭ لەشكەرباشى ئىكەن. سامانلار كەلگەندىن كېيىن ئۇنى ئىشلىتىپتۇ. لېكىن ئۇ سامانلار بىلەن كېلىشەلمەي، تاغقا قېچىپ كەتكەنىكەن. يېقىندا سامانلارنىڭ ئۆز ئەھۋالى بىلەن بولۇپ

قالغانلىقىدىن پايدىلىنىپ، شەھەر ئاھالىسىدىكى بىزنىڭ بىر دوستىمىڭ ئۆيىگە يوشۇرۇن كىرىپ مۇكۈپ يانغانىكەن. ئۇ ئاخشام، سامانلار قاچقاندىن كېيىن بەھرەمخانىنى تەكشۈرۈپ، بۇگۈن باشقا ئاغىنىلىرى بىلەن بۇ يەرگە كەپتۇ. ئۇ بۇغرا قوشۇنىنىڭ كېلىشىگە خۇش بولمۇ، بۇغرالار سامانلارنى قوغلۇۋېتىپ، بۇ ئەلنى بېسىۋالارمىكىن، خەلقنى ئوخشاشلا ئەزەمدىكىن، دەپ ئەندىشە قىلىدىكەن. بۇ توغرىدا بەھرەمخان بىلەن ئۇنىڭ ئارىسىدا پىكىر ئوخشىمايدىكەن.

بەھرەمخان سابىق پەرغانە خانىنىڭ ئوغلى ئىكەن. سامانلار كەلگەندە، كىچىك بولغىنى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا تېگىشمەپتۇ. ئۇ چوڭ بولۇپ قالغاندىن كېيىن، ئەل ئازادلىقىنى ئويلايدىغان، باش قاتۇرىدىغان بوپتۇ. ئۇ يار-بۇرادەرلىرى ئارىسىدا بەزى تەشۋىقاتلار ئېلىپ بېرىشتىن باشقا ئىلاجى قىلالماپتۇ. كېيىنكى ۋاقىتلاردا قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ قوشۇنى كېلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ، خەلق ئازاد بولىدىغان بولدى، دەپ خۇش بوپتۇ، بىراق بۇغرا قوشۇنىنىڭ كېلىش مەقسەتلىرىنى ئوچۇق بىلمىگىنى ئۈچۈن دوستۇمنىڭ بەگىنىڭ قارشىلىقىغا قاتتىق بىرنېمە دېيەلمەيدىكەن، لېكىن، قاراخانىلار بۇ ئەلگە چوقۇم ياخشىلىق ئېلىپ كېلىدۇ، دەپ ئىشىنىدىكەن.

بۇگۈن بۇ يەرگە كەلگۈچە يولدا بۇ ئىككىسى خېلى تالىشىپتۇ. دوستۇمنىڭ "بىرى كەتسە بىرى كېلىدۇ، ھەممىسى تالا مۇشۇكى، ئىشەنگىلى بولمايدۇ." دەيدىكەن. بەھرەمخان "قارىغا گەپ قىلماسلىق كېرەك. ئۇلار ھەم قېرىنداش، ھەم دىندىداشلىرىمىز، ياخشى بولىدۇ" دەيدىكەن. ئاۋۇ مولىلام "بۇغرالار كېيىنرەك

مۇسۇلمان بولغان خەلق. ھەي، دىنىمىز قانداق بولاركىن؟!" دەپتۇ. سەمەد بوۋاي "سانىمای سەككىز دېمەيلى، ئاڭلىمىسىمىز چە بۇغرا- خانلار خەلقىگە ياخشىلىق قىلمۇاتاتتى. سامانىلار ئۇلارغا قارشى بولدى. شۇڭا ئۇلار قارشى تۇردى. سامانىلارنىڭ ياغىسى بولغانلار بىزنىڭ دوستىمىز بولىدۇ. شەك كەلتۈرمەسلىك كېرەك" دەپتۇ. ئۇلار قارشى ئالغىلى كەپتۇ. لېكىن، ئاشۇنداق ھەر خىل قاراشلار بىلەن: ئىشەنمەسلىك، ئەندىشىلەر بىلەن كەپتۇ. قارشى ئالغىلى كەلگىنىگە قارىغاندا، ھەر ھالدا ياخشى نىيەت بىلەن كەلگەن ئوخشايدۇ.

— سىلەرنىڭ كۆڭلۈڭلەردىكىنى ئېيتقانلىرىڭلار ياخشى، — دېدى قۇتلۇق سۇباشى، — بۇ ياقلاردا خەلقنىڭ ھالى قانداق، ياغى نېمىلەرنى قىلدى، كىشىلەر بىزدىن نېمىلەرنى تەلەپ قىلىدۇ؟ مۇشۇ خىل ئەھۋاللارنى بىلىش بىز ئۈچۈن مۇھىم. بۇگۈن ھەربىرلىرىڭ ئېيتقانلىرىدىن مەلۇم بولدىكى، كىشىلەر بىزنى قارشى ئالغىنىدىن باشقا، بەزى گۇمانلىق ۋە ئەندىشىلىك قاراشلارمۇ بار ئىكەن. بۇ، بىزنى چۇشەنمەسلىك ۋە سامانىلارنىڭ ئىغۋالىرىدىن بولسا كېرەك. مەن قاراخانىلار خانداناللىقىنىڭ بىر قوشۇنباشى بولۇش ئورنۇم بىلەن ئۇچۇق ئېيتايكى، بىز بۇ ياقتا يەر كېرەك بولۇپ قېلىپ، ياكى باشقىلارنى ئېزىش ئۈچۈن كەلمىدۇق. سىلەرنى ئەزگەن، بىزگىمۇ باسقۇنچىلىق قىلغان ئورتاق ياغىمىز سامانىلارنى يوقاتقىلى، بۇ جايلاردىكى قېرىنداشلارنى قۇتقۇزغىلى كەلدۇق. مۇشۇ ئىش تۇغىسىدىن كېيىن، بىز قايتىپ كېتىمىز. بىزنىڭ خاقانىمىز سۇئتۇق بۇغراخان بىزگە "ياغىنى يوقتىش، قېرىنداشلارنى قۇتقۇزۇش كېرەك. ئۇلار لەشكىرى، مەمۇرىي ئىشلىرىنى ئۆزلىرى باشقۇرسۇن،

خەلقنىڭ ھېچ نەرسىسىگە تەگمەسلىك كېرەك" دەپ كۆرسەتكەن. بىز شۇنداق قىلماقتىمىز. يولدا ــ ئوش، ئۆزگەندە شۇنداق قىلدۇق. ئۇ جايلارغا ئۆزلىرىدىن خان، لەشكەرباشى تەيىنلەيدى. يەرلىك چېرىكلەردىن "قاداش قوشۇن" قۇرۇلدى. دىن ئوغرىسىدا ئەندىشە بولۇشى پۈتۈنلەي ئورۇنسىز. ئۇلۇغ ئىسلام دىنى سىلەر بىلەن بىزنىڭ ئورتاق دىنىمىز. ئىسلام دىنى بىزنىڭ دۆلەت دىنىمىز. بىز بۇ ياقتىكى قېرىنداشلارنى قوشتىنمۇ، سۆرەمدىنمۇ قۇتقۇزغىلى كەلدۇق. ئىشىمىز تۈگمەندىن كېيىن قايتىپ كېتىمىز. سىلەر ئۆزەڭلارنى ئۆزەڭلار باشقۇرسىلەر. ئەگەردە سىلەرنىڭ باشلىرىڭلارغا چەتنىڭ كالتىكى كېلىپ تېگمىدىغان بولسا، سىلەرنىڭ تەلىپىڭلار بولسا بىز يەنە كېلىمىز. بىزنىڭ ئۇلۇسىمىز بىر، تىلىمىز بىر، دىنىمىز بىر، بىز بىرلىكتە ياغمىغا قارشى كۆرىشىمىز كېرەك...

قۇتلۇقبەگنىڭ سەممىي، ئاق كۆڭۈللۈك بىلەن ئېيتقان سۆزى ئۇلارغا تەسىر قىلدى سەمەد بوۋاي "قانداق، دېمىدىمۇ" دېگەندەك قىلىپ ساقاللىرىنى سىلاپ كۈلۈمسىرەپ يەر ئاستىدىن ئاۋۇ ئىككىسىگە قاراپ قويدى.

ــ ئاكىمىزنىڭ بۇرادەرلەرچە سەممىي سۆزلىرى بىزنىڭ كۆڭلىمىزنى يورۇتتى، ــ دېدى بەھرەمخان ئەركىن قىياپەتتە، ــ بىزنىڭ بۇغراخانلاردىن كۈتكىنىمىزنىڭ ئۆزى جانابلىرى ئېيتقاندەك ئىدى. بىز بەك رازى، جان ـ دىلىمىز بىلەن بۇغراخانلارنى قارشى ئالىمىز. بىزنىڭ ئورۇنسىز گۇمانلىرىمىز ئۈچۈن كەچۈرگەيلا قوشۇن باشى قۇتلۇقبەگ جانابلىرى.

ــ بىزنىڭ ئارىلىرىمىزدا كەچۈرۈش ـ كەچۈرمەسلىك دېگەن گەپ يوق. تىلىكىمىز، يولىمىز بىر.

— خەلقىمىزنىڭ ھالى يەنە نېمە بولار، دېگەن ئەندىشە مېنى ئورۇنسىز ئويغا سالغان، — دېدى دوسىتىگ ئۆزىدە يەڭگىللىك ھېس قىلىپ، — مەن لەشكىرىي ئادەم، كۆڭلۈمدە بارىنى ئېيتتىم، كۆڭلۈم ئايدىڭلاشتى. بەھرەمخانىنىڭ سۆزىگە قوشۇلىمەن. بىر بىرلىكتە كۆرەش قىلىشقا تەييارمىز.

— ماقۇل، گەپنىڭ ئوڭى مۇنداق بولدۇدە، دوسىتىگ، — دېدى بوۋاي، — بۇغراخانلار ئۆزى ئۆچۈن ئەمەس، بىر ئۆچۈن جان تىكىپ بۇ ياقلارغا كەلگەن تۇرسا بىز ئەلۋەتتە ئىككى قوللاپ قارشى ئېلىشىمىز كېرەك-تە؟

— بىز قايتىپ شەھەر خەلقىنى خاتىرجەم قىلساق، ئۆزلىرىنى پەرغانە بوسۇغىسىدا خەلق بىلەن بىللە قارشى ئالىمىز، — دېدى بەھرەمخان خۇشال بولۇپ.

— خوپ، شۇنداق بولسۇن. بىز ئەتە كەچكە يېقىن يېتىپ بارىمىز، — دېدى قۇتلۇقبەگ.

پەرغانىلىقلار خۇشال-خۇرام قايتىشتى.

ئەتىسى تاڭ ئېتىش بىلەنلا، ئادەمسىز جىمجىت كەنت تىلغا كەلدى. ئاۋال يېقىن مەسجىدتە مەزىنىنىڭ ئەزان ئېيتقان ئاۋازى ئاڭلاندى، كىشىلەر خاتىرجەم نامازغا مېڭىشتى. كاتەكىلەردىن چىقىرىلغان توخۇلار قاقىلداشقا، خورازلار قىچقىرىشقا باشلىدى.

قۇتلۇقبەگ ئورنىدىن قوپۇپلا بۇ ئەھۋالغا ھەيران قالدى.

— ئەجەب ئىش. ئىككى كۈندىن بېرى كەنتتە ئادەمنىڭ قارىسى كۆرۈنمىگەنىدى، تۈيۈقسىز جانلىنىپ كەتتىغۇ؟! — سورىدى ئۇ تالادىن كىرىپ كەلگەن قاروۇلباشىدىن.

— سامانىلارنىڭ ئىغۋالىرى بىلەن كەنتىكى ئادەملەر قاچقىنى

قېچىپ، مۆككىسى مۆكىەن ئىكەن. تۇنۇگۈن ىەسرەسخانىلار بىرنەچچە كىشىنى قالدۇرۇپ كېتىپتىكەن. ئۇلار ھەلقىلە چۈشەندۈرۈپتۇ...

— ھەە، مۇنداق دەك. تۇنۇگۈنكى ئۆچۈرۈشىمىزنىڭ نەتىجىسى بويىتۇ دەك؟

بىرەر ئاش پىشىمدىن كېيىن كەنتتىن ئارقىدىن ئەر-خاتۇن، ياش-قېرى كىشىلەر قوشۇن تۇرغان جايغا كېلىشكە باشلىدى. ئۇلارنىڭ قوللىرىدا نان، چاي، تۇخۇم، گۈلە-قاق، پاختاق، مېغىز... ھەممىسى بار ئىدى. ئۇلار چېرىكلەر بىلەن خۇشال ئامانلىشىپلا، ئۇنىمىغىنىغا قويماي ئەسلىرىنى بېرەتتى، قىزغىن پاراڭلىشاتتى ۋە ھەر خىل سوئاللارنى سوراتتى. سامانىلارنى تىللاپ تۇرۇپ شىكايەت قىلاتتى.

قۇتلۇقبەگ تۇرغان ھويلىغا بىر بوۋاي باشلىق ئوندەك كىشى كېلىپ ھال سورىدى. ئۇلار بىر چۆگۈن سۈتلۈك چاي، بىر داستىخان نان ۋە بىر قوي ئېلىپ كېلىشكەنىكەن، بىللە ئولتۇرۇپ پاراڭلاشقاچ چاي ئىچتى. كەلگەنلەر خۇشال، رازى قايتىشتى.

ئەتىسى نامازدىگەر دېگەندە قۇتلۇق سۈباشى پەرغانىغا يېتىپ كەلدى، باشلامچى قوشۇنىدىن كېيىن قۇتلۇقبەگ شەھەرگە يېقىن كەلگەندە، بەھرەمخان، دوسمەتبەگ باشلىق شەھەر خەلقى قىزغىن قارشى ئالدى. خەلق توپىدىن "خۇش كەلدىڭىز"، "بۇغرا لەشكەر ئامان!" دېگەن ئاۋازلار ۋە ناغرا-سۇنايىنىڭ ئاۋازلىرى ئاڭلىنىپ تۇراتتى.

ئۇچ كۈندىن كېيىن سۇتۇق بۇغراخان يېتىپ كەلدى. بۇتكۈل شەھەر خەلقى دېگۈدەك شەھەردىن بەش چاقىرىمچە جايغا چىقىپ

ھۆرمەت بىلەن قارشى ئالدى. كۈن قايرىلىپ پېشىن بولغاندا، بۇغراخان ئاتلىق بەھرەمخان ۋە دوسمەتبەگنىڭ ھەمراھلىقىدا (ئۇلار ئالدىغا بارغان) يېقىن كېلىپ ئاتتىن چۈشتى. خەلقنىڭ قارشى ئېلىش ئاۋازلىرى ياڭرىدى. بىرمۇنچە يۇرت مۆتىۋەرلىرى، ئاقساقاللار كېلىپ كۆرۈشتى. بۇلار ئارىسىدا سەمەد بوۋايمۇ، ھېلىقى موللامۇ بار ئىدى. ئۇلارنىڭ كۆرۈشۈشىنى كۈتۈپ تۇرغان قۇتلۇقبەگ بۇغراخان بىلەن ئامانلاشتى. بۇغراخان قارشى ئالغۇچى ئاممىنىڭ ئوتتۇرىسىدىن ئۆتكەندە كىشىلەر كەينى-كەينىدىن "خۇش كەلدىڭىز بۇغراخان"، "بوغراخان ئامان!" دەپ توۋلىشىپ تۇردى. ناغرا-كانايلار ئاۋازلىرى يىراق-يىراقلارغىچە ياڭرايتتى. بۇغراخان ئاممىغا ھۆرمەت بىلدۈرۈپ ئۆتۈپ، ئاتلىنىپ شەھەرگە مېڭىپ كەتتى...

سۇتۇق بۇغراخان پەرغانىغا كېلىپ ئۈچىنچى كۈنى پەرغانە شەھىرىدىكى ئىناۋەتلىك كىشىلەرنىڭ مەسلىھەت مەجلىسىنى ئاچتى. مەجلىسكە يۇرت كاتتىلىرىدىن، ئاخۇن ئۆلىمالاردىن باشقا، ئاددىي پۇقرالار بولۇپ ئۈچ يۈز ئەتراپىدا كىشى قاتناشتى.

مەجلىستە بۇغراخان پەرغانە خەلقىنىڭ قىزغىن قارشى ئالغانلىقلىرى ئۈچۈن رەھمەت ئېيتقاندىن كېيىن، بۇ قېتىمقى يۈرۈشنىڭ مەقسىتىنى ئېنىق، تەپسىلىيرەك سۆزلىدى. ئۇ پەرغانە خەلقىنىڭ باشقا جايلاردىكى خەلقلەر بىلەن بىللە قاراخانىلار قوشۇنىغا يارەملىشىپ، بىرلىكتە كۆرەش قىلىپ، سامانىلارنىڭ ئەزگۈچى ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ، خەلقنىڭ ئۆز ھاكىمىيىتىنى قۇرۇشقا چاقىردى. ئاخىرىدا بۇغراخان بەھرەمخاننى پەرغانە ئەمىرلىكىگە، دوسمەتبەگنى لەشكەر باشلىقلىقىغا تەيىنلەپ پىكرىنى ئوتتۇرىغا

قويدى، مەجلىس قاتناشچىلىرى قىزغىن چاۋاكلار بىلەن قوشۇلدى، ئاندىن بوز يەكىت سۇتۇق بۇغراخان نامىدىن پىرىلىغان تەبرىكنى پەرمانىنى توقۇپ ئوقۇتتى.

مەجلىس ئاخىرىدا بەھرەمخان ۋە دوسمەتبەگلەر سۆز قىلىپ، سۇتۇق بۇغراخانىنى ۋە بۇغرا قوشۇنىنى قىزغىن قارشى ئالىدىغانلىقلىرىنى، سۇتۇق بۇغراخانىڭ رەھبەرلىكىدە سامانىلارنىڭ ئەزگۈچى ھۆكۈمرانلىقىنى يەقتىپ، خەلق ئازادلىقى ئۈچۈن بىرلىكتە كۈرەش قىلىدىغانلىقلىرىنى بىلدۈردى...

* * *

بۈگۈن بەك ياخشى كۈن بولدى. كۈزنىڭ يېقىملىق ئاپتىپى پەرغانە ۋادىسىنى يىللىق باغرىغا بېسىپ، پەرغانىلىقلارنىڭ پېشانىلىرىنى، سۇتۇق بۇغراخانىنىڭ رەھبەرلىكىدە سامانىلارنىڭ ئەزگۈچى ھۆكۈمرانلىقىنى يەقتىپ، خەلق ئازادلىقى ئۈچۈن بىرلىكتە كۈرەش قىلىدىغانلىقلىرىنى بىلدۈردى...

* * *

بۈگۈن بەك ياخشى كۈن بولدى. كۈزنىڭ يېقىملىق ئاپتىپى پەرغانە ۋادىسىنى يىللىق باغرىغا بېسىپ، پەرغانىلىقلارنىڭ پېشانىلىرىنى سۆيىمەكتە، پەرغانە قىزلىرىنىڭ شوخ ناخشا سادالىرى سۈزۈك ئاسماندا جاراڭلىماقتا، پەرغانە بۈگۈن باشقىچە خۇش. ئۇ ئۆزىنىڭ ئەركىنلىكىنى تەنتەنە قىلماقتا، ئۇلۇغ بۇغراخانىنى سەممىيەت بىلەن قارشى ئالماقتا ئىدى...

شەھەر تېشىدىكى خۇددى تويغا بېزەلگەن قىزدەك گۈزەل بىر مېۋىلىك باغ. قىپقىزىل ئانارلار، ھال-سېرىق ئەتىشاپتۇللار، ياپراق ئارىلىرىدىن ماراپ كۈلۈپ تۇرغان شېرىن ئەنجۈرلەر، تەك ياراڭلىرىدا "مانامەن" دەپ ماراپ تۇرغان چىرايلىق ئۈزۈملەر، باراڭلار ئالدىدا، ئېتىز قىرلىرىدا ئېچىلغان ھەر خىل گۈللەر... باغنىڭ كۈزلۈك تەنتەنىسىنى تەبرىكلەپ دەرەخ شاخلىرىدا قۇشلار سايراشماقتا...

تەك ئاستىدا، شوتىلاردا ئۈزۈم ئۈزۈۋاتقان قىزلار، باراڭ كەپتىدە ئەنجۈر، ئانار ئۈزۈۋاتقان قىزلار بىلەن تەڭكەش بولۇپ

ناخشا ئېيتماقتا:

قۇياش چىقتى، نۇر چاچتى،
كۆلدى گۈزەل پەرغانە.
قىز-يىگىتلەر جور بولۇپ،
قوشاق قوشتى مەردانە.

پەرغانىنىڭ قىزلىرى،
ئالما-ئانار يۈزلىرى.
دوستىغا دوست مېھرىبان،
ياغىغا ئۆچ كۆزلىرى.

ئۇزۇم، ئەنجۈر، ئاناردىن
خەللاپ زەللە تىرىمەن.
قەشقەرلىق يىگىتلەرگە
ئىككى قوللاپ سۇنىمەن.

ھەي قارلىغاچ، قارلىغاچ،
ئۇك دولامغا قونىسائچۇ.
ئۇلۇغ بۇغرا ئاتامغا
مەندىن سالام ئېيتىسائچۇ.

دولىسىدىكى ئۇزۇم شىڭگىللىرى سېلىنىۋاتقان سېۋەتنى ئاۋايلاپ ئوتتۇپ تۇرغان يىگىتلەر ئۇزۇمچى-ناخشىچى قىزلارنىڭ پەيزىگە زوق-لىنىپ كۈلۈمسىرەپ قارىشاتتى. باراڭ ئاستىدىكى شوتىدا ئوڭ-سول،

يۇقىرى-تۆۋەن تولىمۇپ تۇرغان قىزلارنىڭ تۆرلۈك تۆرۈمە چاچلىرى بېلىدە ئويناپ، ئەتلەس كۆڭلەكلىرى يەلپۈپ تۇراتتى. ناخشىدىن كېيىن قىزلارنىڭ چاقچاقلىرى، كۈلكە ئاۋازلىرى ماسدا جارانگلىدى. قارىمۇتۇق كەلگەن، خۇمار كۆز بىر قىزنىڭ شوخ تۆۋىدە سېۋەت تۇتۇپ تۇرغان بىر قاۋۇل يىگىت، قىزنىڭ تۇلگۇدەك چەكىتۇياق سىياقىغا ھۇزۇرلىنىپ قارايتتى. قارىغانچە ئۇنىڭ يۈرىكى دولقۇنلىناتتى. قىز ھەر قېتىم سېۋەتكە ئېگىلگەندە، كۆلۈپ تۇرغان خۇمار كۆزلىرىنى يىگىتكە تاشلايتتى. يىگىت ھودۇقۇپ نېمە دېيىشنى بىلەلمەي، كۈلۈمسىرەش بىلەنلا جاۋاب قايتۇراتتى. بىراق، ناخشىدا قىز قەشقەر يىگىتلىرىنى ئاغزىغا ئالغاندا، ئۇ يۈزىگە سوغۇق سۇ سەپكەندەك بىلىنىمەس ئەندىكىپ قىزغا سەپ-سالدى. قىز يىگىتكى بۇ كۈنچىلىك بىخمىنى سەزدى بولغاي، ئۇنىڭغا قاراپ قاقاقلاپ كۈلدى:

— مەستان يىگىت، سىزگە نېمە بولدى؟ — دېدى ئۇ كۈلكە ئارىلاش ۋە قولىدىكى بىر تال ئۈزۈمنى شىڭگىلدىن ئېلىپ دېدى، — مانا قارا، پەرغانىنىڭ مۇناقىسىنى، تىلىڭىزنى يېرىۋەتمىسە ھېساب ئەمەس، ئېچىڭا ئاغزىڭىزنى، — ئۇ قولىدىكى ئۈزۈمنى يىگىتنىڭ ئاغزىغا تاشلىدى، — قانداق، تاتلىقمىكەن؟

— تاتلىقكەن، بەك تاتلىقكەن، تىلىم سەككىز پارچە بولۇپ كەتتى، — دېدى يىگىت كۈلۈپ، — يەنە بىرنى، — ئۇ بېشىنى يۇقىرىغا سوزۇپ ئاغزىنى ئاچتى.

— ناخشا ئېيتىپ بەرسىڭىز، بېرىمەن.

— قايسى ناخشىنى؟

— قايسىسىنى بولاتتى. ھېلىقى...جانان... دېگەن ناخشىنى-دە،

— نۇنى بۇ يەردە ئېيتقىلى بولامدىغان؟ قارىغا، ئاۋۇ قىزلارنى...

— ها، ها، ها!...

قىزلارنىڭ باراڭلىشىنى بىر ئالغان كۈلكە ئاۋازى كۈتۈرۋالدى. ئۇلار ئېگىلىپ تېلىفىپ كۈلۈشەتتى. ئارقىدىكى شوتىدا تۇرغان قىزلاردىن بىرسى بېيىت بىلەن چاقچاق قىلدى:

مەردانەخان كۈمارگۈز،
يارىگىنى قىلما خىجىل.

كۈلكە: ها، ها، ها!...

سول ياقتىكى قىزلاردىن بىرى ئېيتتى:

شۇنچە بىخىل بولامسەن،
يار ساڭا بولسا ئىنجىل.

يەنە كۈلكە: هاء، ها، ها...

مەردانە يۈزلىرى قىزىرىپ تەتۈر قاراپ تۇرۇۋالدى. يىگىت ئۇيالغىنىدىن نېمە قىلىشىنى بىلەلمەي تۇراتتى، بىر ئەر كىشىنىڭ توۋلىغان ئاۋازى ئاڭلاندى:

— ھەي قاۋۇل، چاپسان بول!

قاۋۇل ئۆشىنىسىدىكى ئۇزۇم تولغان سېۋەت بىلەن باراڭدىن چىقتى. ئۇ بىرىپ سېۋىتنى پېشايۋاننىڭ سۇپىسىغا قويدى. ئۇ يەردە قاۋۇلنىڭ بوۋىسى سەمەد ئاقساقال يېنىدىكى سېۋەتلەردىن ئۇزۇم تاللاپ بىر سېۋەتكە قاچىلاۋاتاتتى.

— نېمە شۇنچىلىك كېچىكتىڭ؟ قېنى سېۋىتىڭنى بېقىنراق ئەكىلە.

— ھە، ھە... مانا بۇ ئۇزۇملەر ياخشى خىلاپ ئۇزۇلگەن. كىم

ئۇزگەن ئۇزۇم بۇ؟ — بوۋاي چوڭ شىكىل مۇناقى ئۇزۇملەرنى سېۋەتتىن ئالغاچ سۇزلەپتۇ.

— مەردانە.

— ھەە، مەردانە، شۇڭا كېچىكىپ قالدىم دېگىنە؟ بوپتۇ، ئاۋۇ سېۋەتلەرنى بېرى تارتقىنا.

قاۋۇل ئەنجۇر سېلىنغان سېۋەتنى بوۋىسىنىڭ ئالدىغا سۇردى. بوۋاي ئۇزۇم قاچىلانغان سېۋەتنىڭ ئۈستىنى ئۇزۇم ياپراقلىرى بىلەن ئاۋايلاپ ياپقاندىن كېيىن، يەنە بىر بوش سېۋەتكە ئەنجۇر قاچىلىغىلى تۇردى. ئۇ قاۋۇلنىڭ ياردىمى بىلەن شەرۋەتلىرى تېمىپ تۇرغان سېرىق ئەنجۇرلەرنى كىچىكرەك يالپاق سېۋەتكە، ھەر قەۋىتىگە ئەنجۇر ياپرىقى قويۇپ تىزىپ چىقتى. ئۈستىنى يەنە ئەنجۇر ياپرىقى بىلەن يېپىپ، سېۋەت ئۈستىنى پىچان بىلەن باغلاپ قويدى.

بىر يېگىت چوڭ بىر سېۋەت ئانار ئەكەلدى.

— ھەبەللى، مانا بۇ ياخشى ئانار ئىكەن. تاتلىق ئانار. ئىككىلار ماۋۇ سېۋەتكە ياخشىسىدىن خىللاپ قاچىلاشتى، — بوۋاي يېنىدىكى چەينەكتىن چىنىگە كۆك چاي قۇيۇپ ئىچىشكە باشلىدى.

شۇنداق قىلىپ بىر سېۋەت ئۇزۇم، بىر سېۋەت ئانار، بىر سېۋەت ئەنجۇر تەييارلىدى.

سەھەر بوۋاي پەرغانە شەھرىنىڭ چېتىدىكى بىر چوڭ باغلىق ھويلىنىڭ ئالدىغا كېلىپ ئېشەكتىن چۈشتى. ئۇ ئېشەكنى قاۋۇلغا بېرىپ، قوۋۇق ئالدىدىكى قارۇغچىلاردىن ئىچكىرى كىرىپ بۇغراخان بىلەن ئۇچرىشىشنى ئىلتىماس قىلغانىدى، قارۇغچى چېرىكلەر كىرگۈزمىدى، "بالىلار، سىلەر مېنى كىرگۈزۈڭلار. ئۇلۇغ بۇغراخاننى

ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرۈشۈم كېرەك" دەپ چۈشەندۈرەتتى بۇۋاي قارۇغچى چېرىكلەرگە.

باغنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى پېشايۋانلىق سارايدىن چىققان ئەركىن قوۋۇق ئالدىدا قارۇغچى چېرىكلەر بىلەن تاكالىشىۋاتقان بۇۋاينى كۆرۈپ ئۇ يەرگە كەلدى. "نېمە گەپ؟" دەپ سورىدى ئۇ قارۇغچىدىن، قارۇغچى جاۋاب بەرگۈچە بۇۋاي سۆزلەپ كەتتى:

— مانا قارا ئوغلۇم، مەن بۇغراخاننى كۆرمەن دېدىم، بۇلار كىرگۈزمەيۋاتىدۇ. مەن چوقۇم كۆرۈشۈم كېرەك. سىزنى مەن تونۇيمەن. بۇ بالىلارغا بۇيرۇق بېرىشىڭىزنى سورايمەن.

ئەركىن پاكىز قېرىغان بۇ ئاقساقالغا سەپسالدى. بوۋايدا سەمىمىيەت سېزىلىپ تۇراتتى. ئارقىدا بىر كىشىكەن يىگىت بىر قولىدا دولىسىدىكى سېۋەتنى تۇتۇپ، بىر قولىدا ئىككى سۈكەن ئارتىلغان ئېشەكنى تۇتۇپ تۇراتتى.

— ئاۋۇ يىگىت سىزنىڭ كىمىڭىز بولىدۇ؟ — سورىدى ئەركىن يىگىتكە قىزىقىپ.

— بۇ مېنىڭ نەۋرەم، ئېتى قاۋۇل، بىلەمسىز ئوغلۇم، مەن مانا مۇشۇ نەۋرەمنى بۇغراخانغا تۇتقىلى كەلدىم. ئۇنىڭ كېيىن بۇلار ئۆز بېغىمدىن چىققان مېۋىلەر. پەرغانىنىڭ مېۋىلىرى سىلەرنىڭ قەشقەرنىڭ مېۋىلىرىدىن قېلىشماس دەيمەن. مېنى كىرگۈزۈڭ ئوغلۇم، مەن كىرىپ بۇغراخان بىلەن كۆرۈشەي.

ئەركىن بوۋاينى ئوغلى بىلەن باشلاپ كىردى. بوۋاي قوۋۇقتىن كىرىپلا ئېشەك ئۈستىدىكى سۈكەنلەردىن سېۋەتلەرنى ئېلىشقا باشلىدى، قاۋۇل ياردەملەشتى. بىر چېرىك ئېشەكنى چەتكە ئېلىپ كەتتى، بوۋاي كىچىك سېۋەتنى، قاۋۇل، يەنە بىر چېرىك ئىككى چوڭ

سېۋەتنى كۆتۈرۈپ ئەركىنىڭ كەينىدىن مېڭىشتى. بوۋاي قىزىل ياغلىقنى مەھكەم ئوراللىغان ئۇزۇن بىرنېمىنى قولتۇقىغا چىڭ قىسۋالغانىدى.

ئەركىن بوۋايىنى ئەۋرىسى بىلەن سارايىنىڭ ئالدىدىكى بىر تەرەپنى ئۇزۇملۈك باراڭ ببېسىپ تۇرغان سۆپىگا تەكلىپ قىلدى. بوۋاي گىلەمدە ئولتۇرۇپ قولتۇقىدىكى ئوراقلىق نەرسىنى ئاۋايلاپ يېنىغا قويدى ۋە دۇئا قىلدى. ئاندىن باراڭ تېگىدە ساڭگىلاپ تۇرغان ئۇزۇم شىڭگىللىرىگە قارىۋالدى-دە، "ھە، مېنىڭ ئۇزۇملىرىمگە پەتمەيدىكەن" دېدى ئىچىدە ئۆزىچە ماختىنىپ.

سۈتۈق بۇغراخانىنىڭ مەخسۇس بىتكەچىسى بوز يېگىت (ئۇ، ھازىر مۇشۇ خىزمەتتە ئىدى) سارايدىن چىقىپ بوۋايغا ھەيران بولۇپ قارىدى، كېلىپ سالاملاشتى.

— بۇ ئاتا بۇغراخان بىلەن كۆرۈشكىلى كەپتۇ، ماۋۇ نەۋرىسىنى خانغا تۇتىدىكەن، — دېدى ئەركىن بوز يىگىتكە، — كۆردىڭىزمۇ؟ ئەجەب قاۋۇل يىگىت، ئېتىمۇ "قاۋۇل" ئىكەن، — ئۇ بوۋاينىڭ يېنىدىكى قىزىل لاتىغا ئوراللغان نەرسىنى ئىملاپ قويدى.

بوز يىگىت سۈپىنىڭ لېۋىدە ئولتۇرغان قاۋۇلنىڭ يېنىغا كېلىگەن ئىدى، يىگىت ھۆرمەت قىلىپ ئورنىدىن قوپتى. بوز يىگىت قاۋۇلنىڭ ياشلىق كۈچى ئۇرغۇپ تۇرغان، كېلىشكەن يوغان بەستىگە، ئەمدى خەت تارتىپ چىققان بۇرۇتىغا دىققەت بىلەن نەزەر سالدى.

— چېرىك بولامسەن؟

— بولىمەن.

— نېمىشقا؟

— يۇرتۇمنى، ئېلىمنى قوغدايمەن.

— يەللى، يارايدۇ، كۆردىڭىزمۇ مەزموتلۇقنى، — دېدى ئەركىن قاۋۇلغا زوقى كېلىپ.

— خېلى كۆچۈك بار ئوخشايدۇ، — دېدى بوز يىگىت، كېيىن سىناپ كۆرمەك بولدىمۇ، ياكى زوقلانغانلىقتىنمۇ، يىگىتنىڭ دولىسىغا بىر مۇشت ئۇرغانىدى، يىگىت تۇيۇقسىز تەگكەن مۇشتىنلا كۆچى يەلەن دەلدۇگۇنۇپ، ئارقىغا داجىپ سۇپىغا ئولىتۇرۇپ قالدى. ئۇ ئىزا تارتىپ بوۋىسىغا قارىغاندى، بوۋاي بىر كۆزىنى قىسىپ قويدى. قاۋۇل تۇگۇلۇپ كېلىپ بوز يىگىتنى دەس كۆتۈرۈۋالدى-دە، پىرقىرىتىپ يەرگە ئاتتى. ئەمدى سارايىنىڭ پىشايۋىنىغا چىققان سۇتۇق بۇغراخان قاۋۇلنىڭ بۇ شىرەڭ كۆچىگە قايىل بولدى ۋە يەردە دومىلاپ ياتقان بوز يىگىتكە قاراپ كۇلدى.

— يارايسەن، كۆچۈك بار ئىكەن، — دېدى بوز يىگىت قوپۇپ چاپانلىرىنى قېقىپ، — ماۋۇ بىزنىڭ يىگىتىمىز يەلەن بىر چېلىشىپ باقامسەن؟ — ئۇ نېرىراقتا تۇرغان يەستىلىك بىر قارۇغچى چېرىكىنى كۆرسەتتى.

— مەيلى، — دېدى قاۋۇل ۋە يەلباغ، يەكتەكنى يېشىپ سۇپىغا، بوۋىسىنىڭ يېنىغا تاشلاپ يەلەكلىرىنى تۇردى. چېرىكمۇ تەييارلىنىپ، ئىككىسى چېلىشقا چۈشتى. بىر-بىرىنى سىناپ ئازراق چۆگىلىگەندىن كېيىن، چېرىك ھۇجۇم قىلىپ قاۋۇلنىڭ يېلىدىن تۇتتى-دە، ئۇنىڭ پۇتى يەلەن يۆگەپ چىماق سېلىپ قاۋۇلنى يىقىتتى.

— ھېساب ئەمەس، — دېدى قاۋۇل قوپۇپ، — مەرت چېلىشچى چىماق سالمايدۇ. بىز پەرغانىچە چېلىشىمىز.

— ھە، بولىدۇ، كۆتۈرۈپ تاشلاش. قەشقەرچە چېلىشمۇ شۇنداقمۇ؟ قېنى باشقىدىن، — دېدى ئەركىن. ئۇلار كېلىپ يەل

تۆتۈشۈپ، بىرپەس تۆتۈشۈپ، بىرپەس چۆگىلىشكەندىن كېيىن چېرىك ئوڭ يامىشىغا ئالماق بولغانىدى، قاۋۇل بۇرىدىن پايدىلىنىپ چېرىكنىڭ بېلىنى قورۇپلا "يالىلى" دەپ كۆتۈرۈۋالدى ۋە پىرقىرىتىپ كېلىپ، ئوڭ پۇتى بىلەن ئېلىپ تاشلى. چېرىك ئۈگدىسچە يەرگە چۈشۈپ ئىككى دومىلىدى. ھەمىيلەن كۈلۈشۈپ چاۋاك چېلىشتى. نەۋرىسىگە مەغرۇرلانغان بوۋاي كۈلۈمسىرەپ ساقلىنى سىلىدى. بوز يىگىت بوۋايىنىڭ يېنىدىكى ئوراقلىق نەرسىگە قارىدى-دە، يەنە بىر چېرىكنىڭ قىلچىنى سۈغۇرۇۋېلىپ يىقىلغان چېرىككە تاشلاپ بەردى. بوۋايمۇ ئىككىلەنمەي ئوراقلىق قىلچىنى سۈغۇرۇۋېلىپ قاۋۇلغا تاشلاپ بەردى. ئۇلار خېلى ئۇزاق قىلىچلىشىپ، ئاخىر ماھىر قىلىچۋاز قاۋۇل قاتتىق بىر قىلىچ ئۇرغانىدى، ئۇنىڭ قىلىچى چېرىكنىڭ قىلىچىنى ئىككىگە بۆلۈۋەتتى. چېرىك باش ئەگدى.

— يارايدۇ، پالۋان يىگىت! — دېدى بۇغراخان پىشايۋان پەلەمپىيىدىن چۈشۈپ كېلىۋېتىپ، — قىلىچىمۇ ئېسىل ئىكەن، قانداق بوز يىگىت، كۈچى بارمىكەن؟

— ۋايجان، سىزدەك كۈچى بار ئىكەن، مەندەكىدىن ئونىنى قاتلاپ سالىدىغان پەيلى بار، ھەزرىتى ئېلىدىن قېلىشمايدىغان ئوخشايدۇ. نېمىدېگەن چەبدەس قىلىچۋاز دېسە، — دېدى بوز يىگىت.

— يوقسۇ، ئوغلۇم، ئاللانىڭ ئاددىي بەندىلىرىنى جانابىي ھەزرىتى ئېلىغا سېلىشتۇرۇشقا بولمايدۇ. بۇنىڭ ئازراق كۈچى بولغان بولسا، بۇمۇ ئاللانىڭ ئىلتىپاتى. قىلىچۋازلىق ئاتا كەسپى، — دېدى سەمەد بوۋاي يېنىدىكى يەكتەك، بەلباغلارنى نەۋرىسگە

تاشلاپ بېرىپ،

بۇغراخان قىزىقسىپ بوۋايغا قاراپ تۇرۇۋىتى، ئەركىن:

ــ بۇ بوۋاي ئۆزلىرى بىلەن كۆرۈشكىلى كەلگەنىكەن، ماۋۇ بالا نەۋرىسى ئىكەن، ــ دېدى.

بوۋاي ئالدىراپ سۆزلىدىن چۈشۈپ تازىم قىلدى:

ــ ئەسسالامۇئەلەيكۇم، ئۇلۇغ بۇغراخانىمىز ئۆمۈرلىرى ئۇزۇن بولغاي!

ــ رەھمەت، ئولتۇرسىلا، ــ سۆزىنى بۇغراخان بوۋاينى سۆزلەتكىلىپ قىلدى، ــ ھە، بىز كۆرۈشكەن، تونۇش بىز. سەنمۇ ئولتۇر بېگىم، كەل، تارتىنما.

قاۋۇل قىلىچنى بوۋىسىغا بەردى. بوۋاي يېڭى بىلەن قىلىچنىڭ پارقىراق سېپىنى سۈرتۈپ، يەنە لاتىغا ئوراپ قويدى.

ــ ئۆزلىرىنىڭ قوشۇن تارتىپ كېلىپ بىز پەرغانىلىقلارنى زالىم ياغىنىڭ زۇلمىدىن خالاس قىلغانلىقلىرى ئۈچۈن پۈتكۈل ئەل خۇشال، ــ بوۋاي قوپۇپ تازىم قىلىپ يەنە ئولتۇردى، ــ شاش، قوقەنت، سەمەرقەنت، يەنە بۇخارا، غەزنە، ھېرات... قىسقىسى، پۈتكۈل خەلق ئۆزلىرىنى تۆت كۆز بىلەن كۈتمەكتە.

ــ پەرغانە خەلقىنىڭ ھۆرمىتىگە ھەشقاللا. بىز داۋاملىق ئىلگىرىلەيمىز، بۇ بىزنىڭ بۇرچىمىز.

سۆپىغا داستىخان، مەزە قويۇلۇپ چاي قۇيۇلدى. قاۋۇل تارتىنىپ پىيالىنىمۇ قولىغا ئالالماي ئولتۇراتتى. بەلبېغىنىڭ ئۇچى بىلەن پېشانىسىدىكى تەرنى ئېرتەتتى ۋە خىجالەت بولۇپ، يەر ئاستىدىن بوز يىگىتكە قاراپ قويياتتى. بوز يىگىت ئۇنىڭغا كۆلۈپ كۆز قىسىپ قويغاندىن كېيىن بىرئاز كۆڭلى تىنچىدى. لېكىن ئۇ يەنە قورۇلۇپ

ئولتۇراتتى.

— ئۇلۇغ خاقان بۇغراخان بىلەن كۆرۈشكەنلىكىم ئۈچۈن زىيادە خۇرسەنمەن، — بوۋاي ئولتۇرغىنىچە ئازراق ئالدىغا ئېگىلىپ قويدى، — ئېغىز تېگەرمىكىن دەپ ئۆز بېھىسىزلىك مېۋىسىدىن ئازراق ئالغاچ كەلدىم، — بوۋاي سۇپىسكى سېۋەتلەرنى كۆرسەتتى. قوچقارلىك شەربەتنى بىلەن قارۇغچى يالىلار سېۋەتلەرنى ئۆيگە ئەكىرىپ كېتىشتى، — ئەمدى ئۆزلىرىگە بىر زور ئىلتىماسىم بار.

— ئېيتسىلا.

— مانا بۇ بالا مېنىك نەۋرەم، ئىسمى قاۋۇل. بۇنى ئۆزلىرىگە تۇتماقچىمەن، قوبۇل قىلماقلىرىنى سورايمەن.

— ھە، شۇنداقمۇ، بەك ياخشى، — بۇغراخان كۈلۈمسىرەپ ئولتۇرغان قاۋۇلغا قاراپ قويدى، — ياخشى گەپ. ئەل ئازادلىقى ئۈچۈن مانا مۇشۇنداق قاۋۇل يىگىتلەر كېرەك. ھە، يىگىت قانداق، ئۆزەكنى رازىمۇ؟

— چېرىك بولىمەن، ئاتا-بوۋامنىكى بولىدا ماڭىمەن.

قاۋۇلنىڭ كەسكىن جاۋابى بۇغراخاننى قايىل قىلدى، مەسلىكى كېلىپ ئۇنىڭغا قارىدى.

— توغرا دەيدۇ، ئاتا بالىسى-دە! — دېدى بوۋاي نەۋرىسىگە زوقلىنىپ، — بوۋام ھەم ئاتام چېرىك بولۇپ مىڭباشى بولغانىكەن. مەن يىگىرمە بەش يېشىمدا چېرىك بولۇپ يۈزباشى، كېيىن مىڭباشى بولدۇم. مانا بۇ قاۋۇلنىڭ ئاتىسى ئوغلۇم چېرىكلىكتە ئالەمدىن ئۆتتى. ئەمدى نۆۋەت قاۋۇلغا كەلدى. بۇنىڭ تەلىيى بار ئىكەن، نۆۋەتتى ياخشى ۋاقتىغا توغرا كەلدى. ئۆزلىرىنىڭ زامانىدا قىلىچ كۆتۈرسە ئارمان يوق.

— بۇنداق قىلىچۇازلىقنا ھەيران قالمىسۇ بولمدىمكەن. بوۋىلىرىڭ شاك كەسپى ئىكەن، — دېدى ئەركىن.

— شۇنداق، بالىدىن بالىغا ئۆتكىنىپ كېلىۋىرىپ. مەن بۇ بالىنى ئون يېشىدىن قىلىچۇازلىقنا ئۆگىتىپ كەلگەنمەن.

— مۇنداق كەپ دەڭا، بوۋا، — دېدى بوز يىگىت چاقچاق ئارىلاش، — ئۇنداقتا سىزنىڭ ئىسمىڭىزنى بىلسەك بولامدۇ؟

بوۋاي ئورالقلىق قىلىچنى چىقىرىپ ئورنىدىن قوپتى ۋە ساغرالمە لاپلىق قىلىچنى بۇغراخانغا سۇندى:

— مەۋرەم بىلەن، بىزنىڭ ئائىلىمىزنىڭ ئەڭگۈشتىرى، ئاتا مىراسى بۇ قىلىچنى ئۆزلىرىگە تەقدىم قىلىمەن، — ئۇ قىلىچ تۇتقان قوللىرىنى كۆتۈرۈپ ئالدىغا سۇنۇپ بېشىنى ئەگدى. قاۋۇلمۇ بوۋىسى بىلەن قاتار تۇرۇپ، قوللىرىنى مەيدىسىگە قويۇپ تازىم قىلدى.

— ھەشقالا، رەھمەت، ئولتۇرىلى، — دېدى بۇغراخان ئورنىدىن قوزغىلىپ ۋە قىلىچنى قولىغا ئالدى. بوۋاي بىلەن قاۋۇل ئولتۇردى. بۇغراخان قىلىچنى قىنىدىن سۇغۇرۇۋېلىپ، يالتىراپ تۇرغان قىلىچقا سەپىلىپ ئايلاندۇردى. قىلىچنىڭ سېپىغا ئويۇلغان "رۇستەم" دېگەن خەتنى ئۇن چىقىرىپ ئوقۇدى.

— مۇنداق، رۇستەم، بوۋامنىڭ ئىسمى. بۇ قىلىچنى ئۇ چېرىك باشى بولغاندا ئۇنىتانىسكەن. پەرغانىدا داڭلىق بىر تۆمۈرچى بوۋاي بۇ قىلىچنى ئاشۇ كىشىگە ئاتاپ سوقۇپ، ئۇستىنى ئويۇپ سۇنغانىكەن...

— ھە، ھە، بۇ بەك قىممەتلىك قىلىچ ئىكەن، — دېدى بۇغراخان تەسىرلىنىپ، — راستىنلا سىلەرنىڭ ئائىلەڭىلەرنىڭ ئاتا مىراسى ئەڭگۈشتىرى ئىكەن. ئۆزلىرىگە كۆپ رەھمەت.

— رەھمەت ئۆزلىرىنگە ئۇلۇغ خاقانىم، بىزنىڭ ئەگگۈشتىرىمىز ئەمدى جايىنى تاپتى.

— ئەمدى ئەگگۈشتەر بىزنىڭ بولدى. قاۋۇلمۇ بىزنىڭ بولدى، شۇنداقمۇ؟

— شۇنداق، مەن ئەمدى ئۆلسەممۇ ئارمانسىز ئۆلسەمەن، جانابىي بۇغراخان.

— ياخشى، ئەمدى مەن بىزنىڭ بۇ ئەگگۈشتەر "رۇستەم"نى شۇ رۇستەمنىڭ ئەۋرىسى بىزنىڭ قاۋۇلجانغا تەقدىم قىلىمەن، قانداق دەيلا؟ — بۇغراخان قىلىچنى قاۋۇلغا سۇندى. قاۋۇل بوۋىغا قاراپ قويۇپ قويۇپ، — بۇ ئەگگۈشتەرنى چىڭ تۇت ئوغلۇم، بوۋاڭنىڭ بوۋىسى رۇستەم چېرىكباشى باشلاپ بەرگەن ئائىلە قەھرىمانلىق يولىدا مەزمۇت ماڭ. بۇ ئەگگۈشتەر ئەۋلادىڭدىن ئەۋلادىڭغا مىراس بولۇپ "ئەل ئەگگۈشتىرى" بولۇپ قالغاي!

بۇغراخاننىڭ سۆزلىرىدىن قاتتىق تەسىرلەنگەن سەمەد بوۋاي ئورنىدىن قوپۇپ بۇغراخانغا تازىم قىلدى:

— باركاللا ئۇلۇغ بۇغراخان. مېنىڭ نەۋرەم بۇ تاپشۇرۇقلىرىنى چوقۇم ئەمەلگە ئاشۇرىدۇ.

قاۋۇل تىترەپ تۇرغان قوللىرىدىكى قىلىچنى چىڭ تۇتقىنىچە خانىنىڭ ئالدىغا تىز چۆكتى:

— ئۇلۇغ خانىمىزنىڭ سۆزلىرىنى ھەرگىز ئۇنتۇمايمەن، — ئۇنىڭ سۆزلىرى خۇددى قەسەمياد قىلغاندەك قەتئىي، ئۆتكۈر چىقتى. ئۇنىڭدىكى دولقۇنلانغان روھىي كۈچ ئۇنى شۇنداق سۆزلەتتى. ئۇ شۇ تاپتا ئۆزىنى، بارلىق ھاياتىنى ئەلگە، بۇغراخانغا بېغىشلىغاندى.

— قوپ ئورنىدىن قاۋۇل، — دېدى سۈتۈك بۇغراخان، — ياخشى گەپ، ئەل ئۈمىدىنى ئۈستۈمگە ئالغا — بوۋىلىرىڭلاك ئۈمىدىنى ئۈستۈما.

قارۇغچى بالىلار بوۋاي ئېلىپ كەلگەن ئۈزۈم، ئەنجۈر، ئانار-لارنى داستىخانغا قويدى.

سۈتۈك بۇغراخان بىر-بىرى بىلەن بەسلەشكەندەك تاتلىق، كۈلۈپ تۇرغان مېۋىلەرگە قاراپ دېدى:

— پەرغانىلىقلاك مېۋىلىرى بەك ياخشى ئىكەن، ئۈزۈلىرى ئۇستا باغۋەن ئوخشايلا؟

— قېرىغاندا، ئىشقىلىپ مېۋە دەرەخلىرى بىلەن ئېلىشىمەن. كۈزلۈك ئەنجۈر ياخشى بولمدۇ، قېنى، ئىلتىپات قىلسىلا، — بوۋاي بىر ئەنجۈرنى خان ئالدىغا قويدى. بۇغراخان ئەنجۈرنى شۈپىكىدىن ئايرىپ ھۈزۈرلىنىپ يېگەچ سورىدى:

— قاۋۇل ئۈيلەنددىمۇ؟

— يوقسۇ، تېخى بالا ئەمەسمۇ؟

— بىرەر لايىقى بارمۇ؟

— لايىقى... ھا، ئۈيىمىزدە ئۈزۈم بېقىپ چوڭ قىلغان بىر بېتىم قىزىمىز بار، ئۇلار ئۈزلىرى خېلى ئامراق. ھازىر چېرىك بولۇن-چۇ، ئۇ ياقتىنى كېيىن كۆرەرمىز.

— ئۇ قىزنىڭ ئېتى نېمە، قاۋۇل؟ — بۇغراخان بەلىھىسىنىڭ ئۇچىنى ئۈزۈۋېلاپ يەرگە قاراپ ئولتۇرغان قاۋۇلدىن سورىدى.

— ئېتى، ھە، ئۇنىڭ ئېتى مەردانە، بوۋام دەۋېرىدۇ...، — قاۋۇلنىڭ يۈزى قىزىرىپ كەتتى.

— ھە، مەردانە، ئوبدان ئېتى بار ئىكەن. ئۇ قىز قانچە ياشتا؟

— بۇ يەل ئون توقۇزغا كىردى، — جاۋاب بەردى بوۋاي، — بىر دوستۇمنىڭ يالغۇز قىزى ئىدى. ئاتا-ئانىسىدىن يەتتە يېشىدا يېتىم قېلىپ، مەن بېقىۋالغانىدىم. زېرەك قىز بولىدى، ماۋۇلىنى ئوقۇتسۇ دېسىلە، ئۇ.

— بوۋا، بالىلارنىڭ تويىنى قىلىۋەتسەك قانداق؟ ماۋۇل ئانىدىن چىرىكلىككە كەتسە.

— بۇ ئىشنى... ھە، بىز تېخى ئويلاشماپتىمىز، تەييارلىقىمىزمۇ يوق ئىدى.

— ئويلاشمىغان بولساق، ئەمدى ئويلىشايلۇق، بوۋا، — دېدى ئەركىن، — خانىمىز ياخشى گەپ قىلدى. تەييارلىقىنى بىللە قىلمايمىزمۇ؟

— بۇ تەرىپىنى ماڭا قويۇپ بەرسىلە. شۇنداق قىلايلۇق بوۋا. قاۋۇل بۆكىنى ئاسمانغا ئاتىمدۇ دېسىلە، — بوز يىگىت قاۋۇلغا چاقچاق قىلدى، — قانداق دېدىم يىگىت، كۆكلۈكدىكىنى ئېيتتىممۇ؟

ئولتۇرغانلار كۈلۈشتى، قاۋۇل قىزارغانچە بېشىنى ئېچىگە تىقاتتى.

— بوپتۇ، خانىمزىنىڭ سۆزى بويىچە بولسۇن، — دېدى بوۋاي رازىلىق بىلدۈرۈپ.

بوۋاي قاۋۇل بىلەن خۇشال-خۇرام ئۆيىگە قايتتى.

ئۇ سۈكەن ئارتىلغان ئېشەككە مىنىپ، چىگە "ئۈزەڭگە"دىكى پۇتلىرىنى ئوينىتىپ، يول يېقىسىدىكى سەگى تېرەكلەرگە، ئېرىقتىكى سۈزۈك سۇغا قاراپ كېتىپ باراتتى. سەمەد بوۋاي بىر خۇش ئاۋاز ئادەم ئىدى. ئەمما ئۆمرىدە بۇگۈنكىدەك شېرىن خۇشلۇق سەزمىگەنىدى. كىملەردۇ ئۇنى مەرەكىلىگەنىدەك قىلاتتى. ئېرەكلەر ياپراقلىرىنىڭ "چاۋاك چېلىشلىرى"مۇ، سۇنىڭ شىلدىرلىشىمۇ باشقا

كۆللەردىكىدىن يېقىملىق تۇيۇلماقتا."... بۇغراخان، ئەجەب ئېسىل كىشى ئىكەن، قاراڭ، مانا مۇشۇنداق ئۇلۇغ كىشىلەر خاقان بولسا، ئەل بەختلىك بولماي قالمايدۇ، تېخى قاۋۇلنىڭ تويىنى قىلىپ قويماقچى بولغىنىنى دېمەمدىغان! چوڭ غەمخورلۇق، ئاتىدارچىلىق بۇ. ئەمدى بالىلاردىن خاتىرجەم بولىدىغان بولدۇم. بۇ تېخىمۇ ياخشى بولدى..." بوۋاي ئويلىغاچ يېنىدا قىزىل لاتىغا ئورالغان "ئەڭگۈشە-تەر"نى چىڭ قولىتۇقلاپ كېلىۋاتقان نەۋرىسىگە قارىغانىدى، قاۋۇل كۆلۈمسىرەپ كېتىپ بېرىپتۇ. شۇنداق، ئۇ كۆلۈمسىرەيتتى، لەۋلىرىنى چىشلەپ چاندۇرماسلىققا تىرىشسىمۇ، چىرايىدىن ئۇرغۇپ تېشىغا تېپىپ تۇرغان كۆلكە كۆچىنى بېسىشقا قادىر ئەمەس ئىدى. مەردانىگە بولغان، بارغانچە ئۇنى رەھىمسىز چاڭگىلىدا قىستاۋاتقان مۇھەببەت كۆچىسى ئۇنى ئاللىقاچان ئەسىر قىلىپ بولغانىدى. شۇنداق بولسىمۇ، ئۆزىنىڭ خاھىشى بويىچە چېرىكلىككە كېتىشكە رازى بولغانىدى. ئەمما، چېرىكتىن قاچان قايتىشنى، مەردانىدىن ئايرىلىش قىينچىلىقىنى ئويلىغاندا كۆڭلى خىرە بولاتتى.

قاراڭ، بۇ بۇغراخان نېمىدېگەن دانىشمەن ئادەم-ھە؟ چېرىكلىككە كېتىش ئالدىدا ئۇنى يۇرەك پارچىسى مەردانە بىلەن قوشۇپ قويىدىغان بولغىنىنى، يەنە ئائىلە ئەگۈشتىرى بولغان قىلىچنى ئۇنىڭغا قايتۇرۇپ تەقدىم قىلدى. نېمىدېگەن ئۇلۇغ ئادەم ئۇ؟ بۇنداق كىشىنىڭ قول ئاستىدا چېرىك بولۇپ ئۆلۈپ كەتسەڭ ئارمانىڭ نېمە! ئاھ،... مەردانە قانچىلىك خۇش بولۇپ كېتەر...

شۇنداق شېرىن ئويلاردا كېلىۋاتقان بوۋاي بىلەن قاۋۇل ئۆيگە كېلىپ قالغانلىقىنىمۇ بىلمەي قالدى. مەردانە يۈگۈرۈپ چىقتى:

— بوۋا، بۇغراخان دېگەن قانداق كىشىكەن، ئۇ نېمە دېدى؟

قاۋۇلنىڭ چېرىك بولۇشىغا قوشۇلدىمۇ؟ قىلىچنى ئېلىپ ئۆزىنى بولغاۋ-
دۇ...؟ — مەردانە ئارقا-ئارقىدىن سوئاللار بەرگەچ يۈسسىنى
قولتۇقلاپ هويلىغا ئېلىپ كىردى. ئۇ ئويناقلاپ يۈۋايسىنا كۆلۈپ
تۇرغان كۆزلىرىگە تەلمۈرەتتى.

— شەيتان قىزى، ماۋۇ ئاكاڭدىنمۇ سورا، — دېدى ئاقسىقال ۋە
ئارقىدا هويلىغا كىرىۋاتقان قاۋۇلنى كۆرسەتتى. ئۆزى ئۆيى
تەرەپكە ماڭدى.

مەردانە ئالدىراپ قاۋۇلنىڭ ئالدىغا بارغاندا، ئۇنىڭ قولتۇق-
دىكى يۆگەكلىك قىلىچنى كۆرۈپ سورىدى:

— ۋاي بۇ قىلىچنى ئالماپتىغۇ، نېمىشقا قايتۇرۇپ كەلدىڭىز؟ —
ئۇ جاۋاب بەرمەي، باشقىچە كۆلۈپ تۇرغان قاۋۇلغا قاراپ هەيران
قالدى — نېمە بولدى، ياتۇبلام كۆلسىزغۇ، چېرىكسىكە ئالدىمۇ؟
ۋايجان، نېمىگە كۆلۈۋېرىدىغاندۇ؟ ماڭا ئەجەب بۇگۈن كۆرگەنىدەك
قارايسىزغۇ؟ — مەردانە گەپ قىلماي كۆلۈپ تۇرغان قاۋۇلغا قاراپ
سوراۋەردى، — ئېيتسىڭا، بىر ئىش بارغۇ، ياخشى ئىشمۇ، يامان
ئىشمۇ؟ بولمىسا خاپا بولۇپ قالمەن...

مەردانە نارازى بولۇپ دودىلانغىلى قوپقانىدى، قاۋۇل ئۇنىڭ
قولىدىن تۇتقانچە يۇگۈرۈپ-يۇگۈرۈتۈپ باغقا چاپتى.

— ۋايجان، ئاستىراق چېپىڭ، پۇتۇم سۇنۇپ كېتىدۇ. ۋاي
ئاستىراق... — دېگەچ مەردانە دىڭگۈسلاپ كېتىپ باراتتى.

بۇۋاي ئۆيدىن چىقىپ مەردانىنىڭ باغدا قاقاقلاپ كۆلۈۋاتقان
ئاۋازىنى ئاڭلاپ تۇرۇپ قالدى ۋە پىشايۋاندا ئولتۇرۇپ يەنە باغقا
قۇلاق سالدى. مەردانىنىڭ كۆلكە ئارىلاش سۆزى ئاڭلاندى. ئۇ
باراڭ ئاستىدا ئىچ-ئىچىگە پاتماي پىرقىرايتتى.

— ئەجەب بوپتۇ، خوپ بوپتۇ، قاۋۇل-مەردان جۇپ بوپتۇ... لام-تەلالالام، تىرى لام-لام، خوپ بوپتۇ، جۇپ بوپتۇ. تەلام-لام، — ئۇ، زوقلىنىپ قاراپ تۇرغان قاۋۇلنى قۇچاقلاپ مەكرىگ سۆيدى ۋە ئۇنى ئىككى قولىدىن تۇتۇپ پىرقىراتتى، — ئەجەب بوپ-تۇ، خوپ بوپتۇ، ئويناڭ ئاكام چۆگىلەي. مەردانىگە توي بوپتۇ، ئويناڭ ئۇكام چۆگىلەي. قاۋۇل جانغا ئۆي بوپتۇ، ئويناڭ ئاكام چۆگىلەي .... ها، ها، ها... ئەمدى بولار، تويناڭ ئالدىدا پۇتلىرى سۇنۇپ قالمىسۇن، يەنە. ئاۋۇلى توي، ئاندىن چىرىك-دە. بۇغرا ئاكامنىڭ قارارى، بويسۇنمىسىڭىز بەشىگىز كېتىدۇ، يىگىت، پەخەس بولۇڭ.

يەنە كۇلكە ئاۋازلىرى. بۇ قېتىم كۆتۈرۈلگەن بوم-زىل ئاۋاز باغدا جاراڭلاپ كەتتى...

بىرنەچچە كۈندىن كېيىن قاۋۇل بىلەن مەردانىنىڭ توپى بولدى. بۇ تويناڭ قانداق شادىيانە، داغدۇغىلىق بولغىنىنى پەرەز قىلۇبلىش مۇمكىندى. قىسقىسى: پەرغانە سازەندىلىرى بار-يوق ھۈنىرىنى كۆرسەتتى، شوخ پەرغانە قىز-يىگىتلىرى خۇماردىن چىققۇدەك يايراپ ئويناندى. بۇغراخانىڭ ئەركىن بىلەن بوز يىگىتنى ئەۋەتىپ مەرەكىلىشى، قاۋۇل بىلەن مەردانىگە بىر جۇپ كۈمۈش تۇمار سوۋغا قىلىشى توينى تېخىمۇ قىزىتىۋەتتى. سەھەد بوۋاينىڭ بېغى بىر كۈن — ئەتىگەندىن تۈن يېرىمگۈچە قاينىدى. توينىڭ داڭقى، بۇغراخانىڭ بىر جۇپ ياشقا قىلغان ھەمخورلۇقى پۈتۈن پەرغانىگە تارالدى...

* * *

سۈتۈق بۇغراخان باغدىكى گۈلزارلىق يولدا مېڭىپ يۇرۇپ

ئويلايتتى؟

پەرغانىگە كەلگىلى ئون كۈن بولىدى. ئۇ ئۇتلۇق سۆبانىدىن ئۈچ كۈن كېيىن كەلگەنىدى. بۇغراخان كېلىپ، مەسلىھەتلىشىپ كەتكەندىن كېيىن، ئۇتلۇق سۆبانىي قوقەنتكە قايتىپ بېرىۋېپ كەتتى. قوقەنتتە ئۇرۇش باشلانىدى، بولغاي، لېكىن، ئېنىق مەلۇمات يوق. خانىش تايدىگىنىڭ خېتىنگە قارىغاندا، دۆلەت تېشلىرى ياخشى كېتىپ بېرىپتۇ. ئالىپ تارىسلانىنى ئۆزگەندىن نەمەنگانغا بولغا سېلىپ، ئاندىن ئۆزى بولغا چىقىپ، قوچقارنى ئۇنىڭغا قوشۇپ بەرگەنىدى. بۇ يىل قىشقا قالماستىن سەمەرقەنتنى ئېلىش كېرەك، ۋاقىت قىستاپ كېلىۋاتىدۇ، قانداق بولار كىن. قوقەنت بىلەن ئاش ــ ياغمىنىڭ ئىككى قولى. ئەمدى، توكۇر مەنسۇرنىڭ قوللىرى پاتراق كېتىپ تاشلانا بولاتتى. مەنسۇر سەمەرقەنتنى كۈچ توپلىماقتا، ئۇ ئۆلكۈچە تىرگىشىشى مۇمكىن، گەپ يوق. بۇغرا قوشۇنى يەرلىك قاداش قوشۇنلار بىلەن ئۇلغايماقتا. يەنە، ئەبۇ ئەلى بىلەن سېۋۈق تېكىنلەر بار... خەلق بۇغرا قوشۇنىنى ئوبدان قوللاۋاتىدۇ. چېرىكلەرنىڭ تەرتىپى يامان ئەمەس. لېكىن، خەلقنى تارازى قىلىدىغان ئىشلار- دىن ساقلىنىش كېرەك... ئىشلار ياخشى. لېكىن، ئۇنداق ئۇقۇش- لۇق كېتىۋېرەرمۇ؟ ھوشيار بولۇش كېرەك. ئۇرۇشنى ئۇتۇقلۇق تۈگە- تىش ئۈچۈن، كۆپلىگەن قىينچىلىقلار، يەلكى، ئويلىمىغان ئىشلار يۈز بېرىشى مۇمكىن...

بۇغراخان ئوغلا بۇرىلىپ، خۇشال كېلىۋاتقان بىتكچىگە قارىدى:

ــ ھە، بوز يېگىت، سىياقىڭىزغا قارىغاندا، ياخشى خەۋەر ئالغان ئوخشايسىز، ئۇنداقمۇ؟

ـــ شۇنداق. ئىككى ياقتىن ئەلگە چاپارمەن كەلدى. ماما، ئۆز-لۇق، سۇباشىدىن ھەم ئالىپ ئارسلاندىن خەت كەلدى.

ـــ ھە، راستىنلا ياخشى خەۋەركەن. قېنى كېلىڭ، ـــ ئۇ بىرىپ گۈلزارلىق چېتىدىكى ئۆزۈن ئورۇندۇقتا ئولتۇردى، ـــ قېنى، خەتلەرنى ئوقۇڭ.

سادىق غۇلام بىر پەتنۇستا ئوچ چىنە ئېلىپ كەلدى. ئۇنىڭ ئار-قىسىدىن ئەركىنمۇ يېتىپ كەلدى. بوز يىگىت خان جىقراق قىزىققان قۇتلۇق سۇباشىنىڭ خېتىنى ئاۋۋال ئوقۇپ بەردى. ئۇنىڭ يېزىشچە، ئۇلار قوقەنتكە يېتىپ كەلمەيلا ياغىنىڭ چوڭ توسقۇنلۇقىغا ئۇچرايتۇ. ياغىنى بوش چاغلىغانلىق ۋە ئاز كۈچ بىلەن ئېلىشقانلىق ئۈچۈن، ھە دېگەندە جىقراق چىقىم تارتىپ كېتىپتۇ. شۇڭا كەينىگە يېنىپ تەييارلىنىشقا توغرا كەپتۇ. كېيىن ئىككىنچى قېتىملىق جەڭ باشلە-نىپ، ياغى چېكىنىپتۇ. قارشىلىق كۈچى يەنە چوڭراق ئىكەن. ئۈچىنچى جەڭدە قوقەنتنى ئالماقچى ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ، خانلىق قوقەنت ئېلىنغاندىن كېيىن كېلىشىنى سوراپتۇ.

بۇغراخان دىققەت بىلەن خەتكە قۇلاق سالدى. بەزى جايلىرىنى قايتا ئوقۇتۇپ ئاڭلىدى.

ـــ ئارسلانىڭ خېتىنى ئوقۇڭ، ـــ دېدى خان قاپاقلىرىنى تۇرۇپ يىراقتا قاراپ تۇرغان قىياپىتىنى ئۆزگەرتمەي.

بوز يىگىت ئالىپ ئارسلاننىڭ خېتىنى ئوقۇدى. ئالىپ ئارسلان نەمەنگانغا چەبەر سۇباشىدىن ئىككى كۈن كېيىن يېتىپ بېرىپتۇ. بوتلاق تۇمەنباشى قاداش قوشۇنلار باشلىقى مەمەتالى بىلەن مايلى سايدىن يولغا چىقىپ كېيىن، نەمەنگاندىن ئۆزگەنگە قاراپ يولغا چىقىپ ياغى چېرىكلىرىنى توسۇپ جەڭ قىلىپ، ئۇلارنى نەمەنگان ياقتا

قىستاپ بارغانىكەن. ئاندىن چەبەر سۈباشى بېرىپ بىرلىكتە بىر كۈن چەك قىلىپ، بىرلا چەكتە نەمەنگانىنى ئاپتۇ. ئۇنىدىن كېيىن ئارسلان بېرىپتۇ. قوچقار بەگنى نەمەنگانغا ئەمىر، مەمەتالىنى لەشكەر سۈباشى قىلىپ جاكالاپتۇ. شەھەر تىنچ، ئەل ئامان ئىكەن. چەبەر سۈباشى قوشۇنىنى باشلاپ شاشقا قايتىپ كەتكەنلى ئون كۈن بوپتۇ. ئالىپ ئارسلان ئەتە بولغا چىقماقچى ئىكەن. "ئىشلار جايىدا، ئامان بولۇڭ" دەپتۇ ئالىپ ئارسلان خېتىنىڭ ئاخىرىدا.

بوز يىگىت خەتنى ئوقۇپ بولغاندىن كېيىن، بۇغراخان گۈل-خان ئالدىدىكى كىچىك سەينادا ئىككى قېتىم ئايلاندى، بوز يىگىتنىڭ ئالدىدا توختاپ دېدى:

— ئارسلاننىڭ ئىشى ياخشى ئىكەن. ئەمدى گەپ شاشتا. شاشنى ئېلىشمۇ قىيىن بولماس. قۇتلۇقبەگنىڭ ئىشى قىيىنراق ئوخشايدۇ. قوقەنت سەمەرقەنتنىڭ بوسۇغىسى. ياغى ئۇ يەرگە جىق كۈچ توپلىغان. بىز چاپسانراق ئاتلىنايلۇق. بۇ يەردىكى ئىشلار تۈگىدىمۇ؟

— تۈگەپ قالدى. قالغان ئىشلارنى بەھرەم ئەمىر بىلەن دوسمەت لەشكەرباشى باشقۇرار. بۇلارنىڭ پەرغانىدا نامى بار ئىكەن.

— ئۇلارنى ئەمىر، لەشكەرباشى قىلىپ تەيىنلىگىنىمىز توغرا بوپتۇ دەڭ.

— توغرا بوپتۇ، — دېدى ئەركىن، — ئۇلار كۈندۈزنى كېچىگە ئۇلاپ ئىشلىمەكتە. ئەل ئىشىغا ئوبدان كۆڭۈل قويىدىكەن. پەرغانە خەلقى ئۆزلىرىنى كۆرۈشنى خالايدۇ. بىر ۋاقىت بەلگىلەپ بەرسىلە-كەن، — دېدى بوز يىگىت ئاخىرىدا.

— يەنە يەرلىك قوشۇنلار بار. دوسمەتبەگ بۇ يەرگە كەلگەندىن بېرى خېلى جىق چېرىك ئالدى، — قوشۇپ قويىدى ئەركىن.

— ئەنە جۇمە ئەمەسمۇ، جۇمە نامىزىغا بېرىپ خەلق بىلەن ئۇچرىشايلۇق. يۇنى ئالدىن ئۇقتۇرماسلىق كېرەك. يەرلىك چېركىلەر بىلەن كېتىش ئالدىدا كۆرۈشەيلى. بىز ئۇچ كۈندىن كېيىن يولغا چىقساق بولامدۇ؟

— بولىدۇ، — بوز يىگىت، ئەركىن تەلگە جاۋاب بەردى.

قوۋۇق ئالدىدا كىشىلەرنىڭ ئاۋازى ئاڭلانىدى. ئەركىن دەرھال ئۇ يافقا كەتتى. ئۇ ئۇزاق ئۆتمەي قايتىپ كېلىپ" تۇنۇگۈن ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلىنغان بۇلاڭچى چېركىنى ئېلىپ بىرمۇنچە كىشىلەر كەپتۇ، ئۇنى كەچۈرسە دەيدۇ. ئۆزلىرى بىلەن كۆرۈشۈشنى سورايدۇ.

— ئۇلارنى ھويلىغا كىرگۈزۈڭ، — دېدى بۇغراخان. ئەركىن قوۋۇق تەرەپكە ماڭدى.

بىرپەستىن كېيىن بۇغراخان ھويلىغا كەلگەنىدى، ئىككى-ئۈچ يۈز كىشى كۇتۇپ تۇرۇپتۇ. ئۇلارنىڭ ئالدىدا بۇلاڭچى چېركى باش ئېگىپ تۇرۇپتۇ. كىشىلەر تازىم قىلىپ بۇغراخانغا سالام قىلغاندىن كېيىن، بىر ئاقساقال كىشى ئالدىغا چىقىپ سۆز قىلدى:

— ئۇلۇغ بۇغراخان. بۇ بالىنى كەچۈرگەيلا. بىز بۇنى دارىنىڭ ئاستىدىن ئېلىپ كەلدۇق.

— بۇ بۇلاڭچى. بىزنىڭ پەرمانىمىزغا قارشى ئىش قىلغان. ئۇنى دارغا ئېسىش كېرەك.

— شۇنداق ئۇلۇغ خاقان، ئۆزلىرى پەرمانىنى ئەل مەنپەئىتى ئۈچۈن چىقارغان. ئەنە شۇ ئەل ئۆزلىرىدىن سورايدۇ. بۇ بالا گۇناھىنى ئىقرار قىلىپ تووا قىلدى. ياش ئىكەن، ئاتا-ئانىسى بار ئىكەن، ئۆزلىرىگە تېخى بۇنداق چېركىلەر كېرەك.

ئاقـاقالـلىق سۆزى بۇغراخاننى ئويلىنىپ قويـدى. ئۇ چېرىكىنى بۇرناكۇن قارۇغىچى چېرىكلەر باغلاپ ئېلىپ كەلگەنلىكىدىن، ئۇ بىر هويلىغا كىرىپ بىر ياقلاننى بۇلاپتىكەن، ياقـلان ئىگىسى ئايال زارلاپ توسۇۋالـسا ئۇنى تېپىپ يىقىتىپ ياقلاننى ئېلىپ ماڭغاندا، ئەترايتىكى كىشىلەر توسـا زورلۇق قىپتۇ. ئۇ چاغدا قارۇغىچى چېرىكلەر كېلىپ قېلىپ ياقلاننى ئىگىسىگە قايتۇرۇپ بېرىپ، ئۇنى باغلاپ خانىلىق ئالدىغا ئېلىپ كەلگەنىدى. "كىشىلەرنىڭ مال-مۈلكىنى بۇلىغانلارغا ئۆلۈم جازاسى بېرىلىدۇ" دېگەن پەرمان بويىچە، بۇغراخان ئۇنى ئۆلتۈرمەكە هۆكۈم قىلغانىدى. بۇگۈن هۆكۈمنى ئىجرا قىلماقچى بولغاندا، بۇ ئادەملەر ئۇنىلىق تووا قىلىپ يىغلىغىنى كۆرۈپ، باشلىقلاردىن سوراپ، بوشتىپ بۇ يەرگە ئېلىپ كەپتۇ. هۆكۈمنى بۇغراخانىلىق ئۆزىدىن باشقا هېچكىم ئۆزگەرتەلمەيدىغانلىقىنى ئۇلار بىلەتتى. "ئۇ تووا قىپتۇ. ئاتا-ئانىسى بار ئىكەن. بۇنداق ياش چېرىكلەر كېرەك" دېگەن سۆزنى ئىچىدە تەكرارلىدى بۇغراخان.

يەنە بىر ئوتتۇرا ياشلىق ئادەم ئالدىغا چىقىپ "پەرمانغا، ئەگەر ياخشى ئادەم بولۇپ توۋا قىلىشنى خالسا كەچۈرۈم قىلىنىدۇ، دەپ قوشۇپ قويۇشنى جانابىي ئالىيلىرىدىن سورايمىز" دېدى.

بۇلاڭچى چېرىك خانىلىق ئالدىغا يىقىلدى:

— توۋا قىلدىم ئۇلۇغ ئاتا، مېنى توۋا. ئادەم بولىمەن. ئون كىشىلىك جېنىم قىلاي. قېرى ئاتا-ئانامنىڭ هۇرمىتى ئۈچۈن،... — دەپ ئۇ بۇكۈنگىنىچە قوللىرىنى سوزۇپ خانىغا يېلىنىدى. ئۇنىڭ تارامىلاپ ئېقىۋاتقان كۆز ياشلىرىغا قاراپ خانىنىڭ كۆڭلى ئېرىدى.

— مەيلى، سىلەرنىڭ تەلىپىڭلار ئۈچۈن كەچۈرۈم قىلىشقا

بولىدۇ، ــ دېدى بۇغراخان، ــ لېكىن، بىزنىڭ پەرماننىمىز بەللا ئۆز كۈچىدە قىلىۋېرىدۇ.

جەڭچى خۇشلۇقىدىن ئاققان ئــــسق ياشلىرى يىلەن خانىغا ھەشقاللا ئېيتتى. كېيىن ئۇ قوپۇپ بېرىپ ئاقساقالنى قۇچاقلاپ يىغلىدى...

بۈگۈن ئازنا كۈنى. جۇمە مەسجىدىنىڭ ئىچكىرى ــ ئاشقىرىسى جامائەت بىلەن لىق تولغان. ئۇلار ئىلگىرى ــ ئاخىر نامازنىڭ سۈننىتىنى ئوقۇپ بولغاندى. بۇغراخان ئەمىر بەھرەمخان، دوسمەت چېرىكباشى، بوز بېگىت، ئەركىنلەر بىلەن كىرىپ كەلگەندە، خۇتبە ئوقۇش ئۈچۈن ئەمدى قوزغالغان خەتىب خانىنى كۆرۈپ قالدى، جامائەت ئىچىدە غۇلغۇلا، پىچىر ــ پىچىر بولۇپ كەتتى. تونۇغانلار تونۇمىغانلارغا تونۇشتۇرۇپ، بىردەمدىلا ئىچكىرى ــ ئاشقىرى مەسجىدنىڭ ھەممىگە تارىلىپ بولدى. كىشىلەر ئۈرە ــ تۆپە بولۇشۇپ، بويۇنلىرىنى سوزۇپ قارىشاتتى. خەتىب ئاخۇنۇم خۇتبە پەشتىقىغا چىقىپ، بىر ياقتا يۆلەكلىك تاياقنى قولىغا ئېلىپ تۇغرىسىغا تۇتتى ۋە ئوقۇشقا باشلىدى: "ئەلھەمدۇلىللا، ئەلھەمدۇلىللاھى رەببىل ئالەمىن ۋەلئاقىبەتۇ لىلمۇتتەقىن..." خەتىب يۆتىلىپ كەتتى. ئۇنىڭ راست يۆتىلى كەلدىمۇ، ياكى ھودۇقۇپ قالدىمۇ، بىلىپ بولمايتتى. لېكىن قولىدىكى تاياق تىترەپ تۇراتتى. ئۇ بىرنەچچە جايدا ئېزىپ تاشلاپ، ئاخىرى خۇتبىنى تۈگەتتى. ئۇ مېھرابقا كېلىشىگىلا جامائەت "گۇر" قىلىپ قوپتى ۋە خەتىبكە ئەگىشىپ نامازنى ئوقۇدى. جۇمە نامىزىنىڭ ئىككى رەكەئەت پەرزى تۈگىگەندىن كېيىن، بىر قاردىم سازنىڭ ئاۋازى بىلەن تىلاۋەت قىلىدى. خەتىب قول كۆتۈردى: "ئىلاھا ئامىن، ئاللاھۇ تاباردىك ۋە تائالا ئۇلۇغ خانانىمىز

سۆلتان[1] سۆزىنى بۇغراخانغا تۆۋەن تۇرۇپ ئاتا قىلمايلا، ئالىلاھۇئەكبەرا..." تۆ ئۆزۈن ساقاللىرىنى سىلىدى، جاماەت ئەگەشتى.

بۇغراخان ئەچكىرىكى مەسچىدتىن چىققاندا، كىشىلەر مەسجىد ھويلىسىغا تولۇپ ئۇلۇغ چىقىشىنى كۈتۈۋاتاتتى. خەتىب ئاخۇنۇم ۋە بۇغراخان بىقىنداڭ قوبۇل قىلىپ تونۇشتىن بىرقانچە يوغان سەللىلىك ئۆلىمالار ئىكراملار، سەللىسىز باي سۆيەت كىشىلەر بۇغراخان بىلەن ئىككى قوللاپ كۆرۈشتى. مەسجىد ھويلىسىغا كەيلى-كەيىدىن ئادەم توپلىنىشقا باشلىدى. خەتىب ئاخۇنۇم كۆپچىلىككە قاراپ سۆز قىلدى:

— ئۇلۇغ قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ خاقانى، ئىسلام دىنىمىزنىڭ ئاتاقلىق پەتىۋاسى سۇلتان ساۋتۇق بۇغراخان ئالىيلىرى مەسجىدىمىزگە قەدەم تەشرىپ قىلىپ، ئەھلى جاماەت بىلەن بىرلىكتە ناماز ئوقۇغاندىلىقى بىزنى زىيادە خۇرسەن قىلدى. ئۇلۇغ بۇغراخان خەلقىمىزنى زالىملار زۇلمىدىن قۇتقۇزۇپ، ئەركىن ھايات بەخش قىلماقتا. بۇنىڭ ئۈچۈن خەلقىمىز چەكسىز مىننەتدار. جانابىي ئاللا سۇلتان ئالىيلىرىغا نۇسرەت ۋە ئاق يول بېغىشلىغاي، ئامىن! — دېدى، كۆپچىلىك "ئامىن!" دەپ دۇئا قىلدى.

بەھرەم ئەمرىنىڭ تەكلىپى بىلەن بۇغراخانمۇ قىسقا سۆز قىلدى:

— ئەسسالامۇئەلەيكۇم، جاماەت، — ئۇ ئۇيغۇرچە قولىنى مەيدىسىگە قويۇپ ئېگىلدى. "ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام" دېگەن كۆپ كىشىلىك تەسىرلىك ئاۋاز كۆتۈرۈلدى، — بىز پەرغانىغا كەلگەندىن بېرى ئۆز ئۆيىمىزدىكىدەك خۇشاللىق ھېس قىلماقتىمىز. بىز قەشقەرلىق، پەر-

---

① خەتىب ئۇ يانكىسى ئادەت بويىچە "سۆلتان" سۆزىنى قوشۇپ ئاتىدى.

غانەلىق، بالاساغۇنلۇق، سەمەرقەنتلىكەرنىڭ ھەممىسى ماكانسىز بىر، ئۇلۇسسىز بىر، دىنسىز بىر، تىلسىز بىر قان قېرىنداشلارمىز. بىز ئەل ئەركىنلىكى ئۈچۈن، بىرلىك ئۈچۈن، مۇقەددەس دىنىمىز ئۈچۈن جەڭگە ئاتلاندۇق. بىزنىڭ جەڭلەردىكى ئۈتۈقلىرىمىز، بىزنى سەممىي قارشى ئالغان، بىز بىلەن بىللە ياغىغا قارشى چېلىشۋاتقان خەلققە، سىزلەرگە مەنسۇپ. بىز سامانلار ھۆكۈمرانلىرىنى بۇ ئەلدىن قوغلاپ چىقارغۇچە جەڭ قىلىمىز. قەرىنداش ئۇلۇسلىرى- مىزنى چوقۇم ئازاد قىلىمىز. باتۇر، خۇش ئاۋاز پەرغانىلىقلارنىڭ ئەسىر بەھرەمخانىنىڭ ۋە چېرىكباشى دوسمەتبەگنىڭ يېتەكچىلىكىدە كۆرەش بىلەن ئالغا باسىدىغانلىقىغا ئىشىنىمىز. سىلەرگە ئاللا يار بولغاي!....

بۇغراخانىنىڭ ئوچۇق، سەممىي، قەتئىي سۆزى كىشىلەرگە چوڭقۇر تەسىر قىلدى بولغاي، كۆپچىلىك ھاياجان بىلەن ئاڭلىدى. دېمىسىمۇ، ئۇنىڭ سۆزى تەسىرلىك بولدى. ئۇنىڭ سېرىق شايە سەللىلىك، ماش رەڭ تونلۇق كېلىشكەن قىياپىتى، ئىشەنچ ۋە مېھرىبانلىق بىلەن كۈلۈپ قاراپ تۇرغان سىياقى ئادەملەرنى ئۆزىگە تارتاتتى. ئۇ ئۇلۇغ ئىسلام دۆلىتىنىڭ مەشھۇر پادىشاھى، يەنە كېلىپ، ئۇ ئۆز يۇرتىدا بىرىنچى بولۇپ مۇسۇلمان بولغان ۋە ئىسلام دىنىنى تاراتقان ئادەم. ئۇ راستىنلا شەرەپلىك، ئۇلۇغ كىشى. بۇنداق كىشىنىڭ ئوبدان سۆزلىرىنى بىۋاسىتە ئاڭلىغۇچىلار قانداقمۇ ھاياجانلانمىسۇن؟!. "ئۇلۇغ بۇغراخان ئامان بولغاي!" دەپ تۇۋلىدى كۆزلىرىدىن ياش ئېقىپ تۇرغان كىچىك سەللىلىك، چار ساقال ئادەم. "ئامان-ئامان!" دەپ تۇۋلىدى كۆپچىلىك. كۆز يېشى قىلمىغان ئادەم ئاز قالدى، بەزىلەر بۇقۇلداپ يىغلايتتى.

بۇغراخان ئەمىر بەھرەمخان ۋە دوسمەتبەگلەرنىڭ ھەمراھلىرى قىدا مەسجىد سۇپىسىدىن چۈشكەندە، كىشىلەر توپى ئۇنى ئورىۋالدى. ئۇلار تىقما-تىقماق، بۇغراخاننىڭ قولىنى ئېلىپ ئۆزلىرىگە، كۆزلىرىگە سۈرتەتتى. قولى يەتمىگەنلەر چاپىنىنى سىلاپ كۆزىگە سۈرتەتتى. ئادەملەرنىڭ خۇشاللىق ياشلىرى يۈزى، ساقالىرىدا ئاققاتتى. ئادەملەر تىقىلىپ كۆپەيىپ كەتتى، بۇغراخان سەپلىپ قالدى. دوسمەتبەگ "خالايىق، يول بەرمەيلۇك" دەپ ۋارقىرىغاندىن كېيىن جامائەت بىرئاز يول بوشاتتى. ئەركىن مەسجىد قوۋۇقى ئالدىدا تۇرغان قاروغچى چېرىكلەرنى باشلاپ كىرىپ يول ئاچتى. شۇنىڭدىمۇ ئاسان بولمىدى. بۇغراخان ئاران بالالىقتا تەرلەپ-پىشىپ قوۋۇقتىن چىقتى...

سۈتۈق بۇغراخان قوقەنتكە قاراپ ئاتلاندى. ئۇ، ئەمىر، لەشكەر باشلىرى ھەمراھلىقىدا، بوز يىگىت، ئەركىنلەر بىلەن بىللە، قاروغچى چېرىكلەر قاتارى ئوتتۇرىسىدا ئاتلىق كېتىپ بارىدۇ. پەرغانىنىڭ كۆزگى ئەتىگەنلىك قۇياشى ئۆتكۈر نۇرىنى چېچىپ ئۇنى ئۇزاتماقتا، ئۇلار شەھەر تېشىدا ئىككى ياقتا قاتار تىزىلىپ تۇرغان قاداش قوشۇنلار ئارىسىدىن ئۆتتى. چېرىكلەر "سۇلتان ئامان!"، "ئامان-ئامان!" دەپ توۋلىشىپ تۇردى. بۇغراخان كۈلۈمسىرەپ ئۇلارغا ھۇرمەت بىلدۈرۈپ، ئات ئۈستىدە ئىككى ياقتا قاراپ قول كۆتۈرۈپ ماڭدى. يەنە ئازراق ماڭغاندىن كېيىن، يولنىڭ ئىككى چېتىدە رەتسىز تۇرغان چوڭ-كىچىك، ئەر-ئايال ئادەملەرنى كۆردى. ئۇلارنىڭ بىرمۇنچىلىرى بالىلىرىنى، ئەرلىرىنى ئەمدى ئۇزىتىپ ئايرىلغان بولسا كېرەك، ئېسىدەپ روماللىرى بىلەن يۈز-كۆزلىرىنى ئېرىتەتتى. قاروغچى قوشۇن كېلىشى بىلەن بىرمۇنچىلىرى

ئۇلارغا بۇگۈرۈشتى. ئۇلار چېرىكلەرگە كىچىك بوپا، تاز، يەنە بىرنەچچىلەرنى ئۈزۈمنىڭ قوللىرىنى چىلاش قىسىپ، كۆز يېشى قىلىپ ئۈزمەتاتتى. كىشىلەرنىڭ ئوتتۇرىسىغا كەلگەندە، بۇغراخاننىڭ كۆزى سەھەد ئاقساقالغا چۈشتى. ئۇ ئات ئۈستىدىكى قاۋۇلنىڭ يانچۇقىغا بىرنەچچىلەرنى تىقىپ سۆزلەۋاتاتتى. كېيىن ئاقساقالنىڭ يېنىدا تۇرغان بىر چوكان قاۋۇلغا قىزىل ياغلىقنا ئورالغان بىر كىچىك بوپا بەردى-دە، تەتۈر قاراپ، بېشىدىكى ياغلىقىنىڭ ئۇچى بىلەن يېشىنى سۈرتتى. قاۋۇل ناگولالىقنا بىردەم قاراپ تۇردى-دە، ئېتىنىڭ تىزگىنىنى قويۇۋەتتى. لېكىن، خېلى ئۇزاققا بارغۇچە بوۋىسى بىلەن چوكىشىدىن كۆزىنى ئۈزمىدى. ئاغۇچە بۇغراخان يېقىن كېلىپ قالدى "سالام ئۇلۇغ خانىم، — دېدى بووای بۇغراخانغا تازىم قىلىپ، — ئىلاھىم ئاق يول بولسۇن!" "ئېيتقانلىرى كەلسۇن، — دېدى بۇغراخان ئېتىنى توختىتىپ، — بۇ سىكىل مەردانە بولسا كېرەك، — چوكان يۈزىنى سۈرتۈپ باش ياغلىقىنى ئۈزىتىپ، ئىككى قولىنى مەيدىسىگە قويۇپ تازىم قىلدى، — كۆزىدىن ياش ئاققۇزغان مەردانە بولالمايدۇ، شۇنداق ئەمەسمۇ، سىكىلىم؟

مەردانە ئىزا ئاردىلاش كۈلۈمسىرەپ يەرگە قارىدى.

— بالىلار كىچىكىدىن بىللە ئۆسكەنىدى. ئايرىلىش ئاسان كەلمەيۋاتقان ئوخشايدۇ، — دېدى بووای مەردانىنىڭ يېشىنى سلاپ.

— كىچىكىدىن بىللە ئۆسكەن، ئەمدى بىر تەن، بىر جان بولدى، ئەبەدىي بىللە ياشايدۇ. قاۋۇل ئۇتۇق قازىنىپ قايتىپ كەلگەندە، سىز مەردانىلىق بىلەن قارشى ئالىدىغان بولۇڭ، بولامدۇ؟

مەردانە يەرگە قارىغىنچە بېشىنى لىگىشتى.

ـ كامال ناپسلاء ئۆمۈرلىرى ئۇزاق بولسۇن ئۇلۇغ خانىم، ـ دېدى ئاقساقال يۇز ـ ساقاللىرىنى سىلاپ.

ـ خەير ـ خوش، ـ دېدى بۇغراخان ۋە يەنە بايىقىدەكلا، لېكىن خۇشال تازىم قىلغان مەردانىگە قارىماپ قويۇپ ئېتىنى قويۇپ بەردى. خاننى كۈتۈپ توختىغان قارۇغچىلارمۇ قوزغالدى.

كىشىلەر ئارىسىدىن چىققاندىن كېيىن بۇغراخان بەھرەم ئەمىر ۋە دوسىەت چېرىكباشى بىلەن خوشلىشىپ يۇرۇپ كەتتى.

بەشىنچى باب

سەمەرقەنتكە تەھدىت

سۇتۇق بۇغراخان قوقەنت يېنىدا، چۇشكۇنى ئالدىدا قۇتلۇق سۇياشى بىلەن جەڭ مەيدانىنى كۆزىتىپ تۇرۇپتۇ. بۇگۈن ئەتىگەنلا ئۇچىنچى قېتىملىق چوڭ جەڭ باشلىنىپ كەتكەنىدى. ئۆتكەن ئىككى قېتىملىق جەڭدە ياغى قاتتىق تىركەشتى. ئۇلار بىرىنچى قېتىم "ئاۋۋال چېكىنىش، ئاندىن تۇيۇقسىز قارشى ھۇجۇمغا ئۆتۈش" چارىسىنى قوللىنىپ، قۇتلۇق قوشۇنىنى خېلى جىق چىقىمغا ئۇچراتتى. ئىككىنچى قېتىم چارىسىنى ئۆزگەرتىپ "ساداق ياغدۇرۇش، ئۇچ تەرەپتىن ھۇجۇمغا ئۆتۈش" چارىسىنى قوللاندى. ئاخىردا ئاتلىق قوشۇنى بىلەن باستۇرۇپ كەلدى. بۇ قېتىم قۇتلۇق بەگ تەيىار قوشۇن بىلەن ياغىنى ئۇرۇپ قايتۇردى. لېكىن، ياغى "تام سەپ" تۈزۈپ قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتتى. بىر كېچە-كۈندۈزلۈك بۇ جەڭدە قۇتلۇق قوشۇن ئازراق چىقىم بەردى. چېرىكلەرنى دەم ئالدۇرۇش ئۈچۈن قۇتلۇقبەگ جەڭنى توختاتتى. تۈنۈگۈن بۇغراخان بېتىپ كەلگەندىن كېيىن، مەسلىھەتلىشىپ بۇگۈن ئۇچىنچى جەڭ باشلاندى. بۇغراخاننىڭ "ئامبۇر بولۇپ قىسىش، ئۇراپ يوقتىش چارىسى بويىچە قوشۇن بىر كۈن تەييارلانغاندى. ئالدى سەپتە ياغىنى تارتىپ تۇرۇپ، ئوڭ-سولدىن ئوراش ئېلىپ بېرىلماقتا ئىدى، چۇش بولغاندا "ئامبۇرنى

سەمەش" باشلاندى. ئىككى يانغا يەڭگىللىك بېرىش ئۈچۈن ئۈزۈل سەپ ھۇجۇمنى كۈچەيتتى. بۇغراخان بىر چاقىرىم يىراقلىقتىكى تاغلىق ئېلىشىشنى ھاياجان بىلەن كۆزدىن كەچۈرۈپ تۇرغاندىن كېيىن، قۇتلۇق سۇباشىغا قاراپ "تەمدى ياغىنى ئورالىغا بۇيرۇق بېرىڭ" دېدى. ئىككى تاغلىق چاپارمەن ئىككى يافقا چاپتى...

ئالدىدىن بېرىلگەن زەربە، ياندىن قىسىپ كېلىش ياغمۇر ئالدىرىتىپ قويدى. بولۇپمۇ چەمبىرەكتە قېلىش قورقۇنچى ياغىدا قاتتىق ئەندىشە پەيدا قىلدى. نامازدىگەر بولغاندا، ياغمۇرنىڭ بۇقىرى باشلىقلىرى شەھەرنىڭ كۈنپېتىش تەرىپىگە چېكىندى. بۇنى كۆرگەن باشقا چېرىكلەردە ھودۇقۇش پەيدا بولدى. كەچكى قاراڭغۇلۇق ئۇلارغا دەھشەتلىك ئەجەل ئېلىپ كېلىۋاتقاندەك تۇيۇلدى. كۈچەپ جەڭ قىلىۋاتقان چېرىكباشلىرى بېلىنى قويۇپ بەردى. ئۇلارمۇ سەپتىن چېكىنىپ، شەھەر تېشىغا مېڭىشقا باشلىدى.

قۇتلۇقبەگ ئارقىدىكى ئاتلىق قوشۇنغا بۇيرۇق بەردى. بەش مىڭدىن ئارتۇق چېرىك يالاڭ قىلىچلىرىنى باشلىرى ئۈستىدە ئويناتىپ "ئۇررا!..." دېگەنچە جەڭ مەيدانىغا ئات سالدى. چاپتۇرۇپ كېلىۋاتقان ئاتلىقلارنى كۆرگەن قوشۇن روھلىنىپ ھۇجۇمغا ئۆتتى. يەر-زېمىنىنى تىترەتكەن ھەيۋەتلىك ھۇجۇمغا ياغى بەتۋا كېلەلمەي قېچىشقا باشلىدى. ياغى چېرىكلىرى پاتسپاراق بولۇپ چېچىلىپ كەتتى. ئۇلار ئۆلگەن-تىرىلگىنىگە پاقماي، دومىلاپ ياتقان ئۆلۈكلەرنى، زارلاپ ياتقان يارىدارلارنى ئاتلاپ-دەسەپ، شەھەرگە، شەھەردىن تاشقىرىغا قاچاتتى....

ئىككى يانىدىن بارغان قوشۇن شەھەرنىڭ كۈنپېتىشىغا يېتىپ بارغاندا، ياغى چېرىكلىرىنىڭ كۆپچىلىكى شەھەردىن چىقىپ بولغا-

ئىدى، بىر قىسمى چەمبىرەكتە قالدى. كۆلىپىتىشكى قوشۇن ئۇدۇل سەپنى چەيلەپ ئۆتۈپ شەھەرگە كىردى...

كەچ كىردى. ئۇرۇش توختىدى. چەكمەك تامام بولغىچا مەلگە كەچ كىردى. ئۇرۇش توختىدى. قوتلۇقبەگ قوشۇن كەيىنىدىن بېرىپ، دۇمباق ۋە كانايلار چېلىندى. قوتلۇقبەگ قوشۇن كەيىنىدىن شەھەرگە ماڭدى. بۇغراخان ھامان دۆڭلۈك باغرىدىكى چۈشكۈنى ئالدىدا تىك تۇراتتى. ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا ئۇرۇشتىن كېيىنكى ھارغىن قوقەنت سۆزسىز سوزۇلۇپ ياتاتتى. كەچكى قۇياش نۇرى بىلەن قىزارغان چاك، چەكمە مەيدانلىرى تۆپىسىدە، شەھەر ئۈستىدە ياۋاش ئەگىپ، ئاسمانغا كۆتۈرۈلەتتى...

ئەتىسى شەھەردە كۆتۈلمىگەن بىر ئىش بولدى، قوقەنتنىڭ شىمالىي چېتىگە ئورۇنلاشقان قوشۇنغا بىر توپ ئاتلىقلار تۇيۇقسىز باستۇرۇپ كېلىپ ئون نەچچە چېرىكنى ئۆلتۈرۈپ، بىرمۇنچىسىنى يارىدار قىلىپ كېتىپتۇ. قوشۇن باشلىرى قەيەردىن كەلگەن ئادەملەر ئىكەنلىكىنى بىلەلمەي قاپتۇ. ئەھۋالدىن قارىغاندا، يەرلىك ئادەملەرگە ئوخشىمايدىكەن. بۇغراخان چۈشكۈنىدە ئاشتا قىلىپ ئۆلتۈرغاندا، قوتلۇقبەگ كېلىپ بۇ خەۋەرنى يەتكۈزدى. ئۇ ھەيران قالغان بۇغراخانغا دېدى:

— بۇلار بىز ساقلاپ كېلىۋاتقان ئانىنىڭ ئوغلى، ھېلىقى ئەل ئوغلىنىڭ ئادەملىرى بولسا كېرەك، قوشۇن قوقەنتكە بىر كۈنلۈك يول قالغاندا، كېچىسى مۇشۇنداق بىر ئىش بولغانىدى. كېيىن بىلەك، تاغدىكى ئەل ئوغلى دېگەننىڭ قورالليق كىشىلىرى ئىكەن.

— ئەل ئوغلى... — ئويلىدى بۇغراخان، — ئۇ كىمگە قارشى ئىكەن؟

— سامانىلارغا. بىراق چۈشەنمەيدىغان ئوخشايدۇ، بىز ئانىنى

ساقلاپ ئېلىپ بۇرگىسىردىن باشقىچە گۈمان قىلىدىغان نوقتا بەرمىدى.

قۇتلۇقبەگ پەرغانىغا كەلگەندىن ئەتىسى كۈنى بانىڭ تاماقخانىسىدىن سىر ئافباش مومايى تېپىلىغانىدى. ئۇنى دەرھال بوشتىپ، ياخشى جايلاشتۇردى. ئېتنى سوراپ مومايى "ئەل ئوغلىنىڭ ئانىسى مەن. قولۇڭدىن كەلگىنى قىلىش" دەپ جاۋاب بەردى. "بىز ئەلگىمۇ، ئەل ئوغلىغىمۇ قارشى ئەمەس، ئەلنىڭ ياغىسى ھامان نىلارغا قارشى" دېگەندە مومايى "ئۇلار كەلگەندىمۇ شۇنداق دېگەن. سىلەرنىڭ نەدىن كەلگەن، قانداق ئادەملەر ئىكەنلىكىنى بىلمەيمەن" دېدى. مومايغا ئوبدان چۈشەندۈرۈشكە توغرا كەلدى، لېكىن چۈشەندۈرۈش ئاسان بولمىدى. "ئەگەر مېنى راستىنلا ئۆلتۈرمەكچى، ئوغلۇمغا قايتۇرۇپ بېرىڭلار" دېدى مومايى بىرئاز ياۋىشىپ، مومايغا ھازىر ۋاقىت ئەمەسلىكىنى، ياغى تازىلىنىپ بولغاندا، ئەل ئوغلى كەلگەندە ئۆز قولىغا تاپشۇرۇلىدىغانلىقىنى، ئاڭغۇچە خاتىرجەم بولۇشىنى ئېيتقانىدى. مومايى بېرىدىم-ياتا ئىشىنىپ ماقۇل بولدى. تىنچلىنىپ تاماق يەپ، ياخشى ئۇخلايدىغان بولدى. قۇتلۇقبەگنىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن ئارقىدىكى قوشۇن ئالاھىدە ئادەم قويۇپ مومانىنى قوقەنتكە بىللە ئېلىپ ماڭغان. ئۇ، شەھەر تېشىدا قوشۇن بىلەن بىللە ئىدى.

— ئەل ئوغلىغا چۈشەندۈرۈش كېرەك. ئۇ، بىزنىڭ دوست ئىكەنلىكىمىزنى چۈشەنسۇن. ئانىسىنى ئۆز قولىغا ساق تاپشۇرىدىغانلىقىمىز ئېيتىلسۇن. ئادەم ئەۋەتىلىپ، ئۆزىنى بۇ يەرگە باشلاپ كەلسۇن، — دېدى بۇغراخان ئاخىرىدا، — ئەيىبلىمەسلىك كېرەك، — دەپ قوشۇپ قويدى.

قۇتلۇقبەگ دەرھال تاغقا يەرلىك ئىككى كىشىنى چىقارغان.

نەدى، ئەل ئوغلى چوڭراقنى دەرەخكە باغلاپ، كىچىكىنى قايتۇرۇپتۇ، "سەن كېيىت، ئاشۇ بۇغراخانلارنىڭ بىر باشلىقى كەلسۇن!" دەپتۇ. ئاندىن قۇتلۇقبەگ پاقلان تۇمەنباشنىڭ مەسلىھەتچىسى ئىككى چىبرىك بىلەن چىقاردى.

ئەل ئوغلى ئەترايى قورالسىق ئادەملەر بىلەن تولغان بىر تاغ ئۈستىدە ئۇلارنى "قارشى ئالدى". ئۇ بۇلارنىمۇ باغلاشقا بۇيرۇق قىلماقچى بولۇپ، يەنە ئۆزىنى تۇتۇۋالدى. كېيىن مەسلىھەتچىنىڭ سەممىي مۇئامىلىسىنى كۆرۈپ يۇمشىدى بولغاي، بىر ياپىلاق تاش ئۈستىگە ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلدى.

— سىزگە خاقانىمىز سۇتۇق بۇغراخان سالام دېدى — دېدى مەسلىھەتچى، — بۇغراخان سىزنى شەھەرگە كەلسە دەيدۇ.

سۇتۇق بۇغراخاننىڭ نامىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ئەل ئوغلى بىلىنەر-بىلىنمەس ئەندىكىپ قالدى. بۇنى پەملىگەن بىر سالىپا تۇماقلىق، قارا بۇرۇتلۇق ئادەم گەپكە قىستۇرۇلدى:

— سۇتۇق بۇغراخان چاقىرىپتۇ ئىمىش تېخى. ئۇ ئەگەر ئەل ئوغلىغا دوست بولسا، نېمىشقا ئەلنى قىرىدۇ؟ نېمىشقا ئەل ئوغلىنىڭ ئانىسىنى تۇتۇۋالمدۇ؟

مەسلىھەتچى گەپ قىلماي يېنىدىن ئەل ئوغلىنىڭ ئانىسى ئەۋەتكەن خەتنى ئوغلىغا بەردى. ئۇ ھاياجان ئىچىدە خەتنى ئوقۇدى. خەتتە: "بالام سېغىنچان (ئەسلى ئېتى شۇنداق ئىدى) مەن سالامەت. بۇلار ياخشى ئاسرىدى. يامان ئادەملەر ئەمەس ئوخشايدۇ، ئۇنچە قاتتىق بولمىغىن. مەندىن خاتىرجەم بول. كېلىپ يۈزمۈيۈز سۆزلەشكىنىڭ ياخشى بولارمىكىن" دەپ يېزىلغان. ئەل ئوغلى ئانىسىنىڭ خېتىنى ئوقۇپ چوڭقۇر ئويغا چۆشۈپ قالدى. قولىدىكى

خەتنى قارا بۇرۇتنىڭ ئالغانلىقىنىمۇ سەزمىدى.

— دەۋېرىدۇ، خەتنى كىم يازالمايدۇ، — دېدى قارا بۇرۇت ھەيۋارلىق بىلەن، — بۇلارنىمۇ باغلاپ ئەدىپىنى بېرىش كېرەك. مومانىنى بەرمىگۈچە بوشاتمايمىز، ئۇلار ئالدايدۇ. چىلاق تۇرۇش كېرەك...

ئەل ئوغلى ئۇنىڭغا گۆلىيىپ بىر قارىدى-دە، كېلىشتۇرۇپ بىر تەتۈر كاچات سالدى. قارا بۇرۇت ئولتۇرغان يېرىدىن دومىلاپ كەتتى.

— ئەپ كېتىگىلا بۇ ھارامزادىنى! — غەزەپ بىلەن ۋارقىرىدى ئەل ئوغلى. ئىككى قىلىچلىق يىگىت تېخىچە ئۆمىلەپ تۇرالمايۋاتقان قارا بۇرۇتنى ئېلىپ ماڭدى.

قارا بۇرۇت تاغدا ئەل ئوغلىنىڭ يېنىدا پەيدا بولۇپ قالغىلى ئۇچ ئاي بوپتىكەن، ئۇ دەپ، بۇ دەپ، ئەل ئوغلىنىڭ ئاغزىدىن كىرىپ، بۇرنىدىن چىقىپ تاغلىقلار ئىچىگە سىڭىۋاپتۇ. ئۇ ئۆزىنى ئەلپەرۋەر قىلىپ كۆرسىتىپ دائىم ۋايسايدىكەن، كىشىلەر ئالدىنىپ ئۇنى ھۆرمەت قىلىدىغان، سۆزىنى ئاڭلايدىغان بولۇپ قاپتۇ. ئۇ ئەل ئوغلىغا "قەشقەر ياقتىن بۇغرا دېگەن نەمىلەر كېلىۋاتار ئىمىش. قىلىچىدىن قان تېمىپ تۇرىدۇ، دەيدۇ. پەخەس بولۇش كېرەك. تۇلكىدىن قېچىپ بۆرىگە يەم بولۇپ قالمايلى..." دېگەندەك ئىغۋالارنى قىلىدىكەن. كېيىن: "...ئوشتىن، ئۆزگەندىن بىرھۇنچە كىشىلەر ئاران جانلىرىنى ئېلىپ قېچىپ كەپتۇ. بۇغرا دېگەنلەر تىزىغىچە قان كېچىپ يۈرەر ئىمىش..." دېگەن سۆزلەرنى تارتىپ كىشىلەرگە بۇغرالار توغرىسىدا يامان تەسىر بېرىپتۇ. ئەل ئوغلى ئىشىپ-ئىشەنمەي يۈرگەن ۋاقىتلاردا، قارا بۇرۇت يوق بولۇپ كېتىپ خەۋەر تېپىپ

كەپتۇ: "بۇغرالار يەرغانىنى كۆيدۈرۈپ كۈل قىلىپ تاشلاپتۇ. سىلا. نىلارنىڭ قولىدىكى ئانىڭىزنى قولغا ئېلىپ قېنىۋاتىدۇ ئەمىش..." دەپتۇ ئۇ ئەل ئوغلىنى قۇتراتىپ. ئانىسى توغرىسىدىكى گەپ ئەل ئوغلىغا ئېغىر كەپتۇ، شۇڭا ئۇ، قارا بۇرۇتنىڭ پىكرى بىلەن قوغدىنىپ يولىدا كەچىسى بۇغرا قوشۇنىغا تېگىپ، بىرنەچچە كۈنىنى ئۆلتۈرۈپ قايتىغانىكەن. ئالدىنقى كۈنى سەھەردىكى تۈيۈقسىز ھۇجۇمۇ يەنە شۇ قارا بۇرۇتنىڭ پىكرى بىلەن بولغانىكەن. ئەمدى ئۇ يەنە قۇتراتقۇلۇق قىلىۋاتىدۇ.

ئەل ئوغلى بىرنەچچە كۈندىن بېرى قارا بۇرۇتقا گۇمانلىق قاراپ يۈرەتتى. ئالدىنقى كۈنكى قان تۆكۈش ۋەقەسىگە پۇشمان قىلغاندا، ئۇنىڭدىن گۇمانى ئاشقاندى. ئەمدى بۇغرالارنىڭ ياخشىلىقلىرىنى كۆرۈپ-ئاڭلاپ تۇرغاندا، بولۇپمۇ ئانىسىنىڭ خېتىنى كۆرۈپ تۇرغاندا، ئۇنىڭ يەنە قۇتراتىشى ئەل ئوغلىنى غەزەپلەندۈرگەنىدى. شۇڭا ئۇ قارا بۇرۇتقا كاچات سالدى.

ئەل ئوغلى قاپاقلىرىنى تۈرۈپ، چىشلىرىنى غۇچۇرلىتىپ، بىرپەس ئولتۇرغاندىن كېيىن، ئورنىدىن دەس قوپتى.

— يۈرۈڭ، كەتتۇق، — دېدى ئۇ مەسلىھەتچىگە ۋە ئات ئەكىلىشنى بۇيرۇدى...

ئەنە، ئەل ئوغلى مەسلىھەتچى بىلەن، ئارقىلىرىدا بەش-ئالتە كىشى، ئاتلىق ئاغ بوتىسىدىن تۆۋەنلەپ قوغدىنىپ شەھىرىگە قاراپ ئىلگىرىلىمەكتە.

مەسلىھەتچى ئەل ئوغلىنى قوغدىنىپ شەھرىنىڭ تېشىدا چېرىكلەر تۇرغان يەردە بىر كىچىك باغلىق ھويلىغا باشلاپ كىردى، ئۇ بېرىپ ئىشىكنى ئېچىپ ئەل ئوغلىنى كىرىشكە تەكلىپ قىلدى. ئۆيدە

ئولتۇرغان ئانا ئوغلىنى كۆرۈپ ئىشەنمەي كۆزلىرىنى ئۇۋۇلىدى-دە، ئورنىدىن قوپتى. ئوغلى ئىنتىلىپ بېرىپ "ئاپى!" دېدى ۋە ئاپىسىنى قۇچاقلىۋالدى. ئانا ئوغلىنى قۇچاقلاپ ياش تۆكتى. "ئامان بولساق بولدى ئوغلۇم، كۆرۈشتۇق." دېدى ئانا ئوغلىنىڭ مەگزىدىكى ياشلارنى سۈرتۈپ. ئانا-بالا ئۇزاق پاراڭلاشتى. ئۇلار نىڭ تۇغقىنى، ئوتتۇرا ياشلىق بىر ئايال چاي، مېۋە ئەكىرىپ قويدى ۋە ئەل ئوغلى بىلەن ئاماللىشىپ چىقىپ كەتتى...

سۇتۇق بۇغراخان ئەل ئوغلىنى ئانىسى بىلەن بىللە قوبۇل قىلدى. قۇتلۇق سۇباشى بىللە بولدى.

— مەن، ئەسالامۇئەلەيكۇم، كېلىڭلار، يۇقۇرى ئۆتۈڭلار، — دېدى ئۇ مېھمانلارنى قارشى ئېلىپ، — قارىغىلار، ئانا-بالا تېپىشۇاپسىلە، نېمىدېگەن ياخشى ئىش.

— ئامان بولۇڭ بۇغراخان، مېنى سامانلاردىن قۇتقۇزۇۋېلىپ ئوبدان ئاسرىدىڭىز. ئەل سىزدىن رازى. بۇ بالام تەنتەكلىك قىلىپ سىلەرنى خاپا قىلىپ قويدىغۇ دەيمەن؟ — ئانا بۇغراخانغا ھۆرمەت بىلدۈردى.

— مېنى كەچۈرگەيلا ئۇلۇغ بۇغراخان. كۆزۈم ئېچىلدى. ياغمنى يوقىتىپ، خەلقىمىزنى ئازاد قىلىش ئۈچۈن پەرمانلىرىغا تەبىيارمەن، — دېدى ئەل ئوغلى قوپۇپ، چىرىكچە تەبىيار تۇردى.

— ئولتۇرۇڭ. بەك ياخشى. ئوغلىڭىز تەنتەك ئەمەس ئانا، باتۇر يىگىت، راست ئەل ئوغلى. چۈشەنمەسلىكلەر ئۆتۈپ كەتسۇن، دوستلار تېپىشقاندىن كېيىن باشقا ئىشلار ھەل بولۇپ كېتىدۇ، — بۇغراخاننىڭ سەمىمىي غەمخورلۇقى ئۇلارنى تەسىرلەندۈردى.

— ھەيرىتىڭىزگە بارمىكالالا، ئەل ئوغلى، — دېدى قۇتلۇق-

بەگ، ــ ئەمدى بىلله كۆرەش قىلىمىز. ياغىنىڭ يۈت ـ قولى كېسىلگەن بىلەن يۈرىكى مىجىلغىنى يوق. ئۇنىڭ تەختى ـ بەختىنى ئاستىن ـ ئۈستۈن قىلۋېتىشىمىز كېرەك.

ــ مىڭ ياشقا كىرىگلار بالىلىرىم، بىلله كۆرەش قىلىڭلار. ئوغلۇم سەيىتجان ئەلنىڭ ئوغلى ھەم سىزنىڭ ئوغلىڭىز بولىدۇ. سىزگە ئاپىشۇردۇم، ئۇلۇغ بۇغراخان!

بۇغراخان ئانىغا "رەھمەت" دېدى، قۇتلۇقبەگ بىلەن ئەل ئوغلى خۇشال ھالدا بىر ـ بىرىگە قارىشىۋالدى.

ئۇلار مەسلىھەتلىشىپ مۇنداق قارارغا كېلىشتى: ئانا ھازىرچە يەنە قوقەنتتە تۇرۇپ تۇردىغان بولدى. ئەل ئوغلى قايتىپ بېرىپ، قوراللىق كۈچنى ئۈيۈشتۇرۇپ شىمالدىن سەمەرقەنتكە ھۇجۇم قىلماق بولدى. ۋاقتىنى قۇتلۇقبەگ كېيىن خەۋەر قىلىدىغان بولدى.

ئانا قايتا ـ قايتا رەھمەت ئېيتىپ بۇغراخان بىلەن خوشلاشتى. ئۇ مەسلىھەتچى بىلەن ئوغلى ئىككى يانىدىن يۆلەپ ئىشىكتىن چىقىۋاندىن كېيىن، ئۇزىتىپ قاراپ تۇرغان بۇغراخانغا قوللىرىنى ھەيدىسىگە قويۇپ ئېگىلىپ تازىم قىلدى...

* * *

ئالىپ ئارسلان چەبەر سۈباشى بىلەن شاش ياقىسىكى چېرچىق تېغىغا كەلگىلى بىر ھەپتە بولۇپ قالدى، ئۇلار نەمەنگانىدىن يولغا چىققاندىن بېرى ياغىنىڭ چوڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىمىدى. يېڭى ئاۋات دېگەن جايدا بىرنەچچە مىڭ ياغى چېرىكى بار ئىكەن. ئۇلار بۇغرا قوشۇنىنىڭ شامال ئەپكىنىدىن① ئۇركۈپىلا قېچىپ كەتتى.

---

① ئەپكىن ــ شامال، بوران ئالدىدىكى ھاۋا دولقۇنى.

شاشتىكى ياغى باشلىقلىرى شاشقىنى قوغداش بىلەنلا بولۇپ قالدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلارنىڭ ئىچى تىنچسىز ئىدى. بۇرۇنقىلار چىرىق دەريانى بويىدىكى جەڭدە ياغىنى قاتتىق مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، ئۇلاردا ئەندىشە كۈچەيدى. ئىچىدىكى مەزمۇنان قۇرباشى باشچىلىقىدىكى يەرلىك قوشۇننىڭ قارشى ھەرىكىتى ئۇلغايدى.

تۇنۇگۈن مەزمۇم قۇرباشىنىڭ مەخپىي كەلگەن ۋەكىلى ئالىپ ئارسلاننىڭ مەزمۇخانىنىڭ تەكلىپىنى يەتكۈزدى. "بىزنىڭ تەييارلىقىمىز پۈتمىدى. يەنە بەش كۈندىن كېيىن ھەرىكەت قىلساق" دەپتۇ مەزمۇخان. ئالىپ ئارسلان ۋە چەبەر سۈباشى رازى بولدى. "بىز تاشقىرىدىن، سىلەر ئىچىدىن ياغىنىڭ بىسىم سالايلۇق. ئەگەر ياغى ئەل بولسا تېخى ياخشى" دېدى ئارسلان. "شەھەر ئۇرۇشسىز ئېلىنسا كۆڭۈلدىكىدەك ئىش بولىدۇ" دەپ قوشۇپ قويدى چەبەر سۈباشى.

بۈگۈن ئەتىگەن ئالىپ ئارسلان شاشتىكى چېرىكباشى ئايۇپ بىن بىلالغا خەت يېزىپ، يەرلىك كىشىلەردىن ئۇچ ۋەكىلنى شاشقا ماڭغۇزدى. تەلەپنامىدە: "ئەل بولۇڭلار، ئەسىرلەرنى ئۆلتۈرمەيمىز، سىلەرگە بەش كۈنلۈك ۋاقىت بېرىمىز" دېيىلگەنىدى، بىن بىلال رەت قىلىپ ۋەكىللەرنى قايتۇرۇپ تۇرۇشقا مەزمۇخانىنىڭ ۋەكىلى كەلدى. ئۇلار سامانىلار قوشۇنىدىن بۆلۈنۈپ چىقىپ، بۇغرا قوشۇنى تەرەپتە تۇرىدىغانلىقىنى ئېلان قىلغانىدى. شۇنىڭ بىلەن تەڭ مەزمۇخان قۇرباشى ياغىنىڭ دەرھال ئەل بولۇشىنى تەلەپ قىلغان.

مەزمۇخانىنىڭ بىر تۈمەنلىك قوشۇنى شاشنىڭ كۈنچىقىش تەرىپىدىكى "قوغۇنچى" دېگەن جايدا تۇراتتى. بۇغرا قوشۇن

ئۆزگەننى تالغاندىن كېيىن، سامانىلار مەزەمخانىغا كۆمانىلىق قاراپ ئۇنىماق بەزى مەرىكەتلىرىنى چەكسلەيدىغان بولۇپ قالىدى. بۇنى كۆرگەن مەزەمخانىنىڭ قارشىلىقى كۈچەيدى. بۇخارا ئەمىرى ئەبۇ ئەلىدىن مەخپىي كىشى كېلىپ، مەزەمخانىنىڭ مۇۋاپىق مەزكىلدە قوزغىلىشىنى تەلەپ قىلغانىدى. مەزەمخان قارشى ھەرىكەت قىلىشقا تەييارلىق قىلدى. لېكىن، ياغىنىڭ سەمىمى چىقماق بولغىنى ئۈچۈن جۈرئەت قىلالمايتتى، خەلق مەزەمخانىنى قوللايتىتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇغرا قوشۇن بىقىنلاپ كەلمەكتە، قوشۇنىنىڭ بىرلىكىنى ساقلاش زۆرۈر، شۇڭا يېن بىلال مەزەمخانغا چارە قىلالمايتتى.

يېن بىلال خېلى ئۇزاقتىن بېرى قارىمۇقارشى ئويلار ئىچىدە قېيىنلاتتى. قاراخانىلار خانى بۇغراخان ھۇجۇم قىلىپ كەلگەندە، خەلقنىڭ سامانىلارغا قارشىلىقى كۈچەيدى. بۇغراخان دۆلەت چېگرىسىغا كىرگەندىن كېيىن، بۇ دۆلەت چاك-چېكىدىن سۆكۈلۈپ كېتىپ بارىدۇ. "ئۇلۇغ سامانىلار دۆلىتى"نىڭ "ئۇلۇغ"لۇقى نەگە كەتتى؟ خەلقنىڭ ئىشەنچىسىنى يوقتىپ قويۇشتىن ئېغىر ئىش يوق. بۇنىڭغا كىم جاۋابكار؟ مەنسۇرخان بولماي كىم بولاتتى؟! زۇلۇم، تالاش، بۇلاش... باغداد خەلىپەمنىڭ سادىق مۇرتى، ئاللا يولدا، دىن يولدا ئىشلەش، خۇدانىڭ بەندىلىرىگە ياخشىلىق قىلىش-ياماناتلىق قىلماسلىق...دېگەن گەپلەر نەدە قالدى؟!...ئالدامچىلىق ئەمەسمۇ؟! ھە، راست ئالدامچىلىق! ئەمدى قانداق قىلسەن، مەنسۇر؟ "ئۆزەڭ تاپقان بالاغا، نەگە بارسەن دەۋاغا"...نېمە قىلىش كېرەك؟ مەزەمخان بىلەن بىرلىشىپ بۇغرا تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىش... ياق، بولمايدۇ، ھەرگىز بولمايدۇ. تېخى دۆلەتنىڭ ئۈمىد بار-ئارقىمىزدا خوراسان بار. ئۇنىڭدىن كېيىن، بۇغراخان سامانىنىڭ

بۇنداق بىر "زالىم" چېرىكباشىنى ئامان قويماسلىقى تۇرغان گەپ... ئەمما، يېڭىلىپ، خەلق ئالدىدا سوراق قىلىنىش، ئۇنىڭدىنمۇ ئارتۇق شەرمەندىچىلىك بولامدۇ؟ يەنە تېخى دار تېگىگىمۇ بېرىپ قېلىشىڭ مۇمكىن... ئاھ، تەمىدىسىگەن دەھشەتلىك!... بۇلار ئۇ دەپ بالانىڭ چوڭى كەلدى. بىر ياقتا ئارسلان، بىر ياقتا مەزەم، بۇ ئىككى تاغنىڭ قىتاپ كېلىۋاتقىنىنى دېمەمدىسەن؟ "تەسلىم بولساڭلا ئولتۇرمەيمىز، بەش كۈن ۋاقىت..."

بىن بىلال مۇشۇنداق ئويلاردا قېينىلىپ يۈرگەندە، مەنسۇر خاندىن قەتئىي بۇيرۇق كەلدى. بۇيرۇقتا "بۇغراغا قارشى ئۇرۇش ــ هايات-مامات كۈرىشى. باغداد خەلىپەم بىزگە يار، خۇراسان تەگداشسىز كۈچ بىلەن ياردەم بەرمەكچى. ئەللىك مىڭ چېرىك يولغا چىقتى. چىڭ تۇرۇپ ئۇرۇشۇش كېرەك. شاشنى قولدىن بەرمەسلىك كېرەك. يارەمگە چېرىك بارىدۇ. كىمكى ياغىغا قارشى تۇرۇشتا بوشاڭلىق قىلسا، ئۇ دۆلەت قانۇنىنىڭ جازاسىغا ئۇچرايدۇ..." دەپتۇ. بۇيرۇقنى ئېلىپ بىن بىلال غەيرەتكە كەلدى. خانىنىڭ بۇيرۇقى دۆلەت پەرمانى، خەلىپەم يار، خۇراسان مەدەت... سەن ئۇلۇغ سامانىلار دۆلىتىنىڭ بىر شەرەپلىك چېرىكباشى-دە! تەسلىم بولۇش-جىنايەت. ئەمما، لېكىن...

ئەتە بەش كۈن، دېگەندە بىن بىلال ئۇرۇشقا بۇيرۇق بەردى. بۇيرۇقتا "مەزەمنى توسۇپ تۇرۇپ، ئارسلاننى يوقىتىش" دېيىلگەنىدى. ئۇ "تۆمۇر لەشكەر" دەپ ئاتالغان ئەللىك مىڭ "يېڭىلمەس" قوشۇننى ئىشقا سالدى. بىر تۇمەن چېرىكنى مەزەمنى توسۇشقا قالدۇرۇپ، قىرىق مىڭ چېرىكنى ئارسلانىنى يوقىتىشقا ئەۋەتتى. لېكىن، ئىش بىن بىلالنىڭ ئويلىغىنىچە بولماي چىقتى.

چىرچىق دەرياسى بويىدىكى ئىككىنچى قېتىملىق جەڭدە ئۇنىڭ قوشۇنى قاتتىق زەربە يەپ، يېڭىلىپ قاچتى. ئۇلار توپتوغرا سەككىز كۈن بولۇپ، مىرزا چۆلىگە قاراپ قۇيرۇقىنى ئىگىۋەتتى. چىرچىق دەرياسى بويىدا جەڭ باشلىنىش بىلەن تەڭلا مەزەمخان قوزغىلاڭ كۆتۈردى. بىن بىلالنىڭ بىر تۇمەنلىك چېرىكىنى تارمار قىلىپ، شەھەرگە يېقىنلاپ كەلدى...

بىن بىلالنىڭ بېشى قاتتى. قالداق قىلىش كېرەك؟ تەسلىم بولۇشنىڭ ۋاقتى ئۆتتى. ئەمدى بۇغرا سېنى كەچۈرمەيدۇ، مەزەم بولسا تېرەڭنى سويىدۇ. جانىنى ئېلىش كېرەك.

بىن بىلال شۇ كۈنى تۈندە ئۆزىنىڭ بىر مىڭلىك قاروۇلچى چېرىكى بىلەن چېنىنى ئالدى... ئۇ شاشىنىڭ شىمال بەرپىگە مېڭىپ، قوغۇنچىنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ، مىرزا چۆلىگە قاراپ يول ئالدى...

ئەتىسى ئەتىگەندە ئاۋال مەزەمخان قۇربېشى، ئاندىن ئالىپ ئارسلان ئىككى تەرەپتىن شاشقا كىردى. مەزەمخانىنىڭ ئورتاقلىرىنىڭ چۈشەندۈرۈشى بىلەن خەلق ئاممىسى مەزەمخان ۋە ئۇنىڭ چېرىكلىرى بىلەن بىللە ئالىپ ئارسلانىنى، چەبەر سۈباشىنى، بۇغرا قوشۇنىنى قارشى ئالدى.

شاش ئازاد بولدى. شەھەر خەلقى ئۆز ئەركىنلىكىنى شاد-خۇرام تەنتەنە قىلدى. بۇغرا قوشۇنىنى مەدھىيىلىدى. مەزەمخانغا بارىكاللا ئېيتتى...

* * *

نۇھ مەنسۇر II نىڭ ھالى خاراپلاشتى. ئۇ پۈتى كۆيگەن توخۇدەك تېپىرلاپ، غالجىر ئىتتەك كۆرگەنلا كىشىنى چىشلەيدىغان

بولۇپ كەتتى. "مېنى قىلىچىدىن قان تامىدۇ دېگەنلەر ئەمدى قىلىچى كۆرۈپ قويسۇن!" دەپ ۋارقىرايدىغان بولۇپ قالدى. ئۇ يالاڭ-چاقلىرىنى، ئارقىغا ماڭغۇزۇۋەتكەن. "ھالدىن جاۋەر ئالدىغان" بىردىنبىر ئايال كىشى ماھىبانۇ بولۇپ قالدى. ئۇ كۈنلىرى تىنچ جايلاردا ماھىبانۇنىڭ "ياشلىق" ۋاقىتلىرىنى ئەسلەپ، بەر ئاتتىدىن قاراپ كۈلۈپ قوياتتى. ماھىبانۇمۇ "ھۇرمەت" بۇزمىدىن زورمۇ-زور كۈلۈپ قوياتتى. لېكىن، ئۇنىڭ پادىشاھنا بولغان ئۇچىلۇق ئوغلى قايناپ، ئۇنىڭ چاپانىراق زاۋال تېپىشنى ئىلەيتتى. كېيىنكى كۈنلەردە پادىشاھ ماھىبانۇغا قارap كۈلىمەيدىغان بولۇپ كەتتى. ماھىبانۇنىڭ پادىشاھقىمۇ "مېھرىبانلىقى" ئېشىپ كەتتى. ئۇ "ئەدىردان ئۇلۇغ پادىشاھىم" دېگەندە، پادىشاھنىڭ كۆڭلى ئېرىمەي قالمايتتى. لېكىن، بۇ سابىق كېنىزەكنىڭ ئىشىدىن پادىشاھنىڭ خەۋىرى يوق ئىدى. ئۇ ئېركەش ۋەزىرنىڭ پادىشاھ بىقىنىدىكى كۈرۈنمەس سايىسى ئىدى.

ئاخشام مەنسۇر باش ۋەزىر ئابدۇل كېرىم سامانى، سەردار ئەبۇ ئىبراھىم بىن ئىسمائىل ۋە نوردۇ ئاغىسى مىرزا ئۇبەيدۇللالار بىلەن ئۇزاق مەخپىي سۆھبەتلەشتى. بۇ سۆھبەتنىڭ مەخپىيلىكى ماھىبانۇ بۇگۈن سەھەردىلا ئېركەشىگە يەتكۈزۈپ بولغا-نىدى. پادىشاھ بولسا خاتىرجەم ھالدا بۇگۈن كەچكە نورۇنلاشتۇرغان پىلانىنىڭ ئىجراسىنى كۈتەتتى. ئون بېرىمدا مىرزا ئۇبەيدۇللا ھودۇقۇپ ئۇرۇپ، پىلانىنىڭ بۇزۇلغانلىقىنى خەۋەر قىلغاندا، پادىشاھ بېرىلغۇدەك خاپا بولدى. "ۋادى بىزنىڭ مەخپىيەتلىرىمىزدىن ئۇلار داندا-ق خەۋەر تاپتى، كىم ئېيتتى؟ ئېيت، كىم؟ سىلەر ئوچىلاردىن باشقا كىشى يوق ئىدىغۇ؟" دەپ ۋارقىرىدى پادىشاھ.

— سىزنىڭ سۆھبىتىمىزگە قاتناشمىغان گۈمانلىق بىر كىشى بار، ئۇلۇغ شاھىم.

— ئۇ كىم؟

— ماھىبانۇ. ئۇ ئىشىك-پەنجىرە تۈۋىدىن كەتمەيدۇ، تۇنۇگۈن ئۇ كىرىپ چاي قۇيۇپ تۇردى-دە!

— ھە، نېمە دەيسەن؟ ماھىبانۇ؟ ياق، ئۇ ئۇنداق قىلمايدۇ، ئۇ مانىڭا سادىق.

— لەۋزى تاتلىق، قەلبى ئاچچىق بولۇشى مۇمكىن، شاھىم. ئوردۇغا مەجبۇرى ئېلىپ كېلىنىپ خورلانغان، سۆيگەن ئېرى ئاخىتا قىلىپ تاشلانغان بىر ئايالنىڭ ئۆزلىرىگە "سادىق" بولۇشىنى تەسەۋۋۇر قىلىش تەس. مەن دائىم ئۇنىڭ كۆزىدە بىر يوشۇرۇن سىرنى كۆرىمەن.

— ھە، شۇنداق بولۇشىمۇ مۇمكىن. ئاۋۋالقى بىرمۇنچە "دوستلار" مەندىن قاچقان يەردە ماھىبانۇ ئۇنداق قىلمايدۇ، دېگىلىمۇ بولمايدۇ. خەپ، ئۇنى بايقاش، دەلىل بىلەن تۇتۇش كېرەك. ئەتە ئوردۇ مەجلىسىنى ئېچىشقا تەييارلىق قىلىڭ. خۇراساندىن كېلىدىغان چېرىكلەرنى چاپسانلىتىڭ. قوشۇننىڭ ئىچىدىكى خائىنلارنى پايلاش كېرەك. ئېركەشنىڭ ئىزىنى تېپىش لازىم. يەنە ھېلىقى راۋاپچى، بىر قەلەندەرگە شۇنچە ئالدانغان بارمۇ؟

— ئۇلارنى ئەمدى تېپىش قىيىن، جانابىي ئالىيلىرى، ئۇلار...

— تېپىش كېرەك، ئۇ خائىنلارنى چاپسان تېپىپ دارغا ئېسىش كېرەك! — سەت ۋارقىرىدى پادىشاھ، — سىز بۇنىڭغا بېشىڭىز بىلەن جاۋاب قىلىسىز!...

ئوردۇ ئاغىسى گەپ-سۆزسىز ئۆيدىن چىقتى. ئۇنىڭ بېشىغا بالا

كەلدى. قانداق قىلىۋىن، ئۇلارنى تاپقىلى بولارمۇ؟

ئۇلارنى بىر ئوردۇغا سېلىپ قويۇپ، پادىشاھنىڭ ئۆزى ئالدىغا تاپالمايتتى.

تۇنۇگۈن سەھەردە ئېركەشپەڭ ماھىيانۇسنىڭ مەخپىي مەۋرىنى ئالغاندىن كېيىن، بامدات نامىزىنى ئوقۇپ بولۇپ ئاغىنىلىرى بىلەن مەسجىدتە قالدى. ئۇلار غىپپىدە قىلىپ مۇددەرىس مەۋلانە شەھىدىنىڭ ھۇجرىسىغا كىردى. ئېركەشپەڭ خەۋەرنى ئېيتىپ بەردى. مەنسۇرنىڭ ئەمرى بويىچە ئېركەش ۋەزىر، مەۋلانا شەھىدىن ۋە ئابدۇل خالىق شايىچى تۇتقۇن قىلىنىشى؛ قاماقتىكى ئەل ئوغلىنىڭ ئىنىسى پاشلىق "باش گۇناھكارلار" شەھەر تېشىغا ئەپچىقىپ ئۇلتۇرۇلۇپ كۆمۈلۈشى كېرەك ئىدى. سىرداشلار يۈگۈن قاراڭغۇ چۈشۈشى بىلەنلا يەر تېگىگە چۆكۈشكە، راۋاپچى قەلەندەر بولسا قاماقتىكىلەرنى قۇتقۇزۇشقا كېلىشتى. كېلىشىم بويىچە ئاخشىمى سىرداشلار غايىب بولدى. ئۇلار ئوۋچىنى ماراپ ئۇۋىسىنىڭ ئاغزىدا ئولتۇرغان سۇغۇردەكلا يوقاپ كەتتى. ئۇۋا بىرەك يوشۇرۇن ئىدى، تېپىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. راۋاپچى قەلەندەر بولسا دوستلىرى بىلەن كۈندۈزى تەييارلىق قىلىپ، خۇپتەندىن كېيىن كىشىلەر ئەمدى ئۇخلىغاندا ئىشقا كىرىشتى.

تۇن قاراڭغۇسىدا بىرسى قاماقخانىنىڭ قوۋۇقىنى ئۇردى. قوۋۇقباقار قوۋۇقنى ئېچىپ قارىسا ئوردۇ قارۇغچى ئەمەلدارى كېيىمدىكى بىر كىشى ئون-ئون بەش قارۇغچىلىرى بىلەن تۇرۇپتۇ. ئۇلار پەرۋاسىزلا ئىچكىرى كىرىپ، توپتوغرا قاماقخانا باشلىقىنىڭ ياتقىغا بېرىپ، ئويغىتىپ چىقتى. "بىز گۇناھكارلارنى ئالغىلى كەلدۇق، — دېدى 'باشلىق' كىيىملىرىنى كىيگەچ ئۆيدىن چىقىپ

قاماقخانا باشلىقىغا، — ئوردۇنىڭ قارارىنى ساڭا يەتكۈزگەن ئەمەسمۇ؟"، "شۇنداق، خوشۇرۇم بار. تەيياراپ قويدۇم" دېدى، قاماقخانا باشلىقى ۋە "باشلىق"نى چېركىلىرى بىلەن قاماقخانىغا باشلاپ باردى. ئۇ كۈندىپايغا "ئىشكنى ئاچ" دېگەن شەرت بىلەن بىر ئۆينى كۆرسەتتى. ئۇلار ئۆيگە كىرگەندە كۈندىپايىنىڭ چىن چىرىقىنىڭ يورۇقىدا، ئۆرە-تۆپە تۇرغان ئون نەچچە "ئاساسىي گۇناھكار"لار كۆرۈندى. بۇنىڭ ئىچىدە ئەل ئوغلىنىڭ ئىنىسى، ئۇنىڭ خاتۇنى ۋە ئون ئۇچ ياشلاردىكى بىر ئوغۇل، بىر قىزمۇ بار ئىدى.

— ئورنىڭدىن قوپۇش! — دەپ ۋارقىرىدى قەلەندەر، — قاتار تىزىلىش!

"گۇناھكار"لار قاتار تىزىلىشتى. قەلەندەر قاتارنىڭ ئالدىدا تۇرغان ئەل ئوغلىنىڭ ئىنىسىنى "مېڭىش" دەپ پەللىگە بىرنى تەپكەندى، ئۇنىڭدىن ئىشكەللىك قوش مۇشتىن بىرنى يەپ، بېرىپ تامغا يۆلىنىپ قالدى. ئۇ كۆزىنى قىسقاندى، كۆرۈنمىدى، يەنە بىر تەپكە يېدى. "ئېلىپ مېڭىلار، ئۆلگۈسى كەپتۇ بۇنىڭ" دېدى قەلەندەر قاروۇغچىلارغا. "قاروۇغچىلار" "گۇناھكارلار"نى ھەيدەپ "ئۆلتۈرۈش" ئۇچۇن شەھەر تېشىدىكى ئادەم يوق بىر يارلىقنىڭ يېنىغا ئېلىپ باردى. ئۇلار ئالدىراش "گۇناھكار"لارنىڭ قوللىرىنى بوشاتتى. ھەيران قالغان كۈيئوغلى چۆچۈپ قاراپ، قەلەندەرنى تونۇۋالدى-دە، ئۇنى قۇچاقلىدى. سىگلىسى بىر ئاز ھاڭۇبقىپ تۇرغاندىن كېيىن "ئاكا!" دەپ ئۆزىنى ئاتتى. بالىلار ئېسىلىپ يىغلاشتى...

باشقا "گۇناھكارلار" ھېچنىمە بىلمەيتتى. پەقەت بۇ كىشىلەرنىڭ

ئۆزلىرىنى قۇتقۇزغانلىقىنىلا چۈشىنەتتى.

— ۋاي ئادەم كەلدى، — دېدى بىرسى قاراڭغۇدا بىرىگۈرۈپ كېلىۋاتقان كىشىلەرنى كۆرسىتىپ. بۇلار "گۇناھكارلار"نى تۇتۇۋېلىش ئۈچۈن قاماقخانىغا بارغان ھەقنىڭ ئوردۇ قارۇغچىلىرى ئىدى.

— نېمىگە كەلدىلەر، ئۇلارنى! — دېدى "قەلەندەر" دوستلىرىغا — "گۇناھكار"لارغا قاراپ، — ئاۋۇ يارلىقتا ئات بار، چاپسان قېچىڭلار، — دېدى يارلىقنى قولى بىلەن كۆرسىتىپ. "گۇناھكار"لار يارلىقتىكى ئىككى كىشى تۇتۇپ تۇرغان ئاتلاردىن ئونىنى ئېلىپ مىندى-دە، يار ئىچى بىلەن يۇقىرى تەرەپكە قاراپ چاپتى.

"قەلەندەر" ۋە ئۇنىڭ دوستلىرى ئوردۇ قارۇغچىلىرى بىلەن تۇتۇشتى، قاتتىق ئېلىشىش بولدى. قاراڭغۇدا قىلىچلارنىڭ ئاۋازلا ئاڭلىنىاتتى، ئۇرۇلغان قىلىچلاردىن چاقنىغان ئوتلار كۆرۈنەتتى. ئۇزاققا سوزۇلغان ئېلىشىشتىن كېيىن دوستلار قارۇغچىلارنىڭ بىر-قانچىسىنى ئۆلتۈردى، بىرقانچىسىنى يارىدار قىلدى. ئىككى يارىدار دوستىنى ئاتنىڭ ئالدىغا ئېلىپ، ئۇلارمۇ "گۇناھكار"لار كەتكەن ياققا قاراپ چېپىشتى.

* * *

بۇگۈنكى ئوردۇ كېڭىشى ئەتىگەنلا ئېچىلدى. بۇنداق ئالدىراش چاقىرىلىشتىن ئەنسىرىگەن ۋەزىر-ۋۇزرالار بىر-بىرىگە يەر ئاستىدىن سىگايان قاراپ ئولتۇرۇشاتتى. مەنسۇر ئالدىراش چىقتى. ئۇ بۆرە تېرىسىنى كىيىپلا چىقىپتۇ. تەختكە ئولتۇرا-ئولتۇرماستىنلا ۋازىرى:

— بۇغرالار بېسىپ كەلمەكتە. قوقەنت بىلەن شاش قولدىن كەتتى. ئېركەش بىلەن مەۋلانە خائىنلىق قىلىپ قېچىپ كەتتى.

فاماقتىكى گۇناھكارلارنى ئوغرىلار ئېلىپ قاچىتتى... ئېشەكتىن تاغدا كېيىك ياتمىدى، چېرىكباشلىرى كارغا كەلمەيۋاتىدۇ. سىلەرچۇ، جانابىي ۋەزىر، ئىربابلار؟! — ئۇ قاتتىق ۋارقىراپ توختاپ قالدى، بېشىنى تۆتۈپ تەمتىرەپ يەنە ۋارقىرىدى، — قېنى ئېيتىڭلار، جانابلار، ۋەزىر ئېركەش، مۇدەررىس مەۋلانە، يەنە ھېلىقى ئەبۇ ئەلىنىڭ تاغىسى شايىچىغا ئوخشاش ئىچىمىزدە خەنجەر يوشۇرۇپ يۈرگەن خائىنلار يەنە يوقمۇ؟...

— ئۇلارنى ئاللىقاچان تۇتقۇنغا ئېلىش كېرەك ئىدى، جانابىي ئالىيلىرى، — باش ۋەزىر ئابدۇل كېرىم سامانى ئېھتىيات بىلەن سۆزلىدى، — ئۇلارنىڭ ھەربىكەتلىرى گۇمانلىق ئىدى...

— گۇناھنى ماڭا ئارتماقچىمۇسىز، جانابىي باش ۋەزىر؟ — مەنسۇر ئۇنىڭ سۆزىنى كەستى، — سىز زادى باش ۋەزىرلىك ۋەزىپىڭىزنى قانچىلىك ئىجرا قىلىۋاتىسىز؟ ياغىنى چېگىرىدا يوقتىش پىلانلىرىڭىز نەگە كەتتى؟...ئەبۇ ئەلى بىلەن سىبۇقتا كۈچىڭىز يەتمىدىغۇ! ياغى بوسۇغىمىزغا يېقىنلاشتى. ئەمدى قانداق قىلىش كېرەك؟ ئۆتكەننى قويۇپ ھازىرقىنى سۆزلەڭ...

بىر ئوردۇ خىزمەتچىسى كىرىپ ئوردۇ ئاغىسىنىڭ قۇلىقىغا پىچىرلىدى. ئۇ ئالدىراش چىقىپ كەتتى.

— ياغىنى بوسۇغىمىزغا كەلتۈرمەي يوقتىشىمىز كېرەك، — دېدى سەردار ئەبۇ ئىبراھىم ئۆزىدىكى ئىشەنچسىزلىكنى يېپىش ئۈچۈن ياسىما ئاۋاز بىلەن، — بارلىق كۈچىنى سەپەرۋەر قىلىش، سەپتىن قايتقان چېرىكلەرنى رەتلەش...

— يەنە شۇ رەتلەش، تەييارلىق، سىز رەتلەپ بولغۇچە ئۇلار كېلىپ بولىدۇ سەردار. ھازىر ياغىنى كەلتۈرمەي يوقتىش ئەمەس،

سەمەرقەنتنى قانداق ساقلاشنى ئويلىشىڭىز كېرەك.

— يەتمىش مىڭ چېرىكسىز بار. ئارقىدىن ئەللىك مىڭ چېرىك كەلسە بىر يۇز يىگىرمە مىڭ كىشى. قوقەنت، شاشتىن ئايتقان چېرىكلەردىن ئاز دېگەندە ئوتتۇز مىڭ چېرىكنى ئويۇشتۇرۇشقا بولىدۇ. جەمئىي بىر يۇز ئەللىك مىڭ. بۇغرالار يۇز مىڭ كىشىدىن ئۇلگەنلەر، يارىدارلار ۋە شەھەرلەرگە تاشلاپ كەلگەنلەردىن باشقا يەتمىش-سەكسەن مىڭ چېرىك بىلەن كېلىشى مۇمكىن. ئۇلارنى يوقتىمىز، پايتەختتىمىزنى، جانابىي ئالىيلىرىنى چوقۇم قوغدايمىز.

— ھېسابىڭىز پۇچەك، جانابىي سەردار. ئارقىدىن ئەللىك مىڭ كىشى كېلەلىشى ئىككى تايىن. بۇغرالاردىن باشقا يەرلىك قوزغىلاڭچىلارنى ھېسابقا ئالمىدىڭىز. ئۇنىدىن كېيىن، چېرىكلىرىڭىزنىڭ چېرىكباشلىرىڭىزنىڭ ھازىرقى ئەھۋالىدا ياغىغا تاقابىل تۇرۇش كۈچىنى ئويدان مۆلچەرلىشىڭىز كېرەك. سىز چوڭ ئىشەنگەن بىن بىلال قۇرباشى ۋە ئۇنىڭ لەشكەرلىرى قانچىلىك ئىشقا يارىدى؟

— بىن بىلال قەتئىي بولمىدى، ئۇ ئىككىلەندى، مەزەمخانغا ۋاقتىدا چاپە قىلمىدى...

خاننىڭ چېرىك ئىشلىرى كاتىپى ئالدىراش كىرىپ مەلۇمات بەردى:

— ئارقىدىن كېلىۋاتقان لەشكەرلەر سىبۇق تېكىنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچراپتۇ.

— ھە! — دېدى خان چۆچۈپ قوزغىلىپ.

— قانچىلىك چېرىكى بار ئىكەن؟

— يىگىرمە مىڭ.

— كەلگەنلەرچۇ؟

— ئوتتۇز مىڭ.

— سەردار، بارىدەمگە بىر تۇمەن چېرىك ئەۋەتىڭ، — خان سەردارغا بۇيرۇق قىلدى. سەردار رازىلىق بىلدۈرۈپ، كانىپقا باش لىڭشىتتى. كانىپ ئالدىراش چىقىپ كەتتى.

ئوردۇ ئاغىسى هودۇقۇپ كىردى. ئۇنىڭ ئارقىدىن ئىككى قارۇغچى ماهمانۇنى قولتۇقىدىن تۇتۇپ سۆرەپ ئەكىرىپ تاشلىدى. ئولتۇرغانلار چۆچۈپ كەتتى.

— بۇ ئەبلەخ خائىنلارنىڭ پايلاقچىسى ئىكەنلىكى ئېنىقلاندى. ئىشىك ئارقىسىدا تىڭ-تىكىلاپ تۇرغانىدا تۇتتۇلدى. ئۆزى ئىقرار قىلدى، — دېدى ئوردۇ ئاغىسى تېرىكسىپ...

— هە، شۇنداقمۇ؟ — غەزەپلەندى خان، — سەن يىلارغا نېمە خەۋەرلەرنى يەتكۈزدىڭ؟

— ئاگلىغان-بىلگەنلىرىمنىڭ هەممىسىنى، — ماهمانۇ ئۆرە تۇرغىنىچە بېشىنى تىك تۇتتۇپ سۆزلىدى.

— ئېركەشلەرنى سەن قاچۇردىڭمۇ؟

— ئۆزلىرى قاچۇردىلا، پادىشاهى ئالەم، — دېدى ماهمانۇ كىنايە بىلەن.

— هە، بۇ نېمە دېگىنىڭ؟

— ئۇلارنى تۇتقۇن قىلىشقا، قاماشقا قارار قىلغان كىم؟

— ئۇلار قانداق بىلدۇ؟

— مەن يەتكۈزدۈم-دە!

— ئوردۇدا مېنىڭ زور شەپقىتىمگە ئىگە بولۇپ تۇرۇقلۇق سېنى شۇنداق قىلىشقا نېمە مەجبۇر قىلدى؟

— جاناېمي ئالىيلىرىنىڭ ئاشۇ "شەپقەتلىرى" مەجبۇر قىلدى. مېنى

ئېرىمدىن ئايرىپ بۇلاپ كەلگەن شەپقەتلىرى مەجبۇر قىلىدى، ئېرىمنى ناكار قىلىپ قويغان شەپقەتلىرى مەجبۇر قىلىدى، ئەلگە سالغان زۇلۇملىرى مەجبۇر قىلىدى. پادىشاھى ئالەم! مەن ساڭا ئۆچمەن. پۇتۇن قېنىم بىلەن ئۆچمەن. سەندىن ئۆچۈمنى ئالدىم، قىلغىنىڭنى قىل!...

— ئاغزىڭنى ياپ ئەبلەخ!

— ئۆزەڭ مۇناپىق، جاللات سەن.

— ھەي قايسىڭ بار؟!

ئىككى نەپىزىلىك چېرىك كىرىپ تەق تۇردى.

— بۇنىڭ تىلىنى كېسىپ، ئۆزىنى زىندانغا تاشلاڭلار! — دەپ ۋارقىرىدى خان.

— بېقىندا ئۆلسەن، بۇغراخانىڭ قىلىچى بىلەن بېشىڭ كېسىلىدۇ، قانخور! — ماھىبانۇ چېرىكلەرنىڭ سۆزلىرىگە پەرۋا قىلماي، بېشىنى كەينىگە بۇراپ ۋارقىرىغانچە چىقىپ كەتتى...

چېرىك كاتىپ كىرىپ مەلۇمات بەردى:

— قوقەنت چېرىكباشىنىڭ ئورۇنباسارى كەپتۇ.

— كىرسۇن!

قوقەنت چېرىكلىرىنىڭ ئورۇنباسارى پاراكەندە كىرىپ كەلدى:

— ئۇلۇغ شاھىم، قۇللىرىنى ئەپۇ قىلغايلا. بۇيرۇقلىرىنى ئادا قىلالمىدىم، — دېدى ئۇ خانىنىڭ ئالدىدا تىز چۆكۈپ.

— لەشكەرباشى قېنى؟

— شېھىت بولدى. قوقەنت يېنىدىكى جەڭدە ۋاپات بولدى.

— سەردار! بۇ كىشىگە قوقەنت لەشكەرباشى نامى بېرىلسۇن! سىز لەشكەرباشى، — دېدى مەنسۇر، شۇ تاپتا يارلىق ئالغان

ئەسلىدىكى ئورۇنباسار چېرىكباشىغا — قوقەنت چېرىكلىرىنى رەتكە سېلىپ، سەپەرقەنتنى قوغداشقا تەييارلىق قىلىڭ.

چېرىكباشى ئورنىدىن قوپۇپ:

— ئەمرىڭىزنى بەجا كەلتۈرۈشكە تەييارمەن، ئۇلۇغ شاھىم، — دېدى بېشىنى ئېگىپ ۋە بۇرۇلۇپ، قاتتىق دەسەپ چىقىپ كەتتى.

چېرىك كاتىپ يەنە كىرىپ مەلۇمات بەردى:

— شاش چېرىكلىرى باشى ئايۇپ بىن بىلال كەلدى!

— كىرسۇن!

بىن بىلال هارغىن قىياپەتتە سالماقلىق مېڭىپ كىرىپ مەئۇرۇنلۇق ئالدىدا توختىدى ۋە يېنىدىكى قىلىچىنى غىلىپى بىلەن بوينىدىن ئېلىپ خانىنىڭ ئالدىغا قويدى:

— ئۇلۇغ شاھ! ماڭا جازا بەرسىلە، — ئۇ تەكەللۇپ بىلەن ئازراق بېشىنى ئېگىپ قويدى.

— نېمە ئۈچۈن؟

— خەلقىنىڭ ئايرىلغان دۆلەتنىڭ چېرىكباشىلىقى بولغىنىم ئۈچۈن.

— بۇ نېمە دېگىنىڭ، كىم خەلقىنىڭ ئايرىلىپتۇ؟

— ئالدى بىلەن ئۆزلىرى ئۇلۇغ پادىشاهى ئالەم. ئاللا بەندىلىرگە شەپقەت قىلغۇلار، پەيغەمبىرىم ئۈممەتلىرىگە غەمخورلۇق قىلغۇلار دېدى، سىز بولسىڭىز شەپقەتسىز ئەمەس، غەمخورلۇقسۇز ئەمەس، جەبىر-زۇلۇم قىلدىڭىز. بىز ئەمەلدارلارنىڭ پىكرىنى رەت قىلدىڭىز، ئەل بىلەن بولۇش ياكى ئەلدىن ئايرىلىش بىر دۆلەتنىڭ، بىر دۆلەت باشلىقىنىڭ تارازىسى. بارغانچە غالىبىيەت

بىلەن ئالغا مېسىۋاتقان بۇغراخان بىلەن داۋاملىق مەغلۇپ بولۇۋاتقان ماڭا سىز بۇنىڭ روشەن دەلىلى، جانابىي سۇلتان.

— ئاغزىڭنى يۇم ئەخمەق! نېمە دەپ جۆيلۈۋاتىسەن؟

— مەن پىر ئەخمەققە ئالدانغان ئەخمەقمەن!

— تىلىڭنى تارت! قەيەردە سۆزلەۋاتقىنىڭنى تونۇمامسەن؟!

— تونۇتۇمايمەن، جانابىي ئالىيلىرى، ھەرگىز تونۇتۇيالمايمەن. قان پۇراپ تۇرغان بۇ ماكانىنى مېنىڭ روھىمۇ تونۇتۇيالمايدۇ. سەنمۇ تونۇتۇيالمايسەن، شاھ، بۇ سېنىڭ بويۇنۇڭغا ئېسىلغان تەۋقى لەنەت تۇمارى...

— جاللات!!!

ئالدىدا ئىككى، كەينىدە بىر ئىشتانچاق، مەيدىلىرىنى تۇك باسقان، قىزىل كۆز، يوغان گەۋدىلىك ئۇچ جاللات كىرىپ كەلدى. ئالدىدىكى ئىككىسى بىىن بىلالنىڭ ئىككى يېنىغا كېلىپ توختىدى. چوڭراق بىرسى يوغان قىلىچنى پاينىكى بىلەن دولىسىغا قويۇپ تىك تۇردى.

— ئەپچىقىڭلار، بۇ مەلئۇننى!

ئىككى جاللات بىىن بىلالنىڭ قوللىرىنى كەينىگە قايرىدى.

— مەلئۇن! ھا، ھا، ھا...پىشانەڭنى سىلاپ باق جاناب، مەلئۇن دېگەن تامغا ئويۇقلۇق تۇرۇپتۇ ئەنە...ھا، ھا، ھا...

— مۇشۇ يەردىلا بېشىنى ئال، دەرھال چاپسان!... — ۋارقىرىدى مەنسۇر ئورنىدىن قوپۇپ غەزەپ بىلەن.

بىن بىلال بېشىنى ئارقىسىغا ئەمدى بۇرىغانىدى، ئارقىدىكى جاللات قىلىچىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ كۈچ بىلەن ئۇنىڭ بويىنىغا ئۇردى. تېنىسى كاللىسىدىن ئايرىلىپ يوغان كۆپتەك "گۈپ"

قىلىپ يىقىلدى، سىلكىنىپ، پۈت ئېتىپ جىمىپ قالدى، كاللىسى ئىرغىپ مەنسۇرنىڭ ئالدىغا چۈشتى. ئۇ قان ئىرلىرىنى قالدۇرۇپ، دومىلاپ تەختكە يېقىن باردى-دە، مەنسۇرغا كۆزلىرىنى ئالايىتقاچ تىك توختاپ قالدى...

مەنسۇر ئالاقزادە بولۇپ كەينىگە داجىدى ۋە پۈتىنىڭ ئۇچى بىلەن ئارقىسىغا دەسسەپ تەخت سۇپىسىدىن چۈشتى-دە، شاپاشلاپ ئىچكىرى ماڭدى...

— ئەپچىقىگلار بۇنى، — دېدى باش ۋەزىر ئابدۇل كېرىم. جاللاتلار باشنى ئېلىپ، تېنىنى سۆرەپ چىقىپ كەتتى، — ھېچ قورقۇلۇق ئەمەس جانابلار. دۆلەتكە، پادىشاھقا قارشى بولغان ئادەملەرنىڭ تەقدىرى مۇشۇنداق بولىدۇ. ھازىردىن باشلاپ ھەممىنى سەمەرقەنتنى قوغداشقا قارىتىش كېرەك. سەردار ئەلى ئىبراھىم مۇداپىئە چارىسى بويىچە ئىشقا كىرىشسۇن. كېچىكىش تۈگىدى. يۇرۇڭ سەردار، ئوردۇ ئاغىسى، سىزمۇ...

ئۇلار ئىچكىرى كىرىپ كەتتى...

سەككىزىنچى قىسىم

تىغمۇ-تىغ چېلىشتا پىكىلىمىس بۇغرا،
قالماقان ئۇرار ئول ياغمۇ توغرا،
تۇمەن ساڭا چېرىكلەر «ئۇران» توۋلىسا،
جەڭگاھتا يالغۇز ئۆزۈڭ ناغرا.

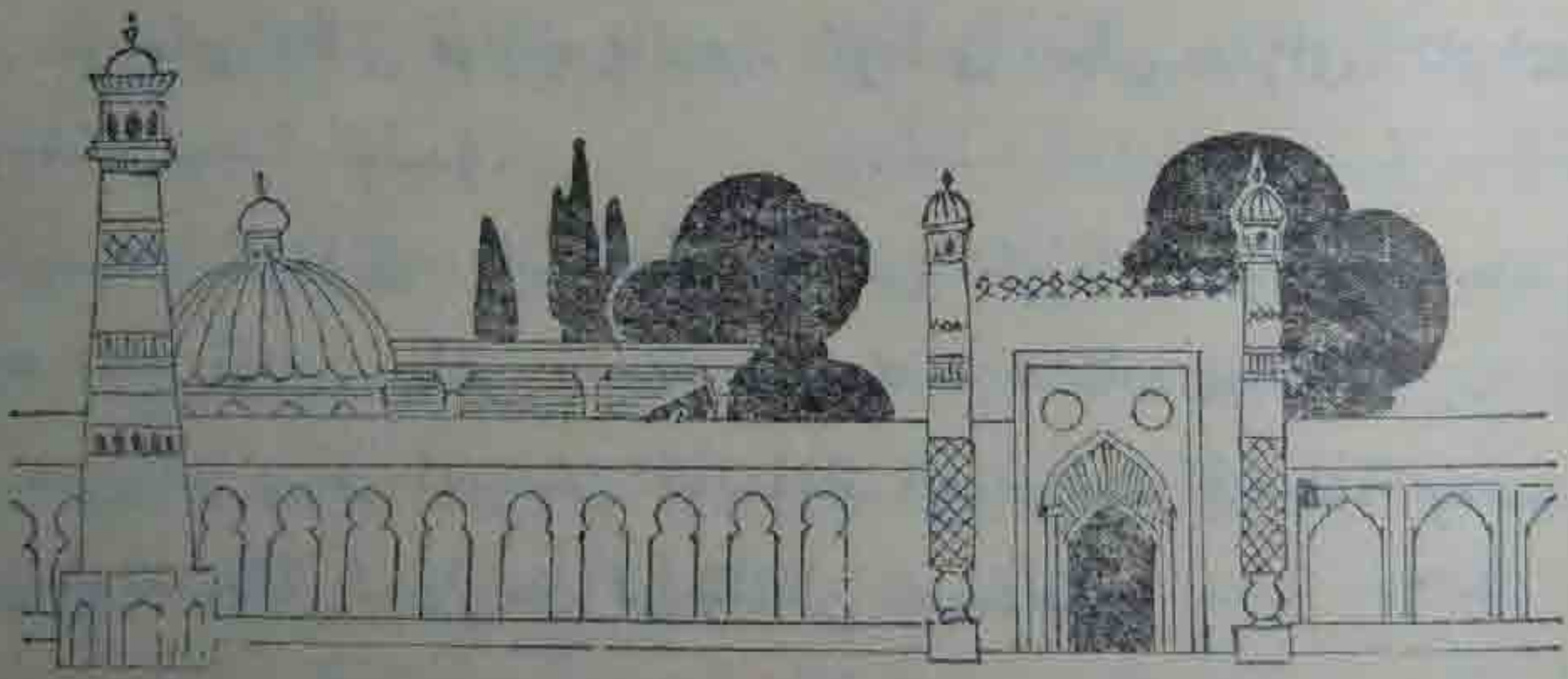

بىرىنچى باب

سەمەرقەنتنى ئېلىش

بىر يىل كېيىن، يىلان يىلى ئەتىياز پەسلى.

سەمەرقەنتنىڭ ئون چاقىرىمچە شەرقىدە، پەشانىسىدە دۆلەت تۇغى يەلپۇلدەپ تۇرغان چۈشكۈن ئالدىدا سۈتۈق بۇغراخان مېڭىپ يۇرەتتى. كۈن تېرەك بويى كۆتۈرۈلدى، ئۇ تېخى ناشتا قىلمىدى. ئۇ ماڭغاچ پات-پات ئوڭ تەرەپتىكى يولغا قاراپ، كىمنى-دۇ كۈتەتتى. ئۇ بۈگۈن سەھەر كۈن چىقماستىن ئىلگىرىلا قوپۇپ كەتكەن، روھلۇق، تېتىك، لېكىن، كەيپىياتى جىددىي ئىدى.

سول ياق بېغىردىن قۇتلۇق سۈباشى كېلىپ سالام بەردى.

— كېلىڭ سۈباشى، قاراڭ، ئۇ تېخى كۆرۈنمەيدۇ. ئەتىگەن باربمەن، دەپتىكەنغۇ؟

— كېلەر ۋاقتى بولۇپ قالدى. ئارىلىق خېلى يىراق. ئايلىنىپ يۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ.

— ھە، شۇنداق، ئايلىنىپ مېڭىش كېرەك. سۈباشى، يەنە بىر كىچە تىنچ ئۆتتى. ياغى ئەچەپ ھەرىكەت قىلمايدىغۇ؟

— ئۇلار بىرەر تەرىنى كۈتۈۋاتقان بولسا كېرەك، پەمىچە ياغى قوغدىنىشقا تەييارلىق قىلىۋاتقان ئوخشايدۇ.

— مەنمۇ شۇنداق قوغدىنىشتىن باشقا ئىلاجى قالمىدى، دەڭ. ھە، ھە، ئۇنىڭ ھالى خاراب. قاپقانغا چۈشكەن تۈلكىگە ئوخشايدۇ.

لېكىن ئۇ جان ئاچچىقىدا ئېتىلىپ چىقىشى مۇمكىن. ئەركىن، بېرىپ يولغا قاراپ بېقىڭا، — دېدى بۇغراخان چۈشكۈنلىكىن چىقىۋاتقان ئەركىنگە.

— شۇنداق. بىرتەرەپ ئاسانلىقچە بوي بېرمەيدۇ، ئېتىلىپ جەڭ ئاخىرلاشتۇرالمىدى. سەمەرقەنت ئېلىنسا، مەسىلە ئاسانلا ئەقىدىرى ھەل بولىدۇ.

— سەمەرقەنتنى ئېلىش ئاسانغا چۈشمەيدىغان ئوخشايدۇ، قوتلۇق بەگ. ئۇنىڭدىكى تۆلكىنى ئۇرۇش تەس. ئىلاجى بار ئازراق چىقىم بولسىمۇ ئۇنى ئەپلەپ تارتىپ چىقىش كېرەك ئىدى.

— ئەنە كېلىشتى! — دېدى ئەركىن ئوك نەرەپتىكى دۆڭنىك ئۈستىدە، ئوك قولىنى پېشانىسىگە قويۇپ ئۇرۇپ.

— ھە، كەلدى، — ئۇلار يېتىپ كەلدى. بۇرۇك سۇباشى... — بۇغراخان ئالدىراپ ماڭغانىدى، ئاتلىقلار كۆرۈندى. بىر توپ ئاتلىقلار ئالدىدا ئالىپ ئارسلان، ئۇلارنى باشلاپ كەلگەن بوز بىگىت، چەبەر سۇباشى كېلەتتى. ئارسلان ئاتتىن سەكرەپ چۈشۈپ بۇغراخانىنىڭ ئالدىغا ئىلدام باردى. بۇغراخان قوللىرىنى كەڭ ئېچىپ، ئارسلانىنى قۇچاقلىدى. كېيىن ئۇنىڭ ئىككى مۇرىسىدىن تۇتۇپ ئۇرۇپ سىياقىغا تىكىلدى:

— ئاھ، دوستۇم ئارسلان، ئامان كەلدىڭىز. قارىغا، ئايرىلغىنىمىزغا ئۇزاق بولسىمۇ بەك سېغىندىم سىزنى.

— مەنمۇ بەك سېغىندىم، خەتەرلىك سەپەرلەردىن كېيىن...

— ھە، چەبەر سۇباشى، — دېدى بۇغراخان ئۇنىڭ بىلەنمۇ قۇچاقلىشىپ كۆرۈشۈپ، — قېنىمالدىڭىز، ھارمىغايسىز.

— ئۇلۇغ خانداننىڭ شەرىپى ئۈچۈن، ئۆزلىرى ياخشى

تۇرۇپلا. ئۇلار ماڭغاچ سۆزلەشتى.

ــ ئەل ئۇچۇن ئۇلۇغ بۇغراخانىڭ ئامانلىقى كېرەك، ــ دېدى ئارسلان.

ــ ھەممىگە ئامانلىق كېرەك. بىراق، "بۇغراخان" دېگىنىڭىزنى قارىماڭ. بىز ئوردۇدا تەخت تۇستىدە ئەمەسمىز. بىر ۋاقىتلاردا مېنى "سۇتۇق تېكىن" دەپ ئاتايتتىڭىزغۇ؟

ــ ھازىر سىز ئۇ چاغدىكى بالا، خان ئوغلى ئەمەس ـ تە!

ــ يەنە "خان ئوغۇل" بەكبايش سۇتۇق دەڭ. خوپ، قۇتلۇقـ بەگ ئوخشاشلا ئەرزىيەت چەكتى، ــ قۇتلۇقبەگنى كۆرسەتتى.

ئارسلان، چەبەربەگ، قۇتلۇقبەگ ھەم ئەركىن بىلەن كۆرۈشتى.

ــ مانا قاراڭلار، سەمەرقەنت، مىڭلاپ چاقىرىم يول بېسىپ كەلگەن مېھمانلارنى توسۇپ بۇ ئارزۇلۇق شەھەرگە كىرگۈزمەيۋاتىدۇ، ــ دېدى كۆلۈمسىرەپ بۇغراخان ۋە شەھەر سېپىلى تېشىدا ئاران كۆرۈنۈپ تۇرغان قاتار ـ قاتار سەپ بولۇپ تۇرغان ياغى چېرىكلىرىنى كۆرسەتتى، ــ بىزنىڭ يىگىتلىرىمىز كۈتۈپ تۇرماقتا. كىرگۈزمىسە، ئىلاجى يوق، ئۇرۇپ كىرىشكە توغرا كېلىدۇ.

ئارسلان بىلەن چەبەربەگ شەھەر ۋە شەھەر سىرتىغا سەپ سالدى. بىراقتا سەمەرقەنت، ئۇنىڭ سېپىلى ئۇستىدە ئاق ـ قارا تۇغ ـ ئەلەملەر ھەم كۆرۈنمەي نەيزىلىك چېرىكلەر تۇراتتى. سېپىل تاشقىرىسىدا قات ـ قات ياغى چېرىكلىرى، پىيادە ـ ئاتلىق، يەنە پىيادە ئۇزۇن سەپ بولۇپ تىزىلغان. بۇ يەردە تۇرغان ياغى چېرىكلىرىنىڭ ئەلەملىرىنى، ئاتلىرىنى، نەيزە، قىلىچ ۋە كىيىملىرىنى كۆرگىلىمۇ بولمايتتى.

— مۇلچەرچە ئوتتۇز مىڭ كىشى، بۇلار ياغىنىڭ قوزۇل قوغدار قوشۇنى بولسا كېرەك، — چۈشەندۈردى چەبەر سۆباشى، — سېپىلدە، سۇ ياقتا، شەھەرنىڭ غەرب ۋە جەنۇب تەرەپلىرىدىمۇ چېرىكلىرى ئاز ئەمەس ئوخشايدۇ.

ئارسلان ياغى قوشۇنىنىڭ ئىككى چاقىرىمچە يېرىدە پىيادە-ئاتلىق ئۇلارغا قارشى تەشەببۇسكار سانجاق تۇرغان ئۆز قوشۇنىغا قاراپ زوقلاندى. قوشۇن باشلىرىدا يەلپۈلدەيگەن بۇغرا قوشۇن ئەلەمىرىنى كۆرگەندە، ئۆزىدە بىر خىل مەغرۇرلۇق سەزدى. چۈشكۈنلىك ئوقۇسول تەرىپىدە ئىككى قانات قوشۇن، ئارقىدا — يىراقراقتا تەييارلىق قوشۇن تۇراتتى.

— كۆردىڭىزمۇ، جەڭ ئالدىدىكى سۈرلۈك كۆرۈنۈش ھەم كۆڭۈللۈك. ھەم كۆڭۈلسىز كۆرۈنۈش، — دېدى بۇغراخان، — ياغىنى بوقتىش كۆڭۈللۈك، قان تۆكۈلۈشى كۆڭۈلسىز. ئامال قانچە؟ چىقراق قان تۆكۈلۈشنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن ئازراق قان تۆكمەي بولمايدۇ.

— شۇنداق. بىز بەرگەن قانلاردىن گۈل ئۈنۈپ چىققاي، — دېدى ئارسلان بۇغراخاننىڭ سۆزىنى قۇۋۋەتلەپ.

— يۈرۈڭلار، ئىچكىرى كىرەيلۈك، — بۇغراخان ئۇلارنى باشلاپ كىرىپ داستىخانغا تەكلىپ قىلدى، — ئولتۇرۇڭلار، بىللە ناشتا قىلايلۇق.

— تېخىچە ناشتا قىلماپلى-دە؟ — ھەيران بولدى ئارسلان.

— دوستلار بىلەن بىللە يېگەن تاماق لەززەتلىك بولىدۇ...

ناشتىدىن كېيىن ئۇلار سەمەرقەنتنى ئېلىش ئۈرۈشى توغرىسىدا مەسلىھەتلەشتى. مەسلىھەتكە ئىككى سۆباشىنىڭ ئايغۇچىلىرى، تۇمەن-

باشلىرى قاتناشتى.

ئالىپ ئارسلان ئۆزىنىڭ سەپىرىدىن، شاشىلىق ئەھۋالىدىن مەلۇمات بەردى. ئۇ شاشقا مەزەمخانىنىڭ ئەمىر ھەم لەشكەرباشى قىلىپ بەلگىلەنگەنلىكىنى، مەزەمخانىنىڭ ۋە شاش ئۆلىمالىرى يۈرت مۇتئەرلىرىنىڭ بۇغراخانغا سالام ئېيتقانلىقىنى سۆزلەپ، "ئۇلار ئۆزلىرىگە مانا بۇ خەتنى ئەۋەتتى" دەپ، بىر چوڭ لېپاپىغا سېلىنغان خەتنى تاپشۇردى. لېپاپا ئۈستىگە "ئۇلۇغ سۇلتان سۇتۇق بۇغراخانغا شاشلىقلارنىڭ قەلب سالىمى" دەپ ئەرەب يېزىقىدا خەت يېزىلغانىدى. بۇغراخان خەتنى ئېچىپ كۆزدىن كۆچۈردى ۋە كۈلۈمسىرەپ، خەتنى بوز يىگىتكە بەردى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئالىپ ئارسلان سەمەرقەنتنى ئېلىش ئۇرۇشى توغرىسىدا ئۆزىنىڭ ئويلىغانلىرىنى ئېيتتى. باشقىلارمۇ ئىلگىرىكى جەڭلەرنىڭ تەجرىبىسى ساۋاقلىرىغا ئاساسەن ئۆز پىكىرلىرىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇزاق مەسلىھەتلەشكەندىن كېيىن بۇغراخان مۇنداق دېدى:

— باش باھاردا قەشقەردىن چىقىمىز. كەچ كۈزدە سەمەرقەنتنىڭ بوسۇغىسى تۇتۇلگە كەلدۇق، يۇرۇشمىزنى ئويلىساق، بىرىنچى يولدا ئۇچ مىڭ چاقىرىمچە، ئىككىنچى يولدا تۆت مىڭ چاقىرىمچە يول بېسىپتىمىز. بىرىنچى يولدا ئوش، ئۆزگەن، پەرغانە، قوقەنت. ئىككىنچى يولدا مايلى ساي، ئۆزگەن، ئەمەنگان. شاشتا سەككىز قېتىم جەڭ قىپتىمىز، كۆردۇڭلارمۇ، ئىككى يولنى قوشقاندا ئالتە مىڭ چاقىرىمدىن ئارتۇق سەپەر، سەكسەن قېتىملىق چوڭ-كىچىك جەڭ بوپتۇ. ئۇزاق سەپەر، چوڭ ئېلىشىش، ئۇلۇغ يۇرۇشنى باشتىن كەچۈرۈش جەريانىدا ئىككى تۈمەنلىدەك كىشىمىز شېھىت بولدى، لېكىن، چېرىكلىرىمىزنىڭ سانى ئازايمىدى، ئۇ يەرلىك

قوشۇنلار بىلەن كۆپىسىپ تۇردى. يىگىتلىرىمىز، باشچىلىرىمىز باتۇرلۇق بىلەن جەڭ قىلدى. خەلق بىزنى قارشى ئالدى. باردەم بەردى. بۇ ئۇلۇغ يۇرۇش، بۇ ھەقىقەتەن ئۇلۇغ يۇرۇش. ئۇقۇق چوڭ، بىراق، تېخى بۇ ئاخىرقى ئۇتۇق ئەمەس. ياغىنىڭ ئۈۋەسىنى يىمىرىش ئالدىمىزدا تۇرۇپتۇ، بۇ ئىشنىمۇ ئۇتۇقلۇق تۈگىتىشىمىزگە ئىشەنىمىز بولىدۇ...» ــ بۇغراخان بىرئاز توختاپ سۆزىنى داۋام قىلدى، ــ "ئۇزەكنى ئەر بىلىمىز، ئۇزگىنى شىر بىل" دەپتىكەن خەلق ماقالىسىدا. بىز ھەرگىز بېلىمىزنى بوشاشتۇرمايلۇق...

بۇغراخان يولداشلىرىنىڭ پىكرىگە ئاساسلىنىپ ئۇزىنىڭ سەھەر-قەنتىنى ئېلىش "رىجىسى"نى ئوتتۇرىغا قويدى:

سەھەرقەنتنى ئېلىش: شەھەرنى، شەھەر خەلقىنى ئامان ساقلاش: ياغىنى شەھەر تېشىغا تارتىپ چىقىپ ئۇرۇش، بولسا قاماپ بويسۇندۇرۇش. مۇشۇ باش رىجە بويىچە، بىر ياقتىن ئۇرۇشۇپ، بىر ياقتىن قامالغا ئېلىش چېگىنى باشلاش قارار قىلىندى. پۇتكۇل جەڭگە بۇغراخاننىڭ ئالىي ئورۇنلاشتۇرۇشىنى ئاساس قىلغان ھالدا ئالىپ ئارسلان باشچىلىق قىلىدىغان بولدى. شەرقىي سەپكە قۇتلۇق سۇباشى، شىمالىي سەپكە چەبەر سۇباشى باشچىلىق قىلىش، غەربىي سەپنى ئەبۇ ئەلگە، جەنۇبىي سەپنى سىبۇق تېكىنگە قالدۇرۇش. ئىككى ياقتىن قۇنلۇقبەگ بىلەن چەبەر ئۇلارغا ياردەملىشىش كېرەك، دەپ بەلگىلەندى.

ــ ئەبۇ ئەلى ئەتە كېلىدۇ. سىبۇق تېكىن بىرنەچچە كۈن كېچىكىشى مۇمكىن. ئۇ يولدا جەڭ قىلمايتتى، ــ دېدى بۇغراخان سۆزىنىڭ ئاخىرىدا، ــ بۈگۈن چۈشتىن كېيىن ياغىغا ئەل بولۇپ بويسۇنۇشنا

تەلەپ قويۇپ، ئۇنىڭغا كۆنمىسە جەڭنى باشلايلى. ئارسلان مۇشۇ يەردە تۇرۇپ جەڭگە باشچىلىق قىلسۇن. باشقا سۇباشىلار دەرھال ئۆز ئورنۇڭلارغا بېرىڭلار.

باشقىلار كەتكەندىن كېيىن، بۇغراخان ئارسلان بىلەن مەسۇرغا ئەۋەتىلىدىغان ئەل قىلىش تەلىپىنى تەييارلىدى ۋە جەڭ باشلاشنىڭ تەپسىلىي ئورۇنلاشتۇرۇلۇشىنى مۇزاكىرە قىلدى

كۈن قايرىلىپ پېشىن بولغاندا جەڭگە تەييارلىق قىلىش كانىيى چېلىندى. ياغى تەرەپمۇ ھەربىكەتلىنىپ قالدى. بۇغراخان ئارسلان بىلەن چۈشكۈن ئالدىغا چىقىپ، ئارقىش قوشۇنىنىڭ باشلىقىنى قىچقاردى. ئارسلان ئاتلىق تەييار تۇرغان باشلىقىغا بىر لېپاپلىق خەتنى بېرىپ، "مەسۇرنىڭ ئۆز قولىغا تاپشۇرۇڭ، جاۋابىنى ئېلىپ قايتىڭ" دېدى. باشلىق ئېتىنى بۇراپ يۇرۇپ كەتتى.

ھاۋا ئوچۇق كەچ كۈزنىڭ يىلىق كۈنلىرى. قاتار سەپ بولۇپ تىزىلغان قاتمۇقات بۇغرا قوشۇنى قىلىچ-نەيزىلىرىنى قولىغا ئېلىپ، ئوقيالىرىنى بەتلەپ، جەڭگە تەييار تۇراتتى، ئۇلار ئېتىنى يورۇتۇپ كېتىپ بارغان يالغۇز ئاتلىق ئارقۇ باشلىقىغا تىكىلىشەتتى. ھەممە ياق جىمجىت، دەھشەتلىك قانلىق غوۋغانىڭ ئالدىدىكى جىمجىتلىق كىشىلەرنىڭ كۆڭلىنى ئازاپلايتتى.

ئەنە، ئارقۇ باشلىقى بۇغرا قوشۇنىنىڭ سەپلىرىدىن ئۆتتى. ئۇ قولىدىكى لېپاپىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ سۆزسىز ئىلگىرىلىدى. ياغى سېپىدىمۇ جىمجىت، چېرىكلىرى ئەندىشە بىلەن ئارقۇ باشلىقىغا قارىشاتتى. مەسۇر سېپىل ئۈستىدىكى راۋاقتا چوڭ ئورۇندۇقتا ئولتۇرۇپ دىققەت بىلەن ئەھۋالنى كۆزەتمەكتە ئىدى. ئۇ، سەپنىڭ ئالدىدىكى چېرىكلەرنىڭ ئارقۇ باشلىقىنى توسمىغانلىقىنى كۆرۈپ،

ئۇنكۈزۈۋېتىشكە بۇيرۇق قىلدى. ئارقۇ باشلىق سېپىل ئوزۇقىغا قاراپ كەلدى...

ئەنە ئۇ، سېپىل ئۈستىدە، مەنسۇرنىڭ يېنىدا پەيدا بولدى. ئۇ قۇلدىكى لېپاپىنى مەنسۇرغا سوزدى، مەنسۇر ئېلىپ كاتېپقا بېرىپ ئوقۇتۇپ ئاڭلىدى. خەتتە مۇنداق دەپ يېزىلغانىدى:

"مەنسۇر شاھقا!

بىز ئاللانىڭ ئىرادىسى بىلەن ۋە ئەلنىڭ خاھىشى بويىچە چەكگە ئاتلانغان. بىز ئەسلىدە قان تۆكۈلۈشنى خالىمايمىز. بىزنى بۇ ياققا كېلىشكە سىز مەجبۇر قىلدىڭىز. سىز پۈتكۈل چېرىكلىرىڭىز بىلەن بىزگە ئەل بولۇشىڭىزنى تەلەپ قىلىمىز. بۇنداق بولمىسا ئۆز ئۇۋالىڭىز ئۆزىڭىزگە.

قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ خانى سۇتۇق بۇغراخان."

مەنسۇر خەتنى ئاڭلاپ چاچراپ قوپۇپ كەتتى ۋە چىشلىرىنى غۇچۇرلىتىپ راۋاقتا ئىككى ئايلىنىپ توختىدى. كېيىن كاتېپقا بىرنەمىلەرنى دېدى. كاتېپى ئۇنىڭ دېگەنلىرىنى قەغەزگە يېزىپ ئارقۇ باشلىقىغا تاپشۇردى. ئارقۇ باشلىق خەتنى ئېلىپ سېپىلدىن چۈشتى...ئەنە، ئارقۇ باشلىق ئىككى تەرەپ قوشۇنى ئارىلىقىدىكى بوش مەيدانغا ئېتىنى يورۇتۇپ كېلىۋاتىدۇ. ئۇنىڭغا قاراپ جەم تۇرغان كىشىلەرنىڭ ھەربىرىدە بىر خىيال. ئۇ ئېلىپ بارغان خەتتە نېمىلەر پۈتۈلگەنىدۇ؟ مەنسۇر قانداق جاۋاب بەرديكىن؟ ئەمدى نېمە بولار؟ ياكى ئەل بولۇش، يا ئۇرۇش. يا ئۆلۈم- يا كۆرۈم. ئىككىسىنىڭ بىرى بولىدۇ. مەنسۇر، بۇ ھېلىگەر ھەم جاھىل تۈلكە، ئەل بولۇشى قېيىن، ئۇنداق بولسا ئۇرۇش بولىدىغۇ! ھە، ئۇرۇش بولۇش ئېھتىمالى چوڭ... بۇ تېپتىنچ مەيدان بىردەمدىن

كېيىن قانغا بويالمايدۇ، دەپ كىم ئېيتالايدۇ؟ بۇ باشلارنىڭ قانسىز يەرگە دومىلاپ، قايسىسى ساق قالارکىن ـ تاك! ئاھ، نېمىدېگەن دەھشەتلىك!...

ئارقۇ باشلىق قايتىپ كېلىپ مەنسۇرنىڭ جاۋاب خېتىنى چۈشكۈن ئالدىدا ئارسلان بىلەن ئاتلىق كۈتۈپ تۇرغان بۇغراخانغا تاپشۇردى. مەنسۇرنىڭ جاۋاب خېتىدە مۇنداق يېزىلىپتۇ:

"سۇتۇق بۇغرا:

سامانىلار ئەل بولۇش دېگەننى بىلمەيدۇ، سەن ئەل بولۇشۇڭ كېرەك. ئۇنداق بولمىسا سەمەرقەنت بوسۇغىسىدا قانغا مىلىنىسەن، مەرد بولساڭ مەيدانغا چىق، مېنىڭ قىلىچىمنىڭ تەمتى تېتىپ كۆر!

سامانىلار پادىشاھى نۇھ II مەنسۇر."

سۇتۇق بۇغراخان خەتنى ئوقۇپ بولۇپ ئارسلانغا بەردى ـ دە، ئۆزى چوڭقۇر ئويلاپ قالدى. ئارسلان ۋە باشقا دوستلىرى ئۇنىڭغا تىكىلىپ قاراپ تۇراتتى.

ـ مەنسۇرنىڭ تەلىپىنى رەت قىلىش نامەردلىك بولىدۇ، ـ دېدى ئۇ جىددىي، يىراقتا تىكىلىپ.

ـ بېرىشقا بولمايدۇ. بۇ تەۋەككۈلچىلىكنى قىلماسلىق كېرەك، ـ دېدى ئارسلان كەسكىن.

ـ بولمىسا قانداق قىلىمىز؟

ـ ھۇجۇم بىلەن جاۋاب بېرىمىز.

ـ دېدىمغۇ، نامەردلىك بولىدۇ. ئۇ بىزگە "شاھ" بەردى، "مات" قىلماقچى، بىزمۇ "شاھ" بىلەن جاۋاب بېرەيلۇك. مەنسۇرمۇ بۇغرا قىلىچىنىڭ تەمىنى تېتىپ باقسۇن.

ئارسلان بۇغراخاننىڭ قەتئىي ۋە ئىشەنچلىك سۆزلىرىگە ھەم خاتىرجەملىكىگە قاراپ مەغرۇرلاندى. لېكىن، ئەنسىرەش ئۇنىڭ يۈرىكىنى سىقىپ تۇراتتى.

ــ نامەردلىك بولارمۇ؟

ــ شۇنداق، ھەم قورقۇنچاقلىق بولىدۇ. بىزگە نامەردلىك، قورقۇنچاقلىق راۋا ئەمەس. ئۇرۇش قانسىز بولمايدۇ...بىز بىر ئۇتۇق بىلەنلا ھېسابسىز قان تۆكۈلۈشنىڭ ئالدىنى ئالارمىز، بەلكى.

ــ مەنسۇر نامەردلىك قىلىشى تۇرغان گەپ، ــ دېدى قۇتلۇق سۇباشى، ــ باشقىمىز بارايلۇق، مەن باراي.

ــ مەن باراي، ــ دېدى ئارسلان قەتئىي.

ــ مەن بارىمەن، ــ دېدى چەبەر سۇباشى مەيدىسىگە ئۇرۇپ.

ــ بولمايدۇ، ئاداشلار، مەنسۇر مېنى قىچقاردى...شۇڭا مەن بېرىشىم كېرەك. مەن كەتتىم، دوستۇم ئارسلان، ئەگەردە...ھە، سىز تەييار تۇرۇڭ.

ئارسلان قىلىچىنى ئاۋال يانغا سوزدى. كېيىن بېشىدىن ئېگىز كۆتۈردى، ئارسلاننىڭ بۇ چېرىكچە سالمىي شۇنداق چاقماق ۋە سۈرلۈك بولدىكى، بۇغراخان ۋە ئۇنىڭ يېنىدا تۇرغان دوستلىرىنىڭ تەنلىرى جۇغۇلداپ كەتتى. سادىق غۇلام بىلەن قاۋۇل كۆز يا-شلىرىنى سۈرتتى. بۇ، ئارسلاننىڭ ئادەتتىكى چېرىك سالمى ئەمەس، ئۆزىنىڭ ئالىي قوماندانغا، قاراخانىلار خانىدانلىقىنىڭ بۇغراسىغا، قەھرىمان، ئىناق دوستىغا قەسەمياد قىلىشى ئىدى.

ــ قاۋۇل، قىلىچىڭنى ماڭا بەر، ــ دېدى سۇتۇق ۋە ئۆزىنىڭ قىلىچىنى ئۇنىڭ قىلىچى بىلەن ئالماشتۇردى. قىلىچنىڭ بىسىنى پېشانىسىگە قويۇپ، ــ ئامان ئاداشلار ــ دېدى-ده، قىلىچىنى يانتۇ

تۇتۇپ ئېتىنى بۇراپ ماڭدى. ئارقىسىدىن ئەركەن، قاۋۇل باشلىق ئون نەپەر تايانچ قاروۇلچىلىرى قاتار بولۇپ ماڭدى...

پۈتكۈل قوشۇن ئۇلۇغ خاقانغا ھاياجان بىلەن قارىشاتتى. خان يول ئېچىپ ھۈرمەت بىلدۈرۈپ تۇرغان چېرىكلەر ئارىسىدىن ئۆتۈپ مەيدانغا كىردى. ئۇ ياغلى تەرەپكە قاراپ ئىلگىرىلىمەكتە...پۈتكۈل مەيدان ھاياجاندا، جىمجىت، سۈرلۈك ئىدى. ئۇ ياقتىكى ياغلى سېپىدىن مەنسۇر، ئارقىسىدا ئون نەچچە ياساۋۇللىرى بىلەن چىقىپ كەلدى.

ئەنە ئىككى خان مەيدانىنىڭ ئوتتۇرىسىغا كېلىپ يۈزمۈيۈز توختىدى. مەنسۇر ئات ئۈستىدە قىلىچىنى يانتۇ تۇتقان، ئۇنىڭ ئارغىمىقى تېپىرلاپ تۇراتتى. بۇغراخاننىڭ تەجرىبىلىك ئاق ئارغىمىقى بولسا ئىگىسىگە "مەن بار، غەم يېمە" دېگەندەك قىلىپ خاتىرجەم تۇراتتى. ئىككى خان تەڭلا قىلىچلىرىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ، پېشانىلىرىگە قويدى-دە، ئاندىن "شارت" قىلىپ بىر-بىرىگە توغرىلىدى، قىلىچۇازلىق باشلىنىپ كەتتى. ئۇلاردىن ئون-ئون بەش غۇلاچ ئارقىسىدا قاروۇغچىلىرى، ياساۋۇللىرى يالاڭ قىلىچلىرىنى پاينىكى بىلەن دولىسىغا قويۇپ ئاتلىق تۇرۇشاتتى.

ئاق-قارا ئىككى ئارغامچاق دەسلەپ ياۋاشىراق بولۇپ ئوڭ-سولغا ھۇرالىدى. كېيىن پىرقىراشقا، ئالدى پۇتلىرىنى كۆتۈرۈپ چۆگىلەشكە باشلىدى. قىلىچۇازلىق قىزىپ كەتتى. بۇغراخان ئات ئۈستىدە ئۇ ياق-بۇ ياقتا تاشلىنىپ، چەبدەسلىك بىلەن قىلىچ ئويناتاتتى...ئىككى ياقتىكى چېرىكلەر بەك ھاياجان بىلەن بۇلارنى كۆزىتەتتى. ئۆز خانى ئۈستۈن بولغاندا خۇش بولۇش، قارشى تەرەپ ئۈستۈن بولسا ئەنسىرەش كەيپىياتى بىر كۆتۈرۈلۈپ، بىر

چۈشۈپ تۇراتتى.

قىلىچۋازلىق ئەۋجىگە چىققتى. قىلىچلارنىڭ چاكىلداپ تۇرۇلغان ئاۋازلىرى ئاتلارنىڭ كىشنەشلىرى ئاڭلىنىپ تۇراتتى. بۇغراخاننىڭ تۇۋەندىن بۇقىرىغا ئۇرغان قىلىچى بىلەن مەنسۇرنىڭ قىلىچى ئۇچۇپ كەتتى. بۇغراخان ئالدىرىماي قىلىچى بىلەن يەردىكى قىلىچنىڭ تۇتقۇچىدىن ئىلىپ ئېلىپ، قورقۇپ، هودۇقۇپ تۇرغان مەنسۇرغا تاشلاپ بەردى. قىلىچۋازلىق يەنە باشلاندى.

بىركەمدە مەنسۇر ئېتىنى ئويناتىپ كېلىپ بۇغراخانغا قىلىچ ئۇرغاندى، قىلىچنىڭ ئۇچى بۇغراخاننىڭ بىلىكىنى تىلىۋەتتى. بۇغراخان قان ئېقىپ تۇرغان بىلىكىگە قاراپ قويۇپ، ئاتنىڭ تىزگىنىنى تارتىپ بېقىنغا تېپىپ قويۇۋەتتى. ئاق ئارغىماق ئالدى ئاياغلىرىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ قاتتىق كىشنىدى ۋە ئالدىغا ئىرغىدى. بۇغراخان ئاتنىڭ ئىرغىشى بىلەن تەڭ قىلىچىنى ئايلاندۇرۇپ ئۇرغاندى، تەۋەررۈك پەرغانە قىلىچى مەنسۇرنىڭ قىلىچىنى ئوتتۇرىدىن ئىككىگە بۆلۈۋەتتى. باش ئايلاندۇرۇپ ئوڭغا پەس ئۇرۇلغان قىلىچ بىرىپ قارا ئارغىماقنىڭ بېقىنىنى يېرىۋەتتى. مەنسۇر ئالدى ئاياغلىرى كۆتۈرۈلگەن ئېتى بىلەن مولاق ئېتىپ يەرگە دومىلىدى.

ئارقىسىدىكى ياساۋۇللار كېلىپ مەنسۇرنى دالدىغا ئالدى ۋە بۇغراخانغا ئېتىلدى. بۇغراخاننىڭ قاروغچىلىرىمۇ دەرھال كېلىپ خاننى قوغداپ، ياساۋۇللارنى چېكىندۈردى. ئۇلار قىلىچلىشىپ كەتتى. مەنسۇرنىڭ بىرنەچچە سېپىدىكى چېرىكلىرى بىر باشلىقنىڭ باشلامچىلىقىدا باستۇرۇپ كەلدى...

ئارسلاننىڭ شەرتى بىلەن بۇ تەرەپتىمۇ جەڭ دۈمباقلىرى ۋە

كانايىلىرى چېلىنىدى، سەپ كەينىدە "تۇررا" دېگەن مەيۈەتلىك ئاۋاز كۆتۈرۈلۈشى بىلەن بىرىنچى سەپ قوشۇن تىلگىرلىدى، ئومۇمىي جەڭ باشلىنىپ كەتتى...

بۇغراخان ئالدى ئايالغىلىرىنى كۆتۈرۈپ تاك تۇرغان ئاق ئارغىماقنىڭ بوينىغا ئالقىنى بىلەن تۇرۇپ قويۇپ جىنىنىڭ بېرىچە "تۇررا!!!" دەپ ۋارقىراپ، ھۇجۇمغا ئۆتكەن قوشۇنغا زوق بىلەن قاراپ تۇراتتى، ئارسلان كېلىپ ئۇنى ئارقىغا باشلاپ كەتتى...

ئارسلان جەڭگە باشچىلىق قىلماقتا. سۈتۈق بۇغراخان چۈشكۈنى ئالدىدا ئات ئۈستىدە جەڭنى كۆزەتمەكتە...

ئارىلاشما جەڭ داۋام قىلماقتا ئىدى. مەيدانىدىن توپا-چاڭ كۆتۈرۈلمەكتە. ئاتلارنىڭ كىشنەشلىرى، ئادەملەرنىڭ ۋارقىراشلىرى، نەيزە-قىلىچ، قالقانلارنىڭ ئۇرۇنۇشلىرى ئاڭلانماقتا. ئىككى ياقتىن چېلىنغان داقا-دۇمباق، كاناي-سۇناي ئاۋازلىرى بارغانچە ئەۋجىگە كۆتۈرۈلمەكتە. باشلار، تەنەر دومىلماقتا، قانلار ئاقماقتا. جەڭ مەيدانىغا كەينى-كەينىدىن كۈچ قوشۇلۇپ تۇرماقتا. ئىككى تەرەپنىڭ ئىككىنچى سەپلىرى جەڭگە كىردى. ئۈچىنچى سەپ قوزغالماي تۇردى. لېكىن ئارقىدىن ئاتلىقلار قوشۇلۇپ تۇردى. جەڭ مەيدانى گويا بارغانچە ئۇلغىيىۋاتقان ئادەملەر دېڭىزىغا ئوخشاش داۋالغۇيتتى. غان ھىدى كۆتۈرۈلۈپ تۇرغان بۇ قەھرىلىك "دېڭىز" دەھشەت بىلەن ھۆركىرەپ "قىرغاق"لارغا ئۇرۇلاتتى...

كەچكى قۇياش قىزىل شولىسىنى چېچىپ ئۇپۇققا مۆكمەكتە. ئۇنىڭ كىمنى مۇبارەكلەپ، كىمگە نەپرەت ياغدۇرغانلىقىنى، كىمگە تەنتەنە، كىمگە تەزىيە بىلدۈرۈپ كېتىپ بارغانلىقىنى بىلگىلى بولمايتتى، ئىشقىلىپ ئۇ جاھانغا، سەمەرقەنتكە، قانلىق جەڭ مەيدانىغا

قارانغۇ سايىسىنى تاشلاپ قويۇپ، ئۆزى بولسا كۆزىنى قىسىپ ئۆپۈق تارىسىغا بوشۇرۇنماقتا ئىدى. بۇلۇتسىمان ئۇچۇپ يۈرگەن چاڭ تارىدىن قارىغانىدا قۇياش ناكولا كۆرۈنەتتى. ئۇنىڭ ئەتە شەرقتىن كۆتۈرۈلگەندە بۇ دەھشەتلىك مەنزىرىنى كۆرۈشنى خالىمايدىغانلىقى بىلىنىپ قالاتتى...

بۇغراخان جەڭ مەيدانىدىن كۆز ئالماي كۆزىتىپ تۇراتتى. ئۇ چىرايىنى يۇرۇشتۇرۇپ، باغلانغان بىلىكىنى تۇتۇپ قويياتتى. ئۇنىڭ چىرايىدىن ناگولالىق چىقىپ تۇراتتى. راست، بارغانچە يۇرىكى چىگىراق سىقىلىشقا باشلىدى. دەھشەت، ئۆلۈم، قان...كىم بولسا بولسۇن ئادەملەر ئۆلىمەكتە. ئادەم قانلىرى تۆكۈلمەكتە. بالىنىڭ دۇنياغا كېلىشى، ئۆسۈپ يېتىلىشى، بولۇپمۇ جەڭ قىلالايدىغان بولۇپ ئۆسۈشى ئاسان گەپ ئەمەس-تە! ...بۇغراخان ئاققان پېشانە تەرلىرىنى ئېرتىپ، ئارسلانغا دېدى:

— قان تۆكۈلۈشىنى ئاياغلاشتۇرۇش كېرەك. كۈچ ئاۋۇتۇپ قارانغۇ چۈشۈشتىن ئىلگىرى ياغمىنى ئۇۋۇسىغا تىقىۋېتىش كېرەك، بۇيرۇق قىلىڭ.

ئارسلان ئوڭ قولىنى كەسكىن يۇقىرى كۆتۈردى. ھايال ئۆتمەي ئارقىسىدا ئىككى قانائەتا نەيزار تۇرغان قوشۇن قىلىچلىرىنى يالاڭلىتىپ "ئۇرا..." دەپ جەڭ مەيدانىغا ئات سالدى. بىرىنچى سەپ ئالدىغا ئېتىلدى. قاتتىق سىلكىنىپ دەھشەت بىلەن ئالدىغا سىلجىغان بۇ قۇدرەتلىك كۆچ ياغى كۈچىنى كەينىگە چېكىندۈردى. ياغى قوشۇنى سېپىل تەرەپكە قاراپ قېچىشقا باشلىدى. بايىاتىن جەڭنى كۆزىتىپ تۇرغان مەنسۇر سېپىل راۋىقىدىن چۈشۈپ كەلتى...

قارانغۇ چۈشكەندە سېپىل قوۋۇقلىرى تاقىلىپ، قوۋۇقلار تالدىدىكى خەندەكنىڭ كۆۋرۈكى كۆتۈرۈلدى...

جەڭ توختىدى. مەيدان جىمدى. تۈن قارانغۇسىنىڭ كۆڭلىدىكى قوينىدا سەمەرقەنت شۇڭ بولۇپ قالدى. ئۇ مۇكسەۋاتامدۇ، ئۇخلاپ قالدىمۇ، يا بولمىسا ئەتە تاڭ ئالدىدىكى تېخىمۇ چوڭ دەھشەتنى... دەھشەتلەردىن كېيىنكى تاڭ بورۇقىنى ئويلاۋاتامدۇ؟ بۇنىسىنى بىلىپ بولمايتتى...

بۇگۈن كېچە جىم ئۆتتى. ئەتىسى مەنسۈرغا بىر خۇشلۇق، ئىككى خاپىلىق بولدى: خۇشلۇق خۇراساندىن كەلمەكچى بولغان يارەمچى چېرىكتىن ئوتتۇز مىڭ كىشى يېتىپ كەلدى. خاپىلىق: بىرى، بۇ چېرىكلەرنى قوغلاپ سىبۇق تېكىنمۇ كەلدى ـ دە، شەھەرنىڭ جەنۇبىي تەرىپىنى ئىگەللىۋالدى. بۇخارادىن ئەبۇ ئەلى يېتىپ كەلدى، ئۇمۇ شەھەرنىڭ شىمالىي تەرىپىنى ئىگەللىۋالدى. شۇنداق قىلىپ، سەمەرقەنت چەمبىرەك ئىچىگە كىرىپ قالدى، مەنسۈرنىڭ بېشىغا تاغ يىقىلدى. ئەمدى ئىش چاتاق. تاشقىرى بىلەن ئالاقە قىلىشقا بولمايدۇ. ئورنۇپلىش ئۇزاق داۋام قىلسا قورساقنى قانداق قىلىش كېرەك؟ بۇغرا قوشۇن قاراپ تۇرۇپ مەيدۇ. ئاخىرى شەھەرگە باستۇرۇپ كىرىدۇ. ئەمىسچۇ، قەشقەردەك يەردىن ئاۋارە بولۇپ كېلىپ "بولدىلا" دەپ قايتىپ كېتەتتىمۇ؟! تووا دېگىن. ھە، مەنسۈر ئەمدى يا ئېلىشىپ ئۆلۈپ تۈگەش، ياكى ئەل بول... "ئەل بولۇش..." ئېيتىشقا ئەجەب قىيىن سۆزكەن. ياپىرىم، خۇدا ساقلىسۇن. ئەل بولۇپ ھايات قالغاندىن ئۆلگىنىڭ ياخشى ئەمەسمۇ! مەنغۇ بىرنېمە قىلىپ... ۋايجان، نېمىلەرنى ئويلاۋاتىمەن. ياغىغا بوش كەلمەيمەن. بۇغرالارنى سەمەرقەنت بوسۇغىسىدا تۇنجۇقتۇرىمەن.

ئۇلار يوغانچىلىق قىلىپ كەلگەنلەرنىگە پۇشايمان يەپ قالدۇ، تېخى... يارەمچى كۆچ كەلدى. شەھەردىن چىقىپ يەنە بىر قېتىم ئۇرۇنۇپ بېقىش كېرەك. بۇغرالار قورققىنىدىن تىكۈرەتسە، يەلكىم. ھە، ھە، شۇنداق بولمايچۇ! سامائى ئوغۇللىرىغا كىمۇ يەتكۈلىسۇن!

ئويلاپ ـ ئويلاپ مەنسۇرغا جان كىرىپ قالدى بولغاي، ئورنىدىن ئىرغىپ قوپۇپ كەتتى. سەردار، ۋەزىرلەرنى چاقىرىپ: "كۆچىمىز ئۇلغايدى، شەرقىي قوۋۇقنىن چىقىپ بۇغرالارنىڭ ئەدىسى بېرىلسۇن! سەردار چاپسان ھازىر بولۇڭ، بۇگۈن ياغىنى چېكىندۈرۈش كېرەك" دەپ ۋارقىردى.

ۋەزىر، سەردارلار ئويلىنىپ قالدى.

ـــ پەرمانلىرىنى ئىجرا قىلىشقا تەييارمەن جانابىي ئالىيلىرى، ـــ دېدى سەردار، ـــ شۇنداق بولسىمۇ سەپلەرگە سەپلىپ قويۇشقا جۇرئەت قىلىمەنكى، بۇغرا قوشۇنىنى تەۋرىتىش ئاسان ئەمەس. ئاۋۋال چەمبىرەكنىڭ ئاجىز ھالقىسىنى ئۈزۈش كېرەك.

ـــ ھە، بۇ نېمە دېگىنىڭ؟

ـــ سەردار ئاۋۋال ئەبۇ ئەلى بىلەن، سىبۇقنى ئۈرۈپ ياندۇرۇش كېرەك، دېمەكچى، ـــ دېدى باش ۋەزىر.

ـــ ھە، ھە، بۇ دانا پىكىر. ئاجىز ھالقىنى ئۈزۈش... مەيلى، بولىدۇ، ئۈزۈڭلار، چاپسان ئۈزۈڭلار!، ئاندىن ئىككى يانىدىن ئوراپ بۇغرانى... سەردار، چاپسان بولۇڭ، چاپسان!...

ـــ بۇگۈنلا بولماس، تەييارلىق قىلىش كېرەك. يارەمچى چېرىكلەر پول بويى ئۈرۈشۈپ ھېرىپ كەلدى، ـــ دېدى سەردار.

ـــ ئەمسە قاچان؟

— ئۇچ كۆندىن كېيىن.

— توغرا، ئۇچ كۈندىن كېيىن، يەنى ئىندىنلىقا. مەۋداڭلاق تەكلىپى توغرا. پادىشاھىم ئالەم، — دېدى باش ۋەزىر ۋە ئۆز-ئۆزىگە "پۇتكۈل ئەلدىن ئايرىلىپ سەھرادىن ئىچىدە ناملىپ ياتقان ئەخمەقنى پادىشاھى ئالەم دېگىنىم نېمىسى" دەپ ئىچىدىن كۈلدى ئۇ.

— ئاڭغۇچە بۇغرالار شەھەرگە بېسىپ كىرمەسمۇ؟

— سۈتۈق بۇغرا بىزنى ئوراپ ئەل قىلماقچى. بۇ يېقىن ئارىدا بېسىپ كىرمەيدۇ، — دېدى باش ۋەزىر. ئۇ سۆزىنىڭ ئەپلەشمىگەنلىكىنى سېزىپ قوشۇپ قويدى، — بۇغرالار پايتەختىمىزگە بېسىپ كىرەلمەيدۇ، شاھىنشاھىم.

— ھە، شۇنداق، مەيلى، سىلەر دېگەنچە بولسۇن، — مەنسۇر قوپۇپ چىددىي بىر ئىش كۈتۈپ تۇرغاندەك ئىلدام ئىچكىرى ماڭدى. لېكىن، ئېمىشقا بۇنداق ئالدىراۋاتقانلىقىنى ئۆزىمۇ بىلمەيتى. ئۇ خاس ئۆيىگە كىرىپمۇ ئوڭ-تەتۈر پىرقىراشقا باشلىدى...

ئۇچ كۈندىن كېيىن غەربىي ۋە شىمالىي قوۋۇق تۈيۈقسىز ئېچىلىپ، ئەبۇ ئەلى بىلەن سېيۇق تېكىنگە تەڭ ھۇجۇم باشلاندى. ھە دېگەندە ياغى چېرىكلىرى ئۆزىدىن ئاجىزراق بولغان بۇخارا ۋە غەزنە قوشۇنلىرىنى ئالدىرىتىپ قويدى. ئۇلارنى بىر-ئىككى چاقىرىم چېكىندۈردى. كېيىن ئىككى قوشۇن ئۆزىنى رۇسلاۋلىپ ياغىنى توسۇپ تىركىشىپ جەڭ قىلدى. لېكىن ياغى قوشۇنىنىڭ بېسىمى چوڭ ئىدى. ئالىپ ئارسلاننىڭ بۈيرۇقى بىلەن، ئەبۇ ئەلى ھەم سېيۇق تېكىن سېپىنىڭ ئارقىسىغا ئورۇنلاشتۇرۇپ قويۇلغان قۇتلۇق قوشۇن بىلەن چەبەر قوشۇنىنىڭ قىسىلىرى يارىدەمگە كەلدى. ئادالش

قوشۇنلار بىرلىكتە ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، ياغى قوشۇنلىرىنى تاپتۇردى ۋە يەنە ئۇلۇغسىغا تىقتى...

سەھەرقەنت مۇھاسىرىدە قالدى. "چەمبىرەك بۇزغۇچى" قوشۇن ئارىلاپ ئۇلۇغسىدىن چىقىشقا ئۇرۇنۇپ باقتى. لېكىن، مۇشت يەپ، بېشىنى تارتىشقا مەجبۇر بولدى. بۇغرا قوشۇن سۈتۈق بۇغراخان نىڭ "شەھەرنى ساقلاش، خەلقنى قوغداش، ئەل قىلىش" سىياسىنى بويىچە ئوراپ بېتىۋەردى. بۇغراخان بىرنەچچە قېتىم مەنسۇرنىڭ ئەل بولۇشنى تەلەپ قىلدى. مەنسۇر جاھىللىق بىلەن رەت قىلدى. شەھەر ئىچىدە قېينىچىلىقلار كۈچەيدى. مۇھىمى، يېمەك-ئىچمەك ھارغانسېرى ئازايدى، قۇدۇقلاردىن سۇ ياخشى چىقمايدىغان بولۇپ قالدى، ئاشلىق ئازايدى، قوي-كالا سويۇلۇپ تۈگىدى. چېرىكلەر ئاتلىرىنى سويۇپ يېيىشكە باشلىدى. قېينىچىلىقلار كۆپەيۋەرگەنسېرى تارتقۇلۇق يەنە پۇقرالارغا، چېرىكلەرنىڭ بېشىغا چۈشەتتى.

بۇغراخان چېرىك كېڭىشى چاقىرىپ مەسلىھەتلەشتى. ئاخىرىدا "ئاخىرقى تەلەپنى قويۇش، بولمىسا ھۇجۇم قىلىش" كېرەك دەپ قارار قىلىندى. بۇگۈن چۈشتىن كېيىن بېرىلگەن ئاخىرقى تەلەپنى مەنسۇر يەنە رەت قىلدى. بۇغراخان كەچقۇرۇن ئالىپ ئارسلان ھەم بۇقرى چېرىك ئەمەلدارلار بىلەن باش قوشۇپ "ئەتە كۈنچىقىش بىلەن تەڭ پۈتكۈل سەپ بويىچە ياغىغا ھۇجۇم قىلىش" قارارىنى چىقاردى. قوشۇن كېچىچە ئالدىراش تەييارلىق قىلدى.

ئەتىسى كۈنچىقىشى بىلەنلا ھەممە سەپتە جەڭ كانايلىرى چېلىندى، كاناي-دۇمباقلار ئاۋازى ياڭرىدى. پۈتكۈل چەمبىرەك سەپ بويىچە ھۇجۇم باشلاندى...

بىر ئايلىق جەلىقتىن كېيىن تۇيۇقسىز كۆتۈرۈلگەن بۇ ھەيۋەتلىك جەڭ سادالىرى يىراقلارغا كەتتى، ئۇ شەھەر ئىچىدىكى ھالايىتنى چۆچۈتۈۋەتتى. ھودۇقۇپ پۈتى كۆيگەن توخۇدەك تېپىرلاپ قالغان ياغى جان تالمىشپ قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتتى.

بۇگۈن قىلىنغان ئىككى قېتىملىق ھۇجۇم لەتىجىسىز بولدى. يېپىق قوۋۇقتا ئۇرۇلۇش، ئېگىز سېپىلگە چىقىش ئاسان بولمىدى، چىقىم جىقراق بولدى.

قوشۇن بۇگۈن كېچە، ئەتە بىر كۈن تەييارلىق قىلىپ كېچىسى ھۇجۇم قىلماق بولدى. ئاساسىي تەييارلىق — سېپىلگە چىقىش تەييارلىقى بولدى.

ئەتىسى تۈن يېرىمدا ئۇچىنچى ھۇجۇم ئۈن-تىنسىز باشلاندى. ئالاھىدە تەييارلانغان تۆت مىڭ بەدئىلار قوشۇنى تۆت سەپتە سېپىلگە تەڭ ياماشتى. ئۇلار ئاستا قويۇلغان ئۇزۇن شوتىلاردىن ئاۋايلاپ چىقىپ سېپىل تۆپىسىگە ئېتىلدى. گايىلىرى كەينىگە دومىلاپ كەتتى، لېكىن كۆپچىلىكى سېپىلگە چىقتى. كېيىن يۇزلىگەن شوتىلاردىن تۇمەنلىگەن قوشۇن بىراقلا سېپىلگە چىقتى. دەھشەتلىك سېپىل جېڭى باشلىنىپ كەتتى. شاراق-شۇرۇق، جالاق-جۇلۇق، ۋايداد ئاۋازلىرى يىراقلارغا ئاڭلىنىپ تۇردى...

ئەنە، ئەركىن ئۆزۈنىڭ قارۇغچى قوشۇنىنى باشلاپ شوتىدا چىقىپ كېتىپ بارىدۇ، ئارقىدا قاۋۇل. ئۇلار چىقىپلا جەڭگە كىرىشىپ كەتتى. ئەركىننىڭ تەلىپى بويىچە بۇغراخان بىر قىسىم قارۇغچىلار بىلەن جەڭگە قاتناشقا رۇخسەت قىلغان، ئۇنىڭغا قاۋۇلنى قوشۇپ بەرگەندى.

ئەركىن قوشۇنى قەيەردە جەڭ ئېلىپ بولسا شۇ يەرگە ئۆزلىرىنى

ئېتىپ ئوڭغا سىلجىپ كەتتى. ئۇلار سەيداشلىرىنى ئورخۇالىخان بىر توپ ياغى چېرىكلىرى بىلەن ئېلىشىپ ئۇلارنى قوغلىۋەتتى.

ئۇلار كارامەت ياتۇرلۇق بىلەن ئۇرۇشاتتى، بولۇپمۇ ئاۋۇل. ئۇ ئالدىغا كەلگەننى قىلىچ بىلەن، يانىدىن كەلگەننى مۇشت بىلەن، كەينىگە كەلگەننى تېپىك بىلەن ئۇرۇپ يىقىتاتتى، ئۇنىڭ ئەۋەررۈك قىلىچى تەككەن ياغى قىلىچى ئىككى پارچە بولاتتى. ئادەم يىقىلماي تۇرالمايتتى. ئۇلار ئۇرۇشا-ئۇرۇشا ئۆزلىرىگە ئوخشاشمايدىغان كىشىلەر ئارىسىغا كىرىپ قالدى. تاڭ ئاتاي دەپ قالغان، بايقاپ قارىسا سول بىلىكىدە ئۆزلىرىنىڭكىگە ئوخشاش ئاق لاتا باغلاقلىق چېرىلەر تۇرۇپتۇ. كېيىن بۇلارنىڭ ئەبۇ ئەلى قوشۇنى (ئەسىر ئەبۇ ئەلىنىڭ قوشۇنى شۇنداق ئاتالغاندى.) ئىكەنلىكىنى بىلدى ۋە ئۇلارغا يارەملىشىپ ئۇرۇشقا كىرىشىپ كەتتى...

ئۇلار ئۇرۇشا-ئۇرۇشا ئىلگىرىلەپ بارسا بىر يەردە ئون-ئون بەش ئەبۇ ئەلى قوشۇنىنىڭ چېرىكلىرىنى بىر توپ ياغى چېرىكلىرى ئوردۇبلىپ ئۇرۇشۇۋېتىپتۇ. ياغى قىستاپ يېقىنلاشماقتا. ئورىلىپ قالغانلىرى قېيىن ئەھۋالدا قالغان بولسىمۇ، غەيرەت بىلەن ئۇرۇشاتتى، ئۇنىڭ ئىچىدە يوغان گەۋدىلىك، ئېگىز بويلۇق بىر چېرىك بىلەن يەنە بىر جۇغى كىچىكرەك باشلىقسىمان بىر ئادەم غەزەپ بىلەن ئۇرۇشۇپ ياغىنى توسۇيتتى. يوغان چېرىك ھارۇنىڭ شوتىسى بولسا كېرەك، يوغان بىر ياغاچ كالتەك بىلەن ياغى چېرىكىنى بىرنى ئۇرۇپلا يىقىتاتتى. جۇغى كىچىك ئادەم بولسا يەك چەبدەسلىك بىلەن قىلىچ ئويناتاتتى.

ئەركىن ئاۋۇل بىلەن ئوردۇالغان ياغى چېرىكلىرىنىڭ ھالقىسىنى بۆسۈپ بېرىپ ئىچىگە كىردى ۋە قاداش چېرىكلەر بىلەن بىرلىكە

جەڭگە كىرىشىپ كەتتى. ئەركىن قىلىچىنى ئوينىتىپ مەيدىر تۈرغاندا بىرنى يەنىتىپ تۈردى، قاۋۇلنىڭ ئەۋرۈك قىلىچى بولسا تەگكەن ئەرسىنى ساق قويمايتتى، يۈز-كۆزلىرى قارا بولۇپ كەتكەن، كىيىملىرى يىرتىق قاۋۇل بوۋىسى تۈگەتكەن قىلىچۋازلىق ھۈنىرىنى ماھىرلىق بىلەن كۆرسىتەتتى. ئو ئوراپ كېلىۋاتقان بىر بۆلۈك ياغى چېرىكىنى بۆلۈۋېلىپ ئۈرۈشقا باشلىدى. جۈغى كىچىك باشلىقنىڭ چاققان ئۇرۇشۇۋاتقان ئەركىنگە كۆزى چۈشكەندە، ئۇنىڭ كۆز ئالدىدىن قانداقتۇر بىر تونۇش ئادەمنىڭ تونۇش قىلىچ ئويىنتىشى لاپ قىلىپ ئۆتتۈپ كەتتى. ئۇلار قەيسەرلىك بىلەن جەڭ قىلىپ ياغى ھالقىسىنى بۈزۈپ چېكىندۈرۈپ كېتىپ بارغاندا، ھېلىقى يوغان ئادەمنىڭ:

— ئەركىن، ۋاي ئەركىن، ماڭا قارا!... — دېگەن ئاۋازى ئاڭلاندى.

ئەركىن بۈرىلىپ بارسا، ئۇ قۇچىقىدا ھالسىراپ ياتقان جۈغى كىچىك باشلىقنى قاراپ ئەندىشە بىلەن سۆزلەۋاتقانىكەن. ئۇ بېرىپ:

— ھەي، مېنى چاقىردىڭمۇ؟ قەيەردىن يارىدار بولدى؟ — دەپ سورىدى-دە، قارىسا يۈزلىرى لاي-توپا بىلەن تونۇغۇسىز بولۇپ كەتكەن جۈغى كىچىك باشلىقنىڭ ئوڭ مەيدىسىدىن چىققان قان كىيىملىرىدىن ئۆتۈپ چىلىقلاپ كېتىپتۇ.

— بەلبېغىڭنى يىرتىڭ! — دېدى ئەركىن كۆزىنى يارىداردىن ئالماي تۇرۇپ ۋە ئۇنىڭ كىيىمىنى يىرتىپ يارىنى ئاچتى-دە، چۆچۈپ كەتتى. قارىسا ئۇ ئايال ئىكەن. ئۇ دەرھال ئۆزىنى تۇتۇۋېلىپ، چېرىكنىڭ بەلبېغى بىلەن يارىنى تاڭدى. ئۇنىڭ يۈرىكى تۇيۇقسىزلا

سوقۇپ كەتتى. ئۇ دەققەت بىلەن پارسدارغا قارىدى. ئۇنىڭغا پاردىارنىڭ بىر يەرلىرى تونۇشتەك سېزىلىپ كەتتى. ئۇ ئالدىراپ پاردىارنىڭ بويىنىنى سىلاپ، ئاۋال يېپى، كېيىن بوغۇزىغا ئېسىلىق ئانىسى باربىتچى مومای ئېسىپ قويغان ئۇچ بۇرجەك تۇمارنى تاپتى، تونۇش تۇمارغا كۆزلىرىنى چەكچەيتىپ قارىدى-دە، — ۋاي قۇندۇزغۇ بۇ! — دېدى ئەركىن ۋە ئىختىيارسىز قۇندۇزنى قۇچاقلىدى.

ئۇ قۇندۇزنىڭ يۈزىدىكى لاي، توپىنى قوللىرى بىلەن سۈرتۈپ سۆزلەيتتى:

— قۇندۇز، كۆزىڭنى ئېچىڭ، مەن، ئەركىن!...

ئامانقۇل چۆچۈپ كەتتى:

— ھە! سىز ئەركىن ئاكاممۇ؟ — دېدى ئەركىنگە، كېيىن قۇندۇزغا قاراپ، — قۇندۇز ئاچا، كۆزىڭنى ئېچىڭ، ئەركىن ئاكام... — دېدى.

قۇندۇز كۆزىنى ئاستا ئېچىپ ئەركىنىنى كۆردى ۋە كۆزلىرىگە ئىشەنمەي ئۆزىنى ئارقىسىغا تارتتى.

— مەن ئەركىن، قۇندۇز، مەن...

قۇندۇز ماغدۇرسىز قوللىرى بىلەن ئەركىننىڭ بويىنىغا گىرە سالدى، يۈزىنى ئەركىننىڭ يۈزىگە ياقتى. ئۇنىڭ يۈمۇق كۆزلىرىدىن ياش مونچاقلىرى دومىلايتتى.

— ۋاي، ياغى — دېدى ئامانقۇل قولى بىلەن ئوراپ كېلىۋاتقان ياغى چېرىكلىرىنى كۆرسىتىپ.

— سىز قۇندۇزغا قارالا! — دېدى ئەركىن ئامانقۇلغا ۋە يەردىكى قىلىچنى ئېلىپ، ياغى چېرىكلىرىگە ئېتىلدى. ئۇ باستۇرۇپ كېلىۋاتقان ئالتە-يەتتە ياغى چېرىكى بىلەن ئېلىشىپ كەتتى.

ئەركىن ھازىر بالادىنمۇ قورقمايتتى. ئۇنىڭ جېنى، قۇندۇزى

ھەيرەتسىگە ھەيرەت قوشقان. ئۇ چۆگىلەپ بۇرۇپ ياغىي چېرىكلىرى-نىڭ ئەيزەسىگە قىلىچلىرىنى قاينۇراتتى. ئىككى ياغىي چېرىكنىمۇ يىقىتتى. لېكىن، ياغىي يەنە قىستاپ كەلدى.

— سىز بېرىڭ، — دېدى قۇندۇز ئامانقۇلغا، — ئەركىنگە ياردەم قىلىڭ.

ئامانقۇل يىقىلغان ياغىي چېرىكنىڭ ئەيزىسىگە ئېلىپ ياغىنى ئېتىلدى.

ھايت-ھۇيت دېگۈچە بىرنەچچە ياغىي چېرىكلىرى يىقىلدى، قۇندۇز ئۆملەپ بېرىپ، ھارۇسنىڭ چاقىغا يامىشىپ كۆتۈرۈلدى. ھارۇسنىڭ ئۈستىدىكى بىركالتەكتى ئېلىپ ماگىماقچى بولغانىدى، دەلدۇگۇنۇپ يىقىلاي دېگەندە چاققا يۆلىنىۋالدى. ئۇ كۆزلىرىنى ئېچىپ قارىسا، ئىككى نەپەر ياغىي چېرىكى ئەركىننى قىستاپ كېلىۋېتىپتۇ. قۇندۇز كالتەك بىلەن بىرسىنىڭ ئارقىسىدىن بېشىغا بىرنى سالغانىدى، چېرىك چۆگىلەپ بېرىپ يىقىلدى.

— قۇندۇز سىز ئۆزىگىزنى ساقلاڭ، — دېدى ئەركىن ۋە يەنە ھۇجۇم قىلىپ كېلىۋاتقان بەش نەپەر ياغىي چېرىكى بىلەن ئېلىشىپ كەتتى.

ئەركىن ياغىي چېرىكنىڭ بىرىنى ئۆلتۈردى، بىرىنى يارىدار قىلدى، شۇ ئارىدا بىر ياغىي چېرىكى ئەركىننىڭ ئارقىسىدىن نەيزە ئۇرغانىدى...بۇنى كۆرگەن قاۋۇل ئېتىلىپ كېلىپ چېرىكنىڭ بوينىغا چېپىپ بېشىنى تىنىدىن جۇدا قىلدى. قالغانلىرىنى ئۇرۇپ قوغلىۋەتتى.

ئۇ ئەمدى ئەركىن تەرەپكە بۇرالغانىدى، قولىدىكى سۇنۇق كالتەك بىلەن بېسىپ كېلىۋاتقان ئۇچ ياغىي چېرىكىگە قارشىلىق قىلىپ

كەينىگە چىكىنۇاتقان ئامانقۇلنى كۆرۈپ، ئۇ ياقىغا ئېتىلدى. بىر پەستىلا ياغى چېرىكىنى قىلىچىدىن ئۆتكۈزدى، ئىككىلىسى ئاتلىق يۈگۈرۈپ بارسا ئەركىن سول كۆكسىدىن قان ئاققان، يوغان كۆزلىرىنى يۇمغان هالدا ئۇن-تىنسىز قۇندۇزنىڭ قۇچىقىدا يېتىپتۇ.

قۇندۇز ئەركىنىڭ يۈز-كۆزلىرىنى سلاپ يۇقۇلداپ يىغلايتتى. ئۇ سۆز قىلىمايتتى. قاۋۇل بىلەن ئامانقۇل ئەركىنىڭ ئالدىغا تىزلاندى.

— ئەركىن ئاكا! — دېدى قاۋۇل قوللىرىنى سوزۇپ.

ئەركىن جاۋاب بەرمىدى. ئۇنىڭ لەۋلىرىدىن كۈلۈمسىرەش سېزىلىپ تۇراتتى...

دوستلار يىغلاشتى...

تۇيۇقسىز كۆتۈرۈلگەن "ئۇرا" ئاۋازى بولارنى چۆچۈتۈۋەتتى. بۇ، قوۋۇقتىن ئىچكىرىگە، سېپىلدىن تۆۋەنگە قاراپ هۇجۇمغا ئۆتكەن تۈمەنلىگەن بۇغرا قوشۇنىنىڭ جەڭگىۋار ئاۋازى ئىدى...

ئەركىنىڭ قۇربان بولۇشى بۇغرا قوشۇنىنىڭ بىر چوڭ يوقىتىشى بولدى. ئۇ شەرەپ بىلەن كەتتى. ئەسلىدىكى بىر كۈچ-قۇۋلىنىڭ سۈتۈك بۇغراخانىنىڭ قوغدىغۇچىسى بولۇپ كېلىپ، سەمەرقەنت سېپىلى ئۈستىدە ياغى بىلەن جەڭ قىلىپ قەهرىمانلىق بىلەن شېهىت بولۇشى هەممىنى چوڭ شەرەپلىك ئىش. كىشىنى ئېچىندۇرىدىغىنى، قۇندۇز ئالتە-يەتتە يىلدىن بېرى تەلمۈرۈپ كۈتكەن قەدىناسىنى تاپىتىپ، لېكىن، ئۇنىڭدىن ئايرىلىپ قالدى. ئۇ ئەركىنى كۆرۈپ يۈرىكى يېرىلغۇدەك خۇش بولغانىدى. ئۇ بۇنداق بەختسىزلىك بولار دەپ ئويلىمىغانىدى. ئۇ ئۆزلىرىنىڭ قۇنتۇز-غۇچىسى، پېشۋاسى بۇغراخان بىلەن كۆرۈشكەندە، ئىككى يۈرتنىڭ

قايتقاندا ئەركىن بىلەن بىللە جولالىدى-دە! ئىستە ئاھ ئىستە، بەك ئارمان بولدى! ئۇ يىغلىدى. ئۇ كۆزلىرىدىن ئاققان ئەلەملىك ياشلىرىنى توسۇشقا قادىر ئەمەس ئىدى.

ئۆزىنىڭ قەھرىمان باشلىقىدىن ئايرىلىش قايغۇلۇق بىلەن ھېسابلىنىپ، ئامانقۇلنىڭ مېھرىبان ئاچىسى ئېغىر بەختسىزلىككە دۇچار بولدى، ئۇ ئەركىن بىلەن تونۇش ئەمەس ئىدى، لېكىن ئۇنى بىلەتتى. ئەدى ئەركىننىڭ ئۆزى ئويلىغاندىنمۇ ئارتۇق قەيسەر ئادەم ئىكەنلىكىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆردى. مۇشۇنداق دوستىدىن ئايرىلىپ قېلىش قۇندۇزغا قانچىلىك ئېغىر بولۇۋاتقانلىقىنى ئۇ ئوبدان چۈشىنەتتى.

ئامانقۇل قۇندۇزنى بۇغراخانلارغا، ئەركىنگە ئامان-ئېسەن ئۇچراشتۇرۇشقا چىن دىلىدىن قەسەم قىلغانىدى. قۇندۇزنىڭ يارىدار بولغىنى ئۇنى قاتتىق ئەندىشىگە سالىدى. لېكىن، قۇندۇز ئامان قالدى، ئەركىن بىلەن كۆرۈشتى. بىراق، دەرھال ئايرىلدى. ئاھ، نېمىدېگەن ئېچىنىشلىق!

ئامانقۇل قۇندۇزنىڭ بۇ ئېچىنىشلىق ھالىنى ئويلىغاندا بۇرىكى ئازاپلىنىاتتى. ئامانقۇل قۇندۇزنى ئېيىن ۋاقىتلاردا قوغداپ قالدى. ئەگەر ئۇ بولمىغاندا، ساماننى چېرىكلىرى سەمەرقەنتكە ئېلىپ كېلىش بولمىدا قۇندۇزغا ئازاپ سېلىشى، بەلكى بىوقتۇرىتىشى مۇمكىن ئىدى. ئېركەشبەگ قۇندۇزنى يوشۇرۇن قاچۇرغانىدا، ئامانقۇل ئۆزىگە ئەركىن دەپ بىكى ئات قويۇۋالغان بۇ قەدىرلىك ئاچىسىغا، ياق، ئاكىسىغا ھەمراھ بولۇپ چۆل-جەزىرىلەردە ئاسراپ بۇخاراغا، ئەبۇ ئەلى ئەمرىنىڭ يېنىغا ئېلىپ باردى. قۇندۇز ئەرەنچە ياسىنىشنى ئۆزگەرتىمەي، چېرىك بولۇشنى ئىلتىماس قىلغانىدا، ئەبۇ ئەلى

قوشۇلۇپ، ئۇنى مىڭباشى قىلىپ قوشۇنغا ئەۋەتتى. ئامانقۇلنى قاروۇغچى قىلىپ بىللە ئەۋەتتى. ئەبۇ ئەلى قوزغىلاڭ قىلىپ سەھەر-قەنتكە يۈرۈش قىلغاندا، ئامانقۇلغا قۇندۇزنى ئويدان ئاسراشنى جېكىلىگەنىدى. ئامانقۇل قۇندۇزنى راست ئاچىدەك ياخشى كۆرۈپ، ئاسراپ كەلدى. ئۇ قۇندۇزنىڭ تەربىسىدە ئۆسۈپ يېڭىچە ئادەم بولدى. قۇندۇزنىڭ ئاق كۆڭۈل، ئالىيجانناب خىسلىتى ئامانقۇلغا بەك چوڭقۇر تەسىر قىلغانىدى. ھازىر ئامانقۇل بالدۇرقى گۆزەك تارىغچى بالىسى ئەمەس. ئۇ بۇغراخانىنىڭ نەمە ئۈچۈن سامانىلارغا قارشى ئىكەنلىكىنى چۈشىنەتتى. قۇندۇزمۇ بۇ ساددا، زېرەك، پالۋان تارىغچى يىگىتنى كۆڭلىدىن ياخشى كۆرەتتى ۋە ئۆز ئىنسىدەك مېھرىبانلىق قىلاتتى. شۇنداق قىلىپ بۇلارنىڭ ئارىسىدا چوڭقۇر، سەمىمىي، دوستانە مۇھەببەت پەيدا بولغانىدى...

قاۋۇل بىلەن ئامانقۇل ئەركىنىڭ جەستىنى بىر تاختايغا سېلىپ دوللىرىغا ئېلىپ ياۋاش قەدەم تاشلىدى. قۇندۇز ئارقىسىدىن بىر قولى بىلەن يارىدار مەيدىسىنى يەنە بىر قولى بىلەن تاختايىنى تۇتۇپ باش ئەگكەنچە ماڭدى. ئۇنىڭ كەينىدىن ئەركىنىڭ قاروۇغچى چېرىكلىرى ماڭدى. ئۇلار سېپىلدىن تۆۋەنلىدى ۋە شەھەردىكى غالىبىيەت تەنتەنىسىگە نەزەر سالدى. بۇغرا قوشۇن مەنسۇر ئوردۇسىغا قاراپ سەلدەك ئاقماقتا. جاھاننى زىلزىلىگە كەلتۈرگۈدەك قۇدرەتلىك "ئۇررا!" ئاۋازى بارغانچە ئەۋج ئالماقتا....

* * *

ئوردۇ ئالتوپىلاڭ، مەنسۇر ئالدىغا كەلگەننى تىللاپ ۋارقىرايتتى. ئۇ چوڭ سارايدا قالايمىقان پىرقىراپ يۈرەتتى. كەينى-كەينىدىن

شۇم خەۋەرلەر كېلىپ تۇراتتى.

— بۇغرا قوشۇنلىرى سېپىل قوۋۇقىنى كىردى!

— توسۇڭلار، ئۇلتۇرۇڭلار!

— ئۇلار سېپىلدىن چۈشتى!

— توسۇڭلار، يوقىتىڭلار!

— ئوردۇغا يېقىنلاشتى!

— سەردار قېنى، توسسۇن!

— سەردار بىر قىسىم چېرىكلەر بىلەن قوۋۇقتىن چىقىپ، ياغى سېپىنى يېرىپ ئۆتۈپ قېچىپ كەتتى!

— ھە! خائىن! — مەنسۇر بېرىپ تەخت ئالدىدىكى سۇپىدا پەرىشان ئولتۇردى. ئوردۇ ئاغىسى ئاستا بېرىپ ئۇنىڭ يېگىدىن تارتىپ ئىچكىرىگە شەرەت قىلدى. چەتتىرەك ئولتۇرغان باش ۋەزىر بۇنى بايقاپ قالدى. مەنسۇر ئوردۇ ئاغىسى بىلەن ئارقىغا قاراپ-قاراپ ئۇرکۈپ ئىچكىرى مېڭىشتى. باش ۋەزىر پۇتىنىڭ ئۇچى بىلەن دەسسەپ، ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن ماڭدى...

بۇغرا قوشۇن ھوگا-سۇرەن سېپىنى ئوردۇغا بېسىپ كىردى. ئەنە، بوتىلاق تۇمەنباشى بىر بۆلۈك چېرىكلىرىنى ئەگەشتۇرۇپ چوڭ سارايغا كىردى. قارىسا، مەنسۇر يوق. ئۇ ئىچكىرى مېڭىپ تەخت سارايغا كىردى. ئۇ بېرىپ چېرىكلەرنىڭ ياردىمى بىلەن تەختنى ئۆرىگەنىدى. ئۇ يەردە يەر ئاستىغا قاراپ كەتكەن بىر يولنىڭ ئاغزى كۆرۈندى. ئېغىزنىڭ يېنىدا باش ۋەزىرنىڭ تېنىسى خىرقىراپ جان تالىشۋاتاتتى. ئۇنىڭ كۆكرىكىدە خەنجەر سانجىلىپ تۇراتتى.

— ئەتتەڭ، قېچىپتۇ-دە! — دېدى بوتىلاق تۇمەنباشى ۋە غەزەپ

بىلەن يانتۇ يانمان تەختىكە قىلىچ تۇردى. تەخت تىككى بارچە بولۇپ كەتتى...

* * *

شەھەرنىڭ تېشىدا، يۇلغۇن، شۇاڭلار قايىلاپ كەتكەن كەلگۈ زەرەتكارلىقتىكى بىر شام گۆرنىڭ ئاغزىغا تىزىلغان خىشلارنى ئېچىدىن بىرسى بىر-بىرلەپ ئېلىۋاتقانلىقى كۆرۈنۈپ قالدى. خىشلار ئېلىنىپ گۆرنىڭ ئاغزى ئېچىلدى. گۆردىن ئىككى "تارىخچى" چىقىپ ئەتراپنى بىرپەس بايقاپ تۇلتۇردى. كېيىن ئەتراپقا سەپسېلىپ، ئارقا-ئارقىدىن يورغىلاپ يۇرۇپ كەتتى...

* * *

ئوردۇدا هوگا-سۇرەن ئەۋج ئالدى. شەھەردە غالىبىيەتنى ئەنئەنە قىلىش سادالىرى ياڭرىدى... بىر ۋاقىتتا تۇيۇقسىز چىلىنغان جەڭ ئاياغلاشقانلىقىنى بىلدۈرىدىغان كاناي ئاۋازى بىلەن ئوردۇ، شەھەر "شىپىدە" بولۇپ ۋاراڭ-چۇرۇڭ توختىدى.

پۈتكۈل شەھەر دىققەت-نەزىرىنى يۇقىرىغا قاراتقان. ئۇچ چېرىك ئارقىسىدىكى ئون چېرىك بىلەن ئوردۇ كىندىكىدىكى مۇنارغا قاراپ كۆتۈرۈلمەكتە... ئەنە ئۇلار مۇنارغا تۇغ ئېسىشقا باشلىدى... تۇغ ئېسىلىپ بولدى. پۈتكۈل شەھەردە "ئۇررا!" ئاۋازلىرى كۆتۈرۈلدى، ھەممە جايدا چېرىكلەر سەكرىشەتتى، قۇچاقلىشاتتى، ئىسىق باشلار تۆكۈلەتتى. قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ توققۇز پۈتاقلىق شانلىق دۆلەت تۇغى سەمەرقەنتنىڭ كۆك ئاسمىنىدا ئەركىن يەلپۇلدەيتتى...

ئىككىنچى باب

غالىبىيەت تەنتەنىسى

سەمەرقەنت ئېلىنىپ تەتىسى سۇتۇق بۇغراخان شەھەرگە كىردى. ئۇ ئۆزىنىڭ دوستلىرى بىلەن شەھەر تېشىدىكى چۆشكۈنى ئالدىدىن ئاتلىنىپ ماڭغاندا، كۈزگى ئەتىگەنلىك قۇياش ئارقىلىردىن نۇرىنى چېچىپ تۇراتتى. ئەنە ئۇلار سېپىل قوۋۇقىغا قاراپ ئىلگىرىلىمەكتە. تۆتتىن قاتار تىزىلىپ كېتىپ بارغان ئاتلىق چېرىكلەر ئارقىسىدا بۇغراخان ئاق ئارغىماق ئۈستىدە مەغرۇر ئولتۇرۇپتۇ. ئوخشاش ئاق ئارغىماقلىق قەدىناس دوستى ئالىپ ئارسلان ئۇنى يانداپ ماڭماقتا. ئوڭ يانداپ ئەبۇ ئەلى سەمجۇق، سول يانداپ سەبۇق تېكىن، ئۇلارنىڭ ئارقىسىدا چېرىك ئەمەلدارلار، ئاندىن قارۇغچى چېرىكلەر كەلمەكتە. بۇغراخان سېپىل قوۋۇقى ئالدىغا كەلگەندە، سېپىل ئۈستىدە قاتار تىزىلىپ تۇرغان چېرىكلەر نەيزىلىرىنى تەڭ ئېگىز كۆتۈرۈپ ھۆرمەت بىلدۈردى ۋە راۋاق ئۈستىدىن ناغرا-سۇناي ئاۋازلىرى ياڭرىدى. قوۋۇقتىن كىرگەندە يول چېتىگە تىزىلغان قاتار-قاتار چېرىكلەرمۇ ئوخشاشلا ھۆرمەت بىلدۈردى. ئۇلار ئوردۇ ئالدىدىكى مەيدانغا كىرىپ كەلگەندە، قۇتلۇق سۇباشى بىلەن چەبەر سۇباشى ئات ئوينىتىپ، يالاڭ قىلىچلىرىنى يانتۇ تۇتۇپ بۇغراخانىڭ ئالدىغا كېلىپ توختىدى-دە، ئوڭ قوللىرىدىكى پارقىراپ تۇرغان قىلىچلىرىنى تەڭ ئاۋۋال ئوڭغا ئۇدۇل سوزۇپ،

كېيىن يۇقىرى كۆتۈردى ۋە قىلىچىنى چۇشۈرۈپ، بېشىنى پىشانە لىرىگە تەگكۈزدى-دە، ئىككىلىسى تەڭ مەلۇمات بەردى:

— ئالىپ بۇغرا قوشۇن ئۆزىنىڭ ئۇلۇغ خاقانىغا قۇتلۇق سالام يېرىدۇ. سۈباشى قۇتلۇق، سۈباشى چەبەرا!

بۇغراخان ئوڭ قولىنى چېكىسىگىچە كۆتۈرۈپ سالامغا جاۋاب قايتۇردى.

ئىككى نەپەر غالىب سۈباشىنىڭ ئۆز خاقانىغا بەرگەن بۇ تەڭ تەنلىك چېرىكچە سالىمى بىر يىل داۋام قىلغان ئۇلۇغ يۇرۇشنىڭ غالىبىيەت مەلۇماتى، بۇغرا قوشۇنىنىڭ پۈكۈلمەس ئىرادىسى ئىدى. بۇغراخان ئوڭ قولىنى چېكىسىگىچە ئاپارغاندا، پۈتكۈل ۋۇجۇدىدىن ئۇرغۇپ چىققان هاياجانلىق تەسىرات ئۇنىڭ كۆز چاناقلىرىنى ياشقا تولدۇردى. لېكىن ئۇ نەمدەلگەن كىرپىكلىرىنى قاقماي تۇرۇۋېلىپ كۆز يېشىنى سىڭدۈرۈۋەتتى. بۇنداق ئۇلۇغ غالىبىيەت تەنتەنىسىنى كۆرگەندە، يۇرۇشنىڭ باشلامچىسى بولغان ئادەم قانداقمۇ هاياجانلانمىسۇن؟! بىراق كۆزدىن ياش چىقىرىش بىر خاقان ئۈچۈن ئەپلەشمەيدىغان ئىش-تە!

بىرنەچچە تىنىق ئىچىدە بولۇپ ئۆتكەن بۇ تەنتەنە نامايىشى مەيدانغا لىق تولغان چېرىكلەرنىڭ جۇشقۇن روهىنى پەلەكە كۆتۈردى، مەيدان ۋە كوچىلارغا توپلانغان سەمەرقەنتلىكلەرگە چوڭقۇر تەسىر قىلدى. پۈتكۈل مەيداندا تۇمەنمىڭ كىشىلەرنىڭ قۇدرەتلىك هوگىسى كۆتۈرۈلدى. هوگا ئىچىدىن: "بۇغراخان ئامان!"، "ئامان-ئامان!" دېگەن سۆزلەر ئوچۇق ئاڭلىنىپ تۇراتتى. بۇغراخان قولىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، قوشۇنغا، ئاممىغا هۆرمەت بىلدۈرۈپ ئىلگىرى ماڭدى.

سۈتۈق بۈغراخان ئوردۇ ئالدىغا كېلىپ ئاتىتىن چۈشكەندە، مۈدەررىس مەۋلانە ھەزرەت، تېرىكەشبەگ، ئەل ئوغلى، ئابدۇل خالىق شايىچى ۋە بىر قىسىم ئۆلىمالار، بۈۋىت مۈتەۋەرلىرى قارشى ئالدى.

— قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ ئۇلۇغ خاقانى سۈلتان سۈتۈق بۈغراخان ئابدۇل كېرىم جانابلىرىنىڭ غالىبىيەت قەدەملىرى مۈبارەك بولغاي! — دېدى مەۋلانە ھەزرەت.

بۈغراخان رەھمەت ئېزھار قىلدى. ئۇ ئالدىدا ئايغۇچى، كەينىدە تۇمەنباشىلار، ھەر مىڭلىك ئالدىدا مىڭباشىلار قىلىچ-لىرىنى پېشانىلىرىگە كۆتۈرۈپ، تىزىلىپ تۇرغان قوشۇن ئالدىدىن ئۆتكەندە، "قۇتلۇق قوشۇن" ۋە "چەبەر قوشۇن" دەپ خەت چې-كىلگەن ئەلەمنى تۇتۇپ تۇرغان چېرىكباشى ئالدىغا كېلىپ توختاپ يۇقىرى ئاۋاز بىلەن "ئامان قاداشلار!" دېدى. پۈتكۈل قوشۇنىڭ "ئامان-ئامان!" دېگەن ئاۋازلىرى شەھەر ئۈستىدە ياڭرىدى....

سۈتۈق بۈغراخان قوۋۇقتىن كىرگەندە، ئوردۇ ئۈستىدىكى مۇنارە ئۈچىدا يەلپۈلدەپ تۇرغان تۇغقا كۆزى چۈشتى. بىر يىلدىن بېرى يۈرۈش ئۈستىدە ئۈنىڭ چۈشكۈنى چېكسىگە قادىلىپ كەلگەن قاراخانىلار دۆلەت تۇغى، گويا بۈغراخاننى قارشى ئېلىپ غالىبىيەت بىلەن تەبرىكلەۋاتقاندەك مەغرۇر يەلپۈلدەيتتى...

ئەتىسى ئەتىگەن سەمەرقەنت تېشىدىكى بىر باغ ئادەملەرگە لىق تولغانىدى. ئۇلارنىڭ كۆپچىلىكى چېرىكلەر بولۇپ، پۇقرالار مۇ بار ئىدى. باغ ئوتتۇرىسىدا، گۈلزارلىق ئالدىدىكى سەينادا سۈتۈق بۈغراخان، ئۈنىڭ يېنىدا ئالىپ ئارسلان، ئەمىر ئەبۇ ئەلى سەم-

جۇق، ئەمىر سەۋۇق تېكسىن، قۇتلۇق سۆيۈنۈشى، چەيىر سۆيۈنۈشى، مەۋلانە مەزرەت، ئېركەشمەك، ئايدۇل خانلىق شايىچى، ئەل ئوغلى... قاتارلىق كاتتىلار قاتار تۇرۇشاتتى. ئۇلارنىڭ ئالدىدا يەتتە كۆز قاتار كولاقلىق تۇراتتى، ئۇلارنىڭ ئارقىسىدا تۇمەنباشلىرى، ئايغۇچىلار ۋە بىرقانچە ئۆلىمالار، يۇرت مۆتىۋەرلىرى تۇرۇشاتتى. كېشىلەر چوڭقۇر ماتەم جىملىقىدا كىمنىدۇ كۆتۈشەتتى ۋە پات-پات ئارقىلىرىغا قارىشىپ قويىاتتى.

ئەنە، باغنىڭ ئارقا ئىشىكىدىن ئاق يوپۇق يېپىلغان جىنازىلار كۆرۈندى. يەتتە جىنازىنى كۆتۈرگەن چېرىكلەر ئاستا قەدەم بېسىپ كېشىلەر ئارىسىدىن ئۆتمەكتە. ئۇلارنىڭ كەينىدە يۇزدەك نەيزىلىك چېرىك قاتارلىشىپ قايغۇلۇق مېڭىپ كەلمەكتە ئىدى...

چېرىكلەر جىنازىنى ئېلىپ كېلىپ بۇغراخانلار ئالدىغا، گۈلزارلىق بېرىسىدىكى گۆرلەر يېنىغا قويىدى. ئالتە جىنازىنىڭ ئاق يوپۇقلىرى ئۈستىگە سېرىق سىيا بىلەن ئەرەبچە يېزىقتا ئەركىنېھ، مەرگەن تۇمەنباشى، توختى تۇمەنباشى، ئالىپ چېرىكباشى، ئەلى شاھ قۇرباشى، "«قەلەندەر" دەپ قۇربانلارنىڭ ئىسىملىرى يېزىلغان. ئوتتۇرىدىكى چوڭراق بىر جىنازا ئۈستىگە "بارلىق شېھىتلەر ئۈچۈن" دەپ يېزىلغانىدى.

مەۋلانە مەزرەت قاتاردىن ئۆچ ماڭدام ئالدىغا چىقىپ تەيياр-لاندى، ئاندىن "ئاللاھۇئەكبەر!" دەپ قولاق تۇتتى. ئارقىدىكى بىر كىشىنىڭ تەكرارلاپ توۋلىشى بىلەن پۈتكۈل باغدىكىلەرمۇ ئەگىشىپ قولاق تۇتتى... شېھىتلەرنىڭ نامىزى چۈشۈرۈلۈپ بولغاندىن كېيىن، تەڭ يەرلىككە قويۇلدى. ئوتتۇرىدىكى گۆرگە ئاۋال بۇغراخان توپا تاشلىدى. يەتتە كەتمەندىن توپا تاشلانغاندىن

كېيىن، چەتئەلدىكى يۇكۈنۈپ ئولتۇرغان بىر يەتتىلىك ئارىسىغا قۇرئان تىلاۋەت قىلدى. تەسىرلىك ئوقۇلغان قۇرئان ئايەتلىرى ھازىر-دارلارنىڭ كۆڭلىنى تېخىمۇ يۇمشىتىۋەتتى، بەزى چېرىكلەر ئېغىدەپ يىغلىدى...

شۇ كۈنى چۈشتىن كېيىن بۇغراخان ئارسلان بىلەن قۇندۇزنى يوقلاپ باردى. قۇندۇز ئېرىكشىبەگنىڭ ئۆيىدە داۋالىنىپ ياتاتتى. ئۇ بۇغراخاننى كۆرۈشنى تاقەتسىزلىك بىلەن كۈتتىمۇ، لېكىن بۇنداق چاپسان بۇ يەرگە كۆرگىلى كېلىدۇ، دەپ زادىلا ئويلىمىغانىدى.

— قۇندۇزخان، سۈلتان سۈتۈق بۇغراخان سىزنى كۆرگىلى كەلدى، — دېدى ئېرىكشىبەگ ئالدىراش كىرىپ.

قۇندۇز قۇللىقىغا ئىشەنمەي ھەيران بولۇپ تۇرغاندا، بۇغراخان، ئارسلان، ئەبۇ ئەلى بىلەن كىرىپ كەلدى. قۇندۇز ھاياجانلانغان-لىقىدىن تەمتىرەپ قالدى. ئاڭغۇچە بۇغراخان كېلىپ، كارىۋىتى ئالدىدا ئولتۇرغانچە سۆزلىدى:

— قۇندۇز، سىڭلىم، مانا بىزمۇ كەلدۇق، — ئۇ يېرىم ئۆرە بولغان قۇندۇزنىڭ سوزۇلغان قوللىرىنى سىقىپ، كېيىن ئاستا ياتقۇزدى، — يېتىڭ، قانداقراق؟

قۇندۇز بۇغراخانغا تارىلاپ تۆكۈلگەن ئىسسىق ياشلىرى بىلەنلا جاۋاب بېرەتتى.

— قارىڭ بىز سىزنىڭ ئارقىڭىزدىن كېلىپ غەلىبە قازاندۇق. سىز بىزنى باشلاپ كەلدىڭىز ھەم قەھرىمانلىق بىلەن قارشى ئالدىڭىز. ئەركىن، ئۇ ھايات، ئۇ شېھىتلىك مۇقامىغا يەتتى. ئۇنىڭ روھى، ئۇنىڭ باتۇرلۇق ئىشلىرى بىز بىلەن دائىم بىللە...

قۇندۇز ئۆزىنى بۇغراخاننىڭ قۇچىقىغا ئېتىپ بۇقۇلداپ يىغلىدى. بۇغراخان كۆز يېشىنى سۈرتۈپ، پېشانىسىنى سىلاپ جۇۋۇنۇپ ياتقۇزدى.

قۇندۇز سۆز قىلالمايتتى. ئىسىق مېھرىبانلىق، ھاياجانلىق تۇيغۇ ئۇنىڭ ھېسسىياتىنى ئورۇالغانىدى. ئاھ نېمىدېگەن مېھرىبانلىق. دادىنىڭ مېھرىبانلىقى مۇشۇنداق بولامدىكىن ـ تاڭ! دادا كۆرمىگەن كىشىگە ئۇنى تەڭلەشتۈرۈش قىيىن. ئاشۇ ئىسىق قول، ئاشۇ مۇلايىم سۆزلەر... بۇغراخان قۇندۇز ئۇچۇن، ئەركىن ئۇچۇن ئۇلۇغ خاقانلا ئەمەس، بەلكى، ئۇلارنىڭ قۇتقۇزغۇچىسى، تەربىيلىگۈچىسى، پېشۋاسى، دادىسى.... تېخى تۇنۇگۈن كېلىپلا بۇگۈن يەنە كۆرگىلى كەلگىنىنى قاراڭ، يادىدىن چىقارماپتۇ...

— قۇندۇز، سالام، تۇزۇكمۇ؟ — دېدى ئارسلان يېنىغا كېلىپ.

ئۇنى كۆرگەن قۇندۇزنىڭ بېسىلاي دېگەن يىغىسى يەنە كۈچەيدى، ياشلىرى تارامىلدى.

— يىغلىماڭ قۇندۇز، جاپا چەكتىڭىز، ئەركىنلىرىدىن ئايرىلىپ قالدىڭىز، لېكىن، بىز بىلەن بىللە جىق چەكلەرنى قىلىسىز، — ئارسلان ئارقىسىدا تۇرغان ئەبۇ ئەلنى كۆرسەتتى، — قاراڭ، مانا ئەمرىمۇ سىزنى كۆرۈشكە كەلدى.

قۇندۇز قوزغىلىپ قول سوزغانىدى، ئەبۇ ئەلى تۇرغۇزمىدى. ئۇنىڭ قولىنى قىسىپ، پېشانىسىنى سىلىدى.

— ئاكا، مەن سىزنى تىك تۇرۇپ قارشى ئالالمىدىم...، — دېدى قۇندۇز ناگولا، ۋە يەنە كەلگەن يىغىسىنى ئاران باستى.

— بىز چەكلەردىن كېيىن بىر-بىرىمىز بىلەن ھايات كۆرۈشتۇق سىكىلىم قۇندۇز، ھە، راست، ئىسىم ئەركىن دېيىشىم كېرەك ئىدى-

دەا — دېدى ئەپۇ ئەلى ئولتۇرغانلار كۈلۈشتى. قۇندۇزسالمۇ چىرايىدا ئازراق كۈلۈمسىرەش پەيدا بولدى، — شۇنداق، ئەركىنلىك ئۇلۇغ نەرسە. ئەركىنلەر ئەركىنلىك ئۈچۈن كۈرەشتى. ئەل ئەركىن بولدى. ھەممىز ئەركىن. شۇنداق ئەمەسمۇ، قۇندۇزخان؟ ھە، مانا بۇ ياخشى، كۈلۈش كېرەك. يىغلاش، بۇغراخانغا چىرىكلىرىگە يات ئىش. ھەممەيلەن كۈلۈشتى، قۇندۇزمۇ كۈلۈمسىرىدى.

— تۇغرا گەپ، — دېدى ئېركەشبەگ، — سىز ھازىر ئۆز زامانىڭىزدىكى يىغلاقنىڭ دېدەك ئەمەس قىزىم، قەھرىمان بۇغرا قۇرمىسىز. يۈز ئوغۇلغا بەرمەيدىغان پەلۋانسىز، مانا قارىڭ، ھەممىمىز جەم بولدۇق، ئاتىڭىز بۇغراخانمۇ يېنىڭىزدا، سىز يىغلاش بۇ ياقتا تۇرسۇن، تېخى بىزگە ھېلىقى قەشقەر غەزەللىرىنىمۇ ئېيتىپ بېرىسىز... — يەنە كۈلكە كۆتۈرۈلدى، قۇندۇز خېلى روھلىنىپ قالدى.

— رەھمەت سىلەرگە، چىن دىلىمدىن ھەشقالالا، ئەمىر ئاكام مېنى ئۆز ئىنىسىدەك كۆرۈپ، غەمخورلۇق قىلىپ ئاسرىدى، تەربىيىلىدى، — دېدى ئۇ بۇغراخانغا قاراپ، — ئەمىر ئاكام مېنى "سىڭلىم" دېمەكچى بولغانىدى، كېيىن مېنىڭ تەلىپىمگە كۆنۈپ "ئىنىم" دېدى، ماڭا ھەم ئاكا، ھەم رەھبەر بولدى، چىق تەربىيىلىدى.

— بۇ بىزنىڭ ۋەزىپەمىز سىڭلىم، ياق ئىنىم، ھە، نېمە دېيىش كېرەك؟ ئەمدى دەۋرىمىز بولار، سىر ساقلايدىغان ۋاقىت ئۆتتۇ كەتتىغۇ!

ئەمرىنىڭ خۇش چاقچاق سۆزلىرى ھەممىنى كۈلدۈردى،

— ۋەزىر ئاتام بولسا ئۆز دادامدەك مېھرىبانلىق قىلدى،

ئەگەر بۇ كىشىنىڭ تەدبىرى بولمىسا، مەن مەنسۇرنىڭ زىمىدالىدا چىرىپ كەتكەن، پاكى دارىغا ئېسىلغان بولار ئىدىم، ئۇندىن كېيىن...

— بولدى، قۇندۇزخان، ئېغىزغا ئالغىچىلىك گەپ يوق، — دېدى ئىبركەشبەگ، — راستىنى ئېيتسام، سىز مېنى جىق تەرىپىلىدىگىز، سىزنىڭ ئەخلاق ۋە ئىدراكىگىزدىن مەن قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ، ئۇلۇغ بۇغراخانىنىڭ ئالىي پەزىلىتىنى كۆردۈم.

— ئاشۇرۇۋەتتىلە ئاتا، — قۇندۇز ئىشىك تۈۋىدە توپلىشىپ تۇرغان دوستلىرىغا قاراپ دېدى، — كىرىڭلار، كېلىڭلار دوستلىرىم، بۇغرا دادام بىلەن كۆرۈشۈڭلار، — ئۇلار كىرىپ بۇغراخانغا تازىم قىلدى، — مانا بۇ يىگىتنىڭ ئېيتقۇل، باشتىن-ئاياغ مېنى جان تىكىپ ئاسرىغان ئىنىم، ماۋۇ يىگىت بولسا جەڭ ئۈستىدە تونۇشتۇق، ئېيتى قاۋۇل، راستىنلا قاۋۇل يىگىت، ئەركىن بىلەن بىللە مېنى، بىزنى ياغى چەمبىرىكىدىن قۇتقۇزدى، ماۋۇ چوكان بولسا ۋەزىر ئاتامنىڭ ئەتىۋار قىزى رەيھان، چاقچاقچى، خۇش ئاۋاز چوكان، ناخشىمۇ ئۇستا، ماۋۇ ئانا بولسا...

ماھىبانۇ بۇغراخانىنىڭ ئالدىغا تىز چۆكتى، ئۇ خانغا تەلمۈرۈپ قاراپ يىغلايتتى.

— قوپسىلا ئانا! — بۇغراخان ئۇنى يۆلەپ تۇرغۇزدى، — ئۇندىماق قىلمىسىلا، يىغلىمىسىلا، — ئۇ، ئۇن-تىنسىز يىغلاۋاتقان چاربالش مومايغا قاراپ ھەيران بولۇپ ئېركەشبەگكە قارىدى.

ئېركەشبەگ ماھىبانۇنىڭ ئەھۋالىنى قىسقىچە ئېيتىپ بەردى، ماھىبانۇ بۇغراخانغا ئېسىلىپ يەنە يىغلىدى، ئۇ سۆزسىز ئاۋاز چىقىرىپ قول شەرىتى بىلەن ھەرىكەت قىلاتتى، باشقىلار ئۇنىڭ

دېمەكچى بولغانلىرىنى ئۆزۈپ بەردى، ئۇ: "تىلەمدىن ئايرىلىپ قالدىم، لېكىن، ئۇلۇغ بۇغراخانغا كۆردۈم، ئۆلمەيمۇ تارمالىم بوق" دەپتۇ، بۇغراخان، ئارسلان ۋە ئەمر ئەبۇ ئەلى ماھىبانۇنىڭ ئاينىچىلىق ئەھۋالىنى كۆزۈپ بەك تەسىرلەندى، مەنسۇرنىڭ جاللاتلىق قىلمىشلىرىغا غەزەپلەندى.

— زامانقۇل قەيەردە؟ — سورىدى بۇغراخان.

— ئوردۇ ئاشخانىسىدا.

— بۇ ئىككىيلەنگە بىر باغلىق ھويلا-جاي بېرىڭ، ياكى سالدۇرۇپ بېرىڭ، ئېركەشبەگ، بۇلار ئاخىرقى ھاياتىنى ياخشىراق ئۆتكۈزىدىغان بولسۇن.

ماھىبانۇ كۆز ياشلىرىنى تۆكۈپ تۇرۇپ خانغا مىننەتدارلىق بىلدۈردى.

خان كېتىش ئالدىدا قۇندۇزغا:

— ياخشى ئەملىپ چاپسانراق ساقىيىڭ، باربىتچى ئانىڭىز سىزنى قەشقەردە ساقلاپ تۇرىدۇ، — دېدى.

— ھە ئوبدان دەم ئېلىڭ، ماۋۇ خۇش ئاۋاز چوكان بىلەن جىقراق ناخشا ئېيتىشىڭلار، ماقۇلمۇ؟ — ئەمر ئەبۇ ئەلى رەيھانغا قاراپ كۈلدى، ئۇ قىزىرىپ كۈلۈمسىرەپ يەرگە قارىدى...

* * *

سەمەرقەنت ئېلىنغىنىغا ئۈچ ئاي بولدى، پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيا، ئىككى دەريا ئارىلىقى سامانىلار ھۆكۈمرانلىقىدىن ئازاد قىلىندى. بۇ دىيارلاردىكى خەلقنىڭ ئارزۇلىرى ئەمەلگە ئاشتى. ئۈچ ئايدىن بېرى پۈتكۈل ئەل غالىبىيەتىنى تەنتەنە قىلماقتا. سۇتۇق بۇغرا-خاننىڭ ئۇلۇغ چېرىك يۇرۇشى غەلبە قىلدى. لېكىن، بۇغراخاننىڭ

ۋەزىپىسى تەخى تۈگىمىگەنىدى. سەمەرقەنت ھاكىمىيتى ۋە باشقا خانلىقلارنىڭ ھاكىمىيتىنى مۇقىملاشتۇرۇش كېرەك، ئەلنى خاتىرجەم قىلىش كېرەك، ئاندىن ئۆزى خاتىرجەم بولۇپ قەشقەرگە قايتالايدۇ.

سامانىلار يەنە كەلمەسمۇ؟ بۇنى بىرنېمە دەپ بولمايتتى. مەنسۇر قېچىپ كەتتى. ئۇ ئەلەم بىلەن كەتتى، يەنە ئەبۇ ئىبراھىم بار، ئۇلار يېڭىلگىنىگە تەن بېرىپ جىم ياتارمۇ؟ مەنسۇرنىڭ بۇغراخانغا بولغان ئۆچلۈكى تۈگەپ كەتەر، دەمسىز؟ ئىشنىڭ بۇياقتىنمۇ ئويلاش كېرەك.

ئۇچ ئايدىن بۇيانقى ئاقىشلاردىن مەلۇم بولۇۋاتقىنى مەنسۇر خۇراسان، ئىرانلاردا قايتا كۈچ يىغماقتا ئىدى. ئۇنىڭ بۇ ئۇرۇنۇشلىرىغا باغداد خەلىپىسىمۇ بەزى ئاشكارا، بەزى خۇپىيانە ھالدا قوللاش پوزىتسىيىسىنى تۇتماقتا. بۇ ئالامەتلەر مەنسۇرنىڭ قايتىدىن كېلىدىغانلىقىدىن بېشارەت بەرمەكتە.

ھاكىمىيەت، دۆلەت تۈزۈلۈشى — بۇ كىچىك مەسىلە ئەمەس. "ھەر جاينى ئۆز خەلقى سورىسۇن!" بۇ بەك توغرا. لېكىن كىملەر خەلقە راست ۋەكىللىك قىلالايدۇ؟ بۇنى تاللاش خېلى مۇشكۈل ئىش. ئىبنى كەشىەگ بىلەن مەۋلانە ھەزرەتىنىن جىقراق پىكىر ئىلىش كېرەك. ئىبنى كەشىەگ ئاق كۆڭۈل، خەلقپەرۋەر ئادەم. مەۋلانە ھەزرەت بولسا بىلىمدان، دانا، خەلقچىل ئۆلىما ئادەم. شۇڭا ئۇنى ئامما ھۆرمەتلەيدۇ. بۇ ئىككىسى غەربكە يۈرۈش سەپىرىنىڭ غالىبىيىتى ئۈچۈن، بولۇپمۇ ئوبدان تۆھپە قوشتى. خەلق ئۆزلىرىنى ئۆزلىرى باشقۇرۇشى ئۈچۈن، خەلق ئىرادىسىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان ئادىل، ساغلام ئادەملەرنى ھاكىمىيەت بېشىغا قويۇش كېرەك.

سەمەرقەنت ئېلىشىپ، ھازىرغىچە سۈتۈق بۇغراخان باش بېكىنى بولۇپ، ۋاقتىلىق كېڭەش يىلەن كېڭىشىپ ئىش ئېلىپ بارماقتا. بۇنداق كېتىۋەرگىلى بولمايدۇ، خانلىقنى رەسمىي ئىلان قىلىش كېرەك. قەشقەردىن چىققىلى بىر يىل بولۇپ قالدى. قايتىش كېرەك ـ تە...

سۈتۈق بۇغراخان ئاۋۋال ئارسلان يىلەن قايناـقاينا پىكىر ئېلىشقاندىن كېيىن، مەۋلانە ھەزرەت ۋە ئېركەشبەگ يىلەن مەسـلىھەتلىشىپ يېڭى تايىنلانماق بولغان خان ۋە باشقا ئەمەلدارلارنىڭ ئاساسلىرىنى يەنە بىر قېتىم تەكشۈرلەپ ئۆتتى. چۈنكى ئۇلارنى رەسمىيلەشتۈرۈش كېرەك ئىدى.

ئەتىسى سۈتۈق بۇغراخاننىڭ پەرمانى جاكالاندى. پەرماندا مۇنداق دېيىلگەنىدى:

"...پۈتكۈل ئەلگە جاكالايمىزكى، ئۇلۇغ قاراخانىلار خاندانلىقى تەۋەلىكىدە سەمەرقەنت خانلىقى قۇرۇلدى.

ئىلكخانلىقتا مۇدەررىس مەۋلانە ھەبىبۇللا ھەزرەت قويۇلىدۇ، ئالىپ ئارسلان ۋاقتىنچە مەسلىھەتـكەشچى بولۇپ تۇرىدۇ.

ئىلكخانلىقنىڭ ئوردۇ ئەربابلىرىغا تۆۋەندىكى زاتلار بەلگىلەندى:

باش ئولچىلىقتا ــ قوشۇمچە مۇدەررىس مەۋلانە ھەبىبۇللا ھەزرەت.

مەمۇرىي ئىشلار ئولچىلىقىغا ــ ئەبۇ ئەلى سەجۇق.

ئوردۇ ئاغىلىقتا ــ ئېركەشبەگ.

ئوردۇ باش بېتكىچىلىككە ــ غۇلامخان بۇخارى...لار تەيىنلىنىدۇ."

ئاندىن پەرماندا: دىنىي ئىشلار ئولچىلىقىغا، خەزىنە ئاغىچىلىقىغا، چېرىك ئولچىلىقىغا، ئىلىم ـ مەرىپەت ئىشلىرى ئولچىلىقىغا، ئەل يارا-

ۋانلىقى ئولچىلىقىغا بەلگىلەنگەن كىشىلەرنىڭ نامىنى ئېلان قىلىندى، پەرماندا يەنە:

بۇخارا خانى بولۇپ ئەمىر ئەبۇ ئەلى سەجۇق،

بۇخارا خانلىقىنىڭ باش ئولچىسى — سەجۇق تېكىن تەيىنلەنگەن،

لىكى:

بۇخارا خانلىقىغا غەزنە، ھېرات ۋە ئىككى دەريا ئارىلىقى قارايدىغانلىقى سەبۇق تېكىن خان غەزنە خانلىقىنى قوشۇپ باشقۇرىدىغانلىقى كۆرسىتىلگەن. ئاندىن يېڭىدىن تەيىنلەنگەن: شاش، پەرغانە، نەمەنگان، ئۆزگەن، قوقەنت خانلىرىنىڭ نامىلىرى كۆرسىتىلگەن. پەرمان ئاخىرى: "بارلىق پۇقرالارغا، دۆلەت خەزمىتىدىكىلەرگە، چېرىكلەرگە، لەشكەرباشلىرىغا مەلۇم بولغاي، دەپ:

ئۇلۇغ قارا خانلار خاندانلىقىنىڭ خاقانى — سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان.

سەمەرقەنت، توشقان يىلى تۆتىنچى ئاي" دەپ تاماملانغان.

پەرمان جاكالانغاندىن كېيىن، كۆپچىلىك ئەمەلدارلار، چېرىكباشلىرى، ئۆلىمالار، يۇرت مۆتىۋەرلىرى، خەلق قوشۇلدى. كۆپچىلىك: "بۇغراخان ئادىل پادىشاھ ئىكەن، ئۆز كىشىلىرىمىزنى خان، ئولچى قىلىپ قويدى. يەنە كېلىپ خەلق ياخشى كۆرىدىغان ئادەملەرنى تاللىدى..." دەپ قارىدى. بۇغراخاننىڭ ۋە قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ ئابرويى يەنىمۇ كۆتۈرۈلدى. قوشۇلمايدىغانلار، ھەتتا قارشىلارمۇ بولدى. بولۇپمۇ نۇھ مەنسۇرنىڭ سابىق دوستى شەيخ شاھاۋۇددۇن ئىشان قاتتىق نارازىلىق بىلدۈردى. "سەمەرقەنت خانىغا نېمىشقا ئۆز كىشىمىز قويۇلمايدىكەن؟ مەۋلانە بىن ھەبىبۇللا باش ئولچىلىققا يارىمايدۇ، سەدر ئەزەم ئىشان بولغان بىلەن باشقا

مەزھەپتىكى يەنە ئابدۇل خالىق، غۇلامخان، سىيتتەك بىرەبچە مەيرىيلەر خان ئوردۇسىغا كىرىۋېلىشتى. غۇلامخان ئامى بىلەن دەھرى، سىيتتى كىم بىلەمسىدۇ؟ ئۇ ھېلىقى ئۆزىگە ئەل ئوغلى دەپ ئات قويۇۋالغان توپىلاڭچى ئوغرى ئەمەسمۇ..." دېدى ئۇ ۋە مۇشۇنداق ئارازلىق پىكىرلىرىنى ھەممە يەردە سۆزلەپ يۈردى، ھەتتا بەزى ئىغۇالاردىنمۇ باش تارتمىدى. ئۆزىنىڭ ئەل-ئاغىنىلىرى ۋە مۇرىت-مۇخلىسلىرىمۇ ئۇنىڭ ئاكتىپ تەشۋىقاتچىسى بولۇپ، تۇشمۇ-تۇشتا سۆز-چۆچەك تارقاتقىلى تۇردى. شاھاۋۇدۇن ئىشان كېچىلىرى ئۇخلىماي ئازابلىنىپ چىقاتتى. "زادى مېنىڭ قەيىرىم ئوردۇغا يارىشايدىكەن؟ ئاشۇ مەۋلانە بىلەن سەدر ئەزەمنىڭ ئىشلىرىغۇ بۇ، تاينىلىق؟، ــ دەيتتى ئۇ خانىقادا سوپىلىرىغا ۋەز ئېيتقان چاغلىردا ۋە دۇئاسىغا، ــ ئىلاھا، پېقىر سادىق قۇلۇڭنى كۆرەلمىگەن ئاسىيلارنىڭ زاۋالىنى بەرگەيسەن!" دەپ قاغاپ قوشۇپ قوياتتى. ھېلىمۇ ياخشى، شاھاۋۇدۇن ئىشانىنىڭ جۈمە نامىزىغا خەتلىق ۋەزىپىسىگە تەگمىشىدى. بۇ بولسا ئىشانىنىڭ ناگۇلا كۆڭلىنى ئازراق بولسىمۇ جۇۋۇتۇپ تۇراتتى. ئۇ ئازنا كۈنلىرى خۇتبىغا چىقماندا، چاندۇرماسلىق ئۈچۈن مەيدىسىنى ئىلگىرىكىدىنمۇ كۆتۈرۈپىرەك تۇتاتتى. ئۇ ئوردۇدىن چىقىقان بىلەن، خۇتبىدىن چۈشۈپ كەتمىدى-دە! جۈمە، ھېيت نامازلىرىدا مىڭلىغان كىشىلەر "ئىقتىدا قىلدىم ھازىر ئىمامىغا" دەپ ئۇنىڭغا ئەگىشىدۇ. ھەك، ئونمىڭ مۇسۇلمانلارنىڭ ئاللاغا ئىبادەت قىلىشلىرىغا يېتەكچىلىك قىلىش ــ بۇ كىچىك گەپمىكەن؟ چەنتەتتە يۈزلىرى مەرتىۋەگە بولغانلىقىنى ئۇ ئولچى جانابلار مەھشەرگاھدا كۆرۈپ قالىدۇ، تېخى ئۇ دۇنيادا مەھشەرگاھدا خۇدا قازى بولۇپ، پەيغەمبىرىمىز

شاياڭدەت دەختىگە چىقىپ قالدى، كىشىنىڭ قانچىلىك شاپائەتكە ئېگە بولغانلىقىنى كۆرۈۋالسىز، ھازىر تۆردە ئولتۇرغانلار مەمشەر-گاھنىڭ چوشكىسىمۇ ئىلىنەلمەسلىكى مۇمكىن. ئۇ چاغدا ئىشان ئاغىنىلىرىنى يېلىنارسەن، بەلكى. ھە، ئۇزۇنغا چىقىپ كەت، يېلىنىش تۈگۈل باش قويىسىڭمۇ پەرۋايىم يوق...ھەئە، بۇ خاندانلىقتا مەنسەپدار بولمىغانمۇ ياخشى ئىش. ئەتە-ئۆگۈن مەنسۇر پادىشاھ قايتىپ كېلىپ قالسا... ئۇ ۋاقىتلاردا ئاكاڭنىڭ كىم ئىكەنلىكىنى كۆرۈشسەن، تېخى مەلئۇنلار..." شاھاۋۇدۇن ئىشان ئىشىنىڭ بۇ ياغىنى ئويلىغانسىرى كۆڭلى كۆتۈرۈلۈپ، چىرايىغا قان يۈگۈرۈپ، مەيدىسىنى كۆتۈرەتتى. بىراق، ئۇزاق ئۆتمەي، يەنە بېشى چۈشۈپ كۆڭلى خىرە بولۇپ قالاتتى: "خۇتبىگە چىققىنىڭ بىلەنمۇ، يەنىلا بىر ئىمامغۇ، سەن؟ مەھشەرگاھ بولسا يىراقنىڭ داۋرىگى. مەنسۇر قايتىپ كېلەلەمدۇ، يوق، ئۇنى كىم بىلسۇن؟! بۇ، بۇغراخان دېگەنىنىڭ بېلى چىنىڭ، گېپى چوڭ تۇرىدۇ. ھەي قانداق بولاركىن..."

شاھاۋۇدۇن ئىشان بىركۈنى خانىقادىكى ھۇجرىسىدا ئاشۇنداق كۆڭۈلسىز، كۆڭۈللۈك، يەنە كۆڭۈلسىز خىياللار بىلەن ئېلىشىپ ئولتۇرغاندا، ئۇنىڭ خىزمەتچىسى ئۇزۇن پەرىجىلىك، چار ساقاللىق، چوڭ سەللىلىك بىر غەيرىي ئادەمنى باشلاپ كىردى. ئۇ ئادەم كىرىپلا ئىشانىنىڭ ئالدىغا يۈگۈنىدى ۋە "ئاللاھۇئەكبەر!" دەپ قوللىرىنى مەيدىسىگە قويۇپ، كۆزلىرىنى يۇمۇپ ئېگىلدى.

— ئىشان پىرىم، پېقىر مۇخلىسلىرىنى مۇرىتلىققا قوبۇل قىلىشلىرىنى ئىلتىماس قىلىمەن، — دېدى ئۇ خىزمەتچى چىقىپ كەتكەندىن كېيىن پارسچە.

— ئۆزلىرىنى قەيەردىن سورايمىز؟

— خۇراساندىن. ئىشان ھەزرىتىمىنىڭ مۇرىتى بولىدۇ، دېگەن ئارزۇ بىلەن يېراق يوللارنى كېزىپ كەلگەن بىر ئاشىق مەن.

— ئۆزلىرىنىڭ ئىسىملىرى؟...

— ساھىب كالام، دەپ ئاتايدۇ پېقىرنى كىشىلەر،

— ساھىب كالام. ياخشى ئىسىم، يەنى، سۆزكە ماھىر بولغانلىقلىرى ئۈچۈن شۇنداق ئاتاشقان بولسا كېرەك.

— يوقسۇ، ماھىر دېگۈچىلىكى يوق. جانابىي ئاللا ھەربىر بەندىسىگە تىل بەردى، ئىمان بەردى، ئاللا يولىدا جان پىدالىق بىلەن كۆرەشمەككە كۈچ بەردى. كاپىرلار ئالدىدا تىز چۆكمەك ھەربىر بەندىگە ئاسىيلىق بولىدۇ ئىشان پىرىم...

— ھە، شۇنداً دېسىلە. كاپىرلار كىملەر ئىكەن؟

— كىم بولاتتى، ياقا يۇرتلۇقلار، ئۇلار ئۇلۇغ ئىسلام دىنىمىزنى ئاياغ ئاستى قىلماقچى. ئەسلى مەجۇسى ئەمەسمۇ ئۇلار؟ گەپنىڭ ئۇ ياقىنى تېخى سۆزلىشۋالارمىز، ھەزرىتىم، — ساھىب كالام يانچۇقىدىن بىر كىچىك خالتا چىقىرىپ ئىشانغا سۇندى، — ئازراق نېسۋىلىرى. خۇراسانىنىڭ ئالتۇنىدىن ئۆزلىرىگە يادىكارلىق.

ئىشان خالتىنى ئۇنچە مەنسىتمەي ئالغىلى تۇرغاندى، "ئالتۇن" سۆزىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن يۇرىكى "قارت" قىلىپ، قوللىرى ئازراق تىترەپ كەتتى. لېكىن، مېھمانغا چاندۇرمىدى.

— بۇ كېرەك ئەمەس ئىدى، مېھمان...

— ھېچ گەپ ئەمەس، كۆڑۈشكەنلىكىمىزنىڭ خاتىرىسى ئۈچۈن.

— جانابلىرىنىڭ پېقىرگە مۇرىت بولۇش ئارزۇلىرىنى قاندۇرماق بىزنىڭ بۇرچىمىز. ئەتىگەنلىككە رەسمىيەتنى ئۆتەيلۇك، قانداق؟

— جاناپلىرىنىڭ ئىلتىپاتىغا ھەققانلا. مەن ئەتە كېلەي، — ساھىپ كالام ئورنىدىن قوپتى ۋە سىرلىق ئاۋازدا، — ياقلىق كاپىرلار، ياد بىلىرىدىن چىقمىغاي ئىشان پىرىم، — دېدى ۋە خوشلىشىپ چىقىپ كەتتى.

ئىشان خالىتا بوغقۇچىنى بېشىپ كۆرۈپ كۆزلىرى ئالىيىپ كەتتى. راستىنلا، كېپەك ئالتۇن، ئاز ئەمەس ئىكەن. ئەجەب ياخشى ئادەم ئىكەن بۇ؟ مۇرىت بولماقچى بولسا بولىۋەرگەي. چاكىنا ئادەم ئەمەس، ئىسمىنى كۆرسىتىپ تۇرۇپتۇ. خوراسانىدىن كەلگەن مۇرىتلىرىنىڭ بولسا، بۇ ئېھتىمالكى "ياقا يۇرتلۇق كاپىرلار، ئۇنتۇماڭ" دېگىنى ئېھتىمال؟ دېمەكچى، يېقىندىلا مۇسۇلمان بولغانلارغا ئىشىنىپ كەتكىلى بولمايدۇ. بىرىنچى كۆرۈشۈپلا بىر خالىتا ئالتۇن!... قىزىق گەپ. بۇ ئادەمنىڭ سۆزلىرىدىلا ئەمەس، كۆزلىرىدىنمۇ، قانداقتۇر بىر سىر بىلىنىپ تۇرىدۇ...

ئىشان ئويلىغاچ قويۇپ كېچىك ساندۇقىنىڭ ئاغزىنى ئاچتى. خالتىنى ئۇنىڭ ئىچىگە ئەپلەپ قويۇپ قۇلۇپ سالدى ۋە قۇلۇپنىڭ ئېتىلگەنلىكىنى تەكشۈرۈپ، ئاچقۇچىنى جىلىتكىسىنىڭ يانچۇقىغا سالدى-دە، خۇشال تاشقىرىغا ماڭدى...

ئەتىسى ناشتىدىن كېيىن بىر خادىم ساھىپ كالامنى خانىقاھىغا، ئىشاننىڭ ئالدىغا باشلاپ كىردى. ئۇ كىرىپ سالام قىلىشقا ئىشان:

— ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام. كايىپ قوي ئېلىپ كەلمىسىمۇ بولاتتى. رەھمەت، ئولتۇرسىلا. كۆك قوچقار ئۇلۇغ. ئالىلا "قۇرباتلىق قىلىڭلار" دېگەندە، ئىسمائىل پەيغەمبەر ئوغلى ئىبراھىمنى قۇربان قىلماق بولغاندا، ئالىلا ئۇنىڭ ساداقىتىنى تەقدىرلەپ

ئاسماندىن بىر كۆك قوچقار چۈشۈرۈپ بەرگەن. شۇنداق ئەمەسمۇ؟ ئۆزلىرىنىڭمۇ خەۋەرلىرى بولسا كېرەك.

"بۇمۇ بىر ھىيلىگەر ئالدامچى ئىكەن، — دەپ ئويلىدى ساھىب كالام، — مېنى باشلاپ كىرگەن سوپىنىڭ ئىسمى كۆك قوچقارلىقنى مېنى بىلمەيدۇ، دەيدۇ. سەن نادانلارنىلا ئالدىيالايسەن، ئىشان.

ئۇ خۇراساندا بىر ئىشانىنىڭ ئالدىغا بارغاندا، بىر ئالا توپاق ئېلىپ بارغاندى. ئۇ ۋاقتىتىمۇ ئۇ كىرىشى بىلەن ئىشان "ئالا توپاقلىرىغا رەھمەت" دېگەنىدى. كېيىن، ئۇ سىرنى بىلىش ئۈچۈن تەكشۈرۈپ كۆرگەندە، ئىشانىنىڭ ئادەملىرىنىڭ مەخپۇس ئىسىملىرى بارلىقىنى بىلدى. ھېلىقى خادىمنىڭ ئىسمى "ئالاتوپاق" ئىكەن. ئەمدى "كۆك قوچقار" ئالدىدىن چىقتى.

— ئۇلۇغ ئىشان ھەزرىتىمىنىڭ كارامىتىگە قايىلمەن، — دېدى ساھىب كالام مۇغەمبەرلىك بىلەن، — جانابىي ئاللا ئۆزلىرىگە غايىبانە بىشارەت ئىقتىدارى ئاتا قىلغانلىقى، ئۆزلىرىگە خاس ئۇلۇغ خىسلەتتۇر.

— شۇنداق. ئاللانىڭ سادىق بەندىلىرىگە رەھمەتنىڭ چېكى يوق، مېھمان.

— پېقىرمۇ ئاللانىڭ بىرەر مەرھەمىتىگە ئېگە بولالىسام ئەجەب شەرەپلىك بولغان بولاتتىم.

— بۇ سىزنىڭ ئاللا يولىدا پىداكارلىقىڭىزغا باغلىق، مېھمان.

ئىشان ساھىب كالامنى مۇرىتلىققا قوبۇل قىلغانلىقىنى بىلدۈردى. ئۇلار خېلى جىق ئاشكارا-خۇپىيانە سۆزلەرنى قىلىشىپ ئولتۇرۇشتى.

شۇنداق قىلىپ ساھىب كالام ئىشانغا سادىق مۇرىت بولۇپ قالدى. ئۇ ئىشاننىڭ سىزغان سىزىقىدىن چەتكە چىقماسلىقى كېرەك.

هاماقەت ئىشان بولسا ئۇنىڭ چاڭگىلىغا ئۆتۈپ بولغانلىقى، ئۇنىڭ سىزىقىدىن چەتنەلمايدىغانلىقىنى سەزمەيتتى. كېيىن ئىشان بۇنى سېزىپ قېلىشى مۇمكىن. بىراق ئىلاجى قانچە! بىر خالىسا ئالىۋەن، "سادىق مۇرىت"لىق ئۆزىنىڭ رەھىمسىز كۆچىنى كۆرسەتمەي قويمايدۇ - دە...

* * *

بىر كۈنى قاۋۇل ئامانقۇل بىلەن ئايلىنىپ كەلمەكچى بولۇپ بازارغا چىقتى. بۈگۈن جۈمە كۈنى بولغاچقا، سەھەرقەنت بازىرىنىڭ ئاۋات كۈنى ئىدى. ئادەملەر تىقما-تىقماق، گۈزەرلەردىن ئۆتۈش تەس ئىدى. ئۇلار ئاشلىق بازىرى، دوپپا بازىرى، ئۆتۈك بازىرى، قاسساپ بازىرى ۋە ئوتياش بازارلىرىنى چۆگىلەپ تاماشا قىلدى. بىر يەرگە كەلسە، كىشىلەر ھالقا بولۇپ ئۆرە-تۆپە بولۇپ تۇرۇپتۇ. بېرىپ قارىسا بىر مەدداھ قۇلاقلىرىنى ئوتۇۋېلىپ سۆزلەۋېتىپتۇ. "ئەجەب قايناپ كېتىپتۇ، بۇ نېمە دەيدىكەن - تاڭ" دېدى ئۇلار مەدداھ بىرپەس قاراپ تۇرغاندىن كېيىن، مېڭىپ كەتتى. بۇ بازار پەرغانە، قوقەنت بازارلىرىدىن چوڭ ئىكەن. ساتىدىغان نەرسىلىرىمۇ جىق ئىكەن. ئويۇن - تاماشىلىرىمۇ جىق ئىكەن. ئۇلار تېكە ئويىنتىش، خوراز سوقۇشتۇرۇشنى ئازراق تاماشا قىلدى. ئۇ يەردىن ئۆتۈپ چوڭ مەسجىدنىڭ ئالدىغا كەلگەندە، مەسجىد قوۋۇقىنىڭ ئىككى تەرىپىدە سەددىگە تىلەپ ئولتۇرغان نەر - ئايال، چوڭ - كىچىك قەلەندەرلەرنى كۆرۈپ كۆڭۈللىرى غەش بولدى. قاۋۇل سەددىگە تىلەپ ئولتۇرغان بىر ئاقساقالنى كۆرۈپ، بوۋىسى يادىغا كەلدى - دە، ئۇنىڭغا ئىچ ئاغرىتىپ بىرنەچچە تەڭگە پۇل بەردى. جۈمە نامىزىدىن چىققانلارنىڭ كايىلىرى

يانچۇق كولاپ ئۇلارغا ئاز-ماز پۇل بېرەتتى. گايىلىرى بەرۋاسىر غادىيىپ ئۆتۈپ كېتەتتى... قاۋۇل بىلەن ئامانقۇل قايتىپ نوردۇ ئالدىغا كەلسە، بىر چىرىك ئىككى ئايال بىلەن ئاكاللىشىۋېتىۋ. "ئاۋۇ بىچارىلەرنى قارىغىنا، ئۇلارنىمۇ ئاتا-ئانىلىرى ئارزۇلاپ چوك قىلغان بولغىيدى؟" دېدى ئامانقۇل ئايالىلار تەرەپكە بۇرىلىپ. "شۇنى دېمەمسەن. قارا ئۇلارنىڭ تۇرقىنى؟" دېدى قاۋۇل. ئايالىلارنىڭ تۇرقى راستىنلا بەك ئاۋارە ئىدى، كىيىملىرى جۇل-جۇل، بەللىرىنى چىگە بىلەن باغلىۋالغان، بىرى ئۆشنىسىگە بىر كىچىك خۇرجۇن ئارتىۋاپتۇ، بىرى بىر تۈگۈنچەكنى قولتۇقلىۋاپتۇ، ئاياغلىرى كىرلىشىپ يېرىلىپ كەتكەن، يۈزلىرى كىر، چاچلىرى پاقماق كۆرۈنىدۇ. ئايالىلارنىڭ بىرسى: "بىزنى كىرگۈزۈڭلار، بولمىسا قاۋۇلنى قىچقىرىپ بېرىڭلار" دەپ چېرىكە بىلەنەتتى. "قاۋۇل" دېگەن سۆزنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ئۇلار بىر-بىرىگە قارىشىپ، ئايالىلارغا يېقىن باردى. قاۋۇل ئايالنىڭ كۆزىدىن بىرنەرسە سەزگەندەك چۆچۈپ كەتتى. ئاڭغۇچە بىر ئايال يۈگۈرۈپ كېلىپ: "قاۋۇل ئاكا!..." دېگەنچە ئۇنىڭغا ئېتىلدى. "ھە!!!" دېدى قاۋۇل ئايالغا تىكىلىپ ۋە دەرھال تونۇدى. "ئاھ مەردانە!" دېدى-دە، ئۇنى قۇچاقلىدى. مەردانە ئىچ-ئىچىدىن بۇقۇلداپ يىغلايتتى، قاۋۇل ئۇنىڭ بېشىنى سىلاپ جۇۋۇتاتتى. ئامانقۇل ھەيران بوراپ ئۇلارغا قاراپ تۇردى-دە، ئاۋۇ ئايالدىن سورىدى:

— بۇ مەردانمۇ، يا؟

— ھەئە، شۇ، — دېدى ئايال كۆز ياشلىرىنى يىرتىق يېڭى بىلەن سۈرتۈپ.

— شۇنداقمۇ بولۇپ كېتەرمۇ، نېمە بولدى؟

— ئېيتسپ تۆگەتكۈسىز ئەلەملەرنى تارتتى.

— سىرچۇ؟

— مەردانىنىڭ دوستى، مەنمۇ بىر ۋەيرانە سەرگەردان... — ئايال ئۆكسۈپ يىغلاشقا باشلىدى.

ئامانقۇل ئۇنى جوۋۇتتى. ئۇنىڭ بېشىنى سىلاپ، پېشىنى سۈرتكۈسى كەلدى. بىراق ئۇنداق قىلىشقا جۈرئەت قىلالمىدى.

— يىغلىماڭ سىڭلىم، يىغلىماڭ. بىز يىلەن كېتىڭلار — ئۇ بىرىپ قاۋۇل يىلەن مەردانىنى ئاجراتتى، — بولدى، يىغلىماڭلار، قاۋۇل بۇلارنى چاپسان ئېلىپ كېتەيلى. قېنى يۈرۈڭلار.

— ماۋۇ كىشى كىم؟ — سورىدى قاۋۇل مەردانىدىن.

— دوستۇم زۇمرەت ئەمەسمۇ! تونۇمىدىڭمۇ؟

— ۋاي زۇمرەتمۇ، نېمە بولۇپ كەتتىڭلار، ئەجەبمۇ ئېغىر كۈنلەر كەپتىغۇ بېشىڭلارغا؟ — قاۋۇل زۇمرەتنىڭ بېشىنى سىلىدى، — يۈرۈڭلار كەتتۇق...

ئۇلار مەردانە يىلەن زۇمرەتنى يېتىلەپ قۇندۇزنىڭ ئوردۇدىكى ئىشخانىسىغا كىرگەندە، قۇندۇز ھاڭۇبقىپ ھەيران قالدى.

— بۇ نېمە گەپ، بۇلار كىملەر؟

— ماۋۇ مەردانە، ماۋۇ، بۇنىڭ دوستى، ئېتى زۇمرەت، — دېدى قاۋۇل.

— ھە؟! نېمە دەۋاتىسىز قاۋۇل، مەردانە!؟

— شۇنداق ئاچا، — دېدى ئامانقۇل، — بۇلارنى ئوردۇ ئالدىدا قاۋۇلنى ئىزدەپ تۇرغان يىرىدىن ئېلىپ كەلدۇق. مەردانە قاۋۇلنى تونۇۋالدى.

— بۇ كىشى بۇغراخان ئاتامنىڭ سىگلىسى قۇندۇز ئاچام، — دېدى قاۋۇل يېتىرقاپ تۇرغان مەردانىگە.

مەردانە بېرىپ قۇندۇزنىڭ ئالدىغا تىزلاندى، ئۇنىڭ كەينىدىن زۇمرەتمۇ تىزلاندى.

— جېنىم ئاچا، بۇغراخان ئاتامغا ئېيتىڭ، سىزنى، كەمبەغەل بىچارىلەرنى قۇتقۇزسۇن، — دېدى مەردانە. ئىككىسى قوللىرىنى سوزۇپ يىغلىدى.

— ۋاي بولدى، قويۇڭلار، چاپسان قويۇڭلار، — قۇندۇز ئۇلارنى قوللىرىدىن تۇتۇپ تۇرغۇزدى، — قاۋۇل! بۇلارنى باشلاپ ماھىيا-نۇنىڭ يېنىغا ئاپىرىڭ. ئاۋال يۇيۇندۇرۇپ كىيىندۈرسۇن. ئاندىن قورسىقىنى تويغۇزۇڭلار. بېرىڭلار، سىگىللىرىم، يېشىڭلارنى سۈرتۈڭلار، يىغلىماڭلار. ئەمدى ئازاپ چەكمەيسىلەر، — قۇندۇز ئۇلارنى جۇۋۇتقان بىلەن ئۆزىمۇ كۆز يېشىنى باسالمىدى. لېكىن، ئۇلارغا كۆرسەتمەي ئۆرۈلۈپ كۆزىنى سۈرتىۋالدى ۋە قاۋۇل بىلەن ئامانقۇل باشلاپ چىقىپ كېتىپ بارغان ۋەيرانە ئايالارغا قارىغىنىچە تۇرۇپ قالدى. "...بىزنى، كەمبەغەل-بىچارىلەرنى قۇتقۇزسۇن!...شۇنداق، مەنسۇرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى يىقىتىش بىلەن ئىش پۈتمەيدىكەن. كەمبەغەل-بىچارىلەرنى قۇتقۇزۇش كېرەك ئىكەن... ئەركىنلىك، چىن ئەركىنلىك... ئىلىك ئۇستاز توغرا ئېيتقان. لېكىن، ئۇنى فانداق قولغا كەلتۈرۈش كېرەك، فانداق قىلغاندا، كەمبەغەل-بىچارىلەر ئازاد بولىدۇ؟!..." قۇندۇز ئۆيىنىڭ ئوتتۇرىسىدا خۇددى قاتۇرۇپ قويغاندەك تىك تۇراتتى.

قۇندۇز ئورنىغا كېلىپ ئولتۇردى. ئۇ يەنە ئويلايتتى: "ئەسلى-نەسلىنى ئۇنتۇش جىنايەت! دەيتتى ئىلىك ئۇستاز. مېنىڭ

ئەسلى ـ نەسلىم مۇشۇنداق ئەمەسمىدى، ھالىم بۇلارنىڭكىدىنمۇ خاراب ئىدى، بىراق زامان باشقا، لېكىن يەنە مۇشۇنداق ئېزىلىش... دامراتلارنىڭ نوختىسى ئېلىنىپ يۈگەن سېلىندى، دېگىنى راست ئىكەن. مەن ئەسلى ـ نەسلىمنى ئۇنتۇماسلىقىم ئۈچۈن ئاشۇنداق ئازاب ئىچىدىكى بىچارىلەرنى قۇتقۇزۇشقا كۈچ قوشۇشىم كېرەك...

بىرنەچچە سەرگەردانىنى، قەلەندەرنى قۇتقۇزۇش بىلەن ئىش پۈتمەيدۇ. مىڭلىغان ـ تۈمەنلىگەن قەلەندەرنى، مەردانە ـ ژۇمرەتلەرنى قۇتقۇزۇش كېرەك. نوختىسىمۇ يوق، يۈگىنىمۇ يوق دۇنيا بولارمۇ؟! ئۇ ئۆزلۈكىدىن كەلمەيدۇ. ئۇنى بارلىققا كەلتۈرۈش كېرەك... سۈتۈق بۇغراخان ئۇلۇغ ئادەم، ئەگەر ئاشۇ ئەركىن دۇنيانى بارلىققا كەلتۈرەلسە، تېخىمۇ ئۇلۇغ بولۇپ كېتەتتى ـ دە!..."

قۇندۇز ئاخىر ئۆزىنىڭ بۇ پىكرىنى بۇغراخانغا ئېيتىماقچى بولدى. بۇغراخان رەنجىپ قالارمۇ؟ ئۇنداقمۇ بولماس. قۇندۇز بۇغراخان قۇتقۇزۇپ ئۆستۈرگەن كۆچەت. بۇغراخان ئۇنى سىڭلىسىدەك ياخشى كۆرىدۇ. قۇندۇز ياغىنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتكەندىن كېيىن بۇغراخان ئۇنىڭغا بەك قايغۇردى. قۇندۇز ئامان قاپتۇ. ئۇ يەنە سەمەرقەنتنى ئېلىش ئۈرۈشىدا، سەمەرقەنت سېپىلى تۈۋىدە ياردار بولۇپ ئامان قاپتۇ. ئۇ ئۆزىنى قۇتقۇزغان يۈرەك باغرى ئېرىدىن ئايرىلىپ قالدى ئەمەسمۇ؟ شۇڭا بۇغراخان، ئارسلان ۋە باشقىلار قۇندۇزنى ھۆرمەتلەيدۇ. ھازىر ئۇ بۇغراخانىنىڭ بىتكچىسى بولىدى. بۇغراخان ئىشىنىپ ئۇنىڭغا ئۆز يېنىدا مۇشۇ ۋەزىپىنى بەردى. قۇندۇزمۇ بۇغراخانىنىڭ يېنىدا ئۇنىڭ خىزمىتىنى قىلىشنى شەرەپلىك ئىش دەپ بۇ ۋەزىپىنى قوبۇل قىلدى، مۇئەسسەم خىزمەت. بۇغراخان ئۇنىڭ پىكرلىرىنى رەت قىلمايدۇ، بەلكى خۇش بولىدۇ.

بۇنىڭغا قۇندۇز ئىشىندۇ. لېكىن، قۇندۇز ئۆز پىكرىنىڭ توغرىلىقىغا تولۇق ئىشىنىپ كەتمەيتتى، شۇنداق بولسىمۇ ئېيىنىپ يېقىشقا ماڭار قىلدى...

ئۇچىنچى باب

سەمەرقەنىت مەدرىسىسىدە

شۇ كۈنى كەچقۇرۇن قۇندۇز مەردانە بىلەن زۇمرەتنىڭ يېغىلاپ تۇرۇۋېپ سۆزلەپ بەرگەن سەرگۈزەشتىلىرىنى ئاڭلىدى. ئەتىسى ئۇ ئىككى چوكانىنى بۇغراخانىنىڭ يېنىغا باشلاپ كىردى.

— قارىڭ چوڭ دادا، كىم كەلدى؟ — دېدى قۇندۇز ئىشىك ئالدىدا تۇرغان مەردانە بىلەن زۇمرەتنى كۆرسىتىپ.

مەردانە بىلەن زۇمرەت كۆڭلەك پەشلىرىنى تۇتۇۋېپ، پۇتلىرىنى پۈكۈپ يۇۋاش ئېگىلىپ، بۇغراخانغا تەڭ تازىم قىلدى.

— ھا، بۇ مەردانە، — دېدى خان ئورنىدىن تۇرۇۋېپ، — بىز كونا تونۇش، بۇ قىزنى بىرىنچى قېتىم كۆرۈشۈۋاتىمەن.

— بۇ ياق مەردانىنىڭ دوستى — زۇمرەت.

— بەك ياخشى، ئولتۇرۇڭلار، گۈزەل قىزلار.

— ئەگەر تۇنۇگۈن كۆرگەن بولسىڭىز كونا تونۇش مەردانىنى زادى تونۇمىغان بولاتتىڭىز. ھازىر مانا بۇلار باشقىچە ئادەم بولۇپ قالدى.

راست ئۇلار تۇنۇگۈنكى چوكانلار ئەمەس ئىدى. ماھىبانۇ ئانا بازارغا باشلاپ چىقىپ، يارىشىملىق كىيىملەر ئېلىپ بەرگەن. ئۇلار ئوخشاش ئەتلەس كۆڭلەك، تاۋار جىلىتكە، گۈللۈك پوپۇچ كىيگەن. ئارقىسىغا تاشلانغان قارا چاچلىرى پارقىراپ تۇرىدۇ. مەردانىنىڭ

ئويناق تارا كۆزلىرى كۆلۈمسىرەيتتى. كىشكى مەكتەپنى تاماملاپ چىراپلىق بولۇپ كەتكەن. ئۇ ئۆزىگە تاتلارچە مەسخورلۇق قىلغان مېھرىبان ئادەملى، كۆرۈپ چەكسىز ھاياجانلاندى بولغاچ، لەۋلىرى تىترەپ كەتتى. زۇمرەت تامىنى تولا تاماشىغان بۇ ئۇلۇغ ئادەمنى كۆزەرمەن دەپ ھەرگىز ئويلىمىغانىدى. ئۇ ئەيمىنىپ بۇغراخانغا قارىيالمايتتى.

— ياخشى كەپسىز مەردانە، دوستىمىزنى ئېلىپ كەلگىنىڭىز ياخشى بوپتۇ، قالغان ئىشلارنى قۇددۇق ئورۇنلاشتۇرىدۇ. ھە، كېلىڭلار، ماۋۇ مېھمانلار بىلەن كۆرۈشۈڭلار، — دېدى بۇغراخان تاشقىرىدىن كىرگەن ئېركەشبەگ غۇلامخانغا ئۇلارنى كۆرسىتىپ. چوكانلار ئۇلارغا تازىم قىلدى.

— سىلەر ئەمدى چىقىپ دەم ئېلىڭلار، مەردانە، — دېدى قۇنۇدۇز، ئۇلار خانغا تازىم قىلىپ، چىقىپ كەتكەندىن كېيىن، قۇنۇدۇز ئۇلارنىڭ ئەھۋالىنى سۆزلەپ بەردى. بۇغراخان ھەم ئوردۇ ئاغىسى ئېركەشبەگ باش بىتكچى غۇلامخان ئىنتايىن قىزىقىش بىلەن ئاڭلىدى...

قاۋۇل بۇغراخان بىلەن پەرغانىدىن يۇرۇپ كېتىپ ئۇزاق ئۆتمەي بوۋىسى تۇيۇقسىز ئۆلۈپ كېتىپتۇ. مەردانە خوشنىسى بايدىن پۇل قەرز ئېلىپ بوۋىسىنى يەرلىكدە قويۇپتۇ. كېيىن باي "شەپقەت قىلىپ مەردانىدىن ھال سوراپ تۇرۇپتۇ"، "قىينالما قىزىم، خەجلە" دەپ پۇل بېرىپتۇ. خوتۇنىنى بېمەك-ئىچمەك بىلەن كىرگۈزۈپ "ھال سورىتىدىكەن". "يالغۇزلۇقۇمدا بېشىمنى سىلىدى، ئوبدان ئادەم ئىكەن دەپتۇ،" مەردانە... باي ئاستا-ئاستا غەمخورلۇقىنى توختىتىپتۇ. بىرنەچچە ئاي ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇ دەپتىرىنى

كۆتۈرۈپ چىقىپلا پۈلنىڭ ھېسابىنى كۆرسىتىپتۇ. مەردانە ئىلاپىتۇ، باي: "گەپنىڭ پوسكاللىسىنى ئېيتقاندا، يا سەن ماڭا تېگىسەن، يېگىدا تۇرمۇبرىسەن، ياكى باغ-تۆۋىنى تۆتكۈزۈپ بېرىسەن" دەپتۇ. مەردانە "تاللا-كاللا" دەپ زارلاپتۇ، بۇ ھارامزادىنىڭ تۆلۈم تىلەپ-تۇ. "كۆتۈپ تۇرسىلا، قاۋۇل كەلگەندىن كېيىن بىر ئامال قىلىپ پۇلىلىرىنى بېرەيلى" دەپ پىلانلىپتۇ بايغا، بۇ بولمايدۇ، ئىككىنىڭ بىرى دەپتۇ باي. ئۇ ھەر كۈنى كىرىپ مەردانىنى قىستايدىكەن. مەردانە نېمە قىلىشنى بىلمەي يىغلايدىكەن. دوستى زۇمرەت ئۇنىڭ دەردىنگە دەرمان بولۇپ مۇڭدىشىدىكەن، زۇمرەتنىڭ ئېرى چېرىك لىكتە ئۆلۈپ كېتىپ، كوچىدا قالغان بىر يېتىم چوكان ئىكەن. ئۇ بۇۋىسى ئۆلگەندىن كېيىن مەردانە بىلەن بىللە تۇرىدىكەن. ئۇ دوستىنىڭ ھالىغا يېتىدىكەن. باي مەردانىنى قىستاۋېرىپتۇ. بىركۈنى كىرىپ: "ساڭا بىر ھەپتە مۆھلەت بېرىمەن، يا ماڭا تېگىسەن، يا باغ-ھويلاڭنى ئۆتكۈزىسەن!" دەپ ۋارقىراپ چىقىپ كېتىپتۇ. ئەمدى مەردانىگە ئاسمان يېراق، يەر قاتتىق كەپتۇ. زۇمرەت بىلەن ئىككىسى يىغلاپتۇ، قاخشاپتۇ. شۇ كۈنلەردە ئەھۋالنى بىلىپ تۇرغان قوشنا بۇۋاي كىرىپ مەسلىھەت بېرىپتۇ: "كۆز يېشى بىلەن ئىش پۈتمەيدۇ. بۇ باي قارا يۈرەك ئەبلەخ. ھەر ئىشتىن يانمايدۇ. جېنىڭنى بىر ياقىغا ئال قىزىم، قاۋۇلنى ئىزدەپ تاپ..." دەپتۇ. ئاخىرى مەردانە زۇمرەت بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، بىر كېچىدە سەمەر-قەنتكە قاراپ يولغا چىقىپتۇ. قوشنىسى بۇۋاي بۇلارنى بىر ھارۋىكەش دوستىغا تاپشۇرۇپ قويۇپتىكەن. ئۇلار ئۆزئارا يارەملىشىپ قوقەنتكە كەپتۇ. ئۇ يەردە پايلارنىڭ ئۆيلىرىدە ئىشلەپ يۈرۈپ بىرەر ئاي جان بېقىپتۇ. ھېلىقى ھارۋىكەش پەرغانىدىن يەنە بىر كەلگىندە

بۇلارنى بىر ئېشەكچى كىراكەش دوستىغا تاپشۇرۇپ قويۇپتۇ. ئۇ يامان ئادەم ئىكەن. ئۇلارنى ئېشەككە مىندۈرۈش تۇگۈل، قوناغلا جايدا چاۋار تەرگۈزۈپ، تاماق ئەتكۈزىدىكەن. قورساقلىرىغۇ تويغۇدەك بىرنەرسە بەرمەيدىكەن، ئۇلار "ئىشقىلىپ قاۋۇلنى تېپىپ ئالساقلا بولدى." دەپ، قىينالسىمۇ رازى بويتۇ... ئۇنداق قىلىپ مىڭبىر ئازاب بىلەن ئۇلار سەمەرقەنتكە كەپتۇ. كەلگىلى بىرنەچچە كۈن بوپتۇ، ئاچ قاپتۇ، ھەر كۈنى ئوردۇ ئالدىغا كېلىدىكەن، ئامال يوق كېتىدىكەن. تۇنۇگۈن قاۋۇل بىلەن ئامانقۇلغا ئۇچراپ قاپتۇ...

بۇغراخان قۇندۇزنىڭ ھېكايىسىنى ئاڭلاپ بولۇپ، ئورنىدىن قوپۇپ كەتتى. ئۇ ئۆيىنىڭ ئىچىدە سۆزسىز ئايلىناتتى...

— مەردانە ماڭا: "بۇغرا ئاتامغا ئېيتىپ قويۇڭ، بىزدەك، كەمبەغەل - بىچارىلەرنى قۇتقۇزسۇن" دېدى، دېدى قۇندۇز، — قاراڭ چوڭ دادا، ئۇنىڭ سۆزى قانچىلىك چوڭقۇر ۋە ئۆتكۈر! بۇغرا ئاتام كەمبەغەل - بىچارىلەرنى قۇتقۇزسۇن! ئۇ سانسىز مەردانىلەرنىڭ سۆزىنى، بەلكى ئۇنىڭدىنمۇ ئېغىر ئازاب چېكىۋاتقان نامراتلارنىڭ سۆزىنى ئېيتتى. ئۇلار ئۆزى قەدىرلىگەن بۇغرا ئاتىسىدىن، تېخىمۇ چوڭراق ياخشىلىق تىلەيدىكەن، — بۇغراخان ئويچان ھالدا ھامان ئايلىناتتى. بىر توختاپ ئېلىپ يەنە ماڭدى. بۇنىڭدىن "سۆزۈم سىڭىۋاتقان ئوخشايدۇ." دېدى قۇندۇز ئىچىدە ۋە سۆزىنى داۋام قىلدۇردى، — ئەلنىڭ ھۆرمىتى بەك قىممەت. بۇنىڭدىن چوڭ بەخت بەلمايدۇ كىشىگە. لېكىن، ئەل تىلىكىنى قاندۇرماسا، ئۇنداق بەخت يىلتىزسىز دەرەخكە، پو تېمەككە ئوخشاپ قالىدۇ...» — ئۇ قاتتىقىراق كەتتىمۇ نېمە، دەپ ئويلاپ، سۆزىنى يۇمشاتتى، — ئەركىنلىك دېگەن سۆز، ئىلگىرى، قۇلدارلىق مەزگىلىدە قانداق چوڭقۇر مەنىلىك بولسا،

ھازىرمۇ شۇنداق. ئۇ ھۆزدىن ئەلنىڭ تولۇق ئەركىنلىكى ئۈچۈن بىرگە قايىلمەن، — دېدى بۇغراخان ئولتۇرۇپ، — سىزنىڭ، ئاۋۋالقى بىر دېدەكنىڭ مۇشۇنداق ئۇلۇغ تىلەك ئىگىسى بولۇپ قالغىنىغا بەك خۇشمەن، تۇرمۇش سىزنى تەربىيىلەپ ئۆستۈردى. ئىلىك ئۇستازمۇ تەربىيىلىدى. ئىلىك ئۇستازنىڭ "ئەركىنلىك" تىلىكى سىزگە ئوبدان سىڭىپتۇ. تەتۇرلەرنىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا، ئىلىك سىزنى ئوبدان زەھەرلىگەن ئوخشايدۇ، — ئۇ زوقلىنىپ قۇندۇزغا قارىدى.

— ئالدى بىلەن زەھەرلىگەن ئۆزلىرى چوڭ دادا، يەنە زەھەرلىگۈچىلەر ئارىسىدا ئايدىڭ ئاچام بىلەن يۇلتۇز ئاچاملارمۇ بار.

— ۋايجان، ئۇنداق بولسا، بىز ھەممىمىز بىر بولۇپ دۇنيانى زەھەرلەپ بولدىكەنمىز-ده؟ — كۈلدى بۇغراخان، — بىز ئۇستازدەك زەھەر تارىتالساق، بۇ ياخشى ئىش. خوپ، قۇندۇز، ئەركىنلىك دېگەن يەنە قانداق بولىدۇ؟ ئۇنى قانداق قولغا كەلتۈرۈش كېرەك؟ بۇ ياقىنى ئويلاشتىڭمۇ؟

— ئۇ ياقنى ئويلاپ كېتەلمىدىم. قۇللارغۇ ئەركىن بولىدى، لېكىن، ئۇلار ئېيتقاندەك، يەنە نوختا يۈگەنگە ئايلىنىپ قالغىنى راست. نوختىسىمۇ يوق، يۈگىنىمۇ يوق دۇنيا قۇرۇلسا دەيمەن.

— بەك ياخشى ئويلاش. بىراق نوختا بىلەن يۈگەننى تاشلۈەتسەك، تەتۇرلەرنى، يوغان قورساقلارنى قانداق باشقۇرىمىز؟

— بۇ نوختا-يۈگەنسلەرنى كۆيدۈرۈپ تاشلاپ، ئۇلارغا باشقىرا-
مىنى ياسىمايمىزمۇ!

— ها، ها، ها.... — راھەتلىنىپ كۈلدى مۇغراخان. — كولىنى ئىككى چوڭ ئىشنى قىلىدۇق: بىرى يېڭى دۆلەت قۇرۇش. بىرى، قۇلدارلىقنى يوقىتىش. دۆلەت قۇرۇش ئىشىمىز تېخى تۈگىمىدى. بۇ ياقلاردىكى قاداشلىرىمىزنى چەتنىڭ زۇلمىدىن قۇتقۇزدۇق. بىراق بۇنىڭ بىلەن تىنچ ياتقىلى بولمايدۇ. ياغىنىڭ ئۇۋىسىنى بۇزۇپ چىشىغا تېگىپ قويدۇق-تە! بۇنىڭدىن باشقا، ئوڭ-سولدىن باشقىلىرى كېلىشى مۇمكىن. قوشۇنىنى ئۇلغايتىش كېرەك. بىرلىكنى كۈچەيتىش كېرەك. يەنە بىر چوڭ ئىش — بىلىگ، ئاقارتىش. بۇ ئىشىمىز تېخى چالا. ئاۋۋال مۇشۇ ئىشلارنى بىر ياقلىق قىلۋالساق، ئاندىن سىز دېگەن ئىككىنچى ئەركىنلىكنى ئويلاشساق. تولۇق ئەركىنلىك قانداق بولىدۇ، شۇ ۋاقىتتىمۇ ئەركىنلىك شۇنداق تۈگەل بولۇپ كېتەرمۇ؟ كونا نوختا بىلەن يۈگەننى شۇنداق ئاسانلا كۆيدۈرۈپ تاشلىغىلى، يېڭىسىنى شۇنداق ئاسان ياسىغىلى بولارمۇ؟ مۇشۇنداق بىر قاتار ئىشلارنى چوڭقۇر ئويلىشىش كېرەك. ئاڭغۇچە نامراتلار يەنە ئېزىلىپ تۇرىدۇ. ئىلاجى بار ئازراق ئېزىلىشى ئۇچۇن چارە تېپىش كېرەك. ئۆتكەن قېتىم يەر-سۇنى تەكشۈرىدۇققۇ. ئېكىن ئېزىلىشنى ئۇنداق ئاسانلا تۈگەل يوقاتقىلى بولمايدۇ. بەش بارماقنى بىراقلا ئېغىزغا تىققىلى بولمايدۇ.

— كەچۈرىسىز چوڭ دادا. مېنىڭ ئېيتقانلىرىم بەلكى توغرا ئەمەستۇ؟

— قاراشلىرىڭىز بەك توغرا. ماختاشقا لايىق. ۋاقىت، چارىنى

ئويلاشماق لازىم...هەە، ئېيتماقچى مەردانىلەرنى قانداق تۇرغۇلاشتۇر-
ماقچىسىز؟

— ئۇلارنى ئۆزىمىز بىلەن بىللە تۇنجۇپ بىللە يۇرتىقا ئېلىپ كەتسەك، دەيمەن.

— مەيلى سىزنىڭچە بولسۇن، ئەمدى بۇ سۆھبىتىمىزنى توگەتسەك قانداق؟ باشقا ئىشلارغا ئۆتەيلۇك.

— خوش يىغىننىڭ تەييارلىقى قانداق بولدى؟ — بۇغراخان ئوردۇ ئاغىسى بىلەن باش بىتكچىگە قارىدى.

ئۇلار دەرھال جاۋاب بېرەلمىدى. بىرئاز تەمتىرەش سېزىلىپ تۇراتتى، قۇندۇز قاراپ ھەيران بولدى. قۇندۇز بىلەن بۇغراخاننىڭ سۆھبىتى بۇ ئىككىسىنى راستلا ھەيران قالدۇردى. بولۇپمۇ ئۇلار قۇندۇزنىڭ قانچىلىك بىلىمدان ئايال ئىكەنلىكىگە قايىل قالدى. ئەركىنلىك، يەنە ئەركىنلىك، ئىككىنچى ئەركىنلىك... ئۇلار بۇ توغرىدا ئويلاپ باقمىغان. پەقەت مەنسۇر ھاكىمبەگنى يېقىتىشلا ئويلىغان. شۇڭا ئۇلار سۆھبەتكە گەپ قىستۇرالمىدى. لېكىن، سۆھبەتتىن ئۇلار يەنە قانداقتۇر ئالىي غايە بارلىقىنى، ئۇنى قولغا كەلتۈرۈش مۇشكۈل ئىش ئىكەنلىكىنى پەملىدى.

— ھەە، يىغىن... يىغىن تەييارلىقى ياخشى، — دېدى ئېرىكەش-بەگ ئازراق ھودۇقۇپ، — غۇلامخان، سىز...

— يىغىن تەييارلىقى تۈگەپ قالدى، — دېدى غۇلامخان ئۆزىنى رۇسلاپ، — خانلارغا، چېرىكباشلىرىغا ۋە باشقا مېھمانلارغا خەۋەر قىلىندى. دۆلەت قانۇنى بېسىپ تەييارلاندى، ئۆزلىرىنىڭ سۆزلىرى ئۆتكەن ئۆۋەت ئېيتىپ بەرگەنلىرىدەك پىزىلدى. ياغاچ باسمىدا باستۇرۇلماقتا.

— مە، ئەبيارلىقلار سىر يەرگە ئېرىپ قالدى، بەشىنى سەككىز ئىنچى ئايدا ئېچىشقا بولىدۇ، — دېدى ئېركەشبەگ.

— سەككىزىنچى ئايىنىڭ بىرىگە دېگەنمىدۇق، ئۇكۇن بەشىنچى ئايغا بەش. يەنە يىگىرمە بەش كۈن قالدى، ئۈلگۈرىمىزمۇ؟

— ئۈلگۈرىمىز.

— بولىدۇ، دېگەن ۋاقىتتا ئاچايلۇق. دۆلەت قانۇنى شۇ ۋاقىتتا، دۆلەتنىڭ شۇ ۋاقىتتىكى ئەھۋالىغا قاراپ ئۆزگۈلىگەن باش قانۇن. دىققەت قىلدىڭلارمۇ؟ ئۇنىڭدا "ئىلكىخانلىقلار مۇشۇ باش قانۇننى بېتەكچى قىلىپ، ئۆز جايىنىڭ ئەھۋالىغا بىرلەشتۈرۈپ قانۇن ئۆزىدۇ" دەپ پۈتۈلگەن. سەمەرقەنت خانلىقىمۇ شۇنداق قىلىدۇ. بۇ يەنىدا باش قانۇننى تارقىتىپ بېرىپ، ئۇنى چۈشەندۈرسەك بولىدۇ. سۆزلەيدىغان سۆزۈنى يەنە ئويلىشايلۇق. بايا قۇندۇزنىڭ ئېيتقانلىرى بەك مۇھىم. گەپنى ئۇنداق قىلمىساقمۇ، ئەركىنلىك بۇنىڭ بىلەن تۈگىمەيدىغانلىقىنى، ئۇنى تۈگەللەش لازىملىقىنى ئېيتتىش كېرەك. سۆزنى بېسىپ بولغاندىن كېيىن ماڭا بىر پارچە بېرىڭ، ئۇنىڭغىچە تارانماي تۈرۈڭلار... بۇغراخان بىرئاز ئويلاپ دېدى، — مۇشۇ ئايىنىڭ ئوتتۇرىسىدا يەنە بىر نۆۋەت ئوردۇ كېڭىشىنى ئۆتكۈزەيلۇق. ئارسلان ئۇلۇگلۇرۇپ كېلەرمۇ؟

— كېلىشى مۇمكىن. ئۇ ئەبۇ ئەلى بىلەن بۇخارادىن ھېراتقا بارغانىدى. بۇ ياقتا قاراپ يولغا چىقىلى ئىككى كۈن بولىدى.

— ياخشى، ئۇلار كەلمەي يىغىننى ئېچىشقا بولمايدۇ.

* * *

ئوردۇ كېڭىشى مۇزاكىرىسىدىن كېيىن، چوڭ يىغىن ئېچىلدى. يىغىنغا سەمەرقەنت خانلىقىنىڭ ئەمەلدار، ئەربابلىرىدىن باشقا، ھەربىر

خانلقنىڭ ئەمىر-خانلىرى، چېرىكباشلىرى قاتناشتى. يىغىن سۆلتان سۈتۈق بۇغراخاننىڭ سۆزىگە ئاساسەن، ئەلنىڭ ئەھۋالى، قاراخانىلار خاندانلىقى بىلەن بولغان بىرلىكى، ھاكىمىيەت-ھۆكۈمەت تۈزۈمى، تەڭلىك، ئالۋاڭ-سېلىق ۋە باشقىلار مۇزاكىرە قىلىندى، باشقا مەسىلىلەر دەتالاش جەق بولمىدى، تەڭلىك ۋە ئالۋاڭ-سېلىق توغرىسىدا جىقراق سۆز بولدى. ئاخىرى، بۇغراخاننىڭ پىكرى بويىچە "نامرات تارىخچىلارنى تەڭ كۆرۈش: دۆلەت سېلىقىنىڭ ئوندىن ئۈچىنى كېمەيتىش: ئادەم سېنىش، ئادەم ئۆلتۈرۈشنى قاتتىق چەكلەش" دېگەن سۆزلەر قارارغا كىرگۈزۈلدى. يىغىنىڭ بەشىنچى كۈنى بۇغراخان يەنە سۆز قىلدى. ئاندىن بىر قارار قوبۇل قىلىندى. قارارda: "سەمەرقەنت ئىلىكخانىلىقى قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ بىر قىسمى، قاداشلىقنى، بىرلىكنى كۈچەيتىپ ئەلنى ياخشى باشقۇرۇش، ئەلنى پاراۋان قىلىش ۋە ئەلنى قوغداش" دەپ بېكىتىلدى.

يىغىن تۈگىگەن كۈنى ئاخشىمى ئوردۇ زىياپىتى بېرىلدى. زىياپەت چوڭ سارايدا ئۆتكۈزۈلدى. سەمەرقەنتنىڭ داڭلىق ئاشپەز ئۇستىلىرى بەرلىك تاماقلار تەييارلاشتى، ھەممە ھۈنەرنى كۆرسەتتى.

زىياپەتتىن كېيىن ئويۇن كۆرسىتىلدى. شاش، بۇخارا، پەرغانە دىن خەلق سازەندىلىرى، قوشاقچىلار-ناخشىچىلار، ئۇسۇلچىلار ئەكەلدۈرۈلگەن. ئۇلار سەمەرقەنت سەنئەتچىلىرى بىلەن بىرلىكتە ئۆزلىرىنىڭ ئەڭ ياخشى ھۈنەرلىرىنى يۇقىرى ماھارەت بىلەن كۆرسەتتى. شاش ئۇسۇلى، بۇخارا قوشاقلىرى، پەرغانە ناخشىلىرى تاماشىچىلارنى بەك قايىل قىلدى.

يىغىن تۈگەپ ئىككى ھەپتىدىن كېيىن قۇربان ھېيت بولدى.

بۇغراخان مەسجىدكە بارغىنى ئۇچۇن ھېيت نامىزى ھەر ۋاقىتكىدىن تەنتەنىلىك باشلاندى. لېكىن، نامازغا ۋاقىتىدا كۆڭۈلسىز ۋەقە يۈز بەردى...

سەھەرقەنت مەدرىسىنىڭ يېشىدىكى ھەشەمەتلىك ياسالغان چوڭ مەسجىدكە جامائەت لىق تولغانىدى، ئىمام خۇتبىسىنى تۈگىتىپ مېھراب ئالدىغا كەلگەندە، جامائەت "گۇر" قىلىپ قوپۇشتى. خۇددى شۇ ۋاقىتتا ئالا يەكتەك كىيىكەن بىر كوسا ئادەم ئالدىراپ سەپنى يېرىپ ئىچكىرىلىدى، بەشىنچى سەپكە بارغاندا تۇۋرۇك يېنىدا تۇرغان ساھىب كالامنىڭ شەرتى بىلەن ئۇ قىستاپ يۇرۇپ ئۇچىنچى سەپكە، مېھرابنىڭ سول تەرىپىگە ئۆتتى. ئارقا سەپتە ئوردۇ قارۇغچى ئىشلار خادىمى شاھمەردان ئۇنى بايقاپ قالدى ۋە ئىككىنچى سەپتە، بۇغراخاننىڭ كەينىدە، مېھراب ئۇدۇلىدا تۇرغان سادىق غۇلامنى ئىملاپ قويدى. شاھمەردان ياغىنىڭ بۇگۈن ھېيت نامىزىدىن پايدىلىنىپ بىرەر ۋەقە چىقىرىشىدىن ئەندىشە قىلاتتى. ئۇ ئۆز قارۇغچىلىرىنى ئىككىنچى، ئۈچىنچى سەپكە ئارىلاشتۇرۇپ ئورۇنلاشتۇرغان، ئۇ بۇغراخاننىڭ مەخسۇس قارۇغچىسى سادىق غۇلامنى مەسجىدكە كېلىش ئالدىدا ئاگاھلاندۇرغانىدى. شۇڭا سادىق غۇلام شاھمەردان شەرتىلىگەن ئالا يەكتەكنى كۆزلەپ قويدى. نامازغا باشلاندى. پۈتكۈل جامائەت روكۇدىن ئۆتۈپ سەجدىگە باش قويدى. شاھمەردان بىلەن سادىق غۇلام ئولتۇرۇپ سەجدىگە ئېگىشتى، لېكىن باش قويماي يەر ئاستىدىن پايقىدى. نامازنىڭ بىرىنچى رەكەتتى ئامان ئۆتتى. ئىككىنچى رەكەتكە سەجدىگە باش قويۇلغاندا، سادىق غۇلام بايقاپ تۇراتتى، ھېلىقى ئالا يەكتەك كىيىگەن ئادەم سەجدە قىلماي قويىنىغا قول سېلىۋېتىپتۇ. سادىق غۇلام

ئەندىشە قىلىپ بۇغراخانغا قارىغانىدى، شاھمەردانمۇ "سادىق!" دېگەن ئاۋازى ئاڭلاندى. ئۇ بۇرىلىپ قاراپ غۇيۇلداپ كېلىۋاتقان بىر پىچاقنى كۆردى-دە، دەرھال بېرىپ سەجدىدە تۇرغان بۇغراخانىنى قوغدىدى، ئاڭغۇچە پىچاق كېلىپ سادىق غۇلامنىڭ مەيدىسىگە قادالدى، سادىق يىقىلدى. شاھمەردان ئېتىلىپ بېرىپ، سەپ ئاتىلاپ قېچىپ كېتىپ بارغان ئالا يەكتەكنى گەجگىسىگە بىرنى ئۇرۇۋىلا دوملاتتى. نامازنى بۇزۇلدى. مەسجىدنىڭ ئىچى پاتىپاراق بولۇپ كەتتى. بۇغراخان مەيدىسىدىن قان ئېقىپ ياتقان سادىق غۇلامنىڭ بېشىنى تىزىغا ئالدى. "سادىق، ئوغلۇم، كۆزۈڭنى ئاچ!" دېدى. ئۇ ئۇنىڭ پېشانىسىنى سىلاپ. سادىق غۇلام كۆزىنى ئېچىپ بۇغراخانغا تەلمۈرۈپ قاراپ كۈلۈمسىرىدى. ئۇنىڭ كۆزلىرىدىن تارامىلاپ ياشلار ئاقاتتى. ئۇ شۇ پېتى ئاستا كۆز يۇمدى. ئارسلان قارۇغچى چىرىكلەرگە سادىق غۇلامنى ئەپچىقىشقا بۇيرۇدى. سادىق غۇلامنىڭ جەسىتىنى ئېلىپ ماڭغاندا، مەسجىد ھازا قىياپىتىنى ئالدى. بىرمۇنچە كىشىلەر كۆز يېشى قىلدى. بۇغراخان كۆز يېشىنى سۈرتتى. "قاتىلنى، ئۇنىڭ خوجايىنىنىمۇ تۇتقۇنغا ئالدۇق" دەپ ئارسلانغا مەلۇم قىلدى شاھمەردان.

— بىزنىڭ بىر ياخشى غۇلامىمىز نامازنى ئۇستىدە شېھىت بولدى، — دېدى بۇغراخان جامائەتنى تىنچلاندۇرۇپ، — قاتىل قولغا چۈشتى. ھوشيار بولۇش كېرەك. ئىمام ئاخۇنۇم، نامازنى قايتىدىن ئوقۇساق قانداق؟

— بەك ياخشى، شۇنداق قىلايلۇق، — دېدى ئىمام. ئۇ مېھرابقا ئۆتتى. سەپ جايىغا تىزىلدى. ئىمامغا ئەگىشىپ جامائەت قۇلاق تۇتتى...

هېيت نامىزى ھەم سۈرلۈك، ھەم تەنتەنىسلىك ئۆتتى. نامازدىن كېيىن بۇغراخان قاراۋغچىلارنىڭ قوغدىشىدا ئەربالىرى مىلەن بىللە مەسجىدتىن چىققاندا، جامائەت يول ئېچىپ ئىلگىرىكىدىنمۇ بۈتۈن ھۆرمەت بىلەن ئۆزاتتى...

سادىق غۇلامنى ئەتىسى شەھىرىلىك قەبرىلىرى بېشىغا قويىدى. بۇ چەبدەس، خۇش ئاۋاز يىگىتنىڭ تۇيۇقسىز ۋاپات بولۇشى كۆپچىلىكنى ئېچىندۇردى. بولۇپمۇ بۇغراخان بەك ئېچىندى. ئۇنىڭ ئورنىدا قاۋۇل بۇغراخانلىك يېنىدا ئىشلەشكە باشلىدى. بۇغراخان قاۋۇلنى ياخشى كۆرەتتى. پەرغانىدە بوۋىسى بىلەن كەلگەندە، ئۇنىڭ باتۇر، قىلىچۋاز لىقىنى كۆرگەندە ياخشى كۆرۈپ قالغانىدى. لېكىن، ئۇ تېخى سادىق غۇلامغا يەتمەيتتى. سادىق غۇلام راستتىنلا بۇغراخانلىك ئوبدان، ساداقەتلىك غۇلامى ئىدى. ئۇ بۇغراخانلىڭ يېنىغا كەلگىنىگە ئۇچ-تۆت يىل بولغان، بىر كۈنمۇ ھاردىم-تالدىم دېمەي بۇغراخانلىڭ ھەممە كېرىكىنى تەييارلاپ تۇراتتى. بولۇپمۇ سىرتقا چىققان ۋاقىتلاردا، ئۇ بۇغراخان ئۇخلىمىغىچە ياتمايتتى. ئەتىگەن سەھەر تۇرۇپ بۇغراخاننى كۈتەتتى. ئۇ ئوبدان خىزمەتچى بولۇپلا قالماي، ئوبدان مۇھاپىزەتچى ئىدى. كېيىنكى كۈنلەردە ئەركىن ئۇنىڭغا مەخسۇس مۇھاپىزەتچىلىكنى تاپشۇرغان. كېيىن سادىق غۇلام ھوشيارلىقىنى ھەسسىلەپ ئاشۇردى. ئۇ خانلىڭ يېنىغا كىرىپ-چىقىدىغان كىشىلەرگە دىققەت قىلىپلا قالماستىن، تالا-تۈزدە ھويلا-ئارام، ئاشخانا، ھەتتا ئاتخانىغىچە كۈنىگە بىرنەچچە قېتىم ئايلىنىپ ئاندا-ئانتتى. خانلىڭ تامىقىنى تېتىپ كۆرەتتى. خان كېسىلىش ئالدىدا كېسىم-كېچەكلىرىنىڭ يانچۇق-قويۇنلىرىنى ئاختۇرۇپ چىقاتتى. سادىق غۇلامنىڭ دۇنيالىقتا ئىككىلا ئارزۇسى بار ئىدى بىرى، بۇغرا-

خاننی یاخشی قوغداش، خزمەتنی یاخشی قىلىش. يەنە سىرى، يالغۇز ئانىسىنىڭ خىزمىتىنى قىلىش. بۇغراخاننىڭ خىزمىتىنى قىلىشنى. ئۇ ئالمي بۇرچى دەپ ھېسابلايتتى. بۇغراخان ئانىسىنىڭ ھالىنى سورىتىپ پۇل، نەرسە-كېرەك ئەۋەتتۈرۈپ تۇراتتى. ئۇ سادىق غۇلامنىڭ ئانىسىنى سېغىنىدىغانلىقىنى، ھەمىشە ئانىسىنى چۈشىدە كۆرۈپ تۇرىدىغانلىقىنى ياخشى بىلەتتى. ئۇ سادىق غۇلامنىڭ سېغىنىش ھېسسىياتى بىلەن ئانىسىنى كۆرگەن چۈشلىرىنى سۆزلەپ بېرىشنى ياخشى كۆرەتتى ۋە قىزىقىپ ئاڭلايتتى. "ئاناڭنىڭ يېنىغا بېرىپ خىزمىتىنى قىلىسەن، ياكى ئاناڭنى شەھەرگە ئالدۇرار-سەن..." دەپ ئېچىناتتى بۇغراخان.

سادىق غۇلامۇ جېنىنى تىكىپ قويۇپ، ئۆزىنىڭ خانىنى، ياق، ئۆزىنىڭ قەدىردان ئاتىسىنى ساقلاشقا دائىم تەييار ئىدى، ئەھلىيەتتىمۇ شۇنداق بولدى. بۇلارنى ئويلىغاندا، بۇغراخاننىڭ كۆڭلى بۇزۇلاتتى. "ئانىسى بىچارە ئاڭلىغاندا، قانچىلىك يىغلاپ قاخشاركىن..." دەپ ئېچىناتتى بۇغراخان.

بۇ قېتىمقى ئۇلۇغ يۇرۇشتە شېھىت بولغانلار ئاز بولمىدى. ئۇرۇش بولغاندىن كېيىن ئۆلۈش بولىدۇ، قۇربانسىز غەلىبە بولمايدۇ، بەدەلسىز ئۇتۇق بولمايدۇ. بۇنى بۇغراخان ئالدىن مۆلچەرلەپ قويغانىدى، مىڭلىغان چېرىكلەر شېھىت بولدى. ئۇچ نەپەر تۇمەن-

بالمى ۋە بىرغانچە مۇساپىنى ۋە بۇزباشىلار شەھىت بولدى. بۇغرا قوشۇنىنىڭ بۇ ئېغىر يوقىتىشى بۇغراخاننى قايغۇغا سالمايدى، سەھەرقەنت سېپىلى ئاستىدا ئۆزى ئازاد قىلغان، تەربىيىلەپ ئۆستۈرگەن ئەركىنىڭ شەھىت بولۇشى، شەھەر ئېلىنىپ، ئۇرۇش توختىغاندە سادىق غۇلامنىڭ جان پىدالىق بىلەن شەھىت بولۇشى بۇغراخانغا تېخىمۇ ئېغىر كەلدى. "شۇنداق، جاندىن كەچمىگۈچە جاناننىڭ پەتكىلى بولمايدۇ، ئۇرۇشسىز جەڭمۇ بولۇپ تۇرمىدۇ..." دېدى بۇغراخان ئاخىرى ئۆزىگە ئۆزى كۆڭۈل قويۇپ.

شاھمەردان ئاۋۋال ئالايەكتەك قاتىل، كېيىن ساھىب كالامنى سوراق قىلىپ ئاندىن ئىشان بىلەن سۆھبەتلىشىپ ئىشنى ئېنىقلىدى:

ئالايەكتەك شەيخ شاھاۋۇددۇن ئىشاننىڭ جاھىل مۇرىتى ئىكەن، ئۇ دىن بولمىدا جان پىدا، ئىشاننىڭ ئەمرىگە تەبيار سادىق مۇرىت ئىكەن، ئۇ ساھىب كالامنىڭ بۇيرۇقىنى ئىجرا قىپتۇ. ساھىب كالام ئىشاننىڭ قولتۇقىغا كىرىۋالغاندىن كېيىن، بۇغراخان "ئىسلام دىنىنىڭ ياغىسى" ئىكەنلىكىگە ئىشانىنى ئىشەندۈرۈپتۇ. بۇغراخاننىڭ ئىشانغا مەنسەپ بەرمەي ئەلەم قىلغىنىنى ئاز دەپ، تېخى ئۇ "دىن ياغىسى" بولۇپ چىققانلىقى ئىشاننىڭ ئوغىسىنى قاينىتىپتۇ. ئۇنىڭ بۇغراخانغا ئۆچمەنلىكى ئېشىپ-تاشقاندىن كېيىن، ساھىب كالام بۇغراخانىنى "يوقىتىۋېتىش"نى ئېيتىپتۇ. ئىشان ئاۋال ئۇنىماپتۇ، ئۇ "قولنى قانغا تىقىش گۇناھ... ئىش چاتاقلا ئايلانسا ئۆزەكنىڭ بېشىغا كېلىدۇ." دەپ رەت قىپتۇ. كېيىن ساھىب كالام "بۇغرانى يوقىتىپ باشقىدىن قۇرۇلىدىغان ھۆكۈمەتتە يۇقىرى مەنسەپ بېرىش"نى ۋەدە قىلغاندىن كېيىن، ئۇ ئويلاشقا باشلاپتۇ. كېيىن يەنە يېنىۋاپتۇ. "گۇناھكار بولمايمەن، ئاللانىڭ ئالدىغا ئاق

يۈز بىلەن باردىم" دەپتۇ ئۇ. ئاخىرى ساھىب كالام "قانتىق قۇل" ئىشلىتىپتۇ. "سەن ئاللىقاچان بۇغرانى ئۆلتۈرۈش قەستىگە قاتناشپ بولدۇڭ. بۇنى بۇغرا بىلىپ قالسا، ھالىڭنىڭ نېمە بولىدىغانلىقىنى ئويلا!" دەپ تەھدىت سېلىپتۇ. ئىشان قاتىلاچ رازى بوپتۇ. ساھىب كالامنىڭ تەلىپى بويىچە ئىشان "دىنغا جان پىدا، باتۇر" پىر سوپى "ئاللاپ" يۈرۈپ، ئاخىرى ئالا يەكتەكنى ئۇنىڭغا تونۇشتۇرۇپتۇ. ئىشان ئالا يەكتەككە "مۇقەددەس دىنىمىز تەھلىكىگە دۇچار بولدى. بۇغرا يالغان مۇسۇلمان. دىن يولىدا، ئاللا يولىدا شېھىت بولۇشتىن باشقا تارتمايدىغان كاپىرلار بىلەن، مەجۇسىلەر بىلەن كۈرەشمەك كېرەك" دەپ تاپشۇرۇپتۇ. ئالا يەكتەك بۇنى ئاڭلاپ سەۋدايىلەرچە غەزەپلەنىپتۇ. ئىشان ساھىب كالامنى ئالا يەكتەككە تونۇشتۇرۇپ: "بۇ كىشى باغداد خەلىپەم ئالدىدىن كەلگەن، دىنىمىزنى قوغدىغۇچى ئالىيجاناب كىشى. سىز بۇ كىشىنىڭ سۆزلىرىگە ئەمەل قىلغايسىز" دەپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ ساھىب كالام ئالا يەكتەك بىلەن ئاغىنە بوپتۇ، غەزىپىنى ئاشۇرۇپتۇ. ئالا يەكتەك ئىشان ھەم ساھىب كالام ئالدىدا "دىن يولىدا ئۆلسەم شېھىت، قالسام غازى بولىمەن" دەپ قۇرئان تۇتۇپ قەسەم قىپتۇ. ئاخىرى ئۇلار مەسلىھەتلىشىپ ھېيت نامىزىدا سەجدىدىكى ۋاقتىنى تاللاپ ئالغانىكەن.

ئالا يەكتەك دەلىل ئالدىدا ئىلگىرىلىماي ھەمىسىنى ئېيتىپ بەردى. ئىشان ئاۋال: "ئۆلۈمدىن خەۋىرىم بار، بۇ ئىشتىن خەۋىرىم يوق" دەپ تۇرۇۋالدى. كېيىن ساھىب كالامنىڭ ئەسلى كىم ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭ ئىشانىنى ئالداپ ئۇنىڭدىن پايدىلانغانلىقىنى ئېيتىپ بەرگەندىن كېيىن، ئىشان باش ئېگىپ كۆز يېشى قىلدى. "مەن نەخمەق بولدۇم، كور بولدۇم، ئاللا ئالدىدا گۇناھكار بولدۇم"

دېدى ئۇ.

ساھىب كالام بولسا ئۆزىنىڭ كونا تەجرىبىلىرىنى ئىشلىتىپ، شاھمەردانىنى يېڭىشكە تىرىشىپ باقتى. قىلمىغان ئولىلىقلىرى قالمىدى. ئاخىرى شاھمەردان ئۇنىڭ ئەسلى قىياپىتىنى ئېچىپ بەرگەندىن كېيىن، ئۇ تاۋۇزى غولتۇقىدىن چۈشۈپ باش ئېگىشكە مەجبۇر بولدى.

شاھمەردان "ساھىب كالام"نى ياخشى بىلەتتى. ئۇنىڭ ئەسلى ئېتى "قەھىرددىن" ئىدى. ئۇ، ھېچقانداق مۇللا، سوپى ئەمەس، سەردار ئەبۇ ئىبراھىمنىڭ پايلاقچى ئىدارىسىنىڭ بىر مەسئۇل خىزمەتچىسى ئىدى. شاھمەردان سەمەرقەنتتە ياشىغان ئۇچ يىل ئىچىدە ئۇنى بىرنەچچە قېتىم كۆرگەن. چېرىك پايلاقچى ئىدارە شاھمەردانىنى ئالىپ ئارسلاننى ئۆلتۈرمەك ئۈچۈن شاشقا ئەۋەتكەندىن ۋاقىتتا شاھمەردان قەھىرىددىننى يەنە بىر قېتىم كۆرگەن. ئۇ ۋاقىتتا ئۇ قويۇق قارا ساقال-بۇرۇتلۇق، چېرىكچە كىيىنگەن سۈرلۈك ئادەم ئىدى.

شاھمەردان سامانىلارنىڭ چېرىك قوشۇنىغا تۇتۇۋېلىنغان خۇراسانلىق چېرىك ئىدى. سەمەرقەنتكە كەلگىلى ئۈچ يىل بولغاندا، بۇغرا قوشۇن ھۇجۇم قىلىپ كەلدى. ئۇ ئەسلى بىر تارىخچى بالىسى بولۇپ، ئانىسى ئۆلۈپ كەتكەن، كىچىكىدىنلا جاپالىق ئەمگەك قىلىپ دادىسىغا يارەملىشىدىغان. ئون بەش ياشقا كەلگەندە، دادىسى قېرىلىق يەتتىمۇ ياكى بىرەر ئاغرىقتا ئۇچراپ قالدىمۇ، ئىشقىلىپ ئەمگەك قىلالمايدىغان بولۇپ قالدى. ئەمدى بىر ئۆيىنىڭ ئىشى شاھمەردانىنىڭ بېشىغا قالدى. ئون سەككىز يېشىدا ئۇنى چېرىكلىككە تۇتۇۋالدى. ئۇ ئەسلىدە ھۆكۈمەتكە قارشى ئىدى.

دادىسى: "زامانه زورىنىڭ بولۇپ كەتتى. كۈن كۆرۈش قىيىن بولۇپ قالدى..." دەپ زارلىغاندا، شاھسەنەردان تۆرىلەرنىڭ تۆۋىلىرىگە ئوت قويغۇسى كېلەتتى. چېرىككە تۆنتۈلۈپ دادىسى يالغۇز قالغاندا، نۆۋەتلەپ ئۇنىڭ يېنىغا كېلىشىنى، ئۇنىڭغا ياردەم قىلىشىنى ئېيتقان ئىدى. چېرىك بولۇپ ئىككى يىل ئۆتكەندىن كېيىن ئۇنىڭ ئونباشى قىلىندى. يەنە بىر يىلدىن كېيىن يۈزباشى قىلىپ سەمەرقەنتكە ئەۋەتتى. چېرىك پايلاقچى ئىدارە ئۇنى تەربىيىلەپ ئىشلەتتى. ئۇ ئىشلىدى، لېكىن "ئادىل ھۆكۈمەت نەدىكىن-تاڭ!" دېگەن ئوي ئۇنىڭدا كۈچەيۈەردى. ئارىلىقتا دادىسىنىڭ ئۆلۈپ كەتكەن خەۋىرى كەلدى. ئۇنى يۈرتىغا قايتۇرۇشمىدى. بۇ ئۇنىڭغا بەك ئەلەم قىلدى. بىرنەچچە كۈن كېچىلەپ يىغلاپ چىقتى. ھۆكۈمەتكە بولغان ئۆچلۈكى كۈچەيدى. بىر كۈنلەردە "كۈنچىقىشتىن بۇغرا-خان دېگەن بىر سۇلتان چېرىك باشلاپ كېلىۋاتقۇدەك..." دېگەن گەپ چىقتى. ئۇزاق ئۆتمەي "ئوشنى ئاپتۇ، ئۆزگەنگە بېسىپ كەپتۇ ئىمىش، نەمەنگان قولدىن كەتتى..." دېگەن خەۋەرلەر كەينى-كەينىدىن تارىلىپ ھۆكۈمەتتە ئەندىشە كۈچەيدى، چېرىكلەر ئالدىراپ قالدى. شاھسەردان "ھەي، كۈنچىقىش پادىشاھىنىڭ بىزنىڭ پادىشاھقا كۈچى يېتەرمىكىن-تاڭ" دەپ ئويلاپ يۈرگىنىدە "ۋاي، ئۇ بۇغراخان دېگەن قالتىس پالۋان ئىكەن، ئۇنىڭ چېرىكلىرى بۇرانىدەك باستۇرۇپ كېلىۋاتقۇدەك" دېگەن مىش-مىشلەر

كۆپەيدى. ئۇزاق ئۆتمەيلا دېگەندەك پەرغانە قولدىن كېتىپ بۇغرا-خان قوقەنتكە كەلدى. يەنە "ئۇنىڭ ھەر سەردارى ئاشقا بېسىپ بېرىپ ئىمىش. مەنسۇرنىڭ پاچىقىغا پىت چۈشۈپ ھودۇقۇپ قالدى" دېگەن خەۋەر كەلدى. بۇ مەنسۇر دېگەن زالىمنىڭ كۈنى ئاز قالدى، بولغاي دەپ خۇش بولدى، شاھمەردان.

شۇ كۈنلەردە چېرىك پايلاقچى ئىدارە شاھمەردانغا يەنە ئىككى كىشى بىلەن شاشقا ئەۋەتتى. ئۇنىڭغا بېرىلگەن ۋەزىپە — ئالىپ ئارسلاننى ئۆلتۈرۈش ئىدى. ئاپشۇرۇق بويىچە، ئۇ ئاۋال ئارسلانغا "ئەل" بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىگە كىرىۋېلىش، ئاندىن بىر ئامال قىلىپ ئارسلاننى يوشۇرۇن ئۆلتۈرۈش ئىدى. بىر باشلىق ئۇنىڭغا مۇشۇ ئاپشۇرۇقلارنى بېرىۋاتقاندا، ھازىر "ساھىب كالام" دەپ ئاتالغان ئەسلى قەمىرىددىن كىرىپ "شەپقەتسىز بول. ئۆزەڭ ئۆلىمەسلىكىڭ ئۈچۈن ياغىنى ئۆلتۈرۈشۈڭ كېرەك" دەپ سۆز قوشقاندى.

شاھمەردان ئاپشۇرۇقنى ئېلىپ شاشقا ماڭدى. ئۇ چىگىش، قورقۇنچلۇق ئۆيلار بىلەن قىينىلاتتى: "ياغىنى ئۆلتۈرۈش..."، "ئەل بولۇپ ئاندىن چارە تېپىش... ئۇلار قاراپ تۇرمىدىكەن-دە! ئەل بولغىنىدا ساڭا ئىشىنەمدۇ؟ ئۇنداق چوڭ بىر ئادەمنى ئۆلتۈرتكۈزۈپ، ئۇنىڭ پېنىدىكىلەر قاراپ تۇرامدىكەن؟... ئۇنچىلىك دۆت بولسا، ھۈجۈم قىلىپ كېلىپ، دۇنياغا تېتىمەن، دەپ تۇرغان مەنسۇر پادىشاھنى قورقۇتالايتتىمۇ؟!...."، "ئۇنى ئۆلتۈرۈش ئۈيۈن گەپ ئەمەس، بىراق ئۆلتۈرەلمەي قايتساڭ سېنى پايلاقچى ئىدارە ئامان قويارمۇ؟... قىزىق گەپ. يا ئۆلۈم، يا كۆرۈم بولۇپ قالدى-دە..." "ياغىنى ئۆلتۈرۈش... ئارسلان ياغى بولسا، زادى كىمنىڭ ياغىسى؟ ئۇ مەنسۇرنىڭ ياغىسى بولسا، ماڭا دوست بولۇپ قالمدىمۇ؟...

هەي، ياغىنى ئەمەس دوستۇمنى ئۆلتۈرمەكچىمەن-دە؟ بۇ قاملاشمىغان گەپ..."

شاھسەمەردان شاشقا يارغاندا، بۇغرا قوشۇنى شەھەرگە يېقىن چىرچىق دېگەن يەرگە كېلىپ بولغانىدى. شاشتىكى ئەمەلدارلار بۇتى كۆيگەن توخۇدەك تېپىرلىشىپ قاپتۇ. چېرىكلەر ئۆز چىنى بىلەن بولۇپ قاپتۇ. يەرلىك قوشۇن باشلىقى مەزمەخان بولسا چەتكە چىقىۋاپتۇ. ئەھۋالدىن قارىغاندا، ئۇ تارسلان تەرەپ تۇخشايدۇ. ئۇنىدىن كېيىن، بۇغرالار كەلگەنلا يەردە بۇقرالارغا ياخشىلىق قىلىدىكەن، خەلق ئۇلارنى قوغدايدىكەن. تەسلىم بولغانلارغا جازا بېرمەيدىكەن. ئادىل پادىشاھ ئىكەن. ياغى بولسا، خەلق قوغدىمايدۇ-دە! ھەتتا قوغدىمايدۇ، قارشى تۇرىدۇ. دېمەك، ئۇلار خەلق ياغىسى ئەمەس، خەلق دوستىكەن. تازا قىزىق گەپ بولدى-دە. خەلقنە دوست بولغان ئادەمنى مەتسۇرنىڭ خەنجىرى بىلەن ئۆلتۈرۈش ئىمىش...

تارسلان شاش ئەمەلدارلىرىغا بەش كۈنلۈك ۋاقىت بېرىپ، ئەل بولۇشنى تەلەپ قىلىغاندىن كېيىن، شاھسەمەردان بىر خۇلاسىگە كەلدى: راست ئەل بولۇش، تارسلانغا ئىشىنىڭ تېگىنى سۆزلەپ بېرىش...ھە، شۇنداق. بۇ "ھايات" يولى. ئامان قالسەن. ياغىغا يارەم قىلساڭ ئۆزەڭنىڭ پايداڭ ئۈچۈن ئىش قىلسەن ئەمەسمۇ! بۇ يالغۇز ئۇزەڭنىكلا ئىشىڭ ئەمەس-تە...

شاھسەمەردان شۇنداق قارارغا كېلىپ، شۇ كېچىسىلا مەزمەخانىڭ بىر چېرىكى بىلەن چىرچىققا قاراپ ماڭدى. ئەتىسى ئۇلارنى بۇغرا چېرىكلىرى تۇتۇۋالدى. شاھسەمەردان "تارسلان سەردارىڭ يېنىغا ئېلىپ بېرىڭلار" دەپ تۇرۇپلاۋالدى. ئۇنى سوراق قىلغاندا "مەن

ئارسلان سەردارنى ئۆلتۈرگىلى كەلدىم، ئۆزىگە كېچىم بار." دېگەن-دىن باشقا گەپ قىلمىدى. بۇ خەۋەر ئارسلانغا يەتكەندىن كېيىن، ئۇ شاھمەردانىنى قوبۇل قىلىدى. ئۇ ئارسلانغا ھەممىنى ئۆگەل سۆزلەپ بەردى، ئارسلان ئۇنىڭغا ئىشەنگەن بولسىمۇ، يەنە سىناپ كۆرمەك بولدى. شاش ئېلىنغاندىن كېيىن، شاھمەردان ياغى پايلاقچى ئىدارىسىنى، نۇرغۇن مەخپىي ھۇججەتلەرنى قولىغا چۈشۈ-رۈشتە ئەستايىدىل خىزمەت قىلدى. ئاندىن ئۇ ئارسلاننىڭ بىر مەسلىھەتچىسى ئورنىدا ئىش قىلدى. خەلق تىلىكى، مەنسۇر ئوردا-سىنىڭ ئىچكى ئەھۋالى، ئەل ئەھۋالى، ئۇنىڭ چېرىكلىرىنىڭ ئەھۋالىدىن سۆزلەپ بېرىپ ئارسلاننى نۇرغۇن ياخشى ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلىدى. سەمەرقەنت ئېلىنغاندىن كېيىن، شاھمەردان بۇغراخاننى قوشۇننىڭ قارۇغچى ئىشلار ئىدارىسىگە مەسئۇل خىزمەتكە قويۇلدى. ئۇ كۆكۈل قويۇپ ئىشلىدى...

شاھمەردان سەمەرقەنتنىڭ ئەھۋالىنى ياخشى بىلگىنى ئۈچۈن، ئۇنىڭ ياردىمى ئاز بولمىدى، ئۇنىڭغا بۇغراخاننىڭ ئامانلىقىنى ساقلاش ۋەزىپىسى تاپشۇرۇلغانىدى. سامانىلار باشلىقى مەنسۇر بىر ئامال قىلىپ بۇغراخاننى يوقىتىش كويىغا چۈشكەنىدى. ئۇ قوقەنتكە كەلگەندە، سەردار ئەبۇ ئىبراھىمنىڭ پايلاقچى ئىدارىسى قوقەنتكىمۇ بىر "ئۆلتۈرگۈچىلەر" ئەۋەتكەنىدى. كېيىن شاھ-مەردان ئاكىلىسا، ئۇلار قوقەنتكە بارغاندىن كېيىن بۇغرالار قولىغا چۈشۈپ قالغانىكەن.

سامانىلار دۆلىتى يىقىلدى. مەنسۇر بىلەن ئەبۇ ئىبراھىم قېچىپ كەتتى. لېكىن، ئۇلارنىڭ پېچىلگىنىگە تەن بەرمەيدىغانلىقىنى شاھ-مەردان ياخشى بىلەتتى. شۇڭا ئۇ ھوشيارلىق بىلەن كۆز-قۇلاق

بولۇپ ئىشلىدى. بىر كۈنى شاھسەمەردان جۇمە نامىزىدىن چىقىۋېتىپ ئۇزۇن چار ساقاللىق بىر ئادەمنى كۆرۈپ دىققەت قىلىدى، ئۇ قارىغاندا ھېلىقى ئادەم دەرھال بېشىنى بۇرىدى، شاھسەمەردان بولسا ئۇنىڭ سىرلىق شەيتان كۆزىنى كۆرۈپ بولغانىدى، "قىزىق، ئەجەپ ھېلىقى قەمبەددىنىڭ كۆزىگە ئوخشاپ كەتتا بۇنىڭ كۆزى؟" دەپ ئويلىدى ئۇ. قاراپ تۇرسا ھېلىقى ئادەم مەسجىد قوۋۇقىدىن چىقىپ كېتىپ بېرىپ شاھسەمەردانغا بىر قارىدى-دە، غايىپ بولدى. شاھسەمەردان شۇ كۈنددىن باشلاپ ئۇنىڭ كەينىگە ئادەم قويۇپ پايلىدى ۋە ئاخىرى ئۇنىڭ قەمبەددىن ئىكەنلىكىنى ئېنىقلىدى. ئۇ شاھاۋۇدۇن ئىشاننىڭ خانىقاسىدا تۇرىدىكەن، ئىشاننىڭ ئۆيىگە كېچىلىرى بېرىپ تۇرىدىكەن. يەنە چوڭ گۇمانلىق بىر ئىش، قەمبەددىن ئالا يەكتەك سوپىنىڭ ئۆيىگە تۈن يېرىمىدا "غىپىدە" كىرىپ چىقىدىكەن. ئالا يەكتەك بولسا سەمەرقەنتكى بىر كاللا كېسەر لۇكچەك بولۇپ، جىق جىنايەتلەر ئۆتكۈزگەن. ئىككى يىل ئىلگىرى يالغۇز بىر تۈل خوتۇنغا باسقۇنچىلىق قىلىپ، كېيىن ئۇنى ئۆلتۈرۈپ، ئۆيىنى بۇلاپ قېچىپ كەتكەن. قارۇغچىلار يېزىلاردا ئىزدەپ يۈرگەندە، ئۇ يوشۇرۇنچە شەھەرگە كېلىپ شاھاۋۇدۇن ئىشاننىڭ سوپىسى بولۇۋالغان. ئاندىن ئىشان ئۇنى قوغداپ قالغان، بۇ ۋەقەنى شاھسەمەردان ياخشى بىلگىنى ئۈچۈن، "ئىشاننىڭ يېنىدا بىر غالجىر بار" دەپ ئويلاپ يۈرەتتى. ئەمدىلىكتە قەمبەددىن بۇ غالجىرنى تېپىپتۇ. ئۇ چوقۇم ئۇنى ئىشقا سېلىپ بىرەر سۇيىقەست قىلىدۇ، دەيتتى ئۇ. ھېيت كۈنى مەسجىدتە بىرەر ئىش تۇغۇلمىغىدى دەپ شاھسەمەردان قوغدىغۇچىلارنى ئورۇنلاشتۇردى. قەمبەددىن بىلەن ئالا يەكتەك مەسجىدتە پەيدا بولدى. ئۇلارنىڭ قىلىقلىرى

گۈمانلىق ئىدى. شۇڭا ئۇ سادىق غۇلامنى بۇغراخانغا ئاز قىسىدىكى سەپكە ئورۇنلاشتۇرۇپ، ئۆزى ئاۋۇ ئىككىسىنى بايقىدى. دېگەندەك ۋەقە چىقتى. ئۇ پىچاقنى توسۇشقا ئۇلگۈرەلمىدى. ھېلىمۇ ياخشى، بۇغراخان ئامان قالدى. بىراق بىر ئوبدان غۇلام شېھىت بولدى — دە...

شاھمەردان مەسلىنى ئېنىقلاپ بۇقىرىغا مەلۇم قىلدى. بۇغراخانغا تەستىقى بىلەن قەمىددىن بىلەن سوپىغا ئۆلۈم جازاسى بېرىلدى. ئىشانغا ئاگاھلاندۇرۇش قىلىندى.

* * *

سۈتۈق بۇغراخان سەمەرقەنت مەدرىسىگە بېرىپ كېلىشنى ئويلاپ يۈرگەن بولسىمۇ، ۋاقىت چىقىرالمىغانىدى. بۈگۈن ناشتىدىن كېيىن ئالىپ ئارسلان، باش ئولچى مۇدەررىس مەۋلانە ھەزرەت، بوز يىگىت بىلەن مەدرىسىگە باردى. ئۇ مەدرىسىگە خەۋەر قىلماستىن تاپىلغان، يالغۇز مەۋلانە ھەزرەت بىلەتتى. بىراق باشقىلارغا مەلۇم بولماي قالمىدى. شاھمەردان بىر قىسىم قاروۇغچىلارنى ئېلىپ بېرىپ مەدرىسە ھويلىسىغا جايلاشتۇردى. دەرسخانىنى بىر ئايلىنىپ چىقتى. "تىنچ، دەرسىمىز بىلەن شۇغۇللىنايلۇق، ھېچ گەپ يوق" دېدى دەرس ئۈستۈۋاتقان مۇدەررىس مۇنەججىم① دەرسخانىدىكى ئالىملارنى، تالىپلارنى تىنچلاندۇرۇپ. ئۇ بۇغراخانغا كېلىش ئېھتىمالىنى بىلەتتى. شۇڭا دەرسنى داۋام قىلدۇرىدى. كىشىلەرنىڭ قۇلقى دەرستە، كۆزى ئىشكىتە ئىدى.

بۇغراخان مەدرىسە ھويلىسىغا كىرىش بىلەنلا ھەيۋەتلىك گۈمبەز

---

① مۇنەججىم — ئاستىرونوم.

پەزگە كۆزى چوشتى. ئۇستى-ئاستى دۇگلەك گۆزەل بىنا هويلىر-
نىڭ ئوتتۇرىسىدا قەد كۆتۈرۈپ تۇراتتى. ئۇنىڭ تامىلىرىدىكى ئاق،
يېشىل رەڭلەك نەقىشلەر ئۆگزىسىدىكى سىرلىق يېشىل ساپالىلار كۈن
شولىسىدا پارقىراپ تۇراتتى. ئالدىنقى تامنىڭ ئىككى بۇلۇڭىدىكى
نەقىشلىق ئېگىز ئىككى مۇنارە ئۇچىدا ۋە گۈمبەزنىڭ كىندىكى ئۈس-
تىدە ئاق تۈمۈردىن ياسالغان ئاي-يۇلدۇز ئەكس تۇرچاچاتتى. يۇغ-
راخان ئىشىك ئالدىدا توختاپ، ئىشىك بېشىغا "لائىلاهە ئىللەللا،
مۇھەممەدۇن رەسۇلۇللا" دەپ يېزىلغان چىرايلىق چوڭ مەشق خەتكە
قارىدى. چوڭ ئىككى قاناتلىق ئىشىكىگە ئويۇلغان نەقىشلەر قىزىل-
يېشىل رەڭلەردە بويالغان. ئىشىكنىڭ يانلىرىغا ۋە يۇقىرىسىغا گەچدىن
ھەر خىل چىرايلىق نەقىشلەر چىقىرىلغان. يۇقىرىراقتىكى پەنجىرە-
دىن كىرگەن قۇياش نۇرىدا گۈمبەز ئىچىدىكى، تام تورۇسىدىكى بىر-
بىرىدىن گۈزەل ھەر خىل نەقىشلەر ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇراتتى.
بۇغراخان گۈمبەزنىڭ ئىچىنى بىر ئايلىنىپ چىققاندىن كېيىن، ئارقا
ھويلىغا ئۆتتى، ئۇ يەردە چوڭ-چوڭ تۇۋرۇكلۇك، ئېگىز پېشايۋان-
لىق دەرسخانا كۆرۈنۈپ تۇراتتى...

بۇغراخان دەرسخانىغا كىرگەندە، ئالىم ۋە تالىپلار قوپۇپ ھۆرمەت
بىلدۈردى. ئۇلارنىڭ كۆپچىلىكى ئوتتۇز ياش ئۆپچۈرىسىدىكى
تالىپلار بولۇپ، يەنە دەرس ئاڭلىغۇچى ھەر خىل پەنتىكى ئالىملىرىمۇ
بار ئىدى. مەۋلانە ھەزرەت بۇغراخاننى ئالدى تەرەپكە باشلاپ بېرىپ،
دەرسخانىنىڭ تۆرىدىكى كىچىك پەس سۇپىسىدا تازىم قىلىپ تۇرغان
بىر كىشىنى تونۇشتۇردى:

— بۇ كىشى ئېلىمىزنىڭ نامدار ئالىمى، نۇجۇم① دەرسىنىڭ

① ئىلمى نۇجۇم — ئاستىرونومىيە.

مؤدەررىس ئابدۇسالام مۇنەججىم بولىدۇ.

ئابدۇسالام قوللىرىنى مەيدىسىگە قويۇپ تازىم قىلدى. بۇغراخان ئۇنىڭ قىياپىتىگە نەزەر سالدى. مۇنەججىمنىڭ تۇرغىدىن ئالىمىلىق سېزىلمەي كۆرۈنۈپ تۇراتتى. ماقال-بۇرۇقلىرىنى نەقىدەن تولىي ئاقارغانلىقىغا قارىماي، بۇزلىرى قىزغۇچ، يىرتىق-تۆزۈن چار قاشلىرى ئاستىدىكى ئويچان كۆزى نۇرغۇن ھېكمەتلەردىن دېرەك بېرىپ تۇراتتى. كۆلاھلىق ئەپچىل سەلتىسى، چاپا بەلباغ باغلىۋالغان پەشمىتى ئۇستىگە كىيگەن چەكمەن يەكتەكى بەستىگە تازا يارىشىپ تۇرىدى. ئۇ تازىم قىلغاچ چوڭ، قېلىن كىتابلار ئۈچۈق قويۇلغان پەس شىرەنى ئايلىنىپ كېلىپ بۇغراخان بىلەن ئىككى قوللاپ كۆرۈشتى.

— ئۇلۇغ سۇلتان سۇلتۇق بۇغراخانىمىز مەدرىسىمىزگە تەشرىپ قەدەم قىلغانلىقى ئۈچۈن زىيادە خۇرسەنمىز، — دېدى ئۇ ۋە قوللىرىنى قووۇشتۇرۇپ ئارقىسىغا چېكىندى.

— كۆرۈشكىنىمىز ئۈچۈن خۇرسەنمەن، — دېدى بۇغراخان، كېيىن مەۋلانە ھەزرەتكە قاراپ، — بۇ كىشىنىڭ تەرىپىنى ئاڭلىغانىدىم، — دەپ ئالىمغا قارىدى، — قەشقەردىكى خانلىق بىلىگ يۇرتى ئۆزلىرىنىڭ ئىلمىي نۇجۇم تەلىماتلىرىنى دەرس قىلىپ ئوقۇيدۇ.

— كەمتەر ئىلمى نۇجۇمدا تېخى كەمتۇك. ئۇلۇغ بۇغراخان رەھبەرلىكىدىكى قەشقەر خانلىق بىلىگ يۇرتى يىراق-يېقىن ئەل بېشىغا نۇر چاچماقتا. ئىلىك ئۇستازنىڭ تەلىماتلىرى بىزگە ساۋاق بولماقتا، — دېدى ئابدۇسالام بىر خىل مەغرۇر قىياپەتتە.

— توغرا گەپ، — دەپ قوشۇمچە قىلدى مەۋلانە، — قەشقەر خانلىق بىلىگ يۇرتىدىن تارالغان بىلىم، يېتىشكەن بىلەرمەنلەر پۈتكۈل تۈرك ئۇلۇسلىرى ئارىسىغا بىباھا نۇرۇقلار سالماقتا. ئۇلار ئالدىم قاراپىنىڭ

قىممەتلىك بىلىملىرىگە ۋارىسلىق قىلماقتا. بۇ ئۇرۇقلاردىن ھاسىل بولغان مېۋىلەر ئەلگە نەپ بەرگۈسى.

— بىر قەشقەر بىلىگ يۇرتى بىلەن ئىش پۈتمەيدۇ، — دېدى بۇغراخان، — سىلەرنىڭ مەدرىسەڭلەر بەزى جاھالەتلەردە ئالدىدا ماڭماقتا. يەنە، بۇخارا، شاش مەدرىسلىرى... ھە، شۇنداق، بىرلىكتە نىجات يولىنى ئىزدەش كېرەك. ئەلنىڭ بىرلىكى ۋە تولۇق ئەركىنلىكى ئۈچۈن بىرلىكتە بىلىم سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈش زۆرۈر. ھە، مەۋلانە ھەزرەت، مۇنەججىم ئالىمنىڭ دەرسىنى بىللە ئاڭلايلى.

بۇغراخاننى سۆيۈنۈپ قىلغاندى، ئۇ ئۇنىماي پەستە — ئالدىدا ئولتۇردى. مەۋلانە ھەزرەت، ئارسلان، بوز يېگىت بىللە ئولتۇردى. ئۇلار مۇدەررىسكە تىكىلىشەتتى. مۇدەررىس كۆزلىرىنى يۇمۇپ، قوشۇمىلىرىنى تۇرۇپ بىرپەس ئولتۇردى-دە، دەرسىنى داۋام قىلدۇردى:

— بىز ئاسمان جىسىملىرى ئۈستىدە سۆزلەۋاتقانىدۇق، — ئۇ يەنە كۆزىنى يۇمۇپ، ئازراق تۇرۇۋېلىپ داۋام قىلدى، — شۇنداق، ئاسمان — بىر چەكسىز ئالەم. بۇ ئالەمدە نېمىلەر بارلىقى توغرىسىدا بىزدىن مۇقەددەم ئۆتكەن مۇنەججىملەر كۆپلىگەن قىممەتلىك ئىزدىنىشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويدى. تەتقىقاتلارغا ئاساسەن شۇنى ئېيتىش مۇمكىنكى، ئالەم بوشلۇقىدا سانسىز، خىلمۇخىل جىسىملار بار. بىز كۆرۈپ تۇرغان قۇياش، ئاي، يۇلتۇزلاردىن باشقا، بىز كۆرەلمەيدىغان جىسىملارمۇ كۆپ بولۇشى مۇمكىن. قۇياش — بۇ كارامەت ئۇلۇغ قۇدرەتلىك كۈچ بولۇپ، باشقا جىسىملارنى ئۆزىگە تارتىپ تۇرىدۇ. قۇياش بولمىسا ئالەمدە ھېچنېمە بولمايتتى. ھازىرغىچە بىزگە مەلۇم بولغان ئالەم سەييارىلىرىمۇ بولمايتتى. بىز ياشاپ تۇرغان بۇ دۇنيامۇ

بولمايتتى... "يەتتە قات ئاسمان" دېگەن سۆز يەتتە سەيياردىكە قارىتىپ ئېيتىلغان بولۇشى مۇمكىن. بىزنىڭ دۇنيامۇ ئالەم جىسملىرىنىڭ بىرسى. دۇنيا قانداق يارالغان، دۇنيادىكى ھايات (ئۆلمەسلىك ئادەم) قاچان، قانداق يارالغان؟ بۇ داۋاملىق تەتقىق قىلىنىشى كېرەك بولغان مۇھىم ۋە مۇرەككەپ بىر مەسىلە. ئاللا ئادەم ئەلەيھىسالامنى يارىتىشتىن ئىلگىرى دۇنيا بار ئىدى، ھايات بارمىدى؟ ھايۋانلار، قۇرۇتلار، ئۆسۈملۈكلەرنىڭ ھەممىسى بىرلا دەقىقىدە يارالغانمۇ؟ ئادەمچۇ؟!...

— ئادەمنى ئاللا ياراتقان — دېگەن بىر ئاۋاز چىقتى تۆۋەندىن — ئادەملەر ئادەم ئەلەيھىسالامدىن ۋە ھاۋا ئانامدىن يارالغان.

— شۇنداق. شۇنداق بولسىمۇ، دۇنيانى، ھايۋاتنى، ئادەمنى داۋاملىق تەتقىق قىلىش لازىم. بۇلار ھەممۇ ئالەم جىسملىرى. ئالەم جىسملىرىنىڭ بارلىققا كېلىشى، راۋاجلىنىشى ۋە ئۆلۈش جەريانى بولىدۇ... زادى ئالەم، ئالەم جىسملىرى، دۇنيا قانداق يارالغان، قانداق داۋام قىلىپ كەلمەكتە؟ پەقەت بۇنىڭغا تېخى كېسىپ بىرنەرسە ئېيتالمايمەن. شۇنىسى ئېنىقكى، ياراتقۇچى بىر قۇدرەتلىك ئىلاھىي كۈچ بار.

مۇنەججىم سۆزىنى توختاتتىپ، يەنە كۆزىنى يۇمدى. ئۇ باشتىكى سۆزلىرىنى خېلى ئىشەنچلىك سۆزلەۋاتاتتى. كېيىن سۆزلىرى مۇجەللەشىپ كەتتى. سۆزلەۋاتقانلىرىنىڭ توغرا، ياكى خاتا ئىكەنلىكىگە ئۆزىمۇ گۇمان قىلاتتى. ھەممىنى ياراتقۇچى قۇدرەتلىك ئاللانى قانداقمۇ ئىنكار قىلغىلى بولسۇن (؟!). توۋا، بۇ كۇفرىلىق ئەمەسمۇ؟... تېخى ئىلگىرىكى ئالىملارنىڭ ئېيتقانلىرى، ئۆزىنىڭ نەچچە ئون يىللاپ قىلغان تەتقىقاتىنىڭ نەتىجىلىرى "ئىلاھىي كۈچ"

نى ئىنكار قىلىۋاتىدۇ. ئالەم يوقتىن بار بولغان. ئۇ ئۆز بولى بىلەن تەرەققىي قىلىۋاتىدۇ. بۇ ئەھمىيەتسىزمۇ! بىراق، بىرەر كۈچ بارلىققا ئۇ قانداقچە ئۆزلۈكىدىن بار بولىۋېلىپ؟! مۇنەججەسلىك مېڭىدە ئۆزاقتىن بېرى كۆرەش قىلىنىپ كېلىۋاتقان روھ بىلەن ماددا، يارىتقۇچى بىلەن يارىلىش تارىخىدىكى زىددىيەت يەنە ئۇلىنىپ كۆز ئالدىدا پەيدا بولدى. بۇ زىددىيەتلەر گويا كى ئۇلىنىپ ئالدىدا دەھشەتلىك ئىككى ئادەمدەك ئۇلارغا تەھدىت سالاتتى: بىرى "مەۋجۇدىيەتتىن كۆز يۇمما، ھەقىقەتنى ئۇلتۇرما" دېسە، يەنە بىرى "مەۋھۇمىيەتنى ئۇلتۇرما" دەيتتى. ئۇ بىرسىنى تېپىپ يىقىتىپ، بىرسى تەرەپكە ئۆتۈشنى خالايتتى. لېكىن قايسىسىنى تاشلاپ، قايسىسىغا ئۆتۈشتە بىر قارارغا كېلەلمەيتتى. شۇڭا ئۇ دائىم مۇشۇ مەسىلىگە كەلگەندە قىينىلاتتى. باشقىلارنىڭ سوئاللىرىدىن ئەپلەپ-سەپلەپ ئۆزىنى چەتكە ئالاتتى. ئۇ ئالەمنى، ئالەم جىسىملىرىنى مەلۇم دەرىجىدە بىلگەن، لېكىن، تېخى بىلىپ كېتەلمىگەن. ئۆزىنىمۇ بىلىپ يەتمىگەن. ئۇنىڭدا بۇنداق بېتىشكەن ئىدراك يوق ئىدى. جىسمانى، ماددىنى ئىقرار قىلاتتى. لېكىن، ئۇنى ئاخىرى بېرىپ ئاللاغا باغلايتتى. شۇنداق بولسىمۇ مۇدەررىس ئابدۇسالام ئۆز زامانىسىنىڭ ئىلغار مۇنەججىم ئالىملىرىدىن ئىدى. شۇڭا ئۇ، ئىلغار كۆچىلەرنىڭ يۆلىشىگە، ئەكسىيەتچى كۆچىلەرنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرايتتى.

مۇنەججىمنىڭ ئىدىيىسىدىكى بۇ قارىمۇقارشىلىق كۆپلىگەن ئالىملاردا مەۋجۇت ئىدى. ھازىر دەرس ئاڭلاۋاتقان تالىپلاردىمۇ، مۇدەررىس مەۋلانە ھەزرەتتىمۇ، سۇتۇق بۇغراخاندىمۇ مەۋجۇت ئىدى. شۇڭا ھېلىقى بىر كىشىدىن باشقىسى سوئال قويمىدى. بۇغرا-

خانمۇ، مەۋلانىمۇ غىلىق قىلمىدى. "بۇ تارتىشلار بۇ بەردىمۇ بار ئىكەن، — دەپ ئويلىدى بۇغراخان، — ئۇنىكەن ھېتىم مەۋلانە ھەزرەتنىڭ ئېينىپ بېرىشچە پەلسەپە توغرىسىدىكى تالاش تېخىمۇ چوڭراق ئىكەن... بۇ بەردىكى ئالىملار بىزنىڭ ئۇستاز ئىلىكچىلىك قەتئىي، ئۆتكۈر ئەمەس ئوخشايدۇ."

بۇغراخان ئوردۇغا قايتىپ، مۇنەججىمنىڭ دەرسىنى ۋە ئۇنىڭ مۇجمەل، سوئاللىق سۆزلىرىنى قۇندۇزغا سۆزلەپ بەرگەندىن، قۇندۇز: "بۇ سوئاللارنى ئاخىر ئىلىك ئۇستاز يېشىدۇ" دېدى.

تۆتىنچى باب

قەشقەرگە قايتىش

سۇتۇق بۇغراخان سەمەرقەنتنى ئېلىپ، ئۇلۇغ يۇرۇش ۋەزىپىسىنى تاماملىدى. بۇرتتىن چىققىلى بىر يىل بولۇپ قالدى، ئەمدى قايتىش كېرەك. بۇ ياقتىن كۆڭلى تىنىپ قالدى، قالغان ئىش بولسا ئارسلان ھەل قىلىدۇ. ئۇ ياقتا ئىشلار يامان ئەمەس ئوخشايدۇ. خانىش ئايدىڭ بار، ئىلىك ئۇستاز ياخشى مەدەتكار. خان ئوغۇل بايىتاش بىلەن تونغان تېخى ياش-دە! ئەل بىرلىكى ياخشى دەيدۇ. چاتاق چىلار يەنە ئاشۇ يوغان قورساق، چوڭ سەللىكلەر. بىرسى گادايلار بېشىمىزغا چىقىۋالدى دېسە، بىرسى، دەھرىلەر دىنىمىزنى بۇزدى دەيدۇ. نامراتلارنىڭ قورسىقى تويۇپ كېيىمى پۈتۈن بولۇپ كەتكىنى يوق، يەر، سۇ تەڭشەلگەندىن كېيىن ياخشىراق بولۇپ قالدى. بىراق يەر ئىگىلىرى، تۆرىلەرنىڭ قولى ئۇزۇن، دېگىنى دېگەن، بىرى ئوڭغا تارتسا، بىرى سولغا تارتىدۇ. يەنە نامراتلار ئېزىلمەكتە. قاچان تۈگەيدىكىن-تاڭ، بۇ ئېزىلمىشلەر؟ ھەي، تۈگەمەيدىغان ئوخشايدۇ، ئىلىك ئېيتقان "تۈگەل ئەركىنلىك" بىلەن بۇ تالاش-تارتىشنى بىر ياقلىق قىلغىلى بولارمۇ! ھازىر "ئەركىنلىك" دەيدىغانلار جىقلاپ كەتتى. قاراڭ، قۇندۇزنىڭ سۆزلىرىنى، ئۇ توغرا دەيدۇ. ئۇ گادايلارنىڭ دەردىنى ئويدان بىلىدۇ. ئۆز بېشىدىن ئۆتكۈزگەن-دە! مەردانىنىڭ "جاپاكەشلەرنى قۇتقۇزۇڭ"

دېگەن سۆزى قۇندۇزغا شۇنچىلىك ئۆتكۈر تەسىر كۆرسەتكەن. نېمىشقا بۇغراغا ئۇنچىلىك تەسىر قىلمايدۇ؟ مەردانە بۇغرادىن جاپاكەشلەرنى قۇتقۇزۇشنى تەلەپ قىلۋاتىدۇ؟! مەردانە "زېمىستان كۆرگەن بۇلبۇل"، بۇغرا بولسا خانىنىڭ "قالتۇن بۆشۈكى"دە چوڭ بولغان-دە! ھە، شۇنداق، گەپنىڭ تەكتى مانا مەشەدە. شۇنچە ئادەم "ئەركىنلىك"، "تۇغما ئەركىنلىك" دەيدۇ، بۇ سۆز بۇغراخانىنىڭ قۇلىقىغا نېمىشقا ئانچە يېقىپ كەتمەيدۇ؟ بۇغراخان قۇلدارلىق تۈزۈمىنى بىلەن ئەركىنلىك ئىشى تۇغما دەپ قارىدى. كۆپچىلىك نامراتلارنىڭ زارىنى ئۇ نېمىشقا ئىلىكتەك، قۇندۇز، مەر-دانىلەردەك چۈشىنىپ كېتەلمەيدۇ؟!...ھە، ھە، شۇنداق. ئىلىكنىڭ "ئىش تېخى تۇغمىدى" دېگىنى راست ئىكەن. بۇغرالارنىڭ بىرنەچچە ئون يىلدىن بېرى قىلغان ئىشلىرى ئىشنىڭ تۇغۇشى ئەمەس، باشلىنىشى ئوخشايدۇ...ئۇنداق بولسا قانداق قىلىپ ئوبدان داۋام قىلدۇرۇش، ئايىغىغا يەتكۈزۈش كېرەك؟...ئاھ، ئىش جىق، يۈك ئېغىر، دۆلەت ئۇلغايدى، ھازىر يۈك تېخىمۇ ئېغىرلاشماقتا. يۈكنى غەيرەت بىلەن كۆتۈرۈپ، مەردانە ئالغا بېسىش كېرەك. توغرا، چوقۇم شۇنداق قىلىش كېرەك...چاپسان قايتىپ دوستلار بىلەن بىرلىكتە چېلىشىش كېرەك...

مۇشۇلارنى ئويلىغاندا سۈتۈق بۇغراخان قەشقەرگە قايتىشقا ئالدى-رايتتى. ئۇ توققۇزىنچى ئاينىڭ ئاخىرىغىچە قەشقەرگە يېتىپ بېرىشقا قارار قىلدى.

بۈگۈن سەكسەنچى ئايىنىڭ باشلىرى. ئىلىق ياز ھاۋاسى پەيزىدە سەھەرقەنت ئۇلۇغ خاقانىنى ئۇزىتىشقا تەييارلاندى. شەھەرنىڭ شىمالىي قوۋۇقى تېشىدىكى بول ياقلىرىدا ئادەملەر لىق تولغان.

ئۇلار خانىنى كۆتەرتتى... ئەنە، قوۋۇق ئۇستىدىكى ناغرا ـ كاناي ئاۋازى ياڭرىدى. كىشىلەر ئۇياقتا تەلمۈرۈشتى. قوۋۇقتىن بىر توپ ئاتلىغلار چىقىپ كەلدى، يېقىنلاشتى. ئالدىنقى قاتاردا ئوتتۇرىدا چاقماق سەپەر كىيىمى كىيگەن سۇتۇق بۇغراخان، ئوڭ يېقىدا چار ساقال، سەللىلىك باش ئولچى مەۋلانە ھەزرەت، سول يېقىدا سۆلەتلىك چىرىكچە كىيىم كىيگەن ئالىپ ئارسلان كېلەتتى. بۇغراخاننىڭ چىرايغا قۇلقىنى يوپۇرۇپ، ئىككى يېنىدىكى ئاتلارغا كۆز ئالايتىپ ئويناپ ماڭماقتا. ئارقىدىكى قاتاردا ئەبۇ ئەلى، ئېركەش بەگ، سىيۇق تېكىن، ئۇچىنچى قاتاردا ـ ئوتتۇرىدا قۇندۇز، ئىككى يانىدا چەبەر سۈباشى بىلەن بوز يىگىت. ئۇنىڭ ئارقىسىدا ئوتتۇرىدا ھەردانە بىلەن زۇھرەت، يانلىرىدا قاۋۇل بىلەن ئامانقۇل، ئاندىن كېيىن ئولچى ئەربابلار ۋە بىر قىسىم چېرىك ـ مۇلكىي ئەمەلدارلار ئوچ ـ توققىز قاتار تىزىلىپ كەلمەكتە. ئۇزاتقۇچىلارغا يېقىنلاشقاندا بۇغراخان يولداشلىرى بىلەن ئاتتىن چۈشتى. يىگىرمە نەچچە كىشى ئالدىغا كېلىپ بۇغراخانغا سالام بەردى. بۇلارنىڭ ئارىسىدا بىر قىسىم ئەمەلدارلار، قازى ـ كالان، مۇپتى، ئىشانلار، مۇدەررىس، ئۆلىمالار بار ئىدى. بۇغراخان ئۇلار بىلەن سەمىمى سالاملىشىپ، ئۇلار بىلەن بىللە ئۇزاتقۇچى كىشىلەر قاتارى ئوتتۇرىسىدىن ماڭدى. قاتارلار ئىلگىرى يېشىدا مەدرىس تالىپلىرى، شەھەر ئەمەلدارلىرى خانىنى ئىززەت بىلەن ئۇزاتتى. بۇغراخان شەھەر ئاھالىسىنىڭ ئوتتۇرىسىغا كەلگەندە "بۇغراخان ئامان!"، "ئاق بول بولسۇن!" دېگەن ئاۋازلار كۆتۈرۈلدى. بۇغراخان ئۇلارغا سەمىمي ھۆرمەت بىلدۈرۈپ ماڭدى. ئۇ بىردەم قول كۆتۈرەتتى، بىردەم قوللىرىنى مەيدىسىگە قويۇپ باش لىڭشىتاتتى. كىشىلەر

چوڭقۇر ھاياجان بىلەن كايىلىرى كۆز ياشلىرىنى سۈرتەتتى، بۇغراخان ئۇزاتقۇچىلار قاتارىنىڭ ئايىغىغا چىقتاندىن كېيىن ئارقىسىغا بۇرىلىپ، ئىككى قولىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، كۆچمەنلىك بىلەن خوش لاشتى. ئاندىن باياتىن ئاتتىن چۈشۈپ سالاملاشقان كىشىلەر بىلەن خوشلىشىپ ئاتلاندى، شەھەردىن بىللە چىققان ئۇزاتقۇچىلارمۇ ئاتلاندى...

شەھەردىن ئون چاقىرىمچە يىراقلىقتىكى بىر قىشلاقنىڭ چېتىدە بۇغراخان ئاتتىن چۈشتى ۋە ئۇزاتقۇچى يارانلىرى بىلەن خوش لاشتى. ئۇ ئاۋال ئالىپ ئارسلان بىلەن چىڭ، ئۇزاق قۇچاقلاشتى. ئاندىن چەبەر سۈباشى بىلەن (ئۇ ئارسلان بىلەن بىللە قالماقچى بولغان، قوتلۇق سۈباشى ئىككى ئاي ئىلگىرى قوشۇن بىلەن قايتىپ كەتكەن)، مەۋلانە ھەزرەت، ئىركەشبەگ، ئەبۇ ئەلى، سەبۈك تېكىن...لەر بىلەن قۇچاقلىشىپ بولۇپ ئاتقا منىدى. ئات ئۈستىدە ئۇلارغا تازىم قىلىپ، ئېتىنى يولغا بۇرىدى. ئۇ بۇرىلىپلا، كۆڭلى بۇزۇلۇۋاتقانلىقىنى سەزدى. باشقىلارمۇ ياشلىرىنى توسالمىدى. ئۇزاتقۇچىلار ئارىسىدىمۇ كوز ياشلىرىنى سۈرتكۈچىلەر ئاز بولمىدى. بولۇپمۇ ئالىپ ئارسلاننىڭمۇ كۆڭلى بۇزۇلدى بولغاي، كۆزىنى سۈرتۈۋالدى. ئۇ ئۆزىنىڭ خانىلا ئەمەس، بىردىنبىر قەدىردان ئىناق دوستىنى ئۇزاتماقتا. "ئۇزاق سەپەر ۋەزىپىسى مۇشكۈل...ئامان بولغاي..." دەپ ئېچىدە ئويلايتتى. ئۇنىڭ كاللىسىدا "ئامان كۆرۈشەرمىزمۇ؟" دېگەن بىر سوئال پەيدا بولغاندى، لېكىن ئۇ بۇ سوئاللارنى دەرھال رەت قىلدى. "كۆرۈشمەيچۇ؟ تېخى يەنە ئۇزاق بىللە كۆرەش قىلىمىز..."

سۈتۈق بۇغراخان ئات ئۈستىدە شۇڭ كېتىپ بارىدۇ. ئۇنىڭ

يولداشلىرى، ئالدى-ئارقىدا كېتىپ بارغان قارۇغچى قوشۇلۇپ ئۆك بولۇپ قېلىشتى، ئاتلارنىڭ ئاياغ ئاۋازلىرى ۋە پۇرقۇشلىرى ئاڭلىنىپ تۇراتتى. بۇغراخان ئويلاپتتى. ئۇنىڭ كۆز ئالدىدىن دوستى ئارسلاننىڭ شەكلى كەتمەيتتى. ئارسلان بىلەن بىللە ھەم ئايدىڭ، يۇلتۇز بىلەن تال چۈشقىنى ئات ئېتىپ ئويناشلىرى، مەكتەپتە بىللە ئوقۇغان چاغلىرى باتۇرتاغنىڭ ئۆيىدە بىللە چېرىك مەشىقى قىلغانلىقلىرى، ئوۋ، تاماشا، تەختنى ئېلىش، خانلىق ئوردۇسىدىكى ئۆتكۈر كۈرەشلەر... ئاخىر ئۇلۇغ يۇرۇش... ھەممىسى ئۇنىڭ مېڭىسىدىن بىر دەمنىڭ ئىچىدىلا تىزىلىپ ئۆتۈپ كەتتى. ئارسلان ھامان ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا ئىلگىرىكىدەكلا سەممىي كۈلۈمسىرەپ تۇراتتى. بايا ئايرىلىش ۋاقتىدا بۇغراخان ئارسلان بىلەن قول سىقىشقاندا، "ئامان بولۇڭ دوستۇم، كۆرۈشكىچە خوش" دېگەندە، ئاۋازى تىترەپ بۇ سۆزنى ئاران ئېيتالمدى. ئارسلان" ئۆزۈڭنى ساقلاڭ، چوقۇم كۆرۈشىمىز" دېگەندە، ئۇ كۆزىگە لاپپىدە ئۇرغۇپ چىقىپ چاناقلىرىغا تولغان ياشنى كىرپىك قاقماي تۇتۇۋالغانىدى. ئۇ بۇ ۋاقىتتا دوستىنىڭمۇ كۆڭلى بۇزۇلۇۋاتقانلىقىنى پەملەپ، ئېتىنى بۇرىغاندى. بۇغراخان ئەڭ قەدىناس دوستىدىن، جانغا جان، قولىغا قول بولىدىغان يېقىن سەپدىشىدىن ۋاقىتلىق بولسىمۇ ئايرىلدى. ئۇ گويا يۇرىكىنىڭ بىر قىسمى قېپقالغاندەك، ماداری بوشاپ كەتكەندەك ھېس قىلاتتى. ھەممە جىسم، قوشۇن جىسم، ئەتراپ جىسم. پەقەت ئاتلارنىڭ دۇپۇرلىگەن ئاياغ ئاۋازلىرى، ئارىلاپ-ئارىلاپ پۇرقۇپ قويۇشلىرى ئاڭلىنىپ تۇراتتى...

بۇغراخان كۈن ئولتۇرۇش ئالدىدا سىرزاچۆل ياقىسىدىكى بىر قىشلاقتا كېلىپ ئاتتىن چۈشتى. باشلامچى قوشۇن بۇ يەردە قونالغۇ

ئۆچۈن ھەممىسىنى تەييارلاپ قويغانسىكەن. مەپسەرنىڭ بىرىنچى قوناللۇسىنى ئۇ ياخشى ئۆتكۈزدى...

ئۆگۈنى كەچقۇرۇن چۈشلۈك نېرىقى چېتىدە شاش خانى مەزمەن خان باشلىق بىر توپ كىشىلەر بۇغراخانىنى قارشى ئالدى ۋە قوناللۇغا باشلاپ باردى. مەزمەخان دوستلىرى بىلەن بۇ يەرگە كەلگىلى ئىككى كۈن بولپتىكەن. ئوبدان تەييارلىق قىپتۇ. ئۇ بۇغراخانىنى بىر ئاجايىپ گۈزەل باغقا باشلاپ كىردى. ئۇلار باغنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى راۋاققا چىققاندا، باغنىڭ مەنزىرىسى ئۇگەل كۆرۈندى. ئۇدۇلدا شاپتۇل-تۇغاچلار، ئەنجۇر-ئانارلار كىشىنىڭ ئىشتىهاسىنى قوزغاپ ساڭگىلاپ تۇراتتى. ئوڭ-سول ياقتا، ئۈزۈمنىڭ سوزۇلغان ئېگىز باراك تېمىدە ھەر خىل ئۈزۈم شىڭگىللىرى چىرايلىق ئېسىلىپ تۇرۇپتۇ. باراڭغا كەلەم، كۆرپىلەر سېلىنىپ ياستۇقلار قويۇلغانىدى. راۋاقنىڭ ئەتراپىدا خىلمۇخىل گۈللەر غۇنچىدە ئېچىلىپ كەتكەنىدى. راۋاققىمۇ كۆرپە-ياستۇقلار سېلىنىپ، داستىخانغا ھەر خىل شېرىن مېۋىلەر، نان، ھالۋا، شىرنە...لەر قويۇلغانىدى.

بۇغراخان راۋاققا چىقىپ باغنى كۆزدىن كەچۈرگەندىن كېيىن، خېلى ماردۇقى چىقىپ قالغاندەك بولدى. "ياخشى باغ ئىكەن، بەك گۈزەل..." دېدى ئۇ.

بۇغراخانلار بۇ يەردىمۇ ياخشى قوناق بولۇپ ئوبدان ئۇخلىدى...

بۈگۈن شاش بېزەندى. ئەسلى بېزەكلىك شەھەر تېخىمۇ گۈزەللىشىپ كەتتى. يازنىڭ ئىسسىق كۈنلىرى، كۈن چىقىش بىلەنلا شەھەرنى قىزىتىۋەتتى. ناشتىدىن كېيىنلا شەھەر كوچىلىرى ئادەملەرگە تولۇشقا باشلىدى. كىشىلەر شەھەر تېشىغا، كۈنپېتىش ياقىغا

قاراپ ئاقماقتا ئىدى... شەھەر سىرتىدا قوغۇلىچى تەرەپتىن كېلىدە-
غان يول پاكىز سۈپۈرۈپ سۇ چېچىلىغان، ئادەملەر يولىنىڭ ئىككى
يېقىغا توپلانغان، ئاتلىق قاروۇلچىلار تەرتىپ ئورناتماقتا ئىدى. كىشى
لەردىن بىرەر چاقىرىم يىراقتا يولنىڭ ئىككى چېتىدىكى ئىككى
تۈپ يوغان چىنارنىڭ چوڭ شاخلىرى ئارىلىرىغا ناغرا باغلانغان،
ئىككىدىن تۆت كانايچى ئۇزۇن كانايلىرىنى تۆتۈپ يىراقتا تىكلىپ
تۇرۇشاتتى...

بىرپەستىن كېيىن بىر چاپارمەن ئات چاپتۇرۇپ كەلدى. ئۇ
قامچىسىنى بېشىدا پۇلاڭشىتىپ: "كەلدى، كەلدى..." دەپ ۋارقىرايتتى.
ئۇنى كۆرۈپلا ناغرا-كانايچىلار ھەربىرىدە كەلدى. پۈتكۈل
ئەتراپىنى ناغرا-كاناي ئاۋازى قاپلىدى. ئادەملەرنىڭ ۋاراڭ-
چۇرۇڭلىرى جىمىدى. ئۇلار باشلىرىنى ئېگىپ يولغا قارىشاتتى...

ئاتلىقلار توپى چاڭ توزۇتۈپ يېتىپ كەلدى. سۇتۇق بۇغراخان-
نىڭ ئالدىدا ماڭغان قاروۇلچى قوشۇن چېرىكلىرى قارشى ئالغۇ-
چىلارنىڭ يۇقىرىسىدا، يولنىڭ ئىككى چېتىگە تىزىلدى. ئارقىدىن
بۇغراخانلار يېتىپ كەلدى.

بۇغراخان ئاتتىن چۈشۈشى بىلەن مەزەمخان ئاتتىن سەكرەپ
چۈشۈپ قارشى ئالغۇچى ئەربابلار، ئەمەلدارلار، چېرىكباشى-
لىرى، يۇرت مۆتىۋەرلىرىنى تونۇشتۇردى. بۇغراخان ئۇلار بىلەن
سەمىمىي كۆرۈشتى. "ئۇلۇغ سۇلتان سۇتۇق بۇغراخانىنىڭ شەھىرە-
مزگە تەشرىپ قەدەم قىلغانلىرىنى پۈتكۈل شاش خەلقى قىزغىن
قارشى ئالىدۇ!" دېدى بۇغراخانىنىڭ قولىنى تۇتۇپ تۇرۇپ بىر سەل-
لىلىك ئاق ساقال كىشى. بۇ شاشنىڭ مۆتىۋەر ئۆلىمالىسى ئىدى.
بۇغراخان ئۇنىڭغا رەھمەت بىلدۈردى. ئاندىن مەزەمخان ئاتقا

مىشكە تەكلىپ قىلغانىدى، بۇغراخان ئۇنىمىدى. ئۇلار كىشلەر ئارىسىدىن پىيادە ئۆتتى. "ئامان-ئامان!" "بۇغراخان ئامان!" دېگەن ئاۋازلار ئاكلىنىپ تۇردى. بۇغراخان "ئەل ئامان!" دەپ ئۇلارغا جاۋاب قايتۇرماقتى. كىشلەر بۇغراخانغا ھەر خىل كۆزلەرنى ئاتاماقتى. ئوغۇل-قىز ئۆسمۈرلەر يۈگۈرۈپ كېلىپ گۈل تۇتاتتى. ناغرا-كاناي جارانلايتتى...

شەھەرگە كىرگەندە، ئادەملەر يولنىڭ ئىككى ياقىسىغا تىزىلىپ كەتتى. ھاياجان، خۇشال كەيپىيات تېخىمۇ ئۇلغايدى. ئۇلار ئوردۇ ئالدى كوچىسىغا كەلدى. يول چېتىدىكى مەسجىدنىڭ پەشتىقىدا يەنىمۇ چوڭ ئاۋازلىق ناغرا-كاناي چېلىنىماقتا ئىدى. سللىي كىيىم-لىرى بىلەن گۈزەل بېزەلگەن بىرەر يۈزدەك قىز-يىگىتلەر ئۆتتىن قاتار بولۇپ ناغرىغا تەڭكەش قىلىپ ئەركىن ئۇسۇل ئويناپ كەلدى. بۇغراخانىڭ ئالدىغا كەلگەندە ئۇلار ئۇسۇللۇق خوش ئاۋاز ھەرىكەت بىلەن ئېگىلىپ تازىم قىلدى. ئاندىن بىر قىسمى ئىككىدىن بۆلۈ-نۈپ چەتلەپ بۇغراخانغا يول بەردى ۋە خانىنى ياندىپ ئۇسۇل ئويناپ ماڭدى. بىر قىسىم قىز-يىگىتلەر بۇغراخانلارنىڭ ئالدىدا ئويناپ ماڭدى. ئۇلار غۇلاچلىرىنى كەڭ يېيىپ چوڭ قەدەم تاشلاپ، بىر-بىرىنى چۆگىلەپ مەردانە، شوخ، چەبدەس ئويناياتتى. بۇغرا-خان كەينىگە قاراپ قويغانىدى. قۇندۇز شەرەتنى چۈشىنىپ مەردانە بىلەن زۇمرەتكە شەرەت قىلدى. ئۇلار ئويىنىغاچ توپ ئىچىدىن ئالدىغا ئۆتۈپ ئۇسۇلغا چۈشۈپ كەتتى. ئۇلارنى كۆرۈپ ئۇسۇلچىلار توختاپ ئورۇن بوشتىپ چاۋاك چېلىشتى.

كۆپچىلىك توختىدى. يېگىباشتىن بىر مەيدان ئويۇن باشلىنىپ كەتتى. مەردانە بىلەن زۇمرەت ئەپچىل سەپەر كىيىمى كىيە-

ۋالغان، باشلىرىغا باغلىۋالغان قىزىل شايە باغلىقلىرى ئۇلارنىڭ ھۆسنىگە ھۆسن قوشقان. يېنىك كۆللۈك چوڕۇق كىيگەن ئاياغلىرى خۇددى ئاسمانغا كۆتۈرۈلىدىغاندەك يەڭگىل دەسسەيتتى. ئۇلار داڭلىق پەرغانە ئۇسۇلىنى شۇنداق ياخشى ئويناياتتىكى، كىشىلەر گويا ئۇسۇل مەرىكىسىگە كەلگەندەك بۇگۈنكى قارشى ئېلىشنى ئۇنتۇپ قالدى. ئاخىرى ئۇلارنىڭ تەكلىپى بىلەن شاشلىق قىزىمگىتلەر-مۇ ئۇسۇلغا چۈشتى. ئۇلار ئىككى مېھمان قىزنى ئوتتۇرىغا ئېلىپ بىللە ئويناشىپ ئىلگىرىلىدى. قارشى ئېلىش خۇددى مەرەمگە ئايلاندى.

بۇغراخان ھۆزۈرلاندى. مەزەمخان مەغرۇرلاندى. قارشى ئالغۇچىلار ۋە مېھمانلار تولۇپ تاشقان خۇشاللىق تەنتەنىسى بىلەن ئوردۇ قوۋۇقىدىن كىرىپ كەتتى. لېكىن ئوردۇ ئالدى تېخىمۇ قىزىپ كەتتى. ناغرا-كاناي شوخ پەدىگە يۆتكەلدى. يۈزلىگەن ئەر-ئايال، ياش-قېرى كىشىلەر ئۇسۇلغا چۈشۈپ، بىر-بىرى بىلەن بەسلىشىپ، ھارغىنىغا قارىماي ئۇسۇل ئويناياتتى...

سۈتۈق بۇغراخان شاشتا بىر ھەپتە تۇردى، ئۇ مەزەمخانىنىڭ مەلۇماتلىرىنى ئاڭلىدى، ئەمەلدارلار، چېرىك باشلىقلىرى بىلەن ئۇچراشتى. كېيىن، شەھەر ھۇنەرۋەنلىرى ۋە تارىخچىلار ۋەكىللىرى بىلەن ئۇچراشتى. ئۇ، بۇ ئۇچرىشىشلاردا، كېتەر ئالدىدا مەزەمخان بىلەن بولغان سۆھبەتتە "قاداش بولۇش، ئەلنى قوغداش، نامراتلارنىڭ يۈكىنى ئازايتىش" دېگەن ئۇچ چوڭ ئىشنى تەكتىلىدى، چۈنكى ئۇنىڭ ئۇقۇشچە قاداشسىزلىق ئاز ئەمەس ئىدى. ئەمەلدارلار ئارىسىدا، ئۆلىمالار ئارىسىدا، خەلق بىلەن ئوردۇ ئارىسىدا، يولۇپمۇ نامراتلار بىلەن ھۆكۈمرانلار ئارىسىدا ئاز بولمىغان زىددىيەتلەر

بار بولۇپ، بۇ زىددىيەتلەر ئاساسەن كونىچىلىق بىلەن يېڭىچىلىق ئارىسىدىكى مەنپەئەت تالىشىشلار زىددىيىتى، دىنىي مەزھەپلەر- نىڭ زىددىيىتى ئىدى. زىددىيەتلەر ئارىسىدا خەلق بىلەن ئوردۇ ئارىسىدىكى زىددىيەت بۇ كۈنلەردە گەۋدىلىنىپ چىقتى، تارىخچىلار- نىڭ، ھۈنەرۋەنلەرنىڭ تۇرمۇشى كۈندىن-كۈنگە تېخىرلىشىپ كېتىپ ۋاتقان، زېمىندارنىڭ "سېتىشى" ئازايغان بىلەن كالتىسكى توختاشلا تارىخچىلار بېشىدا تېخىمۇ قاتتىق ئويناۋاتقانىدى. سامانلاردىن قۇتۇلغاندىن كېيىن ئوردۇ ئەمەلدارلىرىنىڭ دۇمبالىشى، مەجبۇرى چېرىك تۇتۇشى، قاماپ ئۆلتۈرۈشى ئاساسەن يوقالغان. بىراق، ئالۋاڭ-سېلىق ئاۋۋالقىدەكلا ئېغىر پېتى قېلىۋەرگەن. "ھازىرقى ئوردۇ يەنىلا قورسىقى يوغان، مۇشتۇمزورلارنىڭ ئوردۇسى بولدى، — دېدى تارىخچىلار بۇغراخانغا، — ئۇلارنىڭ قولىدىكى يەر-سۇنى تارتىۋالمىغۇچە كالتەكتىن قۇتۇلغىلى بولمايدۇ..."

بۇغراخان يۇقىرىدىكى مەسىلىلەرنى ئۈزۈل-كېسىل ھەل قىلىش ۋاقتى كەلمىدى، دەپ ھېسابلىدى. ئەمما ئۇ قاداشلىقنى كۈچەيتىش، خەلقنىڭ يۈكىنى ئازايتىش ئىشى ھەل بولمىسا بولمايدىغانلىقىنى چوڭقۇر ھېس قىلدى. ئەمەلدارلارغا: "قاداشلىق بولمىسا، ئوردۇنى ساقلاپ قالغىلى بولمايدۇ، ئوردۇ خەلقتىن ئايرىلسا پۈت تىرەپ تۇرالمايدۇ" دېدى. تارىخچىلارغا: "سىلەرنىڭ تەلەپلىرىڭلار توغرا. لېكىن، بىراقلا تۈگەل ھەل قىلغىلى بولمايدۇ. ئىش ئاستا-ئاستا بولىدۇ. كالتەكنى يوقىتىش، قورساقنى توينۇرۇش كېرەك. تولا ئالدىراپ كېتىشكە بولمايدۇ. سەۋر قىلسا غورىدىن ھالۋا بولىدۇ" دېدى...

بۇغراخان شاشتا خەلق سەنئىتىنى بەك قەدىرلەش بىلەن كۆردى-

دارىنى ئېلىش ۋىجاپىتىدىن كېيىن سەر قەھىرىم، ئۇزىنىش ئالدىدا ھېر ئېتىم ئاختا-ئۇسۇل كۆردى، شاشلىك سازەندىلىرى، ئەشۇلەچىلىرى، ئۇسۇلچىلىرى ئۆزلىرىنىڭ بۇقىرى ماھارىتىنى ئايىمىي قىلدى، بۇلار ئۇنىڭغا بەك ياقتى. ئۇ مەزمەخانغا: "شاشلىقلار مول سەنئەت بايلىقىغا ئىگە، خۇش ئاۋاز خەلق ئىكەن" دېدى.

بۇغراخان شاشتىن ئايرىلىشتا كەلگەندىكىگە ئوخشاش ئەنئەنە بىلەن ئۇزىتىلدى...

سۈتۈق بۇغراخان ئەمەنگانغا كېلىپ ئۇزاق تۇرمىدى. جىق ئىشىمۇ قىلمىدى. ئەمەنگان خانى قوچقارخان ۋە چېرىكباشى مەمەتاللار بىلەن جەقراق سۆھبەتلەشتى. قوچقارخان قەدىردان خانىنى ئوبدان كۈتۈپ، ياخشى دەم ئالدۇردى. لالەخان قەشقەر-دىن كەلگىنىگە ئىككى ئايچە بولۇپتىكەن. ئۇ بۇغراخاننى ھەم "بۇغداي سۆزى" بىلەن، ھەم "بۇغدای نېنى" بىلەن ئارمانىدىن چىقىۋىدەك مېھمان قىلدى. لالەخان قەشقەرنىڭ ئەھۋالىنى، ئوردۇ خىزمىتىنى، ئايدىنىڭ، ئوغۇل-قىزلىرى توغرىسىدا كۆلۈپ-كۈلدۇرۇپ سۆزلەپ بەردى. خان ئۇنىڭ سۆزلىرىنى قىزىقىش بىلەن تىڭشىدى. قۇندۇز لالەخان بىلەن ئۇزۇن-ئۇزۇن مۇڭداشتى. ئۇ ئانسىنىڭ، ئاكىسىنىڭ ياخشى تۇرغانلىقىنى ئاڭلاپ خاتىرجەم بولۇپ قالدى.

ئەمەنگاندىن مېڭىش ۋاقتىدا، بۇغراخاننى قارشى ئالغان كۈندە-كىگە ئوخشاشلا قىزغىن ئۇزىتىشتى. قوچقار بىلەن مەمەتالى يېرىم كۈنلۈك يولغۇچە ئۇزىتىپ كەلدى...

سۈتۈق بۇغراخان يول ئۈستىدە ئارغۇ دېگەن يۇرتتىكى كەلگە بىر ئوتلاقتىن ئۆتۈپ، بىر تاغ جىلغىسىغا كىردى. ئازراق مېڭىپ، بىر دەريانى بويلاپ ئوڭغا بۇرالدى. بۇ دەريانى "تالاس دەريا" دەيىتتى،

ئۇلار دەريانى بويلاپ، ئوك-سول بۇرلىپ، كېچىكىلەردىن ئۆتۈپ بۇقىرىلاپ خېلى ئۇزاق ماڭغاندىن كېيىن كەمگىرەك بىر سايغا يېتىپ كېلىپ ئاتتىن چۈشتى. باشلامچى قوشۇن بۇ يەردە چۈشلۈك ھاردۇق ئېلىشقا تەييارلىق قىلغانىكەن. بۇغراخان دەريا بويىغا سېلىنغان گىلەم ئۈستىدىكى ئېيىق تېرىسىگە ئولتۇرۇپ تەقرايغا نەزەر سالدى. سول ياقتا سىرت تاغ يوتىلىرىنىڭ كەينىدە قاتمۇقات تاغلار كۆرۈنەتتى. ئوك ياق ئاسمان-پەلەك ئېگىز قورام تاشلىق تىك تاغ بولۇپ، تاغنىڭ يېنىدىكى دەريانىڭ سۇزۇك سۈيى تاشتىن تاشقا ئۇرۇلۇپ شارقىراپ ئاقاتتى. جىلغىنىڭ ئېتىكىدە قازان ئېسىلغان ئوچاقلاردىن كۆتۈرۈلگەن تۈتۈنلەر يوغان سۇر ئاغامچىدەك تىككىسىگە ئۆرلەيتتى. شۇ تەرەپتىن چېرىكىلەرنىڭ ۋاراڭ-چۇرۇكى ئاڭلىنىپ تۇراتتى. بۇغراخان ئېيىق تېرىسىگە سوزۇلۇپ، ئىككى قولىغا يېستىنى قويۇپ ئوكدا يېتىپ تىك تاغنىڭ چوققىسىغا قاريدى. تاغ چوققىسى گايىدا بۇلۇتلارنى تېشىپ يۇقىرى ئۆرلەۋاتقاندەك، گايىدا بۇلۇتلارنى يېرىپ تۆۋەنگە شۇڭغۇۋاتقاندەك كۆرۈنەتتى. ئالا بۇلۇتلار ئارىلىرىدىن قۇياش شولىسى بىر كۆلۇپ، بىر مۆكۈپ نۇر چاچاتتى ۋە نۇرنى يىغۋالاتتى، سۇزۇك يېشىل ئاسمان بىر ئېچىلىپ بىر يېپىلاتتى. "بۇ تاغ چوققىسى نېمىدېگەن قۇدرەتلىك ھە، — دەپ ئويلىدى بۇغراخان، ئۇ بوراندىنمۇ، قاردىنمۇ، يامغۇر-دىنمۇ، چاقماقتىنمۇ قورقمايدۇ. ئۇ ھامان تىك تۇرغىنى تۇرغان، بۇ تاغ قاچانلاردا پەيدا بولغان بولغىيدى؟ ئەزەل-ئەزەلدىن بار بولغىيمىدى، ياكى يەر ئاستىدىن ئۆسۈپ چىققان ۋە ياكى يىراقلار-دىن ئۇچۇپ كېلىپ بۇ جايغا قونغان بولغىيمىدى؟ تەبىئەت ئۆمرىگە، كۈچىگە قارىغاندا، ئادەم ھېچنېمە ئەمەس...بىراق ئادەم — بەرىبىر

ئادەم-دە!. ئۇنىڭدا ئەقىل بار، ئىدراك بار. ئەگەر ئۇ ھەرىكەتلىك بولسا، قىسقا ئۆمرىدە ناغىنى تالىغان، چۆلنى بوستان قىلالايدۇ. سەنچۇ سۇتۇق، سەنمۇ ئادەمغۇ، سەن نەلكە قانىلىك ئىش قىلىپ بېرەلىدىلىك؟!...ماختانما، ماختىنىشقا ھەققىڭ يوق..."

چوققىدا بىر قارا تەرسە كۆرۈنگەندەك قىلدى. ئۇ كېيىن، كۆزىنى يۇمچەكلەپ قارىغانىدى، چوققىدا بىر ھايۋان تۇرغاندەك كۆرۈندى. ئۇ قولى بىلەن كۆزىنى ئۇۋۇلاپ دىققەت بىلەن قارىغا-نىدى، راستتىنلا، بىر ئارقار تىك چوققىدا پەسكە قاراپ تۇرۇپتۇ. بۇغراخان ياتقان پېتىچە: "قاۋۇل، ئوقيانى ئەكىلە!" دېدى، نېرە-راقتا بىرنېمە بىلەن ھەپىلىشۋاتقان قاۋۇل خانىنىڭ پېتىپ تۇرۇپ ئوقيا تەلەپ قىلغانلىقىدىن سەل ھەيران بولۇپ ئوقيانى ئەكىلىپ بەردى. بۇغراخان ئۇنىڭدا ياتقىنىچە ياغا ئوقنى سېلىپ كىرىچنى تارتىپ بىر كۆزىنى قىسىپ ئارقارنى چەنلىدى، ئاندىن دېمىنى ئىچىگە ئېلىپ، يانىڭ يېپىنى قويۇپ بەردى، غۇيۇلداپ ئۇچقان ئوق كۆرۈنمەي قالدى، كۆزنى يۇمۇپ ئاچقۇچە چوققىدىن بىر يوغان تاش غولىغاندەك قىلدى-دە، بىردەمدىلا "گۈپ" قىلىپ يەرگە — دەريانىڭ ئۇ قېتىمدىكى تاغ تۈۋىگە چۈشۈپ كەتتى. تىنماي دېگۈدەك ئارقارنىڭ نېمە بولۇشىغا جىم قاراپ تۇرغانلار ھوگا سېلىشىپ كەتتى. بۇغراخان قويۇپ ئولتۇردى، ئۇ مەغرۇرلاندى بولغاي، مەيدىسىنى ئازراق كۆتۈرۈپ كۈلدى. ئۇ ئارقارنى بۇنداق غۇلاپ ئالدىغا چۈشەر دەپ ئويلىمىغانىدى. بۇ راستتىنلا بەك كۆڭۈللۈك ئىش بولدى.

ئامانقۇل بىلەن قاۋۇل دەرھال ئانتا مىنىپ دەريادىن ئۆتتى ۋە ئارقارنى ئالدىغا ئېلىپ قايتىپ كەلدى-دە، ئارقارنى بۇغراخانىڭ

ئالدىغا تاشلىدى، ھەممەيلەن يۇگۈرۈپ كېلىپ ئۇنى تاماشا قىلىدى. مۇڭگۈزلىرى بىر يېرىم ئورالغان يوغان بوز ئارقار كۆزلىرى ئوچۇق ھالدا پۈتلىرىنى سوزۇپ مىدىر قىلماي ياتاتتى. "بۇ نەق چۆشىنى، ھازىرلا كاۋاپ قىلىمىز." دېدى ئاشپەز قولىدىكى چوڭ پىچاقنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ. ئاشپەز يەنە ئۈچ كىشى بىلەن ئارقارنى تۆت پۈتىدىن تۇتۇپ كۆتۈرۈپ ئېلىپ ماڭدى.

بۇغراخان ھامان كۈلۈمسىرەيتتى ۋە ئېلىپ كېتىپ بارغان ئارقار-دىن كۆزىنى ئۈزمەيتتى. قاۋۇل كېلىپ قولىدىكى ئوقيانى ئالغاندا، ئاندىن ئۇ ئۆزىنى يىغىپ يەنە ئېيىق تېرىسىگە سوزۇلغىنىچە خۇشال كەيپىياتتا چوقىغا قاراپ ئوڭدا ياتتى. كېيىن ئېغىر ھارغىنلىق سېزىپ كۆزىنى يۇمدى...

بىرھازادىن كېيىن بۇغراخاننىڭ دېمىنى بىرنېمە غىدىقلاۋاتقاندەك قىلىپ ئويغاندى. پۈتكۈل جىلغىغا يېيىلغان مەززىلىك كاۋاپ ھىدى ئۇنى ئويغاتقاندى. ئۇ كاۋاپ ھىدىگە مەس بولغاندەك كۆزىنى ئاچماي بىرپەس ياتتى. ئۇنىڭ ئىشتىھاسى قوزغىلىپ كەتتى. ئۇزاق يول مېڭىپ ھېرىپ-ئېچىپ كەلگەندە، تاغ جىلغا-سىدا، سۇزۇق سۇلۇق دەريا بويىدا كاۋاپ...ئۇ ئارقار كاۋىسىنى، يەنە كېلىپ ئۆزى ئاتقان ئارقارنىڭ كاۋىسى قانداقمۇ ئىشتىھاسىنى قوز-غىمىسۇن؟!...ئۇ ئورنىدىن قوپۇپ دەريانىڭ مۇزدەك سۇيىدە يۇز-كۆزىنى يۇدى. قايتىپ كەلسە، داستىخان سېلىنىپ بوپتۇ، نان-توقاچ، قەنت-گېزەكلەر تىزىلىپ كېتىپتۇ. بوز يېگىت بىلەن قۇندۇزمۇ كەلدى. بۇغراخان ئۇنىڭغىنىغا قويماي مەردانە بىلەن زۇمرەتنىمۇ چاقىرتۇالدى. ئاڭغۇچە قاۋۇل زىخ كاۋاپلارنى ئەكىلىپ داستىخانغا قويدى.

— قېنى ئېلىكلار، تارتار كاۋىمى ئوبدان بولمدۇ، — دى بۇغراخان ۋە ئاۋۋال باشلاپ بىر زىخ كاۋاپنى قوندۇرغا بەردى. ئاندىن ئۆزى يەدى، باشقىلارمۇ كاۋاپنى ئازراق يەپلا ماختاشىپ كەتتى.

— قوندۇز!

— ئىلەل.

— ئېيتىپ بەرگىنا، كاۋاپ راست ئوخشاپتىمۇ، ياكى مېنىڭ ئاغزىمغا شۇنداق تېتىپ كەتتىمۇ؟

— راستلا بەك مەززىلىك بوپتۇ.

— راستلا ئوبدان بوپتۇ، — دېدى بوز يىگىت، — ئىلگىرى مۇنداق مەززىلىك كاۋاپ يەپ باقمىغانىدىم، ئۇستاڭمۇ ئۇستىكەن.

— ئۇستام ئىلگىرى نېمىشقا بۇنداق كاۋاپ قىلالمىغان؟ — دېدى قوندۇز.

— كاۋاپقۇ ياخشى بوپتۇ، قورساق ئاچقاندا، بىزگە تېخىمۇ تېتىپ كەتكەندۇ، بەلكى؟ — دېدى بۇغراخان، — ھەي قىزلار تارتىنماي ئېلىكلار، — دېدى ئۇ مەردانە بىلەن زۇمرەتكە ۋە ئۆزى ئۈچىنچى زىخنى قولىغا ئالدى.

بۇغراخان كاۋاپنى يېگەنچە يېگىسى كېلەتتى. بۇرۇن ئارقار كاۋىپىنى يېگەندە، بۇنچىلىك تېتىپ كەتمىگەنىدى. ھە، راستلا، ئۆزەڭ ئاتقان ئارقار گۆشى-دە! ئۆزەڭ ئەمگەك قىلىپ تاپقان نان ياخشى تېتىيدۇ...

كۈن قايرىلىپ پېشىن بولغاندا، ئۇلار ئاتلاندى. بۇغراخانمۇ، باشقىلارنىڭمۇ كەيپى بەلەن ئىدى. ئۇلار ياخشى دەم ئالدى، تويغۇدەك كاۋاپ يېدى. تاغ، دەريا، يايلاق گۈزەللىكى قوشۇلدى... سەيەر كۆڭۈللۈك ئىدى. قوندۇزنىڭ تەكلىپى بىلەن مەردانە،

زۇمرەتلەر ناخشا باشلىۋەتتى. مەردانىنىڭ تۇرزى ياخشى كۆرىنەتتى، قۇندۇزغا يېقىپ قالغان ھېلىقى پەرغانە ناخشىسى جارانگلىدى. ئۇلار- نىڭ شوخ ئاۋازلىرىنىڭ سادالىرى تاغدىن تاغقا تۇرۇلۇپ يىراقلاردا ئاڭلىنىاتتى:

قۇياش چىقتى، تۇر چاچتى،
كۆلدى گۈزەل پەرغانە.
قىز-يىگىتلەر جۈر بولۇپ،
قوشاق قوشتى مەردانە.

بۇ كۈپلېتنىڭ ئاخىرىدا مەردانىنىڭ ئاۋازى بىلىنەر-بىلىنمەس تىترەپ چىقتى. قۇندۇز ئۇنىڭغا دىققەت قىلدى. قاۋۇل كۆزىنى باشقىلاردىن يوشۇردى. ئۇلار ئاتا ماكانى پەرغانىنى سېغىنىدىمۇ، ياكى پورەكلەپ تۇرغان ئاشۇ چاغلىرى يادىلىرىغا چۈشتىمۇ، يا بولمىسا بۇنىسى ئېسىگە كەلدىمۇ، بۇنى مەردانە بىلەن قاۋۇلدىن باشقىلا ئېيتىپ بېرەلمەيتتى.

. . . . . .

قارلىغاچ، جان قارلىغاچ،
ئۇچ دولامغا قونساڭچۇ.
ئۇلۇغ بۇغرا ئاتامغا،
مەندىن سالام ئېيتساڭچۇ.

ناخشىنىڭ بۇ يېرىگە كەلگەندە، مەردانىنىڭ ئاۋازى تېخىمۇ جارانگلاپ كەتتى. ھەممەيلەن كۈلۈشتى. بۇغراخانمۇ ئارقىسىغا قاراپ قىزلارغا كۈلۈپ قويدى.

— ئەمدى قارلىغاچنى ئاۋارە قىلماي ئۆزەڭ سالام بەرسەڭمۇ بولار مەردانە، — دېدى قۇندۇز كۈلۈپ.

— بۇغراخان ئاتامنى كۆرەلمەيدىغان، ئەلمۇرىدىغان پاشقا مەردانىلەر ئاز دەملا خانئاچا، شۇلارنىڭ سالمى بولۇۋەرمەمدۇ؟

— بەك توغرا ئېيتتىڭ سىڭلىم، "كۆرەلمەي، ئەلمۇرگەنلەر..." بۇ توغرا گەپ. كۆرەلمەي خان ئاتىمىزدىن يەنە چوڭ-چوڭ ئۆمىدلەرنى كۈتۈپ ئەلمۇرۈپ يۇرگەن مەردانىلەر ئۈچۈن ئېيتۇپبەرمەن، دېگىن. مەيلى ئېيتىۋەر. سېنىڭمۇ شۇ چاغدىكى قەلبىڭنىڭ خاتىرىسى بولۇپ قالسۇن!...

بۇغراخان ئارقىسىدا ئاتلىق كېلىۋاتقان بۇ خاتۇنلارنىڭ سۆزلىرىگە دىققەت قىلىپ، تاغ-جىلغىلارنى كۆزىتىپ، ئات ئۈستىدە جىم كەلمەكتە ئىدى. "كۆرەلمىگەنلەر تەلمۇرمەكتە" دېگەن سۆزنىڭ مەنىسىنى ئۇ قايتا-قايتا ئويلايتتى. بۇ سۆزنى سەمەرقەنتكە يېڭى كەلگەندە، مەردانە ئېيتقان "بۇغرا ئاتامغا ئېيتىپ قويۇڭ، بىزدەك جاپا تارتىۋاتقانلارنى قۇتقۇزسۇن!" دېگەن سۆز بىلەن بىرلەشتۈرۈپ ئويلىدى. شۇ ۋاقىتتا قۇندۇز مەردانىنىڭ سۆزىنى قۇۋۋەتلەپ "تۈگەل ئەركىنلىك" مەسىلىسىنى يەنە ئوتتۇرىغا قويغانىدى. ھازىر يەنە ئۇ "تەلمۇرگەنلەر" دېگەن سۆزنى تەكرارلاۋاتىدۇ...بۇ، ھە...توغرا گەپلەر...

ئاتلار ساي ئىچىدىكى بىر كىچىك داۋاندىن ئېشىپ، كەڭ ئوتلاقتا قاراپ تۇۋەنلىدى. بۇغراخان ئېتىنىڭ تىزگىنىنى بوشراق قويۇۋەتتى. ئۇنىڭغا ئەگىشىپ باشقا ئاتلىقلارمۇ ئېتىنى تېزلەتتى. بىراقتا، ئوتلاق ئوتتۇرىسىدىكى ئۈچ چىغىر يولدا كېتىپ بارغان باشلامچى قوشۇن ئۇزۇن ئۈچ تال تاناپىتەك تولغىنىپ ئىلگىرىلىمەكتە ئىدى...

يايلاقنىڭ ئۇ يېقىدا، ئانچە ئېگىز بولمىغان تاغ تىزمىلىرىنىڭ

باغرمدا، بالاساغۇن خانلىقىنىڭ خانى ئارسلان ئىلىكخان قونالغۇ تىكىپ بۇغراخاننى كۈتەتتى. ئۇ ئۆز يارانلىرى بىلەن قونالغۇدىن ئون نەچچە چاقىرىم يەرگە كېلىپ، بۇغراخاننى قارشى ئالدى، كونا دوستلار قۇچاقلىشىپ ئامانلاشتى ۋە يەنە ئاتلىنىپ ئىلگىرىلەشتى. ئۇلار يېقىنلاشقانچە تاغ باغرىدىكى ئاۋۇللار، يېگى، چوڭ قارا ئۆيلەر، ئوتلاپ يۈرگەن كالا-قوتاز، ئات-تۆگە، قوي-ئۆچكىلەر ئوچۇق كۆرۈنۈشكە باشلىدى. ئارقىدىكى ئېگىز تاغ چوققىسىغا تېگەي دەپ قالغان قۇياش قىزغۇچ نۇرى بىلەن پۈتكۈل يايلاقنى يۈرۈكىگەنىدى.

— بەك گۈزەل جاي ئىكەن، — دېدى بۇغراخان يانداش ئاتلىق كېتىپ بارغان ئارسلان ئىلىكخانغا، — يايلاقنىڭ پەيزى كىشىنىڭ كۆڭلىگە ئارام بېرىدۇ.

— بۇ جاي ئېلىمىزنىڭ ئەڭ ياخشى يايلىقى، — دېدى ئارسلان ئىلىكخان، — بۇ يەرنىڭ مالىلىرى داڭلىق، ئوبدان كۆلۈك ئاتلار چىقىدۇ.

— بەك ياخشى. ئەنە قاراڭ، — قارشىسىدىكى قىزغۇچ تاغنى كۆرسەتتى بۇغراخان، — قۇياش بىر تاغ كەينىگە مۆكۈنۈپ يەنە تاغدىن نۇرىنى يوشۇرماي دىكەن.

ھازىر ئەمدى كەچكى شەپەق بىلەن يايلاق تېخىمۇ گۈزەللىشىپ كەتكەنىدى. ئۇدۇلدىكى تاغنىڭ قىزغۇچ باشلىرىدا قىزىل-ئالا بۇلۇتلار ئويناماقتا. تىزغا كېلىدىغان ئوتلارنىڭ ھەر خىل گۈللىرى يېنىك شامالدا ئېگىلىپ كۈلۈپ، ئەزىز مېھمانلارنى قارشى ئالاتتى...

بۇغراخانلار ئاق قارا ئۆيلەر تىكىلىپ قىلىنغان قونالغۇ ئالدىغا كېلىپ ئاتلىرىدىن چۈشكەندە، بىر توپ قىزلار يۈگۈرۈپ كېلىپ تاغ

گۈللىرىدىن تىزغان دەستىلىرىنى تۇتتى. كىشىلەر ئارىسىدىن تۇتۇپ بارغاندا، قارا تۇڭ ئالدىدا بىرنەچچە مومای قولىدىكى ياماق ئايالغا سەمىلاپ ئېلىپ چاچقۇ چاچتى. بۇغراخان تۇلارغا قايتا-قايتا مۇرەمەت بىلەن تۇڭ تۇڭچۇن راسلانغان قارا تۇيۇقنى كۆرسەتتى...

ئازراق دەم ئالغاندىن كېيىن داستىخان سېلىنىپ، يايلاقتىكى ئەڭ مەزمۇنلۇق، ئەلدە داڭلىق تاماقلىرى بولغان ناي گۆشى، قوتاز قوردا-قى، قوزىنىڭ يوتا كاۋىپى...كەلتۇرۇلدى. بۇغراخان بىلەن ئارسلان ئىلىكخان ئالدىغا ئىككى قوي بېشى قويۇلدى. چوڭ قارا ئۆيگە ھەر خىل گۆشلەرنىڭ مەزمۇنلۇق ھىدى ئۇلدى. قىمىز قۇيۇلۇپ، گۆشكە تۇتۇش قىلىندى...

تاماقتىن كېيىن، ئەل ئويۇنلىرى كۆرسىتىلدى. بۇغراخان ئويۇنغا بەگ قىزنەقىش بىلەن تاماشا قىلدى. بولۇپمۇ قىز-يىگىتلەرنىڭ بەسلىشىپ بېيىت-قوشاق ئېيتىشلىرى ئۇنىڭغا بەك يېقىپ كەتتى.

بۇغراخان يايلاقتا تۇنچ كۈن دەم ئالغاندىن كېيىن، بالاساغۇنغا كېلىپ، ئۇ يەردە بىرنەچچە كۈن تۇرۇپ يولغا چىقتى. ئۇ يايلاقتا، بالاساغۇندا ئارسلان ئىلىكخان بىلەن كۆپ سۆزلەشتى، ئوردۇ ئەربابلىرى بىلەن ۋە باشقا ئەمەلدارلار بىلەن ئۇچراشتىيۇ، يەنە ئۇزاق تۇرالمىدى. ئۇ قەشقەرگە چاپسانراق يېتىپ بېرىشقا ئالدىرايتتى.

ئارسلان ئىلىكخان ئوردۇ ئەمەلدارلىرى بىلەن ئىسىق كۆل بويىغچە كېلىپ ئۇزىتىپ بۇغراخانغا ئاق يول تىلىدى، بۇغراخان ئۇلارغا ئامانلىق تىلەپ ئۆز سەپىرىگە ئاتلاندى...

* * *

بۇگۈن پۈتكۈل قەشقەر يەنە بىر قېتىم بىرەنسدى. ئۇ تۈلۈغ يورۇشتىن غالىبىيەت بىلەن قايتىپ كەلگەن، بىر يىلدىن ئارتۇق كۆرمىگەن ھۇاستان سۇتۇق بۇغراخانىنى قارشى ئېلىشقا راسلانغاندى.

توقتۇزىنچى ئاي، قەشقەرنىڭ باش كۈزى تازىمۇ پەيزىگە تولغان. تاك ئېتىشى بىلەنلا شەھەر كۆلۈپ ئورنىدىن قوپۇپ، ئەركىلەشكۈچ قۇياش نۇرىنى قارشى ئالدى. كىشىلەر ئالدىراپ ناشتا قىلىپ رەستىگە يۇگۈرۈشتى. ساندۇقنىڭ تېگىدىكى قاتلاقلىق كىيىملىرىنى كىيىپ بېزەنگەن قىز-چوكانلار، يىگىت-بوز بالىلار ئازنا مەسجىد ئالدىدىكى مەيدانغا توپلىشىشقا باشلىدى. كوچا-كوچىلاردىن ئېقىپ كېلىۋاتقان ئادەملەر بىلەن مەيدان تولۇپ، توپۇقسىزلا ناغرا بىلەن سۇناي ئاۋازى جاراڭلىدى. كىشىلەر يۇقىرىغا قارىشتى. ئېگىز پەشتاقتا ئىككى ئادەم ناغرا چېلىۋېتىپتۇ. بىرى قولىدىكى قوش چوكا بىلەن ئالدىدىكى چوڭ زىل ناغرىنى پەيزى بىلەن چالاتتى. بىرسى ئاۋۇنىڭغا كەلتۈرۈپ بوم ناغرىسىنى ئۇراتتى. ئۇلارنىڭ ئارقىلىرىدا ئۆزە تۇرغان ئىككى سۇنايچى، يانىلىرىدىكى ئىككى كانايچى ناغرىغا ماسلىشىپ سۇناي-كانايلىرىنى چالاتتى. ساز ئاۋۋال بىر خىل يېقىملىق ئاھاڭغا سوزۇپ، ياۋاش چېلىندى، كېيىن ئاستا-ئاستا ئېگىز كۆتۈرۈلدى، يەنە تۆۋەن چۈشتى، ئاخىرى چۈشۈر-گىگە ئۇلىنىپلا شوخ ئۇسۇل ئاھاڭىغا جاراڭلاپ كەتتى. مەيدانىكىلەر بىرەر كىشىنىڭ تارتىشىنى كۈتۈپ تۇرمايلا ساماغا چۈشۈپ كەتتى. مىڭلىغان كىشىلىك بىرلەشمە ئۇسۇل قايناپ كەتتى. بارلىق مەيدان-چاقلاردا، ھەتتا ئۆگزىلەردىمۇ ئۇسۇللار باشلىنىپ كەتتى. خاقانىيە-لىكلەرنىڭ بايرام كۈنلىرىدىكى بۇ ئەنئەنىلىك شوخ مىللىي ئادىتى

ھۆكۈن باشقىچىلا قىزىپ كەتتى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ بېگىلىمىسى خاۋاتىنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرگەندە تېخىمۇ سۆيۈنۈپ ئويناپتىتى. بىرپەس قاينىغان ئويۇندىن كېيىن كىشىلەر تېخى ۋاقتى بولىغىنىغا قارىماي ئۆمەن دەريا تەرەپكە قاراپ ئېقىشقا باشلىدى...

ئۇستۇن ئاتۇشنىڭ ئايمىغىدىكى تاغ باغرىدا تەنتەنىلىك قارشى ئېلىش سورۇنى تەييارلانغان، بۇ تەنتەنە بۇلتۇر باھاردىكى ئۆزىتىش تەنتەنىسىگە ئوخشاپ كېتەتتى. ئۇنىڭدىن ئارتۇق يېرى، ئادەم تېخىمۇ جىق، بېزىنىشلەر يەنىمۇ كۆركەم، داغدۇغا چوڭ، خۇشال-خۇراملىق تولۇپ تاشقانىدى، يولنىڭ ئوڭ بېقىغا — بۇلتۇرقى جايغا چوڭ قارا ئۆي تىكىلىپ، ئالدى-ئىچىگە زىلچىلار سېلىنىغان. قارا ئۆي باشلىرىدىكى تۇغ-ئەلەملەر يېشىل ھاۋادا يەلپۇنۇپ تۇرىدۇ. يولنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى تاغ يوتىلىرى ئادەم بىلەن تولغان، دۆڭلۈكلەردە، تاغ چوققىلىرىدا ناغرا-سۇنايچىلار نىڭ بەسلىشىپ چالغان ساز ئاۋازلىرى تاغ باشلىرىدا، كەڭ دالىدا ياڭراپ ماقىتا. ئۇ يەر-بۇ يەردە ئادەملەر ھالقىلىرى ئىچىدە ئۇسۇلچىلار قاينام ئىناپ ئويناماقتا ئىدى...

قارا ئۆي ئالدىدا ئەمەلدارلار، يۇرت كاتتىلىرى ئۆرە-تۆپە بولۇشۇپ پاراكلاشقاچ بۇگۈنكى زوقلۇق تەنتەنىنىڭ ئەمدىلاتىن باشلىنىۋاتقان پەيزىنى ماختاشماقتا ئىدى. خانىش ئايدىڭ بىر قىسىم ئوردۇ ئەربابلىرى ۋە بالىلىرى بىلەن ئەتىگەندىلا خان ئالدىغا قارشى ئېلىشقا كەتكەن. مانا ئەمدى چۈش بولۇپ، كۈن قايرىلاي دەپ قالدى. كىشىلەر "كېلەر ۋاقتى بولۇپ قالدىغۇ" دېگەندەك بولغا قارىشاتتى....

قەيەردىدۇر بىر ئېگىزلىكتىن بوم ناغرىنىڭ "دۇم-دۇم" قىلىپ

ئۇرۇلغان ھەيۋەتلىك ئاۋازى، ئۇنىڭغا تەڭكەش بولۇپ ئوچ قېتىم ئۇرۇلغان ھەيۋەتلىك ئاۋازى، ئۇنىڭغا تەڭكەش بولۇپ سۇنايىنىڭ "تا-تا-تا..." قىلىپ چىققان جاراڭلىق ئاۋازى ئاڭلاندى. بۇنىڭ بىلەن باشقا ساز ئاۋازلىرى، ئۇسۇللار، كىشىلەرنىڭ ۋاراڭ-چۇرۇگلىرى شېپىدە توختاپ قالدى. ئادەملەر بويۇنلىرىنى سوزۇپ يولغا قاراشتى...

ئۇزۇن تاسمىدەك سوزۇلغان يولنىڭ ئۇ بېشىدا، تاغ ئېتىكىدىن چۈشۈۋاتقان ئارغامچىدەك بىر قارا كۆرۈندى. ئۇ يېقىنلاشقانچە ئاتلار، ئات ئۈستىدە ئولتۇرغان ئادەملەر، كىشىلەر باشلىرىدا يەلپۈنۈپ تۇرغان ئەلەملەر ئاۋال تۇتۇق، كېيىن ئوچۇق كۆرۈندى...

ئاتلىقلارنىڭ ئارىلىقى بىر چاقىرىمچە قالغاندا، ناغرا-سۇنايلار يەنە جاراڭلاپ كەتتى. كىشىلەر يول چېتىگە تىزىلىپ كۈتۈشتى. ئەنە، ئاتلىقلار يېقىنلاشتى. ئالدىدا باشلامچى قوشۇن، ئۇنىڭدىن كېيىن قارۇغچى قوشۇن ئۆتتى. كۆپچىلىك بۇ قوشۇنلارنى "ئۇررا...!" دەپ قىزغىن چاۋاك بىلەن قارشى ئېلىپ ئالدىدىن ئۆتكۈزۈپ تۇردى. قوشۇنىنىڭ كەينىدىن بۇغراخان يېتىپ كەلدى. ئۇنىڭ سۆلەتلىك چېرىكچە كېيىمىگە، ساقال-بۇرۇتلىرىغا ئازراق چاك قونغا نىدى، ئۇ شۇنچە ئۇزاق سەپەردىن ھېرىپ كەلگىنىگە قارىماي ئاق ئارغامىق ئۈستىدە مەزمۇت ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ كۈلۈمسىرەشتىن ئازراق قىسىلغان كۆزلىرىدىن ھەم خۇشاللىق، ھەم مەغرۇرلۇق سېزىلىپ تۇراتتى. ئۇنىڭ مەغرۇرلىنىشىغا ھەقلى يوق دېيىشكە بولمايدۇ. ئۇ بۇ ئولتۇرمۇشۇ بەردە ئۇزىتىلغاندا بۇ يۇرۇشتىن غالىبىيەت بىلەن قايتىپ كېلىشىنى ئۈمىد قىلغان بولسىمۇ، بىراق ئۇنىۋېرسال بۇ قەدەر مول بولۇشىغا بولغان ئىشەنچىسى تولۇق ئەمەس ئىدى، ئەمدى نېسىتى ئەمەلگە ئاشتى. ئوتتۇرا ئاسىيا، ئىككى دەريا

ئارىلىقىنى — بۇ ماكاندا ياشىغۇچى ئۇرۇق ئۇلۇسلىرىنى دەھشەتلىك سامانلار زۇلمىدىن خالاس قىلىپ، قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ شەرىپىلىك دۆلەت تۇغىنى سەھەرقەنتكە قاداپ قايتتى. بۇ كىچىك ئىش ئەمەس ئىدى. بۇ مۇشۇ ئالەم بىنا بولغاندىن بۇيانقى چوڭ بىرىك يۇرۇشلىرىدىن قېلىشمايدىغان، بېگىلىمەس ئۇلۇغ يۇرۇش بولدى، ئۇنىڭ دۆلىتى زورايدى، داڭقى ئۇلغايدى. ئۇ غالىب، مەغرۇر ئىدى. بىراق ئۇنىڭ قەلبىدە قانداقتۇر تەڭ كەلگىلى بولمايدىغان بىر كۈچ "كەمتەر بول" دەپ ئاگاھلاندۇرۇۋاتقاندەك قىلاتتى. ئۇ ھامان كۈلۈمسىرەپ قارشى ئالغۇچىلارنىڭ قىزغىنلىقىغا ھۈرمەت بىلدۈرەتتى. بۇغراخان بىلەن بىر قاتاردا خانىش ئايدىڭ، ئىلىك ئۇستاز، ئالىپ سۈباشى، توغرۇلبەگلەر ئاتلىق كېلەتتى. كېيىنكى قاتاردا ئوتتۇرىدا بايتاش، ئىككى ياندا ئالانۇرخېنىم بىلەن تونغان، ئۇندىن كېيىنكى قاتاردا قىلىچبەگ، يۇلتۇز، قۇندۇز ۋە مەردانە، زۇمرەتلەر بىلەن بوز يىگىت، قاۋۇل، ئامانقۇلالار قاتار كېلىشەتتى. كىشىلەر "بۇغراخان ئامان!"، "خاقان ئامان!"، "ئامان-ئامان!" دەپ توۋلىشاتتى. ئارىلاپ "خانىش ئامان!" دېگەن ئاۋازلارمۇ ئاڭلىناتتى. بۇغراخان ئوڭ قولىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، بېشىنى لىڭشىتىپ، كۈلۈپ تۇرۇپ خەلققە ھۈرمەت بىلدۈرەتتى. "ئەل ئامان!"، "يۇرت ئامان!" دەپ توۋلايتتى...

بۇغراخان قارشى ئېلىش جايىغا كېلىپ ئاتتىن چۈشتى. ئوردۇ ئولچىلىرى، ئەربابلار، يۇقىرى ئەمەلدارلار، يۇرت كاتتىلىرى ھۈرمەت بىلەن قارشى ئالدى. ئۇلار قارا ئۆيدە ئۇسۇلۇق ئىچىپ، مېۋە-چېۋە يەپ ھاردۇق ئالغاندىن كېيىن شەھەرگە قاراپ ئاتلاندى...

ئەمە، بۇغراخان يولداشلىرى بىلەن، فارشى ئالغۇچىلار بىلەن قوروغان بېرىسىنىڭ باغلىرى ئارىسىدىكى ئەگمە يوللاردىن ئۇنۇپ كېتىپ بارىدۇ. فارشى ئالغۇچىلار، ئالدى-كەينىدىكى قوشۇلارنىڭ باش-ئايىغى كۆرۈنمەيدۇ. بۇغراخاننىڭ ئالدىدا كەك، ئېگىز تۆت ئاتلىق ھارۋىدا بىر توپ ناغرا-سۇنايچىلار ئىشتىياق بىلەن بېرىلىپ ناغرا-سۇناي چالماقتا. ھارۋىنىڭ بۇرجەكلىرىگە قىزىل ئەلەملەر قادالغان. بويۇنلىرىغا قىزىل تاۋار باغلانغان، بېلىگە گۈللۈك يوپۇق توغرىسىغا يېپىلغان ئارغىماقلار ناغرىغا تەگكەش قىلغاندەك پۇتلىرىنى سالماق تاشلاپ، باشلىرىنى ئىرغىتىپ ھارۋىنى ئەركىن تارتىپ كېتىپ بارماقتا. يولنىڭ ئىككى چېتىگە تولغان ئادەملەر خانىنى قىزغىن فارشى ئالماقتا...ئۇلار تۇمەن دەريانىڭ ئوتكەندە، بىر توپ ئۇسۇلچى قىز-يىگىتلەر ھارۋىنىڭ كەينىگە چۈشۈپ، ئۇسۇل ھەرىكىتى بىلەن ئاۋۋال بۇغراخانغا تەڭ تازىم قىلدى، ئاندىن بۇرىلىپ ئۇسۇل ئويناشچە ھارۋىنىڭ كەينىدىن ماڭدى. بۇلارنىڭ ئۇسۇللىرى پەيزىگە پەيزى قوشۇۋەتتى. شەھەر گويا ئەسلى ئورنىدىن قوزغۇلۇپ كەتكەندەك بولدى. ئادەملەرنىڭ قىزغىن روھى پەلەككە كۆتۈرۈلدى. كوچىلاردىلا ئەھەس، ئۆگزە-ئۆگزىلەردە تىقىلىپ-تىقماق ئادەم، ئۇسۇل، ناخشا، ھەر خىل خۇشاللىق ئاۋازلىرى... مۇز تاغ ئاتا چوقىسىغا يېقىنلاپ قالغان قۇياش غالىب بۇغراخاننى ۋە قەشقەرلىقنى مۇبارەكلەپ قىزغۇچ نۇرىنى چېچىۋاتقاندەك قىلاتتى.

بۇغراخان ئوردۇ ئالدىغا كېلىپ ئاتتىن چۈشتى ۋە پىيادە ھالدا كىشىلەر دولقۇنى ئىچىدە ئىلگىرى ماڭدى. قىزلار سالغان قىزىل زىلچا پايانداز ئۈستىگە قەدەم قويۇپ قوۋۇقتا كۆتۈرۈلدى. پەلەمپەيدىن چىقىپ، ئارقىسىغا بۇرىلىپ، مەيدانغا تولغان كىشىلەرگە قول

كۆتۈرۈپ يەنە ھۈرمەت بىلدۈردى. خانىش، ئىلىك...لەرمۇ قوۋۇق ئالدىغا چىقتى، ئىلىك قول كۆتۈرۈپ مەيدانىي تىنچلاندۇرغاندىن كېيىن:

— قۇتلۇق سەپەردىن غالىبىيەت بىلەن قايتقان ئۇلۇغ خاقانىمىز سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننى مەرەكىلەپ قارشى ئالىمىز!... — دېدى.

مەيدان گۈلدۇرلەپ كەتتى، پۈتكۈل شەھەر خۇشاللىق ساداسىغا چۆمدى...

سولتان سۇتۇق بۇغراخان قەشقەرگە قايتىپ كەلگەنىگە ئەتىسى كۈنى پېشىندىن كېيىن ئۇرۇق-تۇغقان، ئائىلە-تاۋابىئات، دوست-ئاغىنىلەر ئوردۇ ئارقىسىدىكى خان ساريىي ھويلىسىغا جەم بولدى. ھويلىنىڭ جەنۇبىي تەرىپىدىكى كەڭ-ئۇزۇن ئۇزۇم باركىنىڭ ئىچى چوڭ-كىچىك، ئەر-خاتۇن، بالا-چاقىلار بىلەن تولغان، باراڭ ئېگىگە زىلچىلار ۋە ئۇزۇن كۆرپىلەر سېلىنغان، كۆرپە ئالدىدا داستىخان يېيىلغان پەس شىرەلەر ئۇستىدە لېگەن-لېگەندە ھەر خىل مېۋىلەر قويۇلغان، ھەممە خۇشال-خۇرام ئىچىدە ئۆز دېمەتلىرى بىلەن پاراڭلىشاتتى. خان ئوغۇللار بايتاش، تونغان، توغرۇل بەگ، قىلىچلار ئىلىك ئۇستاز بىلەن بىرنەچچىلەرنى دەپ قىزغىن سۆزلىشەتتى. خان قىز ئالانۇرخېنىم، يۇلتۇز، گۈللەيلى، ئادار-گۈللەر قۇندۇز ھەم مەردانە بىلەن زۇمرەتنى ئوتتۇرىغا ئېلىپ پاراڭلىشۋاتاتتى، ئۇلار كەينى-كەينىدىن ھەر خىل سوئاللارنى بېرىشەتتى. ئالانۇرخېنىم مەردانىگە قىزىقىپ قارايتتى. مەردانە بولسا خان قىزدىن تارتىنىپ كۆزىنى ئەپقاچاتتى ۋە گۈلۈمسىرەپ يەر ئاستىدىن قاراپ قويياتتى. ھۇ قىلىقى بىلەن ئۇنىڭ ئۆز سىياقى تېخىمۇ ئۇزلىشىپ كېتەتتى.

— هامماچاء، كۆردىڭمۇ؟ — دېدى ئالانۇرخېنىم كۈلەيلىگەن — ئۇ ياقتىكى قىزلىرى ئەجەپ ئۆز بولىدىكەن-ھە؟

— ئۆز بولمايچۇ. ئۆز قەشقەردىلا دەپ ئويلاپمىدىلەء خېنىم؟ — دېدى كۈلەيلى چاقچاق ئارىلاش.

مەردانىنىڭ يۈزلىرى تېخىمۇ قىزاردى. ئۇ ئامىنا ايۇنىنى چىشلەپ بېشىنى ئەگدى.

— پەرغانىنىڭ قىزلىرىنى كۆرسىمۇ قەشقەر يىگىتلىرى ھوشىدىن كېتىپ قالىدۇ، — دېدى قۇندۇز كۈلۈپ، — بۇ قىزلارنىڭ ناخشىلىرىنى ئاڭلىغاندا، ئاندىن ئاغزىڭلار ئېچىلىپ قالىدۇ، تېخى! شۇنداق ئەمەسمۇ، مەردانە؟

— ۋايەي ئاچا، بىز قەشقەر قوشۇغچىلىرىغا تەڭ كېلەلەمدۇ-ھان؟ — دېدى مەردانە بېشىنى كۆتۈرمەي.

— ئۆزەڭنى كەمسىتمە سىڭلىم، ھېلىقى قوشۇغۇڭدا بىر سۆز بار ئىدىغۇ، زۇمرەت نېمىدى؟

— قايسىنى دەيلىكىن؟ — دېدى زۇمرەت.

قۇندۇز قوشۇملىرىنى تۇرۇپ ئويلاندى، ئاندىن قوشۇغدىن بىر پارچە ئېيتتى:

پەرغانىنىڭ قىزلىرى،
ئالما-ئانار يۈزلىرى.
دوستىغا دوست مېھرىبان،
ياغىغا ئۆچ كۆزلىرى.

ھەممەيلەن كۈلۈشتى.

مەردانە ئۆيۈلۈپ كۈلدى، كېيىن بېشىنى كۆتۈرۈپ بىر جىلۋە بىلەن ئۆزۈن چېچىنى كەينىگە تاشلىدى-دە، يىراقتا كۆز تاشلاپ

مۇنداق دېدى:

بۇ قەشقەرنىڭ قىزلىرى،
تولۇن ئايدەك يۈزلىرى.
مەرت پىكىتنى تاللايدۇ،
ئۇنىڭ خۇمار كۆزلىرى.

ئولتۇرغانلار يەنە كۈلۈشتى.

— ياشا مەردانە، — دېدى بايات ئۇنىڭغا قاراپ جىم ئولتۇرغان يۇلتۇز، — راستلا مەردانە قىزكەنسەن. قوشۇغۇڭ بەكلا ئېسىل. بىراق قەشقەرقىزلىرىنى ئاشۇرۇۋەتتىڭ.

— ياق، ئېشىپ كەتمىدى، — دېدى زۇمرەت، — قەشقەر قىزلىرى ئايدىن ئۆتۈپ چولپاننى خىجىل قىلىدىكەن. قارىسىلا، خان قىز ئالانۇر خېنىمنىڭ ئۈزلۈكسىز!

— مەن باشقىنى خىجىل قىلىش تۇگۈل، ئۆزەمىلا خىجىل بولسام بولىدۇ. ئۇنىڭ ئىزدىسەڭلار ماۋۇ ئادارگۈل ئاچامنى تېپىڭلار، — دېدى ئالانۇرخېنىم ئادارگۈلنى كۆرسىتىپ.

ئادارگۈل قىزىرىپ كەتتى. ئاڭغۇچە ئىشىكتە قاراپ "چىقتى-چىقتى" دېيىشتى. بۇغراخان خانىش ئايدىڭ بىلەن كۆتۈرمە پەيزۇانىڭ پەلەمپەيلىرىدىن چۈشۈپ كېلىۋاتاتتى. ئۇچ-تۆت بالا ئۇلارغا قاراپ يۈگۈرۈشتى. خان ئوغۇل بايتاشنىڭ ئوغلى ئوبۇل ھەسەن ئېلى ئۇلاردىن قېلىشماي ئارقىدىن يۈگۈردى، ئۇنىڭ مۆدۈرۈپ ئىغاڭلاپ-متتقلاپ يۈگۈرگىنىگە قاراپ كۆپچىلىك كۈلۈشتى. بۇغراخان ئاۋۋال بارغان بالىلارنىڭ پېشانىلىرىگە سۆيۈپ ئەركىلەتتى. كېيىن، يېقىن كېلىپ يەنىلا ئولتۇرۇپ قالغان بىكەچ ئەلىنى كۆتۈرۈۋالدى. كالپۇكلىرىنى ئۆمەللەپ

يەلغىلى قويغان ئومۇل ھەسەن ئىلى بۇغراخانغا قارىتا كەينىگە داجىغانىدى، بۇ ئىشنى سۆيۈپ كۆلگەندىن كېيىن ئۆمۈ ھىجايدى.

بۇغراخان بارلىقنا كەلگەندە، ھەممەيلەن ئۇنى خۇشال قارشى ئېلىشتى. بۇغراخانمۇ كەيپى يەلەن ئىدى. ئۇ ئاۋۋال ئىلىك ئۇستاز بىلەن، كېيىن باربەتچى ئانا بىلەن كۆرۈشۈپ، باشقىلار بىلەن ئاماڭ لاشتى. ئاندىن كەلۈمسىرەپ تۇرۇپ بېيت ئېيتتى:

دوست-يارانلار جەم بولۇپتۇ دەرقەمتە،
شولىنى كەك چېچىپتۇ چولپان يۇلتۇز.
دۇنيا كېزىپ ياغى سوقۇپ كەلدى مانا،
قۇچاقلاشتى دوستلار بىلەن پەلۇان قۇندۇز.

كۆپچىلىك كۈلۈشۈپ قۇندۇزغا قاراشتى.

قۇندۇز:

ئۇزلار ئۇزى، گۈزەللەرنىڭ قىزىل تاجى،
نۇرلار نۇرى، نازاكەتلىك ئەلايىم نۇر.
ئاتىسىنى، جان دوستلارنى مۇبارەكلەپ،
خۇش پۇراقلىق ھەد چېچىپتۇ ئۇز ئىپارگۈل.

يەنە كۈلكە كۆتۈرۈلدى. كۆپچىلىك ئىلىك ئۇستازغا قاراشتى. بۇنداق چاغلاردا بېيت ئېيتماي قويمايدىغان ئۇستاز كۆزلىرىنى ھېرىم بۇمۇپ مۇنداق دېدى:

كۈنچىقىشتىن كۈنپېتىشقا ئۇچۇپتىكەن،
بۇلۇت يېرىپ، پەرۋاز قىلىپ پەلۇان بۇركۈت.
ھەيۋىتىدىن چىلبۆرلەر كۆچۈك بوپتۇ،
كۈلۈپ يايراپ خۇشال بوپتۇ ئېزىلگەن يۇرت.

يەنە كۈلكە كۆتۈرۈلدى، كىشلەرنىڭ پەيزى تېخىمۇ ئاشتى.

— ئەمدى نۆۋەت سىلىگە كەلدى، ئانا، — دېدى ئايدىڭ خالتىدا سېلىنغان باربىتىنى قولىغا ئېلىپ ئۇ يەردىكى ئەھۋالغا روھلىنىپ ئولتۇرغان باربىتچى ئانىغا.

ئانا شەرە ئالدىغا ئولتۇردى. بۇغراخان باشلاپ كۆيەلكىۋ ئولتۇرۇشتى. ئۇلار ئاندىن يەلەن قوشاق كۈيەتتى.

ئانا باربىتنى خالتىدىن چىقىرىپ، يەڭ ئۇچى بىلەن باربىتنىڭ تارلىق يۈزىنى سىلاپ قويۇپ، تارلارنى ئۇرۇپ كۆردى. باربىت سازلىق ئىكەن. ئۇ باربىتنى ئۆزىنىڭ پاختىكى كۆرمەنلىغان قوشۇغ پەدىسىگە بىر پەدە چالغاندىن كېيىن ئۇنىڭغا تەڭكەش قىلىپ قوشۇغنى باشلىۋەتتى:

راست دېگەندەك ئەمدى ساڭا كەلدى نۆۋەت،
كەتتى سېنى زار قاخشاتقان ئاشۇ كۈلپەت،
تاۋار كېيدىڭ، شەرمان يېدىڭ، ئىچتىڭ شەربەت،
قېنى ئەمدى شوخ پەدىگە سايرا، باربەت.

ئۇلۇغ بولدىن ئامان كەلدى بۇغرا ئاتاڭ،
ئەلگە زور قۇت بېرىپ كەلدى بۇغرا ئاتاڭ،
يۇرتقا كۈۋرۈك سېلىپ كەلدى بۇغرا ئاتاڭ،
ئاتاپ ئاڭا ناخشاڭنى ئېيت يايرا، باربەت.

مىسكىن ئىدىڭ، ئەركىن بولدۇڭ كەلدى بەختىڭ،
ساقايدىغۇ يارا قەلبىڭ، بۇرەڭ لەختىڭ،
ئوبدان ئاسرا، مەزمۇت بولغاي تاج-تەختىڭ،
ھوشيار بولۇپ خەنجىرىڭنى قايرا، باربەت.

. . . . . .

باربەت ساياقنا، قوشۇغ ياڭرىماقتا. تاتا كۆزلىرىنى يۇمۇۋېلىپ، يۇقۇلداپ قوشۇغ ئېيتاتتى. بارماقلىرى گويا بەسلەشكەندەك بىر-زىل باربەت تارلىرىنى چېكەتتى. تاتا ھاڭلىق ئۆتمۈشىنى ئەسلەيتتى، دۇنيانى تىترىتىۋەتكەن ئۇلۇغ ئۇتۇقلارنى كۆڭلەيتتى. يۇغراخانىنى مەدھىيىلەيتتى. ئۇنى ۋە يارانلارنى ھوشيار بولۇشقا، ئەلەمنى يېڭىپ ئۇتۇشقا، قەلەمنى تاشلىماسلىققا ئۈندەيتتى:

بۇ دۇنيادا ياخشىمۇ بار، يامانمۇ بار،
ۋە يەنە بار يامان نىيەت قورسىقى تار،
ئەلنى سۆيگەن ئەل ئوغلىغا ئەل بولۇر يار،
ئاق كۆڭۈلنى مۇغەمبەردىن ئايرا، باربەت.

ئەرزىمىگەن قوشۇغۇڭغا قىلما مىنەت،
مەندۇرمەن دەپ ساق بېشىڭغا سالما ئىللەت،
ئوبدان باقساڭ جاھاندا جىق ئاچچىق ئىبرەت،
كۆرەڭلىمەي ئوڭ-سولۇڭغا قايلا، باربەت.

. . . . . .

ئانىسىڭ ئېسىل قوشۇغىدىن تەسىرلەنگەن كىشىلەر چوڭقۇر ھاياجانلىق كەيپىياتتا چۆكۈپ پەيز سۈرەتتى. بۇلبۇللار تىلىدەك سايرىغان باربەت ئاۋازى ئۇلارنىڭ قەلبىلىرىنى روھلاندۇرۇپ پەلەككە كۆتۈرەتتى...

تاتا قوشۇغىنى ئاياغلاشتۇرغاندا، كۆپچىلىك شېرىن ئويقۇدىن ئويغانغاندەك ئۇلۇغ-كىچىك تىنىپ كۆكسىنى كۆتۈرۈشتى.

— بارىكاللا تاتا، — دېدى ئىلىك ئۇستاز، — ئۇلۇغ ئادەمسىز،

سر ئوبدان باربستچى - قوشۇنچىلا ئەمەس، دانا ئۇستازسىز.

— ھەشقاللا ئانا، — دېدى بۇغراخانمۇ، — سىز راستتىلا ئۇلۇغ ئۇستاز، سىزنىڭ باربستىڭىز ئەل دەردى بىلەن تاۋلانغان، ئۇ ئەل تىلىكىنى سايرايدۇ، سىزنىڭ كۆزىڭىزنى ئاچىدۇ، ئۇ بىرگە ھەم باشلامچى، ھەم قامچا...

ئانا ئورنىدىن تۇرۇپ ئاۋۋال بۇغراخانغا، كېيىن ئىلىك ئۇستازغا تازىم قىلدى.

— ئىلتىپاتلىرىغا ھەشقاللا، ئەگەردە مېنىڭ باربىتىم ئەل تىلىكىنى قوشۇپ سايرىيالسا، ماڭا بۇنىڭدىن چوڭ قۇت بولمايدۇ...

گۈللەيلىنىڭ شەرتى بىلەن خىزمەتچى قىزلار لېگەنلەردە تاماق كەلتۈرۈشتى. خانىش ئايدىڭ كۆپچىلىكنى تاماققا تەكلىپ قىلدى...

توققۇزىنچى قسىم

بىنانىڭ ئۇلىنى پىشىقلاپ سېزىش ۋە

ئۇنىڭدىن بىخەتەرلىك چارىسىنى ئىزدەش .

كەسكىن بولۇش ئارقىلىق ئالدىنى ئېلىش .

چوڭقۇر ئويلاپ كۆتەرگەن سېپىلدىن ئەل - يۇرت .

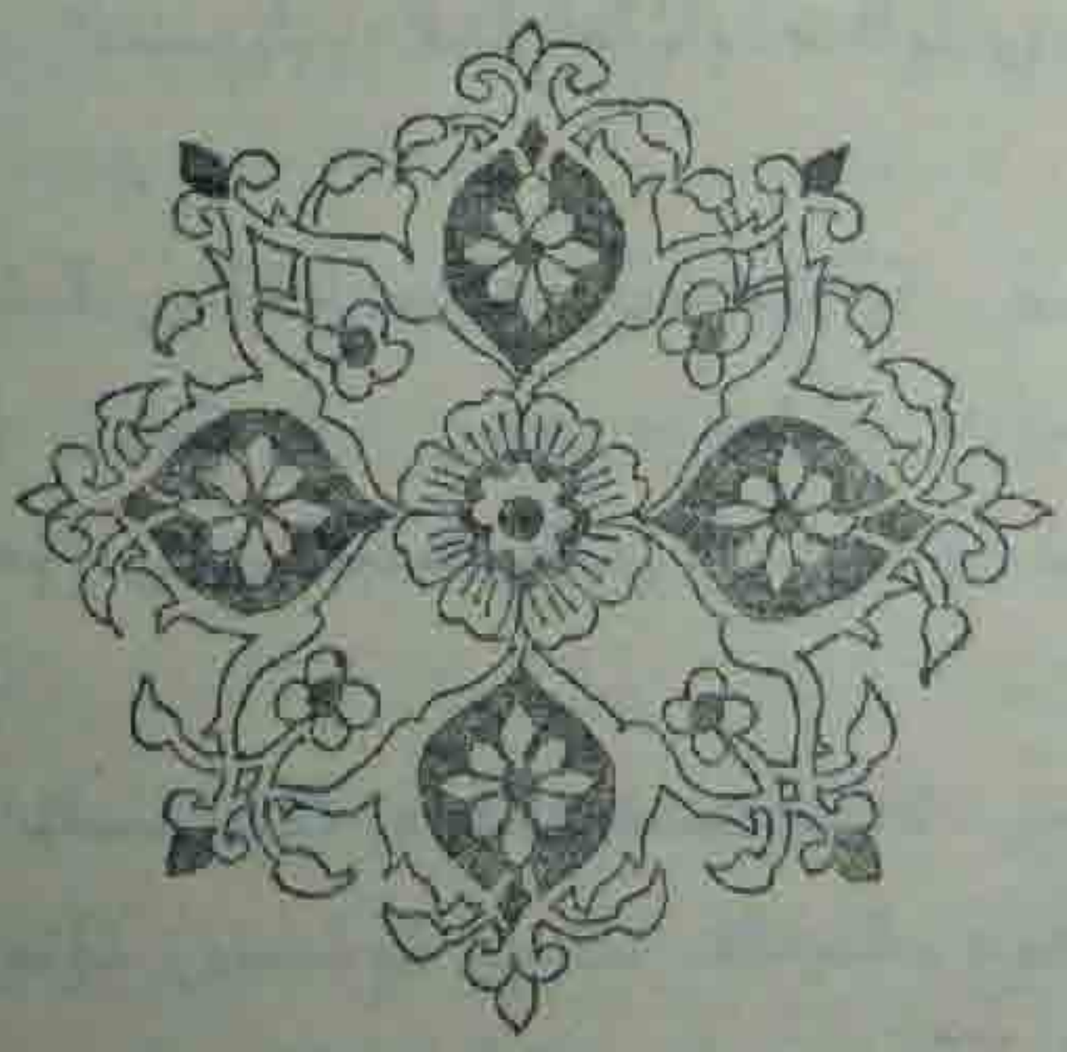

بىرىنچى باب

خان ئوغۇل ئىز باستى

سۇتۇق بۇغراخان ئۇلۇغ سەپەردىن قايتقىلى ئىككى يىل بولدى. يىللار يىللى، ئات يىلى ئۆتۈپ قوي يىلى كەلدى.

ئەسلىدە ئۇ بىرەر مەزگىل دەم ئېلىشنى ئويلىغانىدى. تەتۇرىچە، ئىش تېخىمۇ قاتتىلاق بولدى. ئۇ ئۆزىدە بارغانچە هارغىنلىق، ماغدۇرسىزلىق سېزىشكە باشلىدى. كايىدا بۇرمىكى سەللىدىنغان، بېشى قايىدىغان بولۇپ قالدى. ئۇنىڭ سالامەتلىكىدىكى بۇ ئۆزگىرىش باشقىلارنى ئەندىشىگە سېلىپ قويىدى، بولۇپمۇ، خانىش ئايدىڭ ئۇنىڭ ساقسىزلىقىنى، ئۇيقۇسى قېچىپ، ئىشتىهاسى تۆۋەنلەپ قالغانلىقىنى كۆرگەندە، قاتتىق ئەندىشە قىلىدىغان بولۇپ قالدى. "تاز ئىش قىلىپ كۆپرەك تارام تالسىلا بولغۇدەك" دەيتتى ئۇ سۇتۇققا.

ئىلىك ئۇستاز سۇتۇق بۇغراخانىڭ سالامەتلىكىگە چوڭ كۆڭۈل بۆلەتتى. "تالدىمىزدا قېيىن ئىشلار جىق، سالامەتلىك كېرەك" دەيتتى ئۇ بۇغراخاننى جىقراق دەم ئېلىشقا ئۈندەپ. ئوردۇ تېۋىپ-لىرى كۆرۈپ گايىلىرى "زىققا كېمەل" دېمە، گايىلىرى "قۇرۇق ئىسىق چىماپ كەتكەن" دېدى. بىرداڭلىق تېۋىپ بىرنەچچە قېتىم كۆرۈپ ئاندىن بۇرەكسىڭ سوقۇشى بېجىرىم ئەمەس، قان قويۇلۇپراق قالغان، هارغىنلىق چوڭ. پاختىنى دەم ئالمىسا بولمايدۇ،

دېدى. تېۋىپ ئۆزىنىڭ بۇ قارىشىنى بۇغراخانغا ئېيتىماسلىقنى، روھى يۈك كۆپەيسە، ئاغرىقى كۈچەيىپ قالىدىغانلىقىنى ئاگاھلاندۇردى.

سۇتۇق بۇغراخان ئاۋۋالىرى پەرۋا قىلمىدى. كېيىنكى كۈنلەردە، دېمى سەقلىپ بىئارام بولغان چاغلاردا ئويلايدىغان بولۇپ قالدى: "ئەجەب ئىش، قېرىلىق يەتتىمىكىن؟ يۈرەك ئالدىرىتىپ قويۇۋاتىدۇ. بېشىمدا مۇنچىۋالا ئىش تۇرسا قانداقمۇ دەم ئالسەن؟!... سالامەتلىكىنى دېسەك ئىشتىن قول ئۈزۈش كېرەك. ئىشتىن تامام قول ئۈزۈشكە بولمايدۇ...بايىتاشنى ئىش بېشىغا چىقىرىپ قويۇپ، ئۇنىڭغا ياردەم قىلىپ جېقىراق دەم ئالساڭچۇ!... ھە، مۇشۇنداق قىلغان ئۈزۈك بولارمىكىن. ئۈزاقراق ئۆمۈر سۈرگىلى بولار، بەلكى..."

سۇتۇق بۇغراخان بۇ ئويىنى ئايدىڭغا ئېيتقانسىرى، ئۇ "ئويلىشىقا بولىدۇ. دوستلار بىلەن مەسلىھەتلىشىش كېرەك" دېدى. شۇ كۈنلەردە ئالىپ ئارسلان سەمەرقەنتتىن قايتىپ كەلدى. ئۇ ئىشلارنى سەرەمجانلاشتۇرۇپ، خاتىرجەم بولغاندىن كېيىن بۇغراخانىڭ رازىلىقى بىلەن قايتقانىدى. بۇغراخان ئۆزىنىڭ ئويىنى دوستىغا ئېيتقاندا، ئارسلان "ياخشى ئويلاپسىز، ئەل ئۈچۈن ئۆزۈنراق ئۆمۈر كۆرگەن ياخشى" دېدى

سۇتۇق بۇغراخان دەم ئېلىپ يۈرگەن كۈنلەرنىڭ بىرىدە كەچلىكى دوستلار جەم بولۇپ قالدى. ئاۋۋال ئارسلان يۈلتۇز بىلەن كېلىپ نېرى-بېرى پاراڭلىشىپ ئولتۇرغاندى، ئىلىك ئۇستار ئىپارگۈل بىلەن كىرىپ كەلدى. شۇنىڭ بىلەن ئايدىڭ قوشۇلۇپ ئۈچ جۈپ قەدىردان دوستلار دەرقەمتە بولۇشتى. ئالدىراشلىقتا ئاز بولسىمۇ بۇنداق ئولتۇرۇشلاردا دوستلار ئېچىلىپ يېيىلىپ سۆزلە-

شەھەتنى، ياشلىق كۆنلىرىنى ئەسلەشتەتتى، ئوۋ ئاساسلىرىدىن سۆزلەشتەتتى، بىرسىپ ئۆتكەن ھەم قېيىن، ھەم ئوخۇشۇق چىلىشىش يوللىرى، ئاچچىق ـ تاتلىق ساۋاقلار توغرىسىدا پاراڭلىشاتتى. ئەل ئەھۋالى ئۈستىدە، ئېغىر يۈكلەر، تايىغاق يوللاردىن، جۈدۈنلۈق داۋانلاردىن قانداق ئۆتۈش توغرىسىدا مۇڭدىشىشاتتى. قەدىناس دوستلارنىڭ بۇنداق ئولتۇرۇشلىرىدا چاقچاقلار، بىيىت ئېيتىشىلار، غەزەل ـ قوشۇغلار ـــ ھەممىسى بولاتتى. ئاخىرى گەپ يەنە ئەل ئەھۋالى، دۆلەت ئىشلىرىغا كۆچۈپ، مۇزاكىرە، تالاشلار بىلەن، گايىدا ئوبدان يەكۈنلەر بىلەن ئاياغلىشاتتى.

ـــ ھا، مانا قارىسىلا، ئۈستىدىن چۈشۈپتىمىز ـ دە، ـــ دېدى ئىپارگۈل ئىلىك ئۈستاز بىلەن پەلەمپەيدىن پېشايۋانغا چىقىۋېتىپ، ـــ ھە، سالام، سالام، ـــ ئۇ ئارسلان، يۇلتۇز، ئايدىڭلار بىلەن سەممى ئامانلاشتى، ـــ ياق بولمايدۇ، قوزغالماڭ سۇلتان، ـــ دېدى ئۇ تېز بېرىپ ۋە ئورنىدىن قوزغىلىۋاتقان بۇغراخاننىڭ قوللىرىدىن تۇتۇپ تۇرغۇزمىدى.

ـــ "سۇلتان"، سەمەرقەنتتىن چاپلىشىپ كەلگەن يەنە شۇ ئالىپتە سۆز. "دوستۇم" دېگەن ئىناق سۆزلەر تۇغۇلۇپ كېتەرمۇ؟ ـــ بۇغراخان كۈلۈمسىرەپ ئىلىكنى ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلدى. باشقىلارمۇ كۆرپىگە ئولتۇرۇشتى. باغدىن ئەتىر گۈللەرنىڭ يېقىملىق ھىدى پۇراپ تۇراتتى.

ـــ ياق، يوقسۇ، ھەرگىز ئۇنداق بولمايدۇ. "دوستۇم" دېگەن بۇ سۆز بىزنىڭ دىل ـ رىشتىلىرىمىزنىڭ تۇگۈنى. بىردىن ھېچكىم تارتىۋالالمايدۇ. شۇنداق ئەمەسمۇ، خانىش؟ ـــ ئىلىك ئۈستاز كۈلۈپ ئايدىڭغا قارىدى.

— بىلمەيمەن، — دېدى ئايدىك بېشىنى ساڭايتىپ يۇراپ، — خانىش يولداندىن كېيىن "دوست، يار" دېگەن گەپلەرنى بىلمەيدۇ، — ئۇ كۆلكىسىنى يوشۇرۇش ئۈچۈن قولى بىلەن ئاغزىنى ياپتى.

— ۋاي خۇدايىمەي، تۇزىتىمەن دەپ يۈزۈپ ئالدىمۇ نېمە؟ ھە، شۇنداق، ئايدىك، بىراق ئاي تەتۈر قارىۋالسا، ئۇنىڭ شولىسى يۈرىلىپ كېتىدۇ. شۇنداق ئەمەسمۇ يۇلتۇز؟ ئاينىڭ سىرىنى يۇلتۇز ئوبدان بىلىدۇ — دە!

— بىلمەيچۇ؟ يۇلتۇز ئاي بىلەن ھەم نۇرداش ھەم سىرداش، ئاينىڭ كۆڭلى ئاغرىسا، يۇلتۇزنىڭمۇ كۆڭلىگە كېلىدۇ.

ھەممەيلەن كۈلۈشتى. ئايدىك تۇزلىنىپ كۈلۈپ ئىلكىكە قارىدى.

— توغرا گەپلەر. دوستلۇق رىشتىمىز مەڭگەم بىزنىڭ. بىر زامانda، ياش چېغىمىزدا، ئۇۋۇغا چىققانىدا ئېيتقان بىر بېيىتلىرى يار ئېسىڭدىمۇ؟ — دېدى ئارسلان بىرنېمىنى ئويلىغاندەك يۇلتۇزغا قاراپ، — قانداق ئىدى؟

يۇلتۇز قوشۇمىسىنى تۇرۇپ ئازراق ئويلىغاندىن كېيىن، قوشۇغنى يادقا ئوقۇدى:

بىر سۆزۈم ئەيتايىن، ئىشتىكىل يارۇ،
سۆيۈكلى دوستۇمغا ئاسقىل تۇمارۇ.
بېزەكلى يۈزىگە، باقما سۆزىگە،
ئاردىغ دىل دوستنى تاپ، چىقار خۇمارۇ.

— شۇنداق، بىز سۆيۈكلى، ئاردىغ دىل دوستلار بىز، — دېدى ئايدىك، — يۇنىڭدىن ئوتتۇز ئالتە يىل ئىلگىرى ئوۋ ئۈستىدە، ئۇلانغان ئاشۇ دوستلۇق رىشتىسى بىزنى بىر-بىرىمىزگە شۇنداق

مەھكەم باغلىغانلىكى، ئۇزۇشكە قەست قىلغان قارا قوللارمۇ ئۆزى ئۈزەلمىدى، ھەم ئۈزەلمەيدۇ. بۇ رەشتىنى شۇ ۋاقىتتا ئىلىك ئۇستاز ئاشۇ چوڭقۇر مەنىلىك پىيىتلىرى بىلەن باغلىغان.

دوستلار خانىش ئايدىڭنىڭ سۆزلىرىگە قوشۇلۇپ باش لىڭشىتتى. شۇ تاپتا چاپقۇنلۇق ئۇزاق يىللارنىڭ سىنىقىدىن ئۆتكەن قەدىر-دانلىق، قەدىناسلىق سۆيۈنچىلىرى ئۇلارنىڭ ئارىغ دىللىرىدا دولقۇنلىناتتى.

ئىلىك ئۇستاز كۆزلىرىنى قىسىپ يېراقتا قاراپ تۇرغىنىچە مۇنۇ قوشۇغىنى ئوقۇدى:

يەر-جاھاننى تىترەتتى بۇغرا ئارسلان،
كەڭ ئاڑۇنغا نۇر چاچتى قوشماق قىز-جۇۋان.
ئاسمانۇزىمىنى ئۇلىغان رەشته،
جان دوستلارنىڭ تۇماری بولدی ھەر زامان.

بۇغراخانمۇ چوڭقۇر تەسىرلىنىپ مۇنۇ قوشۇغىنى ئوقۇدى:

ئارىغ دىللار يورۇدى نۇرلۇق بىلىگىدىن،
سۆيۈنچىلەر ئۇرغۇدى قاندىن-يىلىكتىن.
بۇغرا بىلەن ئارسلان بولماستى غالىپ،
ئايرىلسا گەر ئاداشى، ئۇستاز ئىلىكتىن.

— ۋاي، ئۇستازىم كېلىپ قاپتىغۇ، ئەجەپ ياخشى، — دېدى گۈللەيلى ئۆيدىن چىقىپ، — سالام، سالام ئۇستاز. ھە، باياتىن دېگىنىمنى بىرنېمە غىدىقلاپ قويمىدى. بايازە، ئىسپارگۈلنىڭ ھىدىكەن-دە!

ئۇ ئىسپارگۈلگە قاراپ كۈلدى.

— ھىدلەر تۇگۈل، گۈلمۇ تۇزۇپ بولدى، ھامماچا، — دېدى

ئىپارگۈل كۈلۈپ.

ــ ئۇنداق دېمەك سىگلىسم. ياخشى گۈل زادى تۇزۇمايدۇ، عمدى تۇگمەيدۇ. ئۇنىڭ يىلتىزى مەزمۇت بولسا بولغىنى، قارىغاي چېچەكلىرىگا ئاق كىرگەن بولسىمۇ يەنە گۈلدەك تۇرىدىغان مانا مانا قاراڭ، قېرى دېسە تازا قېرىدىم. بىراق "لەيلى"گە كۈلنى قوشمىسا ئاچچىقىم كېلىدۇ.

ــ توغرا، گۈلنى لەيلىدىن ئايرىغىلى بولمايدۇ، ــ دېدى ئىلياس ئۇستاز، ــ لەيلىنىڭ ئۆزىمۇ بىر خىل گۈل ئەمەسمۇ؟

ــ ھە، توغرا، گۈل بولسا ئۇز، ھىد چاچىدىغان گۈل بولغىنى ياخشى. يانتاقمۇ گۈل ئاچىدۇ، شۇمبۇيىنىڭمۇ گۈلى بار ئەمەسمۇ؟ يانتاقنىڭ تىكىنى بولسىمۇ، گۈلى چىرايلىق، ئۇنى يەنە تۆگە يەيدۇ. شۇمبۇيا قوغۇنىنى بۇزىدۇ. ئۇنداق گۈللەرنى سېستىپ قىغ قىلمۇبتىش كېرەك...

ــ ھە، بىزنىڭ گۈللەيلى سايراپتۇ-دە، ــ دېدى ئالىپ مۇباشى، توغرۇلبەگلەر پېشايۋانغا يېقىنلىشىپ، ــ باشقىلارغىمۇ ئازراق گەپ قالسۇنمىكىن، ــ ئۇ كېلىپ خان، خانىشلار بىلەن ۋە باشقىلار بىلەن ئامانلىشىپ ئولتۇردى.

ــ ئۆيدىغۇ بىزگە گەپ تەگمەيدۇ، بۇ يەردىمۇ گەپ قىلغىلى بولمايدىكەن؟ مەن سىلىنىڭ چېرىكلىرى ئەمەس مۇباشى...

ھەممەيلەن كۈلۈشتى، گۈللەيلىمۇ قوشۇلۇپ كۈلدى.

ــ ھامماچام بوش كەلمەيدۇ، ئۇنى خام چاغلىماڭلار. توغرۇلبەگكە تەڭ كېلەلمەسە، بىر ئوردۇنى باشقۇراتتىمۇ؟ ــ سۆتۈق بۇغراخان گۈللەيلىگە قاراپ كۈلۈمسىرىدى.

ــ ئۇ ياش چاغلاردىكى ئىش، بالام. ئەمدى ئوردۇ ئىشىنى

قۇندۇزغا تۆتكۈزۈپ بەردىم. ۋاي، سىلىنىڭ پاراڭلىرىغىلارنى بۆلۈۋەتتىمۇ دەيمەن، كىرىپ كېتەي، — تۈ تۈرۈپ ئىشىك يېقا ماڭدى ۋە توغرۇلغا قاراپ، — تۆۋلىرى چاغلاپ كەپ قىلالا جۈمۈ، تۆۋىدە بوغان گەپ قىلىغان بىلەن، بۇ يەردە قىلالمايلا. پاتا بالام بار.

— ۋاي تووا قىلدىم. مېنى تووا، — دېدى توغرۇلبەگ قولىنى چېكىسىگىچە كۆتۈرۈپ قويۇپ.

ئولتۇرغانلار يەنە كۈلۈشتى. گۈللەيلىمۇ كۈلگىنىچە ئىچكىرى كىرىپ كەتتى.

— توغرۇل ئاكاممۇ ئوبدان كەلدى، — سۆز باشلىدى بۇغراخان، — هېلىقى ئىشنى مەسلىھەتلىشىپ پۈتۈشۈۋالساق دەيمەن، ئىشقا بايىتاشنى جىقراق مەسئۇل قىلىپ، مەن جىقراق ئارام ئالمىسام بولمىغۇدەك.

— ئىككىمىز بۇ ئىشنى جىق ئويلاشتۇق، بۇ كىشى غەيرىتىدىن يانمايدۇ، بىراق تەن سالامەتلىكى راستىنلا بوشاپ قالدى. مېنىڭ ئويلايدىغىنىم بايىتاش ئىشىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقىپ كېتەلەرمۇ؟ — ئايدىڭ دوستلارغا بىر قارىۋېلىپ داۋام قىلدى، — يارانلار بارغۇ؟، يالغۇز ئۇنىڭ قولىدىن ئىش كەلمەيدۇ. شۇنداق بولسىمۇ، يەنە ئابروي دېگەن گەپمۇ بار.

— مەنمۇ بۇ ئىشنى جىق ئويلىدىم، — دېدى ئىلىك ئويچان، — ئەل ئۈچۈن خانىنىڭ سالامەتلىكى مۇھىم، خان ئوغۇل بايىتاش ئوردۇ ئىشىغا مەسئۇل بولسا بولىدۇ. بىراق سۇتۇق بۇغراخان ئەلنىڭ چوڭ ئىشلىرىنى باشقۇرمىسا بولمايدۇ. خان ئوغۇل بىكەچ بايىتاش تېكىن يۈكىنىڭ جىقىنى كۆتۈرسۇن. خان جىقراق دەم ئېلىپ، ئەلنىڭ، دۆلەتنىڭ چوڭ ئىشلىرىدا يېتەكچىلىك قىلىپ بەرسە،

ئىشىر تېخىمۇ ياخشىراق بولۇشى مۇمكىن، شۇڭا مەن، خان ئوغۇل بىكەچ بايىتاش تېكىن خانلىققا ئولتۇرغىنى ئۇرۇنۇق دەيمەن،

ــ ئۇستازنىڭ سۆزى ئورۇنلۇق ــ دېدى ئالىپ ئارسلان خوشۇمچە قىلىپ، ــ ئابروي دېسەك، بىكەچ بايىتاش تېكىننىڭ ئابرويى بار. ئۇ خان ئوغۇل ــ دە! چوڭ ئابرويلۇق خانىمز يەنە ئالىپ يېتەكچى بولغاندىن كېيىن گەپ يوق.

ــ بىكەچ بايىتاش تېكىننىڭ چېرىكلەر، چېرىكباشچىلىرى ئارىسىدا ئابرويى يۇقىرى، ــ توغرۇل قوشۇمچە قىلدى، ــ ئۇ چېرىك ماھارىتىنى ئوبدان ئۆگىنىپلا قالماي، چېرىكلەر، چېرىكباشچىلىرى بىلەنمۇ يېقىن دوست بولۇشۇپ كەتتى.

ــ ياخشى پىكىرلەر، ــ دەپ قوشۇلدى يۇلتۇز، ــ بىكەچ ئىدراكلىق، چەبدەس ئادەم بولۇپ يېتىشتى. يەنە بارىدەمچىسى بىكەچ تونغانمۇ بار. چوڭ ئىشلاردا خان يۆلەكتە بولمامدۇ؟ خانىمنىڭ ئۇزاق ئۆمۈر كۆرۈپ، ئەلگە جىقراق تۆھپە قوشۇشى ئۈچۈن بالىلارغا كۆپرەك يۈك ئارتقان ياخشى.

دوستلار بۇ ئىش ئۈستىدە ئۇزاق پاراڭلاشتى. ئاخىرى بىر ئېغىزدىن "خان ئوغۇل بىكەچ بايىتاش تېكىننىئوردۇ ئىشىغا مەسئۇل قىلىش، تونغانغا خان جەمەتىنىڭ ئەنئەنىۋى ئۇنۇۋان تۇزۇمى بويىچە ئۆستۇرۇپ ئىلىك ئۇنۇۋانى بېرىش①، سۇتۇق بۇغراخان ۋاقتىت چىقىرىپ دەم ئالغاچ ئەلنىڭ چوڭ ئىشلىرىغا يېتەكچىلىك قىلىش" دېگەن قارارغا كېلىشتى...

سۇتۇق بۇغراخاننىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن بىكەچ بايىتاش تېكىن

---

① تونغان ئىلىكىنىڭ ئىسلامى ئىسمى سۇلايمان ئىلىنى ئابدۇل كېرىم،

بۇغراخان ئۆزۈانى بىلەن خانلىققا باش بولسىدى ۋە تۇنجى ئورۇنۇ كېڭەشمىسىنىڭ مەجلىسىنى ئاچتى. ئالدىنقى كېڭەشمىدە بۇغراخان ئۆز پىكرىنى ئېيتقان.

خان ئوغۇل بايىتاش بۇغراخانىنىڭ باشقۇرۇشىدا بۇگۈن ئوردۇ كېڭەشمىسى ئېچىلدى. بايىتاش بۇغراخاندا ئازراق ھاياجانلىنىشتەك كەيپىيات بار ئىدى. ئۇ بىرىنچى قېتىم كېڭەشمە مەجلىسىنى باشقۇرۇۋاتىدۇ، ئەمەسمۇ. بىكەچ بايىتاش تېكىن دادىسى ۋە "ئۆچلۈك ئۇيغۇرۇش ھالقىسى"نىڭ پىكرى بويىچە ئۆزىنىڭ ئىسلامى ئېتى بولغان مۇسا ئىبنى ئابدۇل كېرىم بۇغرا قاراخان① نامىدا چاقىرغان بۇ كېڭەشمىگە روھىي جەھەتتىن خېلى تەييارلىق قىلدى. ئۇ تەخت سارايغا كىرگەندە، ئولچى-ئەربابلار زور ئېھتىرام بىلدۇرۇشتى. مۇسا بۇغراخان ئۆزىمۇ سەزمىگەن مەغرۇرلۇق بىلەن ئىككى قاتار تۇرغان ئوردۇ ئەربابلىرى ئارىسىدىن ئۆتۈپ تۆرگە چىقىپ ئولتۇردى. كېيىن، ئۇنىڭ يۇرىكى دۇپۇلدەپ بىرپەس جىم ئولتۇرۇپ قالدى. ئاندىن تۆۋەندىكىلەرگە قاراپ چىقتى. ئۇنىڭ كۆزى ئىلىك ئۇستازىنىڭ كۆزى بىلەن ئۇچراشتى. مەنىلىك چوڭقۇر بۇلاق كۆز ئۇنىڭغا ئاشۇ بىرنەچچە تىنىق ئىچىدە نۇرغۇن نەرسىلەرنى بىلدۇرەتتى. ئۇ گويا "ئىشەلچىلىك بول، يۇرەكلىك بول، ئەلنى ئۇنتۇما، كەمتەر بول..." دەپ مەدەت بېرەتتى. خان "خاتىرجەم بولسىلا ئۇستازىم" دېدى كۆڭلىدە ۋە بېشىنى كۆتۈرۈپ مەجلىسىنى ئاچتى.

---

① مۇسا ئىبنى ئابدۇل كېرىم دادىسى سۇتۇقنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن ئاندىن ئۆزىنى ئارسلان قاراخان دەپ ئاتىغان.

ـ بۇگۈنكى كېڭەشمىز پەنە ئىلگىرىكى كېڭەشمىلەرنىڭ داۋامى، ـ دېدى ئۇ خانىلارغا خاس مەغرۇر ئاھاڭدا. سىرالى، ئۇنىڭ بېشىدىن "دادام بۇنداق سۆزلىمەيتتىغۇ" دېگەن خىيال ئۆتۈپ كەتتى. ئاندىن ئۇ سۆزىنى سەل مۇلايىملاشتۇرۇپ داۋام قىلدى، ـ دادامنىڭ پىكرى بويىچە بۇگۈنكى مەجلىسته ئۆچ ئىش ئۈستىدە كېڭەشمەكچىمىز. بىرى، دۆلىتىمىزنىڭ ئۇرانى. بىرى قۇرۇلتاي چاقىرىش. يەنە بىرى، ئوردۇ ئەمەلدارلىرى ئىچىدە يەزى ئالماشتۇرۇشلار قىلىش.

مۇسا بۇغرا قاراخان يۇقىرىدىكى ئۆچ مەسىلە توغرىسىدا چۈشەندۈرۈپ سۆزلىدى. دۆلەت ئۇرانى ـ يەنە ئىلگىرىكى بىرلىك، بىلىگ، پاراۋانلىق، قوغدىنىش ئىكەنلىكىنى، بۇنىڭ ئىچىدە بىرلىك بىلەن بىلىگنى ئالاھىدە چىڭ تۇتۇش لازىملىقىنى سۆزلىدى ۋە بۇ توغرىدا ئالاھىدە توختالدى.

ـ دادام: "بىلىگسىز ئەل قۇت تاپالمايدۇ" دېدى. ئىلىك ئۇستاز "دۆلەتنىڭ ئۇلۇغلۇقى بىرلىكىدە" دېدى. يەك توغرا، بىز بۇ سۆزلەرگە ئەمەل قىلمىقىمىز كېرەك ـ دېدى ئۇ ئاندىن، بىلىگ ئاقارتىش ئىشلىرىنى يېڭى بالداقتا كۆتۈرۈش، بىرلىكنى ئۇلغايتىش ئۈچۈن چېلىشىش، ئەل بىرلىكىنى بۇزىدىغان، بىلىگ ئىشلىرىغا قارشى تۇرىدىغان ھەرقانداق قىلمىشلارغا دەككە بېرىش توغرىسىدا سۆزلىدى.

كېڭەشمىدە تالاش بولمىدى. ئولچى ـ ئەربابلار مۇسا بۇغرا قاراخانىنىڭ سۆزىگە قوشۇلدى. قۇرۇلتاي بۇ يىل يازدا ئېچىلماقچى بولدى. خىزمەتكە، يېڭى ئىشقا يېڭى ئادەملەرنى تەيىنلەش ماقۇللاندى...

ئىككىنچى باب

ئۇل سالغۇچىلار سۆھبىتى

سۇتۇق بۇغراخان مۇسا بۇغرا قاراخانىنى ئالدىغا چىقىرىپ قويغاندىن كېيىن، يۈكى يەڭگۈسىپ قالغاندەك قىلدى. پۈت-قوللىرىنى سوزۇپ ياتىدىغان، جىقراق ئارام ئالىدىغان بولدى. ئۇ بوش ۋاقىتلىرىنى نەۋرە-چەۋرىلەر بىلەن ئويناش، باربىتچى ئانىمنىڭ ۋە باشقا ئۇستاز سازچىلارنىڭ سازلىرىنى، داڭلىق قوشۇغچىلارنىڭ قوشۇغلىرىنى ئاڭلاش بىلەن ئۆتكۈزەتتى. دەريا بويلىرىدا، كۆكۈل-مەيدانلاردا، باغلاردا سەيلە قىلاتتى. بىر قېتىم ئايدىڭ بىلەن ئاتۇشقا بېرىپ ئەتىيازنىڭ ياخشى ھىدلىق قوينىدا سایاھەت قىلىپ كەلدى. بۇ يىل يازدا پايلاقىقا چىقىپ دەم ئېلىپ كەلمەكچى. چۈنكى، قوزا، قېيىز، تاغ سەيلىسىنى سېغىنىپ قالدى. پايلاقتا چىققاندا، ئادەتتى قوزغىلىپ قالسا، بۇقىرى چىقىپ ئۇۋ قىلىشىمۇ مۇمكىن. يېقىندىن بۇيان ئۇيقۇسى چايىدا بولۇپ قالايمىقان چۈشىنى ئاز كۆرىدىغان بولۇپ قالغاندىن كېيىن، ئۇۋ چۈشلىرى كۆپەيىپ، ئۇنى سېغىنىدۇرىدىغان بولۇپ قالدى. ئاھ، بۇغا، ئېيىق، ئارقار... ئۇۋلاش نېمىدېگەن كۆڭۈللۈك!

ئايدىڭ خانىنىڭ دەم ئېلىشقا لايىق ھەممە شارائىتلارنى تەييارلاپ بېرەتتى. ئىش بىلەن كەلگەنلەرنى چەكلەيتتى. ھال سوراپ كەلگەنلەرگە ئىش توغرىسىدا سۆز ئاچماسلىقنى تاپىلايتتى. لېكىن،

ئۇلار ئىختىيارسىزلا ئىش ئۈستىدە سۆزلىشىپ كېتەتتى. باراللار كەلگەندە ئەل ئىشى توغرىسىدا گەپ قىلماسلىق قائىدىسۇ مۇمكىن بولسۇن! بۇگۈن كەچقۇرۇن ئىلىك ئۈستاز كەلگەندە سۈزۈق بۇغراخان بىلەن خانىش ئايدىڭ بىر يىل كۆرۈشمىگەنىدەك سېغىنىش بىلەن قارشى ئالدى.

— كېلىڭ دوستۇم، — دېدى بۇغراخان سەمىمىي كۈلۈمسىرەپ، — كېلىپ تۇرۇڭ، سېغىنىپ قالىدىكەن كىشى.

— ھە، مېنىڭ ھەر كۈنى كەلگۈم بار. بىرنەچچە كۈندىن بۇيان ئالدىراش بولۇپ قېلىپ كېلەلمىدىم. قانداق، ياخشى ئارام ئېلىپ قاللىمۇ؟

— رەھمەت، ياخشى. بىراق، تەن ئارام ئالغان بىلەن باش دەم ئالمايدىكەن.

— ياق، بۇ بولماپتۇ. مۇھىمى باشنى دەم ئالدۇرۇش كېرەك ئىدى. بۇگۈن ھەرگىز ئىش ئۈستىدە سۆزلەشمەيمىز. شۇنداق ئەمەسمۇ خانىش؟

— شۇنداق، شۇنداق. ھەممىسى كېلىپلا شۇنداق دەيدۇ، نەدىكىنى؟ ئادەملەرنىڭ ئاغزىنى تۇتۇۋالغلاپ قويغىلى بولمايدىكەن. چوڭ ئىشلار بولسىغۇ ئىلاجىڭ يوق.

— بۇگۈن چوڭراقىنىمۇ سۆزلەشمەيمىز، بولامدۇ؟

— ھاياتلىقنىڭ ھەممە ئىشى چوڭ ئىش، — دېدى سۈتۈق، — نېمە ئۈچۈن، كىم ئۈچۈن ياشايسەن؟ ئەل ساڭا تەلمۈرۈپ تۇرسا، ئۇنىڭ ئۈچۈن قايغۇرۇشۇڭ كېرەك ئەمەسمۇ؟ بۇلار چوڭ ئىش ئەمەسمۇ! كىچىك ئىشلار كۆڭدەكلىك، بالىلىق ۋاقتىلاردا تۇغۇلۇپ بولغان. شۇ ۋاقىتلاردىمۇ كىچىك ئىشلاردىن چوڭ ئىش تۇغۇلاتتى. ھېلىقى

بالىلىق ۋاقىتلىرىمىزدا ئوقۇلىدا ساۋۇق بىلەن ئۇرۇشقانلىرىمىزنى دەڭ. شۇ كۈنكى ئېيتقان قوشۇغلار يادىڭىزدا بارمۇ، دوستۇم؟

— بولمايچۇ؟ گۈدەكلىك ئۇمۇتۇلۇشلىرىمىز كېينكى چوڭ ئىشلارنىڭ تۈرەلمىسى ئىكەن، بايام سىزنىڭ بالادىنمۇ قورقايدىغان باتۇرلۇقىڭىز بىزگە مەدەت بېرەتتى.

— راستتىنلا قورقمايدىكەنمىز، — دېدى ئابدىنىڭ. — ھېلىقى ئوۋغا چىققانىدا، چەتتىن كەلگەن ياغى بىلەن ئۇرۇشۇپ كەتكىنىمىزنى دېمەمدىغان! كېيىن ئويلىسام قورققۇم كېلىدۇ. سۈتۈقنىڭ باتۇرلۇقى بولمىسا بىز ئۇ ئوتقا كىرەلمەيتتۇق. بىراق دوستلار بولمىسا بىر كىشىنىڭ بارلىقى بىر كىشىلىك بولىدۇ-دە!

— توغراگەپ، — دېدى سۈتۈق كۈلۈپ، — يالغۇز قارىغاي قانچە ئېگىز ئۆسسىمۇ ئورمان بولالمايدۇ. راست گەپ قىلدىڭىز ئىلىك. گۈدەكلىكىمىز ئادەم بولغىنىمىزنىڭ تۈرەلمىسى ئىكەن. بۇ تۈرەلمە "ئادەم" كەلگۈسىدىن چوڭ ئۇمىتىدىلەر كۈتۈپ قالغانىدى. بىز ئۇلارغا جاۋاب بېرىشىمىز كېرەك.

مۇسا بۇغرا قاراخان كىرىپ دادىسى بىلەن ئانىسغا سالام بېرىپ ئولتۇردى. ئىلىك قوپۇپ ھورمەت بىلدۈردى.

— توغرا گەپ. ئادەم گۈدەكلىكىنىڭ ئۇمىدىگە جاۋاب قايتۇرۇشى كېرەك، — سۆزىنى داۋام قىلدى ئىلىك، — ئەلنىڭ ئارزۇسىنى قاندۇرۇش كېرەك. ئۇلۇغ ۋەجداننىمۇ جاۋاب قايتۇرۇش كېرەك، توغرا، قانائەتلىنەرلىك جاۋاب قايتۇرۇش ئۈچۈن ھەقىقىي ئادەم، مەنىلىك ئادەم بولۇشى كېرەك. ئادەمنىڭ مەنىسى — ئۇنىڭ بارلىقىنى ئەلگە بېغىشلىغان ئىرادىسىدە. مەنىسىز ئادەم ئەلگە پايدىسىز بىر مەخلۇق، خالاس.

— بۇنىڭ مەنىسىز قانچىلىك بولغاندۇ تۇستاز؟ — ئوقۇغۇچى سوردى ئايدىڭ.

— بۇنى ئەلنىڭ تارازىسى تۆلچەيدۇ. ئەھۋالدىن تارىخاندا مەنىسىز ئانچە تۇيۇن ئەمەسكە ئوخشايدۇ. بىراق، ئەلنىڭ ئارزۇسىدىن قارىغاندا، مەنىسىزگە ئازراق تۇيۇز قوشۇشسىز كېرەك ئوخشايدۇ، — ئىلىك كۇلۇمسىرەپ دوستىغا قارىدى.

— توغرا، — دېدى سۇتۇق، — بۇ تۇزنى يەنە ئەلدىن ئالمىز. ئەل تۇزنى بىكارغا بەرمەيدۇ.

— "ئېلىگىنىڭ تۇزنى يېگەيسەن ھالال، تۇزچىسىڭ ئالدىدا بولمىغىن مالال" شۇنداقمىدى ئۇستاز؟ بۇ سىزنىڭ قوشۇغىڭىز ئەمەسمۇ؟ — ئايدىڭ كۇلۇپ ئىلىككە قارىدى.

— شۇنداق، ھەممىز ئەل ئالدىدا ھېساب بېرىشىمىز كېرەك. ھېساب بەرگەندە مالال بولۇپ قالماسلىقنىڭ ئالدىنى ئېلىش كېرەك. مەن مالال بولۇپ قېلىشتىن ئەندىشە قىلمەن. قۇرۇق گەپنىم جىق، قىلغان ئىشىم بەك ئاز.

— ئۇنداق ئەمەس دوستۇم. بولۇپمۇ سىزنىڭ بىلىگ ئاقارتىش ئىشلىرىدا، تەتۇر كۇچلەر بىلەن بولغان كۇرەشلەردە ئەلگە قوشقان تۆھپىڭىز ئۇنتۇلغۇسىز، مالال بولمايسىز.

— ئاشۇرۇۋەتتىلە. ھە، راست، يەنە شۇ بىلىگ ئۇستىدە ئېيتماقچى ئىدىم، بىلىگ يۇرتىڭ نامىنى سىزنىڭ تەكلىپىڭىز بويىچە "ساجىيە مەدرىسىسى" دەپ ئۆزگەرتتۇق. بىلىگ يۇرتىمىز ئەمدى نامىغا لايىق ئۇلگە، بەلكى ئېلىمىزدىن ھالقىپ باشقا ئەللەرگە نۇر چېچىشى كېرەك. مۇشۇنداق بولغاندا، ئادەمگەرچىلىكىمىزنىڭمۇ، ئۆمرىمىزنىڭمۇ مەنىسى ياخشىراق بولىدۇ. مەن بۇ ئىشقا يەنە

جىقراق كۆچ قوشاق دەيمەن.

— بەك ياخشى، ياخشى بىكىر ئۇستاز. سىز ئېيتقاق، سۆزلەك، چىلىشاق. مەن بارلىق كۆچۈم بىلەن سىزنى قوللايمەن.

— تولا ئوبدان گەپ، ئۇستاز، — دېدى تەسىرلىنىپ تولۇرغان مۇسا بۇغراخان، — زامانىمىزدا ئەلنىڭ بۇقسىرى بىلىگى ئۇچۇن بىز مەزمۇتراق ئۇل سېلىشۇالساق، بىزنىڭ ئۇمرىمىزنىڭ ئۇكۇل، پۈتكۈل خاندانلىقىمىزنىڭمۇ مەنسى بولىدۇ، بىز ئۇل سالغۇچىلار، ئۇرۇق چاچقۇچىلاردىن بولايلىق.

خانىش ئايدىڭ ئوغلىغا زوقلىنىپ سەپسالدى، كېيىن "قانداق" دېگەندەك سۆتۈقتا قاردى.

— ھە، گېپىڭ تۇرۇك ئوغلۇم، — دېدى سۆتۈق بۇغراخان كۈلۈمسىرەپ ئوغلىغا قاراپ، — ئېلىمىزگە چەبدەس تامچىلار، سەزگۈر ئۇرۇقچىلار كېرەك. زامانىمىزدا تۇكۈل، كەلگۈسى زامانلاردىمۇ ئاشۇنداق چەبدەس سەزگۈر ئەۋلادلار جىقراق چىقسا، بىز بوۋاي، مومايلارنىڭ روھى خاتىرجەم بولىدۇ، — ئۇ ئىلىك ۋە ئايدىڭغا قاراپ قويدى. ئۇلار سۆتۈق بۇغراخاننىڭ سۆزىگە رازى بولۇپ باشلىرىنى لىڭشىتىپ ئولتۇراتتى.

— كۆچەتنىڭ يىلتىزى چىڭ بولسا، مېۋىسى مول بولىدۇ، — دېدى ئىلىك مۇسا بۇغرا قاراخانغا قاراپ قويۇپ، — بىزنىڭ روھسىز خاتىرجەم بولغۇسى. ھىراق، يىلتىزنى قۇرۇتتىن ئاسراش كېرەك. خوپ، ئەسلى سۆزگە قايتىپ كېلەيلى، مەدرىسىمىزنى نۇرلاندۇرايلۇق، ئۇ ئىسمى جىسمىغا لايىق مەدرىس بولسۇن دېمەكچىمەن.

— قېنى سۆزلەڭ، قۇلىقسىز سىزدە، — دېدى سۆتۈق بۇغراخان دوستىغا قاراپ.

ئىلىك تۇستاز ئوزىنىڭ بىلىگ-تاقارتىشى ئىشلىرىنى ئۇلغايتىش رىجىسىنى سۆزلەپ بەردى. ئۇنىڭ پىكرى بويىچە، "ساجىيە" مەدرىسىنى كېڭەيتىلىپ قۇرۇلۇشى، تالىپلار كۆپەيتىلىشى، دەرسلەر قوشۇلۇشى كېرەك. ھېسابتىن ئالىجەبر قوشۇلۇشى، يەنە ئىلمى ئۇجۇم، تېبابەتچىلىك، ئىلمى ھەندىسە دەرسلىرى كىرگۈزۈلۈشى كېرەك. مەدرىس ئۆزى ئۇچۇن، قەشقەر ئۇچۇنلا ئەمەس، پۈتكۈل ئەلگە ئالىملارنى تەييارلاپ بېرىدىغان بولسۇن. بۇنىڭدىن باشقا ئىلىكخانىلىقلار، خانلىقلاردا، ئايماقلاردا، ھەتتا يېزا-كەنتلەرگىچە ھەر خىل سەۋىيىدىكى ئوقۇللارنى كۆپەيتىش كېرەك.

ئىلكنىڭ سۆزىنى ئۇلار بەك دىققەت بىلەن ئاڭلاشتى.

— بۇ ياخشى پىكىر، بىز چوقۇم سىز ئېيتقاندەك قىلىشىمىز كېرەك، — دېدى مۇسا بۇغرا قاراخان چانلىسىپ، — تەتۇر كۆچلەرنى قانداق قىلىش كېرەك؟ ھېنىڭچە ئەزىم مەدرىسىگە ئوخشاش تەتۇر مەدرىسىلەرنى تاقاش كېرەك، سۈيقەستچى روھانىلاردىن ۋە تەتۇر ھەرىكەتچى ئىشانلاردىن بىرمۇنچىسىنىڭ ئەدىبىنى بېرىش كېرەك، بۇلار بولمىسىدىكى پۈتلىكاشاك.

— بۇ ئىشلاردىن قېچىپ قۇتۇلغىلى بولمايدۇ، — دېدى ئۇستاز، — يول ئېگىز-پەس، ھاۋا بوران-چاپقۇنلۇق بولىدۇ. ئوك بىلەن تەتۇرنىڭ، ياخشى بىلەن يامانىنىڭ چېلىشىشى بولۇپ تۇرىدۇ. ئۇنداق بولمىسا كۈرەش بولمايدۇ. كۈرەش بولمىسا ئالغا بېسىش بولمايدۇ. تەتۇرلەرنىڭ، يامانلارنىڭ بولغىنى ياماق ئىش ئەمەس. ناقاش، ئەدىبىنى بېرىش ئاسان ئىش. لېكىن كاشىلا بۇنىڭ بىلەن تۇگىمەيدۇ. بەلكى تېخىمۇ چوڭ كاشىلا كېلىپ چىقىدۇ. بىز ھەقنى، ئادالەتنى، ئەركىنلىكنى كۈچەيتىپ ئۆگىتەيلۇك. خەلق ھەق بىلەن

ناھەقنىڭ پەرقىنى بىلىۋىن، شۇ ۋاقىتنا يامانلارنى خەلق يۆلىمەيدۇ، يەلكى قارشى بولىدۇ. بىز خەلق تەرەپتە تۇرىمىز، كاشىلا ئاجىزلايدۇ، يوقىلىدۇ. بىز سەگەكلىك بىلەن، قەتئىي، مەزمۇت قەدەم بىلەن ئىلگىرىلىشىمىز كېرەك.

— ئۇستازىڭنىڭ بۇ سۆزلىرىنى يادىڭدا چىڭ تۇتقىن ئوغلۇم، — سۇتۇق بۇغراخان نەسىھەت ئاھاڭىدا سۆزلىدى، — بىز باشتىلا ئاۋۋال بىلگە تېكىن ئۇستازنىڭ، ئاندىن ئىلىك ئۇستازنىڭ كۆرسەتمىلىرى بىلەن ئاشۇنداق چىلىشىپ كەلدۇق. شۇڭا ئىشلىرىمىز ئوڭۇشلۇق بولۇپ كەلدى.

ئايدىڭ "راست دەيدۇ" دېگەندەك ئوغلىغا قاراپ قويدى.

— دادامنىڭ، ئۇستازنىڭ سۆزلىرى بەك ئورۇنلۇق، — دېدى مۇسا بۇغرا قاراخان، — مەن تامامەن قوشۇلىمەن.

— ئەمدى بولدى، — دېدى ئايدىڭ ۋە تاماق كۆتۈرۈپ چىققان قىزغا قاراپ ئالدىدىكى پەس شىرەنى تۈزەتتۈردى، — ئۇستاز، بۇلار كىچىك ئىشلار بولسا كېرەك. بولدى، چوڭنىمۇ، كىچىكنىمۇ توختىتايلۇق. ھازىرقى ئىش — تاماق يېيىش.

— ئۆزلىرىمۇ خانىش، بۇ چوڭ ئىشلار سۆھبىتىدىن چەتتە قالمىدىلىغۇ؟ — دېدى ئىلىك چاقچاق ئارىلاش.

— گەپ دەڭا، ئۆزى ئىشتىن سۆزلەشمەيلى، دەيدۇ، قاراپ تۇرسام چوڭ گەپلەرنى ئۆزى باشلايدۇ، — سۇتۇق بۇغراخان ئايدىڭغا قاراپ كۈلدى.

— ئەمدى بولدى. ھازىرقى گەپ "بىسمىللا"، تاماقتا قول كەتتى، — دېدى ئايدىڭ شىرەگە قويۇلغان پولۇنى كۆرسىتىپ.

ئۇلار ئىشتىنا بىلەن ئاش يېيىشتى. ئارىلاپ چاقچاق سۆزلەردىن باشقا گەپلەر بولمىدى.

ئۇچىنچى باب

نورۇز بايرىمى

بۇگۈن بەشىنچى ئاينىڭ بەشىنچى كۈنى ــ باھار بايرىمى. تارىخچىلار ئادەتتە ئەتىيازلىق تېرىلغۇنى تېرىپ بولغاندىن كېيىن بىر ھاردۇق ئېلىش ئۈچۈن بەشىنچى ئاينىڭ باشلىرىدا بىرەر جايغا توپلىنىپ سەيلە ـ تاماشە قىلاتتى. ئەسلىدە بۇ تارىخچىلارنىڭ بايرىمى ئىدى. ئۇنىڭدا ھەر خىل مىللىي ئويۇنلار بولاتتى. كېيىنكى چاغلاردا ياشلارنىڭ پائالىيىتى كۈچەيىپ، چوڭلارمۇ جىقراق قاتنىشىدىغان بولدى. شۇنداق قىلىپ، بۇ بىر مىللىي بايرامغا ئايلىنىپ قالدى. كېيىنرەك "نورۇز بايرىمى" دەپ ئاتالدى.

قەشقەر يەنە بىر قېتىم بېزەندى. بۇگۈنكىسى باشقا بېزىنىشلەرگە ئوخشمايتتى. تالىپلاردىن تارتىپ مەھەللە ئوقۇل بالىلىرىغىچە بارلىق ئوقۇغۇچىلار ئالاھىدە تەييارلاندى. ئاتا ـ ئانىلىرى كىيىم ـ كېچەك تەييارلىشى، بالىلار ھەرقايسىسى بىر ياكى بىرنەچچە كۈپلېتتىن قوشۇغ تەييارلىشى كېرەك. بۇ قوشۇغنى ئۆزى يېزىشى كېرەك، زادى بولمىغاندا باشقا كىشى يېزىپ بېرىدۇ. لېكىن، بۇنداق بالىلارنىڭ ئۆزىنىڭ كۆڭلى يېرىم بولغاندىن باشقا، كۆپ چىلكىنىڭ ئىچىدە بۇ بىر ئىزا تارتىدىغان ئىش ئىدى. چۈنكى قوشۇغ يېزىپ چىقىش ئوقۇغۇچىلاردا ئاممىۋى سىناق شەكلىنى ئېلىپ قالغان. چوڭلارمۇ يازاتتى، يازالمىسا يادلاپ چىقاتتى، بۇنداق

سورۇنلاردا يەنە مەخسۇس ساۋچىلار، قوشۇغچىلار ئۆزىنىڭ ھۈنىرىنى كۆرسىتەتتى. بۇنىڭدىن باشقا ئوغلاق، چېلىش، دار، ساغادى، توپ... ئويۇنلىرى بولاتتى. شۇنداق قىلىپ بۇ بايرام ئامىۋى ئەدەبىيات ـ سەنئەت بايرىمى بولۇپ قالغانىدى. بايرام تەييارلىقىغا بۇقىرمدىن بۇيرۇقمۇ قىلمايتتى، ھېچكىم ھەيدەكچىلكىمۇ قىلمايتتى، كىشىلەر ئۆزلۈكىدىن ئالدىراش تەييارلىق قىلاتتى.

قەشقەر بۇگۇن مانا مۇشۇ بايرامغا بېزەلگەنىدى. تەبىئەتمۇ كىشىلەردىن قېلىشماي بېزەلگەن. چېچەك ـ چوكانلار بېشىلگەن، ئۆرۈك چېچەكلىرى ئاياغلىشىپ، شاپتۇل، تۇغاچ چېچەك ئاچقان، باھارنىڭ خۇش پۇرىقى ھەممە ياقنى قاپلىغان، يىراقتىن ـ يۇقىرىدىن قارىغاندا، قەشقەر شەھىرى گويا بىر گۈلزاۋاك باغ كىندىكىدىكى گۈزەل بىناغا ئوخشايتتى.

ئىلىك ئۇستاز نورۇز بايرىمىنى بەك ياخشى كۆرەتتى. ئۇنىڭ تەشەببۇسى بىلەن سۇتۇق بۇغراخان بىلەن خانىش ئايدىڭ ھەر يىلى دېگۈدەك بايرامغا قاتنىشاتتى. بۇگۇن ئەتىگەندىلا ئۇ ئوردۇغا بېرىپ سۇتۇق بۇغراخانىنى باشلاپ بايرام مەيدانىغا ماڭدى...

ئەنە، ئۇلار قىزىل مەيدانغا يېقىنلاشتى. سۇتۇق بۇغراخان بىر يېنىدا ئايدىڭ، بىر يېنىدا ئىلىك، ئىككى يېنىدا مۇسا بۇغراخان بىلەن چېچەن كېلىن ئاغىچا ئاتلىق كېتىپ باراتتى. ئارقىدىكى قارۇغچى چېرىكلەر توپا توزۇتماسلىق ئۈچۈن ئاتلىرىنىڭ تىزگىنىنى ئاۋايلاپ تارتىپ ماڭماقتا ئىدى. ئارقىدا، ئوتتۇرىدا كېتىپ بارغان قاۋۇل باشقىلارنى ئاگاھلاندۇرۇپ ماڭماقتا. ئۇلار چوڭ يولدىن بۇرۇلغاندا، قىزىل مەيدان كۆرۈندى. ئىككى دەرىۋا قوتۇقدىكى

ئۇزۇنغا سوزۇلغان بۇ مەيدان ئادەم بىلەن تولاي دەپ قالغان. كەچ قالغان بالىلار چوگلارنىڭ تارىلىرىدىن سۈكۈرۈپ ئۆتۈپ چاپىشاتتى ئىدى.

بۇغراخان مەيدانغا يېتىپ كەلگەندە، ۋاراڭ-چۇرۇڭ بىرپەسكە جىمىپ قالدى-دە، بىردىنلا تېخىمۇ كۈچلۈك ئاۋازلار كۆتۈرۈلدى:

— بۇغرا ئاتام كەلدى!

— ئۇلۇغ بۇغراخان ئامان! ئامان-ئامان!

بۇغراخانلار ئاتىتىن چۈشۈپ ئوردۇ ئاغىسىنىڭ باشلامچىلىقىدا بايرام تەنتەنىلىرىنى تاماشا قىلدى. قارۇغىچى چېرىكلەر ئۇلارغا يول ئاچاتتى. ئۇلار ھەر خىل ئويۇنلارنى كۆرۈپ كەچقىتى ۋە قوشۇغچىلار، سازچىلار، چېلىشچىلار، ساغادى، دارۋازلار... نىڭ ھەمىسىنى كۆردى. كېيىن، قىقاس-سۈرەنلىك ئادەملەر توپى يېنىغا كېلىپ توختىدى. كۈتۈپ تۇرغان بىر كىشى كىشىلەرنى پوش-پوشلاپ يول ئېچىپ، بۇغراخانلارنى تىزىقلىق ئورۇندۇقلارغا ئولتۇرغۇزدى. مەيدان بىر كۆتۈرۈلۈپ بېسىلدى. بۇ يەردە ئۇچىدىكى تاختايغا قوشۇغ يېزىلغان تاياقنى ئېگىز كۆتۈرۈپ تۇرغان تالىپلار، كېچىك ئوقۇغۇچىلار ۋە ھەر خىل كېيىمدىكى ئادەملەر نېمىگىدۇ ئالدىراپ ئۆمىلىشەتتى. بۇ يەردە قوشۇغچىلار كۆرىكى بولۇۋېتىپتۇ. ئاداش تېكىنىڭ باشقۇرۇشىدا بىرقانچە تالىپلار ئارقا-ئارقىدىن چىقىپ ئۆزلىرى يازغان قوشۇغلىرىنى ھەربىرىدە بىلەن ئوقۇپ بەردى. كۆپچىلىك ئۇلارنى ئالقىشلايتتى. ئاددىيراق تارىخچى كېيىمى كىيگەن، بۇرۇتى خەت تارتقان بىر بالا قولچىلىكمۇ ئەپ تارتماي جاراڭلىق ئاۋاز بىلەن تاياق ئۇچىدىكى تاختىغا قاراپ ئۆزىنىڭ قوشۇغىنى ئوقۇپ بەردى:

بىلمەك ھۆنە بېرۈر دېدى ئۇستازىم،
بىلدىم تولىۋىدا يىراق ئۇچمەن.
ئېلىمگە ئاتسەممۇ بارۇ يوقمەنى،
ئەل بىلەن قۇياشنىڭ نۇرىن ئۇچمەن.

ئەل - ئاناممۇ پەچىلەپ باقتى مېنى،
تۇرۇنى باندۇرماق مېنىڭ ئارمانىم.
بىلىگدىن قايرىلماس قانائلار يانىپ،
ئۇچمەن توختىماي بولسا دەرمانىم!

كۆپچىلىك ئۇنى ئۇزاق ئالقىشلىدى.

— بۇ بالا مەدرىسىگە تېخى بۇلتۇر كىرگەن، مۇشۇنداق چاقماقتەك ئۆتكۈر باللار ئاز ئەمەس، — دېدى ئىلىك بۇغراخانغا.

— بەك ياخشى بالىكەن، راستىنلا چاقماق ئىكەن، — دېدى بۇغراخان.

ئاندىن چوڭلارغا نۆۋەت كەلدى. گايىلىرى قولىدىكى تاختىغا يېزىلغان قوشۇغلارنى ئوقۇدى. گايىلىرى چىقىپلا يادقا ئوقۇپ بېرەتتى. بىر ۋاقىتتا تارىخچى سىياقدىكى بىر ئادەم چىقىپ، سۈر باستىمۇ نېمە، ئەتراپقا بىر قاراپ سەل توختۇپلىپ ئاندىن باشلىدى:

باشلىدى:

— گەپنىڭ راستىنى ئېيتسام، ئاداشلار، مەن خەت پۈتۈشنى بىلمەيمەن. ئەمدى "ئېشەك ئېشەكتىن قالسا قۇلىقىنى كەسمە" دەپتىكەن. توخۇمۇ ئۆزىنىڭ بىلگىنىنى چىللايدۇ. مەنمۇ بىرنېمە دەپ باقاي، — ئۇ بىر يۆتىلۈپلىپ قوشۇغىنى ئېيتتى:

ئەجەبمۇ يارىشىپتۇ،
قارا ئاغماق قاشقىسى،
ئەل دەردىنى بىلمەيدۇ،
بۇغراخاندىن باشقىسى.

نېمە دەردى بارىكىن،
تۇمۇچۇقلار سايرايدۇ،
بۇغراخان ئامان بولسا،
تارىغچىلار يايرايدۇ.

كىشىلەر ئۇنى تازا ئالقىشلىدى. بىر تارىغچى يوغان ئاۋاز بىلەن باشمادىقىنى چىقىرىپ "يارايسەن، ئوغۇل بالا!" دەپ ۋارقىرىدى، كۇلكە كۆتۈرۈلدى.

ئەمدى بالىلارغا نۆۋەت كەلدى. چوڭ-كىچىك بالىلار بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى چىقىپ تاختىدىكى شېئىر-قوشۇغلىرىنى ئوقۇدى. تېخى ئونغا كىرمىگەن بىر قىز بالا قولىدىكى تاختىلىق تاياقنى ئېگىز كۆتۈرۈپ مەزمۇت قەدەم بېسىپ چىقتى. ئۇ كىشىلەرگە بىر قارىدى-دە، قولى بىلەن ئاغزىنى بېسىپ ئارقىسىغا بۇرىلىپ قاچتى. ئاداش تېكىن ئۇنى توسۇۋېلىپ بىرنېمىلەرنى دېگەنىدى. ئۇ يەنە بايىقىدەك مېڭىپ كېلىپ قولىدىكى تاختىغا تۇڭ قاراپ قوشۇغ ئوقۇدى:

مېنى كۆرسە ئويىنايدۇ،
ھۇرۇن ئالا مۇشۇكۇم.
بىر كۈن بارماي قالمايمەن،
ئوقۇل مېنىڭ بۆشۈكۈم.

مەيداندا پارقىدە كۆلكە كۆتۈرۈلدى، قىرچاق ھېچكىمكە قارىماي يۇگۇرگىنىچە كىرىپ كەتتى.

بىرنەچچە بالىدىن كېيىن ئون ئىككى ياشقا كىرىپ قالغان ئەپچىل كېينىگەن چىرايلىق بىر بالا چىقىپ كەلدى. ئۇ كۆزلىرى بىلەن كىشىلەرنى ئارىسىدىن كىمىدۇ ئاختۇراتتى.

— ۋاي بۇ بىكەچ ئەلى ئەمەسمۇ؟ — دېدى چېچەن مۇسا بۇغرا قاراخانغا.

— ھە، راستلا شۇغۇ، بۇ نېمە دەر ئەمدى؟ — دېدى مۇسا بۇغراخان. ئايدىنك سۈتۈق بۇغراخانغا بىرنېمە دېدى-دە، ئاندىن مۇسا بىلەن چېچەنگە قاراپ كۈلۈپ بىكەچ ئەلىنى ئىملاپ قويدى. چېچەن ھەم قىزىرىپ، ھەم كۈلەتتى. ئۇنىڭدا قانداقتۇر تىنىمسىزلىق سېزىلەتتى. قانچە دېگەن بىلەن ئوغلى ئەمەسمۇ؟ ئۇنىك ئۇزلۇقسىز قاراڭ! ئۆيدىغۇ قوشۇغ-بېيىت ئوقۇغىنى ئاڭلانمىغان. ئەمدى بۇ سورۇندا ئۇ نېمىمۇ دەر؟ ئەنە قاراڭ، بىكەچ ئەلى ئاتا-ئانىسىنى تېپىۋالدى، بۇ ياقتا قاراپ كۆزىنى قىسىپ ھېجايدى-دە، قولىدىكى تاياقنى ئېگىز كۆتۈرۈپ تاختىدىكى قوشۇغىنى ئوقۇدى:

ئوقۇ ئاداش بىلىگ ئال،
ئۇستازىڭغا قۇلاق سال،
بىلىگ بىلىمىڭ ئاغزىڭ بال،
ئوقۇپ، بىلىپ يايرايلى.

بەسلىشەيلى قېنى كەل،
سىنىشايلى تۇتۇپ بەل،

كىم ئوقۇپتۇ بىلىگ دەل،
ساندۇلاچنەك سايرايلى.

ئوقۇپ-ئوقۇپ تالمايمىز،
ھۇرۇن بولۇپ قالمايمىز،
ھەركىمگە قول سالمايمىز،
ئاق-قارىنى ئايرايلى.

كىشىلەر بىكەچ ئەلنى قىزغىن ئالقىشلىدى. ئۇ خان بوۋىسى، خان مومىسى، خان دادىسى، خان ئانىسى ياقتا قاراپ كۈلدى ۋە كۆپچىلىككە ئېگىلىپ تازىم قىلىپ، پۈتىلىرىنى ئېگىز ئېلىپ، مەيدىسىنى كېرىپ مەغرۇر كېرىپ كەتتى. سورۇندىكى ئادەملەر ئۇنى ئۇزاق ئالقىشلىدى. چېچەنلىك يۇرتىكى جايىغا چۈشتى. "ئۇھا!" — دېدى ئۇ، ئەلنىڭ قولىنى سىقىپ تۇرغان قولىنى بوشاتىپ. ئاندىن سۈتۈق بۇغراخانغا ۋە ئايدىڭغا قاراپ كۈلۈپ قويدى. بۇغراخان، ئايدىڭ، ئىلىك بىلەن كۈلۈشۈپ بىرنەملەرنى سۆزلەشتى. قارىماقتا ئۇلار بىكەچ ئەلدىن رازى بولغانغا ئوخشايتتى.

ئەمدى سورۇندا ساز ئاۋازى كۆتۈرۈلدى. ناغرا-سۇناي ئۇسۇل پەدىسىگە ياگرىدى. چوڭ-كىچىك، ئەر-خاتۇن، بىر-بىرىنى تارتىشىپ ئۇسۇلغا چۈشۈپ كەتتى. سازچىلارنىڭ ئارقىسىدا بىر توپ ياشلار سازغا تەڭكەش بولۇپ ناخشا ئېيتاتتى. ئۇسۇلچىلار تىقما-تىقماق بولۇشقا قارىماي بىر-بىرىگە تەگمەي، سۆڭگىلىماي چاققان ئويناياتتى. ساز ئەۋجىگە ئالدى، ئۇسۇل قايناپ كەتتى...

* * *

سۈتۈق بۇغراخان ئوغلى مۇسا ئىبنى ئابدۇل كېرىم بۇغرا قاراخان

بولغاندىن كېيىنكى چاغىرىلغان قۇرۇلتايىنى ئۆزىنىڭ بولغاندىن كېيىن ئاتوشقا كېلىپ قەدىم جايدا دەم ئالدى. ئارىلىقتا بىر ھەپتە ئادەتچە بايلاقتىك يازلىق گۈزەللىكىنى تاماشا قىلىپ، ئېھتىرام ئىچىپ ياينى.

ئۇ قۇرۇلتايىنىڭ ياخشى ئۆتكەنلىكىدىن رازى ئىدى. دېمىسۇ قۇرۇلتاي ئالدىنقى قېتىمدىكىدىن ياخشىراق ئۆتتى. بۇھەمى، ئەلنىڭ بىرلىكى كۈچەيتىلدى. قارا قوچۇ ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئىدىقۇت خانى، ماچىن خانى شىرخان قۇرۇلتايغا ئۆزلىرى كېلىپ قاتناشتى. ئۇلار قاراخانىلار خاندانلىقىغا ئۇيۇشۇپ، بىرلىكتە ئەلنى گۈللەندۈرۈش ئۈچۈن كۈرەش قىلىدىغانلىقلىرىنى بىلدۈردى. قۇرۇلتايغا قاتناشقانلار سۇتۇق بۇغراخانىنىڭ قىرىق يېشى يىللىق خانلىق مەزگىلىدە قىلغان ئۇلۇغۋار ئىشلىرىنى ماختىدى. بولۇپمۇ، ئۆزى باش بولغان غەربىكە يۈرۈشتە غالىبىيەت قازىنىپ، ئۇ ياقىلاردىكى تۈرك قەبىلىداشلارنى قۇتقۇزۇپ، دۆلەتنى ئۇلىغايتقانلىقىنى، ئەلدە ئىسلام-مەرىپەت ئىشلىرىنى چىڭ تۇتۇپ تەرەققىي قىلدۇرغانلىقىنى ئالاھىدە ئاتاپ، ئۇنىڭ ئۆچمەس تۆھپىلىرىنى مەدھىيىلىدى. ئۇلار سۇتۇق بۇغراخاننى "ئۇيغۇر ئېلىنىڭ داڭقىنى چىقارغان ئۇلۇغ قاراخان، ئەلگە قۇتاتقان ئۇلۇغ بۇغراخان" دەپ ماختىدى. قۇرۇلتاي مۇسا بۇغراخاننىڭ خانلىغىنى قوللاش بىلەن بىللە، ئۇنىڭ دادىسىنىڭ ئىزى بىلەن مېڭىپ، ئەل ئومىدىنى قاندۇرۇشنى ئۈمىد قىلدى.

قۇرۇلتاي ئۇتۇقلۇق ئۆتتى. يەنە، ئىلىك ئۇستازنىڭ بىلىگ-ئاقارتىش بىكرىنى مۇسا بۇغرا قاراخان ياخشى ئورۇنلاشتۇردى. شۇڭا سۇتۇق بۇغراخاننىڭ كۆڭلى ئارام تېپىپ دەم ئېلىش ئۈچۈن ئاتۇشقا كەلگەندى.

بۇگۈن ئازنا كۈنى سۇتۇق بۇغراخان مەھمەد چوڭ مەسچىتىگە

بىرەپ ئامال تونۇدى. جامائەتنىڭ ئاۋۋالقى ۋاقىتلاردىكىدىنمۇ ھەممە ھۆرمەت قىلغانلىقى ئۈچۈن تەسىرلەندۈردى. "ئەلنىڭ ھۆرمىتى — ئالا يۈقىرى ئارتۇق" دەپ ئويلىدى كۆڭلى تولغان خۇشال ھېسىيات بىلەن. ئۇ دوستلىرى ۋە ئاۋۇل باشلىق ئارۇغچىلار بىلەن، مەسجىدنىڭ ئوڭ تەرىپىدىكى قەبرىستانلىققا ئۆتتى. ئۇ يەردە ئۇرغۇن چوڭ-كىچىك قەبرىلەرنى ئارىلاپ ئۆتۈپ ئاددىي قىلىپلا پىشىق خىشتىن كۆتۈرۈلگەن گۈمبەز بېشىدا توختىدى. ئۇلار گۈمبەز ئىچىگە كىرىپ يۈقىرىدىكى كىچىك پەنجىرىدىن كىرىپ تۇرغان يورۇقىتا كۆرۈنۈپ تۇرغان ئىككى قەبرە ئالدىدا توختاپ يۈكۈندى. مەسجىدتىن بىللە كىرگەن بىرسى قۇرئان-تىلاۋەت قىلدى. دۇئا قىلىپ ئورۇندىلىرىدىن قوپۇپ قەبرىلەرنى كۆزدىن كەچۈردى. ئىشىكنىڭ ئۈدۈلىدا گۈمبەزنىڭ ئوتتۇرىدا چوڭ-كىچىك ئىككى قەبرە بولۇپ، چوڭراقى دادىسى بازىرخاننىڭ، يېنىدىكى كىچىكرەكى ئانىسى تەركىن بېگىم-نىڭ قەبرىسى ئىدى. دادىسىنىڭ قەبرىسىنىڭ ئوڭ تەرىپىدە بىر قەبرىگە لايىق بوش جاي تۇراتتى. بۇ جاي ئانىسىنىڭ يېكىرى بىلەن بوش قالدۇرۇلغان. بۇنىڭ مەنىسىنى ئۇنىڭ ئانىسىمۇ ھېچكىمگە ئېيتمىغان، ھېچكىمۇ سورىمىغان، ئۇزۇ ۋاقتىدا سۇتۇقمۇ ئۇنچىقىمىغا-نىدى، چۈنكى بۇ بوش جاي كىمگە قالدۇرۇلغانلىقى ھەممىگە ئايان ئىدى. سۇتۇق بۇغراخان ئۆزىدىكى ھاياجانىنى باشقىلارغا سەزدۈرمەسلىكە تىرىشسىمۇ باشقىلار بىلىپ تۇراتتى. سۆزسىز ئىپادىلەنگەن بۇ ھاياجانلىق كىشىلەر قەلبىنىڭ چوڭقۇر ھېسسىياتىنى سەزدۈرۈپ تۇراتتى. سۇتۇق بۇغراخان چەتتىكى بىر قەبرە ئالدىغا كېلىپ دۇئا قىلدى. بۇ، ئۇنىڭ دىنىي پېشۋاسى ئەبۇ تەسىر ساماننىڭ قەبرىسى ئىدى. چوڭ قەبرە ئارقىسىدىكى ئۇنىڭدىن چوڭراق

ئەبرە يېنىغا كېلىپ دۈنا قىلدى. بۇ ئۇنىڭ ئەڭ يېقىنچىسى، غەمخورى ياتۇرناغىنىڭ قەبرىسى ئىدى. بۇغراخان بىر ئەخمۇق گەپ قىلغاي قەبرىستانلىقتىن قايتىپ كەلدى.

سۇتۇق بۇغراخان چوڭ هويلىنىڭ بەخسداڭ كۆل بويىدىكى بوستانلىقتا ئولتۇرۇپ كۆلنىڭ سۇزۇك سۇيىگە قارىغانچە ئۇزاققىچە جىمجىت خىيال سۈردى. كېيىن بەشىنى ئاستا كۆتۈرۈپ، ئۇدۇلىدا، كۆلنىڭ ئۇ ياقىدا پىشقان ئۈزۈم شىڭگىللىرى ساڭگىلاپ تۇرغان باراڭغا، كېيىن، كۆلنىڭ ئىككى ياقىدىكى گۈلزارلىقتا قارىدى. ئۇنىڭ كۆزلىرى گۈلزارلىق ئۈستىدە توختاپ قالدى. شۇ تاپتا گۈللەر ئارىسىدىن دادىسى بىلەن ئانىسى گۈلۈمسىرەپ چىقىپ كەلگەندەك تۇيۇلدى. ئۇلار ئوغلىغا قاراپ بىرپەس تۇردى-دە، گۈلزارلىقتا تېرىكچە ئوك ياقتىكى گۈلزارلىق ئىچىگە كىرىپ غايىب بولدى. ئانىسىنىڭ سىماسى كېيىنرەك غايىب بولدى. ئۇنىڭ سەممىي سىياقىدىن ئوغلىغا بولغان رازىلىقى بىلىنگەندەك بولدى. لېكىن يەنە قانداقتۇر خاپىلىقى بارەكمۇ قىلاتتى. ئاندىن كېيىن، بېشىدىن تارتىپ ئايغىچە ئاق رەخت بىلەن ئورالغان ئەبۇ نەسىر سامانى پەيدا بولدى. ئۇ سۇتۇق بۇغراخانغا ئېگىلىپ تازىم قىلدى-دە، ئاسمانغا تىك كۆتۈرۈلۈپ چىقىپ كەتكەندەك تۇيۇلدى. گۈلزارلىقتا چېرىكچە چىرايلىق كىيىنگەن، بويىنىغا قىلىچ ئاسقان، ئاپئاق ساقىلى مەيدىسىنى ياپقان باتۇرتاغا ئاق ئارغىماقتا منىپ پەيدا بولدى. ئۇ يەر ئاستىدىن چىقىپ كەلگەندەك قىلدى، گۈگۈم تۇتەكلەر تارقىغاندىن كېيىن ئۇنىڭ قەيسەر قىياپىتى ئوچۇق كۆرۈندى. ئۇ سۇتۇق بۇغراخانغا قاراپ كۈلۈپ ئازراق تۇردى-دە، قىلىچىنى سۇغۇرۇپ ئېگىز كۆتۈرگەنچە قاناتلىق ئات بىلەن يانتۇ ئۇچۇپ

كۆتۈرۈلۈپ كەتكەندەك تۇيۇلدى...

سۇتۇق بۇغراخان چۆچۈپ خىيالدىن باش كۆتۈردى. ئەسلى گۈزەل ئارزۇلىغا گۈللەردىن باشقا نەرسە كۆرۈنمەيتتى. لېكىن سۇتۇق بۇغراخان ھامان شۇ جايغا تىكىلگىنىچە جىمجىت تۇراتتى.

قىزىق تۇش، ئاتا-ئانىسىنىڭ، پىر-ئۇستازىنىڭ روھلىرى ئۇنى يوقلاپ كەلگەندىمۇ، يا؟ ھە، بەلكىم شۇنداقتۇ، ئۇلارنىڭ روھلىرى، ئوغلىغا، شاگىرتىغا مەدەت بەرگىلى كەلدى بولغاي. بىراق ئاتىسىنىڭ سىياقىدا ئازراق ئەندىشە باردەك قىلامدۇ، قانداق؟! ئاغا بولسا ئۆزىنىڭ جەڭگىۋار روھىنى تەنتەنە قىلدى، يەنە قىلىچىنى چىقىرىپ ئۇچۇپ كەتتى. بۇ ئۇنىڭ "ئوتتۇرا يولدىن توختاپ قالما" دېگەن بىشارىتى بولسا كېرەك... رازىلىق، ئەندىشە، دۇئا، ئۈمىد... ھەدەت بار. لېكىن، تەلەپمۇ بار. كەمتەر بول سۇتۇق، ماختىنىدىغان يولۇڭ يوق. ئاتا-ئاناڭنىڭ، ئۇستازلىرىڭنىڭ روھىنى خۇش قىلىشىڭ، ئەلنى تولۇق رازى قىلىشىڭ كېرەك. ئالغا باس...

"قەيەردە؟"، "باغدا" دېگەن ئاۋازلار سۇتۇقنىڭ ئويىنى بۇزۇۋەتتى. ئۇ بۇرلىپ ئالىپ ئارسلان بىلەن ئالىپ سۇباشى توغرولبەگنىڭ كېلىۋاتقانلىقىنى كۆردى.

سۇتۇق بۇغراخان ئورنىدىن قوپۇپ ئۇلارنى قارشى ئالدى. ئۆزئارا ئامانلاشقاندىن كېيىن سورىدى:

— بىرەر يېڭىلىق ئېلىپ كەلگەنگە ئوخشىمامسىلەر؟

— شۇنداق، كىچىك يېڭىلىق ئەمەس، — دېدى ئارسلان، — كۈنبەتتەش ئۇلۇسلىرىدىن ۋەكىللەر كەلدى. باشلىقلىرى خوجا ئابدۇللا تۇركى بىلەن خوجا ئەبۇ بەكرى ئاشى دېگەن كىشىلەر ئىكەن. يەنە قىرىق-ئەللىك ئادەم بار.

— مەقسەتلىرى نېمە ئىكەن؟
— ياردەم سوراپ كەپتۇ.
— ھەء، ياردەم؟ ئۇ يەرلەردە ئىش چاتاق ئىكەن-دە؟
— ھەء، شۇنداق ئىكەن. چاتاق بولغاندىمۇ تازا چوڭ چاتاق چىقىپتۇ.

ئالىپ ئارسلان ۋەقەنى سۆزلەپ بەردى. ۋەكىللەرنىڭ ئېيتقىنى شۇچە، ئۇ تەرەپلەرگە بېسىپ كەلگەن سامانى چېرىك باشى ئەبۇ ئىبراھىم سەردار قوشۇن باشلاپ كېلىپ ئاۋال ئىككى دەريا ئارلىقىنى، ئاندىن سەمەرقەنت بىلەن بۇخارانى تارتىۋاپتۇ. يېقىنقى بىر نەچچە ئايدىن بېرى يەنە ئۇلار شاش، مەرغىلان، قوقەنت تەرەپلەرگە پاستۇرۇپ كەلمەكتە ئىكەن. ئۇلار ھەممە يەردە خەلقنى بۇلاپ-تالايدىكەن، باشلىقلارنى ئۆلتۈرىدىكەن، بۇغراخان بەلگىلەپ قايتقان باشلىقلارنى تۇتقان يېرىدىلا ئۆلتۈرىدىكەن. سەمەرقەنت، قوقەنتتەكى چېرىكباشلىرى چېرىكلەرنى باشلاپ تاغقا چىقىپ كېتىپتۇ. ھازىر نەمەنگان، ئۆزگەن تەرەپلەر خەۋپ ئاستىدا ئىكەن. ۋەكىللەر سۇتۇق بۇغراخانغا دەرھال قوشۇن ئەۋەتىپ خەلقنى ئازاد قىلىشنى تەلەپ قىلىدىكەن. ۋەكىللەرنى سەمەرقەنت، شاش تەكى يوشۇرۇن يۇرگەن باشلىقلار ۋە ئۆلىمالار، يۇرت كاتتىلىرى مەسلىھەتلىشىپ مەخپىي ئەۋەتىپتۇ.

— شۇنداق بولۇشىنىڭ ئېھتىمالى بار ئىدى، — دېدى سۇتۇق بۇغراخان ئويچان ھالدا — ئەبۇ ئىبراھىم تىنچ ياتمايدۇ. بىز قايتىپ كەلگىلى تۆت يىل بولدى. ئۇ ئىچكى ئىتتىپاقسىزلىقتىن پايدىلىنىپ پاستۇرۇپ كەلمەي قويمايتتى.

— توغرا. سەمەرقەنتتىن قايتىشتا بۇ مۆلچەرنى قىلىشقا-

بەدۇق، ــ دېدى ئارسلان، ــ بىز ئەبۇ ئىبراھىمنى قاچۇرۇپ قويغىنىمىز ئاتا بولغان.

ــ شۇ ۋاقىتتىكى ئەھۋالدا ئىلاجى يوق ئىدى. ئۇ بولسا، يەنە بىر ئىبراھىم، ياكى ئىسمائىل كېلەتتى. مەن قايتقىلى ئۇنچە يىل بولدى. سىز قايتقىلى تېخى بىر يىل بولدى. ئاتا قالماق، چاتاق چىقىپتۇ. سىلەر ئويلاشتىكىلارمۇ، قانداق قىلماق كېرەك! ــ سورىدى سۇتۇق بۇغراخان.

ــ بىز ئويلىشىپ، دەرھال تەييارلىق قىلىپ قوشۇن ئەۋەتسەك دېگەن پىكىرگە كەلدۇق، ــ دېدى توغرۇل ئالىپ سۆزىنى، ــ ئەھۋالدىن قارىغاندا، ئۇ ياقتىكى قاداش ئۇلۇسلىرىمىزنى بىر-ئىككى قېتىم قۇتقۇزۇش بىلەن ئىش تۈگىمەيدىغان ئوخشايدۇ. مۇسا بۇغرا قاراخان بۇ پىكىرده چىقىپ، خان ئوغۇل تونغان ئىلىك بىلەن ئىلىك ئۇستازمۇ قوشۇلدى.

بىرپەس جىملىقتىن كېيىن ئارسلان دېدى:

ــ ئەمدى ئۇرۇشتىن قولىمىزنى بوشاتىپ باشقا ئىشلارنى قىلغىلى تۇرغاندا، بۇ ئىش يەڭگىل چۈشمەيدۇ. بىراق، ياردەم بەرمەي بولمايدىغان ئوخشايدۇ.

سۇتۇق بۇغراخان قوشۇمىلىرىنى تۇرۇپ گەپ قىلماي يەنە ھېلىقى گۈلزارلىققا قاراپ ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا يالاڭ قىلىچىنى ئېگىز تۇتۇپ قاناتلىق ئاق ئارغىماقنا مىنىپ ئاسماندا ئۇچۇپ كېتىپ بارغان باتۇرتاغا يەنە پەيدا بولدى...

ــ شۇنداق دوستلار، قىلىچنى قولدىن چۈشۈرۈشكە بولمايدىغان ئوخشايدۇ، ــ دېدى ئۇ بېشىنى كۆتۈرۈپ، ــ ئەلەم بىلەن قەلەم بىر-بىرىدىن ئايرىلسا ئىش پۈتمەس، بۇ توغرىدا تېخى پىقىندا

سۆزلەشكەنسدۇق. قەلەمسىز ئەل كۆللەنمەيسدۇ، ئەلەم بولسا قەلەمنى ساقلىغىلى بولمايسدۇ، ياغسى ئۆ ياقلاردا نوخاب قالمايسدۇ. ئۇنىڭ نىيىتى — بىزنى يوقتىش.

— قاداشلار، غا ياردەم قىلىش كېرەك. ئۆزىمىزنىمۇ قوغداش كېرەك.

— نۆۋەتتىكى ئىش — ئەلنىڭ ھالىنى تىكلەش، كۆنۈپىتىشقا يۈرۈش جېڭىمىز ئاسانغا چۈشمەيدى. چىقىم ئارتىتۇق، چىرىكلەر ھاردى. ئىگىلىك، بىلىك - ئاقارتىش ئىشلىرىغا كاشىلا بولدى. بىز بېلىمىزنى رۇسلۇۋالماقىمىز كېرەك.

— ھازىرچە ئۆ ياقتا ئىككى - ئۈچ تۈمەنلىك قوشۇن ئەۋەتىپ ياردەم قىلىش كېرەك. ياغىنى توسۇپ ئىلاجى بار شاش، پەرغانىگە كەلتۈر - مەسلىككە تىرىشماق كېرەك. بۇ ئىشنى بالاساغۇن خانى ئۆز ئۈستىگە ئالسۇن، توغرۇل سۇباشى بالاساغۇنغا بېرىپ كەلسە قانداق؟

باشقىلار بۇغراخانىڭ سۆزىگە تولۇق قوشۇلۇپ رازىلىقىنى بىلدۈرۈشتى...

تۆتىنچى باب

ئۇمىد دولقۇنلىرى

ئايلار، يىللار ئۆتتى. قاراخانىلار خاندانلىقى بەستىنى رۇسلاپ يەنە ئۇلغىيىشقا باشلىدى، بارغانچە ئۇلغىيۋەردى. ئونىنچى يۈز يىللىقنىڭ ئىككىنچى يېرىمى، كۈزنىڭ يېقىملىق كۈنلىرىدىن بىرى — ساجىيە مەدرىسىسى ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ ئوقۇش پۈتتۈرۈش مۇراسىمى بولدى. بۇ ئادەتتىكى يىللاردىكى مۇراسىمغا ئوخشىمايتتى. بىرى، ساجىيە مەدرىسىسى ياسالغاندىن كېيىنكى چوڭ مۇراسىم، يەنە بىرى، خانلىق يىلنىڭ يۇرتىدىن تارتىپ تا ساجىيەگىچە بىر قېتىملىق ئوقۇش پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلار ئەڭ چىق بولغان بىر مۇراسىم ئىدى. يەنە بىرى، بۈگۈن خانلىق يىلنىڭ يۇرتىنىڭ قۇرۇلغان كۈنى ئىدى. مۇراسىم يىلەن مەدرىسىنىڭ ئۇتۇقمنى، پۈتكۈل ئەلدە قانات يايغان يىلنىڭ ئاقارتىش ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى شۇنىڭ يىلەن، بۇنىڭدىن كېيىنكى ۋەزىپىلەرنى سۆزلەش مەقسەت قىلىنغانىدى. شۇڭا بۇ مۇراسىم ئالاھىدە تەنتەنىلىك مۇراسىم بولدى.

ئەتىگەندىلا مەدرىسىنىڭ ھويلىسى، ئارقىدىكى بېغى كىشىلەر يىلەن تولۇشقا باشلىدى. ئادەملەر توپ-توپ بولۇپ مەدرىسىنى، ھويلا-باغنى تاماشا قىلاتتى. ئىككى يانغا، ئارقىغا تارتىپ كېگەيتىلىپ ياسالغان بېگى مەدرىس كىشىنىڭ كۆڭلىنى ئۆزىگە تارتاتتى. كېگەيتىلگەن ھويلىنىڭ ئوتتۇرىسىدا قايتا ياسالغان ئاۋۋالقى خانلىق يىلنىڭ يۇرتى قەد

كۆنۈزرۇپ تۇراتتى. مەقسەتنى بىلەن ياسالغانلىقتىن كېيىن ئۇ تېخىمۇ گۈزەل بولۇپ كەتتى. ئۇ يەنا ئەمدى كىچىك بولۇپ قالدى. "بۇ يەنا يېڭىلىرىغا قارىغاندا، كىچىك، ــ دېدى مەدرىس ئابلىرىدا ئولتۇرۇپ تۇرغان كىشىلەر ئىچىدىن بىر كىشى، ــ بىراق بۇ يەنانىڭ ئەسىيىتى چوڭ. ئۇ، سۈتۈق بۇغراخان مۇسۇلمان بولۇپ بېرىنچى قېتىم قۇرۇلغان تارىخى يەنا. بۇ ئۇلۇغ خاتىرە". باشقىلارمۇ قوشۇلۇپ باشلىرىنى لىڭشىتتى.

دېمىسىمۇ بۇ قەدىمىي مەدرىس، ئۇرغۇنلىغان كۆرەش ۋە ئوقۇش جەريانىنى سۆزلەپ بېرىدىغان بىر تارىخىي مۇزېيغا ئوخشايتتى. كونا مەدرىسنىڭ ئالدىدا چوڭراق مەدرىس، ئارقىغا ــ باغ ئوتتۇرىسىغا تېخىمۇ چوڭ بىر مەدرىس سېلىنغان، كەڭ پېشايۋانلار، سالاسۇنلار ئۇراپ تۇرغان مەدرىسلەر بىلىگ كۆرگەزمىسىلا ئەمەس، ئېسىل سەنئەت كۆرگەزمىسى ئىدى. پۈتۈن تامغا ئاق گەجدىن ھەر خىل نەقىشلەر، ئىشىك ـ پەنجىرىلىرىگە ئاق ـ يېشىل نەقىشلەر سېلىنغان. مەدرىس ئۆگزىلىرىنىڭ بۇرجىكىدىكى پەشتاقلار نەقىشلىق پىشىق خىشلار بىلەن كۆتۈرۈلگەن. مەدرىسلەرنىڭ ئۆگزە كىندىكىدىكى يېشىل ساپاللىق گۈمبەزلەر، گۈمبەزنىڭ ئوتتۇرىسىغا تىكلەنگەن ئالتۇن نەگىم ئاي قۇياش شولىسىدا پارقىراپ نۇر چاچاتتى. مېۋىلىك، گۈلزارلىق باغ گۈزەل بوستانغا ئوخشايتتى. يېتىشىپ پىشقان باراڭلاردىكى ئۈزۈملەر، دەرەخلەردىكى شاپتۇل، نەشپۈت، كۈزگى ئىنجۈرلەر چىراي ـ لەۋلىرىنى سۈزۈپ كۈلۈمسىرەپ مېھمانلارنى قارشى ئالاتتى. ئۇز كىيىنگەن ئۇيغاق بالىلار لېگەن ـ لېگەنده ھەر خىل مېۋىلەرنى ئۈزۈپ باراڭ ۋە بوستانلاردىكى داستخانلارغا تىزاتتى. كىشىلەر ئايلىنىپ ـ چۆگىلەپ داستخانغا توپلىنىشقا باشلىدى.

ئولتۇرۇپ مېۋە يەۋاتقانلاردىن سەللىلىك بىر كىشى يېنىدىكىلەرگە، ــ ئاۋۇ خاتۇنلارنى قارىغىلا، ئۇلارمۇ كەپتۇ، ــ دېدى تېرىلغى بوستاندا ئولتۇرۇپ خۇش ئاۋاز پاراڭلىشىۋاتقان ئايالىلارنى كۆرسىتىپ، ــ ئۇلار ئەھدى ئۆيۈ ئىشىنى قىلىا بولاتتى.

ــ ئۇلارغا بىلىگ كېرەك ئەمەسمىكەن؟ ــ دېدى بىرسى تېرىكسىپ، ــ ئۆيۈ ئىشىنى ئەرلەر بىللە قىلىشى كېرەك.

ــ ھە، ئاغىنە، خاتۇن دېگەن يەنە خاتۇن-دە. ئۇلارنىڭ بىلىگ يۇرتىنى تاقاش كېرەك، ــ دېدى يەنە بىرسى، ــ تېخى يېڭىدىن ياسالغىنىنى دېمەمدىغان.

ــ بۇ خاتۇنلارنى كۆزگە ئىلماسلىق، بۇ ئۇلارغا ھاقارەت...

بوستانلىق بۇ چېتىدە ئولتۇرغان بىر ئايال ئەرلەرنىڭ تالىشىغا قۇلاق سېلىپ ئولتۇرۇپ ئاخىر چىدىيالماي چاچراپ قوپۇپ كەتتى.

ــ كىمكەن ئۇ، خاتۇنلارغا ھاقارەت قىلىدىغان! ــ دېدى ئۇ قوللىرىنى بېلىگە تىرەپ، ــ ھە، ئۆزلىرىمۇ، تەقسىر. خاتۇن بولمىسا ئوزلىرى نەدىن كەلگەن؟ خاتۇنلار بولمىسا جاھاندار-چىلىقنى كىم قىلىدۇ؟ سول قوۋۇرغىسىدىن يارىتىلغانمۇ دەيلۇق، خاتۇنلارمۇ ئادەم، بىزنىڭ ئادەملىك ھوقۇقىمىز بار. بىزنىڭ ئەل ئۆچۈن خىزمەت قىلىش بۇرچىمىز بار. بىز ھارام تاماق، ئوزكور بولۇپ ئۆيدە يېتىۋەرمەيمىز. بىزگىمۇ بىلىگ كېرەك. خاتۇنلار ئوقۇماسلىق كېرەك، دېمە توغرا بولمايدۇ. پەيغەمبىرىمىزنىڭ سۆزىنەتلەرنىگە خىلاپ بولىدۇ. "ئىلىم تەلەپ قىلماق ھەربىر ئەر-خاتۇن مۇسۇلمانغا پەرز" دېگەن ئەمەسمۇ "... مۇسۇلمان ۋە مۇسۇلمەتنىن" دېگەن سۆزنى ئۇنتۇمايلۇق. خاتۇنلار بىلىگ يۇرتىنى يوقىتىش ئۆگۈل، ئۇنى چوڭايتماق، ئەلنىڭ باشقا جايلىرىدىمۇ بۇندىق بىلىگ يۇرتىنى

قۇرماق كېرەك. بىزگە ئەرلەرنىڭ قوللىشى، ياردىمى كېرەك. قارشى بولغۇچى چىقسا ياخشى ئىش ئەمەس... قانداق دېدىم ئەرەنلەر!

— توغرا گەپ. خاتۇنلارنىڭ بىلىك ئېلىشىغا قارشى بولۇشقا بول قويماسلىق كېرەك.

تالاشقۇچىلار جىم باشلىرىنى ئېگىپ ئولتۇردى. ئىپارگۈل ئوقۇغۇچىلارنى باشلاپ كەتتى.

كىشىلەر قوۋۇق تەرەپكە قاراشتى. قوۋۇقتىن بۇغراخانلار كىرىپ كەلگەنىدى. سۇتۇق بۇغراخان، خانىش ئايدىڭ مۇسا بۇغرا قاراخان، بىكەچ تونغان ئىلىك، ئىلىك ئۇستاز، ئارسلان، يۇلتۇز ۋە باشقىلار كېلىپ كىشىلەرگە ئارىلىشىپ كەتتى. ئۇلار ئورۇنلىغان ئادەملەر ئارىسىدىن ئىچكىرى ماڭدى. مەدرىس باشلىقى تېكىن ئاداش ئالدىدا باشلاپ ماڭدى. مۇدەررىس، تالىپلار، مېھمانلار بۇغراخانلارنى، خانىش، ئاغىچىلارنى سەمىمي قارشى ئالاتتى. سۇتۇق بۇغراخان ئۇلار بىلەن سەمىمي ئامانلىشىپ باراتتى. بوستان ئالدىغا كەلگەندە خاتۇنلار بىلىگ يۇرتىنىڭ ئوقۇغۇچىلىرىنى كۆرۈپ توختىدى، قۇندۇز بىلەن ئىپارگۈل ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئالدىدا تۇراتتى، ئۇلار تازىم بىلەن ھۆرمەت بىلدۇردى.

— ئامان، بالىلار، — دېدى سۇتۇق بۇغراخان زوق بىلەن كۈلۈپ، — ھە، بىزنىڭ خاتۇن بىلگەلىرىمىز مەشەدىكەن-دە، سىلەرنىڭ تۇھپەڭلەر باشقىلارنىڭكىدىن قېلىشمايدۇ. ئەل سىلەرگە ھەشقاللا دەيدۇ.

باغ تۇرىدىكى بېگى سېلىنغان چوڭ مەدرىسنىڭ دەرسخانىسى ئادەم بىلەن لىق تولغان، تۇرده — دەرس سۇپىسىدا بۇغراخانلار،

ئوردۇ ئەمەلدارلىرى، داخلىق تالىم-مۇدەررىسلەر ئولتۇرۇپتۇ. تۇيۇقسىز كىلۇك كەك-ئېگىز چاسا دەرسخانىدىكى تۆت يۈزدىن ئارتۇق تالىپلار جىم ئولتۇرۇشاتتى.

— مەدرىسىمىزنىڭ بىر قىسىم تالىپلىرىنىڭ نوقۇش پۈتتۈرۈش يىغىنىنى باشلايمىز — دېدى ئاداش تېكىن — بۇ يىل تويۇغرا ئىككى يۈز تالىپ ئوقۇش پۈتتۈرىدۇ. بۇداقى پۈتتۈرگەنلەرنىڭ سانى جەق، ئوقۇش ۋاقتى ئۇزاق، ئالغان بىلىمى يۇقىرى، مەدرىسىمىزنىڭ تارىخىدا بىرىنچى قېتىمقىسى. بۇ ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئارىسىدا ئەلنىڭ ھەممە جايىدىن كەلگەن تالىپلاردىن باشقا، چەت ئەلدىن — خۇراساندىن، ئەرەب ۋە باشقا ئەللەردىن كەلگەن تالىپلارمۇ بار، بۇگۈن بىزنىڭ مەدرىسىمىزنىڭ ئۇنۇقلىرىدىن ئۇچۇر بېرىمىز...

ئاداش تېكىن مەدرىس قۇرۇلغاندىن تا ھازىرغىچىلىك بولغان تەرەققىيات ئەھۋالى، بۇنىڭدىن كېيىنكى ۋەزىپىلەر ئۈستىدە كەڭ توختالدى. ئۇ خانۇنلار بىلىگ يۇرتىنىڭ ئۇتۇقىنىمۇ سۆزلەپ ئۆتتى. يۇلتۇز، قۇندۇز ۋە ئىپارگۇللەرنىڭ تۆھپىسىنى ماختاپ "بۇ بىلگۇچىلىرىمىز خانۇن ئوقۇغۇچىلار ئەمەس، ئەرەن ئوقۇغۇچىلارغىمۇ جەق بىلىگلەر ئۆگرەتتى" دەپ قوشۇپ قويدى.

ئاداش تېكىن سۆزلەپ بولغاندىن كېيىن، ئوقۇتقۇچىلار ۋەكىللىرى، ئوقۇغۇچىلار ۋەكىللىرى سۆزلىدى. ئەرەپ ئېلىدىن كەلگەن بىر ئوقۇغۇچىمۇ سۆزلەپ، بىلىگ بەرگەن مەدرىسكە، ئوقۇتقۇچىلارغا ھەشقاللا ئېيتتى. ئاداش تېكىن بۇغراخان بىلەن ئىلىكنىڭ ئالدىغا بېرىپ سۆزگە تەكلىپ قىلغاندى. سۇتۇق بۇغراخان ئىلىك بىلەن ۋە مۇسا بۇغرا قاراخان بىلەن بىرنەمە دېيىشتى، ئاندىن كېيىن ئىلىك ئۇستازغا ماقۇل بولغاندەك باش لىڭشىتىپ ئورىدىن

قويۇش.

— تالىپ بىلىگە، ئۇلۇغ مۇدەررىسىمىز ئىلىك ئۇستاز سۆز قىلىدۇ! — ئېلان قىلدى ئاداش تېكىن. ھەممە بالىلار ۋە مېھمانلار خۇددى بىرى بۇيرۇق بەرگەندەك ئەگىلا كۆرسەتمە قويۇپ ئۇستازغا سالام قىلدى. ئوتتۇرىدا، خانىملار تارىسىدا ئولتۇرغان ئىپارگۈلمۇ قويۇپ تازىم قىلدى. ئۇنىڭغا قاراپ بەزىلەر كۈلدى، بەزىلەر زوقلاندى. "تازىم قىلمايمۇ؟ — دەيتتى ئۇ ئىچىدە، — ئۇ مېنىڭ ئېرىملا ئەمەس، ئالىدى بىلەن ئۇستازىم، مېنىڭ قۇتقۇزغۇچىم، مېنىڭ تەربىيىچىم." ئىپارگۈل چوڭقۇر مۇھەببەت ھېسسىياتى بىلەن ئۇستازغا تەلمۈرەتتى. ئۇ كۆزلىرىدىن تەپچىگەن ئىسسىق سۈيىنچ يېشىنى چىقارماسلىق ئۈچۈن كالپۇكىنى چىشلەپ، ئاق كىرگەن چاچلىرىنى سىلاپ قويدى.

— ئولتۇرۇڭلار، بالىلار، رەھمەت سىزلەرگە، — ئىلىك ئۇستاز سۇپىسىنىڭ لېۋىگىرەك قويۇلغان ئورۇندۇققا ئولتۇردى ۋە سۆزلىيەلمەي تۇرۇپ قالدى. بۇ ئۇنىڭ سۆز تاپالمىغانلىقى ئەمەس، نېمىشقىدۇ كۆڭلى بۇزۇلغانىدى. بۇگۈن ئۇ باشقىچە ھاياجاندا ئىدى. بايا-تىن جىق نەرسىلەرنى ئويلىدى. مۇشۇ مەدرىسىنىڭ بىرىنچى ئۈلى چۈشكەندىن تارتىپ ھازىرغىچە ئۇلغىيىشى ئارقا-ئارقىدىن مەدرىس پۈتتۈرگەن بالىلارنىڭ تىزىلىپ قووۇقتىن چىقىشى، تەتۈرلەرنىڭ مەدرىس چېقىشى، كالتەك يەپ چىشى چۈشۈپ كەتكەنلىكى، مىڭلىغان تالىپلارنى باشلاپ، جەن-شەيتانلارنى يەنجىپ، بىر ئېگىز داۋانغا كۆتۈرۈلۈۋاتقانلىقى، سۈتۈق بۇغراخانىنىڭ بىر ئېگىزلىكتە تولىدىكى تۇغنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ ئۇلارغا قاراپ كۈلۈپ تۇرغىنى — مانا مۇشۇنداق بىر قاتار مەنزىرىلەر بىر-بىرلەپ ئۇنىڭ كۆز ئالدىدىن

ئۆتتى. تەنتەنىلىك مۇراسىملار بولغان. لېكىن، بۈگۈنكىدەك كۆڭۈل لۈك، تەسىرلىك بولمىغانىدى. ئۇ سۆزلەيمۇ، يوقمۇ دەپ تۇرغانىدا، سۈتۈق بۇغراخان ئۇنى ئۆزىگە، بۇغراخانلىغا ۋاكالىتەن سۆزلەشكە تەكلىپ قىلدى. قەدىردان دوستىنىك ئىلتىپاتى ئۇنى يەنە تەسىرلەندۈردى. ئۇنىڭ ئۈستىگە بالىلارنىڭ سەمىمىي ھۆرمىتى ئۇنىڭ يۈرىكىنى دولقۇنلاندۇردى. "ئەجەپ ئىش، ئۆمرۈمدە بۇنداق ئىش بولۇپ باقمىغان" دەپ ئويلىدى ئۇ چوڭقۇر تىنىپ ۋە بىرپەستىن كېيىن سۆزىنى باشلىدى.

— مەن ئۇلۇغ قەدىناس دوستىمىز سۈتۈق بۇغراخانغا ۋاكالىتەن سۆزلەيدىغىنىم ئۈچۈن بەك خۇشمەن. بۈگۈن بىز ئىككى يۈز ئوقۇغۇچىداشنى ئۇزىتىۋاتىمىز. سىلەرنى بەش يىل ئىلگىرى قارشى ئالغاندۇق، بۈگۈن ئۇزاتماقتىمىز، قىرىق-ئەللىك يىلدىن بېرى مۇشۇ بىلىگ يۇرتىمىزدا بىرنەچچە مىڭ ئوقۇغۇچىلارنى قارشى ئېلىپ، ئۇزىتىپ تۇردۇق. بۈگۈن سىلەر پۈتتۈرۈپ چىقتىڭلار. بېرىڭلار بالىلار، ئەل سىلەرنى كۈتمەكتە. ئەلنىڭ كۈتكەن ئۈمىدىنى ئاتقۇرۇڭلار، — ئۇ بىرئاز توختاپ داۋام قىلدى، — سىلەرنى ئەل كۈتمەكتە، ياخشى كۈنلەرمۇ، ئېغىر يىللارمۇ كۈتمەكتە. سىلەرگە خەلق بىلەن جىق بايىراملارنى تەنتەنە قىلىشقا توغرا كېلىدۇ، تاياقلىق يوللاردىن مېڭىپ داۋانلار ئېشىشقا توغرا كېلىدۇ. ئۈتۈۋقمۇ بولىدۇ، ئۈتۈلۈشمۇ بولىدۇ. تەييار تۇرۇڭلار، ئۈتۈۋقىغا مەغرۇر بولماسلىق، ئۈتۈلۈشقا كۆڭۈلسىز بولماسلىق كېرەك. ئادەملەر چىلىش بىلەن ئالغا باسىدۇ، دۇنيا ئۆزگىرىپ بارىدۇ، ئاخىرى تامامەن ئەركىن، يېڭى دۇنيا قۇرۇلىدۇ. لېكىن، ئۇ يېڭى دۇنيا ئۆزلۈكىدىن كەلمەيدۇ. بىز ئۇنى كۈرەش بىلەن كەلتۈرىمىز. ئۇ دۇنيانىڭ نامى نېمە بولا بولۇن،

خەلقنىڭ، ئېزىلگەن جاپاكەش خەلقنىڭ ئەركىن دۇنياسى بولىدۇ. بۇگۈن بىز ئۆزگەرتىپ قۇرۇۋاتقان دۇنيامۇ ئەركىن دۇنيا. بۇ ئەركىن ملك ئىلگىرىكى دوزاخ ــ قۇللۇق دەۋرىگە قارىغاندا شۇنداق. لېكىن بۇ ئەركىنلىك بەك ئاز. بۇ تېخى باشلاپقىسى، تولۇق ئەركىن دۇنيا، دۇنيانى يارىتقان، ئۆزگەرتەلەيدىغان ئەمگەكچان خەلقنىڭ راست ئەركىن دۇنياسى تېخى ئالدىمىزدا. ئۇنىڭ يولى يىراق ۋە مۇشكۈل. كىشىلەر نۇرغۇن قۇربانلارنى بېرىپ ئاندىن بېقىپ باردۇ. بىز مۇشۇنچىلىك ئىش قىلالمدۇق. سىلەر ئىلگىرىلەيسىلەر. سىلەر يارالما-ساڭلار، كەلگۈسى ئەۋلادلار ئاخىر شۇ پەللىگە بېقىپ بارىدۇ. بىز ئاشۇ ئەركىن دۇنياغا ئۇل سالغۇچىلاردىن بولايلۇق. كەلگۈسى ئەۋلادلىرىمىز ئارقىسىغا قاراپ بىزنى تىللاپ ئەمەس، ماختاپ ئەسلىگە ئالىدىغان بولسۇن! مەزمۇت ئۇل قويغۇچى ئۇستا تامچىلار-دىن بولۇڭلار. ئامان، بالىلار!

ئىلىك ئۇستاز توختاپ قوشۇمىلىرىنى تۇرۇپ بىرئاز ئويلىنىدىن كېيىن سۇراۋاك ئاۋاز بىلەن مۇنۇ قوشۇغنى ئېيتتى:

پەللىدە بار دەيدۇ ئەلنىڭ پاناھى،
ئەركىنلىك نىجاتى ـ قۇياشى، ماھى.
يەتمەككە پەللىگە ماڭغىنىم ماڭغان،
توسالماس يولۇمدىن دېۋە ئىلاھى.

ئوقۇلداشلار يەنە ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ گۈلدۇرلىتىپ ئۇزاق ئالقىش بىلەن ھورمەت بىلدۇردى. ئۇستاز سۆزلەپ بولۇپ ئورنىغا قايتقاندا، سۇتۇق بۇغراخان باشلاپ ھەممەيلەن قوپۇپ ھۆرمەت قىلدى. بۇغراخان دوستىنى ئۇزاق، چىڭ قۇچاقلىدى، دەرسخانا يەنە گۈلدۇرلىدى. ھاياجاندىن ئاز بولمىغان كىشىلەرنىڭ

كۆزلىرىدىن ياش چىقىپ كەتتى. بولۇپمۇ خاتۇنلاردىن بىغلىغىنى قالمىدى، ئايدىڭ بىلەن يۇلتۇز تەتۈر قاراپ كۆزلىرىنى سۈرتتى...

ئاداش تېكسن، ئوقۇغۇچىلارنىڭ قوشۇغ ئوقۇشى باشلىنىدىغانلىقىنى ئېلان قىلدى. چوڭ-كىچىك تالپلار كەينى-كەينىدىن چىقىپ ئۆزلىرى يازغان قوشۇغلىرىنى ئوقۇپ بەردى. ئۇلارنىڭ قوشۇغلىرىنى كۆپچىلىك دىققەت بىلەن ئاڭلىدى. خاتۇنلار بىلىگ يۈرتىنىڭ يېگىرمە ياشلاردىكى بىر قىز ئوقۇغۇچىنىڭ قوشۇغى بولۇپمۇ كىشىلەرگە بەك ياخشى تەسىر قىلدى، ئۇ قىزنى ماختاشتى. قىز قايتىپ ئورنىغا بارغاندا، ئاۋال قۇندۇز، ئاندىن ئىپارگۈل ئۇنىڭ پېشانىسىگە سۆيۈپ ئەركىلەتتى.

— مەدرىسىمىزنىڭ باشلانغۇچ ئوقۇغۇچىلىرىدىن ئىككى ئوقۇلداش قوشۇغلىرىنى ئوقۇپ بېرىدۇ، — ئېلان قىلدى ئاداش تېكسن. بىرى ئون ئىككى ياش، بىرى ئون ياشلىق ئىكىكى ئوغۇل بالا چوڭ كىشىلەردەك مېڭىپ سۆپىغا چىقىپ دەس توختىدى. قەددىنى رۇسلاپ، ئاۋال بۇغراخانلارغا تازىم قىلدى، ئاندىن كۆپچىلىككە تازىم قىلدى. كېيىن، قوللىرىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، جانلىق ھەرىكەت ۋە جارانلىق ئاۋاز بىلەن قوشۇغىنى ئوقۇشقا باشلىدى.

ئىككىسى تەڭ:

ئېتىلدىم باش تىكىپ بىلىگ قويىنىغا،
بىلىگ سۆھبۇرۇغىغا مىنىپ ئۆرلەيمەن.
كىتابىم قالقاندۇر، قەلىمىم خەنجەر،
يانباستىن ئۇچىمەن، كۈننى كۆزلەيمەن.

ئا بالا:

يۇرتۇمنى سورىساڭ بالاساغۇنلۇق،

بىلگىنە تەلمۇرۈپ تەلپۈندى قەلبىم،
تىلىكىم ئەل ئۈچۈن بولماق سەر چاكار،
چېھرى ئاتايىمەن تىلسە خەلقىم.

ب بالا:

نەسلىمنى سورىسالا ئۇيغۇر بالىسى،
بىلمىگەنە تەشنا بولۇپ ماڭدىم سەپەرگە،
يولۇمدا بولسىمۇ بوران - چاپقۇنلار،
ئاخىرى يېتىمەن نۇرلۇق سەھەرگە.

ئا بالا:

بىلىگ يۇرت ئوقۇلۇم قۇتلۇقتۇر ماڭا،
تەر تۆكۈپ، قان بېرىپ ياراتتى بۇۋام.

ب بالا:

بىلىگ غۇنچىسى ئەزىزدۇر ماڭا،
ئېچىلدۇرۇپ ساقلايمەن ياراتتى دادام.

ئىككىسى تەڭ:

ئېتىلدىم باش تىكىپ بىلىگ قوينىغا،
بىلىگ سۇمۇرۇغىغا مىنىپ ئۇچۇرلەيمەن.
كىتابىم قالقاندۇر، قەلبىم خەنجەر،
پەرۋاز قىلىپ ئۇچىمەن، كۆننى كۆزلەيمەن!

ئۇلار شۇنداق تەسىرلىك ئوقۇدىكى، پۈتكۈل دەرسخانىنى هاياجانغا كەلتۈرۈۋەتتى. بالىلار سۆيىدىن چۈشكىلى ماڭغاندا ئوتۇق بۇغراخان شەرەتلەپ چاقىرىۋالدى. ئۇ بالىلارنى بىر-بىردىن پېشانىلىرىگە سۆيۈپ، باشلىرىنى سىلىدى ۋە ئىككى قولىنى قۇچاق ئۇزاق قۇچاقلىدى، كۆپچىلىك ئالقىشلىدى. بۇغراخان

ئېگىلىپ بالىلارنىڭ چاقماقتەك چاقناپ تۇرغان ئۆتكۈر كۆزلىرىگە، ئىدراكى ئۇرغۇپ تۇرغان چەبدەس سىياقىغا قارىدى. بالىلارمۇ بېشىنى كۆتۈرۈپ بۇغراخانغا قاراپ كۈلۈشتى. سۈتۈك بۇغراخان ئۆزىدە ئۆزىمۇ ئېيتىپ بېرەلمەيدىغان ئاجايىپ بىر شېرىن ھېسسىياتنى سەزدى. ئۇنىڭ كۆڭلى يورۇغاندەك بولۇپ كەتتى. ئۇ بۇ بالىلار سىماسىدا خەلقنىڭ كەلگۈسى قۇتلۇق ھاياتىنى، ئەلنىڭ ئەركىن، گۈزەل مەنزىرىسىنى كۆرگەندى... سۈتۈك بۇغراخان بىلەن ئىلىك ئۇستازنىڭ سىرداش كۆزلىرى ئۇچراشتى. چوڭقۇر مەنىلىك بۇ كۆزلەردىن ئۈمىد يالقۇنلىرى چاچرايتتى. ئۇچقۇنلار بىللە ئېلىپ چىققان خۇشاللىق ياشلىرى ئاق ساقاللارغا سېپىلەتتى. بالىلار ئۆزلەرىنىڭ، ياق، پۈتكۈل قاراخانىلار خاندانلىقى تەۋەسىدىكى خەلقنىڭ بۇ ئۇلۇغ پېشۋاسىغا ۋە ئەلگە داڭلىق دانا ئۇستازىغا تويماي قارايتتى...

بۇ بىر جۇپ چاقماق بالا بەلكى كەلگۈسىنىڭ داڭلىق ئالىملىرى، ئەلنىڭ دانا باشلامچىلىرى بولۇپ يېتىشەر، بىراق، سۈتۈك بۇغراخانمۇ، ئىلىك ئۇستازمۇ، ئولتۇرغان يارانلارمۇ، بالىلارنىڭ ئۆزلىرىمۇ ئالدىن سېزىمە دېيەلمەيتتى.

لېكىن قەلبلەردىن ئۇرغۇغان ئۈمىد دولقۇنلىرى، كۆزلەردىن چاچرىغان ئىشەنچ ئۇچقۇنلىرى بۇنىڭدىن دېرەك بېرىپ تۇراتتى!...

سۈتۈك بۇغراخان چوڭقۇر ھاياجان بىلەن، بالىلارنى قولتۇقلىغىنىچە قەلب دولقۇنلىرى بىلەن ئۇرغۇپ چىققان ئىشەنچ، ئۈمىد ۋە ئارزۇسىنى بايان قىلدى:

پەللىگە يېتەلمەي قالسامۇ قەيدەم،
مەنزىلدىن مەنزىلگە باسىدۇ نەۋرەم.

ئەجدادى ئىزلىرى قالغان يول بىلەن،
يەتكۈسى پەللىگە تۇمەنمىلگ چەۋرەم.

يارانلار دەس ئورۇنلىرىدىن قوپۇپ كېتىدۇرلىگەن تالقىلار ياگىراتتى. ئۇلار ھاياجان، ئىستىق كۆز باشلىرى بىلەن ئۇلۇغ بۇمىراتقا يەلپىدىن ئۇرغۇپ چىققان سەمىمىي مۇھەببەتلىرىنى ئىزھار قىلاتتىم...

1979 — 1982 - يىللار، بېيجىڭ.

یه لاسگه یێتمه‌ي قالسمۇ قه‌ره‌م،
مه‌نزیلدین - مه‌نزلگه‌ باسدۇنه‌ ژۇره‌م.

ئه‌جدادی عنزلری قالغان یول بیلان،
سفر مه‌نسلیك
یه‌تکۇسه‌ یه‌ لاسگه‌ تۇمه‌ن مسلئچه‌ ژۇره‌م.

مەسئۇل مۇھەررىر: سەمەت دۇگايلى
مەسئۇل كورېكتور: رەشىت ۋاھىدى
خەتتات ۋە رەسسام: غازى ئەھمەت

سەيپىدىن ئەزىزى
سۇتۇق بۇغراخان
(تارىخىي رومان)
مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىندى
شىنخۇا كىتابخانىسى تارقىتىدۇ
مىللەتلەر باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
1987- يىل 9- ئايدا 1- قېتىم نەشر قىلىنىدى
1987- يىل 9- ئايدا بېسىلىشقا 1- قېتىم بېسىلدى
باھاسى: 4.01 يۈەن